TONY JUDT

EPOCA POSTBELICĂ

O istorie a Europei de după 1945

TONY JUDT

EPOCA POSTBELICĂ

O istorie a Europei de după 1945

„*Epoca postbelică* este în primul rând o istorie. Dar nu una evenimențială, seacă, ursuză. Tony Judt nu renunță, în ciuda rigorii, la plăcerea formulărilor riscate. El propune un discurs perfect articulat, în care evenimentele, personajele și, deasupra lor, iluziile joacă roluri determinante. Lucrarea îți dă impresia unui tăvălug ce vine amenințător peste tine, obligându-te să fii părtaș la un spectacol al istoriei absolut fascinant. Efortul lui Tony Judt de a menține sub control nu doar datele politico-istorice, ci și o imensă cantitate de fapte culturale se dovedește uimitor, inteligența sa vie și vasta cuprindere a unor fenomene de civilizație nu doar disparate, ci și contrarii fiind admirabile."

Mircea Mihăieș

„Este greu de crezut că s-ar mai putea scrie vreodată o mai bună (și mai accesibilă) istorie a nașterii Europei contemporane din cenușa anului 1945. O veritabilă capodoperă."

Ian Kershaw

„Tony Judt manifestă o mare simpatie față de adevărata Europă, pe care o prezintă ca un «spectru caracteristic de popoare și tradiții». O lucrare obiectivă și ireproșabilă, care oferă un cadru lucid și foarte necesar pentru evoluția viitoare a continentului."

David Owen

„O relatare magistrală a descoperirii de sine a Europei."

The Times Literary Supplement

ISBN 978-973-46-0906-2

POLIROM

www.polirom.ro

Foto copertă © Gilles Peress, *1989, Germania de Vest, Berlin. Berlinezi din Vest demonstrând în fața zidului*/Magnum Photos

Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, William Heinemann, 2005

Copyright © 2005, Tony Judt
All rights reserved.

© 2008 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37;
P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

UDT, TONY

Epoca postbelică: o istorie a Europei de după 1945 / Tony Judt; trad. de Georgiana Perlea; postf. de Mircea Mihăieş. – Iaşi: Polirom, 2008

Index

ISBN 978 973-46-0906-2

Perlea, Georgiana (trad.)
I. Mihăieş, Mircea (postf.)

94(4)"1945/ . "

Printed in ROMANIA

TONY JUDT

EPOCA POSTBELICĂ

O istorie a Europei de după 1945

Traducere de Georgiana Perlea

Postfață de Mircea Mihăieș

POLIROM
2008

Cuprins

Prefață și mulțumiri 11

Introducere 15

PARTEA ÎNTÂI
După război: 1945-1953

I. Moștenirea războiului 27
II. Răsplata 51
III. Reabilitarea Europei 71
IV. Un acord imposibil 104
V. Venirea Războiului Rece 129
VI. În vâltoare 161
VII. Războaie culturale 188
Coda. Sfârșitul bătrânei Europe 213

PARTEA A DOUA
Prosperitatea și neajunsurile ei: 1953-1971

VIII. Politica de stabilitate 225
IX. Iluzii pierdute 257
X. Era bunăstării 300
XI. Momentul social-democrat 335
XII. Spectrul revoluției 361
XIII. Sfârșitul idilei 389

PARTEA A TREIA
Actul final: 1971-1989

XIV. Speranțe risipite 417
XV. Politica într-o cheie nouă 445
XVI. O epocă de tranziție 463

XVII. Noul realism 491
XVIII. Puterea celor fără de putere 513
XIX. Sfârşitul vechii ordini 536

PARTEA A PATRA
După căderea comunismului: 1989-2005

XX. Un continent fisionabil 583
XXI. Răfuiala 607
XXII. Vechea Europă – şi cea Nouă 640
XXIII. Feluritele Europe 683
XXIV. Europa ca mod de viaţă 707

EPILOG

Amintiri din casa morţilor. Eseu despre memoria europeană modernă 731

Postwar (Mircea Mihăieş) 759

Index 765

Prefaţă şi mulţumiri

Europa este cel mai mic continent. De fapt, nici măcar nu e un continent, ci o anexă subcontinentală a Asiei. Europa întreagă (fără Rusia şi Turcia) măsoară doar cinci milioane şi jumătate de kilometri pătraţi: mai puţin de două treimi din suprafaţa Braziliei; jumătate din cea a Chinei sau a Statelor Unite. E minusculă faţă de Rusia, care se întinde pe 17 milioane de kilometri pătraţi. Dar, prin intensitatea diferenţelor şi a contrastelor ei interne, Europa este unică. La ultima numărătoare, ea cuprindea 46 de ţări. Cele mai multe sunt state şi naţiuni cu o limbă proprie; nu puţine includ alte etnii şi limbi cărora nu le corespunde un stat. Toate au istorie, cultură, politică şi amintiri proprii, dar care se întrepătrund, şi fiecare dintre ele a fost intens studiată. Chiar şi pentru scurta perioadă de 60 de ani din istoria Europei de după sfârşitul celui de-al doilea război mondial – de fapt, mai ales pentru această perioadă –, literatura secundară, fie şi numai cea în limba engleză, este inepuizabilă.

Nimeni, aşadar, nu poate aspira să scrie o istorie completă sau definitivă a Europei contemporane. În cazul meu, dificultatea sarcinii e agravată de proximitate: născut la scurt timp după sfârşitul războiului, sunt contemporan cu mai toate evenimentele descrise în această carte şi îmi amintesc că am învăţat, am observat sau chiar am participat la mare parte din această istorie pe măsură ce se desfăşura. Îmi este atunci mai uşor să înţeleg povestea Europei postbelice sau mai greu? Nu ştiu. Dar sunt convins că imparţialitatea istoricului nu este întotdeauna la îndemână.

Această carte nu aspiră la o asemenea detaşare olimpiană. Fără a renunţa, sper, la obiectivitate şi echidistanţă, *Epoca postbelică* oferă o interpretare declarat personală a trecutului recent al Europei. Este, într-un cuvânt care a căpătat pe nedrept conotaţii peiorative, *obstinată*. Unele dintre judecăţile sale vor fi poate controversate, altele se vor dovedi cu siguranţă greşite. Toate sunt falibile. Bune sau rele, ele îmi aparţin – ca şi greşelile care se vor fi strecurat inevitabil într-o lucrare de o asemenea amploare. Dar dacă erorile nu sunt majore, iar aprecierile şi concluziile mele se dovedesc măcar în parte durabile, aceasta se datorează în mare măsură numeroşilor colegi şi prieteni pe care m-am bizuit pe parcursul cercetării şi scrierii cărţii.

O astfel de carte se sprijină, înainte de orice, pe umerii altor cărţi[1]. Mi-am aflat inspiraţia şi modelele în câteva lucrări clasice ale istoriografiei moderne: *The Age of Extremes* (*Secolul extremelor*) de Eric Hobsbawm, *Europe in the Twentieth Century* de George Lichtheim, *English*

1. În capitolele ce urmează, majoritatea notelor de subsol sunt de tip tradiţional, şi anume mai degrabă comentarii asupra textului decât trimiteri la surse. Pentru a nu îngreuna o carte deja foarte voluminoasă, care se adresează publicului general, aparatul bibliografic nu este inclus aici. Sursele lucrării, împreună cu o bibliografie completă, pot fi consultate în schimb pe site-ul Institutului Remarque (*http://www.nyu.edu/pages/remarque*)

History 1914-1945 de A.J.P. Taylor și *The Passing of an Illusion* (*Trecutul unei iluzii*) a regretatului François Furet. Complet diferite în celelalte privințe, aceste cărți și autorii lor au în comun o siguranță născută din profundă erudiție și dintr-o încredere în capacitățile intelectuale greu de găsit la succesorii lor, precum și o claritate a stilului care ar trebui să servească drept model tuturor istoricilor.

Dintre specialiștii în istoria recentă a Europei din ale căror lucrări am învățat cel mai mult, trebuie să-i menționez și să le mulțumesc în mod special lui Harold James, Mark Mazower și Andrew Moravcsik. Amprenta lucrărilor lor este vizibilă în paginile ce urmează. Ca toți cei care studiază Europa modernă, îi sunt extrem de îndatorat lui Alan S. Milward pentru studiile lui savante și iconoclastice despre economia postbelică.

Dacă pot pretinde că sunt familiarizat cu istoria Europei Centrale și de Est – un subiect adesea neglijat de istoriile generale ale Europei, scrise de specialiști din jumătatea de vest a continentului –, acest lucru se datorează unui grup de tineri cercetători talentați, printre care Brad Abrams, Catherine Merridale, Marci Shore și Timothy Snyder, precum și prietenilor mei Jacques Rupnik și István Deák. De la Timothy Garton Ash am învățat nu numai despre Europa Centrală (subiect pe care l-a dominat mulți ani), ci și despre cele două Germanii în epoca *Ostpolitik*. De-a lungul multor ani de conversații cu Jan Gross – și mulțumită scrierilor lui inovatoare – am învățat nu numai câte ceva din istoria Poloniei, ci și cum să înțeleg repercusiunile sociale ale războiului, subiect tratat de Jan cu o profunzime și un umanism inegalabile.

Pasajele referitoare la Italia sunt tributare, în mod vădit, operei lui Paul Ginsborg, iar capitolele despre Spania reflectă ceea ce am învățat citindu-l și ascultându-l pe remarcabilul Víctor Pérez-Díaz. Le datorez, lor și lui Annette Wieviorka – a cărei analiză magistrală privind reacția ambivalentă a Franței postbelice la Holocaust din *Déportation et génocide* a marcat profund propria mea versiune a acestei povești nefericite –, mulțumiri adânci. Concluziile mele despre „Europa ca mod de viață" au fost influențate în mare măsură de scrierile unui strălucit avocat internațional, Anne-Marie Slaughter, ale cărei lucrări despre „statele dezagregate" pledează convingător pentru forma de guvernare internațională practicată de Uniunea Europeană, nu pentru că este în mod inerent mai bună sau pentru că reprezintă un model ideal, ci pentru că, în lumea în care trăim, e singura variantă viabilă.

Pretutindeni în Europa, prietenii, colegii și publicul m-au învățat mult mai multe despre trecutul recent și prezentul continentului decât aș fi putut afla vreodată din cărți și arhive. Le sunt extrem de recunoscător lui Krzysztof Czyzewski, Peter Kellner, Ivan Krastev, Denis Lacorne, Krzysztof Michalski, Mircea Mihăieș, Berti Musliu, Susan Neiman și David Travis pentru ospitalitatea și ajutorul acordat. Îi sunt îndatorat lui Istvan Rév pentru neprețuita sa insistență ca – oricât de neplăcută ar fi experiența – să vizitez Casa Terorii din Budapesta. În New York, prietenii și colegii mei Richard Mitten, Katherine Fleming și Jerrold Seigel au fost generoși cu timpul și ideile lor. Dino Buturovic a avut bunăvoința să verifice ceea ce am scris despre complicatul *imbroglio* lingvistic din Iugoslavia.

Le sunt recunoscător decanilor succesivi ai Facultății de Arte și Științe din cadrul New York University – Philip Furmansky, Jess Benhabib și Richard Foley – pentru sprijinul acordat atât activității mele de cercetare, cât și Institutului Remarque, pe care l-am înființat pentru a încuraja studiul Europei. Nu aș fi putut să dezvolt acest Institut – care a găzduit numeroase prelegeri și ateliere, din care am învățat atât de mult – fără sprijinul generos și patronajul lui Yves-André Istel; și nu aș fi putut să scriu această carte în timp ce conduceam Institutul fără colaborarea răbdătoare și extrem de eficientă a directorului administrativ, Jair Kessler.

Ca mulți alții, le sunt profund recunoscător, pentru prietenia și sfaturile lor, agenților mei, Andrew Wylie și Sarah Chalfant: ei au sprijinit în mod consecvent un proiect care a durat – și care a crescut – mult mai mult decât ar fi putut ei să anticipeze. Mulțumindu-le editorilor mei, Ravi Mirchandani și Scott Moyers, trebuie să-i evidențiez pe Scott și pe colega lui Jane Fleming

de la editura The Penguin Press din New York – ei știu cât de recunoscător le sunt pentru faptul că au făcut posibilă apariția acestei cărți. Prin bunăvoința lui Leon Wieseltier, unele dintre comentariile și opiniile exprimate în capitolele XII și XIV au fost publicate inițial sub formă de eseuri, în remarcabila secțiune artistică a revistei *The New Republic*. Dar, în plan profesional, de departe cel mai mult îi datorez lui Robert Silvers, editor fără pereche al prestigioasei *The New York Review of Books*, care m-a încurajat de-a lungul anilor să explorez un spectru politic și istoric tot mai larg, cu riscurile și avantajele ce decurg dintr-o astfel de aventurare.

Această carte a beneficiat și de contribuția studenților de la New York University. Unii dintre ei – mai ales Dr. Paulina Bren, Dr. Daniel Cohen (acum la Rice University) și Dr. Nicole Rudolph – m-au ajutat să înțeleg perioada descrisă prin propria lor activitate de cercetare istorică, pe care o vor găsi menționată în paginile acestei cărți. Jessica Cooperman și Avi Patt au fost neprețuiți ca asistenți de cercetare. Michelle Pinto, alături de Simon Jackson, a devenit expertă în ilustrații; ei i se datorează multe dintre cele mai captivante fotografii, printre care și cea în care apare statuia învelită a lui Lenin, de la sfârșitul părții a treia. Alex Molot a identificat și a adunat sârguincios laolaltă rapoartele statistice și informațiile, publicate sau nepublicate, de care o astfel de carte depinde în mod inevitabil. Fără ele, efectiv nu aș fi putut să o scriu.

Familia mea a trăit mult timp cu Europa postbelică – de fapt, copiii mei și-au trăit toată viața în această epocă. Nu numai că au tolerat absențele, călătoriile și obsesiile generate de această carte, dar fiecare și-a adus contribuția la conținut. Lui Daniel cartea îi datorează titlul; lui Nicholas, morala că nu toate poveștile bune au un final fericit. Soției mele, Jennifer, cartea îi datorează, de asemenea, foarte mult – nu în ultimul rând, două lecturi atente și constructive. Dar autorul îi datorează mult mai mult. *Epoca postbelică* îi este dedicată.

Introducere

Fiecare epocă e un sfinx care se prăbuşeşte în abis de îndată ce enigma i-a fost descifrată.

Heinrich Heine

Circumstanţele (pe care unii domni nu dau doi bani!) conferă în realitate fiecărui principiu politic o culoare distinctivă şi un efect singular.

Edmund Burke

Evenimente, băiete, evenimente.

Harold Macmillan

Istoria universală nu este solul în care creşte fericirea. Perioadele fericite sunt în ea pagini deşarte.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Am hotărât să scriu această carte în timp ce schimbam trenul la Westbahnhof, gara principală din Viena. Era decembrie 1989, un moment propice. Mă întorceam de la Praga, unde istoricii şi dramaturgii din Forumul Cetăţenesc al lui Václav Havel dislocau un stat poliţienesc comunist, aruncând 40 de ani de „socialism real" la coşul de gunoi al istoriei. Cu câteva săptămâni în urmă, Zidul Berlinului căzuse pe neaşteptate. În Ungaria şi Polonia, toată lumea era preocupată de dificultăţile politicii postcomuniste; vechiul regim – atotputernic cu doar câteva luni înainte – aluneca în irelevanţă. Partidul Comunist din Lituania tocmai se pronunţase pentru desprinderea imediată de Uniunea Sovietică şi pentru independenţă. Iar în taxiul care mă ducea la gară am auzit la un post de radio austriac primele ştiri despre revolta din România împotriva dictaturii nepotiste a lui Nicolae Ceauşescu. Un cutremur politic fărâma topografia îngheţată a Europei postbelice.

O eră se sfârşea şi o nouă Europă se năştea. Nu începea îndoială. Dar, odată cu apusul vechii ordini, multe dintre vechile premise urmau să fie puse sub semnul întrebării. Ceea ce păruse cândva permanent şi oarecum inevitabil urma să capete un

aer trecător. Războiul Rece, schisma dintre Est şi Vest, întrecerea dintre „comunism" şi „capitalism", poveştile separate şi necomunicante ale Occidentului prosper şi statelor-satelit din blocul sovietic – toate acestea nu mai puteau fi înţelese ca un produs al necesităţii ideologice sau al vieţii politice, cu logica ei de fier. Erau rezultate accidentale ale istoriei, iar istoria le dădea deoparte.

Viitorul Europei se anunţa cu totul diferit; la fel şi trecutul. Retrospectiv, anii 1945–1989 urmau să fie văzuţi nu ca un prag al unei noi epoci, ci ca o perioadă interimară; o paranteză postbelică, epilogul lung de o jumătate de secol al unui conflict încheiat în 1945. Indiferent ce formă avea să ia Europa în anii următori, povestea „călduţă" şi familiară a anilor anteriori se schimbase pentru totdeauna. Am avut certitudinea, în acel decembrie îngheţat din Europa Centrală, că istoria postbelică a continentului va trebui rescrisă.

Nu doar momentul era propice, ci şi locul. Viena anului 1989 era un palimpsest al trecuturilor complicate şi întrepătrunse ale Europei. În primii ani ai secolului XX, Viena *era* Europa: lăcaşul fertil, excentric şi autoamăgit al unei culturi şi civilizaţii aflate în pragul apocalipsei. Între cele două războaie, transformată dintr-o glorioasă metropolă imperială în capitala secătuită şi împuţinată a unui stat-reziduu minuscul, Viena a intrat pe o pantă descendentă, sfârşind ca bastion de provincie al unui imperiu nazist căruia majoritatea vienezilor i-au jurat frenetic credinţă.

După ce Germania a fost înfrântă, Austria, repartizată în tabăra vestică, a primit statutul de „primă victimă" a lui Hitler. Acest noroc de două ori nemeritat i-a permis Vienei să-şi exorcizeze trecutul. Uitându-şi în mod convenabil simpatiile naziste, capitala austriacă – un oraş „vestic" flancat de Europa „estică" sovietizată – a căpătat o nouă identitate ca avanpost şi exponent al lumii libere. Pentru foştii ei supuşi (captivi acum în Cehoslovacia, Polonia, Ungaria, România şi Iugoslavia), Viena era simbolul „Europei Centrale": o comunitate imaginară a civilităţii cosmopolite, rătăcită, nu se ştie cum, de europeni în cursul secolului. În anii agoniei comunismului, oraşul a devenit un soi de frecvenţă radio a libertăţii, un spaţiu întinerit de întâlnire şi plecare pentru est-europenii care fugeau în Vest şi pentru occidentalii care întindeau o punte spre Est.

Viena anului 1989 era aşadar locul ideal din care să „gândeşti" Europa. Austria întruchipa mulţumirea de sine a Occidentului postbelic: un stat social bine înzestrat susţinea prosperitatea capitalistă; slujbele şi avantajele generos distribuite prin intermediul partidelor politice şi grupurilor sociale majore garantau pacea socială; umbrela nucleară americană oferea implicit protecţie şi securitate externă – iar în acest timp Austria rămânea cu mândrie „neutră". Peste Leitha şi Dunăre, la numai câţiva kilometri spre est, se întindea „cealaltă" Europă, cu securişti şi sărăcie lucie. Distanţa dintre cele două se reflecta de minune în contrastul dintre gările vieneze: dinamica Westbahnhof, unde oamenii de afaceri şi vilegiaturiştii luau expresuri moderne, lucioase cu direcţia München, Zürich sau Paris, şi sinistra, neprimitoarea Südbahnhof: un loc ponosit, mizer şi oarecum periculos, în care străinii fără un sfanţ coborau din garnituri vechi şi murdare, sosite de la Budapesta sau Belgrad.

Aşa cum cele două mari gări ale oraşului confirmau involuntar clivajul geografic al Europei – una privind optimist şi profitabil spre Vest, cealaltă trădând cu neglijenţă vocaţia estică a Vienei –, străzile capitalei austriece reprezentau o mărturie a abisului

tăcerii care separa prezentul senin al Europei de trecutul ei tulbure. Clădirile impunătoare de pe Ringstrasse aminteau de chemarea imperială a Vienei de altădată (deşi bulevardul era parcă prea grandios pentru o simplă arteră de circulaţie într-o capitală europeană de talie mijlocie), iar oraşul se mândrea pe bună dreptate cu edificiile publice şi spaţiile sale civice. Viena îşi invoca gloria de odinioară cu plăcere. Dar în privinţa trecutului mai recent era foarte reticentă.

Iar motivul principal al reticenţei erau evreii care locuiseră cândva în clădirile din centrul istoric al oraşului, contribuind în mod decisiv la arta, muzica, teatrul, literatura, jurnalismul şi ideile care *însemnau* Viena în perioada ei de glorie. Violenţa cu care evreii vienezi au fost scoşi din casele lor, expediaţi din oraş spre est şi excizaţi din memoria locală explica în bună măsură calmul vinovat al oraşului. Viena de după război (şi toată Europa Occidentală postbelică) era un edificiu impozant, clădit pe un trecut indicibil. Ororile acelui trecut se consumaseră în general pe teritorii ce au intrat apoi sub control sovietic, motiv pentru care au fost cu uşurinţă uitate (în Vest) sau suprimate (în Est). Acum însă, odată cu întoarcerea Estului european, trecutul indicibil trebuia să fie rostit. Nimic – nici viitorul, nici prezentul şi în nici un caz trecutul – nu putea rămâne la fel după 1989.

Deşi am hotărât în decembrie 1989 să realizez o istorie a Europei postbelice, am scris cartea abia după mulţi ani. Au intervenit diverse probleme. Dacă stau să mă gândesc, a fost spre norocul meu: multe lucruri pe atunci obscure au devenit între timp mai clare. S-au deschis arhive. S-au limpezit inevitabilele confuzii care urmează transformărilor revoluţionare şi cel puţin o parte dintre consecinţele pe termen lung ale evenimentelor din 1989 sunt acum inteligibile. Replicile la seismul din 1989 s-au făcut simţite multă vreme. Când am vizitat din nou Viena, oraşul făcea eforturi să adăpostească zeci de mii de refugiaţi din Croaţia şi Bosnia.

Trei ani mai târziu, Austria şi-a abandonat neutralitatea postbelică atent cultivată şi s-a alăturat Uniunii Europene, a cărei proeminenţă în afacerile continentului era la rândul ei o consecinţă directă a revoluţiilor din Est. Vizitând Viena în octombrie 1999, am găsit Westbahnhof tapetată cu afişe pentru Partidul Libertăţii al lui Jörg Haider: deşi îşi mărturisea deschis admiraţia pentru „oamenii cinstiţi" din armatele naziste care „şi-au făcut datoria" pe frontul de Est, politicianul a câştigat 27% din voturi exploatând anxietatea şi nedumerirea austriecilor în faţa schimbărilor survenite în lumea lor în ultimul deceniu. După aproape o jumătate de secol de toropeală, Viena – ca şi restul Europei – reintrase în istorie.

* * *

Această carte spune povestea Europei după cel de-al doilea război mondial şi începe, prin urmare, în 1945: *Stunde nul*, cum îi spun germanii – „ora zero". Dar istoria ei, ca şi restul secolului XX, este influenţată de Războiul de 30 de ani, pornit în 1914, când continentul european a început să alunece spre dezastru. Primul război mondial a fost un măcel traumatizant pentru toţi cei implicaţi – jumătate dintre bărbaţii sârbi între 18 şi 55 de ani au murit în luptă –, dar nu a rezolvat nimic. Germania (contrar impresiei generale din epocă) nu a fost strivită în război şi nici de

tratatele de pace care au urmat: dacă ar fi fost aşa, cum se explică faptul că în numai 25 de ani ea reuşea din nou să domine Europa? În realitate, cum Germania nu şi-a achitat datoriile de război după 1919, preţul victoriei pentru Aliaţi a fost mai mare decât cel al înfrângerii pentru Germania; ea a ieşit din război relativ *mai puternică* decât în 1913. „Problema germană" apărută în Europa prin ascensiunea Prusiei cu o generaţie în urmă a rămas nerezolvată.

Ţărişoarele apărute în 1918 prin prăbuşirea vechilor imperii erau sărace, instabile, nesigure şi nemulţumite de vecinii lor. Între războaie, Europa era plină de state „revizioniste": Rusia, Germania, Austria, Ungaria şi Bulgaria fuseseră învinse în primul război mondial şi aşteptau ocazia unei reparaţii teritoriale. După 1918, stabilitatea internaţională nu a fost restaurată şi nici echilibrul dintre puteri nu s-a restabilit; a existat doar un interludiu cauzat de extenuare. Violenţa războiului nu s-a stins. A fost doar transpusă în afacerile interne: în polemici naţionaliste, prejudecăţi rasiale, ciocniri între clasele sociale şi război civil. În anii '20 şi mai ales în anii '30, Europa a pătruns în zona crepusculară dintre posteritatea unui război şi umbra prevestitoare a altuia.

Conflictele interne şi antagonismele interstatale din anii interbelici au fost exacerbate – şi, într-o anumită măsură, provocate – de colapsul aferent al economiei europene. Viaţa economică de pe continent a primit în acei ani o triplă lovitură. Primul război mondial a afectat ocuparea forţei de muncă, a distrus comerţul şi a devastat regiuni întregi, aducând unele state la faliment. Numeroase ţări – mai ales din Europa Centrală – nu şi-au revenit niciodată. Cele care au făcut-o au fost lovite din nou de criza din anii '30, când deflaţia, falimentul şi eforturile disperate de a stabili tarife protecţioniste au avut ca rezultat nu doar irosirea capacităţii industriale şi niveluri fără precedent ale şomajului, ci şi colapsul comerţului internaţional (între 1929 şi 1936, schimburile franco-germane au scăzut cu 83%), dublat de resentimente şi competiţii amare între state. A venit apoi cel de-al doilea război mondial, al cărui impact fără precedent asupra populaţiei *civile* şi a economiei naţionale a ţărilor afectate este discutat în prima parte a acestei cărţi.

Impactul cumulat al acestor lovituri a fost distrugerea unei civilizaţii. Amploarea dezastrului pe care Europa l-a abătut asupră-şi a devenit limpede pentru contemporani chiar din prima clipă. La extrema dreaptă şi la cea stângă a spectrului politic, unii au văzut în propria sacrificare a Europei ocazia de a lupta pentru ceva mai bun. Anii '30 au fost, în cuvintele lui Auden, „un deceniu josnic, necinstit", dar au reprezentat şi o perioadă a implicării şi a credinţei politice, culminând cu iluziile şi vieţile pierdute în războiul civil din Spania. Era vara târzie a viziunilor radicale de secol XIX, investite acum într-o eră mult mai sumbră, cu angajamente ideologice violente: „Ce adâncă tânjire după o nouă ordine umană a existat în era interbelică şi ce eşec mizerabil în a-i da viaţă!" (Arthur Koestler).

Dezamăgiţi de Europa, unii au fugit: mai întâi spre celelalte democraţii liberale de la extremitatea vestică a continentului, apoi – dacă au apucat să scape la timp – în America. Alţii, ca Stefan Zweig sau Walter Benjamin, şi-au luat viaţa. Pe punctul de a aluneca pentru totdeauna în abis, Europa părea fără speranţă. Ceea ce se pierduse odată cu implozia civilizaţiei europene – pierdere ale cărei implicaţii fuseseră de mult intuite de Karl Kraus şi Franz Kafka în Viena lui Zweig – avea să fie cu neputinţă de

regăsit. În clasicul film omonim al lui Jean Renoir din 1937, *Marea Iluzie* a vremii era recursul la război şi la miturile aferente despre castă, onoare şi clasă. Dar în 1940, pentru europenii care deschideau bine ochii, cea mai mare dintre iluziile continentului – discreditat acum fatal – era însăşi „civilizaţia europeană".

În lumina evenimentelor anterioare, tentaţia de a nara istoria renaşterii nesperate a Europei după 1945 într-un registru autolaudativ şi chiar liric este de înţeles. Aceasta e tema subiacentă care precumpăneşte în istoriile Europei postbelice, mai ales în cele scrise înainte de 1989, şi acesta era tonul adoptat de oamenii de stat europeni atunci când reflectau la propriile realizări în aceste decenii. Simpla supravieţuire şi apoi revirimentul statelor distincte din Europa continentală după cataclismul războiului total, absenţa disputelor interstatale şi extinderea constantă a formelor instituţionalizate de cooperare intraeuropeană, precum şi redresarea susţinută după 30 de ani de dezastru economic şi „normalizarea" păcii, a optimismului şi prosperităţii – toate acestea pledau pentru o reacţie hiperbolică. Vindecarea Europei era un „miracol". Europa „postnaţională" învăţase lecţiile amare ale istoriei recente. Un continent paşnic şi senin se ridicase, asemenea păsării Phoenix, din cenuşa propriului trecut criminal (şi sinucigaş).

Ca multe alte mituri, şi această povestire agreabilă despre Europa din cea de-a doua jumătate a secolului XX conţine un sâmbure de adevăr. Dar omite numeroase lucruri. Europa de Est (de la graniţa austriacă la munţii Ural, de la Tirana la Tallinn) este lăsată pe dinafară. Deceniile *sale* postbelice au fost într-adevăr paşnice în comparaţie cu ceea ce se întâmplase înainte, dar numai datorită prezenţei nedorite a Armatei Roşii: era liniştea din curtea închisorii, impusă cu tancul. Iar dacă ţările-satelit din blocul sovietic s-au implicat într-o cooperare internaţională aparent comparabilă cu evoluţiile din Vest, asta a fost numai pentru că Moscova le-a forţat să aibă instituţii şi schimburi „frăţeşti".

Istoriile celor două jumătăţi ale Europei postbelice nu pot fi relatate separat. Moştenirea celui de-al doilea război mondial – şi deceniile dinainte, şi războiul care le-a precedat – a obligat guvernele şi popoarele din estul şi vestul Europei să facă alegeri dificile privind afacerile interne, pentru a evita cu orice preţ situaţiile din trecut. Iniţial, o opţiune populară în *ambele* jumătăţi ale Europei a fost aplicarea programului radical al mişcărilor de tip „front popular" din anii '30 – ceea ce demonstrează că anul 1945 nu a însemnat nici o clipă un nou început, aşa cum pare uneori... În Europa de Est, o transformare radicală de o factură sau alta era inevitabilă. Întoarcerea la trecutul discreditat era imposibilă. Atunci ce urma să-i ia locul? Comunismul s-ar putea să fi fost soluţia greşită, dar dilema căreia îi răspundea era cum nu se poate mai reală.

În Occident, perspectiva schimbării radicale a fost depăşită pe neobservate, nu în ultimul rând datorită ajutorului (şi presiunii) Statelor Unite. Atracţia platformelor de front popular – şi a comunismului – a pălit: ambele erau reţete pentru vremuri grele, iar în Occident, cel puţin după 1952, dificultăţile nu mai erau chiar atât de mari. Şi aşa, în deceniile care au urmat, incertitudinile primilor ani de după război au fost uitate. Dar posibilitatea ca lucrurile să ia altă turnură – chiar *probabilitatea* ca ele să ia altă turnură – păruse în 1945 foarte reală: Europa de Vest a luat calea pe care astăzi o cunoaştem atât de bine tocmai pentru a reteza capul vechilor demoni: şomajul, fascismul, militarismul german, războiul, revoluţia. Europa postnaţională a statelor

asistenţiale, paşnică şi cooperantă, nu s-a născut din proiectul optimist, ambiţios şi prevăzător pe care îl imaginează retrospectiv euroidealiştii de astăzi. Ea a fost copilul şovăielnic al anxietăţii. În umbra istoriei, liderii europeni au implementat reforme sociale şi au clădit instituţii noi ca măsură profilactică: pentru a ţine trecutul la distanţă.

Acest lucru e mai uşor de înţeles dacă ne amintim că autorităţile din blocul sovietic erau implicate, în esenţă, în acelaşi proiect. Şi ele încercau, înainte de toate, să înalţe o barieră împotriva recidivei politice – deşi, în ţările guvernate de comunişti, acest lucru a avut loc nu atât prin progres social, cât prin aplicarea forţei fizice. Istoria recentă a fost rescrisă – şi cetăţenii încurajaţi să o uite – conform principiului că revoluţia socială condusă de comunişti eliminase definitiv nu doar neajunsurile trecutului, ci şi condiţiile ce le făcuseră posibile. După cum vom vedea, această afirmaţie era un mit sau, în cel mai bun caz, doar o parte din adevăr.

Dar mitul comunist dezvăluie fără voie cât de important (şi de dificil) era în *ambele* jumătăţi ale continentului să administrezi o moştenire apăsătoare. Primul război mondial a distrus vechea Europă; al doilea a creat condiţiile pentru o Europă nouă. Dar întreg continentul a trăit zeci de ani după 1945 în umbra războaielor şi a dictatorilor din trecutul recent. Este una dintre experienţele care îi unesc pe europenii din generaţia postbelică şi îi separă de americani, cărora secolul XX le-a dat lecţii diferite şi mult mai optimiste. Şi este un punct de plecare necesar pentru oricine vrea să înţeleagă istoria Europei dinainte de 1989 şi să aprecieze cât de mult s-a schimbat după aceea.

* * *

Comentând viziunea lui Tolstoi asupra istoriei, Isaiah Berlin făcea o distincţie esenţială între două stiluri de raţionament, citând bine cunoscutele cuvinte ale poetului grec Arhilocus: „Vulpea ştie multe lucruri, ariciul doar unul şi bine". În viziunea lui Berlin, această carte nu este, cu siguranţă, un „arici". În paginile ce urmează nu propun o mare teorie asupra istoriei Europei contemporane, nu detaliez o temă generală şi nu dezvolt o naraţiune unică şi atotcuprinzătoare. Nu fiindcă aş considera că istoria Europei de după cel de-al doilea război mondial nu are o formă tematică. Dimpotrivă: are chiar mai multe. Ca o vulpe, Europa ştie multe lucruri.

În primul rând, aceasta este o istorie a „retrogradării" Europei. Statele constituente nu mai puteau aspira la un statut imperial sau internaţional după 1945. Cele două excepţii de la regulă (Uniunea Sovietică şi, parţial, Marea Britanie) erau, în propriii ochi, doar pe jumătate europene şi, oricum, la sfârşitul perioadei evocate aici, erau ele însele mult diminuate. Mai tot restul Europei continentale fusese umilită de înfrângere şi ocupaţie. Nu reuşise să se elibereze de fascism prin forţe proprii şi nu era capabilă să ţină comunismul la distanţă fără ajutor din exterior. Europa postbelică a fost eliberată – sau securizată – de străini. Europenii şi-au luat din nou soarta în mâini abia după zeci de ani şi cu un efort considerabil. Deposedate de teritoriile de peste mări, imperiile maritime de altădată (Marea Britanie, Franţa, Olanda, Belgia, Portugalia) au fost reduse în aceşti ani la nucleul lor continental şi nevoite să se concentreze strict asupra Europei.

În al doilea rând, „marile naraţiuni" din istoria Europei (marile teorii ale istoriei elaborate în secolul al XIX-lea, cu modelele lor de progres şi schimbare, de revoluţie şi transformare, aflate la baza proiectelor politice şi a mişcărilor sociale care au devastat Europa în prima jumătate a secolului) s-au ofilit în ultimele decenii ale secolului XX. Şi aceasta este o poveste care nu poate fi înţeleasă decât în context paneuropean: declinul fervorii politice din Vest (mai puţin în rândul unei minorităţi intelectuale marginalizate) a fost însoţit de pierderea credinţei politice (din motive complet diferite) şi discreditarea marxismului oficial în Est. În anii '80, *dreapta* intelectuală a părut la un moment dat că ar putea resuscita proiectul (născut tot în secolul al XIX-lea) de a demola „societatea", lăsând problemele publice în voia unei pieţe nerestricţionate şi a unui stat minimalist. A fost însă doar o zvâcnire pasageră. După 1989, nici stânga, nici dreapta europeană nu mai aveau de oferit un proiect ideologic global – în afară de perspectiva libertăţii, care pentru cei mai mulţi europeni era deja o realitate.

În al treilea rând, ca un substitut modest pentru ambiţiile defuncte ale trecutului ideologic european, a apărut într-un târziu – şi mai mult din întâmplare – „modelul european". Ivit dintr-un amestec eclectic de legislaţie social-democrată şi creştin-democrată şi din extinderea haotică a Comunităţii Europene şi a Uniunii care i-a urmat, el reprezenta un mod inconfundabil „european" de a reglementa raporturile sociale şi relaţiile interstatale. Acoperind multiple aspecte, de la creşterea copilului până la normele legale internaţionale, această abordare europeană constituia mai mult decât suma practicilor birocratice ale Uniunii Europene şi ale statelor ei membre: la începutul secolului XXI, ea devenise un model pentru ţările aspirante şi o alternativă globală la tentaţia concurentă a „modului de viaţă american".

Această transformare greu de anticipat a Europei dintr-o expresie geografică (şi încă una destul de problematică) în exemplu demn de urmat şi magnet pentru indivizi şi ţări întregi a fost un proces lent şi cumulativ. Europa nu era, cum spunea Alexander Wat, parafrazând ironic iluziile oamenilor de stat polonezi din perioada interbelică, „condamnată la măreţie". Ascensiunea ei în această poziţie nu putea fi prezisă pe baza contextului din 1945 sau 1975. Această nouă Europă nu era un proiect comun preexistent: nimeni nu şi-a propus să-l realizeze. Dar, odată ce a devenit limpede că Europa *ocupa* această poziţie nouă în schema internaţională, relaţiile ei cu SUA au căpătat un aspect diferit – pentru europeni şi americani deopotrivă.

Aceasta este a patra temă întreţesută în lucrarea mea despre Europa postbelică. relaţia complicată şi adesea greşit înţeleasă cu Statele Unite ale Americii. Vest-europenii doreau ca SUA să se implice după 1945 în problemele europene, dar, în acelaşi timp, nu puteau suferi această implicare şi ceea ce spunea ea despre declinul Europei. Mai mult, în ciuda prezenţei americane pe continent, mai ales în anii de după 1949, cele două componente ale „Vestului" au continuat să fie locuri foarte diferite. Războiul Rece a generat în Europa Occidentală un răspuns complet diferit de reacţia alarmistă din SUA, iar „americanizarea" Europei în anii '50 şi '60 e adesea exagerată, după cum vom vedea.

Europa de Est, desigur, vedea cu totul altfel America şi atributele ei. Dar şi acolo ar fi greşit să supraestimăm influenţa exemplului american asupra est-europenilor, atât

înainte de 1989, cât şi după. Disidenţii din ambele jumătăţi ale Europei – Raymond Aron în Franţa, de exemplu, sau Václav Havel în Cehoslovacia – au avut grijă să precizeze că nu vedeau în America un model sau un exemplu pentru societatea în care trăiau. Şi, cu toate că est-europenii din generaţia mai tânără au aspirat o vreme, după 1989, să-şi liberalizeze ţările după tiparul american, cu o piaţă liberă, impozite mici şi servicii publice reduse, moda nu a prins. „Momentul american" al Europei rămâne undeva în trecut. Viitorul „micilor Americi" din Est era neîndoielnic în Europa.

În fine, istoria postbelică a Europei este o poveste umbrită de tăceri, de absenţă. Continentul european a fost cândva o tapiserie pestriţă de limbi, religii, comunităţi şi naţiuni care se intersectau. Multe dintre oraşele ei – mai ales cele mici, aflate la intersecţia hotarelor noi şi vechi de imperiu, precum Trieste, Sarajevo, Salonic, Cernăuţi, Vilna sau Odessa – erau veritabile societăţi multiculturale *avant le mot*, unde catolicii, ortodocşii, musulmanii, evreii şi ceilalţi trăiau într-o vecinătate familiară. Această veche Europă nu trebuie idealizată. Ceea ce scriitorul polonez Tadeusz Borowski numea „talmeş-balmeşul incredibil, aproape comic, de popoare şi naţionalităţi care mocnea periculos în inima Europei" era răvăşit periodic de revolte, masacre şi *pogromuri* – dar el era real şi a rămas în amintirea oamenilor.

Între 1914 şi 1945 însă, *acea* Europă a fost făcută una cu pământul. Cea care a apărut timid în locul ei în a doua jumătate a secolului era o Europă mai curată şi cu mai puţine probleme. Din motive de război, ocupaţie, ajustări teritoriale, expulzări sau genocid, fiecare european trăia acum în ţara lui, cu neamul lui. Timp de 40 de ani după cel de-al doilea război mondial, europenii din Est şi Vest au trăit în enclave naţionale ermetice, unde minorităţile etnice sau religioase supravieţuitoare – evreii din Franţa, de pildă – reprezentau un procent infim din totalul populaţiei şi erau perfect integrate în viaţa politică şi culturală. Iugoslavia şi Uniunea Sovietică – un imperiu, nu o ţară, şi oricum doar parţial europeană, cum am remarcat deja – erau singurele excepţii în această Europă nouă, omogenă în fiecare segment al ei.

Dar din anii '80 încoace, mai ales după căderea Uniunii Sovietice şi extinderea Uniunii Europene, Europa se confruntă cu un viitor multicultural. Refugiaţii, muncitorii imigranţi, locuitorii naturalizaţi din fostele colonii, atraşi înapoi în metropolă de perspectiva libertăţii şi a unui loc de muncă, sau imigranţii voluntari şi involuntari din statele eşuate sau represive de la marginile extinse ale Europei – toţi aceştia au transformat Londra, Paris, Anvers, Amsterdam, Berlin, Milano şi încă o duzină de alte locuri în oraşe cosmopolite, fie că le place sau nu.

Prezenţa inedită a alterităţii „vii" a Europei – 15 milioane de musulmani în actuala Uniune Europeană şi alte 80 de milioane care aşteptau aderarea în Bulgaria şi Turcia – a scos în relief nu numai actuala reticenţă în faţa unei varietăţi tot mai mari, ci şi uşurinţa cu care alteritatea „moartă" din trecutul Europei era ştearsă din memorie. După 1989, a devenit mult mai clar în ce măsură stabilitatea Europei postbelice se baza pe realizările lui Iosif Stalin şi Adolf Hitler. Au fost de ajuns doi dictatori, sprijiniţi de colaboratorii lor din perioada războiului, pentru a netezi demografic terenul şi a pune bazele unui continent nou şi mai puţin complicat.

Acest nod deconcertant în povestea lină a unei Europe ce înaintează spre „culmi însorite", cum zicea Churchill, a fost omis şi în Est, şi în Vest până în anii '60, după

care a fost invocat numai cu privire la exterminarea evreilor de către germani. Cu câteva excepţii controversate, dosarul altor criminali – şi cel al victimelor lor – a rămas închis. Istoria şi memoria celui de-al doilea război mondial se limitau de regulă la obişnuitul repertoriu de convenţii morale: Bine *versus* Rău, antifascişti contra fascişti, partizani împotriva colaboraţioniştilor şi aşa mai departe.

După 1989 – prin depăşirea unor vechi inhibiţii –, s-a dovedit că este posibil să recunoşti (cu riscul de a întâmpina rezistenţă şi negări virulente) preţul moral plătit pentru renaşterea Europei. Polonezii, francezii, elveţienii, italienii, românii şi alţii sunt acum mult mai în măsură să ştie – dacă doresc să ştie – ce s-a întâmplat cu adevărat în ţara lor cu doar câteva decenii în urmă. Chiar şi germanii îşi revăd istoria primită de-a gata – cu consecinţe paradoxale. Acum, pentru prima oară după zeci de ani, atenţia se îndreaptă asupra suferinţei şi victimelor *germane*, fie că au fost provocate de piloţii britanici, de soldaţii ruşi sau de cehii care au ordonat expulzări. Evreii, se sugerează din nou timid în anumite cercuri respectabile, nu au fost singurele victime...

Rămâne de văzut dacă astfel de discuţii sunt un lucru bun sau rău. Este toată această rememorare publică un semn de sănătate politică? Sau uneori e mai prudent – cum a înţeles foarte bine Charles de Gaulle, printre alţii – să uiţi? Această problemă va fi abordată în epilog. Aici vreau doar să remarc faptul că această ultimă rundă alarmantă de spasme ale memoriei nu trebuie înţeleasă – cum se întâmplă uneori (mai ales în Statele Unite), când este asociată cu răbufnirile contemporane de prejudecată etnică sau rasială – drept proba dezolantă a Păcatului Originar al Europei: neputinţa ei de a învăţa din crimele trecute, nostalgia amnezică, înclinaţia irezistibilă de a reveni la 1938. Nu este, cum ar spune Yogi Berra, „un déjà-vu permanent".

Europa nu reintră în trecutul tulbure şi belicos – dimpotrivă, îl părăseşte. Germania de azi, ca şi restul Europei, este mai conştientă ca oricând de istoria ei din secolul XX. Ceea ce nu înseamnă că alunecă *înapoi*. Fiindcă acea istorie a fost mereu prezentă. Cum încearcă să arate această carte, umbra celui de-al doilea război mondial apăsa greu asupra Europei postbelice. Însă nu putea fi acceptată pe deplin. Obnubilarea trecutului recent a fost condiţia necesară pentru construcţia unui viitor european. Astăzi – după dezbateri publice dureroase în mai toate ţările europene – pare cumva firesc (şi, în orice caz, inevitabil) ca şi germanii să poată interpela deschis canoanele memoriei oficiale bine intenţionate. Poate nu ne convine; poate e chiar un semn rău. Dar *este* un mod de a trage linia. La 60 de ani de la moartea lui Hitler, războiul şi consecinţele lui intră în istorie. Epoca postbelică a durat mult în Europa, dar acum, în sfârşit, ea se încheie.

PARTEA ÎNTÂI

După război: 1945-1953

I

Moştenirea războiului

Lumea europeană nu a decăzut lent. Alte civilizaţii s-au destrămat şi s-au năruit; civilizaţia europeană a fost aruncată în aer.

H.G. Wells, *The War in the Air* (1908)

Problema umană pe care războiul o lasă în urmă e fără precedent - în fapt sau în imaginaţie. Niciodată structura vieţii nu a fost astfel distrusă, pulverizată...

Anne O'Hare McCormick

Toată lumea tânjeşte după miracole şi vindecări. Războiul i-a trimis pe napolitani înapoi în Evul Mediu.

Norman Lewis, *Naples '44*

Europa de după cel de-al doilea război mondial era un adevărat spectacol al sărăciei şi dezolării. Fotografiile şi documentarele vremii înfăţişează cortegii jalnice de civili neajutoraţi traversând oraşe în ruină şi câmpuri pustiite de bombardamente. Copii orfani se învârt disperaţi pe lângă pâlcurile de femei epuizate care scormonesc pe sub cărămizi. Deportaţi raşi în cap şi prizonieri în pijamale vărgate privesc fix la camera de luat vederi, înfometaţi şi bolnavi. Până şi tramvaiele, propulsate şovăielnic pe şinele distruse de un curent electric ce se întrerupe des, par în stare de şoc. Toţi şi toate - cu excepţia notabilă a trupeşelor forţe de ocupaţie aliate - sunt obosite, vlăguite, extenuate.

Dacă vrem să înţelegem cum a reuşit acelaşi continent sfărâmat să se refacă atât de repede în anii care au urmat, trebuie să nuanţăm această imagine. Dar ea transmite un adevăr esenţial despre starea Europei în momentul în care Germania a fost îngenuncheată. Europenii *se simţeau* la capătul puterilor, *erau* secătuiţi - şi nu e de mirare. Războiul european, început cu invadarea Poloniei de către Hitler în septembrie 1939 şi încheiat cu capitularea necondiţionată a Germaniei în mai 1945, a fost un război total, care a cuprins soldaţi şi civili deopotrivă.

Ba chiar a fost o experienţă *preponderent* civilă în ţările ocupate de nazişti, din Franţa până în Ucraina şi din Norvegia până în Grecia. Lupta armată propriu-zisă a avut loc doar la începutul şi la sfârşitul conflictului. În rest, a fost un război de

ocupaţie, de represiune, de exploatare şi de exterminare, în care soldaţii, trupele speciale şi poliţiştii au dictat traiul zilnic şi însăşi supravieţuirea zecilor de milioane de oameni captivi. În unele ţări, ocupaţia a durat aproape tot războiul; pretutindeni, ea a adus teamă şi sărăcie.

Aşadar, spre deosebire de primul război mondial, al doilea – războiul lui Hitler – a fost o experienţă cvasiuniversală. Şi a durat mult: aproape şase ani în ţările implicate până la sfârşit (Germania, Marea Britanie). În Cehoslovacia a început chiar mai devreme, în octombrie 1938, când naziştii au ocupat regiunea sudetă. În estul Europei şi în Balcani, nu s-a sfârşit odată cu învingerea lui Hitler: războiul civil şi ocupaţia Armatei Roşii s-au prelungit mult după dezmembrarea Germaniei.

Desigur, războaiele de ocupaţie nu erau o raritate în Europa. Dimpotrivă. Amintirea Războiului de 30 de ani din Germania secolului al XVII-lea (când armatele de mercenari trăiau pe socoteala populaţiei locale, terorizând-o) dăinuie încă, după 300 de ani, în basme şi poveşti. În Spania anilor '30, bunicile încă îi mai linişteau pe copiii obraznici cu ameninţarea că vine Napoleon. Dar în cel de-al doilea război mondial, experienţa *ocupaţiei a fost de o intensitate aparte*, în mare măsură din cauza atitudinii naziştilor faţă de popoarele supuse.

Armatele de ocupaţie din trecut (suedezii în Germania secolului al XVII-lea, prusacii în Franţa, după 1815) trăiau pe seama localnicilor, pe care îi atacau sau îi omorau frecvent, uneori fără nici un motiv. Însă popoarele intrate sub stăpânire germană după 1939 au fost fie puse în slujba Reichului, fie programate pentru exterminare. Acest lucru nu se mai întâmplase pe continent. Peste mări, statele europene au subjugat sau aservit frecvent populaţiile indigene din colonii şi nu s-au dat în lături de la tortură, mutilare sau ucidere în masă pentru a-şi forţa victimele să se supună. Dar la ei acasă, europenii nu mai văzuseră astfel de metode din secolul al XVIII-lea, cel puţin nu la vest de Bug şi Prut.

Al doilea război mondial a mobilizat pentru prima oară statul european modern la capacitate maximă, în principalul scop de a cuceri şi de a exploata alţi europeni. Ca să lupte şi să învingă, britanicii şi-au consumat până la epuizare resursele *proprii*: spre sfârşitul conflictului, războiul înghiţea mai mult de jumătate din produsul naţional brut al Marii Britanii. Germania nazistă, în schimb, a susţinut războiul – mai ales în ultimii ani – parazitând economiile statelor-victimă (ca şi Napoleon după 1805, dar cu o eficienţă incomparabilă). Norvegia, Ţările de Jos, Belgia, Boemia-Moravia şi mai ales Franţa au avut, împotriva voinţei lor, o contribuţie semnificativă la efortul de război german. Minele, fermele, căile ferate şi fabricile lor erau exploatate întru satisfacerea nevoilor germane, iar oamenii munceau silit la producţia de război – mai întâi acasă, apoi chiar pe pământ german. În septembrie 1944, în Germania se aflau 7.487.000 de străini, majoritatea constrânşi; ei constituiau 21% din forţa de muncă a ţării.

Naziştii au trăit cât de mult au putut de pe urma averilor victimelor lor – de fapt, atât de mult, încât poporul german a început să resimtă impactul restricţiilor şi al lipsurilor provocate de război abia în 1944. Până atunci însă, conflictul militar îi *afectase destul de mult, mai întâi prin seriile de* bombardamente organizate de Aliaţi, apoi prin apropierea simultană a trupelor aliate, deopotrivă dinspre est şi vest. Abia

Europa sub ocupaţia Axei: noiembrie 1942

în ultimul an de război, în timpul scurtei şi intensei campanii spre vest a Uniunii Sovietice, a avut loc cea mai gravă distrugere fizică.

În ochii contemporanilor, impactul războiului nu se măsura în termeni de profit şi pierdere industrială, nici în funcţie de valoarea netă a bunurilor naţionale în 1945 faţă de 1938, ci în distrugerea palpabilă a comunităţilor şi a mediului înconjurător. De aici trebuie să începem pentru a înţelege trauma din spatele imaginilor pline de tristeţe şi deznădejde care au atras atenţia observatorilor în 1945.

Foarte puţine erau oraşele europene, mari sau mici, care au scăpat din război neatinse. Printr-un acord tacit sau din pură întâmplare, centrele istorice ale unor oraşe europene celebre - Roma, Veneţia, Praga, Paris, Oxford - nu au fost vizate. Dar în primul an de război bombardierele germane au ras oraşul Rotterdam, trecând apoi în Anglia, unde au distrus oraşul industrial Coventry. În timpul invaziei din Polonia şi, ulterior, în Iugoslavia şi URSS, Wehrmachtul a nimicit în cale nenumărate oraşe mai mici. În centrul Londrei, mai ales în zonele sărace din preajma docurilor din East End, cartiere întregi au fost victimele *blitzkrieg*-ului german.

Dar cele mai mari pagube materiale au fost provocate de campaniile de bombardare fără precedent ale Aliaţilor în 1944-1945 şi de înaintarea neabătută a Armatei Roşii, din Stalingrad până la Praga. În Franţa, forţele aeriene americane au eviscerat oraşele-port Royan, Le Havre şi Caen. Peste Hamburg, Köln, Düsseldorf, Dresda şi alte câteva zeci de oraşe germane, avioanele britanice şi americane au lansat o ploaie de bombe. În est, oraşul bielorus Minsk a fost distrus în proporţie de 80%; Kiev, capitala Ucrainei, era o ruină mocnind în flăcări, iar Varşovia, capitala Poloniei, a fost distrusă şi incendiată sistematic în toamna lui 1944, stradă cu stradă şi casă cu casă, de armata germană în retragere. Când războiul s-a terminat în Europa - în mai 1945, când Berlinul s-a predat, în fine, Armatei Roşii, după ce, în ultimele 14 zile, încasase 40.000 de tone de obuze -, din capitala Germaniei nu mai rămăseseră decât grămezi de metal contorsionat şi ruine fumegânde. Trei sferturi dintre clădiri erau nelocuibile.

Oraşele nimicite erau dovada cea mai clară (şi mai fotogenică) a devastării şi au devenit emblema universală a nenorocirii provocate de război. Întrucât cele mai afectate au fost clădirile de locuinţe, lăsând fără adăpost o mulţime de oameni (circa 25 de milioane în Uniunea Sovietică şi alte 20 de milioane în Germania, dintre care 500.000 numai în Hamburg), peisajul urban presărat cu dărâmături era amintirea cea mai vie a războiului recent încheiat. Dar nu şi singura. În Europa Occidentală, transportul şi comunicaţiile erau grav afectate: din cele 12.000 de locomotive din Franţa antebelică, în momentul capitulării Germaniei numai 2.800 mai erau în funcţiune. Multe străzi, linii de cale ferată şi poduri fuseseră aruncate în aer - de către nemţii aflaţi în retragere, de Aliaţii care avansau sau de Rezistenţa franceză. Două treimi din flota maritimă comercială franceză fusese scufundată. Într-un singur an ('44-'45), Franţa a pierdut 500.000 de locuinţe.

Însă francezii - ca şi britanicii, belgienii, olandezii (care pierduseră 219.000 de hectare inundate de nemţi şi rămăseseră în 1945 doar cu 40% dintre şoselele, canalele şi căile ferate dinainte de război), danezii, norvegienii (care au pierdut 14% din capitalul naţional în cursul ocupaţiei germane) şi chiar italienii - nu îşi dădeau seama

cât de norocoşi erau prin comparaţie. Adevăratele orori ale războiului avuseseră loc în Est. Naziştii îi trataseră pe europenii din Vest cu oarecare respect, deşi doar ca să-i poată exploata mai bine, iar occidentalii le-au întors favorul, făcând relativ puţine eforturi de a sabota sau de a opri maşina de război germană. În Europa de Est şi Sud-Est, nemţii au fost fără milă, şi nu doar pentru că partizanii le-au opus acolo o rezistenţă cruntă, disperată (îndeosebi în Grecia, Iugoslavia şi Ucraina).

Aşadar, consecinţele materiale ale ocupaţiei germane, ale avansului sovietic şi luptelor partizane au fost de o cu totul altă natură decât experienţa războiului în Vest. În Uniunea Sovietică, 70.000 de sate şi 1.700 de oraşe au fost distruse în timpul războiului, precum şi 32.000 de fabrici şi 65.000 km de cale ferată. În Grecia, două treimi din flota maritimă comercială, vitală pentru ţară, a fost nimicită, o treime din păduri distruse şi 1.000 de sate rase de pe faţa pământului. În paralel, politica nemţilor de a stabili taxe de ocupaţie în funcţie de nevoile armatei germane (şi nu de capacitatea de plată a Greciei) a dus la creşterea inflaţiei.

Iugoslavia a pierdut 25% din podgorii, 50% din şeptel, 60% din drumurile naţionale, 75% din pământurile arabile şi din podurile de cale ferată, o locuinţă din cinci şi o treime din capitalul industrial şi aşa limitat - precum şi 10% din populaţia de dinainte de război. În Polonia, trei sferturi din căile ferate erau inutilizabile şi o fermă din şase imposibil de exploatat. Majoritatea aşezărilor omeneşti funcţionau cu greu, deşi numai Varşovia era complet distrusă.

Aceste cifre şocante reflectă însă doar un aspect al tabloului realităţii: fundalul sumbru. Cu toate acestea, pagubele materiale suferite de europeni în cursul războiului, oricât de dezastruoase, nu însemnau nimic pe lângă pierderile umane. Se estimează că, între 1939 şi 1945, 36,5 milioane de oameni au murit din cauza războiului (cât *toată* populaţia Franţei în 1939) - iar acest număr nu include morţile din cauze naturale sau numărul copiilor care nu au mai fost concepuţi ori născuţi, atunci sau mai târziu, din cauza războiului.

Rata mortalităţii din primul război mondial, deşi extrem de ridicată, păleşte pe lângă numărul stupefiant de morţi din cea de-a doua mare conflagraţie (iar cifrele de mai sus nu includ victimele americane, japoneze sau de altă naţionalitate noneuropeană). Nici un alt conflict din istorie nu a ucis atât de mulţi oameni într-un timp atât de scurt. Cel mai frapant este numărul de civili necombatanţi ucişi: cel puţin 19 milioane, adică mai mult de jumătate dintre morţi. Victimele civile au depăşit pierderile militare în URSS, Ungaria, Polonia, Iugoslavia, Grecia, Franţa, Olanda, Belgia şi Norvegia. Numai în Marea Britanie şi Germania au murit mai mulţi soldaţi decât civili.

Nu se ştie exact câţi civili şi-au pierdut viaţa pe teritoriul Uniunii Sovietice, deşi, cel mai probabil, este vorba de peste 16 milioane (dublul numărului de soldaţi sovietici ucişi pe câmpul de luptă, dintre care 78.000 numai în bătălia Berlinului). Pe teritoriul care însemna înainte de război Polonia au murit aproximativ 5 milioane de civili; în Iugoslavia 1,4 milioane, în Grecia 430.000, în Franţa 350.000, în Ungaria 270.000, în Olanda 204.000, în România 200.000. Dintre aceştia, 5,7 milioane erau evrei şi 221.000 rromi (cele mai mari procente fiind în rândul polonezilor, olandezilor şi maghiarilor).

Printre cauzele morţilor civile se numără: exterminarea în masă, în lagăre şi pe câmpuri de execuţie ce se întindeau de la Odessa la Marea Baltică; bolile, malnutriţia

şi înfometarea (provocate sau nu); împuşcarea şi arderea ostaticilor de către Wehrmacht, Armata Roşie şi partizanii de toate felurile; represaliile împotriva cetăţenilor lipsiţi de apărare; bombele, obuzele şi luptele de infanterie, în Est pe toată durata războiului, iar în Vest de la debarcarea din Normandia (iunie 1944) până la moartea lui Hitler (mai 1945); mitralierea cu sânge-rece a coloanelor de refugiaţi şi exploatarea până la ultima suflare a muncitorilor-sclavi din industria de armament şi din lagărele de prizonieri.

Cele mai mari pierderi *militare* s-au înregistrat în Uniunea Sovietică: 8,6 milioane *de membri ai armatei. Armata germană a înregistrat 4 milioane de victime*, Italia a pierdut 400.000 de soldaţi, marinari şi personal aviatic, iar România 300.000, majoritatea căzuţi pe frontul de Est, în lupta cu armatele Axei. Dacă ne raportăm la populaţia totală, Austria, Ungaria, Albania şi Iugoslavia au suferit pierderile cele mai semnificative. Dacă ţinem cont de numărul total de morţi - civili şi militari la un loc -, cele mai afectate ţări au fost Polonia, Iugoslavia, URSS şi Grecia. Polonia a pierdut un om din cinci, procentul fiind mult mai ridicat în cazul celor cu studii, selectaţi de nazişti pentru exterminare[1]. Faţă de populaţia antebelică, Iugoslavia a pierdut o persoană din opt, URSS una din 11, Grecia una din 14. Ca să subliniem contrastul: Germania a pierdut 1/15, Franţa 1/77, Marea Britanie 1/125.

Pierderile sovietice au inclus un număr important de prizonieri de război. În cursul luptelor, germanii au capturat circa 5,5 milioane de soldaţi sovietici, dintre care trei sferturi în primele şapte luni de la declanşarea ofensivei antisovietice, în iunie 1941. Dintre ei, 3,3 milioane au murit de foame, frig şi maltratare în lagărele germane: între 1941 şi 1945 au murit mai mulţi ruşi în prizonierat decât în tot primul război mondial. Dintre cei 750.000 de soldaţi sovietici capturaţi la căderea Kievului în septembrie 1941, numai 22.000 au apucat înfrângerea Germaniei. La rândul lor, sovieticii au luat 3,5 milioane de prizonieri, în majoritate nemţi, austrieci, români şi maghiari; după război, majoritatea s-au întors acasă.

Nu e surprinzător, aşadar, că Europa postbelică, mai ales în partea centrală şi de est, suferea de o acută lipsă de bărbaţi. În Uniunea Sovietică, numărul femeilor îl depăşea pe cel al bărbaţilor cu 20 de milioane - dezechilibru corectat abia o generaţie mai târziu. Economia rurală sovietică depindea acum de femei pentru toate tipurile de muncă: nu lipseau numai bărbaţii, ci şi caii. În unele sate din Iugoslavia nu mai rămăsese nici un bărbat, din pricina acţiunilor germane de represiune, în care au fost împuşcaţi toţi cetăţenii de sex masculin de peste 15 ani. Chiar şi în Germania, doi din *trei bărbaţi născuţi în 1918 nu au supravieţuit războiului hitlerist: într*-o comunitate pentru care dispunem de statistici detaliate (suburbia berlineză Treptow), printre tinerii între 19 şi 21 de ani existau, în februarie 1946, doar 181 de bărbaţi la 1.105 femei.

S-a scris mult despre superioritatea numerică a femeilor după război, mai ales în Germania. Statutul bărbaţilor nemţi, înjosiţi şi umiliţi - transformaţi din eroii strălucitoarei armate hitleriste într-un şir ponosit de prizonieri eliberaţi într-un târziu, care au găsit, buimăciţi, la întoarcere o generaţie de femei dârze, perfect capabile să

1. Sau de Stalin, care a ordonat în 1940 împuşcarea a 23.000 de ofiţeri polonezi în pădurea de la Katîn, dând apoi vina pe nazişti.

supraviețuiască și să se descurce fără ei –, nu este o ficțiune. Cancelarul german Gerhard Schroeder e doar unul dintre miile de copii germani care au crescut fără tată după război. Rainer Fassbinder captează cu măiestrie imaginea feminității germane postbelice în *Căsătoria Mariei Braun* (1979), un film în care eroina își folosește cu succes farmecele și cinismul, în ciuda rugăminților mamei ei de a nu face nimic „care ți-ar putea răni sufletul". Dar dacă Maria lui Fassbinder duce povara deziluziilor furioase ale unei generații ulterioare, femeile reale din Germania anului 1945 se confruntau cu probleme mai concrete.

În ultimele luni de război, milioane de civili – majoritatea germani – au fugit din calea trupelor sovietice care înaintau prin Europa Centrală și estul Prusiei. Diplomatul american George Kennan descrie astfel scena în memoriile sale: „Dezastrul care s-a abătut asupra acestei regiuni odată cu invazia sovietică nu are termen de comparație în Europa modernă. În anumite zone, judecând după dovezile existente, soldații sovietici nu au cruțat bărbat, femeie sau copil... Rușii... au căsăpit populația autohtonă ca pe vremea hoardelor asiatice".

Victime au căzut mai ales adulții de sex masculin (care mai rămăseseră) și femeile de orice vârstă. În primele trei săptămâni de la intrarea Armatei Roșii în Viena, clinicile și medicii vienezi au înregistrat 87.000 de violuri comise de ruși. Și mai multe femei au fost violate în Berlin pe durata marșului sovietic, majoritatea între 2 și 7 mai, cu o săptămână înaintea capitulării germane. Ambele cifre sunt, cu siguranță, subestimări și nu includ nenumăratele atacuri asupra femeilor din satele austriece, poloneze și germane aflate în calea forțelor sovietice.

Comportamentul Armatei Roșii nu era un secret. Milovan Djilas, colaborator apropiat al lui Tito în armata iugoslavă de partizani și, pe atunci, comunist fervent, a abordat subiectul cu însuși Stalin. Răspunsul dictatorului, consemnat de Djilas, e revelator: „Tu, care ești scriitor, nu poți să înțelegi suferința din sufletul omului? Nu poți să-l înțelegi pe soldatul care a trecut prin foc și pară că se distrează cu o femeie sau șterpelește un fleac?".

În felul lui grotesc, Stalin avea pe jumătate dreptate. În armata sovietică nu existau permisii. Infanteriștii și tanchiștii au întors soarta luptei în trei ani teribili, printr-o serie neîntreruptă de marșuri și bătălii în vestul Uniunii Sovietice, prin Rusia și Ucraina. Pe parcurs, au avut parte de dovezi consistente ale atrocităților comise de nemți. Tratamentul aplicat de Wehrmacht prizonierilor de război, civililor, partizanilor și, în general, oricui le ieșea în cale (când au avansat spre Volga, până la porțile Moscovei și Leningradului, precum și înapoi, în retragerea lor cruntă și sângeroasă) lăsase urme adânci pe fața pământului și în sufletul oamenilor.

Când Armata Roșie a ajuns, în sfârșit, în Europa Centrală, soldaților epuizați li s-a arătat o altă lume. Contrastul dintre Rusia și Vest fusese dintotdeauna puternic – țarul Alexandru I regreta odinioară că i-a lăsat pe ruși să vadă cum trăiesc occidentalii – și se accentuase pe durata războiului. În timp ce soldații germani semănau distrugerea și moartea în Est, Germania rămăsese prosperă – în asemenea măsură încât populația civilă nu a resimțit costul conflictului decât spre sfârșit. Germania din timpul războiului era o lume urbană, electrificată, cu alimente, haine, magazine, bunuri de consum, cu femei și copii relativ îndestulați. Pentru soldatul sovietic, diferența față de patria lui

distrusă trebuie să fi fost incomensurabilă. Nemţii săvârşiseră fapte cumplite în Rusia; acum era rândul lor să sufere, să li se răpească averea şi femeile. Cu consimţământul tacit al comandanţilor, Armata Roşie s-a dezlănţuit asupra populaţiei civile din teritoriile germane proaspăt ocupate.

În drumul său către vest, Armata Roşie mai violase şi prădase (aici, denumirea *pradă de război* se potriveşte, din păcate, perfect) în Ungaria, România, Slovacia şi Iugoslavia, însă cel mai mult au avut de suferit femeile din Germania. În zona germană ocupată de sovietici s-au născut în 1945-1946 între 150.000 şi 200.000 de „bebeluşi ruşi", cifră care nu ia în calcul avorturile secrete, soldate cu moartea fătului nedorit şi, adesea, a mamei. Pruncii aduşi pe lume se adăugau numărului tot mai mare de copii orfani şi fără adăpost: ruinele umane ale războiului.

La sfârşitul anului 1945, numai în Berlin existau 53.000 de copii fără familie. Giardini del Quirinale din Roma au devenit celebre ca loc temporar de întâlnire pentru miile de copii italieni mutilaţi, desfiguraţi şi „nerevendicaţi". Cehoslovacia eliberată număra 49.000 de orfani, Olanda 60.000, Polonia aproximativ 200.000, iar Iugoslavia probabil 300.000. Printre copiii mici erau puţini evrei; cei care au supravieţuit exterminării şi pogromurilor din anii de război erau băieţi aflaţi la vârsta adolescenţei. La eliberare, în lagărul Buchenwald au fost găsiţi în viaţă 800 de copii; la Belsen – doar 500, dintre care unii scăpaseră chiar de marşul morţii de la Auschwitz.

Cine supravieţuise războiului lupta acum să supravieţuiască păcii. Graţie intervenţiei rapide şi eficiente a nou-createi Agenţii a Naţiunilor Unite pentru Refacere şi Restabilire (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA) şi armatelor aliate de ocupaţie, contractarea de boli contagioase sau epidemiile pe scară largă au fost evitate – amintirea gripei asiatice care a decimat Europa imediat după primul război mondial era încă vie. Dar situaţia era destul de gravă. În 1945, populaţia Vienei subzista cu 800 de calorii/zi; în Budapesta, raţia oficială în decembrie 1945 era de numai 556 de calorii/zi (800 pentru copiii din creşe). „Iarna foametei" din Olanda (1944-1945), când ţara era deja parţial eliberată, a însemnat o raţie calorică *săptămânală* mai mică, în unele zone, chiar şi decât alocaţia *zilnică* recomandată de corpul expediţionar aliat pentru soldaţi: 16.000 de cetăţeni olandezi, majoritatea bătrâni şi copii, au murit atunci.

În Germania, unde aportul nutritiv zilnic pentru un adult fusese de 2.445 de calorii pe zi între 1940 şi 1941 şi de 2.078 în 1943, acesta scăzuse la 1.412 calorii pe zi în perioada 1945-1946. Iar aceasta era media. În iunie 1945, în zona americană de ocupaţie, raţia zilnică oficială a consumatorilor germani „normali" (în afara anumitor tipuri de muncitori) era de numai 860 de calorii. Cifre care ilustrează din plin gluma nemţească „Bucură-te cât e război – va fi mai greu pe timp de pace". Situaţia nu era cu nimic mai bună în Italia şi chiar mai rea în anumite zone din Grecia şi Iugoslavia[2].

De vină erau în parte fermele devastate, în parte comunicaţiile perturbate şi, mai ales, numărul imens de guri de hrănit, complet neajutorate. Chiar dacă fermierii europeni reuşeau să producă alimente, ei ezitau să le livreze la oraş. Monedele europene erau, majoritatea, devalorizate; chiar dacă n-ar fi fost, banii lichizi nu-i atrăgeau pe ţărani: nu aveau ce să cumpere cu ei. Mâncarea a apărut astfel pe piaţa neagră, la preţuri pe care numai bogătaşii, criminalii şi ocupanţii şi le puteau permite.

2. Pentru comparaţie – consumul zilnic în Franţa, în 1990, era de 3.618 calorii.

Între timp, oamenii sufereau de foame şi se îmbolnăveau. În Grecia anului 1945, o treime din populaţia oraşului Pireu suferea de conjunctivită granuloasă, provocată de deficienţa acută de vitamine. În timpul epidemiei de dizenterie din Berlin din iulie 1945 (provocată de ţevile distruse şi de rezervele de apă poluate), mortalitatea infantilă era de 40%. Robert Murphy, consilierul american pe probleme germane, raporta în octombrie 1945 că zece oameni mureau zilnic în gara Lehrter din Berlin de epuizare, boală şi malnutriţie. În zona de ocupaţie britanică a Berlinului, în decembrie 1945, unul din patru copii cu vârsta sub un an nu a supravieţuit; în aceeaşi lună s-au înregistrat 1.023 de cazuri noi de febră tifoidă şi 2.193 de cazuri de difterie.

În vara anului 1945, riscul contaminării de la cadavrele aflate în putrefacţie în Berlin a persistat săptămâni întregi. În Varşovia, o persoană din cinci suferea de tuberculoză, boală cu care erau infectaţi şi jumătate din cei 700.000 de copii nevoiaşi din Cehoslovacia, conform rapoartelor oficiale din ianuarie 1946. Copiii din toată Europa sufereau de boli asociate cu sărăcia, în special de tuberculoză şi rahitism, dar şi de pelagră, dizenterie şi impetigo. Resursele erau foarte limitate: pentru cei 90.000 de copii din Varşovia eliberată exista un singur spital cu 50 de paturi. Copii altfel sănătoşi au murit din cauza lipsei de lapte (milioane de vite fuseseră ucise în bătăliile din sudul şi estul Europei între 1944 şi 1945); majoritatea sufereau de subnutriţie cronică. În vara anului 1945, rata mortalităţii infantile în Viena era de patru ori mai mare decât în 1938. Chiar şi pe străzile relativ prospere ale oraşelor occidentale, copiii sufereau de foame, iar alimentele erau strict raţionalizate.

Dacă civilii greu încercaţi ai Europei (şi milioanele de soldaţi prizonieri din rândurile fostei Axe) nu erau uşor de hrănit, adăpostit, îmbrăcat şi îngrijit, problema era agravată de amploarea fără precedent a crizei refugiaţilor, fenomen inedit în Europa. Toate războaiele tulbură existenţa noncombatanţilor, cărora le distrug pământurile şi locuinţele, le perturbă mijloacele de comunicaţie, le răpesc soţii, taţii şi fiii. Dar în cel de-al doilea război mondial cele mai mari pagube au fost provocate nu de conflictul armat, ci de politica de stat.

Stalin şi-a continuat politica antebelică, transferând populaţii întregi de-a latul imperiului sovietic. Între 1939 şi 1941, peste un milion de oameni din vestul Ucrainei şi ţărilor baltice şi din Polonia aflată sub ocupaţie sovietică au fost deportaţi în Est. În aceiaşi ani, naziştii au expulzat şi ei din vestul Poloniei către est 750.000 de ţărani polonezi, oferind pământul rămas acelor *Volksdeutsche*, minoritari germani din estul Europei, pe care i-au invitat să se „întoarcă acasă", în Reichul recent extins. Oferta a atras 120.000 de germani din zona baltică, alţi 136.000 din Polonia ocupată de sovietici, 200.000 din România şi mulţi alţii; toţi aveau să fie expulzaţi câţiva ani mai târziu. Politica lui Hitler de transfer rasial şi genocid în teritoriile estice cucerite făcea parte din proiectul nazist de reîntregire a Reichului, prin alipirea tuturor aşezărilor – chiar şi a celor mai îndepărtate – întemeiate de germani în Evul Mediu (precum şi ocuparea pământurilor victimelor, proaspăt depopulate). Nemţii i-au gonit pe slavi, i-au exterminat pe evrei şi au importat muncitori-sclavi din Est şi Vest deopotrivă.

Numai Stalin şi Hitler la un loc au dezrădăcinat, mutat, expulzat, deportat şi dispersat – între 1939 şi 1943 – peste 30 de milioane de oameni. Când armatele Axei au intrat în retragere, procesul s-a inversat. Nemţii recent mutaţi şi milioanele de

comunităţi germane mai vechi din tot estul Europei au fugit mâncând pământul din calea Armatei Roşii. Celor ajunşi cu bine în Germania li s-au alăturat o sumedenie de refugiaţi de tot felul. William Byford-Jones, ofiţer în armata britanică, descria astfel situaţia în 1945:

> Vai şi amar! Femei care şi-au pierdut bărbaţii şi pruncii, bărbaţi care şi-au pierdut nevestele; femei şi bărbaţi care şi-au pierdut casele şi copiii; familii rămase fără ferme, pământuri, prăvălii, distilerii, fabrici, mori şi conace. Şi mai erau şi copilaşi singuri, care n-aveau decât un jalnic pachetel cu etichetă. Se pierduseră cumva de mamele lor sau mamele muriseră şi fuseseră îngropate de alţi refugiaţi, undeva la marginea drumului.

Din Est veneau balticii, polonezii, ucrainenii, cazacii, ungurii, românii şi alţii: unii fugeau de ororile războiului, alţii migrau în Vest de teama instalării unui regim comunist. Un reporter de la *The New York Times* descria o coloană de 24.000 de soldaţi cazaci însoţiţi de familiile lor, care traversau sudul Austriei, „nu cu mult diferiţi de ce ar fi pictat un artist pe vremea războaielor napoleoniene".

Din Balcani soseau nu numai etnici germani, ci şi peste 100.000 de croaţi asociaţi cu regimul fascist al lui Ante Pavelic din timpul războiului, ocolind acum mânia partizanilor lui Tito[3]. În Germania şi Austria, pe lângă milioanele de soldaţi ai Wehrmachtului deţinuţi de Aliaţi şi soldaţii aliaţi proaspăt eliberaţi din lagărele germane de prizonieri, erau mulţi străini care luptaseră împotriva Aliaţilor, alături de nemţi sau sub comanda lor: armata antisovietică a generalului Andrei Vlasov (compusă din ruşi, ucraineni ş.a.), voluntarii din Waffen SS (proveniţi din Norvegia, Olanda, Belgia şi Franţa), personalul auxiliar din armata germană şi angajaţii lagărelor de concentrare (recrutaţi din Letonia, Ucraina, Croaţia ş.a.). Toţi aveau motive temeinice să fugă de represaliile sovietice.

Mai erau apoi femeile şi bărbaţii aduşi de nazişti să lucreze în Germania, recent repuşi în libertate. Recrutaţi cu milioanele de pe întreg continentul pentru a munci în fabricile şi fermele germane, ei erau risipiţi în toată ţara şi în teritoriile anexate, formând în 1945 cel mai mare grup de persoane strămutate de nazişti. Astfel, migraţia *economică* forţată a fost principala experienţă socială pentru mulţi civili europeni, inclusiv pentru cei 280.000 de italieni mutaţi cu forţa în Germania de foştii lor aliaţi, după ce Italia a capitulat în faţa Aliaţilor, în septembrie 1943.

Majoritatea lucrătorilor străini din Germania au fost aduşi împotriva voinţei lor – dar nu toţi. Unii dintre cei prinşi în vârtejul eşecului german din mai 1945 veniseră din proprie iniţiativă – şomerii olandezi, de exemplu, găsiseră slujbe în Germania înainte de 1939 şi rămăseseră acolo[4]. În ciuda salariilor derizorii plătite de patronii germani în timpul războiului, cei din Europa de Est, Balcani, Franţa şi Beneluxului erau mai avantajaţi decât la ei acasă. Iar lucrătorii sovietici (peste 2 milioane munceau în

3. Aveau motive solide să se teamă. Mai târziu, armata britanică din Austria i-a predat autorităţilor iugoslave (Aliaţii încheiaseră un acord ce prevedea ca toţi prizonierii să fie predaţi guvernului împotriva căruia luptaseră) şi cel puţin 40.000 dintre ei au fost executaţi.
4. Nici alegerea lor nu era complet liberă. În anii Marii Crize, cine refuza un contract de muncă oferit în Germania risca să-şi piardă ajutorul de şomaj în Olanda.

Germania în septembrie 1944), chiar dacă fuseseră aduşi cu forţa, nu erau neapărat nefericiţi – cum povestea după război una dintre muncitoare, Elena Skriabina: „Nimeni nu se plângea că a fost luat de nemţi să lucreze în industria germană. Era singura noastră ocazie să ieşim din Uniunea Sovietică".

Nu toate persoanele strămutate erau la fel de încântate. Supravieţuitorii lagărelor de concentrare au avut de suferit pentru felurite „crime", precum opoziţia politică sau religioasă împotriva nazismului ori a fascismului, rezistenţa armată, atacurile împotriva soldaţilor sau a instalaţiilor Wehrmachtului (pentru care se dădeau pedepse colective), încălcări minore ale regimului de ocupaţie, diverse delicte reale sau inventate, nerespectarea legilor rasiale naziste. Ei au supravieţuit unor lagăre care, la sfârşitul războiului, erau înţesate de cadavre şi pline de boli endemice: dizenterie, tuberculoză, difterie, febră tifoidă, tifos, bronhopneumonie, gastroenterită, cangrenă şi multe altele. Dar chiar şi aceşti supravieţuitori o duceau mai bine decât evreii, programaţi pentru exterminare conform unui plan riguros şi exhaustiv.

Puţini evrei au supravieţuit. Dintre cei eliberaţi, 4 din 10 au murit în câteva săptămâni de la sosirea armatelor aliate – starea lor depăşea posibilităţile medicinei occidentale. Dar evreii supravieţuitori, ca alte milioane de europeni fără adăpost, au ajuns tot în Germania, unde urmau să fie amplasate agenţiile şi taberele aliate – şi oricum, în estul Europei nu ar fi fost în siguranţă. După o serie de pogromuri în Polonia, mulţi dintre evreii care au supravieţuit au plecat definitiv: din iulie până în septembrie 1946, în Germania au sosit 63.387 de evrei.

Ceea ce se întâmpla în 1945 era un exerciţiu fără precedent de epurare etnică şi transfer de populaţie, care dura de aproape un an. Parţial, era rezultatul unei separări etnice „voluntare": evreii părăseau Polonia, unde erau nedoriţi şi chiar în primejdie, iar italienii preferau să plece din peninsula Istria decât să trăiască sub regimul iugoslav. Numeroase minorităţi etnice care colaboraseră cu forţele de ocupaţie (italienii în Iugoslavia, ungurii din nordul Transilvaniei, aflată sub stăpânire maghiară în timpul războiului şi restituită apoi României, ucrainenii în vestul Uniunii Soivetice etc.) au fugit odată cu armata germană în retragere, pentru a scăpa de represalii din partea majorităţii locale sau a Armatei Roşii care înainta. Nu s-au mai întors niciodată. Deşi plecarea lor nu a fost dictată de lege sau organizată de autorităţile locale, nu aveau de ales.

În alte zone, încă dinainte de sfârşitul războiului funcţiona o politică oficială. Iniţiativa le aparţinea, bineînţeles, nemţilor, care ordonaseră exterminarea evreilor şi expulzarea în masă a polonezilor şi a altor popoare slave. Sub dominaţia germană, românii şi maghiarii s-au mutat dintr-un loc în altul între 1939 şi 1943, în funcţie de noile frontiere ale Transilvaniei aflate în dispută. Autorităţile sovietice au organizat la rândul lor o serie de schimburi forţate de populaţie între Ucraina şi Polonia: un milion de polonezi au fugit sau au fost strămutaţi în ceea ce era acum vestul Ucrainei, în timp ce jumătate de milion de ucraineni au trecut din Polonia în Uniunea Sovietică, din octombrie 1944 până în iunie 1946. În câteva luni, o regiune cândva pestriţă, cu religii, etnii şi limbi diferite, s-a transformat în două teritorii distincte, monoetnice.

Bulgaria a transferat 160.000 de turci în Turcia; printr-un acord din februarie 1946 cu Ungaria, Cehoslovacia a schimbat 120.000 de oameni din comunităţile maghiare din Slovacia, la nord de Dunăre, pe un număr egal de slovaci din Ungaria

Alte transferuri de acest gen s-au realizat între Polonia şi Lituania şi între Cehoslovacia şi Uniunea Sovietică; în locul celor 600.000 de germani şi italieni plecaţi din nordul Iugoslaviei au fost mutaţi 400.000 de oameni din sud. Ca peste tot, indivizii în chestiune nu au fost consultaţi. Dar cel mai mare grup afectat au fost germanii.

Germanii din estul Europei ar fi fugit probabil oricum spre Apus: în 1945, nu mai erau doriţi acolo unde familiile lor se stabiliseră cu sute de ani în urmă. Pentru că exista o autentică dorinţă populară de a-i pedepsi pe germanii locali pentru ravagiile ocupaţiei şi ale războiului, iar guvernele postbelice exploatau această stare de spirit, comunităţile de limbă germană din Iugoslavia, Ungaria, Cehoslovacia, Polonia, regiunea baltică şi vestul Uniunii Sovietice erau condamnate – şi o ştiau prea bine.

În orice caz, nu li s-a dat de ales. Încă din 1942, britanicii agreaseră propunerea cehilor de a strămuta după război populaţia germană din regiunea sudetă, iar ruşii şi americanii li s-au alăturat în anul următor. Pe 19 mai 1945, preşedintele cehoslovac Edvard Beneš decreta: „Am hotărât să eliminăm o dată pentru totdeauna problema germană din republica noastră"[5]. Proprietatea nemţilor (ca şi a ungurilor sau a altor „trădători") urma să fie pusă sub controlul statului. În iunie 1945, aceştia au fost expropriaţi, iar pe 2 august li s-a retras cetăţenia cehoslovacă. Aproape trei milioane de germani, majoritatea din regiunea sudetă, au fost apoi transferaţi în Germania în cursul următoarelor 18 luni. Circa 267.000 au murit în cursul strămutării. Dacă în 1930 germanii însumau 29% din populaţia Boemiei şi Moraviei, la recensământul din 1950 ajunseseră la doar 1,8%.

Alţi 623.000 de germani au fost scoşi din Ungaria, 786.000 din România, jumătate de milion din Iugoslavia, 1,3 milioane din Polonia. Dar cei mai mulţi refugiaţi au venit chiar din fostele teritorii estice ale Germaniei: Silezia, Prusia Orientală, Pomerania răsăriteană şi estul Brandenburgului. La întâlnirea ruso-anglo-americană de la Potsdam (17 iulie – 2 august 1945) s-a decis, în termenii Articolului XIII din acordul realizat, că cele trei guverne „recunosc că trebuie realizat transferul populaţiei sau al elementelor germane din Polonia, Cehoslovacia şi Ungaria în Germania". Era o justificare a deplasărilor deja efectuate, dar şi o recunoaştere oficială a consecinţelor extinderii Poloniei spre vest. Şapte milioane de nemţi trăiau acum în Polonia, iar autorităţile poloneze (şi forţele de ocupaţie sovietice) voiau să-i înlăture – pentru ca polonezii şi alte etnii dezmoştenite prin includerea regiunilor estice în URSS să poată ocupa, la rândul lor, pământurile din vest.

Efectul a fost recunoaşterea *de jure* a unei noi realităţi. Europa de Est fusese curăţată forţat de etnici germani: aşa cum promisese în septembrie 1941, Stalin a readus „Prusia Orientală în lumea slavă căreia îi aparţine". În Declaraţia de la Potsdam se prevedea ca „orice transfer efectuat să fie întreprins în mod disciplinat şi uman", dar în practică acest lucru era puţin probabil. Corespondenta cotidianului *The New York Times*, Anne O'Hare McCormick, îşi nota impresiile pe 23 octombrie 1946: „Gigantica strămutare şi condiţiile în care se desfăşoară sunt fără precedent în istorie. E de ajuns

5. Beneš a declarat pe 9 mai 1945, într-un discurs ţinut la Bratislava, că cehii şi slovacii nu mai voiau să trăiască în acelaşi stat cu ungurii şi germanii. Acest simţământ şi acţiunile care l-au ilustrat bântuie de atunci relaţiile ceho-germane şi slovaco-maghiare.

să vezi de aproape aceste orori ca să te convingi că sunt o crimă împotriva umanităţii pe care istoria o va răzbuna".

Istoria nu a răzbunat-o. În plus, cei 13 milioane de expulzaţi s-au stabilit şi s-au integrat în societatea vest-germană cu un succes remarcabil, deşi amintirile trecutului persistă, iar în Bavaria (unde au ajuns mulţi dintre ei) subiectul e încă sensibil. Pentru percepţia contemporană e, poate, supărător să vezi în expulzarea germanilor o „crimă împotriva umanităţii" la numai câteva luni după deconspirarea unor crime de o cu totul altă factură, comise în numele aceloraşi germani. Însă germanii erau vii şi prezenţi, pe când victimele lor (mai ales evreii) moarte şi îngropate. Cum spunea mulţi ani mai târziu Telford Taylor, procurorul american care a instrumentat dosarele liderilor nazişti la Nürnberg : există o diferenţă crucială între expulzările postbelice şi lichidarea unor populaţii din timpul războiului, când „executorii îi însoţeau pe expulzaţi ca să se asigure că ajung în ghetouri şi sunt fie omorâţi, fie puşi la muncă silnică".

Sfârşitul primului război mondial a creat sau a ajustat frontiere, lăsând populaţiile neatinse[6]. După 1945, s-a întâmplat exact invers : cu o singură excepţie majoră, graniţele au rămas relativ intacte, în timp ce oamenii au fost mutaţi. Politicienii occidentali împărtăşeau senzaţia că Liga Naţiunilor şi clauzele minorităţilor din Tratatele de la Versailles eşuaseră şi că ar fi o greşeală să se încerce resuscitarea lor. Prin urmare, au încuviinţat cu destulă uşurinţă transferurile de populaţie. Dacă minorităţile care supravieţuiseră în Europa Centrală şi de Est nu puteau fi protejate în mod eficient prin acorduri internaţionale, atunci era mai bine să fie expediate în regiuni prielnice. „Epurarea etnică" a existat aşadar înainte ca termenul să fie inventat - şi ea nu a suscitat nici pe departe jena sau dezacordul unanim.

Excepţia, ca de obicei, era Polonia. Rearanjarea geografică a Poloniei (care a cedat Uniunii Sovietice 179.000 de kilometri pătraţi la est şi a fost recompensată cu 104.000 de kilometri pătraţi în teritorii germane de mai bună calitate, la est de râurile Oder şi Neisse) a fost spectaculoasă şi a avut numeroase consecinţe pentru nemţii, ucrainenii şi polonezii din teritoriile afectate. Dar era neobişnuită în contextul din 1945 şi trebuie înţeleasă mai degrabă ca o componentă a amplei ajustări teritoriale impuse de Stalin la marginea vestică a imperiului său : a recuperat de la români Basarabia, a răpit Bucovina şi Rutenia subcarpatică României, respectiv Cehoslovaciei, a absorbit statele baltice în Uniunea Sovietică şi a păstrat peninsula Karel, capturată în timpul războiului de la Finlanda.

La vest de noile frontiere sovietice nu s-a schimbat mare lucru. Bulgaria a recuperat de la România Cadrilaterul, o fâşie de pământ din Dobrogea ; cehoslovacii au obţinut de la Ungaria (aflată în tabăra Axei învinse, deci incapabilă să protesteze) trei sate de pe malul drept al Dunării, vizavi de Bratislava ; Tito a reuşit să păstreze o parte din pământul italian (în jurul oraşului Trieste şi în Veneţia Iulia) ocupat de armatele lui la sfârşitul războiului. În rest, teritoriile ocupate cu forţa între 1938 şi 1945 au fost restituite, revenindu-se *la status quo ante*.

6. Cu excepţia notabilă a grecilor şi a turcilor, în urma Tratatului de la Lausanne din 1923.

Cu anumite excepţii, rezultatul a fost o Europă a statelor-naţiuni care nu fusese nicicând mai omogenă din punct de vedere etnic. Uniunea Sovietică a rămas, desigur, un imperiu multinaţional. Iugoslavia nu şi-a pierdut nimic din complexitatea etnică, în ciuda sângeroaselor lupte intercomunitare din timpul războiului. România avea încă o importantă minoritate maghiară în Transilvania şi nenumăraţi rromi (de ordinul milioanelor). Dar Polonia trecuse de la 68% polonezi în 1938 la o majoritate poloneză covârşitoare în 1946. Germania era aproape toată germană (dacă nu luăm în calcul refugiaţii străini şi persoanele strămutate). Populaţia Cehoslovaciei, care înainte de München cuprindea 22% germani, 5% maghiari, 3% ucraineni carpatici şi 1,5% evrei, era acum aproape exclusiv cehă şi slovacă: din cei 55.000 de evrei cehoslovaci care au supravieţuit războiului, numai 16.000 se mai aflau acolo în 1950. Diasporele tradiţionale din Europa – grecii şi turcii din sudul Balcanilor şi din jurul Mării Negre, italienii din Dalmaţia, ungurii din Transilvania şi din nordul Balcanilor, polonezii din Volhinia (Ucraina), Lituania şi Bucovina, germanii de la Marea Baltică la Marea Neagră şi de la Rin la Volga, evreii de pretutindeni – s-au împuţinat şi au dispărut. Se născuse o Europă nouă, mai „curată".

Iniţial, organizarea persoanelor strămutate şi a refugiaţilor – gruparea lor, adăpostirea în tabere şi furnizarea de alimente, haine şi ajutor medical – a fost asigurată de armatele aliate ce ocupau Germania, în special de armata americană. Altă autoritate nu exista în Germania şi nici în Austria sau în nordul Italiei – celelalte zone în care s-au strâns refugiaţii. Numai armata dispunea de resursele şi de capacitatea organizatorică necesară pentru a administra echivalentul demografic al unei ţări de mărime medie. Era o misiune nemaiauzită pentru uriaşa maşină militară care, cu numai câteva săptămâni înainte, se consacra exclusiv răpunerii Wehrmachtului. În răspuns la criticile privind felul în care militarii se ocupau de refugiaţi şi de supravieţuitorii din lagăre, generalul Dwight D. Eisenhower, comandantul suprem al forţelor aliate, îi scria lui Harry Truman într-un raport din 8 octombrie 1945: „În anumite cazuri nu am fost la înălţime, dar aş dori să subliniez cât de complexă este pentru întreaga armată trecerea de la lupta militară la misiuni de repatriere şi apoi la problemele sociale aparte din momentul de faţă".

După ce sistemul de tabere a fost pus la punct, responsabilitatea îngrijirii şi repatrierii (sau integrării) milioanelor de persoane strămutate i-a revenit treptat Agenţiei Naţiunilor Unite pentru Refacere şi Restabilire. Înfiinţată la 9 noiembrie 1943 la Washington, într-o întâlnire a 44 de state (viitoare membre ale Naţiunilor Unite) care anticipa problemele postbelice, UNRRA avea să joace un rol vital în situaţiile critice de după război. Din iulie 1945 până în iunie 1947, agenţia a cheltuit 10 miliarde de dolari, alocaţi în mare parte de guvernele Statelor Unite, Canadei şi Marii Britanii. Cea mai mare parte a ajutorului financiar a fost consacrat foştilor aliaţi din Europa de Est – Polonia, Iugoslavia şi Cehoslovacia – şi Uniunii Sovietice, precum şi problemei refugiaţilor din Germania şi din altă parte. Dintre fostele membre ale Axei, numai Ungaria a primit ajutor de la UNRRA, dar într-o măsură nesemnificativă.

La sfârşitul anului 1945, UNRRA administra 27 de tabere de refugiaţi şi centre de ajutor social în Germania, alte 25 în Austria şi câteva în Franţa şi în ţările Beneluxului. În iunie 1947 avea nu mai puţin de 762 de astfel de unităţi în Europa de Vest, marea

majoritate în zona vestică a Germaniei. Numărul maxim de civili eliberaţi aflaţi în grija Naţiunilor Unite (în afara cetăţenilor din ţări foste membre ale Axei), întreţinuţi sau repatriaţi de UNRRA şi de alte agenţii aliate, a fost înregistrat în septembrie 1945 : 6.795.000. Alţi 7 milioane erau sub autoritate sovietică, iar lor li se adăugau milioanele de refugiaţi germani. Pe naţionalităţi, cel mai numeros grup provenea din Uniunea Sovietică – foştii prizonieri din lagăre şi tabere de muncă silnică. Urmau 2 milioane de francezi (prizonieri de război, muncitori şi deportaţi), 1,6 milioane de polonezi, 700.000 de italieni, 350.000 de cehi, peste 300.000 de olandezi, 300.000 de belgieni şi mulţi alţii.

Alimentele furnizate de UNRRA au salvat vieţi mai ales în Iugoslavia : fără contribuţia agenţiei, numărul deceselor în perioada 1945-1947 ar fi fost mult mai mare. În Polonia, UNRRA a reuşit să menţină consumul alimentar la 60% din nivelul de dinainte de război, iar în Cehoslovacia la 80%. În Germania şi Austria, misiunea de a ajuta refugiaţii şi persoanele strămutate a fost împărţită cu Organizaţia Internaţională pentru Refugiaţi (International Refugees Organization – IRO), ale cărei statute au fost aprobate de Adunarea Generală a ONU în decembrie 1946.

IRO era şi ea finanţată de puterile occidentale aliate. Statele Unite au contribuit cu 46% la primul său buget (1947), procent mărit până la 60% în 1949 ; aportul Marii Britanii era de 15%, al Franţei de 4%. Pentru că Uniunea Sovietică şi aliaţii vestici nu s-au înţeles în problema repatrierilor forţate, IRO a fost mereu privită de URSS (şi mai târziu de blocul sovietic) ca un instrument pur occidental, iar serviciile sale s-au limitat la refugiaţii din zonele controlate de armatele de ocupaţie vestice. Mai mult, cum IRO se ocupa nevoile refugiaţilor, persoanele strămutate de origine germană au fost private de sprijinul său.

Distincţia dintre persoane strămutate (despre care se presupunea că au, undeva, o casă la care se pot întoarce) şi refugiaţi (care intrau în categoria persoanelor fără adăpost) este doar una dintre nuanţele introduse în aceşti ani. Cetăţenii ţărilor foste aliate (Cehoslovacia, Polonia, Belgia etc.) erau trataţi altfel decât cei din ţările foste inamice (Germania, România, Ungaria, Bulgaria etc.). Această distincţie a fost invocată şi atunci când s-au stabilit priorităţile de repatriere a refugiaţilor. Primii trimişi acasă au fost cetăţenii ţărilor membre ale Organizaţiei Naţiunilor Unite care fuseseră în lagăre de concentrare ; apoi persoanele strămutate din ţări membre ONU (cel mai adesea, foşti lucrători în lagărele de muncă forţată) ; lor le-au urmat persoanele strămutate din Italia şi, în cele din urmă, cetăţenii statelor foste inamice. Germanii au fost lăsaţi pe loc, urmând să fie asimilaţi de comunităţile locale.

Întoarcerea cetăţenilor francezi, belgieni, olandezi, britanici sau italieni în ţările lor de origine era relativ necomplicată, singurele impedimente fiind de ordin logistic : trebuia să se stabilească cine şi unde are dreptul să meargă şi să se găsească suficiente trenuri pentru a-i duce pe oameni acolo. La o lună de la capitularea Germaniei, din cei 1,2 milioane de francezi aflaţi acolo în mai 1945, numai 40.550 nu ajunseseră încă în Franţa. Italienii au trebuit să aştepte mai mult, ca foşti inamici şi pentru că guvernul italian nu avea un plan concret de repatriere a propriilor cetăţeni. Dar s-au întors toţi înainte de 1947. În Est însă, existau două complicaţii majore. Unele persoane strămutate din estul Europei erau, tehnic vorbind, apatride : nu aveau o ţară unde să se înapoieze

Iar multe dintre ele nu voiau să se întoarcă. Lucru ce i-a surprins la început pe administratorii occidentali. Conform acordului semnat în mai 1945 în Germania, la Halle, toţi cetăţenii Uniunii Sovietice, foşti prizonieri de război sau nu, urmau să se întoarcă acasă - fiindcă se presupunea că asta îşi doreau. Exista o singură excepţie: aliaţii occidentali nu au recunoscut alipirea statelor baltice la URSS, iar estonilor, letonilor şi lituanienilor din taberele din Germania şi Austria li s-a oferit posibilitatea să se întoarcă în Est sau să se stabilească în Vest.

Balticii nu erau singurii care refuzau să plece. Numeroşi cetăţeni sovietici, polonezi, români şi iugoslavi preferau să rămână în taberele temporare din Germania decât să se întoarcă în ţările de origine. Cetăţenii sovietici se temeau pe bună dreptate de tipicele represalii împotriva oricui stătuse în Vest (chiar dacă fusese ţinut într-un lagăr). Balticii, ucrainenii, croaţii şi alţii ezitau să se întoarcă în state aflate acum, oficial sau *de facto*, sub control comunist: reticenţa lor era motivată de riscul represaliilor (li se puteau imputa crime de război), dar şi de simpla dorinţă de a duce o viaţă mai bună în Occident.

De-a lungul anilor 1945 şi 1946, autorităţile occidentale au preferat să ignore în mare aceste sentimente, trimiţându-i acasă pe sovietici şi pe est-europeni, uneori cu forţa. Reprezentanţii sovietici veneau să-şi adune efectiv concetăţenii din taberele germane, în vreme ce refugiaţii din Est încercau cu disperare să-i convingă pe oficialii francezi, britanici sau americani că nu vor să se întoarcă „acasă" şi că ar prefera să rămână în... Germania. Nu toţi au reuşit: între 1945 şi 1947, aliaţii au returnat 2.272.000 de cetăţeni sovietici.

În primele luni de după război au avut loc scene sfâşietoare, când partizanii ucraineni şi emigranţii ruşi care nu trăiseră niciodată în URSS au fost adunaţi de trupele britanice sau americane şi împinşi (uneori chiar la propriu) peste graniţă, în braţele NKVD[7]. Odată ajunşi pe mâinile sovieticilor, ei au îngroşat rândurile celorlalţi repatriaţi, alături de unguri, germani şi alţi foşti inamici. Armata Roşie i-a deportat în masă în est. Până în 1953, au fost repatriaţi 5.500.000 de cetăţeni sovietici. O cincime au fost împuşcaţi sau expediaţi în Gulag. Mult mai mulţi au fost trimişi direct în Siberia sau încorporaţi în batalioane de muncă silnică.

Repatrierile forţate au încetat abia în 1947, odată cu declanşarea Războiului Rece: s-a admis ca persoanele strămutate din blocul sovietic să fie considerate refugiate *politic* (cei 50.000 de cehi aflaţi în Germania şi Austria când la Praga a avut loc lovitura de stat comunistă din februarie 1948 au primit pe loc acest statut). Astfel au scăpat de repatriere mai bine de 1.500.000 de polonezi, unguri, bulgari, români, iugoslavi, sovietici şi evrei. Alături de baltici, ei formau majoritatea covârşitoare a persoanelor strămutate în Italia şi în zonele germane şi austriece ocupate de aliaţii vestici. În 1951, Convenţia Europeană a Drepturilor Omului a consacrat protecţia la care aveau dreptul străinii refugiaţi, punându-i în sfârşit la adăpost de întoarcerea forţată în mâinile persecutorilor.

7. La sfârşitul lui mai 1945, armata britanică a predat autorităţilor iugoslave 10.000 de soldaţi şi civili sloveni care fugiseră în Austria. Ei au fost duşi în camioane şi împuşcaţi pe loc în pădurile din Kočevje.

Rămânea o singură întrebare: ce urma să se întâmple cu ei? Refugiaţii ştiau exact ce voiau. „Sunt dispuşi să meargă oriunde pe faţa pământului, numai acasă nu", scria Genêt (Janet Flanner) în *The New Yorker*, în octombrie 1948. Dar cine să-i primească? Statele vest-europene, care sufereau de o criză a forţei de muncă şi care se aflau în plin proces de reconstrucţie economică şi materială, au fost iniţial deschise la importul selectiv de apatrizi. Belgia, Franţa şi Marea Britanie aveau nevoie în special de mineri, muncitori în construcţii şi lucrători agricoli. În 1946-1947, Belgia a preluat 22.000 de persoane strămutate (împreună cu familiile lor) pentru a lucra în minele din Valonia. Franţa a acceptat 38.000 de oameni pentru diverse slujbe manuale. Marea Britanie a primit 86.000 de refugiaţi, inclusiv veterani din armata poloneză şi ucraineni care luptaseră în divizia Waffen SS Galiţiană[8].

Criteriile de admitere erau simple: statele vest-europene căutau lucrători manuali zdraveni (bărbaţi) şi, din această cauză, i-au favorizat vădit pe baltici, polonezi şi ucraineni, indiferent de partea cui fuseseră în război. Femeile nemăritate erau bine-venite ca muncitoare sau femei de serviciu – dar Ministerul Muncii canadian respingea în 1948 tinerele care încercau să emigreze în Canada ca fete în casă dacă exista cea mai vagă bănuială că ar avea studii postgimnaziale. Nimeni nu voia bătrâni, orfani sau femei singure cu copii. În general, refugiaţii nu erau întâmpinaţi cu braţele deschise – indiferenţa publicului faţă de situaţia lor dificilă e consemnată de sondajele din Statele Unite şi Europa postbelică. Cei mai mulţi doreau o imigraţie redusă, nu sporită.

Problema evreilor era mai specială. La început, autorităţile occidentale i-au tratat pe refugiaţii evrei ca pe toţi ceilalţi, îngrămădindu-i în taberele din Germania alături de foştii lor torţionari. Dar în august 1945 preşedintele Truman a anunţat că persoanele strămutate de origine evreiască vor beneficia de aşezări separate în zona americană a Germaniei: după cum conchidea o anchetă pe această temă comandată de preşedinte, taberele şi centrele mixte de până atunci reprezentau o „abordare absolut nerealistă a problemei. Refuzul de a-i recunoaşte pe evrei ca atare are ca efect... muşamalizarea persecuţiei lor anterioare, mult mai barbară". La sfârşitul lui septembrie 1945, toţi evreii din zona americană a Germaniei erau îngrijiţi separat.

Nu se pusese niciodată problema întoarcerii evreilor în Est – nimeni din Polonia, Uniunea Sovietică sau din altă parte nu dădea nici cel mai mic semn că i-ar fi vrut înapoi. Nici în Occident evreii nu erau mai bine văzuţi, mai ales dacă erau educaţi sau calificaţi pentru profesii nonmanuale. Ei au rămas aşadar, printr-o ironie a soartei, în Germania. Problema „plasării" evreilor în Europa a fost soluţionată abia prin crearea statului Israel: între 1948 şi 1951, 332.000 de evrei au plecat în Israel, fie din centrele IRO din Germania, fie direct din România, Polonia ş.a. Alţi 165.000 au emigrat în Franţa, Marea Britanie, Australia şi America de Nord sau de Sud.

Acolo li s-au alăturat persoanele strămutate şi refugiaţii care mai rămăseseră din al doilea război mondial, cărora li s-a adăugat, între 1947 şi 1949, un nou val de

8. Divizia Waffen SS Galiţiană era formată din ucraineni, foşti cetăţeni ai Poloniei interbelice; după război, regiunea lor natală a fost încorporată în URSS. De aceea, ei n-au fost repatriaţi în Uniunea Sovietică, deşi luptaseră împotriva ei alături de Wehrmacht, ci au fost trataţi de autorităţile occidentale drept persoane apatride.

refugiaţi politic din ţările Europei Centrale şi de Est. În total, Statele Unite au primit în acei ani 400.000 de azilanţi, plus alţi 185.000 în 1953-1957. Canada a admis 157.000 de refugiaţi şi persoane strămutate, iar Australia 182.000 (printre care 60.000 de polonezi şi 36.000 de baltici).

Era o realizare de o amploare remarcabilă. Anumite categorii de etnici germani din Iugoslavia şi România au rămas în captivitate pentru că acordurile de la Potsdam nu acopereau cazul lor. Dar în numai şase ani, pe un continent mutilat, înveninat şi sărăcit, care traversase ani teribili de război şi care presimţea deja scindarea adusă de Războiul Rece, guvernele militare aliate şi agenţiile civile ale Naţiunilor Unite au reuşit să repatrieze, să integreze sau să instaleze milioane de oameni disperaţi de pe tot continentul, din zeci de naţiuni sau comunităţi. La sfârşitul anului 1951, când UNRRA şi IRO au fost înlocuite de Înaltul Comisariat al Naţiunilor Unite pentru Refugiaţi, în taberele sociale din Europa se mai aflau doar 177.000 de oameni – bătrânii şi infirmii pe care nu-i voia nimeni. Ultima tabără de refugiaţi din Germania, cea de la Foehrenwald, în Bavaria, a fost desfiinţată în 1957.

Refugiaţii şi strămutaţii din Europa trecuseră nu numai printr-un război mondial, ci şi printr-o serie de războaie civile mai mici. Între 1934 şi 1949, Europa a fost scena unei serii nemaivăzute de conflicte sângeroase, în interiorul graniţelor statale. În multe cazuri, ocupaţia străină a germanilor, ruşilor sau italienilor care a urmat a facilitat şi a legitimat urmărirea obiectivelor politice şi a antagonismelor de dinainte de război, cu mijloace noi şi violente. Ocupanţii nu erau neutri, desigur. În general, ei s-au alăturat unei facţiuni din statul ocupat, luptând împotriva unui inamic comun. Astfel, o grupare politică sau o minoritate etnică dezavantajată în viaţa politică pe timp de pace au putut exploata noile circumstanţe, pentru a-şi regla conturile pe plan local. Germanii au mobilizat şi au exploatat prompt aceste disensiuni, nu numai pentru a dezbina şi a cuceri, ci şi pentru a reduce, în noile teritorii care trebuiau administrate şi supravegheate, costurile şi problemele: se puteau baza pe colaboraţioniştii locali.

Din 1945, termenul *colaboraţionist* a dobândit o conotaţie morală distinctă şi peiorativă. Dar la nivel local afiliaţiile şi opoziţiile din timpul războiului erau mai complicate şi mai obscure decât sugerează etichetele sumare de după război: „colaborare" şi „rezistenţă". De exemplu, unii flamanzi din Belgia ocupată s-au lăsat ispitiţi de promisiunea autonomiei (o ocazie de a scăpa de monopolul elitei francofone *asupra statului belgian) şi au sprijinit ocupaţia germană*, repetând *astfel o greşeală* din primul război mondial. Aici, ca şi în alte părţi, naziştii au jucat cu plăcere cartea alianţei, câtă vreme le-a convenit: belgienii flamanzi care erau prizonieri de război au fost eliberaţi în 1940, la încetarea ostilităţilor, în timp ce valonii francofoni au rămas în lagăre de prizonieri până la sfârşitul războiului.

În Franţa şi Belgia, ca şi în Norvegia, rezistenţa împotriva nemţilor a fost reală, mai ales în ultimii doi ani de ocupaţie, când tinerii au ales riscul luptei clandestine în *maquis* („hăţişuri") în locul muncii forţate în Germania impuse de naziști. Dar abia la sfârşitul ocupaţiei numărul partizanilor activi a depăşit numărul celor care colaborau cu naziştii, din convingere, pentru bani sau din interes – în Franţa, se estimează că

numărul celor realmente implicaţi era aproape acelaşi de ambele părţi : între 160.000 şi 170.000. Iar duşmanii lor, cel mai adesea, erau conaţionalii din tabăra adversă : nemţii erau aproape absenţi.

În Italia, circumstanţele erau mai complicate. Când Mussolini a fost detronat, prin lovitura de stat din iulie 1943, fasciştii se aflau la putere de 20 de ani. Poate că din această cauză rezistenţa locală împotriva regimului era infimă ; mai toţi antifasciştii activi erau în exil. După 1943, când ţara a devenit oficial „cobeligerantă" de partea Aliaţilor, nordul Italiei (zona ocupată de germani) era sfâşiat între un regim-marionetă (Republica de la Salò a lui Mussolini) şi o rezistenţă partizană mică, dar temerară, sprijinită de armatele aliate care înaintau.

Dar şi aici, ceea ce părea un conflict între majoritatea italienilor (cu vederi de dreapta) şi o bandă izolată de terorişti criminali înţeleşi cu o putere străină a fost, de fapt, un autentic război civil, cu numeroşi italieni implicaţi în ambele tabere între 1943 şi 1945. Fasciştii de la Salò erau, într-adevăr, colaboratorii atipici ai unei forţe de ocupaţie brutale, dar susţinerea internă de care se bucurau pe atunci nu era deloc neglijabilă – şi acelaşi lucru se poate spune despre adversarii lor cei mai virulenţi, mişcarea partizană condusă de comunişti. Rezistenţa antifascistă a fost, în realitate, una dintre taberele unui conflict civil, a cărui amintire s-a estompat fericit din memoria italienilor în deceniile următoare.

În Europa de Est, situaţia era şi mai complicată. Slovacii şi croaţii au profitat de prezenţa nemţilor pentru a înfiinţa state teoretic independente, conform proiectelor de suflet ale partidelor separatiste din perioada antebelică. În Polonia, germanii nu aveau nevoie de colaboratori, dar mai la nord – în ţările baltice şi chiar în Finlanda – Wehrmachtul a fost întâmpinat favorabil la început, ca o alternativă la ocupaţia şi absorbţia de către Uniunea Sovietică. În special ucrainenii au făcut tot posibilul să profite de ocupaţia germană de după 1941, pentru a căpăta mult visata independenţă, iar teritoriile din estul Galiţiei şi vestul Ucrainei au fost scena unui conflict civil sângeros între partizanii ucraineni şi polonezi, care se opuneau atât naziştilor, cât şi sovieticilor. În aceste condiţii, distincţiile subtile dintre război ideologic, conflict interetnic şi luptă pentru independenţa politică şi-au pierdut relevanţa : în special pentru populaţia locală, care era de fiecare dată victima predilectă.

În funcţie de loc şi de moment, polonezii şi ucrainenii au fost pe rând adversari şi aliaţi, luptându-se cu sau împotriva Wehrmachtului şi a Armatei Roşii. În Polonia, acest conflict, care s-a transformat după 1944 în luptă de gherilă anticomunistă, a costat viaţile a 30.000 de polonezi între 1945 şi 1948. În Ucraina ocupată de sovietici, ultimul comandant partizan, Roman Şukevici, a fost asasinat lângă Lvov în 1950, însă activităţile antisovietice au continuat sporadic alţi câţiva ani, îndeosebi în Ucraina şi Estonia.

În Balcani, cel de-al doilea război mondial a fost resimţit preponderent ca un conflict civil, şi încă unul extrem de nimicitor. Pentru Iugoslavia, semnificaţia etichetelor convenţionale – colaboraţionist, partizan – rămâne impenetrabilă. Ce era Draža Mihailović, liderul sârb al partizanilor cetnici[9] ? Un patriot ? Un partizan ? Un colaboraţionist ?

9. „Cetnicii" s-au autodenumit astfel în amintirea cetelor din munţi care ţineau piept stăpânitorilor otomani ai Serbiei în secolul al XVIII-lea

Ce-i determina pe oameni să lupte? Rezistenţa împotriva ocupantului (german, italian)? Dorinţa de a se răzbuna pe adversarii politici din statul iugoslav interbelic? Conflictele comunitare dintre sârbi, croaţi şi musulmani? Obiectivele pro- sau anticomuniste? Pentru cei mai mulţi, motivele se împleteau.

Astfel, regimul ustaş al lui Ante Pavelić în statul-marionetă croat a ucis sârbi (peste 200.000) şi musulmani. Dar şi partizanii monarhişti conduşi de Mihailović, în majoritate sârbi, au ucis musulmani. Nu-i de mirare că musulmanii din Bosnia au cooperat uneori cu armatele germane, încercând să se protejeze. Deşi urmăreau eliberarea Iugoslaviei de sub ocupaţia germană şi italiană, partizanii comunişti ai lui Tito au purces mai întâi la distrugerea cetnicilor - mai ales pentru că acesta era un obiectiv realizabil. Un deceniu mai târziu, deziluzionat de rezultatul confruntărilor dintre comunişti şi cetnici, în care jucase el însuşi un rol eroic, Milovan Djilas depune mărturie despre adevărata experienţă a războiului şi a rezistenţei în Iugoslavia ocupată: „Într-un ţinut sleit, captiv, însângerat, două armate se căţărau ore întregi prin ravene stâncoase ca să scape cu viaţă sau ca să ucidă o mână de compatrioţi, adesea vecini, pe un pisc ascuţit, la 2.000 m înălţime. Mi-am dat seama că asta era tot ce mai rămăsese din toate teoriile şi viziunile noastre despre lupta ţăranilor şi a muncitorilor împotriva burgheziei".

Mai la sud, pentru Grecia (ca şi pentru Iugoslavia), cel de-al doilea război mondial a însemnat simultan invazie, ocupaţie, rezistenţă, represalii şi război civil, culminând cu cinci săptămâni de confruntări, în decembrie 1944, la Atena, între comunişti şi forţele britanice aflate de partea monarhiştilor. După armistiţiul semnat în februarie 1945, luptele au reizbucnit în 1946 şi au durat încă trei ani, până când comuniştii au fost dibuiţi în ascunzişurile lor din nordul muntos al ţării. Deşi rezistenţa greacă împotriva nemţilor şi a italienilor a fost mai eficientă decât renumitele mişcări din Franţa sau Italia (numai între 1943 şi 1944 au fost ucişi sau răniţi peste 6.000 de soldaţi germani), ea a făcut şi mai mult rău grecilor. Gherila comunistă (KKE) şi guvernul atenian al regelui, sprijinit de Occident, au continuat timp de zeci de ani să terorizeze satele şi să distrugă mijloacele de comunicaţie, divizând ţara. În septembrie 1949, când s-au terminat luptele, 10% din populaţie nu avea adăpost. Deşi nu rivaliza cu luptele din Ucraina sau Iugoslavia în materie de complexitate etnică[10], războiul civil grec a avut cele mai ridicate costuri umane.

Impactul postbelic al acestor războaie civile europene a fost imens. În primul rând, ele indicau faptul că războiul nu s-a terminat în Europa în 1945, odată cu plecarea germanilor: un atribut traumatizant al războiului civil este faptul că inamicul, chiar şi învins, rămâne pe loc - şi, odată cu el, amintirea conflictului. Dar luptele fratricide din aceşti ani au mai avut un efect. Combinate cu brutalitatea fără precedent a naziştilor şi, mai târziu, cu ocupaţia sovietică, ele au erodat însăşi structura statului european. După ele, totul s-a schimbat. În adevăratul sens al unui cuvânt utilizat de multe ori abuziv, ele au transformat cel de-al doilea război mondial - războiul lui Hitler - într-o revoluţie socială.

10. Existau totuşi unele nuanţe: din oportunism, comuniştii greci au sprijinit după război anexarea la Bulgaria comunistă a regiunilor etnice slave din nordul Greciei, gest care nu le-a folosit aproape la nimic.

În primul rând, faptul că diferite puteri străine au ocupat succesiv o ţară a erodat inevitabil autoritatea şi legitimitatea conducătorilor locali. Deşi pretins autonom, regimul francez de la Vichy – ca şi statul slovac al părintelui Jozef Tiso sau regimul ustaş al lui Pavelić la Zagreb – era o entitate subordonată lui Hitler, iar oamenii o ştiau prea bine. La nivel municipal, autorităţile locale din Olanda sau Boemia şi-au menţinut, în ciuda colaborării, un oarecare drept la iniţiativă, dar numai fiindcă evitau scrupulos să-i contrarieze pe stăpânii germani. În Est, naziştii şi apoi sovieticii au înlocuit instituţiile existente cu oameni şi aparate proprii, făcând excepţii numai acolo unde le convenea să exploateze o vreme disensiunile şi ambiţiile locale. În mod paradoxal, un anumit grad de independenţă locală s-a menţinut, cel puţin până în 1944, numai în acele ţări aliate cu naziştii (Finlanda, Bulgaria, România şi Ungaria) şi lăsate, din acest motiv, să se autoguverneze.

Cu excepţia Germaniei şi a miezului Uniunii Sovietice, fiecare stat european continental implicat în al doilea război mondial a fost ocupat de cel puţin două ori: mai întâi de inamici, apoi de armatele eliberatoare. Unele ţări (Polonia, ţările baltice, Grecia, Iugoslavia) au fost ocupate de trei ori în cinci ani. Cu fiecare invazie, regimul anterior era distrus, autoritatea sa demolată, elitele eliminate. În unele locuri, rezultatul a fost *tabula rasa*: toate vechile ierarhii au fost discreditate, iar reprezentanţii lor compromişi. În Grecia, de exemplu, dictatorul Metaxas eliminase înainte de război clasa parlamentară; germanii l-au înlăturat pe Metaxas, apoi au fost la rândul lor izgoniţi, iar în urmă au rămas foştii colaboraţionişti, dezonoraţi şi vulnerabili.

Cea mai spectaculoasă schimbare a fost probabil lichidarea vechilor elite sociale şi economice. Exterminarea evreilor europeni de către nazişti nu era doar o oroare în sine. Ea a avut consecinţe sociale semnificative pentru numeroasele oraşe din Europa Centrală unde evreii constituiau clasa profesională locală: doctori, avocaţi, oameni de afaceri, profesori. Mai târziu, aceleaşi oraşe au pierdut un alt segment important al burgheziei locale: germanii. Ca urmare, peisajul social a fost radical transformat, iar polonezii, balticii, ucrainenii, slovacii, ungurii şi alţii au avut şansa de a prelua slujbele (şi casele) celor plecaţi.

Acest proces de nivelare, prin care populaţiile native din Europa Centrală şi de Est au luat locul minorităţilor gonite, a fost contribuţia cea mai durabilă a lui Hitler la istoria societăţii europene. Germanii intenţionau să distrugă evreii şi inteligenţia locală din Polonia şi Uniunea Sovietică şi să reducă restul popoarelor slave la neoservitute, punând teritoriile şi puterea statală în mâinile germanilor recent sosiţi. La sosirea Armatei Roşii, nemţii au fost expulzaţi, iar noua situaţie s-a dovedit ideală pentru proiectele extreme ale Uniunii Sovietice.

Şi asta pentru că anii ocupaţiei au adus nu numai o mobilitate socială rapidă, scăldată în sânge, ci şi colapsul legii şi dispariţia unui mod de viaţă asociat cu statul de drept. Se înşală cei care cred că ocupaţia germană a Europei continentale a fost o perioadă de linişte şi ordine, sub ochiul vigilent al unei puteri omniprezente şi atotştiutoare. Chiar şi în Polonia, cel mai reprimat şi mai atent controlat dintre teritoriile ocupate, societatea continua să funcţioneze împotriva noii conduceri: polonezii au creat un întreg univers clandestin, în care existau ziare, şcoli, activităţi

culturale, servicii sociale, schimburi economice şi chiar o armată – toate interzise de germani şi funcţionând în afara legii, cu riscuri imense pentru cei implicaţi.

Şi exact asta era ideea. Ca să trăieşti normal în Europa ocupată, trebuia să încalci legea: în primul rând legile ocupanţilor (interdicţiile de circulaţie, regulile de călătorie, legile rasiale etc.), dar şi legile şi normele convenţionale. Majoritatea oamenilor obişnuiţi, neavând acces la produsele agricole, erau obligaţi să recurgă la piaţa neagră sau la trocul ilegal pentru a-şi hrăni familia. Furtul – de la stat, de la un concetăţean sau dintr-o prăvălie evreiască devastată – era atât de obişnuit, încât în ochii multora încetase să mai fie un delict. Ba mai mult: în condiţiile în care jandarmii, poliţiştii şi primarii locali reprezentau şi serveau forţele de ocupaţie, care la rândul lor încălcau sistematic legea în detrimentul anumitor segmente ale populaţiei civile, delictele comune au fost transmutate în acte de rezistenţă (deşi adesea retrospectiv, după eliberare).

Mai presus de orice, violenţa era la ordinea zilei. Autoritatea statului modern s-a bazat dintotdeauna *in extremis* pe monopolul violenţei şi pe posibilitatea de a recurge la forţă în momente de criză. Dar în Europa ocupată autoritatea se baza exclusiv pe forţă, desfăşurată fără inhibiţii. În mod paradoxal, tocmai în aceste circumstanţe statul a *pierdut* monopolul asupra violenţei. Grupurile şi armatele partizane revendicau o legitimitate măsurată în capacitatea de a-şi impune regulile într-un teritoriu dat. Acest lucru era limpede în regiunile mai sălbatice din Grecia, Muntenegru şi spre graniţa estică a Poloniei, unde autoritatea statală nu a fost niciodată foarte fermă, dar spre sfârşitul celui de-al doilea război mondial se aplica şi unor părţi din Franţa şi Italia.

Violenţa a alimentat cinismul. Ca forţe de ocupaţie, atât naziştii, cât şi sovieticii au declanşat o stare de război generalizată. Ei au descurajat nu numai loialitatea faţă de autoritatea defunctă a regimului/statului precedent, ci şi orice urmă de civilitate sau ataşament în relaţiile dintre indivizi – şi în mare parte şi-au atins scopul. Dacă oficialităţile îl brutalizau ilegal pe vecinul tău – fiindcă era evreu sau membru al unei elite educate ori al unei minorităţi etnice, deoarece căzuse în dizgraţia regimului sau fără un motiv aparent –, tu de ce ar fi trebuit să-l respecţi? Dimpotrivă, era prudent să mergi chiar mai departe: făcându-i vecinului probleme, te puneai bine cu autorităţile.

În toată Europa sub ocupaţie germană (şi chiar în zonele neocupate), incidenţa rapoartelor anonime, a acuzaţiilor personale şi a simplelor zvonuri a fost, până la sfârşit, incredibil de ridicată. Între 1940 şi 1944, SS, Gestapoul şi poliţia locală din Ungaria, Norvegia, Olanda şi Franţa au primit un număr enorm de denunţuri. Cele mai multe nici măcar nu urmăreau favoruri sau un câştig material. Şi sub stăpânirea sovietică (mai ales în estul Poloniei, între 1939 şi 1941), încurajarea informatorilor în stil iacobin şi obiceiul revoluţionar (francez) de a pune la îndoială loialitatea altora au înflorit nestingherite.

Pe scurt, toată lumea se temea de toată lumea – şi pe bună dreptate. Pe fondul unei suspiciuni generale, oamenii se grăbeau să-i denunţe pe ceilalţi pentru presupuse abateri sau avantaje ilicite. Autorităţile nu ofereau protecţie; cei aflaţi la putere nesocoteau ei înşişi legea. Pentru mulţi europeni, în anii 1939-1945, drepturile – civile, legale, politice – nu mai existau. Statul a încetat să mai fie garantul legii şi al dreptăţii; dimpotrivă, în Noua Ordine hitleristă guvernul era prădătorul principal.

Este notorie atitudinea naziștilor față de viața și integritatea umană, dar poate că moștenirea practică cea mai importantă lăsată lumii postbelice este felul în care tratau *proprietatea*.

În timpul ocupației germane, dreptul la proprietate era în cel mai bun caz contingent. Evreii din Europa au fost deposedați de bunuri, case, bani, magazine și afaceri. Proprietățile lor au fost împărțite între naziști, colaboratorii și prietenii lor, iar rămășițele au revenit, prin furt și jaf, comunității locale. Dar sechestrarea și confiscarea nu se limitau la averile evreilor. Dreptul de posesie a devenit volatil, nesemnificativ, complet dependent de bunăvoința, interesul sau cheful celor care dețineau acum puterea.

În seria tranzacțiilor nedorite de proprietate au existat deopotrivă câștigători și perdanți. Casele și magazinele evreilor și ale altor victime etnice au fost ocupate, după plecarea acestora, de localnici; noii proprietari au furat sau au confiscat ustensilele, mobila și hainele rămase. Mai pronunțat în „zona morții" dintre Odessa și Marea Baltică, fenomenul s-a produs peste tot: întorși din lagărele de concentrare în 1945, supraviețuitorii și-au găsit casele din Praga sau Paris ocupate de indivizi „aciuați" în timpul războiului și care refuzau să plece, revendicând virulent proprietatea. Sute de mii de unguri, polonezi, cehi, olandezi sau francezi au fost astfel, în calitate de beneficiari, complici la genocidul nazist.

În toate țările ocupate, fabricile, pământul, vehiculele, aparatura și produsele finite au făcut obiectul exproprierii fără compensație în avantajul noilor conducători: era, *de facto*, o naționalizare în bloc. Mai ales în Europa Centrală și de Est, naziștii au preluat averi private substanțiale și numeroase instituții financiare pentru a susține economia de război. Ceea ce nu însemna întotdeauna o ruptură cu trecutul. După 1931, tendința autarhică dezastruoasă din regiune s-a manifestat printr-un intervenționism masiv; în Polonia, Ungaria și România, sectorul de stat s-a extins considerabil în perioada imediat antebelică și în primii ani de război, ca măsură preventivă împotriva penetrării economice germane. În Europa de Est, economia dirijată de stat nu a început în 1945.

Exproprierea după război a etnicilor germani, din Polonia până în Iugoslavia, a completat transformarea radicală inițiată de nemți prin mutarea evreilor. Comunitățile germane din regiunea sudetă, Silezia, Transilvania și nordul Iugoslaviei dețineau proprietăți funciare semnificative. Confiscarea lor de către stat, în vederea redistribuirii, a avut un impact imediat. În Cehoslovacia, bunurile și proprietățile luate de la germani și de la colaboratorii lor însumau un sfert din averea națională; numai din distribuția terenului agricol au avut de câștigat peste 300.000 de țărani, muncitori agricoli și familiile lor. La o asemenea scară, transformarea era cu adevărat revoluționară. Ca și războiul însuși, ea reprezenta o cezură radicală, o ruptură completă cu trecutul și, în același timp, un preambul la schimbările și mai mari ce aveau să vină.

În jumătatea de *vest* a Europei eliberate, nu erau multe bunuri germane de redistribuit, iar războiul nu fusese chiar un cataclism, ca în Est. Dar și acolo legitimitatea autorităților constituite a fost zdruncinată. Administrațiile locale din Franța, Norvegia și țările Beneluxului nu erau tocmai acoperite de glorie. În general, ele îndepliniseră prompt dorințele forțelor de ocupație. În 1941, nemții conduceau Norvegia ocupată cu un personal administrativ de 806 oameni. Pentru administrarea Franței au

fost suficienţi 1.500 de germani. Poliţia franceză era atât de serviabilă, încât naziştii au menţinut în teritoriu (pe lângă personalul administrativ) doar 6.000 de poliţişti militari şi civili pentru a supune o naţie de 35 de milioane. Acelaşi lucru se întâmpla în Olanda. Depunând mărturie după război, şeful securităţii germane din Amsterdam a adeverit că „principalul sprijin al forţelor germane în sectorul poliţienesc (şi nu numai) era poliţia olandeză. Fără ea, nu am fi realizat nici 10% din obiectivele ocupaţiei". La polul opus se situează Iugoslavia: divizii întregi din armata germană abia reuşeau, cu maximă vigilenţă, să ţină în frâu grupările partizane[11].

Era doar una dintre diferenţele între Est şi Vest. O alta era tratamentul rezervat de nazişti naţiunilor ocupate. Norvegienii, danezii, olandezii, belgienii, francezii şi (după septembrie 1943) italienii au fost umiliţi şi exploataţi. Dar, dacă nu erau evrei, comunişti sau partizani de un fel sau altul, erau, în linii mari, lăsaţi în pace. În consecinţă, popoarele eliberate din Occident îşi puteau imagina o întoarcere la trecut. Până şi democraţiile parlamentare din perioada interbelică parcă nu mai păreau atât de rele, graţie interludiului nazist – Hitler discreditase cu succes cel puţin una dintre alternativele extremiste la pluralismul politic şi domnia legii. Mai presus de orice, locuitorii extenuaţi ai Europei de Vest continentale doreau să regăsească aparenţele unei vieţi normale într-un stat care să funcţioneze corect.

Dacă situaţia din statele vestice recent eliberate era destul de gravă, în Europa Centrală se produsese, după cum remarca John J. McCloy de la Comisariatul de Control al SUA în Germania, un „colaps economic, social şi politic complet... de o amploare fără egal în istorie, comparabil doar cu prăbuşirea Imperiului Roman". McCloy se referea la Germania, unde guvernele militare aliate au trebuit să reconstruiască totul de la zero: legea, ordinea, serviciile, comunicaţiile, administraţia. Din fericire, aveau resursele necesare. Spre Est, lucrurile stăteau mult mai rău.

În concluzie, Hitler a contribuit la divizarea continentului la fel de mult ca Stalin. Istoria Europei Centrale (teritoriile Imperiilor German şi Habsburgic, nordul fostului Imperiu Otoman şi chiar extremitatea apuseană a teritoriului ţarilor ruşi) a fost dintotdeauna distinctă, ca amploare, de cea a statelor-naţiune din Vest. Dar nu neapărat şi ca substanţă. Înainte de 1939, ungurii, românii, cehii, polonezii, croaţii şi balticii se uitau poate cu invidie peste gard, la locuitorii mai norocoşi ai Franţei sau Ţărilor de Jos. Dar aveau propriile aspiraţii la stabilitate şi prosperitate: românii se visau la Paris, iar economia cehă o depăşea în 1937 pe cea austriacă, rivalizând cu cea belgiană.

Războiul a schimbat totul. La est de Elba, sovietele şi reprezentanţii lor locali au moştenit un subcontinent unde ruptura radicală cu trecutul se consumase deja. Tot ce nu era complet discreditat era distrus iremediabil. Guvernele exilate din Oslo, Bruxelles sau Haga se puteau întoarce de la Londra şi revendica autoritatea legitimă la care au fost forţaţi să renunţe în 1940. Dar foştii lideri de la Bucureşti şi Sofia, Varşovia, Budapesta şi chiar de la Praga nu aveau nici un viitor: universul lor fusese spulberat de violenţa transformatoare a naziştilor. O nouă ordine trebuia să înlocuiască trecutul irecuperabil, iar configuraţia ei politică era încă un mister.

---

11. Trebuie remarcat totuşi faptul că Protectoratul Boemiei era condus în 1942 de numai 1.900 de funcţionari germani. Şi în această privinţă, Cehoslovacia era mult mai „occidentală".

II

Răsplata

Belgienii, francezii şi olandezii au ajuns să creadă în timpul războiului că datoria lor patriotică este să înşele, să mintă, să speculeze, să calomnieze şi să fure : în cinci ani, obiceiul le-a intrat în sânge.

Paul-Henri Spaak (ministru de Externe al Belgiei)

Răzbunarea n-are nici un rost, dar unii oameni nu-şi aveau locul în lumea pe care visam s-o construim.

Simone de Beauvoir

Pentru cel mai mare dintre trădători, onoarea naţiunii cere un verdict aspru şi drept.

Rezoluţia organizaţiilor rezistenţei cehoslovace, cerând o pedeapsă severă pentru părintele Jozef Tiso (noiembrie 1946)

Pentru ca guvernele Europei eliberate să fie legitime, să poată invoca autoritatea unor state adecvat constituite, trebuiau mai întâi să se confrunte cu moştenirea regimurilor discreditate din timpul războiului. Naziştii şi aliaţii lor fuseseră învinşi, dar acest lucru era, evident, insuficient, având în vedere gravitatea crimelor comise. Dacă legitimitatea guvernelor postbelice se baza doar pe victoria militară asupra fascismului, cu ce erau ele mai bune decât regimurile fasciste detronate? Era important ca actele acestora din urmă să fie identificate drept crime şi pedepsite corespunzător. Bazat pe un solid raţionament politic şi legal, impulsul punitiv venea şi în întâmpinarea unei nevoi interioare. Pentru cei mai mulţi europeni, cel de-al doilea război mondial a însemnat în primul rând nu o bătălie eroică, ci o degradare progresivă a vieţii, în care oamenii au fost trădaţi şi umiliţi, împinşi la delicte şi josnicii mărunte ; fiecare a pierdut câte ceva, iar unii au pierdut chiar totul.

Mai mult, în contrast cu amintirea încă vie a primei conflagraţii mondiale, în 1945 sentimentul predominant nu era mândria, ci un amestec de jenă şi vinovăţie. După cum am văzut, majoritatea europenilor au avut un rol pasiv în război – învinşi şi ocupaţi de un rând de străini, apoi eliberaţi de altul. Singura sursă de mândrie colectivă la nivel naţional erau mişcările armate de partizani care au opus rezistenţă invadatorilor –

tocmai de aceea, mitul Rezistenței era mai important în vestul Europei, unde opoziția reală se manifestase mai puțin. În Grecia, Iugoslavia, Polonia sau Ucraina, unde numeroși partizani au luptat deschis atât cu forțele de ocupație, cât și între ei, lucrurile erau, ca de obicei, mai complicate.

În Polonia eliberată, de pildă, autoritățile sovietice nu priveau cu ochi buni elogierea publică a partizanilor, care erau antinaziști, dar și anticomuniști. În Iugoslavia postbelică, după cum am văzut, unii partizani erau mai egali decât alții – cel puțin pentru mareșalul Tito și camarazii săi victorioși. În Grecia, ca și în Ucraina, toți partizanii identificați în 1945 au fost arestați, încarcerați sau executați de autoritățile locale.

„Rezistența", pe scurt, era o categorie proteică și incertă, ba chiar, în unele locuri, imaginară. „Colaboraționismul" era însă cu totul altceva. Colaboraționiștii puteau fi identificați și execrați. Erau cei care lucraseră sau se culcaseră cu invadatorii, care trecuseră de partea naziștilor sau a fasciștilor, care urmăriseră din oportunism avantaje politice și economice, profitând de război. Uneori, ei reprezentau o minoritate națională, religioasă sau lingvistică și, ca atare, erau deja disprețuiți sau temuți din alte motive. Deși „colaboraționismul" nu exista ca delict, neavând o definiție legală și o pedeapsă corespunzătoare, colaboraționiștii puteau fi acuzați în mod plauzibil de trădare, o infracțiune reală, comportând sancțiuni destul de severe.

Pedepsirea colaboraționiștilor (reali și imaginari) a început înainte de sfârșitul războiului. Mai exact, a avut loc în toți acei ani, fie sub formă de acțiuni individuale, fie pe baza instrucțiunilor de la organizațiile clandestine. În intervalul dintre refluxul armatelor germane și preluarea efectivă a controlului de către guvernele aliate, frustrările populare și vendetele personale au generat, adesea sub impulsul oportunismului politic sau al unui avantaj economic, un scurt, dar sângeros ciclu de răfuieli. În Franța, circa 10.000 de oameni au fost uciși prin metode „extrajudiciare", mulți dintre ei fiind executați de grupurile independente de rezistență armată, mai cu seamă de faimoasele *Milices Patriotiques*, care i-au adunat pe suspecții de colaborare, le-au confiscat averile și, în multe cazuri, i-au împușcat pe loc.

Aproximativ o treime dintre cei executați astfel au murit înainte de debarcarea Aliaților în Normandia pe 6 iunie 1944, iar restul în următoarele patru luni de luptă pe teritoriul francez. Cifrele sunt mai degrabă scăzute dacă luăm în considerare gradul de ură și suspiciunea generalizată din Franța după patru ani de ocupație și după regimul mareșalului Pétain de la Vichy; nimeni n-a fost surprins de aceste represalii: cum spunea un venerabil fost prim-ministru, Edouard Herriot, „înainte ca republicanii să revină la putere, Franța trebuie să treacă printr-o baie de sânge".

Starea de spirit era identică în Italia, unde represaliile și pedepsirea neoficială, mai ales în Emilia-Romagna și Lombardia, s-au soldat cu circa 15.000 de morți în ultimele luni de război și au continuat sporadic timp de alți trei ani. În restul Europei Occidentale, vărsarea de sânge a fost mult mai moderată: 265 de oameni au fost linșați sau executați în Belgia și mai puțin de 100 în Olanda. Sub alte forme însă, răzbunarea era omniprezentă. Acuzațiile de *collaboration horizontale* aduse femeilor, cum spuneau cinicii de limbă franceză, erau foarte răspândite: în Olanda, numitele *moffenmeiden* au fost tăvălite prin smoală și pene, iar suspectele din Franța au fost dezbrăcate și rase

în cap în piaţa publică, chiar în ziua eliberării de sub ocupaţie sau la scurt timp după aceea.

Frecvenţa cu care femeile erau acuzate – adesea de alte femei – de relaţii cu nemţii e revelatoare. Multe dintre acuzaţii nu erau complet false: prestarea de servicii sexuale în schimbul mâncării, al hainelor sau ajutorului reprezenta deseori singura salvare pentru femeile şi familiile aflate la strâmtoare. Dar popularitatea acuzei şi plăcerea duşmănoasă pe care o suscitau pedepsele demonstrează că, pentru femei, ca şi pentru bărbaţi, ocupaţia a fost resimţită în primul rând ca o *umilinţă*. Jean-Paul Sartre descria colaborarea în termeni deliberat sexuali, ca „supunere" în faţa puterii ocupantului; în numeroase romane din anii '40, colaboraţioniştii sunt fie femei, fie bărbaţi slabi („efeminaţi"), seduşi de farmecul viril al stăpânitorilor teutoni. Răzbunându-se crunt pe femeile pierdute, francezii încercau să înăbuşe amintirea incomodă a neputinţei lor personale şi colective.

Acte anarhice de pedepsire violentă au avut loc şi în teritoriile eliberate din Europa de Est, însă ele s-au manifestat diferit. În Vest, germanii racolaseră activ colaboratori; în ţările slave au guvernat direct, prin forţă. Singura colaborare încurajată constant a fost cea a separatiştilor locali şi numai câtă vreme ea a servit interesele germane. În consecinţă, atunci când armata germană s-a retras, primele victime ale răzbunării spontane din Est au fost minorităţile etnice. Forţele sovietice şi aliaţii locali nu au făcut nimic pentru a împiedica acest lucru. Răfuiala nepremeditată (însă discret alimentată, în unele cazuri) contribuia la eliminarea elitelor locale şi a acelor politicieni care ar fi putut sta în calea ambiţiilor comuniste. În Bulgaria, de exemplu, nou-apărutul Front al Patriei a stimulat pedepsirea neoficială a colaboraţioniştilor de orice speţă, sub acuza generică de „simpatizant fascist", şi a încurajat denunţarea oricărei persoane suspectate de simpatii prooccidentale.

În Polonia, răzbunarea populară îi viza frecvent pe evrei – în primele patru luni ale anului 1945, în Polonia eliberată au fost ucişi 150 de evrei. În aprilie 1946, cifra ajunsese la 1.200. Atacuri de mai mică amploare au avut loc în Slovacia (la Vel'ké Ľopoľčany în septembrie 1945) şi în Kunmadaras (Ungaria), în mai 1946, dar un adevărat pogrom s-a desfăşurat la Kielce (Polonia), unde, pe 4 iulie 1946, 42 de evrei au fost ucişi şi mulţi alţii răniţi, din cauza zvonului că un copil din localitate a fost răpit şi omorât în cadrul unui ritual. Într-un sens, şi aceste acte erau îndreptate împotriva colaboraţioniştilor, pentru că, în ochii multor polonezi (inclusiv ai foştilor partizani antinazişti), evreii erau suspectaţi de afinităţi cu ocupantul sovietic.

Nu se cunoaşte numărul exact al oamenilor ucişi în primele luni de epurări şi execuţii „neautorizate" din estul Europei, ocupat de sovietici, sau din Iugoslavia. Dar reglarea haotică de conturi a fost de scurtă durată. Nu era în interesul noilor guverne – fragile, nici pe departe universal acceptate şi adesea vizibil improvizate – să permită unor bande înarmate să cutreiere ţara, arestând, torturând şi ucigând după pofta inimii. Prima sarcină a noilor autorităţi era să-şi asume fără echivoc monopolul forţei, al legitimităţii şi instituţiilor judiciare. Dacă cineva trebuia arestat pentru delicte săvârşite în timpul ocupaţiei, aceasta era responsabilitatea autorităţilor în drept. Dacă urmau să aibă loc procese, ele trebuiau să respecte domnia legii. Dacă se cerea vărsare de sânge era apanajul exclusiv al statului. Tranziţia a avut loc de îndată ce

noile puteri s-au simţit suficient de puternice pentru a-i dezarma pe partizani, a impune autoritatea propriei poliţii şi a descuraja cererea populară de sentinţe aspre şi pedepse colective.

Dezarmarea partizanilor s-a dovedit surprinzător de necontroversată, cel puţin în Europa Centrală şi de Vest. Diversele infracţiuni şi crime deja comise în euforia eliberării au fost uitate: guvernul provizoriu al Belgiei a proclamat o amnistie pentru toate delictele comise de Rezistenţă (sau în numele său) în primele 41 de zile de la data oficială a eliberării naţionale. În schimb, se subînţelegea că instituţiile guvernamentale recent restabilite îşi asumau sarcina pedepsirii vinovaţilor.

Aici au apărut problemele. Ce era un „colaboraţionist"? Cu cine colaborase şi în ce scop? Dincolo de cazurile simple de omucidere sau furt, de ce se făceau vinovaţi „colaboraţioniştii"? Cineva trebuia să plătească pentru suferinţele naţiunii, dar ce însemna, concret, această suferinţă şi cui putea fi imputată? Conturul acestei enigme varia de la stat la stat, dar dilema fundamentală era una singură: nu exista un precedent pentru experienţa europeană din ultimii şase ani.

În primul rând, orice lege referitoare la actele celor care colaboraseră cu nemţii avea să fie fatalmente retroactivă – înainte de 1939, delictul „colaborării cu inamicul" nu exista. În războaiele anterioare, armatele de ocupaţie ceruseră şi obţinuseră cooperare şi sprijin de la popoarele cucerite, dar, cu excepţia unor cazuri speciale – cum au fost naţionaliştii flamanzi în Belgia aflată sub ocupaţie germană între 1914 şi 1918 –, acest lucru nu era privit ca o încălcare a legii, ci ca un rău inevitabil al războiului.

După cum am remarcat, colaboraţionismul nu cădea sub incidenţa legii decât atunci când echivala cu trădarea. Ca să luăm un exemplu grăitor, mulţi colaboraţionişti din Franţa – indiferent de circumstanţele particulare – au fost inculpaţi şi condamnaţi, conform Articolului 75 al Codului Penal din 1939, pentru „pactizare cu inamicul". Dar cei aduşi în faţa curţilor judecătoreşti franceze lucraseră adesea nu pentru nazişti, ci cu regimul de la Vichy, condus şi administrat de francezi şi, în aparenţă, moştenitorul legitim al statului francez antebelic. Aici, ca şi în Slovacia, Croaţia, Ungaria, Protectoratul Boemiei, Republica de la Salò a lui Mussolini sau România mareşalului Antonescu, colaboraţioniştii s-au apărat, pretinzând că nu lucraseră decât cu şi pentru autorităţile propriului stat.

Din partea înalţilor funcţionari din poliţie sau guvern, evident vinovaţi de a fi slujit interesele naziste prin intermediul regimurilor-marionetă, argumentul era cel puţin nesincer. Dar figurile mai puţin importante şi miile de oameni învinuiţi pentru simplul fapt că au avut o slujbă în aceste administraţii (sau în firme şi agenţii care lucrau cu puterea) erau victimele unei confuzii reale. Era drept, de exemplu, să acuzi pe cineva că a rămas după 1940 membru al unui partid politic ce fusese reprezentat în parlament înainte de război, dar care colaborase cu nemţii în timpul ocupaţiei?

Anticipând acest impas, guvernele în exil francez, belgian şi norvegian au emis încă din timpul războiului decrete ce anunţau represalii postbelice dure. Menite să descurajeze cooperarea cu naziştii, ele nu tratau însă chestiuni mai ample, precum jurisprudenţa şi imparţialitatea. Şi, mai ales, nu puteau tranşa anticipat între responsabilitatea individuală şi cea colectivă. În anii 1944-1945, era un avantaj politic să poţi atribui în bloc delictul de colaboraţionism şi responsabilitatea pentru crime de

război unor categorii prestabilite: membrii anumitor partide politice, organizaţii militare şi agenţii guvernamentale. Dar această procedură lăsa în libertate numeroşi indivizi a căror pedepsire era universal solicitată, includea oameni vinovaţi doar de inerţie sau de laşitate şi, mai ales, presupunea o formă de condamnare colectivă, curată blasfemie pentru majoritatea juriştilor europeni.

Prin urmare, acuzaţiile au fost individuale, iar rezultatele diferite, în funcţie de loc şi de moment. Mulţi au fost puşi la zid pe nedrept. Alţii, mai numeroşi, au scăpat nevătămaţi. Au existat nenumărate nereguli şi ironii procedurale, iar motivele guvernelor, ale juraţilor şi procurorilor erau corupte – de interesul personal, de calcule politice sau de resentimente. Era o soluţie imperfectă. Dar când analizăm procedurile penale şi catharsisul public corespunzător, caracteristic pentru tranziţia Europei de la război la pace, nu trebuie să scăpăm din vedere tragedia recentă. În circumstanţele din 1945, e remarcabil simplul fapt că domnia legii a fost reînstăpânită – la urma urmei, era prima oară când un întreg continent trebuia să judece crime de o asemenea anvergură şi să aducă vinovaţii în faţa a ceva care să semene a justiţie.

Numărul celor pedepsiţi, ca şi gravitatea sentinţelor, varia enorm de la o ţară la alta. În Norvegia, la o populaţie de numai 3 milioane de locuitori, toţi cei 55.000 de membri ai Nasjonal Samling, principala organizaţie a colaboraţioniştilor pronazişti, au fost puşi sub acuzare, alături de alţi 40.000; 17.000 au fost condamnaţi la închisoare şi 30 la moarte, dintre care 25 au fost executaţi.

Nicăieri în altă parte proporţiile nu au fost atât de ridicate. În Olanda, 200.000 de oameni au fost investigaţi şi aproape jumătate dintre ei închişi – o parte pentru că întrebuinţaseră salutul nazist; 17.500 de funcţionari publici şi-au pierdut slujbele (dar nu în afaceri, învăţământ sau profesiile liberale), 154 de oameni au fost condamnaţi la moarte şi 40 dintre ei executaţi. În Belgia învecinată s-au pronunţat mai multe sentinţe capitale (2.940), dar au fost executate într-un procent mai mic (242). Numărul de colaboraţionişti trimişi la închisoare a fost aproximativ acelaşi, dar, în vreme ce olandezii i-au amnistiat curând pe majoritatea deţinuţilor, statul belgian i-a ţinut mult timp după ziduri, iar foştii colaboraţionişti vinovaţi de delicte grave nu şi-au recăpătat niciodată integral drepturile civile. Contrar unui longeviv mit postbelic, populaţia flamandă nu a fost pedepsită cu predilecţie, deşi este adevărat că, prin represiunea eficientă a suporterilor Noii Ordini (în majoritate flamanzi), elitele din Belgia antebelică – catolici, socialişti, liberali – au recăpătat controlul asupra Flandrei şi Valoniei.

Contrastul dintre Norvegia, Belgia, Olanda şi Danemarca, ale căror guverne legitime au ales calea exilului, şi Franţa, unde regimul de la Vichy *era* guvernul legitim, este sugestiv. În Danemarca nu a existat, practic, colaborare. Cu toate acestea, 374 de danezi din 100.000 au fost condamnaţi la închisoare în cadrul unui proces postbelic. În Franţa, colaboraţionismul a fost pedepsit mai blând tocmai pentru că fusese atât de răspândit. De vreme ce însuşi statul era colaboraţionistul principal, să acuzi de acest lucru nişte simpli cetăţeni părea abuziv şi risca să semene discordia – cu atât mai mult cu cât 3 din 4 judecători de la procesele colaboraţioniştilor francezi fuseseră ei înşişi angajaţi ai statului colaboraţionist. Până la urmă, numai 94 de oameni din 100.000 (mai puţin de 0,1% din populaţie) au fost condamnaţi la închisoare pentru infracţiuni săvârşite în timpul războiului. Dintre cei 38.000 de întemniţaţi, majoritatea

au beneficiat de amnistia parţială din 1947, iar după cea din 1951 nu au mai rămas decât 1.500.

Între 1944 şi 1951, curţile judecătoreşti din Franţa au condamnat la moarte 6.763 de persoane (3.910 *in absentia*) pentru trădare şi delicte similare. Dintre aceste sentinţe, numai 791 au fost executate. Principala pedeapsă aplicată colaboraţioniştilor francezi a fost „decăderea din drepturi", introdusă imediat după eliberarea Parisului pe 26 august 1944 şi comentată sardonic de Janet Flanner: „Decăderea din drepturi [*dégradation nationale*] înseamnă să pierzi tot ceea ce francezii consideră agreabil: dreptul de a purta decoraţii de război, dreptul de a fi avocat, notar, învăţător, judecător sau chiar martor, dreptul de a conduce o editură, un post de radio sau o companie de producţie cinematografică şi, mai ales, dreptul de a fi director de bancă sau într-o companie de asigurări".

49.723 de francezi au primit această pedeapsă. 11.000 de funcţionari civili (1,3% dintre angajaţii statului, dar mult mai puţini decât cei 35.000 care şi-au pierdut slujba în timpul regimului de la Vichy) au fost daţi afară sau sancţionaţi, cei mai mulţi recăpătându-şi posturile în următorii şase ani. În total, *l'épuration* a atins cam 350.000 de persoane, însă celor mai mulţi nu le-a afectat dramatic viaţa sau cariera. Nimeni nu a fost pedepsit pentru ceea ce numim astăzi crime împotriva umanităţii. Responsabilitatea pentru acestea şi alte crime de război a revenit integral nemţilor.

Cazul italian era aparte, din mai multe motive. Deşi făcuse parte din Axă, Italia a fost autorizată de guvernele aliate să-şi organizeze singură procesele şi epurarea – la urma urmei, italienii întorseseră armele în 1943. Dar nu era deloc clar cine şi cum trebuia urmărit în justiţie. Dacă în restul Europei colaboraţioniştii erau prin definiţie acuzaţi de „fascism", în Italia termenul acoperea o categorie mult prea largă şi eterogenă. Condusă de fasciştii locali între 1922 şi 1943, ţara a fost scoasă de sub sceptrul lui Mussolini de unul dintre mareşalii acestuia, Pietro Badoglio, al cărui prim guvern antifascist era alcătuit în majoritate din foşti fascişti.

Singurul delict fascist evident condamnabil era colaborarea cu inamicul după (invazia germană din) 8 septembrie 1943. Prin urmare, majoritatea inculpaţilor erau din Nordul ocupat şi avuseseră de-a face cu guvernul marionetă instalat la Salò, lângă lacul Garda. Mult persiflatul chestionar „Ai fost fascist?" (*Scheda Personale*), pus în circulaţie în 1944, viza tocmai diferenţa dintre fasciştii afiliaţi la Salò şi ceilalţi. Cei dintâi au fost sancţionaţi pe baza Decretului nr. 159, promulgat în iulie 1944 de Adunarea Legislativă provizorie, vizând acele „acte de o gravitate deosebită, care, fără a fi delicte propriu-zise, contrazic normele demnităţii şi ale decenţei politice".

Acest act legislativ minor permitea inculparea oamenilor pentru acte săvârşite în timp ce erau în slujba autorităţilor naţionale recunoscute. Dar Înalta Curte, înfiinţată în septembrie 1944 pentru judecarea celor mai importanţi prizonieri, era compusă din judecători şi avocaţi care fuseseră ei înşişi fascişti; la fel şi personalul Curţii Extraordinare cu Juri, instanţă creată special pentru a-i pedepsi pe angajaţii mărunţi ai regimului colaboraţionist. În aceste condiţii, demersurile judiciare nu puteau stârni populaţiei un prea mare respect.

Cum era de aşteptat, rezultatele nu au mulţumit pe nimeni. Până în februarie 1946, au fost anchetaţi 394.000 de angajaţi guvernamentali, dintre care numai 1.580 au fost

concediaţi. Majoritatea celor chestionaţi au invocat *gattopardismo* („leopardismul" sau „cameleonismul politic"), susţinând că făcuseră un subtil joc dublu în faţa presiunii fasciste - la urma urmei, funcţionarii civili erau obligaţi să fie membri ai Partidului Fascist. Cum mulţi dintre anchetatori s-ar fi putut afla la fel de bine de partea cealaltă a mesei, aceste argumente au fost primite cu înţelegere. După procesele zgomotoase ale câtorva generali şi fascişti importanţi, anticipata epurare a guvernului şi a administraţiei era dezamorsată.

Înalta Comisie care avea sarcina de a superviza epurarea a fost desfiinţată în martie 1946, iar trei luni mai târziu au fost anunţate primele amnistii, inclusiv anularea tuturor sentinţelor sub cinci ani. Practic, toţi prefecţii, primarii şi funcţionarii epuraţi în 1944-1945 şi-au recăpătat slujbele sau au fost scutiţi de plata amenzilor primite, iar majoritatea celor 50.000 de italieni întemniţaţi pentru activităţi fasciste au ieşit rapid din închisoare[1]. Cel mult 50 de oameni au fost executaţi pentru crimele săvârşite în urma unui proces legal; li se adaugă 55 de fascişti masacraţi de partizani pe 17 iulie 1945 în închisoarea Schio.

În timpul Războiului Rece, transformarea suspect de facilă a Italiei din putere a Axei în aliat democratic a fost pusă pe seama presiunii străine (americane) şi a influenţei politice a Vaticanului. În realitate, lucrurile erau mai complicate. Desigur, Biserica Catolică a scăpat uşor, având în vedere faptul că Pius al XII-lea a avut relaţii călduroase cu regimul fascist şi a închis ferm ochii la crimele naziştilor din Italia şi de peste tot. Prelaţii *erau* influenţi. Autorităţile militare anglo-americane *au ezitat* într-adevăr să elimine funcţionarii compromişi, în timp ce încercau să restabilească normalitatea în peninsulă. Iar în ansamblu, epurarea fasciştilor *a fost* mai eficientă în regiunile unde rezistenţa de stânga şi reprezentanţii ei politici predominau.

Însă amnistia din iunie 1946 a fost semnată de Palmiro Togliatti, liderul de 51 de ani al Partidului Comunist Italian şi ministru al Justiţiei în guvernul de coaliţie de după război. După două decenii petrecute în exil şi numeroşi ani ca înalt oficial în Internaţionala Comunistă, Togliatti nu-şi făcea iluzii despre ce avea să urmeze după războiul european. Întors de la Moscova în martie 1944, el a anunţat la Salerno că Partidul îmbrăţişa cauza unităţii naţionale şi a democraţiei parlamentare - spre surprinderea şi confuzia multor simpatizanţi.

Într-o ţară unde milioane de oameni, şi nu numai cei de dreapta, erau compromişi de regimul fascist, Togliatti nu dorea să împingă naţiunea în pragul războiului civil - mai bine zis, să prelungească un război civil deja în desfăşurare. Mai util era să se încerce restabilirea ordinii şi a normalităţii, să fie lăsată în urmă era fascistă, iar puterea să fie câştigată la urne. Din poziţia sa privilegiată în mişcarea comunistă internaţională, Togliatti avea o perspectivă strategică mai amplă, în care situaţia Greciei servea drept avertisment.

În Grecia, deşi lumea afacerilor şi elita administrativă colaboraseră masiv în timpul războiului, epurarea postbelică nu a vizat dreapta, ci stânga politică. Era un caz unic, dar concludent. Războiul civil din 1944-1945 i-a convins pe britanici că

1. Chiar şi în 1960, 62 din cei 64 de prefecţi care administrau provinciile italiene şi toţi cei 135 de şefi ai poliţiei serviseră regimul fascist.

această țară mică, dar vitală din punct de vedere strategic nu putea fi stabilizată decât prin reinstalarea fermă la Atena a unui regim conservator. Eliminarea sau periclitarea politicienilor și a oamenilor de afaceri care lucraseră cu italienii ori cu germanii puteau avea implicații serioase într-o țară în care stânga revoluționară era pe punctul de a prelua puterea.

Pe scurt, stabilitatea în zona Mării Egee și în sudul Balcanilor nu mai era amenințată de armata germană, acum în retragere, ci de comuniștii greci și de partizanii lor din munți. Foarte puțini oameni au fost pedepsiți pentru colaborarea cu puterile Axei; în schimb, în lupta împotriva stângii a plouat cu sentințe capitale. Pentru că la Atena nu se făcea nici o distincție între partizanii de stânga care luptaseră împotriva lui Hitler și gherilele comuniste care încercau să dărâme statul grec postbelic (ce-i drept, adesea era vorba despre aceiași oameni), judecați și condamnați în anii următori au fost nu colaboraționiștii, ci inamicii lor, partizanii – în plus, ei s-au văzut excluși din viața publică decenii la rând, iar copiii și nepoții lor nu s-au putut angaja în supradimensionatul sector de stat până spre sfârșitul anilor '70.

Procesele și epurările din Grecia au fost așadar flagrant politizate. Dar, într-un sens, la fel erau și procedurile mai convenționale din vestul Europei. Orice demers judiciar care e consecința directă a unui război sau a unui conflict politic *este* politic. La procesele lui Pierre Laval sau Philippe Pétain în Franța, ori la cel al șefului poliției italiene, Pietro Caruso, atmosfera nu era deloc cea a unor proceduri judiciare oarecare. Reglarea de conturi, vărsarea de sânge, răzbunarea și calculul politic au jucat un rol crucial în toate procesele și epurările postbelice. Să reținem acest lucru când ne îndreptăm atenția asupra represaliilor postbelice oficiale din Europa Centrală și de Est.

Fără îndoială că, din punctul de vedere al lui Stalin și al autorităților de ocupație sovietice din teritoriile controlate de Armata Roșie, pedepsirea colaboraționiștilor, a lasciștilor și nemților reprezenta în primul rând un mod de a curăța peisajul social și politic local de posibile impedimente în calea comunismului. La fel și în cazul Iugoslaviei lui Tito. Numeroase persoane au fost acuzate de crime fasciste, când singura lor vină era apartenența la un grup social sau național nedorit, afilierea la un partid politic ori la un cult religios incomod sau, pur și simplu, o prea mare vizibilitate și popularitate în comunitatea locală. În procesul de transformare socială și politică inițiat de sovietici, epurarea, exproprierea, expulzarea, aresturile și execuțiile menite să elimine adversarii politici au fost etape cruciale. Dar ele au pedepsit deopotrivă criminali de război și fasciști autentici.

Astfel, printre persecuțiile care vizau Biserica Catolică din Croația, Tito l-a acuzat și pe rău famatul cardinal Alois Stepinac din Zagreb, apologet al oribilelor crime săvârșite de regimul ustaș din Croația, care a scăpat ușor, petrecându-și următorii 14 ani în arest la domiciliu, până în 1960, când s-a stins în patul lui. Draža Mihailović, liderul cetnicilor, a fost judecat și executat în iulie 1946. După el, în cei doi ani de la eliberarea Iugoslaviei, au fost uciși zeci de mii de noncomuniști. Toți erau victimele unei răzbunări sistematice, motivată politic, dar să nu uităm că, pentru ceea ce făcuseră în timpul războiului ca ustași, cetnici, domobranci sau membri ai Gărzii Albe slovene,

mulţi ar fi primit sentinţe grele în orice sistem legal[2]. Mulţi minoritari unguri au fost executaţi sau deportaţi pentru implicarea în masacrele militare din Voivodina, în ianuarie 1942, iar pământurile lor au fost făcute cadou suporterilor nonmaghiari ai noului regim. Era o mişcare politică atent calculată, dar în multe cazuri victimele nu erau acuzate degeaba.

Iugoslavia era un caz deosebit de încâlcit. În Ungaria, Curţile Populare au judecat la început adevăraţi criminali de război - îndeosebi activiştii din regimurile progermane ale lui Dömc Sztójay şi Ferenc Szálasi din 1944. Procentul fasciştilor şi al colaboraţioniştilor condamnaţi în Ungaria nu l-a depăşit pe cel din Belgia sau Olanda postbelică - deşi nu încape îndoială că ei săvârşiseră crime grave, executând cu entuziasm (şi chiar anticipând) programul german de expediere în lagăre a sute de mii de evrei maghiari. Abia ulterior, autorităţile maghiare au inclus delictele de „sabotaj" şi „conspiraţie", cu scopul evident de a acoperi o gamă mai largă de oponenţi ce s-ar fi putut împotrivi instaurării regimului comunist.

Curţile Populare Extraordinare din Cehoslovacia, înfiinţate prin decret prezidenţial la 19 mai 1945, au împărţit 713 sentinţe capitale, 741 de condamnări pe viaţă şi 19.881 de alte sentinţe privative de libertate „trădătorilor, colaboraţioniştilor şi elementelor fasciste din rândurile naţiunii cehe şi slovace". Cuvintele amintesc de jargonul judiciar sovietic, prefigurând viitorul sumbru al ţării. Dar în Cehoslovacia ocupată existaseră într-adevăr trădători, colaboraţionişti şi fascişti: unul dintre aceştia, părintele Tiso, a fost spânzurat la 18 aprilie 1947. Dacă părintele Tiso şi alţii au avut parte de un proces corect - sau dacă un proces corect *ar fi fost posibil* în atmosfera vremii - rămâne o întrebare legitimă. Dar soarta lor nu a fost nici mai rea, nici mai bună decât, să zicem, cea a lui Pierre Laval. Justiţia cehoslovacă postbelică folosea noţiunea vagă şi îngrijorătoare de „crime împotriva naţiunii", o metodă de pedeapsă colectivă, ideală pentru germanii sudeţi. Dar în acei ani procedeele justiţiei franceze, de exemplu, erau chiar şi mai lipsite de temei.

Succesul proceselor şi al epurărilor antifasciste din zonele europene ce fuseseră ocupate este greu de măsurat. La vremea respectivă, sentinţele au fost aspru criticate: cei judecaţi când războiul era încă în plină desfăşurare sau imediat după eliberare au primit pedepse mult mai aspre decât cei inculpaţi ulterior. Prin urmare, delincvenţii mărunţi judecaţi în primăvara anului 1945 au primit sentinţe mai lungi decât diverşi colaboraţionişti notorii, care nu au compărut decât abia după un an. În Boemia şi Moravia, foarte multe (95%) dintre sentinţele capitale au fost duse la îndeplinire, din pricina unei reguli care prevedea ca prizonierii să fie executaţi în două ore de la pronunţarea sentinţei: în alte părţi, toţi cei care au scăpat de execuţia pe loc se puteau aştepta ca sentinţa să fie schimbată.

Condamnările la moarte erau frecvente pe atunci şi nu provocau proteste: războiul devalorizase viaţa în asemenea măsură, încât ele păreau mai puţin şocante - şi mai justificate - decât în condiţii obişnuite. Lucrul mai supărător - şi care în unele locuri a discreditat complet demersul punitiv - era inconsecvenţa vădită a verdictelor, pe

2. Domobrancii erau Garda locală croată din timpul războiului. Bineînţeles, nici partizanii comunişti ai lui Tito nu fuseseră mai breji - dar ei au învins.

lângă faptul că multe erau pronunţate de curţi şi juraţi cu un trecut cel puţin dubios. Cei mai afectaţi au fost scriitorii şi jurnaliştii, fiindcă lăsaseră în urmă dovezi scrise ale simpatiilor din timpul războiului. Procesele intens mediatizate ale unor intelectuali de seamă - cel al lui Robert Brasillach din ianuarie 1945, de la Paris - au stârnit protestele unor partizani de bună-credinţă, precum Albert Camus, care considera nedrept, dar şi imprudent să ucizi oameni pentru opiniile lor, oricât de înspăimântătoare.

În schimb, oamenii de afaceri şi înalţii oficiali care profitaseră de pe urma ocupaţiei nu au avut prea mult de suferit, cel puţin nu în Europa de Vest. În Italia, Aliaţii au insistat ca Vittorio Valletta de la Fiat şi alţii ca el să fie lăsaţi în pace, în ciuda asocierii lor notorii cu autorităţile fasciste. Alţi afacerişti italieni au supravieţuit demonstrând că se opuseseră lui Mussolini şi Republicii de la Salò - ceea ce era adevărat, fuseseră împotrivă tocmai pentru că era prea „socială". În Franţa, anchetele judiciare privind colaborarea economică au fost devansate de naţionalizarea selectivă - a uzinelor Renault, de exemplu, ca răsplată pentru contribuţia considerabilă a lui Louis Renault la efortul german de război. Pretutindeni, micii întreprinzători, bancherii şi funcţionarii publici care contribuiseră la instaurarea regimurilor de ocupaţie, la construcţia Zidului Atlantic pentru a preveni invazia Franţei de către Aliaţi sau la aprovizionarea forţelor germane au fost lăsaţi în funcţii, pentru a oferi aceleaşi servicii regimurilor democratice care au urmat, garantând o anumită continuitate şi stabilitate.

Probabil că astfel de compromisuri erau inevitabile. Colapsul moral şi amploarea distrugerilor din 1945 însemnau că puţinul care mai rămăsese trebuia folosit ca piatră de temelie pentru viitor. Guvernele provizorii din lunile de eliberare erau aproape neputincioase. Cooperarea necondiţionată (şi plină de recunoştinţă) a elitelor economice, financiare şi industriale era vitală pentru a asigura alimente, haine şi combustibil unei populaţii neajutorate şi înfometate. Epurarea economică risca să fie contraproductivă, chiar paralizantă.

Preţul plătit a fost cinismul politic: o pierdere abruptă a iluziilor şi speranţelor aduse de eliberare. Pe 27 decembrie 1944, scriitorul napolitan Guglielmo Giannini nota deja în *L'Uomo Qualunque*, ziarul unui nou partid italian cu acelaşi nume, care miza tocmai pe acest sentiment de dezamăgire neaşteptată: „Sunt cel care, întâlnind un fost *gerarca*, întreabă: «Tu cum ai ajuns în tabăra judecătorilor?»... Sunt cel care se uită în jur şi spune: «Acestea sunt metode şi sisteme fasciste»... Sunt cel care nu mai crede în nimeni şi nimic".

Italia era, după cum am văzut, un caz dificil. Dar sentimente precum cele exprimate de Giannini, resimţite spre sfârşitul anului 1945 în toată Europa, au permis evoluţia rapidă a mentalităţii. După ce împărţiseră vina pentru trecutul recent şi sancţionaseră cazurile cele mai scandaloase sau psihologic gratifiante, cei din regiunile ocupate până nu demult de nemţi doreau mai degrabă să uite amintirile dureroase sau neplăcute şi să-şi reia vieţile întrerupte de război. În orice caz, puţini erau pe atunci dispuşi să-şi acuze compatrioţii de crimele cele mai sângeroase. Responsabilitatea acestora, considerau toţi la unison, le revenea integral germanilor.

Ideea că vina supremă pentru ororile celui de-al doilea război mondial trebuie să cadă pe umerii Germaniei era atât de răspândită, încât până şi Austria a fost exceptată.

Printr-un acord al Aliaţilor din 1943, Austria era declarată oficial „prima victimă" a lui Hitler, urmând să aibă parte de un tratament diferit de cel rezervat Germaniei la sfârşitul războiului. Aranjament care se potrivea cu teoria lui Winston Churchill despre originile prusace ale nazismului (generaţia sa fusese obsedată de emergenţa Prusiei în ultima treime a secolului al XIX-lea şi de pericolul reprezentat de aceasta pentru stabilitatea europeană). Dar le convenea şi celorlalţi Aliaţi - cum Austria avea o poziţie crucială în Europa Centrală, al cărei viitor politic era deocamdată incert, părea mai prudent ca soarta ei să fie separată de cea a Germaniei.

Însă Austria nu era o ţară ocupată ca oricare alta, unde era de ajuns ca fasciştii şi colaboraţioniştii locali să fie pedepsiţi pentru ca viaţa să-şi reia cursul normal. Din 7 milioane de locuitori, 700.000 fuseseră membri ai Partidului Nazist; când războiul s-a terminat, existau 536.000 de membri cu carnet; 1,2 milioane de austrieci făcuseră parte în timpul războiului din efectivele germane. Austriecii erau chiar prea bine reprezentaţi în SS şi în conducerea lagărelor de concentrare. Viaţa publică şi cultura de elită erau dominate de simpatizanţii nazişti: 45 din cei 117 membri ai Orchestrei Filarmonice din Viena erau nazişti (în timp ce Filarmonica din Berlin număra doar 8 membri de partid din 110 muzicieni).

În aceste condiţii, Austria a scăpat surprinzător de uşor. Din cei 130.000 de austrieci investigaţi pentru crime de război, 23.000 au fost puşi sub acuzare, 13.600 găsiţi vinovaţi, 43 condamnaţi la moarte şi numai 30 executaţi. Circa 70.000 de funcţionari publici au fost demişi. Cele patru puteri aliate au stabilit în toamna anului 1946 ca, în continuare, Austria să-şi vadă singură de criminali şi de „denazificare". Sistemul educativ, deosebit de corupt, a fost denazificat cum se cuvenea: au fost concediate 2.493 de cadre din învăţământul primar şi 477 din cel secundar, însă numai 27 din învăţământul superior - în ciuda simpatiilor evident pronaziste ale multor profesori universitari.

În 1947, autorităţile austriece au promulgat o lege ce făcea distincţia între naziştii „vinovaţi" şi cei „mai puţin vinovaţi". Cei din urmă, în număr de 50.000, au fost amnistiaţi anul următor şi repuşi în drepturile civile. Cei dintâi, maxim 42.000, aveau să fie cu toţii eliberaţi înainte de 1965. După care austriecii au uitat, pur şi simplu, ce legătură aveau cu Hitler. Flirtul cu naziştii a fost iertat atât de uşor în Austria şi fiindcă interesele locale convergeau asupra necesităţii de a ajusta trecutul recent: conservatorul Partid Popular, moştenitor al Partidului Creştin Social dinainte de război, avea toate motivele să cosmetizeze ceea ce era nongerman, la el însuşi şi la întreaga Austrie, pentru a face uitat regimul corporatist pe care îl impusese cu forţa în 1934. Social-democraţii austrieci, indiscutabil antinazişti, aveau totuşi de şters amintirea apelurilor lor dinainte de 1933 la *Anschluss* cu Germania. Un alt motiv era faptul că toate partidele doreau să atragă voturile foştilor nazişti, o masă electorală semnificativă, cu un rol determinant pentru viitorul ţării. Şi, nu în ultimul rând, debutul Războiului Rece crea, după cum vom vedea, noi configuraţii.

Astfel de calcule se făceau şi în Germania. Dar acolo populaţia locală nu a avut nici un cuvânt de spus despre propria soartă. Prin aceeaşi Declaraţie de la Moscova, din 30 octombrie 1943, care exonera Austria de responsabilitatea orientării sale naziste, Aliaţii îi avertizau pe germani că vor fi traşi la răspundere pentru crimele de

război săvârşite. C'eea ce s-a şi întâmplat. Într-o serie de procese care au avut loc între 1945 şi 1947, puterile aliate din Germania ocupată i-au pus sub acuzare pe naziști şi pe complicii lor pentru crime de război, crime împotriva umanității, omucidere şi alte delicte de drept comun comise în slujba nazismului.

Tribunalul Militar Internaţional de la Nürnberg, care i-a judecat pe liderii naziști din octombrie 1945 până în octombrie 1946, este instanţa cea mai cunoscută, dar au existat multe altele: curţile militare americane, britanice şi franceze au judecat naziști de rang inferior în zonele lor din Germania ocupată şi, împreună cu Uniunea Sovietică, au predat o serie de naziști altor ţări – îndeosebi Franţei şi Poloniei –, pentru a fi judecaţi la locul faptei. Programul de pedepsire a crimelor de război a continuat de-a lungul ocupaţiei Germaniei de către Aliaţi: în zonele vestice, peste 5.000 de oameni au fost condamnaţi pentru crime de război sau crime împotriva umanității, dintre care aproape 800 la moarte, în cele din urmă fiind executaţi 486 – ultimii în iunie 1951, în închisoarea Landsberg, pe fondul unor zgomotoase apeluri germane la clemenţă.

Germanii nu puteau fi pedepsiţi pentru simplul fapt că fuseseră naziști, deşi Nürnberg hotărâse că Partidul Nazist a fost o organizaţie criminală. Era vorba de prea mulţi oameni, iar argumentele împotriva vinii colective au prevalat. În orice caz, nu era clar ce urma să se întâmple dacă milioane de oameni erau găsiţi vinovaţi în acest fel. Responsabilitatea liderilor naziști era însă clară, iar soarta care îi aştepta – neîndoielnică. În cuvintele lui Telford Taylor, unul dintre procurorii americani de la Nürnberg şi procuror-şef la procesele ulterioare: „Prea mulţi oameni credeau că au fost lezaţi *pe nedrept* de liderii celui de-al Treilea Reich şi voiau o *judecată* în acest scop".

De la început, procesele criminalilor de război germani au îmbinat justiţia şi pedagogia. Procesul de la Nürnberg era transmis de două ori pe zi la radio, iar dovezile adunate aveau să fie expuse în şcoli, cinematografe şi centre de reeducare din întreaga ţară. Şi totuşi, efectul educativ al proceselor nu era întotdeauna garantat. La primele procese, mulţi dintre şefii şi gardienii lagărelor au scăpat nevătămaţi. În instanţă, avocaţii lor i-au umilit pe martorii care supravieţuiseră taberelor de concentrare, exploatând în avantajul propriu sistemul juridic anglo-american bazat pe confruntare. Când personalul lagărului Bergen-Belsen a fost judecat în procesul de la Lüneberg (17 septembrie – 17 noiembrie 1945), avocaţii *britanici* ai apărării au argumentat cu destul succes că inculpaţii nu făcuseră decât să respecte legea (nazistă): 15 din cei 45 de acuzaţi au fost achitaţi.

E dificil aşadar să ne dăm seama în ce măsură au contribuit procesele la reeducarea politică şi morală a populaţiei germane. Mulţi le priveau cu ostilitate, ca pe o mostră de „dreptate a învingătorului" – şi exact asta şi erau. În acelaşi timp, erau procesele reale ale unor criminali cât se poate de adevăraţi, pentru un comportament criminal ce putea fi dovedit şi, ca atare, au creat un precedent vital pentru jurisprudenţa internaţională în deceniile următoare. Procesele şi investigaţiile întreprinse din 1945 până în 1948 (când Comisia pentru Crime de Război a Naţiunilor Unite a fost desfiinţată) au furnizat o cantitate impresionantă de documente şi mărturii (mai ales despre programul german de exterminare a evreilor din Europa), exact în momentul în care germanii şi ceilalţi erau dispuşi să uite cât mai repede tot ce se întâmplase. Aceste dovezi au consfinţit faptul că şi acele crime comise de indivizi în scopuri ideologice

sau sub umbrela statului erau tot responsabilitatea indivizilor şi cădeau sub incidenţa legii. „Executarea ordinelor" nu era un argument valid.

Pedepsirea de către Aliaţi a criminalilor de război germani prezenta totuşi două neajunsuri inevitabile. Prezenţa judecătorilor şi a procurorilor sovietici a fost interpretată de numeroşi comentatori germani şi est-europeni ca o dovadă de ipocrizie. Stilul Armatei Roşii şi metodele sovietice în teritoriile „eliberate" nu erau un secret – erau, poate, mai bine cunoscute şi mai mediatizate atunci decât ulterior. Epurările şi masacrele din anii '30 erau încă vii în memoria multor oameni. Faptul că sovieticii îi judecau pe naziştii – pentru crime pe care şi ei le comiseseră – a devalorizat procesul de la Nürnberg, care părea astfel un simplu exerciţiu de răzbunare pe germani. După cum spunea George Kennan, „singura concluzie la care ducea această procedură era că astfel de crime erau justificate şi iertate dacă fuseseră comise de membrii unui anumit guvern, în anumite circumstanţe, dar impardonabile, injuste şi pasibile de pedeapsa cu moartea dacă autorii erau membrii altui guvern, în alte circumstanţe".

Prezenţa sovietică la Nürnberg era preţul plătit pentru alianţa militară şi pentru rolul crucial al Armatei Roşii în înfrângerea lui Hitler. Cel de-al doilea neajuns era inerent procesului judiciar, prin însăşi natura sa. Tocmai pentru că vina individuală a liderilor nazişti, în frunte cu Hitler, era atât de clară şi de indiscutabilă, mulţi germani s-au simţit îndreptăţiţi să creadă că restul poporului era nevinovat, iar naţiunea germană fusese, ca toate celelalte, victima pasivă a nazismului. Crimele naziştilor au fost „comise în numele Germaniei", cum spunea o jumătate de secol mai târziu cancelarul Helmut Kohl; puţini admiteau că au fost comise de germani.

Americanii erau cei mai conştienţi de acest lucru şi au iniţiat imediat un program de reeducare şi denazificare în zona lor, având ca obiective scoaterea Partidului Nazist în afara legii şi eradicarea ideilor naziste, pentru a instaura în viaţa publică germană libertatea şi democraţia. Armata americană din Germania era însoţită de un roi de psihologi şi de alţi specialişti însărcinaţi să descopere cauzele „rătăcirii" poporului german. Britanicii au iniţiat proiecte similare, dar cu resurse mai mici şi cu un scepticism pronunţat. Pe francezi subiectul nu părea să-i intereseze. Sovieticii însă au fost perfect de acord la început, măsurile agresive de denazificare fiind unul dintre puţinele subiecte asupra cărora autorităţile de ocupaţie aliate s-au înţeles, cel puţin pentru o vreme.

Însă în condiţiile din 1945 nici un program de stârpire a nazismului din viaţa germană nu putea fi viabil. Comandantul forţelor armate americane, generalul Lucius Clay, observa că „marea problemă administrativă pentru noi este să găsim cetăţeni germani relativ competenţi, care n-au colaborat cu regimul nazist... Adesea pare că singurii calificaţi sunt funcţionarii de carieră, iar cei mai mulţi dintre ei au fost implicaţi, şi nu doar cu numele, în activităţile Partidului Nazist".

Clay nu exagera. La 8 mai 1945, când războiul a luat sfârşit în Europa, în Germania existau 8 milioane de naziști. Din cei 112 medici din Bonn, 102 erau sau fuseseră membri de partid. În devastatul Köln, din cei 21 de specialişti locali în alimentarea cu apă şi canalizare – vitali pentru reconstrucţia sistemului şi prevenirea bolilor infecţioase – 18 fuseseră naziști. Administraţia publică, sănătatea, reconstrucţia urbană şi iniţiativa privată în Germania postbelică erau date inevitabil pe mâna acestor

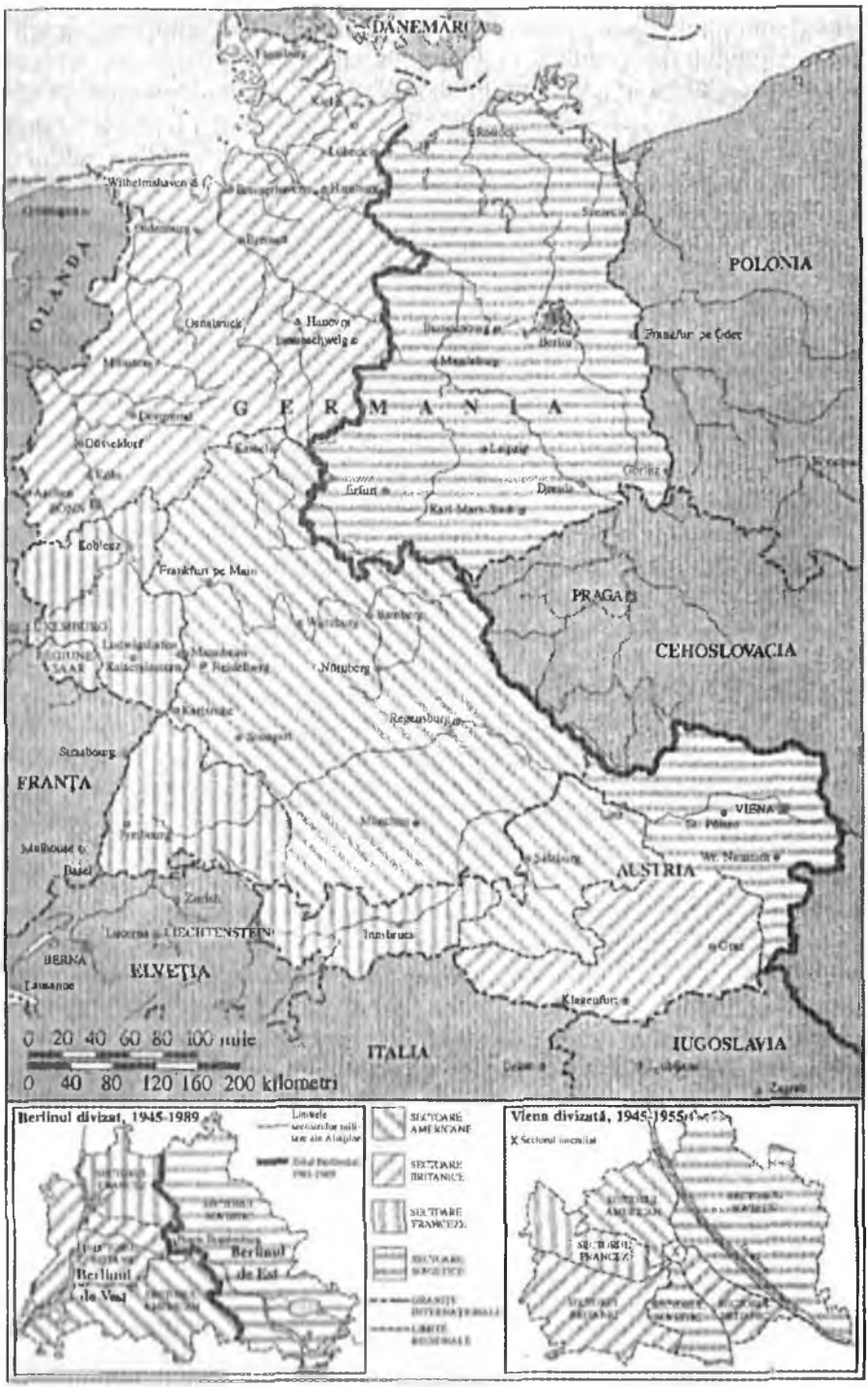

Germania și Austria: sectoarele ocupației aliate

oameni, deşi sub supravegherea Aliaţilor. Era imposibil să-i elimini pur şi simplu din viaţa publică germană.

Nu că nu s-ar fi încercat – 16 milioane de *Fragebogen* (chestionare) au fost completate în cele trei zone apusene ale Germaniei ocupate, majoritatea în zona controlată de americani. Acolo, autorităţile au declarat „inculpabili" 3,5 milioane de locuitori (un sfert din populaţia zonei); până la urmă, majoritatea nu au fost aduşi în faţa tribunalelor de denazificare create în martie 1946 şi conduse de nemţi, sub ochiul atent al Aliaţilor. Civilii germani au fost duşi în vizite obligatorii în lagărele de concentrare şi puşi să privească pelicule ce ilustrau atrocităţile naziste. Profesorii naziştii au fost concediaţi, bibliotecile reaprovizionate, iar proviziile de hârtie au fost atribuite de Aliaţi unor noi proprietari şi editori, cu vederi indiscutabil antinaziste.

Chiar şi aceste măsuri s-au lovit de o opoziţie considerabilă. La 5 mai 1946, viitorul cancelar vest-german Konrad Adenauer critica public măsurile de denazificare într-o cuvântare la Wuppertal, cerând ca „tovarăşii de drum naziştii" să fie lăsaţi în pace. Două luni mai târziu, într-un discurs adresat noii sale Uniuni Creştin-Democrate, el repeta: denazificarea durează prea mult şi nu foloseşte la nimic. Adenauer era sincer îngrijorat. În opinia lui, confruntarea germanilor cu crimele naziste – prin procese, tribunale sau proiecte de reeducare – risca mai degrabă să exacerbeze naţionalismul decât să inspire căinţă. Tocmai pentru că nazismul *avea* rădăcini atât de adânci în această ţară, viitorul cancelar considera mai prudent să permită şi chiar să încurajeze tăcerea pe această temă.

Şi nu se înşela prea tare. În anii '40, germanii nu aveau habar cum îi vedea restul lumii. Nu realizau ce făptuiseră, ei şi liderii lor, fiind mai preocupaţi de neajunsurile personale (penuria de alimente, de locuinţe etc.) decât de calvarul victimelor din întreaga Europă. Ba chiar pozau ei înşişi în victime, considerând procesele criminalilor şi celelalte confruntări cu ororile naziste o răfuială a aliaţilor victorioşi cu un regim defunct[3]. Cu câteva excepţii notabile, autorităţile politice şi religioase din Germania postbelică şi liderii fireşti ai ţării (din profesiile liberale, justiţie, administraţia publică) erau cei mai compromişi dintre toţi.

De aceea, chestionarele au fost ridiculizate. Nu făceau decât să scoată basma curată nişte indivizi altfel suspecţi, procurându-le certificate de bună purtare (poreclite „Persil", de la detergentul cu acelaşi nume). Reeducarea a avut un impact redus. Una era să-i obligi pe nemţi să meargă să vadă documentare, alta să-i faci să se uite într-adevăr şi să reflecteze. Mulţi ani mai târziu, scriitorul Stephan Hermlin descria o scenă dintr-un cinematograf din Frankfurt, unde germanii trebuiau să urmărească documentare despre Dachau şi Büchenwald înainte de a primi cartelele de alimente: „În lumina proiectorului, am putut vedea cum majoritatea şi-au întors privirea după ce filmul a început şi au rămas aşa până la sfârşit. Azi sunt convins că milioane de oameni şi-au întors astfel privirea... Nefericitul meu popor era în acelaşi timp sentimental şi

3. În 1946, *Länderrat*-ul (Consiliul regional) vest-german le recomanda autorităţilor aliate să reducă raţiile de mâncare pentru refugiaţi, având în vedere penuria din Germania. Generalul Lucius Clay s-a mulţumit să amintească faptul că alimentele în chestiune erau furnizate de alte ţări europene, şi ele victime ale războiului de agresiune dus de nemţi.

insensibil. Nu voia să fie zdruncinat de evenimente şi n-avea nici un chef să se «cunoască pe sine»"[4].

Când Aliaţii au abandonat, în sfârşit, eforturile de denazificare, pe măsură ce se contura Războiul Rece, era clar că ele nu fuseseră de prea mare ajutor. În Bavaria, jumătate dintre profesorii de gimnaziu fuseseră concediaţi înainte de 1946 numai ca să-şi recapete posturile doi ani mai târziu. Noua Republică Federală a pus capăt în 1949 tuturor investigaţiilor privind trecutul funcţionarilor civili şi al membrilor armatei. În Bavaria anului 1951, 94% dintre judecători şi procurori, 77% dintre angajaţii Ministerului de Finanţe şi 60% dintre lucrătorii în Ministerul regional al Agriculturii erau ex-nazişti. În 1952, unul din trei funcţionari ai Ministerului de Externe de la Bonn era fost membru al Partidului Nazist. Din nou-constituitul corp diplomatic vest-german, 43% erau foşti membri SS şi alţi 17% făcuseră parte din Gestapo sau SD*. Hans Globke, mâna dreaptă a cancelarului Adenauer în anii '50, era omul care fusese însărcinat să comenteze oficial legile de la Nürnberg din 1935**. Wilhelm Hauser, noul şef al poliţiei din Palatinatul Rinului, era acelaşi *Obersturmführer* care ordonase masacrele din Bielorusia.

Acelaşi tipar se poate observa şi în afara administraţiei publice. Universităţile şi sistemul juridic au fost cele mai puţin denazificate, în ciuda aderenţei lor notorii la regimul hitlerist. Nici oamenii de afaceri nu au avut de suferit. Friedrich Flick, criminal de război condamnat în 1947, a fost eliberat trei ani mai târziu de autorităţile de la Bonn, redevenind acţionar principal la Daimler-Benz. Afaceriştii importanţi din carteluri industriale compromise, precum I.G. Farben şi Krupp, au fost eliberaţi rapid şi au reintrat în viaţa publică, foarte puţin şifonaţi. Până în 1952, Fordwerke, divizia germană a companiei americane Ford, şi-a reconstituit integral echipa de management superior din anii lui Hitler. Până şi judecătorii nazişti şi medicii lagărelor de concentrare, condamnaţi sub jurisdicţie americană, şi-au văzut sentinţele reduse sau preschimbate de către Înaltul Comisar american John J. McCloy.

Rezultatele sondajelor de opinie din primii ani postbelici confirmă insuccesul eforturilor aliate. În octombrie 1946, când procesul de la Nürnberg a luat sfârşit, numai 6% din populaţie admitea că i se păruse „nedrept"; patru ani mai târziu, un german din trei era de această părere. Ceea ce nu e surprinzător: între 1945 şi 1949, majoritatea nemţilor găseau că „nazismul era o idee bună, prost aplicată". În noiembrie 1946, 37% dintre cei intervievaţi în cadrul unui sondaj în zona americană considerau că „exterminarea evreilor, polonezilor şi altor nonarieni era necesară pentru siguranţa germanilor".

---

4. Stephan Hermlin, *Bestimmungsorte* (Berlin, 1985), p. 46, *apud* Frank Stern, *The Whitewashing of the Yellow Badge* (1992), p. xvi.

* *Sicherheitsdienst*, serviciul de informaţii al SS (n.t.).

** În 1935, guvernul nazist a legiferat discriminarea rasială împotriva evreilor pe baze pseudoştiinţifice. Cetăţenii care nu aveau patru bunici germani erau nonarieni: evrei dacă aveau trei bunici evrei („evreitatea" fiind stabilită pe baza practicilor religioase), „de sânge amestecat" în toate celelalte cazuri. Se realiza astfel un vechi obiectiv din platforma Partidului Nazist, denaturalizarea: evreilor astfel definiţi li s-a retras cetăţenia germană (n.t.).

În acelaşi sondaj din noiembrie 1946, un neamţ din trei era de acord cu afirmaţia că „evreii nu ar trebui să aibă aceleaşi drepturi ca şi arienii". Deloc şocant: timp de doisprezece ani, un guvern autoritarist le inculcase această convingere. Mai surprinzător este un sondaj întreprins şase ani mai târziu, în care un procent ceva mai ridicat de vest-germani (37%) afirmă că ar fi fost mai bine dacă pe teritoriul Germaniei nu s-ar fi aflat evrei. Dar de ce să ne mirăm, când în acelaşi an 1952, 25% dintre cetăţenii Republicii Federale aveau o „părere bună" despre Hitler.

În zona ocupată de sovietici, moştenirea nazistă era tratată puţin altfel. Deşi la procesul de la Nürnberg au luat parte judecători şi avocaţi sovietici, în Est, denazificarea a însemnat mai ales pedepsirea colectivă a naziştilor şi eliminarea nazismului din toate sferele existenţei. Conducerea comunistă locală ştia prea bine ce se întâmplase. La numai şase săptămâni după înfrângerea ţării sale, Walter Ulbricht, viitor lider al Republicii Democrate Germane, afirma la Berlin în faţa reprezentanţilor Partidului Comunist German: „Tragedia poporului german e că s-a supus unei bande criminale... Clasa muncitoare şi populaţia producătoare din Germania au picat testul istoriei".

Adenauer şi majoritatea politicienilor din Germania de Vest nu mergeau atât de departe, cel puţin nu în public. Dar pe Ulbricht, ca şi pe şefii lui sovietici, îl interesa mai puţin pedepsirea crimelor naziste şi mai mult instalarea unui regim comunist în Germania şi suprimarea capitalismului. În consecinţă, deşi denazificarea a mers mai departe – în unele cazuri – în zona sovietică decât în Vest, ea se baza pe două mistificări ale nazismului: una inerentă teoriei comuniste, cealaltă deliberat oportunistă.

Unul dintre clişeele marxismului şi doctrinei oficiale sovietice era faptul că nazismul se reducea la fascism, iar fascismul, la rândul său, era produsul intereselor capitaliste într-un moment de criză. Prin urmare, autorităţile sovietice ignorau caracterul specific rasist al nazismului şi efectele sale de genocid, concentrându-se în schimb pe arestarea şi exproprierea oamenilor de afaceri, funcţionarilor compromişi, profesorilor şi tuturor celor care promovau interesele aşa-zisei clase sociale din spatele lui Hitler. În acest sens, demontarea moştenirii naziste în Germania de către sovietici nu era fundamental diferită de transformarea socială provocată de Stalin în restul Europei Centrale şi de Est.

Dimensiunea oportunistă a politicii sovietice faţă de foştii nazişti izvora dintr-o slăbiciune. În Germania ocupată, comuniştii nu reprezentau o mişcare puternică – iar faptul că au descins din trenul auxiliar al Armatei Roşii nu îi făcuse prea simpatici alegătorilor. Singura lor şansă politică, în afară de forţa brută şi frauda electorală, era *să facă apel la interesul electorilor. În est şi sud, comuniştii au promovat expulzarea* etnicilor germani şi s-au erijat în garanţi şi protectori ai sârbilor/polonezilor/slovacilor care preluaseră fermele, casele şi afacerile rămase în urma nemţilor. În Germania trebuia găsită altă tactică. La alegerile din Austria, la sfârşitul anului 1945, partidul comunist local a comis greşeala de a respinge sprijinul potenţial al naziştilor de rând şi al foştilor membri de partid, ceea ce a năruit şansele comunismului în Austria postbelică. Berlinul şi-a învăţat lecţia: Partidul Comunist German (KPD) a hotărât să-şi deschidă larg porţile, oferind ajutor şi protecţie milioanelor de foşti nazişti.

Cele două perspective – doctrina şi calculul – nu sunt neapărat incompatibile. Ulbricht şi colegii săi credeau realmente că nazismul nu putea fi extirpat din Germania

decât prin realizarea unei transformări socio-economice: ei nu se sinchiseau de responsabilitatea individuală sau de reeducarea morală. Dar au înţeles şi faptul că nazismul nu era doar o farsă jucată nevinovatului proletariat german. Clasa muncitoare germană, ca şi burghezia, îşi neglijase fatal îndatoririle. Tocmai din acest motiv, ea putea fi determinată să adopte obiectivele comuniste, dacă biciul şi zăhărelul erau dozate corect. Şi în orice caz, autorităţile din estul Germaniei, ca şi cele din vest, nu aveau de ales: cu cine să conducă ţara, dacă nu cu foştii nazişti?

Astfel, pe de o parte, forţele de ocupaţie sovietice au concediat un număr imens de foşti nazişti (520.000 până în aprilie 1948) şi au desemnat „antifascişti" în posturile administrative din zona lor de ocupaţie. Pe de altă parte, liderii comunişti germani i-au încurajat pe foştii nazişti care nu erau foarte vizibil compromişi să li se alăture. Cum era de aşteptat, au avut un succes uriaş. Naziştii abia aşteptau să-şi exorcizeze trecutul, trecând în tabăra învingătorilor. Ca membri de partid, funcţionari locali, informatori şi poliţişti, erau ideali pentru nevoile statului comunist.

La urma urmei, noul sistem era extrem de asemănător cu precedentul: comuniştii au preluat pur şi simplu instituţii naziste precum organizaţia muncitorească a partidului (NSDAP) sau gardienii de bloc*, schimbându-le doar numele şi conducerea. Dar naziştii erau adaptabili şi pentru că erau şantajabili. Autorităţile sovietice erau pregătite să conspire cu foştii inamici, minţind cu privire la natura şi amploarea nazismului în estul Germaniei – în versiunea lor, elementele capitaliste şi naziste se limitau la zona de vest a Germaniei, în timp ce viitoarea RDG era o ţară de muncitori, ţărani şi eroi antifascişti –, dar ştiau prea bine adevărul şi îl puteau dovedi, la nevoie, cu dosarele naziştilor. Contrabandiştii, profitorii de război şi foştii nazişti de orice fel au devenit astfel comunişti devotaţi, fiindcă aveau toate motivele să-şi dea silinţa.

La începutul anilor '50, mai mult de jumătate din rectorii instituţiilor de învăţământ superior est-germane erau foşti membri ai Partidului Naţional-Socialist, ca şi 10% dintre parlamentari un deceniu mai târziu. Nou-formata Stasi (agenţia de securitate a statului) a preluat de la Gestapo-ul nazist nu numai funcţia şi metodele, ci şi mii de angajaţi şi informatori. Victimele politice ale noului regim comunist (acuzate la grămadă sub eticheta de „criminali naziştI") au fost arestate de poliţişti foşti naziştI, interogate de judecători foşti naziştI şi păzite de gardieni foşti naziştI în închisori şi tabere de concentrare din era nazistă, preluate în bloc de noile autorităţi.

Uşurinţa cu care oamenii şi instituţiile au trecut de la nazism sau fascism la comunism nu era apanajul exclusiv al Germaniei de Est, unde fenomenul a avut totuşi o amploare aparte. În Italia, mişcarea de rezistenţă din timpul războiului includea un procent destul de ridicat de foşti fascişti de varii orientări, iar moderaţia postbelică a Partidului Comunist Italian se datora probabil şi faptului că mulţi dintre potenţialii săi

---

* Iniţial organizaţie de voluntari, Liga Naţională de Protecţie împotriva Raidurilor Aeriene (*Reichsluftschutzbund*) a devenit în 1935 obligatorie pentru toţi cetăţenii germani: de la 13 milioane de membri în 1938, ea a ajuns la 22 de milioane în 1943. Gardienii de bloc, care supervizau camuflajul clădirilor rezidenţiale, formau serviciul de autoprotecţie (*Selbschutz*); cealaltă secţie, serviciul extins de autoprotecţie (*Erweiterter-Selbschutz*), supraveghea instituţiile, clădirile de birouri etc. (n.t.).

suporteri fuseseră compromişi sub regimul precedent. Comuniştii din Ungaria postbelică i-au curtat deschis pe foştii membri ai mişcării fasciste Crucea cu Săgeţi, ţinându-le chiar partea împotriva evreilor care cereau să le fie restituite proprietăţile. În timpul războiului, comuniştii slovaci Vlado Clementis şi Eugen Löbl au fost filaţi la Londra de agenţi sovietici recrutaţi din partidele fasciste ale Cehiei antebelice; mărturia acestora avea să fie folosită împotriva lor la procesul-spectacol care îi aştepta peste un deceniu.

Comuniştii nu erau singurii care au închis ochii la trecutul fascist sau nazist al oamenilor în schimbul susţinerii politice. În Austria, autorităţile occidentale îi favorizau adesea pe foştii fascişti, permiţându-le să practice jurnalismul şi alte profesii delicate: afilierea lor la regimul corporatist şi autoritar din Austria antebelică fusese neutralizată de invazia nazistă şi de antipatia lor faţă de stânga, perfect credibilă şi din ce în ce mai utilă. În zona de frontieră din nord-estul Italiei, guvernul militar aliat îi proteja pe colaboraţionişti şi pe foştii fascişti, vânaţi de iugoslavi, în timp ce serviciile de spionaj de pretutindeni recrutau foşti nazişti experimentaţi şi bine informaţi – inclusiv pe „măcelarul din Lyon", ofiţerul Gestapo Klaus Barbie – pentru a-i folosi ulterior, printre altele, la identificarea altor foşti nazişti, trecuţi în serviciul Uniunii Sovietice.

Iată ce spunea Konrad Adenauer în prima sa cuvântare oficială în faţa parlamentului RFG, la 20 septembrie 1949, despre denazificare şi moştenirea nazistă: „Guvernul Republicii Federale, convins că mulţi au ispăşit lăuntric o vină care nu era prea mare, este hotărât, pe cât posibil, să lase deoparte trecutul". Fără îndoială că mulţi germani aprobau din toată inima această declaraţie. Dacă denazificarea a eşuat este pentru că, din motive politice, nemţii se „denazificaseră" spontan la 8 mai 1945.

Şi nu erau singurii. În Italia, cotidianul noului Partid Creştin-Democrat a lansat în ziua morţii lui Hitler un apel similar la amnezie: „Avem puterea de a uita!", proclama el. „Uitaţi cât mai curând!" În Est, comuniştii promiteau un nou început revoluţionar în ţările unde toată lumea încerca să uite ceva (ce făcuseră sau ce înduraseră). Europa întreagă era animată de dorinţa de a uita trecutul şi a o lua de la capăt – cum spunea Isocrate atenienilor, la sfârşitul războaielor peloponeziene, „Haideţi să guvernăm împreună ca şi cum nimic rău nu s-ar fi întâmplat".

Cea mai importantă moştenire nevăzută a celui de-al doilea război mondial în Europa a fost această subminare a memoriei recente şi căutarea unor mituri comode ale antifascismului – pentru o Germanie antinazistă, o Franţă a Rezistenţei sau o Polonie a victimelor. În varianta sa pozitivă, ea a facilitat redresarea naţiunilor, permiţându-le unor oameni precum mareşalul Tito, Charles de Gaulle sau Konrad Adenauer să le ofere compatrioţilor o imagine de sine plauzibilă şi chiar onorabilă. În materie de tradiţii inventate, până şi Germania de Est revendica o origine nobilă: fiimoasa „revoltă" comunistă de la Buchenwald din aprilie 1945, în mare parte fictivă. Aceste poveşti permiteau ţărilor care îndureseră pasiv războiul, ca Olanda, să uite nenumăratele compromisuri, iar celor unde activismul se dovedise a fi îndreptat în direcţie greşită, precum Croaţia, să înece amintirea acestuia într-un basm confuz al eroismelor antagoniste.

Fără o asemenea amnezie, uimitoarea reconstrucţie a Europei după război nu ar fi fost cu putinţă. Desigur, multe lucruri date uitării aveau să revină dureros în memorie

Dar abia mult mai târziu s-a văzut în ce măsură Europa postbelică era clădită pe mituri fondatoare care se vor deplasa şi fisura în timp. În condiţiile din 1945, era mai avantajos pentru un continent acoperit de ruine să pretindă că trecutul era mort şi îngropat şi că la orizont mijea o eră nouă. Din păcate, cu preţul unei amnezii colective şi selective, mai ales în Germania. Fiindcă acolo, ce-i drept, erau multe de uitat.

III

Reabilitarea Europei

Ştim cu toţii foarte bine că, după acest război, nu ne putem întoarce la o societate de tip laissez-faire *; el a înfăptuit o revoluţie silenţioasă, deschizând drumul pentru un nou tip de ordine planificată.*

Karl Mannheim

Aproape toată lumea pare să fie de acord că reconstrucţia nu se poate face doar cu metode capitaliste.

Joseph Schumpeter

Mulţi dintre noi am fost dezamăgiţi de Anglia găsită la întoarcere... nimeni nu o putea transforma peste noapte în Anglia visată.

Doamna Winnie Whitehouse (în Paul Addison, *Now the War Is Over*)

Soluţia este să rupem cercul vicios şi să le redăm popoarelor europene încrederea în viitorul economic al ţărilor lor şi al întregii Europe.

George C. Marshall

Calamitatea din Europa a avut o asemenea amploare, încât a deschis noi perspective. Războiul schimbase totul. Aproape nicăieri nu se punea problema întoarcerii la situaţia dinainte de 1939. Nu era numai părerea celor tineri şi radicali, ci şi a observatorilor perspicace din generaţiile mai vechi. Charles de Gaulle, care avea 54 de ani la eliberarea Franţei şi care crescuse într-un mediu burghez catolic şi conservator din nordul ţării, diagnostica situaţia cu precizia-i caracteristică : „În timpul catastrofei, sub povara înfrângerii, spiritul oamenilor a suferit o schimbare majoră. Pentru mulţi, dezastrul din 1940 a însemnat eşecul deplin al sistemului şi al clasei dominante".

Dar problemele, în Franţa sau în alte părţi, nu au apărut în 1940. Partizanii antifascişti de pretutindeni susţineau că luptă nu numai cu inamicii de război şi reprezentanţii lor locali, ci cu un întreg sistem social şi politic, pe care îl considerau direct responsabil de nenorocirea abătută asupra ţării lor. De vină erau politicienii, bancherii, afaceriştii şi soldaţii din perioada interbelică : ei îşi târâseră patria în pragul catastrofei, trădând sacrificiile eroilor din primul război mondial şi deschizând

drumul pentru un al doilea. Ei erau „Vinovații", decreta o broșură britanică, arătându-i cu degetul pe conservatori, care promovaseră înainte de 1940 politica de reconciliere. Ei și sistemul lor erau ținta planurilor schițate în timpul războiului cu privire la *perioada postbelică*.

Astfel, rezistența era peste tot implicit revoluționară. Era un aspect inerent. Renegând societatea care dăduse naștere fascismului, oamenii visau în mod firesc o „revoluție care să înceapă cu *tabula rasa*" (Italo Calvino). Ceea ce s-a și întâmplat, după cum am văzut, în mai tot estul Europei. Dar o transformare socială rapidă și spectaculoasă era universal anticipată și în Occident: la urma urmei, cine ar fi putut să-i stea în cale?

Din punctul de vedere al mișcărilor de rezistență, politica postbelică nu putea fi decât o continuare a luptei din timpul războiului, proiecția și extensia firească a existenței lor clandestine. Mulți tineri care s-au remarcat activând ca ilegaliști nu cunoscuseră o altă formă de implicare publică: politica normală dispăruse în Italia din 1924, în Germania, Austria și în cea mai mare parte a Europei de Est de la începutul anilor '30, iar în Europa continentală ocupată din 1940. Partidele politice fuseseră scoase în afara legii, alegerile falsificate sau desființate. Să te opui autorităților, să militezi pentru schimbare socială sau pentru simpla reformă politică însemna să te plasezi în afara legii.

Pentru această nouă generație, politica era așadar *legată de* rezistență – împotriva autorității, împotriva cadrului social și economic acceptat, împotriva trecutului. Claude Bourdet, activist în Rezistența franceză și publicist de frunte în presa postbelică de stânga, rezuma această stare de spirit în memoriile sale, *L'Aventure incertaine*: „Rezistența – scria el – ne-a transformat pe toți în *contestatari* în toate sensurile cuvântului, opuși în egală măsură oamenilor și sistemului". Era firesc, după experiența rezistenței antifasciste, să refuzi întoarcerea la erorile anilor '30. De unde și atmosfera suspect de optimistă care a urmat eliberării. Deși totul în jur era distrus – de fapt, tocmai din această cauză –, ceva nou și mai bun se profila la orizont. „Nici unul dintre noi – scriau în noiembrie 1945 editorii revistei italiene *Società* – nu își mai recunoaște trecutul. Ne pare de neînțeles... ce ne domină astăzi viața e sentimentul de stupoare și încercarea instinctivă de a găsi o direcție. Suntem pur și simplu dezarmați de realitate".

După înfrângerea lui Hitler, impedimentul principal în calea transformării radicale nu au fost fasciștii sau reacționarii care se aliaseră cu dictatorii și fuseseră măturați odată cu aceștia, ci guvernele în exil legitime, care așteptaseră sfârșitul războiului la Londra. Pentru acestea, organizațiile locale de rezistență nu reprezentau un posibil aliat, ci un obstacol: un tineret nechibzuit care trebuia dezarmat și reintegrat în viața civilă, lăsând problemele de interes public în seama clasei politice, curățate cum se cuvenea de colaboraționiști și trădători. Alternativa era anarhia sau ocupația pe termen nelimitat de către armatele aliate.

Grupurile de rezistență din timpul războiului, devenite în 1944-1945 varii mișcări politice, erau și ele la fel de suspicioase. În ochii lor, politicienii, funcționarii și oamenii de curte care supraviețuiseră ocupației erau de două ori discreditați: prin erorile lor antebelice și prin tăcerea care le-a urmat. În Franța și Norvegia, reacția din

1940 i-a descalificat pe legislatorii aleşi în 1936. În Belgia şi Olanda, guvernele revenite după o absenţă de cinci ani erau străine de suferinţa locală şi noua sensibilitate colectivă izvorâtă din experienţa ocupaţiei naziste. În Europa Centrală şi de Est, cu excepţia Cehoslovaciei, fostele guverne au fost scoase din joc de sosirea Armatei Roşii (deşi unele dintre ele au înţeles mai greu acest lucru).

Autorităţile recent întoarse erau dispuse la compromis în problemele concrete, mai ales în privinţa reformelor sociale şi economice, cum vom vedea. Dar insistau asupra a ceea ce Charles de Gaulle şi alţii au numit „o tranziţie ordonată". Cum forţele de ocupaţie aliate doreau acelaşi lucru în Est, ca şi în Vest, iluziile Rezistenţei au fost repede spulberate. În Europa de Est (cu excepţia Iugoslaviei), sovieticii au decis conturul guvernelor postbelice şi le-au dictat ce măsuri să adopte. În Europa de Vest au fost instalate autorităţi provizorii până la organizarea alegerilor. Pretutindeni, mişcările de rezistenţă au fost încurajate şi, în cele din urmă, forţate să predea armele şi să-şi desfiinţeze reţelele.

Dacă privim retrospectiv, e izbitor cât de puţin s-a rezistat la restaurarea *statu quo*-ului instituţional. În Polonia şi vestul Uniunii Sovietice, grupurile partizane înarmate au continuat să existe câţiva ani, dar luptau pentru o cauză specific naţională şi anticomunistă. În Norvegia, Belgia, Franţa şi Italia, după război, rezistenţa organizată s-a integrat de bunăvoie în partide şi sindicate. În noiembrie 1944, membrii rezistenţei armate din Belgia *au fost somaţi să predea armele în două săptămâni*; în replică, la Bruxelles a avut loc (la 25 noiembrie) un marş de protest în cursul căruia poliţia a deschis focul, rănind 45 de persoane. Dar astfel de incidente erau izolate[1]. Deloc surprinzător, 200.000 de francezi care luptaseră în Rezistenţă au fost încorporaţi cu succes în armată atunci când organizaţia lor, *Forces Françaises de l'Intérieur*, a fost desfiinţată fără proteste.

Demobilizarea rezistenţei a fost facilitată semnificativ de strategia Uniunii Sovietice, care favoriza restaurarea regimurilor parlamentare în vestul Europei (ca şi, teoretic, în Europa de Est). Lideri comunişti precum Maurice Thorez în Franţa şi Palmiro Togliatti în Italia au asigurat cooperarea paşnică a simpatizanţilor comunişti (uneori perplecşi). Dar mulţi voiau să creadă că energia şi ambiţiile rezistenţei puteau fi puse acum în slujba proiectelor politice de renaştere naţională.

Au supravieţuit însă, pe alocuri, contactele stabilite în Rezistenţă – „depilarizarea" postbelică a societăţii olandeze, de exemplu, adică prăbuşirea segregării confesionale vechi de secole dintre comunităţile catolice şi protestante a început cu legăturile personale create în timpul războiului. Dar ideea unui „partid al Rezistenţei" nu s-a concretizat nicăieri, nici măcar în Italia, unde Ferrucio Parri, devenit prim-ministru în iunie 1945, a promis că formaţiunea sa politică, Partidul Acţiunii, va duce mai departe spiritul şi ţelurile Rezistenţei. Parri nu era politician şi, când guvernul său a căzut după şase luni, puterea politică a reintrat pentru totdeauna în mâinile partidelor tradiţionale. Chiar şi de Gaulle, un strateg politic mult mai bun, a preferat să abandoneze (la o lună după Parri) decât să sacrifice marile speranţe din timpul războiului în favoarea rutinei

1. Ultimii partizani italieni înarmaţi au fost capturaţi lângă Bologna, într-o serie de operaţiuni militare, în toamna anului 1948.

parlamentare, aducând astfel un omagiu involuntar Republicii pe care tot el o restabilise.

În anii imediat după război, popoarele europene erau guvernate, aşadar, nu de comunităţi noi şi fraterne de partizani, ci de coaliţii formate din politicieni de stânga şi centru-stânga, similare fronturilor populare din anii '30. Nu-i de mirare. Singurele partide tradiţionale capabile să funcţioneze normal în acei ani erau cele vădit antifasciste – sau, în cazul Estului ocupat de sovietici, cele cărora noile autorităţi găseau de cuviinţă să le atribuie acest titlu de glorie, cel puţin pe moment. Şi anume comuniştii, socialiştii şi o mână de grupuri liberale sau radicale. Alături de creştin-democraţii recent impuşi pe scena politică, aceştia au format partidele de guvernământ în primii ani după război, cu ajutorul oamenilor şi tacticilor din era Frontului Popular.

Partidele tradiţionale de stânga câştigaseră enorm implicându-se în mişcarea de Rezistenţă: mai ales în Franţa, unde comuniştii au reuşit să transforme în capital politic vitejia din timpul războiului (exagerată pe alocuri), convingându-i chiar şi pe cei mai neutri dintre privitori de prestigiul lor moral fără pereche – „marii eroi ai Rezistenţei", îi numea Janet Flanner în decembrie 1944. Nu e de mirare că programele de reformă ale guvernelor europene postbelice reprezentau ecoul şi continuarea afacerilor lăsate neterminate în anii '30.

Dacă politicienii experimentaţi i-au înlocuit cu uşurinţă după 1945 pe activiştii partizani e pentru că, deşi toţi împărtăşeau etosul antifascist şi dorinţa de schimbare, Rezistenţa şi urmaşii ei nu aveau propuneri concrete. Partidul Acţiunii din Italia urmărea abolirea monarhiei, naţionalizarea industriei şi marelui capital şi reforma în agricultură. Consiliul Naţional Francez al Rezistenţei nu avea un rege de detronat, dar nutrea aspiraţii la fel de vagi. Grupurile rezistente fuseseră prea absorbite de luptă sau de simpla supravieţuire ca să se îndeletnicească cu elaborarea de proiecte legislative detaliate pentru perioada de după război.

Mai presus de toate, partizanii erau dezavantajaţi de lipsa experienţei. În organizaţiile clandestine, numai comuniştii se pricepeau la politică (şi, în afara Franţei, nici ei foarte bine). Iar comuniştii nu erau dornici să se lege de mâini şi de picioare prin declaraţii programatice detaliate, care ar fi putut aliena potenţiali aliaţi strategici. Rezistenţa nu a lăsat în urmă proiecte postbelice măreţe, dincolo de generalităţi şi nobile declaraţii de intenţie – şi chiar şi acestea erau, după cum observa în august 1944 un François Mauriac de altfel înţelegător, „fantezii dactilografiate în grabă".

Cu toate acestea, partizanii şi politicienii erau totuşi de acord asupra unui lucru: „planificarea". Dezastrele din deceniile interbelice (ocaziile ratate după 1918, crahul bursier din 1929 şi marea criză care i-a urmat, şomajul, capitalismul de tip *laissez-faire*, ale cărui inegalităţi, ineficienţe şi nedreptăţi i-au făcut pe mulţi să cadă în capcana autoritarismului; aroganţa şi indiferenţa sfidătoare a elitei conducătoare şi incompetenţa unei clase politice inadecvate) păreau să izvorască toate dintr-un deficit de organizare a societăţii. Pentru a funcţiona şi a-şi recăpăta prestigiul, democraţia trebuia să fie *planificată*.

Se consideră uneori că această credinţă în planificare, o veritabilă religie politică a Europei postbelice, se baza pe exemplul Uniunii Sovietice: o economie planificată care ocolise aparent traumele Europei capitaliste, rezistase asaltului nazist şi câştigase al doilea război mondial graţie unor detaliate planuri cincinale. E complet eronat.

În Europa Centrală şi de Vest de după război, numai comuniştii îşi puneau speranţa în planuri de tip sovietic (despre care nu ştiau mare lucru) şi nici ei nu aveau idee cum s-ar putea aplica acestea la circumstanţele locale. Obsesia sovietică a baremurilor numerice, cotelor de producţie şi puterii centralizate le era complet străină adepţilor occidentali ai planificării. Aceştia – de orientări foarte diferite – se inspirau din alte surse.

Moda planurilor şi a planificării a început cu mult înainte de 1945. În timpul crizei dintre cele două războaie mondiale, din Ungaria până în Marea Britanie, mai multe voci au venit în sprijinul unei economii planificate de un fel sau altul. Unele propuneri, mai ales în Austria şi în rândul Societăţii Fabiene din Marea Britanie, derivau dintr-o mai veche tradiţie socialistă, dar majoritatea îşi aveau originea în reformismul liberal dinainte de 1914. Argumentul era că „statul gardian" din secolul al XIX-lea, mărginit la rolul de menţinere a ordinii şi siguranţei, era acum perimat. Măcar din prudenţă – pentru a preveni agitaţia politică –, era necesar să se intervină în economie pentru a regla dezechilibrele, pentru a elimina ineficienţa şi pentru a compensa inechitatea pieţei.

Înainte de 1914, astfel de proiecte reformiste insistau pe apelul la impozitul progresiv, protecţia muncii şi, ocazional, naţionalizarea unui număr restrâns de monopoluri naturale. Dar după colapsul economiei internaţionale şi războiul care i-a urmat, planificarea a devenit urgentă şi ambiţioasă. Printre tinerii ingineri, economişti şi funcţionari publici din Franţa şi Germania circulau frenetic proiecte rivale pentru un Plan naţional, prin care statul să intervină activ, sprijinind, descurajând, facilitând şi, la nevoie, dirijând sectoare economice cheie.

În perioada interbelică, adepţii planificării şi suporterii lor au lâncezit frustraţi la periferia politică. Generaţia mai veche de politicieni era surdă la apelurile lor: pentru mulţi conservatori de centru şi de dreapta, intervenţia statului în economie era încă odioasă, în vreme ce stânga socialistă considera, în general, că numai o societate postrevoluţionară poate să-şi planifice raţional activitatea economică. Până atunci, capitalismul era condamnat să sufere şi, eventual, să se prăbuşească sub povara propriilor contradicţii. Ideea că o economie capitalistă poate fi „planificată" le părea ambelor tabere absurdă. Frustraţi, campionii planificării economice au găsit înţelegere la dreapta radicală, în sânul unor partide autoritare mult mai deschise la propunerile lor.

Nemulţumiţi fiindcă partidul lor nu oferea un răspuns adecvat la Marea Criză, Oswald Mosley şi alţi laburişti britanici au luat calea fascismului. Cum tovarăşii săi socialişti nu se lăsau convinşi de viabilitatea unui „Plan", belgianul Henri de Man s-a lansat în soluţii mai autoritare. În Franţa, tineri promiţători s-au desprins de Partidul Socialist şi au format noi mişcări, dezamăgiţi de neputinţa partidului în faţa crizei economice. Mulţi dintre ei (şi mulţi ca ei) au sfârşit prin a deveni fascişti.

Înainte de 1940, Mussolini era invidiat de admiratorii englezi şi francezi pentru succesul său aparent: părea să fi depăşit dezavantajele economice ale Italiei prin planificarea de stat şi înfiinţarea unor agenţii-umbrelă pentru întregi sectoare economice. Albert Speer, administratorul Noii Ordini hitleriste, era foarte apreciat în străinătate pentru programul său economic dirijist. În septembrie 1943, Albert Speer şi Jean Bichelonne, ministrul Producţiei Industriale în guvernul de la Vichy, au creat un sistem de reducere a tarifelor bazat pe idei interbelice „planificatoare", care prefigura relaţiile comerciale europene şi coordonarea economică franco-germană din anii următori. În „Jeune Europe", club fondat în 1933 de tineri gânditori şi politicieni

dornici de schimbare în politica economică, viitorul eurofil şi om de stat belgian Paul-Henri Spaak schimba idei intervenţioniste cu contemporani cu vederi similare de pe tot continentul, inclusiv cu Otto Abetz, viitorul administrator nazist al Parisului ocupat.

„Planificarea", pe scurt, avea o istorie complicată. Mulţi dintre adepţii ei căpătaseră experienţă ca funcţionari şi manageri în cadrul unui regim de ocupaţie – în Franţa, Belgia, Cehoslovacia, ca să nu mai vorbim de Germania şi Italia. Marea Britanie nu era ocupată, dar şi acolo războiul aclimatizase noţiunea până atunci abstractă de planificare guvernamentală. Mai mult, războiul făcuse din guvernul britanic inima activităţii economice. Printr-o lege din mai 1940 privind guvernarea prin decret pe durata stării de urgenţă, executivul britanic avea dreptul să comande orice oricui în interesul naţional, să controleze proprietatea şi să folosească orice întreprindere industrială după cum găsea de cuviinţă pentru binele ţării. În biografia lui Clement Attlee, liderul laburist britanic de după război, Kenneth Harris remarcă: „Planificarea naţională şi proprietatea de stat, care păreau să reprezinte în 1945-1951 aplicarea principiilor socialiste de către un guvern laburist, erau în realitate moştenirea unui stat ce fusese organizat pentru a duce un război total".

Fascismul şi războiul au transformat astfel planificarea economică dintr-o noţiune marginală, heterodoxă şi deseori controversată în politica economică oficială a perioadei postbelice. Această filieră compromiţătoare nu a afectat însă cu nimic atracţia exercitată de planificare: fie că era asociată cu stânga, cu dreapta, cu ocupaţia sau cu războiul, planificarea *nu* era asociată cu politica discreditată a anilor interbelici – un avantaj unanim recunoscut. În esenţă, planificarea însemna încredere în stat. În multe ţări domina impresia bine întemeiată (şi confirmată de experienţa războiului) că, în absenţa oricărei alte instanţe de reglementare sau distribuţie, singura forţă care putea salva individul de sărăcie rămânea statul. Dar entuziasmul vremii pentru statul intervenţionist nu izvora din disperare sau interes personal. Clement Attlee, al cărui Partid Laburist i-a învins pe conservatorii lui Churchill în dramaticele alegeri din 1945, exprima o stare de spirit generală când observa că necesare, înainte de toate, erau „oraşe, parcuri, terenuri de joacă, şcoli şi case, fabrici şi prăvălii – bine plănuite şi bine construite".

Exista aşadar o încredere fără margini în capacitatea (şi nu doar datoria) guvernului de a rezolva probleme structurale mobilizând şi dirijând oamenii şi resursele în slujba binelui colectiv. Evident, această viziune le surâdea mai ales socialiştilor, dar convingerea că o economie planificată echivala cu o societate mai prosperă, mai justă şi mai echilibrată a fost îmbrăţişată de un spectru politic foarte larg, inclusiv de partidele creştin-democrate aflate în ascensiune în tot vestul Europei. Istoricul englez A.J.P. Taylor spunea ascultătorilor BBC, în noiembrie 1945, că „nimeni în Europa nu crede în traiul american – adică în iniţiativa privată; mai bine zis, cei care cred în el reprezintă un partid învins, care are tot atâta viitor cât iacobiţii în Anglia după 1688". Taylor exagera ca de obicei, se înşela pe termen lung (ca toată lumea) şi ar fi fost uimit să afle că mulţi dintre americanii care administrau în prezent Germania, deşi adepţi ai programului New Deal al lui F.D. Roosevelt, erau entuziaşti ai planificării. Dar în acel moment, el avea în linii mari dreptate.

Ce *era* „Planificarea"? Termenul poate genera confuzii. Singurul element comun tuturor teoriilor era implicarea statului în problemele sociale şi economice. Mai departe

viziunile variau, de obicei în funcţie de tradiţiile politice naţionale. În Marea Britanie, unde nici nu a existat o *planificare* propriu-zisă, adevărata miză era *controlul* (industriilor, serviciilor sociale şi economice) prin proprietatea de stat, ca scop în sine. Aşadar naţionalizarea (îndeosebi a minelor, căilor ferate, transportului de bunuri şi a utilităţilor) şi furnizarea de servicii medicale formau după 1945 nucleul programului laburist. Pe scurt, au fost preluate „posturile de control" ale economiei. Dar asta a fost tot.

În Italia, moştenirea instituţională a fascismului (care adusese importante sfere ale economiei sub supervizarea statului) a rămas intactă după război. Nu s-a schimbat decât culoarea politică a partidelor ce beneficiau acum de puterea financiară şi industrială conferită de marile concerne şi agenţii de stat. În Germania de Vest, după 1948, economia a rămas în mare măsură în mâini private, dar cu aranjamente detaliate şi aprobate public în ceea ce privea conducerea fabricilor, relaţiile dintre angajaţi şi angajatori şi condiţiile de încadrare şi distribuţie. În Olanda, planificarea centralizată era doar un amestec pestriţ de edicte predictive şi normative pentru uzul întreprinzătorilor particulari.

Majoritatea ţărilor occidentale aveau sectoare publice în creştere rapidă, dacă ne luăm după cheltuielile guvernamentale sau după numărul de angajaţi la stat. Însă entuziasmul retoric pentru planificarea de stat nu s-a materializat decât în Franţa. Ca şi cele britanice, guvernele franceze postbelice au naţionalizat: transportul aerian, băncile, 32 de companii de asigurări, utilităţile, minele, industria de armament, fabricile de avioane şi concernul gigant Renault (ca pedeapsă pentru contribuţia proprietarului la efortul de război german). În mai 1946, o cincime din capacitatea industrială a Franţei devenise proprietate de stat.

Între timp, la 4 decembrie 1945, Jean Monnet i-a prezentat preşedintelui Charles de Gaulle un Plan pentru Modernizare şi Echipament (*Plan de Modernisation et d'Équipement*). O lună mai târziu a fost creat Comisariatul General al Planului (*Commissariat Général du Plan*), condus de Monnet. În lunile următoare, acesta a numit comisii de modernizare pentru varii industrii (minerit, electricitate, transporturi, materiale de construcţii, oţel şi utilaje agricole; mai târziu, le-au urmat petrolul, produsele chimice, îngrăşămintele, navigaţia şi fibrele sintetice), care au contribuit la rândul lor cu propuneri şi planuri pe sectoare. La exact un an de la înfiinţare, în ianuarie 1947, primul Plan naţional al Comisariatului a fost aprobat de executivul francez – fără discuţii.

Planul Monnet era unic. Era creaţia unui om deosebit[2]. Dar şi fructul unei culturi politice predispuse la procese de decizie autoritariste şi la clădirea consensului prin *fiat* guvernamental. Sub auspiciile sale, Franţa a devenit prima ţară occidentală care

2. Jean Monnet s-a născut în 1888 în Cognac, unde tatăl său făcea comerţ cu faimoasa băutură. După terminarea studiilor, a petrecut mulţi ani lucrând în străinătate, mai ales la Londra; după primul război mondial, a fost numit secretar general al noii Ligi a Naţiunilor. Cea mai mare parte a celui de-al doilea război mondial şi-a petrecut-o în SUA, negociind livrările de arme pentru guvernul britanic şi Francezii Liberi. Preferinţa pentru planificare şi contribuţia sa ulterioară la Planul Schuman pentru cooperare economică europeană se bazau, aşadar, pe o bună cunoaştere a organizării macroeconomice şi a colaborării interstatale, care era absolut atipică pentru un francez din vremea sa şi cu o asemenea origine socială.

îmbrăţişa creşterea economică şi modernizarea drept politici de stat. Planul presupunea în mare măsură accesul neîngrădit al Franţei la materiile prime şi pieţele germane, de aceea povestea succesului său face parte din istoria relaţiilor Franţei cu Germania şi restul Europei în deceniul postbelic: o poveste bogată în starturi ratate, constrângeri şi frustrări.

Conceput iniţial ca o măsură de urgenţă în răspuns la criza postbelică a Franţei, Planul Monnet a fost ulterior extins şi adaptat la termenii Planului Marshall. Dar profilul strategiei economice era clar de la început. Planificarea franceză a avut întotdeauna un caracter pur „indicativ": ea nu stabilea cote de producţie, ci desemna obiective. În această privinţă era cât se poate de diferită de planificarea sovietică, ce avea ca trăsătură caracteristică (şi defect principal) fixaţia asupra unor cifre rigide şi arbitrare, dictând productivitatea în funcţie de sectoare şi bunuri. Planul Monnet se mulţumea să furnizeze guvernului o strategie şi pârghii economice pentru atingerea anumitor obiective. Pentru acea vreme, era un demers profund original.

În Cehoslovacia, o Comisie Centrală de Planificare cu trăsături şi aspiraţii similare a fost creată în iunie 1946, pentru a ghida şi coordona importantul sector public naţionalizat de preşedintele Beneš în 1945. În anul de *dinaintea* loviturii de stat comuniste de la Praga din februarie 1948, 93% dintre lucrătorii în transport şi 78% dintre cei angajaţi în industrie lucrau deja pentru stat. Băncile, minele, companiile de asigurări, utilităţile de bază, fabricile de oţel şi produse chimice, industria alimentară şi toate întreprinderile de proporţii fuseseră preluate: 2.119 firme, care totalizau 75% din producţia industrială.

În cazul Cehoslovaciei, naţionalizarea şi planificarea economiei au început, prin urmare, cu mult înainte de impunerea comunismului şi reprezentau preferinţa politică a majorităţii electoratului – abia în februarie 1949, la un an după puciul comunist, Comisia de Planificare a fost epurată şi redenumită Oficiul Planificării de Stat, cu un mandat foarte diferit. În restul regiunii, naţionalizările de amploare, precum cele dictate în Polonia prin Legea Naţionalizării din ianuarie 1946, erau opera guvernelor de coaliţie dominate de comunişti. Dar şi acolo existau rădăcini precomuniste: guvernul autoritar din Republica Poloneză interbelică inaugurase în 1936, prin Planul de Investiţii Cvadrienal, un sistem rudimentar de planificare directivă centralizată.

Obiectivul principal al planificării în Europa continentală postbelică îl constituiau investiţiile publice. Într-o perioadă de acută criză de capital, cu o cerere imensă de investiţii în toate sectoarele, planificarea guvernamentală implica alegeri dificile: unde să fie alocate resursele limitate ale statului şi în detrimentul cui. În Europa de Est, accentul cădea inevitabil pe cheltuielile de bază: şosele, căi ferate, fabrici, utilităţi. Nu mai rămânea prea mult pentru alimentaţie şi locuinţe, foarte puţin pentru spitale, şcoli şi alte servicii sociale, iar bunurile de consum neesenţiale erau excluse. O astfel de eşalonare a cheltuielilor nu avea cum să fie pe placul electoratului, mai ales în ţările care îndureră ani de lipsuri materiale: nu e de mirare că planificarea în vremuri de restriţte era peste tot acompaniată, mai devreme sau mai târziu, de un regim autoritar şi un stat poliţist.

Dar situaţia din Vest nu era chiar atât de diferită. După cum am văzut, britanicii au plătit pentru redresarea economiei cu ani de „austeritate". În Franţa sau Italia, unde

piaţa capitalului privat pe termen lung era practic inexistentă, toate investiţiile majore au necesitat finanţare publică - de aceea Planul Monnet privilegia investiţiile în ramuri industriale importante, în detrimentul consumului intern, al locuinţelor şi serviciilor. Cosnecinţele politice nu erau greu de anticipat: în 1947, Franţa (ca şi Italia) era ameninţată de greve, demonstraţii violente şi de o popularitate tot mai mare a Partidului Comunist şi a sindicatelor sale. Neglijarea deliberată a bunurilor de larg consum şi direcţionarea slabelor resurse naţionale spre câteva sectoare industriale vitale erau economic avantajoase pe termen lung, dar reprezentau o strategie riscantă în plan politic.

Mecanismele economice ale Planificării derivau clar din lecţiile anilor '30: o strategie de succes pentru reconstrucţia economică după război trebuia să împiedice orice alunecare în stagnare economică, criză, protecţionism şi, mai presus de orice, şomaj. Aceleaşi consideraţii au stat la baza creării statului asistenţial modern în Europa. Opinia că polarizările politice din ultimul deceniu al perioadei interbelice fuseseră efectul direct al crizei economice şi a costurilor ei sociale era general acceptată în anii '40. Atât fascismul, cât şi comunismul îşi trăgeau seva din disperarea socială şi din prăpastia imensă care îi separa pe bogaţi de săraci. Pentru ca democraţiile să-şi revină, trebuia ridicată problema „condiţiei poporului". Cum spunea Thomas Carlyle cu o sută de ani mai devreme, „dacă nu facem ceva, acel *ceva* se va face singur într-o bună zi şi într-o manieră care nu va fi pe placul nimănui".

Dar „statul asistenţial" - planificarea *socială* - era mai mult decât o banală măsură profilactică împotriva instabilităţii politice. Disconfortul pe care ni-l provoacă astăzi noţiunile *rasă*, *eugenie*, *degenerare* etc. tinde să umbrească rolul important pe care acestea l-au jucat în gândirea populară europeană în prima jumătate a secolului XX: naziştii nu erau singurii lor adepţi. Înainte de 1945, două generaţii de doctori, antropologi, comentatori politici şi funcţionari ai departamentelor de sănătate publică animaseră dezbateri şi polemici ample despre „sănătatea rasială", creşterea demografică, sănătatea mediului şi confortul ocupaţional, discutând măsurile practice prin care acestea puteau fi ameliorate şi stabilizate. Exista un larg consens asupra faptului că starea fizică şi morală a cetăţenilor era o problemă de interes general şi, ca atare, una dintre responsibilităţile statului.

Drept consecinţă, rudimente ale unor politici de asistenţă socială erau deja frecvente înainte de 1945, deşi calitatea şi efectul lor variau considerabil. Ca de obicei, Germania era cea mai avansată, având deja un sistem de pensii, asigurări medicale şi de accidente instituit pe timpul lui Bismarck, între 1883 şi 1889. Alte ţări au început să recupereze întârzierea în anii premergători primului război mondial şi imediat după 1918. Guvernele liberale ale lui Asquith din primul deceniu al secolului trecut au introdus în Anglia un sistem incipient de asigurări şi pensii la nivel naţional, iar ministere ale sănătăţii au apărut atât în Anglia, cât şi în Franţa imediat după primul război mondial, în 1919, respectiv 1920.

Asigurarea de şomaj obligatorie, introdusă pentru prima dată în Anglia în 1911, a fost apoi instituită în Italia (1919), Austria (1920), Irlanda (1923), Polonia (1924),

Bulgaria (1925), Germania şi Iugoslavia (1927) şi Norvegia (1938). România şi Ungaria aveau sisteme de asigurări de accidente şi boală încă dinainte de primul război mondial, iar toate ţările est-europene au introdus sisteme naţionale de pensii în perioada interbelică. Alocaţiile familiale reprezentau un element-cheie pentru creşterea ratei natalităţii (o adevărată obsesie în ţările care suferiseră pierderi masive în război) şi au fost introduse mai întâi în Belgia (1930), apoi în Franţa (1932), iar în Ungaria şi Olanda chiar înainte de izbucnirea războiului.

Dar nici una dintre aceste scheme, nici măcar cea a naziştilor, nu reprezenta un sistem propriu-zis de asistenţă socială. Ele erau doar o colecţie de reforme ad-hoc, fiecare încercând să rezolve o problemă socială anume sau să îmbunătăţească măsurile deja existente. De exemplu, sistemele de pensii şi asigurări medicale din Anglia ofereau foarte puţine beneficii şi includeau numai muncitorii bărbaţi, excluzând soţiile şi alţi membri ai familiei. În Anglia interbelică, dreptul la ajutorul de şomaj se stabilea prin evaluarea mijloacelor de subzistenţă ale individului (*Means Test*). Procedeul se baza pe un principiu din Legea Săracilor din secolul al XIX-lea, care îi obliga pe cei care solicitau ajutor să-şi demonstreze sărăcia. Nicăieri nu era stipulată obligaţia statului de a garanta un anumit sistem de servicii tuturor cetăţenilor, fie ei bărbaţi sau femei, angajaţi sau şomeri, tineri sau bătrâni.

Războiul a schimbat această stare de fapt. Aşa cum primul război mondial fusese un catalizator pentru apariţia legislaţiei cu caracter social – fie şi numai pentru văduvele, invalizii şi şomerii din anii imediat postbelici –, tot astfel, al doilea război mondial a transformat atât rolul statului, cât şi orizontul de aşteptări al societăţii. Această schimbare a fost izbitoare în Marea Britanie, unde Maynard Keynes anticipase corect „un apetit postbelic pentru securitate socială şi personală". Dar pretutindeni (în cuvintele istoricului Michael Howard) „războiul şi asistenţa socială au mers mână în mână". De fapt, în unele ţări, alimentaţia şi îngrijirea medicală s-au îmbunătăţit în timpul războiului: mobilizând oamenii pentru războiul total, statul avea interes să urmărească starea lor de sănătate şi să facă tot posibilul pentru a-i menţine productivi.

Deşi foarte diferite ca beneficii furnizate şi mod de finanţare, statele asistenţiale din Europa de după 1945 aveau totuşi câteva trăsături comune. Furnizarea de *servicii* sociale privea în primul rând educaţia, locuinţele şi îngrijirea medicală, dar şi zonele de recreere urbană, transportul public subvenţionat, arta şi cultura finanţate din bugetul de stat, precum şi alte beneficii indirecte asigurate de un stat intervenţionist. *Securitatea* socială consta în principal în asigurarea de stat – care acoperea boala, şomajul, accidentele şi vicisitudinile vârstei a treia. În anii de după război, statele europene furnizau sau finanţau, mai mult sau mai puţin generos, majoritatea acestor beneficii.

Diferenţa consta în mecanismele instituite pentru finanţarea noilor alocaţii publice. Unele ţări colectau bani prin impozitare, asigurând îngrijire şi servicii gratuite sau în mare parte subvenţionate (era cazul sistemului din Marea Britanie, care reflecta preferinţa vremii pentru monopolul de stat). În alte ţări, beneficiarii primeau o alocaţie în bani lichizi pe criterii sociale, având apoi libertatea de a cumpăra serviciile dorite. În Franţa şi în unele ţări mai mici, cetăţenii trebuiau să plătească, de exemplu, pentru anumite categorii de servicii medicale, iar statul le restituia apoi o mare parte din banii cheltuiţi.

Aceste diferenţe se datorează mecanismelor de finanţare şi contabilizare diferite de la o ţară la alta, dar reflectă şi opţiuni strategice fundamental diferite. De una singură, asigurarea socială, chiar generoasă, nu era în principiu expresia radicalismului politic – după cum am văzut, ea a fost introdusă relativ devreme chiar şi de regimurile cele mai conservatoare. În schimb, sistemele *complete* de asistenţă socială sunt inerent redistributive. Caracterul lor universal şi scara la care funcţionează necesită un transfer de resurse – de obicei, prin impozitare – de la privilegiaţi spre cei mai puţin favorizaţi. Statul asistenţial era aşadar o întreprindere radicală în sine, iar diferenţele dintre statele asistenţiale europene de după 1945 reflectau nu numai proceduri instituţionale diferite, ci şi o doză de calcul politic.

În Europa de Est, de exemplu, regimurile comuniste de după 1948 nu au folosit un sistem universal de asistenţă socială – acesta nu era necesar, deoarece regimul putea efectua redistribuirea resurselor prin forţă, fără a cheltui fonduri de stat pentru servicii publice. Ţăranii, de exemplu, erau excluşi frecvent, pe motive politice, din sistemul de asigurări sociale şi de pensii. În Europa de Vest, numai şase ţări – Belgia, Norvegia, Austria, Republica Federală Germania şi Marea Britanie – au introdus după 1945 asigurarea de şomaj obligatorie şi universală. Sistemele subvenţionate de asigurare cu participare voluntară au supravieţuit în Olanda până în 1949, în Franţa până în 1967, iar în Elveţia până în anii '70. În Europa catolică, existenţa îndelungată a unor sisteme locale şi cooperative de asigurare împotriva şomajului a împiedicat dezvoltarea sistemelor universale de asigurări. În ţări ca Marea Britanie şi Belgia, unde şomajul interbelic a avut urmări traumatizante, cheltuielile pentru asigurări sociale au fost în mare parte determinate de dorinţa de a menţine ocuparea integrală a forţei de muncă. Acolo unde şomajul nu fusese o problemă semnificativă (Franţa, Italia), priorităţile erau altele.

Deşi Suedia şi Norvegia (dar nu şi Danemarca) erau în avangarda statelor cu o gamă largă de servicii sociale, iar Germania de Vest păstrase serviciile sociale moştenite de la regimurile precedente (inclusiv programele din perioada nazistă, care urmăreau încurajarea natalităţii), Marea Britanie a fost ţara care a făcut cele mai mari eforturi de a construi, pornind de la zero, un autentic stat asistenţial. În parte, aceasta s-a datorat poziţiei singulare a Partidului Laburist, care câştigase detaşat alegerile din iulie 1945 şi, spre deosebire de majoritatea guvernelor europene, avea libertatea de a-şi transpune în lege întregul program electoral, fără interferenţe ale partenerilor de coaliţie. Dar a derivat şi din originea specifică a reformismului britanic.

Legislaţia socială din Anglia postbelică s-a bazat pe faimosul raport al lui sir William Beveridge, publicat în noiembrie 1942 şi devenit instantaneu bestseller. Născut în 1879 în familia unui judecător britanic din India imperială, Beveridge era animat de aspiraţii şi ambiţii comune marilor liberali reformatori din epoca edwardiană. Raportul său reprezenta o înfierare a nedreptăţii sociale din Regatul Unit de dinainte de 1939, dar şi un proiect politic de reformă radicală după terminarea războiului. Nici măcar Partidul Conservator nu a îndrăznit să conteste recomandările esenţiale ale raportului, devenit astfel fundamentul moral al celor mai populare şi durabile elemente din programul postbelic al Partidului Laburist.

Beveridge a postulat patru principii ale asistenţei sociale, puse în practică de guvernul britanic de-a lungul generaţiei următoare: trebuia să existe un serviciu

național de sănătate publică, un sistem adecvat de pensii de stat, alocații familiale și o ocupare aproape deplină a forței de muncă. Ultimul, deși aparent fără legătură cu asistența socială în sine, era cheia întregului sistem, pentru că prevedea ca orice adult sănătos să aibă o slujbă remunerată, cu normă întreagă. Această ipoteză asigura resursele necesare pentru asigurări de șomaj, pensii, alocații familiale, servicii medicale și de altă natură, care urmau să fie acoperite de taxe pe veniturile salariale, precum și prin impozitarea progresivă a întregii populații lucrătoare.

Consecințele au fost semnificative. Femeile care nu lucrau au obținut pentru prima dată o asigurare proprie de sănătate. Umilința și dependența socială impuse de Legea Săracilor sau de *Means Test* au fost înlăturate: în rarele (de presupus) ocazii când cetățeanul statului asistențial ar fi avut nevoie de asistență socială, acesta era dreptul său inalienabil. Serviciile medicale și stomatologice au devenit gratuite, pensia a devenit universală și s-au introdus alocații familiale în funcție de numărul de copii. Principala inițiativă legislativă ce consfințea aceste drepturi a fost promulgată în noiembrie 1946, iar Serviciul Național de Sănătate (NHS) – temelia sistemului de asistență socială – a luat ființă prin Legea din 5 iulie 1948.

Statul asistențial britanic a marcat atât finalizarea unui ciclu de reforme început cu Legile Fabricilor de la mijlocul secolului al XIX-lea, cât și o autentică ruptură cu trecutul. Contrastul dintre Anglia lui Orwell din *Road to Wigan Pier* (1937) și cea care îl îndreptățea pe Harold Macmillan, prim-ministru conservator, să-i arunce unui contestatar „N-ați dus-o în viața voastră atât de bine" se datorează Serviciului Național de Sănătate și măsurilor aferente de securitate socială, stabilizare a venitului și ocupare a forței de muncă. Astăzi, când putem examina previziunile greșite ale primilor reformatori postbelici, este ușor să le minimalizăm sau chiar să le ignorăm realizările. În doar câțiva ani, multe dintre promisiunile NHS s-au dovedit prea costisitoare pentru a mai putea fi îndeplinite, calitatea serviciilor a scăzut de-a lungul anilor și, cu timpul, a devenit clar că anumite ipoteze fundamentale – inclusiv prognoza optimistă a ocupării integrale a forței de muncă – erau cel puțin mioape. Dar oricine a crescut (asemenea autorului) în Anglia postbelică are motive întemeiate să fie recunoscător statului asistențial.

Același lucru se poate spune despre generația postbelică de pe restul continentului, deși nicăieri altundeva nu a existat o tentativă de asigurare a asistenței sociale de dimensiunea celei din Marea Britanie. Mulțumită instaurării statului asistențial, europenii mâncau mai mult și, în general, mai bine, trăiau mai mult și mai sănătos, aveau haine și locuințe mai bune decât în orice alt moment din istorie. Mai presus de toate, aveau siguranța zilei de mâine. Nu întâmplător, când sunt întrebați ce cred despre serviciile lor publice, europenii vorbesc în primul rând despre un soi de plasă de siguranță pe care a furnizat-o statul postbelic prin asigurări și pensii. Chiar și în Elveția, o țară aflată sub standardul european de asistență socială, Legea Federală pentru Asigurarea Vârstnicilor și Urmașilor din decembrie 1948 este considerată una dintre cele mai mari realizări naționale.

Statul asistențial nu a fost ieftin. Costul său, suportat de țări care nu-și reveniseră după declinul anilor '30 și distrugerile războiului, a fost considerabil. Franța, care în 1938 alocase doar 5% din PIB pentru servicii sociale, în 1949 cheltuia 8,2% – cu 64%

mai mult. În Marea Britanie a anului 1949, aproape 17% din fondurile publice erau alocate numai pentru securitate socială (alte servicii publice fiind finanţate separat), cu 50% mai mult decât în 1938, şi asta într-un moment foarte critic pentru finanţele ţării. Chiar şi în Italia, ţară mult mai săracă, ale cărei guverne încercau să evite costurile ridicate ale securităţii sociale implicând sectorul privat în activităţi de asistenţă socială, cheltuielile sociale ale guvernului – ca procent din PIB – au crescut de la 3,3% în 1938 la 5,2% în 1949.

De ce erau europenii dispuşi să plătească atât de mult pentru asigurări şi alte beneficii de lungă durată, când viaţa era încă grea şi lipsurile generalizate? Mai întâi, tocmai pentru că vremurile erau dificile, sistemul postbelic de asistenţă socială garanta un minim de dreptate sau echitate. Nu era revoluţia spirituală sau socială visată de partizani, dar contrasta salutar cu deznădejdea şi cinismul din perioada de dinainte de război.

În al doilea rând, statele asistenţiale din vestul Europei nu divizau politic populaţia. Deşi *erau* orientate spre redistribuirea veniturilor în scopuri sociale (unele mai mult decât altele), aceste state nu erau câtuşi de puţin revoluţionare: ele nu îi „jupuiau" pe cei bogaţi. Dimpotrivă: deşi pe termen scurt cel mai mare avantaj era resimţit de cei săraci, pe termen lung, adevăraţii beneficiari ai sistemului aveau să fie cei cu profesiuni liberale şi comerciale din clasa de mijloc. Cel mai adesea, slujbele acestora nu le garantaseră asigurări sociale de sănătate, şomaj sau pensii: înainte de război, fuseseră obligaţi să cumpere aceste servicii din sectorul privat. Acum, ele le erau accesibile gratuit sau la un preţ scăzut. Dacă luăm în calcul şi învăţământul secundar şi superior gratuit sau subvenţionat de stat, rezultă că segmentul de populaţie educat şi salariat dispunea de o calitate sporită a vieţii şi de mai mulţi bani de cheltuit. Departe de a învrăjbi clasele sociale, statul asistenţial european le-a apropiat mai mult decât oricând printr-un interes comun: salvgardarea şi păstrarea acestui sistem.

Dar popularitatea asistenţei şi serviciilor sociale finanţate de stat se datorează, înainte de toate, percepţiei că ele ilustrau adevărata misiune a guvernului. Statul postbelic european era un stat „asistenţial", implicit (sau explicit – prin prevederile constituţionale) responsabil de bunăstarea cetăţenilor săi. El avea obligaţia de a asigura nu numai instituţiile şi serviciile necesare unui teritoriu bine administrat, apărat şi prosper, dar şi de a *îmbunătăţi* nivelul de trai al populaţiei sale, măsurat printr-o gamă tot mai largă de indicatori. Dacă statul putea sau nu să pună în practică aceste deziderate era cu totul altă problemă.

Evident, idealurile statului asistenţial erau mai uşor de realizat, pe durata întregii vieţi a cetăţenilor, într-o ţară ca Suedia – bogată, omogenă şi cu o populaţie mică – decât într-o ţară ca Italia. Dar încrederea în capacitatea statului de a le pune în practică a fost la fel de mare în ţările sărace ca şi în cele bogate – probabil chiar mai mare, de vreme ce în astfel de locuri numai statul putea oferi speranţă sau ajutor majorităţii populaţiei. Iar în haosul care a urmat crizei economice, ocupaţiei şi războiului civil, statul – ca agent al bunăstării, securităţii şi echităţii – a reprezentat o sursă vitală de comuniune şi coeziune socială. Numeroşi comentatori de astăzi tind să vadă în proprietatea de stat şi în dependenţa faţă de stat explicaţia problemelor Europei, iar în salvarea venită de sus – marea iluzie a epocii. Însă pentru generaţia de la 1945,

găsirea unui echilibru viabil între libertăţile politice şi funcţia de distribuitor raţional şi echitabil a statului-administrator părea singura soluţie pentru ieşirea din prăpastie.

Asistenţa socială universală nu era unica expresie a dorinţei de schimbare după 1945. Primii ani postbelici au reprezentat o adevărată epocă a reformei comprimată, care a văzut rezolvarea multor probleme îndelung amânate. Printre cele mai importante s-a numărat reforma agrară, considerată pe atunci de cunoscători drept cea mai stringentă dilemă a Europei. Greaua moştenire a trecutului apăsa încă asupra ţărănimii europene. Numai în Anglia, Ţările de Jos, în Danemarca, în ţinuturile din Alpi şi parţial în Franţa se putea vorbi despre o pătură prosperă de fermieri independenţi. Populaţia predominat rurală a Europei trăia, în covârşitoarea ei majoritate, în condiţii extreme de sărăcie.

Unul dintre motive e faptul că vaste suprafeţe de teren arabil, în special păşuni, erau controlate de un număr relativ redus de latifundiari de multe ori absenţi şi care se opuneau adesea violent oricărei ameliorări, fie că era vorba despre situaţia terenurilor, a arendaşilor sau a lucrătorilor agricoli. Altă cauză era declinul prelungit al preţului produselor agricole în comparaţie cu cele industriale - tendinţă exacerbată, începând cu anii 1870, de importul de cereale ieftine şi carne din cele două Americi şi dominioanele britanice. În anii '30, aproape trei generaţii de ţărani îşi văzuseră situaţia înrăutăţindu-se constant. Mulţi dintre ei - din Grecia, sudul Italiei, Balcani, Europa Centrală şi de Vest - emigraseră în America, Argentina sau în altă parte. Cei rămaşi s-au dovedit o pradă uşoară pentru demagogia naţionalistă şi fascistă. După război se vehicula (mai ales printre cei cu vederi de stânga) ipoteza că o potenţială renaştere a fascismului în Europa avea să înceapă la ţară. Chestiunea agrară avea aşadar două faţete : prin ameliorarea situaţiei economice a ţărănimii, se evita pericolul ca ea să cedeze tentaţiei autoritariste.

Primul obiectiv fusese deja atacat imediat după primul război mondial printr-o serie de reforme agrare - mai ales în România şi Italia, dar, într-o oarecare măsură, cam peste tot. Scopul lor a fost redistribuirea marilor proprietăţi şi reducerea numărului de parcele mici şi ineficiente, dând astfel fermierilor şansa de a deveni mai productivi şi de a-şi putea vinde produsele. Dar aceste reforme nu şi-au atins scopul - în parte deoarece, în condiţiile economice dezastruoase din Europa interbelică, când preţurile scădeau chiar mai rapid decât înainte de 1914, noii fermieri-ţărani independenţi erau mai vulnerabili ca oricând.

Reforma agrară a fost readusă în actualitate după al doilea război mondial. În România, reforma din martie 1945 a expropriat 1.400.000 hectare de pământ de la „chiaburi" şi „criminali de război" şi le-a împărţit la peste 600.000 de ţărani săraci sau fără pământ. În Ungaria, unde regimul interbelic al amiralului Horthy împiedicase orice redistribuire semnificativă a terenurilor, o treime din suprafaţa ţării a fost expropriată, conform Programului de la Szeged, din decembrie 1944, al guvernului provizoriu de coaliţie. În acelaşi an, guvernul Frontului Naţional din Cehoslovacia alcătuise un program similar, pe care l-a pus în aplicare în primele luni după terminarea războiului, împărţind mari suprafeţe de pământ provenite mai ales din fermele

confiscate de la ungurii şi germanii din regiunea sudetă. Între 1944 şi 1947, în toate ţările est-europene s-a creat o pătură largă de mici proprietari, recunoscători noilor autorităţi pentru pământul lor. Peste numai câţiva ani, ei vor fi deposedaţi la rândul lor de către regimurile comuniste, în cadrul colectivizării forţate. Între timp, categorii întregi de moşieri şi mari fermieri au dispărut pur şi simplu din Polonia, estul Prusiei, Ungaria, România şi Iugoslavia.

În Occident, numai sudul Italiei a suferit schimbări comparabile. După confiscarea şi ocuparea proprietăţilor latifundiare în Basilicata, Abruzzi şi Sicilia, legile reformei agrare din 1950 anunţau redistribuirea pământurilor în Sicilia şi *Mezzogiorno*. Cu toată agitaţia, puţine lucruri s-au schimbat: cea mai mare parte a pământurilor provenite din vechile moşii nu aveau apă, drumuri sau locuinţe. Din cele 74.000 de hectare împărţite în Sicilia după război, 95% erau de calitate inferioară, improprii exploatării agricole. Ţăranii săraci care le primiseră nu aveau bani şi nici posibilitatea să ia împrumuturi bancare, aşa încât nu puteau face nimic cu noile lor proprietăţi agricole. Reforma agrară italiană a eşuat. Scopul ei declarat – soluţionarea „problemei Sudului" – va fi atins abia după un deceniu, şi atunci doar parţial, când ţărănimea din Sud îşi va fi abandonat pământurile, plecând în căutare de lucru spre oraşele înfloritoare din Nordul „miracolului" italian.

Sudul Italiei era oricum un caz dificil. În Franţa însă, micii arendaşi au fost stimulaţi prin noile prevederi legislative să investească în ferme, în timp ce existenţa unor sisteme ingenioase de credit agricol şi a băncilor rurale le dădea posibilitatea practică să facă acest lucru. În paralel, noile sisteme de subvenţii de stat pentru produsele agricole au stopat în sfârşit, după zeci de ani, declinul preţurilor, încurajând fermierii să producă la capacitate maximă şi oferind garanţia cumpărării la preţ fix a recoltei lor agricole. În acelaşi timp, cererea fără precedent de forţă de muncă din oraşe atrăgea excesul de mână de lucru, lăsând în mediul rural o populaţie mai productivă în exploatarea pământului şi mai puţine guri de hrănit.

Dimensiunile politice ale problemei agrare au făcut obiectul unui program mai amplu de reforme politice adoptate în primii ani de după război. Multe dintre acestea erau de natură constituţională şi, încă o dată, duceau la bun sfârşit schimbările începute în 1918. În Italia, Franţa şi Belgia femeile au obţinut în cele din urmă drept de vot. În iunie 1946, Italia a decis în urma unui scrutin să devină republică, însă cu o diferenţă relativ mică de voturi (12,7 milioane pentru abolirea monarhiei, 10,7 milioane pentru menţinerea ei), iar rezultatul n-a făcut decât să exacerbeze divizarea politică a ţării: tot Sudul, cu excepţia regiunii Basilicata, votase pentru rege (în Napoli, de exemplu, în proporţie de 80%).

Grecii, în schimb, au votat în septembrie 1946 pentru menţinerea monarhiei. Belgienii şi-au păstrat şi ei monarhia, dar l-au detronat pe Leopold al III-lea ca pedeapsă pentru colaborarea cu naziştii. Luată sub presiunea populară, această decizie ignora dorinţa a peste jumătate din populaţie şi a creat diviziuni ce reflectau graniţele comunitare şi lingvistice: valonii au votat pentru detronarea lui Leopold, în timp ce 72% dintre flamanzi erau în favoarea lui. În lipsa unui monarh pe care să-şi verse focul umilinţei îndurate în război, francezii s-au mulţumit să voteze în 1946 pentru înlocuirea celei de-a Treia Republici cu a patra. Asemenea Legii Fundamentale a

Germaniei din 1949, Constituţia celei de-a Patra Republici încerca să elimine riscul ca francezii să cedeze cântecului de sirenă autoritarist sau cezarist – aspiraţie ce urma să se dovedească a fi total nerealistă...

Adunările provizorii sau constituante care au promulgat aceste constituţii postbelice au propus referendumuri populare pe teme controversate şi au votat reforme instituţionale majore, cu o orientare uşor stângistă. În Italia, Franţa şi Cehoslovacia, partidele comuniste au avut rezultate bune la alegerile de după război. În alegerile din 1946, Partidul Comunist Italian (PCI) a obţinut 19% din voturi, iar Partidul Comunist Francez (PCF) 28,6% din voturi în al doilea scrutin din acelaşi an – cel mai bun rezultat din istoria sa. În Cehoslovacia, la alegerile libere din mai 1946, comuniştii şi-au adjudecat 38% din voturi (40% în teritoriile cehe). În alte ţări, rezultatele comuniştilor la alegerile libere n-au fost la fel de bune, deşi reprezentau mai mult decât aveau să mai obţină vreodată: de la 13% în Belgia până la doar 0,4% în Marea Britanie.

Iniţial, comuniştii din vestul Europei şi-au datorat influenţa politică asocierii lor cu partidele socialiste, care ezitau înainte de 1947 să se desprindă din alianţele de tip „Front Popular", reconstituite în cadrul mişcărilor de rezistenţă. Partidele socialiste din Italia şi Franţa au obţinut aproape acelaşi succes în alegeri ca şi comuniştii, iar cele din Belgia s-au descurcat chiar mai bine. În Scandinavia, social-democraţii au învins detaşat toate celelalte partide, obţinând între 38% şi 41% în alegerile ţinute între 1945 şi 1948 în Danemarca, Norvegia şi Suedia.

Şi totuşi, cu excepţia Marii Britanii şi a ţărilor nordice, „vechea stângă" a comuniştilor şi socialiştilor n-a reuşit niciodată să guverneze singură. În vestul Europei, balanţa politică era controlată şi adesea dominată de o nouă creatură politică: partidele creştin-democrate. Partidele catolice erau ceva obişnuit în Europa continentală, *prosperând în special în Belgia şi Olanda. Germania* wilhelmină şi apoi Republica de la Weimar au avut un Partid Catolic de Centru, iar aripa conservatoare din politica austriacă a fost multă vreme legată de Partidul Popular Catolic. Însăşi creştin-democraţia era o idee mai veche, cu origini în reformismul catolic de la începutul secolului XX şi în mişcările catolice de centru care încercaseră – fără succes – să-şi croiască o identitate în anii tulburi de după primul război mondial. După 1945 însă, raportul de forţe s-a inversat.

În primul rând, aceste partide – în special Uniunea Creştin-Democrată (UCD) în Germania de Vest, Creştin-Democraţii (CD) în Italia şi Mişcarea Republicană Populară (MRP) în Franţa – aproape monopolizaseră electoratul catolic. În Europa anului 1945, acest lucru era important: opţiunile catolicilor erau încă strict conservatoare, în special pe probleme sociale şi în regiuni dominate de credincioşi practicanţi. Alegătorii catolici din Italia, Franţa, Belgia, Olanda şi cei din sudul şi vestul Germaniei votau arareori cu socialiştii şi aproape niciodată cu comuniştii. Dar – şi aceasta era o ciudăţenie a epocii postbelice – în multe ţări, catolicii conservatori nu puteau vota decât cu creştin-democraţii, în pofida tendinţelor reformiste ale acestora, şi asta pentru că partidele obişnuite de aripă dreaptă erau fie compromise, fie într-un con de umbră, fie pur şi simplu interzise. Chiar şi conservatorii necatolici s-au orientat din ce în ce mai mult către creştin-democraţi, considerându-i o stavilă în faţa stângii „marxiste".

În al doilea rând, din motive similare, partidele creştin-democrate aveau votul feminin: în 1952, două treimi din catolice practicante din Franţa au votat pentru MRP. Autorul era, fără îndoială, influent; însă partidele creştin-democrate au atras femeile pur şi simplu prin platforma lor electorală. În contrast cu tenta insurecţională de care discursul socialist sau comunist nu putea scăpa, chiar şi în versiunea sa temperată, creştin-democraţii (Maurice Schumann şi Georges Bidault în Franţa, Alcide De Gasperi în Italia şi Konrad Adenauer în Germania Federală) au pus întotdeauna accentul pe reconciliere şi stabilitate.

Creştin-democraţia a evitat să apeleze la sensibilitatea unei clase anume, punând în schimb accentul pe reforme sociale şi morale. A insistat în special asupra importanţei familiei, o temă creştină cu implicaţii politice semnificative într-o perioadă în care nevoile familiilor monoparentale, fără locuinţe şi mijloace de subzistenţă, erau mai mari ca niciodată. Astfel, partidele creştin-democrate erau ideal plasate pentru a profita de fiecare aspect al situaţiei postbelice: dorinţa de stabilitate şi siguranţă a zilei de mâine, speranţa schimbării, absenţa alternativelor tradiţionale de dreapta şi nădejdea pusă în stat – pentru că, spre deosebire de politicienii catolici din generaţiile precedente, liderii partidelor creştin-democrate, precum şi mai tinerii lor simpatizanţi radicali, nu ezitau să folosească puterea de stat pentru a-şi atinge ţelurile. Principalul oponent al creştin-democraţilor din primii ani de după război era mai degrabă liberalismul pieţei libere decât stânga colectivistă; ei doreau să demonstreze că statul modern poate interveni salvator şi altfel decât pe căi socialiste.

Drept urmare, partidele creştin-democrate din Italia şi Germania de Vest şi-au asigurat pentru mulţi ani, cu un oarece sprijin american, un cvasimonopol al puterii politice. În Franţa, în schimb, succesul MRP a pălit sub greutatea a două războaie coloniale, urmate de revenirea la putere a lui Charles de Gaulle în 1958. Chiar şi aşa, MRP a rămas un arbitru al jocului politic, cu o prezenţă incontestabilă în ministere-cheie (în special Externele). În Benelux, partidele catolice de orientare creştin-democrată au deţinut puterea fără întrerupere timp de mai bine de o generaţie, iar în Austria până în 1970.

Liderii creştin-democraţi, asemenea lui Winston Churchill, erau oameni dintr-o altă epocă: Konrad Adenauer se născuse în 1876, Alcide De Gasperi cu cinci ani mai devreme, iar Churchill însuşi în 1874 – şi aceasta nu este o simplă coincidenţă biografică. Până în 1945, multe ţări europene pierduseră deja două generaţii de lideri potenţiali: cei din prima – victime sau invalizi ai primului război mondial; cei din a doua – seduşi de tentaţia fascismului sau asasinaţi de nazişti şi simpatizanţii lor. De unde calitatea în general mediocră a tinerilor politicieni din aceşti ani (Palmiro Togliatti, care petrecuse ultimii douăzeci de ani ca activist la Moscova, era o excepţie). Popularitatea lui Léon Blum, reintrat în viaţa politică franceză după ce fusese închis de regimul de la Vichy şi prizonier la Dachau şi Buchenwald, se datora nu numai eroismului său, ci şi vârstei (se născuse în 1872).

La prima vedere, poate părea ciudat că reconstrucţia postbelică a Europei s-a datorat unor oameni care se maturizaseră şi intraseră în politică cu decenii în urmă. Churchill, ales pentru prima dată în Parlament în 1901, s-a prezentat întotdeauna drept un „copil al epocii victoriene", iar Clement Attlee, născut în 1883, era şi el victorian. Şi totuşi, poate n-ar trebui să fim atât de surprinşi. În primul rând, aceşti

oameni erau excepţionali prin faptul că traversaseră, nepătaţi politic şi etic, treizeci de ani de tulburări; astfel de traiectorii rarisime le amplificau credibilitatea politică. În al doilea rând, ei proveneau dintr-o generaţie remarcabilă de reformatori sociali care îşi atinsă maturitatea politică între 1880 şi 1910 – fie ei socialişti (Blum, Attlee), liberali (Beveridge sau viitorul preşedinte italian Luigi Einaudi, născut în 1874) sau catolici progresişti (De Gasperi, Adenauer). Instinctele şi interesele lor se potriveau foarte bine cu starea de spirit postbelică.

În al treilea rând – şi poate cel mai important –, bătrânii politicieni care au reconstruit Europa Occidentală reprezentau continuitatea. Noul şi modernul fuseseră de astul în vogă în perioada interbelică. Parlamentele şi democraţiile fuseseră privite de mulţi – şi nu numai de fascişti şi comunişti – drept decadente, stagnante, corupte şi, în orice caz, necorespunzătoare misiunii statului modern. Războiul şi ocupaţia au spulberat aceste iluzii – cel puţin pentru electorat, dacă nu şi pentru intelectuali. În lumina crudă a păcii, compromisurile terne ale democraţiei constituţionale au căpătat subit o strălucire nouă. Desigur, în 1945, cei mai mulţi erau dornici de progres social şi reînnoire, însă numai prin reforme politice stabile şi familiare. Dacă primul război mondial s-a dovedit un factor politizant şi radicalizant, al doilea a avut exact efectul contrar: oamenii tânjeau după normalitate.

În consecinţă, oamenii de stat a căror experienţă îşi avea rădăcinile dincolo de agitatele decenii interbelice, în epoca mult mai calmă şi încrezătoare de dinainte de 1914, exercitau o atracţie deosebită. Prin însăşi continuitatea persoanei lor, ei puteau îndulci dificila tranziţie de la climatul politic incandescent din trecutul recent la o eră iminentă de transformări sociale fulgerătoare. Indiferent de eticheta de partid, vechii oameni de stat ai Europei deveniseră toţi practicanţi sceptici, pragmatici ai artei posibilului. Această distanţare personală de dogmele brutale ale politicii interbelice reflecta fidel starea de spirit a electoratului. Erau zorii erei post-„ideologice".

Şansele de stabilitate politică şi reformă socială în Europa postbelică depindeau în primul rând de redresarea economiei continentului. Nici planificarea de stat, nici orientarea politică nu puteau disimula sarcina gigantică a europenilor în 1945. Cel mai vizibil, războiul afectase locuinţele. Pagubele din Londra, unde au fost distruse trei milioane şi jumătate de case din regiunea metropolitană, le depăşeau pe cele provocate de marele incendiu din 1666. La Varşovia, 90% din case erau distruse. În *Budapesta anului 1945, numai 27% din clădirile rezidenţiale puteau fi locuite.* Germania pierduse 40% din locuinţe, Marea Britanie – 30%, Franţa – 20%. Italia a pierdut 1,2 milioane de case, majoritatea în oraşe cu peste 50.000 de locuitori. Problema lipsei de adăpost era, cum am văzut, consecinţa cea mai evidentă a războiului în perioada imediat postbelică – în Germania Federală şi Marea Britanie, criza de locuinţe avea să dureze până la jumătatea anilor '50. Ieşind de la o Expoziţie a Locuinţelor Postbelice din Londra, o femeie de condiţie medie exclama: „Sunt atât de disperată, încât mi-ar conveni orice. Patru pereţi şi un tavan – nu-mi doresc mai mult"[3].

3. *Apud* Maureen Waller, *London 1945* (2004), p. 150.

Din a doua categorie de pagube evidente făcea parte transportul : flote comerciale, linii de cale ferată, parcuri feroviare, poduri, şosele, canale şi tramvaie. Între Paris şi mare, peste Sena nu mai existau poduri; rămăsese unul singur peste Rin. Prin urmare, chiar dacă minele şi fabricile puteau produce bunurile necesare, nu puteau să le transporte : deşi multe mine europene funcţionau din nou în decembrie 1945, Viena tot nu avea cărbuni.

Cel mai şocant era impactul vizual : multe ţări *arătau* răvăşite şi zdrobite, fără speranţă de refacere. Şi e adevărat că, în mai toate ţările europene implicate în al doilea război mondial, economia naţională a stagnat sau regresat în comparaţie cu (mediocra) performanţă din anii interbelici. Dar războiul nu reprezintă întotdeauna un dezastru economic ; dimpotrivă, poate fi un stimul puternic, generând creşteri rapide în anumite sectoare. Mulţumită războiului, Statele Unite au dobândit o întâietate comercială şi tehnologică de nezdruncinat, precum Marea Britanie pe vremea războaielor napoleoniene.

Şi, într-adevăr, după cum au realizat curând experţii aliaţi, distrugerea *economică* provocată de războiul antihitlerist nu era nici pe departe totală, aşa cum se aşteptau, nici măcar în Germania. Dincolo de costurile umane, campania de bombardare a provocat mai puţine pagube economice decât speraseră partizanii săi. În mai 1945, doar 20% dintre uzinele germane fuseseră distruse ; chiar şi în bazinul Ruhr, unde se concentrase bombardamentul Aliaţilor, două treimi din fabrici şi utilaje rămăseseră intacte. În alte zone, de pildă în Cehia, industria şi agricultura înfloriseră sub ocupaţia germană şi au scăpat practic nevătămate ; Slovacia, ca şi o parte din Ungaria, a trecut în anii războiului printr-o industrializare accelerată şi, la încheierea păcii, a ieşit până la urmă în avantaj.

Natura absolut injustă a pagubelor – oamenii şi locurile au suferit teribil, în vreme ce fabricile şi bunurile au fost, în general, cruţate – explică refacerea neaşteptat de rapidă a sectoarelor economice de bază după 1945. Industria constructoare de maşini s-a dezvoltat în timpul războiului. Marea Britanie, Uniunea Sovietică, Franţa, Italia şi Germania (ca şi Japonia şi Statele Unite) şi-au mărit toate stocul de maşini-unelte în acei ani. În Italia, numai industria aeronautică şi cea de construcţii navale au fost serios afectate. Firmele constructoare de maşini situate în Nord (departe de confruntările cele mai intense din timpul campaniei din Italia) au prosperat – ca şi în primul război mondial –, investiţiile şi productivitatea din timpul conflagraţiei compensând din plin eventualele pierderi. Industria constructoare de maşini din viitoarea RFG şi-a pierdut în război doar 6,5% din echipamente.

În alte ţări, desigur, nu existau pagube de război. Irlanda, Spania, Portugalia, Elveţia şi Suedia au rămas neutre de-a lungul conflictului. Ceea ce nu înseamnă că nu au fost afectate. Dimpotrivă, majoritatea ţărilor neutre au fost implicate îndeaproape, deşi indirect, în efortul de război nazist. Germania avea nevoie de Spania lui Franco pentru aprovizionarea cu mangan. Din coloniile portugheze, prin Lisabona, veneau proviziile de tungsten. Din necesarul german de minereu de fier, 40% era livrat de Suedia, cu vasele proprii, în porturile germane. Şi toate acestea erau plătite în aur, cel mai adesea furat de la victimele Germaniei şi transmis prin filiera elveţiană.

Elveţienii nu s-au mulţumit să spele bani şi să servească drept canal plăţilor germane – contribuţii substanţiale la războiul lui Hitler. În 1941-1942, 60% din

industria de armament elveţiană, 40% din cea optică şi 40% din industria constructoare de maşini produceau pentru nemţi şi erau remunerate în aur. În aprilie 1945, firma de arme uşoare Bührle-Oerlikon încă mai producea pentru Wehrmacht arme automate. Cifrele spun totul: pe durata celui de-al doilea război mondial, banca naţională a Germaniei a depus în Elveţia echivalentul în aur a 1.638.000.000 de franci elveţieni. Iar autorităţile elveţiene au fost cele care au solicitat, înainte de izbucnirea conflictului, ca paşapoartele germane să indice dacă posesorii erau evrei, pentru a limita numărul sosirilor nedorite.

Trebuie spus că autorităţile elveţiene aveau motive temeinice să menţină prietenia cu naziştii. În iunie 1940, marele stat-major al Wehrmachtului a amânat invadarea Elveţiei, dar planul nu a fost niciodată abandonat; exemplul Belgiei şi cel al Olandei reprezentau un avertisment sumbru cu privire la soarta statelor neutre şi vulnerabile aflate în calea lui Hitler. Din motive similare (şi pentru că depindeau, ca întotdeauna, de cărbunele german), suedezii cooperau cu Berlinul. Suedia făcea de mult comerţ cu Germania: chiar şi înainte de război, jumătate din importurile de minereu germane traversau Marea Baltică şi trei sferturi din exporturile de minereu suedeze aveau ca destinaţie Germania. În orice caz, teama de ambiţiile ruseşti înclina de mult balanţa neutralităţii suedeze spre Germania. Cooperarea cu naziştii (suedezii au permis tranzitul a 14.700 de soldaţi germani la începutul operaţiunii Barbarossa, precum şi al soldaţilor germani din Norvegia aflaţi în permisie, şi au amânat înrolarea lucrătorilor din minele suedeze de fier ca să poată asigura livrări regulate către Germania) era aşadar un năravmai vechi.

După război, elveţienii (dar nu şi suedezii) au fost iniţial ţinta suspiciunilor internaţionale în calitatea lor de complici la efortul de război german: ca reglementare finală a tuturor plângerilor legate de tranzacţiile Reichsbank prin băncile elveţiene, Acordurile de la Washington din mai 1946 i-au obligat să ofere o contribuţie „voluntară" de 250 de milioane de franci elveţieni la reconstrucţia Europei. Dar în acel moment Elveţia era deja reabilitată ca insulă prosperă a corectitudinii fiscale, cu bănci extrem de profitabile, cu ferme şi uzine care abia aşteptau să furnizeze mâncare şi utilaje sărmanelor pieţe europene.

Înainte de război, nici Elveţia, nici Suedia nu fuseseră grozav de prospere – ba chiar existau regiuni masive cufundate în sărăcie rurală. Avansul câştigat în timpul războiului s-a dovedit decisiv: ambele sunt în vârful ligii europene de mai bine de patru decenii. În alte ţări, drumul spre reconstrucţie a fost mai anevoios. Dar chiar şi în Europa de Est, infrastructura economică, cel puţin, a fost reparată cu o viteză remarcabilă. În ciuda dezastrului provocat de Wehrmachtul în retragere şi de Armata Roşie eliberatoare, podurile, şoselele, căile ferate şi oraşele din Ungaria, Polonia şi Iugoslavia au fost reconstruite. În 1947, reţelele de transport şi parcurile feroviare din Europa Centrală fuseseră readuse la nivelul antebelic (sau îl depăşiseră). În Cehoslovacia, Bulgaria, Albania şi România, mai puţin distruse de război, procesul a fost mai scurt decât în Iugoslavia sau Polonia, dar până şi economia poloneză şi-a revenit rapid – în parte pentru că teritoriile vestice dobândite de la germani erau mai fertile şi mai bogate în fabrici şi oraşe industriale.

Şi în Europa de Vest prejudiciile materiale au fost neutralizate cu o viteză remarcabilă; cel mai repede în Belgia, mai lent în Franţa, Italia şi Norvegia, şi cel mai încet în

Olanda, unde răul major care a afectat fermele, digurile, drumurile, canalele şi oamenii s-a desfăşurat în ultimele luni de război. Belgienii au beneficiat de statutul privilegiat al oraşului Anvers, singurul mare port european care a ieşit din război neatins, şi de concentraţia trupelor aliate pe teritoriul lor, care au pompat un flux constant de bani lichizi într-o economie specializată în cărbune, ciment şi metale semifabricate, toate vitale pentru efortul de reconstrucţie.

Norvegia, în schimb, o ducea mult mai rău. Jumătate din flota comercială şi de pescuit a ţării, vitală pentru economie, a fost pierdută în război. Devastată cu sălbăticie de armata germană în retragere, Norvegia avea în 1945 o producţie industrială echivalentă cu 57% din cea din 1938; capitalul social al ţării era redus cu aproape o cincime. În anii care au urmat, contrastul cu Suedia n-a trecut neobservat de norvegienii blazaţi. Până la sfârşitul anului 1946, Norvegia şi-a refăcut însă cea mai mare parte a reţelei rutiere şi feroviare, iar în cursul anului următor (cum se întâmpla şi în restul Europei de Vest şi în marea parte a Europei de Est) penuria de combustibil şi comunicaţiile inadecvate nu mai constituiau o piedică în calea redresării economice.

Pentru contemporani, cea mai frapantă a fost tocmai capacitatea de refacere a *Germaniei*. Populaţia locală a pus umărul cu o hotărâre impresionantă la reconstrucţia ţării nimicite. În ziua morţii lui Hitler, funcţionau 10% din căile ferate: ţara era literalmente pe linie moartă. Un an mai târziu, în iunie 1946, 93% din căile ferate germane erau din nou practicabile şi 800 de poduri fuseseră reconstruite. În mai 1945, producţia germană de cărbune era de zece ori mai mică decât în 1939; un an mai târziu, producţia crescuse de cinci ori. În aprilie 1945, Saul K. Padover, psiholog în armata americană ce ocupase vestul Germaniei, credea că vor fi necesari 20 de ani pentru reconstrucţia oraşului Aachen; după numai câteva săptămâni, tot el consemna redeschiderea fabricilor locale de textile şi de anvelope şi primele semne de viaţă economică.

Germania s-a refăcut rapid şi fiindcă, odată ce locuinţele muncitorilor au fost reconstruite şi reţelele de transport restaurate, industria era mai mult decât pregătită să funcţioneze. La uzinele Volkswagen, 91% din utilaje supravieţuiseră bombardamentelor şi jafului, iar în 1948 fabrica producea jumătate din maşinile construite în Germania de Vest. Sucursala germană a uzinelor Ford era neatinsă. Graţie investiţiilor din timpul războiului, o treime din echipamentul industrial german nu avea nici cinci ani în 1945, faţă de numai 9% în 1939. Iar industriile în care Germania investise masiv în timpul războiului – optică, chimică, industria uşoară, constructoare de automobile sau cea a metalelor neferoase – erau exact cele pe care se va baza avântul economic al anilor '50. La începutul anului 1947, impedimentul principal în calea refacerii Germaniei nu mai erau pagubele de război, ci insuficienţa materiilor prime şi, înainte de toate, viitorul ei politic incert.

Anul 1947 urma să fie crucial pentru soarta continentului. Până atunci, europenii fuseseră acaparaţi de reparaţii şi reconstrucţie sau ocupaţi cu punerea bazelor instituţionale pentru refacerea pe termen lung. În cele opstprezece luni de la victoria Aliaţilor, dispoziţia pe continent a trecut de la uşurare (la gândul păcii şi al unui nou

început) la resemnare sumbră; sarcina abia începută se dovedea de o complexitate dezarmantă. Era clar, la începutul lui 1947, că deciziile cele mai dificile nu fuseseră încă luate şi nu mai puteau fi amânate mult timp.

În primul rând, problema fundamentală a proviziilor alimentare nu era încă rezolvată. Penuria de hrană era generalizată, cu excepţia Elveţiei şi Suediei. Numai rezervele UNRRA, făcute în primăvara anului 1946, i-au salvat pe austrieci de la înfometare în cele 12 luni care au urmat. Aportul caloric în zona britanică a Germaniei a scăzut de la 1.500/zi/adult la jumătatea lui 1946 la 1.050 la începutul anului 1947. Italienii, care au suferit doi ani de foamete consecutivă în 1945 şi 1946, aveau în primăvara lui 1947 cele mai puţine alimente dintre toate popoarele occidentale. În sondajele de opinie franceze din 1946, „mâncare", „pâine" şi „carne" surclasau sistematic toate celelalte preocupări ale populaţiei.

Occidentul nu mai putea apela, ca înainte, la grânarele din estul Europei, pentru că nici acolo mâncarea nu ajungea. În România, recolta din 1945 a fost dezastruoasă, din cauza vremii şi a reformelor agrare ratate. Din vestul Valahiei până în vestul Ucrainei şi regiunea mediană a Volgăi, trecând prin Basarabia, recoltele slabe şi seceta au adus zona în pragul foametei în toamna anului 1946: agenţiile de ajutorare menţionau copii de un an cântărind numai trei kilograme şi raportau cazuri de canibalism. Asistenţii sociali din Albania vorbeau de o „dezolare înspăimântătoare".

A venit apoi iarna anului 1947, cea mai grea după 1880. Canalele au îngheţat, străzile au fost impracticabile săptămâni la rând, punctele nevralgice au paralizat reţele feroviare întregi. Fragila refacere postbelică a fost frânată brutal. Cărbunele, încă deficitar, nu satisfăcea cererea internă şi oricum nu putea fi transportat. Producţia industrială s-a împotmolit – producţia de oţel, abia remontată, scăzuse brusc cu 40% în anul precedent. La topirea zăpezilor, multe zone din Europa au fost inundate, iar câteva luni mai târziu a început una dintre cele mai fierbinţi şi uscate veri din toate timpurile. Era clar că recoltele vor fi distruse, în unele locuri pentru al treilea an consecutiv: faţă de recolta amărâtă din anul precedent, producţia agricolă a scăzut cu o treime. Penuria de cărbune a fost compensată parţial prin importuri americane (34 de milioane de tone în 1947). Tot din America şi dominioanele britanice se putea achiziţiona şi mâncare. Dar toate aceste importuri trebuiau plătite în valută forte, de obicei dolari americani.

Două dileme structurale se ascundeau în spatele crizei europene din 1947. Una era dispariţia efectivă a Germaniei din economia europeană. Înainte de război, Germania fusese o piaţă majoră pentru Europa Centrală şi de Est, ca şi pentru Olanda, Belgia şi regiunea mediteraneană (până în 1939, de exemplu, Germania furniza o treime din importurile Greciei şi cumpăra 38% din exporturile acesteia). Cărbunele german constituia o resursă vitală pentru producătorii francezi de oţel. Dar în absenţa unui viitor politic, economia Germaniei – cu tot potenţialul său restabilit – rămânea îngheţată, blocând efectiv refacerea economică a întregului continent.

A doua problemă privea nu Germania, ci Statele Unite, deşi cele două erau legate. În 1938, 44% din importurile britanice de utilaje (ca valoare) proveneau din Statele Unite, iar 25% din Germania. În 1947 cifrele erau 65%, respectiv 3%. În alte ţări europene, situaţia era similară. Această creştere bruscă a cererii de produse americane

era, paradoxal, un semn de înviorare în activitatea economică europeană – dar ca să cumperi produse şi materiale americane aveai nevoie de dolari americani. Europenii nu aveau ce să vândă restului lumii, iar fără valută forte nu puteau să cumpere alimente pentru a salva de la foamete milioane de oameni şi nici să importe materiile prime şi utilajele necesare pentru a urni producţia proprie.

Criza dolarului era serioasă. În 1947, jumătate din importurile Marii Britanii, a cărei datorie externă crescuse de patru ori din 1939, proveneau din Statele Unite, ceea ce agrava criza de lichidităţi. Franţa, cea mai mare importatoare de cărbune din lume, *avea faţă de Statele Unite un deficit de plată anual* de 2.049 milioane de dolari. Cele mai multe ţări europene nu aveau nici măcar valute convertibile. Inflaţia din România a ajuns într-un punct critic în august 1947. În Ungaria învecinată, inflaţia a atins un record istoric (depăşind-o cu mult pe cea din Germania anului 1923): cinci cvintilioane (5^{30}) de *pengő* la un dolar, ceea ce însemna că atunci când forintul a înlocuit *pengő* în august 1946, toate bancnotele maghiare aflate în circulaţie valorau la un loc a mia parte dintr-un cent.

În Germania nu funcţiona nici o monedă. Piaţa neagră înflorea, iar ţigările erau moneda de schimb acceptată: învăţătorii din taberele de refugiaţi erau plătiţi cu cinci pachete pe săptămână. În Berlin, un carton de ţigări americane se vindea cu 60 până la 165 de dolari, o ocazie pentru soldaţii din forţele de ocupaţie americane să facă bani serioşi convertind şi reconvertind alocaţia de ţigări: în primele patru luni de ocupaţie aliată, numai soldaţii din Berlin au trimis acasă cu 11 milioane de dolari mai mult decât suma salariilor primite. În Braunschweig, cu 600 de ţigări puteai cumpăra o bicicletă – o strictă necesitate în Germania, ca şi în Italia, surprinsă memorabil în filmul lui Vittorio de Sica *Hoţii de biciclete* (1948).

Americanii au sesizat gravitatea crizei europene. A fost unul dintre motivele pentru care au căutat cu insistenţă o soluţie în problema germană, cu sau fără cooperare sovietică. În opinia unor consilieri prezidenţiali bine informaţi, precum George Kennan, Europa din primăvara anului 1947 se afla pe marginea prăpastiei. Frustrările occidentalilor, care crezuseră într-o refacere mai rapidă şi în întoarcerea la condiţii economice normale, alături de disperarea nemţilor şi a altora din Europa Centrală, amplificate de neaşteptata criză a mijloacelor de subzistenţă din 1947, nu puteau decât să alimenteze şansele comunismului sau riscul instaurării anarhiei.

Comunismul avea un succes real. Deşi partidele comuniste din Italia, Franţa şi Belgia (ca şi cele din Finlanda şi Islanda) au rămas în coaliţiile de guvernare până în mai 1947, ele au reuşit, prin demonstraţii populare şi sindicatele afiliate, să mobilizeze nemulţumirea populară, transformând eşecul propriilor guverne într-un avantaj electoral. Succesele electorale ale comuniştilor locali, combinate cu aura invincibilei Armate Roşii, au dat credibilitate „căii italiene" (sau franceze, sau cehe) „spre socialism". Până în 1947, 907.000 de persoane intraseră în Partidul Comunist Francez. În Italia, cifra atingea 2.250.000, fiind mai mare decât în Polonia sau Iugoslavia. Chiar în Danemarca şi Norvegia, un alegător din opt a fost iniţial sedus de alternativa comunistă. În vestul Germaniei, autorităţile aliate se temeau că nostalgia pentru zilele bune ale nazismului şi reacţia stârnită de programele de denazificare, penuria de alimente şi epidemia de infracţiuni minore i-ar putea favoriza pe sovietici sau neonazişti.

Din fericire pentru statele occidentale, în primăvara anului 1947 partidele lor comuniste încă propovăduiau calea modernă, democratică, adoptată în 1944. În Franţa, Maurice Thorez încă îi mai împingea pe mineri să „producă". Ambasadorul britanic în Italia vorbea despre influenţa moderatoare a lui Togliatti asupra aliaţilor săi socialişti, mai „înfierbântaţi". Stalin avea şi el motive întemeiate să nu-şi încurajeze suporterii din centrul şi vestul Europei la exploatarea mâniei populare. Însă spectrul războiului civil şi al revoluţiei rămânea prezent. Constatând în Belgia serioase tensiuni politice şi comunitare, Aliaţii au plasat ţara în rândul celor „instabile", alături de Grecia şi Italia.

În Franţa, greutăţile economice din iarna anului 1947 s-au tradus în insatisfacţia populaţiei faţă de noua Republică. Într-un sondaj de opinie din 1 iulie 1947, 92% dintre cei intervievaţi considerau că în Franţa lucrurile merg „rău sau destul de rău". Meditând asupra entuziasmului spulberat din primii ani postbelici, laburistul Hugh Dalton, ministru de Finanţe britanic, nota în jurnalul său: „S-a sfârşit cu dimineţile pline de speranţă". Omologul lui francez, André Philip, ministru socialist al Economiei Naţionale, spunea acelaşi lucru, dar mai apăsat, într-un discurs din aprilie 1947: „Ne ameninţă catastrofa economică şi financiară totală".

Senzaţia de disperare şi dezastru iminent era universală. „De două luni – relata din Paris Janet Flanner în martie 1947 – există în Paris, poate chiar în toată Europa, un climat de disconfort sporit şi palpabil, de parcă francezii – sau toţi europenii – aşteaptă să li se întâmple ceva; ori, mai rău, nu se mai aşteaptă la nimic." Continentul european, după cum remarca tot ea cu câteva luni înainte, intra lent într-o nouă eră glaciară. George Kennan i-ar fi dat dreptate. Şase săptămâni mai târziu, el sugera într-un raport al Biroului Executiv că problema reală nu era comunismul, decât poate indirect. Angoasa europeană era provocată de efectele războiului şi de ceea ce Kennan diagnostica drept „epuizare fizică şi morală". Obstacolele cu care se confrunta continentul păreau de netrecut acum, când se risipiseră primul val de speranţă şi avântul reconstrucţiei postbelice. Hamilton Fish, redactor la *Foreign Affairs* (prestigios jurnal ce reflecta vederile oficiale americane în politica externă), îşi rezuma astfel impresiile asupra Europei în iulie 1947:

> Totul e neîndestulător: prea puţine trenuri, tramvaie, autobuze şi automobile care să transporte oamenii la lucru în timp util (ca să nu mai vorbim să-i ducă în vacanţe); prea puţină făină pentru pâine fără aditivi, care şi aşa nu-i de ajuns pentru cei care muncesc din greu; prea puţină hârtie pentru ziare, care nu raportează decât o părticică din ce se întâmplă în lume; prea puţine seminţe pentru culturi şi prea puţine îngrăşăminte; prea puţine case cu prea puţine geamuri de pus în ferestre; prea puţină piele pentru încălţări, lână pentru haine, gaz pentru gătit, bumbac pentru scutece, zahăr pentru dulceaţă, untură pentru prăjit, lapte pentru prunci, săpun pentru rufe.

În ciuda vremurilor sumbre, cercetătorii de azi sunt convinşi că reconstrucţia postbelică iniţială şi planurile reformiste din anii 1945-1947 au pus bazele viitoarei prosperităţi europene. Şi, cel puţin pentru Europa de Vest, 1947 a fost într-adevăr anul salvator. Dar pe atunci nu era deloc evident. Dimpotrivă. Al doilea război mondial şi urmările sale ar fi putut la fel de bine să precipite declinul final al Europei. Pentru Konrad Adenauer şi mulţi alţii, haosul european părea chiar mai adânc decât

în 1918. Bântuiţi de amintirea greşelilor de după primul război mondial, mulţi europeni şi americani se gândeau la ce era mai rău. În cel mai bun caz, credeau ei, continentul avea să înfrunte zeci de ani de sărăcie şi conflicte. Locuitorii germani din zona americană nu credeau că ţara lor se va ridica în mai puţin de două decenii. În octombrie 1945, Charles de Gaulle îi informase imperios pe concetăţenii săi că vor fi necesari douăzeci şi cinci de ani de „muncă acerbă" pentru revirimentul Franţei.

Dar până atunci, credeau pesimiştii, Europa continentală avea să cunoască din nou războiul civil, fascismul şi comunismul. Când secretarul de stat american George C. Marshall s-a întors, la 28 aprilie 1947, de la întâlnirea de la Moscova a miniştrilor aliaţi de Externe, dezamăgit de atitudinea Uniunii Sovietice în problema germană şi zdruncinat de starea economică şi psihologică a Europei de Vest, el era convins că trebuia făcut ceva extraordinar, şi asta cât mai curând. Judecând după dispoziţia resemnată şi pesimistă din Paris, Roma şi Berlin, iniţiativa trebuia să vină de la Washington.

Planul lui Marshall pentru un Program de Reconstrucţie Europeană (*European Recovery Program* – ERP), dezbătut alături de consilierii săi în următoarele săptămâni şi anunţat, la 5 iunie 1947, într-o faimoasă cuvântare inaugurală la Universitatea Harvard, era spectaculos şi original. Dar nu apăruse din senin. Între sfârşitul războiului şi anunţarea Planului Marshall, Statele Unite cheltuiseră deja miliarde de dolari pe ajutoare şi împrumuturi acordate Europei. Cei mai importanţi beneficiari au fost, de departe, Marea Britanie şi Franţa, care au primit împrumuturi de 4,4, respectiv 1,9 miliarde de dolari, dar nici o ţară nu a fost exclusă – până la jumătatea anului 1947, Italia a primit peste 513 milioane de dolari, iar Polonia (251 de milioane), Danemarca (272 de milioane), Grecia (161 de milioane) şi multe alte ţări erau şi ele îndatorate Statelor Unite.

Dar aceste împrumuturi nu făceau decât să astupe găuri, să răspundă urgenţelor. Înainte de Marshall, ajutorul american nu fusese folosit pentru reconstrucţie sau investiţii pe termen lung, ci pentru aprovizionare, reparaţii şi servicii de bază. Mai mult, împrumuturile – în special cele acordate statelor occidentale – nu erau dezinteresate. Imediat după capitularea japoneză, preşedintele Truman a luat măsura imprudentă de a anula acordurile Lend-Lease („împrumut-închiriere") din timpul războiului, ceea ce l-a făcut pe Maynard Keynes să avertizeze cabinetul britanic, într-un raport din 14 august 1945, asupra faptului că ţara era în pragul unui „Dunkerque economic". În lunile următoare, Keynes a negociat cu succes un împrumut substanţial din partea Statelor Unite, obţinând dolari pentru cumpărarea produselor care nu mai erau disponibile prin Lend-Lease, *dar termenii americani ai acordului erau absurd de restrictivi – mai ales* condiţia ca Marea Britanie să renunţe la comerţul preferenţial cu dominioanele şi la controlul cursului valutar, transformând lira sterlină în valută liber convertibilă. Rezultatele, prezise de Keynes, au fost prima dintre numeroasele lovituri postbelice date lirei sterline, dispariţia rapidă a rezervei valutare britanice şi o criză chiar mai serioasă în anul următor.

Termenii acordului franco-american negociat la Washington în mai 1946 erau oarecum mai rezonabili. Pe lângă anularea unei datorii de 2,25 miliarde de dolari (împrumuturi din timpul războiului), francezii au obţinut credite de sute de milioane de dolari şi promisiunea unor împrumuturi viitoare cu dobândă redusă. În schimb,

Parisul a promis să renunţe la tarifele de import protecţioniste, facilitând intrarea pe piaţă a produselor americane şi din alte ţări. Ca şi împrumutul britanic, acest acord promova interesele americane: un comerţ internaţional mai liber, schimburi valutare libere şi stabile, o mai strânsă cooperare internaţională. În practică, banii s-au dus într-un an, iar singura moştenire pe termen mediu a fost o antipatie populară sporită (şi speculată abil de partidele de stânga) faţă de potenţa economică americană.

Aşadar abordarea bilaterală de către Washington a problemelor economice europene eşuase vizibil înainte de primăvara anului 1947. Deficitul comercial între Europa şi *Statele Unite a atins 4.742 de milioane de dolari în 1947, dublu faţă de 1946*. Dacă acesta era un „sughiţ de creştere", cum s-a spus ulterior, atunci Europa era pe punctul să se sufoce. De aceea, Ernest Bevin, ministrul de Externe britanic, a numit cuvântarea inaugurală a lui Marshall „unul dintre marile discursuri ale istoriei universale" – şi nu se înşela.

Propunerile lui Marshall erau absolut noi. În primul rând, dincolo de câteva condiţii generale, rămânea la latitudinea europenilor dacă să accepte ajutorul american şi cum să-l folosească, deşi consilierii americani aveau să joace un rol important în administrarea fondurilor. În al doilea rând, ajutorul urma să fie acordat pe o perioadă de câţiva ani, fiind astfel din start un program strategic de reconstrucţie şi dezvoltare, şi nu un fond umanitar.

În al treilea rând, sumele în chestiune erau realmente substanţiale. Până în 1953, când Planul Marshall a luat sfârşit, Statele Unite au cheltuit 13 miliarde de dolari, mai mult decât toate ajutoarele internaţionale acordate anterior de americani la un loc. Sumele cele mai mari (ca valoare absolută) au revenit din nou Marii Britanii şi Franţei, dar şi mai semnificativ a fost impactul relativ asupra Italiei şi beneficiarelor mai mărunte: în primul an de la lansarea Programului de Reconstrucţie Europeană, din iulie 1948 până în iunie 1949, 14% din venitul Austriei provenea din fondurile Marshall. Erau cifre uriaşe pentru acea perioadă: în bani lichizi, ERP valora aproximativ 100 de miliarde în dolarii de azi (2004), dar ca procent din produsul naţional brut american (între 1948 şi 1951, ajutorul economic a consumat aproximativ 0,5% din PNB-ul Statelor Unite), Planul Marshall ar costa la începutul secolului XXI 201 miliarde de dolari.

Imediat după discursul lui Marshall, miniştrii de Externe ai Marii Britanii, Franţei şi Uniunii Sovietice s-au întâlnit la Paris, la sugestia lui Bevin, pentru luarea unei decizii. La 2 iulie, ministrul de Externe sovietic Viaceslav Molotov a părăsit negocierile, iar două zile mai târziu Franţa şi Marea Britanie au invitat oficial reprezentanţii a 22 de *ţări (excluzând doar URSS şi Spania) să discute propunerile*. La 12 iulie, 16 state europene au luat parte la aceste dezbateri. Toate (Marea Britanie, Franţa, Italia, Belgia, Luxemburg, Olanda, Danemarca, Norvegia, Suedia, Elveţia, Grecia, Turcia, Irlanda, Islanda, Austria şi Portugalia) aveau să beneficieze de noul plan. În ciuda interesului manifestat de Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Bulgaria şi Albania, nici unul din viitoarele state comuniste nu a făcut parte din ERP şi nu a primit vreun dolar în urma Planului Marshall.

Merită să ne oprim asupra implicaţiilor acestui fapt. A fost mai uşor pentru Truman, anul următor, să obţină aprobarea Congresului pentru ERP în condiţiile în care banii erau destinaţi exclusiv Vestului (cu grecii şi turcii ca occidentali onorifici).

Multe se schimbaseră într-un an: Congresul voia să creadă că Planul Marshall reprezenta o barieră economică în calea expansiunii sovietice. Dar în iunie 1947, oferta de ajutor a fost înaintată tuturor țărilor europene, fără deosebire. Stalin și Molotov suspectau, desigur, motivele americanilor (termenii propuși de Marshall erau incompatibili cu economia închisă a Uniunii Sovietice), dar părerile lor nu erau împărtășite de restul Europei de Est, care nu era încă un *bloc*.

Astfel, ministrul de Externe necomunist la Cehoslovaciei, Jan Masaryk, a acceptat cu entuziasm invitația franco-britanică din 4 iulie. Chiar a doua zi, Klement Gottwald, *prim-ministru și lider al Partidului Comunist Cehoslovac, a fost convocat la Moscova* și instruit să se prezinte la întâlnirea de la Paris. Dar ordinele erau clare: trebuia să profite de prezența sa la conferință ca să demonstreze „caracterul inacceptabil al planului anglo-francez, să împiedice adoptarea unei decizii unanime și apoi să părăsească dezbaterile, antrenând cât mai mulți reprezentanți ai altor țări".

Patru zile mai târziu, Stalin s-a răzgândit. Lui Gottwald i s-a spus să refuze invitația, contramandând participarea la conferință. Întâlnindu-se cu o delegație a guvernului ceh, din care făcea parte și Masaryk, Stalin a avertizat că „aceasta este o problemă fundamentală, de care depinde prietenia ruso-cehoslovacă. Mergând la Paris, veți arăta că doriți să luați parte la o acțiune menită să izoleze Uniunea Sovietică". A doua zi, guvernul de coaliție ceh a anunțat conștiincios că nu va trimite nici o delegație la Paris. „Participarea cehoslovacă ar fi interpretată ca o dezmințire a prieteniei cu Uniunea Sovietică și cu restul aliaților noștri. De aceea, guvernul a decis în unanimitate că nu va fi prezent la această conferință."

De ce au cedat cehii? Vecinii lor unguri și polonezi, cârmuiți deja de comuniști sub ochiul grijuliu al Armatei Roșii, nu puteau decât să urmeze „indicațiile" sovietice. Dar în Cehoslovacia, Armata Roșie plecase de mult și comuniștii nu dețineau încă monopolul puterii. Cu toate acestea, Masaryk și colegii lui au cedat la primul semn de nemulțumire din partea lui Stalin. Dacă partidele necomuniste din Cehoslovacia ar fi insistat pentru acceptarea Planului Marshall, ele ar fi avut de partea lor majoritatea populației (inclusiv numeroși comuniști cehi), iar aplicarea voinței lui Stalin ar fi fost mai greu de justificat. În contextul mai larg al politicii de după München, decizia cehă de a înclina spre tabăra sovietică este de înțeles, dar ea a deschis drumul pentru succesul loviturii de stat comuniste de la Praga, șapte luni mai târziu.

Excluderea Cehoslovaciei din programul de ajutor economic a reprezentat pentru țară o catastrofă economică și politică. Același lucru e valabil și pentru „alegerea" impusă tuturor țărilor din Est, *și poate mai ales pentru Uniunea Sovietică. Decizia lui* Stalin de a sta departe de ERP a fost una dintre marile sale erori strategice. Indiferent de calculele lor secrete, americanii lansaseră oferta pentru toți și nu ar fi putut să nu includă Europa de Est în ERP; consecințele acestui gest ar fi fost incalculabile. Așa, sprijinul economic s-a limitat la Occident și a marcat începutul separării între cele două jumătăți ale continentului.

Planul Marshall a fost gândit de la început ca un ajutor autolimitat. Scopul său, expus chiar de Marshall la Harvard, era „să rupă cercul vicios, redând popoarelor europene încrederea în viitorul economic al țărilor lor și al Europei în ansamblu". În loc să ofere ajutor în bani lichizi, el propunea aprovizionarea gratuită cu bunuri livrate

țărilor europene pe baza unor cereri anuale, formulate de fiecare stat beneficiar în cadrul unui plan pe patru ani. Prin vânzare, aceste bunuri aveau să genereze în fiecare țară așa-numitele „fonduri de contrapartidă" în moneda locală, care puteau fi folosite conform acordurilor bilaterale încheiate între Washington și fiecare guvern național. Unele țări au folosit aceste fonduri ca să achite alte importuri; altele, precum Italia, le-au transferat în vistieria națională, ca rezerve pentru necesitățile valutare viitoare.

Acest mod inedit de a furniza sprijin a avut consecințe inovatoare. Programul a obligat guvernele europene să facă planuri anticipate și să calculeze în avans investițiile necesare. Le-a pus condiția să negocieze și să se consulte nu numai cu Statele Unite, ci și între ele, deoarece comerțul și schimburile prevăzute de Plan urmau să se transforme cât mai curând din bilaterale în multilaterale. A constrâns guvernele, firmele și sindicatele să imagineze împreună metode și condiții favorabile pentru creșterea productivității. Mai presus de orice, a blocat întoarcerea la tentațiile care năruiseră economia interbelică: subproducția, protecționismul reciproc distructiv și colapsul schimburilor comerciale.

Deși administratorii americani ai Planului nu făceau un secret din așteptările lor, ei au lăsat europenilor responsabilitatea de a determina nivelul de ajutor necesar și metodele de distribuție. Obișnuiți cu interesul nedisimulat al americanilor în negocierile bilaterale anterioare pentru împrumuturi, politicienii europeni au fost destul de surprinși. Nedumerirea lor era de înțeles. Americanii înșiși aveau păreri împărțite despre obiectivele Planului. Idealiștii adepți ai politicii New Deal - numeroși în administrațiile americane postbelice - vedeau în el o oportunitate de a reconstrui Europa după chipul Statelor Unite, punând accentul pe modernizare, investiții în infrastructură, productivitate industrială, creștere economică și cooperare între sindicate și patronat.

În cadrul „misiunilor de productivitate" finanțate de Planul Marshall, mii de manageri, tehnicieni și sindicaliști au venit în Statele Unite pentru a studia stilul antreprenorial american - cinci mii numai din Franța (un sfert din total), între 1948 și 1952. O sută patruzeci și cinci de „echipe de productivitate europene" au sosit în Statele Unite numai din martie până în iulie 1951, de cele mai multe ori alcătuite din bărbați (rareori femei) care nu puseseră niciodată piciorul în afara Europei. Între timp, entuziaștii susținători ai programului New Deal din structura Organizației pentru Cooperare Economică Europeană (OCEE), înființată în 1948 ca vehicul pentru fondurile ERP, propovăduiau printre colegii lor europeni libertatea comerțului, colaborarea internațională și integrarea interstatală.

Aceste presiuni americane au avut inițial un succes moderat. Cei mai mulți politicieni și planificatori europeni nu erau pregătiți să conceapă planuri grandioase de integrare economică internațională. În această privință, cea mai mare reușită a artizanilor Planului Marshall a fost Uniunea Europeană a Plăților (UEP), propusă în decembrie 1949 și inaugurată un an mai târziu. Obiectivul său modest era să „multilateralizeze" comerțul european, creând un fel de casă de compensații pentru debite și credite în monede europene. Ea trebuia să prevină riscul ca fiecare țară europeană să încerce să pună deoparte dolarii atât de necesari prin restricționarea importurilor din alte țări europene, ceea ce ar fi dăunat, până la urmă, tuturor.

Folosind ca agent Banca Acordurilor Internaţionale, statele europene au fost stimulate să solicite linii de credit proporţionale cu nevoile lor comerciale. Apoi, în loc să folosească puţinii dolari pe care îi aveau, puteau să-şi achite plăţile printr-un transfer de credit intraeuropean. Nu conta partenerul de afaceri, ci balanţa totală a creditelor şi debitelor în valute europene. Până în 1958, când a fost desfiinţată, Uniunea Plăţilor a contribuit discret nu numai la expansiunea constantă a comerţului intraeuropean, ci şi la un număr fără precedent de colaborări reciproc avantajoase – finanţate, trebuie amintit, de o infuzie substanţială de dolari americani care a alimentat fondul de credit iniţial.

Dintr-un punct de vedere american mai convenţional, comerţul liber şi avantajele asociate cu acesta constituiau un obiectiv în sine şi o justificare suficientă pentru programul ERP. Grav afectate de criza comerţului şi exporturilor în anii '30, Statele Unite au făcut tot posibilul să-i convingă pe ceilalţi că moneda convertibilă şi liberalizarea tarifelor vamale erau esenţiale pentru reconstrucţia postbelică. La fel ca entuziasmul liberalilor englezi pentru liber-schimb înainte de 1914, nici pledoariile americane pentru circulaţia nestingherită a bunurilor nu erau complet dezinteresate.

Totuşi, această lipsă de altruism era una temperată de inteligenţă. La urma urmei, aşa cum observase directorul CIA, Allen Dulles, „Planul pleacă de la presupunerea că dorim să sprijinim revirimentul unei Europe care va putea intra în competiţie cu noi pe piaţa mondială şi care, exact din această cauză, va fi capabilă să cumpere produsele noastre în cantităţi substanţiale". În câteva cazuri existau însă şi beneficii imediate: în SUA, sprijinul sindicatelor pentru Plan a fost obţinut în schimbul promisiunii că toate transporturile de produse din Statele Unite se vor face cu nave americane, încărcate de docheri americani, membri ai sindicatului AFL-CIO. Dar aceasta era una din rarele situaţii când SUA obţinea un avantaj direct şi imediat. Dulles avea dreptate: Planul Marshall era de folos Americii fiindcă repunea pe picioare cel mai important partener comercial al său, nu fiindcă transforma Europa într-o anexă imperială.

Însă miza era cu mult mai mare. Chiar dacă nu toată lumea realiza la vremea aceea, în 1947, Europa era pusă în faţa unei alegeri. Ea oscila între refacere şi colaps, dar întrebarea mai subtilă era dacă nu cumva Europa şi europenii pieduseră controlul propriului lor destin, dacă treizeci de ani de conflicte ucigaşe nu puseseră soarta continentului în mâinile celor două mari puteri de la fruntarii – SUA şi Uniunea Sovietică. Aceasta din urmă se mulţumea să aştepte deznodământul: după cum scrie Kennan în memoriile sale, vălul de frică ce atârna deasupa Europei în 1947 pregătea căderea continentului, aidoma unui fruct copt, în mâinile lui Stalin. Dar pentru strategii americani vulnerabilitatea Europei constituia o problemă, nu o ocazie. Conform unui raport al CIA din aprilie 1947, „cel mai mare pericol pentru securitatea Statelor Unite este posibilitatea unui colaps economic în vestul Europei şi venirea la putere a elementelor comuniste".

Un grup special ad-hoc al comitetului ce coordona Departamentele de Stat, de Război şi al Marinei prezenta şi mai clar pericolul, într-un raport datat 21 aprilie 1947: „Este important să păstrăm în mâini prietene zonele care conţin sau protejează surse de metale, petrol şi alte resurse naturale, care conţin obiective tactice sau zone situate strategic, care au potenţial industrial substanţial, care posedă efective civile şi

militare organizate în număr semnificativ sau care, din motive politice sau psihologice, pot ajuta SUA să exercite o mai mare influenţă pentru stabilitate mondială, securitate şi pace". Acesta este contextul mai larg al Planului Marshall – un peisaj politic şi militar în care interesele americane erau indisolubil legate de cele ale unui subcontinent european fragil şi bolnav.

Cei mai bine informaţi destinatari europeni ai ajutorului american, în special Bevin şi Georges Bidault, omologul său de la ministerul de Externe francez, au înţeles foarte bine acest lucru. Dar interesul pentru Programul de Reconstrucţie Europeană şi aplicaţiile sale variau, desigur, considerabil de la o ţară la alta. În Belgia, care avea probabil cel mai puţin nevoie de asistenţa americană, se poate ca Planul Marshall să fi avut chiar un impact negativ pe termen lung, fiindcă a dat guvernului posibilitatea să investească masiv în industrii tradiţionale cu impact electoral ridicat, cum ar fi extragerea cărbunelui, fără a contabiliza costurile de lungă durată.

În cele mai multe cazuri însă, Planul a fost aplicat aşa cum fusese conceput. În primul an, ajutorul primit de Italia a fost folosit în mare parte pentru importuri urgente de cărbune şi cereale şi pentru consolidarea sectoarelor aflate în criză, precum industria textilă. Mai târziu însă, 90% din fondurile de contrapartidă italiene au fost direcţionate spre investiţii tehnologice, energie, agricultură şi reţeaua de transport. De fapt, sub Alcide De Gasperi şi creştin-democraţi, planificarea economică în Italia la sfârşitul anilor '40 semăna mai degrabă cu cea est-europeană, producţia de bunuri de consum fiind în mod deliberat defavorizată, consumul alimentar menţinut la nivelul de dinainte de război şi resursele deturnate către dezvoltarea infrastructurii. Îngrijoraţi, observatorii americani s-au străduit inutil să încurajeze guvernul să introducă impozite progresive, să relaxeze politica de austeritate şi să permită scăderea rezervelor valutare, pentru a evita declanşarea recesiunii economice. Aici, ca şi în Germania de Vest, planificatorii americani ar fi dorit să vadă o politică economică şi socială mai de centru, nu tradiţionala politică deflaţionistă.

În Franţa, ajutorul economic i-a ajutat pe planificatorii autohtoni să-şi atingă obiectivele. Cum recunoştea mai târziu Pierre Uri, unul dintre asociaţii lui Monnet, „ne am folosit de americani ca să impunem guvernului francez ceea ce consideram necesar", ignorând dorinţa de liberalizare a americanilor, dar răspunzând cu entuziasm presiunilor Statelor Unite de a investi şi moderniza. Dolarii ERP (1,3 miliarde în 1948-1949 şi încă 1,6 miliarde în următorii trei ani) au finanţat aproape 50% din investiţiile franceze în domeniul public, în cadrul Planului Monnet de la începutul anilor '50; fără ei, ţara n-ar fi ieşit niciodată la liman. Ironia este că tocmai în Franţa Planul *Marshall a suscitat cele mai acerbe critici. La mijlocul anilor '50, numai unul din trei* adulţi francezi auzise de el, iar dintre aceştia, 64% îl declarau „nefast" pentru ţară!

Percepţia defavorabilă a Planului în Franţa reprezenta un succes de imagine pentru comuniştii francezi, poate cel mai mare pe care l-au repurtat[4]. În Austria, comuniştii

4. De remarcat însă că, în Franţa, 4 din 10 alegători care votau cu comuniştii erau pentru acceptarea ajutorului economic american, în ciuda opoziţiei partidului. Reticenţa franceză faţă de Planul Marshall era nu atât politică, cât culturală: mulţi oameni menţionau iritaţi *des questionnaires insipides et nombreux*, specifice birocraţiei americane – element ce le amintea enervant că erau la mila unei civilizaţii inferioare.

locali – sprijiniţi de forţele sovietice care ocupau încă porţiunea estică a ţării – nu au reuşit să ştirbească popularitatea americanilor şi a ajutorului oferit de aceştia: el însemna hrană pentru populaţie, iar asta era cel mai important. În Grecia, situaţia era şi mai limpede. Pe fondul unui război civil brutal, ajutorul Marshall, oferit ţării în aprilie 1948, a însemnat pasul de la sărăcie la supravieţuire. Cele 649 de milioane de dolari oferite Greciei prin ERP i-au salvat pe refugiaţi, stăvilind foametea şi boala: simplul fapt că fermierii săraci au primi catâri a scăpat de la moarte mii de familii de ţărani. În 1950, Planul Marshall furniza Greciei jumătate din PNB.

Cât succes a avut Programul de Reconstrucţie Europeană? Europa de Vest s-a refăcut într-adevăr, şi asta exact în perioada Planului Marshall (1948-1951). În 1949, producţia industrială şi cea agricolă a Franţei depăşeau amândouă, pentru prima oară, nivelul din 1938. După acelaşi criteriu, un progres economic susţinut s-a înregistrat în Olanda în 1948, în Italia şi Austria în 1949, iar în Grecia şi RFG în 1950. Dintre ţările care au fost victimele ocupaţiei, numai Belgia, Danemarca şi Norvegia s-au refăcut mai devreme (în 1947). Din 1947 până în 1951, media produsului naţional brut din Europa Occidentală a crescut cu 30%.

Pe termen scurt, contribuţia esenţială a Planului la reconstrucţie a fost, cu siguranţă, aportul de credite în dolari. Acestea au compensat deficitele comerciale, facilitând importul pe scară largă de materii prime indispensabile şi ajutând astfel Europa să depăşească momentul critic din 1947. Patru cincimi din grâul consumat de europeni în perioada 1949-1951 provenea din zone în care circula dolarul. În lipsa ajutorului Marshall, e greu de înţeles cum ar fi fost depăşită penuria de combustibil, de alimente şi de bumbac fără a provoca o criză politică. Fiindcă economiile vest-europene ar fi continuat cu siguranţă să se dezvolte şi fără sprijin american, dar numai înăbuşind cererea locală, reducând serviciile sociale recent introduse şi înrăutăţind şi mai mult nivelul de trai.

Era un risc pe care cele mai multe guverne alese nu voiau să şi-l asume. În 1947, guvernele de coaliţie din Occident nu aveau altă ieşire şi erau perfect conştiente de acest lucru. Privind în urmă, e uşor să vedem că Planul Marshall „nu a făcut decât" să remedieze blocajul iscat dintr-un exces de cerere, că noua abordare de la Washington a soluţionat o criză „temporară" a dolarului. Dar în 1947 nimeni nu bănuia că deficitul de 4,6 miliarde de dolari era „temporar". Şi cine poate băga mâna în foc că el nu ar fi împins fragilele democraţii europene într-un hău fără fund? Chiar dacă Programul de Reconstrucţie Europeană nu a făcut decât să ofere un răgaz, el a *reprezentat o contribuţie crucială, fiindcă exact asta îi lipsea Europei: timpul. Planul* Marshall era un program economic, dar el a prevenit o criză politică.

Beneficiile pe termen lung ale Planului Marshall sunt greu de evaluat. Unii au fost dezamăgiţi de aparentul eşec al americanilor, care nu i-au convins pe europeni să adopte planificarea în măsura sperată iniţial. Şi e adevărat că obiceiurile şi instituţiile colaborative dobândite de europeni se datorează doar indirect – sau deloc – eforturilor americane în acest sens. Dar în lumina trecutului recent al Europei, chiar şi cel mai mic pas în această direcţie reprezenta un progres; invitaţia lui Marshall a avut cel puţin meritul de a obliga statele europene, toate la fel de suspicioase, să stea la masa tratativelor pentru a-şi coordona răspunsurile – ceea ce a adus şi alte puncte de acord.

The Times nu se înşela foarte mult când afirma, într-un editorial din 3 ianuarie 1949, că „dacă e să comparăm eforturile de cooperare făcute anul trecut cu naţionalismul economic intens din anii interbelici, se poate spune că Planul Marshall a deschis o eră nouă, plină de speranţă, în istoria europeană".

Adevăratele beneficii au fost de natură psihologică. Aproape că s-ar putea spune că Planul Marshall i-a ajutat pe europeni să-şi depăşească complexele. I-a determinat să renunţe definitiv la moştenirea şovinismului, crizei şi soluţiilor autoritare. A transformat coordonarea politicilor economice dintr-o raritate într-un procedeu curent. A *făcut ca practicile monetare şi comerţul de tip să-moară-şi-capra-vecinului din anii* '30 să pară mai întâi imprudente, apoi inutile şi în cele din urmă absurde.

Nimic din toate acestea nu ar fi fost posibil dacă Planul Marshall ar fi fost prezentat ca un model de „americanizare" a Europei. Dimpotrivă, europenii din acea perioadă erau atât de conştienţi de dependenţa lor umilitoare de ajutorul şi protecţia Statelor Unite, încât o presiune nedelicată din partea americanilor ar fi fost dezastruoasă din punct de vedere politic. Permiţând guvernelor europene să adopte strategii care erau rodul compromisurilor şi experienţelor locale şi evitând standardizarea programelor de reconstrucţie, Washingtonul a renunţat, de fapt, la o parte din speranţele sale de integrare a Vestului, cel puţin pe termen scurt.

Fiindcă ERP nu a fost paraşutat în vid. Europa Occidentală a putut profita de ajutorul american pentru că era, de secole, o regiune cu proprietate privată, economie de piaţă şi (cu excepţia anilor din urmă) entităţi politice stabile. Dar tocmai din acest motiv, Europa de Vest trebuia să se conducă singură şi nu putea renunţa la această poziţie. După cum constata diplomatul britanic Oliver Franks, „Planul Marshall a pus dolarii americani în mâinile europenilor, care au cumpărat cu ei uneltele reconstrucţiei" Restul - monede convertibile, relaţii bune de lucru, bugete echilibrate şi liberalizarea comerţului - depindea numai de europeni.

Comparaţia inevitabilă nu se face însă între viziunea americană şi practicile europene, ci între anii 1945 şi 1918. În mai multe privinţe decât ne amintim, cele două ere postbelice semănau izbitor. În anii '20, americanii îi încurajau deja pe europeni să adopte tehnici de producţie şi relaţii de lucru americane. În anii '20, numeroşi observatori din SUA vedeau salvarea Europei în integrarea economică şi investiţia în capital. Şi tot în anii '20, europenii priveau şi ei peste Atlantic, căutând soluţii de viitor şi sprijin practic pentru prezent.

Marea diferenţă este că, după primul război mondial, Statele Unite au oferit doar *împrumuturi, nu ajutoare, iar acestea erau în general furnizate prin piaţa de capital* privat. Erau, prin urmare, scumpe şi acordate pe termen scurt. Când a trebuit să fie returnate, la începutul *Marii Crize*, efectul a fost dezastruos. În această privinţă, contrastul e izbitor : după bâlbele iniţiale din 1945-1947, factorii de decizie americani au făcut efortul să nu repete greşelile din cealaltă eră postbelică. Planul Marshall este deosebit de important nu numai prin ceea ce a realizat, ci şi prin erorile pe care le-a evitat.

Rămânea însă o problemă europeană pe care Programul de Reconstrucţie nu putea nici să o rezolve, nici să o ignore, şi de care depindea totul : *problema germană*. Fără renaşterea germană, planificarea franceză nu ducea nicăieri : Franţa voia să folosească

fondurile de contrapartidă ale Planului Marshall pentru a construi oţelării gigantice în Lorena, dar, fără cărbunele german, acestea erau inutile. Degeaba aveai fonduri Marshall cu care să cumperi cărbune german, dacă nu *exista* cărbune. În primăvara anului 1948, producţia industrială a Germaniei era încă la jumătatea celei din 1936. Economia britanică nu avea cum să se remonteze când ţara cheltuia sume fără precedent (317 milioane de dolari numai în 1947) doar pentru a asigura subzistenţa populaţiei neajutorate din zona sa de ocupaţie în nord-vestul Germaniei. Economiile comerciale ale Ţărilor de Jos şi Danemarcei erau muribunde fiindcă germanii nu *puteau să le cumpere produsele.*

Logica Planului Marshall impunea ridicarea tuturor restricţiilor asupra producţiei vest-germane, pentru ca ţara să-şi poată aduce contribuţia crucială la economia europeană. Secretarul de stat american a anunţat clar de la început că Planul punea capăt speranţelor francezilor de a primi reparaţii de război de la nemţi: scopul său era dezvoltarea şi integrarea Germaniei, nu transformarea ei într-un paria aservit. Pentru a evita repetarea tragică a evenimentelor din anii '20 – când tentativa eşuată de a obţine reparaţii de război de la o Germanie distrusă a provocat, până la urmă, nesiguranţa Franţei, resentimentele Germaniei şi ascensiunea lui Hitler –, americanii şi aliaţii lor au conceput Planul Marshall ca pe o parte dintr-un acord politic mai amplu, în care francezii şi nemţii deopotrivă găseau avantaje reale şi durabile. Nu era un mister: rezolvarea situaţiei din Germania era cheia viitorului politic al Europei, lucru la fel de evident pentru Moscova ca şi pentru Paris, Londra şi Washington. Dar forma concretă a acestui acord era aprig controversată.

IV

Un acord imposibil

Cei care încă nu se născuseră vor înţelege mai greu în ce măsură politica europeană din anii de după război era dominată de teama unei resurecţii germane şi hotărâtă să o împiedice cu orice preţ.

Sir Michael Howard

Nu vă faceţi iluzii : toată zona Balcanilor, cu excepţia Greciei, va fi bolşevizată, iar eu nu pot să împiedic acest lucru. Şi nici pentru Polonia nu pot face nimic.

Winston Churchill (ianuarie 1945)

Îmi amintea de despoţii din vremea Renaşterii - fără principii, fără metode, dar şi fără vorbe goale - întotdeauna „da" sau „nu", deşi puteai conta pe el numai la „nu".

Clement Attlee despre Stalin

În numai cinci ani, am dobândit un formidabil complex de inferioritate.

Jean-Paul Sartre (1945)

„Nimeni pe lumea asta nu poate să înţeleagă ce simt europenii faţă de germani până nu vorbeşte cu belgienii, cu francezii sau cu ruşii. Pentru ei, singurul neamţ bun e neamţul mort." Autorul acestor cuvinte, consemnate în 1945 într-un jurnal, era Saul K. Padover, psihologul din armata americană cu care ne-am întâlnit în capitolul III. Orice relatare a scindării Europei după război trebuie să ţină cont de această observaţie. În Europa, scopul celui de-al doilea război mondial a fost îngenuncherea Germaniei ; orice alt considerent era minor câtă vreme lupta continua.

În timpul războiului, principala grijă a Aliaţilor a fost să se susţină unii pe alţii. Americanii şi britanicii erau permanent îngrijoraţi că Stalin ar putea încheia pace separată cu Hitler, mai ales din clipa în care Uniunea Sovietică a recuperat teritoriul pierdut după iunie 1941. Stalin, pe de altă parte, vedea în deschiderea cu întârziere a celui de-al doilea front (vestic) o stratagemă a Aliaţilor, pentru a istovi Rusia şi a profita apoi de sacrificiile sale. Pacturile şi acordurile dinainte de război ofereau fiecărei părţi dovada neseriozităţii celeilalte ; singurul lucru care le unea era inamicul comun.

Această suspiciune reciprocă explică acordurile din timpul războiului şi înţelegerile la care au ajuns cele trei mari guverne aliate. La Casablanca, în ianuarie 1943, s-a convenit că războiul european nu va lua sfârşit înainte de capitularea necondiţionată a Germaniei. La Teheran, unsprezece luni mai târziu, Cei Trei (Stalin, Roosevelt şi Churchill) au stabilit în principiu viitoarea dezintegrare a Germaniei, întoarcerea la aşa-zisa „Linie Curzon"[1] între Polonia şi URSS, recunoaşterea autorităţii lui Tito în Iugoslavia şi accesul Uniunii Sovietice la Marea Baltică prin Königsberg, port al fostei Prusii Orientale.

Beneficiarul evident al acestor acorduri era Stalin, ceea ce părea logic, din moment ce Armata Roşie avea de departe rolul cel mai important în lupta cu Hitler. Din acelaşi motiv, când Churchill a negociat cu Stalin la Moscova, în octombrie 1944, celebrul „acord procentual", el nu făcea decât să cedeze dictatorului sovietic teritorii pe care acesta avea să pună mâna oricum. În acest acord, schiţat în grabă de Churchill şi intins peste masă lui Stalin, care „a bifat cu un creion albastru ", controlul asupra Iugoslaviei şi Ungariei era împărţit în mod egal între cele două puteri, 90% din România şi 75% din Bulgaria intrau sub influenţa Uniunii Sovietice, iar Grecia era în proporţie de 90% „britanică".

Trei remarci se impun în legătură cu această „înţelegere" secretă. În primul rând, procentele pentru România şi Ungaria erau absolut arbitrare: adevărata problemă o constituiau Balcanii. În al doilea rând, ambele părţi au respectat înţelegerea în linii mari, după cum vom vedea. În al treilea rând, oricât de crudă le-ar putea părea această observaţie ţărilor în cauză, acordul nu însemna mare lucru. E valabil şi pentru discuţiile de la Yalta din februarie 1945. „Yalta" e sinonimă, în vocabularul politic central-european, cu trădarea Occidentului: momentul în care Aliaţii vestici au abandonat Polonia şi celelalte state dintre Rusia şi Germania.

În realitate, Yalta nu a contat prea mult. Desigur, toţi Aliaţii semnaseră Declaraţia privind Eliberarea Europei: „Ca să creeze condiţiile necesare pentru exercitarea acelor drepturi [democratice], cele trei guverne, în colaborare, îi vor sprijini pe locuitorii oricărui stat european eliberat sau fost membru al Axei" să formeze guverne reprezentative, să faciliteze alegeri libere etc. Cinismul postbelic al Uniunii Sovietice în privinţa acestui angajament va fi reproşat Vestului de reprezentanţii mânioşi (pe bună dreptate) ai naţiunilor captive. Însă tot ce s-a decis la Yalta fusese deja convenit la Teheran sau în altă parte.

Tot ce se poate spune despre Yalta este că reprezintă un caz frapant de neînţelegere, mai ales în cazul lui Roosevelt, victimă a propriilor iluzii. Fiindcă, în acel moment, Stalin nu mai avea nevoie de permisiunea Occidentului pentru a face tot ce poftea în estul Europei; britanicii, cel puţin, au înţeles perfect acest lucru. Teritoriile estice cedate lui Stalin prin protocoalele secrete ale pactelor sovieto-naziste din 1939 şi 1940 se găseau din nou în mâinile Uniunii Sovietice: când a avut loc întâlnirea de la Yalta (4-11 februarie 1945), „Comitetul Lublin" (comuniştii polonezi care au sărit

1. Frontiera dintre Polonia şi Rusia sovietică, propusă după primul război mondial de către ministrul englez de Externe.

din trenul de aprovizionare al Armatei Roşii direct la cârma Poloniei) era deja instalat la Varşovia[2].

De fapt, Yalta lăsa deoparte problema cea mai importantă – viitorul Germaniei – tocmai pentru că *era* un aspect atât de important şi de sensibil. E puţin probabil că liderii occidentali ar fi obţinut termeni mai buni de la Stalin în aceste ultime luni de război, chiar dacă le-ar fi trecut prin cap să negocieze. Singura speranţă a polonezilor şi a celorlalţi era ca Stalin să fie generos cu ei, în schimbul bunăvoinţei occidentalilor. Însă aceasta era garantată; multă vreme după înfrângerea lui Hitler, Aliaţii vestici au căutat cooperarea lui Stalin, nu invers. Uniunea Sovietică trebuia menţinută în război împotriva Germaniei (apoi, cum se presupunea pe atunci, împotriva Japoniei); problema Europei Centrale putea fi rezolvată pe timp de pace. De n-ar fi fost aşa, Churchill şi Roosevelt ar fi protestat mai vehement în august 1944, când 200.000 de polonezi au fost ucişi de nemţi în cursul unei revolte disperate la Varşovia, în timp ce Armata Roşie privea liniştită de pe celălalt mal al Vistulei.

Poate că liderii vestici nu considerau, precum Stalin, că Armata de Interior poloneză era „o mână de aventurieri şi criminali avizi de putere", dar nu aveau de gând să-l contrarieze pe aliatul lor militar cel mai important la numai şase săptămâni după debarcarea în Normandia. Pentru polonezi, era astfel trădat însuşi scopul războiului: la urma urmei, Franţa şi Marea Britanie îi declaraseră război lui Hitler în septembrie 1939 pe motiv că agresase Polonia. Dar pentru Aliaţii occidentali era evident că lui Stalin trebuie să i se dea mână liberă în Est. Obiectivul războiului era înfrângerea Germaniei.

Acesta a rămas, până în ultima clipă, impulsul primordial. În aprilie 1945, când Germania era practic învinsă, Roosevelt declara că „atitudinea noastră trebuie să fie una de deliberare şi amânare a deciziei finale" în privinţa aranjamentelor postbelice pentru Germania. Poziţie adoptată din motive temeinice: ajungerea la un acord în chestiunea germană avea să se dovedească teribil de dificilă, după cum remarcau deja observatorii cei mai fini; era de preferat să se menţină cât mai mult timp cu putinţă alianţa antigermană care unise marile puteri în timpul războiului. Cu toate acestea, forma Europei postbelice a fost determinată în primul rând nu de înţelegerile şi acordurile din timpul războiului, ci de poziţia armatelor de ocupaţie în momentul capitulării Germaniei. Când Molotov şi-a exprimat dubiile asupra termenilor din bine intenţionata Declaraţie pentru Eliberarea Europei, Stalin i-a explicat: „Putem să-i respectăm în felul nostru. Importantă este corelarea puterilor".

În sud-estul Europei, războiul se terminase la sfârşitul anului 1944, iar forţele sovietice controlau pe deplin nordul Balcanilor. Până în mai 1945, în Europa Centrală şi de Est, Armata Roşie eliberase şi reocupase Ungaria, Polonia şi cea mai mare parte din Cehoslovacia. Trupele sovietice trecuseră prin Prusia şi ajunseseră în Saxonia. În vest, unde americanii şi britanicii duceau practic două războaie separate în nord-vestul

2. În 1943, Stalin rupsese relaţiile cu guvernul în exil al Poloniei la Londra, care cerea ca o comisie internaţională să examineze masacrul de la Katîn. Germanii susţineau, cu temei, că în locul descoperit de ei sovieticii executaseră în masă ofiţerii polonezi capturaţi. Autorităţile sovietice şi fanii lor occidentali au negat vehement acest lucru timp de o jumătate de secol.

şi, respectiv, sud-vestul Germaniei, Eisenhower *ar fi putut* intra în Berlin înaintea ruşilor, dar nu a fost încurajat în acest sens de la Washington. Lui Churchill îi surâdea un asalt vestic al Berlinului, dar Roosevelt lua în calcul atât temerile generalilor săi privind posibilele pierderi omeneşti (o cincime din pierderile umane ale armatei americane în al doilea război mondial se înregistraseră numai la bătălia din Ardeni, în iarna precedentă), cât şi interesul lui Stalin pentru capitala Germaniei.

Prin urmare, în Germania şi în Cehoslovacia (unde armata americană a avansat iniţial până la 27 de kilometri de Praga şi a eliberat regiunea Pilsen din vestul Boemiei numai pentru a o ceda în scurt timp Armatei Roşii), linia ce separa viitoarea Europă „Vestică" de cea „Estică" a picat mai la vest decât sugera rezultatul luptelor. Dar numai cu puţin: oricât ar fi avansat generalul Patton sau generalul Montgomery, rezultatul final nu ar fi fost foarte diferit. Între timp, la 2 mai 1945, Armata Iugoslavă de Eliberare Naţională şi Armata a VIII-a Britanică au ajuns faţă în faţă la Trieste, trasând prin cel mai cosmopolit dintre oraşele Europei Centrale o linie care avea să devină prima frontieră reală a Războiului Rece.

Desigur, Războiul Rece „oficial" nu era încă o realitate. Dar, în anumite privinţe, începuse cu mult înainte de mai 1945. Cu un inamic comun de talia Germaniei, era uşor să uiţi disputele şi antagonismele ce separau Uniunea Sovietică de aliaţii săi militari. Dar ele nu dispăruseră. Patru ani de cooperare nesigură într-o luptă pe viaţă şi pe moarte cu duşmanul comun nu puteau şterge treizeci de ani de suspiciune reciprocă. Adevărul e că, în Europa, Războiul Rece a început nu după al doilea război mondial, ci după primul.

Acest lucru era foarte clar în Polonia, care a dus o luptă disperată cu noua Uniune Sovietică în 1920; în Marea Britanie, unde Churchill şi-a clădit reputaţia interbelică în parte pe „spaima roşie" de la începutul anilor '20 şi pe tema antibolşevismului; în Franţa, unde anticomunismul a fost atuul dreptei pe plan intern, din 1921 până la invazia germană din mai 1940; în Spania, unde Stalin şi Franco deopotrivă aveau interes să exagereze importanţa comunismului în războiul civil; şi, se înţelege, mai ales în Uniunea Sovietică, unde monopolul stalinist al puterii şi epurările sângeroase ale criticilor partidului se bazau pe afirmaţia că Occidentul şi aliaţii săi locali complotează pentru a submina URSS şi a distruge experimentul comunist. Anii 1941-1945 au fost doar un interludiu în lupta internaţională dintre democraţiile occidentale şi totalitarismul sovietic, o luptă ale cărei contururi au fost mascate, dar nu modificate fundamental, de ameninţarea comună: fascismul şi nazismul în ascensiune în inima continentului.

În 1941, Germania a reuşit să unească din nou Rusia şi Vestul, aşa cum făcuse şi înainte de 1914. Dar alianţa era condamnată din start. Între 1918 şi 1934, strategia sovietică în centrul şi vestul Europei – scindarea stângii, încurajarea subversiunii şi protestelor violente – a creionat un „bolşevism" esenţialmente ostil şi străin. Patru ani de alianţe dificile şi controversate de tip „Front Popular" au atenuat întrucâtva această impresie, în ciuda proceselor şi execuţiilor în masă din aceeaşi perioadă în URSS. Dar Pactul Molotov-Ribbentrop din august 1939 şi ajutorul dat de Stalin lui Hitler pentru dezmembrarea vecinilor comuni în anul următor au subminat considerabil avantajul propagandistic câştigat în anii Frontului Popular. Numai eroismul Armatei Roşii şi al

cetăţenilor sovietici între 1941 şi 1945, juxtapus crimelor fără precedent ale naziştilor, a reuşit să risipească vechile amintiri.

Cât despre Soviete, ele nu au abandonat nici o clipă neîncrederea faţă de Occident – suspiciune apărută înainte de 1917 şi alimentată de intervenţia militară vestică în timpul războiului civil din 1917-1921, de excluderea Uniunii Sovietice din instituţiile internaţionale în următorii cincisprezece ani, de bănuiala (fondată) că mulţi lideri occidentali, dacă ar fi avut de ales, îi preferau pe fascişti comuniştilor şi de intuiţia că Franţa şi Marea Britanie nu s-ar fi supărat dacă Uniunea Sovietică şi Germania nazistă s-ar fi implicat într-un conflict reciproc distructiv. Chiar şi după ce s-a încheiat alianţa militară, iar interesul comun a devenit clar, gradul de suspiciune reciprocă rămânea frapant: serviciile de spionaj din Vest şi Est au schimbat extrem de puţine informaţii în timpul războiului.

Destrămarea alianţei militare şi împărţirea ulterioară a Europei nu s-au produs aşadar din greşeală, din interes sau conform unor planuri diabolice: ele erau doar rodul istoriei. Înainte de al doilea război mondial, relaţiile dintre SUA şi Marea Britanie, pe de o parte, şi URSS pe de alta fuseseră mereu tensionate. Diferenţa era că nici unul dintre state nu răspundea pentru mari fâşii din continentul european. În plus, fuseseră ţinute la distanţă, printre altele, de prezenţa Franţei şi a Germaniei. Dar, după umilirea Franţei în 1940 şi zdrobirea Germaniei cinci ani mai târziu, totul se schimbase. Era foarte probabil, dar nu inevitabil, ca Războiul Rece să continue în Europa. Decisive au fost nevoile şi scopurile în ultimă instanţă incompatibile ale diverselor părţi interesate.

Datorită agresiunii germane, Statele Unite erau acum, pentru prima oară, o forţă în Europa. Era limpede, chiar şi pentru cei fascinaţi de izbânzile Armatei Roşii, că americanii aveau o putere covârşitoare. Produsul naţional brut american se dublase în timpul războiului şi, în primăvara anului 1945, America se putea lăuda cu jumătate din capacitatea de producţie mondială, cel mai mare surplus alimentar şi, practic, toate rezervele financiare internaţionale. Statele Unite înrolaseră pentru lupta cu Axa 12 milioane de oameni, iar în momentul capitulării Japoniei, flota americană era mai mare decât toate celelalte din lume la un loc. Cum aveau să-şi folosească Statele Unite puterea? La sfârşitul primului război mondial, Washingtonul alesese să n-o exercite – dar după al doilea? Ce voia America?

În privinţa Germaniei – 85% din efortul de război al americanilor fusese direcţionat împotriva acestei ţări –, planurile iniţiale erau severe. O directivă a Statului-Major Interarme (*Joint Chiefs of Staff*), JCS 1067, i-a fost prezentată preşedintelui Truman la 26 aprilie 1945, la două săptămâni după moartea lui Roosevelt. Reflectând printre altele vederile lui Henry Morgenthau, ministrul american de Finanţe, ea recomanda: „Trebuie să li se aducă la cunoştinţă germanilor că războiul nemilos dus de ţara lor şi rezistenţa fanatică a naziştilor au distrus economia germană, provocând inevitabil suferinţă şi haos, şi că germanii nu pot fi exoneraţi: toate acestea li s-au întâmplat din vina lor. Germania nu va fi ocupată în scopul eliberării, ci ca o naţiune inamică înfrântă". Sau, cum spunea Morgenthau însuşi, „e vital ca fiecare persoană din Germania să înţeleagă că, de această dată, Germania e învinsă".

Pe scurt, ideea era să se evite una dintre erorile majore ale Tratatului de la Versailles: germanii nu fuseseră obligaţi să conştientizeze amploarea păcatelor lor şi nenorocirea care se abătuse asupra lor. Iniţial, logica americană în chestiunea germană era aşadar demilitarizarea, denazificarea şi dezindustrializarea – urmărindu-se privarea Germaniei de resursele militare şi economice şi reeducarea populaţiei. Măsuri puse în practică, cel puţin parţial: Wehrmachtul a fost dizolvat oficial la 20 august 1946; au fost create programe de denazificare, mai ales în zona de ocupaţie americană, cum am văzut în capitolul II; producţia industrială germană a fost drastic limitată (în special producţia de oţel, conform Planului pentru Nivelul Economiei Postbelice din martie 1946).

Dar, de la început, „strategia Morgenthau" a fost criticată viguros chiar în sânul administraţiei americane. La ce folosea o Germanie (controlată de americani) redusă la starea preindustrială? Cea mai mare parte a terenului agricol german se afla acum sub control sovietic sau fusese transferat Poloniei. Între timp, Germania de Vest era potopită de refugiaţi flămânzi şi dezmoşteniţi. Restricţiile asupra dezvoltării urbane sau industriale puteau menţine Germania în prostraţie, dar nu o puteau hrăni sau reconstrui. Această sarcină, deloc neglijabilă, revenea ocupanţilor victorioşi. Mai devreme sau mai târziu, ei aveau să transfere această responsabilitate asupra germanilor înşişi, moment în care vor *trebui* lăsaţi să-şi reclădească economia.

La aceste preocupări, criticii americani ai radicalei soluţii iniţiale adăugau încă o observaţie. Nu era rău să le bagi nemţilor în cap că luaseră bătaie, dar dacă nu li se oferea şi speranţa unui viitor mai bun, rezultatul ar fi fost acelaşi ca în trecut: o naţie îngenuncheată, plină de resentimente, vulnerabilă la demagogia de stânga sau de dreapta. Cum îi spunea lui Truman, în 1946, fostul preşedinte Herbert Hoover, „poţi avea răzbunare sau pace, dar nu pe amândouă". Dacă balanţa s-a înclinat mai mult spre „pace" în tratamentul aplicat de americani Germaniei, aceasta se datorează în mare măsură deteriorării treptate a relaţiilor sovieto-americane.

Într-un cerc restrâns de iniţiaţi de la Washington, a fost clar de la început că interesele sovietice şi americane divergente vor duce la conflict şi că soluţia prudentă pentru problemele postbelice ar putea fi existenţa unor zone de influenţă clar delimitate. George Kennan era de această părere. „De ce – scria el la 26 ianuarie 1945 – n-am putea face un compromis convenabil şi fără echivoc cu URSS? Să împărţim clar Europa în sfere de influenţă – noi nu ne băgăm în sfera ruşilor şi nici ei în a noastră, iar în zona de acţiune care ne rămâne, oricât de mică, am putea măcar [încerca] să refacem existenţa, după război, pe o bază stabilă şi demnă."

Şase săptămâni mai târziu, ambasadorul american la Moscova, Averell Harriman, îi sugera preşedintelui Roosvelt o atitudine mai pesimistă şi implicit belicoasă faţă de acţiunile sovietice în estul Europei: „Dacă nu dorim să vedem Europa invadată de barbari în secolul XX şi violenţa întinzându-se mai departe în Est, trebuie să găsim o cale pentru a pune capăt politicii abuzive a Uniunii Sovietice... Dacă nu ne ocupăm de aceste probleme *acum*, următoarea generaţie va trăi în epoca sovietică".

Deşi difereau implicit în răspunsurile propuse la acţiunile sovietice, Harriman şi Kennan erau perfect de acord asupra a ceea ce făcea Stalin. Alţi lideri erau însă mult mai optimişti, şi nu doar în primăvara anului 1945. Charles Bohlen, diplomatul american căruia Kennan îi adresa scrisoarea citată mai sus, credea în posibilitatea unui

aranjament postbelic bazat pe cooperarea între marile puteri şi pe principii generice de autodeterminare. Conştient de necesitatea cooperării cu URSS pentru soluţionarea problemei germane, Bohlen şi alţii – precum secretarul de stat James Byrnes – îşi puneau speranţele în ocupaţia militară de către Aliaţi a statelor din fosta Axă şi a sateliţilor lor, combinată cu alegeri libere în spiritul înţelegerii de la Yalta. Abia mai târziu (când au observat manevrele puterii sovietice în cadrul Comisiilor Aliate de Control, mai ales în România şi Bulgaria) au acceptat şi ei incompatibilitatea de obiective dintre SUA şi URSS, împărtăşind în cele din urmă preferinţa lui Kennan pentru sfere separate şi *realpolitik*.

La început, un motiv de optimism era opinia generală potrivit căreia Stalin nu avea nici un interes să provoace o confruntare. În iunie 1946, generalul Eisenhower le spunea preşedintelui Truman şi Statului-Major Interarme: „Nu cred că Roşii vor război. Cu ce s-ar alege dintr-un conflict armat? Nu pot asimila mai mult decât au câştigat deja". Într-un oarecare sens, Eisenhower avea dreptate: Stalin nu se pregătea de război cu SUA (deşi concluzia care se putea trage de aici – că avea interes să coopereze pe deplin cu foştii săi aliaţi – era mai puţin adevărată). Statele Unite, care deţineau monopolul armei atomice, nu aveau nimic de pierdut dacă menţineau comunicarea cu URSS şi căutau soluţii reciproc avantajoase la problemele comune.

Un alt element al politicii americane imediat după război a fost crearea de noi instituţii internaţionale, cu dorinţa sinceră ca ele să fie un succes. Dintre ele, cea mai cunoscută este Organizaţia Naţiunilor Unite, a cărei Cartă a fost ratificată la 24 octombrie 1945 şi a cărei Adunare Generală s-a întrunit pentru prima oară în ianuarie 1946; însă, pentru politicienii vremii, mai importante erau probabil agenţiile financiare şi economice şi acordurile asociate cu „Bretton Woods".

Pentru americani, criza europeană şi mondială începuse cu dezastrul economic din perioada interbelică. Întoarcerea la zilele triste din septembrie 1931, când sistemul monetar de după primul război mondial s-a prăbuşit, se putea evita numai dacă valutele erau convertibile, iar ţările beneficiau reciproc de dezvoltarea comerţului. Conduşi de Maynard Keynes – sufletul întâlnirii de la centrul de conferinţe Bretton Woods din New Hampshire, în iulie 1944 –, economiştii şi oamenii politici au căutat o alternativă la sistemul financiar internaţional din perioada antebelică: ceva mai puţin rigid şi deflaţionist decât etalonul aur, dar mai stabil şi mai reciproc benefic decât regimul valutar cu rată flotantă. Oricare ar fi fost acest nou regim, susţinea Keynes, urma să aibă nevoie de un fel de bancă internaţională, care să funcţioneze precum banca centrală a unei economii naţionale: să menţină o rată de schimb fixă şi, în acelaşi timp, să încurajeze şi să faciliteze tranzacţiile de valută.

Aceasta a fost concluzia de la Bretton Woods. A fost creat (cu bani americani) un Fond Monetar Internaţional, „pentru a facilita dezvoltarea şi creşterea echilibrată a comerţului internaţional" (Articolul I). Consiliul Executiv iniţial, modelat după Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite, era alcătuit din reprezentanţii Statelor Unite, Marii Britanii, Franţei, Chinei şi Uniunii Sovietice. Propunerea de a înfiinţa o Organizaţie Internaţională a Comerţului se va materializa în 1947, sub forma Acordului General pentru Tarife şi Comerţ (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT), devenit

mai târziu Organizaţia Mondială a Comerţului. Membrii au stabilit tarife vamale şi alte concesii pentru partenerii comerciali, formulând coduri comerciale şi proceduri de soluţionare a disputelor şi încălcărilor de contract. Toate acestea reprezentau o schimbare dramatică faţă de abordările „mercantiliste" anterioare şi erau menite, în timp, să inaugureze noua eră a comerţului liber.

Scopurile şi instituţiile stabilite la Bretton Woods, printre care şi o nouă Bancă Mondială, implicau o intervenţie externă fără precedent în practicile naţionale. Mai mult, valutele urmau să devină convertibile, condiţie necesară pentru un comerţ internaţional viabil şi previzibil, pe baza raportului faţă de dolarul american. În practică nu a fost simplu ; atât Marea Britanie, cât şi Franţa s-au opus convertibilităţii : britanicii din cauza „zonei sterline"[3] protejate şi a unei economii postbelice şubrede, francezii din cauza vechii obsesii a „francului puternic" şi din dorinţa de a menţine rate de schimb diferite pentru varii sectoare şi produse, relicvă neocolbertiană a unei lumi de mult apuse. Convertibilitatea totală s-a realizat abia peste mai bine de un deceniu, când francul şi lira sterlină s-au alăturat, în fine, sistemului Bretton Woods în 1958, respectiv 1959 (le vor urma marca germană în mai 1959 şi lira italiană în ianuarie 1960).

Aşadar sistemul financiar postbelic a fost edificat în timp. Participanţii la Bretton Woods anticipaseră că, până la sfârşitul anilor '40, va exista o convertibilitate internaţională universală, dar nu au luat în calcul consecinţele economice şi politice ale Războiului Rece (sau măcar ale Planului Marshall). Cu alte cuvinte, idealurile creatorilor de noi instituţii presupuneau o eră a stabilităţii şi cooperării internaţionale din care toţi ar fi avut de câştigat. Iniţial, sistemul financiar propus la Bretton Woods includea URSS, care avea să fie al treilea cotizant, ca mărime, la resursele Fondului Monetar Internaţional (FMI). Poate era naiv din partea americanilor (şi a unora dintre britanici) să-şi imagineze că aceste propuneri vor fi agreate de factorii de decizie din URSS sau din Franţa ; în orice caz, impedimentul a fost evitat printr-un expedient foarte simplu : nici francezii şi nici ruşii nu au fost consultaţi la trasarea acestor planuri.

Cu toate acestea, ei credeau cu adevărat că beneficiile reciproce obţinute prin dezvoltarea comerţului internaţional şi stabilitate financiară vor depăşi în cele din urmă barierele naţionale şi neîncrederea politică. Iar când Uniunea Sovietică a anunţat subit, la începutul anului 1946, că nu va adera la instituţiile de la Bretton Woods, Ministerul de Finanţe american a fost sincer uimit ; pentru a explica raţionamentul din spatele deciziei lui Stalin, George Kennan a trimis de la Moscova, în noaptea de 22 februarie 1946, faimoasa „Telegramă lungă", primul pas semnificativ în recunoaşterea iminentei confruntări de către americani.

---

3. India şi alte dominioane britanice aveau bunuri financiare importante în lire sterline, realizate mai ales prin credite acordate în anii războiului. Dacă lira ar fi fost convertibilă în dolari imediat după război, multe dintre aceste titluri s-ar fi devalorizat, afectând şi mai mult fragila rezervă britanică de valută. De aceea, după un prim experiment dezastruos cu convertibilitatea, impus de la Washington în schimbul unui împrumut american, Marea Britanie a reintrodus în 1947 restricţiile asupra lirei sterline.

Cu excepţia lui Kennan, responsabilii politicii externe americane par, în această prezentare, de o candoare surprinzătoare. Poate chiar erau – şi nu numai cei ca Walter Lippmann sau senatorul Estes Kefauver, care refuzau pur şi simplu să accepte ceea ce auzeau despre acţiunile sovieticilor în Europa de Est şi în alte părţi. Cel puţin până la jumătatea anului 1946, mulţi lideri americani au vorbit şi acţionat ca şi cum credeau sincer în continuarea parteneriatului cu Stalin. Lucreţiu Pătrăşcanu, unul dintre liderii comuniştilor români (şi mai târziu victimă a unei înscenări judiciare în propria ţară), remarca în timpul negocierilor de pace de la Paris din vara anului 1946 că „americanii sunt într-o ureche. Le dau ruşilor chiar mai mult decât cer şi se aşteaptă să primească"[4].

Dar politica americană nu era complet inocentă. În 1945 şi mult timp după aceea, Statele Unite voiau sincer să scape din Europa cât mai rapid posibil şi, prin urmare, vizau încheierea unui acord viabil care să nu implice prezenţa sau supravegherea americană. Acest aspect al gândirii americane postbelice e relativ uitat sau ignorat astăzi, dar prevala în calculele din epocă – după cum explicase Roosevelt la Yalta, Statele Unite aveau în vedere o ocupaţie a Germaniei (deci o prezenţă în Europa) de cel mult doi ani.

Truman era supus acestor presiuni. Sistarea bruscă a ajutorului militar pentru aliaţi (programul Lend-Lease) făcea parte dintr-un demers mai amplu de reducere a angajamentelor economice şi militare în Europa. Între 1945 şi 1947, bugetul apărării americane a fost redus cu cinci şesimi. La sfârşitul războiului, Statele Unite aveau în Europa 97 de divizii de infanterie gata de luptă; la jumătatea anului 1947 mai rămăseseră doar 12 divizii, majoritatea sub capacitate şi ocupate cu sarcini administrative. Restul fuseseră repatriate şi demobilizate, spre satisfacţia alegătorilor americani (dintre care numai 7% considerau, în octombrie 1945, situaţia externă mai importantă decât problemele de acasă), dar spre nemulţumirea aliaţilor europeni ai Statelor Unite, care se temeau de o revenire a izolaţionismului interbelic. Şi nu se înşelau foarte tare: aşa cum ştiau deja britanicii, după 1945, strategia americană în cazul unei invazii sovietice a vestului Europei consta în retragerea imediată spre baze periferice din Spania, Orientul Mijlociu şi Marea Britanie.

Dar în timp ce reduceau angajamentul militar în Europa, diplomaţii americani se confruntau cu realităţi mai complexe. Acelaşi secretar de stat Byrnes, care se baza iniţial pe acordurile din timpul războiului şi pe buna-credinţă sovietică, ţinea la Stuttgart, la 6 septembrie 1946, o cuvântare menită să liniştească publicul german: „Câtă vreme e nevoie de o forţă de ocupaţie în Germania, armata Statelor Unite va face parte din această forţă". Nu era chiar un angajament sonor pentru apărarea europeană, dar, provocat probabil de o scrisoare din iunie a lui Truman („M-am săturat să le cânt în strună ruşilor"), reflecta frustrarea crescândă a americanilor faţă de dificila Uniune Sovietică.

Germanii nu erau singurii îngrijoraţi: englezii erau şi ei neliniştiţi de dorinţa explicită a americanilor de a scăpa de povara europeană. La Washington, nu toată

4. Potrivit lui Kennan, „liderii noştri de la Washington nu aveau nici cea mai vagă idee, şi probabil că n-ar fi putut să conceapă, ce însemna o ocupaţie sovietică, susţinută de poliţia secretă din timpul lui Beria, pentru popoarele care o îndurau".

lumea simpatiza Marea Britanie. La 12 aprilie 1946, vicepreşedintele Henry Wallace amintea într-o cuvântare că „în afară de limba şi tradiţiile literare comune, nu avem mai multe în comun cu Anglia imperialistă decât cu Rusia comunistă". Desigur, Wallace era celebru pentru îngăduinţa faţă de comunism, dar oprobriul său faţă de implicarea Statelor Unite în Marea Britanie şi Europa era împărtăşit de personalităţi din întregul spectru politic. Când Winston Churchill a rostit faimosul discurs despre Cortina de Fier în Fulton (Missouri), în martie 1946, *Wall Street Journal* a comentat acid: „Reacţia ţării la cuvântarea domnului Churchill e dovada concludentă că SUA nu doreşte o alianţă, sau ceva ce seamănă a alianţă, cu nici o altă ţară".

Churchill nu era însă deloc surprins nici de Wallace, nici de editorialistul citat. Se convinsese încă din 1943 de dorinţa lui Roosevelt de a lichida Imperiul Britanic – uneori, Roosevelt părea că vrea micşorarea Marii Britanii postbelice la fel de mult pe cât dorea stăvilirea Uniunii Sovietice. Dacă se poate vorbi de o strategie coerentă a Statelor Unite între 1944 şi 1947, obiectivele acesteia erau: 1) să ajungă la un acord continental european cu Stalin; 2) să constrângă Marea Britanie să renunţe la colonii şi să adopte convertibilitatea monedei şi comerţul liber; 3) să se retragă rapid din Europa. Dintre acestea, numai al doilea a fost atins; al treilea a căzut victimă imposibilităţii primului.

Britanicii aveau altă perspectivă. În 1944, un subcomitet ministerial subliniase patru aspecte de interes maxim în tratativele cu Uniunea Sovietică: 1) petrolul din Orientul Mijlociu; 2) bazinul mediteranean; 3) „comunicaţiile maritime vitale"; 4) menţinerea şi protecţia forţei industriale a Marii Britanii. După cum se poate vedea, nici unul nu privea Europa propriu-zisă, cu excepţia celui de-al doilea punct, care explică interesul britanic pentru Grecia. Europa de Est era trecută sub tăcere. Dacă liderii britanici nu aveau încredere în Stalin, nu era din cauza planurilor lui în estul Europei, ci fiindcă anticipau manevre sovietice în Asia Centrală şi Orientul Apropiat.

Ceea ce era logic, fiindcă Marea Britanie nu-şi schimbase priorităţile: Asia de Est, India, Africa şi Caraibele. Dar aceleaşi iluzii imperiale (cum li se spunea deja, nu doar la Washington) îi făceau pe strategii britanici să fie mult mai lucizi în privinţa Europei decât aliaţii lor americani. Londra luptase pentru înfrângerea Germaniei, iar dacă preţul acestei victorii era un Imperiu Sovietic în estul Europei, el nu era prea mare. Britanicii continuau să vadă Europa în termenii unui echilibru al puterilor: în cuvintele lui sir William Strang, de la Ministerul de Externe, „este mai bine să domine Rusia Europa de Est decât Germania Europa de Vest".

Strang scria lucrurile astea în 1943. În 1945, când amploarea dominaţiei sovietice a devenit limpede, liderii britanici erau mai puţin optimişti decât omologii lor americani. După lovitura de stat aranjată de ruşi la Bucureşti în februarie 1945 şi, ulterior, amestecul grosolan al Uniunii Sovietice în România şi Bulgaria, era evident că preţul local al hegemoniei sovietice avea să fie ridicat. Dar britanicii erau oricum sceptici în privinţa progresului regiunii: ministrul de Externe Ernest Bevin îi spunea omologului Byrnes: „În ţările astea, un rând de şarlatani se va schimba cu altul".

Lucrul de care se temeau cu adevărat britanicii nu era faptul că URSS va controla estul Europei (un *fait accompli* înainte de sfârşitul anului 1944), ci că ar putea atrage pe orbita sa o Germanie frântă şi plină de resentimente, punând stăpânire pe întregul

continent. Pentru ca acest lucru să nu se întâmple, au conchis în toamna anului 1944 şefii de stat-major ai Regatului Unit, poate că Germania trebuie divizată în două, iar partea de vest ocupată. Situaţie în care, după cum afirma un document confidenţial al Ministerului de Finanţe britanic din martie 1945, soluţia ar fi să se renunţe la ideea unei rezoluţii pentru întreaga Germanie şi, în schimb, zona vest-germană să fie perfect integrată în economia occidentală. Generalul Alan Brooke, şef al Marelui Stat-Major Imperial, nota la 27 iulie 1944 în jurnalul său: „Marea putere în Europa nu mai este Germania. E Rusia... Ea.... nu are cum să nu devină, în cincisprezece ani de acum încolo, principala ameninţare. De aceea, Germania trebuie încurajată, remontată treptat şi inclusă într-o Federaţie a Europei de Vest. Din păcate, toate astea trebuie să se întâmple în umbra sfintei alianţe dintre Rusia, Anglia şi America".

Mai mult sau mai puţin, asta s-a întâmplat patru ani mai târziu. Dintre puterile aliate, Marea Britanie a intuit cel mai bine (şi a urmărit activ) acordul final. Dar ea nu era în măsură să impună acest rezultat; de fapt, nu putea să impună mai nimic de una singură. Spre sfârşitul războiului era clar că Londra nu putea rivaliza cu Moscova sau Washingtonul. Regatul Unit îşi epuizase forţele în eroica încleştare cu Germania şi mult timp nu a mai putut nici măcar să mimeze alura unei mari puteri. Între ziua victoriei europene din 1945 şi primăvara anului 1947, efectivele britanice au fost reduse de la 5,5 milioane de oameni la numai 1,1 milioane. În toamna anului 1947, Marea Britanie a fost nevoită să renunţe la manevrele navale pentru a economisi combustibil. În cuvintele ambasadorului american *William Clayton*, un observator empatic de altfel, „speranţa englezilor că vor reuşi cumva, cu ajutorul nostru, să salveze Imperiul Britanic şi să rămână în fruntea lui atârnă de un fir de păr".

În aceste circumstanţe, britanicii se temeau nu atât de un atac sovietic – politica britanică era construită pe ipoteza că agresiunea sovietică putea lua orice formă *în afară de* război –, cât de o retragere americană. O facţiune din Partidul Laburist aflat la putere s-ar fi bucurat să-i vadă pe americani plecând şi s-ar fi bazat mai degrabă pe o alianţă defensivă europeană, tinzând spre neutralitate. Dar prim-ministrului Clement Attlee nu-şi făcea astfel de iluzii şi explica de ce, într-o scrisoare adresată colegului său laburist Fenner Brockway: „Unii [membri ai Partidului Laburist] credeau că trebuie să ne concentrăm eforturile pe clădirea unei A Treia Forţe în Europa. Foarte drăguţ, fără îndoială. Dar la vremea aceea ne lipsea o bază materială sau spirituală. Europa – sau ce mai rămăsese din ea – nu era în stare să reziste de una singură Rusiei. O putere mondială nu putea fi oprită decât de altă putere mondială... fără barajul american, ruşii puteau mătura Europa. Poate că n-ar fi făcut-o, dar nu era o posibilitate pe care s-o ignori".

Dar se putea conta pe americani? Diplomaţii britanici nu uitaseră Legea de neutralitate din 1937. Şi, desigur, înţelegeau perfect ambivalenţa americanilor în materie de angajamente în străinătate, fiindcă şi ei fuseseră cândva în aceeaşi situaţie. De la jumătatea secolului al XVIII-lea până la trimiterea Corpului Expediţionar Britanic în Franţa, în 1914, englezii preferaseră să lupte „prin procură": fără o armată permanentă, evitând implicarea serioasă pe continent şi abţinându-se să desfăşoare trupe pe pământ european. În trecut, o putere maritimă în căutare de mercenari se putea orienta spre spanioli, olandezi, elveţieni, suedezi, prusaci şi, bineînţeles, spre ruşi. Dar vremurile se schimbaseră.

De aici şi decizia britanică, în ianuarie 1947, de a-şi dezvolta propriul program atomic. Alegere care avea să conteze abia mai târziu. Pe moment, singura speranţă a britanicilor era să încurajeze prezenţa continuă a americanilor în Europa (ceea ce însemna să îmbrăţişeze public credinţa americană într-un acord negociat) şi să colaboreze simultan cu ruşii, în limitele realismului. Cât timp teama de revanşismul german prevala, această politică putea fi susţinută cu greu.

La începutul anului 1947 însă, ea devenise vizibil inadecvată. Nu era clar dacă Uniunea Sovietică reprezenta sau nu un pericol real şi iminent (Bevin a considerat până în decembrie 1947 că Rusia era mai puţin periculoasă decât o Germanie revigorată). Dar un lucru dureros de clar era faptul că impasul din Germania, unde economia stagna din cauza discuţiilor politice neconcludente, iar britanicii suportau costuri enorme în zona lor de ocupaţie, nu mai putea să dureze mult. Economia germană trebuia salvată, cu sau fără acordul sovieticilor. Nu e de mirare că britanicii, care duseseră două lungi războaie împotriva Germaniei şi erau sleiţi de dificilele victorii, erau cei mai interesaţi să închidă acest capitol, instituind pe continent un *modus vivendi* oarecare, şi să meargă mai departe.

În vremuri mai bune, britanicii s-ar fi întors în insule (aşa cum îi suspectau pe americani că vor să se retragă pe continentul lor), lăsând securitatea Europei Occidentale în grija păstrătorilor ei tradiţionali, francezii. Acesta fusese, până în 1938, fundamentul strategiei britanice: Franţa, cea mai mare putere militară de pe continent, putea să *stăvilească nu numai ambiţiile germane în Europa Centrală, ci şi posibilele ameninţări* sovietice dinspre răsărit. Reputaţia Franţei de (*cea mai*) mare putere europeană a fost zdruncinată de München, dar, în afara cancelariilor est-europene, nu era încă distrusă. În mai şi iunie 1940, când marea armată franceză a clacat şi s-a destrămat înainte ca tancurile germane să treacă râul Meuse şi să traverseze Picardia, unda seismică ce a străbătut Europa a fost cu atât mai zguduitoare cu cât nimeni nu se aştepta.

În şase săptămâni de şoc, punctele cardinale ale relaţiilor interstatale europene s-au modificat pentru totdeauna. Franţa nu mai era o mare putere (pe moment, nici măcar o putere) şi nici nu a redevenit vreodată, în ciuda eforturilor lui de Gaulle în deceniile următoare. Fiindcă înfrângerii răsunătoare din iunie 1940 i-au urmat patru ani de ocupaţie umilitoare, înjositoare, servilă, în care mareşalul Pétain şi regimul de la Vichy au jucat cum le cânta Germania. Indiferent ce au declarat public, liderii şi responsabilii francezi înţelegeau perfect ce s-a abătut asupra ţării lor. La o săptămână după eliberarea Parisului în 1944, un document oficial francez consemna: „Dacă, în generaţia următoare, Franţa va fi supusă la un al treilea asalt, avem motive să ne temem că... se va nărui pentru totdeauna".

Dar aceste declaraţii nu erau făcute publice. Oficial, politicienii francezi de după război insistau ca ţara lor să fie recunoscută ca membră a coaliţiei victorioase: o putere mondială cu acelaşi statut ca şi celelalte. Iluzie ce a fost alimentată până la un punct, fiindcă ea convenea celorlalţi aliaţi. Uniunea Sovietică dorea un astfel de aliat strategic în Vest, care îi împărtăşea suspiciunea faţă de „anglo-americani"; englezii doreau ca Franţa să aibă rolul cuvenit în consiliile europene, scutind Marea Britanie de obligaţii continentale; chiar şi americanii vedeau nişte avantaje, deşi nu foarte multe, în a-i da Parisului un loc la masa principală. Astfel, francezii au primit o poziţie permanentă în

noul Consiliu de Securitate al Naţiunilor Unite, un rol în administraţia militară a Vienei şi Berlinului şi chiar (la insistenţa britanicilor) o zonă de ocupaţie - decupată din cea americană - în sud-vestul Germaniei, într-o regiune lipită de frontiera franceză şi mult la vest de linia frontului sovietic.

Însă efectul acestor încurajări a fost umilirea şi mai tare a unei naţiuni îngenuncheate. La început, francezii au reacţionat cu previzibile izbucniri de orgoliu. În Comisia Aliată de Control din Germania, ei au blocat sistematic implementarea deciziilor luate de Cei Trei la Conferinţa de la Potsdam, pe motiv că Franţa nu participase. Autorităţile provizorii franceze au refuzat iniţial să coopereze cu guvernele militare aliate şi cu UNRRA în sprijinul refugiaţilor, pe motiv că deportaţii şi refugiaţii *francezi* trebuiau să fie ajutaţi în cadrul unei operaţiuni independente, exclusiv *franceză*.

Mai presus de orice, guvernele Franţei postbelice au resimţit puternic excluderea usturătoare din deciziile la nivel înalt luate de Aliaţi. Nu se puteau încrede în britanici (care în iulie 1940 au distrus flota franceză la Mers-el-Kebir), nici în americani (care dăduseră bir cu fugiţii din Europa în 1920), dar mai ales în cele două puteri luate împreună - sentiment care îl încerca acut pe Charles de Gaulle, bântuit de amintirile *neplăcute ale şederii sale la Londra ca musafir în timpul războiului şi de dispreţul pe* care i-l arătase Roosevelt. Francezii erau convinşi că Washingtonul şi Londra luau decizii care îi priveau direct fără să le ceară părerea.

La fel ca Marea Britanie, Franţa era un imperiu - cel puţin pe hârtie. Dar în cursul ocupaţiei Parisul se înstrăinase de colonii. În orice caz, în ciuda posesiunilor importante din Africa şi sud-estul Asiei, Franţa a fost întotdeauna o putere eminamente continentală. Manevrele sovietice în Asia sau viitoarea criză din Orientul Mijlociu nu-i priveau pe francezi - spre deosebire de englezi - decât indirect. Tocmai pentru că teritoriul Franţei se micşorase simţitor, Europa domina acum câmpul său vizual. Iar în Europa, Parisul avea într-adevăr motive de îngrijorare. Influenţa franceză în Est, o arenă în care diplomaţia franceză strălucise în perioada interbelică, era compromisă: în octombrie 1938, un Edvard Beneš buimăcit îşi recunoştea „cea mai mare greşeală în faţa Istoriei... fidelitatea faţă de Franţa", iar toată regiunea îi împărtăşea deziluzia.

Atenţia Franţei era acum îndreptată asupra Germaniei. Şi pe bună dreptate: între 1814 şi 1940, pământul francez a fost invadat şi ocupat de nemţi în cinci rânduri, dintre care cei vârstnici în 1945 apucaseră trei. Franţa plătise un preţ uriaş, suportând pagube teritoriale şi materiale, suferinţă şi pierderi de vieţi omeneşti. Ministerul de Externe francez era torturat de faptul că nu putuse ţine în frâu, după 1918, printr-un sistem de constrângeri şi alianţe, Germania răzbunătoare. După înfrângerea lui Hitler, prioritatea ţării era să se asigure că greşeala nu se va repeta.

Poziţia iniţială a Franţei faţă de chestiunea germană era aşadar foarte clară şi se baza pe lecţiile anilor 1918-1924 - în asemenea măsură chiar, încât din exterior părea un *déjà-vu*: acelaşi scenariu de după primul război mondial, însă cu armata altora. Responsabilii francezi urmăreau dezarmarea completă şi destabilizarea economică a Germaniei, urmând ca producţia de arme şi materiale de război auxiliare să fie interzisă, să se plătească reparaţii de război (inclusiv prin munca forţată a lucrătorilor

germani în Franţa), iar produsele agricole, cherestenua, cărbunele şi utilajele să fie rechiziţionate. Zonele miniere Ruhr, Saar şi o parte din bazinul Rinului urmau să fie separate de statul german, iar Franţa să dispună de resursele şi producţia lor.

Dacă acest program era pus în practică, el ar fi anihilat Germania pentru mult timp – scop care era pe jumătate mărturisit (şi constituia o excelentă platformă politică în Franţa). În plus, ar fi plasat imensele resurse germane în serviciul refacerii economiei franceze: Planul Monnet se baza explicit pe livrările de cărbune german, fără de care industria franceză a oţelului ar fi fost pierdută. În 1938, Franţa era cel mai mare importator de cărbune din lume, cumpărând din străinătate 40% din necesarul de cărbune şi cocs. În 1944, producţia internă de cărbune scăzuse la mai puţin de jumătate faţă de cea din 1938. Dependenţa de cărbunele străin crescuse. În 1946, când producţia internă revenise la nivelul din 1938, importurile franceze de cărbune (zece milioane de tone) tot nu satisfăceau cererea internă. Fără cărbunele german, reconstrucţia economiei franceze nu era posibilă.

Calculele franceze prezentau totuşi o serie de inconveniente. În primul rând, atrăgeau aceleaşi obiecţii pe care Keynes le făcea politicii economice franceze cu un sfert de secol în urmă. Era ilogic să distrugi resursele germane dacă ele erau vitale pentru refacerea Franţei; germanii nu puteau fi obligaţi să muncească pentru Franţa în timp ce acasă nivelul de trai le era coborât artificial, iar speranţa unei ameliorări – refuzată. Riscul de a provoca în Germania o reacţie naţionalistă împotriva opresiunii străine postbelice era la fel de mare în anii 1940 precum cu douăzeci de ani mai devreme.

Dar cea mai serioasă obiecţie la intenţiile franceze în privinţa Germaniei era că nu ţineau cont de interesele celorlalţi Aliaţi occidentali, omisiune gravă pentru o perioadă în care nu numai securitatea, ci chiar supravieţuirea Franţei depindea acut de aceştia. În probleme secundare – uniunea monetară şi vamală cu regiunea Saar, obţinută în 1947 –, Aliaţii puteau satisface pretenţiile franceze. Dar în chestiunea centrală a viitorului Germaniei, Parisul nu avea nici un avantaj strategic prin care să forţeze acordul anglo-americanilor.

Relaţia Franţei cu Uniunea Sovietică era puţin diferită. Franţa şi Rusia legaseră şi rupseseră alianţe de mai multe ori în ultima jumătate de secol, iar Rusia ocupa un loc aparte în afecţiunea publică franceză: sondajele de opinie din Franţa postbelică indicau o substanţială rezervă de simpatie pentru URSS[5]. După înfrângerea Germaniei, diplomaţii francezi puteau spera, aşadar, ca o concordanţă firească de interese – teama comună de Germania şi suspiciunea faţă de anglo-americani – să se traducă în sprijin sovietic pentru obiectivele diplomatice franceze. Ca şi Churchill, de Gaulle echivala URSS cu „Rusia" şi se lăsa antrenat de grandioase analogii istorice: în decembrie 1944, aflat în drum spre Moscova pentru negocierea unui inutil tratat franco-rus împotriva unui nou atac german, de Gaulle a remarcat în anturajul său că tratează cu Stalin precum Francisc I cu Soliman Magnificul cu 400 de ani înainte, cu diferenţa că „în Franţa secolului al XVI-lea nu exista un partid musulman".

5. În februarie 1945, la întrebarea „Cine va contribui cel mai mult la refacerea Franţei?", 25% dintre cei intervievaţi au răspuns URSS, 24% – Statele Unite.

Stalin însă, nu împărtăşea iluziile francezilor. Nu avea nici un interes să treacă de partea Franţei pentru a contrabalansa greutatea internaţională a Londrei şi Washingtonului – deşi francezii s-au convins de acest lucru abia în aprilie 1947, la întâlnirea de la Moscova a miniştrilor aliaţi de Externe, când Molotov a refuzat să susţină propunerea lui Georges Bidault de a separa bazinul Rinului şi a impune control străin asupra zonei industriale Ruhr. Şi totuşi, francezii continuau să plăsmuiască alternative pentru o himerică independenţă în politica externă. Au existat negocieri eşuate cu Polonia şi Cehoslovacia, în încercarea de a obţine cărbune şi pieţe de desfacere pentru oţelul şi produsele agricole franţuzeşti. În 1947, Ministerul de Război lansa propunerea (confidenţială) ca Franţa să adopte o poziţie neutră, încheind acorduri preventive cu SUA *şi* URSS, pentru a se putea opune celei care ar fi încercat să o agreseze.

Franţa a renunţat în cele din urmă la aceste fantezii şi s-a raliat în 1947 poziţiei comune a partenerilor săi vestici din trei motive. În primul rând, planurile franceze eşuaseră: Germania nu urma să fie dezmembrată şi nici să plătească reparaţii. Franţa nu avea puterea să impună propria soluţie la problema germană, cu care nimeni altcineva nu era de acord. Al doilea motiv l-a reprezentat situaţia economică dezastruoasă de la mijlocul anului 1947: la fel ca şi restul Europei, Franţa avea imperios nevoie nu numai de ajutorul american, ci şi de redresarea Germaniei. Iar cel dintâi depindea (nu direct, dar evident) de acordul francez asupra unei strategii pentru cea din urmă.

Al treilea motiv, decisiv, a fost schimbarea dispoziţiei naţionale franceze (şi a poziţiei politicienilor) în a doua jumătate a anului 1947. Respingerea de către sovietici a Planului Marshall şi apariţia Kominformului (despre care vom vorbi în capitolul următor) au transformat puternicul Partid Comunist Francez dintr-un partener stingher în coaliţia guvernamentală într-un critic virulent al politicii franceze interne şi externe, în asemenea măsură încât, la sfârşitul lui 1947 şi începutul lui 1948, Franţa părea sortită unui război civil. Bântuit de spectrul războiului, Parisul amesteca teama remanentă de revanşismul german cu zvonul unei iminente invazii sovietice.

În aceste condiţii, după mustrarea lui Molotov, francezii s-au întors cu reticenţă spre Vest. Întrebat de secretarul de stat american George Marshall, în aprilie 1947, dacă America „se putea baza pe Franţa", ministrul francez de Externe Georges Bidault a răspuns „da" – în timp şi dacă în Franţa nu izbucnea un război civil. Evident, Marshall nu a fost prea încântat; unsprezece luni mai târziu, el susţinea că Bidault e „bolnav de nervi", iar fixaţia franceză asupra pericolului german era „învechită şi nerealistă"[6].

Cuvintele lui Marshall erau cât se poate de exacte, dar trădau o lipsă de înţelegere faţă de trecutul recent al Franţei. Nu era un fleac pentru parlamentul francez să aprobe în 1948 planurile anglo-americane privind Germania de Vest, cu scorul strâns de 297 voturi pentru şi 289 împotrivă. Francezii nu aveau de ales şi erau perfect conştienţi de acest lucru. Dacă doreau reconstrucţia economică şi garanţii militare minime din partea americanilor şi britanicilor împotriva renaşterii germane sau expansiunii sovietice, trebuiau să se conformeze – mai ales acum, când Franţa era prinsă în costisitorul război colonial din Indochina, pentru care avea nevoie urgent de ajutor american.

6. Dezvăluirea lui Bidault, potrivit căruia supradimensionarea pericolului *german* se făcea exclusiv pentru consum intern, nu era nici ea menită să-l liniştească pe Marshall.

Americanii şi britanicii puteau apăra Franţa de un nou pericol militar german, iar planul american garanta revirimentul economic al Germaniei. Dar asta nu rezolva dilema franceză: cum să aibă acces privilegiat la resursele şi materialele de acolo? Dacă obiectivul nu putea fi atins cu forţa sau prin anexare, trebuia găsită o alternativă. În următoarele luni, în gândirea franceză s-a cristalizat o soluţie: „europenizarea" problemei germane. Cum spunea Bidault în ianuarie 1948, „pe plan economic, dar şi politic, trebuie... să propunem ca obiectiv Aliaţilor, dar şi germanilor, integrarea Germaniei în Europa... Este... singurul mod de a da viaţă şi substanţă unei Germanii descentralizate, dar prospere".

Pe scurt, dacă Germania nu putea fi distrusă, ea trebuia integrată într-un cadru european căruia nu putea să-i facă rău din punct de vedere militar, ci doar mult bine la nivel economic. Dacă ideea nu le venise conducătorilor francezi înainte de 1948, nu era din lipsă de imaginaţie, ci pentru că reprezenta, evident, un *pis-aller*, un rezultat acceptabil doar în lipsă de ceva mai bun. Soluţia „europeană" la problema germană nu putea fi adoptată decât după renunţarea la soluţia franceză, ceea ce le-a luat liderilor francezi trei ani. În trei ani, Franţa a acceptat un procedeu care nega abrupt 300 de ani de istorie: în condiţiile de atunci, era o izbândă semnificativă.

Situaţia Uniunii Sovietice în 1945 era la antipodul celei franceze. După două decenii de excludere efectivă din problemele Europei, Rusia reintrase în scenă. Rezistenţa populaţiei sovietice, succesele Armatei Roşii, precum şi, s-o spunem pe şleau, talentul naziştilor de a-şi face duşmani chiar şi printre ţările cele mai antisovietice i-au adus lui Stalin influenţă şi credibilitate, în cancelariile diplomatice şi pe străzi deopotrivă.

Bolşevismul aureolat de putere devenise seducător. Fiindcă Uniunea Sovietică era realmente puternică: în ciuda pierderilor imense din primele şase luni ale invaziei germane – când Armata Roşie a pierdut 4 milioane de oameni, 8.000 de avioane şi 17.000 de tancuri –, trupele sovietice s-au refăcut, devenind în 1945 cea mai mare putere militară din istoria Europei: numai în Ungaria şi România au fost staţionaţi, până în 1946, 1.600.000 de oameni. Stalin controla direct sau (în cazul Iugoslaviei) indirect o suprafaţă imensă din Europa Centrală şi de Est. Numai avansul rapid al trupelor britanice comandate de Montgomery i-a împiedicat pe ruşi să ajungă prin nordul Germaniei până la frontiera daneză.

Cum ştiau prea bine generalii din Occident, nimic nu putea sta în calea Armatei Roşii dacă Stalin i-ar fi ordonat să avanseze până la Atlantic. Americanii şi britanicii erau clar avantajaţi când venea vorba de bombardamentul strategic, iar Statele Unite se aflau în posesia bombei atomice (ceea ce Stalin ştia înainte ca Truman să-i spună la Potsdam, în iulie 1945). Stalin, evident, voia o bombă atomică sovietică - de aceea a şi insistat ca URSS să controleze estul Germaniei şi mai ales Cehoslovacia, unde se găseau rezerve de uraniu: în câţiva ani, 200.000 de est-europeni aveau să lucreze în aceste mine în cadrul programului atomic sovietic[7].

7. Conform unui acord secret ceho-sovietic din martie 1945, URSS avea dreptul să extragă uraniu din zăcămintele de la Jáchymov, din vestul Boemiei.

Dar bomba atomică, deşi îi îngrijora pe ruşi, făcându-l pe Stalin chiar mai sceptic în privinţa motivelor şi intenţiilor Statelor Unite, nu a afectat calculele militare sovietice. Acestea decurgeau direct din planurile politice ale lui Stalin, care încununau la rândul lor obiective ruseşti străvechi. Primul ţel era teritorial: Stalin urmărea recâştigarea zonelor pierdute în 1918 prin Tratatul de la Brest-Litovsk şi doi ani mai târziu, în cursul războiului cu Polonia. Acest scop fusese parţial atins prin clauzele secrete ale pactelor cu Hitler din 1939 şi 1940. Restul era posibil graţie deciziei lui Hitler de a invada Uniunea Sovietică în iunie 1941, ceea ce a permis Armatei Roşii să ocupe la rândul ei teritorii disputate, în cursul marşului spre Berlin. Astfel, când sovieticii au ocupat şi anexat Basarabia şi Bucovina (luate de la România), Rutenia subcarpatică (de la Cehoslovacia), vestul Ucrainei (de la Polonia), estul Finlandei, trei republici baltice independente şi oraşul Königsberg/Kaliningrad din Prusia Orientală, toate acestea au părut laurii victoriei, şi nu roadele unor acorduri infame cu inamicul fascist.

Pentru Uniunea Sovietică, lărgirea teritorială avea două consecinţe. Punea capăt statutului de paria. Acest lucru conta foarte mult pentru Stalin, devenit liderul unui imens bloc eurasiatic: pentru a consacra acest nou statut, URSS a insistat asupra unui sistem de veto în noul Consiliu de Securitate al Naţiunilor Unite. Teritoriile aduceau nu numai prestigiu, ci şi securitate. Din perspectiva sovietică, un *glacis* la vest, o fâşie largă de pământ pe care germanii trebuiau s-o traverseze ca să atace Rusia, era un atu militar vital. La Yalta şi la Potsdam, Stalin a insistat ca teritoriile dintre Rusia şi Germania, dacă nu erau incluse cu totul în URSS, să fie state „fără elemente fasciste şi reacţionare".

Acest principiu a fost aplicat într-o manieră controversată, ca să folosim un eufemism. Dar în 1945, americanii şi britanicii nu erau dispuşi să-l contrazică pe Stalin. Exista sentimentul că sovieticii îşi câştigaseră dreptul de a defini securitatea naţională cum doreau, la fel cum s-a acceptat iniţial că Moscova era îndreptăţită să pretindă reparaţii, trofee de război, forţă de muncă şi echipament de la fostele state membre ale Axei (Germania, Austria, Ungaria, România, Bulgaria şi Finlanda). Retrospectiv, aceste deposedări teritoriale şi spolieri economice reprezintă prima etapă a bolşevizării Estului european. Dar pe atunci, acest lucru nu era evident pentru toată lumea – observatorii occidentali considerau atitudinea postbelică a Moscovei liniştitor de cunoscută şi tradiţională[8]. Exista un precedent.

În general, regimul comunist din Rusia nu poate fi înţeles dacă nu-i luăm în serios ambiţiile şi aserţiunile ideologice. Dar în anumite perioade, printre care şi anii 1945-1947, chiar dacă ignorăm complet doctrina bolşevică, putem înţelege politica externă a Uniunii Sovietice prin referinţa la cea ţaristă. Rusia domina prin „protecţia" vecinilor încă din vremea lui Petru cel Mare. Sub Ecaterina cea Mare, imperiul s-a extins spre sud şi sud-vest. Iar ţarul Alexandru I a consacrat modelul de implicare în Europa a Rusiei imperiale.

La Congresul de la Viena din 1815, unde puterile aliate victorioase şi reciproc suspicioase s-au întâlnit pentru a restabili echilibrul continental în urma înfrângerii

8. În Polonia era oricum, numai liniştitoare nu – tocmai pentru că era atât de cunoscută.

unui tiran (exact ca în 1945), intenţiile ţarului Alexandru I au fost foarte clare. Preocupările ţărilor mici erau eclipsate de cele ale marilor puteri. Cum Marea Britanie avea interese preponderent coloniale, iar pe continent Rusia nu avea rival, ţarul urma să arbitreze aranjamentul european de după război. Protestele locale, tratate ca pericole pentru acordurile de pace, au fost înăbuşite energic. Securitatea ruşilor era direct proporţională cu teritoriul aflat sub control ţarist – trebuia ca armatele occidentale să nu poată atinge Moscova cu uşurinţă – şi cu măsura în care locuitorii acestui teritoriu se împăcau, de voie sau de nevoie, cu noul sistem.

Exact aceleaşi erau calculele sovietice în 1945. Alexandru şi miniştrii săi n-ar fi avut nimic de obiectat la memorandumul din noiembrie 1944 al lui Ivan Maiski, comisar al poporului pentru probleme externe: „Pentru noi, cea mai avantajoasă situaţie ar fi ca în Europa postbelică să existe doar o mare putere continentală, URSS, şi o mare putere maritimă, Marea Britanie". Desigur, 130 de ani mai târziu, existau şi diferenţe: în 1945, Stalin era mai preocupat de Asia Centrală şi Orientul Apropiat decât fusese Alexandru (dar nu şi succesorii lui, foarte activi în zonă); invers, strategii sovietici nu mai erau obsedaţi, ca ţarii, de Constantinopol, strâmtori şi sudul Balcanilor. Dar în politica externă a Uniunii Sovietice continuităţile erau mai importante decât diferenţele. Veriga de mijloc sunt calculele lui Sazunov (ministru de Externe al Rusiei când a izbucnit războiul din 1914), care imagina deja viitoarea Europă de Est ca un ciorchine de state mici şi vulnerabile, independente pe hârtie, dar cliente *de facto* ale Marii Rusii.

La aceste teme durabile ale politicii străine ţariste în Europa se adăugau calculele personale ale lui Stalin. El credea sincer în apropiatul colaps economic al Vestului – conform dogmei marxiste şi extrapolând precedentul interbelic – şi exagera conflictul „inevitabil" dintre Statele Unite şi Marea Britanie, competitori imperiali pentru o piaţă mondială tot mai mică. În concluzie, el se aştepta nu numai la vremuri turbulente – de unde nevoia Uniunii Sovietice de câştiguri categorice –, ci şi la scindarea foarte probabilă a Aliaţilor din cauza Orientului Mijlociu, poate şi a Germaniei. Din acest motiv nici nu s-a grăbit să ajungă la un acord în Germania: timpul, credea Stalin, era de partea sa.

Dar asta nu îl liniştea câtuşi de puţin. Dimpotrivă, politica externă sovietică, în toate aspectele sale, se caracteriza printr-o atitudine defensivă şi neîncrezătoare: ceea ce George Kennan numea în 1946 „paranoia Kremlinului în probleme globale". De unde faimosul discurs de la Teatrul Balşoi din 9 februarie 1946, în care Stalin anunţa că Uniunea Sovietică revine la priorităţile antebelice (industrializarea, pregătirea de război, conflictul inevitabil dintre capitalism şi comunism) şi proclama ceea ce era deja evident: de acum înainte, URSS avea să coopereze cu Occidentul numai când îi convenea.

Nimic nou: Stalin revenea la poziţia radicală adoptată de bolşevici înainte de 1921, apoi în perioada dintre 1927 şi formarea Fronturilor Populare. Regimul bolşevic a fost dintotdeauna nesigur (se născuse, la urma urmei, prin lovitura de stat a unei minorităţi, în condiţii nefavorabile şi într-un mediu extrem de ostil), iar Stalin, ca orice tiran, trebuia să invoce pericole şi duşmani – locali sau străini. Mai mult, el ştia prea bine că victoria din al doilea război mondial fusese obţinută printr-un noroc:

dacă nemţii ar fi atacat cu o lună înainte (conform programului iniţial al lui Hitler), Uniunea Sovietică putea fi îngenuncheată. Ca şi Statele Unite după Pearl Harbor, însă din motive oarecum mai solide, conducerea sovietică era obsedată de „atacuri-surpriză" şi de nerecunoaşterea staturii sale internaţionale. Timp de multe decenii, ruşii, chiar mai mult decât francezii, au continuat să vadă în Germania principala ameninţare[9].

Şi atunci, ce voia Stalin? Anticipând răcirea relaţiilor cu Vestul, încerca să-şi valorizeze la maximum câştigurile şi să profite de fragilitatea Occidentului. Dar nu e deloc sigur că avea o strategie mai amplă. După cum conchide Norman Naimark, istoricul ocupaţiei sovietice în estul Germaniei, „sovieticii acţionau sub impulsul evenimentelor concrete din zonă, nu conform unui plan prestabilit sau imperativelor ideologice". Observaţie ce concordă cu abordarea generală a lui Stalin şi rămâne valabilă dincolo de graniţele Germaniei de Est.

În mod sigur, sovieticii nu plănuiau un al treilea război mondial în viitorul apropiat. Între luna iunie 1945 şi sfârşitul lui 1947, Armata Roşie a fost redusă de la 11.365.000 la 2.874.000 de oameni, procent comparabil cu cel din armata americană sau britanică (*menţinând însă la locul confruntărilor un contingent mult mai numeros, format din* divizii motorizate şi bine înarmate). Desigur, pentru contemporanii din Vest, calculele sovietice nu erau transparente, nici măcar pentru cei care vedeau pragmaticul circumspect din Stalin. Însă Molotov spune cu siguranţă adevărul când sugerează în memoriile sale că Uniunea Sovietică era gata să profite de situaţiile prielnice, dar nu dorea să rişte pentru a le crea: „Principiul nostru e acţiunea ofensivă, pe cât posibil, iar dacă nu, expectativa".

Stalin însuşi, se ştia, nu agrea riscul: ceea ce îi face pe unii analişti să deplângă faptul că Vestul nu a reuşit „stăvilirea" sovieticilor mai devreme şi mai adânc în Est. Dar în acei ani nimeni nu voia un alt război; dacă Stalin putea fi convins cu uşurinţă să nu atace Roma sau Parisul (unde nu avea armate), prezenţa sovietică în Est era, în ochii tuturor, imposibil de negociat. În Comisiile Aliate de Control din România sau Bulgaria, sovieticii nici măcar nu se prefăceau că iau în considerare dorinţele britanice sau americane, cu atât mai puţin pe cele locale. Numai în Cehoslovacia, de unde Armata Roşie se retrăsese de mult, exista o anumită ambiguitate.

Din punctul lui de vedere, Stalin acţiona cu ceea ce trecea la Moscova drept bună-credinţă. El presupunea că Aliaţii occidentali au înţeles că sovieticii plănuiau să ocupe şi să controleze jumătatea „lor" de Europă şi considera că protestele occidentale faţă de comportamentul sovietic în zona estică erau pur formale, neplăceri inevitabile în trâncăneala democratică. Constatând că Vestul a început să-şi ia propria retorică prea în serios, pledând pentru libertate şi autonomie în Estul european, conducerea sovietică a răspuns sincer indignată. Tonul reacţiei este perfect surprins într-o însemnare făcută de Molotov în februarie 1945 pe tema intervenţiei Vestului în viitorul Poloniei: „Cum sunt alcătuite guvernele Belgiei, Franţei sau Greciei – nu ştim. Nu ne-a cerut nimeni părerea, deşi n-am afirmat că ne place vreunul. Nu am intervenit pentru că e zona de acţiune militară anglo-americană".

9. În 1990, ministrul de Externe sovietic Eduard Şevardnadze observa că, în ciuda celor 40 de ani de Război Rece cu Statele Unite, nepoţii lui se bat tot cu nemţii când se joacă de-a războiul.

Toată lumea se aştepta ca al doilea război mondial să se încheie, ca şi primul, cu un Tratat de pace atotcuprinzător. La Paris s-au semnat, într-adevăr, în 1946, cinci tratate separate care reglementau problemele teritoriale şi alte aspecte în România, Bulgaria, Ungaria, Finlanda şi Italia, dar nu şi în Norvegia, care a rămas oficial în război cu Germania până în 1951[10]. Deşi importante pentru popoarele în cauză (ele consfinţeau abandonarea României, Bulgariei şi Ungariei în mâinile sovieticilor), aceste acorduri au fost semnate tocmai pentru că nici una dintre marile puteri nu ar fi riscat o confruntare din pricina lor.

În schimb Germania era cu totul altceva. Nemţii contau imens, mai ales pentru ruşi. Germania era subiectul războiului şi al păcii. Spectrul revanşismului german nu bântuia numai calculele francezilor, ci şi pe cele ale ruşilor. Când Stalin, Truman şi Churchill s-au întâlnit la Potsdam (în perioada 17 iulie – 2 august 1945, cu Attlee în locul lui Churchill după victoria laburiştilor în alegerile generale britanice), ei au reuşit să cadă de acord în câteva privinţe: expulzarea nemţilor din Europa de Est, divizarea administrativă a Germaniei pentru a facilita ocupaţia, obiectivele „democratizării", „denazificării" şi „decartelizării". Dincolo de acest nivel general al bunelor intenţii, au început dificultăţile.

S-a convenit ca economia germană să fie tratată unitar, dar în acelaşi timp li s-a acordat sovieticilor dreptul de a extrage şi de a transporta bunuri, servicii şi capital financiar din zona lor de ocupaţie. În plus, ei primeau 10% din reparaţiile de război plătite în zonele vestice, pentru care furnizau la schimb alimente şi materii prime din estul Germaniei. Acordurile conţineau aşadar o contradicţie: tratau separat resursele economice ale Estului şi Vestului. Reparaţiile au fost de la început un măr al discordiei, cum se întâmplase şi după 1918: ruşii (ca şi francezii) le revendicau cu tărie, iar autorităţile sovietice nu au ezitat să disloce şi să transporte uzine şi echipament din Germania încă de la început, cu sau fără consimţământul coocupanţilor.

Un acord privind noile frontiere dintre Germania şi Polonia nu a putut fi atins, şi chiar democratizarea, un subiect necontroversat, s-a dovedit până la urmă dificil de implementat. Prin urmare, Aliaţii au acceptat existenţa unui diferend şi au hotărât să amâne luarea deciziei, ordonându-le miniştrilor de Externe să continue discuţiile la o dată ulterioară. Au urmat doi ani de întâlniri între reprezentanţii guvernelor sovietic, american, britanic şi, spre sfârşit, francez. Prima reuniune a avut loc la Londra, la două luni după Potsdam, iar ultima tot la Londra, în decembrie 1947. Scopul lor declarat era să formuleze un aranjament definitiv pentru Germania postbelică şi să pregătească tratatele de pace între Puterile Aliate şi Germania şi Austria. În cursul acestor întâlniri – mai ales la Moscova, în martie-aprilie 1947 – a devenit evidentă prăpastia ce separa atitudinea Occidentului de cea sovietică.

Prudenţa politică ghida strategia anglo-americană. Dacă germanii din zona vestică rămâneau demoralizaţi şi sărăciţi, fără a li se oferi şansa unei ameliorări, mai devreme

10. Italia şi-a pierdut toate coloniile, a plătit reparaţii de război în valoare de 360 de milioane de dolari Uniunii Sovietice, Iugoslaviei, Greciei, Albaniei şi Etiopiei şi a cedat iugoslavilor peninsula Istria. Apartenenţa oraşului de frontieră Trieste a fost disputată încă opt ani.

sau mai târziu ei aveau să recadă în plasa nazismului – sau a comunismului. De aceea, în regiunile ocupate de britanici şi americani, accentul s-a deplasat de timpuriu pe reconstrucţia instituţiilor civice şi politice, pentru a le reda germanilor responsabilitatea în problemele interne. Acest lucru le-a conferit tinerilor politicieni germani mult mai multă influenţă decât puteau spera să aibă la sfârşitul războiului, iar ei au folosit-o fără ezitare, sugerând că, dacă situaţia nu se îmbunătăţea, iar ocupanţii nu le urmau sfaturile, nu puteau fi traşi la răspundere pentru orientarea politică viitoare a naţiunii germane.

Din fericire pentru Aliaţii vestici, politica de ocupaţie comunistă din Berlin şi din teritoriile est-germane aflate sub control sovietic nu erau de natură să atragă voturile şi simpatiile nemţilor debusolaţi. Oricât de antipatici le-ar fi fost americanii, englezii sau francezii, alternativa era mult mai rea; dacă Stalin chiar dorea ca Germania să rămână unită, cum i-a instruit pe comuniştii locali să susţină în primii ani de după război, atunci metodele alese erau complet greşite. De la început, sovieticii au impus în zona lor de ocupaţie, fără acordul Aliaţilor, un guvern condus propriu-zis de comunişti şi au zădărnicit imediat acordurile de la Potsdam, demolând sau acaparând tot ce le-a ieşit în cale.

Nu că Stalin ar fi avut de ales. Comuniştii n-aveau nici o şansă să câştige controlul ţării – sau măcar al zonei de ocupaţie – altfel decât prin forţă. În alegerile municipale de la Berlin din 20 octombrie 1946, candidaţii comunişti s-au plasat mult în urma social-democraţilor şi creştin-democraţilor. După aceea politica sovietică s-a înăsprit vizibil. Dar ocupanţii vestici începuseră să aibă propriile dificultăţi. Până în iulie 1946, Marea Britanie a trebuit să importe 112.000 tone de grâu şi 50.000 tone de cartofi pentru a hrăni populaţia din zona pe care o ocupase (nord-vestul urbanizat şi industrializat al Germaniei), achitând cu bani împrumutaţi de la americani.

Britanicii obţineau anual cel mult 29 de milioane de dolari ca reparaţii de război, iar ocupaţia îi costa 80 de milioane, diferenţa fiind suportată de contribuabilii britanici, în condiţiile în care guvernul fusese nevoit să raţionalizeze pâinea în ţară, ceea ce nu se întâmplase nici măcar în timpul războiului. În opinia ministrului britanic de Finanţe, Hugh Dalton, Marea Britanie „plătea reparaţii Germaniei". Americanii nu sufereau aceleaşi constrângeri economice şi zona lor fusese mai puţin afectată de război, dar situaţia le părea la fel de absurdă: armata americană nu era prea încântată că milioane de nemţi flămânzi se hrăneau din bugetul ei. George Kennan constata: „Capitularea necondiţionată a Germaniei... ne-a transformat în unic responsabil pentru o parte a ţării care nu a fost niciodată independentă economic în timpurile moderne şi al cărei potenţial de autonomie a fost redus dezastruos de război şi de înfrângerea Germaniei. Când am acceptat acea responsabilitate, nu aveam un program de reabilitare economică a zonei noastre, preferând să lăsăm acest lucru în sarcina aranjamentelor ulterioare, convenite la nivel internaţional".

Confruntat cu această dilemă şi cu nemulţumirea crescândă a nemţilor, care îşi vedeau uzinele şi echipamentele dezmembrate şi expediate în Est, guvernatorul militar american, generalul Clay, a luat în mai 1946 decizia unilaterală de a suspenda plata reparaţiilor din zona americană către Uniunea Sovietică (sau către orice alt stat), remarcând că autorităţile sovietice nu şi-au respectat angajamentul de la Potsdam.

Două luni mai târziu, britanicii le-au urmat exemplul. Era o primă divergenţă, dar nu mai mult decât atât. Franţa, ca şi Uniunea Sovietică, încă mai pretindea reparaţii, iar Aliaţii susţineau în continuare formal acordul din 1946 asupra nivelului industrial (prin care Germania trebuia menţinută la un standard de viaţă care să nu depăşească media europeană, calculată făcând excepţie de Marea Britanie şi URSS). Mai mult, guvernul britanic reunit în mai 1946 şi-a manifestat reticenţa faţă de o împărţire oficială a Germaniei în două jumătăţi, cu toate implicaţiile acestui act pentru securitatea europeană.

Era clar că cele patru puteri ocupante nu erau pe cale să ajungă la un acord. Când procesul de la Nürnberg a luat sfârşit în octombrie 1946 şi după ce termenii Tratatelor de pace de la Paris au fost definitivaţi luna următoare, Aliaţii nu mai aveau în comun decât responsabilitatea pentru Germania, ale cărei contradicţii erau din ce în ce mai evidente. La sfârşitul anului 1946, britanicii şi americanii au convenit să unească economiile zonelor lor de ocupaţie într-o aşa-zisă „Bi-zonă", dar chiar şi acest lucru nu reprezenta încă o diviziune fermă a Germaniei, şi cu atât mai puţin o intenţie declarată de a integra Bi-zona în Occident. Dimpotrivă: trei luni mai târziu, în februarie 1947, francezii şi britanicii au semnat ostentativ Tratatul de la Dunkerque, prin care se angajau să se sprijine reciproc în cazul unei viitoare agresiuni *germane*. Iar secretarul de stat american Marshall spera încă, la începutul anului 1947, că orice aranjamente s-ar face pentru a surmonta dezastrul economic german, ele nu vor necesita scindarea ţării. Cel puţin în această privinţă, oficial, Estul şi Vestul erau încă de acord.

Adevărata ruptură s-a produs în primăvara anului 1947, când cei patru miniştri de Externe s-au întâlnit la Moscova între 10 martie şi 24 aprilie, încercând să schiţeze un Tratat de pace pentru Germania şi Austria. Divergenţele erau acum clare. Britanicii şi americanii erau hotărâţi să sprijine economia germană pentru ca nemţii să poată subzista singuri, dar şi să contribuie la reconstrucţia economiei europene în general. Reprezentanţii sovietici urmăreau reluarea plăţii reparaţiilor din zonele occidentale ale Germaniei şi, în acest scop, o administraţie şi o economie unite, aşa cum se prevăzuse iniţial (deşi foarte vag) la Potsdam. Dar Aliaţilor occidentali nu le mai convenea o administraţie germană unică, pentru că aceasta ar fi presupus nu numai abandonarea populaţiei vest-germane – un considerent politic de sine stătător –, ci şi includerea *de facto* a Germaniei în zona de influenţă sovietică, având în vedere asimetria militară a vremii.

După cum recunoştea Robert K. Murphy, consilier politic în guvernul militar american din Germania, „Conferinţa de la Moscova din 1947... reprezintă momentul în care s-a lăsat cu adevărat Cortina de Fier". Ernest Bevin abandonase orice speranţă de a se ajunge la un acord în privinţa Germaniei încă dinainte de a sosi la Moscova, dar pentru Marshall şi Bidault acesta a fost momentul decisiv. Ca şi pentru Stalin şi Molotov, fără îndoială. Până la următoarea întâlnire a celor patru miniştri de Externe (27 iunie – 2 iulie, la Paris), când s-a discutat noul şi spectaculosul Plan Marshall, americanii şi britanicii conveniseră deja, la 23 mai, să includă reprezentanţi germani în Consiliul Economic al Bi-zonei, devenit astfel embrionul viitorului guvern vest-german.

Mai departe, situaţia a evoluat rapid. Nici una dintre părţi nu a mai căutat sau oferit concesii: americanii şi britanicii, care se temuseră multă vreme de o pace ruso-germană separată şi de aceea toleraseră amânări şi compromisuri, au încetat să mai ia în consideraţie această ipoteză improbabilă. În august au luat decizia unilaterală de a permite creşterea producţiei în Bi-zonă (suscitând un val de critici din partea ruşilor *şi* francezilor). Directiva JCS 1067 a Statului-Major Interarme (Planul Morgenthau) a fost înlocuită de JCS 1779, care proclama oficial noile obiective americane: unificarea economică a vestului Germaniei şi încurajarea autonomiei. Pentru americani mai ales, germanii ieşeau cu repeziciune din rolul de inamici[11].

Miniştrii de Externe – Molotov, Bevin, Marshall şi Bidault – s-au întâlnit o ultimă dată la Londra, între 25 noiembrie şi 16 decembrie 1947. Era o adunare ciudată, de vreme ce relaţiile dintre ei erau practic rupte. Aliaţii occidentali elaborau mai departe planuri independente pentru refacerea europeană, în timp ce Stalin crease Kominformul, instruise partidele comuniste din Franţa şi Italia să adopte o poziţie intransigentă în afacerile interne şi devenise mult mai drastic în ţările din noul bloc sovietic, controlate de comunişti. Miniştrii au discutat, ca şi în trecut, perspectiva unui guvern exclusiv german sub control aliat şi alţi termeni pentru un eventual Tratat de pace. Dar, în absenţa unui acord privind planurile pe termen lung şi administrarea comună a Germaniei, întâlnirea s-a terminat fără programarea unor reuniuni viitoare.

În schimb, Franţa, SUA şi Marea Britanie au iniţiat discuţii tripartite în cadrul unei conferinţe extinse care a avut loc tot la Londra, începând cu 23 februarie 1948. În aceeaşi săptămână a avut loc lovitura de stat a Partidului Comunist din Cehoslovacia, semnalând faptul că Stalin renunţase definitiv la strategia anterioară, acceptând inevitabilitatea confruntării, şi nu a înţelegerii, cu Vestul. În umbra evenimentelor de la Praga, Franţa şi Marea Britanie au extins Tratatul de la Dunkerque, semnând la 17 martie Pactul de la Bruxelles, prin care Regatul Unit, Franţa şi ţările Beneluxului îşi promiteau sprijin militar reciproc în cazul unui atac.

Nimic nu-i mai oprea pe liderii occidentali, iar Conferinţa de la Londra a convenit rapid ca vestul Germaniei să beneficieze de Planul Marshall şi a propus variante de guvern pentru un eventual stat vest-german (delegaţia franceză a acceptat acest aranjament în schimbul separării – temporare – a regiunii Saar de Germania şi a unei propuneri ca activitatea industrială din bazinul Ruhr să fie supervizată de o autoritate independentă). Aceste planuri contraziceau explicit spiritul acordurilor de la Potsdam, motiv pentru care generalul Vasili Sokolovski, reprezentantul sovietic în Comisia Aliată de Control din Berlin, a protestat vehement (omiţând să admită că URSS violase în mod repetat aceleaşi acorduri).

La 10 martie, Sokolovski a condamnat interesele capitaliste impuse forţat unei populaţii care pierdea astfel ocazia de a-şi demonstra aplecarea către socialism şi a

11. Ceea ce n-a fost greu deloc. Aşa cum observa un soldat american, plăcut surprins de primirea din Germania, după reacţia glacială a francezilor faţă de eliberatori: „Naiba să mă la dacă ăştia nu-s mai curaţi şi mai drăguţi decât francezii. Sunt exact genul nostru". Citat în Earl Ziemke, *The US Army in the Occupation of Germany, 1944-1946* (Washington DC, 1985), p. 142.

reiterat afirmaţiile sovietice că puterile occidentale se foloseau de prezenţa lor în Berlin – despre care URSS susţinea că aparţine zonei sovietice – pentru a se amesteca în treburile est-germane. Zece zile mai târziu, la o întâlnire a Comisiei Aliate de Control în Berlin, la 20 martie, Sokolovski a denunţat din nou „acţiunile unilaterale" ale Aliaţilor occidentali, „luate în vestul Germaniei, contrar intereselor altor ţări paşnice şi populaţiei germane doritoare de pace, care vrea unitate şi democratizare". Apoi a ieşit furtunos din încăpere, urmat de delegaţia sovietică. Data următoarei întâlniri nu a mai fost stabilită. Ocupaţia Germaniei de către Aliaţi se terminase: în mai puţin de două săptămâni, la 1 aprilie, autorităţile militare sovietice din Berlin au început să se amestece în traficul de suprafaţă dintre Germania de Vest şi zonele de ocupaţie ale Aliaţilor occidentali în Berlin. Începuse adevăratul Război Rece.

E clar, din această povestire, că nu are rost să ne întrebăm cine a început Războiul Rece. În măsura în care Războiul Rece era legat de Germania, toate părţile preferau probabil rezultatul final – o ţară divizată – unei Germanii unite. Nimeni nu urmărea acest rezultat în 1945, dar până la urmă puţini au fost profund nemulţumiţi. Unii politicieni germani, printre care însuşi Konrad Adenauer, îi datorau întreaga lor carieră: dacă Germania ar fi rămas o ţară unită sau cvadrizonală, este greu de crezut că un obscur politician local din zona Rinului, catolică şi apuseană, ar fi ajuns în vârful ierarhiei.

Dar Adenauer nu urmărea divizarea Germaniei, oricât de utilă i-ar fi fost în plan personal. Principalul său adversar în primii ani ai Republicii Federale era Kurt Schumacher, protestant din Prusia Occidentală şi promotor neobosit al unităţii germane. Spre deosebire de Adenauer, el ar fi acceptat fără ezitare anihilarea Germaniei ca preţ al menţinerii unui stat unic, adică exact ceea ce oferea Stalin. Iar poziţia lui Schumacher era probabil mai populară în Germania vremii, motiv pentru care Adenauer trebuia să facă manevre subtile, asigurându-se că responsabilitatea pentru împărţirea ţării revenea fără echivoc forţelor ocupante.

Deja în 1948, Statele Unite, ca şi Marea Britanie, nu protestau împotriva conturării unei Germanii divizate, supusă în segmentul vestic, mai mare, influenţei americane. Dar, deşi George Kennan şi alţii ca el anticipaseră cu perspicacitate acest rezultat (încă din 1945 el conchidea că SUA nu putea decât „să conducă bucata ei de Germanie... spre o formă de independenţă atât de prosperă, de sigură, de superioară, încât să nu poată fi ameninţată de Est"), ei reprezentau o minoritate. Americanii, ca şi Stalin, improvizau în aceşti ani. Se sugerează uneori că anumite decizii şi declaraţii americane cheie, îndeosebi „doctrina Truman" din martie 1947, au precipitat reculul lui Stalin de la compromis la o atitudine rigidă şi că responsabilitatea pentru falia europeană revine astfel Washingtonului, vinovat de insensibilitate sau, mai rău, de intransigenţă calculată. Dar acest lucru nu e adevărat.

Fiindcă „doctrina Truman", ca să luăm doar un exemplu, a influenţat strategia sovietică extrem de puţin. Anunţul lui Truman, făcut la 12 martie 1947 în faţa Congresului („Politica Statelor Unite trebuie să fie sprijinirea popoarelor libere împotriva presiunilor din exterior şi a minorităţilor înarmate care încearcă să le subjuge"), era o replică la incapacitatea Londrei de a mai furniza ajutor Greciei şi Turciei în urma

crizei economice britanice din februarie 1947. America trebuia să preia rolul Marii Britanii. Truman încerca să obţină de la Congres mărirea cu 400 de milioane de dolari a bugetului pentru ajutor transatlantic ; pentru a primi fondurile, el a prezentat cererea pe fondul unei crize provocate de insurecţia comunistă.

Congresul l-a luat în serios, Moscova nu. Stalin nu era foarte interesat de Turcia şi Grecia - principalele beneficiare ale ajutorului străin - şi înţelegea perfect că declaraţiile sforăitoare ale lui Truman nu-l vor afecta în propria-i sferă de interes. El continua să creadă că era foarte probabil ca tabăra Aliaţilor occidentali să se descompună : faptul că americanii îşi asumau în estul Mediteranei responsabilităţi cândva britanice era unul dintre semnele ce prevesteau ruptura. Diverşi factori vor fi influenţat calculele lui Stalin în Europa de Est, dar retorica politicii interne a Statelor Unite nu era, mai mult ca sigur, unul dintre ei[12].

Cauza directă a împărţirii Germaniei şi Europei sunt chiar greşelile lui Stalin din acei ani. În Europa Centrală, unde ar fi preferat o Germanie unită, neputincioasă şi *neutră*, *el a dat cu piciorul* avantajului *din* 1945-1947 prin tactici de confrunatre şi o intransigenţă rigidă. Dacă Stalin sperase să lase ţara în paragină până când fructul disperării şi nemulţumirii germane i-ar fi picat în mâini, atunci s-a înşelat fatal - deşi, *în anumite momente, chiar autorităţile aliate din vestul Germaniei se întrebau dacă nu* cumva va reuşi. În acest sens, Războiul Rece în Europa a fost o consecinţă inevitabilă a personalităţii dictatorului sovietic şi a sistemului peste care domnea.

Dar nu mai puţin adevărat este că Germania era *la cheremul său, după cum adversarii* lui ştiau foarte bine. „Problema e că ne jucăm cu un foc pentru care nu avem extinctoare", declara Marshall în faţa Consiliului de Securitate Naţională la 13 februarie 1948. Ar fi fost suficient ca Uniunea Sovietică să accepte Planul Marshall şi să-i convingă pe majoritatea nemţilor că Moscova dorea sincer o Germanie neutră şi independentă. În 1947, acest lucru ar fi înclinat balanţa europeană. Indiferent ce credeau Marshall şi Bevin despre aceste manevre, ei nu ar fi putut să li se opună. Ideea nu i-a trecut prin cap lui Stalin, ceea ce nu e câtuşi de puţin meritul Occidentului. Cum spunea Dean Acheson în altă împrejurare, „am avut noroc la adversari".

După războiul ucigător împotriva unei Germanii excesiv de puternice în inima continentului european, învingătorii au fost, paradoxal, complet incapabili să formuleze acorduri postbelice care să menţină colosul german la pământ şi au sfârşit prin a şi-l împărţi pentru a profita separat de vigoarea lui recăpătată. Devenise limpede - mai întâi pentru britanici, apoi pentru americani, cu întârziere pentru francezi şi în cele *din urmă pentru sovietici* - că termenii dezbaterii trebuiau schimbaţi : ca să nu mai fie o problemă, Germania trebuia să devină o soluţie. Nu era prea comod, dar a funcţionat. În cuvintele lui Noel Annan, un ofiţer de spionaj britanic în Germania ocupată : „Era *cumplit să te trezeşti în aceeaşi tabără cu cei care fuseseră dispuşi să i se alăture* lui Hitler pentru a-i ţine pe comunişti la distanţă. Dar cea mai bună soluţie pentru Vest era să-i încurajeze pe germani să crecze ei înşişi un stat democratic occidental".

12. În septembrie 1947, vorbind ca întotdeauna în numele stăpânului său, Andrei Jdanov îi informa pe delegaţii prezenţi la Congresul fondator al Kominformului că „doctrina Truman" viza nu numai Uniunea Sovietică, ci şi Marea Britanie, „pentru că înseamnă excluderea Angliei din sfera ei de influenţă în Mediterana şi Orientul Apropiat".

V

Venirea Războiului Rece

Imaginaţi-vă Imperiul Austro-Ungar împărţit într-o mulţime de republici mari şi mici. Ce început promiţător pentru monarhia rusă universală!

František Palacký (aprilie 1848)

Iugoslavii vor Macedonia de la greci. Vor şi Albania, chiar părţi din Austria şi Ungaria. E prea de tot! Nu-mi place cum se poartă.

Iosif Stalin (1945)

Ca să ajungă la Marea Nordului, Armata Roşie avea nevoie de un singur lucru: bocanci.

Denis Healey

Ideea unei ordini europene nu este o creaţie artificială a Germaniei, ci o necesitate.

Paul-Henri Spaak (aprilie 1942)

E ceva ce ştim, în adâncul sufletului, că nu putem face.

Anthony Eden (ianuarie 1952)

„Războiul acesta nu e ca-n trecut; cine ocupă un teritoriu dictează şi organizarea socială. Fiecare îşi impune sistemul până unde ajunge puterea sa armată. Altfel nu se poate." Faimosul aforism al lui Stalin – consemnat de Milovan Djilas în ale sale *Conversaţii cu Stalin* – era mai puţin original decât părea la prima vedere. Al doilea război mondial nu era pentru Europa primul conflict în care victoria armată dicta organizarea socială: războaiele religioase din secolul al XVI-lea s-au încheiat în 1555 cu Pacea de la Augsburg, care permitea domnitorilor să-şi impună religia în teritoriile câştigate (*cuius regio eius religio*); în cuceririle europene ale lui Napoleon la începutul secolului al XIX-lea, succesul militar s-a tradus rapid într-o revoluţie socială şi instituţională după modelul celei franceze.

Însă ce voia Stalin să spună e limpede – şi i-a spus-o lui Djilas cu mult înainte de impunerea comunismului în Europa de Est. Înbăra sovietică dusese războiul pentru a

învinge Germania şi pentru a reinstaura o Rusie puternică, cu graniţe vestice sigure. Indiferent ce urma să se aleagă de Germania, teritoriul dintre aceasta şi Rusia nu putea fi lăsat la voia întâmplării. În arcul desfăşurat de la nord la sud de Finlanda şi Iugoslavia se găseau state mici şi vulnerabile, ale căror guverne interbelice (cu excepţia parţială a Cehoslovaciei) fuseseră toate defavorabile Uniunii Sovietice. Îndeosebi Polonia, Ungaria şi România, circumspecte faţă de intenţiile sovietice la adresa lor, fuseseră sistematic ostile Moscovei. Singurul rezultat acceptabil în ochii lui Stalin era instalarea – în acele state pe care URSS nu le absorbea preventiv – a unor guverne despre care putea fi sigur că nu vor periclita vreodată siguranţa sovietică.

Acest rezultat nu putea fi garantat decât aliniind sistemele politice ale statelor est-europene la sistemul din Uniunea Sovietică: aceasta a fost, de la început, intenţia şi dorinţa lui Stalin. Pe de o parte, părea un ţel uşor de atins: în ţări ca România şi Ungaria, vechile elite fuseseră discreditate; nu era greu să le elimini şi să porneşti de la zero. În multe locuri, armata sovietică de ocupaţie a fost întâmpinată la început cu bucurie, ca eliberatoare şi aducătoare de schimbare şi reforme.

Pe de altă parte, Uniunea Sovietică nu avea, dincolo de prezenţa-i militară strivitoare, nici o greutate în afacerile interne ale vecinilor ei dinspre apus. Mai peste tot comuniştii fuseseră excluşi din viaţa publică şi din activitatea politică legală timp de aproape 25 de ani. Acolo unde partidele comuniste funcţionau în legalitate, ele deveniseră insignifiante în politica est-europeană, fiindcă se identificau cu Rusia şi aplicau tacticile rigide impuse după 1927 de la Moscova. Le mai şubrezise chiar URSS, care i-a exclus din partid sau i-a arestat pe mulţi dintre comuniştii polonezi, maghiari sau iugoslavi refugiaţi la Moscova: conducerea Partidului Comunist Polonez din perioada interbelică, de pildă, a fost aproape complet eliminată.

Astfel, când Mátyás Rákosi, liderul Partidului Comunist Maghiar, s-a întors de la Moscova în februarie 1945, putea conta în Ungaria pe sprijinul a 4.000 de comunişti. În România, după estimarea Anei Pauker, partidul avea mai puţin de 1.000 de membri la o populaţie de aproape 20 de milioane. Nici în Bulgaria lucrurile nu stăteau mai bine: în septembrie 1944 existau cam 8.000 de comunişti. Ceva ce aducea a bază electorală pentru Partidul Comunist se găsea doar în zonele industriale din Boemia şi în Iugoslavia, unde partidul era identificat cu rezistenţa partizană victorioasă.

Precaut ca de obicei şi în relaţii încă bune cu puterile occidentale, Stalin a adoptat iniţial o tactică bine cunoscută din anii Frontului Popular şi ai războiului civil spaniol: a favorizat formarea guvernelor „de uniune naţională" (coaliţii formate din comunişti, socialişti şi alte partide „antifasciste"), care urmau să-i excludă şi să-i persecute pe susţinătorii vechiului regim, dar într-o manieră precaută şi „democratică", mai degrabă reformistă decât revoluţionară. Înainte de sfârşitul războiului sau imediat după aceea, fiecare ţară din Europa de Est avea un asemenea guvern de coaliţie.

Chestiunea responsabilităţii pentru scindarea Europei suscită încă experţilor răspunsuri divergente, de aceea merită poate subliniat faptul că nici Stalin, nici reprezentanţii săi nu aveau ezitări asupra obiectivului lor final. Coaliţiile erau doar o etapă necesară pentru accesul comuniştilor la putere, în zone în care, în mod tradiţional, partidele comuniste erau slabe; nimic altceva decât un mijloc pentru atingerea acestui scop. Discipolilor săi, care se minunau în 1945 de politica partidului, liderul comuniştilor

est-germani, Walter Ulbricht, le explica în particular: „E foarte clar - trebuie să pară democratic, dar să menţinem totul sub control".

Controlul era, într-adevăr, chiar mai important decât măsurile luate. Nu întâmplător în fiecare guvern de coaliţie - „front patriotic", „guvern de unitate" sau „bloc al partidelor antifasciste" - comuniştii încercau să deţină ministerele-cheie: Ministerul de Interne, care le asigura controlul asupra poliţiei şi serviciilor secrete, precum şi controlul presei, prin autorizaţiile de apariţie; Ministerul Justiţiei, care veghea asupra epurărilor, tribunalelor şi judecătorilor; Ministerul Agriculturii, care controla reforma agrară, permiţând comuniştilor să facă favoruri şi să cumpere loialitatea a milioane de ţărani. De asemenea, ei şi-au asigurat poziţii cruciale în comitetele de „denazificare", în comisiile regionale şi în sindicate.

Pe de altă parte, comuniştii din Est nu se grăbeau să-şi adjudece funcţiile de preşedinte, prim-ministru sau ministru de Externe, preferând să le lase colegilor de coaliţie din partidele socialist, ţărănesc sau liberal. Se menţinea astfel structura iniţială a guvernelor postbelice - comuniştii fiind în minoritate -, întru liniştea observatorilor occidentali. Mai greu de păcălit, populaţia locală şi-a luat măsuri de precauţie (spre *sfârşitul anului 1945*, Partidul Comunist Român a ajuns la 800.000 de membri), dar în multe privinţe strategia comunistă era realmente liniştitor de moderată. Partidul nu urmărea colectivizarea, ci, dimpotrivă, împărţirea pământului şi împroprietărirea ţăranilor. Dincolo de confiscarea bunurilor „fasciste", partidul nu milita pentru naţionalizare sau proprietatea de stat - în orice caz, nu mai mult, adesea chiar mai puţin decât unii dintre partenerii săi de coaliţie. Despre „socialism" ca obiectiv se vorbea rareori.

Scopul declarat al comuniştilor în 1945 şi 1946 era să „desăvârşească" revoluţiile burgheze neterminate din 1848, prin redistribuirea proprietăţii, garantarea egalităţii şi respectarea drepturilor democratice într-o parte a Europei în care cele trei fuseseră dintotdeauna sporadice. Erau ţeluri tangibile (cel puţin în aparenţă) şi seducătoare pentru cei care, la faţa locului sau în Europa de Vest, voiau să creadă în bunele intenţii ale lui Stalin. Însă într-o serie de alegeri locale şi naţionale din Austria, Germania de Est şi Ungaria s-a dovedit că acest program era dezavantajos tocmai pentru comunişti. A fost clar de foarte timpuriu (de exemplu, la alegerile municipale din Budapesta, în noiembrie 1945) că, oricât de abil s-ar fi insinuat în poziţii de influenţă locală, comuniştii nu vor câştiga niciodată puterea la urne. În ciuda ocupaţiei militare şi a influenţei economice de care beneficiau, candidaţii comunişti erau sistematic surclasaţi de reprezentanţii vechilor partide: liberal, social-democrat, ţărănesc sau al micilor proprietari.

Prin urmare, partidele comuniste au trecut mai întâi la strategii de presiune mascată, apoi la represiune şi teroare declarată. În cursul anilor 1946 şi 1947, opozanţii politici au fost calomniaţi, ameninţaţi, bătuţi, arestaţi, judecaţi ca fascişti sau colaboraţionişti şi încarceraţi sau chiar împuşcaţi. Miliţiile „populare" au contribuit la crearea unui climat de teamă şi nesiguranţă, pe care reprezentanţii Partidului Comunist l-au imputat de îndată adversarilor politici. Politicienii vulnerabili sau *nepopulari din partidele necomuniste* au fost supuşi oprobriului public, iar colegii lor au consimţit la acest tratament injust în speranţa că nu le va fi aplicat şi lor. Astfel, în

Bulgaria, 7 din cei 22 de membri ai prezidiului Uniunii Agrare şi 35 din cei 80 de membri ai Consiliului Executiv erau în închisoare încă din vara anului 1946. O acuzaţie tipică era cea adusă jurnalistului ţărănist Kunev, al cărui articol i-ar fi „numit pe membrii guvernului bulgar, în cuvinte de-a dreptul criminale, visători în politică şi economie".

Ţărăniştii, liberalii şi celelalte partide tradiţionale s-au dovedit o pradă uşoară: împroşcaţi cu acuzaţii de fascism sau sentimente antinaţionale, ei au fost eliminaţi în etape. Un impediment mai serios în calea comuniştilor erau partidele socialiste şi social-democrate locale, care nutreau şi ele ambiţii reformatoare. Nu era simplu să-i acuzi pe social-democraţii din Europa Centrală şi de Est de fascism sau colaboraţionism: ei fuseseră în general, ca şi comuniştii, victime ale represiunii. În măsura în care se poate vorbi despre un proletariat industrial în Europa de Est, predominant agrară, el îi sprijinea pe socialişti, nu pe comunişti. Neputând să-i învingă pe socialişti, comuniştii au hotărât să li se alăture.

Mai exact, să-i facă pe socialişti să li se alăture *lor*. Era o strategie comunistă clasică. Între 1918 şi 1921, tactica lui Lenin a fost scindarea partidelor socialiste, coalizând facţiunile de extremă stângă în noi mişcări comuniste şi denunţându-i pe ceilalţi ca reacţionari depăşiţi de mersul istoriei. Când partidele comuniste s-au trezit în minoritate în următoarele două decenii, Moscova a schimbat abordarea, iar comuniştii le-au prezentat socialiştilor (mai numeroşi) perspectiva unificării stângii sub egida comunistă. După eliberare, în circumstanţele specifice Europei de Est, propunerea le-a părut socialiştilor perfect rezonabilă.

Chiar şi în Vest, membrii mai radicali ai Partidelor Socialiste Francez şi Italian au fost seduşi de invitaţiile comuniştilor de a se uni într-o singură forţă politică. În Est, presiunea s-a dovedit literalmente irezistibilă. Procesul a început cu Estul Germaniei, aflat sub ocupaţie sovietică: într-o întâlnire secretă din februarie 1946 la Moscova, comuniştii au hotărât fuziunea cu „aliaţii" lor mai numeroşi, socialiştii. Două luni mai târziu, convergenţa se concretiza în Partidul Unităţii Socialiste (în toate contopirile de acest tip, termenul *comunist* era deliberat omis de proaspăta formaţiune). Fiindcă încurajaseră fuziunea, un număr important de foşti lideri social-democraţi din Germania de Est au primit posturi onorifice în noul partid şi în guvernul corespunzător. Socialiştii care s-au opus au fost denunţaţi, excluşi din partid şi, în cel mai bun caz, marginalizaţi în viaţa publică sau constrânşi să se autoexileze.

În 1948, „uniuni" comunist-socialiste cu o structură similară au împânzit blocul sovietic: România în februarie 1948, Ungaria şi Cehoslovacia în iunie, Bulgaria în *august şi Polonia în decembrie. Între timp*, partidele socialiste erau atât de scindate pe tema fuziunii, încât cu multă vreme înainte să dispară încetaseră deja să mai reprezinte o forţă politică. Şi, la fel ca în Germania, foştii social-democraţi care au marşat alături de comunişti au fost răsplătiţi pe măsură, cu titluri goale: primul şef de stat al Ungariei comuniste, desemnat la 30 iulie 1948, era Árpád Szakasits, fost socialist.

Social-democraţii din Est erau într-o situaţie imposibilă. Socialiştii din Vest îi încurajau adesea să se alăture comuniştilor – fie din convingerea inocentă că e mai bine pentru toată lumea, fie în speranţa de a tempera comportamentul comuniştilor. Chiar şi în 1947, partidele socialiste independente din Est (adică acei socialişti care

nu voiau să coopereze cu camarazii comuniști) nu erau admise în organizațiile socialiste internaționale, pe motiv că împiedicau alianța forțelor „progresiste". Acasă erau supuși jignirilor și violenței. Chiar și atunci când acceptau pactul comunist, situația nu era cu mult mai bună: în România, la congresul reunit al celor două partide din februarie 1948, liderul comunist Ana Pauker i-a acuzat pe colegii foștii socialiști că slujesc guvernele reacționare prin sabotaj și „calomnii" antisovietice.

După decimarea, arestarea sau absorbția principalilor adversari, rezultatele comuniștilor s-au îmbunătățit într-adevăr la alegerile din 1947 și după aceea – poate și pentru că practicau atacurile violente asupra adversarilor rămași, intimidarea la secțiile de votare și falsul grosolan în numărarea voturilor. A urmat apoi, sistematic, formarea unor guverne în care Partidul Comunist (sau nou-formatul partid „al Unității" ori „Muncitoresc") era clar majoritar: partenerii de coaliție, dacă existau, aveau doar un rol nominal. Reflectând tranziția de la coaliții de uniune națională la monopolul comunist asupra puterii, strategia sovietică a redevenit în anii 1948-1949 radicală; obiectivele sale erau: o etatizare extremă, colectivizarea, distrugerea clasei de mijloc și pedepsirea dușmanilor reali sau imaginari.

Această relatare a impunerii puterii sovietice în Europa de Est descrie un parcurs comun tuturor țărilor din zonă. Calculele lui Stalin nu țineau cont de specificul național. Acolo unde comuniștii puteau spera să dobândească puterea prin mijloace legale sau aparent legale, Stalin nu avea nimic împotrivă, cel puțin până în toamna anului 1947. Dar obiectivul nu era legalitatea, ci puterea, motiv pentru care strategiile au devenit mai agresive și indiferente la reguli judiciare sau politice, cu riscul de a pierde simpatia internațională, când comuniștii au înțeles că succesul electoral îi va ocoli.

Cu toate acestea, au existat importante diferențe locale. Intervenția sovietică a fost mai puternică în Bulgaria și România – pe de o parte fiindcă ambele țări fuseseră în război împotriva Uniunii Sovietice, iar pe de altă parte, fiindcă mișcarea comunistă locală era slabă, dar mai ales pentru că poziția geografică le sortea inevitabil dominației sovietice. În Bulgaria, liderul comunist (și fost secretar al Kominternului) Gheorghi Dimitrov declara fără menajamente, încă din octombrie 1946, că cine votează pentru opoziția anticomunistă va fi considerat trădător. Cu toate acestea, la alegerile următoare adversarii comuniștilor au câștigat nu mai puțin de 101 din cele 465 de locuri în parlament. Însă opoziția era sortită pieirii: singurul lucru care împiedica Armata Roșie și pe aliații ei locali să înăbușe pe loc vocile discordante era nevoia de a colabora cu Aliații occidentali la elaborarea unui Tratat de pace pentru Bulgaria și de a obține recunoașterea anglo-americană a legitimității guvernului comunist.

Odată ce tratatele au fost semnate, comuniștii nu mai aveau de ce să aștepte, iar cronologia evenimentelor e grăitoare. La 5 iunie 1947, Senatul american a ratificat Tratatele de pace cu Bulgaria, România, Ungaria, Finlanda și Italia, în ciuda avertismentelor trimise de diplomații americani de la Sofia și București. Chiar a doua zi, figura marcantă a opoziției anticomuniste bulgare, liderul țărănist Nikola Petkov (care refuzase să se înscrie, ca alți țărăniști mai flexibili, în Frontul Patriotic Comunist), a fost arestat. Procesul lui a durat de pe 5 până pe 15 august

La 15 septembrie, Tratatul de pace cu Bulgaria a intrat în vigoare şi patru zile mai târziu Statele Unite au recunoscut oficial guvernul de la Sofia. În 96 de ore, Petkov a fost executat, sentinţa nefiind pronunţată până la comunicatul oficial american. După asasinatul juridic al lui Petkov, comuniştii bulgari nu mai aveau de ce să se teamă. Armata Roşie era de partea lor, împotriva partidelor „burgheze". După cum declara generalul sovietic Biriuzov, „nu aveam dreptul să stăm cu mâinile în sân când poporul bulgar lupta să strivească năpârca".

Dacă în Bulgaria partidul profita de o rusofilie străveche[1], în România poziţia comuniştilor era şi mai precară. Deşi Uniunea Sovietică a restituit României nordul Transilvaniei (cedat sub presiune Ungariei în 1940), Stalin nu intenţiona să returneze Basarabia sau Bucovina, ambele incluse în URSS, şi nici sudul Dobrogei, alipit acum Bulgariei. Prin urmare, comuniştii români erau constrânşi să justifice pierderi teritoriale semnificative, aşa cum în perioada interbelică fuseseră incomodaţi de pretenţiile sovietice asupra Basarabiei, pe atunci teritoriu românesc.

Mai rău, liderii comunişti români nu erau adesea nici măcar... români, cel puţin nu după criteriile româneşti. Ana Pauker era evreică, Emil Bodnăraş – ucrainean, Vasile Luca – secui. Alţii erau maghiari sau bulgari. Percepuţi ca străini, comuniştii români erau complet dependenţi de forţele sovietice. Supravieţuirea lor politică depindea nu de câştigarea voturilor – ceea ce nu fusese nicicând un obiectiv realist –, ci de viteza şi eficienţa cu care acaparau statul şi reuşeau să dezbine şi să distrugă partidele istorice aflate în centrul liberal al spectrului politic. Misiune pe care au îndeplinit-o fără probleme: încă din martie 1948, lista guvernului a câştigat în alegerile naţionale 405 din cele 414 locuri în parlament. În România, ca şi în Bulgaria (sau în Albania, unde Enver Hoxha i-a mobilizat pe toscii din sud pentru a învinge rezistenţa tribală a ghegilor din nord), complotul şi violenţa nu erau doar o posibilitate printre altele, ci singura cale de acces la putere.

Polonezii erau şi ei predestinaţi sferei sovietice după al doilea război mondial: din cauza poziţiei geografice (între Berlin şi Moscova), din cauza istoriei lor de etern obstacol în calea ambiţiilor imperiale ale Rusiei şi, în fine, pentru că şi în cazul Poloniei emergenţa spontană a unui guvern prosovietic din voinţa poporului era extrem de improbabilă. Spre deosebire de statele balcanice, Polonia nu fusese însă aliata lui Hitler, ci victima sa: sute de mii de soldaţi polonezi luptaseră alături de Aliaţi pe Fronturile de Est şi de Vest. Polonezii nutreau aşadar speranţe în legătură cu situaţia lor postbelică.

Speranţe care, s-a dovedit mai târziu, nu erau complet nejustificate. Comuniştii polonezi din aşa-numitul Comitet de la Lublin (creat în iulie 1944 de autorităţile sovietice, pentru a dispune de un guvern gata constituit când aveau să intre în Varşovia) nu se puteau mândri cu o masă electorală, dar se bucurau de o anumită simpatie populară, mai ales în rândul tinerilor, şi puteau să invoce câteva avantaje reale ale „prieteniei" sovietice: o garanţie certă împotriva revanşismului german (preocupare reală în acel moment) şi o politică de schimburi prin care polonezii din est se

1. Bulgarii oscilaseră de-a lungul timpului între progermanism euforic şi ultraslavofilie. Ambele alegeri s-au dovedit nefericite. După cum nota un observator local, Bulgaria alege întotdeauna cartea greşită şi... o trânteşte pe masă!

întorceau în noile graniţe naţionale, iar ţara era „purificată" de minoritatea ucraineană care-i mai rămăsese. Aceste consideraţii le permiteau comuniştilor polonezi, deşi marginali (şi printre ei mulţi erau de origine evreiască), să se înscrie în tradiţiile politice naţionale – şi chiar naţionaliste – ale Poloniei.

Cu toate acestea, ei ar fi rămas întotdeauna o minoritate insignifiantă din punct de vedere electoral. Partidul Ţărănesc Polonez al lui Stanislaw Mikołajczyk număra 600.000 de membri în decembrie 1945, de zece ori mai mulţi decât comuniştii din Partidul Muncitoresc Polonez (devenit, după asimilarea socialiştilor în decembrie 1948, Partidul Muncitoresc *Unit* Polonez). Dar Mikołajczyk, care fusese în timpul războiului prim-ministru al guvernului polonez în exil, era dezavantajat fatal de încăpăţânarea tipic poloneză cu care partidul său era deopotrivă antinazist *şi* antisovietic.

Aşa cum aveau să demonstreze evenimentele ulterioare, lui Stalin nu îi păsa prea mult de succesul „socialismului" în Polonia. Dar nu era deloc indiferent la linia generală a politicii poloneze, mai ales cea externă. Împreună cu rezultatul impasului din Germania, aceasta era grija lui principală, cel puţin în Europa. Prin urmare, Partidul Ţărănesc a fost treptat marginalizat, suporterii săi ameninţaţi, liderii supuşi atacurilor, credibilitatea subminată. În alegerile parlamentare din ianuarie 1947, măsluite cu neruşinare, Blocul Democratic condus de comunişti a câştigat 80% din voturi, iar Partidul Ţărănesc numai 10%[2]. Nouă luni mai târziu, Mikołajczyk fugea din ţară pentru a scăpa cu viaţă. Rămăşiţe ale Armatei de Interior (AK) din timpul războiului au continuat câţiva ani lupta de gherilă împotriva autorităţilor comuniste, dar şi cauza lor era pierdută.

URSS avea un interes atât de evident în coloratura politică a Poloniei, încât speranţele polonezilor din timpul războiului – înainte şi după Yalta – pot părea absurde. În Ungaria însă, perspectiva unei „căi maghiare spre socialism" nu era complet fantezistă. Pentru Moscova, Ungaria postbelică prezenta interes doar ca un posibil culoar pentru trupele Armatei Roşii, dacă trebuiau să se deplaseze spre vest către Austria (sau, mai târziu, spre sud către Iugoslavia). Dacă ar fi existat un amplu sprijin popular pentru comuniştii locali, sfetnicii lor sovietici ar fi ales să joace până la capăt cartea „democratică".

Dar şi în Ungaria comuniştii s-au dovedit constant nepopulari, chiar şi la Budapesta. Deşi etichetat drept reacţionar şi chiar fascist, Partidul Micilor Proprietari (echivalentul maghiar al partidelor ţărăneşti) a obţinut majoritatea absolută în alegerile naţionale din noiembrie 1945. Cu sprijinul socialiştilor (al căror lider, Anna Kéthly, refuza să creadă că aliaţii lor comunişti s-ar înjosi într-atât încât să falsifice alegerile), comuniştii au reuşit să dea afară din parlament câţiva deputaţi, pe care i-au acuzat în februarie 1947 de conspiraţie şi, în cazul liderului Béla Kovács, de spionaj împotriva Armatei Roşii (Kovács a fost trimis în Siberia, de unde s-a întors în 1956). La noile alegeri din august 1947, falsificate fără jenă de ministrul comunist de Interne László Rajk, comuniştii au obţinut doar 22% din voturi, deşi Micii Proprietari au fost reduşi strategic la 15%. În

2. Nu era prima oară când ruşii înarmaţi supervizau personal scrutinuri electorale poloneze de o însemnătate crucială: în alegerile parlamentare locale din 1772, când polonezilor li s-a cerut să voteze reprezentanţi care să sancţioneze împărţirea ţării, trupele străine au vegheat ameninţător votarea, asigurând rezultatul dorit.

aceste condiţii, calea maghiară spre socialism semăna teribil cu cea a vecinilor de la est. La următoarele alegeri, din mai 1949, Frontul Popular a obţinut 95,6% din voturi.

Dacă privim în urmă, e limpede că speranţele pentru o Europă de Est democratică erau minime după 1945. Europa Centrală şi de Est nu avea suficiente tradiţii democratice sau liberale autohtone. Regimurile interbelice în această parte a Europei fuseseră corupte, autoritare şi uneori criminale. Vechile pături dominante erau adesea venale. Adevărata clasă stăpânitoare în Estul european interbelic erau funcţionarii, recrutaţi din aceeaşi pătură socială care avea să furnizeze mai târziu cadre statelor comuniste. În ciuda retoricii „socialiste", tranziţia de la înapoiere economică şi autoritarism la „democraţia populară" comunistă a fost scurtă şi simplă. Întorsătura istoriei nu este chiar atât de surprinzătoare.

Mai mult, în România, Polonia sau Ungaria, întoarcerea la politica şi oamenii de stat antebelici nu reprezenta o alternativă reală la demersul comuniştilor, cel puţin până după 1949, când dimensiunile reale ale terorii sovietice s-au făcut simţite. La urma urmei, întreba cu ipocrizie liderul comunist francez Jacques Duclos în cotidianul *L'Humanité* din 1 iulie 1948, nu era Uniunea Sovietică cea mai bună garanţie că aceste ţări nu se vor întoarce la vremurile grele dinainte şi că îşi vor menţine independenţa naţională? Părerea era foarte răspândită pe atunci. După cum remarca Churchill, „într-o bună zi, germanii vor dori să-şi recapete teritoriul, iar polonezii nu vor putea să-i oprească". Uniunea Sovietică era acum protectoarea autodesemnată a graniţelor României şi Poloniei, şi, evident, redistribuia la discreţie teritoriile rămase în zonă după deportarea populaţiilor (germani şi alţii).

Toate acestea aminteau – dacă mai era nevoie – de omniprezenţa Armatei Roşii. Armata a 37-a de pe Frontul 3 ucrainean a fost detaşată de trupele care ocupau România în septembrie 1944 şi staţionată în Bulgaria, unde a rămas până la semnarea tratatelor de pace din 1947. Forţele sovietice au rămas în Ungaria până la jumătatea anilor '50 (şi din nou după 1956), iar în România până în 1958. Republica Democrată Germană s-a aflat sub ocupaţie militară sovietică în toţi cei 40 de ani ai săi de existenţă, iar Polonia era tranzitată regulat de trupele sovietice. URSS nu avea de gând să părăsească această parte a Europei; aşa cum evenimentele aveau să confirme, viitorul Estului rămânea strâns legat de soarta gigantului vecin.

Cehoslovacia părea să fie, desigur, excepţia. Mulţi cehi i-au întâmpinat pe ruşi ca pe nişte eliberatori. După acordul de la München, cehii nu-şi mai făceau iluzii cu privire la puterile occidentale: guvernul în exil de la Londra, condus de Edvard Beneš, a fost singurul care a făcut avansuri clare Moscovei înainte de 1945. După cum se exprima Beneš faţă de Molotov în decembrie 1943, „în chestiunile de importanţă majoră, (...) vom vorbi şi acţiona mereu după placul reprezentanţilor guvernului sovietic". Poate că Beneš nu era la fel de conştient de riscurile sovietizării ca mentorul său, răposatul preşedinte Tomáš Masaryk, dar nici naiv nu era. Praga se împrietenea cu Moscova din acelaşi motiv pentru care căutase să aibă legături strânse cu Parisul înainte de 1938: fiind o ţară mică şi vulnerabilă în Europa Centrală, Cehoslovacia avea nevoie de un protector.

Astfel, deşi era în multe privinţe cea mai „vestică" dintre ţările est-europene – având o cultură politică tradiţional pluralistă, un sector industrial şi urban dezvoltat,

o economie capitalistă prosperă înainte de război şi o politică social-democrată prooccidentală după aceea –, Cehoslovacia era după 1945 şi aliatul principal al Uniunii Sovietice în regiune, în ciuda faptului că îşi pierduse extremitatea estică, Rutenia subcarpatică, în urma „ajustărilor" teritoriale sovietice. Din acelaşi motiv, dintre est- şi sud-est-europeni, Beneš a fost singurul prim-ministru în exil care şi-a adus guvernul acasă, unde l-a reconfigurat în aprilie 1945 pentru a include şapte comunişti şi unsprezece membri din celelalte patru partide.

Comuniştii cehi conduşi de Klement Gottwald credeau sincer că aveau şanse să câştige puterea la urne. La ultimele alegeri dinainte de război avuseseră o prestaţie respectabilă, obţinând 849.000 de voturi (10% din total) în 1935. Nu depindeau de Armata Roşie, care s-a retras din Cehoslovacia în noiembrie 1945 (deşi în Praga, la fel ca şi în alte părţi, URSS a menţinut prin personalul său diplomatic unităţi de spionaj şi o importantă poliţie secretă). În alegerile cehoslovace din mai 1946, într-adevăr libere, dar psihologic tensionate, Partidul Comunist a obţinut 40,2% din voturi în Boemia şi Moravia, 31% în Slovacia catolică şi predominant rurală. A fost întrecut doar de Partidul Democrat Slovac, al cărui succes se limita prin definiţie la treimea slovacă a populaţiei[3].

Comuniştii cehi anticipau succese în continuare, motiv pentru care au întâmpinat iniţial cu bucurie Planul Marshall şi au organizat campanii de recrutare pentru a-şi maximiza şansele la următoarele alegeri. Partidul a crescut de la 50.000 de membri în mai 1945 la 1.220.000 în aprilie 1946, ajungând la 1.310.000 în ianuarie 1948 (la o populaţie de numai 12 milioane). Desigur, pentru a obţine sprijin, comuniştii nu se sfiau să apeleze la intimidare şi favoritism. Ca peste tot, îşi luaseră precauţii obţinând ministere vitale, plasându-şi oamenii în posturi-cheie din poliţie etc. Dar înaintea alegerilor din 1948, comuniştii locali se pregăteau să vină la putere pe o „cale cehă" cu totul diferită de cele din Est.

Nu e clar dacă liderii sovietici l-au crezut pe Gottwald când acesta îi asigura că Partidul Comunist Cehoslovac va triumfa prin forţe proprii. Dar cel puţin până în toamna anului 1947, Stalin a lăsat Cehoslovacia în pace. Cehii au expulzat populaţia germană din regiunea sudetă (ceea ce le-a atras ostilitatea Germaniei şi i-a făcut şi mai dependenţi de protecţia sovietică), iar accentul pus de guvernele postbelice ale lui Beneš pe efort, proprietate de stat şi planificare economică îi amintea unui jurnalist francez, în mai 1947, de spiritul şi retorica stahanovismului. Cu mult înainte de monopolizarea puterii şi chiar de formarea unui guvern comunist, portretele lui Stalin atârnau la Praga alături de cele ale preşedintelui Beneš. Am văzut deja cum ministru de Externe Jan Masaryk şi colegii săi n-au ezitat în vara anului 1947 să decline, la cererea Moscovei, ajutorul oferit prin Planul Marshall. Pe scurt, Stalin n-avea nici un motiv să se plângă de Cehoslovacia.

Cu toate acestea, în februarie 1948 comuniştii au orchestrat la Praga o lovitură de stat, profitând de demisia imprudentă a miniştrilor necomunişti (din motivul credibil nedemonstrat, că poliţia fusese infiltrată de comunişti), pentru a obţine controlu

3. Partidul Ţărănesc din teritoriile cehe şi partenerul său, Partidul Popular din Slovacia, a fost interzise după război pentru complicitate la măsurile naziste.

asupra țării. Lovitura de stat de la Praga a avut o importanță enormă, tocmai pentru că s-a produs într-o țară relativ democratică și care părea prietenă cu Moscova. Ea a solidarizat puterile occidentale, care au dedus că marșul comunist se continuă spre Vest[4]. I-a salvat, probabil, pe finlandezi: din cauza problemelor pe care lovitura de stat cehă i le crease în Germania și nu numai, Stalin a fost nevoit să facă un compromis cu Helsinki în aprilie 1948, semnând un Tratat de prietenie (după ce încercase să impună Finlandei soluția est-europeană, divizându-i pe social-democrați și obligându-i să fuzioneze cu comuniștii într-o Ligă pentru Apărarea Poporului Finlandez, pe care a adus-o la putere).

În Occident, Praga le-a deschis ochii socialiștilor asupra vieții politice reale din Europa de Est. La 29 februarie 1948, un Léon Blum în vârstă publica în ziarul socialist francez *Le Populaire* un articol extrem de influent, acuzându-i pe socialiștii din Vest că au trecut sub tăcere soarta camarazilor lor din Europa de Est. Grație loviturii de stat, o bună parte a stângii necomuniste din Franța, Italia și alte țări se situa acum cu fermitate în tabăra occidentală, evoluție ce a condamnat la izolare și neputință partidele comuniste aflate în afara zonei de influență sovietică.

Faptul că Stalin nu prevăzuse aceste consecințe când a pus la cale lovitura de stat de la Praga nu înseamnă că ținea neapărat să-și impună voința în tot blocul printr-o metodă unică. Nici că Cehoslovacia conta foarte mult în planul de ansamblu. Ce se întâmplase la Praga – și ce se întâmpla în Germania, unde politica sovietică trecea rapid de la tergiversare și dezacord la confruntare deschisă cu foștii aliați – marca întoarcerea lui Stalin la stilul și strategia unei ere anterioare. În linii mari, schimbarea se datora nervozității lui Stalin, care nu reușea să modeleze cum dorea situația europeană și germană, dar un factor special era Iugoslavia, care îl irita din ce în ce mai mult.

* * *

În 1947, guvernul iugoslav condus de Iosip Broz Tito avea un statut unic. Dintre partidele comuniste europene, numai cel iugoslav a ajuns la putere prin forțe proprii, fără să depindă nici de aliați locali, nici de ajutorul străin. Se știe că în decembrie 1943 britanicii au sistat ajutorul trimis partizanilor cetnici și au început să-l susțină pe Tito, iar imediat după război, Agenția Națiunilor Unite pntru Refacere și Restabilire (UNRRA) a cheltuit în Iugoslavia mai mult decât în orice altă țară din Europa (415 milioane de dolari), 72% din fonduri provenind din Statele Unite. Însă cel mai important lucru pentru contemporani era faptul că partizanii comuniști iugoslavi au opus ocupației germane și italiene unica mișcare de rezistență încununată de succes.

Propulsați de victorie, comuniștii lui Tito n-au avut nevoie de o coaliție asemenea celor din teritoriile est-europene eliberate și au purces de îndată la distrugerea *tuturor* adversarilor lor. La primele alegeri postbelice, în noiembrie 1945, alegătorii s-au

4. Opinia publică occidentală a fost influențată și de moartea lui Masaryk, care la 10 martie 1948 „a căzut" pe fereastră în curtea Ministerului de Externe. Circumstanțele exacte ale morții nu au fost nici până azi elucidate.

confruntat cu următoarea „alternativă": Frontul Popular al lui Tito sau o urnă intitulată simplu „Opoziția". În ianuarie 1946, Partidul Comunist din Iugoslavia a introdus o Constituție calchiată după cea sovietică. Tito a continuat cu arestări în masă, încarcerarea și execuția oponenților, precum și colectivizarea forțată, într-o vreme în care comuniștii vecini din Ungaria și România încă mai calibrau atent o imagine moderată. Iugoslavia părea să fie în avangarda comunismului european.

Radicalismul iugoslav și succesul comuniștilor de a controla ferm o regiune crucială din punct de vedere strategic avantajau aparent URSS, iar relațiile dintre Moscova și Belgrad erau călduroase. Ridicând în slăvi partidul și pe Tito, Moscova deborda de entuziasm pentru izbânzile lor revoluționare și propunea Iugoslavia ca model demn de urmat. La rândul lor, liderii iugoslavi nu scăpau nici o ocazie de a-și arăta respectul pentru Uniunea Sovietică și se prezentau drept pionierii balcanici ai modelului bolșevic de revoluție și guvernare. După spusele lui Milovan Djilas, „toți înclinam, în spirit, către URSS. Și i-am fi rămas devotați de n-ar fi fost pretențiile de extremă loialitate ale Marii Puteri".

Din perspectiva lui Stalin, devotamentul iugoslav față de bolșevism a fost dintotdeauna puțin cam *prea* aprins. După cum am văzut, lui Stalin îi păsa mai puțin de revoluție și mai mult de putere. Moscova era cea care trebuia să hotărască strategia partidelor comuniste, Moscova trebuia să decidă când era nevoie de o abordare moderată și când se impunea o atitudine radicală. Ca origine și sursă a revoluției mondiale, Uniunea Sovietică nu era *un* model de revoluție, ci *unicul* model. În condiții adecvate, partidele comuniste mai mici puteau să-i calce pe urme, dar nu era indicat să i-o ia înainte. Iar în ochii lui Stalin, acesta era defectul capital al lui Tito. În ambiția lui de a înfige stindardul comunist în sud-estul Europei, fostul general depășea previziunile sovietice. Îmbătat de succese revoluționare, devenise mai catolic decât papa.

Stalin n-a ajuns la toate aceste concluzii subit, cu toate că și-a manifestat frustrarea față de „neexperimentatul" Tito încă din ianuarie 1945. Dincolo de sentimentul pregnant, la Moscova, că Tito exagera, transformând revoluția iugoslavă într-un contramodel antisovietic, neînțelegerile dintre acesta și Stalin au fost iscate de aspecte practice ale politicii în zonă. Sub Tito, iugoslavii nutreau ambiția – inspirată de istoria mai veche a regiunii – de a include Albania, Bulgaria și părți din Grecia într-o Iugoslavie lărgită, o nouă Federație Balcanică. Ideea plăcea și altora: economic, ar fi convenit Bulgariei, credea Traicio Kostov, unul dintre liderii comuniști de la Sofia, și ar fi însemnat depășirea acelui naționalism specific statelor mici, care le stânjenise serios dezvoltarea înainte de război.

Inițial, Stalin însuși a fost favorabil ideii de federație balcanică, iar Dimitrov, confidentul său în Komintern și primul lider comunist al Bulgariei, vorbea deschis chiar și în ianuarie 1948 despre această posibilitate. Seducătorul plan de a reuni tot sud-estul Europei într-un aranjament federal unic cu un guvern comunist ridica totuși două probleme. Ceea ce păruse la început o bază de cooperare între comuniștii locali s-a transformat curând, în ochii suspicioși ai lui Stalin, în tentativa unuia dintre ei de a obține hegemonia regională. Chiar și numai asta l-ar fi determinat pe Stalin, în timp, să reteze ambițiile generalului. În plus – și acesta a fost elementul decisiv –, Tito îi făcea probleme în Vest.

Iugoslavii au susţinut şi încurajat deschis insurecţia greacă în 1944 şi, mai grav, trei ani mai târziu, când războiul civil grec a reizbucnit. Acest sprijin reflecta activismul întrucâtva narcisist al lui Tito – îi ajuta pe comuniştii greci să emuleze propriile lui succese – şi era accentuat de un oarecare interes iugoslav pentru regiunile „slave" din Macedonia greacă. Dar Grecia aparţinea sferei vestice de interes, aşa cum Churchill şi mai apoi Truman subliniaseră foarte clar. Stalin nu avea nici un interes să declanşeze un conflict cu Vestul din cauza Greciei: o chestiune, după el, secundară. În revolta lor, comuniştii greci au mizat cu naivitate pe ajutorul sovietic, poate chiar pe intervenţia armată, care erau în realitate excluse. Dimpotrivă, Stalin îi privea ca pe nişte aventurieri zănateci, luptând pentru o cauză pierdută şi riscând să declanşeze o intervenţie americană.

Sprijinul provocator acordat de Tito rebelilor greci l-a enervat aşadar pe Stalin (care socotea pe bună dreptate că, dacă n-ar fi fost ajutorul iugoslav, situaţia politică tulbure din Grecia s-ar fi rezolvat de mult pe cale paşnică[5]), îndepărtându-l şi mai mult de acolitul din Balcani. Dar Tito nu îl făcea de râs (stârnind în plus iritarea anglo-americană) numai în sudul Balcanilor. La Trieste şi în peninsula Istria, ambiţiile teritoriale iugoslave îi împiedicau pe Aliaţi să încheie Tratatul de pace cu Italia: când acesta a fost în sfârşit semnat, în septembrie 1947, viitorul zonei Trieste era incert, trupele aliate păstrându-şi poziţiile pentru a bloca o anexare iugoslavă. În Carintia învecinată, districtul cel mai sudic al Austriei, Tito pretindea o soluţie teritorială în favoarea Iugoslaviei, în timp ce Stalin prefera să nu rezolve avantajosul statu-quo, ce permitea Uniunii Sovietice să menţină trupe în estul Austriei şi, în felul acesta, şi în Ungaria.

Amestecul titoist de iredentism iugoslav şi fervoare revoluţionară partizană era, prin urmare, o neplăcere crescândă pentru Stalin. Conform *Official British History of the Second World War*, în cercurile militare occidentale se impusese din mai 1945 ideea că, dacă un al treilea război mondial ar izbucni în curând, el ar începe cu siguranţă în regiunea Trieste. Dar Stalin nu voia să provoace un al treilea război mondial – şi, cu siguranţă, nu de dragul unui colţ obscur din nord-estul Italiei. Îi mai displăcea şi faptul că vecinii comunişti ai Italiei făceau de ruşine, prin pretenţiile lor teritoriale, Partidul Comunist Italian.

Din toate aceste motive, în vara anului 1947 Stalin era deja exasperat de Iugoslavia. Nu era prea încântat, probabil, că în gara din Sofia afişele cu Tito erau alăturate celor cu Stalin şi Dimitrov sau că în Ungaria comuniştii îşi propuneau să emuleze modelul iugoslav de guvernare – până şi Rákosi, de obicei loial până la servilism, s-a trezit lăudându-l pe Tito lui Stalin într-o întâlnire de la sfârşitul anului 1947. Tito nu deranja Uniunea Sovietică doar în relaţiile diplomatice cu Aliaţii din Vest, ci crea probleme şi în sânul mişcării comuniste internaţionale.

Pentru observatorii din exterior, comunismul era o singură entitate politică, structurată şi condusă de la „Centru", din Moscova. Din perspectiva lui Stalin însă, lucrurile erau mai complicate. Între sfârşitul anilor '20 şi începutul războiului, Moscova reuşise într-adevăr să-şi impună dominaţia asupra comuniştilor din lumea

5. După ruptura cu Stalin, Tito a închis frontiera terestră dintre Grecia şi Iugoslavia în iulie 1949, iar rezistenţa comunistă din Grecia a cedat aproape instantaneu.

întreagă, cu excepţia Chinei. Dar războiul a schimbat totul. În lupta împotriva nemţilor, Uniunea Sovietică a fost nevoită să invoce patriotismul, libertatea, democraţia şi alte ţeluri „burgheze". Comunismul şi-a abandonat acrul revoluţionar şi s-a pierdut intenţionat într-o largă coaliţie antifascistă. Desigur, aceasta fusese şi tactica Fronturilor Populare antebelice, dar în anii '30 Moscova reuşise să controleze destul de strict partidele din străinătate – prin ajutor financiar, intervenţii personale şi teroare.

Controlul pierdut în timpul războiului – fapt simbolizat de sfârşitul Kominternului în 1943 – nu a fost recuperat integral nici în primii ani postbelici: partidul iugoslav era singurul din Europa ajuns la putere fără sprijin sovietic, dar şi partidele comuniste din Franţa şi Italia, deşi îşi afirmau în continuare loialitatea faţă de Moscova, funcţionau în viaţa de zi cu zi fără sfaturi sau instrucţiuni din străinătate. Liderii de acolo nu erau la curent cu intenţiile lui Stalin. Ca şi cehii, dar cu şi mai puţine directive din partea Uniunii Sovietice, ei urmau o „cale spre socialism" franceză sau italiană, participând la coaliţii de guvernare şi tratând obiectivele naţionale şi pe cele comuniste ca perfect compatibile.

Toate acestea au început să se schimbe în vara anului 1947. Miniştrii comunişti au fost excluşi din guvernele Franţei şi Italiei în mai 1947. Acest lucru i-a surprins întrucâtva, iar Maurice Thorez, liderul comunist francez, a continuat o vreme să spere că partidul său va fi reintegrat în coaliţia de guvernare; la Congresul de la Strasbourg al partidului, în iunie 1947, el îi caracteriza pe adepţii unei opoziţii deschise drept „aventurieri". Comuniştii din Europa Occidentală nu ştiau cum să reacţioneze la Planul Marshall şi nu au înţeles decât tardiv refuzul lui Stalin. În general, comunicarea între Moscova şi partidele acolite din Vest era deficitară. După ieşirea de la guvernare a comuniştilor francezi, Andrei Jdanov i-a trimis lui Thorez o scrisoare confidenţială (transmisă, nu întâmplător, şi lui Gottwald, liderul comunist ceh): „Mulţi cred că linia comuniştilor francezi a fost stabilită împreună [cu noi]. Ştiţi bine că nu e adevărat şi că deciziile voastre au luat prin surprindere Comitetul Central".

Evident, comuniştii din Vest nu puteau ţine pasul. La numai câteva săptămâni după scrisoarea către Thorez, la 2 iunie, Moscova încheia tratate comerciale cu vecinii şi sateliţii săi est-europeni, în cadrul unei reacţii concertate împotriva Planului Marshall, care ameninţa influenţa sovietică în regiune. Politica de cooperare urmată de comunişti la Praga, Roma şi Paris şi aprobată tacit de Stalin a fost înlocuită rapid cu o strategie de confruntare rezumată de nou-promulgata teorie jdanovistă a celor două tabere ireconciliabile.

Pentru a implementa noua abordare, Stalin a convocat partidele comuniste din Polonia, Ungaria, România, Bulgaria, Cehoslovacia, Iugoslavia, Franţa, Italia şi, bineînţeles, URSS pentru o întâlnire la Szklarska Poręba, în Polonia, la sfârşitul lui septembrie 1947. Scopul declarat al întâlnirii era constituirea Kominformului (Biroul Informativ al Partidelor Comuniste şi Muncitoreşti), un succesor al Internaţionale Comuniste, menit să coordoneze activitatea comunistă internaţională şi să amelioreze comunicarea între Moscova şi partidele-satelit. Dar obiectivul real al întâlnirii şi a Kominformului însuşi (care s-a reunit de numai trei ori înainte de a fi desfiinţat în 1956) era să restabilească dominaţia sovietică în cadrul mişcării internaţionale.

Exact cum procedase cu Partidul Bolşevic douăzeci de ani mai devreme, Stalin a început să penalizeze şi să discrediteze devierea „de dreapta". La Szklarska Poręba, reprezentanţii francezi şi italieni au trebuit să rabde predici avizate despre strategia revoluţionară din partea iugoslavilor Eduard Kardeli şi Milovan Djilas, al căror „stângism" exemplar era proslăvit de Jdanov şi Malenkov, delegaţii sovietici. Comuniştii din Vest (precum şi reprezentanţii partidelor ceh şi slovac, pe care critica îi viza în egală măsură) au fost realmente luaţi prin surprindere. Coexistenţa paşnică, de felul celei pe care o urmăriseră ei în politica internă, nu mai era la ordinea zilei. O „tabără democratică antiimperialistă" (în cuvintele lui Jdanov) se forma şi trebuia urmată o nouă linie de partid. De acum, Moscova le cerea comuniştilor să fie mai atenţi, subordonând consideraţiile locale intereselor sovietice.

După Szklarska Poręba, comuniştii de pretutindeni au trecut la tactici de confruntare: greve, marşuri, campanii împotriva Planului Marshall şi – în Europa de Est – preluarea accelerată a puterii. Comitetul Central al Partidului Comunist Francez s-a reunit la Paris pe 29-30 octombrie 1947 şi a inaugurat oficial o campanie de denigrare a foştilor aliaţi, socialiştii. Comuniştilor italieni le-a luat puţin mai mult timp, dar în ianuarie 1948 Congresul PCI (Partito Communista Italiano) a adoptat şi el o „nouă direcţie", axată pe „lupta pentru pace". În consecinţă, comuniştii vest-europeni au fost, bineînţeles, afectaţi – fiind marginalizaţi în afacerile interne şi pierzând masiv, în cazul Italiei, la alegerile generale din aprilie 1948, când ambasada americană şi Vaticanul au intervenit masiv de partea anticomuniştilor[6]. Dar asta nu conta. În teoria jdanovistă a celor două tabere, comuniştii din Vest erau reduşi la un rol secundar, de sacrificaţi.

Stilul hiperrevoluţionar iugoslav, până acum un impediment pentru diplomaţia stalinistă, ar fi putut să pară util în aceste condiţii – şi chiar fusese la Szklarska Poręba, unde Partidului Iugoslav i s-a dat partitura-cheie. Un lucru e sigur: francezii, italienii şi ceilalţi delegaţi nu le-au iertat niciodată iugoslavilor aerul condescendent de intangibilitate de la Szklarska Poręba: după schisma sovieto-iugoslavă, comuniştii de pretutindeni au condamnat prompt „devierea titoistă" şi nu au avut nevoie de un imbold sovietic pentru a-i acoperi de dispreţ şi calomnii pe camarazii balcanici căzuţi în dizgraţie.

Dezacordul dintre Tito şi Stalin a fost făcut public în 1948, când dictatorul sovietic a condamnat proiectul unei Federaţii Balcanice, iar URSS a sistat tratativele comerciale, rechemând în luna următoare personalul civil şi militar de la Belgrad. A continuat cu o serie de comunicate şi acuzaţii oficiale, în care ambele părţi afişau cele mai bune intenţii, şi a culminat cu refuzul lui Tito de a lua parte la a doua conferinţă a Kominformului. Ruptura s-a consumat apoi la respectiva conferinţă, pe 28 iunie 1948, printr-o rezoluţie oficială ce excludea Iugoslavia din organizaţie sub pretext că refuza să recunoască rolul conducător al Armatei Roşii şi al Uniunii Sovietice în eliberarea ţării şi în transformarea ei socialistă. Oficial, guvernul de la Belgrad era acuzat că duce o politică externă naţionalistă şi ia măsuri eronate pe plan intern. În realitate, Iugoslavia era echivalentul internaţional al unei „opoziţii de stânga" faţă de monopolul

6. De fapt, PCI şi-a mărit scorul în alegerile din 1948, dar numai în detrimentul socialiştilor, care au pierdut masiv. Creştin-democraţii învingători au strâns cu patru milioane de voturi mai mult decât toate partidele de stânga la un loc.

stalinist al puterii, iar conflictul era inevitabil: Stalin trebuia să-l doboare pe Tito pentru a da de înţeles tuturor comuniştilor că Moscova nu va tolera disensiunile.

Desigur, Tito n-a căzut. Dar el şi ţara lui erau mai vulnerabili decât păreau şi, fără ajutorul vestic susţinut, Tito n-ar fi supravieţuit boicotului economic (în 1948, 46% din comerţul iugoslav se făcea cu blocul sovietic; un an mai târziu, cifra era redusă la 14%) şi ameninţărilor credibile cu o intervenţie sovietică. Dacă privim în urmă, iugoslavii au plătit cu vârf şi îndesat pentru înfumurarea lor. În următorii doi ani, atacurile Kominformului s-au amplificat constant. În lexiconul de injurii leniniste, Tito a devenit „Iuda înconjurat de complici", „noul ţar al pan-sârbilor şi al întregii burghezii iugoslave". Partizanii săi erau „jalnici trădători şi slujbaşi ai imperialismului", „vestitori funebri ai taberei războiului şi a morţii, iscoade perfide şi adevăraţi moştenitori ai lui Hitler". Partidul Comunist Iugoslav, „o bandă de spioni, agitatori şi criminali", era format din „câini în lesa americană, ce rod oase capitaliste şi amuşină capitalul străin".

E grăitor faptul că atacurile asupra lui Tito şi a discipolilor săi au coincis cu apogeul cultului stalinist al personalităţii, cu epurările şi procesele exemplare din anii următori. Fiindcă nu încape îndoială că Stalin vedea într-adevăr în Tito o ameninţare şi un obstacol, temându-se de influenţa-i corozivă asupra loialităţii şi obedienţei altor partide şi regimuri comuniste. Kominformul bătea monedă, în ziarele şi publicaţiile sale, pe „ascuţirea luptei de clasă în tranziţia de la capitalism la socialism" şi pe „rolul conducător" al Partidului, dar risca astfel să le amintească oamenilor că exact acestea fuseseră principiile Partidului Iugoslav după 1945. De aici cealaltă temă omniprezentă, loialitatea faţă de Stalin şi Uniunea Sovietică, respingerea tuturor căilor „particulare" sau „naţionale" spre socialism şi imperativul unei „vigilenţe sporite". Începea a doua eră glaciară a stalinismului.

Stalin a făcut tot posibilul pentru a-şi afirma şi reafirma autoritatea în Estul Europei tocmai fiindcă pierdea din influenţă în Germania[7]. Reuniţi la Londra pe 1 iunie 1948, Aliaţii occidentali au anunţat proiectul unui stat vest-german separat. La 18 iunie a fost anunţată o nouă valută, *Deutsche Mark*, pusă în circulaţie trei zile mai târziu (bancnotele fuseseră tipărite în mare secret în Statele Unite şi transportate la Frankfurt sub escorta armatei americane). Vechea *Reichsmark* a fost retrasă din circulaţie, fiecare rezident german putând schimba doar 40 de mărci vechi pentru 40 de mărci noi, după care cursul devenea de 10 la 1. Detestată la început (fiindcă pe moment a distrus economiile şi a mărit preţurile reale, făcând ca bunurile să devină inaccesibile majorităţii locuitorilor), noua valută a fost rapid acceptată când magazinele s-au umplut de marfă pe care producătorii şi comercianţii erau dispuşi să o vândă la preţuri fixe pentru a asigura stabilitatea mediului de schimb.

La 23 iunie, autorităţile sovietice au răspuns emiţând o nouă *marcă*, est-germană, şi tăind liniile ferate ce legau Berlinul de vestul Germaniei (trei săptămâni mai târziu

7. Retragerea agenţilor sovietici din Iugoslavia la 18 martie 1948, cu exact 48 de ore înainte ca generalul Sokolovski să iasă de la întâlnirea din Germania a Comisiei Aliate de Control, nu era o simplă coincidenţă.

aveau să închidă şi canalele). În ziua următoare, autorităţile militare occidentale din Berlin blocau eforturile sovietice de a impune noua valută a zonei estice în Berlinul de Vest – o chestiune de principiu importantă, fiindcă oraşul era administrat de patru mari puteri, iar zona vestică fusese până atunci tratată separat de Germania estică ocupată de sovietici. Când trupele sovietice au întărit controlul asupra legăturilor de suprafaţă cu oraşul, guvernele american şi britanic au optat pentru aprovizionarea zonelor proprii pe cale aeriană: la 26 iunie, pe aerodromul Tempelhof din Berlinul de Vest ateriza primul avion de transport.

Blocada Berlinului s-a încheiat la 12 mai 1949. Pe parcursul celor 11 luni, Aliaţii occidentali au trimis 2,3 milioane de tone de alimente cu 277.500 de zboruri ce au costat viaţa a 73 de piloţi din Forţele Aliate. Stalin a vrut să forţeze Vestul să părăsească oraşul (profitând de faptul că protocoalele de la Potsdam nu garantau în scris Aliaţilor accesul terestru în Berlin) ori să renunţe la planul unui stat vest-german distinct. Scopul real al lui Stalin era cel din urmă – pentru el, Berlinul a fost dintotdeauna o pârghie –, dar în final a ratat ambele obiective.

Nu numai că Aliaţii şi-au menţinut zona în Berlin (oarecum spre propria lor surpriză şi spre recunoştinţa uimită a locuitorilor), dar blocada sovietică, amplificând efectul loviturii de stat de la Praga, i-a convins şi mai mult de necesitatea de a crea o Germanie de Vest; între timp, populaţia germană accepta treptat divizarea ţării. Franţa s-a alăturat Bi-zonei în aprilie 1949, formând o entitate economică vest-germană unică, cu 49 de milioane de locuitori (faţă de numai 17 milioane în zona sovietică a Germaniei).

Ca majoritatea aventurilor diplomatice ale lui Stalin, blocada Berlinului a fost o improvizaţie, nu o etapă dintr-un plan de agresiune calculat (deşi Vestul nu avea de unde să ştie acest lucru). Stalin nu voia să se lupte pentru Berlin[8]. Prin urmare, când blocada a eşuat, liderul sovietic a schimbat tactica. La 31 ianuarie 1949, a propus oficial ridicarea blocadei în schimbul amânării demersurilor pentru un stat vest-german. Aliaţii occidentali nici nu se gândeau să facă o asemenea concesie, dar au acceptat să convoace o întâlnire pentru a discuta situaţia: La 12 mai, Uniunea Sovietică a ridicat blocada în schimbul unei simple conferinţe a miniştrilor de Externe, programată pe 23 mai.

Conferinţa a avut aşadar loc şi a durat o lună, dar, cum era de aşteptat, nu s-a ajuns la nici un acord. Nici nu începuse bine şi consiliul parlamentar vest-german din Bonn a aprobat Legea fundamentală prin care se instituia un guvern vest-german; o săptămână mai târziu, Stalin reacţiona prin proiectul unui stat complementar est-german, creat oficial la 7 octombrie[9]. Când conferinţa a fost suspendată, la 20 iunie, guvernul militar din Germania de Vest fusese înlocuit de Înalţi Comisari din Statele Unite, Marea Britanie şi Franţa. Republica Federală Germană fiinţa deja, deşi Aliaţii formulaseră

8. Dacă ar fi vrut s-o facă, mai nimic nu-i stătea în cale. În primăvara anului 1948, URSS dispunea de 300 de divizii în apropierea Berlinului. Statele Unite aveau numai 60.000 de soldaţi în toată Europa şi mai puţin de 7.000 în Berlin.

9. Legea fundamentală era deliberat *provizorie*: urma „să ofere un nou cadru vieţii politice în perioada de tranziţie", adică până la reunificarea ţării.

anumite clauze de intervenţie şi îşi rezervaseră chiar dreptul de a reveni la putere dacă ar fi considerat necesar. La 15 septembrie 1949, la o lună după succesul electoral al Partidului Creştin-Democrat, Konrad Adenauer devenea primul cancelar al Republicii.

Criza Berlinului a avut trei consecinţe majore. În primul rând, a dus la crearea celor două state germane, rezultat pe care nici unul din cei patru Aliaţi nu îl urmărise cu patru ani în urmă. Pentru puterile occidentale, divizarea devenise un obiectiv atrăgător şi realizabil ; dincolo de idealul proclamat al reunificării Germaniei, nimeni nu se grăbea să treacă la fapte. Nouă ani mai târziu, când Charles de Gaulle l-a întrebat pe prim-ministrul britanic Harold Macmillan ce părere are despre o Germanie unită, acesta a răspuns : „Teoretic. Teoretic, trebuie să sprijinim mereu reunificarea. Nu e nici un pericol în asta". Pentru Stalin, care a înţeles că nu putea nici să rivalizeze cu Aliaţii în simpatia nemţilor, nici să-i oblige să-şi abandoneze planurile, un stat est-german comunist era cel mai mic rău posibil.

În al doilea rând, criza Berlinului a angajat pentru prima oară o prezenţă militară semnificativă a Statelor Unite pe teritoriul Europei, pe termen nelimitat. Acest succes i se datorează lui Ernest Bevin, ministrul de Externe britanic, care i-a determinat pe americani să preia conducerea operaţiunilor, odată ce Marshall şi generalul Clay, comandantul trupelor americane în Berlin, l-au convins pe Truman că riscul merita asumat. Francezii au fost mai puţin implicaţi în criza Berlinului fiindcă, între 18 iulie şi 10 septembrie 1948, traversau o criză politică internă în absenţa unei majorităţi clare în Adunarea Naţională.

A treia consecinţă, care derivă din primele două, a fost o reevaluare a calculelor militare occidentale. Dacă Vestul voia să-şi apere clienţii germani de agresiunea sovietică, trebuia să aibă mijloacele necesare. La începutul crizei Berlinului, americanii staţionaseră strategic în Marea Britanie bombardiere capabile să transporte arme atomice (pe atunci, Statele Unite aveau 56 astfel de bombe). Dar la Washington nu existau reguli clare în privinţa armelor atomice (Truman însuşi era refractar la ideea utilizării lor), iar în cazul unei înaintări sovietice, strategia americană în Europa prevedea retragerea de pe continent.

Situaţia militară a început să fie regândită după lovitura de stat din Cehoslovacia. Europa intrase într-o perioadă de maximă insecuritate ; se vorbea mult despre război. Chiar generalul Clay, care nu era defel panicard, împărtăşea frica generalizată : „Vreme de multe luni, bazându-mă pe analiza logică a situaţiei, am crezut şi susţinut că cel puţin zece ani de acum încolo nu se întrevede nici un război. De câteva săptămâni simt o schimbare subtilă în atitudinea sovieticilor : nu pot să o definesc, dar mă face să cred că războiul ar putea începe fulgerător". Aceasta e atmosfera în care Congresul american a promulgat legislaţia Planului Marshall, iar Aliaţii europeni au semnat Pactul de la Bruxelles, la 17 martie 1948. Acest pact, însă, era un tratat tipic pe 50 de ani care angaja Marea Britanie, Franţa şi Ţările de Jos să „colaboreze într-un sprijin reciproc în cazul unei noi agresiuni germane", în vreme ce politicienii europeni se simţeau din ce în ce mai expuşi pericolului *sovietic*. În această privinţă erau extrem de vulnerabili : aşa cum avea să-şi amintească Dirk Stikker, ministrul de Externe al Olandei, „noi, în Europa, nu aveam decât o promisiune verbală a preşedintelui Truman privind sprijinul american".

Europa Centrală şi de Est după al doilea război mondial

Noua abordare față de Washington a fost inițiată de britanici. Într-o cuvântare din Parlament, la 22 ianuarie 1948, Bevin promisese că Marea Britanie va coopera cu vecinii continentali pentru o strategie de apărare comună, o Uniune Europeană Occidentală, având în vedere că securitatea britanică nu mai putea fi separată de cea continentală – o ruptură grăitoare de gândirea britanică din trecut. Această Uniune Europeană Occidentală a fost inaugurată oficial prin Pactul de la Bruxelles, dar, așa cum îi explica Bevin lui Marshall într-un mesaj din 11 martie, un astfel de aranjament era incomplet dacă nu se urmărea securitatea nord-atlantică în ansamblul ei – remarcă la care Marshall a fost cu atât mai sensibil cu cât Stalin tocmai încerca să forțeze semnarea unui pact de „neagresiune" între Norvegia și Uniunea Sovietică.

Și atunci, insistențele lui Bevin, la Washington au avut loc convorbiri secrete între reprezentanții britanici, americani și canadieni în vederea unui tratat de apărare atlantică. Pe 6 iulie 1948, la zece zile de la începutul blocadei Berlinului și imediat după excluderea Iugoslaviei din Kominform, convorbirile au fost deschise și altor membri ai Pactului de la Bruxelles, printre care și francezilor, nemulțumiți să descopere că anglo-americanii au aranjat din nou ordinea mondială pe la spatele lor. Până în luna aprilie a anului următor, Pactul Nord-Atlantic (*North Atlantic Treaty Organisation* – NATO) a fost semnat de Statele Unite, Canada și zece state europene.

NATO reprezenta un proiect remarcabil. Până în 1947, puțini și-ar fi imaginat că Statele Unite se vor angaja într-o alianță militară europeană. Ce-i drept, în Congresul american mulți au ezitat să aprobe Articolul V (care îi obliga pe membrii NATO să se sprijine reciproc dacă erau atacați), iar Tratatul a fost promulgat după trei luni de discuții, pentru că era înfățișat ca un pact *atlantic* de apărare, și nu ca o alianță euro-americană. Apărând inițiativa guvernului în fața Senatului, Dean Acheson n-a uitat să sublinieze că America *nu* va desfășura trupe numeroase în Europa.

Și aceasta era, într-adevăr, intenția americanilor. Dacă Statele Unite se angajau, în premieră, într-o complicată alianță europeană, era pentru că la Washington mulți vedeau în NATO, ca și în Planul Marshall, un mod de a ridica moralul europenilor și de a le reda autonomia – în speță, organizarea propriei apărări. NATO nu a schimbat nimic în echilibrul militar european: din cele 14 divizii staționate în vestul Europei, numai două erau americane. Forțele terestre ale Aliaților occidentali erau oricum de 12 ori mai mici decât cele sovietice. Comandamentul american a calculat în 1949 că o defensivă eficientă a Rinului nu putea fi realizată mai devreme de 1957. Parcă simbolic, la 9 aprilie 1949, la ceremonia de semnare a Tratatului în Sala Constituției de la Washington, orchestra cânta *I've Got Plenty of Nothing*...

Cu toate acestea, dinspre Europa lucrurile se vedeau cu totul altfel. Americanii nu atribuiau alianțelor militare o semnificație deosebită, dar europenii, cum îi avertiza Walter Bedell Smith pe colegii săi din divizia strategică a Departamentului de Stat, „dau mai multă importanță peticului de hârtie care promite sprijin decât i-am dat noi vreodată". Deloc surprinzător: nu aveau altă speranță. Marea Britanie, măcar, era o insulă. Însă francezii, ca toți ceilalți, erau mai vulnerabili decât oricând: în fața nemților *și*, acum, a rușilor.

NATO era așadar de două ori important pentru Paris: deplasa linia defensivă antisovietică mai departe către est – cum observa Charles Bohlen cu câteva luni înainte

de semnarea Tratatului, „francezii se agaţă de o licărire de speranţă : multe, puţine, trupele americane stau între ei şi Armata Roşie". Mai important, NATO reprezenta pentru ei o poliţă de asigurare împotriva revanşismului german. Guvernul francez, încă marcat de consecinţele primului război mondial, nu şi-a dat aprobarea pentru un stat vest-german decât în schimbul protecţiei promise de NATO.

Francezii au primit deci NATO cu braţele deschise : constituia acea garanţie împotriva unei Germanii renăscute pe care ei nu reuşiseră să o obţină în ultimii trei ani pe cale diplomatică. Olandezii şi belgienii vedeau şi ei în NATO o stavilă în calea viitorului revanşism german. Italienii au fost incluşi pentru a consolida popularitatea locală a lui Alcide De Gasperi în faţa opoziţiei comuniste. Englezii priveau Pactul Nord-Atlantic ca pe un succes manifest în lupta pentru implicarea Statelor Unite în apărarea europeană. Iar administraţia Truman a prezentat acest acord Congresului – şi americanilor în general – ca pe o barieră în calea agresiunii sovietice în zona Atlanticului de Nord. De unde faimosul *bon mot* al lordului Ismay, care a devenit în 1952 primul secretar general al NATO : scopul organizaţiei era „să-i ţină pe ruşi afară, pe americani înăuntru şi pe nemţi la pământ".

NATO era un bluf. Aşa cum nota în memoriile sale Denis Healey, viitor ministru britanic al Apărării, „cei mai mulţi europeni nu erau interesaţi de o nouă confruntare ; scopul NATO era să prevină un alt război". Originalitatea Tratatului nu consta în ceea ce putea să realizeze practic, ci în ceea ce simboliza : precum Planul Marshall - şi Tratatul de la Bruxelles din care a izvorât –, NATO ilustra schimbarea cea mai semnificativă produsă în Europa (şi în SUA) ca urmare a războiului – dorinţa de a împărtăşi informaţii, *de a coopera în domeniul apărării, securităţii, comerţului, politicii valutare* etc. Pentru prima oară în istorie, Forţele Aliate stăpâneau împreună şi pe timp de pace.

Dar acordurile din 1949 nu reprezentau forma definitivă a NATO. În primăvara anului 1950, Washingtonul se străduia încă să le explice francezilor şi altor naţiuni din Europa că singura şansă reală pentru apărarea Occidentului era reînarmarea Germaniei – subiect tensionat şi gest susceptibil, se credea, de a declanşa o reacţie imprevizibilă din partea lui Stalin. În orice caz, nimeni nu dorea să risipească resurse vitale pe *reînarmare. Neutralitatea – ca alternativă la o confruntare fără defensivă – devenea* din ce în ce mai populară în Germania şi Franţa deopotrivă. Dacă nu ar fi izbucnit chiar atunci războiul din Coreea (o ipoteză contrafactuală nu chiar absurdă, fiindcă era cât pe ce să nu aibă loc), profilul istoriei europene recente ar fi fost cu totul altul.

Printre erorile lui Stalin, cea mai serioasă a fost sprijinul dat lui Kim Ir Sen pentru invazia Coreei de Sud la 25 iunie 1950. Americanii şi europenii au conchis de îndată (greşit) că aceasta era doar o diversiune sau un preludiu, ţinta următoare fiind Germania – raţionament alimentat şi de *afirmaţia imprudentă a lui Walter Ulbricht*, potrivit căruia următoarea victimă avea să fie Republica Federală. Cu opt luni înainte, URSS testase cu succes bomba atomică, ceea ce i-a făcut pe experţii militari americani să exagereze capacitatea de război a Uniunii Sovietice ; chiar şi aşa, creşterea bugetului solicitată în documentul nr. 68 din 7 aprilie 1950 al Consiliului de Securitate Naţională nu ar fi fost aprobată dacă nu ar fi avut loc atacul coreean.

Riscul unui nou război în Europa era cu mult exagerat, dar nu inexistent. Stalin se gândea serios la un posibil asalt – nu asupra Germaniei, ci a Iugoslaviei –, dar a

renunțat la idee din cauza reînarmării occidentale. Exact așa cum Vestul a interpretat greșit implicarea sovietică în Coreea, la fel și Stalin – informat corect de serviciile sale de spionaj despre proiectele Statelor Unite de înarmare masivă – a presupus în mod eronat că americanii aveau și ei planuri de agresiune în estul Europei, sfera sa de influență. Aceste prezumții și erori de calcul păreau pe atunci fapte indubitabile, iar generalii și politicienii acționau pe baza precedentului istoric și a informațiilor limitate de care dispuneau.

Amploarea reînarmării în Occident era într-adevăr impresionantă. După ce președintele Truman a declarat starea de urgență la nivel național, bugetul apărării americane a crescut de la 15,5 miliarde de dolari în august 1950 la 70 miliarde în decembrie 1951. În 1952-1953, cheltuielile pentru apărare consumau 17,8% din produsul național brut al Statelor Unite, față de numai 4,7% în 1949. La cererea Washingtonului, aliații Americii din NATO au mărit și ei bugetul apărării: după o perioadă de scădere constantă după 1946, costurile militare în Marea Britanie au atins în 1951-1952 10% din PNB, crescând chiar mai repede decât în perioada de înarmare frenetică dinaintea războiului. În fiecare dintre statele membre NATO, cheltuielile militare au atins apogeul postbelic în anii 1951-1953.

Fără precedent erau și consecințele economice ale acestor subite investiții militare. Germania, în special, a fost asaltată de comenzi pentru instalații mecanice, unelte, vehicule și alte produse în care RFG excela, cu atât mai mult cu cât vest-germanii, neputând să fabrice arme, se concentrau pe celelalte ramuri industriale. Producția de oțel a RFG – 2,5 milioane de tone în 1946 și 9 milioane de tone în 1949 – a atins în 1953 aproape 15 milioane de tone. Deficitul dolarului în Europa și în lume a scăzut cu 65% într-un singur an, fiindcă Statele Unite cheltuiau în străinătate sume imense pe arme, stocuri de echipament, baze militare și soldați. La Torino, Fiat a obținut primele sale contracte americane, pentru avioane auxiliare (afacere încheiată de Washington la presiunile ambasadei de la Roma, din motive politice).

Nu toate veștile economice erau însă bune. Guvernul britanic a fost nevoit să redirecționeze fonduri pentru a-și îndeplini angajamentele militare în detrimentul asistenței sociale, ceea ce a scindat Partidul Laburist, aflat la putere, și l-a făcut să piardă alegerile din 1951. Costul vieții în Occident creștea pe măsură ce cheltuielile publice agravau inflația – după izbucnirea războiului din Coreea, în numai doi ani prețurile au crescut în Franța cu 40%. Europa de Vest, care abia începuse să culeagă roadele ajutorului economic american, era evident incapabilă să susțină pentru mult timp echivalentul unei economii de război, lucru confirmat de Actul american de Securitate Reciprocă din 1951 prin care Planul Marshall a luat sfârșit, devenind un program de ajutor militar. Spre sfârșitul anului 1951, Statele Unite trimiteau în Europa Occidentală aproape 5 miliarde de dolari sub formă de ajutor militar.

Dintr-un stimul pentru încrederea în sine a europenilor, NATO s-a transformat într-un angajament militar major, întemeiat pe resursele aparent nelimitate ale economiei Statelor Unite, obligându-i pe americani și aliații lor la o acumulare de forțe umane și materiale nemaivăzută pe timp de pace. Generalul Eisenhower s-a întors în Europa în calitate de comandant suprem al Forțelor Aliate, iar în Franța și Belgia au apărut state-majore și birouri administrative ale NATO. Pactul Nord-Atlantic era acum, fără

îndoială, o *alianță*. Sarcina sa principală era ceea ce strategii militari numesc „apărarea ofensivă" a Europei, și anume confruntarea cu Armata Roșie în centrul Germaniei. Consiliul NATO întrunit la Lisabona în februarie 1952 a decis că, pentru a îndeplini acest rol, alianța avea nevoie, în următorii doi ani, de cel puțin 96 de divizii noi.

Deși prezența militară americană era semnificativă și continua să crească, singurul mod în care NATO își putea atinge obiectivul era reînarmarea vest-germanilor. Coreea i-a obligat pe americani să deschidă acest subiect delicat (prima menționare oficială a fost făcută de Dean Acheson la o întâlnire a miniștrilor de Externe din septembrie 1950), deși la început chiar și președintele Truman era reticent. Pe de o parte, nimeni nu voia să pună arme în mâinile nemților la cinci ani după eliberarea Europei; pe de altă parte – și prin analogie cu dificultățile economice ale Bi-zonei cu numai trei ani în urmă –, era oarecum paradoxal să cheltuiești miliarde de dolari pentru a-i proteja pe vest-germani de un atac rus fără ca ei să contribuie cu nimic. Iar dacă Germania avea să devină, cum anticipaseră unii, un fel de zonă-tampon și viitor câmp de bătaie, atunci riscul de a aliena simpatia nemților, alimentându-le preferința pentru neutralitate, nu putea fi ignorat.

Moscova, desigur, nu privea cu ochi buni reînarmarea Germaniei Federale. Dar simțămintele sovietice nu mai erau, după iunie 1950, argumentul principal. Britanicii, deși foarte reticenți, nu vedeau altă soluție decât găsirea unei metode pentru a înarma Germania, menținând-o însă sub controlul ferm al Aliaților. Cel mai tare s-au opus francezii: când se alăturaseră NATO, cu siguranță nu se așteptau ca organizația să devină o umbrelă pentru remilitarizarea Germaniei. Franța a reușit să amâne acest moment până în 1954. Dar cu câtva timp înainte, politica franceză suferise deja o transformare semnificativă, care făcea ca Parisul să accepte cu relativă seninătate reconstrucția parțială a Germaniei. Frustrată de noua sa condiție (cea mai mică dintre marile puteri), nemulțumita Franță își găsise o nouă vocație: aceea de inițiatoare a unei noi Europe.

Ideea unei uniuni europene, sub o formă sau alta, nu era nouă. O varietate de uniuni vamale care mai de care mai nereușite existaseră în secolul al XIX-lea în Europa Centrală și de Vest, și chiar înaintea primului război mondial se afirma ocazional, din idealism, că viitorul Europei stătea în unirea părților ei disparate. Războiul însuși, în loc să spulbere asemenea viziuni optimiste, părea să le fi alimentat: după cum insista Aristide Briand, politician francez și entuziast autor de propuneri și pacte europene, venise timpul ca vechile rivalități să fie uitate, iar oamenii să gândească, să vorbească și să simtă ca niște europeni. În 1924, economistul francez Charles Gide și alți semnatari de pe tot continentul au lansat un Comitet Internațional pentru o Uniune Vamală Europeană. Trei ani mai târziu, un secretar de stat din Ministerul de Externe britanic se declara „stupefiat" de amploarea interesului continental pentru ideea paneuropeană.

Mai concret, primul război mondial a reușit, în mod curios, să-i facă pe francezi și germani să realizeze cât de mult depind unii de alții. După ce confuzia postbelică s-a risipit, iar Parisul a abandonat eforturile inutile de a smulge Germaniei reparații de război, în 1926, Franța, Germania, Luxemburg, Belgia și regiunea (pe atunci autonomă)

Saar au semnat un Pact Internaţional al Oţelului pentru a regla producţia şi a preveni capacitatea excesivă. Deşi în anul următor li s-au alăturat Cehoslovacia, Austria şi Ungaria, pactul rămânea un simplu cartel de tip tradiţional; însă Gustav Stresemann, prim-ministrul german, vedea în el embrionul viitoarelor acorduri transnaţionale - şi nu era singurul.

Ca multe proiecte ambiţioase din anii '20, Pactul Oţelului a supravieţuit cu greu crahului din 1929 şi crizei economice care a urmat. Dar el consfinţea ceea ce era clar încă din 1919: industria franceză a oţelului, dublată prin recăpătarea Alsaciei şi Lorenei, depindea acut de cărbunele german şi avea nevoie, prin urmare, de un cadru de colaborare pe termen lung. Situaţia era la fel de limpede pentru nemţi: când naziştii au ocupat Franţa în 1940 şi au semnat cu Pétain un acord stipulând plăţi şi livrări ce echivalau cu punerea silită a resurselor franceze în slujba economiei de război germane, mulţi observatori din ambele tabere au văzut în această „colaborare" franco-germană nucleul unei noi ordini economice „europene".

Pierre Pucheu, un membru de vază al guvernului de la Vichy care avea să fie executat de Francezii Liberi, imagina o ordine europeană postbelică fără bariere vamale, cu o singură economie şi o monedă unică. Viziunea lui Pucheu (împărtăşită de Albert Speer şi mulţi alţii) era o versiune contemporană sub auspicii hitleriste a Sistemului Continental napoleonian şi atrăgea o generaţie întreagă de birocraţi şi tehnicieni care se confruntaseră cu dificultatea de a elabora politici economice în anii '30.

Aceste concepţii erau cu atât mai tentante cu cât se prezentau ca izvorând din interesul comun paneuropean, şi nu ca proiecţii particulare ale unor interese naţionale distincte. Erau „europene", şi nu franceze sau germane, şi erau venerate ca atare în timpul războiului de cei care voiau cu orice preţ să creadă că ocupaţia nazistă poate avea şi aspecte pozitive. Faptul că naziştii unificaseră, tehnic vorbind, cea mai mare parte din Europa – anihilând graniţe, expropriind, integrând reţele de transport etc. – făcea ideea şi mai plauzibilă. Visul unei Europe eliberate de antagonismele din trecut era la fel de seducător şi pentru alte ţări. La patru ani după înfrângerea nazismului, în octombrie 1949, George Kennan îi mărturisea lui Dean Acheson că, deşi înţelege teama de un reviriment german, „în timpul războiului, trăind acolo, mi se părea adesea că singurul cusur al noii ordini hitleriste era Hitler".

Remarca lui Kennan a fost făcută în particular. În public, după 1945, puţini erau dispuşi să admită părţile bune ale Noii Ordini din timpul războiului – ordine ale cărei ineficienţă şi rea-credinţă sunt grav subestimate de Kennan. Interesul pentru cooperare economică intraeuropeană era neclintit: Jean Monnet, de pildă, continua să creadă după război, ca şi în 1943, că pentru a se bucura de „prosperitate şi progres social... statele din Europa trebuie să formeze o «entitate europeană», care le va transforma într-un monolit". Iar Mişcarea pentru Unitatea Europeană creată în ianuarie 1947 la sugestia lui Churchill avea entuziaştii săi.

Winston Churchill a fost de timpuriu un promotor influent al ideii de unitate europeană. La 21 octombrie 1942, îi scria lui Anthony Eden: „Trebuie să recunosc că mă gândesc în primul rând la Europa, la renaşterea gloriei europene... ar fi un dezastru fără margini dacă bolşevismul rus ar sufoca independenţa şi civilizaţia vechilor state europene. Deşi în prezent e greu de spus cum, am convingerea că

Europa poate acționa ca o familie, sub conducerea unui Consiliu European". Dar circumstanțele politice postbelice nu erau favorabile acestor idealuri. În cel mai bun caz, se spera la crearea unui forum pentru discuții europene – ceea ce a propus la Haga, în mai 1948, Congresul Mișcării pentru Unitate Europeană. Rod al acestei *sugestii, Consiliul Europei a fost inaugurat în mai 1949 la Strasbourg, unde s-a ținut* în luna august a aceluiași an prima sa reuniune: au luat parte delegați din Marea Britanie, Irlanda, Franța, țările Beneluxului, Italia, Suedia, Danemarca și Norvegia.

Consiliul nu avea putere și nici autoritate; nici un fel de statut judecătoresc, legislativ sau executiv. Delegații nu reprezentau pe nimeni. Cea mai mare realizare era simpla sa existență, deși în noiembrie 1950 s-a emis o Convenție Europeană a Drepturilor Omului care avea să capete în deceniile următoare o importanță sporită. După cum admitea Churchill într-un discurs ținut pe 19 septembrie 1946 la Zürich, „primul pas în recrearea unei familii europene trebuie să fie parteneriatul între Franța și Germania". Dar în primii ani de după război, francezii n-aveau nici un chef, după *cum am văzut, să pună la cale un astfel de parteneriat.*

Însă vecinii lor mai mici de la nord acționau prompt. Chiar înainte de sfârșitul războiului, guvernele în exil ale Luxemburgului, Belgiei și Olandei au semnat Acordul Benelux, eliminând barierele tarifare și anticipând libera circulație a capitalului, serviciilor și forței de muncă între țările lor. Uniunea Vamală Benelux a intrat în vigoare la 1 ianuarie 1948 și a provocat discuții incoerente între Franța, Italia și țările Beneluxului marginea unei posibile extinderi a cooperării într-un cadru lărgit. Dar proiectul incert al unei „Mici Europe" a eșuat din cauza problemei germane.

Toată lumea era de acord, așa cum au conchis negociatorii Planului Marshall în iulie 1947 la Paris, că „economia germană trebuie integrată în economia europeană în *așa fel încât să contribuie la creșterea nivelului general de trai*". Dar cum? Germania de Vest, chiar și după ce a devenit un stat în 1949, nu avea legături directe cu restul continentului decât prin mecanismele Planului Marshall și prin ocupația Forțelor Aliate – ambele temporare. Majoritatea occidentalilor încă vedeau în RFG o *amenințare, nu un* partener. Economic, olandezii au depins dintotdeauna de Germania (48% din câștigurile lor „invizibile" proveneau din comerțul german prin porturile și căile maritime olandeze), deci renașterea sa economică era vitală pentru olandezi. Dar în 1947 numai 29% din populația olandeză avea o atitudine „prietenească" față de Germania; pentru olandezi, era important ca Germania redresată economic să fie slabă din punct de vedere politic și militar. Părere împărtășită cu însuflețire de Belgia. Nici una dintre aceste țări nu concepea o reconciliere cu Germania fără implicarea liniștitoare a Marii Britanii.

Impasul a fost depășit prin evenimentele internaționale din 1948-1949. Odată cu lovitura de stat de la Praga, apariția unui stat vest-german, blocada Berlinului și planurile NATO, politicieni francezi ca Georges Bidault și Robert Schuman au înțeles că Franța trebuie să-și reconsidere atitudinea față de Germania. Exista acum o entitate politică vest-germană ce includea bazinul Ruhr și Renania; numai regiunea Saar fusese separată temporar de teritoriul german, însă cărbunele din această zonă nu era cocsificabil. Cum puteau fi controlate și în același timp mobilizate în avantajul francezilor resursele noii Republici Federale?

La 30 octombrie 1949, Dean Acheson i-a cerut lui Schuman ca Franţa să înceapă să includă noul stat vest-german în economia europeană. Francezii ştiau prea bine că trebuie să facă *ceva* – după cum avea să-i reamintească Jean Monnet lui Georges Bidault, americanii urmau să încurajeze cu siguranţă producţia de oţel a proaspăt formatei Germanii de Vest, iar dacă aceasta inunda piaţa, Franţa ar fi fost obligată să-şi protejeze propria industrie a oţelului, ajungându-se din nou la războaie comerciale. Aşa cum am văzut în capitolul III, Planul lui Monnet – şi cu el renaşterea Franţei – depindea de rezolvarea acestei dileme.

În aceste circumstanţe, Monnet a propus Ministerului de Externe francez aşa-numitul Plan Schuman. Era o adevărată revoluţie diplomatică, deşi una pregătită timp de cinci ani. În principiu era foarte simplu. În cuvintele lui Schuman, „guvernul francez propune ca întreaga producţie de cărbune şi oţel franco-germană să fie administrată de o Înaltă Autoritate comună, în cadrul unei organizaţii deschise şi participării altor ţări europene". Mai mult decât un cartel al cărbunelui şi oţelului, dar mai puţin decât un model de integrare europeană, propunerea lui Schuman era o soluţie practică la problema care sâcâia Franţa anului 1945. În viziunea lui Schuman, Înalta Autoritate urma să încurajeze competiţia, să controleze politica tarifară, investiţiile directe şi să facă tranzacţii în numele ţărilor participante. Şi, mai ales, să preia controlul bazinului *Ruhr şi al altor resurse vitale din mâini exclusiv germane. Era o soluţie europeană la* o problemă – *principala* problemă – franceză.

Robert Schuman şi-a anunţat Planul pe 9 mai 1950, la o zi după ce îl informase pe Dean Acheson. Englezii nu primiseră nici un avertisment. Quai d'Orsay savura situaţia: prima revanşă măruntă pentru atâtea decizii anglo-americane luate fără a consulta Parisul. Cea mai recentă fusese, cu numai opt luni înainte, devalorizarea unilaterală de către Marea Britanie a lirei sterline cu 30%; doar americanii fuseseră anunţaţi, iar restul Europei a fost nevoit să se conformeze[10]. Paradoxal, tocmai amintirea riscurilor legate de lipsa de comunicare între statele europene şi apariţia unor noi interese economice îi determinase pe Monnet şi pe ceilalţi să elaboreze respectiva soluţie.

Guvernul german a întâmpinat de îndată favorabil propunerea lui Schuman – şi avea toate motivele s-o facă: încântat, Konrad Adenauer i-a răspuns lui Schuman că „planul guvernului francez a dat relaţiilor dintre ţările noastre, ce riscau să fie paralizate de răceală şi neîncredere, un imbold nou către cooperarea constructivă". Sau, cum le-a spus tot el, mai franc, subordonaţilor săi: *Das ist unser Durchbruch* („Am ieşit la lumină"). Pentru prima oară, Republica Federală Germană se alătura unei organizaţii internaţionale pe picior de egalitate cu alte state independente şi *devenea indisociabilă de alianţa Vestului, cum dorise Adenauer.*

Nemţii au fost primii care au ratificat Planul Schuman. Apoi Italia şi ţările Beneluxului, deşi la început olandezii nu voiau să se implice fără englezi. Aceştia din urmă au declinat invitaţia lui Schuman, iar fără Marea Britanie scandinavii nici nu se gândeau să semneze. Aşadar doar şase state occidentale au semnat, în aprilie 1951, Tratatul de la Paris, care punea bazele Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului (CECO).

10. Ministrul francez de Finanţe Henri Queuille s-a plâns ambasadorului american în Franţa de „completa lipsă de loialitate" a Marii Britanii.

Poate că merită să ne oprim asupra unei trăsături a Comunităţii care n-a trecut nici atunci neobservată. Toţi cei şase miniştri de Externe care au semnat Tratatul în 1951 erau membri ai unui partid creştin-democrat. Politicienii de vârf din principalele state membre – Alcide De Gasperi, Konrad Adenauer şi Robert Schuman – erau toţi născuţi aproape de graniţă: De Gasperi în Trentino, în nord-estul Italiei, Adenauer în Renania şi Schuman în Lorena. La naşterea lui De Gasperi – şi o mare parte din viaţa sa ca adult – Trentino făcea parte din Imperiul Austro-Ungar, iar el a studiat la Viena. Schuman a crescut în Lorena când aceasta făcea parte din Imperiul German. În tinereţe a făcut parte din asociaţii catolice – aceleaşi pe care le frecventase Adenauer cu zece ani mai devreme. Când se întâlneau, cei trei conversau în limba lor comună, germana.

Pentru ei, ca şi pentru colegii lor creştin-democraţi din Olanda, din Luxemburgul bilingv şi din Belgia bilingvă şi biculturală, un proiect de cooperare europeană reprezenta o soluţie economică, dar şi culturală: un mod de a depăşi criza civilizaţiei care nimicise Europa cosmopolită a tinereţii lor. Venind de la marginile propriilor ţări, unde dintotdeauna identităţile fuseseră multiple şi frontierele mobile, Schuman şi colegii lui nu se speriau de o oarecare întrepătrundere a suveranităţilor naţionale. Nu de mult, în timpul războiului şi ocupaţiei, cele şase ţări membre ale CECO îşi văzuseră suveranitatea călcată în picioare: aşadar nu aveau mult de pierdut. Creştin-democraţi, toţi erau preocupaţi de coeziunea socială şi responsabilitatea colectivă, ceea ce îi făcea să încline în favoarea unei Înalte Autorităţi transnaţionale care să exercite puterea executivă pentru binele comun.

Mai la nord, perspectivele erau întrucâtva diferite. Pentru regiunile protestante ale Scandinaviei şi Marii Britanii (sau în abordarea protestantă a unui neamţ din nord *precum Schumacher), CECO avea un iz autoritarist. Social-democratul Tage Erlander,* prim-ministru al Suediei între 1948 şi 1968, chiar îşi motiva poziţia ambivalentă faţă de aderarea la CECO invocând strivitoarea majoritate catolică din noua Comunitate. Kenneth Younger, consilierul lui Bevin, nota în jurnalul său pe 14 mai 1950 (la cinci zile după ce aflase despre Planul Schuman) că, deşi era de acord cu integrarea economică europeană în general, noile propuneri „ar putea fi încă un pas în consolidarea «internaţionalei negre» a catolicilor, care conduce din umbră Consiliul Europei". Pe atunci, nu era un punct de vedere ieşit din comun sau rar întâlnit.

CECO nu era o „internaţională neagră". Nu era nici măcar o forţă economică reală, fiindcă Înalta Autoritate nu a exercitat niciodată drepturile pe care Monnet voia să i le confere. Mai degrabă, ca multe alte inovaţii instituţionale din acei ani, ea a oferit spaţiul psihologic în care Europa a avansat, regăsindu-şi încrederea în sine. Cum îi explica Adenauer lui Macmillan zece ani mai târziu, CECO nu era nici măcar o organizaţie economică *propriu-zisă (şi, prin urmare, Marea Britanie avusese* dreptate, după părerea lui, să nu adere). Nu era nici măcar un proiect de integrare europeană, dacă lăsăm la o parte fanteziile lui Monnet, ci doar cel mai mic numitor comun al intereselor occidentale reciproce în momentul semnării. Era, sub aparenţa economică, un vehicul politic: un mecanism pentru a depăşi ostilitatea franco-germană.

Între timp, problemele pentru care fusese creată CECO au început să se rezolve singure. În ultimul trimestru al anului 1949, producţia industrială a RFG a atins

nivelul din 1936; spre sfârşitul lui 1950, îl depăşise cu o treime. În 1949, balanţa comercială a Germaniei de Vest cu Europa se baza pe exportul de materii prime (în principal cărbune). Un an mai târziu, în 1950, balanţa era negativă, fiindcă Germania îşi utiliza materiile prime în industria locală. În 1951, balanţa era din nou pozitivă şi avea să rămână aşa timp de mulţi ani, graţie exportului german de bunuri *fabricate*. La sfârşitul anului 1951, volumul exporturilor germane era de şase ori mai mare decât cel din 1948, iar cărbunele, comerţul şi produsele finite germane impulsionau renaşterea economică a Europei – spre sfârşitul anilor '50, Europa de Vest suferea chiar efectele supraofertei de cărbune. E greu de estimat care a fost în toate acestea rolul CECO – maşina industrială germană fusese pusă în mişcare nu de Schuman, ci de Coreea. Până la urmă, nici nu conta atât de mult.

Dacă CECO era mult mai puţin importantă decât s-a pretins – dacă implicarea francezilor în organisme supranaţionale nu era decât un tertip pentru a controla o Germanie în care continuau să nu aibă încredere şi dacă boomul economic european nu datora mare lucru Înaltei Autorităţi, care nu influenţa mai deloc concurenţa, piaţa muncii şi preţurile –, atunci de ce au refuzat englezii să i se alăture? Şi de ce neparticiparea lor a făcut atâtea valuri?

Englezii nu aveau nimic împotriva unei uniuni vamale europene – erau chiar în favoarea ei, cel puţin pentru ceilalţi europeni. Ce îi deranja la Înalta Autoritate era ideea de putere executivă supranaţională, chiar dacă aceasta dirija producţia şi preţul a numai două produse. Londra îşi exprimase clar poziţia de ceva vreme: în 1948, când Bevin discuta cu guvernul laburist propunerile americane pentru viitoarea Organizaţie pentru Cooperare Economică Europeană, grija sa principală era „să menţină controlul efectiv în mâinile delegaţiilor naţionale... pentru a împiedica secretariatul (sau un preşedinte «independent») să acţioneze de unul singur... Nici nu se pune problema ca organizaţia să dea ordine membrilor individuali".

Reticenţa britanică în a ceda câtuşi de puţin controlul naţional era evident incompatibilă cu rolul CECO, aşa cum îl înţelegea Monnet. Marea Britanie vedea în Comunitate începutul unei ingerinţe continentale în afacerile insulare, cu implicaţii pe cât de neclare, pe atât de periculoase. Explicând refuzul Marii Britanii de a adera, Bevin îi spunea lui Acheson: „Când la mijloc sunt aspecte de o importanţă vitală, nu putem semna cu ochii închişi; la fel ar face şi americanii, sunt convins, dacă ar fi puşi într-o situaţie similară". Subordonaţilor săi le-a împărtăşit aceleaşi presimţiri negre despre Consiliul Europei în cuvinte şi mai plastice: „Dacă deschidem cutia Pandorei, nu se ştie ce cai troieni mai ies din ea"

Raţionamentul britanic era în parte unul economic. Economia Regatului – mai ales ramura bazată pe comerţ – părea mult mai sănătoasă decât cea a vecinilor de pe continent. În 1947, exporturile britanice valorau cât exporturile Franţei, Italiei, Germaniei de Vest, Norvegiei, Danemarcei şi ţărilor Beneluxului luate la un loc. În timp ce statele occidentale făceau pe atunci comerţ mai ales între ele, Marea Britanie avea tranzacţii importante în întreaga lume – ba mai mult, comerţul britanic cu Europa era *mult mai redus* în 1950 decât în 1913.

În ochii oficialilor britanici, ţara avea aşadar mai mult de pierdut decât de câştigat dacă se implica în aranjamente economice obligatorii cu ţări ale căror perspective erau incerte. Cu un an înainte de propunerea lui Schuman, poziţia Marii Britanii, exprimată în particular de funcţionari publici importanţi, era următoarea: „Nu ne interesează cooperarea economică pe termen lung cu Europa. În cel mai bun caz ne-ar greva resursele; în cel mai rău, ne-ar compromite economia". La care trebuie adăugată nervozitatea aparte a Partidului Laburist când venea vorba de implicarea în acorduri continentale ce i-ar fi putut îngrădi libertatea de a adopta măsuri „socialiste" acasă, măsuri strâns legate de interesele corporatiste ale vechilor sindicate industriale ce fondaseră partidul cu cincizeci de ani în urmă: după cum explica prim-ministrul interimar Herbert Morrison Cabinetului în 1950, când invitaţia lui Schuman a fost (sumar) analizată, „nu merge, nu se poate, minerii din Durham nu înghit aşa ceva".

Şi apoi mai era Commonwealthul. În 1950, Commonwealthul britanic cuprindea mari părţi din Africa, Asia de Sud, Australia, Oceania şi cele două Americi. Teritorii coloniale din Malaysia până în Ghana aduceau profituri frumoase şi menţineau în Londra sume importante – faimoasele „balanţe sterline". Commonwealthul reprezenta o sursă majoră de materii prime şi alimente, iar Imperiul (cum îi spuneau încă majoritatea britanicilor) era o componentă esenţială a identităţii naţionale – sau cel puţin aşa părea. Pentru majoritatea politicienilor era imprudent – şi practic imposibil – să includi Marea Britanie într-un sistem continental european, care i-ar fi eclipsat o dimensiune esenţială a existenţei.

Marea Britanie făcea aşadar parte din Europa, dar şi dintr-o comunitate imperială de limbă engleză, la scară mondială. Şi avea o relaţie aparte cu Statele Unite. Englezii aveau păreri împărţite în privinţa Americii, pe care o antipatizau fiindcă o percepeau de la distanţă ca pe un „paradis al splendorilor consumului" (Malcolm Bradbury), la antipodul existenţei lor chinuite. Guvernele britanice, pe de altă parte, continuau să-şi exprime încrederea în ceea ce mai târziu se va numi „relaţia specială" dintre cele două ţări. Într-o anumită măsură, poziţia era motivată de prezenţa britanicilor la „masa principală" ca una din cele trei mari puteri la Yalta şi Potsdam şi ca a treia putere nucleară după testarea cu succes a unei bombe britanice în 1952. Se baza şi pe colaborarea strânsă dintre cele două ţări în timpul războiului. Şi puţin pe senzaţia foarte englezească de superioritate faţă de cei care îi înlocuiseră pe tronul imperial[11].

Americanii erau frustraţi de faptul că Marea Britanie ezita să-şi lege soarta de cea a Europei şi iritaţi de insistenţa cu care britanicii ţineau să-şi păstreze statutul imperial. Cu toate acestea, Londra nu acţiona în 1950 doar din încăpăţânare sau prin prisma amăgirilor imperiale. Cum avea să recunoască mai târziu şi Monnet în memoriile sale, Marea Britanie nu fusese invadată sau ocupată: „Nu simţea nevoia să exorcizeze istoria". Britanicii au trăit al doilea război mondial ca pe un moment de unitate şi reconciliere naţională, şi nu ca pe o breşă corozivă în structura statului şi naţiunii,

11. Un punct de vedere excelent redat de aceste versuri anonime, scrise în timp ce Marea Britanie îşi negocia împrumutul postbelic: „La Washington, lordul Halifax/ I-a şoptit lordului Keynes: / «Fără-ndoială, ei au banii./ Dar *noi* suntem mai isteţi»".

cum a rămas în memoria celor de pe continent. În Franţa, războiul a revelat viciile culturii politice naţionale; în Marea Britanie, el a părut să valideze instituţiile şi obiceiurile naţionale. Pentru majoritatea englezilor, războiul s-a purtat între Germania şi Marea Britanie, iar poporul britanic a ieşit învingător, pe deplin răzbunat[12].

Marea Britanie se detaşa de continent prin mândria tăcută a unei ţări capabile să *sufere, să îndure şi, în cele din urmă, să triumfe. Sentiment care a modelat şi cultura* politică a anilor postbelici. În alegerile din 1945, laburiştii au obţinut pentru prima oară o majoritate parlamentară clară şi au pus în practică o largă paletă de naţionalizări şi reforme sociale, ducând la apariţia primului stat asistenţial din lume. Reformele guvernamentale erau în general populare, chiar dacă atitudinile şi obiceiurile cele mai profunde ale naţiunii s-au schimbat remarcabil de puţin. Cum scria J.B. Priestley în iulie 1949 în *The New Statesman*, „suntem o monarhie socialistă care e, de fapt, ultimul monument al liberalismului".

Politica internă în Marea Britanie gravita, după război, în jurul aspectelor de justiţie socială şi a reformelor instituţionale necesare. Lucru datorat în bună măsură eşecului cumulativ al guvernelor precedente, care ignoraseră inegalitatea socială. Reorientarea tardivă a dezbaterii spre cheltuieli publice urgente – sănătate, educaţie, transport, locuinţe, pensii – le părea multora o recompensă binemeritată pentru sacrificiile recente ale ţării. Dar însemna şi că majoritatea alegătorilor britanici (şi mulţi membri ai Parlamentului) nici nu-şi imaginau cât de săracă era ţara lor şi ce preţ plătiseră pentru victoria în bătălia epică împotriva Germaniei.

În 1945, Marea Britanie era insolvabilă. Englezii se mobilizaseră total şi mai mult timp decât orice altă ţară: în 1945, 10 milioane de femei şi bărbaţi (dintr-o populaţie activă de 21,5 milioane) erau înrolaţi sau fabricau arme. În loc să dimensioneze efortul de război după resursele limitate ale ţării, Winston Churchill a riscat totul, împrumutând de la americani şi vânzând posesiuni britanice din străinătate pentru ca banii şi echipamentul să nu lipsească. Cum spunea un ministru de Finanţe din timpul războiului, în aceşti ani „Anglia s-a transformat din cel mai mare creditor în cel mai mare debitor din lume". Al doilea război mondial a costat Marea Britanie de două ori mai mult decât primul; ţara a pierdut un sfert din averea naţională.

De aici crizele valutare recurente din anii de după război, când Marea Britanie avea de plătit, dintr-un venit drastic redus, datorii imense în dolari. De aceea Planul *Marshall n-a avut aproape nici un impact asupra investiţiilor sau modernizării* industriale: 97% din fonduri (mai mult decât oriunde altundeva) au fost folosite pentru achitarea imensei datorii externe. Pentru orice ţară europeană medie, aceste probleme ar fi fost destul de grave în circumstanţele vitrege ale perioadei postbelice; pentru Marea Britanie, ele erau exacerbate de responsabilităţile imperiale la scară globală.

După 1939, Marea Britanie a plătit din ce în ce mai scump pentru statutul de mare putere. Între 1934 şi 1938, cheltuielile militare şi diplomatice ajungeau la 6 milioane

12. Germanii *nu* îşi aminteau, pe bună dreptate, războiul în această lumină, şi aveau să fie nedumeriţi decenii la rând de sloganurile microbiştilor englezi şi de titlurile din presa britanică de scandal, care îi numeau „Kraut" („varză"), „huni" etc.

de lire sterline pe an. În 1947, bugetul prevedea 209 milioane de lire sterline numai pentru costurile militare. În iulie 1950, în zorii războiului din Coreea - adică *înainte* de marile cheltuieli pentru înarmare antrenate de izbucnirea conflictului -, Marea Britanie avea o flotă navală completă în Atlantic, una în Mediterana şi o a treia în Oceanul Indian, precum şi o „staţie chineză" permanentă. În întreaga lume existau 120 de escadrile ale Aviaţiei Regale Britanice, iar armatele sau trupele erau staţionate permanent în Hong Kong, Malaysia, Golful Persic şi Africa de Nord, Trieste şi Austria, Germania de Vest şi, bineînţeles, Marea Britanie. Pe deasupra, un amplu şi costisitor corp diplomatic, consular şi de spionaj, împrăştiat peste tot în lume, pe lângă funcţionarii din colonii: o grea povară birocratică şi administrativă, chiar şi după retragerea englezilor din India.

Pentru a merge înainte în aceste circumstanţe extreme, britanicii s-au supus voluntar la privaţiuni, acceptând o penurie fără precedent - ceea ce explică o trăsătură frapantă a acelor ani: victorioasă, mândra Anglie părea mai cenuşie şi mai tristă decât acele ţări continentale mai devreme învinse, ocupate şi devastate. Totul era raţionalizat, limitat, controlat. Pesimist notoriu, redactorul şi eseistul Cyril Connolly surprindea totuşi cu acurateţe spiritul vremii când compara, în aprilie 1947, America şi Marea Britanie:

> Aici nu avem decât jumătăţi de ego; cei mai mulţi dintre noi nu sunt bărbaţi sau femei, ci membri ai unei vaste clase asexuate, ponosite, chinuite şi reglementate până la refuz, cu boarfe vechi, cartele de alimente şi cărţi poliţiste, cu apatiile noastre învechite, stricte şi înciudate - un popor măcinat de griji. Iar simbolul acestei stări e Londra, devenită cel mai întins, trist şi plumburiu dintre marile oraşe, cu zeci de case scorojite şi nelocuite, cu birturi fără friptură şi cârciumi fără bere în cartiere cândva însufleţite şi pieţe altădată elegante... cu mulţimi târându-se în impermeabile veştede pe lângă iedera cantinelor, sub un cer veşnic tern, apăsător ca un capac de tablă.

Era epoca austerităţii. Pentru a mări exporturile (şi a obţine astfel valuta străină indispensabilă), aproape totul era raţionalizat sau, pur şi simplu, inexistent: carne, zahăr, haine, maşini, benzină, călătorii în străinătate, chiar dulciuri. Din 1946 până în iulie 1948 a fost raţionalizată pâinea, ceea ce nu se întâmplase nici măcar pe timp de război. La 5 noiembrie 1949, guvernul a sărbătorit ostentativ „sfârşitul raţiilor", dar multe au fost impuse din nou când s-a strâns iar cureaua cu ocazia războiului din Coreea. Raţionalizarea alimentelor de bază a luat sfârşit în Marea Britanie abia în 1954, mult după restul Europei de Vest. Scenele stradale din anii postbelici ar fi părut cunoscute celor din blocul sovietic; amintindu-şi de acei ani, o gospodină englezoaică povestea: „Era coadă la orice, chiar dacă nu ştiam ce se dă... stăteai la coadă fiindcă ştiai că e ceva la capăt".

Britanicii au îndurat lipsurile cu stoicism - poate şi din convingerea că erau egal distribuite în societate -, însă nemulţumirea acumulată faţă de raţii şi constrângeri, precum şi aerul de paternalism puritan adoptat de unii oficiali laburişti (în special ministrul de Finanţe, sir Stafford Cripps) au contribuit la succesul conservatorilor în alegerile din anii '50. Senzaţia că nu aveai de ales şi nu îţi rămânea decât să te încrezi

în guvern făcea ca prima generaţie a Angliei postbelice să fie, spre deosebire de cea care avea să-i urmeze, „prudentă, timidă, recunoscătoare pentru orice nimic şi cu ambiţii modeste", cum îşi aminteşte David Lodge despre anii tinereţii. Dar nimicurile cu pricina nu erau de lepădat. Sam Watson, liderul sindicatului minier din Durham, declara la conferinţa anuală din 1950 a Partidului Laburist: „Sărăcia a fost eradicată. Foamea-i doar o amintire. Bolnavii sunt îngrijiţi. Bătrânii sunt respectaţi, iar copiii noştri cresc într-o ţară a tuturor posibilităţilor".

Regatul rămânea o societate a deferenţei, sensibilă la diferenţele de clasă – iar statul asistenţial, după cum am văzut, era de folos mai mult clasei de mijloc. Dar legislaţia postbelică a redistribuit într-adevăr veniturile: proporţia din averea naţională deţinută de cei mai bogaţi (1%) oameni a scăzut de la 56% în 1938 la 43% în 1954, iar dispariţia completă a şomajului dădea motive de optimism, spre deosebire de sinistrul deceniu dinaintea războiului. Între 1946 şi 1948, 150.000 de britanici au emigrat în Canada, Australia şi Noua Zeelandă, şi mult mai mulţi se gândeau la aceeaşi soluţie, însă în 1951 greul părea să fi trecut, iar ţara oferea spectacolul optimist al unui Festival Britanic ce marca 100 de ani de la marea Expoziţie a prinţului Albert din 1851.

Humphrey Jennings a rezumat admirabil sentimentele vremii în documentarul său despre Anglia anului 1951, „Portret de familie". Titlul în sine (pe care nu l-ar fi ales un cineast din Franţa, Italia, Belgia sau Germania) dezvăluie o trăsătură specifică. Printr-un noian de amintiri comune despre gloria şi suferinţa din războiul recent, scăldate într-o mândrie locală abia conştientizată, filmul celebrează spiritul englez. Se insistă pe ştiinţă şi progres, pe muncă şi organizare. Fără cea mai vagă referinţă la vecinii sau aliaţii Angliei (*sic*), ţara e prezentată în 1951 aşa cum fusese, de fapt, în 1940: un erou solitar.

În 1828, poetul german Heinrich Heine făcea o remarcă devenită celebră: „Rareori îi vezi pe englezi, în dezbaterile lor parlamentare, enunţând un principiu. Ei discută numai despre utilitatea sau inutilitatea unui lucru, invocând fapte pro şi contra". E adevărat că în 1950 britanicii au respins propunerea lui Schuman din cauza tradiţionalei lor reţineri faţă de complicaţiile continentale, precum şi pentru că nu vedeau utilitatea participării la un proiect economic. Dar decizia de a nu se alătura CECO a fost mai ales una instinctivă, psihologică şi chiar sentimentală, rezultat al unei experienţe recente absolut aparte. În ianuarie 1952, Anthony Eden rezuma astfel decizia britanică în faţa unui public newyorkez: „E ceva ce ştim, adânc în sufletul nostru, că nu putem face".

Decizia nu era definitivă, dar în acea conjunctură s-a dovedit fatală. În absenţa Marii Britanii (şi, în consecinţă, a ţărilor scandinave), puterea în „Mica Europă" occidentală a revenit automat Franţei. Cum ar fi făcut şi britanicii, francezii au modelat „Europa" după chipul lor, creând în timp instituţii şi politici conform precedentului francez. Nu englezii, ci alţii de pe continent şi-au exprimat pe atunci regretul faţă de turnura luată de evenimente. Lideri europeni importanţi doreau din tot sufletul ca Marea Britanie să se implice. Aşa cum avea să-şi amintească cu regret belgianul Paul-Henri Spaak, „rolul de lider moral era al vostru – nu trebuia decât să-l

vreţi". Şi Monnet se va întreba, retrospectiv, cum ar fi arătat lucrurile dacă Marea Britanie ar fi luat iniţiativa atunci când avea o autoritate fără egal. Zece ani mai târziu, englezii şi-au reconsiderat, ce-i drept, poziţia. Dar în Europa postbelică un deceniu însemna o veşnicie: zarurile fuseseră aruncate.

La scurt timp după capitularea Germaniei în 1945, un copil trece pe lângă cadavrele deţinuţilor din lagărul Bergen-Belsen, *împinse cu sutele pe marginea unui drum* de ţară. Cum făceau pe atunci şi cei mai mulţi germani adulţi, el îşi fereşte privirea.

Soldaţi germani condamnaţi pentru crime de război şi spânzuraţi public la Kiev în 1946. Deşi după război sovieticii înscenau procese şi organizau execuţii din motive cel puţin suspecte, atrocităţile comise de armata germană, SS şi colaboratorii lor locali erau cât se poate de reale.

Draža Mihailovic, liderul cetnicilor din Iugoslavia (mişcarea de rezistenţă *naţionalistă din timpul* războiului), în faţa unui tribunal militar în iunie 1946. Pentru partizanii comunişti, cetnicii erau o ameninţare aproape la fel de mare ca ocupaţia străină; după război, Tito i-a suprimat fără milă. Mihailovic a fost împuşcat pe 18 iulie 1946.

Acuzată de „colaborare orizontală" cu ocupanţii germani, o franţuzoaică e rasă în cap şi plimbată pe străzile oraşului Laval, eliberat cu numai câteva ore în urmă de soldaţii americani (august 1944). Mii de femei din Franţa, Belgia şi Olanda au suferit persecuţii similare.

Coadă la cărbune în Londra, în toiul iernii geroase a anului 1947 (februarie). Penuria de combustibil era atât de acută, încât femeile trebuiau să stea la coadă câte o zi întreagă pentru a-şi primi raţia săptămânală. Cărucioarele nu sunt pentru copii, ci pentru cărbune.

Mamă cu copii încasând alocaţia familială la Stratford, în estul Londrei, pe 6 august 1946 – ziua când alocaţiile au fost introduse în premieră. Statele asistenţiale din Europa postbelică au înfăptuit o veritabilă revoluţie socială, ameliorând semnificativ condiţia claselor muncitoare şi de mijloc.

Planul Marshall (i) : Primul transport de zahăr din Caraibe ajunge la docurile londoneze pe 3 februarie 1949 (întâmpinat de ministrul laburist John Strachey, stânga, şi Elmer Holmgreen, reprezentantul Planului Marshall, centru).

Planul Marshall (ii) : Crăciun în Atena, 1949 : orfanilor greci li se distribuie pâine făcută din „grâul Marshall". Chiar şi în Grecia mizeră, Planul Marshall contribuia cu succes nu numai la reconstrucţia economică, ci şi la ridicarea moralului.

Planul Marshall (iii) : „Oamenii din lumea întreagă nu vor să se repete ororile războiului" – Iosif Visarionovici Stalin (ouăle sunt însoţite de o puşcă înfăşurată într-un document cu înscrisul *Pactul Nord-Atlantic*). De remarcat că susţinătorii occidentali ai Uniunii Sovietice mărşăluiesc sub un stindard *francez*.

Cehi adunați pe 25 februarie 1948 în Piața Wenceslas din Praga, unde Klement Gottwald anunța formarea unui nou guvern. În rândul spectatorilor, emoții dintre cele mai diverse – lovitura de stat comunistă nu a suscitat nici pe departe oprobriul universal.

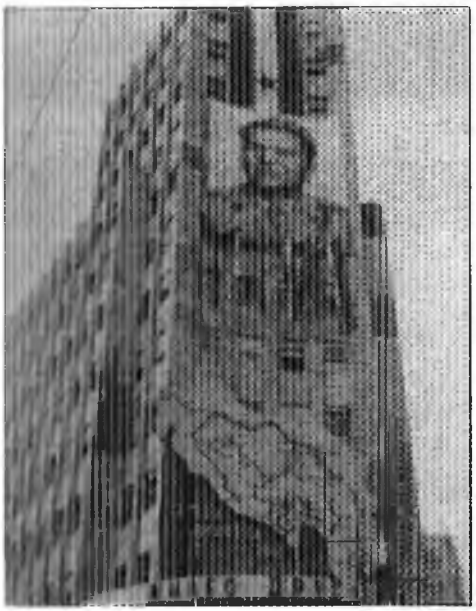

Imaginea lui Iosif Broz Tito împodobește o clădire din Belgrad (iulie 1948). În primăvara anului 1948, Stalin a rupt relațiile cu Iugoslavia comunistă nu din cauza politicilor ei, ci enervat de nesupunerea lui Tito, care întreținea un cult al personalității rival și reprezenta o amenințare crescândă pentru monopolul moscovit asupra autorității comuniste.

Un avion american aterizând pe Aeroportul Tempelhof din Berlin (iunie 1948). Eroare strategică majoră a lui Stalin, blocada Berlinului timp de 11 luni a risipit iluziile neutraliste în Germania și i a legat pe aliații occidentali de fosta capitală germană, precipitând formarea Alianței Nord-Atlantice.

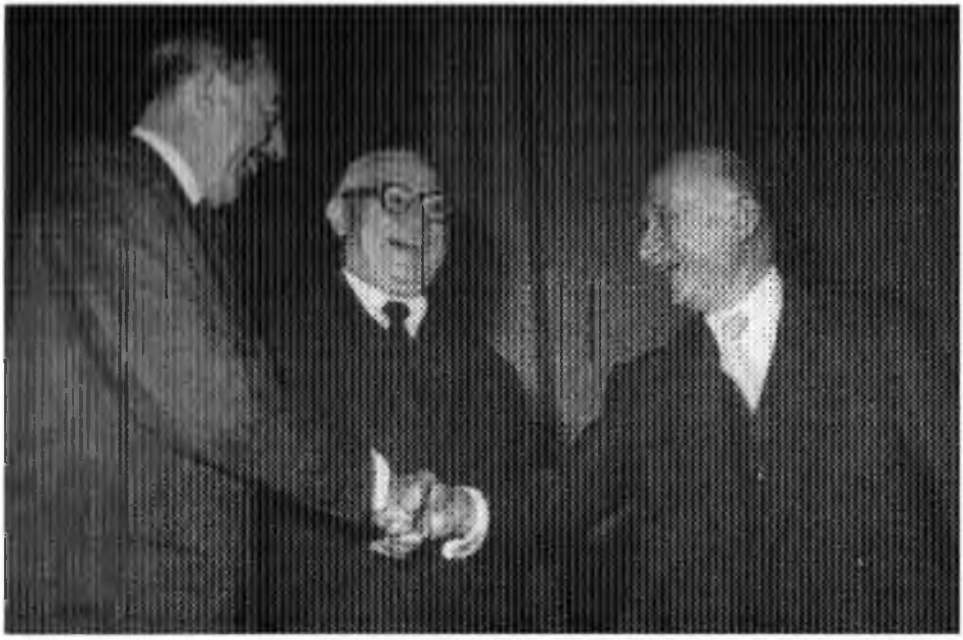

Martor la Creaţie [memoriile lui Dean Acheson, pentru care a primit Premiul Pulitzer – n.t.]. De la stânga la dreapta: Dean Acheson, secretar de stat american şi spirit tutelar al politicii de „stăvilire a comunismului": Ernest Bevin, ministru de Externe britanic după război, iniţiatorul Alianţei Nord-Atlantice; Robert Schuman, om de stat francez, părintele Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului.

Socialismul cu faţă umană: tătucul Stalin la tribuna oficială în Moscova (1949). „Îmi amintea de despoţii din vremea Renaşterii – fără principii, fără metode, dar şi fără vorbe goale –, întotdeauna «da» sau «nu», deşi puteai conta pe el numai la «nu»." (Clement Attlee, prim-ministru britanic)

Revolta din Berlinul de Est (17 iunie 1953) a fost, în blocul sovietic, primul semn că poporul ar putea să „își piardă încrederea în guvern". Soluția (propusă ironic de Brecht) de a „dizolva poporul și a alege altul" s-a dovedit irealizabilă – dar nu din lipsă de bunăvoință...

László Rajk (centru) în ultima zi a procesului său, 23 septembrie 1949. Ca ministru de Interne comunist, Rajk fusese responsabil de moartea multor oameni nevinovați, dar procesul și execuția ce i-a urmat l-au transformat într-un martir în ochii generațiilor următoare.

Muncitori în gulagul sovietic (aprox. 1952). În acel an, la apogeul celei de-a doua terori staliniste, în taberele de muncă sovietice se aflau 1.700.000 de prizonieri; alți 800.000 se găseau în coloniile de muncă și 2.753.000 în „așezările speciale". Sentința „normală" în gulag era de 25 de ani.

Jean Paul Sartre admirând cărți rare în Biblioteca Națională din Leningrad (23 iunie 1954). Deși indulgența lui Sartre față de comunism în acești ani se baza mai mult pe iluzii romantice (și pe anti-americanism) decât pe ideologie, ea i-a umbrit mai târziu strălucirea din deceniile postbelice, știrbindu-i reputația internațională.

Raymond Aron (stanga) vizitând Radio Europa Liberă la München (1952). Aron era un liberal într-o epocă antiliberală: opțiunile sale politice erau adesea incomprehensibile pentru ceilalți intelectuali. „În politică nu avem de ales niciodată între bine și rău, ci între preferabil și detestabil".

VI

În vâltoare

Orice ai spune... comuniştii erau mai deştepţi. Aveau un program grandios, un plan pentru o lume nou-nouţă în care să existe un loc pentru fiecare... De la început, unii şi-au dat seama că lumea asta idilică nu se potrivea cu temperamentul lor şi au încercat să părăsească ţara. Dar cum lumea idilică era prin definiţie aceeaşi pentru toţi, cel care dorea să emigreze îi negau implicit validitatea. În loc să ajungă în străinătate, au ajuns după gratii.

Milan Kundera

Şi uite aşa trebuia să-i înveţi pe oameni să nu gândească şi să nu emită judecăţi, trebuia să-i forţezi să aibă năluciri şi să negi vehement ceea ce toţi vedeau limpede.

Boris Pasternak, *Doctor Jivago*

În lagăr am cunoscut mulţi oameni care pricepeau destul de bine ce se întâmpla în ţară şi care, în acelaşi timp, aveau un cult religios pentru Stalin.

Evghenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*

Stalinismul înseamnă uciderea omului lăuntric. Indiferent ce zic sofiştii, indiferent ce minciuni spun intelectualii comunişti, la asta se reduce totul. Omul lăuntric trebuie ucis pentru ca în suflet să pătrundă Decalogul comunist.

Alexander Wat

Aici mai întâi spânzură omul şi apoi îl judecă.

Molière, *Monsieur de Pourceaugnac*

În anii de după 1945, occidentalii erau pur şi simplu înspăimântaţi de Uniunea Sovietică. Armata Roşie mărşăluia pe jos, transportând armele şi muniţiile în care trase de vite; soldaţii n-aveau parte de permisii şi, dacă ezitau, nici de clemenţă: numai în 1941 şi 1942, 157.593 dintre ei au fost executaţi pentru „laşitate". Dar, după

un început şovăielnic, URSS a copleşit şi a îngenuncheat colosul nazist, zdrobind magnifica maşină de război germană. Pentru prieteni, ca şi pentru duşmani, victoria sovietică în al doilea război mondial ilustra împlinirile bolşevismului. Politica lui Stalin dădea roade, crimele-i antebelice erau aproape uitate. Victoria, cum Stalin ştia prea bine, e măsura succesului.

Dar victoria sovietică a fost amarnic de scumpă. Dintre toţi învingătorii din al doilea război mondial – ba chiar dintre toate ţările participante, învinşi şi învingători la un loc –, numai URSS a suferit pagube economice permanente. Pierderile umane şi materiale erau imense şi se vor face simţite decenii la rând. Zdeněk Mlynář, un comunist ceh care studia la Moscova în 1950, evoca oraşul cufundat în „sărăcie şi înapoiere... un sat nesfârşit de colibe din lemn". La ţară, situaţia era şi mai rea. În mai toată Bielorusia, Ucraina şi în partea de vest a Rusiei, străzile, podurile şi căile ferate fuseseră distruse intenţionat. La începutul anilor '50, recolta de grâne era mai proastă decât cea din 1929, inferioară, la rândul ei, ultimei recolte pe timp de pace din vremea ţarilor. Războiul s-a desfăşurat pe cele mai bune terenuri arabile ale Uniunii Sovietice, iar sute de mii de cai, vaci, porci şi alte animale au fost ucise. Ucraina, care nu-şi revenise încă după foametea deliberată, punitivă, din anii '30, s-a confruntat cu o alta, neplanificată, în iarna şi primăvara 1946-1947.

Anii de război au însemnat şi semimilitarizarea durabilă a vieţii sovietice. Economia centralizată şi producţia susţinută de tancuri, arme şi avioane au transformat URSS într-o maşină de război surprinzător de eficientă, insensibilă la costurile umane sau bunăstarea soldaţilor, dar perfect capabilă de un război total. Cohorta birocraţilor de partid formaţi în timpul războiului – generaţia Brejnev – echivala puterea şi succesul cu o producţie uriaşă în industria apărării, model după care avea să conducă ţara încă patruzeci de ani. Vechea metaforă leninistă a luptei de clasă se împletea acum cu amintiri orgolioase dintr-un război adevărat. Statul-partid sovietic dobândise un nou mit fondator: marele război pentru apărarea ţării.

Graţie tratamentului aplicat de nazişti zonelor ocupate, războiul purtat între 1941 şi 1945 în Rusia *a fost* într-adevăr unul pentru apărarea ţării. Stalin încurajase exprimarea autonomă a sentimentelor naţionale şi religioase, astfel încât Partidul şi ţelurile sale au fost temporar eclipsate de iluzia unităţii în bătălia colosală cu invadatorii nemţi. În mod similar, conexiunea dintre URSS şi trecutul imperial al Rusiei i-a permis lui Stalin să jefuiască mai bine Europa Centrală după război.

Cum am văzut, în Europa, Stalin dorea mai presus de orice securitatea. Dar nu era indiferent la beneficiile economice ce puteau decurge din victoriile sale în vest. De la Polonia la Bulgaria, statele mici din Europa Centrală trăiseră în umbra Germaniei chiar şi înainte de al doilea război mondial: în anii '30 mai cu seamă, Germania nazistă era cel mai important partener comercial şi principala sursă de capital străin. Raportul s-a simplificat în timpul războiului, devenind cel dintre stăpân şi sclav: Germania exploata la maximum pământul şi oamenii pentru a-şi susţine efortul militar. După 1945, Uniunea Sovietică n-a făcut decât să preia frâiele, anexând Europa de Est la propria economie şi profitând de ea fără milă.

Uniunea Sovietică a cerut reparaţii Ungariei şi României, ca foste aliate ale lui Hitler. Aceste reparaţii, precum şi cele luate în natură din zona sovietică a Germaniei nu compensau pierderile Rusiei, dar au însemnat sacrificii substanţiale pentru ţările

platnice: în 1948, România dădea Uniunii Sovietice 15% din venitul naţional, iar Ungaria 17%. Stalin era la fel de exigent şi cu ţările care nu luptaseră împotriva sa - ce-i drept, nu în termeni punitivi, ci „fraterni".

Se consideră că, până la sfârşitul anilor '50, Uniunea Sovietică primise de la RDG, România şi Ungaria cu mult mai mult decât cheltuia pentru a le controla. În Cehoslovacia, balanţa era echilibrată. Polonia şi Bulgaria au primit, probabil, mai mult ajutor între 1945 şi 1960 decât au returnat prin comerţ şi alte mijloace. Istoricii colonialismului cunosc bine acest gen de hartă a beneficiilor variabile în relaţiile economice: din acest punct de vedere, relaţia dintre URSS şi teritoriile de la vest era una clasic „imperialistă" (cu observaţia că, în cazul sovietic, centrul imperial era mai sărac şi mai înapoiat decât periferia subjugată).

Ce îl deosebea pe Stalin de alţi ziditori de imperii, chiar şi de ţări, era mania de a reproduce în teritoriile controlate forme de guvern şi organizări sociale *identice* cu cele din Uniunea Sovietică. Cum făcuse în estul Poloniei între 1939 şi 1941 sau în statele baltice în 1940 şi din nou în 1945, când le-a recâştigat de la naziştii, Stalin s-a apucat să recreeze Europa de Est după modelul sovietic, să reproducă istoria, instituţiile şi practicile sovietice în fiecare dintre micile state controlate acum de partide comuniste.

Albania, Bulgaria, România, Ungaria, Cehoslovacia, Polonia şi Republica Democrată Germană urmau să devină, în fericita formulare a unui cercetător, „miniaturi contigue"[1] ale Uniunii Sovietice. Fiecare urma să aibă o constituţie copiată după cea sovietică (prima a fost adoptată în Bulgaria în decembrie 1947, ultima în Polonia, în iulie 1952). Fiecare urma să suporte „reforme" economice şi să adopte planuri cincinale, aliniindu-şi instituţiile şi practicile cu cele ale Uniunii Sovietice. Fiecare avea să devină un stat poliţist după tiparul sovietic. Şi fiecare avea să fie condusă de aparatul unui Partid Comunist subordonat (practic, dacă nu şi teoretic) Partidului Comunist conducător de la Moscova[2].

Aşa cum am mai spus, Stalin reproducea societatea sovietică în statele-satelit din motive foarte simple. În Europa de Est postbelică, dorinţa generală de pace, pământ, mâncare şi un nou început le-ar fi putut uşura comuniştilor accesul la putere, dar nu le garanta sprijin local pentru politica sovietică. Experienţa practică a unui regim comunist putea altera preferinţa de moment pentru comunişti în loc de fascişti sau pentru o formă de socialism democratic. Chiar garanţiile sovietice împotriva revanşismului german puteau, cu vremea, să-şi piardă din greutate.

Stalin trebuia să se asigure de supunerea neclintită a sateliţilor vecini, iar pentru asta nu avea decât o soluţie: mai întâi, Partidul trebuia să-şi asigure monopolul puterii. După cum prevedea Constituţia maghiară din august 1949, el trebuia să-şi asume şi să menţină un „rol conducător", eliminând sau absorbind celelalte formaţiuni politice. Partidul devenea singurul mediu al mobilităţii sociale, comandând şi împărţind - prin controlul curţilor judecătoreşti - dreptatea. Inseparabile de stat, ale cărui instituţii le monopolizase, recipiente ale ordinelor directe de la Moscova, partidul local şi aparatul securităţii de stat funcţionau ca nişte curele de transmisie pentru puterea sovietică.

---

1. Profesorul Kenneth Jowett de la Universitatea Berkeley din California.
2. Instituţiile din RDG erau uşor diferite, reflectând statutul ei temporar în ochii sovieticilor. Dar spiritul legilor şi practicilor era absolut ortodox.

În al doilea rând, partidul-stat urma să exercite monopolul în deciziile economice. Nu era deloc simplu. Statele est-europene aveau economii considerabil diferite. Unele erau moderne, urbane şi industriale, cu o clasă muncitoare numeroasă, altele (majoritatea) erau rurale şi nevoiaşe. Unele dintre ele, precum Polonia şi Ungaria, aveau un important sector de stat, rămăşiţă a strategiilor antebelice de protecţie împotriva penetrării economice germane. În altele, precum Cehoslovacia, proprietatea şi afacerile fuseseră preponderent private înainte de război. Unele ţări şi regiuni aveau un comerţ dezvoltat, altele semănau cu părţi din Uniunea Sovietică. Mai toate suferiseră serios de pe urma Marii Crize şi a măsurilor protecţioniste autarhice adoptate pentru combaterea ei, dar, cum am văzut, anumite sectoare industriale – în special în Ungaria şi Slovacia – au înflorit în anii '40 de pe urma investiţiilor germane în producţia de război.

Ignorând această diversitate, comuniştii au trecut rapid la uniformizarea economică a întregii regiuni de îndată ce au preluat puterea. Fidel definiţiei leniniste a socialismului în termeni de proprietate, şi nu de relaţii sociale, statul a expropriat mai întâi acele mari companii din industrie, comerţ şi servicii care nu erau deja în mâini publice. Apoi a acaparat, a impozitat la sânge sau a marginalizat toate firmele cu peste 50 de angajaţi. În decembrie 1948, în Cehoslovacia nu mai exista nici o firmă privată cu mai mult de 20 de angajaţi. La aceeaşi dată, 83% din industria maghiară era în mâinile statului, ca şi 84% din industria poloneză, 85% din cea românească şi 98% din cea bulgărească.

Un alt mecanism de eliminare a clasei de mijloc, deţinătoare de proprietăţi, l-a constituit în Est reforma valutară. Era varianta modernă a unei jecmăneli fiscale clasice, precum taxa pe capital, şi o metodă sigură de a distruge economiile lichide ale ţăranilor şi ale oamenilor de afaceri. În România a fost pusă în aplicare de două ori: în august 1947, cu obiectivul legitim de a pune capăt hiperinflaţiei, şi în ianuarie 1952, când le-a spulberat ţăranilor economiile din ultimii patru ani (în care nu prea avuseseră pe ce cheltui banii).

Ca şi în URSS, în Estul sovietizat ţărănimea era condamnată. Primele reforme la sate de după război distribuiseră parcele mici de teren unui număr mare de agricultori. Deşi foarte populare, aceste reforme n-au făcut decât să exacerbeze vechea criză agrară din regiune: prea puţine investiţii în utilaje şi îngrăşăminte, prea multă mână de lucru folosită parţial, cinci decenii de scădere constantă a preţurilor la produsele agricole. Până s-au instalat confortabil la putere, partidele comuniste din Est au încurajat activ redistribuirea ineficientă a pământului. Însă după 1949 au început, cu viteză şi agresivitate crescânde, să-i distrugă pe „culaci" şi pe „nepmeni".

În primele faze ale colectivizării, micii proprietari de la ţară – deja nu prea mai existau moşieri – au fost încolţiţi cu impozite la sânge (ce le depăşeau adesea veniturile lichide), preţuri diferenţiale şi cote-părţi care avantajau noile ferme de stat şi colective; li s-au refuzat cartelele pentru bunuri raţionalizate, iar copiii lor au fost discriminaţi: nu puteau să facă decât şcoala primară. Un număr impresionant de ţărani independenţi au rezistat chiar şi în aceste condiţii, majoritatea pe „microfundii" de două hectare sau mai puţin, insignifiante din punct de vedere economic.

În România, unde zeci de mii de ţărani au fost băgaţi în colective în toamna anului 1950, iar regimul nu s-a sfiit să recurgă la forţă, abia în 1962 Nicolae Ceauşescu, viitorul preşedinte, putea anunţa mândru sfârşitul colectivizării „cu trei ani înainte de

termen". În Bulgaria, tot terenul agricol a fost luat de la proprietarii particulari în primele două cincinale de după 1949. Pe pământ ceh, unde colectivizarea a început foarte târziu (în 1956, cea mai mare parte a terenului arabil era încă exploatată de particulari), 95% din pământ a fost preluat în următorii zece ani; în regiunile îndepărtate şi inaccesibile din Slovacia, numai 85%. Aici, ca şi în Ungaria şi pretutindeni în Est, fermierii independenţi existau doar cu numele. Măsurile potrivnice şi distrugerea pieţelor şi a reţelelor de distribuţie i-au adus la sapă de lemn.

Măsurile economice iraţionale, uneori de-a dreptul aiuritoare, ale Uniunii Sovietice erau reproduse cu fidelitate în întregul bloc comunist. La 30 septembrie 1948, Gheorghe Gheorghiu-Dej, din Partidul Comunist Român, anunţa că „vrem să realizăm o acumulare socialistă, în detrimentul elementelor capitaliste de la sate" - într-o ţară în care „elementele capitaliste" din economia rurală străluceau prin absenţă. În Slovacia, în cursul anului 1951, au fost trimişi pe câmp funcţionari de la oraş şi lucrători din guvern. „Operaţiunea 70.000 trebuie să dea roade", cum s-a numit, a fost un dezastru rapid abandonat - dar acest exerciţiu de maoism *avant l'heure*, la numai 80 km est de Viena, spune mult despre spiritul vremii. În acest timp, la fel ca în zonele baltice recent sovietizate, consecinţa reformei agrare comuniste a fost penuria instituţionalizată în ţări în care mâncarea fusese până atunci ieftină şi din abundenţă[3].

Ca răspuns la aceste erori palpabile, autorităţile au introdus legi în stil sovietic ce incriminau „parazitismul", „speculaţia" şi „sabotajul". Cum spunea dr. Zdenka Patschová, judecătoare şi membră a Adunării Naţionale Cehoslovace, adresându-se la 27 martie 1952 colegilor legislatori, „procedurile judiciare au ca sarcină principală să-i demaşte pe chiaburi, arătându-i în adevărata lor lumină... Neparticiparea şi neîndeplinirea planului de producţie agricolă trebuie să fie pedepsite sever, ca sabotaj". După cum sugerează acest ecou fidel al retoricii staliniste din anii '30, antipatia faţă de ţăran şi implementarea cu succes a colectivizării erau una dintre pietrele de încercare ale ortodoxiei staliniste.

În *industrie* însă, implementarea planurilor de inspiraţie sovietică nu a părut, pe termen scurt, un dezastru: în anumite privinţe, economia de comandă chiar funcţiona. Colectivizarea pământului şi distrugerea micilor întreprinderi au disponibilizat mână de lucru din abundenţă pentru fabrici şi mine, iar obstinaţia cu care comuniştii au investit exclusiv în industria grea, în detrimentul serviciilor şi bunurilor de consum, a asigurat creşteri fără precedent ale producţiei. Pretutindeni s-au adoptat planuri cincinale cu obiective hiperbolice. În termeni de produs brut, rata creşterii în primul val de industrializare era impresionantă, mai ales în ţări ca România sau Bulgaria, care porniseră de la zero.

Numărul persoanelor angajate în agricultură a scăzut între 1948 şi 1952 cu 18%, chiar şi în cel mai urbanizat stat din Est, Cehoslovacia. În zona sovietică a Germaniei,

3. Statele baltice, încorporate în URSS, o duceau chiar mai rău decât restul Europei de Est. În 1949, colhozurilor din nordul Estoniei li s-a cerut să înceapă livrarea grânelor înainte de data recoltării, ca să ţină pasul cu Letonia, aflată cu 400 km mai la sud. În Estonia cândva prosperă, condiţiile rurale s-au deteriorat atât de mult în 1953, încât vacile răsturnate de vânt erau prea slăbite ca să se mai ridice pe picioare singure.

producţia brută de oţel a crescut de la 120.000 de tone în 1946 la peste două milioane de tone în 1953. Părţi din Europa de Est (sud-vestul Poloniei, centura industrială din nord-vestul Bucureştiului) s-au transformat parcă peste noapte: oraşe întregi (ca Nowa Huta, lângă Cracovia) au fost clădite pentru a adăposti miile de muncitori care produceau fier, oţel şi maşini-unelte. Industrializarea de primă generaţie a Uniunii Sovietice din anii interbelici, monolitică şi semimilitarizată, se realiza acum, la scară mai redusă, în tot blocul comunist. Ca şi cei din Rusia de altădată, comuniştii din Europa de Est reproduceau în versiune prescurtată şi accelerată revoluţia industrială occidentală din secolul al XIX-lea.

Văzută în această lumină, istoria economică a Estului după al doilea război mondial aduce întrucâtva cu refacerea vest-europeană din aceiaşi ani. Şi în Occident s-a acordat prioritate creşterii economice şi productivităţii în defavoarea serviciilor şi bunurilor de consum; Planul Marshall a temperat însă neplăcerile acestei strategii. Şi în Vest anumite sectoare industriale şi regiuni s-au dezvoltat de la zero, iar în anii '50 a avut loc un exod dramatic de la sat la oraş, îndeosebi în Franţa şi Italia. Dar asemănările se opresc aici. Trăsătura distinctivă a istoriei economice din Europa comunistă e că, pe lângă oţel, cărbune, fabrici şi blocuri de apartamente, primul val de industrializare sovietică a produs, chiar mai mult decât în URSS, distorsiuni şi contradicţii groteşti.

După înfiinţarea CAER-ului (Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc[4]) în 1949, au fost trasate regulile comerţului între statele comuniste. Fiecare ţară urma să trateze bilateral cu URSS (alt ecou al exigenţelor din era nazistă, locul Berlinului fiind luat de Moscova) şi primea în cadrul economiei comuniste internaţionale un rol ce nu putea fi negociat. Astfel, Germania de Est, Cehoslovacia şi Ungaria urmau să aprovizioneze URSS cu produse industriale finite (la preţuri stabilite de Moscova), în timp ce Polonia şi România se specializau în producţia şi exportul de alimente şi produse industriale de bază. În schimb, Uniunea Sovietică urma să comercializeze combustibil şi materii prime.

Cu excepţia bizarei inversiuni deja remarcate – puterea imperială furniza materii prime, iar coloniile exportau produse finite –, structura aminteşte de colonizarea întreprinsă de statele europene. În estul Europei, ca şi în colonii, economiile indigene au fost afectate de subdezvoltare şi au suferit deformări. Unele ţări au fost împiedicate să fabrice produse finite, altele au fost obligate să producă din abundenţă anumite articole (Cehoslovacia – pantofi, Ungaria – camioane) şi să le vândă Uniunii Sovietice. Nu s-a făcut nici un calcul economic comparativ.

Modelul sovietic al anilor '30, improvizat pentru circumstanţele tipic sovietice (distanţe mari, materii prime abundente şi mână de lucru ieftină, inepuizabilă), nu se potrivea deloc unor state mici ca Ungaria sau Cehoslovacia, lipsite de materii prime, dar bogate în muncitori calificaţi şi pieţe de desfacere internaţionale pentru produse

4. Primii membri CAER au fost Bulgaria, Cehoslovacia, Ungaria, Polonia, România şi URSS, cărora li s-au alăturat, nu după mult timp, Albania şi RDG. Ulterior, Iugoslavia, Mongolia, China, Coreea de Nord şi Vietnamul de Nord au devenit şi ele membre. În 1963, ţările CAER realizau 12% din comerţul internaţional; în 1979 procentul era 9% şi continua să scadă.

cu valoare adăugată mare. Cazul ceh e frapant. Înainte de al doilea război mondial, Boemia şi Moravia (care reprezentau până în 1914 inima industrială a Imperiului Austro-Ungar) aveau o producţie pe cap de locuitor mai mare decât Franţa, specializându-se în pielărie, vehicule motorizate, arme sofisticate şi o gamă largă de bunuri de lux. După criteriile calificării, productivităţii, standardului de viaţă şi pătrunderii pe pieţe străine, Cehoslovacia dinainte de 1938 era comparabilă cu Belgia şi mult înaintea Austriei şi Italiei.

În 1956, Cehoslovacia comunistă nu numai că rămăsese în urma Austriei, Belgiei şi restului Europei Occidentale, dar era mai săracă şi mai ineficientă decât cu douăzeci de ani înainte. Dacă în 1938 numărul de maşini pe cap de locuitor era comparabil în Austria şi Cehoslovacia, în 1960 cifra austriacă era de trei ori mai mare decât cea cehoslovacă. Nici măcar produsele în care excelau – în special armele mici – nu le mai aduceau cehilor vreun profit, de vreme ce erau obligaţi să-şi direcţioneze exporturile exclusiv către stăpânii sovietici. Cât despre apariţia unor mamuţi industriali ca Gottwald Steelworks în Ostrava, identic cu oţelăriile din Polonia, RDG, Ungaria, România, Bulgaria şi URSS, aceştia reprezentau pentru cehi nu o industrializare rapidă, ci o arierare forţată (s-au pus în practică programe-fulger de industrializare bazate pe producţia de oţel, în ciuda faptului că Cehoslovacia avea resurse limitate de minereu de fier). După beneficiile iniţiale aduse de creşterea fără precedent în industriile de bază, la fel s-a întâmplat în toate celelalte state. La mijlocul anilor '50, Europa de Est sovietizată intra deja într-un declin constant, finalizat cu scleroza „planificării".

Această scurtă trecere în revistă a economiilor din blocul sovietic se cuvine a fi nuanţată de două excepţii parţiale. În Polonia, industrializarea primitivă a fost întreprinsă cu entuziasmul împărtăşit peste tot, dar nu acelaşi lucru se poate spune despre colectivizare. Se pare că Stalin şi-a dat seama cât de nepractic era să-i bage pe ţăranii polonezi în colective (însă acest argument nu l-ar fi oprit). Faptul că în relaţiile cu Polonia sovieticii abordau un stil circumspect cu care ne vom mai întâlni era exclusiv o mişcare calculată. Spre deosebire de ceilalţi supuşi din estul Europei, polonezii erau numeroşi; capacitatea şi predispoziţia lor la răzvrătire împotriva jugului străin erau cunoscute de generaţii întregi de funcţionari şi ofiţeri sovietici, iar dominaţia URSS le era, evident, mai nesuferită decât altora.

Sovieticii erau agasaţi de opoziţia poloneză (rămăşiţe ale mişcării partizane din timpul războiului au continuat lupta de gherilă împotriva regimului comunist până la sfârşitul anilor '40) şi o găseau nejustificată. Nu câştigaseră polonezii 104.000 km² de pământ bun pentru agricultură în schimbul a 178.000 km² de tranşee estice transferate Uniunii Sovietice după război? Nu reprezenta Moscova pentru polonezi garanţia (unică) împotriva Germaniei, a cărei relansare era universal anticipată? Mai mult, Polonia scăpase de minorităţile dinaintea războiului: evreii fuseseră ucişi de nemţi, iar nemţii şi ucrainenii – expulzaţi de ruşi. Dacă Polonia era mai „poloneză" decât fusese vreodată în cursul complicatei sale istorii, era meritul Moscovei.

Dar relaţiile interstatale, mai ales în blocul sovietic, nu se bazau pe recunoştinţă sau pe lipsa acesteia. Polonia era utilă Moscovei mai ales ca zonă-tampon în calea agresiunii germane sau aliate. Era de dorit ca Polonia să devină socialistă, dar şi mai

important era ca ea să rămână stabilă şi puternică. În schimbul calmului domestic polonez, Stalin era dispus să tolereze o clasă de fermieri independenţi (chiar dacă era ineficientă şi ideologic jenantă) şi o Biserică Catolică prezentă în viaţa publică, lucru de neconceput mai la sud sau mai la est. De asemenea, universităţile poloneze au rămas practic intacte, în vreme ce corpul profesoral din instituţiile de învăţământ superior din Cehoslovacia vecină şi de aiurea a fost epurat energic.

Cealaltă excepţie era, desigur, Iugoslavia. Până la ruptura dintre Stalin şi Tito, Iugoslavia fusese, aşa cum am văzut, statul cel mai avansat pe drumul spre socialism. Planul cincinal al lui Tito îl depăşea pe cel al lui Stalin, ţintind la cea mai mare rată a investiţiilor industriale din blocul sovietic. Nici nu începuse colectivizarea în celelate state-satelit şi acolo existau deja 7.000 de colective, iar ca eficienţă şi ubicuitate a aparatului represiv, Iugoslavia era pe cale să bată până şi Moscova. Serviciile de siguranţă ale partizanilor din timpul războiului fuseseră transformate într-o reţea poliţistă completă, a cărei misiune, potrivit lui Tito, era „să semene groaza în inimile celor care nu iubesc această Iugoslavie".

Venitul iugoslav pe cap de locuitor în momentul despărţirii de Stalin era cel mai mic din Europa, cu excepţia Albaniei; patru ani de ocupaţie şi război civil aruncaseră o ţară scăpătată în mizerie. Moştenirea amară a războiului era complicată şi mai mult de compoziţia etnică a ultimului stat cu adevărat multinaţional din Europa: conform recensământului din 1946, populaţia de 15,7 milioane de locuitori a Iugoslaviei cuprindea 6,5 milioane de sârbi, 3,8 milioane de croaţi, 1,4 milioane de sloveni, 800.000 de musulmani (cei mai mulţi în Bosnia), 800.000 de macedoneni, 750.000 de albanezi, 496.000 de unguri, 400.000 de muntenegreni, 100.000 de aromâni şi un număr incert de bulgari, cehi, germani, italieni, români, ruşi, greci, turci, evrei şi rromi.

Dintre aceştia, numai sârbii, croaţii, slovenii, muntenegrenii şi macedonenii erau recunoscuţi ca etnii în Constituţia din 1946, însă li se recomanda, lor şi celorlalţi, să se considere „iugoslavi"[5]. Să fii iugoslav nu era uşor. Scriind din Belgrad unui prieten grec la sfârşitul anilor '40, Lawrence Durrell era de părere că „situaţia e cam sinistră aici – condiţii ca în plin război, aglomeraţie, sărăcie. Cât despre comunism – dragă Theodore, o scurtă vizită aici te va convinge de meritele capitalismului. O fi el sumbru şi pătat de sânge, dar tot nu-i aşa de trist, arid şi vlăguit ca un stat poliţist sinistru şi apatic".

În primele luni de după ruptura cu Stalin, Tito a devenit chiar *mai* radical, mai „bolşevic", vrând parcă să arate că poziţia lui e legitimă, iar criticile sovietice – nejustificate. Postură care nu putea fi menţinută mult timp. Fără sprijin extern, pus în faţa unei posibile invazii sovietice, Tito a cerut ajutor Vestului. În septembrie 1949, Banca Americană de Import-Export a împrumutat Belgradului 20 de milioane de dolari. Luna următoare, Iugoslavia a mai împrumutat 3 milioane de la Fondul Monetar Internaţional, iar în luna decembrie a aceluiaşi an a semnat un acord comercial cu Marea Britanie şi a primit credite de 8 milioane de dolari.

5. Conform Constituţiei din 1946, republicile constituente – Serbia, Croaţia, Slovenia, Bosnia, Macedonia şi Muntenegru – puteau să se desprindă de Federaţie, drept de secesiune revocat şapte ani mai târziu.

Amenințarea sovietică l-a forțat pe Tito să mărească cheltuielile pentru apărare (ca procent din anemicul buget iugoslav) de la 9,4% în 1948 la 16,7% în 1950; producția de muniție a țării a fost deplasată, pentru siguranță, în munți, în Bosnia (ceea ce a contat în războaiele din anii '90). În 1950, convins de importanța Iugoslaviei în Războiul Rece global, Congresul american i-a mai oferit 50 de milioane prin Legea Ajutorului de Urgență pentru Iugoslavia, urmată în noiembrie 1951 de un acord care-i permitea să primească ajutor militar conform Acordului pentru Securitate Reciprocă. În 1953, ajutorul american acoperea integral deficitul iugoslav de cont curent; între 1949 și 1955, Tito a obținut de la Occident ajutoare totale de 1,2 miliarde de dolari, dintre care numai 55 de milioane au fost returnate. Tensiunea provocată de Trieste, care îngreuna din mai 1945 relațiile Iugoslaviei cu Italia și cu Vestul, a luat sfârșit printr-un Memorandum de Acord semnat (la 5 octombrie 1954) de Iugoslavia, Italia, Marea Britanie și SUA.

Ajutorul occidental i-a permis Iugoslaviei să favorizeze în continuare industria grea și de apărare, cum făcuse după ruptura din 1948. Deși Liga Comuniștilor Iugoslavi guverna autoritar, ultrabolșevismul anilor de după război a fost abandonat. În primăvara anului 1951, numai transportul aerian și fluvial, căile ferate și poșta se aflau sub control federal. Celelalte servicii și unități economice erau, toate, în mâinile diverselor republici. Până în 1954, 80% din terenul agricol a redevenit privat în urma unui decret din 30 martie 1953 care le permitea țăranilor să se retragă din colective. Din cele 7.000 de colective au mai rămas 1.000.

Din confruntarea cu Hitler, Stalin a ieșit mai puternic ca oricând, aureolat, în țară și în afară, de gloria Armatei *lui* Roșii. Cultul personalității dictatorului sovietic, destul de proeminent și înainte de război, a atins acum apogeul. Documentarele sovietice despre al doilea război mondial îl înfățișau pe Stalin obținând victoria de unul singur, plănuind strategii și conducând bătălii fără vreun general prin preajmă. În toate domeniile, de la botanică la dialectică, Stalin a fost declarat autoritatea supremă, de necontestat. Biologii sovietici au primit ordin să adopte teoriile șarlatanului Lisenko, care îi promisese lui Stalin progrese inimaginabile dacă aplica în agricultură teoriile lui despre transmisibilitatea genetică a caracteristicilor dobândite – ceea ce s-a și făcut, cu efecte dezastruoase[6]. La aniversarea celor 70 de ani în decembrie 1949, imaginea lui Stalin, desenată cu proiectoare agățate în dirijabile, a iluminat cerul nocturn de deasupra Kremlinului. Poeții s-au întrecut în omagii aduse Conducătorului – acest cuplet al letonului V. Lukss din 1951 este reprezentativ:

Cu fir roșu ne-am țesut în inimi
Numele tău, Stalin, frate și tătuc.

Despotul era preamărit cu un servilism neobizantin; pe un fond din ce în ce mai sumbru de tiranie și teroare, i se atribuiau puteri cvasimagice. Invocând naționalismul rus, în ultimii ani de război Stalin a expulzat în Siberia și Asia Centrală națiuni întregi

6. Fapt revelator, Stalin s-a ferit să se amestece în calculele celor din fizica nucleară. Poate era nebun, dar nu era prost.

din zonele de graniță vestice și sud-vestice, mai ales din Caucaz: ceceni, inguși, caraci, nalkari, calmuci, tătari din Crimeea și alții le-au urmat germanilor de pe Volga, deportați în 1941. Tratamentul brutal aplicat națiunilor mici nu era ceva nou: balticii și polonezii fuseseră exilați cu sutele de mii în Est între 1939 și 1941, ucrainenii în 1930 și înaintea lor alții, încă din 1921.

Primele procese postbelice intentate colaboraționiștilor și trădătorilor reflectau și ele sentimente naționaliste. Lideri ai partidelor țărăniste din Polonia, Ungaria și Bulgaria au fost arestați, judecați și împușcați între 1945 și 1947 pentru un amestec de vini reale și imaginare, de la simpatii fasciste și colaboraționism până la spionaj în favoarea Occidentului; în fiecare caz, procurorii au avut grijă să le conteste credibilitatea și patriotismul ca reprezentanți ai „poporului" bulgar, maghiar, polonez. Socialiștii care refuzaseră să îmbrățișeze Partidul Comunist, precum bulgarul Krastin Partahov (judecat în 1946 și condamnat la închisoare, unde a murit trei ani mai târziu), au fost și pedepsiți ca dușmani ai poporului.

Ce frapează la victimele necomuniste ale primelor procese publice e că, în afară de cei care avuseseră o activitate vădit de partea nemților, au refuzat categoric să se recunoască vinovați sau să-și mărturisească așa-zisele fapte „antinaționale". În august 1947, la Sofia, în procesul vizibil aranjat al liderului țărănist Nicola Petcov și al „complicilor" săi, patru din cei cinci acuzați s-au declarat nevinovați, în ciuda torturii și a mărturiilor falsificate[7].

După criza iugoslavă din 1948, atitudinea lui Stalin s-a schimbat. Pentru mulți, Belgradul era o alternativă atrăgătoare față de Moscova. Spre deosebire de Stalin, Tito nu avea ambiții imperiale (în afară de zona balcanică). Eliberându-și țara și conducând-o spre comunism fără ajutor moscovit, liderul iugoslav dăduse un exemplu remarcabil pentru orice comunist din Est tentat să fundamenteze revoluția locală pe sentimente naționale. Paranoic, Stalin își vedea monopolul puterii amenințat din toate direcțiile, ceea ce nu înseamnă că se înșela complet în privința pericolului „titoist", care era autentic. Din acest moment, așadar, naționalismul („șovin", „burghez") n-a mai constituit un avantaj, ci a fost inamicul public numărul unu. La întâlnirea Kominform din iunie 1948, termenul „naționalist" a fost în premieră folosit în sens peiorativ pentru a condamna „devierea" titoistă.

Acum, când toți adversarii din interior ai comunismului erau morți, încarcerați sau exilați, ce mai amenința realmente monopolul sovietic al puterii? Intelectualii puteau fi cumpărați sau intimidați. Armata era la dispoziția forțelor sovietice de ocupație. Singurul pericol semnificativ pentru regimurile comuniste erau protestele populare, care puteau eroda serios legitimitatea statului „muncitoresc și țărănesc". În primii ani, însă, democrațiile populare nu erau deloc nepopulare în rândul celor pe care pretindeau că îi reprezintă. Dimpotrivă: distrugerea claselor de mijloc și expulzarea minorităților etnice au deschis perspective de ascensiune socială pentru țărani, muncitori și copiii lor.

7. Au fost executați oricum. La trei săptămâni după moartea lui Petcov, regimul a publicat „confesiunea" lui postumă. Era un fals atât de grosolan, încât a declanșat rapid un scandal, chiar și în Bulgaria comunistă. Autoritățile au mușamalizat afacerea, iar neinspiratul șef al poliției secrete care se ocupase de publicare a fost împușcat.

Oportunităţile abundau, mai ales pentru săraci şi pentru funcţionari: posturi de ocupat, apartamente de închiriat la preţuri reduse, locuri în şcoli rezervate copiilor de muncitori şi refuzate copiilor de „burghezi". Competenţa conta mai puţin decât fidelitatea politică, slujbele erau garantate, iar birocraţia comunistă în formare căuta cadre serioase, bărbaţi şi femei, pentru o varietate de posturi, de la administrator de bloc la torţionar[8]. Majoritatea populaţiei din Europa de Est sovietizată şi-a acceptat soarta fără să protesteze, cel puţin în aceşti ani.

Cele două excepţii bine cunoscute la această generalizare au apărut în zonele cele mai urbanizate şi avansate ale blocului: în Boemia puternic industrializată şi pe străzile Berlinului sovietic. „Reforma valutară" cehoslovacă din 31 mai 1953, o declarată „lovitură de moarte pentru foştii capitalişti", a micşorat salariile din industrie cu 12% (prin creşterea preţurilor pe care a provocat-o). Alături de înrăutăţirea condiţiilor de lucru în ceea ce fusese cândva o economie industrială avansată, bazată pe o mână lucru calificată şi bine remunerată, reforma valutară a declanşat protestul a 20.000 de muncitori de la uzina Škoda din Plzeň, un centru industrial important din vestul Boemiei, urmat de un marş la primărie pe 1 iunie 1953, la care mii de muncitori au defilat cu portretele lui Beneš şi Tomáš Masaryk (preşedintele dinainte de război).

Demonstraţia de la Plzeň, un simplu oraş de provincie, s-a stins de la sine. Însă câteva zile mai târziu, mărirea normelor oficiale de lucru din RDG (dar nu şi a salariilor) a stârnit un amplu protest la câteva zeci de kilometri mai la nord. Măsurile au fost impuse de un regim nepopular, mai rigid chiar decât şefii de la Moscova (care îi avertizaseră pe liderii comunişti est-germani să accepte reforme şi compromisuri pentru a stăvili valul de muncitori calificaţi spre Occident). La 16 iunie, 400.000 de muncitori din Germania de Est au intrat în grevă, cele mai mari demonstraţii având loc chiar la Berlin.

Ca şi protestatarii din Plzeň, muncitorii germani au fost anihilaţi cu uşurinţă de *Volkspolizei*, dar nu fără consecinţe. Aproape 300 au fost ucişi când au intervenit tancurile Armatei Roşii; câteva mii au fost arestaţi, dintre care 1.400 condamnaţi la ani grei de închisoare. Două sute de „agitatori" au fost împuşcaţi. Revolta din Berlin a fost pentru Bertolt Brecht ocazia unicului dezacord literar deschis cu regimul comunist pe care – nu fără o anumită ambivalenţă – îl susţinea:

> După revolta din şaptesprezece iunie
> secretarul Uniunii Scriitorilor
> a-mpărţit broşuri pe Aleea Stalin
> în care era scris că poporul
> şi-a pierdut, pentru mult timp,
> încrederea în guvern.
> N-ar fi mai simplu atunci
> ca guvernul să dizolve poporul
> şi să aleagă altul?

Muncitorii disponibilizaţi şi furioşi de la extremitatea occidentală, industrializată, a Imperiului Sovietic nu făceau reclamă bună comunismului, dar nici nu reprezentau

8. În 1966, patru cincimi din angajaţii statului polonez aveau doar studii primare. Casta administrativă din fruntea ţării era surprinzător de nepregătită.

un pericol pentru puterea sovietică – nu întâmplător ambele revolte, din Plzeň şi Berlin, au avut loc *după* moartea lui Stalin. În timpul lui Stalin, ameninţarea reală venea de la însuşi aparatul comunist. Aceasta era adevărata semnificaţie a schismei iugoslave, iar Stalin a revenit la vechile metode, actualizate şi adaptate circumstanţelor, ca răspuns la „titoism". Între 1948 şi 1954, lumea comunistă a cunoscut un al doilea val de arestări şi procese-spectacol cu semnificaţie politică.

Precedentul istoric al epurărilor şi proceselor din aceşti ani era, desigur, Teroarea Sovietică din anii '30. Şi atunci, principalele victime au fost comuniştii înşişi, în scopul declarat de a curăţa partidul de „trădători" şi varii pericole pentru politica şi persoana Secretarului General. În anii '30, agitatorul prezumtiv era Lev Troţki – un erou comunist autentic, ca şi Tito, independent de Stalin şi cu vederi personale despre practica şi strategia comunistă. Teroarea anilor '30 a consolidat şi a ilustrat puterea discreţionară a lui Stalin, iar epurările din anii postbelici serveau unui scop similar în Europa de Est.

Procesele din anii '30 de la Moscova, mai ales cel al lui Nikolai Buharin din 1938, fuseseră inovaţii teatrale *sui generis*, şocante prin spectacolul lugubru al unei revoluţii care îşi devora nu doar copiii, ci şi părinţii. În schimb, procesele şi epurările din deceniile următoare erau copii neruşinate ale trecutului sovietic (de parcă regimurile-satelit nu meritau nici măcar o aparenţă de verosimil) şi veneau, pe deasupra, după un lung şir de epurări judiciare.

Pe lângă pedepsirea trădătorilor şi procesele politice înscenate anticomuniştilor, regimurile comuniste din Europa de Est au folosit curţile judecătoreşti pentru a pedepsi şi desfiinţa bisericile de pretutindeni – în afară de Polonia, unde confruntarea deschisă cu Biserica Catolică era considerată prea riscantă. În 1949, liderii Bisericii Protestante Unite din Bulgaria au fost judecaţi sub acuzaţia de conspiraţie pentru „reîntronarea capitalismului". În anul precedent, Biserica Greco-Catolică din România fusese unită forţat de noul regim comunist cu mai flexibila Biserică Ortodoxă Română, conform tradiţiei de persecuţie inaugurate de ţarii ruşi în secolul al XVIII-lea. Preoţi catolici marcanţi au fost judecaţi în două rânduri la Praga, sub pretext că spionează în favoarea Vaticanului (şi a Statelor Unite), şi au primit sentinţe între zece ani şi detenţie pe viaţă. La începutul anilor '50, în închisorile cehoslovace se aflau opt mii de călugări şi măicuţe. Capul Bisericii Catolice din Ungaria, cardinalul Mindszenty, a fost întemniţat, iar monseniorul Grősz, care i-a succedat în ianuarie 1949, a fost găsit vinovat de complot pentru restaurarea Habsburgilor *şi* de conspiraţie cu titoiştii pentru înarmarea fasciştilor maghiari.

Procesele comuniştilor erau de două tipuri. Primul, desfăşurat între 1948 şi 1950, a constat în replici imediate la ruptura dintre Stalin şi Tito. În Albania, ministrul comunist de Interne Koçi Xoxe a fost judecat în mai-iunie 1949, condamnat şi spânzurat în luna următoare. Acuzat de titoism, Xoxe se distingea prin faptul că sprijinise realmente planurile balcanice ale lui Tito, pe vremea când acestea aveau şi aprobarea Moscovei. De aceea, cazul lui era destul de neobişnuit ; pe deasupra, a fost şi tratat în secret.

Procesului albanez i-a urmat arestarea, judecarea şi execuţia în Bulgaria a lui Traicio Kostov, unul dintre fondatorii Partidului Comunist Bulgar. Kostov, mutilat de

conducătorii interbelici ai Bulgariei[9], era oponentul notoriu al lui Tito şi criticase planul acestuia de a absorbi Bulgaria într-o Federaţie Balcanică (între Kostov şi Tito exista o antipatie reciprocă). Cu toate acestea, Stalin îl suspecta – imprudent, Kostov criticase acordul economic sovieto-bulgar ca fiind defavorabil ţării sale. Era candidatul ideal pentru pedepsirea exemplară a crimelor naţionaliste.

El şi grupul său („Grupul Trădător de Spionaj şi Sabotaj al lui Traicio Kostov") au fost acuzaţi în decembrie 1949 de colaborare cu mişcarea fascistă antebelică, spionaj pentru serviciile secrete britanice şi conspiraţie cu Tito. După ce a cedat în cele din urmă sub tortură şi a semnat „confesiunea" în care se recunoştea vinovat, Kostov a refuzat în faţa Curţii să pronunţe textul prestabilit, a retractat public declaraţiile smulse de anchetatori şi a fost târât afară din sală în timp ce protesta, susţinând că e nevinovat. Două zile mai târziu, la 16 decembrie 1949, a fost spânzurat, iar „complicii" săi au primit ani grei de închisoare, conform deciziilor luate de Stalin şi Lavrenti Beria, şeful NKVD, înainte ca procesul să înceapă. Cazul lui Kostov era special pentru că el a fost singurul comunist est-european care şi-a retractat într-un proces public confesiunea, afirmând că e nevinovat. Reacţiile internaţionale au jenat oarecum regimul (procesul lui Kostov era transmis la radio şi comentat pe larg în Vest), care a hotărât că acest lucru nu trebuie să se mai întâmple. Şi nu s-a mai întâmplat.

Cu puţin înainte de execuţia lui Kostov, comuniştii unguri i-au înscenat un proces-spectacol ministrului comunist de Interne László Rajk, un avatar maghiar al lui Tito. Textul era acelaşi ca şi în Bulgaria: doar numele au fost schimbate. Acuzaţiile, detaliile, confesiunile erau toate identice – ceea ce nu e surprinzător, fiindcă ambele procese au fost orchestrate de la Moscova. Rajk însuşi nu era nevinovat: întemniţase, ca ministru de Interne comunist, o mulţime de oameni. Dar în cazul lui, rechizitoriul condamna cu insistenţă „activitatea de trădare" desfăşurată ca „agent plătit al unei puteri străine"; maghiarii urau ocupaţia sovietică, iar Moscova nu dorea să riste transformarea lui Rajk în erou al „comunismului naţional".

În cazul de faţă, nu exista un asemena pericol. Rajk şi-a rostit docil replicile, recunoscând că a activat ca agent anglo-american, urmărind căderea comunismului în Ungaria, a informat Curtea că numele său real era Reich (fiind, aşadar, de origine germană, nu maghiară) şi că fusese recrutat în 1946 de agenţi iugoslavi care l-au ameninţat că vor dezvălui colaborarea sa cu naziştii maghiari în timpul războiului „dacă nu le îndeplineşte toate dorinţele". Radio Budapesta a transmis în direct procedurile tribunalului care îi judeca pe Rajk şi pe tovarăşii săi pentru conspiraţie, inclusiv confesiunea acuzatului din 16 septembrie 1949. Verdictul prestabilit a fost anunţat la 24 septembrie; Rajk şi alţi doi au fost condamnaţi la moarte. Execuţiile, prin spânzurare, au avut loc la 15 octombrie.

Procesele publice ale lui Rajk şi Kostov erau doar vârful unui aisberg de procese şi tribunale secrete create pentru vânarea titoiştilor din guvernele şi partidele comuniste

9. În 1924, la 27 de ani, Kostov a fost arestat şi torturat de poliţia bulgară. De teamă să nu-i trădeze pe comuniştii aflaţi în ilegalitate, a sărit pe geam de la etajul patru al sediului poliţiei din Sofia, rupându-şi ambele picioare.

locale. Cel mai afectat a fost „sectorul sudic" al statelor apropiate de Iugoslavia: Bulgaria, România, Albania şi Ungaria. Numai în Ungaria (unde frica lui Stalin de influenţe titoiste era aproape justificată, având în vedere proximitatea Iugoslaviei, importanta minoritate maghiară din regiunea sârbă Vojvodina şi alinierea Ungariei şi Iugoslaviei pe probleme externe în 1947), aproximativ 2.000 de comunişti au fost executaţi rapid, alţi 150.000 au primit ani de detenţie şi 350.000 au fost excluşi din partid (ceea ce însemna pierderea slujbei, apartamentului, privilegiilor şi dreptului la educaţie superioară).

Persecuţiile din Polonia şi Germania de Est, deşi au aruncat mii de bărbaţi şi femei în închisoare, nu au condus la procese publice majore. Exista şi în Polonia un candidat pentru rolul de Tito-Kostov-Rajk: Władisław Gomulka, secretar general al Partidului Muncitoresc Polonez şi vicepreşedinte al Consiliului polonez de Miniştri. Gomułka criticase deschis planurile de colectivizare în Polonia şi era cunoscut ca adept al „căii naţionale" poloneze spre socialism. Criticat de staliniştii fideli din partid, în august 1948 el a fost înlocuit în funcţia de secretar general de Bolesław Bierut. Cinci luni mai tîrziu a demisionat din postul ministerial, în noiembrie 1949 a fost exclus din partid, iar în decembrie Bierut i-a acuzat oficial pe Gomulka şi „grupul" său de naţionalism şi titoism.

Ajuns un biet agent de asigurări sociale în Varşovia, Gomułka a fost până la urmă arestat în iulie 1951 şi eliberat abia în septembrie 1954. Nevătămat însă şi fără un proces titoist la Varşovia. Au existat procese şi în Polonia – unul dintre ele, în care un grup de ofiţeri erau acuzaţi de conspiraţie împotriva statului, a început chiar în ziua arestării lui Gomułka, în 1951. După o schemă elaborată de serviciile secrete de la Moscova, Gomułka avea să fie legat de Rajk, Tito şi ceilalţi printr-o reţea complexă de contacte reale sau născocite, urzită în jurul americanului Noel Field, director al operaţiunilor de ajutorare întreprinse în Europa postbelică de Biserica Unitariană. Deja invocată în acuzaţiile aduse lui Rajk şi altora, reţeaua imaginară de superspioni titoişti a lui Field, cu sediul la Budapesta, urma să fie principala dovadă împotriva lui Gomułka.

Polonezii au rezistat însă presiunii sovietice de a desfăşura public ample vânători de vrăjitoare după modelul maghiar. Partidul Comunist Polonez în exil fusese decimat de Stalin la Moscova, aşa că Bierut întrevedea ce îl aşteaptă dacă Polonia intra într-un vârtej de arestări, epurări şi procese. Polonezii au avut şi noroc: Gomułka a rezistat interogatoriului, refuzând să semneze o confesiune falsă; dosarul nu era instrumentat când Stalin a murit, iar Beria, omul lui de paie, a fost ucis înainte ca procesul să poată începe. În fine, unii lideri sovietici au considerat că este imprudent să distrugă încă din primii ani, în văzul lumii, conducerea Partidului Comunist Polonez.

Cehoslovacia n-a avut însă noroc de asemenea inhibiţii: cel mai mare proces-spectacol a fost organizat la Praga, în noiembrie 1952. Un proces-mamut fusese planificat încă din 1950, imediat după scandalurile Rajk şi Kostov, dar până să fie pus în scenă accentul s-a deplasat. Inamicul era în continuare Tito, iar spionajul în favoarea puterilor occidentale rămânea principalul cap de acuzare. Dar dintre cei 14 acuzaţi în „Procesul capilor conspiraţiei împotriva statului" 11 erau evrei. Rechizitoriul sublinia, de la prima pagină, că nu e o coincidenţă. „Trădătorii naţionalişti-burghezi, troţkişti-titoişti, duşmani ai poporului cehoslovac" erau pe deasupra – şi mai presus de orice – şi „sionişti".

Stalin era – şi fusese dintotdeauna – antisemit. Înainte de al doilea război mondial, antipatia lui faţă de evrei era mascată de distrugerea altor categorii de indivizi – vechi bolşevici, troţkişti, deviaţionişti de stânga şi de dreapta, intelectuali, burghezi etc. – a căror origine evreiască părea un accident al soartei. În orice caz, comunismul excludea dogmatic orice prejudecată rasială sau religioasă şi, odată ce cauza sovietică a devenit sinonimă cu „antifascismul" (din 1935 până în august 1939, apoi din nou după iunie 1941), cel mai bun prieten al evreilor din Europa a fost Iosif Stalin.

Afirmaţia de mai sus nu e ironică decât pe jumătate. Partidele comuniste din Europa, mai ales din Europa Centrală şi de Est, aveau în componenţă numeroşi evrei. În perioada interbelică, evreii din Polonia, Cehoslovacia, Ungaria şi România reprezentau o minoritate oprimată şi detestată. Tinerii evrei laici nu aveau multe opţiuni politice: sionismul, bundismul[10], social-democraţia (acolo unde era legală) sau comunismul. Fiind cel mai ambiţios şi ferm antinaţionalist, comunismul prezenta o atracţie aparte. Cu toate defectele ei trecătoare, Uniunea Sovietică oferea o alternativă revoluţionară, într-un moment în care Europa Centrală şi de Est avea de ales între un trecut autoritar şi un viitor fascist.

Experienţa războiului accentuase şi mai mult atracţia faţă de URSS. Evreii care se aflau în Polonia ocupată de sovietici după atacul german din 1939 au fost deportaţi către est, unde boala şi suferinţa i-au ucis pe mulţi. Dar nu au fost sistematic exterminaţi. Înaintarea Armatei Roşii prin Ucraina şi Bielorusia spre ţările baltice, România, Ungaria, Cehoslovacia, Polonia şi Germania i-a salvat pe evreii care mai rămăseseră. Auschwitz a fost eliberat de Armata Roşie. Desigur, Stalin nu a intrat în al doilea război mondial pentru evrei, dar dacă Hitler ar fi învins – iar teritoriile ocupate până la bătălia de la Stalingrad ar fi rămas în mâinile nemţilor şi colaboraţioniştilor lor –, alte câteva milioane de evrei ar fi fost exterminaţi.

Când partidele comuniste au preluat puterea în Europa de Est, multe cadre din conducere erau de origine evreiască. Mai ales în rândul celor de rangul al doilea, şefii poliţiei din Polonia şi Ungaria erau evrei, ca şi economiştii, lucrătorii din administraţie, jurnaliştii de marcă şi teoreticienii partidului. În Ungaria, şeful partidului era evreu (Mátyás Rákosi), iar în România, Cehoslovacia şi Polonia nu liderul însuşi, dar majoritatea celor din nucleul conducător erau evrei. Comuniştii evrei din întregul bloc sovietic îi datorau totul lui Stalin. Nu erau bineveniţi în ţările în care se întorseseră, adesea după un lung exil: nici ca evrei, nici în calitate de comunişti. Războiul şi ocupaţia accentuaseră ostilitatea populaţiei locale faţă de evrei („De ce te-ai mai întors?" a întrebat-o un vecin pe Heda Margolius, scăpată de la Auschwitz şi revenită în Praga abia la sfârşitul războiului[11]); pe comuniştii evrei din Est se putea conta, mai mult decât pe oricine, pentru realizarea planurilor lui Stalin.

---

10. *Bund* era o mişcare muncitorească evreiască cu rădăcini în Rusia prearistă, ale cărei activităţi în perioada interbelică se limitau la Polonia.
11. Vezi Heda Margolius Kovaly, *Under a Cruel Star* (1986). În Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia, în cele 18 luni de după război au fost ucişi mai mulţi evrei decât în cei zece ani dinaintea lui.

În primii ani postbelici, Stalin nu a manifestat nici o ostilitate faţă de subordonaţii săi evrei. La Naţiunile Unite, URSS era un suporter entuziast al proiectului sionist, favorizând crearea unui stat evreiesc în Orientul Mijlociu ca piedică pentru ambiţiile imperiale britanice. Acasă, Stalin încuviinţa activitatea Comitetului Antifascist Evreiesc, format în timpul războiului pentru a mobiliza opinia evreiască din URSS şi (mai ales) din exterior în timpul luptei antinaziste. Evreii sovietici, ca mulţi alţii aflaţi sub influenţa Moscovei, sperau că starea de spirit ecumenică din anii războiului, când Stalin cerea şi accepta ajutor de la oricine, se va traduce în vremuri mai bune după victorie.

În realitate, s-a întâmplat exact contrariul. Încă înainte de încheierea războiului, Stalin exila, cum am văzut, naţiuni întregi spre est şi avea, fără îndoială, planuri similare pentru evrei. Pe pământ sovietic, ca şi în Europa Centrală, deşi evreii au fost cei mai afectaţi, era mai uşor şi mai firesc ca aceiaşi evrei să fie învinovăţiţi pentru suferinţa tuturor celorlalţi. Făcând apel în timpul războiului la naţionalismul rus, retorica sovietică se apropiase de limbajul slavofil al antisemiţilor ruşi de altădată, ceea ce nu putea decât să avantajeze regimul. Stalin însuşi se întorcea pe tărâm cunoscut, stârnit de contemplarea succesului uriaş cu care Hitler exploatase antisemitismul popular.

Din diverse motive, sovieticii au preferat dintotdeauna să minimalizeze caracterul net *rasist* al brutalităţii naziste: masacrul evreilor ucraineni din Babi Yar a fost comemorat oficial ca „uciderea unor cetăţeni sovietici paşnici", la fel cum memorialul de la Auschwitz menţiona doar, generic, „victimele fascismului". Rasismul nu încăpea în vocabularul marxist: evreii morţi erau asimilaţi postum în aceleaşi comunităţi locale care îi prigoniseră în timpul vieţii. Dar acum, presupusul cosmopolitism al evreilor – legăturile internaţionale de care Stalin sperase să profite în lunile negre ce au urmat ofensivei germane – le era din nou reproşat, pe măsură ce taberele Războiului Rece se conturau, iar contactele şi comunicările internaţionale din timpul războiului deveneau în ochii lui Stalin o culpă retroactivă.

Primele victime au fost chiar liderii evrei ai Comitetului Antifascist. Solomon Mihoels, principalul său animator şi o figură majoră a Teatrului Idiş din Rusia, a fost asasinat la 12 ianuarie 1948. Când Golda Meir, ambasadoarea Israelului, a sosit la Moscova pe 11 septembrie 1948, a fost întâmpinată cu izbucniri spontane de entuziasm, iar de Rosh Hashana şi Yom Kippur au avut loc demonstraţii de stradă şi s-a cântat „Anul viitor la Ierusalim" în faţa legaţiei israeliene. Pentru Stalin, aceasta ar fi fost oricând o provocare inacceptabilă. În acea perioadă, era şi din ce în ce mai nemulţumit de Israel – în ciuda tendinţelor sale vag socialiste, era clar că noul stat nu intenţiona să devină aliatul sovieticilor în regiune. Mai rău, statul evreiesc manifesta tendinţe proamericane alarmante într-un moment delicat: blocada Berlinului tocmai începuse, iar conflictul cu Tito intra în faza acută.

La 21 septembrie 1948, *Pravda* a publicat un articol de Ilya Ehrenburg, indicând clar schimbarea liniei faţă de sionism. Din ianuarie 1949, în *Pravda* au început să apară articole ce atacau „cosmopoliţii fără patrie", „grupul duşmănos al criticilor de teatru", „cosmopoliţii dezrădăcinaţi", „persoanele fără identitate" şi „rătăcitorii fără paşaport". Şcolile şi teatrele idiş au fost închise, ziarele evreieşti interzise şi bibliotecile

desființate. Comitetul Antifascist Evreiesc fusese suprimat la 20 noiembrie 1948. Liderii, artiștii, scriitorii și funcționarii care mai rămăseseră au fost arestați luna următoare și ținuți timp de trei ani în închisoare. Torturați ca să dezvăluie conspirația „antisovietică", ei făceau, evident, obiectul unui viitor proces-spectacol.

Colonelul de securitate care a condus investigația, Vladimir Komarov, a căutat să ducă acuzațiile până la o conspirație evreiască de amploare împotriva Uniunii Sovietice, dirijată de la Washington și Tel Aviv. Cum îi spunea lui Solomon Lozovsky, unul dintre prizonieri: „Evreii sunt oameni josnici, de nimic, evreii sunt toți niște nemernici, toată opoziția e formată din evrei, evreii din toată Uniunea Sovietică duc o campanie de defăimare a țării. Evreii vor să-i anihileze pe toți rușii"[12]. Însă un antisemitism atât de fățiș nu-i convenea nici măcar lui Stalin; până la urmă, cei 15 acuzați (toți evrei) au fost judecați în secret de un Tribunal Militar în vara anului 1952. Cu o excepție, toți au fost executați; singura supraviețuitoare, Lina Shtern, a primit zece ani de închisoare.

Între timp, valul antisemit creștea în statele-satelit. În România, unde o parte importantă a populației evreiești a supraviețuit războiului, o campanie antisionistă a fost lansată în toamna anului 1948 și susținută cu energie fluctuantă timp de șase ani. Dar mărimea comunității evreiești din România și legăturile ei cu Statele Unite au împiedicat atacurile directe; o vreme, românii au permis chiar plecarea evreilor; cererile de viză au fost posibile din primăvara anului 1950, fiind sistate abia în aprilie 1952, timp în care numai în Israel au plecat 90.000 de evrei români.

În România, un proces-spectacol i se pregătea liderului comunist (ne-evreu) Lucrețiu Pătrășcanu. A fost arestat în aprilie 1948: dubiile exprimate public în privința colectivizării făceau din el candidatul perfect pentru un „proces Rajk" românesc, bazat pe acuzații de titoism. Dar în timp ce anchetatorii pregăteau procesul obiectivul s-a schimbat, și cazul său a fost comasat cu al Anei Pauker. Ea *era* evreică: fiica unui măcelar din Moldova, Ana Pauker a fost primul ministru evreu din istoria României și prima femeie ministru de Externe din lume. De o stricteță notorie în probleme practice și doctrinale, ea era ținta perfectă pentru guvernul român în încercarea de a câștiga simpatia populației.

Moartea lui Stalin a zădărnicit planurile lui Gheorghe Gheorghiu-Dej de a le înscena un proces Anei Pauker și altora. În schimb, în 1953 și în prima parte a anului 1954, Partidul Comunist Român a organizat o serie de procese secrete ale unor pești mai mici, sub acuzația că sunt spioni sioniști în slujba „agenților imperialiști". De la membrii autentici ai Sionismului Revizionist de dreapta la comuniștii evrei întinați cu acuzația de sionism, victimelor li s-au pus în cârcă relații ilegale cu Israelul și colaborarea cu naziștii în timpul războiului. Au primit sentințe între zece ani și închisoare pe viață. În cele din urmă, Pătrășcanu a fost judecat în aprilie 1954, după ce zăcuse în închisoare timp de șase ani; acuzat de spionaj pentru britanici, a fost condamnat și executat.

---

12. Joshua Rubenstein, Vladimir Naumov (eds.), *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee* (Yale University Press, 2002, p. 52). După modelul bine cunoscut, Komarov avea să fie la rândul său întemnițat și executat – deși și-a susținut până la capăt, cu fervoare, părerile antisemite.

Pauker a avut mai mult noroc: protejată de Moscova (întâi de Stalin, apoi de Molotov), ea nu a fost acuzată niciodată de „sionism" şi a supravieţuit excluderii din partid în 1952, rămânând în obscuritate până la moarte, în 1960. Partidul Comunist Român, mai mic şi mai izolat decât celelalte partide comuniste din Est, fusese mereu sfâşiat de lupte interne, iar eliminarea extremelor dreaptă (Pătrăşcanu) şi stângă (Pauker) a însemnat, mai presus de orice, triumful facţiunii lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, dictator de o eficacitate cruntă, cu un stil de guvernare ce amintea morbid (ca şi cel al succesorului său, Nicolae Ceauşescu) de vechile regimuri autoritariste din Balcani.

În aceşti ani, evreii din România au fost înlăturaţi din posturile guvernamentale şi de partid, ca şi cei din Germania de Est şi Polonia, alte două ţări în care o facţiune a partidului putea mobiliza sentimentul popular antisemit împotriva „cosmopoliţilor" din interiorul partidului. Germania de Est era un teritoriu deosebit de propice. În ianuarie 1953, pe măsură ce „complotul doctorilor" lua amploare la Moscova, evreii est-germani proeminenţi şi comuniştii evrei au fugit în Vest. Un membru al Comitetului Central est-german, Hans Jendretsky, a cerut ca evreii - „inamicii statului" - să fie excluşi din viaţa publică. Fie din întâmplare, fie din nesincronizare, fie din prudenţă, toate cele trei state au evitat un proces antisemit de amploare, de genul celui plănuit la Moscova şi realizat la Praga.

Procesul Slánský, aşa cum avea să fie cunoscut, este procesul comunist clasic. A fost pregătit meticulos timp de trei ani. Primii care urmau să fie „investigaţi" erau câţiva lideri comunişti slovaci, în frunte cu ministrul de Externe Vladimír Clementis, arestat în 1950 şi acuzat de „naţionalism burghez". Li se adăugau o varietate de comunişti cehi de rang mijlociu, acuzaţi - ca şi slovacii - că au luat parte la o conspiraţie titoistă-troţkistă de genul celei din cazul Rajk. Nici unul dintre cei învinuiţi şi încarceraţi între 1950 şi 1951 nu era, însă, o figură destul de importantă pentru a juca rolul de lider şi agitator în marele proces public comandat de Stalin.

În primăvara anului 1951, Beria, şeful poliţiei sovietice, i-a instruit pe cehi să schimbe orientarea investigaţiei de la un complot titoist spre unul sionist. Din acest moment, întreaga afacere a fost în mâinile serviciilor secrete sovietice - colonelul Kamarov şi un al doilea ofiţer au fost trimişi la Praga pentru a se ocupa de anchetă, iar conducerea comunistă şi poliţia secretă cehă le-au urmat ordinele. În căutarea unei victime proeminente, atenţia ruşilor s-a îndreptat spre numărul al doilea în ierarhia cehă după preşedintele Klement Gottwald: secretarul general al partidului, Rudolf Slánský. Spre deosebire de Gottwald, care era un lider docil şi un partinic flexibil, Slánský, deşi eminamente stalinist (ca şi Rajk), era evreu.

La început, Gottwald s-a opus arestării lui Slánský - cei doi colaboraseră strâns la epurarea din ultimii trei ani a colegilor lor: dacă secretarul general era pus sub acuzaţie, Gottwald însuşi putea fi la rând. Dar sovieticii au insistat, prezentând dovezi false ale legăturilor lui Slánský cu CIA, iar Gottwald a cedat. La 23 noiembrie 1951 Slánský a fost arestat; i-au urmat, în câteva zile, comuniştii evrei de marcă aflaţi încă în libertate. Serviciile secrete şi-au propus apoi să obţină confesiuni şi „dovezi" de la numeroşii lor prizonieri pentru a construi un dosar solid împotriva lui Slánský şi a colaboratorilor lui. Cum victimele au rezistat eroic (mai ales însuşi fostul secretar

general), deşi au fost torturate cu barbarie, misiunea le-a luat anchetatorilor aproape un an.

În cele din urmă, în septembrie 1952 rechizitoriul era gata. Textul mărturisirilor, rechizitoriul, sentinţele prestabilite şi scenariul procesului au fost trimise la Moscova pentru ca Stalin să le aprobe personal. La Praga a fost organizată – şi înregistrată pe bandă – o repetiţie generală a procesului în integralitatea sa. Exista astfel un text de rezervă pentru „transmisia în direct", în cazul în care unul dintre acuzaţi ar fi retractat declaraţiile anterioare, precum Kostov. Nu a fost nevoie.

Procesul s-a desfăşurat între 20 şi 27 noiembrie 1952. Conform precedentului împământenit, acuzaţii erau învinuiţi de fapte şi afirmaţii fictive (pe baza confesiunilor smulse cu forţa de la alţi martori, inclusiv de la ceilalţi acuzaţi); au fost inculpaţi şi de fapte *comise*, dar cărora li se atribuiau semnificaţii noi (trei dintre ei au fost inculpaţi că au favorizat Israelul în acordurile comerciale, pe vremea când aceasta era chiar politica sovietică); procurorii l-au acuzat pe Clementis că s-a întâlnit cu Tito („călăul poporului iugoslav" şi „sluga imperialismului") – pe vremea când Clementis era ministru adjunct de Externe, iar Tito se afla încă în graţiile sovieticilor.

Două caracteristici diferenţiază procesul Slánský de cele precedente. Procurorii şi martorii au subliniat în mod repetat apartenenţa etnică a majorităţii acuzaţilor – „cosmopolitul Rudolf Margolius", „Slánský... speranţa evreimii din Partidul Comunist", „reprezentanţii sionismului internaţional" etc. Originea evreiască (uneori „originea sionistă") servea drept prezumţie de vinovăţie, fiind dovada intenţiilor anticomuniste, anticehe. Limbajul procurorilor, transmis la radioul cehoslovac, amintea şi chiar depăşea vituperările triviale ale procurorului Vîşinski în procesele de la Moscova: „trădători scârboşi", „câini", „lupi", „javrele lui Hitler" şi altele de aceeaşi factură, consemnate şi de presa cehă.

În a patra zi a procesului, cotidianul comunist praghez *Rudé Právo* comenta într-un editorial: „Te cutremuri de scârbă la vederea acestor făpturi reci şi fără inimă. Vipera de Slánský", continua ziarul, se baza pe „aceste elemente străine, canalii cu un trecut suspect". Un ceh, explica autorul, nu ar fi putut comite asemenea crime: „Numai nişte sionişti cinici, fără patrie... cosmopoliţi vicleni, vânduţi dolarului. În activitatea lor criminală au fost mânaţi de sionism, naţionalism evreiesc burghez, şovinism".

Unsprezece dintre cei 14 au fost condamnaţi la moarte şi executaţi, iar trei au primit închisoare pe viaţă. O lună mai târziu, adresându-se Convenţiei Naţionale a Partidului Comunist Cehoslovac, Gottwald spunea despre foştii săi camarazi: „În mod normal, bancherii, industriaşii, foştii culaci n-au ce căuta în partidul nostru. Dar fiindcă erau evrei şi de orientare sionistă, am trecut cu vederea originea lor socială. Această stare de lucruri s-a născut din repulsia noastră faţă de antisemitism şi din respect pentru suferinţa evreilor".

Procesul Slánský a fost o mascaradă criminală, un asasinat juridic transformat în reprezentaţie publică[13]. Ca şi procesul Comitetului Antifascist din Moscova, evenimentele de la Praga se voiau o uvertură la arestul medicilor evrei din URSS, a căror „conspiraţie"

13. Supravieţuitorii au fost, toţi, eliberaţi peste ani, dar nici ei, nici tovarăşii lor de suferinţă nu au fost pe deplin reabilitaţi şi exoneraţi până în 1968.

fusese denunţată de *Pravda* la 13 ianuarie 1953. Aceşti medici evrei – o „bandă de terorişti sionişti" acuzaţi de asasinarea lui Andrei Jdanov, de conspiraţie cu „burghezia anglo-americană" şi de susţinerea „naţionalismului evreu" alături de Comitetul Mixt de Distribuţie Americano-Evreiesc (precum şi cu răposatul „naţionalist burghez evreu" Solomon Mihoels) – urmau să fie judecaţi la trei luni după pronunţarea verdictelor în procesul Slánský.

În ochii Kremlinului, se pare că acest proces era, la rândul său, un preambul şi o scuză pentru arestarea în masă a evreilor sovietici şi exilarea lor ulterioară la Birobidjan („patria" destinată evreilor în est) şi în Asia Centrală sovietică, unde mulţi evrei polonezi fuseseră trimişi anterior, între 1939 şi 1941: editura MVD tipărise şi pregătise pentru distribuţie, într-un milion de exemplare, broşura care explica „De ce evreii trebuie mutaţi din regiunile industriale ale ţării". Se pare, însă, că până şi Stalin a ezitat (Ilya Ehrenburg l-a avertizat că un proces-spectacol al doctorilor evrei ar avea un efect devastator asupra opiniei publice occidentale); în orice caz, a murit la 5 martie 1953, înainte de a fi luat o decizie.

Prejudecăţile lui Stalin nu necesită o explicaţie: în Rusia şi în estul Europei, antisemitismul era avantajos în sine. Mai interesant este obiectivul lui Stalin în orchestrarea acestor parodii de epurări, rechizitorii, confesiuni şi procese. Ce nevoie avea dictatorul sovietic de procese? Moscova putea elimina pe oricine dorea, oriunde în blocul sovietic, prin „măsuri administrative". Prin comparaţie, procesele par complicate; mărturiile şi confesiunile evident false, persecuţia făţişă a anumitor indivizi şi categorii sociale nu erau deloc făcute să-i convingă pe observatorii străini de buna-credinţă a procedurilor judiciare sovietice.

Dar procesele-spectacol din blocul comunist nu urmăreau dreptatea. Erau mai degrabă o demonstraţie pedagogică pentru public, o venerabilă instituţie comunistă (primele procese de acest fel au avut loc în URSS în 1928) menită să ilustreze structurile autorităţii din sistemul sovietic. Procesele lămureau publicul cine are dreptate şi cine se înşală, îi indicau cine este vinovat de eşecurile politice şi cine s-a remarcat prin loialitate şi obedienţă; ele furnizau chiar şi replicile, un vocabular anume care trebuia folosit în discuţiile publice. După arest, Rudolf Slánský nu s-a mai numit altfel decât „spionul Slánský", denumire rituală ce funcţiona ca exorcism politic[14].

Procesele-spectacol – sau tribunalele, potrivit *Manualului sovietic de investigaţie criminală* al lui Vîşinski – au fost realizate cu scopul explicit de a „mobiliza opinia publică proletară". Cum spunea pe scurt Legea cehoslovacă a Organizării Judecătoreşti din ianuarie 1953, rolul curţilor era „să-i înveţe pe cetăţeni loialitatea şi devotamentul

14. Replicile erau *foarte* precise. Când André Marty a fost „inculpat" neoficial de Comitetul Central al Partidului Comunist Francez în decembrie 1952, „procurorul" Léon Mauvais l-a acuzat că spune „Internaţionala Troţkistă" în loc de „gunoi troţkist" sau „grup de turnători troţkişti", termenii „curenţi şi fireşti" prin care comuniştii îi desemnau pe troţkişti. O simplă scăpare lingvistică era de ajuns pentru ca Marty să fie suspectat.

față de Republica Cehoslovacă". Robert Vogeler, inculpat în procesul de la Budapesta din 1948, nota la vremea respectivă: „Dacă judecăm după scenariul procesului, era mai important să ni se atribuie o identitate alegorică decât să ni se dovedească vinovăția. Fiecare dintre noi, în declarația sa, era obligat să se «demaște» pentru binele radioului și al publicațiilor Kominform".

Acuzații erau transformați din presupuși critici ai regimului sau oponenți politici într-un furnicar de conspiratori josnici, cu țeluri venale și infame. Stilul greoi al Imperiului Sovietic maschează uneori acest obiectiv – ce să înțelegi dintr-un limbaj care încerca să mobilizeze opinia publică într-o metropolă ca Budapesta reiterând greșelile celor care s-au opus „luptei împotriva culacilor"? Însă publicul nu trebuia să creadă ce auzea – el era doar dresat să repete.

Unul dintre obiectivele proceselor publice era să furnizeze țapi ispășitori. Dacă măsurile economice ale comuniștilor nu dădeau roadele trâmbițate, dacă politica externă sovietică se împotmolise sau era la strâmtoare, cineva trebuia să fie de vină. Cum altfel puteau fi explicate greșelile unui Lider infailibil? Candidați erau destui: Slánský era antipatizat deopotrivă în interiorul Partidului Comunist Cehoslovac și în afara lui. Stalinistul Rajk fusese un ministru de Interne neîndurător. Tocmai pentru că puseseră în practică măsuri nepopulare al căror eșec era vizibil, toți liderii și miniștrii comuniști erau victime potențiale. Așa cum în războaiele revoluționare franceze generalii învinși erau acuzați de trădare, miniștrii comuniști se declarau sabotori când măsurile implementate de ei dădeau greș.

Mărturisirea, pe lângă uzul ei simbolic ca exercițiu de transfer al vinei, avea avantajul că întărea doctrina comunistă. Nu existau dezacorduri în universul lui Stalin, numai crezii; nici critici, doar inamici; nici erori, ci crime. Procesele ilustrau simultan virtuțile lui Stalin și infamiile dușmanilor. Ele scot în evidență și paranoia dictatorului, cultura suspiciunii în care se scălda. Una dintre explicații e profunda anxietate izvorâtă din sentimentul inferiorității ruse și „estice" în general, din frica de influența Vestului și de seducătoarea abundență occidentală. În cadrul procesului „spionilor americani din Bulgaria" care a avut loc la Sofia în 1950, inculpații au fost acuzați de propagarea ideii că „rasele superioare trăiesc în Vest, în ciuda faptului că toate au pornit din Est". Rechizitoriul revela în acuzați „tendința slugarnică de a se subestima" pe care spionii occidentali o exploataseră cu succes.

Vestul era așadar o amenințare care trebuia exorcizată repetat. Desigur, existau spioni occidentali: cei adevărați. La începutul anilor '50, după izbucnirea războiului din Coreea, Washingtonul a luat în considerare varianta destabilizării Europei de Est, iar serviciile de spionaj americane au avut câteva tentative eșuate de a penetra blocul sovietic, ceea ce conferea un strop de verosimil comuniștilor care mărturiseau că ar fi colaborat cu CIA sau că ar fi spionat pentru serviciile secrete britanice. În ultimii săi ani, se pare că Stalin se aștepta realmente la un război: cum explica într-un „interviu" din *Pravda* din februarie 1951, o confruntare între capitalism și comunism era inevitabilă și din ce în ce mai probabilă. Din 1947 până în 1952, blocul sovietic a fost permanent pe picior de război: producția de arme în Cehoslovacia a crescut de șapte ori între 1948 și 1953, mai multe trupe sovietice au fost deplasate în RDG și s-au făcut proiecte pentru o escadră de bombardiere.

Astfel, arestările, epurările şi procesele constituiau un avertisment public despre viitoarea confruntare, o justificare pentru temerile Uniunii Sovietice şi, în acelaşi timp, o strategie (cunoscută din deceniile anterioare) prin care partidul leninist îşi reducea efectivele şi se pregătea de luptă. Învinuirea adusă lui Rajk în 1949, de conspiraţie cu Statele Unite şi Marea Britanie pentru răsturnarea regimului, era plauzibilă pentru mulţi comunişti şi pentru simpatizanţii din Vest. Chiar şi acuzaţiile absurde formulate împotriva lui Slánský *et al.* erau clădite pe adevărul general admis că Cehoslovacia avea mai multe legături cu Vestul decât celelalte state din bloc. Dar de ce Rajk? De ce Slánský? Cum erau aleşi ţapii ispăşitori?

În ochii lui Stalin, orice comunist care stătuse o vreme în Vest, în afara zonei de influenţă sovietice, trebuia privit cu neîncredere, indiferent ce făcuse acolo. Comuniştii care luptaseră în anii '30 în războiul civil din Spania (şi erau mulţi din Europa de Est şi Germania) au fost primii suspectaţi. László Rajk luptase acolo (în calitate de comisar politic al „batalionului Rákosi"), ca şi Otto Sling, unul dintre acuzaţii în procesul Slánský. După victoria lui Franco, mulţi veterani din Spania s-au refugiat în Franţa, ajungând în lagărele de concentrare locale. De acolo, mulţi s-au alăturat Rezistenţei franceze, unde au luptat alături de comunişti din Germania şi din alte părţi care se refugiaseră în Franţa. Erau suficient de mulţi pentru ca Partidul Comunist Francez să-i organizeze într-o subsecţie de ilegalişti: *Main d'Œuvre Immigré* (MOI). Cei care au devenit după război comunişti de vază, ca Artur London (altă victimă a procesului Slánský), stabiliseră numeroase contacte cu Vestul pe vremea când activau în MOI, ceea ce a trezit bănuielile lui Stalin şi li s-a imputat ulterior.

Comitetul Antifascist Evreiesc din URSS fusese instruit în timpul războiului să stabilească legături cu Vestul pentru a dovedi atrocităţile naziste – mai târziu, acuzaţiile penale au fost elaborate pornindu-se de la aceste activităţi. Comunişti germani ca Paul Merker, care a petrecut anii războiului în Mexic, comunişti slovaci ca viitorul ministru de Externe Clementis, care a lucrat la Londra, şi cei care rămăseseră în regiunile ocupate de nazişti – toţi erau vulnerabili la acuzaţiile că fuseseră contactaţi de agenţi occidentali sau că au colaborat prea îndeaproape cu necomuniştii în mişcările de rezistenţă. Josef Frank, un comunist ceh care a supravieţuit încarcerării la Buchenwald, a fost acuzat în procesul Slánský că profitase de timpul petrecut în lagăr pentru a-şi face cunoştinţe dubioase printre „duşmanii de clasă".

Singurii comunişti care n-au avut de înfruntat bănuielile apriorice ale lui Stalin erau cei care stătuseră mult timp la Moscova, sub supravegherea Kremlinului. Pe aceştia se putea conta din două motive: cum petrecuseră mult timp în văzul autorităţilor sovietice, aveau puţine contacte în străinătate, sau deloc; dacă supravieţuiseră epurărilor din anii '30 (prin care a fost eliminat grosul conducerii în exil a partidelor comuniste polonez, iugoslav etc.), se putea conta pe obedienţa lor totală faţă de dictatorul sovietic. Comuniştii „naţionali" însă, cei care rămăseseră pe pământul natal, au fost consideraţi suspecţi. Adesea ei avuseseră o activitate mai eroică în rezistenţă decât confraţii de la Moscova (care s-au întors abia după război, graţie Armatei Roşii) şi se bucurau, prin urmare, de o popularitate mai mare. Erau, de asemenea, înclinaţi să aibă păreri proprii despre „calea spre comunism", pe care o voiau locală sau naţională.

Din toate aceste motive, comuniştii „naţionali" au fost mai mereu principalele victime ale proceselor postbelice. Rajk, de exemplu, era un comunist „naţional", în timp ce Rákosi şi Gerő – nomenclaturiştii maghiari care i-au organizat procesul – erau „moscoviţi" (deşi Gerő luptase şi el în Spania). Altceva nu prea îi deosebea. În Cehoslovacia, cei care organizaseră revolta naţională slovacă antinazistă (inclusiv Slánský) au căzut automat sub incidenţa suspiciunii sovietice: lui Stalin nu-i plăcea să împartă cu alţii meritul eliberării Cehoslovaciei. Kremlinul prefera „moscoviţi" de încredere, fără glorie şi fără imaginaţie, pe care îi cunoştea: oameni precum Klement Gottwald.

În timpul războiului, Traicio Kostov a fost liderul partizanilor comunişti bulgari, până când a fost arestat; după război a ocupat poziţia secundă, după Gheorghi Dimitrov, proaspăt întors de la Moscova, până în 1949, când i-a fost imputată activitatea din timpul războiului. În Polonia, Gomułka organizase rezistenţa armată antinazistă, împreună cu Marian Spychalski; după război, Stalin i-a preferat pe Bierut şi alţi polonezi cu state de plată la Moscova. Ulterior, Gomułka şi Spychalski au fost arestaţi şi, cum am văzut, s-au aflat la un pas de propriul lor proces-spectacol.

Existau şi excepţii. În România, căderea comunistului „naţional" Pătrăşcanu a fost orchestrată de un alt „naţional", Gheorghe Gheorghiu-Dej: tot el a pus la cale eclipsarea Anei Pauker, moscovită şi stalinistă impecabilă. Chiar şi Kostov petrecuse o parte din anii '30 la Moscova, la biroul balcanic al Kominternului. Era şi un critic consacrat al lui Tito (deşi din motive proprii: Kostov vedea în Tito moştenitorul ambiţiilor teritoriale sârbe ce ameninţau Bulgaria). În loc să-l salveze, acest lucru i-a exacerbat vina: Stalin nu căuta consimţământul altora, doar obedienţa lor neclintită.

În fine, instrumentalismul cinic şi reglarea de conturi aveau o pondere semnificativă în selectarea victimelor şi acuzaţiile ce li se aduceau. Cum spunea Karol Bacílek pe 17 decembrie 1952, la Conferinţa Naţională a Partidului Comunist din Cehoslovacia, „În final, partidul este cel care va hotărî, cu ajutorul organelor de securitate naţională, cine e vinovat şi cine nu". În anumite cazuri, organele respective le fabricau oamenilor dosare din întâmplare sau din pură imaginaţie; în altele susţineau intenţionat contrariul a ceea ce ştiau. Astfel, doi dintre învinuiţi în procesul Slánský au fost acuzaţi de supraevaluarea produselor cehoslovace vândute Moscovei. De obicei, produsele fabricate în statele-satelit erau deliberat subevaluate în avantajul Uniunii Sovietice; numai Moscova putea autoriza excepţii. „Supraevaluarea" în cazul cehoslovac era o practică sovietică arhicunoscută, iar procurorii o ştiau prea bine: era un canal prin care lichidităţile ajungeau în Vest, via Praga, pentru operaţiuni de spionaj.

La fel de cinică era şi acuzaţia (în cadrul unei întregi campanii de defăimare) adusă Anei Pauker, căreia i se reproşa simultan „deviaţionismul" de dreapta şi cel de stânga: mai întâi se opusese colectivizării rurale, apoi îi obligase pe ţărani să intre în colective împotriva voinţei lor. Rajk a fost acuzat că dizolvase în 1947 reţeaua comunistă din cadrul poliţiei maghiare; o făcuse, de fapt (înainte de alegerile din 1947 şi cu aprobare oficială), ca să mascheze disoluţia reţelei social-democrate din interiorul poliţiei, mult mai puternică. Mai târziu, el a restabilit reţeaua comunistă, fără să permită acelaşi lucru altor partide. Acţiunile sale, impecabile la vremea respectivă, au dat mai târziu apă la moară sovieticilor pentru simplul motiv că venise vremea să fie înlăturat.

Inculpaţii din procesele publice erau toţi comunişti. Alţi membri de partid au fost epuraţi fără judecată publică şi fără nici un fel de procedură judiciară. Dar majoritatea

covârşitoare a victimelor lui Stalin, în Uniunea Sovietică şi în statele-satelit, nu erau, desigur, comunişti. În Cehoslovacia, între 1948 şi 1954, comuniştii reprezentau doar a zecea parte din numărul celor condamnaţi la închisoare sau muncă forţată şi a douăzecea parte din condamnaţii la moarte. În RDG, Stasi a luat fiinţă la 8 februarie 1950 cu scopul de a supraveghea şi controla nu numai comuniştii, ci întreaga societate. Stalin îi suspecta nu numai pe comuniştii cu contacte sau experienţă în Vest, ci pe oricine trăise în afara blocului sovietic.

Se înţelege aşadar că, practic, întreaga populaţie a Europei de Est era suspectată de Kremlin în acei ani. Nu că represiunea postbelică *din* Uniunea Sovietică n-ar fi fost şi ea generalizată: aşa cum expunerea ruşilor la influenţa vestică în anii 1813-1815 a precipitat, se pare, revolta decembristă din 1825, contactele din timpul războiului, se temea Stalin, puteau da naştere la contaminări şi proteste. Orice soldat sau cetăţean sovietic care supravieţuise încarcerării sau ocupaţiei naziste era suspect. Când Prezidiul Sovietului Suprem al Uniunii Sovietice a promulgat, în 1949, o lege ce-i pedepsea pe soldaţii care comiseseră violuri cu 10 până la 15 ani într-un lagăr de muncă forţată, nu a făcut-o câtuşi de puţin din dezaprobare faţă de faptele comise de Armata Roşie în Austria şi Germania de Est. Scopul real era inventarea unei modalităţi de a-i pedepsi după bunul-plac pe soldaţii sovietici întorşi de pe front.

Scara sancţiunilor administrate cetăţenilor din URSS şi Europa de Est în deceniul ce a urmat războiului era monumentală şi, în afara Uniunii Sovietice, fără precedent. Procesele nu erau decât partea vizibilă dintr-un întreg arhipelag al represiunii: închisoare, exil, batalioane de muncă silnică. În 1952, perioada de vârf a celei de-a doua terori staliniste, 1,7 milioane de prizonieri se aflau în lagăre de muncă, alţi 800.000 în colonii şi 2.753.000 în „aşezări speciale". Sentinţa „normală" în Gulag era de 25 de ani, urmată de obicei (în cazul supravieţuitorilor) de exil în Siberia sau Asia Centrală sovietică. În Bulgaria, dintr-o forţă de muncă industrială de aproape o jumătate de milion, două persoane din nouă erau practic sclavi.

În Cehoslovacia, se estimează că la începutul anilor '50 existau 100.000 de deţinuţi politici la o populaţie de 13 milioane, cifră care nu include zecile de mii de oameni puşi la muncă silnică în mine. O altă variantă a pedepsei erau „lichidările administrative": femei şi bărbaţi încarceraţi au fost împuşcaţi în secret, fără judecată şi fără publicitate. Familia unei victime afla că aceasta „dispăruse" abia după un an sau mai mult. Trei luni mai târziu, fără altă confirmare oficială, persoana în cauză era considerată decedată. La apogeul terorii în Cehoslovacia, în presa locală apăreau treizeci-patruzeci de asemenea anunţuri pe zi. Astfel au dispărut zeci de mii de oameni; sute de mii au fost privaţi de locuinţe, posturi, privilegii.

În Ungaria, dintr-o populaţie totală de mai puţin de zece milioane, se estimează că un milion de persoane au fost arestate, urmărite în justiţie, încarcerate sau deportate între 1948 şi 1953. O familie din trei a fost direct afectată. Rudele sufereau pe măsură. Fritzi Loebl, soţia unuia dintre „complicii" lui Slánský, a fost ţinută un an în închisoarea de la Ruzyň, în afara Pragăi, şi interogată de ruşi care o numeau „târfă jidancă împuţită". La eliberare a fost exilată într-o fabrică din nordul Boemiei. Soţiile prizonierilor şi deportaţilor şi-au pierdut slujbele, apartamentele şi bunurile personale. Cei norocoşi au fost uitaţi, ca Josephine Langer: soţul ei, Oskar Langer, martor în

procesul Slánský, a fost condamnat la 22 de ani de închisoare în cadrul unui proces secret. Ea şi fiicele ei au trăit timp de şase ani într-o pivniţă.

România probabil a fost martora celei mai dure persecuţii; în orice caz, cea mai lungă. Pe lângă cei peste un milion de deţinuţi (cifră care nu include persoanele deportate în URSS) din închisori, lagăre de muncă şi de la Canalul Dunăre-Marea Neagră, dintre care zeci de mii au murit, România se remarca prin severitatea condiţiilor de detenţie şi prin diferite închisori „experimentale", în special cea de la Piteşti, unde, timp de trei ani, din decembrie 1949 până la sfârşitul lui 1952, prizonierii au fost încurajaţi să se „reeduce" reciproc prin tortură fizică şi psihică. Majoritatea victimelor erau studenţi, „sionişti" şi alţi deţinuţi politici necomunişti.

Statul comunist era permanent într-un război nedeclarat cu propriii cetăţeni. Ca şi Lenin, Stalin exploata nevoia de inamici: era în logica statului stalinist să se mobilizeze constant împotriva duşmanilor săi – din exterior, dar mai ales din interior. Cum spunea Štefan Rais, ministrul cehoslovac al Justiţiei, cuvântând pe 15 iunie 1952 la Conferinţa Avocaţilor Cehoslovaci:

> (Avocatul) trebuie (...) să se bazeze pe cea mai avansată teorie, singura corectă şi adevărată din lume, teoria legală sovietică, şi să se prevaleze permanent de precedentul din practica legală sovietică... Lupta de clasă, mereu mai ascuţită, e o necesitate absolută în ziua de azi.

Vocabularul marţial atât de drag retoricii comuniste reflecta această stare de conflict permanent. Metaforele militare abundau: lupta de clasă impunea alianţe, colaborări cu masele, mişcări eluzive şi atacuri frontale. Afirmaţia lui Stalin că lupta de clasă *se ascuţea* pe măsură ce socialismul se apropia a fost invocată pentru a justifica faptul bizar că, deşi pretutindeni alegerile indicau un sprijin în proporţie de 99% pentru partid, duşmanii se înmulţeau neabătut, lupta devenea tot mai aprigă, iar istoria naţională a Uniunii Sovietice trebuia reprodusă minuţios în tot blocul sovietic.

Principalii inamici erau, desigur, ţăranii şi burghezii. Dar în practică intelectualii erau cel mai uşor de persecutat, aşa cum fuseseră şi pentru naziştii. Atacul veninos al lui Stalin împotriva Annei Ahmatova – „călugăriţă sau târfă, mai bine zis călugăriţă *şi* târfă, amestecând rugăciunea şi curvăsăria. Poezia Annei Ahmatova e complet străină poporului"[15] – reflectă convenţionalele teme staliniste antiintelectuale: religia, prostituţia, alienarea de popor. Dacă Ahmatova ar fi fost evreică, precum o mare parte din inteligheţia europeană, caricatura ar fi fost completă.

Represiunea politică, cenzura, chiar şi dictatura existaseră, desigur, în jumătatea de est a Europei Centrale înainte de venirea stalinismului, deşi toţi cei în măsură să compare erau de acord că închisorile şi anchetatorii din Ungaria, Polonia sau România interbelică erau preferabile celor din timpul „democraţiilor populare". Instrumentele de control şi teroare folosite de statul comunist după 1947 au fost perfecţionate de oamenii lui Stalin, dar în cele mai multe cazuri nu a fost necesară importarea lor din Est: existau

15. Catherine Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in 20th-Century Russia* (2000), p. 249.

deja la faţa locului. Nu din întâmplare închisoarea de la Piteşti a fost creată şi condusă pentru Securitatea comunistă de Eugen Ţurcanu, care fusese în timpul studenţiei sale la Iaşi membru activ al Gărzii de Fier.

Însă statul-partid al comuniştilor nu se deosebea de predecesorii săi autoritarişti numai prin eficacitatea sistemului represiv, ci mai ales prin faptul că puterea şi resursele erau acum monopolizate şi folosite în beneficiul cvasiexclusiv al unei puteri *străine*. Ocupaţiei naziste i-a urmat, după o tranziţie necomplicată, ocupaţia sovietică, plasând jumătatea estică a Europei pe orbita Moscovei (pentru cetăţenii Germaniei de Est, aflaţi de 12 ani sub dictatura nazistă, tranziţia a fost şi mai blândă). Acest proces şi consecinţele sale – „sovietizarea" şi „rusificarea" tuturor lucrurilor din Europa de Est, de la procesele de fabricaţie până la titlurile universitare – aveau să alieneze treptat pe toată lumea, în afară de staliniştii cei mai inveteraţi.

Şi au avut, în subsidiar, darul de a-i face pe mulţi să nu-şi mai amintească atitudinea echivocă pe care au avut-o iniţial faţă de transformarea comunistă. Era uşor să uiţi, în anii din urmă, că tonul antisemit şi adesea xenofob al limbajului stalinist oficial avusese succes la public în mai toată Europa de Est, ca şi în Uniunea Sovietică. Naţionalismul economic avea şi el puternice rădăcini locale, astfel încât exproprierea, naţionalizarea şi intervenţia statului n-au surprins pe nimeni. În Cehoslovacia, de exemplu, conform Planului Bianual introdus în 1946, muncitorii recalcitranţi puteau fi trimişi în lagăre de muncă (deşi, într-adevăr, în 1946-1948, majoritatea judecătorilor cehi au refuzat să aplice astfel de sancţiuni).

În faza iniţială, aşadar, intrarea Europei de Est în sfera de influenţă sovietică nu a reprezentat o schimbare atât de nedorită şi brutală cum avea să pară ulterior – şi nu ne referim la speranţele reale pe care câţiva tineri din Praga sau Varşovia şi le puneau în viitorul comunist. Dar aşa cum brutalitatea naziştilor alienase simpatia locală de care s-ar fi putut bucura în teritoriile „eliberate" de la ruşi în 1941-1942, la fel şi Stalin a risipit curând iluziile şi aşteptările din statele-satelit.

Am notat deja ce efect a avut impunerea, în ţările mai dezvoltate dinspre vest, a păguboasei istorii economice a Uniunii Sovietice în versiune accelerată. Singura resursă pe care managerii comunişti se puteau baza sistematic era mărirea producţiei prin exploatarea forţei de muncă. De aceea teroarea stalinistă din perioada 1948-1953 în Europa de Est semăna atât de bine cu echivalentul sovietic al anilor '30: ambele erau legate de o politică de industrializare coercitivă. Economiile centralizate reuşeau efectiv să extragă cu forţa plusvaloare de la mineri şi muncitori, dar nu mai mult. Agricultura din blocul sovietic regresa vizibil, ineficienţa-i proverbială fiind ilustrată de acei funcţionari sovietici din Frunze (astăzi Bişkek, în Kîrgîzstan) care în 1960 îi încurajau pe ţărani să-şi facă norma de unt (arbitrară şi irealizabilă) cumpărând în vrac de la băcănie...

Epurările şi procesele, cu corul aferent de plăsmuiri, au distrus în Est şi ce mai rămăsese din sfera publică. Politica şi administraţia au devenit sinonime cu corupţia şi represiunea arbitrară practicate în folosul propriu de o clică venală, mânată la rândul ei de teamă şi suspiciune. Nu era o experienţă nouă în regiune. Dar *anti*-guvernarea comunistă se remarca prin cinism: abuzurile tradiţionale erau acum migălos înveşmântate într-o retorică a egalităţii şi progresului social, ipocrizie de care se lipsiseră atât oligarhii interbelici, cât şi ocupanţii nazişti. Şi, încă o dată, această proastă administraţie servea unei puteri străine, ceea ce a făcut Uniunea Sovietică odioasă dincolo de propriile graniţe.

Sovietizat, Estul european s-a îndepărtat constant de jumătatea vestică a continentului. În timp ce Europa de Vest se pregătea să intre într-o eră a transformărilor spectaculoase şi prosperităţii fără precedent, Europa de Est aluneca în hău : o perioadă sumbră de inerţie şi resemnare, ritmată de cicluri de protest şi supunere, ce avea să dureze aproape patru decenii. E simptomatic şi oarecum logic faptul că, în timp ce Planul Marshall a pompat 14 miliarde de dolari *în* economia renăscândă a Europei Occidentale, Stalin a extras cam aceeaşi sumă *din* Europa de Est, prin reparaţii de război, livrări forţate şi impunerea unor legături comerciale flagrant dezavantajoase.

Europa de Est a fost dintotdeauna diferită de Europa Occidentală. Dar distincţia dintre Est şi Vest nu era singura prin care continentul se înţelegea pe sine şi nici cea mai importantă. Europa mediteraneană era foarte diferită de nord-vestul Europei ; religia jucase un rol mai important decât politica în definirea graniţelor istorice inter- şi intrastatale. În Europa antebelică, diferenţele dintre Nord şi Sud, bogăţie şi sărăcie, urban şi rural contau mai mult decât cele dintre Est şi Vest.

Astfel, în anumite privinţe, impactul stăpânirii sovietice asupra teritoriilor de la est de Viena a fost mai mare chiar decât asupra Rusiei. Imperiul Rus, la urma urmei, fusese dintotdeauna doar parţial european, iar identitatea europeană a Rusiei de după Petru I era foarte controversată în secolul dinaintea loviturii de stat leniniste. Tăind brutal legăturile Uniunii Sovietice cu istoria şi cultura europeană, bolşevicii au rănit Rusia adânc şi pentru multă vreme. Dar mefienţa lor faţă de Vest şi frica de influenţa occidentală nu erau inedite, ci înrădăcinate în scrieri şi practici deliberat slavofile cu mult înainte de 1917.

Europa Centrală şi de Est nu avea asemenea precedente. Cu naţionalismul anxios specific ţărilor mici, polonezii, românii, croaţii şi alţii se autoreprezentau nu ca nişte escorte îndepărtate la marginea civilizaţiei europene, ci mai degrabă ca apărători neînţeleşi ai celei mai de preţ moşteniri europene – aşa cum cehii şi maghiarii îşi spuneau, nu fără motiv, că se află în inima continentului. Intelectualii români şi polonezi preluau de la Paris tendinţele artistice şi intelectuale, aşa cum inteligheţia germanofonă din fostul Imperiu Habsburgic, din Rutenia subcarpatică până la Trieste, le prelua de la Viena.

Acea Europă cosmopolită şi integrată nu a existat, desigur, decât pentru puţini – şi a dispărut în 1918. Dar noile state creionate la Versailles erau fragile şi oarecum provizorii încă de la început. Deceniile interbelice au fost astfel un soi de eră interimară nici pacifistă, nici războinică, în care soarta Europei Centrale şi de Est postimperiale a rămas indecisă. Rezultatul cel mai probabil – că o Germanie revigorată va fi moştenitoarea *de facto* a vechilor imperii ce se întindeau de la Stettin la Istanbul – a fost evitat la limită doar mulţumită erorilor lui Hitler.

Soluţia sovietică, impusă în locul celei germane, a rupt vulnerabila jumătate estică de restul continentului. Pe atunci, occidentalii nu s-au sinchisit. Cu excepţia nemţilor – naţiunea cea mai afectată de diviziunea Europei, dar şi cel mai puţin în măsură să protesteze –, europenii din Vest erau în general indiferenţi la dispariţia Europei de Est. Ba chiar s-au obişnuit atât de rapid, ocupaţi cum erau cu transformările notabile din propriile lor ţări, încât impermeabila barieră armată de la Marea Baltică până la Marea Adriatică a părut în scurtă vreme cât se poate de naturală. Însă pentru popoarele aflate la *est* de barieră, împinse parcă într-un colţ obscur al propriului lor continent, la mila unei mari puteri seminecunoscute, mai înapoiată decât ele şi care le parazita resursele în scădere, istoria părea că s-a oprit în loc.

VII

Războaie culturale

Toţi repudiam epoca precedentă. O ştiam mai mult din literatură şi mi se părea o eră a prostiei şi a barbariei.

Milan Šimečka

La mijloc de secol XX, orice gest implică adoptarea unei poziţii faţă de sistemul sovietic.

Raymond Aron

Am avut dreptate să mă înşel ; tu şi ai tăi v-aţi înşelat când aţi avut dreptate.

Pierre Courtade (lui Edgar Morin)

Ne place sau nu, construcţia socialismului are avantajul că nu poate fi înţeleasă decât dacă-i îmbrăţişăm cauza şi îi adoptăm idealurile.

Jean-Paul Sartre

N-ai ce-i face, uneori oamenii au păreri corecte din motive greşite... Teama de a nu fi într-o bună companie nu-i expresia neîntinării politice ; este expresia neîncrederii în sine.

Arthur Koestler

Cu o repeziciune ce avea să şocheze generaţiile următoare, lupta europeană dintre fascism şi democraţie, abia încheiată, a fost înlocuită de o nouă falie : cea dintre comunişti şi anticomunişti. Poziţiile politice şi intelectuale pro şi contra Uniunii Sovietice au apărut înainte de divizarea postbelică a Europei. Dar linia care despărţea Estul de Vest, stânga de dreapta s-a întipărit în viaţa culturală şi intelectuală europeană în aceşti ani : între 1947 şi 1953.

Circumstanţele erau neobişnuit de favorabile. Între cele două războaie, extrema dreaptă avusese un succes de care cei mai mulţi preferau acum să nu-şi amintească. De la Bruxelles la Bucureşti, jurnalismul polemic şi literatura anilor '30 abundau în

rasism, antisemitism, ultranaţionalism, clericalism şi spirit reacţionar. Intelectualii, jurnaliştii şi profesorii care în perioada interbelică şi în timpul războiului îmbrăţişaseră vederi fasciste sau ultrareacţionare aveau toate motivele ca, după 1945, să-şi afirme zgomotos recentele afiliaţii progresiste sau radicale (ori să se retragă în umbră, temporar sau definitiv). De vreme ce majoritatea partidelor şi ziarelor de orientare fascistă sau ultraconservatoare erau oricum interzise (cu excepţia Peninsulei Iberice, unde lucrurile stăteau exact invers), adeziunile politice public exprimate se rezumau la centrul şi stânga spectrului. Gândirea şi opinia de dreapta intraseră într-un con de umbră în Europa.

Dar, deşi *conţinutul* scrierilor şi manifestărilor publice s-a metamorfozat spectaculos după căderea lui Hitler, a lui Mussolini şi a adepţilor lor, *tonul* a rămas acelaşi. Stilul imperios-apocaliptic al fasciştilor; apelul lor la soluţii violente şi „definitive", de parcă schimbarea autentică presupune obligatoriu nimicirea totală; dispreţul faţă de compromis şi de „ipocrizia" democraţiei liberale; entuziasmul pentru alternativele maniheiste (totul sau nimic, revoluţie sau decadenţă): toate aceste impulsuri puteau servi la fel de bine stânga – şi chiar asta s-a întâmplat după 1945.

Interesul scriitorilor fascişti din perioada interbelică pentru naţiune, degenerare, sacrificiu şi moarte îşi avea originea în primul război mondial. După 1945, stânga intelectuală a fost şi ea modelată de experienţa războiului, de data aceasta sub forma unei ciocniri între opţiuni morale incompatibile, excluzând posibilitatea oricărui compromis: Bine *vs* Rău, Libertate *vs* Tiranie, Rezistenţă *vs* Colaboraţionism. În eliberarea de sub ocupaţia fascistă sau nazistă, mulţi au văzut cu entuziasm ocazia unei schimbări radicale în politică şi în societate; şansa de a transforma distrugerea din timpul războiului într-un nou început, un moment revoluţionar. Când, după cum am văzut, ocazia a fost aparent ratată, iar viaţa „normală" şi-a reluat prompt cursul, aşteptările înşelate s-au transformat în cinism sau în extremism de stânga: o lume polarizată în tabere politice ireconciliabile.

Intelectualii europeni de după război erau grăbiţi şi prea puţin dispuşi la compromisuri. Erau tineri. În primul război mondial a pierit o întreagă generaţie de tineri. După al doilea război mondial, din scenă a dispărut o cohortă de oameni în vârstă, discreditaţi. În locul lor au apărut scriitori, artişti, jurnalişti şi activişti politici prea tineri ca să fi apucat războiul din 1914-1918, însă dornici să recupereze anii pierduţi în următorul. Educaţia lor politică se făcuse în era fronturilor populare şi a mişcărilor antifasciste, iar când au căpătat recunoaştere publică şi influenţă, adesea ca rezultat al activităţilor din război, erau neobişnuit de tineri după criteriile europene tradiţionale.

În Franţa, când războiul s-a terminat, Jean-Paul Sartre avea 40 de ani, Simone de Beauvoir 37, iar Albert Camus, cel mai influent dintre ei, doar 32. Din generaţia veche, numai François Mauriac (născut în 1885) se bucura de o influenţă comparabilă, tocmai pentru că nu fusese pătat de colaborarea cu Vichy. Dintr-o generaţie anterioară de personalităţi italiene rămânea doar filosoful napolitan Benedetto Croce (născut în 1886). În Italia postfascistă, Ignazio Silone, născut în 1900, era printre cei mai vârstnici dintre intelectualii influenţi; romancierul şi comentatorul politic Alberto Moravia avea 38 de ani, iar scriitorul şi editorul comunist Elio Vittorini era cu un an mai mic. În Germania, unde simpatiile naziste şi războiul îi seceraseră pe scriitori şi

intelectuali, Heinrich Böll – cel mai tânăr dintr-o generaţie de scriitori declarat nouă, care s-a coagulat în „Grupul 47" la doi ani după înfrângerea lui Hitler – avea numai 28 de ani când războiul a luat sfârşit.

În Europa de Est, unde elitele intelectuale din anii interbelici erau mânjite de *ultraconservatorism, naţionalism mistic sau chiar mai rău, ascensiunea socială a tineretului* a fost şi mai frapantă. Czesław Miłosz, al cărui celebru eseu *Gândirea captivă* a fost publicat în 1951, când avea doar 40 de ani şi se afla deja în exil, nu era deloc un caz atipic. Jerzy Andrzejewski (care apare în cartea lui Milosz într-o lumină nu foarte favorabilă) şi-a publicat faimosul roman despre Polonia postbelică, *Cenuşă şi diamant*, la 38 de ani. Tadeusz Borowski, născut în 1922, nu împlinise încă 30 de ani când şi-a publicat amintirile de la Auschwitz: *Doamnelor şi domnilor, poftiţi la gazare.*

Liderii partidelor comuniste est-europene erau, *în general, oameni puţin mai vârstnici*, care supravieţuiseră anilor interbelici ca deţinuţi politici, ca exilaţi la Moscova sau şi una, şi alta. Dar în eşalonul imediat următor activau o mulţime de tineri şi tinere al căror succes se datora în principal adeziunii lor idealiste la dominaţia sovietică. În Ungaria, Géza Losonczy, care avea să cadă victimă represiunii sovietice după revolta din 1956, avea douăzeci şi ceva de ani când a complotat, ca sute de tineri, să aducă la putere Partidul Comunist Maghiar. Soţul Hedei Kovaly, Rudolf Margolius, unul dintre inculpaţii în procesul Slánský din decembrie 1952, avea 35 de ani când a fost numit ministru în guvernul comunist al Cehoslovaciei; Artur London, alt acuzat în acest proces, era şi mai tânăr (33 de ani) când comuniştii au preluat puterea. Educaţia politică a lui London fusese făcută în Rezistenţa franceză: ca mulţi ilegalişti comunişti, a învăţat să-şi asume responsabilităţi politice şi militare la o vârstă foarte fragedă.

Intelectualii din clasa de mijloc împărtăşeau – în Est, ca şi în Vest – un entuziasm tineresc pentru viitorul comunist, dublat de un net complex de inferioritate faţă de proletariat. În anii imediat următori războiului, muncitorii calificaţi erau la mare căutare – spre deosebire de anii Marii Crize, încă vii în memoria colectivă. Cărbunele trebuia extras; şoselele, căile ferate, clădirile şi liniile electrice urmau să fie reconstruite sau înlocuite; trebuiau făcute unelte şi folosite apoi la fabricarea altor bunuri. *Pentru toate aceste meserii mâna de lucru era insuficientă*: după cum am văzut, bărbaţii tineri şi în putere din taberele de refugiaţi şi-au găsit cu uşurinţă slujbă şi adăpost, spre deosebire de femeile cu copii sau de „intelectualii" de orice fel.

Una dintre consecinţe a fost exaltarea universală a muncii şi a lucrătorilor industriali – un atu politic important pentru partidele care pretindeau că îi reprezintă. Burghezii educaţi care nutreau simpatii de stânga, dar care erau jenaţi de originea lor socială, puteau să-şi atenueze disconfortul abandonându-se comunismului. Chiar dacă *n-au mers atât de departe încât să intre în partid, mulţi artişti şi scriitori, mai ales în* Franţa şi Italia, „se prosternau în faţa clasei muncitoare" (Arthur Koestler) şi idolatrizau „proletariatul revoluţionar" (imaginat de regulă, în spirit realist-socialist/fascist, drept masculin, sever şi musculos).

Deşi fenomenul avea o amploare europeană şi nu se limita la comunism (cel mai cunoscut exponent intelectual al „muncitorismului" era Jean-Paul Sartre, care nu a intrat niciodată în Partidul Comunist Francez), el a avut consecinţe reale mai ales în *Europa de Est. Studenţi, profesori, scriitori şi artişti din Marea Britanie, Franţa,*

Germania au dat năvală în Iugoslavia (cea dinaintea schismei) să participe cu sudoarea frunții la reconstrucția căilor ferate. În august 1947, Italo Calvino scria cu entuziasm despre tinerii italieni care făceau voluntariat în Cehoslovacia. Ideea fascinantă a unui nou început, adularea unei comunități muncitorești mai mult sau mai puțin reale, *admirația pentru Soviete (și atotputernica lor Armată Roșie) constituiau tot atâtea* mijloace prin care tânăra generație postbelică se distanța de originile sociale și de trecutul național.

Hotărârea de a deveni comunist (sau marxist – ceea ce, în circumstanțele de atunci, însemna, de obicei, comunist) era luată de timpuriu. Cum mărturisește cehul Luděk Pachman: „Am devenit marxist în 1943. Aveam 19 ani și gândul că deodată înțelegeam tot și puteam explica tot m-a sedus, ca și ideea de a mărșălui alături de proletarii din *întreaga lume, întâi împotriva lui Hitler și apoi împotriva burgheziei internaționale*". Chiar cei care nu se lăsau vrăjiți de incantația dogmei, precum Czesław Miłosz, au aplaudat fără reținere reformele sociale comuniste: „Eram încântat să văd, în sfârșit, că structura semifeudală a Poloniei se prăbușea, că universitățile își deschideau porțile tinerilor muncitori și țărani, că începuse reforma agrară, iar țara era, în cele din urmă, pe drumul spre industrializare". Cum observa Milovan Djilas, evocând propria sa experiență ca adjunct al lui Tito, „la început, totalitarismul e numai entuziasm și convingere; abia mai târziu se transformă în structuri, șefie, carierism".

La început, partidele comuniste i-au flatat pe intelectuali, care vedeau în ambițiile comunismului o alternativă atrăgătoare atât la provincialismul patriotard, cât și la antiintelectualismul violent al naziștilor. Pentru mulți tineri intelectuali, comunismul nu era o convingere, ci o credință – cum observa ulterior Alexander Wat (alt viitor ex-comunist polonez), inteligența laică din Polonia tânjea după un „catehism subtil". Dintre studenții, dramaturgii, romancierii, jurnaliștii și profesorii est-europeni, numai o mică parte au devenit comuniști activi, dar ei erau adesea vârfurile generației.

Pavel Kohout, care avea să capete în deceniile următoare faimă internațională ca disident și eseist/dramaturg postcomunist, s-a remarcat inițial în Cehoslovacia natală ca suporter ardent al noului regim. În 1969, el își amintea că încercase o „senzație de certitudine" în ziua loviturii de stat din februarie *1948*, văzându-l pe *Klement* Gottwald, liderul partidului, în Piața Orașului Vechi din Praga, împânzită de mulțime. Acolo, „în acea masă de oameni care pornise în căutarea dreptății și în acel om [Gottwald] care îi conducea în lupta decisivă", tânărul Kohout, de numai 20 de ani, a găsit acel „*Centrum securitatis* pe care Comenius îl căutase în van". Patru ani mai târziu, pătruns de credință, Kohout scria o „Cântare Partidului nostru Comunist":

Slavă să înălțăm partidului!
Tânăr e ca verzii muncitori fruntași
Minte are cât un milion de oameni
Și tărie cât un milion de brațe.
În luptă-i sunt batalioane
Vorbele lui Stalin și Gottwald.

În miezul înflorit al lunii mai
Flutură-n tărâm îndepărtat

Un drapel peste vechiul Castel:
„Adevărul biruieşte întotdeauna!"
Vorbele glorios se împlinesc:
Adevărul muncitorilor a-nvins!
Viitor de aur ţara noastră are.
Slavă pentru Gottwald şi partid!
Slavă!
Slavă![1]

Acest gen de pioşenie era frecvent în generaţia lui Kohout. Aşa cum observa Milosz, comunismul opera pe principiul că scriitorii n-au nevoie să *gândească*, ci doar să *înţeleagă*. Înţelegerea se limita de fapt la angajament, iar tinerii intelectuali din regiune nu doreau mai mult. „Eram copiii războiului", scria Zdeněk Mlynář (care se alăturase Partidului Comunist Cehoslovac în 1946, la 15 ani), „şi, cum nu apucasem să luptăm împotriva nimănui, am dus mai departe spiritul războinic în primii ani postbelici, când aveam în sfârşit ocazia să ne batem pentru ceva". Generaţia lui Mlynář nu cunoscuse decât anii de război şi ocupaţie nazistă, perioadă în care „erai de o parte sau de cealaltă – nu exista cale de mijloc. Experienţa noastră unică ne-a inoculat astfel ideea că victoria concepţiei corecte însemna pur şi simplu lichidarea, distrugerea celeilalte"[2].

Entuziasmul inocent cu care unii tineri est-europeni s-au aruncat în braţele comunismului („Am chef de revoluţie!" exclama scriitorul Ludvík Vaculík în faţa prietenei lui când s-a înscris în partid) nu micşorează cu nimic responsabilitatea Moscovei pentru ceea ce era, până la urmă, anexarea acelor ţări de către URSS. Dar ne ajută să înţelegem amploarea deziluziei care a urmat. Comuniştii puţin mai în vârstă, precum Djilas (născut în 1911), au înţeles probabil dintotdeauna că „manipularea fervorii e sâmburele servituţii". Dar adepţii mai tineri, în special intelectualii, au fost uimiţi să descopere rigorile disciplinei comuniste şi realitatea puterii staliniste.

Un şoc aparte pentru democraţiile populare din estul Europei a fost dogma jdanovistă a celor „două culturi", impusă după 1948, care obliga la adoptarea poziţiilor „corecte" în toate domeniile, de la botanică la poezie. Supunerea oarbă faţă de linia *partidului, deja împământenită în URSS*, unde se înscria oricum într-o tradiţie presovietică de rigiditate şi represiune, nu venea de la sine în ţările recent ieşite de sub benignul regim habsburgic. În Europa Centrală din secolul al XIX-lea, intelectualii şi poeţii căpătaseră obiceiul şi responsabilitatea de a vorbi în numele naţiunii. În comunism, rolul lor s-a schimbat. Dacă reprezentaseră cândva „poporul" abstract, acum nu mai erau decât portavocea culturală a unor tirani foarte reali. Mai rău, urmau să fie curând victima predilectă – ca „paraziţi", evrei sau cosmopoliţi – a acestor tirani care căutau ţapi ispăşitori *pentru propriile greşeli*.

Mai tot entuziasmul intelectualilor est-europeni pentru comunism – chiar şi în Cehoslovacia, unde fusese cel mai puternic – s-a evaporat până la moartea lui Stalin,

1. Traducerea [în limba engleză – n.r.] îi aparţine lui Marci Shore, profesoară la University of Indiana, cu mici modificări făcute de TJ. De asemenea, îi sunt profund îndatorat profesoarei Shore pentru citatul din Luděk Pachman.
2. Zdeněk Mlynář, *Night Frost in Prague* (Londra, 1980), p. 2.

deşi avea să mai treneze câţiva ani sub forma unor proiecte „revizioniste" sau de „reformă a comunismului". Fractura din interiorul statelor comuniste nu mai era între comunism şi duşmanii săi. Distincţia majoră se făcea, din nou, între cei aflaţi la putere (statul-partid, cu ai săi poliţişti, birocraţi şi intelectuali de casă) şi toţi ceilalţi.

În acest sens, falia creată de Războiul Rece era nu atât între Est şi Vest, cât *în* sânul Europei de Est, respectiv de Vest. În Europa de Est, aşa cum am menţionat, aparatul partidului comunist era într-o stare de război nedeclarat cu restul societăţii, iar familiarizarea cu realitatea comunistă redesenase taberele: cei cărora comunismul le aducea avantaje sociale concrete şi cei pentru care însemna dezamăgire, *discriminare* şi represiune. În Europa de Vest, fractura era aceeaşi, iar intelectuali se regăseau de ambele părţi; entuziasmul pentru comunism în teorie era însă, în mod sistematic, invers proporţional cu experienţa directă a comunismului real.

Această ignoranţă generalizată în ceea ce priveşte soarta Europei de Est contemporane, dublată de indiferenţa crescândă a occidentalilor, stârnea în Est uluire şi frustrare. Problema est-europenilor (intelectuali şi nu numai) nu era poziţia lor periferică – *soartă cu care se împăcaseră de mult. Ce i-a durut după 1948 a fost dubla excludere*: din propria istorie, din cauza prezenţei sovietice, şi din conştiinţa Vestului, unde intelectualii de frunte le ignorau experienţa şi exemplul. Scrierile est-europene despre Occident de la începutul anilor '50 au în comun o notă de mâhnire şi stupoare: „iubire înşelată", cum spunea Miłosz în *Gândirea captivă*. Europa nu-şi dă seama, scria în aprilie 1952 exilatul Mircea Eliade, că i s-a amputat o parte din propriul trup? „Fiindcă... toate aceste ţări *sunt* în Europa, toate aceste popoare aparţin comunităţii europene."

Dar ele nu îi mai aparţineau – şi exact asta se dorise. Stalin îşi decupase cu succes un perimetru defensiv adânc în inima Europei, scoţând Estul din ecuaţie. Viaţa intelectuală şi culturală europeană de după al doilea război mondial se desfăşura pe o scenă drastic micşorată, de unde fuseseră măturaţi cehii, polonezii şi ceilalţi. În ciuda faptului că problema comunistă era în centrul dezbaterilor occidentale, experienţa practică a „comunismului real" cu câţiva kilometri mai la est a trecut practic neobservată – de nimeni alţii decât cei mai fervenţi admiratori ai comunismului.

Starea intelectuală a Europei Occidentale postbelice ar fi fost de nerecunoscut pentru un vizitator din trecut, chiar din trecutul foarte apropiat. Europa Centrală germanofonă – motor al culturii europene în prima treime a secolului XX – încetase să mai existe. Viena, deja în umbră după căderea Habsburgilor în 1918, a fost împărţită, ca şi Berlinul, între cele patru puteri aliate. Abia reuşea să asigure haine şi alimente locuitorilor săi; de contribuţii la viaţa intelectuală a continentului nici nu putea fi vorba. Filosofii, economiştii şi savanţii austrieci, ca şi omologii lor din teritoriile fostei monarhii austro-ungare, fie reuşiseră să fugă (în Franţa, Marea Britanie, Statele Unite), fie colaboraseră cu autorităţile sau fuseseră ucişi.

Germania însăşi era distrusă. Emigraţia intelectuală germană după 1933 nu lăsase în urmă decât figuri compromise de colaborarea cu regimul. Simpatia notorie dintre Heidegger şi naziştii era atipică doar prin controversatele implicaţii asupra influenţelor

sale scrieri filosofice; zeci de mii de Heideggeri mai mici din şcoli, universităţi, administraţia locală şi naţională, instituţii culturale şi presă erau la fel de compromişi de entuziasmul cu care îşi conformaseră scrierile şi faptele exigenţelor naziste.

Scena germană postbelică era complicată tot mai mult de existenţa a două Germanii, dintre care una revendica moştenirea exclusivă a ceea ce era „bun" în trecutul german: antifascistă, progresivă, luminată. Mulţi intelectuali şi artişti au fost tentaţi să treacă de partea Zonei Sovietice şi a succesoarei sale, Republica Democrată Germană. În contrast cu Republica Federală de la Bonn, parţial denazificată şi prea puţin dispusă să se confrunte cu trecutul recent, Germania de Est se putea mândri că e antinazistă. Autorităţile comuniste protejau istoricii, dramaturgii sau regizorii care voiau să reamintească publicului de crimele „celeilalte" Germanii - câtă vreme respectau anumite tabuuri. Dintre relicvele Republicii de la Weimar, talente importante au migrat spre est.

În parte pentru că intelectualii din Germania de Est, singurul stat din sfera sovietică cu un *doppelgänger* vestic, aveau, spre deosebire de scriitorii români sau polonezi, acces la un public occidental. Dacă cenzura şi presiunea deveneau insuportabile, se puteau oricând întoarce în Vest prin punctele de trecere din Berlin, cel puţin până în 1961, când a fost construit Zidul. Astfel, Bertolt Brecht a ales să trăiască în RDG, tineri scriitori precum Christa Wolf au preferat să rămână acolo, iar scriitori şi mai tineri, ca viitorul disident Wolf Biermann, chiar au migrat în Est pentru a studia şi a scrie (în cazul lui Biermann, la 17 ani, în 1953)[3].

Ce-i atrăgea pe intelectualii radicali din Vestul „materialist" era autoportretul RDG ca stat progresiv, egalitarist şi antinazist, o alternativă vitală şi serioasă la Republica Federală. Aceasta din urmă părea în acelaşi timp îngreunată de un trecut pe care prefera să-l oculteze şi bizar de fragilă, fără baze politice, depinzând cultural de Aliaţii occidentali, mai ales de Statele Unite, care o inventaseră. Viaţa intelectuală de la începuturile Republicii Federale nu avea o orientare politică. Opţiunile extremiste de orice fel erau excluse explicit din viaţa publică, iar tinerii scriitori ca Böll ezitau să se implice în politica de partid (spre deosebire de generaţia care avea să urmeze).

Debuşeurile culturale nu lipseau, cu siguranţă: până în 1948, penuria de hârtie fusese depăşită, reţelele de distribuţie reconstituite, peste două sute de publicaţii literare şi politice circulau în Zona Vestică a Germaniei (deşi multe aveau să dispară după reforma valutară), iar proaspăta Republică Federală se putea lăuda cu o varietate surprinzătoare de ziare de calitate, în special noul săptămânal *Die Zeit*, publicat la Hamburg. Şi totuşi Germania de Vest era - şi avea să rămână pentru mulţi ani - marginală în raport cu tendinţele majore ale vieţii intelectuale europene. Melvin Lasky, jurnalist şi editor berlinez, scria în 1950 despre situaţia intelectuală a Germaniei: „Niciodată în istoria modernă, cred, o naţie şi un popor nu s-au dovedit atât de *secătuite, atât de lipsite de inspiraţie şi chiar de talent*".

Contrastul cu efervescenţa culturală anterioară a Germaniei explică în parte dezamăgirea încercată de mulţi observatori interni şi internaţionali la contemplarea noii Republici: Raymond Aron nu era singurul care îşi amintea că, în urmă cu câţiva

3. Brecht, în stilu-i caracteristic, şi-a asigurat retragerea păstrând un paşaport austriac.

ani, secolul XX păruse a fi unul german. O mare parte din moştenirea culturală a Germaniei fiind pătată şi compromisă de orientarea nazistă, nu era clar ce contribuţie mai aveau nemţii în Europa. Gânditorii şi scriitorii lor erau obsedaţi, pe bună dreptate, de dileme specific *germane*. Karl Jaspers, singura figură majoră din universul intelectual prenazist care a participat activ la dezbaterile de după 1945, este cunoscut mai ales pentru contribuţia unică la o discuţie *internă*: eseul său din 1946 despre *Conştiinţa culpei*. Dar ce i-a marginalizat pe intelectualii vest-germani în primul deceniu postbelic a fost faptul că evitau scrupulos dezbaterile ideologice într-o perioadă în care dialogul public din Europa Occidentală era intens politizat şi polarizat.

Britanicii erau şi ei la periferia vieţii intelectuale europene în aceşti ani, dar din motive foarte diferite. Argumentele politice care divizau Europa nu erau necunoscute în Regatul Unit - confruntările interbelice despre pacifism, Marea Criză şi războiul civil spaniol scindaseră profund Partidul Laburist şi stânga intelectuală. Dar în perioada interbelică, nici fasciştii, nici comuniştii n-au reuşit să transforme în Marea Britanie nemulţumirea socială în revoluţie politică. Fasciştii nu au răzbătut în afara cartierelor nevoiaşe ale Londrei, unde exploatau în anii '30 antisemitismul popular; Partidul Comunist al Marii Britanii (CPGB) nu s-a bucurat niciodată de prea mult sprijin în afara unor vechi nuclee electorale din industria navală scoţiană, unele comunităţi de mineri şi câteva uzine din West Midlands, în Anglia. Chiar la efemerul său apogeu electoral, în 1945, partidul a obţinut doar 102.000 de voturi (0,4% din votul naţional), adică două fotolii în Parlament – însă ambii aleşi au pierdut în alegerile din 1950. La alegerile din 1951, CPGB a atras doar 21.000 de voturi la o populaţie de 49 de milioane de locuitori.

Aşadar comunismul în Marea Britanie era o abstracţie politică. Ceea ce nu împiedica intelighenţia londoneză şi mediul universitar să aibă pentru marxism o simpatie intelectuală. De la început, bolşevismul i-a atras întrucâtva pe socialiştii britanici din Societatea Fabiană, ca H.G. Wells, care recunoştea în politica lui Lenin şi chiar a lui Stalin ceva familiar şi compatibil: inginerie socială făcută de cei de sus, care ştiu cel mai bine. Iar în Marea Britanie, nici stânga elitistă, nici funcţionarii din Ministerul de Externe nu aveau timp pentru patimile ţărişoarelor dintre Germania şi Rusia, care le păruseră dintotdeauna o pacoste.

Dar dacă aceste probleme stârneau dezbateri aprinse dincolo de Canalul Mânecii, în Marea Britanie comunismul n-a reuşit nici pe departe să-i mobilizeze sau să-i dezbine pe intelectuali. Cum observa George Orwell în 1947, „englezii nu sunt suficient de interesaţi de problemele intelectuale pentru a deveni intoleranţi". Dezbaterea culturală în Anglia (şi, în mai mică măsură, în restul Regatului Unit) era centrată pe un subiect intern: apăruseră primele indicii ale unei anxietăţi durabile pe tema „declinului" naţional. E simptomatic pentru dispoziţia ambivalentă a Angliei postbelice faptul că ţara tocmai câştigase un război de şase ani împotriva duşmanului ei de moarte şi se angajase în experimentul fără precedent al capitalismului social – însă tot ce vedeau comentatorii culturali erau semnele eşecului şi dezintegrării.

În *Note pentru o definiţie a culturii* (1948), T.S. Eliot putea afirma „cu destulă încredere că era noastră este una a declinului, că standardele culturale sunt inferioare celor de acum cincizeci de ani şi că dovezile acestei decăderi sunt evidente în toate

sferele activităţii umane". Din motive similare, Radiodifuziunea Britanică a inaugurat în 1946 Programul Trei la radio: un produs elitist şi sofisticat, cu scopul explicit de a stimula şi disemina „calitatea". Deşi se adresa segmentului numit în Europa „inteligenţie", acesta evita într-un stil englezesc inconfundabil, prin amestecul de muzică clasică, discuţii serioase şi conferinţe de specialitate, orice subiect politic sensibil sau controversat.

Britanicii nu erau indiferenţi la problemele europene. Diverse periodice informau regulat despre politica şi cultura europene, iar cititorii britanici puteau fi la curent dacă doreau. Ei conştientizau, de asemenea, proporţiile traumei suferite pe continent. În septembrie 1945, Cyril Connolly descria în propriul ziar, *Horizon*, starea Europei contemporane: „Moral şi economic, Europa a pierdut războiul. Marea cupolă a civilizaţiei europene, cu lumina ei blândă în care toţi am crescut, am citit, am scris sau am călătorit, s-a prăbuşit; funiile sunt roase, marele stâlp e rupt, mesele şi scaunele s-au făcut fărâme, cortul e gol, trandafirii s-au uscat în glastre...".

Deşi îngrijoraţi de starea continentului, comentatorii britanici (şi mai ales englezi) stăteau puţin deoparte, ca şi cum problemele evident similare ale Europei şi Regatului Unit ar fi fost totuşi diferite în punctele esenţiale. Cu unele excepţii notabile[4], intelectualii britanici nu au jucat un rol major în marile dispute de pe continent, ci le-au urmărit de pe margine. În linii mari, chestiunile *politice* din Europa suscitau în Marea Britanie doar un interes intelectual, în vreme ce subiectele *intelectuale* de pe continent aveau un ecou britanic doar în cercurile universitare, iar uneori nici acolo.

În Italia, lucrurile stăteau exact invers. Dintre ţările occidentale, Italia cunoscuse cel mai bine flagelurile epocii. Timp de douăzeci de ani, ţara a avut parte de primul regim fascist din lume. A fost ocupată de nemţi, apoi eliberată de Aliaţi, într-un interminabil război de uzură care a durat aproape doi ani şi care a cuprins trei sferturi de ţară, distrugând practic pământul şi oamenii. Mai mult, din septembrie 1943 până în aprilie 1945, nordul Italiei a fost zguduit de un adevărat război civil.

Ca fostă membră a Axei, Italia era suspectă şi în ochii Vestului, şi în ochii Estului. Până la ruptura dintre Tito şi Stalin, frontiera incertă cu Iugoslavia era cea mai instabilă şi potenţial explozivă graniţă a Războiului Rece, iar relaţia dificilă dintre Italia şi vecina ei comunistă era complicată de existenţa, în Italia, a celui mai mare partid comunist din afara blocului sovietic: 4.350.000 de voturi (19% din total) în 1946, atingând 6.122.000 (23%) în 1953. În acelaşi an, *Partito Comunista Italiano* (PCI) avea 2.145.000 de membri cotizanţi. Influenţa locală a partidului era accentuată de cvasimonopolul puterii în anumite zone (mai ales Emilia-Romagna, în jurul oraşului Bologna), de sprijinul oferit de *Partito Socialista Italiano* (PSI)[5] al lui Pietro Nenni şi, nu în ultimul rând, de imensa popularitate a unui lider subtil şi înţelept ca Palmiro Togliatti.

Din toate aceste motive, viaţa intelectuală în Italia postbelică era extrem de politizată şi indisociabil legată de problema comunismului. Majoritatea covârşitoare a

4. Cel mai cunoscut fiind Arthur Koestler – dar el ar putea fi descris la fel de bine ca maghiar, austriac, francez sau evreu.

5. În acei ani, PSI se remarca între partidele socialiste occidentale prin apropierea şi subordonarea faţă de comunişti – model mult mai des întâlnit în Europa de *Est*.

tinerilor intelectuali italieni, chiar şi unii dintre cei mai fervenţi simpatizanţi ai fascismului, se formaseră în umbra lui Benedetto Croce. Amestecul crocean de idealism hegelian în filosofie şi liberalism de secol al XIX-lea în politică funcţionase ca reper etic pentru o întreagă generaţie de intelectuali antifascişti, dar părea insuficient în circumstanţele de după război. Italienii se confruntau cu o alternativă brutală: clericalism politizat – alianţa dintre Vaticanul conservator (sub Pius al XII-lea) şi creştin-democraţii sprijiniţi de SUA – sau politică marxistă.

PCI se diferenţia de celelalte partide comuniste, din Est şi din Vest, printr-o trăsătură aparte. De la început fusese condus de intelectuali. Togliatti, ca şi Antonio Gramsci şi alţi tineri care fondaseră partidul cu douăzeci de ani în urmă, era mai inteligent – şi plin de respect faţă de inteligenţă – decât *liderii altor partide comuniste* din Europa. În plus, în deceniul de după al doilea război mondial, partidul i-a primit cu braţele deschise pe intelectuali, ca membri şi ca aliaţi, având grijă să atenueze, în retorica partidului, acele elemente care i-ar fi putut îndepărta. Mai exact, Togliatti a adaptat conştient comunismul pentru uzul intelectualilor italieni, după o formulă proprie: „jumătate Croce, jumătate Stalin".

Formula a avut un succes uriaş. Oameni ca Giorgio Amendola, Lucio Lombardo Radice, Pietro Ingrao, Carlo Cassola şi Emilio Sereni, care proveneau din lumea filosofiei şi a literaturii, au urmat toţi calea de la antifascismul liberal al lui Croce la marxism, devenind cei mai talentaţi lideri ai Partidului Comunist Italian. După 1946 li s-au alăturat cei dezamăgiţi de incapacitatea Partidului Acţiunii de a transforma în realitate aspiraţiile Rezistenţei, vestind în viaţa publică italiană sfârşitul speranţei într-o alternativă laică, radicală şi nemarxistă. „Croceeni făcuţi de ocară", cum îi numea un scriitor.

Prezentat drept vocea modernităţii şi a progresului într-o ţară stagnantă şi drept unica şansă de reformă socială şi politică reală, PCI a polarizat în jurul său un cortegiu de savanţi şi scriitori care confereau politicii de partid o aură de inteligenţă, responsabilitate şi chiar spirit ecumenic. Dar, după divizarea Europei, strategia lui Togliatti a devenit problematică. Criticile adresate PCI de către Soviete la prima întâlnire a Kominformului *în septembrie 1947 au dovedit hotărârea lui Stalin de a-i* controla mai ferm pe comuniştii italieni (şi francezi): tacticile lor politice urmau să fie coordonate de Moscova, iar toleranţa culturală – înlocuită cu rigida teză jdanovistă a celor „două culturi". Între timp, pe fondul intervenţiei flagrante, dar reuşite a Statelor Unite în favoarea creştin-democraţilor la alegerile din 1948, planul postbelic al lui Togliatti de a acţiona *prin* instituţiile democraţiei liberale începea să pară naiv.

Chiar dacă avea îndoieli, singura lui opţiune era să exercite un control mai riguros şi să impună norme staliniste. Acest lucru a stârnit protestul public al unor intelectuali din partid, liberi până atunci să distingă între autoritatea politică a partidului – pe care nu o puneau sub semnul întrebării – şi terenul „culturii", unde se bucurau de autonomie. Vittorini, editorul revistei culturale comuniste *Il Politecnico*, îi amintise deja lui Togliatti, într-o scrisoare deschisă din ianuarie 1947: cultura nu poate fi subordonată politicii decât în detrimentul propriu şi cu preţul adevărului.

Togliatti, care își petrecuse anii '30 la Moscova și jucase un rol-cheie în operațiunile spaniole ale Kominformului între 1937 și 1938, era de altă părere. Într-un partid comunist, fiecare urma instrucțiunile de sus, acceptând primatul politicii. Cultura nu se putea sustrage literei de lege sovietice. Vittorini și ai săi trebuiau să accepte linia partidului în literatură, artă și gândire – sau să plece. În cursul anilor următori, partidul italian a fost din ce în ce mai fidel autorității sovietice, iar Vittorini și alți intelectuali l-au abandonat, cum era de așteptat. Dar, în ciuda loialității nezdruncinate a lui Togliatti față de Moscova, PCI a păstrat mereu o aură de nedogmatism, ca singurul partid comunist important care tolera și chiar îmbrățișa dezacordul inteligent și autonomia gândirii; în deceniile următoare, această reputație avea să-i fie utilă.

Criticii lui Togliatti din zona stângii necomuniste se loveau mereu de percepția generalizată, în țară și (mai ales) în străinătate, că PCI nu era un partid comunist ca toate celelalte. Cum avea să recunoască mai târziu Ignazio Silone, singurii vinovați erau chiar socialiștii. Relațiile strânse dintre cele două grupări, cel puțin până în 1948, și reticența marxiștilor necomuniști de a critica Uniunea Sovietică au împiedicat apariția în politica italiană a unei alternative viabile de stânga la comunism.

Dar dacă Italia era unică în Occident prin aerul relativ *simpatico* al comuniștilor săi, ea era atipică și din alt motiv. Căderea lui Mussolini în 1943 nu putea ascunde complicitatea multor intelectuali italieni de-a lungul celor douăzeci de ani de stăpânire. Ultranaționalismul lui Mussolini viza, printre altele, cultura și influența străină, iar fascismul favorizase în mod scandalos intelectualii „naționali", aplicând artelor și literaturii politici autarhice de protecție și substituție similare cu cele impuse împotriva unor produse străine mult mai banale.

Inevitabil, mulți intelectuali francezi (mai ales cei tineri) acceptaseră sprijin și subvenții de la statul fascist; alternativa era tăcerea sau exilul. Însuși Elio Vittorini câștigase premii în competiții literare fasciste. Înainte de a deveni principalul exponent al neorealismului postbelic, Vittorio de Sica a fost un cunoscut actor de film în epoca fascistă. Alt neorealist, regizorul Roberto Rossellini, ale cărui filme postbelice exprimă indubitabil simpatii comuniste, făcuse cu doar câțiva ani în urmă documentare și filme artistice în Italia lui Mussolini, subvenționate de autorități – și acesta nu era un caz izolat. În 1943, regimul lui Mussolini părea cât se poate de firesc milioanelor de italieni care nu cunoscuseră alt guvern pe timp de pace[6].

Starea morală a celor mai mulți intelectuali italieni în anii de după război reflecta, așadar, postura oarecum ambivalentă a întregii țări, prea înglodată în propriul trecut autoritarist pentru a ocupa un loc central în treburile europene. În orice caz, Italia fusese mult timp ciudat de periferică în cultura europeană modernă, poate și din cauza propriei istorii și geografii centrifuge: Napoli, Florența, Bologna, Milano și Torino formau lumi aparte, având fiecare universitățile, ziarele, cercurile intelectuale și

6. În *Sciuscià* lui de Sica (filmat în 1946 și plasat ca acțiune în același an), directorul unei case de corecție pentru băieți nu numai că dă salutul fascist – din obișnuință –, dar amintește cu nedisimulată nostalgie ratele scăzute ale criminalității de pe vremea lui Mussolini.

academiile sale. Roma servea drept leagăn al autorității, sursă a fondurilor și *locus* al puterii. Dar nu a monopolizat niciodată viața culturală a națiunii.

Nu rămânea, prin urmare, decât un loc pentru viața intelectuală *europeană* în anii de după război: un singur oraș, singura capitală națională ale cărei obsesii și diviziuni puteau reflecta și defini starea culturală a întregului continent. Orașele rivale erau fie acaparate, fie distruse, fie absorbite de probleme locale. Încă din anii '20, pe măsură ce statele europene cădeau pe rând pradă dictatorilor, refugiații politici sau în exil intelectual se îndreptaseră spre Franța. Unii rămăseseră acolo în timpul războiului, alăturându-se Rezistenței: mulți au căzut victime nazismului sau regimului de la Vichy. Unii au fugit la Londra, New York sau în America Latină, dar aveau să se întoarcă după eliberare. Alții, precum Czesław Milosz sau istoricul și politologul maghiar François Fejtő, nu au emigrat decât atunci când loviturile de stat sovietice în estul Europei i-au obligat să fugă – moment în care s-au dus, firește, direct la Paris.

În consecință, pentru prima oară după anii 1840, când Karl Marx, Heinrich Heine, Adam Mickiewicz, Giuseppe Mazzini și Alexander Herzen trăiau cu toții în exil la Paris, Franța era din nou adăpostul european *par excellence* al intelectualului dezmoștenit, cartierul general al gândirii și politicii moderne europene. Viața intelectuală pariziană după război era de două ori cosmopolită: fiindcă o animau exilați de pretutindeni și fiindcă era singura scenă europeană unde opiniile și dezbaterile locale erau amplificate și transmise unui larg public internațional.

Și astfel, după înfrângerea devastatoare suferită de Franța în 1940, după subjugarea umilitoare în cei patru ani de ocupație germană, cu toată ambiguitatea morală a mareșalului Pétain și a regimului de la Vichy și în ciuda rolului secundar jucat pe lângă SUA și Marea Britanie în diplomația de după război, cultura franceză a revenit în centrul atenției internaționale: intelectualii francezi au devenit influenți purtători de cuvânt ai epocii deoarece sensul disputelor politice franceze rezuma fractura ideologică la scară mondială. Din nou – și pentru ultima oară –, Parisul era capitala Europei.

Contemporanii au sesizat ironia situației. Numai un noroc istoric i-a adus pe intelectualii francezi în lumina reflectoarelor în acești ani: preocupările lor erau la fel de înguste ca ale altora. Franța postbelică era la fel de cufundată în sărăcie, instabilitate politică și reglări de conturi ca orice altă țară. Intelectualii francezi reinterpretau politica lumii în lumina propriilor obsesii, iar importanța exagerată a Parisului pentru Franța era proiectată fără urmă de modestie asupra întregii lumi. În cuvintele memorabile ale lui Arthur Koestler, intelectualii francezi de după război („fluturașii din Saint Germain des Prés") „trăgeau cu ochiul la destrăbălarea Istoriei printr-o gaură din perete". Dar pentru asta tot Istoria îi cocoțase pe un adevărat jilț.

Facțiunile ce vor caracteriza comunitatea intelectuală franceză în anii următori nu se lăsau bănuite la început. Când Jean-Paul Sartre a fondat *Les Temps Modernes* în 1945, din consiliul de redacție făceau parte nu numai Simone de Beauvoir, ci și Maurice Merleau-Ponty și chiar Raymond Aron, reflectând un larg consens în jurul politicii de stânga și a filosofiei existențialiste. Eticheta din urmă i se aplica (întru

neplăcerea sa) şi lui Albert Camus, pe atunci prieten bun cu Sartre şi Simone de Beauvoir: ca editorialist al cotidianului *Combat*, el era cel mai influent scriitor din Franţa postbelică.

Toşi împărtăşeau o atitudine „rezistenţialistă" (deşi numai Camus participase personal la Rezistenţă – Aron era la Londra cu Francezii Liberi, iar alţii s-au eschivat cum au putut în timpul ocupaţiei). Potrivit lui Merleau-Ponty, încleştarea războiului tranşase pentru intelectualii francezi dilema „a fi sau a face". De acum încolo erau *în* Istorie şi trebuiau să participe din plin. Intelectualii nu-şi mai puteau permite luxul de a refuza să aleagă politic: adevărata libertate consta în acceptarea acestei realităţi. În cuvintele lui Sartre, „a fi liber nu înseamnă să faci ce vrei, ci să vrei să faci ceea ce poţi".

Altă lecţie pe care Sartre şi generaţia lui pretindeau că au învăţat-o din război era caracterul inevitabil – şi chiar dezirabil – al violenţei politice. Aceasta nu era nici pe departe o interpretare tipic franţuzească a experienţei recente: în 1945, mulţi europeni traversaseră trei decenii de violenţă politică şi armată. Tinerii de pe tot continentul se deprinseseră cu un nivel de brutalitate publică, în vorbă şi în faptă, care i-ar fi şocat pe strămoşii lor din secolul al XIX-lea. Retorica politicii moderne oferea o „dialectică" pentru familiarizarea cu apelurile la violenţă şi conflict: Emmanuel Mounier, editorul revistei *Esprit* şi figură marcantă a stângii creştine, era doar unul dintre cei care credeau, în 1949, că e ipocrit să te împotriveşti violenţei sau luptei de clasă când „violenţa albă" capitalistă face victime în fiecare zi.

Dar în Franţa, apelul la soluţii violente nu reprezenta doar proiecţia în viitor a unei experienţe recente. Era şi ecoul unei moşteniri mai vechi. Acuzaţiile de colaborare şi trădare, setea de pedeapsă şi visul unui nou început nu au apărut odată cu Eliberarea. Ele recapitulau o venerabilă tradiţie franceză. Încă din 1792, cei doi poli ai vieţii publice franceze, revoluţionar şi contrarevoluţionar, au exemplificat şi perpetuat marea sciziune naţională: pro sau contra monarhiei, pro sau contra Revoluţiei, pro sau contra lui Robespierre, pro sau contra Constituţiilor din 1830 şi 1848, pro sau contra Comunei. Nici o altă ţară nu avea o astfel de experienţă îndelungată şi neîntreruptă a politicii bipolare, accentuată şi de istoriografia convenţională care de zeci de ani le inculca şcolarilor francezi mitul revoluţionar.

Franţa, mai mult decât oricare alt stat-naţiune din Occident, era o ţară în care intelectualii aprobau şi chiar exaltau violenţa ca instrument politic. George Sand descria cândva o plimbare pe malul Senei, în 1835, cu un prieten care pleda pentru o revoluţie proletară urgentă şi sângeroasă: numai când Sena va fi roşie, când Parisul va arde, iar săracii îşi vor căpăta locul de drept, abia atunci adevărul şi dreptatea vor triumfa. Un secol mai târziu, eseistul englez Peter Quennell descria în *New Statesman* „idolatrizarea cvasipatologică a violenţei care îi domină pe atât de mulţi scriitori francezi".

Când bătrânul radical francez Édouard Herriot (preşedinte al Adunării Naţionale până în 1957, când a murit la 85 de ani) anunţa la Eliberare că normalitatea politică nu va fi regăsită până când „Franţa nu va trece printr-o baie de sânge", limbajul său nu şoca auzul francez, deşi venea de la un burtos parlamentar din provincie, reprezentând centrul spectrului politic. Scriitorii şi cititorii francezi erau obişnuiţi de mult cu ideea

că transformarea istorică şi vărsarea de sânge merg mână în mână. Când Sartre şi contemporanii săi susţineau că violenţa comunistă reprezintă o formă de „umanism proletar", „moaşa istoriei", ei erau mai convenţionali decât îşi imaginau.

Locul central al violenţei revoluţionare în imaginarul francez, alături de amintirile zugrăvite în sepia ale vechii alianţe franco-ruse, îi predispuneau pe intelectualii francezi să îngăduie apologetica la care se dedau comuniştii în cazul brutalităţii sovietice. Nici dialectica nu era de lepădat. Comentând procesul Slánský pentru revista lui Sartre, *Les Temps Modernes*, Marcel Péju le amintea cititorilor săi că nu e nimic rău în a-ţi ucide duşmanii politici. Cusurul Pragăi era că „ceremonia prin care sunt ucişi [procesul-spectacol] nu înseamnă nimic pe lângă ce ar trebui să vedem dacă violenţa ar fi justificată din perspectiva comunistă. La urma urmei, acuzaţiile sunt, la prima vedere, cât se poate de plauzibile".

Intelectualii francezi care vizitau blocul sovietic se extaziau mai mult decât oricine dinaintea comunismului în construcţie. Suprarealistul Paul Éluard se adresa în 1948 unui public bucureştean (fără îndoială perplex): „Vin dintr-o ţară în care nimeni nu mai râde, nimeni nu mai cântă. Franţa e în umbră. Voi, însă, aţi descoperit strălucirea Fericirii". Acelaşi Éluard, un an mai târziu, în Ungaria ocupată de sovietici: „Nu trebuie decât să redai pământul poporului şi în câţiva ani Fericirea va fi lege supremă, iar Bucuria, orizontul zilnic".

Sentimentele comunistului Éluard se regăseau chiar la intelectuali şi artişti care nu intraseră în partid. În 1948, după lovitura de stat cehă, Simone de Beauvoir era sigură că victoria va fi a comuniştilor pretutindeni: după cum nota contemporanul Paul Nizan cu mulţi ani înainte, un filosof revoluţionar poate fi de folos numai dacă e de partea clasei care aduce revoluţia, iar comuniştii erau reprezentanţii autoproclamaţi ai acelei clase. Intelectualii angajaţi erau obligaţi să se implice de partea progresului şi a Istoriei, indiferent de micile impedimente morale[7].

Comunismul era important pentru intelectualii din Franţa şi datorită omniprezenţei Partidului Comunist Francez (PCF). Deşi nu a atins efectivele partidului italian omolog, numărând la apogeu 800.000 de membri, în anii imediat următori războiului PCF a avut chiar mai mult succes în alegeri, obţinând 26% din voturi în 1946. Şi, spre deosebire de italieni, comuniştii francezi nu se confruntau cu un partid catolic de centru-dreapta. În schimb, Partidul Socialist Francez, familiarizat cu tacticile comuniste interbelice, nu s-a aliniat fără discernământ comuniştilor încă din primele etape ale Războiului Rece (deşi o parte dintre membri doreau acest lucru). Aşa se face că PCF era în acelaşi timp mai puternic şi mai izolat decât orice alt partid comunist.

Era şi deosebit de ostil intelectualilor. Spre deosebire de italieni, PCF a fost dintotdeauna condus de nomenclaturişti înguşti la minte şi pragmatici, cel mai bun exemplu fiind fostul miner Maurice Thorez, care a condus partidul din 1932 până la moarte, în 1964. Pentru Stalin, principala calitate a lui Thorez (ca şi a lui Gottwald în

7. Deşi avea presimţiri negre cu privire la politica culturală sovietică, Éluard refuza să critice jdanovismul în faţa camarazilor muncitori din celula sa de partid. Aşa cum îi explica lui Claude Roy, „i-ar descuraja, bieţii de ei. Nu trebuie să-i tulburăm pe cei care iau parte la luptă; nu ar înţelege".

Cehoslovacia) era că se putea conta pe el să execute ce i se ordona, fără să pună întrebări. Nu e o coincidenţă faptul că, după ce dezertase din armata franceză în timpul războiului ciudat (*drôle de guerre*) din 1939-1940, Thorez a petrecut următorii cinci ani la Moscova. Partidul Comunist Francez era, pe scurt, un partid-satelit de încredere, chiar dacă oarecum rigid: un vehicul perfect pentru ideile şi practica staliniste.

Generaţia de studenţi de după război, sedusă de lideri şi directive, de disciplină şi de perspectiva acţiunii cot la cot cu „muncitorii", a fost atrasă tocmai de rigiditatea PCF – cel puţin în primii ani, la fel cum partidul ceh sau polonez i-a entuziasmat iniţial pe tinerii din Est. Dar intelectualii francezi consacraţi se vedeau ameninţaţi zilnic, în vederile lor progresiste, de fervoarea cu care comisarii culturali ai PCF impuneau ortodoxia în paginile turgide ale cotidianului de partid *L'Humanité*. Scriitorii şi savanţii care trecuseră de partea PCF nu puteau spera, precum Vittorini în Italia sau Grupul Istoricilor din Partidul Comunist la Londra, să li se permită vreo derivă[8].

Din acest motiv, afinităţile inteligenţiei pariziene constituie radiografia diferenţelor de credinţă şi opinie în Europa Războiului Rece. La Paris mai mult decât oriunde, schismele intelectuale trasau conturul celor politice, acasă şi în străinătate. Procesele-spectacol din estul Europei au fost dezbătute la Paris cu o intensitate aparte pentru că multe dintre victimele comuniste trăiseră şi muniseră în Franţa. László Rajk fusese internat în Franţa după războiul civil spaniol; Artur London activase în Rezistenţa franceză, era soţul unei comuniste de frunte din Franţa şi viitorul socru al alteia; „André Simone" (Otto Katz, altă victimă a procesului Slánský) era familiar cercurilor jurnalistice pariziene unde activase în anii '30; Traicio Kostov era cunoscut de pe vremea când lucra pentru serviciile secrete bulgare la Paris – arestul lui la Sofia a fost pe prima pagină a ziarului lui Camus, *Combat*.

Parisul avea şi el propriile procese politice. În 1946, Victor Kravcenko, un funcţionar sovietic mărunt care fugise în SUA în aprilie 1944, şi-a publicat memoriile, intitulate *Am ales libertatea*. Când acestea au apărut la Paris în luna mai a anului următor, sub titlul *J'ai choisi la liberté*, au făcut senzaţie prin relatarea epurărilor sovietice, masacrelor şi mai ales a sistemului concentraţionar sovietic, Gulagul. În noiembrie 1947, la două luni după întâlnirea Kominform din Polonia, unde liderii PCF fuseseră făcuţi cu ou şi cu oţet pentru că nu urmau cu sfinţenie noile directive sovietice, revista de cultură a partidului, *Les Lettres françaises*, a publicat o serie de articole în care se susţinea că amintirile lui Kravcenko erau cusute cu aţă albă: o făcătură a serviciilor secrete americane. Când acuzaţiile au fost repetate şi amplificate în aprilie 1948, Kravcenko i-a dat în judecată pentru calomnie.

La proces, care a durat din 24 ianuarie până pe 4 aprilie 1949, Kravcenko a chemat în apărarea sa o serie de martori întrucâtva obscuri; acuzaţii, însă, se puteau mândri cu un florilegiu de depoziţii ale intelectualilor francezi necomunişti: romancierul Rezistenţei, Vercors, fizicianul Frédéric Joliot-Curie, câştigător al Premiului Nobel,

8. Trăind la Paris, François Fejtö observa câţiva ani mai târziu că, în vreme ce comuniştii italieni au întâmpinat dacă nu cu urale, măcar cu căldură lucrarea sa despre istoria Europei de Est, Partidul Comunist Francez a condamnat-o ca fiind opera unui renegat.

criticul de artă Jean Cassou, erou al Rezistenţei şi director al Muzeului de Artă Modernă din Paris şi mulţi alţii. Toţi au confirmat trecutul impecabil al PCF, meritele revoluţionare ale Uniunii Sovietice şi implicaţiile scandaloase ale afirmaţiilor lui Kravcenko – chiar dacă ar fi fost adevărate. La pronunţarea sentinţei, Kravcenko a primit 1 franc insultător în chip de daune morale.

Această victorie „morală" a stângii progresiste coincidea cu prima rundă de procese politice din Est şi cu adoptarea poziţiilor intelectuale pro şi contra Uniunii Sovietice – cum repeta Sartre de câteva luni, „trebuie să alegem între URSS şi blocul anglo-saxon". Pentru mulţi critici ai Uniunii Sovietice, Kravcenko nu fusese purtătorul de cuvânt ideal. Un vechi aparatcic care alesese exilul în SUA nu le surâdea acelor intelectuali europeni anticomunişti (poate majoritatea) care doreau în egală măsură să stea departe de Washington şi să conteste Moscovei monopolul ideilor progresiste. Cu o asemenea persoană, scriau Sartre şi Merleau-Ponty în ianuarie 1950, nu se putea fraterniza : era dovada vie a declinului „valorilor marxiste chiar în Rusia".

Un alt proces a fost mai greu de ignorat. Pe 12 noiembrie 1949, la patru săptămâni după execuţia lui Rajk la Budapesta, David Rousset a publicat în *Le Figaro littéraire* un apel către supravieţuitorii lagărelor naziste, cerându-le sprijinul în realizarea unei anchete asupra taberelor de concentrare *sovietice*. Bazându-se chiar pe Codul Muncii Corecţionale din URSS, el susţinea că acestea nu reprezentau centre de reeducare, aşa cum pretindea versiunea oficială, ci un sistem concentraţionar subordonat sistemului penal şi economiei sovietice. O săptămână mai târziu, din nou în *Les Lettres françaises*, scriitorii comunişti Pierre Daix şi Claude Morgan l-au acuzat că-şi inventează sursele şi caricaturizează Uniunea Sovietică într-o gravă calomnie. Rousset i-a dat în judecată pentru defăimare.

Personajele confruntării erau desoebit de interesante. Rousset nu era un dezertor de la Kremlin. Era francez, odinioară troţkist şi de o bună bucată de vreme socialist ; erou al Rezistenţei şi supravieţuitor de la Buchenwald şi Neuengamme ; cofondator, în 1948, împreună cu amicul său Sartre, al unei mişcări politice efemere, *Rassemblement démocratique révolutionnaire*. Faptul că un astfel de om acuza existenţa în URSS a unor lagăre de muncă şi detenţie zdruncina profund afiliaţiile politice convenţionale din epocă. Daix fusese şi el arestat pentru activitatea în Rezistenţă şi deportat la Mauthausen. Ciocnirea celor doi foşti partizani de stânga şi supravieţuitori ai lagărelor naziste dovedea în ce măsură vechile alianţe şi apartenenţe politice erau umbrite acum de chestiunea arzătoare a comunismului.

Pentru Rousset au depus mărturie diferiţi experţi, care mai de care mai credibili, ai sistemului penitenciar sovietic, culminând cu depoziţia emoţionantă a Margaretei Buber-Neumann, care trecuse nu numai prin lagărele sovietice, ci şi pe la Ravensbrück, după ce Stalin a predat-o autorităţilor naziste în 1940 (o consecinţă printre altele a Pactului Molotov-Ribbentrop). Rousset a câştigat procesul. A reuşit chiar să aibă un oarecare impact asupra cunoştinţelor şi conştiinţelor contemporane. După pronunţarea sentinţei în ianuarie 1950, Maurice Merleau-Ponty a admis că „faptele pun sub semnul întrebării sensul sistemului rus". Simone de Beauvoir s-a simţit obligată să introducă în noul ei roman cu cheie, *Mandarinii*, o serie de discuţii tensionate între eroi pe tema ştirilor din lagărele sovietice (modificând avantajos cronologia, pentru a da impresia că Sartre şi prietenii lui erau la curent cu aceste probleme încă din 1946).

Pentru a-l contracara pe Rousset şi a-i struni pe intelectualii „progresişti", partidele comuniste au folosit pretextul „antifascismului", care avea avantajul familiarităţii. Pentru mulţi europeni, prima experienţă a mobilizării politice fusese în fronturile populare antifasciste din anii '30. Majoritatea îşi aminteau al doilea război mondial ca pe o victorie împotriva fascismului, sărbătorită ca atare în Franţa şi în Belgia. „Antifascismul" amintea liniştitor, pacificator, de vremuri mai simple.

La baza retoricii antifasciste arborate de stânga oficială se afla o viziune duală asupra apartenenţei politice : noi suntem ce nu sunt ei. Ei (fasciştii, naziştii, franchiştii, naţionaliştii) sunt Dreapta, noi suntem Stânga. Ei sunt reacţionari, noi suntem progresişti. Ei reprezintă Războiul, noi – Pacea. Ei sunt forţele Răului, noi suntem de partea Binelui. Cum spunea Klaus Mann la Paris în 1935 : „Nu ştiu ce sunt fasciştii, dar eu nu sunt şi mă opun". De vreme ce oponenţii antifascismului îşi defineau poziţia în primul rând ca anticomunistă (de unde atracţia exercitată de nazişti asupra elitelor conservatoare, din Danemarca până în România), această simetrie perfectă îi avantaja polemic pe comunişti. Filocomunismul – sau măcar anti-anticomunismul – era esenţa logică a antifascismului[9].

Desigur, Uniunea Sovietică avea tot interesul să atragă atenţia asupra meritelor ei antifasciste în anii de după război, mai ales când Statele Unite au înlocuit Germania ca inamic. Retorica antifascistă viza acum America, acuzată mai întâi că îi apără pe fasciştii revanşarzi şi prezentată apoi, prin extensie, ca fiind ea însăşi o ameninţare fascistă. Eficacitatea tacticii comuniste se explică prin frica autentică şi generalizată, în Europa, de o renaştere a fascismului sau de apariţia din ruine a unor simpatii neofasciste.

Antifascismul, conotând rezistenţă şi alianţă, profita şi de imaginea favorabilă a Uniunii Sovietice din timpul războiului, de simpatia autentică pe care mulţi occidentali o nutreau pentru eroii învingători la Kursk şi Stalingrad. Simone de Beauvoir nota în memoriile ei, generalizând ca de obicei : „Prietenia noastră faţă de URSS era fără rezerve ; sacrificiile poporului rus dovediseră că ţara avea lideri de nădejde". Victoria de la Stalingrad, după cum observa Edgar Morin, măturase toate îndoielile, toate obiecţiile. Să nu uităm că Parisul fusese eliberat de Aliaţii *vestici*, înregistraţi de aceea negativ în memoria locală.

Dar rusofilia intelectuală nu se limita la atât. E important să ne amintim ce se petrecea cu doar câţiva kilometri mai la est. Entuziasmul intelectualilor occidentali pentru comunism a atins apogeul nu în momentele de „comunism de gulaş" sau „socialism cu faţă umană", ci în perioadele de maximă cruzime a regimului : 1935-1939 şi 1944-1956. Scriitorii, profesorii, artiştii, învăţătorii şi jurnaliştii îl admirau adesea pe Stalin nu în ciuda greşelilor sale, ci *din cauza* lor. Persoana şi cultul său erau mai seducătoare când ucidea oameni la scară industrială sau când procesele-spectacol dezvăluiau faţeta teatral-macabră a comunismului sovietic. Tocmai distanţa uriaşă dintre retorică şi realitate îi fascina pe oamenii de bună-credinţă aflaţi în căutarea unei Cauze[10].

---

9. Emmanuel Mounier în *Esprit*, februarie 1946 : „Anticomunismul (...) este forţa cristalizatoare necesară şi suficientă revenirii fascismului".

10. La fel, cultul lui Mao în Vest a atins apogeul în plină Revoluţie Culturală, tocmai când Mao persecuta scriitori, artişti şi profesori – şi tocmai *de aceea*.

Comunismul aprindea imaginaţia intelectualilor într-un fel cu care nici Hitler şi (cu siguranţă) nici democraţia liberală nu puteau concura. Comunismul avea o locaţie exotică şi o grandoare eroică. În 1950, Raymond Aron remarca o „surpriză ilară... stânga europeană îl confundă pe un constructor de piramide cu Dumnezeu". Era chiar atât de uimitor? Jean-Paul Sartre, de pildă, era irezistibil atras de comunişti exact când „constructorul de piramide" se lansase în proiectele sale finale, cele mai nebuneşti. Ideea că Uniunea Sovietică pornise într-o călătorie decisivă a cărei miză scuza orice neajuns era deosebit de atrăgătoare pentru intelectualii raţionalişti. Păcatul fatal al fascismului fusese legat de obiectivele sale specifice. Ţelurile comunismului, însă, erau impecabil de universale şi transcendente. Până şi observatorii necomunişti erau dispuşi să-i ierte crimele, fiindcă simţeau că tratează cu Istoria.

Chiar şi aşa, în primii ani ai Războiului Rece, mulţi occidentali ar fi spus mai sincer ce credeau despre Stalin, despre URSS şi despre comuniştii locali dacă nu s-ar fi temut că dau apă la moară duşmanilor politici. Era şi aceasta o moştenire a „antifascismului": ideea fixă că „nu avem duşmani la stânga" (regulă ignorată cu dezinvoltură de însuşi Stalin). Încercând să-l convingă să nu scrie despre procesul Rajk, progresistul abate Boulier îi explica lui François Fejtö: să atragi atenţia asupra păcatelor comuniste înseamnă „să faci jocul imperialiştilor"[11].

Teama de a servi involuntar intereselor antisovietice nu era nouă. Dar în anii '50 devenise un factor major în dezbaterile intelectuale europene, cu precădere în Franţa. Chiar şi după ce procesele-vedetă i-au făcut în cele din urmă pe Mounier şi pe alţii din grupul *Esprit* să se distanţeze de Partidul Comunist Francez, ei au avut grijă să dezmintă că ar fi devenit anticomunişti - sau, mai rău, că încetaseră să fie antiamericani. Anti-anticomunismul devenea un scop cultural şi politic în sine.

De o parte a faliei culturale europene se aflau aşadar comuniştii, împreună cu prietenii şi apologeţii lor: progresiştii şi „antifasciştii". De cealaltă parte, tabăra anticomunistă, mult mai numeroasă (în afara blocului sovietic), dar şi foarte eterogenă. Cum aceasta includea grupările cele mai diverse, de la troţkişti la neofascişti, criticii Uniunii Sovietice s-au trezit împărţind platforme sau petiţii cu persoane ale căror vederi politice le păreau, în rest, execrabile. Aceste alianţe dubioase constituiau o ţintă favorită a polemicii sovietice, drept pentru care era uneori dificil să-i convingi pe criticii liberali ai comunismului să se exprime în public: se temeau că vor fi luaţi drept reacţionari. În 1948, Arthur Koestler mărturisea unui public numeros adunat la Carnegie Hall, în New York: „N-ai ce-i face, uneori oamenii au păreri corecte din motive greşite... Teama de a nu fi într-o bună companie nu este expresia neîntinării politice, ci a neîncrederii în sine".

Intelectualii cu adevărat reacţionari erau rari în primul deceniu de după război. Chiar şi cei care se declarau deschis de dreapta, ca francezii Jacques Laurent sau Roger Nimier, gustau mai degrabă farmecul unei cauze pierdute, afişând o nostalgie

11. În aceşti ani, progresismul consta, după observaţia acidă a lui Raymond Aron, în „a prezenta argumente comuniste ca şi cum emanau spontan dintr-o speculaţie independentă".

boemă pentru trecutul discreditat şi arborându-şi cu mândrie insignifianţa politică. Cum stânga avea vântul în pupă şi istoria de partea ei, literaţii de dreapta din noua generaţie s-au declarat sfidător perdanţi, transformând decadenţa autentică şi solipsismul morbid al unor Drieu La Rochelle şi Ernst Jünger într-un stil comportamental şi vestimentar – şi prefigurându-i astfel pe cei care aveau să fie numiţi, în Anglia doamnei Thatcher, *young fogeys*.

Mai reprezentativi, cel puţin în Franţa şi Marea Britanie, erau intelectualii conservatori care se opuneau comunismului de treizeci de ani. În ambele ţări, ca şi în Italia, intelectualii catolici au jucat un rol important în polemica anticomunistă. În viaţa culturală engleză, catolicul conservator şi ursuz este o adevărată instituţie: lui Hilaire Belloc şi G.K. Chesterton le-au urmat Evelyn Waugh şi Graham Greene. Dar dacă tradiţionaliştii englezi se mulţumeau să deplângă lipsa de idei a vieţii moderne sau s-o evite complet, un catolic *francez* ca François Mauriac nu putea scăpa de schimburile polemice cu stânga politică.

După război, Mauriac s-a implicat durabil în viaţa publică, scriind regulat în *Le Figaro* până spre 80 de ani (s-a stins în 1970, la 85 de ani). Argumentele sale au fost mereu de factură etică: mai întâi în diferendul cu Camus pe tema epurărilor postbelice, apoi cu alţi conservatori pe marginea războiului din Algeria (cu care nu era de acord) şi în permanenţă cu comuniştii (pe care îi detesta). În numărul din 24 octombrie 1949 al cotidianului *Le Figaro*, Mauriac le explica cititorilor că justificarea adusă de comuniştii francezi procesului-spectacol de la Budapesta, pe atunci în plină desfăşurare, era *une obscénité de l'esprit*. Dar luciditatea sa morală faţă de crimele comunismului era dublată în aceşti ani de dispreţul moralizator faţă de „valorile stranii" ale societăţii americane: ca mulţi conservatori europeni, Mauriac a fost întotdeauna puţin stânjenit de apropierea de America pe care o impunea Războiul Rece.

Pentru liberalii realişti ca Raymond Aron, acest lucru nu era o problemă. Ca mulţi alţi „războinici reci" din centrul politic european, Aron avea pentru SUA o simpatie limitată: „Economia americană nu mi se pare un model", scria el, „nici pentru umanitate şi nici pentru Occident". Dar Aron înţelegea un adevăr crucial despre politica europeană postbelică: conflictele interne şi internaţionale erau de acum inseparabile. „În epoca noastră", scria el în iulie 1947, „pentru indivizi, ca şi pentru naţiuni, alegerea-cheie este una globală, mai exact, una geografică. Fie în universul ţărilor libere, fie într-un teritoriu aflat sub aspra stăpânire sovietică. De acum încolo, în Franţa, fiecare va trebui să-şi exprime alegerea". Sau, cum a spus cu altă ocazie, „lupta nu e niciodată între bine şi rău, ci între preferabil şi detestabil".

Intelectualii liberali, în varianta continentală (Aron sau Luigi Einaudi) sau britanică (Isaiah Berlin), acceptau mai uşor decât conservatorii conexiunea americană impusă de istorie. Oricât de curios ar părea, acelaşi lucru era valabil şi pentru social-democraţi. Poate şi fiindcă amintirea lui Roosevelt era încă proaspătă, iar mulţi dintre diplomaţii şi politicienii americani cu care europenii tratau în această perioadă erau adepţi ai Noii Înţelegeri care promovau un rol activ al statului în economie şi societate şi aveau simpatii de centru-stânga.

Dar era şi o consecinţă directă a politicii americane. Federaţiile sindicale, serviciile secrete şi Departamentul de Stat al SUA vedeau în partidele muncitoreşti şi

social-democrate bazate pe sindicate cea mai bună pavăză în calea comunismului, în special în Franţa şi Belgia (în Italia, unde configuraţia politică era diferită, Statele Unite au investit speranţele şi cea mai mare parte a fondurilor în creştin-democraţi). Până la jumătatea anului 1947, pariul ar fi fost riscant. Dar după ieşirea de la guvernare, în acea primăvară, a partidelor comuniste din Franţa, Belgia şi Italia şi mai ales după lovitura de stat de la Praga din februarie 1948, socialiştii şi comuniştii din Vest s-au îndepărtat unii de alţii. Ciocniri violente între sindicatele socialiste şi cele comuniste, între greviştii comunişti şi forţele de ordine trimise de miniştrii socialişti, precum şi veştile despre socialiştii din estul Europei, arestaţi şi încarceraţi, au transformat mulţi social-democraţi occidentali în duşmani declaraţi ai blocului sovietic şi beneficiari avizi ai fondurilor secrete americane.

Pentru socialişti ca Léon Blum în Franţa sau Kurt Schumacher în Germania, gesturile politice la care îi obliga Războiul Rece erau familiare măcar într-o privinţă: ei îi cunoşteau de mult pe comunişti şi erau destul de vârstnici ca să-şi amintească amarele lupte fratricide din anii sumbri dinaintea Frontului Popular. Celor mai tineri le lipsea această consolare. Albert Camus – care în anii '30 făcuse parte pentru scurt timp din Partidul Comunist Algerian – credea cu tărie la sfârşitul războiului, ca mulţi dintre contemporanii săi, într-o coaliţie rezistenţialistă a comuniştilor, socialiştilor şi reformatorilor radicali de orice speţă. „Anticomunismul", scria el în martie 1944 la Alger, „este începutul dictaturii".

Poziţia lui Camus a devenit mai nuanţată în timpul proceselor şi epurărilor postbelice din Franţa, când comuniştii au adoptat o poziţie extrem de radicală, proclamându-se *Partidul* Rezistenţei şi solicitând excluderea, întemniţarea şi pedeapsa cu moartea pentru mii de colaboraţionişti reali sau închipuiţi. După 1947, pe măsură ce apartenenţele politice şi intelectuale se anchilozau, Camus a început să se îndoiască din ce în ce mai mult de buna-credinţă a aliaţilor săi politici – dubii pe care le-a înăbuşit iniţial, din reflex, dar şi de dragul unităţii. A cedat în iunie 1947 controlul asupra ziarului *Combat*, fiindcă nu mai avea certitudinea politică sau optimismul din 1944. În romanul *Ciuma*, publicat în acelaşi an, era clar că autorul nu mai împărtăşea neîndurătorul realism politic al companionilor săi. Tarrou, unul dintre personaje, afirmă: „Am decis să resping tot ceea ce, direct sau indirect, ucide oameni sau îi îndreptăţeşte pe alţii să ucidă".

Cu toate acestea, Camus ezita să se dezică de foştii săi prieteni. În public, el încerca încă să contrabalanseze critica onestă a stalinismului cu referinţe „obiective" la rasismul american şi alte fărădelegi din tabăra capitalistă. Dar procesul Rousset şi mascaradele judiciare din Est i-au spulberat şi ultimele iluzii. În carnetele personale, Camus nota: „Unul dintre regretele mele este că am cedat prea mult obiectivităţii. Obiectivitatea este uneori o simplă acomodare. Astăzi lucrurile sunt clare, şi dacă ceva e *concentraţionar*, trebuie să-i spunem pe nume, chiar dacă e vorba despre socialism. Într-un sens, nu voi mai fi niciodată politicos".

E poate un ecou involuntar al afirmaţiilor de la Conferinţa Internaţională a Pen Club cu doi ani înainte, când Ignazio Silone, vorbind despre *La dignité de l'intelligence et l'indignité des intellectuels*, deplora public tăcerea – a sa şi a camarazilor de stânga: „Am pus la păstrare, precum borcanele în cămară, principiul libertăţii tuturor,

principiul demnității umane și celelalte principii". Ca și Silone, care avea să scrie unul dintre cele mai bune eseuri din antologia lui Richard Crossman *Zeul care a eșuat* (1950), Camus a devenit un critic din ce în ce mai înverșunat al iluziilor „progresiste", culminând prin condamnarea violenței revoluționare în eseul său din 1951 *Omul revoltat* – ceea ce a provocat ruptura cu prietenii de odinioară din stânga intelectuală pariziană. Pentru Sartre, datoria primordială a intelectualului radical era să nu-i trădeze pe muncitori. Pentru Camus, ca și pentru Silone, cel mai important era să nu se trădeze pe sine. Liniile de forță ale Războiului Rece în cultură erau trasate.

E dificil, după atâtea decenii, să pătrundem contrastele puternice și retorica Războiului Rece în acei ani de început. Stalin nu era încă o rușine, dimpotrivă. Cum declara Maurice Thorez în iulie 1948, „oamenii își închipuie că ne insultă pe noi, comuniștii, făcându-ne «staliniști». Ei bine, eticheta asta e o onoare pentru noi și ne străduim s-o merităm pe deplin". Iar mulți necomuniști talentați ezitau, așa cum am văzut, să-l condamne pe liderul sovietic, căutând să-i minimalizeze crimele sau chiar să i le scuze. Iluziile cu privire la tărâmul sovietic mergeau mână în mână cu prevestirile negre despre America[12].

Statele Unite, împreună cu noua Republică Federală Germană, erau primele expuse la violența retoricii comuniste. Era o tactică abilă. Statele Unite nu erau foarte populare în Vestul european, în ciuda (sau, pe alocuri, *din cauza*) generosului ajutor dat pentru reconstrucția economică a Europei. În iulie 1947, numai 38% din francezii de vârstă adultă considerau că Planul Marshall nu reprezintă o amenințare serioasă pentru independența Franței; suspiciunea față de implicarea Americii a fost alimentată în continuare de spectrul războiului în 1948 și de luptele din Coreea doi ani mai târziu. Acuzațiile fabricate de comuniști – că armata americană folosea arme biologice în Coreea – au găsit un public receptiv.

În probleme culturale, comuniștii nu aveau nevoie să ia inițiativa. Teama de dominația americană și de pierderea autonomiei și inițiativei naționale a adus în tabăra progresistă oameni de toate orientările politice – sau lipsiți de orientare. În comparație cu țările sărăcite și dependente din Vest, America părea carnivoră din punct de vedere economic și obscurantistă în materie de cultură: o combinație letală. În octombrie 1949 – al doilea an de ajutor Marshall și momentul finalizării proiectelor NATO –, criticul cultural francez Pierre Emmanuel îi informa pe cititorii ziarului *Le Monde* că principalul dar al Americii pentru Europa postbelică fusese... falusul; chiar și în țara lui Stendhal, „falusul e pe cale să devină o zeitate". Trei ani mai târziu, editorii creștini ai revistei *Esprit* le reaminteau cititorilor că „noi am avertizat încă de la început că integritatea națională e periclitată de cultura americană, care atacă tocmai fundamentele coeziunii psihologice și morale a popoarelor europene".

12. Aceste sentimente sunt caricaturizate involuntar în relatarea unui copil despre prima lecție cu un învățător comunist la Praga, în aprilie 1948: „Copii, știți cu toții că în America oamenii trăiesc în bordeie și trudesc pentru o mână de capitaliști care încasează tot profitul. Dar în Rusia toată lumea e fericită, iar noi la Praga suntem la fel de fericiți, datorită guvernului lui Klement Gottwald. Acum, copii, ziceți în cor după mine: «Suntem foarte mulțumiți și aprobăm guvernul Gottwald»"

Între timp, un insidios artefact american se răspândea pe continent. Între 1947 şi 1949, compania Coca-Cola a deschis fabrici de îmbuteliere în Olanda, Belgia, Luxemburg, Elveţia şi Italia. În cinci ani de la apariţie, Germania de Vest avea 96 astfel de sucursale, devenind cea mai mare piaţă de desfacere din afara Statelor Unite. Dacă în Belgia şi Italia s-au făcut auzite câteva obiecţii, în Franţa, planurile companiei americane au declanşat un adevărat scandal public. Când *Le Monde* a dezvăluit că obiectivul Coca-Cola pe 1950 era să vândă în Franţa 240 de milioane de sticle, au apărut proteste sonore, încurajate (însă nu orchestrate) de comunişti, care s-au mulţumit să avertizeze că reţeaua de distribuţie Coca-Cola va funcţiona şi ca reţea de spionaj pentru americani. În editorialul din 29 martie 1950, *Le Monde* decreta: „Coca-Cola este Danzigul culturii europene".

Scandalul stârnit de „coca-colonizare" avea şi aspecte amuzante (se zvonea că firma voia să monteze o siglă de neon în vârful turnului Eiffel...), dar sentimentele subiacente erau cât se poate de serioase. Europenii de dreapta şi de stânga împărtăşeau aceleaşi păreri despre caracterul grosier al culturii americane – de la filme la răcoritoare – şi despre ambiţiile imperialiste ce motivau prezenţa americană în Europa. Dacă Uniunea Sovietică punea în primejdie Europa pe moment, America reprezenta un pericol mai insidios şi mai durabil. Aceste vederi au câştigat teren după izbucnirea războiului din Coreea, când Statele Unite au început să pledeze pentru reînarmarea vest-germanilor. Comuniştii puteau combina acum atacurile asupra ex-naziştilor din Bonn cu acuzaţia că America sprijină „revanşismul fascist". Ostilitatea naţionalistă faţă de „anglo-americani", încurajată în timpul ocupaţiei, dar înăbuşită după eliberare, a fost scoasă de la naftalină şi repusă în circulaţie în Italia, Franţa şi Belgia, precum şi în Germania, de către Brecht şi alţi scriitori est-germani.

Vrând să profite de teama nelămurită – dar generalizată – de un nou război, precum şi de suspiciunea elitelor europene faţă de orice lucru legat de America, Stalin a iniţiat o Mişcare pentru pace internaţională. Din 1949 şi până la moartea lui, „pacea" a fost cuvântul de ordine al strategiei culturale sovietice. Mişcarea pentru pace a fost lansată în august 1948 în Polonia, la Wrocław, la un Congres Mondial al Intelectualilor. Întâlnirii de la Wrocław i-au urmat, în aprilie 1949, primele congrese pentru pace, organizate aproape simultan la Paris, Praga şi New York. Prototip al „frontului", organizaţia Mişcării pentru pace era aparent condusă de savanţi şi intelectuali eminenţi precum Frédéric Joliot-Curie, însă activităţile variilor comitete, controlate de comunişti, erau atent coordonate de Kominform, al cărui periodic, publicat la Bucureşti, a fost rebotezat *Pentru pace durabilă, pentru democraţie populară*.

Mişcarea pentru pace a reuşit ce şi-a propus. Apelul Comitetului Permanent al Congresului Mondial al Partizanilor Păcii, lansat la Stockholm în martie 1950, a obţinut milioane de semnături în Europa de Vest (pe lângă zecile de milioane de semnaturi fără voie din blocul sovietic). Strângerea de semnături era chiar activitatea principală a mişcării, mai ales în Franţa, unde se bucura de cel mai important sprijin. Dar, sub umbrela Mişcării pentru pace, alte organizaţii diseminau acelaşi mesaj: Uniunea Sovietică era de partea păcii, în timp ce americanii (şi prietenii lor din Coreea, Iugoslavia şi guvernele occidentale) urmăreau războiul. Janet Flanner, corespondenta la Paris a revistei *The New Yorker*, se arăta impresionată în mai 1950: „Pe moment, propaganda

comunistă are cel mai mare succes pe care l-a avut vreodată în Franţa, mai ales în rândul necomuniştilor".

Atitudinea comunistă faţă de mişcările populare era strict utilitaristă: Mişcarea pentru pace nu a fost decât un simplu instrument al puterii sovietice – de aceea, în 1951 a trecut subit la tema „coexistenţei paşnice", conform tendinţei din strategia internaţională a lui Stalin. Între ei, comuniştii – mai ales cei din blocul estic – nu aveau decât dispreţ pentru iluziile tovarăşilor de drum. Când suporterii Mişcării pentru pace (predominant francezi, italieni şi indieni) vizitau democraţiile populare, comuniştii locali îi omagiau pentru sprijinul lor, râzând pe la spate de „papagali", noua generaţie de „idioţi utili", cum spunea Lenin.

Comuniştii au reuşit să cucerească simpatia (măcar condiţionată) a multora din Europa de Vest, iar parada făcută de partidele comuniste, mai ales în Franţa şi Italia, cu sprijinul unor elite culturale americanofobe, a declanşat, în fine, o reacţie tardivă, dar fermă din partea unui grup de intelectuali occidentali. Îngrijoraţi că Stalin ar putea câştiga bătălia culturală din lipsă de adversari, ei au înfiinţat un „front" cultural propriu. Congresul pentru Libertatea Culturii (CLC) a fost fondat în iunie 1950 la Berlin. Conceput ca replică la Mişcarea pentru pace organizată de Moscova cu un an înainte, Congresul a coincis cu începutul războiului din Coreea, ceea ce sporea însemnătatea gestului. Inaugurarea la Berlin – şi nu la Paris – a fost premeditată: din start, Congresul intra în luptă culturală cu Sovietele.

Congresul pentru Libertatea Culturii a fost fondat sub patronajul lui Bertrand Russell, Benedetto Croce, John Dewey, Karl Jaspers şi Jacques Maritain. Dacă vârstnicii confereau iniţiativei respectabilitate şi prestigiu, entuziasmul politic şi energia intelectuală veneau de la o generaţie sclipitoare de intelectuali liberali sau ex-comunişti între două vârste: Arthur Koestler, Raymond Aron, A.J. Ayer, Margarete Buber-Neumann, Ignazio Silone, Nicola Chiaromonte şi Sidney Hook. Aceştia erau secondaţi la rândul lor de un eşalon mai tânăr, compus în general din americani, care se ocupa cu planificarea zilnică şi administra activităţile CLC.

În timp, CLC avea să deschidă birouri în 35 de ţări din întreaga lume, dar Europa rămânea sfera predilectă, mai cu seamă Franţa, Italia şi Germania. Scopul său era să solidarizeze, să anime şi să catalizeze intelectualii şi cercetătorii în lupta anticomunistă, îndeosebi prin publicarea şi distribuţia unor periodice culturale: *Encounter* în Marea Britanie, *Preuves* în Franţa, *Tempo Presente* în Italia şi *Der Monat* în Germania. Nici una dintre aceste publicaţii nu a atins un public larg: *Encounter*, cea mai populară, se lăuda în 1958 cu un tiraj de 16.000 de exemplare; în acelaşi an, *Preuves* avea doar 3.000 de abonaţi. Dar conţinutul lor era invariabil de bună calitate, autorii erau cei mai buni scriitori din deceniile postbelice şi umpleau o lacună importantă – mai ales în Franţa, unde *Preuves* reprezenta unicul forum liberal, anticomunist, într-un peisaj cultural dominat de periodice neutraliste, pacifiste, ale tovarăşilor de drum sau mărturisit comuniste.

Congresul şi numeroasele sale activităţi erau sprijinite oficial de Fundaţia Ford şi finanţate în secret de CIA – lucru ignorat de mai toţi activiştii şi scriitorii până când a fost făcut public ani mai târziu. Implicaţiile – şi anume faptul că guvernul american sponsoriza ilicit activităţi culturale anticomuniste în Europa – nu erau, poate, atât de grave cum par retrospectiv. Într-o vreme în care Moscova subvenţiona pe ascuns periodice comuniste, de „front" şi diverse alte produse culturale, mecenatul american nu avea de

ce să-i jeneze pe scriitorii CLC. Arthur Koestler, Raymond Aron sau Ignazio Silone n-aveau nevoie de imboldul oficialilor americani ca să se opună vehement comunismului, iar pe de altă parte, nu există dovezi că vederile lor critice la adresa Statelor Unite au fost vreodată îndulcite sau cenzurate ca să placă trezorierilor de la Washington.

Pentru SUA era prima experienţă a unui război cultural. Uniunea Sovietică înfiinţase în 1925 Societatea pentru Relaţii Culturale cu Naţiunile Străine; francezii, germanii şi italienii finanţau o „diplomaţie culturală" externă dinainte de 1914. Americanii nu au alocat fonduri pentru astfel de activităţi decât în pragul celui de-al doilea război mondial şi au intrat serios în joc abia în 1946, prin înfiinţarea Programului Fulbright. Până în toamna anului 1947, proiectele educative şi culturale ale americanilor în Europa vizaseră „reorientarea spre democraţie"; abia atunci anticomunismul a devenit obiectivul strategic principal.

În 1950, schimburile culturale şi programele informative ale Americii în Europa trecuseră integral în grija Agenţiei Americane de Informaţii (USIA). Împreună cu Filiala Serviciului de Informaţii a autorităţilor de ocupaţie din Germania de Vest şi Austria (care controla toate debuşeele mediatice şi culturale în zona americană a acestor ţări), USIA putea exercita acum o influenţă imensă asupra vieţii culturale vest-europene. În 1953, la apogeul Războiului Rece, programele culturale ale Statelor Unite în străinătate (excluzând fundaţiile private şi subsidiile secrete) foloseau 13.000 de angajaţi şi costau 129 de milioane de dolari, din care cea mai mare parte erau cheltuiţi în bătălia pentru minţile şi inimile elitei intelectuale din Europa de Vest.

„Lupta pentru pace", cum au botezat-o comuniştii, se dădea pe „frontul" cultural printr-o „Bătălie a Cărţii" (remarcaţi limbajul militarizat tipic leninist). Primele manifestări au avut loc în Franţa, Belgia şi Italia la începutul primăverii anului 1950. Autori comunişti marcanţi – Elsa Triolet, Louis Aragon – călătoreau în diverse oraşele de provincie unde conferenţiau, semnau cărţi şi ilustrau virtuţile literare ale lumii comuniste. În practică, acest lucru nu a servit prea mult comunismului: în Franţa, două dintre bestsellerurile postbelice au fost *Întuneric la amiază* de Arthur Koestler (vândut în 420.000 de exemplare între 1945 şi 1955) şi *Am ales libertatea* de Victor Kravcenko (503.000 de exemplare în aceeaşi perioadă). Dar „Bătălia" nu urmărea vânzarea de carte, ci doar să le amintească cititorilor (şi nu numai) că autorii comunişti erau sinonimi cu cultura franceză.

În replică, americanii au înfiinţat Case Americane cu biblioteci şi săli de periodice, invitând conferenţiari, organizând întâlniri şi cursuri în limba engleză. În 1955, în Europa existau deja 69 de Case Americane. În unele zone, impactul lor a fost considerabil: în Austria, unde în anii Planului Marshall au fost distribuite 134 de milioane de cărţi în limba engleză, un procent semnificativ din locuitorii Vienei (administrată de cele patru puteri) şi Salzburgului (aflat în zona americană de ocupaţie) vizitau Casa Americană locală unde citeau ziarele şi împrumutau cărţi. În liceele austriece, elevii au optat pentru studiul limbii engleze în loc de franceză sau limbi clasice.

Ca şi posturile de radio finanţate de americani (Europa Liberă a fost inaugurat la München la o lună după izbucnirea războiului din Coreea), programele Casei Americane erau uneori subminate de imperativele grosiere de propagandă ce porneau de la Washington. La apogeul erei McCarthy, directorii Caselor Americane au petrecut mult timp *scoţând* cărţile de pe rafturi. Printre zecile de autori ale căror scrieri erau

puse la index se aflau nu numai suspecţii evidenţi – John Dos Passos, Arthur Miller, Dashiell Hammett, Upton Sinclair –, ci şi Albert Einstein, Thomas Mann, Alberto Moravia, Tom Paine şi Henry Thoreau. În Austria, mulţi observatori au remarcat că, în „Bătălia Cărţii", America îşi făcea singură probleme.

Din fericire pentru Occident, cultura populară americană exercita o atracţie pe care inepţia politică nu reuşea să o eclipseze. Condamnând oficial cinematograful american şi jazzul decadent, comuniştii aminteau de vederile lui Goebbels – un net dezavantaj. În timp ce statele comuniste est-europene au proscris jazzul ca pe un gen decadent şi venetic, „Europa Liberă" difuza în Est, în fiecare după-amiază a săptămânii de lucru, trei ceasuri de muzică presărate la fiecare oră de zece minute de ştiri. Cinematograful, celălalt mediu universal al epocii, putea fi controlat în statele comuniste, dar în tot *Vestul* european succesul filmelor americane era fără egal. Propaganda sovietică nu putea oferi un echivalent; până şi progresiştii occidentali, atraşi de filmul şi muzica americane, se despărţeau aici de linia partidului.

În primii ani ai Războiului Rece, competiţia culturală a fost inegală. Elitele culturale din Europa aveau încă senzaţia că împărtăşesc, dincolo de fracturile ideologice şi chiar de Cortina de Fier, o cultură comună ameninţată acum de America. Mai ales francezii au îmbrăţişat această poziţie, în concordanţă cu eforturile postbelice ale diplomaţilor de a sustrage hegemoniei americane politica internaţională. De pildă, şeful Misiunii Culturale Franceze în Berlinul ocupat, Félix Lusset, se înţelegea mult mai bine cu omologul său sovietic (Aleksandr Dîmşiţ) decât cu reprezentantul britanic sau cel american şi visa, la fel ca şefii săi de acasă, să refacă axa culturală Paris-Berlin-Leningrad.

Statele Unite au cheltuit sute de milioane de dolari încercând să câştige simpatia europenilor, însă multe dintre produsele şi publicaţiile rezultate erau grosolane şi neproductive, nefăcând decât să confirme judecăţile apriorice ale inteligheţiei europene. În Germania, insistenţa Americii asupra crimelor comuniste era văzută de mulţi ca o stratagemă prin care se încerca uitarea sau relativizarea crimelor naziste. În Italia, campaniile zgomotoase ale Vaticanului împotriva comuniştilor au umbrit argumentele antistaliniste expuse de Silone, Vittorini şi alţii. Numai în artă şi literatură, unde absurditatea politicii culturale staliniste îi afecta pe poeţi şi pictori, intelectualii occidentali s-au dezis constant de Moscova – însă chiar şi aici opoziţia lor era estompată, de teamă să nu încurajeze „propaganda" americană[13].

Pe de altă parte, în lupta pentru simpatia maselor occidentale, Sovietele pierdeau teren cu repeziciune. Pretutindeni în afară de Italia scorul comuniştilor a fost, de la sfârşitul anilor '40, în declin constant, iar – dacă e să ne luăm după sondajele de opinie – simpatizanţii comunişti vedeau în propriul vot un protest simbolic sau expresia solidarităţii de clasă. Cu mult înainte de cataclismele anului 1956, când simpatia intelectualilor occidentali pentru blocul sovietic se va topi subit, ceilalţi vest-europeni aveau deja o orientare atlantică.

13. „În domeniile pe care le stăpâneam nu suportam idioţenia", scria Claude Roy, care s-a alăturat Partidului Comunist Francez în timpul războiului, după ce flirtase anterior cu mişcarea de extremă dreaptă *Action Française*, „dar în chestiunile care ne erau străine iertam chiar şi crimele".

CODA

Sfârşitul bătrânei Europe

După război viaţa s-a schimbat surprinzător de puţin.

David Lodge

„Mi-am petrecut anii copilăriei în oraşele industriale şi suburbiile adiacente, printre cărămizi, funingine, coşuri de uzine şi străzi pietruite. Mergeam la plimbare cu tramvaiul şi în călătorii mai lungi cu trenul. La fiecare masă cumpăram mâncare proaspătă, nu pentru că eram pretenţioşi, ci fiindcă n-aveam frigider (alimentele mai puţin perisabile se păstrau în beci). În fiecare dimineaţă, mama se trezea în frig şi făcea focul în soba din salon. Apa curentă era de un singur fel: rece ca gheaţa. Comunicam prin poştă şi aflam ştirile mai ales din ziare (însă eram destul de moderni, în sensul că aveam un radio de mărimea unui dulap). Primele săli de clasă în care am învăţat aveau sobe cu cărbuni şi bănci duble cu călimară în care ne înmuiam peniţele. Noi, băieţii, purtam pantaloni scurţi până la ceremonia de *communion solennelle*, la doisprezece ani. Şi aşa mai departe. Toate astea nu se întâmplau în vreun ungher tainic al Carpaţilor, ci în vestul postbelic al Europei, unde momentul «postbelic» a durat aproape douăzeci de ani."[1]

Descrierea belgianului Luc Sante se referă la Valonia industrială din anii '50, dar se potriveşte unei mari părţi din Europa de Vest a acelor ani. Autorul rândurilor de faţă, care a copilărit după război în cartierul londonez Putney, îşi aminteşte vizitele frecvente la o bomboneric întunecoasă ţinută de o bătrână zbârcită, care îl informa cu reproş că vinde „acadele băieţeilor ca tine de la jubileul de aur al Reginei" – adică din 1887: se referea, bineînţeles, la regina Victoria[2]. Pe aceeaşi stradă, băcănia locală, Sainsbury's, era o prăvălie cu rumeguş pe podea, unde lucrau bărbaţi vânjoşi în cămăşi vărgate şi fete zglobii cu berete şi şorţuri apretate. Totul era la fel ca în fotografiile în sepia atârnate pe pereţi, făcute în anii 1870, la deschiderea magazinului.

În multe privinţe, viaţa cotidiană de după al doilea război mondial ar fi fost perfect familiară generaţiei de la începutul secolului. În acei ani, cărbunele acoperea încă, în Marea Britanie, 90% din necesarul de combustibil, iar în Belgia şi celelalte ţări din

1. Luc Sante, *The Factory of Facts* (1998), p. 27.
2. Nu era singura care făcea aluzii la perioada victoriană. Prim-ministrul britanic de atunci, Winston Churchill, obişnuia să amintească publicului că participase la ultima şarjă de cavalerie a Armatei Britanice: la Omdurman, în Sudan, în septembrie 1898.

noua Comunitate Europeană a Cărbunelui şi Oţelului, 82%. Din cauza omniprezentului foc de cărbune, Londra – oraş cu tramvaie şi docuri – era încă învăluită ocazional în ceaţa umedă pe care o asociem cu oraşul industrial de la sfârşitul epocii victoriene. Filmele britanice din acei ani au un parfum edwardian inconfundabil – fie prin cadrul social (*The Winslow Boy*, 1948), fie prin aerul de epocă. În *The Man in a White Suit* (1951), Manchesterul contemporan pare desprins din secolul al XIX-lea, de la cărucioare şi locuinţe la relaţiile sociale: patronii şi liderii sindicali deopotrivă exaltă amatorismul antreprenorial, indiferent de efectul asupra productivităţii. Trei milioane de britanici, bărbaţi şi femei, frecventau săptămânal săli de dans autorizate, iar la începutul anilor '50, numai în oraşul Yorkshire din Huddersfield fiinţau 70 de cluburi muncitoreşti (deşi generaţia tânără manifesta deja mai puţin interes pentru aceste tipuri de activitate socială).

Asupra Europei continentale plana aceeaşi senzaţie că timpul s-a oprit în loc. Viaţa rurală din Belgia părea ieşită de sub penelul lui Millet: fânul era strâns cu furci de lemn, grâul bătut cu îmblăciul, fructele şi legumele culese cu mâna şi transportate în căruţe trase de cai. Precum orăşelele de provincie din Franţa (unde bărbaţii cu basc chiar se îndreptau spre casă cu o baghetă târguită în colţ, la Café de la Paix, botezată aşa în 1919) sau Spania conservată în aspic de regimul autoritar al lui Franco, Belgia şi Anglia pluteau într-un decor edwardian întârziat. Europa postbelică se încălzea încă la tăciunii fumegânzi ai revoluţiei economice din secolul al XIX-lea, care se consumase practic, lăsând în urmă relaţii sociale şi obiceiuri culturale din ce în ce mai nelalocul lor în noua eră a avioanelor şi armelor atomice. Războiul părea să fi dat timpul înapoi. Fervoarea modernizării din anii '20 şi '30 dispăruse: lumea s-a întors la traiul de demult. În Italia, ca în mai toată Europa rurală, copiii începeau să muncească imediat după absolvirea (sau mai degrabă neabsolvirea) şcolii primare; în 1951, numai un copil italian din nouă continua să meargă la şcoală după vârsta de 13 ani.

Religia, mai ales cea catolică, a cunoscut un ultim reviriment în viaţa publică. În Spania, instituţia catolică avea atât mijloacele, cât şi sprijinul politic necesare pentru a relansa contrareforma: prin concordatul din 1953, Franco a acordat Bisericii nu numai autonomia şi scutirea de impozite, ci şi dreptul de a supune cenzurii orice scriere sau cuvântare considerată improprie. În replică, ierarhia ecleziastică a menţinut şi a accentuat amalgamul tipic conservator de religie şi identitate naţională. Biserica era atât de profund integrată în naraţiunile identităţii şi datoriei naţionale, încât principalul manual de istorie pentru şcoala primară, *Yo soy español* (apărut în 1943), prezenta istoria spaniolă ca pe o poveste unică, perfect coerentă, care începea în grădina Raiului şi se termina cu Generalissimo[3].

3. În manualele de istorie pentru liceu, mesajul ascensiunii politice a lui Franco era clar: „Viitorul Spaniei reînnoadă, după trei sute de ani, cu destinul trecutului! Procesiunea nu a încetat, de fapt, nici o clipă... Viii şi morţii merg înainte pe acelaşi drum, aureolaţi de credinţă; lumea dezorientată, pradă convulsiilor catastrofei, se ancorează şi se regăseşte în creştinătate... Aceasta este nobila misiune pe care Cel de Sus o rezervă Spaniei de azi... Un destin excepţional... Prin Imperiu, spre Dumnezeu!". Feliciano Cereceda, *Historia del imperio español y de la hispanidad* (Madrid, 1943), pp. 273-274, citat în Carolyn Boyd, *Historia Patria: Politics, History and National Identity in Spain, 1875-1975* (Princeton, 1997), p. 252.

La aceasta s-a adăugat un nou cult al morţilor – „martirii" taberei victorioase în recentul război civil. În miile de spaţii publice dedicate victimelor republicanismului anticlerical, Biserica spaniolă a organizat nenumărate ceremonii şi pomeniri. Un amestec abil de pietate, autoritate civică şi comemorare a victoriei consacra monopolul spiritual şi mnemonic al instituţiei bisericeşti. Franco avea nevoie de catolicism chiar mai mult decât avea nevoie Biserica de el (cum altfel puteau fi menţinute legăturile destul de încordate ale Spaniei postbelice cu comunitatea internaţională şi cu „Vestul"?), de aceea i-a acordat toate prerogativele necesare pentru a recrea în Spania modernă spiritul de cruciadă al vechiului regim.

În restul Europei Occidentale, Biserica Catolică se confrunta cu forţe concurente şi ostile care revendicau simpatia maselor. Dar chiar şi într-o ţară ca Olanda structurile catolice se simţeau suficient de puternice pentru a-i excomunica pe cei care au votat cu oponenţii lor, laburiştii, în primele alegeri de după război. Moartea lui Pius al XII-lea în 1958 a marcat sfârşitul unei ere, dar cu numai doi ani înainte, şapte italieni din zece asistau regulat la mesa duminicală. Ca şi în Flandra, în Italia Biserica era foarte influentă, mai ales în rândul femeilor, vârstnicilor şi monarhiştilor – adică majoritatea populaţiei. Articolul 7 al Constituţiei italiene din martie 1947 relua cu exactitate termenii Concordatului din 1929 al lui Mussolini: ierarhia catolică îşi menţinea influenţa asupra învăţământului şi superviza toate aspectele legate de căsătorie şi moravuri. La insistenţele lui Togliatti, chiar şi Partidul Comunist a votat, fără tragere de inimă, această lege, ceea ce nu a împiedicat Vaticanul să-i excomunice un an mai târziu pe italienii care votau cu PCI.

În Franţa, structurile catolice şi suporterii lor politici se simţeau suficient de puternici pentru a solicita privilegii educaţionale în cadrul unei *guerre scolaire* care amintea de conflictul dintre stat şi Biserică de la sfârşitul anilor 1880. Obiectul controversei era subvenţionarea şcolilor catolice de către stat: o doleanţă deloc nouă, dar aleasă cu grijă. Reacţia anticlericală din secolul al XIX-lea (în ţări ca Franţa, Italia sau Germania) se epuizase sau fusese canalizată în conflicte ideologice noi, însă costul şi calitatea educaţiei rămâneau probleme care îi mobilizau cu succes chiar şi pe cei cu o pietate foarte sporadică.

Dintre religiile tradiţionale europene, numai catolicismul şi-a îngroşat rândurile în anii '40 şi '50. Pe de o parte pentru că Biserica Catolică era singura care susţinea formaţiuni politice specifice (complet dependente de ea în unele cazuri) în Germania, Olanda, Belgia, Italia, Franţa şi Austria; pe de altă parte, catolicismul era puternic, de secole, exact în acele regiuni europene care s-au schimbat cel mai puţin în acei ani. Mai presus de orice, Biserica Catolică le oferea enoriaşilor un lucru foarte preţios: senzaţia de continuitate, calm şi siguranţă într-un univers care se schimbase violent în ultimul deceniu şi avea să se transforme şi mai spectaculos în anii următori. Biserica Catolică a câştigat în aceşti ani de tranziţie tocmai pentru că era asociată cu vechile rânduieli şi se împotrivea ferm modernităţii şi schimbării.

Bisericile protestante din nord-vestul Europei nu se puteau lăuda cu o influenţă comparabilă. În Germania, un segment semnificativ al populaţiei necatolice se afla sub regimul comunist şi, în orice caz, autoritatea bisericilor evanghelice germane era atinsă de compromisul cu Hitler – cum au recunoscut liderii protestanţi printr-o

declarație oficială în 1945, la Stuttgart. Dar problema principală, în Germania de Vest și nu numai, era că religia protestantă nu oferea o alternativă la lumea modernă, ci un mod de viață ce se armoniza cu aceasta.

În mod tradițional, autoritatea spirituală a pastorului protestant sau a vicarului anglican nu o concura pe cea a statului, ci i se subordona – motiv pentru care bisericile protestante din Europa Centrală nu au rezistat în acei ani presiunilor statului comunist. Dar când statul occidental a decis să-și asume un rol mai important, de călăuză materială și spirituală a cetățenilor, distincția dintre Biserică și stat ca arbitri ai moralei publice a pierdut din claritate. Sfârșitul anilor '40 și începutul anilor '50 reprezintă așadar o perioadă de tranziție, în care se menținea convențiile deferenței sociale și ideile de rang și autoritate, însă comportamentul colectiv începea să fie ghidat mai puțin de Biserică sau apartenența de clasă și din ce în ce mai mult de statul modern.

Broșura educativă (*Programele de varietăți ale BBC. Ghidul scenariștilor și producătorilor*) redactată de BBC pentru uz intern în 1948 rezumă perfect caracterul epocii. Serviciul public de radio își asuma cât se poate de explicit conștiința unei responsabilități *morale*: „BBC poate avea o influență uriașă asupra ascultătorilor săi, de aceea are obligația să mențină cele mai înalte exigențe în materie de gust". Era interzis să glumești despre religie sau să numești gusturile muzicale demodate „î.Cr."(„înainte de [Bing] Crosby"). Trebuiau eliminate referințele la „toalete" și aluziile la „bărbați efeminați". Autorii trebuiau să evite glumele curente în ambianța destinsă a războiului sau să facă poante cu două înțelesuri despre lenjeria de damă, precum „se apropie iarna"... Aluziile sexuale de orice fel erau interzise: nici vorbă de „iepuri" sau „instincte animale"[4].

Mai mult, membrii parlamentului nu puteau apărea în programe radiofonice „nedemne sau nepotrivite" pentru personalități și nu erau tolerate glumele sau referințele ce puteau încuraja „greve sau dispute industriale, piața neagră, trântorii și pungașii". E clar, după formulele folosite („trântori" și „pungași" pentru figuri dubioase și delincvenți minori, „piața neagră" ca termen generic incluzând toți comercianții și cumpărătorii care fentau sistemul de rații și celelalte restricții), că Marea Britanie trăia încă în umbra războiului. În anii '50, producătorul popularei emisiuni umoristice *The Goon Show*, Peter Eton, a fost mustrat de BBC pentru că îi permisese „maiorului Dennis Bloodnok" (interpretat de Peter Sellers) să primească Ordinul Imperiului Britanic pentru că „golise pubele în focul bătăliei" (și pentru că lăsase un actor „să imite vocea Reginei în timp ce gonea porumbeii din Trafalgar Square").

Astfel de îngrădiri, cu aerul lor de stricteță și reformism edwardian, erau, poate, specifice Angliei. Dar tonul lor nu era străin nicăieri în Europa. În școli și biserici, la radioul de stat, în marile cotidiene pline de aplomb și ironie, dar și în presa de

4. Umorul britanic din timpul războiului se concentra pe neajunsurile materiale, vagi aluzii sexuale și o undă de invidie față de soldații americani, net avantajați. Uneori, toate trei deodată: *Have you heard about the new Utility underpants? One Yank and they're off!* (joc de cuvinte intraductibil).

scandal, în discursul şi vestimentaţia personalităţilor, europenii rămâneau prizonieri vechilor reguli şi obiceiuri. Am văzut deja câţi dintre politicienii epocii erau oameni din alte vremuri: Clement Attlee n-ar fi părut deloc deplasat într-o delegaţie victoriană la periferiile industriale şi nu este de mirare că prim-ministrul sub care Marea Britanie a devenit un stat social modern îşi începuse cariera publică făcând fapte caritabile în cartierele londoneze sărace dinaintea primului război mondial.

Această bătrână Europă care se mişca în ritmul de odinioară, transformată de război, dar încorsetată de rutina antebelică, avea însă o distracţie principală indubitabil *modernă*. Era epoca de aur a cinematografului. În Marea Britanie, publicul de cinema a atins cote maxime curând după sfârşitul războiului, cu 1.700 de milioane de bilete vândute în 1946 în cele 5.000 de cinematografe ale ţării. În acel an, o persoană din trei a mers în fiecare săptămână la cinema. Chiar în 1950, când audienţa intrase deja în declin, englezii mergeau la cinema în medie de 28 de ori pe an, cu 40% mai mult decât în ultimul an dinaintea războiului.

Dacă în sălile britanice publicul a scăzut constant de-a lungul anilor '50, în Europa continentală el continua să crească. În prima jumătate a deceniului al şaselea, 1.000 de noi cinematografe s-au deschis în Franţa şi tot atâtea în Germania de Vest; în Italia au apărut 3.000, ridicând cifra totală la 10.000 în 1956. Cu un an înainte s-a înregistrat recordul italian de audienţă: 800 de milioane de bilete vândute (jumătate din cifra britanică, la o populaţie aproximativ egală). Publicul francez, la apogeu numeric spre sfârşitul anilor '40, nu se compara cu cel britanic sau italian[5]. Şi nici cel din Germania de Vest, deşi în RFG recordul de audienţă s-a înregistrat abia în 1959. Dar spectatorii erau într-adevăr foarte numeroşi; chiar şi în Spania, unde media de vizionare în rândul populaţiei adulte era în 1947 printre cele mai ridicate din Europa.

Entuziasmul postbelic pentru filme, datorat în parte cererii nesatisfăcute din timpul războiului, se transformase în isterie în cazul filmelor americane – interzise de nazişti, de Mussolini (după 1938) şi de regimul Petain în Franţa sau pur şi simplu indisponibile din cauza greutăţilor războiului. În 1946, 87% din biletele vândute în Italia erau pentru filme străine (mai ales americane); din cele 5.000 de filme care au rulat în Madrid între 1939 şi sfârşitul anilor '50, 4.200 erau străine (şi aici, majoritatea americane). În 1947, industria cinematografică franceză a produs 40 de filme şi a importat din Statele Unite 340. Producţiile americane nu erau doar numeroase, ci şi populare: cele mai bine vândute filme în Berlinul postbelic au fost *The Gold Rush* (*Goana după aur*) al lui Chaplin şi *The Maltese Falcon* (*Şoimul maltez*) (turnat în 1941, dar vizionat în Europa abia după sfârşitul războiului).

America nu domina însă cinematograful european postbelic numai dintr-un capriciu al gustului popular. Exista un context politic: filmele americane „pozitive" au inundat Italia exact în momentul crucial al alegerilor din 1948; Departamentul de Stat a încurajat studiourile Paramount să relanseze în acel an *Ninocika* (1939) pentru obţine un maxim de voturi anticomuniste. Şi invers: Washingtonul a cerut ca *The Grapes of Wrath* (*Fructele mâniei*) al lui John Ford (realizat în 1940) să fie oprit de la distribuţie în Franţa fiindcă imaginea nefavorabilă a Americii de după Marea Criză risca să fie

5. Franţa avea în schimb mai multe reviste de cinema decât celelalte două state la un loc.

exploatată de Partidul Comunist Francez. *În general, filmele americane accentuau* farmecul Americii şi, ca atare, constituiau atuuri semnificative în Războiul Rece cultural. Doar câţiva intelectuali puteau aluneca de la emoţie estetică la afinitate politică sub impresia Odessei din *Bronenosef Potemkin* (*Crucişătorul Potemkin*) de Serghei Eisenstein, în vreme ce Humphrey Bogart era seducător pentru toţi ceilalţi (inclusiv pentru intelectuali).

Cu toate acestea, succesul filmului american în Europa a fost motivat în primul rând de considerente economice. Dintotdeauna filmele produse în SUA au fost exportate cu succes în Europa. Dar după al doilea război mondial, producătorii *americani, strânşi cu uşa între declinul audienţei interne* şi costul tot mai ridicat al producţiei de film, au luat cu asalt pieţele europene. În schimb, guvernele din Europa erau mai reticente ca oricând în faţa valului de produse americane ce ameninţa piaţa internă: industria cinematografică locală, încă importantă în Marea Britanie şi mai ales în Italia, trebuia protejată împotriva *dumping*-ului american, iar preţioşii dolari erau prea puţini pentru a fi aruncaţi pe importul de filme americane.

Încă din 1927, Parlamentul britanic instituise prin lege un sistem procentual: până în 1936, minimum 20% din filmele difuzate în Marea Britanie erau producţii interne. După al doilea război mondial, guvernul britanic spera să ridice cota la 30% pentru *anul 1948. Francezii, italienii* şi spaniolii aveau obiective similare sau chiar mai ambiţioase (industria germană a filmului nu era, desigur, în măsură să se apere). Dar un lobby hollywoodian insistent a menţinut prin Departamentul de Stat presiunea asupra negociatorilor europeni, reuşind să includă în fiecare acord comercial sau împrumut acordat de Statele Unite aliaţilor din Europa în primul deceniu postbelic o clauză favorabilă filmelor americane.

Astfel, prin acordul Blum-Byrnes din mai 1946, guvernul Franţei a redus cu strângere de inimă cota protecţionistă, de la 55% filme franceze pe an la numai 30% – iar efectul a fost înjumătăţirea producţiei interne, în numai un an. Guvernul laburist britanic a eşuat, de asemenea, în încercarea de a stăvili afluxul de filme americane. Numai Franco a reuşit să restricţioneze importurile în Spania (în ciuda tentativei producătorilor americani de a „boicota" piaţa spaniolă între 1955 şi 1958), iar asta numai fiindcă nu era obligat să dea socoteală opiniei publice sau să anticipeze consecinţele politice ale deciziilor sale. Dar chiar şi în Spania, după cum am văzut, filmele americane depăşeau cu mult ca număr producţiile autohtone.

Americanii ştiau foarte bine ce fac: când guvernele europene au început, după 1949, să taxeze biletele de cinema pentru a subvenţiona industria naţională, producătorii americani au trecut la investiţii directe în producţiile străine, alegându-şi pentru filmări locaţiile europene unde existau cele mai avantajoase subvenţii. Şi astfel, cu timpul, guvernele europene s-au trezit că subvenţionează indirect, prin intermediari locali, chiar industria de la Hollywood. În 1952, 40% din veniturile cinematografiei americane erau realizate în străinătate, în principal în Europa. Şase ani mai târziu, cifra urcase la 50%.

Din cauza dominaţiei americane, filmele *europene* din această perioadă nu constituie neapărat un barometru fidel pentru gusturile şi sensibilităţile spectatorilor europeni. Imaginea unui britanic despre Anglia contemporană se forma probabil la intersecţia dintre experienţa lui directă şi felul în care Anglia era reprezentată la Hollywood.

Mrs. Miniver (1942), o poveste tipic englezească despre tăria şi rezistenţa naţională, despre rezerva şi perseverenţa caracteristice clasei de mijloc, narată pe fundalul dezastrului de la Dunkerque (însăşi întruchiparea acestor virtuţi), era un produs pur hollywoodian. Însă, pentru prima generaţie de spectatori englezi, filmul a rămas multă vreme expresia cea mai autentică a imaginii de sine şi memoriei naţionale.

Filmele americane fascinau nu numai prin luxul şi strălucirea pe care le infuzau în lumea cenuşie în care erau vizionate, ci şi prin „calitatea" lor. Erau bine făcute, pe o peliculă inaccesibilă ca preţ producătorilor europeni. Nu erau însă filme de „evaziune", precum fanteziile romantice sau comediile „ţăcănite" din anii '30. Cele mai populare filme americane din anii '40 aparţineau unui gen botezat ulterior de admiratorii de pe continent *film noir*. Pretextul era o dramă socială sau o poveste poliţistă, dar atmosfera – şi textura cinematografică – erau mult mai sumbre decât în producţiile americane din deceniile precedente.

Filmele escapiste erau făcute acum de europeni: nemţii făceau poveşti vaporoase de iubire în decorul de basm din Pădurea Neagră sau Alpii bavarezi, iar englezii, comedioare ca *Piccadilly Incident* (1946), *Spring in Park Lane* (1948) sau *Maytime in Mayfair* (1949), toate în regia lui Herbert Wilcox şi plasate în West End (cartierul şic al Londrei, relativ neafectat de război), cu Anna Neagle, Michael Wilding sau Rex Harrison în roluri de debutanţi sclipitori sau aristocraţi capricioşi. Echivalentele italiene şi franceze, la fel de efemere, erau de obicei filme de epocă actualizate, în care afaceriştii şi mecanicii îi înlocuiau ocazional pe nobili şi ţărani.

Cele mai bune filme europene din epocă – gustate şi astăzi de spectatori – aveau inevitabil legătură cu războiul. Eliberarea a adus un scurt val de filme despre Rezistenţă – *Peloton d'exécution* (1945), *Le Jugement dernier* (1945), *La Bataille du Rail* (1946) în Franţa; *Roma, città aperta* (*Roma, oraş deschis*, 1945), *Paisan* (*Paisa*, 1946), *Un giorno della vita* (1946) în Italia; în toate, un abis moral îi separă pe eroicii partizani de faşii colaboraţionişti şi brutalii nemţi. Le-au urmat o serie de filme amplasate (la propriu şi la figurat) pe dărâmăturile Berlinului: *Germania anno zero* (*Germania în anul zero*, 1947) de Roberto Rossellini, *A Foreign Affair* (*Scandalul internaţional*, 1948), o producţie americană în regia lui Billy Wilder, emigrat din Austria, şi *Die Mörder sind unter uns* (1946) de Wolfgang Staudte, remarcabil la vremea sa fiindcă era singurul film german ce aborda implicaţiile morale ale atrocităţilor naziste (fără a pronunţa însă cuvântul „evreu").

Trei dintre aceste filme, *Roma, città aperta*, *Paisa* şi *Germania anno zero*, îi aparţin lui Roberto Rossellini. Filmele neorealiste realizate între 1945 şi 1952 i-au propulsat, pe el şi pe Vittorio de Sica – autorul celebrelor *Sciuscià* (1946), *Ladri di biciclette* (*Hoţii de biciclete*, 1948) şi *Umberto D.* (1952) –, în prim-planul cinematografiei mondiale. Ca şi cele câteva comedii englezeşti filmate în aceeaşi perioadă în studiourile Ealing (mai ales *Passport to Pimlico*, 1949), filmele neorealiste au găsit în oraşele devastate de război un decor şi, în oarecare măsură, un subiect pentru cinematograful postbelic. Dar filmele englezeşti, chiar şi cele mai bune, nu au atins niciodată umanismul tragic al capodoperelor italiene.

„Adevărurile" simple din aceste filme reflectau nu atât lumea europeană aşa cum era, cât lumea europeană văzută prin prisma miturilor şi amintirilor despre război.

Muncitorii, satele neatinse de bombardamente, copiii mici (în special băieţii) reprezintă ce a mai rămas bun, nepătat şi real, chiar în mijlocul distrugerii şi sărăciei din oraşe, spre deosebire de pseudovalorile emanând din statut social, avere, lăcomie, colaborare, *luxe et volupté*. De cele mai multe ori, americanii sunt absenţi (în afară de soldaţii cărora li se lustruiesc pantofii în eponimul *Sciuscià* sau posterele cu Rita Hayworth în *Ladri di biciclette*, contrastând cu amărâtul care lipeşte afişe); este o Europă a europenilor ce trăiesc în cartiere mărginaşe, construite doar pe jumătate şi pe jumătate *distruse, filmată aproape ca un documentar (şi inspirată în mare măsură de experienţa* documentariştilor care acompaniau armatele în timpul războiului). Odată cu universul Europei postbelice, aceste filme au dispărut după 1952, deşi neorealismul a mai zvâcnit un timp în Spania: Luis Garcia Berlanga a realizat *Bienvenido Mister Marshall* în 1953, iar trei ani mai târziu Juan Antonio Bardem regiza *Muerte de un ciclista*.

Ca şi alte distracţii ale momentului, mersul la cinema era o plăcere colectivă. În micile oraşe italiene, filmul săptămânal era văzut şi comentat de toată lumea: un divertisment public, dezbătut public. În Anglia, la matineele de sâmbătă pentru copii, pe ecran defilau cântece, iar spectatorii erau îndemnaţi să cânte în cor, ghidaţi de o mingiuţă albă care sărea din cuvânt în cuvânt. *Evocând anii copilăriei, petrecuţi după* război în sudul Londrei, un scriitor îşi aminteşte un astfel de cântecel de prin 1946:

Venim aici la matineu
Zâmbind la mici şi mari,
Venim aici la matineu
Şi ştim: nu-i în zadar.
Mici spectatori la Odeon, noi vrem a deveni
Buni cetăţeni când vom fi mari
Şi-ai libertăţii fii.

Tonul didactic nu era reprezentativ – cel puţin nu în această formă evidentă – şi va dispărea în doar câţiva ani. Dar cântecelul, cu aerul său naiv şi demodat, surprinde întocmai atmosfera acelor timpuri. Amuzamente populare precum columbofilia, cursele de ogari sau întrecerile pe autostradă au atins în acea perioadă o culme a popularităţii, intrând apoi într-un declin constant, accelerat spre sfârşitul anilor '50. Aceste divertismente îşi aveau originea în perioada victoriană târzie, după cum atestau şi accesoriile spectatorilor: basca francezului şi şapca englezească, venite la modă în anii 1890, erau încă ţinuta tipică în 1950. Băieţii se îmbrăcau precum bunicii lor altădată, cu excepţia omniprezenţilor pantaloni scurţi.

Dansul era şi el la modă din cauza soldaţilor americani: ei au adus în Europa genuri precum swing şi be-bop, preponderente în sălile de dans şi cluburile de noapte şi intens difuzate la radio (puţini îşi puteau permite un patefon înainte de anii '50, iar tonomatul nu înlocuise încă orchestra). Prăpastia dintre generaţii ce avea să caracterizeze deceniul următor *nu se făcea simţită deocamdată. „NewLook" lansat de Christian Dior în februarie* 1947 (menit să contrasteze cu criza de textile din timpul războiului, noul stil, de un lux ostentativ, abunda în fuste ample, umeri falşi, mâneci bufante şi o avalanşă de funde şi falduri) a fost adoptat, după posibilităţi, de femei de toate vârstele: aspectul exterior era încă determinat de clasă şi venit, mai degrabă decât de etate.

Desigur, tensiunile dintre generații nu lipseau. În timpul războiului, tinerii parizieni și londonezi arborau, spre oroarea celor mai în vârstă, costume *zazou* de inspirație americană (pantaloni bufanți și haină până la genunchi, cu umeri supradimensionați), iar entuziasmul boemilor și intelectualilor, la sfârșitul anilor '40, pentru scurta din nolton (cândva haina tradițională a pescarilor belgieni) prevestea tendința tineretului de a adopta un stil vestimentar din ce în ce mai relaxat. În clubul de noapte ultra-șic *Le Tabou*, inaugurat la Paris în aprilie 1947, licențele vestimentare erau însăși esența *mondenității*, iar *Rendez-vous de juillet*, un film francez din 1949, *insistă asupra lipsei* de maniere a tinerei generații: la masă, capul de familie al unei gospodării burgheze tradiționale e șocat de comportamentul mezinului, care se încăpățânează să prânzească fără cravată.

Simplă revoltă adolescentină, nimic nou. Tineri sau bătrâni, oamenii din Europa postbelică erau în primul rând preocupați să-și procure minimul necesar. La începutul anilor '50, o familie italiană din patru trăia în sărăcie – și nici celelalte nu o duceau mai bine. Mai puțin de jumătate din locuințe aveau toaleta în interior și numai una din opt se putea lăuda cu o cadă. În regiunile cele mai defavorizate din extremitatea sud-estică a Italiei, sărăcia era endemică: în satul Cuto din Marchesato di Crotone, cei 9.000 de locuitori se aprovizionau cu apă de la o singură fântână publică.

Mezzogiorno era un caz extrem. Dar în Germania de Vest a anului 1950, 17 milioane de locuitori (din totalul de 47) erau clasați drept „nevoiași", în principal pentru că nu aveau locuință. Chiar și în Londra, o familie aflată pe lista pentru casă sau apartament avea de așteptat în medie șapte ani; între timp, erau plasați în „prefabricate", containere de metal amplasate pe terenul viran de la marginea orașelor pentru a-i adăposti pe cei fără acoperiș până la construcția necesarului de locuințe. În sondajele de după război, pe primul loc în rândul grijilor e „locuința"; în filmul lui Vittorio de Sica *Miracolo a Milano* (*Miracol la Milano*, 1951), o mulțime fără adăpost cântă „Vrem un acoperiș deaspura capului, vrem să credem, noi și copiii, în ziua de mâine".

Modelele de consum în Europa postbelică reflectau penuria prelungită de pe continent și impactul durabil al Marii Crize și al războiului. Raționalizarea a ținut cel *mai mult în Marea Britanie: pâinea s-a distribuit pe cartelă din iulie 1946 până în* iulie 1948, cupoanele de textile au fost folosite până în 1949, aprovizionarea cu haine și mobilier minimal din timpul războiului s-a menținut până în 1952, iar carnea și alte alimente au fost raționalizate până în 1954 (cu o scurtă întrerupere în iunie 1953, la încoronarea reginei Elisabeta a II-a, când toată lumea a primit cadou o livră de zahăr și patru uncii de margarină)[6]. Chiar și în Franța, unde rațiile (și odată cu ele piața neagră) au dispărut mai repede, obsesia foametei nu s-a risipit până prin 1949.

Totul era fie greu de găsit, fie de dimensiuni reduse (mult-râvnitele locuințe familiale construite în Marea Britanie de guvernul laburist aveau suprafața standard de 56 de metri pătrați pentru un apartament cu patru camere). Foarte puțini europeni

6. În Europa de Est, raționalizarea s-a sfârșit abia în 1953 în Cehoslovacia, Ungaria, Polonia și Bulgaria, în 1954 în România și în 1958 în RDG. Dar comparațiile cu Europa de Vest sunt inadecvate: economia comunistă inducea penuria în mod sistematic.

aveau maşină sau frigider: muncitoarele din Anglia, unde nivelul de trai era mai *ridicat decât în majoritatea ţărilor de pe continent, mergeau la piaţă de două ori pe zi*, pe jos sau cu mijloacele de transport în comun, la fel ca mamele şi bunicile lor, pe vremuri. Marfa din ţări străine era exotică şi costisitoare. Senzaţia generală de restricţie era accentuată de controlul călătoriilor în străinătate (pentru a reţine în ţară preţioasa valută străină) şi de legislaţia care împiedica circulaţia muncitorilor străini şi a altor imigranţi (în Franţa, republica postbelică a menţinut în vigoare legislaţia din anii '30 şi din timpul ocupaţiei, menită să blocheze forţa de muncă străină şi alţi indivizi nedoriţi, exceptând doar anumiţi lucrători calificaţi, după necesităţile din economie).

În multe privinţe, Europa de la sfârşitul anilor '40 şi începutul anilor '50 era mai închisă, mai puţin mobilă şi mai izolată decât în 1913. Era cu siguranţă mai devastată, şi nu doar în Berlin, unde până în 1950 au fost înlăturate doar un sfert din dărâmăturile rămase în urma bombardamentelor. Robert Hewison, specialist englez în istorie socială, îi descria pe britanicii din acei ani ca „un popor obosit care lucrează cu echipamente obosite". Dacă în Statele Unite, la sfârşitul anilor '40, echipamentul industrial avea în medie mai puţin de cinci ani, în Franţa de după război maşinile erau *vechi de douăzeci de ani. Un fermier francez obişnuit producea mâncare pentru cinci* concetăţeni; fermierul american producea deja de trei ori mai mult. Patruzeci de ani de război şi criză economică apăsau asupra Europei.

„Epoca postbelică" a durat, aşadar, multă vreme; mult mai mult decât susţin unii istorici când înfăţişează dificila perioadă de după război în lumina avantajoasă a deceniilor de prosperitate care au urmat. Puţini europeni de atunci, informaţi sau nu, anticipau amploarea transformărilor ce aveau să urmeze. Experienţa ultimilor cincizeci de ani le indusese multora un scepticism amar. Înainte de primul război mondial, Europa era un continent optimist: politicienii şi jurnaliştii priveau cu încredere spre viitor. Treizeci de ani şi două războaie mondiale mai târziu, oamenii fixau cu anxietate un trecut teribil. Mulţi observatori anticipau o nouă criză postbelică, alt val de *extremism, un al treilea război mondial.*

Dar uriaşa nefericire colectivă pe care europenii şi-au provocat-o singuri în prima jumătate a secolului a avut un efect profund depolitizant: departe de a căuta din nou soluţii extreme, ca în anii ce au urmat primului război mondial, europenii din această perioadă sumbră s-au îndepărtat de politică. Pe moment nu au fost sesizate decât vag consecinţele acestui fenomen: neputinţa partidelor comuniste sau fasciste de a profita de greutăţile traiului zilnic, faptul că economia, şi nu politica, a devenit noul scop şi limbaj al acţiunii colective, iar consumul şi divertismentul au luat locul participării în viaţa publică.

Şi se mai întâmpla ceva. După cum remarca în mai 1946 ziarista Janet Flanner de la *The New Yorker*, produsele cele mai solicitate în Franţa postbelică erau, după lenjeria intimă, cărucioarele. Cum nu se mai întâmplase de mult, europenii începeau din nou să aibă copii. În 1949, rata natalităţii era în Marea Britanie cu 11% mai mare decât în 1937; în Franţa a crescut cu procentul-record de 33%. Această explozie de fertilitate, pe un continent unde din 1913 indicatorul demografic prevalent era mortalitatea *prematură, avea o importanţă epocală. Nebănuită de contemporani, o nouă Europă se* năştea.

PARTEA A DOUA

Prosperitatea şi neajunsurile ei : 1953-1971

VIII

Politica de stabilitate

Cei mai mulţi vor fi înţeles, chiar înainte ca al doilea război mondial să nu lase urmă de îndoială, că a trecut de mult vremea când ţările europene se ciondăneau între ele pentru dominaţia mondială. Europa nu mai are ce spera în direcţia asta şi orice european care tânjeşte încă după puterea mondială e sortit deznădejdii sau ridicolului, ca Napoleonii fără număr din spitalul de nebuni.

Max Frisch (iulie 1948)

Fiindcă trupele noastre erau acolo, europenii nu şi-au mai făcut treaba. N-au făcut sacrificii nici măcar pentru siguranţa propriilor soldaţi.

Dwight Eisenhower

Motivul principal pentru care francezii nu trebuie să aibă capacitate nucleară e efectul pe care l-ar avea asupra nemţilor : i-ar încuraja să dorească acelaşi lucru.

John F. Kennedy

Tratatele, vedeţi dumneavoastră, sunt ca fetele şi trandafirii : durează cât durează.

Charles de Gaulle

Numai instituţiile politice pot forma caracterul unei naţiuni

Madame de Staël

În faimosul său studiu despre creşterea stabilităţii politice în Anglia de la începutul secolului al XVIII-lea, istoricul J.H. Plumb notează : „Burke şi istoricii secolului al XIX-lea au împământenit credinţa populară că stabilitatea politică se consolidează lent, ca un recif de corali : fruct al timpului, împrejurărilor, înţelepciunii, acumulat încet de-a lungul secolelor... Nimic nu este, după părerea mea, mai departe de

adevăr. (...) Stabilitatea politică, atunci când există, apare într-o societate peste noapte, la fel de subit cum se transformă apa în gheaţă"[1].

Ceva asemănător s-a întâmplat pe neaşteptate în Europa, la începutul anilor '50. Din 1945 până la începutul lui 1953, europenii au trăit, cum am văzut, în umbra celui de-al doilea război mondial, anticipând nervos un al treilea. Eşecul aranjamentului din 1919 era încă viu în mintea politicienilor şi a electoratului. Comunismul impus în Europa de Est era un memento strident al instabilităţii revoluţionare de după primul război mondial. Lovitura de stat de la Praga, tensiunile din Berlin şi războiul din Coreea aduceau îngrijorător cu crizele internaţionale în serie din anii '30. În iulie 1951, Aliaţii vestici declaraseră că „starea de război" cu Germania a luat sfârşit, dar pe fondul unui Război Rece care se agrava rapid, şansele de a încheia un tratat de pace erau din ce în ce mai mici. Nimeni nu putea garanta că fascismul nu va prinde din nou rădăcini în solul fertil al problemei germane sau oriunde altundeva.

Hăţişul tot mai des de alianţe, agenţii şi acorduri internaţionale nu părea să garanteze armonia internaţională. Astăzi este limpede că, puse la un loc, Consiliul Europei, Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului, Uniunea Europeană a Plăţilor şi mai ales Pactul Nord-Atlantic reprezentau nucleul unui sistem nou şi stabil de relaţii interstatale. Documente precum *Convenţia pentru Protecţia Drepturilor Omului* (semnată de Consiliul Europei în 1950) aveau să capete în deceniile următoare o semnificaţie durabilă. Dar, la vremea lor, asemenea documente şi agenţiile care le promulgau semănau teribil cu pacturile şi ligile din anii '20: pline de bune intenţii, dar sortite eşecului. E de înţeles că scepticii momentului nu le-au dat prea multă importanţă.

Cu toate acestea, după moartea lui Stalin şi sfârşitul războiului din Coreea, Europa Occidentală a păşit pe nesimţite într-o eră remarcabilă de stabilitate politică. Pentru prima oară în patruzeci de ani, statele din jumătatea vestică a continentului nu erau nici în război şi nici imediat ameninţate, cel puţin în cercul lor. Conflictele politice interne se domoliseră. Partidele comuniste de pretutindeni, cu excepţia Italiei, erau marginalizate treptat, iar spectrul unui reviriment fascist nu mai era invocat decât în campaniile politice ale comuniştilor.

Liniştea nesperată a occidentalilor era legată de incertitudinea Războiului Rece. Internaţionalizarea confruntărilor politice şi implicarea ulterioară a Statelor Unite au atenuat virulenţa conflictelor domestice. Probleme politice care într-o altă eră ar fi generat cu siguranţă violenţă şi război – problema nerezolvată a Germaniei, conflictele teritoriale dintre Italia şi Iugoslavia, viitorul Austriei ocupate – au fost stabilizate şi abordate la timpul cuvenit, în contextul unor confruntări şi negocieri între marile puteri în care europenii nu aveau oricum prea mare greutate.

Problema germană a rămas nesoluţionată. Chiar după ce panica din 1950 s-a potolit, iar liderii din Vest au realizat că Stalin nu intenţiona să „repete Coreea" în Europa Centrală, cele două tabere tot nu s-au apropiat de un acord. Poziţia oficială a Vestului era că cele două Germanii apărute în 1949 trebuiau reintegrate într-un stat democratic unic. Dar, câtă vreme germanii nu puteau alege liber regimul politic în care să trăiască, o asemenea reunificare era imposibilă. Între timp, Republica Federală Germană

1. J.H. Plumb, *The Growth of Political Stability in Early Eighteenth Century England 1675-1725* (Londra, 1967), p. xvii.

îi reprezenta pe toţi cetăţenii germani. Dincolo de versiunea oficială, nici americanilor şi nici europenilor nu le displăcea o Germanie divizată pe termen nedefinit. Cum îi spunea John Foster Dulles preşedintelui Eisenhower în februarie 1959, existau „multe argumente pentru actualul statu-quo", dar ele nu puteau fi „susţinute public".

Ca o ironie a sorţii, URSS avea o atitudine similară. Stalin a susţinut până la moarte poziţia oficială sovietică: Moscova dorea o Germanie unită şi ar fi acceptat-o chiar neutră, însă neînarmată. Într-o serie de *Note* din primăvara anului 1952, Stalin propunea ca puterile ocupante să elaboreze un tratat de pace prin care să proclame un stat german unic, neutru şi demilitarizat, în care să nu mai existe forţe de ocupaţie, ci un guvern ales exclusiv de germani prin vot liber. În opinia unor istorici, Washingtonul e vinovat că nu a acceptat propunerile lui Stalin, „ratând ocazia" de a pune capăt Războiului Rece sau măcar de a calma spiritele în cea mai periculoasă zonă de conflict.

E adevărat că liderii occidentali nu au luat în serios *Notele* lui Stalin şi i-au declinat oferta. S-a dovedit însă că aveau perfectă dreptate. Nici măcar conducerea sovietică nu acorda o importanţă deosebită propriilor propuneri şi nu se aştepta realmente ca americanii, britanicii şi francezii să-şi retragă trupele, lăsând Germania neutră şi dezarmată să plutească în derivă în inima continentului. Stalin şi succesorii săi erau chiar mulţumiţi de prezenţa militară permanentă a Statelor Unite pe teritoriul german: pentru liderii sovietici din acea generaţie, prezenţa soldaţilor americani în Germania de Vest era cea mai bună pavăză împotriva revanşismului german. Ei nu ar fi riscat această situaţie confortabilă decât în schimbul unei Germanii demilitarizate sub control sovietic (caz în care Moscova i-ar fi abandonat fără să clipească pe clienţii est-germani cu Republica lor Democrată cu tot).

Dacă era ceva ce ruşii *nu* voiau, era o Germanie de Vest remilitarizată. Scopul demersurilor sovietice nu era să ajungă la un acord cu puterile occidentale în privinţa reunificării, ci să prevină iminenta reînarmare a Germaniei. Din cauza războiului din Coreea, americanii vorbeau deja despre această posibilitate, la numai cinci ani după înfrângerea lui Hitler. Administraţia Truman solicitase suplimentarea ajutorului militar internaţional, dar pentru a aproba acest lucru Congresul dorea să vadă că şi aliaţii Americii – inclusiv Germania – îşi aduc contribuţia la apărarea propriului continent.

Când secretarul de stat american Dean Acheson a iniţiat în septembrie 1950 discuţiile cu Franţa şi Marea Britanie pe tema reînarmării Germaniei, francezii s-au opus vehement. Cele mai negre bănuieli despre NATO păreau să li se confirme: Pactul nu era un ferm angajament american de a apăra flancul estic al Franţei, ci o stratagemă pentru remilitarizarea Germaniei. Chiar şi nemţii erau reticenţi, deşi din alte motive. Konrad Adenauer a înţeles perfect oportunitatea creată de noile circumstanţe: în loc să profite de ocazia reînarmării, RFG s-a abţinut. În schimbul contribuţiei germane la apărarea Occidentului, Bonnul a cerut recunoaşterea internaţională deplină a RFG şi amnistierea criminalilor de război germani aflaţi în custodia Aliaţilor.

Presimţind că o astfel de înţelegere ar putea fi pecetluită fără ştirea lor, francezii s-au grăbit să descurajeze ideea unei contribuţii militare germane la NATO cu o contrapropunere. În octombrie 1950, prim-ministrul francez René Pleven a sugerat înfiinţarea unei Comunităţi Europene de Apărare, după modelul Planului Schuman. Pe lângă o Adunare Parlamentară, un Consiliu de Miniştri şi o Curte de Justiţie, această comunitate urma să deţină şi o Forţă Europeană de Apărare (FEA). Nici

americanii, nici britanicii nu erau foarte încântaţi, dar au decis să accepte această soluţie de compromis în problema apărării continentale.

Tratatul de înfiinţare a Comunităţii Europene de Apărare (CEA) a fost aşadar semnat la 27 mai 1952, împreună cu documentele auxiliare care prevedeau ca, de îndată ce toate ţările semnatare vor fi ratificat tratatul, Statele Unite şi Marea Britanie să coopereze cu FEA, iar ocupaţia militară a Germaniei să ia sfârşit. *Acesta* era acordul pe care URSS a încercat în van să-l împiedice oferind un tratat de pace ce includea demilitarizarea Germaniei. Bundestagul vest-german a ratificat Tratatul CEA în martie 1953; i-au urmat ţările Beneluxului[2]. Nu mai trebuia decât ca Adunarea Naţională franceză să ratifice Tratatul pentru ca Europa de Vest să aibă un fel de armată europeană ce combina şi integra contingente naţionale, inclusiv unul german.

Însă francezii tot nu erau mulţumiţi. După cum observa cu perspicacitate Janet Flanner în noiembrie 1953, „pentru francezi, problema CEA este Germania – nu Rusia, cum e pentru SUA" Ezitările Franţei îi frustrau pe americani: la întâlnirea Consiliului NATO din decembrie 1953, noul secretar de stat al lui Eisenhower, John Foster Dulles, ameninţa cu o „reconsiderare usturătoare" a politicii americane în cazul unui eşec al CEA. Dar, deşi Planul Pleven venea din partea unui prim-ministru francez, reacţia publică a demonstrat că francezii nu tolerau sub nici o formă reînarmarea Germaniei. Mai mult, propunerile de remilitarizare şi ideea unei armate europene picau cât se poate de prost: armata franceză era în acel moment învinsă şi umilită în Vietnam, iar noul prim-ministru francez, Pierre Mendès-France, a socotit (pe bună dreptate) că fragilul guvern de alianţă ar fi fost periclitat de propunerea nepopulară ca inamicul naţional să fie reînarmat.

În consecinţă, când Tratatul CEA a ajuns în final la Adunarea Naţională pentru ratificare, Mendès-France a refuzat să-şi asume responsabilitatea, iar la 30 august 1954 documentul a fost respins cu 264 de voturi pentru şi 319 împotrivă. Proiectul unei Comunităţi Europene de Apărare (şi, odată cu el, ideea unei Germanii reînarmate în cadrul unei armate europene) era mort. Într-o discuţie privată cu ministrul de Externe belgian Paul-Henri Spaak şi prim-ministrul luxemburghez Joseph Bech, un *Adenauer frustrat afirma că „evreitatea" lui Mendès-France îl face să compenseze aliindu-se la sentimentele naţionaliste franceze. O explicaţie mai plauzibilă pentru* eşecul CEA a fost oferită de însuşi Mendès-France: „Prea multă integrare şi prea puţină Anglie".

Europenii şi aliaţii lor americani se găseau aşadar din nou la linia de start. Dar circumstanţele erau complet schimbate. Războiul din Coreea se terminase, Stalin era mort, NATO se impusese pe scena internaţională. Francezii reuşiseră să evite o vreme *problema apărării europene, dar nu definitiv. La câteva săptămâni de la votul negativ* dat CEA, puterile aliate din Occident – Statele Unite, Marea Britanie şi Franţa – s-au întâlnit de două ori în cadrul unor conferinţe convocate în grabă la Londra şi Paris. La iniţiativa ministrului de Externe britanic Anthony Eden s-a adoptat rapid un set de

2. În martie 1951, la insistenţele americanilor, olandezii au surmontat preferinţa naţională pentru neutralitate, acceptând cu inima îndoită să şi dubleze bugetul Apărării şi să aibă *până în 1954 cinci divizii gata de desfăşurare*

propuneri[3] – aşa-zisele Acorduri de la Londra – care, definitivate apoi în Tratatele de la Paris, vor forma baza politicii europene de apărare în următoarea jumătate de secol.

Ca remediu la „prea puţina Anglie", Eden a propus ca forţe britanice (patru divizii) să fie permanent prezente în Europa continentală (lucru care nu se mai întâmplase din Evul Mediu). Tratatul de la Bruxelles din 1948 urma să fie extins într-o Uniune a Europei Occidentale, căreia să i se alăture Germania şi Italia (deşi Tratatul din 1948, cum am văzut, fusese creat anume pentru protecţia reciprocă a ţărilor semnatare *împotriva* Germaniei). În schimb, francezii îngăduiau RFG o armată de cel mult jumătate de milion de oameni, iar Germania adera la NATO ca stat suveran[4]

Când aceste tratate ratificate intrau în vigoare, ocupaţia Germaniei avea să ia practic sfârşit, iar Aliaţii vestici să semneze pacea cu inamicii. Trupele aliate urmau să rămână în Republica Federală pentru a împiedica o recidivă germană, dar numai în cadrul unei prezenţe europene şi conform unui acord reciproc. Francezii nu aprobau unanim aceste planuri, dar cum refuzaseră tocmai alternativa pe care tot ei o propuseseră, nu mai puteau protesta, deşi Germania de Vest a obţinut termeni mai avantajoşi prin tratatele din 1954 decât conform Planului Pleven. Franţa era din nou propriul său duşman în disputele internaţionale privind Germania. Evident, Tratatele de la Paris s-au bucurat în Franţa doar de o susţinere moderată. Ele au fost ratificate de Adunarea Naţională la 30 decembrie 1954, cu o majoritate de numai 27 de voturi: 287 pentru, 260 împotrivă.

Dacă francezii ezitau, ruşii erau de-a dreptul indignaţi. Pe 15 mai 1955, la zece zile după intrarea oficială a Germaniei de Vest în NATO şi desfiinţarea Înaltei Comisii Aliate din RFG, Uniunea Sovietică anunţa formarea Pactului de la Varşovia. Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, România, Bulgaria, Albania şi Uniunea Sovietică formau o alianţă pentru „prietenie, cooperare şi ajutor reciproc", sub control unic. Moscova abrogase alianţele încheiate în timpul războiului cu Franţa şi Marea Britanie şi, acceptând inevitabilul, proclamase suveranitatea deplină a Republicii Democrate Germane, incluzând-o în Pactul de la Varşovia. Problema germană nu era tocmai soluţionată, dar cum ambele părţi erau acum perfect integrate în respectivele alianţe internaţionale, ea putea fi uitată pentru o vreme; curând i-a luat locul o altă dilemă, cea a fostei capitale divizate, Berlin.

Acum, când viitorul imediat al Germaniei fusese rezolvat, ambele părţi au început să se ocupe de conflicte şi tensiuni secundare. Noua generaţie de la Kremlin, în special Nikita Hruşciov, şi-a luat în serios misiunea de a promova „coexistenţa paşnică" în Europa; ea împărtăşea dorinţa americanilor de a minimiza riscul unor confruntări viitoare. A doua zi după semnarea Pactului de la Varşovia, cele patru puteri ocupante au semnat un tratat privitor la Austria. Aceasta urma să fie independentă şi neutră faţă de NATO şi faţă de Pactul de la Varşovia, liberă să îşi aleagă calea[5]. Cele patru armate de ocupaţie urmau să se retragă, deşi URSS, care storsese deja 100 de milioane de

3. Bazate, potrivit lui Eden, pe o idee care îi venise dimineaţa în baie.
4. Reînarmarea germană a fost restricţionată explicit într-o singură privinţă: interdicţia absolută de a dezvolta, atunci sau în viitor, un program nuclear.
5. Neutralitatea Austriei nu era stipulată în textul original; a fost adăugată de parlamentul austriac în cursul dezbaterilor cu privire la Tratat.

dolari din zona sa de ocupaţie în estul Austriei, a obţinut un ultim profit obligând Austria să „răscumpere" interesele economice sovietice din sectorul estic al ţării pe alte 150 de milioane.

Între timp, Iugoslavia şi Italia au hotărât să soluţioneze conflictul legat de Trieste. *Printr-un acord intermediat de britanici şi americani în octombrie 1954*, oraşul Trieste rămânea italian, în timp ce împrejurimile sale, cu o populaţie majoritar slovenă, reveneau Iugoslaviei. Acordurile de la Trieste, ca atâtea alte lucruri în acei ani, au fost facilitate de convingerea că erau „provizorii": în cuvintele lui Alberto Tarchiani, ambasadorul italian în America, acordul privitor la Trieste „avea un caracter aparent provizoriu, dar în realitate era final".

Acordurile cu privire la Austria, Iugoslavia şi Italia au fost încheiate în noua dispoziţie de „detentă" din Europa, ilustrată de Summitul de la Geneva din iulie 1955 (*primul* după Potsdam) şi de admiterea a 16 noi state membre în Naţiunile Unite după zece ani de răceală între Est şi Vest. Dincolo de atmosfera prietenoasă în care s-au derulat dialogurile dintre Eisenhower, Hruşciov şi Eden, cea mai importantă problemă rezolvată la Geneva a fost soarta a 10.000 de prizonieri de război germani, aflaţi încă în URSS. Liderii sovietici au consimţit la repatrierea acestora în schimbul vizitei lui Adenauer la Moscova în *septembrie 1955 şi a stabilirii de relaţii diplomatice*: 9.626 de prizonieri au fost eliberaţi chiar în acel an, iar restul până la sfârşitul lunii ianuarie 1956. Între timp, vecinii mai mici din vestul Germaniei au ajuns şi ei la un acord cu Bonn. Disputele minore legate de frontiere şi compensaţiile pentru crimele de război ale germanilor au fost soluţionate de danezi în 1955, de belgieni un an mai târziu (Marele Ducat de Luxemburg, însă, a ajuns la un acord cu nemţii abia în 1959, iar Olanda abia în 1960). Se încheia astfel, fără o proclamaţie oficială, o eră de crime şi pedepse: războiul european şi urmările sale.

Aceste evoluţii liniştitoare aveau loc pe fondul unei curse internaţionale a înarmării. Acest fenomen – faptul că pacea europeană se contura în timp ce cele două mari puteri ale momentului se înarmau până-n dinţi, pregătindu-se pentru un eventual război nuclear – e mai puţin paradoxal decât pare la prima vedere. *Fiindcă strategii sovietici* şi americani se concentrau asupra armelor nucleare şi a rachetelor intercontinentale, statele europene, care nu puteau rivaliza în resurse cu cele două superputeri, nu mai simţeau nevoia să concureze pe acest plan – în ciuda faptului că Europa Centrală rămânea terenul cel mai probabil al ipoteticei confruntări. Din acest motiv, în aceşti ani Războiul Rece a fost trăit altfel în vestul Europei decât în SUA (şi chiar decât în URSS).

Arsenalul nuclear al Statelor Unite crescuse rapid în anii '50. De la 9 în 1946, 50 *în 1948 şi 170 la începutul deceniului, numărul armelor nucleare de care dispunea* armata americană a ajuns la 841 în 1952, apoi la 2.000 în perioada intrării Germaniei în NATO (pentru a ajunge la 28.000 şapte ani mai târziu, în pragul crizei cubaneze). Pentru a lansa aceste bombe, aviaţia militară americană dispunea de o flotă de bombardiere B-29 care s-a extins de la 50 de avioane la începutul blocadei Berlinului la peste 1.000 cinci ani mai târziu. Primele bombardiere intercontinentale B-52 au

intrat în funcţiune în iunie 1955. Cum URSS era, ca efective şi arme convenţionale, net superioară pe teren european, era firesc ca armele nucleare să devină prioritatea strategică a Washingtonului, mai ales după ce preşedintele Truman a ordonat în secret, la 10 martie 1950, dezvoltarea accelerată a unei bombe cu hidrogen.

Truman a luat această decizie după ce URSS a testat cu succes propria bombă atomică în august 1949. Capacitatea nucleară a sovieticilor se apropia de cea a americanilor : primul test termonuclear reuşit al Statelor Unite a avut loc la 1 noiembrie 1952 pe atolul Elugelab din Pacific ; testul sovietic echivalent, la Semipalatinsk, a fost anunţat după numai zece luni, la 12 august 1953. O lună mai târziu soseau în Germania de Vest primele arme nucleare americane ; în ianuarie 1954, Dulles anunţa noua strategie a lui Eisenhower. NATO urma să fie nuclearizat : ameninţarea cu folosirea armelor atomice pe teritoriul european urma să facă parte din strategia defensivă a Alianţei. Pentru ca această ameninţare să fie credibilă în ochii Uniunii Sovietice, distincţia dintre armele convenţionale şi cele nucleare urma să fie abolită. Cum explica Dulles la întâlnirea Consiliului NATO din aprilie 1954, „capacitatea atomică este, în ochii Statelor Unite, esenţială pentru apărarea zonei NATO în faţa prezentei ameninţări. Pe scurt, trebuie să privim aceste arme ca fiind într-adevăr convenţionale".

Coincidenţa dintre nuclearizarea NATO şi stabilizarea continentului nu era întâmplătoare. Războiul convenţional în centrul şi vestul Europei îşi pierdea din interesul strategic şi pentru sovietici. Moscova acumula arme nucleare, ajungând de la 5 în 1950 la 1.700 până la sfârşitul deceniului. Dar sovieticii puneau accentul pe dezvoltarea capacităţii de lansare a armelor nucleare nu numai în Europa, ci şi peste ocean, ca răspuns la planurile americane de a amplasa arme nucleare în RFG, la numai câteva sute de kilometri de Rusia.

Celebrul *missile gap* (avantajul rachetei) despre care vorbea John F. Kennedy în timpul campaniei din 1960 pentru preşedinţia Statelor Unite era un mit, o reuşită a propagandei sovietice ; la fel şi popularele relatări contemporane despre superioritatea tehnică şi educaţională a Uniunii Sovietice. Cu 20 de ani înainte de observaţia cancelarului german Helmut Schmidt, Hruşciov şi colegii săi ştiau deja că imperiul peste care domneau era practic o „Burkina Faso cu rachete". Dar URSS se străduia efectiv să-şi dezvolte capacităţile balistice. Sovieticii au testat cu succes o rachetă balistică intercontinentală în august 1957, cu cinci luni înaintea americanilor. Lansarea satelitului *Sputnik* la 4 octombrie 1957 i-a demonstrat apoi potenţialul (spre oroarea americanilor[6]).

Armele balistice – rachete intercontinentale capabile să lanseze focoase nucleare de pe teritoriul sovietic spre ţinte americane – îl interesau în mod desoebit pe Nikita Hruşciov. Erau mai ieftine decât armele convenţionale şi îi permiteau să menţină relaţii bune cu industria grea şi de apărare, deturnând în acelaşi timp resurse spre

6. Americanii nu au fost singurii care s-au panicat în faţa demonstraţiilor de forţă sovietice. În 1960, prim-ministrul conservator al Marii Britanii, Harold Macmillan, a concluzionat în particular că „[URSS] nu se mai teme de agresiune. Are forţe nucleare cel puţin la fel de puternice ca şi Vestul. Are linii interioare [de comunicaţie]. Are o economie prosperă şi în curând va depăşi societatea capitalistă în cursa spre bunăstarea materială"

producţia de bunuri de consum. În plus, după cum vor constata ambele părţi, aveau efectul curios de a diminua riscul unui război major. Din cauza armelor nucleare, Moscova şi Washingtonul erau mai agresive în aparenţă – era important să pară pregătite şi capabile să le folosească –, dar mult mai temperate în realitate.

Pentru americani, ele mai prezentau un avantaj. Statele Unite încercau încă să iasă din încurcăturile europene în care intraseră, în ciuda celor mai bune intenţii ale liderilor. Nuclearizarea Europei era o posibilă soluţie. N-ar mai fi fost nevoie de o uriaşă prezenţă militară americană staţionată pe termen nelimitat în inima Europei – oamenii politici şi strategii militari deopotrivă aşteptau cu nerăbdare clipa în care Europa va putea să se apere singură, sprijinită doar de promisiunea americană a unei revanşe nucleare masive în cazul unui atac sovietic. După cum reamintea Eisenhower în 1953, prezenţa Statelor Unite în Europa fusese dintotdeauna doar „o soluţie temporară pentru a le reda încrederea şi siguranţa prietenilor noştri de dincolo de Atlantic".

Dorinţa americanilor de a părăsi Europa nu s-a realizat niciodată, din diverse motive. Spre sfârşitul anilor '50, SUA promovau ideea unei forţe nucleare europene sub comandă colectivă. Nici englezilor, nici francezilor nu le surâdea ideea. Nu pentru că guvernele lor erau împotriva înarmării nucleare. Britanicii au detonat prima lor bombă cu plutoniu în august 1952, în deşertul australian; paisprezece luni mai târziu, prima bombă atomică britanică intra în dotarea Royal Air Force. Din motive militare şi economice, guvernele britanice din acea perioadă abia aşteptau să treacă de la o strategie de apărare continentală la una de descurajare nucleară: insistenţele lor l-au convins pe Eisenhower să adopte noua strategie, iar englezii nu s-au opus staţionării de bombardiere nucleare americane pe teritoriul britanic[7].

Şi francezii aveau un program atomic, aprobat de Mendès-France în decembrie 1954, deşi prima bombă exclusiv franceză nu a fost detonată cu succes decât în februarie 1960. Cu toate acestea, nici francezii şi nici englezii nu doreau să cedeze controlul armamentului nuclear unei entităţi europene de apărare; francezii, în special, se temeau că americanii ar putea permite accesul nemţilor la declanşatorul nuclear. Americanii au concluzionat fără entuziasm că prezenţa lor în Europa era indispensabilă: exact ce voiau să audă aliaţii lor europeni[8].

Al doilea considerent care îi lega pe americani de Europa era problema Berlinului. În urma blocadei din 1948-1949, capitala Germaniei a rămas un fel de oraş deschis: Berlinul de Est şi cel de Vest erau legate prin linii telefonice şi reţele de transport care intersectau diversele zone de ocupaţie. Era şi singura rută de tranzit din Europa de Est

7. Nu era clar dacă britanicii urmau să aibă un cuvânt de spus în utilizarea lor. Pe moment (1952), un comunicat Churchill-Truman declara confuz că „folosirea acestor baze militare într-o situaţie de urgenţă se va face conform unei decizii comune (...) conform circumstanţelor respective".

8. După ce americanii i-au presat pe englezi şi pe francezi să renunţe la Suez în noiembrie 1956 (vezi capitolul IX), ţările NATO se temeau că, în eventualitatea unui război, Statele Unite s-ar retrage în emisfera lor, lăsându-i pe europeni fără apărare. De aceea, Washingtonul a simţit nevoia să „acţioneze cu fermitate" mai întâi în privinţa Berlinului, apoi în privinţa Cubei, pentru a-i linişti pe vulnerabilii aliaţi ai Americii.

către Occident. Nemții care voiau să fugă în Vest se strângeau din întreaga RDG în Berlinul de Est, traversau zona sovietică de ocupație spre zonele vestice, apoi treceau prin coridorul rutier și de cale ferată care lega Berlinul de Vest de restul RFG. Ajunși acolo, aveau automat dreptul la cetățenia vest-germană.

Călătoria nu era lipsită de riscuri, iar refugiații puteau avea doar bagaje de mână – ceea ce nu i-a oprit pe est-germanii mai tineri. Din primăvara anului 1949 până în august 1961, între 2,8 și 3 milioane de est-germani au trecut în Vest prin Berlin: aproximativ 16% din populația țării. Celor cu studii (viitorul Germaniei de Est) li s-au alăturat mii de țărani care au fugit de colectivizare în 1952 și muncitori care au abandonat regimul după represiunea violentă din iunie 1953.

Statutul curios al Berlinului era așadar o rușine publică, un dezastru pentru imaginea regimului comunist din Germania de Est. În decembrie 1959, amabsadorul sovietic în RDG comunica plin de tact Moscovei că „prezența în Berlin a unei frontiere deschise și, ca să spunem lucrurilor pe nume, necontrolate între lumea socialistă și cea capitalistă invită, din păcate, la comparații între cele două părți ale orașului – iar concluzia nu e întotdeauna favorabilă Berlinului democrat". Situația din Berlin avea și avantaje pentru Moscova, ca și pentru ceilalți: orașul a devenit centrul de ascultare și principalul post de spionaj în Războiul Rece; în 1961, acolo operau 70 de agenții de spionaj distincte, iar unele dintre cele mai răsunătoare succese ale agenților sovietici au fost repurtate la Berlin.

Însă cum liderii sovietici acceptaseră diviziunea Germaniei și transformaseră zona estică într-un stat suveran, ei nu puteau ignora la nesfârșit hemoragia de resurse umane. Dar nu sensibilitatea rănită a conducătorilor RDG e motivul pentru care Moscova a atras din nou atenția internațională asupra Berlinului, generând o criză de trei ani în legătură cu statutul orașului. În 1958, URSS era din nou îngrijorată că Statele Unite i-ar putea înarma pe vecinii săi vest-germani, de data aceasta cu arme nucleare. Nu era, așa cum am văzut, o temere nefondată – la urma urmei, o împărtășeau și unii occidentali. Hrușciov a decis așadar să folosească Berlinul, oraș de care rușii, de altfel, nu se sinchiseau ca pârghie pentru a bloca nuclearizarea Bonnului, de care le păsa în schimb foarte mult.

Primul pas în criza Berlinului a fost făcut la 10 noiembrie 1958, când Hrușciov a declarat public, la Moscova, adresându-se puterilor occidentale:

> Imperialiștii au transformat chestiunea germană într-o sursă permanentă de tensiune internațională. Elitele conducătoare ale Germaniei Occidentale fac tot posibilul să stârnească pasiuni militare împotriva RDG... Cuvântările cancelarului Adenauer și ministrului Apărării Strauss, dotarea nucleară a armatei federale și diferitele exerciții militare sunt, toate, semnele unei tendințe clare în strategia elitelor vest-germane... A sosit vremea ca semnatarii Acordului de la Potsdam să renunțe la ce a mai rămas din regimul de ocupație în Berlin și să facă posibilă o situație normală în capitala Republicii Democrate Germane. Uniunea Sovietică, la rândul ei, va preda funcțiile îndeplinite în prezent de agențiile sovietice statului suveran RDG

Scopul evident al ofensivei lui Hrușciov, formulat și mai imperativ două săptămâni mai târziu, când liderul sovietic a cerut Vestului să hotărască retragerea în termen de șase luni, era să-i determine pe americani să abandoneze Berlinul, care să devină

astfel un „oraş liber". Dacă se întâmpla acest lucru, implicarea americană în apărarea Europei de Vest şi-ar fi pierdut dramatic din credibilitate, iar opinia neutralistă şi antinucleară ar fi câştigat teren în RFG şi nu numai. Dar chiar dacă puterile occidentale insistau să rămână în Berlin, URSS putea cere la schimb, când îşi dădea acordul, garanţia că Bonnul nu va primi arme nucleare.

Când liderii occidentali au refuzat orice concesii în privinţa Berlinului, amintind că însăşi URSS încălcase angajamentele de la Potsdam când a integrat Berlinul de Est în guvernul şi instituţiile est-germane înainte de semnarea unui tratat final, Hruşciov a încercat din nou. După o serie de discuţii neconcludente ale miniştrilor de Externe la Geneva în vara anului 1959, el şi-a repetat solicitările întâi în 1960, apoi în iunie 1961. Prezenţa militară occidentală în Berlin trebuia să ia sfârşit. Altfel, URSS avea să se retragă unilateral din Berlin, încheind pace separată cu RDG şi lăsând Vestul să negocieze soarta zonelor proprii de ocupaţie cu un stat est-german independent. Din noiembrie 1958 până în vara lui 1961, criza Berlinului a fiert la foc mic, nervii diplomaţi s-au tocat mărunt, iar exodul est-germanilor s-a transformat într-un puhoi.

Ultimatumul lui Hruşciov a fost lansat în iunie 1961 în cadrul întâlnirii la vârf cu John F. Kennedy, desfăşurată la Viena. Summitul precedent, din mai 1960, între Hruşciov şi Eisenhower fusese anulat după ce sovieticii au doborât un avion U2 în care se afla pilotul american Gary Powers, iar americanii au admis în cele din urmă că spionau de la mare altitudine (după ce iniţial negaseră orice amestec). În discuţiile cu Kennedy, Hruşciov a ameninţat cu lichidarea privilegiilor occidentale în Berlin dacă până la sfârşitul anului nu se ajungea la un acord.

Ca şi Eisenhower înaintea lui, Kennedy a adoptat în public o poziţie fermă, susţinând că Vestul îşi va respecta angajamentele. Washingtonul şi-a reiterat drepturile conferite de Acordul de la Postdam şi şi-a mărit bugetul naţional de apărare cu scopul declarat de a fortifica prezenţa militară americană în Germania. Dar, neoficial, Statele Unite erau mult mai flexibile. Americanii – spre deosebire de clienţii lor vest-germani – acceptau realitatea unui stat est-german şi înţelegeau temerile sovieticilor, inspirate de tonul belicos adoptat de Adenauer şi mai ales de ministrul Apărării, Franz Josef Strauss, în alocuţiuni recente. Situaţia din Germania se cerea clarificată – cum îi spunea Eisenhower lui Macmillan la 28 martie 1960, Occidentul „nu-şi permite să rămână 50 de ani pe muchie de cuţit". În acelaşi spirit, Kennedy l-a asigurat pe Hruşciov la Viena că Statele Unite nu intenţionau să ia măsuri care să „rupă legăturile Uniunii Sovietice în Europa de Est" : o confirmare voalată că ruşii puteau păstra ceea ce aveau deja, inclusiv partea estică a Germaniei şi teritoriile ex-germane care aparţineau acum Poloniei, Cehoslovaciei şi Uniunii Sovietice[9].

La puţin timp după ce Kennedy s-a întors la Washington, autorităţile est-germane au început să restricţioneze libera circulaţie a posibililor emigranţi. În replică, preşedintele american a reafirmat public angajamentul occidental în Berlinul *de Vest*, admiţând astfel implicit că jumătatea estică a oraşului se afla în sfera de influenţă

9. Remarca lui Kennedy nu era confidenţială numai la momentul respectiv ; ea a fost omisă din documentele summitului şi după treizeci de ani, când acestea au fost publicate pentru prima oară.

sovietică. Rata exodului prin Berlin a crescut spectaculos: până în iulie au trecut în Vest 30.415 persoane; în prima săptămână din august 1961 le-au urmat alte 21.828, dintre care jumătate aveau sub 25 de ani. În acest ritm, RDG amenința să rămână pustie.

În replică, Hruşciov a decis să taie nodul gordian al Berlinului. După ce miniştrii de externe reuniți la Paris pe 6 august au respins încă o notă prin care URSS amenința să încheie pace separată cu RDG dacă nu se ajungea la un acord, Moscova i-a autorizat pe est-germani să tragă efectiv o linie, separând pentru totdeauna cele două părți ale oraşului. La 19 august 1961, autoritățile est-germane au mobilizat soldați şi muncitori pentru construcția unui zid despărțitor în mijlocul oraşului. În trei zile a fost înălțat un zid grosolan, suficient pentru a împiedica circulația între cele două jumătăți ale Berlinului. În săptămânile următoare, acesta a fost înălțat şi fortificat. Au fost adăugate reflectoare, santinele şi sârmă ghimpată; uşile şi ferestrele clădirilor adiacente au fost mai întâi astupate, apoi zidite. Străzile şi pieţele au fost împărțite în două şi orice comunicație de-a latul oraşului a fost urmărită îndeaproape sau suspendată. Era Zidul Berlinului.

Oficial, Occidentul era oripilat. Timp de trei zile, în octombrie 1961, tancurile americane şi sovietice s-au confruntat la punctul de trecere dintre zonele lor respective – una din ultimele legături rămase între acestea –, în timp ce autoritățile est-germane testau voința puterilor vestice de a-şi reafirma dreptul de acces în zona estică, potrivit acordului inițial dintre cele patru puteri. În fața intransigenței comandantului militar american, care a refuzat să recunoască dreptul *est-germanilor* de a stânjeni mişcările Aliaților, sovieticii au cedat până la urmă în această privință: în următorii 30 de ani, toate cele patru puteri au rămas la fața locului, deşi ambele tabere au cedat *de facto* autorităților germane locale administrarea zonelor lor respective de control.

Neoficial, numeroşi lideri occidentali au încercat un sentiment de uşurare la apariția Zidului. Timp de trei ani, Berlinul amenințase să devină punctul focal al unei confruntări internaționale, exact ca în 1948. Kennedy şi alți lideri din Vest admiteau în particular că un zid în mijlocul Berlinului era preferabil unui război – indiferent ce declarau în public, puțini politicieni se vedeau cerându-le soldaților „să moară pentru Berlin". Cum a remarcat discret Dean Rusk, secretarul de stat al lui Kennedy, Zidul avea utilitatea lui: „În termeni realişti, probabil că ar facilita o înțelegere în privința Berlinului".

Deznodământul crizei Berlinului a demonstrat că cele două mari puteri semănau mai mult decât le plăcea să creadă. Dacă Moscova îşi propunea să nu redeschidă subiectul statutului Aliaților în Berlin, Washingtonul accepta existența unui guvern est-german şi urma să reziste cererii vest-germane de arme nucleare. Stabilitatea în centrul Europei era în interesul ambelor părți; mai la obiect, URSS şi Statele Unite erau sătule de solicitările clienților lor germani. Primul deceniu al Războiului Rece le conferise politicienilor germani din Est şi din Vest o influență fără precedent asupra stăpânilor de la Moscova şi Washington. De teamă să nu-şi piardă credibilitatea în fața germanilor „lor", fiecare dintre marile puteri s-a lăsat şantajată întru „fermitate" de Ulbricht, respectiv Adenauer.

Moscova – care, după cum am văzut, nu intenționase să aibă un stat-client în estul Germaniei ocupate, ci acceptase această variantă în lipsă de altceva mai bun – a făcut

un efort disproporţionat pentru a consolida un regim comunist fragil şi nepopular în Berlin. Comuniştii est-germani, la rândul lor, s-au temut întotdeauna că vor fi trădaţi de şefii de la Moscova[10]. Zidul îi liniştea într-o oarecare măsură, deşi au fost dezamăgiţi de faptul că, după înălţarea barierei, Hruşciov nu a mai insistat să se încheie un tratat de pace. La Bonn, pe de altă parte, persista temerea că americanii se vor hotărî într-o bună zi să plece. Washingtonul s-a străduit întotdeauna să asigure autorităţile de la Bonn că aveau sprijinul neprecupeţit al Statelor Unite, dar când Zidul a fost construit cu încuviinţarea tacită a americanilor, neliniştea vest-germană a crescut. Au urmat promisiuni repetate de la Washington că Statele Unite nu îşi vor părăsi niciodată zona – de unde declaraţia lui Kennedy, *Ich bin ein Berliner* (*sic*), din iunie 1963. Cu 250.000 de soldaţi în Europa în 1963, americanii, ca şi ruşii, nu se grăbeau, evident, să plece.

Prin construcţia Zidului, Berlinul şi-a încheiat cariera de zonă fierbinte a problemelor europene şi mondiale. Deşi au fost necesari zece ani pentru a se ajunge la un acord formal în chestiunea accesului, din noiembrie 1961 Berlinul nu a mai contat, iar zona vestică a oraşului a început să alunece lent în irelevanţă politică. Chiar şi ruşii şi-au pierdut interesul. În mod bizar, Occidentul nu a sesizat imediat acest lucru. În anul următor, când a izbucnit criza cubaneză, Kennedy şi consilierii lui erau convinşi că Hruşciov orchestrează o intrigă complexă, machiavelică, pentru a-şi atinge scopurile în Germania. Lecţia din 1948-1950 fusese învăţată prea bine.

Aşa cum Truman şi Acheson văzuseră în incursiunea coreeană un posibil preludiu la o intruziune sovietică în vestul Germaniei, Kennedy şi colegii săi au văzut în rachetele amplasate în Cuba o stratagemă a Uniunii Sovietice pentru a forţa o Americă vulnerabilă să cedeze în chestiunea Berlinului. În primele zece zile ale crizei cubaneze, nu trecea oră în care liderii americani să nu revină la subiectul Berlinului de Vest şi la necesitatea de a „neutraliza" o iminentă manevră a lui Hruşciov în oraşul divizat. După cum îi explica Kennedy prim-ministrului britanic Macmillan la 22 octombrie 1962: „Nu trebuie să-ţi mai explic legătura dintre Berlin şi această manevră secretă şi periculoasă a lui Hruşciov".

Însă Kennedy luase prea în serios propaganda şi exagerările sovietice recente şi concepea relaţiile ruso-americane mai ales în funcţie de chestiunea Berlinului. De unde importanţa exagerată acordată crizei cubaneze – la 19 octombrie, Kennedy îşi informa consilierii cei mai apropiaţi: „Nu cred că avem de ales... nu e vorba numai de Cuba, ci şi de Berlin. Şi, fiindcă suntem conştienţi de importanţa Berlinului în Europa şi de importanţa aliaţilor pentru noi, ne confruntăm în clipa de faţă cu o dilemă. Altfel, răspunsul ar fi simplu". Cu trei zile înainte, când începuse criza cubaneză, secretarul de stat Dean Rusk îşi rezuma astfel părerea despre acţiunea sovieticilor: „Cred că Berlinul are un rol major în toată povestea. Pentru prima oară, chiar încep să mă întreb dacă Hruşciov e pe deplin raţional în problema Berlinului".

Dar Hruşciov, cum s-a dovedit, era *pe deplin* raţional. Uniunea Sovietică era net superioară ca forţe armate convenţionale în Europa şi ar fi putut ocupa Berlinul de Vest (şi mare parte din Europa Occidentală) în orice moment. Dar, cum Statele Unite

10. După cum au putut constata în 1990, temerile lor nu erau nefondate.

promiseseră că vor apăra libertatea Berlinului de Vest prin orice mijloace (în practică, asta însemna arme nucleare), Hruşciov n-avea nici cea mai vagă intenţie să rişte un război nuclear pentru Germania. După cum consemna ulterior în memoriile sale ambasadorul URSS la Washington, „Kennedy a supraestimat disponibilitatea lui Hruşciov de a face gesturi decisive în Berlin: cel mai agresiv a fost înălţarea Zidului"[11].

După Berlin şi Cuba, superputerile au trecut cu o rapiditate surprinzătoare la rezolvarea incertitudinilor din prima fază a Războiului Rece. La 20 iunie 1963, un „fir roşu" lega Moscova de Washington; o lună mai târziu, convorbirile de la Moscova dintre Statele Unite, URSS şi Marea Britanie culminau cu parafarea unui Tratat pentru Interzicerea Testelor Nucleare. Acest tratat, intrat în vigoare la 10 octombrie, avea o importanţă deosebită pentru Europa – nu atât prin obiectivele declarate, cât prin subtext.

Nici una dintre marile puteri nu dorea ca armele nucleare să ajungă în mâinile Chinei sau Germaniei de Vest – acesta era scopul real al tratatului. O Germanie nenuclearizată era ceea ce dorea Moscova în schimbul unui compromis în Berlin; americanii erau dispuşi să-şi piardă din popularitate la Bonn pentru a atinge acest obiectiv. RFG a acceptat nu fără resentimente vetoul înarmării nucleare, aşa cum acceptaseră şi divizarea Berlinului, pentru a-i reţine pe americani. Între timp, tratatul confirma o direcţie nouă în strategia sovietică: atenţia URSS părăsea Europa pentru a se îndrepta spre alte continente.

Stabilizarea Războiului Rece în Europa, probabilitatea redusă ca el să devină „fierbinte" şi faptul că aceste decizii oricum nu le aparţineau i-au făcut pe occidentali să adopte concluzia confortabilă că un conflict armat convenţional era depăşit. Războiul, credeau mulţi în anii 1953-1963, era improbabil, cel puţin pe continentul european (el a continuat să rămână soluţia predilectă pentru rezolvarea conflictelor în restul lumii). În cazul unui război, arsenalul nuclear uriaş al marilor puteri sugera consecinţe de o gravitate inimaginabilă: războiul nu putea fi decât rezultatul unei greşeli de calcul. Iar în acest caz, europenii nu puteau face mare lucru pentru a-i atenua consecinţele.

Nu toată lumea era de aceeaşi părere. Pentru câţiva, aceeaşi stare de fapt a inspirat mişcări de protest care cereau dezarmarea nucleară imediată. Campania pentru Dezarmare Nucleară (CDN) din Marea Britanie a fost lansată la Londra pe 17 februarie 1958. De la început s-a plasat ferm în marea tradiţie a opoziţiei radicale din politica britanică: majoritatea suporterilor erau educaţi, adversari ai violenţei şi cu vederi de stânga; solicitările lor erau adresate în primul rând propriului guvern, nu ruşilor sau americanilor (cele două mari partide din Regatul Unit erau amândouă convinse de necesitatea unui potenţial nuclear britanic independent, deşi era limpede, la sfârşitul

11. Anatoli Dobrînin, *In Confidence* (Times Books, 1995), p. 46. Aversiunea lui Hruşciov faţă de război era autentică. În miezul crizei cubaneze, la 26 octombrie, el îi scria lui Kennedy: „Dacă războiul izbucneşte, nu va sta în puterea noastră să-l oprim – asta e logica lui. Am trecut prin două războaie şi ştiu că războiul se sfârşeşte numai după ce a cuprins oraşe şi sate, semănând peste tot dezastrul şi moartea"

anilor '50, că o bombă britanică nu îşi putea atinge ţinta fără rachetele şi submarinele americane).

La apogeu, în 1962, CDN a raliat 150.000 de suporteri pentru marşul anual de protest la Institutul pentru Arme Atomice de la Aldermaston. Dar, în cursul anilor '60, campania britanică şi-a pierdut din vigoare, ca şi mişcările similare din Germania de Vest şi statele Beneluxului. Protestatarii au devenit insignifianţi după semnarea Tratatului de Interzicere a Testelor Nucleare: era din ce în ce mai greu să pretinzi că anihilarea ameninţa Europa; dezarmarea a fost înlocuită de subiecte noi pe agenda radicală. Chiar şi în URSS, fizicianul atomic şi disidentul Andrei Saharov a abandonat tema riscului unui dezastru nuclear iminent, îndreptându-şi atenţia „dinspre problemele mondiale spre apărarea indivizilor".

Majoritatea occidentalilor erau, fără îndoială, în favoarea dezarmării nucleare, atunci când subiectul le era adus în discuţie: sondajele din 1963 arată că îndeosebi italienii ar fi întâmpinat cu bucurie interzicerea tuturor armelor nucleare. Francezii erau mai puţin unanimi, iar nemţii şi englezii aveau păreri împărţite, deşi peste tot exista o majoritate net antinucleară. Dar, spre deosebire de dezbaterile animate despre dezarmare din anii '20 şi începutul anilor '30, problema nucleară nu stârnea pasiuni în Europa. Era prea abstractă. Numai britanicii şi (în mod oficial) francezii aveau arme nucleare, iar dintre ceilalţi nimeni nu încerca să se înarmeze, cu excepţia unei minorităţi din clasa politică vest-germană.

Italienii, danezii şi olandezii se arătau ocazional neliniştiţi de prezenţa bazelor militare americane pe teritoriul lor, care i-ar fi pus în pericol în eventualitatea unui război. Dar armele care suscitau îngrijorare aparţineau superputerilor, iar europenii au conchis, pe bună dreptate, că nu aveau mare influenţă asupra deciziilor luate la Moscova şi Washington. Mai mult, caracterul pronunţat ideologic al retoricii americane din timpul Războiului Rece a permis multor vest-europeni, după ce pericolul nuclear iminent trecuse, să considere că făceau o favoare Statelor Unite acceptându-le protecţia. Şi astfel, în loc să se angajeze de o parte sau alta în dezbaterile pe tema dezarmării, ei şi-au văzut de ograda proprie.

Aspectul cel mai remarcabil al scenei politice europene din anii '50 nu erau însă schimbările vizibile, ci schimbările *in*vizibile. Surprinzător, în Europa de după război au reapărut state democratice autonome, care nu aveau nici mijloacele, nici intenţia să se războiască şi care erau conduse de oameni în vârstă al căror crez politic comun şi tacit era „Fără experimente". În ciuda aşteptărilor generale, temperatura politică a Occidentului a părăsit zona incandescentă a ultimilor patruzeci de ani. Calamităţile trecutului recent fiind încă vii în memoria publică, europenii au abandonat uşuraţi politica mobilizării în masă. Administraţia şi serviciile au înlocuit disperarea economică şi speranţele revoluţionare ca preocupări principale ale alegătorilor (printre care se numărau, pentru prima oară în multe locuri, femei); guvernele şi partidele politice au reacţionat corespunzător.

În Italia mai ales, schimbarea era izbitoare. Spre deosebire de celelalte state mediteraneene – Portugalia, Spania şi Grecia –, Italia a devenit o democraţie şi a

rămas un stat democratic de-a lungul deceniilor postbelice. Era o adevărată performanţă. Italia era o ţară profund scindată. Însăşi existenţa ei ca stat a fost multă vreme un subiect controversat, care avea să revină în actualitate. Unele studii de la începutul anilor '50 sugerează că mai puţin de un adult din cinci comunica exclusiv în italiană: mulţi continuau să se identifice în primul rând cu localitatea sau regiunea de baştină şi foloseau în mai toate interacţiunile zilnice un dialect. Îndeosebi cei fără studii liceale – pe atunci, majoritatea populaţiei.

Înapoierea sudului Italiei, *Mezzogiorno*, era notorie. Norman Lewis, un ofiţer al armatei britanice staţionat la Napoli în timpul războiului, a fost frapat de numeroşii cărăuşi de apă napolitani, „identici cu cei din frescele de la Pompei". Carlo Levi, doctorul piemontez exilat de Mussolini ca pedeapsă pentru activitatea lui din Rezistenţă, făcea observaţii similare în *Hristos s-a oprit la Eboli*, bine cunoscuta-i povestire (publicată în 1945) despre viaţa într-un sătuc îndepărtat de pe înălţimile golaşe din sudul Italiei. Dar Sudul nu era doar neschimbat de secole; era sărac. O anchetă parlamentară din 1954 releva că 85% dintre cele mai sărace familii italiene trăiau la sud de Roma. Un muncitor rural din Apulia, în sud-estul Italiei, câştiga cel mult jumătate din salariul omologului său lombard. Considerând că venitul mediu italian *per capita* în acel an era 100, cifra pentru Piemont, în nord-vestul prosper al Italiei, era 174; cea a Calabriei, la extremitatea sudică, doar 52.

Războiul exacerbase diviziunea istorică din Italia: în vreme ce Nordul, începând din septembrie 1943, trăise doi ani de stăpânire germană şi rezistenţă politică, urmate de ocupaţia militară de către Aliaţi a oraşelor radicalizate, sudul Italiei a fost scos prompt din război de sosirea trupelor aliate occidentale. În *Mezzogiorno*, structurile sociale şi administrative moştenite de la fascişti au scăpat neatinse din sângeroasa lovitură de stat prin care Mussolini a fost înlocuit cu unul dintre generalii săi. Vechiul contrast economic şi politic dintre sudul şi nordul Italiei era accentuat acum de amintirile complet diferite despre război.

Eşecul reformelor agrare postbelice a condus guvernele italiene la o abordare nouă a spinoasei „chestiuni a Sudului". În august 1950, parlamentul italian a înfiinţat *Cassa per il Mezzogiorno*, un Fond al Sudului, cu scopul de a canaliza bogăţia naţională spre Sudul sărăcit. Nu era în sine o idee nouă: primele demersuri de la Roma pentru a atenua sărăcia şi deznădejdea Sudului au fost întreprinse la începutul secolului XX de guvernele reformiste ale lui Giovanni Giolitti. Dar eforturile anterioare nu se soldaseră cu succese şi singura soluţie pentru necazurile italienilor din sud rămânea (aceeaşi încă de la apariţia Italiei moderne) emigraţia. Însă *Cassa* reprezenta o mobilizare de resurse mult mai amplă decât orice plan anterior şi avea mai multe şanse de reuşită, fiindcă se acorda perfect cu mecanismele politice de bază ale noii republici italiene.

Funcţia statului republican nu diferea prea mult de cea a statului fascist precedent – de la care moştenise şi majoritatea birocraţilor[12]: rolul Romei era să asigure un loc de muncă, servicii şi asistenţă socială numeroşilor cetăţeni italieni care nu aveau altă soluţie. Prin diverşi intermediari şi agenţii – unele fondate de Mussolini, precum

12. Chiar şi în 1971, funcţionarii civili superiori ai Italiei îşi începuseră cariera, în proporţie de 95%, înainte de răsturnarea fascismului.

Institutul pentru Reconstrucţie Industrială (IRI) sau Institutul Naţional pentru Asistenţă Socială (INAS); altele, precum Agenţia Naţională pentru Hidrocarburi (ANH), înfiinţate în anii '50 – statul italian fie deţinea, fie controla largi porţiuni din economia italiană: îndeosebi energia, transportul, industria constructoare de maşini, industria chimică şi producţia de alimente.

Indiferent ce obiecţii economice i se puteau aduce acestei strategii, avantajele ei sociale şi politice erau clare. La începutul anilor '50, IRI avea 216.000 de angajaţi; alte sute de mii lucrau în celelalte agenţii, inclusiv filialele locale ale aparatului administrativ naţional. Alt motiv erau contractele finanţate de *Cassa* (pentru construcţia de drumuri, construirea de locuinţe la oraş şi proiecte de irigaţie la sate) şi subvenţiile de la stat pentru noi fabrici şi servicii comerciale – o sursă substanţială de finanţare centralizată, cum erau şi slujbele la stat: la jumătatea anilor '50, aproape trei funcţionari din cinci erau din Sud, deşi regiunea însuma doar o treime din populaţia ţării.

Aranjamentul oferea şi oportunităţi pentru corupţie şi infracţiuni: şi în această privinţă, Republica se înscria în tradiţia statului italian, încă de la primii ani de unificare. Cei care se aflau la cârma statului italian era perfect plasaţi pentru a dispensa favoruri, direct şi indirect. Dincolo de patina de fervoare ideologică sau religioasă, politica în Italia postbelică era aşadar o luptă pentru a ocupa statul, ajungând la pârghiile patronajului şi privilegiilor. Iar în acapararea şi manevrarea acestor pârghii, creştin-democraţii lui Alcide De Gasperi şi succesorii săi au fost inegalabili ca energie şi pricepere.

În 1953 şi apoi în 1958, creştin-democraţii au câştigat peste 40% din voturi (abia spre sfârşitul anilor '70 cota lor a scăzut sub 38%). În coaliţii cu partidele mici de centru, ei au condus ţara fără întrerupere până în 1963, când s-au aliat cu partidele minoritare ale stângii necomuniste. Electoratul lor cel mai fidel, pe lângă alegătorii catolici din Veneţia şi regiunea Veneto, era localizat în Sud: Basilicate, Molise, Calabria, insulele Sardinia şi Sicilia. În acestea din urmă, nu credinţa, ci serviciile i-au fidelizat timp de generaţii pe alegătorii din oraşele mici. În Sud, un primar creştin-democrat sau un reprezentant în parlamanetul naţional era ales şi reales pentru că promitea electrificare, apă curentă, credite rurale, străzi, şcoli, fabrici şi locuri de muncă – şi, cum partidul lui avea monopolul puterii, avea posibilitatea să se ţină de cuvânt.

Creştin-democraţii italieni semănau în multe privinţe cu partidele similare din Germania federală, Olanda şi Belgia. Nu aveau bagaj ideologic. Desigur, De Gasperi şi urmaşii lui se întâlneau regulat cu autorităţile papale şi aveau grijă să nu propună sau să sprijine proiecte legislative care n-ar fi fost pe placul Vaticanului; Italia postbelică era într-un fel revanşa Bisericii pentru secularismul agresiv anticlerical al noului stat italian după 1861. Dar rolul activ al Bisericii Catolice în politica italiană era mai puţin important decât susţineau atât suporterii, cât şi detractorii săi. Principalul instrument de control social erau atotputernicele ministere: nu-i de mirare că De Gasperi, aidoma partidelor comuniste din estul Europei în primii ani postbelici, a menţinut ferm Ministerul de Interne sub control creştin-democrat.

Cu timpul, sistemul clientelar împământenit de creştin-democraţi a ajuns să caracterizeze politica italiană la nivel naţional. Celelalte partide au fost nevoite să se

conformeze : în oraşele şi regiunile controlate de PCI, mai ales în Bologna „roşie" şi zona înconjurătoare, Emilia, comuniştii *îşi* sprijineau prietenii şi *îşi* favorizau clienţii : muncitorii de la oraş şi micii proprietari rurali de pe valea Padului. Singura diferenţă : comuniştii se mândreau cu onestitatea şi bunul mers al administraţiei lor municipale, în timp ce prefecturile creştin-democrate din Sud erau notorii pentru corupţie şi legăturile cu Mafia. În anii '50, marea corupţie era apanajul creştin-democraţilor ; în deceniile următoare, socialiştii care administrau marile oraşe din Nord le-au urmat exemplul cu un succes considerabil. Corupţia, în politică, e în mare măsură rodul oportunităţilor.

Guvernarea în stil italian nu era deosebit de performantă, dar a funcţionat. În timp, familiile politice au structurat domenii întregi de activitate publică şi civică. Industriile au fost „colonizate" de creştin-democraţi. Controlul şi direcţia personalului în presă, radio – mai târziu şi televiziune – erau împărţite între creştin-democraţi, socialişti şi comunişti ; ocazional, aveau un cuvânt de spus şi liberalii anticlericali de modă veche, un grup a cărui popularitate scăzuse. Posturile şi favorurile erau create şi acordate în proporţie directă cu distribuţia politică la nivel local, regional şi naţional. Fiecare organism social, de la sindicate la cluburile sportive, se declina în variantele creştin-democrat, socialist, comunist, republican şi liberal. Din punctul de vedere al „Omului Economic", sistemul avea pierderi imense şi contraria iniţiativa privată şi eficienţa fiscală. „Miracolul economic" italian s-a produs, cum vom vedea, mai degrabă *în ciuda* sistemului decât *datorită* lui.

Şi totuşi, stabilitatea politică a Italiei postbelice a fost condiţia crucială pentru progresul economic al ţării şi transformarea socială care i-a urmat. Iar acea stabilitate se baza, oricât de paradoxal ar părea, tocmai pe aranjamentele instituţionale neobişnuite descrise mai sus. În Italia nu exista o majoritate clară de partea unui partid sau program, iar sistemul electoral complicat de reprezentare proporţională genera parlamente prea divizate ca să poată promulga legi majore sau controversate : Constituţia republicană postbelică nu a avut o Curte Constituţională până în 1956, iar mult-discutata autonomie regională nu a fost votată în parlament decât paisprezece ani mai târziu.

În consecinţă, precum Franţa celei de-a Patra Republici şi în parte din aceleaşi motive, Italia era condusă în practică de administratori nealeşi din structura guvernului sau din numeroasele agenţii de pe lângă stat. Efect evident nedemocratic, care i-a făcut pe istorici să trateze sistemul politic italian cu un anumit dispreţ. Ocaziile pentru deturnare de fonduri, mită, corupţie, favoritism politic şi chiar jaf la drumul mare erau într-adevăr numeroase şi de ele au profitat în special creştin-democraţii, care monopolizaseră practic puterea[13]. Dar sub umbrela acestor aranjamente, statul şi societatea din Italia s-au dovedit remarcabil de rezistente în faţa dificultăţilor de moment şi ale celor care aveau să urmeze. După standardele canadiene sau daneze, Italia anilor '50 suferea în ceea ce priveşte probitatea publică şi transparenţa instituţională. Dar faţă de propriul trecut naţional măcinat de lupte sau de trecutul altor

13. În lumina istoriei anterioare a Italiei, nu putem să dăm vina pentru corupţia instituţiilor ţării numai pe politica externă americană. Vezi Eric J. Hobsbawm, *The Age of Extremes : A History of the World, 1914-1991*, pp 238-239 (New York, 1994).

state mediteraneene – termene tradiţionale de comparaţie –, Italia făcuse un progres remarcabil.

În câteva privinţe importante, situaţia postbelică a Italiei era asemănătoare cu cea a Austriei. Ambele luptaseră de partea Germaniei, ceea ce le-a afectat în mod similar după război (Italia a plătit reparaţii Uniunii Sovietice, Greciei, Iugoslaviei, Albaniei şi Etiopiei – în total, 360 de milioane de dolari). Ca şi Italia, Austria era o ţară săracă şi instabilă al cărei trecut recent nu promitea o renaştere economică după război. Cele două grupări politice dominante ale ţării petrecuseră perioada interbelică într-un conflict acerb. Social-democraţii, în marea lor majoritate, priveau ca pe o aberaţie economică şi politică apariţia unui stat trunchiat – Austria – pe ruinele Imperiului Habsburgic în 1918. În opinia lor, foştii supuşi de limbă germană ai fostei monarhii austro-ungare erau sortiţi să se alăture celorlalţi germani într-o *Anschluss* (joncţiune) şi acest lucru s-ar fi întâmplat deja dacă clauzele de autodeterminare ale Acordului de la Versailles ar fi fost aplicate sistematic.

Stânga austriacă s-a bazat dintotdeauna pe muncitorimea vieneză şi din centrele urbane ale estului Austriei. Pe timpul Primei Republici Austriece, în perioada interbelică, mai tot restul ţării – rural, alpin şi profund catolic – votase pentru creştin-sociali, un partid conservator şi provincial care nu agrea străinii şi schimbările. Spre deosebire de social-democraţi, creştin-socialii nu aveau dorinţe pangermaniste: ar fi fost absorbiţi de o Germanie urbană şi majoritar protestantă. Dar nici nu simpatizau politica mişcării muncitoreşti vieneze; în 1934, lovitura de stat pusă la cale de dreapta a distrus bastionul social-democrat din „Viena roşie" şi, odată cu el, democraţia austriacă. Din 1934 până la invazia nazistă, Austria a devenit un regim clerical autoritar, în care partidul catolic deţinea monopolul puterii.

Prima şi nefericita experienţă democratică în Austria era o amintire apăsătoare pentru republica postbelică. Creştin-socialii, reîncarnaţi în Partidul Popular Austriac, îşi făceau un titlu de glorie din opoziţia lor faţă de anexarea germană în 1938, dar treceau sub tăcere contribuţia majoră avută, cu patru ani mai devreme, la distrugerea democraţiei. Socialiştii – noul nume al social-democraţilor – puteau revendica un dublu statut de victime: ale războiului civil din 1934 şi ale naziştilor. Însă acest lucru camufla entuziasmul lor de altădată pentru *Anschluss*. Dr. Karl Renner, lider socialist şi primul preşedinte al republicii independente create prin Tratatul Statului Austriac din 1955, susţinuse cu entuziasm unirea Austriei cu Germania până în 1938.

Prin urmare, ambele părţi aveau interes să uite trecutul – am văzut ce s-a întâmplat cu primele tentative de denazificare în Austria postbelică. Socialiştii reprezentau partidul majoritar în Viena (care cuprindea un sfert din populaţia ţării), în timp ce Partidul Popular se bucura de fidelitatea electoratului rural şi din micile oraşele alpine. Politic, ţara era împărţită aproape simetric în două: în alegerile din 1949, Partidul Popular i-a depăşit pe socialişti cu 123.000 de voturi; în 1953, socialiştii conduceau cu 37.000; în 1956, Partidul Popular a revenit în frunte la o diferenţă de 126.000 de voturi; în 1959, rezultatul a fost favorabil socialiştilor cu 25.000 de

voturi, pentru ca în 1962 situaţia să se inverseze din nou: Partidul Popular a câştigat cu un plus de 64.000 de voturi dintr-un total de patru milioane şi un sfert.

Aceste diferenţe mărunte aminteau de alegerile la fel de strânse din Republica interbelică. Austria catolică şi Austria socialistă se confruntau din nou cu riscul ca parlamentarismul să degenereze într-un război civil al culturilor politice. Chiar cu ajutorul unui terţ – liberalii, care depindeau în mod stânjenitor de votul ex-naziştilor şi a căror popularitate scădea oricum cu fiecare scrutin –, nici unul dintre partidele austriece nu putea spera că va forma un guvern stabil; orice proiect legislativ controversat risca să stârnească amintiri amare. Prognoza pentru democraţia austriacă nu era deloc optimistă.

Şi totuşi, Austria a reuşit nu numai să evite repetarea istoriei, ci să devină în scurt timp democraţia alpină model: neutră, prosperă şi stabilă. Era în parte meritul Armatei Roşii, care a ocupat până în 1955 sudul Austriei, după care s-a retras spre est, dar numai câţiva kilometri – proximitate dezagreabilă care amintea că Austria avea acum trei vecini comunişti (Iugoslavia, Ungaria şi Cehoslovacia). Din cauza acestei poziţii vulnerabile, erau mai prudente politicile conciliante, neconflictuale, acasă şi peste hotare. În plus, Războiul Rece îi atribuise Austriei, prin asocierea cu blocul vestic, o identitate greu de proiectat din interior: o ţară occidentală, liberă şi democratică.

Dar stabilizarea politică a Austriei s-a datorat mai ales opiniei generale că trebuiau evitate confruntările ideologice care divizaseră ţara înainte de război. De vreme ce Austria trebuia să fiinţeze – după 1945 nu se mai punea problema anexării ei la Germania vecină –, comunităţile politice trebuiau să coexiste. Liderii ţării au admis că soluţia era să conducă ţara în tandem permanent, eliminând însăşi posibilitatea confruntării. În politică, cele două mari partide au guvernat împreună: între 1947 şi 1966, Austria a fost guvernată de o „Mare Coaliţie" a socialiştilor şi Partidului Popular. Portofoliile erau împărţite cu grijă: prim-ministrul din Partidul Popular, ministrul de Externe din tabăra socialistă etc.

În administraţia publică – care cuprindea în Austria postbelică toate serviciile publice, mai toată mass-media şi mare parte din economie, de la bănci la prelucrarea lemnului –, responsabilităţile au fost împărţite conform unui algoritm similar: *Proporz*. La fiecare nivel posturile erau atribuite, de comun acord, unui candidat propus de unul dintre cele două partide. În timp, acest sistem de „slujbe pentru ai noştri" a prins rădăcini în societatea austriacă, formând un lanţ de patroni şi clienţi interdependenţi, care rezolvau fiecare conflict fie prin negociere, fie prin schimbul de poziţii şi favoruri. Conflictele de muncă erau soluţionate mai degrabă prin arbitraj decât prin confruntare, într-un stat bicefal care încerca să elimine divergenţele incluzând părţile adverse în acelaşi sistem de beneficii şi recompense. Prosperitatea fără precedent din aceşti ani a permis Marii Coaliţii să netezească dezacordurile şi conflictele de interese, cumpărând practic consensul pe care se baza echilibrul ţării.

Anumite grupuri din societatea austriacă au fost inevitabil excluse – micii comercianţi, meşteşugarii, fermierii izolaţi, oricine se plasa, prin profesie sau opinie politică, în afara reţelei de poziţii şi beneficii alocate. Iar în zonele în care una dintre tabere avea un avantaj covârşitor, regula proporţională ceda locul unui monopol partinic al posturilor şi favorurilor. Dar imperativul armoniei triumfa de obicei asupra interesului

local. Așa cum neutralitatea de dată recentă a Austriei a fost adoptată cu entuziasm ca emblemă națională, înlocuind amintirea neplăcută a identităților problematice din trecut – „habsburgică", „germană", „socialistă", „creștină" –, și implicațiile postideologice (chiar postpolitice) ale guvernării-în-coaliție și administrației-prin-*Proporz* au ajuns să definească viața publică austriacă.

La prima vedere, soluția austriacă și cea italiană la instabilitatea politică erau diferite; la urma urmei, o prăpastie politică îi separa în Italia pe comuniști de catolici – a căror juxtapunere nu e tocmai „postideologică"[14]. Dar cele două cazuri erau în realitate similare. Togliatti și partidul său se distingeau prin importanța acordată, de-a lungul deceniilor postbelice, stabilității politice, păstrării și consolidării instituțiilor din viața publică democratică – chiar dacă, astfel, comuniștii pierdeau în credibilitate ca avangardă revoluționară. Italia era și ea administrată printr-un sistem de favoruri și funcții care semăna oarecum cu *Proporz*, cu toate că avantaja puternic una din părți.

Dacă Italia a dobândit stabilitatea politică în schimbul unui nivel intolerabil de corupție publică, pentru austrieci costul a fost mai puțin evident, dar la fel de pernicios. Un diplomat occidental compara Austria de după război cu „o operă interpretată de dubluri" – și nu se înșela. În urma primului război mondial, Viena și-a sfârșit cariera de capitală imperială; în timpul ocupației naziste și a celui de-al doilea război mondial, orașul și-a pierdut evreii – adică mare parte din pătura cea mai educată și cosmopolită[15]. După plecarea rușilor în 1955, orașul nu mai avea nici măcar farmecul dubios al Berlinului scindat. Majoritatea vizitatorilor găseau Viena *molcomă în platitudinea ei* – și aceasta e dovada cea mai clară că Austria depășise cu succes un trecut tulbure.

Dincolo de fascinația discretă a „republicii alpine" de o prosperitate crescândă, Austria era și ea coruptă în felul ei. Aidoma Italiei, își cumpărase siguranța cu o doză masivă de uitare națională. Însă, în vreme ce majoritatea țărilor europene – mai ales Italia – puteau invoca un mit al rezistenței naționale împotriva ocupației germane, experiența de război a austriecilor nu se preta la astfel de interpretări. Și, spre deosebire de vest-germani, ei nu fuseseră constrânși să recunoască, nici măcar formal, crimele comise sau îngăduite. În mod bizar, Austria semăna cu Germania *de Est*, și nu numai prin birocrația monotonă a instituțiilor publice. Ambele aveau o realitate geografică arbitrară, a cărei existență postbelică se baza pe decizia tacită de a fabrica o identitate de larg *consum nouă și măgulitoare – doar că exercițiul a fost mult mai* reușit în cazul Austriei.

Un partid creștin-democrat cu intenții reformiste, o stângă parlamentară, consensul general că diviziunile ideologice sau culturale moștenite nu trebuiau împinse până la polarizare sau destabilizare politică, precum și o populație depolitizată – acestea erau trăsăturile distinctive ale stabilității postbelice în Europa de Vest. Modelul italian sau austriac poate fi reperat, în configurații diverse, mai peste tot. Chiar și în Scandinavia

14. La alegerile din 1945, comuniștii austrieci au obținut doar 174.000 de voturi (5%), adică patru fotolii de deputat. Ulterior au dispărut din politica austriacă.

15. Înainte de *Anschluss* (1938), în Viena trăiau 189.000 de evrei. Când orașul a fost eliberat, în 1945, rămăseseră mai puțin de o mie.

mobilizarea politică s-a diminuat constant după apogeul atins la jumătatea anilor '30: vânzările anuale de insigne pentru Ziua Muncii au scăzut constant în Suedia din 1939 până în 1962 (cu un scurt reviriment la sfârşitul războiului), după care au crescut din nou odată cu entuziasmul unei noi generaţii.

Diversele comunităţi din ţările Beneluxului (catolicii şi protestanţii în Olanda, valonii şi flamanzii în Belgia) erau de multă vreme organizate în structuri comunitare separate – *zuilen* sau *pillars* –, acoperind un spectru larg de activităţi. Catolicii din Olanda predominant protestantă spuneau rugăciuni diferite şi frecventau alte biserici decât concetăţenii lor protestanţi. Dar ei aveau şi opţiuni electorale aparte, citeau ziare diferite, ascultau propriile programe de radio şi, mai târziu, urmăreau posturi de televiziune distincte. În 1959, 90% dintre copiii olandezi catolici erau înscrişi la o şcoală primară catolică; 95% dintre fermierii catolici olandezi aparţineau unuia din sindicatele catolice ale fermierilor. Catolicii călătoreau, înotau, mergeau pe bicicletă şi jucau fotbal în organizaţii catolice, erau asiguraţi de companii de asigurare catolice şi, când le venea rândul, tot astfel erau îngropaţi: separat.

Linii de demarcaţie asemănătoare ghidau viaţa de zi cu zi a flamanzilor din nordul Belgiei şi îi separau de francofonii din Valonia, deşi ambele comunităţi erau majoritar catolice. Aici însă, *pilarizarea* însemna comunităţi nu doar lingvistice, ci şi politice: existau sindicate catolice şi socialiste, ziare catolice şi socialiste, posturi de radio catolice şi socialiste – fiecare împărţite la rândul lor după comunitatea pe care o deserveau (flamandă sau valonă). Mai firave, curentele liberale din ambele ţări nu îşi permiteau o împărţire demonstrativă pe criterii comunitare.

Experienţa războiului şi a ocupaţiei, precum şi amintirea disensiunilor civice din deceniile anterioare au încurajat însă o tendinţă accentuată de cooperare dincolo de graniţele comunitare. Mişcările extremiste, în special naţionalismul flamand, au fost discreditate de colaborarea oportunistă cu naziştii. În urma războiului, oamenii se identificau mai puţin cu un anumit partid *politic* (dar la fel de mult cu serviciile comunitare asociate). Atât în Belgia, cât şi în Olanda, un partid catolic – Partidul Creştin Social în Belgia şi Partidul Popular Catolic în Olanda – s-a instalat permanent la guvernare de la sfârşitul anilor '40 până în anii '60 şi după[16].

Partidele catolice din ţările Beneluxului erau moderat reformiste şi funcţionau asemenea partidelor creştin-democrate din alte ţări, urmărind să protejeze interesele comunităţii catolice, *să colonizeze guvernarea la fiecare nivel (de la stat la municipalitate) şi să* asigure prin mecanismele puterii bunăstarea diverselor categorii sociale care formau baza lor electorală. Cu excepţia laturii religioase, această descriere se potriveşte şi principalelor partide de opoziţie – Partidul Muncii în Olanda şi Partidul Muncitoresc (devenit mai târziu Socialist) Belgian. Ambele erau mai apropiate de modelul nord-european al unei mişcări muncitoreşti sindicale decât de partidele socialiste mediteraneene, cu moştenirea lor radicală şi discursul adesea antiecleziastic, şi nu se jenau să concureze pentru putere (şi să împartă roadele acesteia) cu catolicii.

16. Partidul Catolic din Belgia, formaţiune istorică, şi-a schimbat numele în „Creştin" pentru a reliefa deschiderea sa multiconfesională şi aspiraţiile-i moderne, reformiste. În Olanda, *unde diferenţele între confesiuni erau importante,* Partidul Catolic şi-a păstrat numele.

Echilibrul politic postbelic al Ţărilor de Jos s-a născut exact din această combinaţie specifică între comunităţi culturale autonome şi partide reformiste de centru-stânga şi centru-dreapta. Dar nu a fost mereu aşa: Belgia mai ales se confruntase cu un val de violenţă politică în anii '30, când separatiştii flamanzi şi fasciştii *rexişti* ai lui Léon Degrelle puseseră în pericol regimul parlamentar; în anii '60 avea să traverseze o perioadă şi mai turbulentă de conflict intercomunitar. Însă vechile elite politice şi administrative (şi ierarhia catolică locală), a căror supremaţie fusese ameninţată pentru scurtă vreme în 1945, şi-au recăpătat puterea, dând în acelaşi timp frâu liber reformelor de tot felul. În acest mod, *pilarizarea* s-a menţinut până în anii '60 – ecou anacronic al unei epoci prepolitice care a dăinuit îndeajuns pentru a funcţiona ca stabilizator cultural şi instituţional într-o perioadă de transformare economică febrilă.

Exemplul cel mai dramatic – şi, cel mai important, cu siguranţă – de stabilizare politică în Europa postbelică este, când îl privim retrospectiv, şi cel mai puţin surprinzător. În momentul aderării la NATO în 1955, Republica Federală Germană era de mult pe drumul miracolului economic (*Wirtschaftswunder*) cu care se mândrea. Dar Republica de la Bonn era şi mai de apreciat pentru faptul că infirmase cu succes previziunile numeroşilor observatori din ambele tabere, care prevestiseră ce putea fi mai rău. Sub conducerea lui Konrad Adenauer, Germania de Vest navigase în siguranţă între Scylla neonazismului şi Charibda neutralităţii filosovietice şi era acum trainic ancorată în alianţa vestică, sfidând parcă îndoielile criticilor din ţară şi de peste hotare.

Instituţiile Germaniei postbelice au fost în mod deliberat concepute pentru a evita riscul unei reeditări a Weimar-ului. Guvernarea era descentralizată: responsibilitatea pentru administraţie şi asigurarea serviciilor publice a fost transferată către *Länder*, unităţile regionale în care era împărţită ţara. Unele dintre acestea, ca Bavaria şi Schleswig-Holstein, corespundeau statelor germane independente de odinioară care în secolul al XIX-lea fuseseră înghiţite de Germania imperială. Altele, ca Renania-Westfalia în nord-vest, rezultaseră din unirea sau împărţirea unor unităţi teritoriale mai vechi în vederea unei administrări mai uşoare.

Berlinul de Vest a devenit *Land* în 1955, fiind reprezentat în *Bundesrat* (camera superioară a parlamentului, formată din delegaţii regiunilor), deşi deputaţii săi în *Bundestag* (camera inferioară, ai cărei membri sunt aleşi prin vot direct) nu aveau drept de vot în sesiunile plenare. Pe de o parte, puterea guvernului central era considerabil redusă în comparaţie cu cea din trecut, întrucât Aliaţii au pus ascensiunea lui Hitler pe seama tradiţiei prusace a guvernării autoritariste şi au acţionat în aşa fel încât istoria să nu se repete. Pe de altă parte, Bundestagul nu-l putea înlătura cu uşurinţă pe cancelarul ales şi guvernul său; pentru aceasta, parlamentul era obligat să aibă pregătit dinainte un candidat la succesiune cu suficiente voturi pentru a-şi asigura succesul. Scopul acestei reguli era să prevină instabilitatea politică asociată cu un guvern fără susţinere de tipul celei din ultimii ani ai Republicii de la Weimar; ea a contribuit şi la longevitatea şi autoritatea unor cancelari puternici cum ar fi Konrad Adenauer şi, mai târziu, Helmut Schmidt şi Helmut Kohl.

Acest efort de a anihila sau controla conflictele a influenţat întreaga cultură publică a Republicii de la Bonn. Legislaţia „pieţei sociale" urmărea să reducă riscul apariţiei

conflictelor de muncă sau politizării disputelor economice. Prin Legea Codeterminării din 1951, firmele mari din industriile cărbunelui, metalurgică şi siderurgică erau obligate să includă reprezentanţi ai angajaţilor în consiliile de conducere, procedură extinsă mai târziu la alte sectoare şi în întreprinderile mici. Guvernul federal şi landurile erau active în multe dintre sectoarele economice şi, în pofida obiecţiilor sale de principiu la adresa monopolurilor naţionale, guvernul creştin-democrat al anilor '50 deţinea sau controla 40% din producţia de fier şi cărbune, două treimi din capacităţile de producere a energiei electrice, trei sferturi din producţia de aluminiu şi majoritatea băncilor germane.

Cu alte cuvinte, descentralizarea puterii nu însemna neimplicarea guvernului. Menţinând o prezenţă economică activă fie direct, fie indirect (prin companiile deţinute), guvernele regionale şi cel federal aveau capacitatea de a încuraja politici şi practici aducătoare de armonie socială şi profit privat. Băncile jucau un rol crucial, acţionând ca intermediari între guvern şi întreprinderi – care, de obicei, aveau bancheri în consiliile de conducere. Astfel au reapărut vechile practici economice germane, în special manipularea preţurilor şi împărţirea de comun acord a pieţei. Întrucât, în special la nivel local, majoritatea funcţionarilor, oamenilor de afaceri şi bancherilor din epoca nazistă rămăseseră în funcţii, către sfârşitul anilor '50 mare parte din economia vest-germană era condusă într-un mod ce amintea de marile trusturi şi carteluri ale deceniilor precedente.

Acest corporatism *de facto* nu fusese probabil preconizat de factorii de decizie americani pentru noua republică germană, având în vedere opinia generală că trusturile şi puterile lor contribuiseră la ascensiunea lui Hitler şi erau oricum potrivnice unei pieţe libere. Dacă economistul Ludwig Erhard – lider al Partidului Liber-Democrat, al treilea partid al Germaniei – şi-ar fi putut aplica ideile, economia vest-germană şi, implicit, relaţiile sociale vest-germane ar fi arătat cu totul altfel. Dar controlul pieţelor şi relaţiile strânse dintre guvern şi lumea afacerilor erau acceptate de creştin-democraţi, atât pentru compatibilitatea lor cu principiile sociale generale, cât şi din calcul pragmatic. Cel mai adesea, sindicatele şi grupurile de afaceri au colaborat, iar aluatul economic a crescut suficient de rapid încât cele mai multe doleanţe să poată fi satisfăcute fără conflict.

Uniunea Creştin-Democrată a fost permanent la putere de la primele alegeri din 1949 până în 1966, iar Konrad Adenauer a condus fără întrerupere Republica de la Bonn, demisionând în 1963, la vârsta de 87 de ani. Faptul că UCD, cu Adenauer în funcţia de cancelar, a deţinut puterea neîntrerupt o perioadă atât de lungă a avut explicaţii diverse. Una dintre ele era influenţa Bisericii Catolice în Germania de Vest postbelică: cum regiunile predominant protestante (Brandenburg, Prusia şi Saxonia) se aflau acum în mâinile comuniştilor, catolicii reprezentau mai mult de jumătate din populaţia vest-germană. În Bavaria, unde conservatorii catolici formau majoritatea covârşitoare a electoratului, Uniunea Creştin-Socială (UCS) avea o impresionantă bază de putere locală, pe care a folosit-o ca să-şi adjudece un loc permanent ca partener minoritar în guvernele de coaliţie ale lui Adenauer.

Adenauer însuşi era suficient de vârstnic ca să-şi amintească primii ani ai Imperiului wilhelminian, când Biserica Catolică fusese ţinta campaniei de laicizare (*Kulturkampf*)

a lui Bismarck. El a avut precauţia să nu profite excesiv de noul echilibru de forţe, ceea ce ar fi riscat reaprinderea conflictului pe marginea relaţiei Stat-Biserică, în special acum, când poziţia neeroică a bisericilor germane sub naziști era încă prezentă în memorie. Aşadar, Adenauer a căutat de la bun început să facă din partidul său un vector electoral mai degrabă *creştin* decât unul exclusiv catolic, reliefând mesajul social-ecumenic al creştin-democraţiei. Şi a avut un succes remarcabil: dacă alianţa UCD-UCS a avut o victorie strânsă asupra social-democraţilor în primele alegeri din 1949, până în 1957 scorul ei aproape s-a dublat, ajungând la peste 50% din total.

O altă cauză a succesului alianţei UCD-UCS (care de acum înainte avea să-şi adjudece constant cel puţin 44% din voturile din întrega ţară) a fost aceea că, asemenea creştin-democraţilor italieni, ea atrăgea un electorat larg. Creştin-socialii bavarezi, precum omologii lor din Ţările de Jos, aveau o bază electorală restrânsă, obţinând voturile unei comunităţi religioase conservatoare dintr-o singură regiune. Însă UCD, deşi în chestiuni culturale era conservatoare prin tradiţie (de exemplu, în multe oraşele şi comunităţi rurale activiştii UCD se asociaseră cu Biserica Catolică şi cu alte grupări creştine în încercarea de a controla şi cenzura programele de cinema), avea o poziţie destul de ecumenică în alte privinţe, în special în politica socială.

În acest mod, creştin-democraţii şi-au creat o bază multiregională şi multiconfesională în politica germană. Ei se puteau baza pe voturi provenite atât de la sate, cât şi de la oraşe, atât de la patroni, cât şi de la muncitori. În vreme ce creştin-democraţii italieni colonizaseră statul, în Germania, UCD a colonizat atribuţiile statului. În politica *economică, în protecţia şi serviciile sociale şi în special în subiectul încă delicat al* diviziunii Est-Vest şi al numărului mare de germani exilaţi, UCD era ferm pe poziţii ca partid-umbrelă al centrului majoritar – o premieră în cultura politică germană.

Principala victimă a succesului UCD a fost Partidul Social-Democrat (PSD). La *prima vedere, acesta ar fi trebuit să aibă o poziţie mai bună*, chiar şi după ce pierduse electoratul socialist prin tradiţie din nordul şi estul Germaniei. Performanţele antinaziste ale lui Adenauer nu fuseseră prea strălucite: în 1932, el încă mai credea că Hitler putea fi determinat să se comporte responsabil; din fericire, a atras suspiciunile naziştilor în 1933 (când a fost îndepărtat din postul de primar al oraşului Köln) şi, din nou, în ultimele luni ale războiului, când a fost întemniţat pentru scurtă vreme ca opozant al regimului. Aliaţii vestici nu i-ar fi sponsorizat ascensiunea politică dacă biografia sa n-ar fi conţinut aceste evenimente.

Liderul socialist Kurt Schumacher, în schimb, fusese dintru început un antinazist ferm. Au rămas faimoase cuvintele cu care, în Reichstag, la 23 februarie 1923, el a catalogat naţional-socialismul drept „un apel permanent la porcul din om", unic în istoria germană pentru succesul cu care „mobiliza fără răgaz prostia omenească". Arestat în iulie 1933, el şi-a petrecut următorii 12 ani în lagăre de concentrare, lucru care i-a afectat sănătatea şi i-a scurtat viaţa. Slăbit şi adus de spate, erou şi adept neclintit al ideii că Germania avea după război obligaţia de a-şi recunoaşte crimele, Kurt Schumacher era nu numai liderul firesc al socialiştilor, ci şi singurul politician local din Germania posthelică ce putea servi drept reper moral pentru conaţionali.

Dar Schumacher, deşi plin de calităţi, nu a înţeles imediat noul regim internaţional din Europa. Născut la Kreisstadt, în Prusia, el nu voia să abandoneze perspectiva unei

Germanii unite şi neutre. Nu avea încredere în comunişti, care îi displăceau, şi nu îşi făcea iluzii cu privire la ei; dar credea sincer, se pare, că o Germanie demilitarizată va fi lăsată să-şi hotărască soarta şi că acest lucru îi va favoriza pe socialişti. În consecinţă, el se opunea virulent orientării prooccidentale a lui Adenauer, care părea să aprobe divizarea pe termen nelimitat a Germaniei. Pentru socialişti, restabilirea *unei Germanii suverane, unite şi neutre din punct de vedere politic era mai importantă* decât orice complicaţie internaţională.

Schumacher era iritat mai ales de entuziasmul lui Adenauer faţă de proiectul integrării vest-europene. În ochii lui, Planul Schuman din 1950 era menit să creeze o *Europă „conservatoare, capitalistă, ecleziastică şi dominată de carteluri"*. Dacă se înşela complet sau nu este mai puţin important. Problema e că social-democraţii lui Schumacher nu ofereau o alternativă. Combinând programul socialist tradiţional de naţionalizări şi garanţii sociale cu dezideratul unificării şi neutralităţii, ei au avut un scor *respectabil în primul scutin din RFG, în 1949: 29% dintre opţiuni, adică votul* a 6.935.000 de alegători (cu 424.000 mai puţin decât UCD-UCS). Dar, la mijlocul anilor '50, cum Germania de Vest era inclusă ferm în alianţa occidentală şi în proiectul incipient al Uniunii Europene, iar profeţiile economice sumbre ale socialiştilor se dovediseră false, *PSD* şi-a pierdut suflul. În alegerile din *1953* şi *1957*, votul socialist a crescut imperceptibil, iar baza lor electorală a stagnat.

Abia în 1959, la şapte ani după moartea prematură a lui Schumacher, o nouă generaţie de socialişti germani a abandonat oficial linia marxistă a partidului, veche de şaptezeci de ani, şi şi-a făcut o virtute din nevoia de a accepta realitatea RFG. Marxismul avusese în socialismul german postbelic cel mult o funcţie retorică – PSD abandonase ambiţiile revoluţionare în 1914, asta dacă le-a avut vreodată. Dar renunţând la formulele anchilozate ale socialismului maximalist, socialiştii germani au putut să-şi modifice însăşi substanţa gândirii. Deşi mulţi erau în continuare nemulţumiţi de rolul ţării în noua Comunitate Economică Europeană (CEE), ei au acceptat apartenenţa Germaniei la blocul vestic şi necesitatea de a deveni un *Volkspartei* care transcende barierele sociale (în loc să se bazeze exclusiv pe nucleul muncitoresc) pentru a putea contesta cu şanse de succes omnipotenţa lui Adenauer.

În timp, reformiştii din PSD au avut succes: partidul şi-a ameliorat procentul la alegerile din 1961 şi 1965 şi a intrat în 1966 într-un guvern de coaliţie: social-democraţii, conduşi acum de Willy Brandt, se aflau la putere pentru prima oară după Weimar. Dar au plătit un preţ ironic pentru şansele proaspăt dobândite. Câtă vreme îşi menţinuseră opoziţia de principiu faţă de Adenauer, social-democraţii germani contribuiau involuntar la stabilitatea politică a Republicii Federale. Partidul Comunist n-a avut niciodată succes în RFG (în 1947 a obţinut numai 5,7% din voturi, în 1953 2,2%, iar în 1956 a fost scos în afara legii de Curtea Constituţională). PSD avea astfel monopolul stângii şi reuşea să absoarbă toate elementele tinere şi protestatare ale epocii. Dar când a ajuns la putere alături de creştin-democraţi şi a adoptat o agendă reformistă şi moderată, PSD şi-a înstrăinat elementele radicale ale stângii. S-a creat astfel o arenă *extra*-parlamentară pentru noua generaţie destabilizatoare de extremişti politici.

Liderii politici din Germania de Vest nu aveau de ce să se teamă de ascensiunea unui succesor direct al naziştilor, deoarece orice asemenea partid era interzis explicit

prin Constituţie. Existau totuşi milioane de alegători care fuseseră nazişti, împărţiţi între principalele partide de pe scena politică. Mai exista şi un nou grup electoral format de *Vertriebene* – etnici germani expulzaţi din Prusia Orientală, Polonia, Cehoslovacia etc. Aproape nouă milioane din cei treisprezece milioane de germani expulzaţi se stabiliseră de la început în zonele vestice; până la mijlocul anilor '60, încă 1,5 milioane de est-germani aveau să sosească în RFG, parte a fluxului constant de refugiaţi prin Berlin.

Vertriebene, în majoritate mici fermieri, comercianţi şi oameni de afaceri, erau prea numeroşi pentru a putea fi ignoraţi: ca „etnici germani" (*Volksdeutsche*), drepturile lor de cetăţeni şi refugiaţi erau înscrise în Legea Fundamentală din 1949. În primii ani ai Republicii, ei erau cei mai vulnerabili din punctul de vedere al locuinţelor sau slujbelor şi aveau astfel o motivaţie puternică să participe la alegeri sub imperiul unui singur deziderat: dreptul de a se întoarce la pământurile şi proprietăţile lor din ţările blocului sovietic – iar dacă acesta era irealizabil, obţinerea de compensaţii pentru pierderile suferite.

Pe lângă *Vertriebene* mai erau milioanele de veterani de război, al căror număr a crescut şi mai mult după ce Hruşciov a acceptat în 1955 să elibereze ultimii prizonieri de război. Ca şi expulzaţii, veteranii şi reprezentanţii lor se considerau victimele războiului şi ale acordurilor postbelice. Ipoteza că Germania şi în special forţele armate germane cauzaseră singure, prin acţiunile lor, aceste suferinţe era respinsă cu mânie. Germania lui Adenauer se vedea pe sine ca pe o triplă victimă: în primul rând a lui Hitler – succesul enorm al unor filme ca *Die Letzte Brücke* (*Ultimul pod*, 1954), despre o femeie doctor care opunea rezistenţă naziştilor, sau *Canaris* (1955) a popularizat ideea că nemţii buni îşi petrecuseră războiul opunându-se lui Hitler; în al doilea rând, ca victimă a duşmanilor – oraşele lăsate în ruină de bombardamentele aliate alimentau ideea că acasă, ca şi pe front, germanii suferiseră enorm din cauza inamicilor; în fine, ca victimă a „distorsiunilor" răuvoitoare ale propagandei postbelice care, potrivit opiniei generale, minimaliza pierderile Germaniei şi în acelaşi timp îi exagera în mod deliberat „crimele".

În primii ani ai Republicii Federale existaseră semne că aceste sentimente s-ar putea transforma într-o resurgenţă periculoasă. Diversele partide populiste ale dreptei naţionaliste câştigaseră deja 48 de locuri în parlament la alegerile din 1949 – de trei ori mai multe decât comuniştii şi aproape la fel de multe ca liber-democraţii. Îndată ce refugiaţilor li s-a dat dreptul la organizare politică a apărut Blocul Expulzaţilor şi Dezmoşteniţilor, care în 1950, la alegerile locale din Schleswig-Holstein (fost bastion rural al Partidului Nazist), a câştigat 23% din voturi. În anul următor, în Saxonia Inferioară învecinată, un *Sozialistische Reichspartei* care căuta să atragă un electorat asemănător a obţinut 11%. Având în vedere existenţa acestui grup electoral semnificativ, Konrad Adenauer a evitat să critice deschis trecutul recent al Germaniei, blamând în schimb explicit Uniunea Sovietică şi pe Aliaţii vestici pentru problemele ţării, în special cele rezultate din acordurile de la Potsdam.

Pentru a satisface cererile refugiaţilor şi ale suporterilor lor, Adenauer şi UCD au adoptat o linie dură faţă de Est. În relaţiile sale internaţionale, Bonnul a susţinut că, până la organizarea unei conferinţe de pace finale, frontierele Germaniei de la 1937

rămân în vigoare. Conform „doctrinei Hallstein" propuse în 1955, Bonnul refuza să întreţină relaţii dipomatice cu orice ţară ce ar fi recunoscut Republica Democrată Germană (contestând astfel implicit pretenţia RFG, stipulată în Legea Fundamentală din 1949, că este reprezentanta *tuturor* germanilor) Singura excepţie a fost Uniunea Sovietică. Rigiditatea Bonnului a fost demonstrată în 1957 : Adenauer a rupt relaţiile diplomatice cu Iugoslavia după ce Tito recunoscuse Germania de Est. Relaţiile Germaniei cu Europa de Est au fost efectiv înghеţate de-a lungul următorilor zece ani.

Pe plan intern, pe lângă alocarea de resurse considerabile pentru a ajuta refugiaţii, prizonierii repatriaţi şi familiile lor să se integreze în societatea vest-germană, guvernele anilor '50 au încurajat o abordare evident necritică a trecutului recent al Germaniei. În 1955, Ministerul de Externe a protestat formal împotriva selecţionării documentarului *Nuit et brouillard* (*Noapte şi ceaţă*) de Alain Resnais la Festivalul de Film de la Cannes din acel an. În perspectiva apropiatei intrări în NATO a Germaniei de Vest ca partener cu drepturi depline, filmul ar fi putut dăuna relaţiilor cu alte state (cum spunea protestul oficial, „va tulbura armonia internaţională a festivalului prin evocarea emfatică a unui trecut dureros"). Guvernul francez s-a conformat prompt şi filmul a fost retras[17].

Aceasta nu era doar o anomalie izolată. Ministerul de Interne german avea să interzică până în 1957 filmul *Der Untertan* (*Supusul*), realizat în 1951 de est-germanul Wolfgang Staudte după romanul lui Heinrich Mann, nefiind de acord cu mesajul său potrivit căruia autoritarismul are rădăcini istorice adânci în Germania. Deşi acest fapt pare să confirme ideea că Germania postbelică suferea de amnezie colectivă, realitatea era totuşi mai complicată. Germanii nu uitaseră, ci mai degrabă îşi aminteau selectiv. De-a lungul anilor '50, oficialităţile vest-germane au încurajat o viziune reconfortantă despre trecut conform căreia Wehrmachtul se comportase eroic, iar naziştii reprezentau o minoritate ce fusese pedepsită cum se cuvine.

Printr-o serie de amnistii, criminalii de război aflaţi în închisoare au fost treptat eliberaţi şi reintegraţi în viaţa civilă. Totodată, multe din cele mai grave crime de război (comise în Est şi în lagăre) n-au fost niciodată investigate. În pofida înfiinţării în 1956, la Stuttgart, a unui Birou Central al Ministerelor de Justiţie din landuri, procurorii locali au blocat cu zel deschiderea anchetelor până în 1963, când Bonnul a început să exercite presiuni asupra lor. Acestea au avut impact abia după 1965, când guvernul federal a prelungit termenul de prescriere de douăzeci de ani pentru cazurile de crimă.

Adenauer însuşi avea o atitudine ambivalentă faţă de aceste probleme. Pe de o parte, el îşi dădea seama că o tăcere prudentă era de preferat declamării provocatoare a adevărului în public – germanii din acea generaţie erau atât de compromişi moral, încât democraţia nu putea să funcţioneze decât cu preţul acestei tăceri. Orice altă poziţie ar fi riscat să declanşeze renaşterea dreptei. Spre deosebire de Schumacher, care vorbea în public într-un mod mişcător despre suferinţele provocate de germani evreilor, sau de preşedintele Theodor Heuss, care declarase în noiembrie 1952, la

17 Replica lui Resnais : „Evident, nu îmi dădusem seama că regimul naţional-socialist va fi reprezentat la Cannes. Dar acum, desigur, am înţeles".

Bergen-Belsen, că *Diese Scham nimmt uns niemand ab*[18]. Adenauer evita subiectul. Mai exact, deşi vorbea despre victimele evreieşti, nu menţiona niciodată făptaşii germani.

Pe de altă parte, el a acceptat presiunea de nestăvilit pentru reabilitarea poporului evreu. În septembrie 1952, Adenauer a ajuns la un acord cu prim-ministrul israelian Moshe Sharett privind plata către evreii supravieţuitori a unei sume ce avea să atingă, de-a lungul anilor, 100 de miliarde de mărci. Prin acest acord, Adenauer şi-a asumat un risc politic: într-un sondaj de opinie din decembrie 1951, doar 5% dintre vest-germani admiteau că se simt „vinovaţi" faţă de evrei, iar alţi 29%, că Germania era datoare cu o despăgubire faţă de poporul evreu. Restul respondenţilor erau împărţiţi în cei care considerau că numai cei „care făcuseră ceva" erau vinovaţi şi trebuiau să plătească (două cincimi) şi cei care credeau că „evreii înşişi erau parţial responsabili pentru ce li s-a întâmplat sub al Treilea Reich" (21%). Când acordul de reparaţii a fost dezbătut în Bundestag la 18 martie 1953, comuniştii au votat împotrivă, liber-democraţii s-au abţinut, iar Uniunea Creştin-Socială şi partidul lui Adenauer au avut păreri împărţite, mulţi deputaţi opunându-se oricăror *Wiedergutmachen* (reparaţii). Pentru ratificarea acordului, Adenauer a avut nevoie de voturile opoziţiei social-democrate.

Nu o dată, Adenauer a exploatat nervozitatea internaţională faţă de o posibilă resurecţie a nazismului pentru a-i împinge pe aliaţii Germaniei de Vest în direcţia dorită. Dacă Aliaţii doreau ca Germania să contribuie la apărarea Europei, atunci – sugera Adenauer – ar fi fost bine să se abţină de la criticarea comportamentului germanilor sau evocarea trecutului tulbure. Dacă doreau să evite renaşterea extremismului, trebuiau să dejoace, alături de Adenauer, planurile sovietice în RDG. Şi aşa mai departe. Aliaţii vestici au înţeles perfect tactica lui Adenauer. Însă ei urmăreau şi sondajele de opinie. Aşa că i-au acordat o libertate de manevră considerabilă, acceptându-i rolul de tampon între ei şi o alternativă mai puţin plăcută, precum şi pretenţia că avea nevoie de concesii externe pentru a evita apariţia unor probleme interne. Până şi Eisenhower a fost forţat să declare în ianuarie 1951 că făcuse o greşeală identificând Wehrmachtul cu naziştii: „Soldatul german a luptat cu vitejie şi onoare pentru patrie". Într-o manieră similară, generalul Ridgeway, succesorul lui Eisenhower în funcţia de comandant aliat suprem în Europa, le-a cerut în 1953 înalţilor comisari aliaţi să-i achite pe toţi ofiţerii germani care fuseseră condamnaţi pentru crime de război pe Frontul de Est.

Comportamenul lui Adenauer nu a atras stima interlocutorilor săi: Dean Acheson, de exemplu, detesta insistenţa Bonnului de a pune condiţii înainte de a accepta intrarea în comunitatea naţiunilor civilizate, de parcă Germania de Vest le-ar fi făcut o favoare Aliaţilor vestici victorioşi. Dar în rarele ocazii în care Washingtonul sau Londra îşi manifestau nemulţumirea în public sau ori de câte ori exista o bănuială că ele ar purta discuţii cu Moscova fără ştirea Bonnului, Adenauer transforma rapid situaţia în capital politic, reamintind electoratului cât de nestatornici sunt aliaţii Germaniei şi cum el e singurul de încredere în privinţa protejării intereselor naţionale.

18. „Nimeni nu ne poate elibera de această ruşine."

Reînarmarea Germaniei nu a avut un sprijin intern foarte puternic în anii '50, iar crearea unei armate vest-germane (*Bundeswehr*) în 1956, la doar unsprezece ani după înfrângere, nu a stârnit prea mult entuziasm. Adenauer a avut o poziţie ambiguă, insistând – cu o sinceritate moderată – că nu făcuse decât să răspundă presiunii internaţionale. Una dintre reuşitele Mişcării pentru pace (sprijinită de sovietici) de la începutul anilor '50 fusese aceea că izbutise să-i convingă pe mulţi vest-germani că ţara lor ar fi putut obţine atât reunificarea, cât şi garanţii de securitate dacă s-ar fi autodeclarat „neutră". La începutul anilor '50, mai mult de o treime din germanii chestionaţi în sondajele de opinie optau pentru o Germanie unită şi neutră, iar aproape 50% doreau ca, în caz de război, Republica Federală să se declare neutră.

Aspiraţii ciudate dacă ne gândim la faptul că însăşi situaţia Germaniei constituia, în Europa, cea mai probabilă cauză a unui al treilea război mondial. Dar una dintre ciudăţeniile Republicii Federale Germane a fost exact faptul că, pentru mulţi cetăţeni, protectoratul american reprezenta o sursă de securitate, dar şi de resentimente. Iar acestea din urmă n-au făcut decât să se accentueze la sfârşitul anilor '50, când a devenit clar că un război în Germania ar implica folosirea armelor nucleare tactice – sub controlul total al altora.

Adenauer avertizase încă din 1956 că RFG nu putea rămâne pentru totdeauna un „protectorat nuclear". Atunci când, la începutul anilor '60, devenise clar că Aliaţii vestici ajunseseră la o înţelegere cu Moscova pe această temă delicată şi că nu vor permite niciodată accesul Germaniei la arme *nucleare*, Adenauer s-a înfuriat[19]. Pentru scurtă vreme, se părea că Bonnul ar putea renunţa la loialitatea faţă de Washington în favoarea Parisului lui de Gaulle: Franţa şi RFG erau legate prin resentimentul faţă de tratamentul despotic al americanilor şi suspiciunea comună că SUA încerca să se debaraseze de obligaţiile faţă de clienţii săi europeni.

Efortul Franţei de a dobândi arme nucleare proprii oferea, desigur, un precedent atrăgător pentru Germania de Vest, pe care de Gaulle l-a exploatat cu măiestrie în eforturile sale de a îndepărta Bonnul de prietenii americani. Conform lui de Gaulle (în aceeaşi conferinţă de presă din 14 ianuarie 1963 la care spusese „Non!" candidaturii Marii Britanii la CEE), el „simpatiza" cu aspiraţiile vest-germane spre un statut nuclear. În săptămâna ce a urmat avea să transforme „simpatia" într-un Tratat de Prietenie Franco-Germană. Dar, cu toate surlele şi trâmbiţele, tratatul era lipsit de substanţă. Schimbarea de orientare a lui Adenauer a fost dezaprobată de mulţi dintre colegii săi de partid; în cursul aceluiaşi an, ei au conspirat pentru a-l îndepărta de la putere şi a-şi reafirma loialitatea faţă de NATO. Cât despre de Gaulle, el nu îşi făcea iluzii în privinţa nemţilor. Cu şase luni mai devreme, la Hamburg, preşedintele Franţei spusese unei mulţimi entuziaste *Es lebe die Deutsch-französiche Freundschaft! Sie Sind ein grosses Volk!* („Trăiască prietenia franco-germană! Sunteţi un popor măreţ!"), adăugând către un adjutant: „Dacă ar mai fi un popor măreţ, nu m-ar aclama chiar aşa".

În orice caz, oricât de reci ar fi fost relaţiile bilaterale, nici un lider vest-german n-ar fi îndrăznit să rupă relaţiile cu Washingtonul pentru o iluzorie alternativă franceză.

19. Folosind neintenţionat o hiperbolă revelatoare, el a descris Tratatul de Neproliferare Nucleară drept un „Plan Morgenthau la pătrat".

Cu toate acestea, intrigile lui Adenauer din politica externă erau menite să rezoneze cu un sentiment profund de nemulţumire faţă de inevitabila subordonare a Germaniei faţă de SUA. Azi presupunem cu prea mare uşurinţă că Republica Federală postbelică a primit cu entuziasm şi braţele deschise tot ceea ce era american; că infanteriştii americani care împestriţau Germania centrală şi de sud cu aparatura, bazele, convoaiele, filmele, muzica, mâncarea, hainele, banii şi guma lor de mestecat erau universal iubiţi şi acceptaţi de poporul a cărui libertate veniseră s-o apere.

Realitatea era mai complicată. Luaţi individual, majoritatea soldaţilor americani (şi britanici) erau în general simpatizaţi. Însă după uşurarea iniţială – fiindcă fuseseră „eliberaţi" (*sic*) de Vest, şi nu de Armata Roşie – germanii au nutrit şi alte sentimente. *Anii ocupaţiei aliate postbelice erau mai grei decât viaţa sub regimul nazist. În timpul* Războiului Rece America era acuzată că a pus Germania în centrul conflictului „său" cu Uniunea Sovietică, expunând-o astfel riscului confruntării. Mulţi conservatori, în special din sudul catolic, atribuiau ascensiunea lui Hitler influenţelor laicizante ale Vestului şi susţineau că Germania ar trebui să adopte o cale de mijloc între cele trei rele ale modernităţii – nazismul, comunismul şi „americanismul". Iar importanţa crescândă a Republicii Federale la extremitatea estică a alianţei amintea nelămurit rolul autoatribuit al Germaniei naziste ca pavăză a Europei în faţa hoardelor asiatice din URSS.

Mai mult, americanizarea Germaniei de Vest şi omniprezenţa ocupanţilor străini contrastau cu Germania aseptică din imaginarul popular, alimentat la începutul anilor '50 de filmele nostalgice din producţia internă. Aceste aşa-numite filme despre patrie (*Heimat*) erau de obicei plasate în decorul muntos din sudul Germaniei şi spuneau poveşti despre dragoste, loialitate şi comunitate, filmate în costume populare sau de epocă. *Teribil de populare şi de un kitsch neruşinat, ele erau adesea calchiate după* filme din epoca nazistă (uneori cu titluri identice – de exemplu, *Schwarzwaldmädel* [1950] era un remake după filmul omonim din 1933): operele unor regizori ca Hans Deppe, celebru sub naziști, sau ale discipolilor lor, precum Rudolf Schündler.

Titlurile – *Grün ist die Heide* (1951), *Das Land des Lächelns* (1952), *Wenn der weiße Flieder wieder blüht* (1953), *Viktoria und ihr Husar* (1954), *Der Treue Husar* (1954), *Das Fröhliche Dorf* (1955), *Wenn die Alpenrosen bluhn* (1955), *Die Rosel vom Schwarzwald* (1956) şi multe altele în acelaşi stil – evocă un ţinut şi un popor netulburate de bombe sau refugiaţi, o „Germanie profundă" sănătoasă, rurală, fericită, pură şi blondă. Atemporalitatea lor sugera în mod plăcut o ţară şi un popor libere de ocupanţii din Vest şi din Est, dar şi fără vină, neîntinate de trecutul recent al Germaniei.

Filmele *Heimat* reflectau paseismul şi provincialismul de la începuturile Republicii Federale şi dorinţa sinceră a nemţilor de a fi lăsaţi în pace. *Demobilizarea germanilor* era probabil facilitată de prezenţa disproporţionată a femeilor în populaţia adultă. La primul recensământ postbelic din 1950, o treime din căminele germane aveau drept cap de familie o femeie divorţată sau văduvă. Dezechilibrul s-a păstrat chiar şi după întoarcerea din URSS a prizonierilor de război în 1955-1956: în 1960 existau 126 de femei la 100 de bărbaţi. Mai mult chiar decât în Marea Britanie sau Franţa, familia şi căminul primau în preocupările publice. Retorica naţiunii, naţionalismul, reînarmarea, gloria militară sau confruntarea ideologică nu prezentau interes pentru această lume a

femeilor, dintre care multe munceau şi îşi creşteau singure copiii[20], având amintiri teribile din ultimele luni de război şi din perioda imediat următoare.

Adoptarea unor deziderate publice care să înlocuiască ambiţiile discreditate ale trecutului a fost calculată. După cum explicase Konrad Adenauer cabinetului său la 4 februarie 1952, descriind importanţa Planului Schuman pentru conaţionalii săi: „Trebuie să dăm o nouă ideologie poporului. Nu poate fi decât una europeană". Germania de Vest era un caz unic prin faptul că era singura ţară ce încerca să-şi recapete suveranitatea prin aderarea la organizaţii internaţionale, iar idealul european avea potenţialul de a umple vidul rămas în viaţa publică germană după eviscerarea naţionalismului – conform speranţelor explicite ale lui Schuman.

În cazul elitei intelectuale şi politice, recanalizarea energiilor a avut efectul scontat. Însă pentru femeia de rând vechea politică a fost înlocuită nu de noua „Europă", ci de nevoia de a supravieţui – şi prospera. Potrivit laburistului Hugh Dalton, Winston Churchill spera la sfârşitul războiului ca Germania să crească „grasă, dar neputincioasă". Şi aşa s-a şi întâmplat, mai repede şi cu implicaţii mai profunde decât ar fi îndrăznit Churchill să spere. Nu a fost nevoie, timp de 20 ani după înfrângerea lui Hitler, ca vest-germanilor să li se distragă atenţia de la politică spre producţie şi consum: ei singuri au adoptat această direcţie cu trup şi suflet.

Câştigul, economiile, achiziţia şi consumul au devenit nu numai principala activitate a vest-germanilor, ci chiar raţiunea de fi, public declarată şi unanim acceptată, a întregii naţiuni. Ani mai târziu, reflectând asupra acestei surprinzătoare prefaceri colective şi a zelului concentrat cu care cetăţenii din RFG îşi vedeau de treabă, scriitorul Hans Magnus Enzensberger avea să observe că „energia deconcertantă a nemţilor nu poate fi înţeleasă decât îmbrăţişând ideea că ei şi-au *transformat defectele în virtuţi*. Şi-au pierdut mintile, în sensul cel mai literal cu putinţă, şi acest lucru le-a permis să reuşească".

Condamnaţi universal după căderea lui Hitler pentru că se supuseseră orbeşte unor ordine imorale, germanii au convertit astfel obedienţa sârguincioasă dintr-un defect într-o virtute naţională. Cum puţini şi-ar fi imaginat cu un deceniu înainte, efectul zguduitor al înfrângerii şi ocupaţiei ulterioare i-a făcut pe vest-germani să accepte o democraţie impusă din afară. În loc de „devotamentul pentru conducători" pe care Heine îl observase la poporul german cu un secol în urmă, germanii anilor 1950 şi-au atras respectul internaţional printr-un devotament la fel de sincer faţă de eficienţă, detaliu şi calitate în fabricarea de produse finite.

Această dăruire inedită întru edificarea prosperităţii era salutată fără reţineri de către cei mai în vârstă. Chiar şi în anii '60, mulţi germani de peste şaizeci de ani – *categorie în care intrau mai toţi cei aflaţi în poziţii de autoritate – încă simţeau că viaţa* fusese mai bună sub Kaiser. Dar dacă ne amintim ce i-a urmat Kaiserului, siguranţa şi liniştea conferite de automatismul pasiv al vieţii zilnice din RFG erau un substitut mai mult decât acceptabil. *Tinerii*, însă, erau mult mai suspicioşi. „Generaţia sceptică" –

20 Multe dintre personalităţile vieţii publice din Germania modernă (printre care cancelarul federal şi ministrul de Externe în momentul scrierii acestei cărţi – 2005) sunt copiii acelei epoci, crescuţi de mame singure care munceau pentru a şi întreţine familiile.

formată din cei născuţi în ultimele zile ale Republicii de la Weimar, deci destul de bătrâni pentru a fi trăit sub nazism, dar şi destul de tineri ca să nu poarte responsibilitatea pentru crimele acestuia – nu avea încredere în noua ordine germană.

Pentru oameni ca Günther Grass sau Jürgen Habermas, ambii născuţi în 1927, Germania de Vest era o democraţie fără democraţi. Cetăţenii ei trecuseră cu o uşurinţă şocantă de la Hitler la societatea de consum; ei se vindecaseră de amintirile vinovate devenind prosperi. Grass şi alţii ca el au văzut în trecerea nemţilor de la politică la acumularea privată o dezicere de responsabilităţile civice trecute şi prezente. Faţă de aforismul lui Bertold Brecht *Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral* („Mâncarea vine prima, apoi moralitatea") ei au susţinut cu tărie dezacordul exprimat de primarul Berlinului de Vest în martie 1947: „Nu există afirmaţie mai periculoasă. Suntem înfometaţi şi morţi de frig în această clipă fiindcă am îngăduit doctrina eronată rezumată în această propoziţie".

Habermas avea să fie asimilat mai târziu cu căutarea unui *Verfassungspatriotism* („patriotism constituţional"), singura formă de sentiment naţional pe care o considera corectă şi care putea fi încurajată fără pericol la compatrioţii săi. Încă din 1953, el s-a remarcat printr-un articol din *Frankfurter Allgemeine Zeitung* în care îl ataca pe Martin Heidegger pentru că permisese republicarea prelegerilor sale de la Heidelberg cu tot cu aluziile la „măreţia interioară" a nazismului din varianta originală. La vremea respectivă, acest incident era izolat şi nu a suscitat atenţia internaţională, însă a marcat un moment de referinţă, prefigurând interogaţiile amare de mai târziu.

În *Die Ehe der Maria Braun* (1979), regizorul Rainer Werner Fassbinder (născut în 1945) disecă acid defectele Republicii Federale, aşa cum apăreau ele tineretului critic. Eroina filmului îşi reface viaţa din ruinele înfrângerii, într-o Germanie unde „toţi bărbaţii par intraţi la apă", şi lasă trecutul în urmă, anunţând că „nu-i momentul *să avem emoţii*". Maria se dedică apoi cu hotărâre nestrămutată preocupării naţionale, făcând bani cu o abilitate uluitoare. Evoluând de la vulnerabilitate la cinism, eroina exploatează resursele, sentimentele şi credulitatea bărbaţilor – printre care un soldat american (negru) –, în timp ce rămâne „fidelă" soţului său Hermann: soldat, prizonier la ruşi, ale cărui merite în război rămân extrem de vagi.

Toate relaţiile, realizările şi satisfacţiile Mariei se măsoară în bani, culminând cu o casă nouă, plină de aparatură, în care plănuieşte să-l primească pe soţul eliberat. La un pas de extazul conjugal, cei doi şi bunurile lor lumeşti sunt distruse de o neatenţie: o scăpare la ţeava de gaze (*sic*) din bucătăria lor ultramodernă. Pe fundal, radioul aclamă isteric victoria Republicii Federale la campionatul mondial de fotbal din 1954. Pentru Fassbinder şi tânăra generaţie de contestatari vest-germani, noile calităţi ale noii Germanii din noua Europă – prosperitate, compromis, demobilizare politică şi angajamentul tacit de a nu trezi fantomele memoriei naţionale – nu puteau masca vechile defecte. *Erau* vechile defecte, într-o formă nouă.

IX

Iluzii pierdute

Indië verloren, rampspoed geboren. [Dacă pierdem Indiile, suntem pierduţi.]

Zicală olandeză, populară în anii '40

Vântul schimbării suflă peste acest continent şi, fie că ne place sau nu, conştiinţa de sine a Africii este o realitate politică.

Harold Macmillan, cuvântare la Cape Town (3 februarie 1960)

Marea Britanie a pierdut un imperiu şi nu şi-a găsit încă un rol.

Dean Acheson, discurs la West Point (5 decembrie 1962)

Vă vorbeşte Imre Nagy, preşedintele Consiliului de Miniştri al Republicii Populare Ungare. În primele ore ale acestei dimineţi, trupele sovietice au lansat un atac asupra capitalei noastre, cu intenţia evidentă de a răsturna guvernul maghiar legal şi democratic. Informez poporul şi opinia publică mondială că trupele noastre luptă şi guvernul este pe poziţie.

Imre Nagy la Radioul ungar (4 noiembrie 1956, ora 5.20 a.m.)

Este o eroare gravă să apelezi la trupe străine pentru a da o lecţie unui popor.

Iosip Broz Tito (11 noiembrie 1956)

La sfârşitul războiului, popoarele din Europa de Vest, care abia reuşeau să se guverneze şi să-şi asigure subzistenţa, continuau să stăpânească o mare parte a globului. Această situaţie neverosimilă, ale cărei implicaţii nu scăpau elitelor indigene din coloniile europene, a avut consecinţe perfide. Pentru mulţi britanici, francezi sau olandezi, posesiunile imperiale alinau suferinţa şi umilinţele războiului din Europa. Ele îşi demonstraseră valoarea materială în acel război ca resurse naţionale vitale. Dacă n-ar fi avut acces la teritoriile îndepărtate şi la resursele materiale şi umane din colonii, britanicii şi îndeosebi francezii ar fi fost şi mai dezavantajaţi în lupta cu Germania şi Japonia.

Acest lucru le era limpede mai ales britanicilor. Pentru oricine a crescut (precum autorul) în Marea Britanie postbelică, „Anglia", „Britania" şi „Imperiul Britanic" erau cvasisinonime. Hărţile geografice din şcoala primară ilustrau o lume împestriţată de roşul imperial; cărţile de istorie examinau în detaliu istoria cuceririlor britanice, mai ales în India şi Africa; jurnalele cinematografice, buletinele de ştiri de la radio, ziarele, revistele ilustrate, poveştile pentru copii, benzile desenate, întrecerile sportive, cutiile de biscuiţi, etichetele de pe conservele de fructe, vitrinele măcelarilor – totul reamintea de prezenţa crucială a Angliei în inima istorică şi geografică a unui imperiu maritim. Pentru insulari, numele de oraşe, râuri şi figuri politice din colonii şi dominioane erau la fel de familiare ca şi cele din Marea Britanie.

Britanicii pierduseră „primul" lor imperiu din America de Nord; următorul, deşi obţinut nu tocmai „într-un moment de neatenţie", nu era nici pe departe fructul unui proiect raţional. Menţinerea ordinii, întreţinerea şi administrarea sa costau mult; ca şi în cazul imperiului francez din nordul Africii, cei care îl preţuiau şi apărau cu cea mai mare ardoare erau o clasă puţin numeroasă de colonişti şi fermieri – în ţinuturi ca Rhodesia sau Kenya. Dominioanele „albe" (Canada, Australia, Noua Zeelandă) şi Africa de Sud erau independente. Însă apartenenţa lor formală la Coroană, legăturile afective cu Marea Britanie, alimentele şi materiile prime furnizate, precum şi forţele lor armate erau practic considerate bunuri naţionale. Restul Imperiului Britanic avea la prima vedere mai puţin o valoare materială şi mai mult una strategică: posesiunile din Africa de Est sau teritoriile şi porturile controlate de britanici în Orientul Mijlociu şi în jurul Peninsulei Arabice şi Oceanului Indian erau apreciate în principal ca accesorii ale Indiei, principala posesiune imperială – care, la vremea respectivă, includea Sri Lanka, Birmania şi teritoriile care formează astăzi Pakistanul şi Bangladeshul.

Toate imperiile europene se formaseră prin anexiuni sporadice, episodice şi (cu excepţia rutelor terestre şi maritime care serveau India britanică) fără calcule privind coerenţa logistică sau câştigul economic. Spaniolii pierduseră deja cea mai mare parte a imperiului lor: la început în favoarea britanicilor, apoi cedând cererilor de independenţă ale propriilor colonişti şi, cel mai recent, în faţa puterii crescânde a Statelor Unite – o sursă de antiamericanism persistent în Spania, atunci şi acum. Nu le mai rămăseseră decât enclave, Marocul şi Guineea Ecuatorială, care aveau să fie abandonate de Franco (cel mereu realist) între 1956 şi 1968.

Însă cea mai mare parte din Africa şi Asia era încă în mâinile europenilor. Guvernarea coloniilor se făcea fie direct din capitalele imperiale, printr-o castă de guvernanţi locali recrutată din rândul intelectualilor educaţi în Europa, fie prin conducători indigeni aflaţi în alianţă servilă cu stăpânii europeni. Din acest motiv, politicienii Europei postbelice, care cunoşteau numai astfel de oameni, nu erau la curent cu întetirea rapidă a sentimentului naţional la tinerii activişti de pe întreg cuprinsul imperiilor (poate cu excepţia Indiei, însă şi acolo ei au subestimat multă vreme amploarea şi seriozitatea acestuia).

Astfel, nici britanicii şi nici celelalte puteri coloniale europene nu au anticipat colapsul iminent al posesiunilor şi influenţei lor maritime. După cum atestă istoricul englez Eric Hobsbawm, sfârşitul imperiilor coloniale europene le părea foarte îndepărtat în 1939 chiar şi studenţilor de la un seminar pentru tinerii comunişti din Marea Britanie şi coloniile sale. Şase ani mai târziu, lumea era încă împărţită în asupritori şi

asupriți, puternici și nevolnici, bogați și săraci – și era greu de crezut că diferențele vor dispărea în viitorul apropiat. Chiar și în 1960, cu mult după ce mișcarea mondială pentru independență luase avânt, 70% din produsul mondial brut și 80% din valoarea economică adăugată prin fabricarea bunurilor de consum proveneau din Europa de Vest și America de Nord.

Micuța Portugalie – cea mai măruntă și săracă dintre puterile coloniale europene – extrăgea materii prime la prețuri foarte avantajoase din coloniile sale din Angola și Mozambic ; acestea constituiau și o piață captivă pentru exporturile portugheze, altfel necompetitive pe plan internațional. Astfel, Mozambicul cultiva bumbac pentru piața portugheză în loc să producă alimente pentru populația locală, o anomalie care a generat atât profituri considerabile, cât și crize periodice de foamete. În aceste circumstanțe, în ciuda revoltelor eșuate din colonii și a puciurilor de acasă, portughezii au amânat pe cât posibil decolonizarea[1].

Statele europene se puteau descurca fără imperiile lor, dar puține își imaginau coloniile supraviețuind singure, fără sprijinul unei guvernări străine. Chiar liberalii și socialiștii, care înclinau către autonomia și, eventual, independența supușilor din colonii, estimau că vor trece mulți ani înainte ca astfel de țeluri să fie atinse. Merită amintit aici că, nu mai departe de 1951, secretarul britanic de Externe, laburistul Herbert Morrison, asemăna independența pentru coloniile africane cu „a-i da unui copil de zece ani o cheie de lacăt, un cont în bancă și o pușcă".

Dar războiul mondial provocase în colonii transformări mai mari decât își puteau imagina cei mai mulți europeni. Deși teritoriile est-asiatice ale Marii Britanii ocupate de japonezi în timpul războiului au fost recuperate după înfrângerea Japoniei, prestigiul vechii puteri coloniale fusese radical subminat. Capitularea britanicilor în Singapore în februarie 1942 era o umilință pe care Imperiul Britanic din Asia nu a șters-o niciodată. Chiar dacă forțele britanice au reușit să împiedice căderea Birmaniei (și, ca urmare, a Indiei) în mâinile japonezilor, mitul invincibilității europene fusese spulberat pentru totdeauna. După 1945, puterile coloniale din Asia vor fi supuse unei presiuni crescânde pentru a renunța la pretențiile tradiționale.

Consecințele au fost traumatice îndeosebi pentru Olanda, cea mai veche putere colonială din regiune. Indiile Orientale olandeze și compania de comerț care le dezvoltase făceau parte din mitul național : o legătură directă cu Epoca de Aur și un simbol al gloriei comerciale și maritime olandeze. Opinia generală, mai ales în anii sumbri și mizeri de după război, era că materiile prime din Indii, în special cauciucul, vor constitui salvarea economică a Olandei. Dar la numai doi ani după înfrângerea Japoniei, olandezii se aflau din nou în război : teritoriile olandeze din Asia de Sud-Est

1. Dictatorul portughez dr. António de Oliveira Salazar a fost întrebat în 1968 (la șapte ani după revolta din Angola, care a început în februarie 1961) când credea că le va fi conferită independența coloniilor portugheze Angola și Mozambic. „Este o problemă de secole", a răspuns el. „În următorii 500 de ani Și între timp vor trebui să participe în continuare la procesul de dezvoltare" (vezi Tom Gallagher, *Portugal : A Twentieth Century Interpretation*, 1983, p. 200). De altfel, Salazar era proverbial pentru respingerea din principiu a lumii moderne : în anii '50, el a izbutit să blocheze intrarea companiei Coca-Cola în Portugalia, lucru care nu le reușise nici măcar francezilor.

(Indonezia de azi) imobilizau 140.000 de soldaţi (profesionişti, recruţi şi voluntari), iar revoluţia indoneziană de independenţă stârnea admiraţie şi imitaţii în tot restul imperiului olandez din Pacific, Caraibe şi America de Sud.

Războiul de gherilă care a rezultat a durat patru ani şi a costat Olanda peste 3.000 de militari şi civili – morţi, răniţi sau dispăruţi. Independenţa Indoneziei, proclamată unilateral de liderul naţionalist Sukarno la 17 noiembrie 1945, a fost în cele din urmă recunoscută de autorităţile olandeze (şi de regina Juliana, înlăcrimată) la Conferinţa de la Haga din decembrie 1949. Un val constant de europeni (de fapt, mulţi dintre ei se născuseră în Indii şi nu văzuseră niciodată Olanda) reveneau „acasă". Până la sfârşitul anului 1957, dată la care preşedintele Sukarno a închis Indonezia pentru oamenii de afaceri olandezi, numărul celor „repatriaţi" era de ordinul zecilor de mii.

Experienţa decolonizării a otrăvit viaţa publică olandeză, deja foarte afectată de *suferinţele din război. Mulţi foşti colonişti şi prietenii lor alimentau aşa-zisul „mit al* bunei guvernări", blamând stânga pentru eşecul Olandei de a-şi restabili autoritatea colonială după episodul ocupaţiei japoneze. Pe de altă parte, cei mobilizaţi (adică majoritatea covârşitoare a soldaţilor) erau pur şi simplu bucuroşi să se vadă teferi acasă după un război colonial de care nimeni nu era mândru, în care succesul militar, după părerea multora, fusese stingherit de insistenţele ONU asupra unui transfer negociat de putere, fiind aruncat rapid la groapa memoriei naţionale.

Pe termen mai lung, retragerea forţată din colonii a facilitat în Olanda o simpatie crescândă pentru Europa. Al doilea război mondial demonstrase că Olanda nu putea rămâne în afara relaţiilor internaţionale, îndeosebi în raporturile cu vecinii ei mari, iar pierderea Indoneziei amintea la timp statutul real al Olandei: un stat european mic şi vulnerabil. De voie, de nevoie, olandezii s-au trasnformat în susţinători extrem de entuziaşti ai integrării economice (şi mai târziu politice) europene. Dar acest proces n-a fost simplu şi nici nu s-a manifestat ca o schimbare bruscă în sensibilitatea naţiunii. Până în primăvara anului 1951, planurile şi cheltuielile militare ale guvernelor olandeze postbelice nu vizau apărarea europeană (în pofida participării Olandei în Pactul de la Bruxelles şi în NATO), ci păstrarea suveranităţii în colonii. Doar încet-încet, şi nu fără un regret reţinut, politicienii olandezi au ajuns să acorde atenţie deplină treburilor europene, abandonând vechile priorităţi.

Acelaşi fenomen s-a petrecut, într-o măsură sau alta, cu toate puterile coloniale şi foste coloniale din Occident. Cercetătorii americani, care proiectează experienţa şi preocupările Washingtonului asupra restului lumii vestice, pierd din vedere câteodată această trăsătură distinctivă a Europei postbelice. În Statele Unite, cel mai mult conta Războiul Rece: priorităţile interne şi externe, precum şi discursul public reflectau acest lucru. Dar la Haga, Londra sau Paris grija principală o reprezentau costisitoarele războaie de gherilă în colonii îndepărtate şi din ce în ce mai neguvernabile. De-a lungul anilor '50, problema strategică au constituit-o mişcările naţionale de independenţă, nu Moscova şi ambiţiile sale – deşi, în unele cazuri, acestea se confundau.

Imperiul Francez, asemenea celui britanic, beneficiase după 1919 de redistribuirea coloniilor asiatice şi africane preluate de la Puterile Centrale. Aşa se făcea că, în 1945, Franţa eliberată era din nou stăpână pe Siria şi Liban, pe mari fâşii din Africa subsahariană şi pe câteva insule din Caraibe şi Pacific. Dar „nestematele" Coroanei

imperiale franceze erau teritoriile ei din Indochina şi în special vechile colonii de pe coasta mediteraneană a Africii de Nord: Tunisia, Maroc şi Algeria. În cărţile de istorie franţuzeşti însă, acestea aveau un statut mai ambiguu decât coloniile britanice, în parte fiindcă Franţa era o republică în care dominionul imperial nu-şi găsea un loc firesc, în parte pentru că multe din primele cuceriri ale Franţei trecuseră de mult în stăpânirea lumii anglofone. În 1950 trăiau încă milioane de francezi care puteau rememora „incidentul Fashoda" din 1898, când Franţa cedase în confruntarea cu Marea Britanie pentru controlul Egiptului, Sudanului şi Nilului Superior. A vorbi despre Imperiu în Franţa însemna a-ţi aminti şi victoria, şi înfrângerea.

Pe de altă parte, şcolarilor francezi li se prezenta cu insistenţă imaginea Franţei ca un tot transoceanic, un loc în care atributele culturale şi civice specific franceze le erau accesibile tuturor, unde toate şcolile primare de la Saigon la Dakar predau despre *nos ancêtres les Gallois* (*„strămoşii noştri galii"*) *şi proclamau, fie şi numai în* principiu, importanţa unei asimilări culturale uniforme care ar fi fost de neconceput pentru administratorii coloniilor britanice, belgiene, spaniole sau portugheze[2]. Numai în Franţa era posibil ca guvernul din metropolă să trateze cele mai preţioase posesiuni coloniale nu ca pe nişte pământuri străine, ci drept anexe administrative ale Franţei înseşi. Astfel, „Algeria" era doar o expresie cu utilitate geografică: regiunea cu acest nume acoperea, în ordine administrativă, trei departamente franceze (în care însă numai rezidenţii *europeni* se bucurau de drepturi civile depline).

Francezii, ca şi britanicii şi olandezii, îşi pierduseră în timpul războiului preţioasele colonii din Asia de Sud-Est în favoarea japonezilor. Dar, în cazul Franţei, ocupaţia japoneză a început târziu (până în martie 1945, Indochina franceză rămăsese sub tutela autorităţilor de la Vichy) şi oricum a fost infinit mai puţin traumatizantă decât propria înfrângere de acasă din 1940. Umilinţa suferită de Franţa în Europa a accentuat *importanţa simbolică a imperiului său de peste mări: dacă francezii nu fuseseră* reduşi, în propriii lor ochi, la o „masă de protoplasmă neajutorată şi fără speranţă" (cum îi descria Eisenhower în 1954), acest lucru se datora credibilităţii de care se bucurau în continuare ca mare putere colonială.

De Gaulle restabilise prezenţa franceză în Africa la Conferinţa de la Brazzaville din februarie 1944. Acolo, în capitala Africii Ecuatoriale franceze, peste râu de Congo-ul belgian, conducătorul Francezilor Liberi şi-a exprimat emblematic viziunea asupra viitorului colonial al Franţei: „În Africa franceză, ca în fiecare teritoriu unde flutură steagul nostru, nu există progres real dacă oamenii nu pot beneficia de el, moral şi material, pe pământul lor natal; dacă nu se pot ridica puţin câte puţin la un nivel care să le permită să participe la propria lor guvernare. Este de datoria Franţei să facă posibil acest lucru".

Ca de atâtea ori (şi probabil în mod intenţionat), nu se ştie exact ce voia să spună de Gaulle. Dar e sigur că vorbele lui au fost *înţelese* ca o referire la emanciparea colonială şi autonomia ulterioare. Circumstanţele erau favorabile. Opinia publică

2. Ocazional, declaraţia franceză era ilustrată prin fapte: Félix Eboué, guvernatorul general al Africii Ecuatoriale franceze în 1945, era un înalt funcţionar colonial francez – şi era negru.

franceză nu era împotriva reformelor coloniale – în *Voyage au Congo* (1927), André Gide condamnase folosirea muncii forţate, sensibilizând publicul antebelic faţă de crimele europenilor în Africa Centrală –, iar americanii aveau tendinţe îngrijorător de anticoloniale. Secretarul de stat american Cordell Hull vorbise recent în termeni favorabili despre posibila instituire a unui control internaţional asupra coloniilor europene mai puţin avansate şi despre autoguvernare pentru celelalte[3].

Era uşor să vorbeşti, ca de Gaulle, despre reforme în Africa francofonă izolată şi săracă, când Franţa metropolitană încă nu era ea însăşi eliberată. În Asia de Sud-Est lucrurile erau însă mai complicate. La 2 septembrie 1945, Ho Şi Min, liderul naţionalist vietnamez (şi membru fondator al Partidului Comunist Francez, fiindcă participase în tinereţe la Congresul din decembrie 1920 de la Tours), a proclamat independenţa naţiunii sale. După două săptămâni, forţele britanice au început să sosească în Saigon, urmate de francezi o lună mai târziu. În schimb, francezii au primit în februarie 1946 districtele din nordul Vietnamului, aflate până atunci sub controlul Chinei.

În acel moment, cum autorităţile din Paris iniţiaseră discuţii cu reprezentanţii naţionaliştilor, se contura perspectiva unei autonomii negociate sau a independenţei. Însă, la 1 iunie 1946, amiralul Thierry d'Argenlieu, reprezentantul plenipotenţiar francez, a proclamat separarea unilaterală a Cochinchinei (partea de sud a ţării) de Nordul dominat de naţionalişti, sabotând astfel eforturile propriului guvern de a ajunge la un compromis şi întrerupând discuţiile guvernamentale cu Ho. Până în toamna aceluiaşi an, francezii au bombardat portul Haiphong, iar naţionaliştii Vietminh i-au atacat pe francezi la Hanoi, declanşând astfel primul război din Vietnam.

Efortul Franţei de a-şi restabili după război autoritatea în Indochina a fost o catastrofă politică şi militară. Ho Şi Min era apreciat de stânga franceză în dubla lui ipostază de luptător pentru independenţa naţională şi revoluţionar comunist – două identităţi tot atât de indisolubil legate în propria-i gândire pe cât erau de inseparabile în poleita lui imagine internaţională[4]. Pentru electoratul francez, era absurd să trimiţi la moarte oameni tineri într-un „război murdar" în Indochina ; iar a-l sprijini pe Bao Dai (personaj evident inadecvat, pe care francezii l-au proclamat drept noul „împărat" al ţării în martie 1949) era chiar mai neinspirat decât a lăsa puterea în mâinile autorităţilor de la Hanoi.

Pe de altă parte, corpul ofiţeresc francez era dornic să continue lupta în Vietnam, unde, ca mai târziu în Algeria, gloria militară franceză (sau ceea ce mai rămăsese din ea) părea să fie în joc, iar Înaltul Comandament Francez avea ceva de demonstrat. Însă economia franceză n-ar fi putut susţine un război de uzură într-o colonie îndepărtată

3. După unele surse, de Gaulle descuraja discuţiile deschise asupra autoguvernării coloniale, temându-se că le-ar oferi coloniştilor, mai ales celor din Algeria, ocazia de a se separa de Franţa şi de a întemeia un stat segregaţionist după modelul sud-african. După cum aveau să demonstreze evenimentele ulterioare, temerea nu era nefondată.

4. Apoteoza lui Ho Şi Min ca legendă a comunismului internaţional a avut loc, pentru prieteni şi duşmani deopotrivă, la 14 ianuarie 1950, când Mao şi Stalin au fost primii care au recunoscut proaspăt declarata Republică Democrată Vietnam.

fără un ajutor extern substanţial. Războiul francez din Indochina a fost finanţat de americani. La început, contribuţia Washingtonului a fost indirectă : graţie împrumuturilor şi ajutorului american, francezii au putut aloca resurse considerabile efortului tot mai costisitor şi inutil de a învinge trupele Vietminh. Statele Unite au sponsorizat practic modernizarea economică postbelică a Franţei, în timp ce aceasta îşi aloca resursele războiului.

Din 1950, ajutorul american a luat forme mai directe. Din iulie (la o lună după izbucnirea războiului în Coreea învecinată), Statele Unite au intensificat puternic asistenţa militară pentru forţele franceze din Asia de Sud-Est. Francezii au negociat la sânge înainte de a accepta să sprijine proiectul de apărare european (destinat eşecului) şi intrarea Germaniei de Vest în NATO. Ceea ce au obţinut la schimb (pentru a permite Statelor Unite să-i apere, după cum constatau cu iritare surse din interiorul guvernului de la Washington) a fost un substanţial ajutor militar american. Dintre toate statele europene, în 1953, Franţa era de departe cea mai dependentă de sprijin american, în bani şi în produse.

Washingtonul a stopat asistenţa abia în 1954, respingând cererile francezilor, tot mai disperate, de sprijin aerian pentru salvarea garnizoanei condamnate de la Dien Bien Phu. După aproape opt ani de lupte sângeroase şi inutile, Washingtonul înţelesese nu numai că francezii nu mai puteau recâştiga autoritatea pierdută în Indochina, dar şi că erau inferiori forţelor armate oficiale şi de gherilă conduse de Ho Şi Min. În viziunea americanilor, francezii le tocaseră banii şi erau o investiţie din ce în ce mai riscantă. Nimeni n-a fost surprins când Dien Bien Phu a capitulat la 7 mai 1954 şi francezii au cerut încetarea focului.

Căderea Indochinei franceze a precipitat colapsul ultimului guvern de coaliţie francez care încercase s-o recupereze, urmat de venirea ca prim-ministru a lui Pierre Mendès-France. Sub conducerea lui „PMF", Franţa a negociat un acord, semnat la Geneva pe 21 iulie 1954, conform căruia Franţa se retrăgea din regiune lăsând două entităţi separate – Vietnamul de Nord şi Vietnamul de Sud – ale căror relaţii politice şi instituţii urmau să fie stabilite la urne. Alegerile cu pricina nu au avut loc niciodată şi misiunea de a sprijini jumătatea de sud a fostei colonii franceze le-a revenit în întregime, din acel moment, americanilor.

Puţini francezi au regretat pierderea Indochinei. Spre deosebire de olandezi, francezii nu avuseseră în regiune o prezenţă îndelungată. Şi chiar dacă America plătise pentru primul război din Vietnam (lucru de care puţini francezi aveau cunoştinţă la vremea respectivă), cei care au luptat şi au murit acolo erau soldaţii francezi. Dreapta franceză i-a blamat pe Mendès-France şi pe predecesorii săi pentru modul nesăbuit în care purtaseră războiul, dar nimeni nu avea o propunere mai bună şi aproape toţi erau mulţumiţi în sinea lor că Vietnamul era de domeniul trecutului. Doar Armata Franceză (mai exact, corpul ofiţeresc profesionist) continua să fie nemulţumită. Unii ofiţeri mai tineri, în special cei care luptaseră în Rezistenţă sau pentru Franţa Liberă, au început să nutrească resentimente difuze, dar periculoase. Încă o dată, şopteau ei, trupele franceze de pe câmpul de luptă au fost trădate de elita politică de la Paris.

Odată cu pierderea Indochinei, atenţia Franţei s-a îndreptat spre Africa de Nord. Dintr-un anumit punct de vedere, chiar aşa s-au petrecut lucrurile : insurecţia

algeriană a început la 1 noiembrie 1954, la doar paisprezece săptămâni de la semnarea acordurilor de la Geneva. Dar Africa de Nord era de mult timp un motiv major de îngrijorare pentru Paris. Încă de la sosirea în 1830 a francezilor pe teritoriul Algeriei de astăzi, colonia de acolo fusese doar o mică parte a unei vechi ambiții franceze – aceea de a domina Africa sahariană de la Atlantic la Suez. Blocați la est de britanici, francezii se mulțumiseră cu supremația în vestul Mediteranei și, dincolo de Sahara, în Africa Centrală și de Vest.

În afară de mult mai vechea colonie din Quebec și câteva insule din Caraibe, Africa de Nord (Algeria în special) era singura colonie franceză în care europenii se așezaseră în număr mare. Dar mulți dintre aceștia nu erau francezi, ci spanioli, italieni, greci sau de alte naționalități. Chiar și un algerian tipic francez ca Albert Camus era parte spaniol, parte francez, iar strămoșii lui de origine franceză sosiseră foarte recent în Algeria. Franța nu avusese de multă vreme un excedent de populație. Și spre deosebire de Rusia, Polonia, Grecia, Italia, Spania, Portugalia, Scandinavia, Germania, Irlanda, Scoția (și chiar Anglia), Franța nu fusese o țară de emigranți. Francezii nu erau defel colonizatori.

Cu toate acestea, dacă exista o Franță în afara Franței, aceasta era Algeria – fapt confirmat, cum am văzut, de prezența sa *înăuntrul* Franței, ca parte a structurii administrative metropolitane. Cea mai apropiată analogie este Ulsterul, o altă enclavă într-o fostă colonie de peste mări, încorporată în „patria-mamă" și cu o veche comunitate de coloniști care erau mai atașați de inima imperiului decât majoritatea metropolitană. Ideea că Algeria ar putea deveni într-o bună zi independentă (și, prin urmare, condusă de arabi, dată fiind majoritatea covârșitoare a arabilor și berberilor) era de neconceput pentru minoritatea europeană din acest teritoriu.

Prin urmare, politicienii francezi au evitat mult timp să se gândească la acest subiect. Nici un guvern francez, cu excepția Frontului Popular al lui Léon Blum în 1936, nu dăduse atenție guvernării scandaloase practicate de administratorii coloniali din Africa de Nord. Naționaliștii algerieni moderați ca Ferhat Abbas le erau bine cunoscuți politicienilor și intelectualilor francezi de dinainte și de după al doilea război mondial, însă nimeni nu se aștepta ca Parisul să satisfacă prea curând modestele lor doleanțe privind autoguvernarea sau „conducerea internă". Cu toate acestea, conducătorii arabi au sperat la început că înfrângerea lui Hitler va aduce reformele mult așteptate, iar în manifestul lansat la 10 februarie 1943, după debarcarea Aliaților în Africa de Nord, au avut mare grijă să evidențieze atașamentul lor față de idealurile de la 1789, precum și afecțiunea lor pentru „cultura Franței și a Vestului, pe care o primiseră și o prețuiau".

Apelurile lor n-au fost auzite. Guvernul Franței eliberate n-a arătat mare interes pentru starea de spirit a arabilor, iar când, în mai 1945, această indiferență a dus la o revoltă în regiunea Kabilia, la est de Alger, insurgenții au fost zdrobiți fără ezitare. În următorul deceniu, atenția Parisului a fost îndreptată în altă parte. Iar când acești ani de furie înăbușită și așteptări frustrate au culminat cu izbucnirea, la 1 noiembrie 1954, a insurecției organizate, era prea târziu pentru un compromis. Frontul algerian de Eliberare Națională (Front pour la Libération Nationale – FLN) era condus de o generație mai tânără de naționaliști arabi care disprețuiau strategiile moderate și

francofile ale predecesorilor lor mai vârstnici. Scopul lor nu era „guvernarea internă" sau reforma, ci independenţa - obiectiv inadmisibil pentru câteva guverne franceze succesive. Aceasta a dus la opt ani ucigători de război civil.

Autorităţile franceze au propus reforme, dar era prea târziu. În martie 1956, noul guvern socialist al lui Guy Mollet a acordat independenţa coloniilor vecine, Tunisia şi Maroc – prima cedare a puterii coloniale de pe continentul african. Dar când Mollet a vizitat Algerul, coloniştii europeni l-au bombardat cu fructe stricate. Parisul era prins între cererile inflexibile ale FLN-ului clandestin şi refuzul rezidenţilor europeni din Algeria, reprezentaţi de un Comitet pentru Apărarea Algeriei Franceze, de a accepta orice compromis cu vecinii lor arabi. Strategia franceză, dacă poate fi numită astfel, era acum să învingă FLN prin forţă înainte de a-i obliga pe coloniştii să accepte reformele politice şi o redistribuire a puterii.

Armata franceză a demarat aşadar un război de uzură împotriva gherilelor FLN. Ambele părţi s-au folosit frecvent de intimidare, tortură, crimă şi terorism în toată regula. În decembrie 1956, după o serie terifiantă de asasinate comise de arabi şi răzbunări ale europenilor, Robert Lacoste, reprezentantul politic al lui Mollet, i-a dat mână liberă colonelului de paraşutişti Jacques Massu să elimine insurgenţii naţionalişti din Alger prin orice mijloace. În septembrie 1957 Massu a învins, după ce spărsese o grevă generală şi îi zdrobise pe insurgenţi în bătălia pentru Alger. Populaţia arabă a plătit un preţ îngrozitor, însă reputaţia Franţei a fost terfelită iremediabil, iar coloniştii europeni au rămas suspicioşi ca întotdeauna faţă de intenţiile pe termen lung ale Parisului[5].

În februarie 1958, guvernul proaspăt instalat al lui Felix Gaillard a fost pus într-o situaţie dificilă de aviaţia franceză care a bombardat Sakhiet, un oraş de peste graniţa cu Tunisia suspectat că funcţionează ca bază pentru naţionaliştii algerieni. Protestele internaţionale care au urmat şi ofertele anglo-americane de „bune oficii" pentru rezolvarea acestei situaţii tulburi au accentuat temerile europenilor din Algeria că Parisul plănuia să-i abandoneze. În Paris şi Alger, poliţiştii şi militarii au început să-şi arate deschis simpatia pentru cauza coloniştilor. Guvernul Gaillard, al treilea în unsprezece luni, a demisionat la 15 aprilie. Zece zile mai târziu, o uriaşă demonstraţie în Alger cerea păstrarea Algeriei franceze pentru totdeauna şi întoarcerea lui de Gaulle la putere. Organizatorii adunării s-au constituit într-un Comitet pentru Siguranţa Publică, amintind provocator de instituţia cu acelaşi nume din timpul marii Revoluţii franceze.

Pe 15 mai, la 48 de ore după ce încă un guvern francez, condus de Pierre Pfimlin, fusese învestit la Paris, generalul Raoul Salan, comandantul militar francez în Algeria, striga numele lui de Gaulle în faţa unei mulţimi entuziaste adunată în Forumul din Alger. De Gaulle însuşi, care, după retragerea din viaţa publică în satul Colombey din estul Franţei, evitase orice declaraţii, a apărut în public la 19 mai, pentru o conferinţă de presă. Rebelii înarmaţi au preluat controlul în Corsica, iar Parisul fierbea de zvonuri despre raiduri iminente ale paraşutiştilor. La 28 mai, Pfimlin a demisionat, iar preşedintele René Coty a apelat la de Gaulle pentru formarea unui nou guvern. Fără

5. Aceste evenimente sunt redate memorabil în filmul lui Gilles Pontecorvo *La Battaglia di Algeri* (*Bătălia pentru Alger*) (1965).

să se lase rugat, generalul a preluat postul pe 1 iunie; în ziua următoare, Adunarea Naţională a hotărât prin vot să îi confere puteri depline. Prima sa acţiune a fost să zboare la Alger, unde pe 4 iunie a anunţat oracular, unei mulţimi entuziaste, formată din soldaţi care îl aclamau şi europeni plini de recunoştinţă: *Je vous ai compris* („V-am înţeles").

Noul lider francez îi înţelesese într-adevăr pe suporterii săi algerieni, chiar mai bine decât îşi imaginau ei. Era foarte popular printre europenii din Algeria, care vedeau în el un salvator: la referendumul din septembrie 1958 a obţinut 80% din voturi în Franţa şi 96% în Algeria[6]. Una dintre trăsăturile distinctive ale lui de Gaulle era încrederea nestrămutată în ordine şi legitimitate. Eroul Francezilor Liberi, criticul nemilos al regimului de la Vichy, omul care a redat credibilitatea statului francez după august 1944 nu era de partea algerienilor rebeli (mulţi dintre ei foşti petainişti) şi cu atât mai puţin de partea tinerilor ofiţeri care li se raliaseră în cadrul insurecţiei. Prima sa misiune, aşa cum o înţelegea el, era să refacă autoritatea guvernului în Franţa. Al doilea obiectiv era să rezolve conflictul algerian care o subminase într-un mod atât de dramatic.

Un an mai târziu, era limpede că Parisul şi Algerul se îndreptau spre o confruntare. Opinia internaţională era tot mai favorabilă Frontului de Eliberare Naţională şi dezideratului său de independenţă. Britanicii acordau independenţa coloniilor lor africane. Chiar şi belgienii au eliberat Congo în iunie 1960 (deşi într-o manieră irresponsabilă şi cu rezultate dezastruoase)[7]. Algeria colonială devenea rapid un anacronism, iar de Gaulle înţelegea perfect acest lucru. El crease deja o *Communauté Française*, prim pas spre un „commonwealth" al fostelor colonii franceze. La sud de Sahara, o independenţă formală avea să le fie rapid acordată elitelor francofone ale unor ţări care erau prea slabe ca să se administreze singure şi care vor depinde complet de Franţa timp de zeci de ani. În septembrie 1959, la doar un an de la venirea la putere, preşedintele francez a propus „autodeterminarea" Algeriei.

Înfuriaţi de ceea ce ei luau drept dovada unei trădări iminente, ofiţerii şi coloniştii din Algeria au început să plănuiască o revoltă generală. S-au făcut comploturi, puciuri şi se vorbea despre o revoluţie. În ianuarie 1960, la Alger s-au ridicat baricade şi „ultrapatrioţii" au tras în jandarmii francezi. Însă revolta s-a risipit în faţa intransigenţei lui de Gaulle, iar ofiţerii superiori de o loialitate îndoielnică (inclusiv Massu şi superiorul său, generalul Maurice Challe) au fost transferaţi în afara Algeriei. Cu toate acestea, tulburările au continuat, culminând în aprilie 1961 cu un puci militar eşuat care fusese inspirat de nou-formata OAS (*Organisation de l'Armée Secrète*). Conspiratorii n-au reuşit să-l descurajeze pe de Gaulle, care a denunţat pe postul naţional de radio „proclamaţia militară a câtorva generali în retragere". Principalele victime ale puciului au fost moralul şi imaginea internaţională (ce mai rămăsese

6. Referendumul a inaugurat a Cincea Republică, iar de Gaulle a fost ales primul ei preşedinte, trei luni mai târziu.

7. Când au abandonat Congo, belgienii au lăsat în urmă doar treizeci de absolvenţi de universitate congolezi pentru cele patru mii de poziţii administrative importante care trebuiau ocupate.

din ea) ale Armatei Franceze. Majoritatea covârşitoare a francezilor, dintre care mulţi aveau fii înrolaţi în Algeria, au tras concluzia că independenţa Algeriei era nu doar inevitabilă, ci chiar de dorit – şi asta, pentru binele Franţei, cât mai repede cu putinţă[8].

De Gaulle, realist ca întotdeauna, a început negocieri cu FLN în oraşul-staţiune Evian de pe malul lacului Geneva. Convorbirile iniţiale, în iunie 1960 şi apoi în iunie-iulie 1961, nu s-au soldat cu un compromis. O nouă încercare, în martie 1962, a fost mai reuşită : după doar zece zile de discuţii, cele două părţi au ajuns la un acord şi, pe 19 martie, după aproape opt ani de luptă neîntreruptă, FLN a declarat încetarea focului. Conform acordului de la Evian, de Gaulle a convocat un referendum duminică 1 iulie, la care poporul francez a votat într-o proporţie covârşitoare pentru eliberarea de cătuşa algeriană. Două zile mai târziu, Algeria era stat independent.

Tragedia algeriană nu s-a sfârşit însă aici. OAS se dezvoltase într-o organizaţie clandestină puternică, dedicată la început păstrării Algeriei franceze şi apoi, după ce nu reuşise acest lucru, pedepsirii celor care „trădaseră" cauza. Numai în februarie 1962, militanţii şi bombele OAS au ucis 553 de oameni. Spectaculoasele tentative de asasinat asupra ministrului Culturii André Malraux şi asupra lui de Gaulle însuşi au eşuat, deşi un plan de atacare prin surprindere a maşinii preşedintelui în suburbia pariziană Petit Clamart a fost foarte aproape de reuşită. Timp de câţiva ani, la începutul deceniului şase, Franţa a fost supusă unei ameninţări teroriste hotărâte şi tot mai disperate. Deşi serviciile secrete franceze au anihilat în cele din urmă OAS, amintirea tragediei a rămas.

Între timp, împotriva voinţei lor, milioane de algerieni erau împinşi spre exil în Franţa. Europenii din Algeria, *les pieds-noirs*, s-au aşezat în mare parte în sudul Franţei ; prima generaţie a purtat multă vreme ranchiună autorităţilor franceze care le-au trădat cauza, obligându-i să-şi părăsească slujbele şi proprietăţile. Evreii algerieni au părăsit şi ei ţara, îndreptându-se spre Israel sau, cei mai mulţi – asemenea evreilor marocani înaintea lor –, spre Franţa, unde vor forma cu vremea cea mai mare comunitate evreiască din vestul Europei, predominant sefardă. Mulţi arabi au părăsit şi ei Algeria independentă. Unii au plecat pentru că anticipau guvernarea opresivă şi dogmatică a Frontului de Eliberare Naţională. Alţii, în special cei care cooperaseră cu francezii sau serviseră ca personal auxiliar pe lângă poliţia franceză şi autorităţile militare – aşa-numiţii *harkis* –, au fugit de furia previzibilă a naţionaliştilor victorioşi. Mulţi dintre ei au fost prinşi şi au suferit o răzbunare cumplită, iar cei care au ajuns teferi în Franţa n-au primit nici o mulţumire din partea francezilor, sacrificiile lor nefiind cu adevărat recunoscute sau recompensate.

Franţa se grăbea să uite trauma algeriană. Acordurile de la Evian din 1962 au însemnat pentru francezi sfârşitul a cinci decenii de război şi teamă de conflict. Populaţia era sătulă de crize, lupte, ameninţări, zvonuri şi conspiraţii. A Patra Republică supravieţuise doar doisprezece ani. Neiubită şi neplânsă de nimeni, ca a fost dintru început slăbită dramatic de absenţa unui executiv eficient – moştenire a

8. Între 1954 şi 1962, în Algeria au activat 2 milioane de soldaţi francezi, din care 1,2 milioane au fost mobilizaţi.

experienţei Vichy, care i-a făcut pe legiuitorii postbelici reticenţi faţă de edificarea unei preşedinţii puternice. Ea a fost handicapată de un sistem parlamentar şi electoral care favoriza pluripartitismul şi producea guverne de coaliţie instabile. A adus schimbări sociale fără precedent, care au generat însă reacţii politice ireductibil opuse. Pierre Poujade, un librar din Saint-Céré, în sud-vestul îndepărtat al Franţei, a format primul partid protestatar din Europa dedicat unei cauze unice : ţelul său era să apere *des petits, des matraqués, des spoliés, des laminés, des humiliés* – pe cei mici, chinuiţi, jefuiţi, minţiţi, umiliţi, lăsaţi în urmă de istorie. Cincizeci şi doi de deputaţi antisistem „poujadişti" au câştigat fotolii în parlament la alegerile naţionale din 1956.

Dar, mai presus de toate, prima republică franceză de după război a fost trasă în jos de luptele sale coloniale. Aidoma Vechiului Regim, a Patra Republică a fost schilodită de costul războiului. Din decembrie 1955 până în decembrie 1957, Franţa şi-a pierdut două treimi din rezerva valutară, în pofida creşterii susţinute a economiei. Controlul ratelor de schimb, ratele de schimb multiple (asemenea celor din blocul sovietic în deceniile ulterioare), datoria externă, deficitul bugetar şi inflaţia cronică – toate acestea puteau fi atribuite cheltuielilor scăpate de sub control în timpul războaielor coloniale purtate fără succes din 1947 până în 1954 şi, în continuare, din 1955. Guverne de toate culorile s-au scindat şi au căzut în faţa acestor obstacole. Chiar şi cu *o armată loială, a Patra Republică ar fi trebuit să depună un efort imens pentru a se* ridica deasupra acestor încercări, la doar un deceniu după cea mai grea înfrângere militară din istoria naţiunii şi o umilitoare ocupaţie de patru ani. E de mirare că a rezistat chiar şi atât.

Instituţiile celei de-a Cincea Republici a lui Charles de Gaulle au fost cu bună ştiinţă construite în aşa fel încât să evite defectele predecesoarei sale. Importanţa Adunării Naţionale şi a partidelor politice a fost redusă, iar executivul – întărit considerabil : Constituţia îi dădea preşedintelui un control şi o iniţiativă considerabile în definirea liniei politice, precum şi superioritate absolută asupra prim-ministrului, pe care îl putea numi şi demite practic după bunul său plac. De Gaulle a propus ca preşedintele republicii să fie ales direct, prin sufragiu universal (iar nu de către Adunare, ca până atunci) ; acest amendament la Constituţie a fost aprobat cu entuziasm într-un referendum, la 28 octombrie 1962. Susţinut de instituţii, de trecut şi de personalitatea sa – precum şi de amintirea colectivă a alternativei –, preşedintele francez dispunea acum de mai multă putere decât oricare alt şef de stat sau de guvern liber ales din lume.

În politica internă, de Gaulle s-a mulţumit să lase treburile zilnice în seama miniştrilor săi. Programul de reforme economice radicale, care începuse cu emiterea unei noi monede la 27 decembrie 1958, a urmat recomandările anterioare ale Fondului Monetar Internaţional şi a contribuit direct la stabilizarea situaţiei financiare incerte a Franţei. Cu toată alura sa de mandarin, de Gaulle era prin natura lui un radical, fără teamă de schimbare : aşa cum scrisese în *Vers l'armée de métier*, un tratat din tinereţe despre reforma armatei, „nimic nu durează dacă nu este reînnoit în permanenţă". Nu este surprinzător, aşadar, că cele mai semnificative transformări în infrastructura de transport, planificarea urbană şi investiţiile industriale dirijate de stat au fost concepute şi lansate sub administraţia sa.

Dar, ca mai toate acţiunile lui de Gaulle ce vizau modernizarea internă, cum ar fi ambiţiosul plan al lui Malraux de restaurare şi curăţare a tuturor clădirilor publice istorice din Franţa, aceste schimbări concurau întotdeauna la un obiectiv politic mai amplu: Franţa trebuia să-şi regăsească *la grandeur*. Precum generalul Franco în Spania (cu care, de altfel, nu avea nimic în comun), de Gaulle vedea stabilizarea şi modernizarea economică drept arme pentru recâştigarea gloriei naţionale. Franţa se afla într-un declin continuu cel puţin din 1871, o traiectorie sumbră marcată de înfrângeri militare, umilinţe diplomatice, retragerea din colonii, declinul economic şi instabilitatea internă. Scopul generalului era să pună capăt erei declinului francez. *„Toată viaţa mea – scria el în memoriile de război – mi-am făcut o anumită idee* despre Franţa." Era timpul s-o transpună în realitate.

Arena aleasă de preşedintele francez a fost politica externă - alegere dictată atât de gustul personal, cât şi de imperioasa *raison d'État*. De Gaulle fusese afectat de repetata *umilire* suferită de Franţa – mai puţin din partea inamicului german în 1940, cât din partea aliaţilor anglo-americani mai târziu. El n-a uitat niciodată izolarea sa umilitoare din timpul războiului, când era la Londra reprezentantul modest şi ignorat al Franţei. Percepţia sa corectă asupra realităţii militare l-a împiedicat să-şi exprime durerea, împărtăşită de alţi francezi, atunci când britanicii au scufundat mândra flotă mediteraneană a Franţei la Mers-el-Kebir în iulie 1940 – dar amintirea acestui fapt nu l-a părăsit niciodată.

De Gaulle avea motive solide să nutrească sentimente ambivalente faţă de Washington, unde Franklin Roosevelt nu-l luase niciodată în serios. Statele Unite menţinuseră cu regimul de la Vichy relaţii mult mai bune decât ar fi fost decent sau prudent. Franţa a lipsit de la negocierile aliate din timpul războiului, şi chiar dacă acest lucru i-a permis ulterior lui de Gaulle să se lepede cu cinism de orice responsabilitate pentru înţelegerile de la Yalta (cu care, de altfel, în sinea lui era de acord), amintirea faptului îl irita. Dar cele mai grele umilinţe au venit după victorie. Franţa a fost efectiv exclusă din toate deciziile majore privind Germania. Informaţiile secrete pe care Marea Britanie şi SUA le schimbau între ele n-au fost niciodată transmise Franţei (considerată pe bună dreptate o potenţială sursă de scurgeri informaţionale periculoase). „Clubul" nuclear nu a inclus Franţa, care s-a văzut astfel redusă la o insignifianţă fără precedent în calculele militare internaţionale.

Şi mai rău, Franţa a fost total dependentă de SUA în războiul colonial pe care l-a purtat în Asia. În octombrie 1956, când Marea Britanie, Franţa şi Israelul au complotat să atace Egiptul lui Nasser, preşedintele american Eisenhower i-a presat pe britanici să se retragă, stârnind furia neputincioasă a Franţei. Un an mai târziu, în noiembrie 1957, diplomaţii francezi spumegau în van în timp ce britanicii şi americanii livrau arme Tunisiei, în ciuda temerilor franceze că acestea ar fi putut ajunge în mâinile rebelilor algerieni. La scurtă vreme după ce a venit la putere în 1958, însuşi de Gaulle a fost informat fără menajamente de generalul Norstad, comandantul american al NATO, că nu va primi detalii despre amplasamentul armelor nucleare americane pe teritoriul francez.

Aceasta era situaţia politicii externe în momentul în care de Gaulle a primit puteri prezidenţiale depline. El nu aştepta prea multe de la americani. De la arme nucleare

până la poziţia privilegiată a dolarului în lume ca monedă valutară de rezervă, America avea o poziţie care îi permitea să-şi impună interesele asupra restului alianţei – şi era de aşteptat să o facă. Deşi nu puteai avea încredere în americani, comportamentul lor era previzibil; important era să nu depinzi de Washington, aşa cum depinsese Franţa în Indochina şi în Suez. Franţa trebuia să-şi apere poziţia cât putea de bine, procurându-şi, de exemplu, arme nucleare. Faţă de Marea Britanie, atitudinea lui de Gaulle era însă mai complicată.

Ca mai toată lumea, preşedintele francez îşi imagina că Marea Britanie va face eforturi să-şi menţină poziţia de mijloc între Europa şi America şi că, silită să facă o alegere, Londra ar fi optat pentru aliatul său de peste Atlantic în defavoarea vecinilor europeni. Această intuiţie a fost confirmată fără putinţă de tăgadă în decembrie 1962, când prim-ministrul britanic Harold Macmillan s-a întâlnit cu preşedintele Kennedy la Nassau, în Bahamas, şi a acceptat un aranjament prin care SUA urma să furnizeze Marii Britanii rachete nucleare Polaris cu lansare submarină (ca parte a unei forţe multilaterale care plasa armele nucleare britanice sub controlul Statelor Unite).

De Gaulle spumega. Deşi înainte de a merge la Nassau Macmillan se întâlnise cu de Gaulle la Rambouillet, el nu lăsase să se întrevadă nimic din ceea ce urma. Aşadar Nassau era încă un aranjament anglo-american pus la cale pe la spatele Franţei. Situaţia a devenit de nesuportat când francezilor li s-au oferit rachete Polaris în condiţii similare, însă fără ca Franţa să fi participat la discuţii. Acesta era contextul în care, la 14 ianuarie 1963, de Gaulle a anunţat la o conferinţă de presă că Franţa avea să se opună cererii Marii Britanii de a adera la Comunitatea Economică Europeană. Dacă Marea Britanie dorea să fie un satelit al Statelor Unite, foarte bine – însă nu putea fi şi „europeană" în acelaşi timp. În paralel, de Gaulle s-a orientat, după cum am văzut, către Bonn şi a semnat Tratatul cu Republica Federală – plin de încărcătură simbolică, dar lipsit de obiect.

Ideea că Franţa putea compensa vulnerabilitatea la presiunile anglo-americane printr-o aliniere cu vechiul său inamic de peste Rin nu era câtuşi de puţin nouă. În iunie 1926, diplomatul francez Jacques Seydoux îi informa pe superiorii săi politici, într-o notă confidenţială, că „este mai bine să conlucrăm cu germanii şi să dominăm Europa decât să ne punem împotriva lor... o reconciliere franco-germană ne va permite să ieşim şi mai rapid din strânsoarea anglo-americană"[9]. Un raţionament similar ghidase calculele diplomaţilor conservatori care l-au susţinut pe Pétain în 1940. Dar, în cazul tratatului cu Germania din 1963, o asemenea strategie nu avea mare însemnătate practică. Francezii nu plănuiau să iasă din NATO, iar de Gaulle nu avea nici cea mai mică intenţie să se lase atras în vreo stratagemă germană de revizuire a acordurilor postbelice din Est.

Tratatul din 1963 şi noul condominiu franco-german au confirmat orientarea fermă a Franţei către Europa. Pentru Charles de Gaulle, lecţia secolului XX a fost că Franţa nu putea spera să-şi recapete gloria pierdută decât investind în proiectul european şi modelându-l în aşa fel încât să servească obiectivelor Franţei. Algeria era

9. *Apud* Fernand L'Huillier, *Dialogues Franco-Allemandes, 1925-1933* (Strasbourg, 1971), pp. 35-36.

pierdută. Coloniile o urmau. Anglo-americanii, ca întotdeauna, nu manifestau nici un fel de compasiune. Înfrângerile şi pierderile succesive din ultimele decenii nu-i lăsau Franţei nici o alternativă, dacă mai voia să recupereze ceva din influenţa trecută. Cum îl consola Adenauer pe prim-ministrul francez Guy Mollet în ziua în care francezii au fost forţaţi de presiunea americană şi retragerea britanică să stopeze operaţiunile militare de la Suez: „Europa va fi răzbunarea voastră".

Cu o excepţie importantă, retragerea britanicilor din imperiu a fost foarte diferită de cea a francezilor. Moştenirea colonială a Marii Britanii era mai vastă şi mai complicată. Imperiul Britanic, ca şi cel sovietic, deşi slăbit, supravieţuise intact războiului. Marea Britanie era puternic dependentă de fermierii din imperiu pentru asigurarea alimentelor de bază (spre deosebire de Franţa, unde producţia internă era suficientă, iar teritoriile imperiale, în mare parte tropicale, produceau bunuri de cu totul altă natură); în anumite arene ale războiului mondial – Africa de Nord în special –, Commonwealthul contribuise cu un număr mai mare de soldaţi decât britanicii. Rezidenţii Marii Britanii erau, aşa cum am văzut, mult mai conştienţi decât francezii că trăiau în inima unui imperiu. Unul dintre motivele pentru care Londra era mult mai mare decât Parisul era că prosperase datorită rolului său imperial de port, antrepozit comercial, centru de producţie şi capitală financiară. Ghidul intern al BBC îi avertiza pe angajaţi să nu uite de audienţa predominant necreştină de peste mări: „Remarcele condescendente, nemaivorbind de cele peiorative, la adresa budiştilor, hinduşilor, musulmanilor şi aşa mai departe... reprezintă insulte grave şi trebuie evitate în mod absolut".

Însă, după 1945, britanicii nu puteau spera în mod realist să-şi conserve moştenirea imperială. Resursele ţării erau epuizate, iar costurile menţinerii, fie şi numai a imperiului indian, nu mai erau compensate de vreun avantaj economic sau strategic: exporturile către subcontinentul indian, care în 1913 formau aproape o optime din totalul exporturilor britanice, ajunseseră după al doilea război mondial la doar 8,3% şi erau în scădere. În orice caz, toată lumea înţelegea că tendinţa spre independenţă era de nestăvilit. Commonwealthul fusese creat prin Statutul de la Westminster din 1931 pentru a elimina mişcările bruşte spre independenţa colonială, oferind un cadru în care teritoriile autonome şi semiautonome rămâneau legate prin loialitate şi obedienţă de Coroana britanică, scutite însă de simbolurile neplăcute ale dominaţiei imperiale. Acum însă Commonwealthul era pe cale să devină un club al fostelor colonii, state independente pe care statutul de membru nu le obliga la nimic în plus faţă de ce le dictau propriile interese şi sentimente.

India, Pakistanul şi Birmania au obţinut independenţa în 1947, iar Ceylonul, în anul următor. Procesul nu a fost deloc unul paşnic – milioane de hinduşi şi musulmani au fost masacraţi în epurările etnice şi schimburile de populaţie care au urmat –, dar puterea colonială în sine s-a retras relativ intactă. Numai insurgenţa comunistă din Malaysia învecinată a determinat guvernul britanic să declare în iunie 1948 starea de urgenţă, care avea să fie ridicată abia doisprezece ani mai târziu, după înfrângerea definitivă a rebelilor. În general însă – şi în pofida retragerii din India şi din ţările vecine a mii de rezidenţi şi administratori coloniali –, plecarea Marii Britanii din Asia de Sud a fost mai ordonată şi mai puţin traumatică decât ar fi fost de aşteptat.

În Orientul Mijlociu lucrurile erau mai complicate. În 1948, Marea Britanie a abandonat responsabilităţile pe care le avea pe teritoriul Mandatului Britanic al Palestinei în circumstanţe umilitoare, dar fără prea multă vărsare de sânge (din nou, din punctul de vedere al britanicilor). Conflictul dintre arabi şi evrei s-a dezlănţuit abia după ce britanicii au ieşit din scenă. În Irak, unde Marea Britanie şi America aveau interese petroliere comune, americanii i-au înlocuit treptat pe britanici ca influenţă imperială dominantă. Egiptul a reprezentat însă locul – deşi, culmea, nu fusese niciodată o colonie britanică în sensul convenţional al cuvântului – unde Marea Britanie a resimţit din plin umilinţele şi drama decolonizării, suferind o înfrângere de proporţii istorice. În criza Suezului din 1956, Marea Britanie a suferit pentru prima dată o umilinţă internaţională (care a ilustrat şi a accelerat declinul ţării) de tipul celor cu care francezii se obişnuiseră.

Interesul britanic în Egipt era direct determinat de importanţa Indiei, căreia i se adăugase în ultimii ani nevoia de petrol. Trupele britanice au capturat Cairo pentru prima dată în 1882, la treisprezece ani după deschiderea Canalului Suez, administrat de la Paris de compania cu acelaşi nume. Înaintea primului război mondial, Egiptul a fost condus practic de un consul britanic (în persoana formidabilului lord Cromer). Din 1914 până în 1922, Egiptul a fost protectorat britanic, iar apoi a devenit stat independent. Relaţiile dintre cele două ţări au rămas stabile pentru o vreme, fiind consfinţite de un tratat în 1936. Dar în octombrie 1952 noul guvern din Cairo, condus de ofiţerii de armată care îl răsturnaseră pe regele egiptean Faruk, a abrogat tratatul. Temându-se să nu-şi piardă accesul privilegiat la o cale maritimă strategică, britanicii au reocupat zona Canalului.

Doi ani mai târziu, Gamal Abdul Nasser, unul dintre ofiţerii revoluţionari, devenit între timp şef al guvernului, a început să exercite presiuni pentru retragerea soldaţilor britanici de pe teritoriul egiptean. Englezii erau dispuşi să ajungă la un compromis, întrucât aveau nevoie de cooperarea egipteană. Regatul Unit se baza tot mai mult pe petrolul ieftin importat prin Canalul Suez şi plătit în lire sterline. Dacă această sursă ar fi fost întreruptă sau dacă arabii ar fi decis să refuze plata în lire, Marea Britanie ar fi fost nevoită să-şi folosească rezervele financiare ca să cumpere dolari şi să importe petrol din altă parte. Mai mult, aşa cum avertiza ministrul de Externe Anthony Eden cabinetul britanic în februarie 1953, „ocupaţia ar putea fi menţinută prin forţă, însă, în cazul Egiptului, baza militară necesară ocupaţiei nu foloseşte la nimic dacă nu e deservită de localnici".

Ca urmare, în octombrie 1954, Londra a semnat un acord pentru evacuarea bazei din Suez până în 1956, cu o clauză de „reactivare" a prezenţei militare britanice în Egipt în cazul în care interesele britanice ar fi fost ameninţate de atacuri asupra sau din partea statelor din zonă. Acordul a fost respectat, ultimii soldaţi britanici fiind evacuaţi din Suez la 13 iunie 1956. Dar între timp, colonelul Nasser, care se autoproclamase preşedinte al Egiptului în noiembrie 1954, devenise o problemă în sine. El era o figură proeminentă în noua mişcare a statelor independente din Africa şi Asia, care se întruniseră la o conferinţă în Bandung (Indonezia) în aprilie 1955 şi condamnaseră „colonialismul în toate manifestările sale". Era o figură charismatică pentru arabii radicali din întreaga regiune. Şi începuse să suscite şi interesul sovieticilor :

în septembrie 1955, Egiptul anunţa cumpărarea unei mari cantităţi de arme din Cehoslovacia.

Ca urmare, în 1956 britanicii îl considerau pe Nasser un pericol : un despot radical pus de-a curmezişul unei căi maritime vitale şi un exemplu prost pentru ceilalţi. Eden şi consilierii săi îl comparau regulat cu Hitler : o ameninţare care trebuia înlăturată, nu doar atenuată. Parisul era de aceeaşi părere, deşi antipatia francezilor faţă de Nasser ţinea mai puţin de ameninţarea pe care acesta o reprezenta pentru Suez sau de prietenia tot mai strânsă cu blocul sovietic şi mai mult de influenţa sa nocivă asupra supuşilor francezi din Africa de Nord. Nici Statele Unite nu erau prea încântate de preşedintele Egiptului. Pe 18 iulie 1956, în Iugoslavia, la o întâlnire cu Tito şi prim-ministrul Indiei Jawaharlal Nehru, Nasser a semnat o declaraţie comună de nealiniere, disociind explicit Egiptul de orice dependenţă faţă de Vest. Americanii s-au simţit jigniţi : în ciuda faptului că, în noiembrie 1955, iniţiaseră discuţii cu Egiptul în legătură cu finanţarea americană pentru construcţia barajului de la Assuan, secretarul de stat american Dulles a întrerupt negocierile la 19 iulie. O săptămână mai târziu, la 26 iulie, Nasser naţionaliza Compania Canalului Suez[10]

Reacţia iniţială a puterilor occidentale a fost formarea unui front comun : Marea Britanie, SUA şi Franţa au convocat o conferinţă la Londra pentru a decide adoptarea unei atitudini. Conferinţa s-a ţinut conform înţelegerii şi, la 23 august, a fost conceput un plan pe care ministrul australian Robert Menzies urma să i-l prezinte lui Nasser. Acesta însă l-a respins. Cei trei s-au întâlnit din nou între 19 şi 21 septembrie şi de această dată au convenit să formeze o Asociaţie a Utilizatorilor Canalului Suez. În acelaşi timp, britanicii şi francezii au anunţat că vor aduce disputa asupra Suezului în atenţia Naţiunilor Unite.

Până în acest punct, britanicii avuseseră grijă să-şi sincronizeze reacţiile la acţiunile lui Nasser cu cele ale Washingtonului. Marea Britanie avea încă mari datorii către SUA, cărora le plătea dobândă pentru împrumuturi aflate în derulare ; în 1955, presiunea asupra lirei sterline aproape că determinase Londra să solicite să fie temporar exonerată de aceste plăţi. Londra suspecta dintotdeauna intenţiile americanilor în zonă : Washingtonul, se credea, plănuia să ia locul Marii Britanii în Orientul Mijlociu, ceea ce explica de ce purtătorii de cuvânt americani adoptau uneori o retorică anticolonialistă – probabil cu intenţia de a seduce elitele locale. Cu toate acestea, relaţiile dintre cele două ţări erau în general bune. Coreea şi dinamica Războiului Rece aplanaseră resentimentele reciproce din anii '40 şi britanicii credeau că se pot baza pe simpatia americanilor faţă de interesele şi obligaţiile internaţionale ale Marii Britanii. Şi astfel, chiar dacă Eisenhower însuşi le spusese că îşi făceau prea multe griji cu privire la Nasser şi ameninţarea pe care acesta o reprezenta, liderii britanici erau convinşi că SUA i-ar fi sprijinit fără ezitare dacă se ajungea la un conflict.

Acesta era contextul în care prim-ministrul britanic Anthony Eden (care luase cu un an înainte locul lui Churchill) a purces la reglarea conturilor cu enervantul egiptean. Indiferent ce declarau în public, britanicii şi francezii îşi pierduseră răbdarea cu

10. Canalul se aflase dintotdeauna pe teritoriul egiptean şi era indiscutabil parte din Egipt, însă majoritatea profitului obţinut revenea unei companii străine.

Organizaţia Naţiunilor Unite şi procedurile ei alambicate. Ei *nu doreau* o soluţie diplomatică. În timp ce oficial se convocau conferinţe şi se discutau planuri internaţionale în funcţie de acţiunile lui Nasser, guvernul britanic începuse negocieri secrete cu Franţa, plănuind o invazie militară comună a Egiptului. La 21 octombrie, planul a fost extins pentru a include Israelul, care a participat alături de britanici şi francezi la negocierile ultrasecrete de la Sèvres. Interesele Israelului erau destul de clare: graniţa sa cu Egiptul fusese trasată prin armistiţiul din februarie 1949, însă ambele părţi o considerau temporară şi lansau raiduri frecvente, mai ales peste frontiera din Gaza. Egiptenii blocaseră Golful Aqaba încă din iulie 1951, restricţie asupra comerţului şi libertăţii de mişcare israeliene pe care Ierusalimul era hotărât s-o înlăture. Israelul voia înlăturarea lui Nasser pentru a-şi atinge obiectivele teritoriale şi de securitate în Sinai şi în zona limitrofă.

Conspiratorii de la Sèvres au ajuns la un acord. Israelul urma să atace armata egipteană în Sinai şi să ocupe întreaga peninsulă, inclusiv Canalul Suez, de pe latura ei vestică. Franţa şi Marea Britanie urmau să dea un ultimatum ambelor părţi combatante cerându-le să se retragă şi apoi, pretinzând că acţionează în numele comunităţii internaţionale ca părţi dezinteresate în conflict, urmau să atace Egiptul, întâi din aer şi apoi de pe mare. Ele urmăreau să preia controlul Canalului, să declare că Egiptul nu este capabil să administreze o resursă atât de importantă în mod echitabil şi eficient, să restabilească *status quo ante* şi să-l submineze decisiv pe Nasser. Planul a fost ţinut, într-adevăr, în secret absolut: în Marea Britanie, numai Eden şi patru miniştri de rang înalt din cabinetul său aveau cunoştinţă de protocolul semnat la Sèvres după trei zile de discuţii, între 21 şi 24 octombrie.

La început, totul a decurs conform planului. Pe 29 octombrie, la două săptămâni după ce Consiliul de Securitate al ONU eşuase în încercarea de a găsi o soluţie pentru Suez (din cauza votului sovietic) şi la numai o săptămână după întâlnirea de la Sèvres, forţele israeliene au intrat în Sinai. Vasele de război britanice au părăsit baza din Malta, îndreptându-se spre est. În ziua următoare, Marea Britanie şi Franţa s-au opus prin veto unei rezoluţii ONU care cerea Israelului să se retragă şi au adresat un ultimatum Israelului şi Egiptului, cerând cu ipocrizie *ambelor* părţi să înceteze lupta şi să accepte o ocupaţie anglo-franceză a zonei Canalului. A doua zi, avioanele britanice şi franceze au atacat aeroporturile egiptene. În 48 de ore de la începerea atacului, israelienii ocupaseră Peninsula Sinai şi fâşia Gaza, ignorând apelul de încetare a focului lansat de Adunarea Generală a ONU. De cealaltă parte, egiptenii au scufundat nave în Canalul Suez, blocând astfel traficul vaselor comerciale. Două zile mai târziu, primele trupe de infanterie anglo-franceze debarcau în Egipt.

În acel moment, complotul a început să se destrame. La 6 noiembrie, Dwight Eisenhower a fost reales preşedinte al Statelor Unite. Administraţia de la Washington era furioasă din cauza şiretlicului anglo-francez şi scandalizată de minciunile care i se serviseră despre intenţiile reale ale aliaţilor săi: Londra şi Parisul ignoraseră, atât în literă, cât şi în spirit, Declaraţia Tripartită din 1950 prin care Marea Britanie, Franţa şi Statele Unite se obligau să acţioneze împotriva agresorului în cazul unui conflict arabo-israelian. SUA au început să exercite, pe căi publice şi private, o presiune considerabilă asupra Marii Britanii pentru a o determina să oprească invazia din

Egipt, amenințând chiar să sisteze ajutorul financiar. Șocat de opoziția manifestă a americanilor, însă incapabil să facă față căderii accelerate a lirei sterline, Eden a ezitat puțin, dar apoi a capitulat. Pe 7 noiembrie, la doar două zile după ce primii parașutiști britanici aterizaseră la Port Said, forțele britanice și franceze au încetat focul. În aceeași zi, ONU autoriza trimiterea în Egipt a unei forțe de menținere a păcii, acceptată de Nasser pe 12 noiembrie, cu condiția ca suveranitatea egipteană să nu fie știrbită. Trei zile mai târziu, trupele ONU au sosit în Egipt, iar la 4 decembrie au intrat în Sinai.

Între timp, britanicii și francezii și-au anunțat retragerea din Suez, care a durat până pe 22 decembrie. Marea Britanie, ale cărei rezerve de lire sterline și dolari scăzuseră cu 279 de milioane de dolari în decursul crizei, a primit promisiuni de ajutor financiar din partea americanilor (concretizat sub forma unei linii de credit de 500 de milioane de dolari de la Banca Americană de Import-Export). La 10 decembrie, FMI a aprobat un împrumut de 561,47 de milioane de dolari pentru Marea Britanie și un angajament de stand-by pentru încă 738 de milioane. După ce a obținut din partea Statelor Unite garanții publice privind dreptul de trecere prin Golful Aqaba și Strâmtoarea Tiran, Israelul și-a retras trupele din Gaza în prima săptămână din martie 1957. La o săptămână după retragerea trupelor anglo-franceze a început dragarea Canalului Suez, care a fost redeschis pe 10 aprilie 1957. A rămas în posesia egiptenilor.

Fiecare țară implicată a învățat ceva din acest dezastru. Israelienii, în pofida dependenței lor de armamentul francez, au înțeles că viitorul lor depindea de legăturile cât mai strânse cu Washingtonul – în special după ce președintele american a anunțat în ianuarie 1957 „doctrina Eisenhower", care stipula că SUA vor folosi forța armată în cazul unei agresiuni a Internaționalei Comuniste în Orientul Mijlociu. Poziția lui Nasser în lumea nealiniată a fost consolidată de faptul că sfidase cu succes vechile puteri coloniale. Influența lui morală și puterea exemplului asupra naționaliștilor arabi a atins acum noi culmi, confirmând temerile francezilor. Dezastrul din Egipt prevestea și mai multe probleme cu francezii din Algeria.

Pentru Statele Unite, aventura din Suez a fost un mod de a-și reaminti propriile responsabilități, dar și o ocazie de a-și încorda mușchii. Eisenhower și Dulles detestau modul în care Mollet și Eden contaseră pe sprijinul necondiționat al americanilor. Ei erau iritați de francezi și britanici: nu doar pentru că se angajaseră în secret într-o expediție atât de prost planificată și executată, dar și pentru momentul ales. Criza Suezului aproape a coincis cu ocuparea Ungariei de către sovietici. Implicându-se într-un complot imperialist flagrant împotriva unui singur stat arab, cu intenția vădită de a se răzbuna pe acesta fiindcă își exercitase suveranitatea teritorială, Londra și Parisul au distras atenția întregii lumi de la ce se petrecea în Europa de Est: Uniunea Sovietică invadase un stat independent și îi anihilase guvernul. Ele puseseră interesele proprii (anacronice, în viziunea Washingtonului) înaintea intereselor NATO.

Mai grav era că francezii și britanicii au făcut Moscovei un cadou propagandistic nemaivăzut. URSS n-a avut aproape nici un rol în criza propriu-zisă: nota sovietică din 5 noiembrie care amenința Franța, Marea Britanie și Israelul cu acțiuni militare dacă nu acceptă o încetare a focului a avut o influență minimă asupra desfășurării evenimentelor, iar Hrușciov și colegii săi nu intenționau să o pună în aplicare. Dar

permiţând Moscovei să interpreteze, chiar şi numai simbolic, rolul de protectoare a părţii agresate, Franţa şi Marea Britanie au distribuit Uniunea Sovietică într-un rol în care ea va improviza cu aplomb în deceniile următoare. Datorită crizei Suezului, diviziunile şi retorica Războiului Rece vor fi importate tocmai în Orientul Mijlociu şi Africa.

Consecinţele erorii din Suez au fost resimţite cel mai acut de Marea Britanie. Au trecut mulţi ani până când au fost dezvăluite public toate ramificaţiile conspiraţiei împotriva lui Nasser, deşi mulţi le-au bănuit încă de la început. În numai câteva săptămâni însă, Anthony Eden a fost forţat să demisioneze, umilit de incompetenţa strategiei militare pe care o aprobase şi de refuzul americanilor, exprimat deschis, de a o susţine. Deşi Partidul Conservator, aflat la putere, nu a fost afectat prea mult în alegeri – sub conducerea lui Harold Macmillan, care participase cu oarecare reţineri la planificarea expediţiei din Suez, conservatorii au câştigat alegerile generale din 1959 cu un avantaj confortabil –, guvernul britanic a fost silit la o reevaluare radicală a politicii sale externe.

Prima lecţie a Suezului a fost că Marea Britanie nu mai putea menţine o prezenţă colonială globală. După cum se văzuse în mod clar, ţara nu avea resursele economice *şi militare necesare, iar în urma unei demonstraţii atât de concrete a limitelor britanice*, ca se putea aştepta să se confrunte cu cereri tot mai numeroase de independenţă. După o pauză de un deceniu, în care doar Sudanul (în 1956) şi Malaysia (în 1957) rupseseră legăturile cu Marea Britanie, ţara a intrat într-o fază accelerată de decolonizare, îndeosebi în Africa. Coasta de Aur şi-a căpătat în 1957 libertatea sub numele de Ghana, primul stat independent dintr-o lungă serie. Între 1960 şi 1964, alte 17 colonii britanice au organizat ceremonii de independenţă, iar demnitarii britanici au cutreierat lumea în lung şi-n lat pentru a da jos steagul Regatului Unit şi a instaura noi guverne. Commonwealthul, care în 1950 avea doar opt membri, a ajuns în 1965 la 21, cărora li se vor adăuga în timp alţii.

În comparaţie cu trauma Algeriei sau cu consecinţele catastrofale ale retragerii Belgiei din Congo în 1960, destrămarea Imperiului Britanic a fost relativ paşnică. Dar au existat şi excepţii. În estul şi îndeosebi în sudul Africii, destrămarea imperiului s-a dovedit mai controversată decât fusese în Africa de Vest. Când Harold Macmillan i-a informat pe sud-africani, într-o cuvântare faimoasă ţinută la Cape Town în 1960, că „vântul schimbării suflă peste acest continent şi, fie că ne place sau nu, această dezvoltare a conştiinţei [africane] este o realitate politică", el nu aştepta o reacţie favorabilă şi nici nu i s-a oferit aşa ceva. Coloniştii albi din Africa de Sud au proclamat republica în 1961 şi au ieşit din Commonwealth pentru a putea menţine guvernul bazat pe apartheid instaurat în 1948. Patru ani mai târziu, în Rhodesia de Sud învecinată, coloniştii albi au proclamat în mod unilateral independenţa şi guvernarea autonomă a ţării. În ambele ţări, minoritatea conducătoare a mai reuşit timp de câţiva ani să suprime fără milă opoziţia internă.

Însă Africa de Sud era un caz aparte. În alte locuri – de exemplu, în Africa de Est – comunităţile de colonişti albi, care aveau privilegii similare, şi-au acceptat soarta. Odată ce a devenit limpede că Londra nu avea nici resursele şi nici dorinţa să impună *statutul de colonie unei majorităţi care se opunea (lucru care nu era deloc evident la*

începutul anilor '50, când forțele britanice purtaseră un război murdar secret și brutal împotriva revoltelor Mau-Mau din Kenya), coloniștii europeni au acceptat inevitabilul și au plecat în liniște.

În 1968, guvernul laburist al lui Harold Wilson a tras concluzia finală și ineluctabilă a evenimentelor din noiembrie 1956 și a anunțat că forțele britanice vor fi de acum înainte permanent retrase din diferitele baze, porturi, antrepozite, porturi de alimentare cu combustibil și alte stabilimente din epoca imperială pe care țara le menținuse la „est de Suez" – inclusiv în fabulosul port natural Aden din Peninsula Arabică. Țara nu-și mai permitea să aibă pretenții coloniale. În general, această decizie a fost primită cu ușurare în Marea Britanie: așa cum prevăzuse Adam Smith la sfârșitul primului Imperiu Britanic în 1776, renunțarea la „ornamentele splendide și fastuoase ale imperiului" era cel mai bun mod de a stabiliza datoria țării, permițând Regatului să-și „adapteze viziunile și proiectele de viitor la mediocritatea reală a situației sale".

A doua lecție a Suezului, limpede pentru toată clasa politică britanică, a fost că Marea Britanie nu trebuia să se mai afle niciodată în opoziție față de Washington. Asta nu însemna că cele două țări aveau să fie mereu de acord – de exemplu, Londra a fost mult mai dispusă să acorde concesii Moscovei în privința Berlinului și Germaniei, atitudine care s-a soldat cu o anumită răceală în relațiile anglo-americane între 1957 și 1961. Dar faptul, demonstrat deja, că sprijinul Washingtonului nu era garantat în orice împrejurare, l-a împins pe Harold Macmillan exact spre contrariul concluziei trase de Charles de Gaulle. Indiferent de ezitări sau de sentimentele ambivalente față de anumite gesturi americane, guvernele britanice aveau să adere de acum înainte cu loialitate la pozițiile Statelor Unite. Numai astfel puteau spera să-i influențeze pe americani și să-și asigure sprijinul acestora în momentele critice. Această realiniere strategică va avea consecințe cruciale pentru Marea Britanie și pentru Europa.

Consecințele de lungă durată ale crizei din Suez s-au resimțit la nivelul societății *britanice. Începutul anilor '50 fusese neobișnuit de optimist pentru Marea Britanie și* în special pentru Anglia. Alegerea unui guvern conservator în 1951 și primele indicii ale unui avânt economic împrăștiaseră mohoreala egalitaristă a anilor de după război. În primii ani de domnie a noii regine, englezii au trăit o blândă vară indiană a satisfacției și bunăstării. Primul cuceritor al Everestului a fost un englez (1953) – condus cum se cuvine de un ghid colonial – și tot un englez a alergat pentru prima dată distanța de o milă în mai puțin de patru minute (în 1954). Mai mult, așa cum li se amintea frecvent, britanicii erau cei care realizaseră fisiunea atomului, inventaseră radarul, descoperiseră penicilina, proiectaseră motorul cu reacție și multe altele.

Tonul acelor ani – „noua epocă elisabetană", cum se spunea, cu un oarecare exces de entuziasm – este bine reflectat de cinematografia vremii. Cele mai populare filme britanice ale primei jumătăți a anilor '50 – comedii ca *Genevieve* (1953) sau *Doctor in the House* (1954) – descriu un sud al Angliei exuberant, tinerese, prosper și sigur de sine. Cadrele și personajele nu mai sunt cenușii sau chinuite, dar în alte privințe totul rămâne puternic tradițional: toți sunt inteligenți, tineri, educați, din clasa de mijloc, respectuoși și cu o exprimare aleasă. Era o Anglie unde domnișoarele care debutau în societate erau încă prezentate la Curte (un ritual anacronic și din ce în ce mai absurd, la care regina a renunțat în cele din urmă, în 1958), unde unul din cinci

parlamentari conservatori studiase la Eton şi unde procentul de studenţi proveniţi din clasa muncitoare era în 1955 acelaşi ca în 1925.

Pe lângă comediile sociale benigne, cinematograful englez a înflorit printr-o producţie constantă de filme de război: *The Wooden Horse* (1952), *The Cruel Sea* (1953), *The Dam Busters* (1954), *Cockleshell Heroes* (*Comando în ape inamice*, 1955), *The Battle of the River Plate* (1956). Inspirate, cu acurateţe istorică variabilă, de episoade de eroism britanic din al doilea război mondial (mai ales din luptele navale), aceste filme evocau consolator motivele britanicilor de a fi mândri – şi plini de sine. Fără a exalta conflictul, ele cultivau mitul războiului britanic, subliniind *importanţa camaraderiei ce unea personajele dincolo de rang şi ocupaţie*. Dacă se făcea vreo aluzie la tensiuni sociale sau diferenţe de clasă, tonul era sceptic-isteţ, nu resentimentar. Numai în *The Lavender Hill Mob* (1951) al lui Charles Crichton, cea mai caustică dintre comediile filmate în studiourile Ealing, transpare o umbră de comentariu social – un sortiment englezesc de poujadism: visurile şi resentimentele celor mici şi oropsiţi.

Din 1956, nuanţele au început să se întunece simţitor: filme de război ca *The Bridge on the River Kwai* (*Podul de pe râul Kwai*, 1957) sau *Dunkirk* (1958) aveau conotaţii subtile de interogaţie şi îndoială, de parcă încrederea în sine din anii '40 începuse să se fisureze. În 1960, *Sink the Bismarck*, un film de război turnat după vechile tipare, părea ciudat de anacronic şi chiar făcea notă discordantă cu noua stare de spirit. Tonul a fost dat de piesa îndrăzneaţă a lui John Osborne *Look Back in Anger* (*Priveşte înapoi cu mânie*), reprezentată pentru prima dată la Londra în 1956 şi transpusă doi ani mai târziu într-o adaptare cinematografică remarcabil de fidelă. În această dramă a frustrării şi deziluziei, protagonistul, Jimmy Porter, se sufocă într-o societate şi o căsătorie pe care nu poate nici să le abandoneze, nici să le schimbe. El o insultă pe Alison, soţia lui, pentru originea-i burgheză, iar ea este captivă între un soţ provenit din clasa muncitoare şi un tată bătrân (fost ofiţer în armata imperială din colonii), dezorientat şi rănit de o lume pe care nu o mai înţelege. Alison îl mustră cu blândeţe: „Tu suferi fiindcă totul s-a schimbat. Jimmy suferă fiindcă totul a rămas la fel. Şi nici unul dintre voi nu poate privi realitatea în faţă".

Poate că acest diagnostic al atmosferei instabile din Marea Britanie în momentul crizei Suezului nu era teribil de nuanţat, însă el conţinea o doză de adevăr. *Priveşte înapoi cu mânie* a apărut pe marile ecrane acompaniat de o sumedenie de filme într-o notă similară, cele mai multe bazate pe romane sau piese de teatru scrise în a doua jumătate a anilor '50: *Room at the Top* (*Drumul spre înalta societate*, 1959), *Saturday Night and Sunday Morning* (*Sâmbătă seara, duminică dimineaţa*, 1960), *The Loneliness of the Long-Distance Runner* (*Singurătatea alergătorului de cursă lungă*, 1962), *A Kind of Loving* (*Un fel de dragoste*, 1962), *The Sporting Life* (*Viaţă sportivă*, 1963). Filmele de la începutul anilor '50 aveau ca protagonişti fie actori din clasa de mijloc, scorţoşi şi cu accent de BBC (Kenneth Moore, Dirk Bogarde, John Gregson, Rex Harrison, Geoffrey Keene), fie „tipuri" londoneze simpatice, portretizate de obicei de actori evrei (Sidney James, Alfie Bass, Sidney Tafler sau Peter Sellers). Filmele de mai târziu, poreclite „drame de bucătărie" fiindcă înfăţişau viaţa de zi cu zi necosmetizată, erau jucate de o pleiadă de actori tineri – Tom Courtenay, Albert

Finney, Richard Harris şi Alan Bates. Ele erau plasate în *comunităţile muncitoreşti din* Nord, cu limbajul şi accentele corespunzătoare. Anglia apărea ca o lume divizată, înăcrită, cinică şi împietrită, cu iluziile spulberate. Singurul lucru pe care filmele de la începutul anilor '50 şi cele de la începutul anilor '60 îl aveau în comun era că femeile jucau întotdeauna roluri secundare şi toţi cei de pe ecran erau albi.

Dacă iluziile Imperiului fuseseră înecate în Suez, încrederea în sine a clasei de mijloc a Angliei insulare se afla de mult sub asediu. Dezastrul din 1956 n-a făcut decât să accelereze prăbuşirea acesteia. Semnalul simbolic dat de eşecul echipei naţionale de cricket a Angliei în faţa unei echipe din Indiile de Vest (în 1950 şi tocmai *pe „pământ sfânt", în casa spirituală a jocului* : terenul de cricket Lord's din Londra) a fost dureros înţeles trei ani mai târziu, când echipa de fotbal a Angliei a fost învinsă de echipa modestei Ungarii, chiar pe stadionul naţional şi cu surprinzătorul scor de 6-3. Anglia pierduse supremaţia în două competiţii internaţionale, la jocuri sportive pe care ea însăşi le inventase şi răspândise în întreaga lume.

Aceste semne nepolitice ale declinului naţional au avut un impact cu atât mai mare cu cât societatea britanică din acei ani era practic apolitică. Partidul Laburist, aflat în opoziţie în timpul crizei Suezului, a fost incapabil să întoarcă eşecul lui Eden în avantajul său, pentru că electoratul nu mai trecea experienţele realităţii prin filtrul partidelor politice. Ca şi restul Occidentului, britanicii trăgeau spre consum şi distracţie. Aplecarea spre religie era pe cale de dispariţie şi, odată cu ea, orice apetit pentru mobilizarea colectivă. Harold Macmillan, politician conservator cu instincte liberale – un cameleon politic din clasa de mijloc care poza în nobil de ţară edwardian –, era liderul perfect în acest moment de tranziţie, oferind retragerea din colonii în politica externă şi o linişte prosperă în ţară. Electoratul mai în vârstă era destul de mulţumit cu acest rezultat; numai dezamăgirea celor tineri creştea.

Retragerea din Imperiu a alimentat o neliniştе crescândă în legătură cu pierderea orientării naţionale. În absenţa gloriei imperiale, Commonwealthul slujea Marii Britanii mai mult ca sursă de alimente. Mulţumită regimului tarifar preferenţial pentru importurile din statele membre, produsele alimentare provenite din Commonwealth erau ieftine şi reprezentau o treime din valoarea totală a importurilor Regatului Unit la începutul anilor '60. Pe de altă parte, ponderea exporturilor britanice în ţările Commonwealthului *scădea* continuu, mare parte a lor îndreptându-se acum spre Europa (în 1965, volumul schimburilor comerciale cu Europa avea să-l depăşească pentru prima dată pe cel cu Commonwealth). După catastrofa din Suez, Canada, Australia, Africa de Sud şi India luaseră act de proporţiile declinului britanic şi, în *consecinţă, îşi reorientau schimburile comerciale şi politica externă spre SUA*, Asia şi spre ceea ce curând avea să se numească „Lumea a Treia".

Cât despre Marea Britanie, America era aliatul vital, însă ea nu le oferea britanicilor un scop colectiv şi cu atât mai puţin o identitate naţională modernă. Dimpotrivă, dependenţa de America ilustra slăbiciunea fundamentală şi starea de izolare a naţiunii. Şi astfel, deşi practic nimic din instinctul, cultura sau educaţia lor nu îi împingea spre Europa continentală, mulţi politicieni britanici – şi însuşi Macmillan – realizau că, într-un fel sau altul, viitorul ţării se afla dincolo de Canalul Mânecii. Unde altundeva putea Marea Britanie să-şi regăsească reputaţia internaţională dacă nu în Europa?

„Proiectul european", în măsura în care el existase vreodată altundeva decât în mintea câtorva idealişti, rămăsese înţepenit pe la mijlocul anilor '50. Adunarea Naţională franceză refuzase propunerea de a constitui o armată europeană şi, odată cu aceasta, orice idee a unei mai bune coordonări europene. Deşi fuseseră încheiate o serie de acorduri regionale după modelul statelor Beneluxului – de exemplu, în 1954, Piaţa Comună Nordică a Muncii în Scandinavia –, nu se întrevedea nici un proiect mai ambiţios. Partizanii cooperării europene nu se puteau lăuda decât cu Comunitatea Europeană a Energiei Atomice, anunţată în primăvara anului 1955; dar aceasta – ca şi Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului – era o iniţiativă franceză, iar succesul ei se datora, în mod simptomatic, mandatului său restrâns şi cu un caracter pronunţat tehnic. Aşa se face că, dacă britanicii erau la fel de sceptici ca întotdeauna faţă de şansele unităţii europene, perspectiva lor nu era întru totul nerezonabilă.

Impulsul pentru un nou început a venit, firesc, dinspre ţările Beneluxului, care aveau pe de o parte cea mai mare experienţă în crearea de uniuni transfrontaliere şi, pe de altă parte, cel mai puţin de pierdut prin estomparea identităţii naţionale. Oamenii de stat europeni – printre care Paul-Henri Spaak, ministrul de Externe al Belgiei – înţelegeau că, pe moment, integrarea politică şi militară nu era posibilă. În orice caz, europenii nu mai aveau la mijlocul anilor '50 preocupările militare din deceniul precedent. Părea evident că accentul trebuia pus pe integrarea *economică*, un domeniu în care interesul naţional şi cooperarea puteau fi armonios îmbinate fără a răni sensibilităţile tradiţionale. Pentru dezbaterea acestei strategii, Spaak şi omologul său olandez au convocat o reuniune la Messina, în iunie 1955.

La Conferinţa de la Messina au participat cei şase membri ai CECO împreună cu un „observator" britanic (de rang inferior). Spaak şi colaboratorii săi au făcut mai multe propuneri privind uniunea vamală, acordurile comerciale şi alte proiecte destul de convenţionale de coordonare transnaţională – toate ambalate cu grijă, în aşa fel încât să nu lezeze sensibilitatea Marii Britanii şi a Franţei. Francezii au manifestat un entuziasm temperat, iar britanicii un scepticism profund. După Messina, negocierile au continuat în cadrul unui comitet de planificare internaţională prezidat de însuşi Spaak, care avea misiunea de a elabora recomandări ferme pentru o economie europeană mai bine integrată – o „piaţă comună". Dar în noiembrie 1955 britanicii se retrăseseră deja, alarmaţi de perspectiva unei Europe prefederale, croită exact pe tiparul de care se temuseră dintotdeauna.

Spre deosebire de britanici, francezii au decis să rişte. Când Comitetul Spaak a revenit în martie 1956 cu o recomandare formală în favoarea unei Pieţe Comune, *Parisul i s-a raliat. Observatorii britanici au rămas pesimişti. Ei erau, desigur,* conştienţi de riscul de a fi lăsaţi pe dinafară: conform unei observaţii confidenţiale a unui comitet guvernamental britanic, făcută cu doar câteva săptămâni înainte ca recomandările lui Spaak să devină publice, „dacă puterile de la Messina reuşesc integrarea economică fără Regatul Unit, aceasta va însemna hegemonia Germaniei în Europa"[11]. Cu toate acestea – şi în pofida presiunilor anglofilului Spaak şi a fragilităţii

11. *Apud* Alan Milward, *The European Rescue of the Nation State* (University of California Press, Berkeley şi Los Angeles, 1992), p. 429.

arealului internaţional al lirei sterline, demonstrată câteva luni mai târziu la Suez –, Londra nu s-a putut hotărî să li se alăture „europenilor". Când s-a semnat la Roma, pe 25 martie 1957, tratatul de înfiinţare a Comunităţii Economice Europene (şi a Euratom, autoritatea pentru energie atomică), intrat în vigoare la 1 ianuarie 1958, noua CEE (cu cartierul general la Bruxelles) cuprindea aceleaşi şase state care formaseră CECO în urmă cu şapte ani.

Este important să nu exagerăm importanţa Tratatului de la Roma. El repezenta mai *mult o declaraţie de bune intenţii. Semnatarii săi schiţaseră un calendar pentru reduceri* tarifare şi armonizare, deschiseseră perspectiva unor eventuale alinieri monetare şi căzuseră de acord să promoveze libertatea de mişcare a mărfurilor, monedei şi forţei de muncă. Cea mai mare parte a textului forma un cadru pentru instituirea de proceduri menite să stabilească şi să aplice reglementări viitoare. Singura inovaţie cu adevărat semnificativă – înfiinţarea, conform Articolului 177, a unei Curţi Europene de Justiţie căreia curţile naţionale urmau să-i remită dosare pentru decizia finală – avea să se dovedească de o importanţă majoră în deceniile următoare, dar a trecut neobservată la vremea respectivă.

CEE s-a născut nu din forţă, ci din slăbiciune. După cum evidenţia raportul lui Spaak din 1956, „Europa, care altădată avea monopolul producţiei şi obţinea resurse importante din posesiunile sale de peste mări, îşi vede astăzi poziţia externă slăbită, influenţa în declin şi capacitatea de progres erodată prin fărâmiţare". Britanicii au refuzat să se alăture CEE exact pentru că nu înţelegeau – *încă* – situaţia în care se aflau. Ideea că Piaţa Comună Europeană era menită să concureze puterea crescândă a Statelor Unite – idee care avea să aibă oarecare influenţă în cercurile politice de la Washington în deceniile de mai târziu – este aşadar destul de absurdă: nou-formata CEE depindea pe de-a-ntregul de garanţia de securitate americană, fără de care statele membre nu şi-ar fi permis niciodată să se ocupe de integrarea economică în detrimentul apărării.

Chiar şi în statele membre, nu toată lumea era pe deplin mulţumită de noile propuneri. În Franţa, mulţi deputaţi conservatori (inclusiv gaullişti) au votat împotriva ratificării Tratatului de la Roma pe considerente „naţionale", în timp ce unii socialişti şi radicali de stânga (inclusiv Pierre Mendès-France) s-au opus formării unei „Europe *mici", fără prezenţa liniştitoare a Marii Britanii. În Germania, Ludwig Erhard*, ministrul Economiei în guvernul lui Adenauer şi un adept entuziast al comerţului liber, s-a opus „uniunii vamale" neomercantiliste, care ar fi putut să afecteze legăturile Germaniei cu Marea Britanie, să restricţioneze fluxurile comerciale şi să dea peste cap preţurile. În viziunea lui Erhard, CEE era „un nonsens macroeconomic". Cum observa cu acuitate un specialist, lucrurile ar fi putut lua o întorsătură diferită: „Dacă la conducerea Germaniei ar fi fost Erhard, rezultatul cel mai probabil ar fi fost o Asociaţie Anglo-Germană pentru Comerţ Liber, fără o componentă agricolă, iar efectele excluderii economice ar fi forţat Franţa să i se alăture"[12].

Dar nu s-a întâmplat aşa. Iar forma finală a Comunităţii Economice Europene a avut o anumită logică. De-a lungul anilor '50, ţările Europei de Vest continentale au

12. Andrew Moravcsik, *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht* (Cornell University Press, Ithaca, 1998), p. 137.

stabilit relaţii comerciale bilaterale tot mai strânse. Iar fiecare dintre ele făcea schimburi comerciale îndeosebi cu Germania de Vest, astfel încât revirimentul economic european depindea tot mai mult de pieţele şi produsele Republicii Federale. În plus, fiecare stat european postbelic era acum profund implicat în economie – prin planificare, reglementare, strategii de creştere economică şi felurite subsidii. Însă promovarea exporturilor, direcţionarea resurselor dinspre vechile industrii spre cele noi, încurajarea sectoarelor privilegiate precum agricultura sau transportul – toate acestea *necesitau cooperare transfrontalieră. Nici una dintre economiile vest-europene* nu se putea lipsi de celelalte.

Această tendinţă spre coordonarea reciproc avantajoasă a fost aşadar determinată de interesul naţional, şi nu de obiectivele Autorităţii Cărbunelui şi Oţelului a lui Schuman, care nu a avut greutate în elaborarea politicii economice în acei ani. Aceeaşi preocupare pentru protecţia şi dezvoltarea intereselor locale care împinsese statele Europei spre izolaţionism înainte de 1939 le aducea acum mai aproape unele de altele. Dispariţia piedicilor şi lecţiile trecutului recent au fost probabil cei mai importanţi catalizatori ai schimbării. Olandezii, de exemplu, nu erau tocmai încântaţi de perspectiva tarifelor externe mari ale Comunităţii Economice Europene, care aveau să ducă la creşterea preţurilor locale, şi, la fel ca vecinii lor belgieni, erau îngrijoraţi de absenţa britanicilor. Cu toate acestea, ei nu puteau risca să rămână izolaţi de principalii lor parteneri comerciali.

Germania avea interese pro şi contra. Ca principală naţiune exportatoare a Europei, *ea era din ce în ce mai interesată de comerţul liber cu Europa de Vest*, mai ales că producătorii germani îşi pierduseră pieţele importante din estul Europei şi nu aveau foste teritorii coloniale pe care să le exploateze. Dar, aşa cum îşi dăduse seama Erhard, o uniune vamală europeană protejată de tarife comerciale şi limitată la şase ţări nu era neapărat un obiectiv raţional pentru politica germană. Ca şi britanicii, el şi mulţi alţi germani ar fi preferat o zonă comercială *liberă mai extinsă şi mai vag* definită. Însă, în concordanţă cu unul dintre principiile politicii externe, Adenauer nu s-ar fi îndepărtat niciodată de Franţa, oricât de divergente ar fi fost interesele lor. Pe lângă toate acestea mai exista şi problema agriculturii.

În prima jumătate a secolului XX, în Europa, un număr prea mare de ţărani ineficienţi produceau doar cât reuşeau să vândă pe o piaţă care nu le putea plăti destul pentru a-şi asigura subzistenţa. Rezultatul: sărăcie, emigraţie şi fascism rural. În anii de foamete imediat după 1945 au fost create tot felul de programe pentru a-i încuraja şi a-i sprijini pe fermieri (îndeosebi pe cei care deţineau teren arabil) să producă mai mult. Accentul a fost pus pe încurajarea volumului producţiei agricole, mai degrabă decât pe randament, cu scopul de a reduce dependenţa de importuri în dolari din Canada şi SUA. Fermierii nu aveau de ce să se teamă de o revenire a deflaţiei dinainte de război: până în 1951, producţia agricolă din Europa nu a revenit la nivelul antebelic, iar venitul fermierilor era oricum garantat prin protecţia şi subvenţionarea *preţurilor de către guvern. Dintr-un anumit punct de vedere, anii '40 au fost o epocă de* aur pentru fermierii europeni. De-a lungul anilor '50, volumul producţiei a continuat să crească, chiar dacă surplusul de forţă de muncă din mediul rural era absorbit de noile locuri de muncă din oraşe: ţăranii Europei deveneau fermieri tot mai eficienţi. Însă ei au continuat să beneficieze de ceea ce echivala cu o permanentă asistenţă socială.

Acest paradox era deosebit de acut în Franţa. În 1950, ţara era încă un importator net de alimente. Ulterior, volumul producţiei agricole a explodat. Producţia de unt a Franţei a crescut cu 76% între 1949 şi 1956, iar cea de brânză cu 116% între 1949 şi 1957. Recolta de sfeclă-de-zahăr a crescut cu 201% din 1950 până în 1957, iar cele de orz şi porumb cu un uluitor 348%, respectiv 815%. Nu numai că Franţa îşi putea satisface singură necesarul de alimente, dar ea avea acum chiar un excedent de produse agricole. Al treilea Plan de Modernizare, din anii 1957-1961, a favorizat şi *mai mult investiţiile* în producţia de carne, lapte, brânză, zahăr şi grâu (principalele produse din nordul Franţei şi bazinul parizian, unde puternicele sindicate ale fermierilor francezi aveau cea mai mare influenţă). În acelaşi timp, guvernul francez, conştient ca întotdeauna de semnificaţia simbolică a pământului în viaţa publică franceză (şi de importanţa reală a electoratului rural), încerca să susţină artificial preţurile şi să găsească pieţe externe pentru surplus.

Această problemă a jucat un rol vital în decizia Franţei de a intra în CEE. Principalul interes economic al Franţei într-o piaţă europeană comună era accesul preferenţial pe care aceasta l-ar fi permis pe pieţele străine – îndeosebi cea germană (ori britanică) – pentru carne, lactate şi cereale. Acesta, împreună cu promisiunea menţinerii subvenţiilor şi un angajament din partea partenerilor europeni că vor cumpăra producţia agricolă excedentară, a convins Adunarea Naţională să voteze pentru Tratatul de la Roma. În schimbul deschiderii pieţei interne pentru exporturile industriale ale Germaniei, francezii au obţinut practic mutarea sistemului lor intern de *garanţii rurale pe umerii partenerilor CEE, uşurând astfel Parisul de o povară de lungă* durată, excesiv de costisitoare şi tensionată din punct de vedere politic.

Acesta este fundalul pe care a apărut celebra Politică Agricolă Comună a Comunităţii Economice Europene (PAC), inaugurată în 1962 şi formalizată în 1970, după un deceniu de negocieri. Preţurile europene au crescut artificial şi *toată* producţia alimentară a Europei a devenit prea scumpă pentru a mai fi competitivă pe piaţa mondială. În ciuda eficienţei lor, cooperativele olandeze de prelucrare a laptelui nu o duceau mai bine decât micile ferme germane neproductive, întrucât toate erau forţate să se supună unei structuri comune a preţurilor. De-a lungul anilor '60, CEE s-a consacrat elaborării unui set de proceduri şi reglementări care să rezolve această problemă. Urmau să se stabilească preţuri-ţintă pentru toate produsele agricole. Tarifele comerciale externe ale Comunităţii Economice Europene urmau apoi să ridice costul produselor agricole importate până la aceste niveluri, bazate de obicei pe cei mai scumpi şi mai ineficienţi producători din toată Comunitatea.

În fiecare an de-acum înainte, CEE avea să cumpere excedentul de produse agricole al membrilor săi la valori cu 5-7% sub preţurile-ţintă. Apoi urma să lichideze surplusul, subvenţionând revinderea lui în afara Pieţei Comune la preţuri sub nivelul celor europene. Acest mecanism evident ineficient a fost rezultatul unor tocmeli aprige. Micile ferme ale Germaniei necesitau subvenţii ridicate pentru a supravieţui. *Fermierii francezi şi italieni* nu practicau preţuri deosebit de mari, dar nimeni nu îndrăznea să le spună să limiteze producţia şi, cu atât mai puţin, să le ceară să-şi vândă produsele la preţul pieţei. Fiecare ţară le-a dat fermierilor ceea ce doreau, iar costurile au fost suportate în parte de consumatorii urbani, dar mai ales de contribuabili.

Existau precedente pentru PAC. Tarifele vamale practicate în Europa la sfârşitul secolului al XIX-lea împotriva importurilor de cereale ieftine din America de Nord erau relativ similare. De asemenea, în timpul Marii Crize de la începutul anilor '30 au existat diverse tentative de a ridica preţurile produselor agricole, cumpărând surplusurile şi plătindu-i pe fermieri pentru a produce mai puţin. Iar într-un acord din 1938 dintre Germania şi Franţa care n-avea să fie niciodată pus în practică, Germania promitea să preia exporturile agricole franceze în schimbul deschiderii de către Franţa a pieţei sale interne pentru produsele chimice şi industriale germane (în timpul războiului, o expoziţie din Parisul ocupat dedicată „Franţei europene" punea accentul pe bogăţia agrară a Franţei şi pe beneficiile posibile prin participarea la Noua Europă a lui Hitler).

Agricultura modernă n-a fost niciodată ferită de protecţionism motivat politic, într-o formă sau alta. Chiar Statele Unite, ale căror tarife comerciale externe au scăzut cu 90% între 1947 şi 1967, au avut grijă (şi au încă) să nu includă agricultura în această liberalizare a comerţului. Iar produsele agricole au fost excluse de la început din negocierile Acordului General pentru Tarife şi Comerţ. Aşadar CEE nu era un caz izolat. Însă Politica Agricolă Comună a fost unică prin consecinţele ei perverse. Pe măsură ce producătorii europeni deveneau tot mai eficienţi (veniturile lor mari garantate dându-le posibilitatea să investească în echipamente agricole şi fertilizatori de cea mai bună calitate), oferta a depăşit cu mult cererea, îndeosebi la produsele favorizate de PAC. Aceasta era extrem de neuniformă, acordând o pondere net mai însemnată producţiei de cereale şi celei animaliere, în care tindeau să se specializeze marile întreprinderi agricole franceze, în detrimentul cultivatorilor de fructe, măsline şi legume din sudul Italiei.

Odată cu scăderea preţurilor mondiale la produsele agricole, spre sfârşitul anilor '60, preţurile CEE au rămas la niveluri de-a dreptul absurde. În câţiva ani de la inaugurarea PAC, porumbul şi carnea de vacă europene se vindeau la 200% din preţurile mondiale, iar untul la 400%. În 1970, patru din cinci administratori ai Pieţei Comune lucrau pentru PAC, iar agricultura costa 70% din buget – o situaţie bizară pentru unele dintre cele mai industrializate state ale lumii. Nici o ţară n-ar fi putut duce de una singură povara unei asemenea politici absurde, însă transferând obligaţiile asupra Comunităţii şi corelându-le cu obiective mai generale ale Pieţei Comune, fiecare guvern avea de câştigat, cel puţin pe termen scurt. Numai populaţia urbană săracă (şi fermierii din afara CEE) aveau de pierdut de pe urma PAC, însă pentru aceasta existau de obicei alte forme de compensaţie.

În acestă etapă, desigur, cele mai multe ţări vest-europene *nu* erau membre ale CEE. La un an de la inaugurarea Pieţei Comune, britanicii – care încă mai încercau să împiedice formarea unui bloc supranaţional european – au venit cu sugestia ca CEE să fie extinsă sub forma unei zone comerciale libere pentru produsele industriale, incluzând, pe lângă statele CEE, alte ţări europene, precum şi state din Commonwealthul britanic. Cum era de aşteptat, de Gaulle a respins această idee. În replică, la iniţiativa Marii Britanii, reprezentanţii câtorva state europene din afara CEE s-au întrunit la Stockholm în noiembrie 1959 şi au constituit Asociaţia Europeană a Comerţului Liber (European Free Trade Association – EFTA). Statele membre ale EFTA – Austria, Elveţia, Danemarca, Norvegia, Suedia, Portugalia şi Marea Britanie, cărora li s-au adăugat mai târziu Irlanda, Islanda şi Finlanda – erau în majoritate prospere, mărginaşe

şi adepte fervente ale comerţului liber. Agricultura lor, cu excepţia Portugaliei, era la scară redusă, însă foarte eficientă şi orientată spre piaţa externă.

Din aceste motive, precum şi din cauza legăturilor lor strânse cu Londra (îndeosebi în cazul ţărilor scandinave), ele nu aveau mare nevoie de CEE. Dar EFTA era (şi rămâne) o organizaţie minimalistă, nu atât o alternativă reală, cât o reacţie la defectele Bruxelles-ului. Ea a constituit întotdeauna o zonă comercială liberă numai pentru *bunuri de consum*, produsele agricole fiind lăsate să-şi afle singure preţul. Câteva dintre statele membre mai mici, cum ar fi Austria, Elveţia sau Suedia, puteau prospera exploatând nişe de piaţă pentru produsele industriale cu valoare adăugată mare şi pentru atracţiile turistice. Altele, cum ar fi Danemarca, depindeau de Marea Britanie ca piaţă de desfacere pentru carnea şi produsele lor lactate.

Însă Marea Britanie avea nevoie, pentru exporturile industriale, de o piaţă mult mai extinsă decât îi puteau oferi mărunţii ei aliaţi din Scandinavia şi Alpi. Intuind inevitabilul – deşi spera încă să poată influenţa politica CEE –, guvernul lui Harold Macmillan a depus o cerere formală de aderare la Comunitatea Economică Europeană în iulie 1961, la şase ani după ce Londra părăsise dispreţuitoare convorbirile de la Messina. Irlanda şi Danemarca, ale căror economii erau strâns dependente de cea a Regatului Unit, au depus şi ele cereri de aderare. Nu se poate şti dacă cererea britanicilor ar fi fost acceptată sau nu: cele mai multe dintre statele membre CEE doreau ca Marea Britanie să li se alăture, dar, pe de altă parte, se îndoiau pe bună dreptate de devotamentul Londrei faţă de obiectivele de bază ale Tratatului de la Roma. Răspunsul la această întrebare a devenit însă irelevant: aşa cum am văzut, în ianuarie 1963, de Gaulle şi-a exprimat public opoziţia faţă de aderarea Marii Britanii. E revelator pentru viteza cu care s-au succedat evenimentele după criza Suezului faptul că respingerea Marii Britanii de către o comunitate europeană până atunci neinteresantă l-a făcut pe Macmillan să scrie aceste rânduri disperate în jurnalul său personal: „Acesta e sfârşitul... a tot ce am construit atâţia ani. Toată politica noastră internă şi externă e la pământ".

Britanicii nu aveau altă opţiune decât să mai încerce o dată, în mai 1967 – doar ca să primească din nou, şase luni mai târziu, răzbunarea calmă a preşedintelui francez, sub forma unui nou veto. În cele din urmă, în 1970, după demisia şi moartea lui de Gaulle, negocierile dintre Marea Britanie şi Europa au fost deschise pentru a treia oară, culminând de această dată cu acceptarea cererii de aderare (în parte şi fiindcă nivelul schimburilor comerciale dintre Marea Britanie şi Commonwealth scăzuse atât de mult, încât Londra nu a mai insistat ca Bruxelles să garanteze un regim tarifar preferenţial pentru terţe părţi nemembre ale CEE). În 1973, când Marea Britanie, Danemarca şi Irlanda au intrat în cele din urmă în Comunitatea Economică Europeană, aceasta avea deja o configuraţie bine definită, iar noile intrate nu erau în măsură să o influenţeze, aşa cum nădăjduiseră cândva liderii britanici.

CEE era un condominiu franco-german în care Bonnul sponsoriza Comunitatea, iar Parisul îi dicta politica. Dorinţa nemţilor de a face parte din Comunitatea Europeană a fost plătită scump, însă Adenauer şi succesorii săi au suportat acest preţ decenii la rând fără să se plângă, preferând alianţa franceză surprizei britanice. Între timp, francezii „europenizaseră" subvenţiile şi compensaţiile lor agricole, fără să cedeze

însă în ceea ce priveşte suveranitatea. Aceasta a fost o preocupare majoră în strategia diplomatică franceză. În 1955, la Messina, ministrul francez de Externe Antoine Pinay enunţase clar obiectivele Franţei : ea avea să accepte instituţiile administrative supranaţionale, dar numai dacă se subordonau deciziilor luate în unanimitate la nivel interguvernamental.

În acest scop, de Gaulle a făcut presiuni agresive asupra restului Comunităţii Economice Europene în primul său deceniu de existenţă. Conform Tratatului de la Roma, toate deciziile majore (cu excepţia admiterii de noi membri) trebuiau luate cu o majoritate de voturi în Consiliul de Miniştri interguvernamental. Retrăgându-se din convorbirile interguvernamentale, din iunie 1965 până când partenerii săi au acceptat finanţarea comunitară a agriculturii conform pretenţiilor franceze, de Gaulle a blocat funcţionarea mecanismelor Comunităţii. După o rezistenţă de şase luni, celelalte ţări au cedat : în ianuarie 1966, ele au consimţit cu reticenţă ca, pe viitor, măsurile adoptate de Consiliul de Miniştri să nu mai poată trece cu vot majoritar. A fost prima derogare de la Tratat şi, în acelaşi timp, o remarcabilă demonstraţie de forţă a francezilor.

Cu toate acestea, succesul CEE a fost impresionant de timpuriu. Până în 1968, tarifele intracomunitare fuseseră deja înlăturate (înainte de termenul planificat). Volumul schimburilor comerciale între cele şase state membre a crescut de patru ori în aceeaşi perioadă. În agricultură, forţa de muncă a scăzut continuu cu 4% pe an, iar productivitatea a crescut în anii '60 cu 8,1% pe an. La sfârşitul primului său deceniu, deşi aflată în umbra lui de Gaulle, Comunitatea Economică Europeană dobândise o aură de inevitabilitate, atrăgând şi alte state europene.

Dar nu totul mergea strună. O uniune vamală costisitoare, axată doar pe interesele sale şi condusă de la Bruxelles de o administraţie centralizată şi de un executiv care nu era ales, ci numit, nu reprezenta un câştig clar pentru Europa sau pentru restul lumii. Reţeaua de acorduri vamale protecţioniste şi subvenţii indirecte instituită la comanda Franţei era complet în afara spiritului şi instituţiilor sistemului de comerţ internaţional care apăruseră în deceniile de după Bretton Woods. Nu era de bun augur faptul că sistemul de guvernare al CEE, modelat după cel al Franţei, perpetua moştenirea ei napoleoniană.

În ultimul rând, influenţa Franţei asupra primilor ani ai Comunităţii Europene a dus la făurirea unei noi Europe ce putea fi acuzată că reproducea trăsăturile cele mai negative ale statului-naţiune la scara unui întreg subcontinent : nu era de neglijat riscul ca preţul plătit pentru renaşterea Europei de Vest să fie un anumit provincialism eurocentric. Cu toată bogăţia ei în continuă creştere, lumea Comunităţii Economice Europene era destul de limitată. În anumite privinţe, era de fapt cu mult mai mică decât lumea pe care francezii sau olandezii o cunoscuseră pe vremea când statele lor naţiuni se deschiseseră spre populaţii şi locuri îndepărtate, de peste mări. În împrejurările din acea vreme, occidentalii oricum nu aveau de ales. Dar acest lucru avea să creeze cu timpul o mentalitate europeană îngustă, cu implicaţii îngrijorătoare pentru viitor.

Moartea lui Iosif Stalin în martie 1953 a precipitat lupta pentru putere între câţiva moştenitori nervoşi. La început, se părea că Lavrenti Beria, şeful poliţiei secrete, va

fi succesorul unic al dictatorului. *Exact din acest motiv, tovarăşii săi au pus la cale* asasinarea lui în luna iulie a aceluiaşi an şi, după un scurt ocol pe la Gheorghi Malenkov, două luni mai târziu Nikita Hruşciov a fost confirmat în funcţia de prim-secretar al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice – câtuşi de puţin o figură proeminentă în anturajul lui Stalin. Situaţia a fost paradoxală : cu toate psihozele sale, Beria era un partizan al reformelor şi chiar a ceea ce se va numi „destalinizare". În scurta perioadă dintre moartea lui Stalin şi propria arestare, el a dovedit că acuzaţiile din „complotul doctorilor" fuseseră fabricate, a eliberat o parte din prizonierii din Gulag şi chiar a propus reforme în statele-satelit, spre confuzia şefilor de partid de acolo.

Noua conducere, colectivă cu numele, dar în care Hruşciov a devenit rapid un *primus inter pares*, nu putea decât să urmeze calea deschisă de Beria. Moartea lui Stalin, după ani şi ani de opresiune şi sărăcie, declanşase ample proteste şi cereri de schimbare. În cursul anilor 1953 şi 1954, în lagărele de muncă forţată din Siberia au izbucnit revolte – la Norilsk, Vorkuta şi Kengir ; pentru a le înăbuşi, Kremlinul a apelat la tancuri, avioane şi la o considerabilă desfăşurare de trupe. Dar, odată ce „ordinea" a fost restabilită, Hruşciov s-a întors la strategia lui Beria. Între 1953 şi 1956, din Gulag au fost eliberaţi cinci milioane de prizonieri.

În democraţiile populare, epoca de după moartea lui Stalin nu a fost marcată numai de revolta de la Berlin din 1953 (vezi capitolul VI) : a existat rezistenţă chiar şi în avanposturile imperiale obscure şi terorizate ca Bulgaria, unde lucrătorii din industria tutunului s-au răsculat în mai-iunie 1953. Deşi dominaţia Moscovei nu era nicăieri pusă în pericol, autorităţile sovietice au luat în serios amploarea nemulţumirii publice. Misiunea lui Hruşciov şi a colegilor săi era acum să-l îngroape pe Stalin cu tot cu excesele lui, păstrând însă intact sistemul pe care teroarea stalinistă îl construise şi avantajele pe care partidul le acumulase prin monopolul puterii.

Strategia lui Hruşciov, aşa cum s-a conturat ea în anii următori, avea patru componente. *În primul rând, aşa cum am văzut, el avea nevoie să stabilizeze relaţiile* cu Occidentul, după reînarmarea Germaniei de Vest, intrarea ei în NATO şi constituirea Pactului de la Varşovia. În acelaşi timp, Moscova a început să reînnoade legăturile cu lumea „nealiniată" – începând cu Iugoslavia, pe care Hruşciov şi mareşalul Bulganin au vizitat-o în mai 1955 (la doar o lună după semnarea Tratatului austriac) cu scopul de a reanima relaţiile sovieto-iugoslave după şapte ani de îngheţ. În al treilea rând, Moscova a început să-i încurajeze pe reformatorii partidelor din statele-satelit, permiţând critica moderată a „greşelilor" vechii gărzi staliniste şi reabilitarea unora dintre victimele acesteia, punând capăt ciclului de procese-spectacol, arestări în masă şi epurări de partid.

Acestea sunt împrejurările în care Hruşciov a avansat cu delicateţe spre a patra (şi, în viziunea lui, ultima) fază a reformelor controlate : ruptura de Stalin însuşi. Cadrul adecvat l-a constituit al XX-lea Congres al PCUS, în februarie 1956, la care Hruşciov a ţinut faimoasa „cuvântare secretă" în care a denunţat crimele, erorile şi „cultul" secretarului general. Deşi această cuvântare a căpătat cu timpul o aură mitică, importanţa sa epocală nu trebuie exagerată. Nikita Hruşciov era un comunist, un leninist şi un apostol la fel de dedicat cauzei partidului ca oricare dintre ceilalţi conducători. El urmărea acum obiectivul complicat de a recunoaşte şi a face cunoscute

faptele lui Stalin, limitând în acelaşi timp responsabilitatea lor la un singur individ. Misiunea sa, aşa cum o vedea el, era să confirme legitimitatea proiectului comunist, aruncând toată vina şi oprobriul pe cadavrul „tătucului".

Discursul, ţinut la 25 februarie 1956, era perfect convenţional ca lungime şi vocabular. Era adresat elitei partidului şi se limita la a descrie „pervertirile" doctrinei comuniste de care se făcuse vinovat Stalin. Dictatorul era acuzat că a „ignorat normele vieţii de partid şi a călcat în picioare principiile leniniste de conducere colectivă a partidului" – cu alte cuvinte, că lua deciziile de unul singur. Colegii săi de rang inferior (printre care Hruşciov se numărase încă de la începutul anilor '30) erau astfel absolviţi de responsibilitate atât pentru excesele lui criminale, cât şi, mai important, pentru eşecurile lui politice. Hruşciov şi-a asumat un risc calculat dezvăluind amploarea defectelor personale ale lui Stalin (şocând astfel şi rănind sensibilitatea cadrelor obediente din audienţă), cu scopul de a întări şi chiar de a păstra reputaţia neîntinată a lui Lenin, sistemul de guvernare leninist şi, bineînţeles, pe urmaşii lui Stalin.

„Cuvântarea secretă" şi-a atins scopul – cel puţin în interiorul PCUS. A tras o linie fermă sub era stalinistă, recunoscând monstruozităţile şi dezastrele acesteia, menţinând totodată ficţiunea conform căreia actuala conducere a partidului nu avea nici o vină. Hruşciov şi-a asigurat astfel poziţia la putere şi a obţinut libertate de acţiune în reforma economiei sovietice şi liberalizarea aparatului de teroare. Vechii stalinişti erau acum marginalizaţi: Molotov a fost înlăturat din postul de ministru de Externe în iunie, în ajunul vizitei lui Tito la Moscova. Cât despre contemporanii lui Hruşciov şi mai tinerii aparatcici, precum Leonid Brejnev, ei erau la fel de vinovaţi ca şi el de complicitate la crimele lui Stalin şi, din această postură, nu îi puteau contrazice afirmaţiile sau contesta credibilitatea. Destalinizarea controlată le convenea tuturor.

Dar atacul lui Hruşciov asupra lui Stalin n-a putut fi ţinut secret – şi aici se află sâmburele eşecului său. Deşi cuvântarea nu a fost publicată oficial în Uniunea Sovietică până în 1988, serviciile secrete occidentale au aflat despre ea în doar câteva zile. La fel şi partidele comuniste din Vest, deşi nu fuseseră informate despre intenţiile lui Hruşciov. Ca urmare, în câteva săptămâni, zvonurile despre acuzele lui Hruşciov la adresa lui Stalin se răspândiseră peste tot. Efectul a fost euforic. Printre comunişti, condamnarea publică a lui Stalin şi a faptelor sale aducea confuzie şi îndoială, dar şi o mare uşurare. De-acum încolo, credeau cei mai mulţi, comuniştii nu mai trebuiau să conteste sau să se apere de acuzele teribile ale criticilor lor. Unii dintre membrii şi simpatizanţii partidelor comuniste occidentale le-au părăsit, însă convingerile celor rămaşi au fost reînnoite.

În Europa de Est, lepădarea de Stalin a avut un impact chiar mai dramatic. Interpretată în contextul recentei reconcilieri cu Tito a liderului sovietic şi al dizolvării muribundului Kominform la 18 aprilie, repudierea dictatorului părea să sugereze că de-acum înainte Moscova avea să trateze cu îngăduinţă alte „căi spre socialism" şi că respingea teroarea şi represiunea ca instrumente ale conducerii comuniste. Acum avea să fie pentru prima dată posibil să se vorbească deschis – se credea. Cum explica autorul ceh Jaroslav Seifert la Congresul Scriitorilor ţinut la Praga în aprilie 1956: „Auzim tot mai des spunându-se la acest congres că e necesar ca scriitorii să spună adevărul. Asta înseamnă că, în anii din urmă, ei nu au scris adevărul... Acest capitol este de-acum încheiat. Duhul rău a fost alungat".

În Cehoslovacia, ai cărei lideri comuniști păstrau o tăcere adâncă asupra propriului lor trecut stalinist, amintirea terorii era prea vie pentru ca zvonurile venite dinspre Moscova să determine o acțiune politică[13]. Unda de șoc a destalinizării a avut un efect foarte diferit asupra Poloniei vecine. În iunie s-a apelat la armată pentru reprimarea demonstrațiilor de protest din Poznań, declanșate (asemenea celor din Berlinul de Est cu trei ani mai înainte) de dispute asupra salariilor și normelor de lucru. Însă asta n-a făcut decât să alimenteze și să multiplice protestele care au continuat toată toamna, într-o țară imperfect sovietizată, unde cei mai mulți comuniști de la vârf scăpaseră nevătămați din epurările postbelice.

În octombrie 1956, îngrijorat de perspectiva pierderii controlului asupra stării de spirit a populației, Partidul Muncitoresc Unit Polonez a decis îndepărtarea mareșalului sovietic Konstantin Rokossowski din postul de ministru al Apărării și excluderea lui din Biroul Politic. În același timp, partidul l-a ales ca prim-secretar pe Władisław Gomułka în locul stalinistului Bolesław Bierut. Această schimbare dramatică avea și un caracter simbolic : Gomułka fusese închis cu doar câțiva ani mai devreme și scăpase de proces ca prin urechile acului. Pentru publicul polonez, el reprezenta chipul „național" al comunismului polonez, iar promovarea lui a fost percepută ca un act de sfidare din partea unui partid forțat să aleagă între baza sa națională și autoritatea superioară de la Moscova.

Cu siguranță, așa vedeau lucrurile liderii sovietici. Hrușciov, Mikoian, Molotov și alți trei oficiali au zburat spre Varșovia la 19 octombrie cu intenția de a împiedica numirea lui Gomułka, de a interzice îndepărtarea lui Rokossowski și de a reinstaura ordinea în Polonia. Pentru a face și mai clare aceste intenții, Hrușciov a ordonat deplasarea unei brigăzi de tancuri sovietice spre Varșovia. Dar, în urma unor discuții aprinse cu însuși Gomułka, purtate în parte chiar pe pista aeroportului, Hrușciov a ajuns la concluzia că interesele sovietice în Polonia erau mai avantajate de acceptarea noii situații din Partidul Polonez decât de crearea unei crize ce ar fi provocat cu siguranță confruntări violente. Gomułka, în schimb, i-a asigurat pe ruși că era în stare să recâștige controlul asupra situației și că nu intenționa să abandoneze puterea, să scoată Polonia din Tratatul de la Varșovia sau să ceară trupelor sovietice să părăsească țara.

Faptul că noul lider polonez a reușit să evite o catastrofă pentru țara sa e cu atât mai remarcabil dacă avem în vedere discrepanța de putere dintre Hrușciov și Gomułka. Dar Hrușciov nu se înșelase în privința interlocutorului său – așa cum avea să explice el Biroului Politic sovietic la întoarcerea la Moscova, Ponomarenko, ambasadorul sovietic la Varșovia, „greșise mult în aprecierile asupra lui Gomułka". Deși controlul comunist în Polonia avea să fie menținut cu prețul câtorva schimbări de personal și al liberalizării vieții publice, Gomułka era un om de nădejde al partidului și nu intenționa să abandoneze puterea în favoarea poporului sau a oponenților partidului. De asemenea, el era un realist : dacă *el* nu putea calma tulburările din Polonia, alternativa

13. Conducerea stalinistă a rămas ferm pe poziții, procesele au continuat *in camera* pentru încă doi ani, iar la 1 mai 1955, o statuie enormă și grotescă a lui Stalin a fost ridicată pe un deal la poalele căruia se întinde Praga. Destalinizarea nu avea să ajungă în Cehoslovacia decât un deceniu mai târziu, și atunci cu consecințe dramatice.

era Armata Roşie. Destalinizarea, aşa cum înţelesese Gomułka, nu însemna că Hruşciov plănuia să renunţe la o parte din influenţa teritorială a Uniunii Sovietice sau din monopolul politic al acesteia.

Acel „octombrie polonez" a avut aşadar un sfârşit norocos: puţini ştiau pe atunci cât de aproape a fost Polonia de o a doua ocupaţie sovietică. În Ungaria însă, lucrurile aveau să ia o întorsătură diferită, greu de anticipat. Nu mai târziu de iulie 1953, conducerea stalinistă a Ungariei fusese înlocuită (la iniţiativa Moscovei) cu un comunist reformist, Imre Nagy. Ca şi Gomułka, Nagy fusese eliminat din conducerea partidului şi închis, aşa încât nu purta o mare responsabilitate pentru perioada de teroare şi proastă guvernare prin care tocmai trecuse ţara sa; de fapt, prima sa acţiune ca lider de partid a fost să propună, cu sprijinul lui Beria, un program de liberalizare. Lagărele de internare şi muncă forţată urmau să fie închise, iar ţăranilor să li se permită să iasă din colhozuri dacă doreau. În general, agricultura avea să primească un sprijin mai mare, iar obiectivele industriale nerealiste să fie abandonate: în limbajul specific, voalat, al unei rezoluţii confidenţiale a Partidului Comunist Maghiar din 28 iunie 1953, „politica economică falsă a fost o bravadă riscantă, întrucât dezvoltarea industriei grele presupune resurse şi materii prime care (unele dintre ele) pur şi simplu nu existau".

Din punctul de vedere al Moscovei, Nagy nu era, desigur, o opţiune obişnuită. În septembrie 1949, el criticase linia ultrastalinistă a lui Mátyás Rákosi şi fusese unul dintre cei doi membri ai Biroului Politic maghiar care s-au opus execuţiei lui László Rajk. Acest lucru, împreună cu luările critice de poziţie faţă de colectivizarea rurală, dusese la excluderea sa din conducerea partidului şi la o „autocritică" publică în care Nagy a admis că a avut o „atitudine oportunistă" şi că s-a abătut de la linia partidului. Cu toate acestea, el a reprezentat o alegere logică de vreme ce a venit momentul să facă schimbări într-o ţară a cărei elită politică, asemenea economiei, fusese distrusă de excesele staliniste. Sub dictatura lui Rákosi, 480 de personalităţi publice au fost executate între 1948 şi 1953 – fără a-i număra pe Rajk şi alte victime comuniste; în aceeaşi perioadă au fost închişi peste 150.000 de oameni, dintr-o populaţie de mai puţin de 9 milioane.

Nagy a rămas prim-ministru până în primăvara anului 1955. În acel moment, Rákosi – care, împreună cu alţi veterani din Partidul Muncitoresc Maghiar, încercase să-l submineze pe colegul lor încă de la revenirea la conducere – a reuşit să convingă Moscova că Nagy nu putea menţine un control ferm într-un moment în care Uniunea Sovietică se afla sub ameninţarea expansiunii NATO, iar Austria vecină era pe punctul de a deveni un stat independent şi neutru. Comitetul Central sovietic a condamnat prompt „deviaţionismul de dreapta" al lui Nagy, acesta a fost îndepărtat din post (şi mai târziu exclus din partid), iar Rákosi şi prietenii lui au revenit la putere la Budapesta. Acest reflux al reformei, cu doar opt luni înainte de cuvântarea lui Hruşciov, ilustrează în avans faptul că liderul sovietic nu intenţiona deloc ca, în procesul demolării reputaţiei lui Stalin, să afecteze exercitarea netulburată a puterii comuniste.

„Grupul Nagy" a continuat să funcţioneze neoficial în cadrul Partidului Comunist Maghiar ca un soi de opoziţie „reformatoare" neoficială – prima de acest fel în comunismul postbelic. Între timp, venise rândul lui Rákosi să-şi atragă dizgraţia Moscovei. Aşa cum am văzut, Hruşciov era dornic să restabilească legăturile sovieticilor cu Iugoslavia. Pe de altă parte, Rákosi jucase un rol important în cursul isteriei

declanşate împotriva lui Tito din anii precedenţi. Nu întâmplător acuzaţia de „titoism" atârnase atât de greu în procesele-spectacol ungare, mai ales în procesul lui Rajk : în acele împrejurări, Partidului Comunist Maghiar îi revenea rolul de procuror şi conducerea se achitase cu zel de această sarcină.

Rákosi era aşadar pe cale să devină o piedică, un impediment anacronic pentru proiectele sovietice. După negocierile sovieto-iugoslave la nivel înalt de la Moscova din iunie 1956, părea o provocare să menţii la putere în Budapesta un stalinist nereformat, sinonim cu vremurile tulburi de altădată, cu atât mai mult cu cât trecutul şi intransigenţa-i prezentă începeau să provoace proteste publice în Ungaria. În ciuda eforturilor lui Rákosi – în martie 1956, el a publicat în ziarul *Szabad Nép* o înflăcărată denunţare a lui Beria şi a lui Gábor Péter (locotenetul acestuia din poliţia secretă ungară), reprezentând un ecou fidel al denunţării de către Hruşciov a „cultului personalităţii" şi sărbătorind demascarea acestor criminali pentru persecuţia la care îi supuseseră pe nevinovaţi –, timpul său trecuse. La 17 iulie 1956, Anastas Mikoian a zburat la Budapesta şi l-a înlăturat definitiv pe Rákosi din funcţie.

În locul lui, sovieticii l-au promovat pe Ernő Gerő, un alt ungur cu ascendenţă stalinistă impecabilă. Aceasta s-a dovedit a fi o greşeală : Gerő nu putea nici să conducă schimbarea, nici să o suprime. Pe 6 octombrie, printr-un gest ce viza mai ales Belgradul, autorităţile de la Budapesta au permis reînhumarea publică a lui László Rajk şi a victimelor procesului care i se înscenase. Béla Szász, unul dintre supravieţuitorii procesului Rajk, a vorbit la înmormântare :

> După ce László Rajk a fost executat pe baza unor acuzaţii fabricate, rămăşiţele lui s-au odihnit timp de şapte ani într-un mormânt necunoscut. Însă moartea lui a devenit un avertisment pentru poporul maghiar şi pentru întreaga lume. Pentru că sutele de mii de oameni care trec pe lângă acest sicriu nu vor numai să-i aducă un omagiu celui dispărut ; ei vin cu speranţa arzătoare şi cu hotărârea fermă de a îngropa o epocă întreagă. Fărădelegea, arbitrariul şi decăderea morală din acei ani ruşinoşi trebuie înmormântate pe veci ; iar pericolul pe care îl constituie adepţii maghiari ai guvernării prin forţă şi ai cultului personalităţii trebuie înlăturat pentru totdeauna.

Exista o ironie a sorţii în simpatia pe care o stârnea acum destinul lui Rajk, un om care trimisese el însuşi atâţia inocenţi (necomunişti) la eşafod. Dar, cu ironie sau fără, reînhumarea lui Rajk a fost scânteia care a aprins revoluţia maghiară.

La 16 octombrie 1956, studenţii din oraşul de provincie Szeged s-au organizat în Liga Studenţilor Maghiari, independentă de organizaţiile oficiale ale studenţilor comunişti. În decurs de o săptămână, în toată ţara s-au înfiinţat organizaţii studenţeşti, culminând pe 22 octombrie cu manifestul celor „Şaisprezece Puncte" formulat de studenţii de la Universitatea Tehnică din Budapesta. Revendicările studenţilor cuprindeau reforme industriale şi agrare, o democraţie lărgită şi libertatea cuvântului, precum şi eliminarea nenumăratelor restricţii şi reglementări ale vieţii instituite de guvernarea comunistă. Mai mult, ei solicitau instalarea lui Imre Nagy ca prim-ministru, judecarea crimelor lui Rákosi şi ale colegilor săi şi retragerea trupelor sovietice din ţară.

În ziua următoare, 23 octombrie, studenţii au început să se adune în Piaţa Parlamentului din Budapesta pentru o demonstraţie. Regimul era derutat şi nu ştia

cum să reacţioneze: la început Gerő a interzis mitingul, apoi l-a aprobat. După desfăşurarea lui, în cursul serii, Gerő a condamnat adunarea şi pe organizatorii săi într-un discurs difuzat la radio. O oră mai târziu, demonstranţii înfuriaţi au dărâmat statuia lui Stalin din centrul oraşului; trupele sovietice au intrat în oraş pentru a ataca mulţimea, iar Comitetul Central al partidului s-a întrunit pentru dezbateri ce au durat toată noaptea. În dimineaţa următoare, la ora 08.13, a fost anunţată numirea lui Imre Nagy ca prim-ministru al Ungariei.

Liderii partidului speraseră că revenirea lui Nagy avea să pună capăt revoluţiei, ceea ce s-a dovedit a fi un calcul profund eronat. Nagy era, desigur, el însuşi hotărât să restabilească ordinea: la o oră de la preluarea puterii, a declarat starea de război. În convorbirile purtate cu Suslov şi Mikoian (care au sosit în aceeaşi zi cu avionul de la Moscova), Nagy şi ceilalţi membri ai noii conduceri au insistat asupra necesităţii de a negocia cu demonstranţii. Întorşi la Moscova pe 26 octombrie, ruşii au raportat, într-o adunare specială a Prezidiului Partidului Sovietic, că János Kádár[14] le explicase că este posibil şi important să se facă distincţia între masele loiale, care îşi pierduseră încrederea în partid din cauza greşelilor din trecut ale acestuia, şi contrarevoluţionarii înarmaţi, pe care guvernul lui Nagy spera să-i izoleze.

E posibil ca explicaţiile lui Kádár să-i fi convins pe unii dintre liderii sovietici, însă ele nu reflectau realitatea din Ungaria. Pe tot cuprinsul ţării se formau în mod spontan organizaţii studenţeşti, consilii ale muncitorilor şi „comitete naţionale" revoluţionare. Ciocnirile dintre poliţie şi demonstranţi au provocat contraatacuri şi linşaje. Ignorând sfatul câtorva membri, conducerea Partidului Comunist Maghiar a refuzat la început să recunoască revolta drept o revoluţie democratică, insistând ca aceasta să fie tratată ca o „contrarevoluţie" şi pierzând astfel ocazia de a o coopta. Abia pe 28 octombrie, la aproape o săptămână de la declanşarea evenimentelor, Nagy a propus, într-o declaraţie radiodifuzată, încetarea ciocnirilor armate, a recunoscut legitimitatea şi caracterul revoluţionar al protestelor, a promis să dizolve detestata poliţie secretă şi a anunţat retragerea iminentă a trupelor sovietice din Budapesta.

Deşi avea dubii, conducerea sovietică a decis să aprobe noua strategie a liderului ungar. În raportul său din ziua discursului lui Nagy, Suslov a prezentat noile concesii ca fiind preţul ce trebuia plătit pentru a aduce mişcarea de masă sub controlul partidului. Dar calculele Moscovei erau depăşite de ritmul evenimentelor din Ungaria. Două zile mai târziu, pe 30 octombrie, după ce atacurile asupra sediului din Budapesta al Partidului Comunist se soldaseră cu 24 de morţi din rândurile apărătorilor săi, Imre Nagy s-a adresat din nou ţării la postul naţional de radio. De data aceasta, el anunţa că guvernul său se va baza de acum înainte pe „cooperarea democratică între partidele din coaliţie, la fel ca în 1945". Cu alte cuvinte, Nagy forma un guvern multipartit. Departe de a se confrunta cu opoziţia, Nagy îşi baza acum tot mai mult autoritatea pe însăşi mişcarea populară. În propoziţia finală a discursului său, exaltând Ungaria

14 Kádár, pe care Nagy îl eliberase din închisoare cu trei ani mai înainte, a fost numit prim-secretar al Partidului Comunist Maghiar la 25 octombrie 1956. El îl înlocuia pe Gerő, ale cărui forţe de securitate trăseseră în aceeaşi dimineaţă în demonstranţii neînarmaţi din Piaţa Parlamentului

„liberă, democratică şi independentă", el a mers până la a omite, pentru prima oară, compromisul adjectiv „socialistă". În acelaşi timp, Nagy a cerut public Moscovei să „înceapă retragerea trupelor sovietice" din Budapesta şi de pe teritoriul maghiar.

Pariul lui Nagy – el credea sincer că putea reinstaura ordinea în Ungaria, înlăturând astfel ameninţarea neexprimată a unei intervenţii sovietice – a fost susţinut şi de alţi comunişti din partid. Însă iniţiativa nu-i mai aparţinea. În toată ţara apăruseră comitete insurecţionale populare, partide politice şi ziare. Sentimentele antiruseşti se făceau auzite pretutindeni şi era evocată frecvent reprimarea de către Rusia imperială a revoluţiei maghiare din 1848-1849. Mai grav, liderii sovietici îşi pierdeau încrederea în el. Când Nagy a anunţat, în după-amiaza zilei de 31 octombrie, startul negocierilor pentru retragerea Ungariei din Tratatul de la Varşovia, soarta lui era probabil deja pecetluită.

Ca mai devreme în cazul Poloniei, Hruşciov şi colegii săi consideraseră dintotdeauna că trebuiau să intervină în Ungaria dacă „contrarevoluţia" ar fi scăpat de sub control. Dar se pare că ezitaseră iniţial să urmeze această cale. Chiar pe 31 octombrie, Prezidiul Comitetului Central a făcut o declaraţie în care se arăta dispus „să înceapă negocieri corespunzătoare" cu conducerea ungară privind retragerea trupelor sovietice din teritoriu. Însă, chiar în momentele în care făceau această concesie, ei primeau rapoarte despre demonstraţii studenţeşti în Timişoara şi despre „sentimente ostile" printre intelectualii bulgari simpatizanţi ai revoluţiei maghiare. Totul părea să indice un efect incipient de contaminare, de care liderii sovietici se temeau de multă vreme, ceea ce i-a determinat să adopte o nouă abordare.

În consecinţă, la numai o zi după ce Prezidiul Sovietic promisese negocieri pentru retragerea trupelor, Hruşciov a avertizat că „imperialiştii" vor interpreta o asemenea retragere ca pe un simptom al slăbiciunii sovietice. Dimpotrivă, URSS trebuia acum „să ia iniţiativa restabilirii ordinii în Ungaria". Diviziile armatei sovietice staţionate în România şi Ucraina au primit ordin de deplasare spre graniţa ungară. La aflarea acestei veşti, prim-ministrul ungar l-a convocat pe ambasadorul sovietic (Iuri Andropov) şi l-a informat că, în semn de protest faţă de noile mişcări ale trupelor sovietice, Ungaria renunţă în mod unilateral la statutul de membru al Pactului de la Varşovia. În aceeaşi seară, la 19.50, Nagy anunţa la radio că Ungaria era de acum înainte o ţară neutră şi cerea Organizaţiei Naţiunilor Unite să îi recunoască noul statut. Declaraţia a avut un larg ecou în ţară; consiliile muncitoreşti din Budapesta, care erau în grevă de la începutul revoltei, au răspuns cu un apel de reluare a lucrului. Nagy îi atrăsese în sfârşit de partea sa pe majoritatea celor care îi suspectaseră intenţiile.

În aceeaşi seară în care Nagy lansa apelul său istoric, János Kádár a fost transportat în secret la Moscova, unde Hruşciov l-a convins de necesitatea formării, cu sprijin sovietic, a unui nou guvern la Budapesta. Armata Roşie urma oricum să intre în Ungaria şi să restabilească ordinea; singura problemă era cine va avea onoarea de a colabora cu ea. Şovăielile lui Kádár, pus acum în situaţia de a-i trăda pe Nagy şi pe conaţionalii săi, au fost spulberate de insistenţele lui Hruşciov că sovieticii îşi recunoşteau greşeala făcută prin instalarea lui Gerő în iulie. Această eroare nu avea să se mai repete după reinstaurarea ordinii la Budapesta. Hruşciov a pornit apoi spre Bucureşti pentru a se întâlni cu liderii români, bulgari şi cehi şi pentru a coordona

planurile de intervenţie în Ungaria (o altă delegaţie se întâlnise cu liderii polonezi în ziua precedentă). Între timp, Nagy continua să protesteze faţă de intensificarea activităţii militare sovietice. La 2 noiembrie, el a cerut secretarului general al ONU, Dag Hammerskjöld, să medieze între Ungaria şi URSS şi să obţină din partea Occidentului recunoaşterea neutralităţii Ungariei.

În ziua următoare, 3 noiembrie, Guvernul Nagy a început (sau credea că începe) tratative cu autorităţile militare sovietice pentru retragerea trupelor. Dar când echipa maghiară de negociatori a revenit în acea seară la cartierul general al armatei sovietice din Tökol, a fost arestată pe loc. La scurt timp după aceea, la ora 04.00, în dimineaţa zilei de 4 noiembrie, tancurile sovietice au început atacul asupra Budapestei, urmat, o oră mai târziu, de o proclamaţie radiodifuzată din partea de est a Ungariei, ocupată deja de trupele sovietice, care anunţa înlocuirea lui Imre Nagy cu un nou guvern. În replică, Nagy însuşi a făcut un ultim apel către poporul maghiar, chemând la rezistenţă împotriva invadatorilor. Apoi, împreună cu cei mai apropiaţi colaboratori, s-a refugiat în ambasada Iugoslaviei, unde le-a fost acordat azil politic.

Rezultatul confruntării militare n-a fost nici o clipă pus sub semnul întrebării: în pofida unei rezistenţe solide, forţele sovietice au pus stăpânire pe Budapesta în mai puţin de 72 de ore şi, la 7 noiembrie, a fost instalat guvernul lui János Kádár. Unele consilii muncitoreşti au supravieţuit încă o lună – Kádár preferând să nu le atace direct –, iar grevele sporadice au continuat până în 1957: conform unui raport confidenţial din 22 noiembrie 1956 către Comitetul Central sovietic, lucrul în minele de cărbune ale Ungariei fusese redus la 10% din capacitate. Dar în numai o lună noile autorităţi căpătaseră suficientă încredere ca să preia iniţiativa. La 5 ianuarie 1957 a fost introdusă pedeapsa cu moartea pentru „instigare la grevă" şi represiunea a început în forţă. Pe lângă cei 2.700 de maghiari ucişi în cursul luptelor, alţi 341 au fost judecaţi şi executaţi în următorii ani (ultima condamnare la moarte a fost executată în 1961). În total, aproape 22.000 de maghiari au fost condamnaţi la închisoare pentru rolul lor în „contrarevoluţie". Alţi 13.000 au fost trimişi în lagăre, iar mult mai mulţi şi-au pierdut slujbele sau au fost puşi sub supraveghere, până la declararea unei amnistii generale, în martie 1963.

Se estimează că 200.000 de oameni – peste 2% din populaţie – au fugit din Ungaria în urma ocupaţiei sovietice, majoritatea tineri şi mulţi membri ai elitei educate din Budapesta şi din vestul urbanizat al ţării. Ei s-au stabilit în SUA (care a primit 80.000 de refugiaţi unguri), Austria, Marea Britanie, Germania de Vest, Elveţia, Franţa şi în multe alte locuri. Soarta lui Nagy şi a colegilor săi a rămas neclară pentru o vreme. După trei săptămâni petrecute în ambasada Iugoslaviei din Budapesta, ei au fost păcăliţi să o părăsească la 22 noiembrie, arestaţi pe loc de autorităţile sovietice, apoi transportaţi şi închişi în România.

Lui Kádár i-a luat mult timp ca să decidă soarta prietenilor şi camarazilor săi de altădată. Pentru a evita protestele internaţionale, se păstra pe cât posibil tăcerea asupra represaliilor ce aveau loc împotriva muncitorilor şi soldaţilor care participaseră la luptele de stradă; cu toate acestea, au existat cereri externe de clemenţă în cazul unor figuri proeminente, cum ar fi scriitorii József Gáli şi Gyula Obersovszky. Soarta lui Nagy însuşi era un subiect deosebit de sensibil. În aprilie 1957, Kádár şi colegii săi

au decis readucerea lui Nagy şi a „complicilor" săi în Ungaria pentru a fi judecaţi, însă procesul a fost amânat până în iunie 1958. La 15 iunie 1958, într-un proces strict secret, toţi cei acuzaţi au fost găsiţi vinovaţi de incitarea la contrarevoluţie şi condamnaţi la moarte sau închisoare pe termen lung. Scriitorii István Bibó şi Árpád Göncz (viitorul preşedinte al Ungariei postcomuniste) au fost condamnaţi la închisoare pe viaţă. Alţi doi – József Szilágyi şi Géza Losonczy au fost ucişi în închisoare înainte de începerea procesului. Imre Nagy, Pál Maléter şi Miklós Gimes au fost executaţi în zorii zilei de 16 iunie 1958.

Insurecţia maghiară, o revoltă scurtă şi fără speranţă într-un mic avanpost al Imperiului Sovietic, a avut asupra relaţiilor internaţionale un impact devastator. În primul rând, a constituit o lecţie practică pentru diplomaţii occidentali. Până în acel moment, Statele Unite recunoşteau pe de o parte în mod oficial că sateliţii est-europeni nu se pot desprinde de pe orbita sovietică, iar pe de altă parte încurajau „spiritul de rezistenţă" în ţările respective. Operaţiunile secrete şi sprijinul diplomatic aveau ca scop, conform Raportului Consiliului de Securitate Naţională nr. 174 (decembrie 1953), „crearea unor condiţii care vor permite, într-un moment favorabil din viitor, eliberarea statelor-satelit". Dar, după cum evidenţia un alt document confidenţial de politică externă, elaborat în iulie 1956 pentru a lua în considerare tulburările din acel an, „Statele Unite nu sunt pregătite să poarte un război pentru a elimina dominaţia sovietică asupra sateliţilor săi" (NSC5608/1 „Politica SUA faţă de sateliţii sovietici din Europa de Est").

Încă de la înăbuşirea revoltei din Berlin în 1953, Departamentul de Stat ajunsese la concluzia că Uniunea Sovietică va păstra în viitorul apropiat un control de nezdruncinat asupra „zonei" sale. *Singura* strategie a Occidentului în Europa de Est era „neintervenţia". Dar rebelii unguri nu aveau de unde să ştie. Mulţi dintre ei sperau sincer în ajutorul occidental, încurajaţi de tonul ferm al discursului public american şi de transmisiunile postului de radio „Europa Liberă", ai cărui redactori i-au încurajat pe unguri să pună mâna pe arme, promiţând ajutor extern iminent. Este de înţeles faptul că, atunci când sprijinul nu s-a materializat, rebelii înfrânţi şi deziluzionaţi au alunecat în cinism.

Chiar dacă guvernele vestice ar fi vrut să facă mai mult, circumstanţele de moment erau foarte neprielnice. În ziua izbucnirii revoltei maghiare, reprezentanţii Franţei şi ai Marii Britanii se aflau la Sèvres, unde purtau convorbiri secrete cu israelienii. Franţa, mai ales, era preocupată de problemele sale din nordul Africii: după cum explica ministrul de Externe Christian Pineau pe 27 octombrie într-o notă strict confidenţială către reprezentantul Franţei în Consiliul de Securitate al ONU: „Este esenţial ca proiectul de rezoluţie ce va fi propus Consiliului de Securitate în chestiunea Ungariei să nu conţină nici o prevedere care să afecteze activităţile noastre în Algeria... În mod special, suntem împotriva formării unei comisii de anchetă". Când ambasadorul britanic la Moscova a sugerat ca Londra să adreseze un apel direct Kremlinului să se abţină de la intervenţie în Ungaria, ministrul de Externe britanic Selwyn Lloyd îi scria prim-ministrului Anthony Eden în acelaşi spirit: „Nu cred că este momentul pentru un astfel de mesaj".

Cum le spunea Hruşciov la 28 octombrie colegilor săi din Prezidiul Comitetului Central, „englezii şi francezii sunt într-o mare încurcătură în Egipt"[15]. Cât despre Eisenhower, el se afla în ultima săptămână a campaniei electorale : în ziua când el a fost reales, în Budapesta se dădeau lupte grele. Consiliul său Naţional de Securitate n-a luat în discuţie Ungaria decât la trei zile după invazia sovietică şi nu a sesizat imediat semnificaţia acţiunilor lui Nagy, îndeosebi renunţarea la sistemul monopartit, într-o ţară care nu era importantă pentru ampla strategie americană (mai multă atenţie din partea Washingtonului primise criza recentă din Polonia). Iar când Ungaria a apărut, în cele din urmă, pe agenda CNS la şedinţa din 8 noiembrie, părerea generală – de la Eisenhower în jos – a fost că vina le revine integral britanicilor şi francezilor. Dacă aceştia n-ar fi invadat Egiptul, Uniunea Sovietică n-ar fi putut ataca Ungaria. Administraţia Eisenhower avea conştiinţa împăcată.

În acestea condiţii, liderii sovietici au sesizat avantajul pe care îl aveau şi l-au exploatat. În ochii comuniştilor, adevărata ameninţare creată de Nagy nu era nici liberalizarea economică, nici slăbirea cenzurii. Nici măcar declaraţia de neutralitate a Ungariei, deşi considerată de Moscova „provocatoare", n-a fost cauza căderii lui Nagy. Ceea ce Kremlinul nu putea trece cu vederea a fost faptul că partidul maghiar renunţa la monopolul puterii, la „rolul conducător al partidului" (în Polonia, Gomułka avusese grijă să nu permită niciodată aşa ceva). O asemenea abatere de la practica sovietică constituia o periculoasă infiltrare a democraţiei, care ar fi dus la pieirea partidelor comuniste de pretutindeni. Acesta e motivul pentru care liderii comunişti din toate celelalte state-satelit au aprobat prompt decizia lui Hruşciov de a-l înlătura pe Nagy. Când Biroul Politic din Cehoslovacia s-a întrunit la 2 noiembrie şi şi-a exprimat dorinţa de a contribui activ la „păstrarea prin orice mijloace a democraţiei populare în Ungaria", sentimentul era, fără îndoială, sincer şi profund[16].

Chiar şi Tito a recunoscut, în cele din urmă, că pierderea controlului de către partid în Ungaria şi colapsul aparatului securităţii de stat dădeau un exemplu periculos. Liderul iugoslav considerase iniţial schimbările din Ungaria drept o dovadă în plus a destalinizării. Dar evoluţia evenimentelor din Budapesta de la sfârşitul lui octombrie l-a făcut să se răzgândească : îl preocupau vecinătatea Ungariei cu Iugoslavia, prezenţa unei importante minorităţi maghiare în Voivodina şi riscurile de contagiune aferente. Când Hruşciov şi Malenkov s-au deranjat, pe 2 noiembrie, să zboare până la refugiul lui Tito din Adriatica pentru a-l informa despre apropiata invazie, acesta s-a arătat îngrijorat, dar înţelegător. Principala lui grijă era ca guvernul-marionetă ce avea să fie

15. Faptul că liderul sovietic ştia deja acest lucru la 28 octombrie, cu trei zile înainte de începerea invaziei anglo-franceze, sugerează că serviciile secrete sovietice erau chiar mai bune decât credeau Aliaţii la vremea respectivă.

16. Chiar şi Gomułka a cedat rapid argumentelor sovietice. În Polonia, retragerea lui Nagy din Pactul de la Varşovia a reprezentat o sursă de nelinişte - polonezii, care se temeau de revizionismul teritorial german, erau interesaţi în mod deosebit de aranjamentele de securitate garantate de armatele sovietice. Este de notat totuşi că, într-o întrevedere cu Hruşciov în mai 1957, Gomułka a încercat din răsputeri, deşi fără succes, să-l determine pe acesta să renunţe la inculparea lui Nagy.

instalat în Ungaria să nu-i includă pe Rákosi şi pe alţi stalinişti nereformaţi. În această privinţă, lui Hruşciov nu i-a fost greu să-l liniştească.

Dar Hruşciov a fost vizibil nemulţumit când, doar două zile mai târziu, Tito le acorda azil politic lui Nagy, altor cincisprezece membri ai guvernului său şi familiilor acestora. Decizia iugoslavă pare să fi fost luată în focul crizei ungare şi se baza pe presupunerea că ruşii nu aveau nici un interes să creeze martiri. Dar, când liderii sovietici şi-au exprimat nemulţumirea şi mai ales când cei din grupul Nagy au fost răpiţi în momentul în care părăseau ambasada iugoslavă, după ce Kádár le promisese că vor trece nevătămaţi, Tito s-a văzut într-o poziţie neplăcută. Deşi a continuat să-şi exprime public aprobarea pentru noul guvern al lui Kádár, în relaţiile neoficiale Tito nu-şi ascundea insatisfacţia provocată de deznodământul evenimentelor.

Amestecul sovietic nestânjenit în treburile interne ale unui alt stat comunist crea un precedent care nu era de natură să facă URSS mai simpatică iugoslavilor. Relaţiile dintre Moscova şi Belgrad s-au deteriorat încă o dată, iar regimul iugoslav a iniţiat deschiderea spre Vest şi spre ţările nealiniate din Asia. Replica lui Tito la invazia din Ungaria a avut, astfel, două faţete. Asemenea liderilor sovietici, el era uşurat că ordinea comunistă fusese restabilită, însă modul în care se realizase acest lucru a creat un precedent periculos şi a lăsat un gust amar.

În alte părţi, răspunsul a fost mai puţin ambiguu. Odată ce cuvântarea secretă a lui Hruşciov ajunsese să fie cunoscută în Vest, ea a marcat sfârşitul unui anumit tip de credinţă comunistă, însă a creat totodată posibilitatea reformei şi reînnoirii poststaliniste : sacrificându-l pe Stalin pentru a conserva iluzia purităţii revoluţionare leniniste, Hruşciov le oferise membrilor de partid şi tovarăşilor de drum progresişti un mit de care se puteau agăţa. Însă lupta de stradă disperată din Budapesta spulberase orice iluzii despre acest nou model „reformat" sovietic. Încă o dată se demonstrase limpede că autoritatea comunistă nu are alt sprijin decât ţeava de tun a tancului. Restul era dialectică. Partidele comuniste din Vest au început să piardă aderenţi. Potrivit unor statistici proprii, 400.000 de membri au părăsit Partidul Comunist Italian între 1955 şi 1957. Aşa cum le explicase Togliatti liderilor sovietici la apogeul crizei din Ungaria : „Ne vine greu, după felul în care au evoluat evenimentele din Ungaria, să le clarificăm în cadrul partidului sau să obţinem un consens în favoarea conducerii".

În Italia, ca şi în Franţa, Marea Britanie şi mai peste tot, membrii de partid tineri şi educaţi au plecat în valuri[17]. Ca şi intelectualii de stânga necomunişti, ei fuseseră atraşi atât de promisiunea reformelor poststaliniste în URSS, *cât şi* de însăşi revoluţia maghiară, cu consiliile ei muncitoreşti, iniţiativele studenţeşti şi ideea că până şi un partid aflat la putere în blocul sovietic se putea adapta şi putea asimila noi direcţii. Hannah Arendt, de exemplu, credea că apariţia consiliilor (şi nu reînvierea partidelor politice de către Nagy) a semnificat o autentică ridicare a democraţiei împotriva dictaturii, a libertăţii contra tiraniei. Părea, în sfârşit, posibil să vorbeşti despre

17. În organizaţii deosebit de retrograde, cum ar fi Partidul Comunist Francez (care multă vreme a negat că ar fi avut cunoştinţă de denunţarea lui Stalin de către Hruşciov), mulţi membri au părăsit partidul nu atât din cauza evenimentelor ce aveau loc în blocul sovietic, ci mai ales pentru că liderii locali interziceau orice discuţie pe marginea acestora.

comunism şi libertate în aceeaşi propoziţie. Cum avea să spună mai târziu Jorge Semprún, pe atunci un tânăr comunist spaniol care lucra clandestin în Paris, „cuvântarea secretă ne-a rupt lanţurile ; ne-a dat măcar şansa să fim eliberaţi din... somnul raţiunii". Clipa de speranţă a luat sfârşit odată cu invadarea Ungariei.

Câţiva observatori din Occident au încercat să justifice intervenţia sovietică sau măcar s-o explice, acceptând versiunea oficială comunistă potrivit căreia Imre Nagy condusese sau fusese corupt de o *contra*-revoluţie. În stilul său caracteristic, Sartre insista că revolta ungară fusese marcată de un „spirit de dreapta". Dar, indiferent de motivele insurgenţilor maghiari – şi acestea erau mult mai variate decât părea la vremea respectivă –, nu răzvrătirea lor, ci mai degrabă represiunea sovietică i-a impresionat pe observatorii străini. De acum înainte comunismul va fi asociat pentru totdeauna cu opresiunea, nu cu revoluţia. Vreme de patruzeci de ani, stânga occidentală privise spre Rusia iertând şi chiar admirând violenţa bolşevică, în care vedea preţul încrederii în sine revoluţionare şi al marşului istoriei. Moscova era oglinda flatantă a iluziilor lor politice. În noiembrie 1956, această oglindă s-a făcut ţăndări.

Într-o notă datată 8 septembrie 1957, scriitorul maghiar István Bibó observa că, „zdrobind revoluţia ungară, URSS a dat o lovitură dură şi poate fatală mişcărilor «companioane» (de pace, femei, tineret, studenţi, intelectuali etc.) care au contribuit la forţa comunismului". Deposedat de charisma stranie a terorii staliniste şi expus la Budapesta în toată mediocritatea sa blindată, comunismul sovietic a pierdut farmecul pe care îl avusese pentru cei mai mulţi simpatizanţi şi admiratori din Vest. Căutând să scape de „duhoarea stalinismului", foşti comunişti – precum poetul francez Claude Roy – şi-au întors „nările spre alte orizonturi". După 1956, secretele istoriei nu mai puteau fi aflate în fabricile mohorâte şi în colhozurile disfuncţionale ale democraţiilor populare, ci în alte sfere, mai exotice. O minoritate în scădere de apologeţi nereformaţi ai leninismului au rămas ataşaţi de trecut ; dar, de la Paris la Berlin, o nouă generaţie de progresişti occidentali căutau consolare şi exemplu în afara Europei, în aspiraţiile şi frământările viitoarei Lumi a Treia.

Şi în Europa de Est iluziile au fost spulberate. După cum relata un diplomat britanic din Budapesta la 31 octombrie, la apogeul primei serii de lupte : „Este aproape un miracol că poporul maghiar a înfruntat şi respins acest asalt diabolic. Ei nu vor uita şi nu vor ierta niciodată". Însă maghiarii nu erau singurii care aveau să fie afectaţi de mesajul tancurilor sovietice. Studenţii români au demonstrat în sprijinul vecinilor lor unguri ; intelectualii est-germani au fost arestaţi şi trimişi în judecată pentru că au criticat actele sovieticilor ; în URSS, evenimentele din 1956 au deschis ochii unor comunişti convinşi, precum tânărul Leonid Pliuşici. O nouă generaţie de intelectuali disidenţi, ca Paul Goma în România sau Wolfgang Harich în RDG, s-a născut din molozul Budapestei.

Desigur, în Europa de Est diferenţa era că supuşii deziluzionaţi ai unui regim discreditat nu puteau să privească spre zări mai luminoase sau să reaprindă flacăra credinţei revoluţionare de la văpaia revoltelor ţărăneşti de pe tărâmuri îndepărtate. Ei erau forţaţi să trăiască în şi cu regimurile comuniste, în promisiunile cărora nu mai credeau. Est-europenii au simţit evenimentele din 1956 ca pe o condensare a dezamăgirilor acumulate în timp. Speranţele lor legate de comunism, reînnoite pentru scurtă

vreme de promisiunea destalinizării, au fost făcute scrum; la fel şi nădejdea în ajutorul Occidentului. Dacă dezvăluirile lui Hruşciov despre Stalin ori mişcările ezitante de reabilitare a victimelor terorii sugeraseră până în acel moment că ideologia comunistă conţine sâmburele schimbării şi eliberării, după evenimentele din Ungaria sentimentul dominant era unul de resemnare cinică.

Această situaţie a avut şi părţile ei bune. Întrucât popoarele din Europa de Est comunistă erau acum cuminţite, iar ordinea lucrurilor fusese restabilită, conducerea sovietică din epoca lui Hruşciov a ajuns cu timpul să permită un grad limitat de liberalizare locală – mai ales, ca o ironie a sorţii, în Ungaria. Acolo, după încheierea represaliilor împotriva insurgenţilor din 1956 şi a simpatizanţilor lor, Kádár a creat statul comunist „post-politic" model. În schimbul acceptării necondiţionate a monopolului de putere şi autoritate al partidului, maghiarilor li s-a permis un anumit grad de libertate – limitată, dar reală – a producţiei şi consumului. Nu i se cerea nimănui să creadă în Partidul Comunist şi cu atât mai puţin în nomenclatură, ci doar să se abţină de la orice manifestare de împotrivire. Tăcerea lor urma să fie înţeleasă drept consimţământ tacit.

„Comunismul de gulaş" care a rezultat a întărit stabilitatea Ungariei, iar amintirea lecţiei a asigurat, cel puţin în următorul deceniu, stabilitatea în restul blocului. Această stabilitate a avut însă preţul ei. Sistemul socialist pierduse, pentru cei mai mulţi oameni care trăiau sub comunism, toate promisiunile radicale, utopice şi vizionare cu care fusese asociat odinioară şi care erau o parte din atracţia sa – în special pentru tineri – nu mai departe de începutul anilor '50. Devenise acum doar un mod de viaţă care trebuia îndurat. Ceea ce nu însemna că nu putea dăinui pentru multă vreme – după 1956, puţini anticipau un sfârşit apropiat al sistemului sovietic de guvernare. Mai mult optimism în această privinţă existase *înainte* de evenimentele acelui an. După noiembrie 1956, statele comuniste din estul Europei, chiar şi URSS, au început să se afunde într-un marasm de stagnare, corupţie şi cinism care avea să dureze zeci de ani.

Şi sovieticii au plătit un preţ: în multe privinţe, 1956 a reprezentat eşecul şi prăbuşirea mitului revoluţionar cultivat cu succes de Lenin şi urmaşii săi. După cum avea să recunoască Boris Elţîn, mulţi ani mai târziu, într-un discurs ţinut în parlamentul maghiar la 11 noiembrie 1992, „tragedia din 1956... va rămâne o pată de neşters pe obrazul regimului sovietic". Dar asta nu însemna nimic în comparaţie cu preţul impus de sovietici victimelor lor. Treizeci şi trei de ani mai târziu, la 16 iunie 1989, într-o Budapestă ce-şi sărbătorea tranziţia spre libertate, sute de mii de maghiari au luat parte la o altă reînhumare ceremonială: de data aceasta a lui Imre Nagy şi a colegilor săi. Printre cei care au ţinut cuvântări la mormântul lui Nagy se afla şi Viktor Orbán, viitor prim-ministru. „Consecinţa directă a înăbuşirii sângeroase a revoluţiei", a spus el mulţimii adunate, „este aceea că a trebuit să ne asumăm responsabilitatea falimentului şi să căutăm o cale de ieşire din fundătura asiatică în care eram împinşi. Realmente, Partidul Socialist Muncitoresc Maghiar a furat viitorul tinerilor de azi în 1956".

X

Era bunăstării

Hai să fim cinstiți : ai noștri n-au dus-o niciodată atât de bine.

Harold Macmillan (20 iulie 1957)

Admasa e, pe scurt, întregul sistem de productivitate crescândă, plus inflație, plus creșterea nivelului de trai, plus presiunea reclamelor și vânzărilor, plus comunicațiile de masă, plus democrația culturală și apariția gândirii de masă, a omului de masă.

J.B. Priestley

– Uită-te la ăștia ! Primitivi !
– De unde vin ?
– Din Lucania.
– Unde-i asta ?
– În fundul țării !

Rocco și frații săi, regia Luchino Visconti (1960)

Mergem spre zările-nsorite,
Mergem spre mările-azurii.
Cum am văzut în filme –
Ni s-or adeveri ?

Cliff Richard, din *Vacanța de vară* (1959)

E groaznic să trăiești în era americană – bineînțeles, dacă nu ești american.

Jimmy Porter, în *Privește înapoi cu mânie* (1956)

În 1979, scriitorul francez Jean Fourastié publica un studiu despre transformarea economică și socială a Franței în cei treizeci de ani de după al doilea război mondial. Titlul – *Les Trente glorieuses, ou La révolution invisible de 1946 à 1975* – era bine ales. În Occident, cele trei decenii care au urmat înfrângerii lui Hitler au fost realmente „glorioase". Uimitoarea accelerare a dezvoltării economice a fost însoțită de debutul

unei epoci de nemaiîntâlnită prosperitate. Pe parcursul unei singure generaţii, economiile ţărilor din Europa de Vest continentală au recuperat decalajul acumulat în patruzeci de ani de război şi depresiune, iar performanţa economică europeană şi tendinţele consumului au început să semene cu cele din Statele Unite. După ce se ridicaseră împleticindu-se din moloz, în mai puţin de un deceniu europenii au intrat, spre încântarea şi consternarea lor, în era bunăstării.

Istoria economică a Europei Occidentale postbelice este o poveste simetric opusă celei din deceniile precedente. Accentul malthusian pus pe protecţie şi pe reducerea cheltuielilor din anii '30 a fost abandonat în favoarea liberalizării comerţului. În loc să taie din buget şi cheltuieli, guvernele le-au mărit. Peste tot a existat un angajament susţinut faţă de investiţiile pe termen lung, publice şi private, în infrastructură şi utilaje; fabricile şi echipamentele mai vechi au fost modernizate sau înlocuite, cu un efect semnificativ pentru randament şi productivitate; a mai existat o creştere pronunţată a comerţului internaţional; iar populaţia tânără şi salariată cerea şi îşi permitea o gamă din ce în ce mai vastă de bunuri.

Avântul economic postbelic s-a produs la intervale uşor diferite, mai întâi în Germania şi Marea Britanie şi abia mai târziu în Franţa şi Italia, şi a avut un impact variabil, în funcţie de diferenţele naţionale în probleme de fiscalitate, cheltuieli publice sau profilul investiţiilor. Primele cheltuieli ale guvernelor postbelice au vizat în general modernizarea infrastructurii: construcţia sau repararea de drumuri, căi ferate, case şi fabrici. În unele ţări, cheltuielile de consum au fost deliberat ţinute în frâu, ceea ce a făcut – după cum am văzut – ca, după război, mulţi oameni să trăiască în continuare în sărăcie, deşi lipsurile nu erau aceleaşi. Gradul de schimbare relativă a depins, evident, şi de punctul de plecare: cu cât ţara era mai bogată, cu atât transformarea a părut mai lentă şi mai puţin dramatică.

Cu toate acestea, în fiecare ţară europeană au crescut constant PIB şi PNB *per capita*: măsurile proaspăt stabilite ale forţei şi bunăstării naţionale. Pe parcursul anilor '50, rata *anuală* medie de creştere a producţiei naţionale *pe cap de locuitor* în Germania de Vest a fost de 6,5%, în Italia de 5,3%, iar în Franţa de 3,5%. Semnificaţia acestor rate de creştere atât de ridicate şi susţinute este cel mai bine înţeleasă atunci când ele sunt comparate cu performanţa aceloraşi ţări în deceniile anterioare: între 1913 şi 1950, rata de creştere a Germaniei *per annum* a fost de doar 0,4%, a Italiei de 0,6%, iar a Franţei de 0,7%. Chiar şi în deceniile prospere de după 1870 ale Imperiului wilhelmian, media anuală de creşetere a economiei germane a fost de 1,8%.

Până în anii '60, rata de creştere a început să încetinească, dar economiile occidentale au crescut în continuare într-un ritm neobişnuit. În total, între 1950 şi 1973, PIB-ul Germaniei pe cap de locuitor a crescut de mai mult de trei ori în termeni reali. PIB-ul pe cap de locuitor în Franţa a crescut cu 150%. Economia italiană, care a pornit mai de jos, s-a descurcat chiar mai bine. Ţările istoric sărace au avut îmbunătăţiri spectaculoase în realizările economice: între 1950 şi 1973, PIB-ul *per capita* în Austria a sărit de la 3.731 $ la 11.308 $ (la valoarea din 1990 a dolarului), iar în Spania – de la 2.397 $ la 8.739 $. Economia olandeză a crescut cu 3,5% în fiecare an în perioada 1950-1970 – de *şapte* ori media ratei anuale de creştere din cei 40 de ani precedenţi.

Un factor major al acestui succes era intensificarea comerţului maritim, care a crescut mult mai rapid decât producţia naţională totală în majoritatea ţărilor europene.

Prin simpla înlăturare a impedimentelor ce stânjeneau comerţul internaţional, guvernele din Vestul postbelic au reuşit să depăşească stagnarea din deceniile anterioare[1]. Beneficiarul suprem a fost Germania de Vest, a cărei parte din exportul mondial de mărfuri a sporit de la 7,3% în 1950 la 19,3% doar zece ani mai târziu, redând economiei germane locul de frunte pe care-l ocupa în comerţul internaţional înainte de Marea Criză din 1929.

În cei patruzeci şi cinci de ani de după 1950, exporturile la nivel mondial au crescut în volum de 16 ori. Chiar şi o ţară ca Franţa, a cărei cotă din exportul mondial a rămas constantă pe parcursul acestor ani, în jur de 10%, a beneficiat foarte mult de pe urma incredibilei creşteri a comerţului internaţional. De fapt, *toate* ţările industrializate au avut de câştigat în aceşti ani – condiţiile contractuale s-au modificat substanţial în favoarea lor după al doilea război mondial, întrucât costul materiilor prime şi al hranei importate din alte spaţii decât cele occidentale a scăzut constant, în timp ce preţul mărfurilor fabricate a continuat să crească. Pe parcursul celor trei decenii de comerţ privilegiat, inegal, cu Lumea a Treia, Occidentul s-a umplut practic de bani[2].

Cu toate acestea, trăsătura specifică a avântului economic din Europa Occidentală este tocmai gradul de integrare europeană *de facto* cu care s-a soldat. Chiar şi înainte de Tratatul de la Roma, viitoarele ţări membre ale Comunităţii Economice Europene aveau schimburi comerciale în primul rând unele cu altele: în 1958, 29% din exporturile Germaniei (ca valoare) mergeau către Franţa, Italia şi ţările Beneluxului, iar 30% către alte ţări europene. În ajunul semnării Tratatului de la Roma, 44% din exporturile belgiene mergeau deja către viitorii ei parteneri din CEE. Chiar şi ţări ca Austria, Danemarca sau Spania, care nu vor adera oficial la Comunitatea Europeană decât mulţi ani mai târziu, erau deja integrate în reţelele ei comerciale: în 1971, cu douăzeci de ani înainte de a adera la viitoarea Uniune Europeană, Austria importa mai mult de 50% din cele şase state membre iniţiale ale CEE. Comunitatea (mai târziu Uniunea) Europeană nu punea bazele unei Europe integrate din punct de vedere economic; ea era mai curând expresia instituţională a unui proces aflat deja în desfăşurare[3].

Un alt element crucial al revoluţiei economice postbelice a fost productivitatea crescută a muncitorului european. Între 1950 şi 1980, productivitatea muncii în Europa Occidentală a crescut de trei ori faţă de rata din cei 80 de ani anteriori: PIB-ul pe ora lucrată a crescut chiar mai rapid decât PIB-ul pe cap de locuitor. Având în vedere

1. Nu trebuie totuşi exagerată viteza cu care vechile convenţii au fost înlăturate. Bunăoară, în anii '60, guvernul italian a socotit că e mai prudent din punct de vedere politic să menţină taxele şi normele din era fascistă pentru maşinile străine, pentru a proteja producătorii autohtoni (în principal Fiat). Guvernele britanice au urmat strategii similare.
2. Mare parte din ei urmând a fi reciclaţi ca împrumuturi către aceeaşi Lume a Treia, acum împovărată de datorii chinuitoare.
3. Ca de obicei, Marea Britanie era diferită. În 1956, 74% din exporturile Regatului Unit au mers în afara Europei, majoritatea în colonii şi în ţările Commonwealthului. Chiar şi în 1973, când Marea Britanie a aderat în sfârşit la CEE, doar o treime din export era direcţionat către cele 12 ţări care în 1992 vor forma Uniunea Europeană.

că tot mai mulţi oameni lucrau, este vorba de o creştere însemnată a eficienţei şi, aproape peste tot, de relaţii de lucru considerabil îmbunătăţite. Aceasta, de asemenea, a fost o consecinţă parţială a recuperării decalajului: preschimbările politice, şomajul în masă, subinvestiţiile şi exterminarea fizică din cei 30 de ani anteriori aduseseră Europa, în 1945, într-un punct de plecare extrem de modest. Chiar şi fără interesul contemporan pentru modernizare şi tehnologii îmbunătăţite, performanţa economică nu putea decât să se amelioreze.

În spatele creşterii constante a productivităţii se află totuşi o mutaţie permanentă, mai adâncă, în natura muncii. În 1945, cea mai mare parte a Europei era încă preindustrială. Ţările mediteraneene, Scandinavia, Irlanda şi Europa de Est erau încă predominant rurale – şi, după orice etalon, înapoiate. În 1950, trei din patru adulţi activi din Iugoslavia şi România erau ţărani. Una din două persoane active era angajată în agricultură în Spania, Portugalia, Grecia, Ungaria şi Polonia; în Italia, două persoane din cinci. Unul din trei angajaţi austrieci lucra în ferme; în Franţa, aproape trei din zece persoane angajate erau fermieri de un tip sau altul. Chiar şi în Germania de Vest, 23% din populaţia ocupată muncea în agricultură. Doar în Marea Britanie, unde cifra era de doar 5%, şi într-o măsură mai mică în Belgia (13%), revoluţia industrială din secolul al XIX-lea a creat cu adevărat o societate postagrară[4].

Pe parcursul următorilor treizeci de ani, numeroşi europeni au abandonat pământul şi şi-au găsit slujbe în oraşe, cele mai mari schimbări petrecându-se în anii '60. În 1977, doar 16% din italienii ocupaţi lucrau pământul; în regiunea Emilia-Romagna din nord-est, cota populaţiei active ocupate în agricultură a scăzut precipitat, de la 52% în 1951 la doar 20% în 1971. În Austria, cifra la nivel naţional scăzuse la 12%, în Franţa la 9,7%, în Germania de Vest la 6,8%. Chiar şi în Spania, doar 20% erau angajaţi în agricultură în 1971. În Belgia (la 3,3%) şi în Regatul Unit (la 2,7%), fermierii deveneau statistic (dacă nu şi politic) nesemnificativi. Producţia agricolă şi de lapte a devenit mai eficientă şi mai puţin solicitantă ca muncă – în special în ţări ca Danemarca sau Olanda, unde untul, brânza şi produsele din carne de porc erau acum mărfuri de export profitabile şi stâlpii economiei naţionale.

Ca procent din PIB, agricultura a scăzut constant: în Italia, cota ei din producţia naţională a scăzut de la 27,5% la 13% între 1949 şi 1960. Principalul beneficiar a fost sectorul terţiar (inclusiv cel guvernamental), care a absorbit mulţi dintre foştii muncitori agricoli şi pe copiii lor. Unele locuri – Italia, Irlanda, părţi din Scandinavia şi Franţa – au trecut direct, într-o singură generaţie, de la o economie bazată pe agricultură la una bazată pe servicii, sărind practic etapa industrială în care Marea Britanie sau Belgia au fost prinse timp de aproape un secol[5]. La sfârşitul anilor '70,

4. Pentru comparaţie, am putea reţine că, în 1950, 12% din populaţia activă a Statelor Unite lucra în agricultură.

5. Suedia constituie o excepţie parţială – secretul prosperităţii postbelice a Suediei a fost specializarea în confecţionarea produselor de înaltă valoare. Dar suedezii au dispus de mână de lucru ieftină şi uşor accesibilă (imigranţi finlandezi), precum şi de resurse energetice hidroelectrice, ceea ce a protejat ţara de şocurile preţului petrolului. La fel ca Elveţia (şi din motive similare), ei constituie un caz special.

o majoritate clară a populaţiei ocupate din Marea Britanie, Germania, Franţa, ţările Beneluxului, Scandinavia şi ţările alpine lucra în sectorul serviciilor: comunicaţii, transport, bănci, administraţie publică etc. Italia, Spania şi Irlanda erau în urmă, dar foarte aproape.

În Europa de Est comunistă, în schimb, cei mai mulţi foşti muncitori agricoli au fost direcţionaţi spre un minerit primitiv şi epuizant şi spre sectorul industrial; în Cehoslovacia, gradul de ocupare în sectorul terţiar al serviciilor a *scăzut* de fapt pe parcursul anilor '50. La mijlocul deceniului al şaselea, exact când producţia de cărbune şi minereu de fier era pe sfârşite în Belgia, Franţa, Germania de Vest şi Marea Britanie, ea continua să crească în Polonia, Cehoslovacia şi RDG. Accentul dogmatic al comuniştilor pe extracţia de materie primă şi producţia de bunuri primare a generat iniţial o creştere rapidă în producţia brută şi în PIB-ul *per capita*. Pe termen scurt, caracterul industrial al economiilor comuniste de comandă a părut astfel impresionant (inclusiv pentru mulţi observatori occidentali). Dar nu prevestea nimic bun pentru viitorul regiunii.

Declinul agriculturii ar fi justificat singur mare parte din dezvoltarea Europei, aşa cum saltul de la ţară la oraş şi de la agricultură la industrie însoţise, cu un secol în urmă, supremaţia britanică. Mai mult, faptul că în Regatul Unit nu mai rămăsese un surplus de populaţie agricolă care să fie transferată în slujbele prost plătite din producţie sau servicii şi, ca urmare, nici un câştig în ceea ce priveşte eficienţa care să fie obţinut printr-o tranziţie rapidă de la această înapoiere explică performanţa relativ slabă a Marii Britanii în aceşti ani, cu rate de creştere consecvent mai mici decât cele din Franţa sau Italia (sau România, dacă am ajuns aici). Din acelaşi motiv, Olanda a surclasat-o în aceste decenii pe vecina ei industrializată Belgia, beneficiind de transferul surplusului de forţă de muncă rurală în sectoarele până acum subdezvoltate ale industriei şi serviciilor.

Rolul guvernului şi al planificării în miracolul economic european este mai greu de măsurat. În unele locuri a părut aproape superfluu. „Noua" economie din nordul Italiei, de exemplu, îşi trăgea mai toată energia din miile de firme mici – compuse din lucrători familiali care deseori lucrau şi ca muncitori agricoli sezonieri – cu investiţii şi cheltuieli de regie scăzute, care plăteau impozite foarte mici sau nu plăteau deloc. În 1971, 80% din forţa de muncă naţională lucra în asociaţii cu mai puţin – adesea mult mai puţin – de 100 de angajaţi. În afară de faptul că au trecut cu vederea infracţiuni fiscale, zonale, de construcţie şi de alte feluri, nu e limpede cum au susţinut autorităţile centrale italiene eforturile economice ale acestor firme.

În schimb, rolul statului a fost crucial în finanţarea schimbărilor de anvergură, care nu stăteau în puterea iniţiativei individuale sau investitorilor particulari: aportul de capital nonguvernamental în Europa a fost mult timp o raritate, iar investiţiile private din America nu au luat locul Planului Marshall sau asistenţei militare decât pe la sfârşitul anilor '50. În Italia, *Cassa per il Mezzogiorno*, susţinută de un amplu împrumut de la Banca Mondială, a investit iniţial în infrastructură şi dezvoltări agrare: asanarea pământului, construcţia de drumuri, canalizare, viaducte etc. Mai târziu, s-a orientat către sprijinirea noilor uzine industriale. Ea a oferit stimulente – împrumuturi, donaţii, scutiri de impozite – firmelor private dornice să investească în

Sud ; a fost vehiculul prin care agenţiile de stat au fost ghidate să amplaseze 60% din noile lor investiţii în Sud ; în deceniile de după 1957, în treimea sudică a peninsulei fuseseră înfiinţate 12 „zone de creştere" şi 30 de „nuclee de creştere".

Ca şi proiectele de stat de scară largă din alte părţi, *Cassa* a fost ineficientă şi destul de coruptă. Majoritatea avantajelor au mers către regiunile de coastă favorizate ; mare parte din noua industrie pe care a încurajat-o a fost capital-intensivă, creând puţine locuri de muncă. Multe dintre fermele mai mici, „independente", apărute în regiune în urma reformei agrare, au rămas dependente de stat, făcând din *Mezzogiorno* un fel de zonă de asistenţă socială semipermanentă. Cu toate acestea, pe la mijlocul anilor '70, consumul *per capita* în Sud se dublase, veniturile locale creşcuseră în medie cu 4% *per annum*, mortalitatea infantilă se înjumătăţise, iar electrificarea era aproape completă – în ceea ce era, pentru o întreagă generaţie, una dintre cele mai amărâte şi înapoiate regiuni ale Europei. Dată fiind viteza cu care Nordul industrializat avansa – într-o anumită măsură, aşa cum vom vedea, graţie muncitorilor din Sud –, uimitoare nu este neputinţa *Cassei* de a produce un miracol la sud de Roma, ci faptul că regiunea a reuşit până la urmă să ţină pasul. Pentru acest lucru trebuie să recunoaştem meritul autorităţilor de la Roma.

În alte părţi, rolul guvernului a variat, dar nu a fost niciodată neglijabil. În Franţa, statul s-a limitat la ceea ce a devenit cunoscut drept „planificare indicativă" – folosind pârghiile puterii pentru a direcţiona resurse către regiuni, industrii şi chiar produse anume şi compensând intenţionat malthusianismul devastator al subinvestiţiilor din deceniile antebelice. Oficialii guvernamentali au reuşit să exercite un control relativ eficient asupra investiţiilor interne pentru că, pe parcursul acestor prime decenii de după război, legile monetare şi mobilitatea limitată a capitalului internaţional au împiedicat competiţia străină. Limitaţi în libertatea lor de a căuta venituri mai profitabile pe termen scurt peste graniţe, bancherii şi creditorii privaţi din Franţa şi din alte părţi au investit acasă[6].

În Germania de Vest, unde amintirile de neşters din perioada interbelică erau legate de conflict şi instabilitate (politică şi monetară deopotrivă), guvernanţii de la Bonn s-au implicat mai puţin decât omologii lor francezi sau italieni în proiectarea sau regizarea comportamentului economic, dar au acordat mai multă atenţie aranjamentelor menite să prevină sau să atenueze conflictul social, mai ales dintre angajaţi şi angajatori. Mai exact, ei au încurajat şi au semnat negocieri şi „contracte sociale" menite să reducă riscul de grevă sau inflaţia salariilor. În consecinţă, industriile private (şi băncile cu care lucrau sau care le deţineau) au fost mult mai predispuse să investească în viitorul lor, pentru că puteau conta pe restricţiile salariale pe termen lung. Muncitorul de la şaibă din Germania de Vest sau din Scandinavia a fost recompensat pentru această relativă docilitate printr-un loc de muncă sigur, o inflaţie

6. Contrastul cu practicile din trecut este edificator. În etapele anterioare ale industrializării franceze, nici cele mai mari bănci de investiţii pariziene nu au avut resurse pentru a sprijini modernizarea infrastructurii industriale a ţării şi nu au primit ajutor sau încurajări din partea guvernului. Situaţia deplorabilă în care se găseau fabricile, drumurile, reţelele de cale ferată şi serviciile publice în Franţa anului 1945 ilustra cu elocvenţă aceste neajunsuri.

scăzută şi, mai presus de toate, servicii publice de asistenţă socială şi beneficii finanţate dintr-un abrupt impozit progresiv.

În Marea Britanie, guvernul a intervenit mai direct în economie. Majoritatea naţionalizărilor încercate de guvernul laburist din perioada 1945-1951 au fost menţinute de guvernele conservatoare care i-au urmat. Dar ambele partide au rămas loiale planificării economice pe termen lung sau intervenţiei agresive în sistemul forţei de muncă. Implicarea activă, atât cât era, consta în orientarea cererii : au fost manevrate ratele dobânzii şi grilele de impozitare pentru a încuraja fie economiile, fie consumul. Acestea erau tactici pe termen scurt. Principalul obiectiv *strategic* al guvernelor britanice de orice culoare, în aceşti ani, era să prevină o întoarcere la nivelul traumatizant al şomajului din anii '30.

Aşadar peste tot în Europa de Vest, guvernele, patronii şi muncitorii au conspirat la formarea unui cerc virtuos : cheltuieli guvernamentale sporite, impozitare progresivă şi creşteri salariale limitate. După cum am văzut, aceste deziderate erau deja întipărite în opinia generală, făurită în timpul războiului şi în anii imediat următori, că este nevoie de o economie planificată şi de un stat asistenţial, într-o formă sau alta. Ele erau, prin urmare, produsul politicilor guvernamentale şi al voinţei colective. Condiţia care a înlesnit succesul lor fără precedent trebuie căutată, însă, dincolo de acţiunea guvernamentală directă. Declanşatorul miracolului economic european şi al transformărilor sociale şi culturale care i-au urmat a fost creşterea rapidă şi susţinută a populaţiei Europei.

Europa mai văzuse explozii demografice în trecut – cel mai recent la mijlocul secolului al XIX-lea. Dar acestea nu au condus neapărat la creşteri susţinute ale populaţiei : fie pentru că agricultura tradiţională nu putea suporta prea multe guri de hrănit, fie din cauza războaielor şi a bolilor sau pentru că noul exces de populaţie, în special tinerii, au emigrat în străinătate în căutarea unei vieţi mai bune. Şi astfel, în secolul XX, războiul şi emigraţia au menţinut creşterea demografică mult sub ce era de aşteptat după saltul ratei natalităţii din primele decenii.

În ajunul celui de-al doilea război mondial, efectele devastatoare ale dispariţiei unei generaţii de tineri în primul război mondial, pe lângă criza economică, războaiele civile şi incertitudinea politică din anii '30, au adus rata natalităţii, în unele regiuni occidentale, la minime istorice. În Marea Britanie erau doar 15,3 nou-născuţi vii la mia de locuitori, în Belgia 15,4, în Austria 12,8. În Franţa, unde rata natalităţii în 1939 a rămas de 14,6‰, rata mortalităţii a fost mai mare decât rata natalităţii nu doar în timpul primei conflagraţii mondiale, în 1919 şi din nou în 1929, dar şi în fiecare an din intervalul 1935-1944. Acolo, ca şi în Spania pe durata războiului civil, populaţia scădea constant. În restul Europei mediteraneene şi la est de Viena, rata natalităţii era mai mare, câteodată dublul cifrelor din Vest. Dar nivelul ridicat al mortalităţii infantile şi ratele crescute de deces la toate grupele de vârstă făceau ca până şi acolo creşterea populaţiei să fie nesemnificativă.

Boom-ul naşterilor din perioada postbelică trebuie înţeles în acest context şi ţinând cont de dezastrul demografic din al doilea război mondial. Între 1950 şi 1970,

populaţia Marii Britanii a crescut cu 13%, iar cea a Italiei cu 17%. În Germania Occidentală, populaţia a crescut în aceşti ani cu 28%, în Suedia cu 29%, iar în Olanda cu 35%. În unele dintre aceste cazuri, creşterea locală a fost sprijinită de imigraţie (prin reîntoarcerea coloniştilor în Olanda sau afluxul de est-germani şi alţi refugiaţi în Republica Federală). În Franţa însă, factorii exogeni au avut doar un rol nesemnificativ: între primul recensământ postbelic din 1946 şi sfârşitul anilor '60, populaţia a crescut cu aproape 30% – cea mai rapidă rată de creştere înregistrată vreodată pe pământ francez.

Cea mai frapantă caracteristică a Europei între 1950 şi 1960 – care poate fi dedusă din orice scenă de stradă contemporană – era aşadar numărul mare de tineri şi copii. După patruzeci de ani, Europa devenea din nou tânără. Anii de vârf pentru naşterile postbelice în majoritatea ţărilor au fost 1947-1949: în 1949 s-au născut în Franţa 869.000 de copii, faţă de numai 612.000 în 1939. În 1960, în Olanda, Irlanda şi Finlanda, 30% din populaţie avea sub 15 ani. În Franţa anului 1967, o persoană din trei avea sub 20 de ani. Pe lângă faptul că după război s-au născut milioane de copii, ei au supravieţuit într-o proporţie nemaivăzută.

Graţie alimentaţiei îmbunătăţite, condiţiilor de locuit şi îngrijirilor medicale, rata mortalităţii infantile – numărul de copii, din 1.000 de nou-născuţi vii, care mor înainte de a împlini un an – a scăzut brusc în aceste decenii în Europa de Vest. În Belgia a scăzut de la 53,4‰ în 1950 la 21,1‰ în 1970, cea mai mare parte a schimbării petrecându-se în primul deceniu. În Italia a scăzut de la 63,8‰ la 29,6‰ şi în Franţa, de la 52,0‰ la 18,2‰. De asemenea, bătrânii au început să trăiască mai mult – cel puţin în Occident, unde rata deceselor a scăzut constant de-a lungul aceleiaşi perioade. Rata supravieţuirii nou-născuţilor în Europa de Est s-a îmbunătăţit şi ea, ce-i drept, prin comparaţie cu o cifră de start mult mai proastă: în Iugoslavia, rata mortalităţii la copii a scăzut de la 118,6‰ în 1950 la 55,2‰ douăzeci de ani mai târziu[7]. Chiar şi în Uniunea Sovietică procentele au scăzut de la 81‰ în 1950 la 25‰ în 1970, deşi cu mari variaţii între diferitele republici. Dar ratele de fertilitate în statele comuniste au scăzut destul de devreme faţă de Vest şi, de la mijlocul anilor '60, erau sincronizate cu ratele mortalităţii, care se înrăutăţeau constant (în special în rândul bărbaţilor)

Există multe explicaţii pentru revirimentul fertilităţii după al doilea război mondial, însă majoritatea se rezumă la o combinaţie de optimism şi lapte gratuit. În timpul marii crize demografice dintre 1913 şi 1945, guvernele au căutat zadarnic să stimuleze procrearea, să compenseze prin îndemnuri patriotice, „coduri" familiale şi alte legi lipsa cronică de bărbaţi, locuinţe, slujbe şi protecţie. Acum – chiar înainte ca progresul postbelic să se traducă în slujbe sigure şi într-o economie de consum – pacea, siguranţa şi puţină încurajare din partea statului au fost suficiente pentru a obţine ceea ce nu reuşise toată propaganda pro-natală de dinainte de 1940.

Soldaţii demobilizaţi, prizonierii de război întorşi din captivitate şi deportaţii politici, încurajaţi de programele de raţionalizare şi alocare ce favorizau cuplurile

7. În 1950, Iugoslavia, Polonia, România şi Albania erau singurele ţări europene unde mai mult de un copil din zece murea înaintea vârstei de un an. În Europa de Vest, ultima clasată era Portugalia, unde rata mortalităţii infantile în 1950 era de 94,1‰

căsătorite cu copii şi de alocaţiile pentru fiecare copil, s-au însurat cu ocazie. Şi mai era ceva. La începutul anilor '50, ţările Europei Occidentale puteau oferi cetăţenilor lor mai mult decât speranţă şi o plasă de siguranţă socială: ele furnizau şi numeroase locuri de muncă. Pe parcursul anilor '30, rata medie a şomajului în Europa Occidentală era de 7,5% (11,5% în Marea Britanie). În 1950, ea scăzuse sub 3% peste tot în afară de Italia. Pe la mijlocul anilor '60, media europeană a ratei şomajului era de numai 1,5%. Pentru prima dată de când se făceau astfel de statistici, Europa Occidentală cunoştea ocuparea completă a forţei de muncă. În multe sectoare se înregistrau acum crize de muncitori.

Deşi acest lucru avantaja organizaţiile de muncitori, sindicatele (cu excepţia tipică a Marii Britanii) erau fie neputincioase, fie refractare în a-şi exercita puterea. Era o moştenire a deceniilor interbelice: sindicatele militante sau politice nu şi-au revenit niciodată pe deplin după impactul crizei economice şi al represiunii fasciste. În schimbul noului lor statut respectabil de parteneri naţionali de negociere, reprezentanţii sindicatelor au preferat adesea, de-a lungul anilor '50 şi la începutul anilor '60, să colaboreze cu patronii în loc să exploateze conflictele de muncă în avantajul lor imediat. În 1955, când primul acord de productivitate din Franţa a fost încheiat între reprezentanţii muncitorilor şi uzina naţionalizată Renault, simptomul acestei schimbări de mentalitate e faptul că principalul câştig al muncitorilor nu a constat în salarii, ci în concesia inedită a unei a treia săptămâni de concediu cu plată[8].

Un alt motiv pentru care vechile sindicate ale muncitorilor din uzine nu mai erau atât de importante în Europa Occidentală este acela că baza lor – muncitori manuali calificaţi, bărbaţi – era în declin. Numărul de lucrători în minerit, oţel, textile şi alte industrii de secol al XIX-lea se micşora, deşi fenomenul a devenit evident abia în anii '60. Din ce în ce mai multe slujbe erau create în sectorul terţiar, iar persoanele care le acceptau erau de multe ori femei. Unele ocupaţii – industria textilă, munca domestică – au fost puternic feminizate pentru multe decenii. Dar, după război, şansele de angajare în ambele sectoare s-au diminuat substanţial. Forţa de muncă feminină nu mai consta în femei singure care lucrau ca servitoare sau ţesătoare, ci era formată tot mai mult din femei mature (adesea măritate) angajate în magazine sau birouri şi din exponente ale anumitor profesii prost plătite, în special asistente medicale sau profesoare. În 1961, o treime din forţa de muncă ocupată din Marea Britanie era formată din femei, iar două din trei femei angajate erau funcţionare sau secretare. Chiar şi în Italia, unde, prin tradiţie, femeile mai în vârstă nu lucrau (oficial), la sfârşitul anilor '60, 27% din forţa de muncă era feminină.

Cererea de muncă nestăvilită din sfertul nord-vestic prosper al Europei justifică impresionanta migraţie în masă din anii '50 şi de la începutul anilor '60. Aceasta a luat trei forme. În primul rând, bărbaţii (şi într-o măsură mai mică femeile şi copiii) au abandonat satul pentru oraş şi s-au mutat în regiuni mai dezvoltate ale ţării. În Spania, peste un milion de locuitori din Andaluzia s-au mutat spre nord, în Catalonia,

8. În anul următor, în martie, acest drept a fost extins pentru toţi muncitorii francezi. Cei de la Renault au obţinut în 1962 o a patra săptămână de concediu plătit, dar de această dată restul ţării s-a aliniat abia şapte ani mai târziu.

în cele două decenii de după 1950: în 1970, 1,6 milioane de spanioli născuţi în Andaluzia părăsiseră regiunea natală, 712 000 dintre ei fiind stabiliţi numai în Barcelona. În Portugalia, un procent substanţial de locuitori din sărmana regiune Alentejo au plecat la Lisabona. În Italia, între 1955 şi 1971, aproximativ nouă milioane de oameni s-au mutat dintr-o regiune a ţării în alta.

Acest fenomen nu se limita la zona mediteraneană. Milioanele de tineri care au abandonat Republica Democrată Germană în favoarea Republicii Federale Germane între 1950 şi 1961 optau poate pentru libertate politică, dar, îndreptându-se către Vest, căutau şi slujbe bine plătite şi o viaţă mai bună. În această privinţă, ei diferă foarte puţin de contemporanii lor spanioli sau italieni – sau de sfertul de milion de suedezi din centrul şi nordul rural al ţării, care s-au mutat la oraş în deceniul de după 1945. Mare parte din această mişcare a fost provocată de inegalităţile de venit; dar dorinţa de a scăpa de privaţiuni, izolare, plictiseala vieţii de ţară şi de strictheţea ierarhiilor rurale tradiţionale au avut şi ele un rol, în special pentru tineri. Un folos accidental a fost faptul că, în consecinţă, salariile celor rămaşi în urmă şi pământul aflat la dispoziţia lor au crescut.

O a doua soluţie adoptată de migranţi era mutarea dintr-o ţară europeană în alta. Emigraţia europeană, desigur, nu era nimic nou. Dar cei cincisprezece milioane de italieni care şi-au părăsit ţara între 1870 şi 1926 au plecat aproape fără excepţie peste ocean: în Statele Unite sau Argentina. Este valabil şi pentru milioanele de greci, polonezi, evrei şi alţii care au emigrat în aceiaşi ani, sau scandinavii, germanii şi irlandezii mai vârstnici. După primul război mondial, a existat, într-adevăr, un flux constant de mineri şi fermieri din Italia şi Polonia către Franţa, de exemplu; iar în anii '30, refugiaţii politici au scăpat de nazism şi fascism îndreptându-se spre Vest. Dar migraţia în interiorul Europei, în special în căutare de locuri de muncă, a rămas excepţia.

La sfârşitul anilor '50, toate acestea s-au schimbat. Deplasarea forţei de muncă peste graniţe a început la scurt timp după încheierea războiului – ca urmare a unui acord din iunie 1946, zeci de mii de tineri muncitori italieni călătoreau în convoaie organizate pentru a lucra în minele din Valonia, în schimbul unui angajament belgian de a furniza cărbune Italiei. Dar, în cursul deceniului, expansiunea economică a nord-vestului Europei a surmontat creşterea populaţiei locale: generaţia *baby-boom* nu era încă la vârsta activă, iar cererea de muncitori era maximă. Cum economia germană, în special, lua avânt, guvernul de la Bonn a fost nevoit să caute forţă de muncă ieftină în afara graniţelor.

În 1956, cancelarul Adenauer se afla la Roma, oferind transport gratuit oricărui muncitor italian dispus să meargă în Germania şi căutând sprijinul oficialităţilor italiene pentru a transporta şomeri din Sud peste Alpi. În deceniul următor, autorităţile de la Bonn vor semna o serie de acorduri nu numai cu Italia, ci şi cu Grecia şi Spania (1960), Turcia (1961), Maroc (1963), Portulgalia (1964), Tunisia (1964) şi Iugoslavia (1968). Muncitorii străini („invitaţi") erau încurajaţi să se angajeze în Germania, în ideea că şederea lor era strict temporară, ei urmând să se întoarcă în ţara de origine. Ca şi muncitorii imigranţi finlandezi în Suedia sau cei irlandezi în Marea Britanie, aceşti oameni – majoritatea sub 25 de ani – proveneau din regiuni sărace, rurale sau

montane. Cei mai mulţi erau necalificaţi (sau au acceptat „decalificarea" pentru a găsi de lucru). Câştigurile lor în Germania sau în alte ţări nordice au contribuit la susţinerea economiilor regiunilor natale, chiar dacă plecarea lor a uşurat competiţia locală pentru slujbe şi locuinţe. În 1973, banii expediaţi acasă de muncitorii din străinătate reprezentau 90% din câştigurile de export ale Turciei şi 50% din câştigurile de export ale Greciei, Portugaliei şi Iugoslaviei.

Impactul demografic al acestor transferuri de populaţie a fost semnificativ. Deşi imigranţii erau oficial „temporari", ei şi-au părăsit casele definitiv. Ei nu se vor întoarce decât eventual peste mulţi ani, pentru a se pensiona. Şapte milioane de italieni şi-au părăsit ţara între 1945 şi 1970. În anii '50-'70, un sfert din întreaga forţă de muncă din Grecia a plecat pentru a găsi de lucru în străinătate: în perioada de vârf a emigraţiei, la mijlocul anilor '60, 117.000 de greci părăseau anual ţara[9]. Se estimează că între 1961 şi 1974, un milion şi jumătate de portughezi şi-au găsit de lucru în străinătate – cea mai mare strămutare de populaţie din istoria Portugaliei, care a lăsat în urmă o forţă de muncă de numai 3,1 milioane. Aceste cifre erau dramatice pentru o *ţară a cărei populaţie totală era în 1950 de doar 8,3 milioane*. Emigrarea tinerelor femei în căutarea unor posturi de menajere la Paris şi în alte părţi a avut un efect semnificativ mai ales în mediul rural, unde lipsa de tineri a fost compensată (parţial) de sosirea imigranţilor din coloniile portugheze din Africa şi Insulele Capului Verde. În municipalitatea portugheză Sabugal, din nordul rural, populaţia locală a scăzut, sub impactul emigraţiei, de la 43.513 persoane în 1950 la doar 19.174 treizeci de ani mai târziu.

Avantajul economic al ţării „importatoare" a fost considerabil. În 1964, muncitorii străini (majoritatea italieni) constituiau un sfert din forţa de muncă a Elveţiei, al cărei comerţ turistic depindea substanţial de sezonierii ieftini – uşor de angajat, uşor de concediat. În Germania de Vest, în anul de vârf 1973, se găseau 2,8 milioane de lucrători străini, majoritatea în construcţii, în industria metalurgică şi în cea producătoare de automobile. Ei reprezentau un muncitor din opt în forţa de muncă naţională. În Franţa, cele 2,3 milioane de lucrători străini înregistraţi în acel an reprezentau 11% din populaţia activă. O mare parte erau femei angajate ca bucătărese, femei de serviciu, portărese şi bone – în majoritate covârşitoare de origine portugheză.

Cei mai mulţi migranţi nu aveau drept de şedere permanentă, aşa încât nu au fost incluşi în acordurile semnate de sindicate şi patronate, care ofereau siguranţă, asistenţă socială şi pensie pentru angajaţii autohtoni. Astfel, ei reprezentau pentru antreprenor şi pentru ţara-gazdă o obligaţie sau un cost minim pe termen lung. Până târziu în anii 1980, muncitorii cu viză temporară din Germania erau ţinuţi pe loc în posturi şi cu salarii de începători. S-au descurcat cât au putut de bine, trimiţând cea mai mare parte din câştiguri acasă: indiferent cât de mică era leafa lor în mărci sau franci, ea valora mult mai mult decât ce-ar fi câştigat în satele de origine. Situaţia lor semăna cu cea *a unui personaj caricaturizat subtil în filmul lui Franco Brusati Pane e cioccolata* (1973): chelnerul italian disperat din oraşul elveţian Lucerna.

9. Ceea ce a făcut ca, pe măsură ce turismul a început să se dezvolte, spre sfârşitul anilor '60, să existe o criză de muncitori chiar în Grecia, pentru cele mai mărunte slujbe.

În 1973, numai în Germania de Vest trăiau aproape jumătate de milion de italieni, 535.000 de iugoslavi şi 605.000 de turci[10]. Germanii – ca şi elveţienii, francezii, belgienii sau britanicii – nu au sărit în sus de bucurie când toţi aceşti străini au erupt subit pe teritoriul lor. Experienţa vieţii printre atât de mulţi străini din locuri necunoscute era inedită pentru majoritatea europenilor. Dacă a fost relativ tolerată, doar cu explozii ocazionale de insulte şi violenţă împotriva comunităţilor de muncitori străini, e pentru că aceştia din urmă locuiau separat de populaţia locală, în suburbiile *dărăpănate ale oraşelor mari*; pentru că nu reprezentau o ameninţare economică într-o epocă de ocupare completă a locurilor de muncă; pentru că, cel puţin în cazul creştinilor din Portugalia, Italia şi Iugoslavia, erau fizic şi cultural „asimilabili" – adică nu de culoare sau musulmani; şi pentru că era general ştiut faptul că într-o zi vor pleca.

Aceste consideraţii nu se aplicau însă celei de-a treia categorii de muncitori „de import": imigranţii din fostele şi actualele colonii europene. Iniţial, numărul lor nu a fost semnificativ. Mulţi dintre cei care s-au întors în Olanda, Belgia şi Franţa din vechile aşezări imperiale din Asia, Africa, America de Sud şi Pacific erau albi educaţi sau fermieri pensionaţi. Chiar şi cetăţenii algerieni care trăiau în Franţa în 1969 se cifrau la doar 600.000, mai puţin decât minoritatea locală italiană sau spaniolă.

Chiar şi în Marea Britanie, unde guvernele anilor '50 au încurajat în mod activ imigraţia din Caraibe pentru a completa necesarul de personal din transporturi şi serviciile municipale ale ţării, cifrele nu erau frapante. La recensământul din 1951, 15.000 de persoane din Indiile de Vest (majoritatea din Barbados) erau rezidente în Marea Britanie, dintre care 4.000 la Londra. În 1959, imigraţia din Indiile de Vest către Marea Britanie ajunsese la aproximativ 16.000 de persoane pe an. Imigraţia din alte părţi ale Commonwealthului era chiar mai redusă – în 1959, doar 3.000 de oameni soseau în fiecare an din India şi Pakistan. Numărul va creşte în anii următori – mai ales când guvernul britanic a fost nevoit să primească asiaticii din estul Africii, expulzaţi de dictatorul ugandez Idi Amin –, dar în 1976 existau doar 1,85 milioane de „non-albi" în populaţia Marii Britanii, 3% din total. Şi 40% dintre ei se născuseră în Regatul Unit.

Diferenţa, desigur, era că aceşti oameni erau mulatri sau negri – şi, fiind cetăţeni *ai Commonwealthului, aveau un drept prezumtiv de şedere permanentă şi, în cele din* urmă, de cetăţenie în metropola imperială. Deja în 1958 conflictele rasiale din vestul Londrei au avertizat guvernul că intrarea „prea multor" imigranţi într-o societate istoric albă prezenta un anumit risc. De aceea, deşi nevoia economică de imigranţi necalificaţi rămânea acută, iar numărul lor total nesemnificativ, Marea Britanie a creat primul mecanism de control al imigraţiei non-europene. Decretul Imigraţiei din Commonwealth din 1962 a introdus în premieră „cupoanele de angajare" şi a supus imigraţia non-albă în Regatul Unit unor controale riguroase. Următorul decret din 1968 le-a înăsprit şi mai mult, limitând cetăţenia britanică la persoanele cu cel puţin un părinte britanic; iar în 1971, un alt decret, vizând deschis persoanele de culoare,

10. Cu doar cincisprezece ani înainte, în 1958, erau 25.000 de italieni, 4.000 de iugoslavi şi prea puţini turci pentru a fi înregistraţi în recensământul oficial.

a restricţionat în mod sever primirea rudelor întreţinute de imigranţii aflaţi deja în Marea Britanie[11].

Efectul clar al acestor legi a fost stoparea imigraţiei non-europene către Marea Britanie în mai puţin de douăzeci de ani de la începuturile ei. De acum înainte, proporţia persoanelor de culoare în populaţia engleză va creşte în funcţie de natalitatea africanilor, caraibienilor şi sud-asiaticilor din Regatul Unit. Pe de altă parte, deşi dreptul africanilor şi asiaticilor de a intra în Regatul Unit a fost sever restricţionat, odată ajunşi acolo speranţa lor de viaţă se îmbunătăţea considerabil. Un Decret al Relaţiilor dintre Rase din 1965 a interzis discriminarea în spaţiile publice, a introdus măsuri contra discriminării la locul de muncă şi a stabilit pedepse pentru instigare la ură rasială. Unsprezece ani mai târziu, un alt decret a scos definitiv în afara legii *orice* formă de discriminare rasială şi a înfiinţat o Comisie pentru Egalitate Rasială. În anumite privinţe, noua populaţie non-europeană a Regatului Unit (şi mai târziu a Franţei) a fost mai norocoasă decât europenii din clasa de mijloc care şi-au găsit de lucru la nord de Alpi. Dacă proprietăresele britanice nu mai puteau pune afişe de tipul „Interzis accesul negrilor, irlandezilor şi câinilor", în parcurile elveţiene au mai existat ani buni inscripţii ce interziceau accesul „câinilor şi italienilor".

În nordul Europei, lucrătorii şi alţi rezidenţi străini erau menţinuţi deliberat într-o situaţie precară. Guvernul olandez a încurajat muncitorii din Spania, Iugoslavia, Italia (şi mai târziu Turcia, Maroc şi Surinam) să vină să lucreze în industria textilă, minerit şi construcţia de nave. Dar când vechile industrii s-au închis, aceşti muncitori şi-au pierdut slujbele, adesea fără a avea vreo asigurare sau o plasă de siguranţă socială care să atenueze impactul asupra lor şi familiilor lor. În RFG, Legea Străinilor din 1965 cuprindea „Reglementările Poliţiei pentru străini", promulgate pentru prima dată de naziştii în 1938. Muncitorii străini erau descrişi şi trataţi ca o prezenţă temporară, la discreţia autorităţilor. Cu toate acestea, în 1974, când economia europeană se târa şi mulţi dintre muncitorii imigranţi nu mai erau utili, ei deveniseră deja rezidenţi permanenţi. În acel an, 17,3% dintre copiii născuţi în Germania de Vest erau ai „străinilor".

Impactul net al acestor deplasări în masă nu poate fi supraestimat. În total, era vorba de aproape patruzeci de milioane de oameni în tranzit, călătorind fie în interiorul fiecărei ţări, fie între o ţară şi alta, fie din străinătate în Europa. Fără această forţă de muncă ieftină şi abundentă, într-o formă vulnerabilă şi în mare parte neorganizată, avântul economic european nu ar fi fost posibil. Statele postbelice – şi angajatorii din sectorul privat – au beneficiat foarte mult de pe urma acestui flux constant de muncitori docili, prost plătiţi, pentru care nu trebuiau să achite întregul cost social. Când *boom*-ul

11. Restricţiile draconice asupra imigraţiei coloniale reflectau opinia prevalentă în ambele partide importante. Cu toate acestea, cu mai puţin de o generaţie înainte şi în alte circumstanţe, prim-ministrul laburist Clement Attlee scria în iulie 1948: „Este o tradiţie ca persoanele britanice, indiferent de originea suverană sau colonială (şi de orice rasă sau culoare), să fie liber admise în Regatul Unit. Această tradiţie nu trebuie să fie, după părerea mea, prea lesne înlăturată, în special într o perioadă în care importăm masiv forţă de muncă străină".

s-a încheiat şi a sosit timpul concedierilor, forţa de muncă migrantă şi imigrantă a fost prima care a avut de suferit.

Ca toată lumea, noii muncitori nu erau doar producători, ci şi cumpărători. Era ceva complet nou. De-a lungul istoriei scrise, majoritatea oamenilor din Europa – şi din restul lumii – au avut doar patru tipuri de lucruri: cele moştenite de la părinţii lor, cele pe care şi le-au făcut singuri, cele obţinute prin troc şi cele, foarte puţine, pentru care plătiseră cu bani, făcute mai întotdeauna de cineva cunoscut. Industrializarea din secolul al XIX-lea transformase oraşele şi locuitorii, dar în multe părţi din Europa rurală economia tradiţională a funcţionat în mare măsură neschimbată până la (şi chiar după) al doilea război mondial.

De departe, cele mai mari cheltuieli din bugetul unei familii tradiţionale erau hrana şi îmbrăcămintea: împreună cu locuinţa, ele absorbeau mai tot venitul unei familii. Cei mai mulţi oameni nu făceau cumpărături şi nu „consumau" în sensul modern; ei subzistau. Pentru majoritatea covârşitoare a populaţiei europene, până la mijlocul secolului XX, „venitul disponibil" era o contradicţie în termeni. Nu mai devreme de 1950, o gospodărie obişnuită *occidentală* cheltuia mai mult de jumătate din venituri pe necesităţi: hrană, băutură şi tutun (*sic*). În Europa mediteraneană, cifra era semnificativ mai mare. Dacă adăugăm îmbrăcămintea şi chiria, nu mai rămânea mare lucru pentru articolele neesenţiale.

În generaţia următoare, totul s-a schimbat. În cele două decenii de după 1953, salariile reale aproape s-au triplat în Germania de Vest şi în ţările Beneluxului. În Italia, rata creşterii venitului era încă şi mai mare. Chiar şi în Marea Britanie, puterea de cumpărare a cetăţeanului obişnuit aproape s-a dublat în aceşti ani. În 1965, hrana şi îmbrăcămintea reprezentau doar 31% din cheltuielile de consum în Marea Britanie; în 1980, media pentru nordul şi vestul Europei era mai mică de un sfert.

Oamenii aveau bani disponibili şi îi cheltuiau. În 1950, comercianţii vest-germani au vândut 900.000 de perechi de ciorapi de damă din nylon (articolul de „lux" emblematic din anii de după război). Patru ani mai târziu, în 1953, s-au vândut 58 de milioane de perechi. Pentru produsele tradiţionale, revoluţia în cheltuirea banilor a venit din modul în care aceste produse erau ambalate şi scara la care erau vândute. Au început să apară supermarketurile, mai ales în anii '60, deceniul în care creşterea puterii de cumpărare a fost resimţită cel mai puternic. În Olanda, care avea doar şapte supermarketuri în 1961, zece ani mai târziu existau 520. În acelaşi deceniu, numărul supermarketurilor din Belgia vecină a crescut de la 19 la 456, iar în Franţa, de la 49 la 1.833[12].

12. Excepţia a constituit-o Italia, unde, în 1971, mai puţin de 5% din totalul cumpărăturilor se realizau în cele 538 de supermarketuri din ţară şi aproape toată lumea continua să folosească magazinele locale specializate. Situaţia era încă aceeaşi douăzeci de ani mai târziu: în 1991, dată la care numărul magazinelor alimentare scăzuse la 37.000 şi în Franţa la doar 21.500, în Italia existau 182.432 de magazine alimentare. Pe cap de locuitor, doar Polonia avea mai multe.

Logica supermarketurilor era să tenteze clienţii (în cea mai mare parte gospodine) să cheltuiască mai mult la cumpărături, de vreme ce tot ce îşi doreau – sau puteau fi ispitiţi să-şi dorească - putea fi găsit cu uşurinţă într-un singur loc. Ceea ce presupunea apoi ca femeile să aibă unde păstra mâncarea când o duceau acasă. În 1957, majoritatea gospodăriilor europene încă nu aveau un frigider (cifrele oscilând între 12% în Germania de Vest şi mai puţin de 2% în Italia). Motivul nu era atât tehnic (la mijlocul anilor '50, aproape toată Europa Occidentală avea servicii complete de electricitate, cu excepţia unor părţi din Norvegia rurală şi din regiunile sudice şi de mare altitudine din Italia), cât logistic : câtă vreme gospodinele nu-şi permiteau să cumpere multă hrană perisabilă la o singură ieşire şi nu puteau să o transporte acasă, nu exista un motiv pentru care să se cheltuie o sumă mare de bani pe un frigider[13].

Astfel, este simptomatic pentru multe alte schimbări conexe faptul că, în 1974, în majoritatea locurilor absenţa unui frigider stârnea comentarii : în Belgia şi în Marea Britanie, 82% din gospodării aveau frigider, în Franţa – 88%, iar în Olanda şi Germania de Vest – 93%. Fapt uimitor, 94% din gospodăriile italiene deţineau acum un frigider – cea mai mare rată din Europa. Italia devenise lider european în producţia de frigidere şi alte aparate electrocasnice. În 1951, fabricile italiene produceau doar 18.500 de frigidere ; două decenii mai târziu, Italia fabrica 5.247.000 pe an – aproape la fel de multe ca SUA şi mai multe decât restul Europei la un loc.

Pe lângă frigiderul casnic, în aceşti ani şi-a făcut apariţia maşina de spălat. Era şi ea concepută să uşureze munca noii gospodine îmbogăţite şi să o încurajeze la extinderea gamei de cumpărături. Totuşi, maşina de spălat a fost acceptată mai lent decât frigiderul – pe de o parte, pentru că, la mijlocul anilor '50, mai mult de jumătate din gospodăriile din Belgia, Italia, Austria, Spania şi din anumite părţi din Franţa şi Scandinavia nu aveau încă apă curentă, iar pe de altă parte, pentru că în multe locuri sistemul energetic nu suporta două aparate mari într-o singură locuinţă[14]. Chiar în 1972, când majoritatea vest-europenilor locuiau deja în case echipate cu toalete interioare şi canalizare completă, doar două gospodării din trei deţineau o maşină de spălat, proporţie care s-a mărit constant, dar lent, cu fiecare deceniu. Maşina de spălat a rămas pentru mulţi ani inaccesibilă celor săraci, în special familiilor numeroase care aveau cea mai mare nevoie de ea. Parţial din acest motiv, maşina de spălat – ca şi maşina de spălat vase după mijlocul anilor '70 – a rămas asociată în imaginarul publicitar cu însemnele domestice ale prosperităţii burgheze.

Maşinile de spălat şi frigiderele deveneau mai ieftine. Ca şi jucăriile şi hainele, ele erau fabricate la scară mai mare ca oricând, întrucât investiţia, pe de o parte, şi cererea mare constantă, pe de altă parte, au coborât preţurile : chiar şi în Franţa, unde producţia de masă a rămas mereu puţin în urmă, cifra de afaceri în industria jucăriilor

13. Existau şi obiecţii „culturale". În 1952, autorul francez comunist Roger Vailland a declarat că „într-o ţară ca Franţa, unde - cu excepţia a două luni pe an, şi asta nu în fiecare an – este atât de frig, încât friptura pusă într-un coş pe pervazul ferestrei ţine tot weekendul şi chiar mai mult, frigiderul este un «simbol», o «mistificare» [americană]".

14. Abia în 1963 *Électricité de France* a început să modernizeze reţelele electrice urbane pentru a permite funcţionarea mai multor aparate ; zonei rurale i a venit rândul după câţiva ani.

a crescut cu 350% în primii ani ai *baby-boom*-ului din 1948-1955. Dar cercul virtuos al milioanelor de consumatori proaspăt angajaţi a avut impactul cel mai semnificativ nu în casă, ci în afara ei. De departe, cel mai important efect al prosperităţii a fost revoluţia adusă de maşina de familie.

Până în anii '50, maşina motorizată era un lux pentru majoritatea europenilor şi în multe părţi o raritate. Chiar şi în oraşele importante, ea sosise foarte recent. Majoritatea oamenilor nu călătoreau pe distanţe lungi de plăcere, iar când mergeau la serviciu sau la şcoală foloseau transportul public: trenuri, tramvaie şi autobuze. La începutul anilor '50, în Spania existau doar 89.000 de maşini particulare (excluzând taxiurile) – una la fiecare 314.000 de persoane. În 1951, doar într-o gospodărie franceză din douăsprezece exista o maşină. Numai în Marea Britanie posesia de automobile era un fenomen de masă: existau 2.258.000 în 1950. Dar distribuţia geografică era inegală: aproape un sfert dintre maşini erau înregistrate la Londra – zonele rurale erau sărace în automobile, ca şi cele din Franţa sau Italia. Chiar şi aşa, mulţi londonezi nu aveau o maşină şi mii de comercianţi, vânzători ambulanţi şi alţii îşi făceau treaba cu un cal şi o căruţă.

Posesia de automobile urma să crească spectaculos în următoarele două decenii. În Marea Britanie, unde avântul iniţial din anii '30 fusese frânat de lipsurile din perioada războiului şi din anii următori, ea s-a dublat în fiecare deceniu din 1950 până în 1980. De la 2 milioane şi un sfert de vehicule în 1950, posesia de maşini în Marea Britanie s-a ridicat la 8 milioane în 1964 şi a atins cifra de 11,5 milioane la sfârşitul anilor '60. Italienii, care deţineau doar 270.000 de automobile particulare în momentul izbucnirii războiului şi 342.000 în 1950 (mai puţine decât numărul maşinilor din Londra şi suburbii), aveau 2 milioane de vehicule în 1960, 5 milioane şi jumătate în 1965, peste 10 milioane în 1970 şi aproximativ 15 milioane cinci ani mai târziu – două maşini la fiecare şapte locuitori[15]. În Franţa, posesia de maşini s-a ridicat de la mai puţin de 2 milioane la aproape 6 milioane de vehicule în cursul anilor '50, apoi s-a dublat iar în următorii zece ani. Semn al vremurilor, la sfârşitul anilor '50 au fost introduse în Marea Britanie parcometrele; pe parcursul anilor '60, ele s-au răspândit în Franţa şi în alte părţi[16].

Dacă europenii cumpărau inimaginabil de multe maşini pentru uzul personal, asta nu însemna doar că aveau mai mulţi bani de cheltuit. Existau mai multe maşini disponibile pentru a satisface cererea înăbuşită pe toată durata Marii Crize şi a războiului. Cu mult înainte de 1939, unii producători europeni de maşini (Porsche în Germania, Renault şi Citroën în Franţa, Morris în Marea Britanie), anticipând un salt în cererea de automobile personale după revirimentul economic, au început să se

15. O creştere exponenţială frumos surprinsă în scena de deschidere a filmului lui Fellini *8½* (1963). Chiar şi pentru standardele lui Fellini, această aglomerare în traficul urban ar fi fost de neconceput cu doar câţiva ani înainte.

16. Reacţiile locale la această inovaţie s-au conformat precedentului istoric: automobiliştii englezi au refuzat să achite, considerând aparatele de măsură o formă de taxare neautorizată. Francezii şi-au manifestat dezaprobarea „decapitând" parcometrele pariziene.

gândească la un nou tip de maşină de familie – analog ca funcţie cu Modelul T al lui Henry Ford din urmă cu douăzeci de ani: fiabil, produs în masă şi accesibil. Războiul a întârziat apariţia acestor modele, dar, la începutul anilor '50, noi linii de producţie erau instalate într-un ritm accelerat.

În fiecare ţară europeană occidentală exista o marcă şi un model de autoturism local dominant, dar, în esenţă, toate erau uimitor de asemănătoare. Volkswagen Beetle, Renault 4CV, Fiat 500 şi 600, Austin A30 şi Morris Minor erau automobile micuţe, cu două uşi, pentru transportul familiei: uşor de cumpărat, de condus şi de reparat. Aveau caroserii subţiri de tablă, motoare reduse, de putere mică (proiectate să consume cât mai puţin combustibil), şi erau echipate cu minimum de accesorii şi armături. Volkswagen, Renault şi Fiat aveau motorul şi tracţiunea pe spate, lăsând spaţiu în faţa şoferului pentru o cantitate mică de bagaje şi pentru baterie, roata de rezervă, manivelă şi scule.

Morris-ul cu motor în faţă, ca şi contemporanul şi rivalul lui Ford Popular (deţinut de americani, dar fabricat pentru piaţa locală în Dagenham, lângă Londra, la uzinele Ford din Marea Britanie), aspira la un nivel mai înalt de confort – şi mai târziu va apărea în versiunea cu patru uşi, cum se cuvenea Angliei prospere din anii următori. Firma franceză Citroën a introdus faimosul său 2CV (*iniţial adresat fermierilor ce căutau o variantă mai bună sau un substitut pentru camionetă*), a adăugat patru uşi, capotă şi scaune mobile şi motorul unei motociclete de mărime medie. În ciuda *acestor variaţii culturale, maşinuţele din anii '50 aveau toate acelaşi scop: să aducă un* automobil la uşa fiecărei familii din Occident.

Ani buni după începutul revoluţiei transportului în Europa postbelică, oferta de *maşini nu a putut ţine pasul cu cererea (o situaţie care în Europa de Est a durat până* în 1989). Astfel, o vreme au înflorit afacerile cu biciclete, motorete şi motociclete cu ataş – acestea din urmă ca vehicul de familie pentru cei care nu-şi permiteau o maşină *sau încă nu-şi procuraseră una. Scuterele* cu motor şi-au făcut şi ele apariţia – în Franţa şi mai ales în Italia, unde primul raliu naţional de scutere, desfăşurat la Roma pe 13 noiembrie 1949, a fost urmat de o creştere explozivă a pieţei pentru aceste simboluri ieftine şi comode ale libertăţii şi mobilităţii urbane, populare printre tineri şi lăudate cum se cuvine – în special modelul Vespa – în orice film contemporan din sau despre Italia.

La începutul anilor '60 însă, automobilul s-a impus în Europa Occidentală, mutând traficul de pe şine pe şosele şi din transportul public în cel privat. Reţelele de căi ferate atinseseră cote maxime ca lungime şi volum de utilizatori în anii de după primul război mondial; acum, serviciile neprofitabile au fost suprimate şi mii de kilometri de cale ferată au fost scoşi din funcţiune. În Marea Britanie, căile ferate au avut în 1946 nu mai puţin de 901 milioane de pasageri, aproape de maximul istoric. Dar, după aceea, cifrele au scăzut în fiecare an. În restul Europei de Vest, traficul feroviar a rezistat mai bine; în ţările mici, aglomerate, cu reţele eficiente – precum Belgia, Olanda şi Danemarca –, chiar a crescut, dar mult mai lent decât traficul rutier.

Pentru prima oară în istorie a început să scadă şi numărul de călători care foloseau autobuzele: din ce în ce mai mulţi oameni mergeau la serviciu cu maşina. Între 1948 şi 1962, în capitala congestionată a Marii Britanii, numărul total de pasageri înregistraţi

de regia de transport în autobuze, tramvaie, troleibuze şi metrou a scăzut de la 3.955 de milioane de persoane anual la 2.485: oamenii preferau să folosească maşina personală. În ciuda stării evident deficitare a drumurilor europene – în afara Germaniei, nici o reţea naţională de drumuri nu fusese adusă la zi de la sfârşitul anilor '20 –, indivizii (mai cu seamă familiile) foloseau din ce în ce mai mult maşinile pentru a călători după bunul-plac: în expediţii de cumpărături la supermarketurile recent amplasate la marginea oraşelor şi mai ales în excursii de weekend şi concedii anuale[17].

Călătoria de plăcere nu era ceva nou în Europa, deşi ea fusese rezervată mai întâi aristocraţiei şi, mai recent, celor cu dare de mână şi pretenţii culturale din clasa de mijloc. Dar, ca orice alt sector economic, turismul a avut de suferit în timpul războiului şi al recesiunii economice. Industria elveţiană de turism, care se lăuda în 1913 cu 21,9 milioane de nopţi de cazare, va atinge din nou această cifră abia la mijlocul anilor '50. Când s-a produs în sfârşit, avântul turistic din anii '50 era de altă factură. El a fost facilitat şi încurajat de transportul individual şi mai ales de faptul că tot mai mulţi salariaţi beneficiau de concedii cu plată: în 1960, majoritatea angajaţilor din Europa continentală aveau dreptul legal la două săptămâni de concediu plătit (trei în Norvegia, Suedia, Danemarca şi Franţa) şi preferau să şi-l petreacă departe de casă.

Voiajul de plăcere devenea turism de masă. Companiile de transport au înflorit, transformând tradiţia excursiei anuale cu autocarul pe litoral (dragă muncitorilor din fabrici şi ferme) în servicii comerciale intra- şi internaţionale. Tineri antreprenori în domeniul aviatic – precum britanicul Freddie Laker, care a cumpărat un surplus de avioane cu reacţie Bristol Britannia – au dezvoltat servicii charter către staţiunile estivale recent apărute în Italia, Franţa şi Spania. Campingul – care înainte de război avea deja succes la turiştii cu mijloace modeste şi la entuziaştii aerului liber – a devenit o industrie importantă spre sfârşitul anilor '50. Au apărut campinguri la mare şi în zone pitoreşti, magazine de corturi şi accesorii, ghiduri tipărite şi distribuitori autorizaţi de echipament specific. Staţiunile turistice mai vechi – de-a lungul coastelor şi din zonele rurale din nordul şi vestul Europei – prosperau. Locaţii proaspăt descoperite (sau redescoperite) au devenit noile atracţii, figurând la loc de cinste în broşurile turistice lucioase şi în folclorul popular. Riviera franceză, cândva un refugiu liniştit unde iarna nobilimea edwardiană, a căpătat o imagine tânără şi seducătoare graţie noului gen al filmului estival: în 1956, Roger Vadim „a inventat" Saint-Tropez ca decor pentru noua lui starletă, Brigitte Bardot, în *Et Dieu... créa la femme*.

Nu toată lumea îşi permitea să meargă la Saint-Tropez sau în Elveţia – deşi litoralul şi munţii francezi şi italieni erau încă ieftini pentru turiştii din Marea Britanie sau

17. Hipermarketul european, definit ca magazin cu un spaţiu de cel puţin 2.500 m² pe un singur nivel şi situat de obicei la cel puţin 3 km de centrul oraşului, a apărut la sfârşitul anilor '60. În 1973 existau aproximativ 750 de astfel de magazine gigantice în Europa Occidentală, dintre care 620 numai în Franţa şi Germania de Vest. În acelaşi an, în Italia fiinţau doar trei. Douăzeci de ani mai târziu existau în total 8.000 de hipermarketuri şi supermagazine în Franţa, dar numai... 118 în Italia.

Germania, care schimbau lire sterline şi mărci germane în franci şi lirele subevaluate la zi. Dar vacanţele *domestice* pe litoral, încă populare printre britanici, olandezi şi germani, erau acum cu adevărat ieftine. Billy Butlin, un canadian angajat într-un parc de distracţii care şi-a deschis prima lui operaţiune la Skegness în 1936, a făcut avere în anii '50 vânzând vacanţe familiale „ieftine şi vesele", cu toate cheltuielile incluse, în colonii de vacanţă înşirate strategic pe litoralul Angliei industriale: „Walmart cu cazare peste noapte", cum le califica retrospectiv, cu cinism, un critic. Dar Butlin era extrem de popular pe atunci – el a fost strămoşul instituţional nerecunoscut al reţelei franceze Club Med, alegerea preferată a generaţiei următoare, mai cosmopolită: inclusiv „instructorii simpatici" (*gentils moniteurs*), care călcau pe urmele „vestelor roşii" ale lui Butlin.

Pentru cei niţel mai aventuroşi existau staţiunile proaspăt apărute pe coasta mediteraneană a Spaniei, unde turiştii puteau alege între locurile de tip demipensiune (*bed-and-breakfast*), pensiunile şi hotelurile modeste de pe malul mării rezervate în bloc de o nouă specie de operatori de turism profilaţi pe pachete. La toate acestea se putea ajunge acum cu maşina. Îmbrăcate în haine de vară lejere (un produs nou în sine şi o dovadă a noii prosperităţi), milioane de familii se înghesuiau în maşinile lor Fiat, Renault, Volkswagen sau Morris – adesea în aceeaşi zi, întrucât concediile se dădeau de obicei în august – şi porneau la drum către un litoral îndepărtat, pe drumuri strâmte şi fără popasuri, rămase din altă eră a turismului.

A rezultat un val de ambuteiaje nemaivăzute, îngrozitoare, care s-au înrăutăţit progresiv odată cu sfârşitul anilor '50. Uşor de imaginat pe ce artere s-au produs: şoseaua A303 sud-vest de la Londra la Cornwall; *Routes Nationales* 6 şi 7 de la Paris spre coasta mediteraneană; *Route Nationale* 9 de la Paris la graniţa spaniolă (de la cateva mii de turişti în 1955, numărul de francezi care vizitau Spania a crescut la trei milioane în 1962 şi şapte milioane doi ani mai târziu – în Spania lui Franco, chiar şi francul francez era puternic, mai ales după reevaluarea gaullistă)[18]. Turiştii germani au urmat ruta comerţului medieval către sud, revărsându-se prin Tirolul austriac şi mai departe prin pasul Brenner către Italia, în număr din ce în ce mai mare. Mulţi continuau drumul până în Iugoslavia, care, ca şi Spania, s-a deschis turismului străin în acei ani: deja în număr de 1,7 milioane în 1963, turiştii străini în singura ţară accesibilă din blocul comunist (binecuvântată cu o coastă adriatică lungă şi ieftină) se cifrau, un deceniu mai târziu, la aproape 6,3 milioane pe an.

Turismul de masă, după cum s-a mai spus, nu e foarte responsabil din punct de vedere ecologic, dar prezintă avantaje redistributive specifice. Cum nordicii prosperi se îngrămădeau să viziteze zonele mediteraneene sărace, au apărut slujbe pentru muncitori în construcţii, bucătari, chelneri, cameriste, şoferi de taxi, prostituate, portari, echipaje de întreţinere a aeroporturilor şi aşa mai departe. Pentru prima dată,

18. Între 1959 şi 1973, numărul celor care vizitau Spania a crescut de la 3 milioane la 34 de milioane. Deja, în 1966, numărul anual de turişti din Spania – 17,3 milioane – depăşise cu mult totalul pentru Franţa sau Italia. În zone din nord-est sau pe litoralul mediterancan spaniol, tranziţia de la o economie preindustrială la era cărţilor de credit s-a realizat într-o jumătate de generaţie. Efectul estetic şi psihologic nu a fost întotdeauna fericit.

muncitorii tineri şi necalificaţi din Grecia, Iugoslavia, Italia şi Spania puteau găsi slujbe sezoniere prost plătite acasă, în loc să le caute în străinătate. Decât să migreze către economiile în dezvoltare din nord, ei le slujeau acum de pe propriul teritoriu.

Călătoriile în străinătate nu lărgeau neapărat orizontul turiştilor: cu cât devenea mai populară, cu atât destinaţia străină ajungea să semene – cu excepţia climei, în toate privinţele esenţiale – cu zona de origine a turistului. Într-adevăr, turismul în masă din anii '60 şi din anii următori era cu atât mai profitabil cu cât îi făcea pe britanici, germani, olandezi, francezi şi alţi călători neofiţi să se simtă cât mai bine cu putinţă, înconjuraţi confortabil de concetăţenii lor şi la adăpost de exotic, necunoscut şi neprevăzut. Dar simplul fapt de a merge undeva departe în mod regulat (anual) şi noile mijloace de transport folosite pentru a ajunge acolo – maşina personală, zborul charter – ofereau milioanelor de bărbaţi şi femei până atunci izolaţi (şi mai ales copiilor lor) o fereastră către o lume mult mai mare.

Până în anii '60, sursa principală de informare, opinie şi distracţie pentru europeni a fost radioul. De la radio oamenii aflau ştirile, iar dacă a existat o cultură naţională comună, ea era modelată în mai mare măsură de ceea ce oamenii auzeau decât de ce vedeau sau citeau. În fiecare ţară europeană, în această perioadă, radioul era reglementat de stat (în Franţa, reţeaua naţională de difuzare se închidea la miezul nopţii). Posturile de radio, emiţătorii şi lungimile de undă erau autorizate şi de obicei deţinute de guvernele naţionale: puţinele posturi care transmiteau de dincolo de graniţele ţării erau de obicei situate pe vase sau insule şi numite colocvial „posturi-pirat".

Posesia de aparate radio, deja frecventă înainte de război, era aproape universală în 1960: în acel an exista un aparat de radio la fiecare cinci persoane în URSS, unul la fiecare patru persoane în Franţa, Austria şi Elveţia, unul la fiecare trei persoane în Scandinavia şi Germania de Est. Practic, fiecare familie avea un radio[19]. Majoritatea aparatelor domestice evoluaseră puţin de la unităţile mari, greoaie, cu lămpi, din deceniile interbelice. Exista, de obicei, unul la o familie. Era pus la loc de cinste în salon sau bucătărie: când familia se reunea, era musai să îl asculte. Chiar şi radiourile pentru maşină s-au modificat puţin: familia călătorea împreună şi asculta împreună; părinţii alegeau programele. Radioul fără fir era aşadar un mediu conservator prin natura lui, atât în conţinut, cât şi în modelele sociale pe care le crea şi perpetua.

Tranzistorii vor schimba toate acestea. Radioul cu tranzistori era încă rar în 1958 – în toată Franţa, de exemplu, existau doar 260.000. Dar trei ani mai târziu, în 1961, francezii deţineau 2.250.000 de radiouri cu tranzistori. În 1968, când fiecare nouă din zece oameni în Franţa avea un radio, două treimi din aparate erau modele portabile. Tinerii nu mai erau nevoiţi să asculte în familie ştiri şi piese radiofonice pe gustul adulţilor, programate la „orele de ascultare ale familiei", de obicei după masa de seară. Acum aveau propriile lor programe – *Salut les copains* pe postul naţional francez, *Pick of the Pops* pe BBC etc. Radiourile individualizate au dat naştere

19. Cu excepţia Peninsulei Iberice şi a sudului Balcanilor, unde posesia de aparate de radio în 1960 era aproximativ similară cu cea din Europa Occidentală cu 35 de ani înainte şi unde oamenii încă se mai adunau la cafenele pentru a asculta ştiri şi muzică.

programelor adresate unui anumit segment; cum sistemele naţionale s-au adaptat cu greutate, staţiile radio „periferice" – Radio Luxembourg, Radio Monte Carlo, Radio Andorra, care transmiteau legal, dar din alte ţări, şi care erau finanţate din publicitatea comercială – au exploatat această oportunitate.

Radiourile cu tranzistori care funcţionau cu baterii erau uşoare, portabile, bine adaptate la o epocă cu o mobilitate în creştere – habitatul lor natural era plaja turistică sau parcul public. Radioul era totuşi un mediu auditiv şi, astfel, limitat în capacitatea lui de adaptare la o eră ce devenea preponderent vizuală. Pentru generaţia mai în vârstă, radioul a rămas o sursă esenţială de informaţii, iluminare şi divertisment. În statele comuniste, aparatul de radio era, de asemenea, singurul mijloc de acces, deşi inadecvat, la ştiri şi opinii necenzurate, de la „Europa Liberă", Vocea Americii şi mai ales BBC World Service. Dar tinerii de pretutindeni ascultau acum radioul în special pentru muzica uşoară. Pentru orice altceva, ei se orientau din ce în ce mai mult spre televiziune.

Serviciul de televiziune a venit treptat în Europa, iar în unele locuri destul de târziu. *În Marea Britanie, transmisia continuă a început în anii '40 şi mulţi oameni au* urmărit încoronarea reginei Elisabeta din iunie 1953 în direct la televiziune. În 1958 erau autorizate mai multe licenţe de televiziune decât de radio: ţara avea zece milioane de aparate TV pentru uzul domestic chiar înainte ca deceniul al şaptelea să înceapă. Franţa, în schimb, deţinea doar 60.000 de televizoare în iunie 1953 (într-o perioadă în care existau 200.000 în Germania de Vest şi 15 milioane în Statele Unite); chiar şi în 1960, doar o familie franceză din opt deţinea un televizor, de cinci ori mai puţin decât în Marea Britanie, la o populaţie comparabilă. În Italia cifrele erau în continuare mai mici.

În cursul anilor '60, totuşi, televiziunea a prins aproape peste tot – micile aparate TV alb-negru deveniseră un articol de mobilier domestic accesibil şi din ce în ce mai important, chiar şi în cea mai modestă gospodărie. În 1970, în Europa Occidentală exista, în medie, un televizor la fiecare patru oameni – mai multe în Regatul Unit, mai puţine în Irlanda. În acest timp, în unele ţări – Franţa, Olanda, Irlanda, Italia (cel mai mare producător de televizoare din Europa, ca şi de frigidere) – era mai probabil ca o familie să aibă un televizor decât un telefon, deşi, prin prisma standardelor mai recente, nu îl foloseau foarte mult: trei sferturi din adulţii italieni se uitau la televizor mai puţin de 13 ore pe săptămână. Două gospodării est-germane din trei aveau un televizor (deşi mai puţin de jumătate posedau un frigider); cehii, ungurii şi estonienii (care puteau urmări programele de televiziune finlandeze încă din 1954) urmau la mică distanţă.

Impactul televiziunii a fost complicat. Conţinutul ei nu a fost, la început, extrem de inovator – televiziunile de stat reglementau strict conţinutul politic şi moral al programelor pentru copii şi adulţi deopotrivă. Televiziunea comercială s-a lansat în Marea Britanie în 1955 şi nu a depăşit graniţele naţionale decât mult mai târziu – în majoritatea ţărilor europene nu s-a pus problema înfiinţării de posturi TV private până târziu în anii '70. În primele decenii ale noului mijloc de comunicare, majoritatea programelor TV erau convenţionale, greoaie şi mai mult decât moralizatoare – ele nu subminau, ci confirmau normele şi valorile tradiţionale. În Italia, Filiberto Guala,

Nikita Hruşciov vizitând o fermă cooperatistă. Hruşciov se credea un expert în agricultură, deşi experimentele lui se soldau cel mai adesea cu eşecuri dezastruoase. Dar el a avut o contribuţie nepreţuită la destalinizare, îndeosebi prin „Discursul secret" din februarie 1956; consecinţele acestuia au depăşit însă cu mult aşteptările lui Hruşciov.

Imre Nagy (centru), după apelul la Naţiunile Unite (1 noiembrie 1956). Nagy a plătit cu viaţa pentru implicarea într o revoltă maghiară sortită eşecului, dar, pe termen lung, adevărata perdantă a fost Moscova : iluziile partizanilor ei s au risipit.

Se înalţă zidul Berlinului (19 august 1961). Deşi protestau zgomotos, guvernele occidentale erau oarecum mulţumite să vadă eterna criză a Berlinului rezolvată prin decizia Uniunii Sovietice de a ridica o barieră fizică între cele două jumătăţi ale oraşului ocupat.

În *Căsătoria Mariei Braun* (1978), regizorul Rainer Fassbinder disecă acid defectele Germaniei de Vest. Pentru vocile critice din generația tânără, Republica Federală, obsedată de prosperitate, demobilizare politică și uitare colectivă, nu era decât o nouă ipostază a vechilor tare naționale.

„Poporul german, alături de Cancelar, stă cu ochii ațintiți asupra capitalei." În realitate, Konrad Adenauer, născut în Renania catolică, ura din toată inima Berlinul prusac. Dar nu a ezitat să folosească orașul divizat pentru a obține concesii de la aliații occidentali.

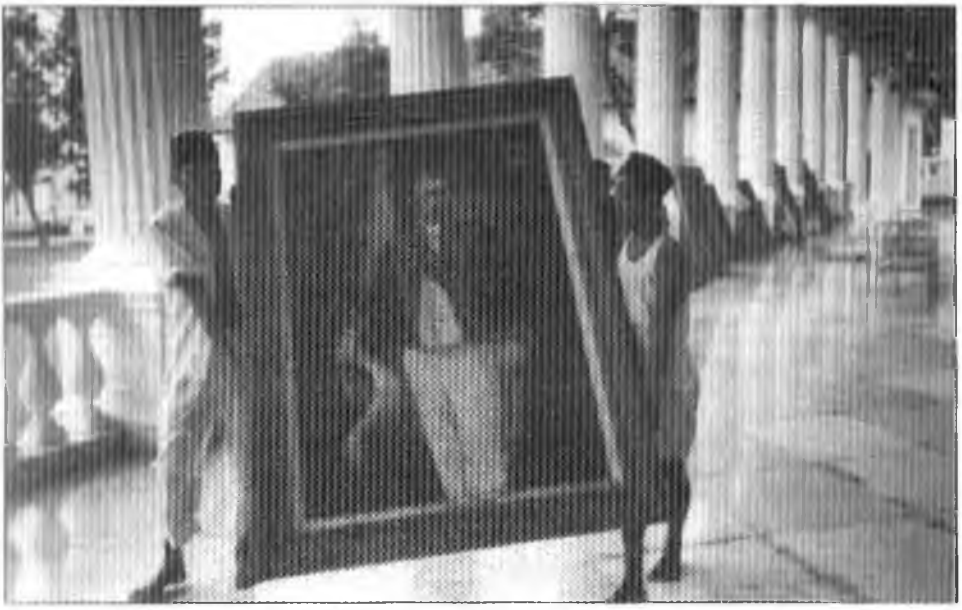

Portretele guvernatorilor olandezi sunt scoase din palatul de la Jakarta pe 26 decembrie 1949, cu o zi înainte de inaugurarea Republicii Indonezia. Pierderea „Indiilor" lor a fost o traumă pentru olandezi, care trebuiau să se mulțumească acum cu un rol mai puțin important în Europa.

Trupe vietnameze escortând soldați francezi luați prizonieri după bătălia de la Dien Bien Phu (mai 1954). Expulzarea umilitoare a francezilor din Vietnam a făcut ca aceștia – și în special armata – să manifeste o opoziție dezastruoasă când a sosit momentul retragerii din colonile nord-africane.

Egipteni cerând retragerea forţelor anglo-franceze (decembrie 1956). Criza Canalului Suez a fost un moment de cotitură în Europa postbelică: a accelerat retragerea europenilor din colonii, modificând (în diferite feluri) traiectoria politică a Franţei şi Marii *Britanii*.

„Toată viaţa am avut o anumită idee despre Franţa." Charles de Gaulle a preluat puterea practic printr-o lovitură de stat în mai 1958, dar el a readus Franţa pe scena politică mondială, iar a Cincea Republică s-a dovedit mai stabilă decât cele precedente.

Organizaţia Armată Secretă (OAS) a dus un sângeros război terorist împotriva celor pe care îi considera responsabili de pierderea Algeriei. Ţinta principală era de Gaulle, trădătorul cauzei; în imagine apare sfărâmată Crucea de Lorena, emblema gaullistă.

Europeni din Congo fugind în Tanzania (iulie 1960). Retragerea Belgiei din colonii a fost un fiasco irresponsabil : când au abandonat țara în 1960, după decenii de exploatare, belgienii au lăsat în urmă patru mii de posturi administrative importante și doar treizeci de congolezi cu studii superioare

„Aa, nu vă supărați, pot să fiu eu piciorele din spate?"

Celebra remarcă a lui Dean Acheson despre o Mare Britanie deconcertată de pierderea colonilor a inspirat caricatura lui Vicky : prim-ministrul britanic Harold Macmillan e înfățișat într-o umilitoare și servilă „relație specială" cu Washingtonul, ai cărei termeni rămân, după patru decenii, de o deprimantă actualitate.

Simboluri ale modernității (i) : O Tatra 603 expusă la Târgul Comercial de la Brno (septembrie 1959). Automobilele fabricate în blocul sovietic însumau cusururile economiei comuniste : erau prost concepute și accesibile numai celor privilegiați. Erau, cu toate acestea, remarcabil de trainice.

Simboluri ale modernității (ii) : Trei doamne cercetând o limuzină (Londra, 1960). Deși bunurile comerciale durabile (automobile, frigidere, mașini de spălat) se regăseau acum în cele mai multe gospodării, în Europa de Vest persistau multe distincții bazate pe avere, clasă și privilegii. Limuzina era condusă încă de un șofer personal.

Și Dumnezeu a creat femeia. Pentru tot mai mulți europeni, vacanța pe litoral a devenit un obiectiv realizabil. Dacă Brigitte Bardot a mai rămas o vreme pe Coasta de Azur, pe care o făcuse celebră, mulți dintre prietenii ei s-au mutat pentru a evita invazia turismului de masă.

Peste tot în Europa postbelică, „asanarea periferiilor" şi planificarea urbană au lăsat în urmă o generaţie de blocuri-turn detestate de locatari şi predispuse la depreciere rapidă şi demolare prematură. Un exemplu clasic îl constituie Turnurile Moss din Glasgow, aflate aici în construcţie.

Adolescenţi rebeli (*teddy boys*) lângă pub-ul Elephant & Castle, Londra (iulie 1955). „Generaţia pierdută" a anilor '50 (adolescenţi prinşi între părinţii lor marcaţi de Marea Depresie şi viitoarea generaţie de *baby-boomers*) nu avea posibilităţi de distracţie sau spaţii de recreere. Mulţi au luat calea violenţei de grup, intrând în diferite bande – *les blousons noirs* în Franţa, *Halbstarker* în Germania sau *skinknuttar* în Suedia.

The Beatles au contat cu adevărat. Patruzeci de ani mai târziu, ei rămân referinţa majoră (şi poate singura) comună generaţiei anilor '60 din toată lumea. Muzica lor era realmente foarte bună, chiar dacă e puţin exagerată afirmaţia că *Sergeant Pepper* a fost „un moment decisiv în istoria civilizaţiei occidentale" (Kenneth Tynan).

Studenţi ocupând Sorbona (Paris, 1968). Dacă lăsăm deoparte iconografia marxistă (Mao, Stalin, Engels şi Marx pe steagul cu secera şi ciocanul), rebelii din 1968 nu susţineau o doctrină anume. Majoritatea nici nu protestau serios. Cum avea să-şi amintească unul dintre ei, pur şi simplu „iubeam Revoluţia" (Dany Cohn-Bendit).

Muncitori de la uzinele de automobile şi fabricile de anvelope, demonstrând în Piaţa San Carlo din Torino (25 septembrie 1969). În Italia, ca şi în Franţa, grevele şi protestele muncitorilor reprezentau pentru autorităţi o ameninţare mai mare decât radicalismul trecător din universităţi.

Praga, august 1968. „Fiecare partid comunist e liber să aplice principiile marxism-leninismului... dar, dacă vrea să rămână un partid comunist, nu se poate abate de la ele." (Leonid Brejnev, 3 august 1968) Invazia sovietică a înăbuşit Primăvara de la Praga şi, odată cu ea, ultimele dinţi despre comunism.

directorul RAI (*Radio Audizioni Italiane* – rețeaua națională de radio) între 1954 și 1956, și-a instruit angajații ca programele lor „să nu submineze instituția familiei" sau să prezinte „atitudini, poze ori detalii care ar putea stârni instincte primare"[20].

Existau foarte puține opțiuni – unul, maxim două canale în majoritatea locurilor –, iar serviciul funcționa doar câteva ore după-amiaza și seara. Cu toate acestea, televiziunea *a fost* un mediu de subversiune socială. Ea a pus capăt izolării și ignoranței comunităților îndepărtate, furnizând tuturor aceeași experiență și o cultură vizuală comună. A fi „francez", „german" sau „olandez" era acum ceva modelat mai puțin de educația primară sau festivitățile publice decât de înțelegerea țării așa cum se desprindea ea din imaginile ce pătrundeau în fiecare casă. „Italienii" – din păcate sau din fericire – au fost modelați mai mult de experiența comună a vizionării de sport sau varietăți pe RAI decât de un secol de guvernare națională unificată.

Mai presus de toate, televiziunea a adus politica națională în căminele oamenilor. Până la apariția televiziunii, politica de la Paris sau Bonn, Roma sau Londra era apanajul unei elite conduse de lideri îndepărtați, cunoscuți doar prin vocile lor materiale de la radio, fotografii fără viață din ziare sau apariții scurte, stilizate în secvențele standard de știri prezentate la cinema. Acum, în mai puțin de două decenii, liderii politici au trebuit să devină plăcuți în aparițiile televizate: capabili să transmită autoritate și încredere, concomitent cu simularea confortului egalitar și a căldei *familiarități în fața unei audiențe de masă – o performanță pentru care politicienii* europeni erau mai puțin pregătiți decât omologii lor americani. Puși în fața camerelor de televiziune, mulți politicieni mai în vârstă au eșuat lamentabil. Aspiranții tineri, mai ușor adaptabili, au profitat enorm. Cum avea să remarce în memoriile lui conservatorul britanic Edward Heath referindu-se la succesul mediatic al adversarului său, liderul laburist Harold Wilson, televiziunea „putea fi abuzată de orice șarlatan capabil să o manipuleze cum trebuie. Așa s-a dovedit în deceniul următor".

Ca mediu vizual, televiziunea reprezenta o provocare directă pentru cinema. Nu numai că oferea divertisment alternativ pe ecran, dar mai putea să aducă filme de lung metraj în casele oamenilor, astfel încât aceștia nu mai erau nevoiți să iasă din locuință decât pentru ultimele apariții. În Regatul Unit, cinematografele au pierdut 56% din clienți între 1946 și 1958. Cifrele au scăzut mai lent în celelalte părți ale Europei, dar, mai devreme sau mai târziu, au coborât peste tot. Mersul la cinema a ținut mai mult în Europa mediteraneană – în special în Italia, unde nivelurile de audiență au rămas constante până la mijlocul anilor '70. Dar atunci italienii nu numai că mergeau la film regulat (de obicei săptămânal), ci erau și mari producători de film: în Roma de la mijlocul deceniului al șaselea, industria filmului era al doilea mare angajator după industria construcțiilor, făcând nu numai filme clasice ale unor faimoși *auteurs*, dar și (mai profitabil) zeci de filme minore în care jucau regine ale frumuseții și starlete efemere – *le maggiorate fisiche* (cele „avantajate din punct de vedere fizic").

Până la urmă, chiar și industria italiană de film și publicul italian de cinema și-au pierdut entuziasmul. Producătorii europeni, lipsiți de resursele Hollywoodului, nu

20. Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy. Society and Politics, 1943-1988* (1990), p. 240.

puteau spera să concureze ca ritm sau standarde tehnice cu filmele americane, aşa încât s-au limitat tot mai mult la producţii ce reflectau „viaţa obişnuită", fie că era vorba de „noul val", „drama de bucătărie" sau comedia domestică. În Europa, cinematograful decădea: dintr-o activitate socială, el a devenit o formă de artă. În timp ce spectatorii din anii '40 şi '50 mergeau să vadă orice rula la cinematograful local, acum oamenii intrau doar dacă erau atraşi de un film anume. Pentru distracţia obişnuită, pentru a vedea ce se mai întâmplă în lume, ei se orientau în schimb către televizor.

În ciuda faptului că era un mediu „tânăr", televiziunea a constituit o atracţie deosebită pentru audienţa mai în vârstă, mai cu seamă în primii ani, când era reglementată de stat şi precaută cultural. Dacă altădată ascultau radioul sau mergeau la cinema, acum oamenii stăteau acasă şi se uitau la televizor. Sportul comercial, îndeosebi sporturile care aveau spectatori în mod tradiţional, precum fotbalul sau cursele de câini, au avut de suferit: în primul rând, pentru că publicul lor avea acum o sursă alternativă de divertisment, mai la îndemână şi mai confortabilă; iar în al doilea rând, pentru că sportul a început curând să fie televizat, de regulă în weekenduri. Doar tinerii ieşeau în număr mare. Iar gusturile lor în materie de divertisment începeau să se schimbe.

La sfârşitul anilor '50, economia europeană a început să resimtă serios impactul comercial al valului demografic. Mai întâi s-au dezvoltat foarte mult produsele pentru bebeluşi şi copii: cărucioare, pătuţuri, scutece, mâncare şi îmbrăcăminte pentru copii, echipament sportiv, cărţi, jocuri şi jucării. A urmat expansiunea şcolilor şi serviciilor educaţionale, dând naştere unei noi pieţe de uniforme şcolare, birouri, manuale, echipament şcolar şi o gamă mai extinsă ca oricând de produse educaţionale (inclusiv profesori). Dar cumpărătorii tuturor acestor produse şi servicii erau adulţi: părinţi, rude, administratori de şcoli şi instituţii centrale. În jurul anului 1957, pentru prima oară în istoria Europei, tinerii au început să-şi cumpere singuri obiecte.

Până la această dată, tinerii nici nu existaseră ca grup distinct de consumatori. Într-un fel, nu existaseră deloc. În familiile şi comunităţile tradiţionale, copiii rămâneau copii până părăseau şcoala şi mergeau la lucru, moment în care deveneau tineri adulţi. „Adolescentul", o nouă categorie intermediară care definea o generaţie nu prin statut, ci prin vârstă – nici copil, nici adult –, era fără precedent. Iar ideea că aceste persoane – adolescenţii – ar putea reprezenta un grup distinct de consumatori ar fi fost de neconceput cu câţiva ani înainte. Pentru majoritatea oamenilor, familia fusese dintotdeauna o unitate de producţie, nu de consum. În măsura în care orice tânăr din cadrul familiei avea venituri independente, acestea făceau parte din bugetul familiei şi contribuiau la acoperirea cheltuielilor colective.

Însă, în condiţiile în care salariile reale creşteau cu rapiditate, familiile puteau subzista – şi chiar trăi bine – cu salariul principalului aducător de venit, cu atât mai mult dacă ambii părinţi erau salariaţi. Un fiu sau o fiică ce părăsise şcoala la 14 ani (vârsta obişnuită de absolvire pentru majoritatea tinerilor europeni în acei ani), care trăia acasă şi avea o slujbă stabilă sau doar una cu program redus, nu mai era automat nevoită să predea în fiecare vineri familiei tot ce câştigase. În Franţa, în 1965, 62% dintre tinerii între 16 şi 24 de ani care încă locuiau cu părinţii îşi păstrau tot venitul pentru a-l cheltui după propria dorinţă.

Cel mai evident simptom imediat al acestei noi puteri de cumpărare a adolescenţilor s-a manifestat în vestimentaţie. Cu mult înainte ca generaţia *baby-boom* să descopere minijupele şi părul lung, predecesoarea ei – generaţia născută în timpul războiului, nu imediat după el – şi-a afirmat prezenţa printr-un cult al bandelor. Îmbrăcaţi în haine închise la culoare, mulate – uneori din piele, alteori din piele întoarsă, întotdeauna croite strâmt şi cumva ameninţătoare –, aşa-zişii *blousons noirs* (Franţa), *Halbstarker* (Germania şi Austria), *skinknuttar* (Suedia) şi londonezii *teddy boys* afişau o atitudine cinică, indiferentă, un amestec de Marlon Brando (în *The Wild One* [*Sălbaticul*]) şi James Dean (în *Rebel Without a Cause* [*Rebel fără cauză*]). Dar, în ciuda unor izbucniri de violenţă sporadice – cele mai serioase în Marea Britanie, unde bande de tineri îmbrăcaţi în piele au atacat imigranţii caraibieni –, aceşti tineri şi hainele lor nu ameninţau decât noţiunile de bunăcuviinţă ale unei generaţii mai în vârstă. Ei *arătau* diferit.

Vestimentaţia specifică vârstei era importantă, ca o declaraţie de independenţă şi chiar semn de revoltă. Era, de asemenea, nouă – în trecut, tinerii nu aveau de ales: purtau aceleaşi haine ca taţii şi mamele lor. Dar nu a fost, economic vorbind, cea mai importantă schimbare adusă de adolescenţii cheltuitori: tinerii dădeau o mulţime de bani pe haine, dar şi mai mult – mult mai mult – pe muzică. Asocierea dintre „adolescent" şi „muzica pop", care a devenit automată la începutul anilor '60, avea o bază atât comercială, cât şi culturală. În Europa, ca şi în America, dacă familia se putea lipsi de contribuţia materială a copilului, primul lucru pe care-l făcea adolescentul eliberat era să-şi cumpere un gramofon.

Discul a fost inventat în 1948. Primul disc la 45 de turaţii pe minut, cu câte un cântec pe fiecare parte, a fost comercializat de RCA în următorul an. Vânzările în Europa nu au explodat atât de prompt ca în America – unde veniturile din vânzările de discuri au crescut de la 277 de milioane de dolari în 1955 la 600 de milioane patru ani mai târziu. Dar au crescut totuşi. În Marea Britanie, unde iniţial tinerii au fost mai expuşi la modele americane decât contemporanii lor de pe continent, explozia muzicii pop poate fi datată odată cu proiectarea filmului *Rock Around the Clock* (1965), cu Bill Haley and his Comets şi Platters. Producţia în sine era mediocră chiar şi după standardele scăzute ale filmelor de muzică rock, dar melodia-titlu eponimă (cântată de Haley) a entuziasmat o generaţie de adolescenţi britanici.

Tinerii proveniţi din rândurile clasei muncitoare, pentru care jazzul nu a avut niciodată mare trecere, au fost imediat atraşi de revoluţia americană (şi, la începuturile ei, britanică) a muzicii pop: antrenantă, melodioasă, accesibilă, sexy şi, mai presus de toate, a lor[21]. Dar nu era nici o revoltă în ea, violenţă cu atât mai puţin, şi chiar sexul era ocultat de producătorii caselor de înregistrări, managerii de vânzări şi

21. Poate că merită să subliniem marginalitatea jazzului. Ca şi muzica folk americană în anii '60, jazzul a fost apreciat şi cumpărat doar de un număr restrâns de occidentali: de regulă educaţi, burghezi sau boemi (cel mai frecvent ambele) şi un pic mai în vârstă decât fanii rock'n'roll obişnuiţi. Situaţia în Europa de Est era un pic diferită. Acolo jazzul era american (şi negru), prin urmare, atât exotic, cât şi subversiv, occidental dar radical – şi având o încărcătură simbolică inexistentă în Vest.

directorii staţiilor radio. Iar asta din cauză că revoluţia iniţială a muzicii pop a fost un fenomen al anilor '50: nu a însoţit transformarea culturală a anilor '60, ci a precedat-o. În consecinţă, ea făcea frecvent obiectul criticilor oficiale. Comitetele de profil ale consiliilor locale, scandalizate, au interzis *Rock Around the Clock*, precum şi un musical rock fără doar şi poate superior, *Jailhouse Rock* cu Elvis Presley.

Consilierii municipali din Swansea (Ţara Galilor) l-au găsit pe interpretul de skiffle Lonnie Donegan „inadecvat". Lui Tommy Steele, un rocker britanic relativ energic de la sfârşitul anilor '50, nu i s-a permis să cânte în Portsmouth de sabat. Johnny Hallyday, o clonă franceză semireuşită a rockerului american de tip Gene Vincent sau Eddie Cochran, a stârnit indignarea unei generaţii de intelectuali francezi conservatori în 1960, când i-a apărut primul disc. Privind retrospectiv, reacţia îngrozită a părinţilor, profesorilor, clericilor, liderilor de opinie şi a politicienilor din toată Europa de Vest pare bizar de energică. În mai puţin de un deceniu, Haley, Donegan, Steele, Hallyday şi gusturile lor vor părea demodate fără speranţă, relicve ale unei preistorii inocente.

Adolescenţii europeni de la sfârşitul anilor '50 şi începutul anilor '60 nu visau să schimbe lumea. Ei crescuseră în siguranţă şi într-o relativă bunăstare. Majoritatea voiau doar să arate diferit, să călătorească mai mult, să asculte muzică pop şi să cumpere lucruri. În această privinţă, ei reflectau comportamentul şi gusturile cântăreţilor preferaţi şi ale DJ-lor de la radio pe care îi ascultau la tranzistoarele personale. Dar, ca evoluţie, era liniştea dinaintea furtunii. Mai mult chiar decât părinţii lor, ei au fost vizaţi de industria publicităţii care a urmat, a însoţit şi a prevestit boomul consumatorului. Se fabricau şi se cumpărau tot mai multe bunuri, de o diversitate fără precedent. Maşini, haine, cărucioare pentru copii, hrană ambalată şi detergent – toate intrau acum pe piaţă într-o varietate tulburătoare de forme, mărimi şi culori.

Publicitatea are o istorie lungă în Europa. Ziarele, în special cele populare care s-au dezvoltat începând cu anii 1890, au avut întotdeauna reclame. Afişele şi panourile de pe marginea drumului erau o pacoste familiară cu mult înainte de anii '50 şi orice călător din Franţa mijlocului de secol cunoştea îndemnurile pictate pe pereţii fermelor de la ţară şi ai teraselor urbane de a bea *St. Raphael* sau *Dubonnet*. Jingle-urile comerciale, ca şi fotografiile statice au însoţit multă vreme jurnalele de ştiri şi filmul care le urma în cinematografele din toată Europa. Dar această publicitate tradiţională nu ţinea cont de plasarea produsului către grupul-ţintă sau segmentarea pieţei după vârstă şi preferinţe. De la mijlocul anilor '50, în schimb, alegerea pe care o face consumatorul a devenit un principiu major de marketing; iar publicitatea, care în Europa antebelică încă mai reprezenta o cheltuială minoră, a căpătat un rol proeminent.

În plus, în timp ce produsele de curăţat şi cerealele pentru micul dejun care apăreau la tânăra televiziune comercială britanică se adresau gospodinelor şi copiilor, pauzele publicitare de la Radio Monte Carlo şi din alte părţi vizau mai ales piaţa „tinerilor". Cheltuielile discreţionare ale adolescenţilor – pe tutun, alcool, motorete şi motociclete, haine la modă cu preţ redus, încălţăminte, produse de machiaj, de îngrijire a părului, bijuterii, reviste, discuri, pick-upuri, radio – reprezentau un imens şi neexplorat rezervor de bani, lucru pe care agenţiile de publicitate s-au năpustit să-l

valorifice. Cheltuielile anuale pe reclame la produse în Marea Britanie au crescut de la 102 milioane de lire în 1951 la 2,5 miliarde de lire în 1978.

În Franţa, investiţiile în publicitatea din revistele adresate adolescenţilor au crescut cu 400% în anii crucialii 1959-1962. Pentru mulţi, lumea, aşa cum era prezentată în reclame, era încă de neatins: în 1957, majoritatea tinerilor francezi chestionaţi în sondaje se plângeau că nu aveau acces la divertismentul preferat, la o vacanţă aşa cum şi-o imaginau, la propriile mijloace de transport. Dar este interesant faptul că respondenţii priveau deja aceste bunuri şi servicii ca pe nişte drepturi de care erau privaţi, şi nu ca pe nişte fantezii la care n-ar fi putut aspira niciodată. Peste Canalul Mânecii, în acelaşi an, un grup de activişti din clasa de mijloc, deranjaţi de impactul direct al reclamelor comerciale şi de proliferarea mărfurilor pe care acestea le vindeau, au publicat primul ghid al consumatorului apărut vreodată în Europa. Titlul ales este grăitor: nu *What?* (*Ce?*), ci *Which?* (*Care?*).

Aceasta era minunata lume nouă pe care romancierul britanic J.B. Priestley a decris-o în 1955 ca „admasă". Pentru mulţi alţi observatori contemporani era vorba, foarte simplu, de „americanizare": adoptarea în Europa a tuturor practicilor şi aspiraţiilor Americii moderne. Deşi multora le părea o deviere radicală, de fapt, nu era o experienţă nouă. Europenii erau „americanizaţi" – şi se înspăimântau la acest gând – de cel puţin treizeci de ani[22]. Voga liniilor de producţie stil SUA şi „taylorizarea" normelor de lucru, ca şi fascinaţia pentru filmele şi modele americane erau o poveste veche chiar şi înaintea celui de-al doilea război mondial. Intelectualii europeni din perioada interbelică deplângeau lumea „haină" a modernităţii americane care îi aştepta pe toţi, iar naziştii şi comuniştii deopotrivă au făcut mare caz de rolul lor ca ocrotitori ai culturii şi valorilor în faţa capitalismului american dezlănţuit şi a cosmopolitismului „corcit" şi dezrădăcinat simbolizat de New York şi de exemplul său contagios.

Dar, cu toată prezenţa lor în imaginarul european – şi realitatea cât se poate de fizică a soldaţilor americani staţionaţi în toată Europa Occidentală –, Statele Unite erau încă o mare necunoscută pentru majoritatea europenilor. Americanii vorbeau engleza – limbă pe care majoritatea europenilor continentali nu o cunoşteau mai deloc în această perioadă. Istoria şi geografia Statelor Unite nu erau studiate în şcolile europene; scriitorii americani erau necunoscuţi chiar şi minorităţii educate; sistemul lor politic era un mister pentru toţi, cu excepţia câtorva aleşi. Mai nimeni nu făcuse călătoria lungă şi costisitoare în SUA: doar cei bogaţi (şi nu mulţi dintre ei); câţiva sindicalişti aleşi pe sprânceană, trimişi la schimb de experienţă cu bani din fondurile Marshall; câteva mii de studenţi cu bursă – şi o seamă de greci şi italieni care emigraseră în America după 1900 şi au revenit în Sicilia sau în insulele greceşti la vârste înaintate. Adeseori est-europenii aveau mai multe legături cu SUA decât vesticii, întrucât numeroşi polonezi sau unguri aveau prieteni sau rude plecate în America, iar mulţi alţii s-ar fi dus şi ei dacă ar fi putut.

Fără îndoială, guvernul Statelor Unite şi diferite agenţii private – mai ales Fundaţia Ford – se străduiau să reducă prăpastia ce separa Europa de America: anii '50 şi

22. Scriitorul american William Stead a publicat *The Americanization of the World* în 1902 anticipând tema, probabil, dar nu cu mult

începutul anilor '60 au constituit marea epocă a investiţiilor culturale străine, de la centrele culturale de tipul America Houses la bursele Fulbright. În unele locuri – cu deosebire Republica Federală Germană – consecinţele au fost serioase: între 1948 şi 1955, 12.000 de germani au fost aduşi în America pentru şederi prelungite de o lună sau mai mult. O generaţie întreagă de vest-germani a crescut în umbra militară, economică şi culturală a Statelor Unite; Ludwig Erhard se descria cândva pe sine drept „o invenţie americană".

Dar este important să subliniem că acest tip de influenţă şi exemplu american a depins curios de puţin de implicarea economică directă a Statelor Unite. În 1950, America avea trei cincimi din capitalul Occidentului şi cam aceeaşi parte din producţie, dar un procent foarte mic din profituri zbura peste Atlantic. Investiţiile de după 1945 au venit mai ales din partea guvernului Statelor Unite. În 1956, investiţiile private americane în Europa se cifrau la doar 4,15 miliarde de dolari. După aceea au început să crească vertiginos, luând avânt în perioada anilor '60 (mai ales în Marea Britanie) şi ajungând la 24,52 miliarde de dolari în 1970 – provocând în acel moment o rafală de avertismente din partea unor publicaţii îngrijorate de ascendentul economic al Statelor Unite, în special eseul din 1967 al lui Jean-Jacques Servan-Schreiber *Le Défi américain*.

Prezenţa economică americană în Europa a fost resimţită mai puţin în investiţiile sau influenţa economică directă decât în revoluţia consumatorului, care afecta America şi Europa deopotrivă. Europenii aveau acum acces la o gamă de produse fără precedent, cu care consumatorii americani erau deja familiarizaţi: telefoane, electrocasnice, televizoare, aparate de fotografiat, produse de curăţat, mâncăruri la pachet, haine ieftine şi colorate, maşini şi accesorii etc. Asta însemnau prosperitatea şi consumul ca mod de viaţă – „modul de viaţă american". Pentru tineri, farmecul Americii era contemporaneitatea ei agresivă. Ca abstracţie, ea reprezenta opusul trecutului: era mare, deschisă, prosperă – şi tânără.

Un aspect al americanizării deja menţionat a fost muzica pop – deşi nici acest lucru nu era o noutate: în 1903 se cânta deja *ragtime* la Viena, iar trupele de dans americane şi grupurile de jazz circulau în toată lumea înainte şi după al doilea război mondial. Nu a fost nici un proces unidirecţionat: cea mai mare parte a muzicii pop moderne era un hibrid de genuri locale şi importate. Muzica „americană" din Marea Britanie era uşor diferită de muzica „americană" din Franţa sau Germania. Preferinţele francezilor au fost cu deosebire influenţate de interpreţii negri care au ajuns la Paris pentru a scăpa de persecuţiile de acasă – motiv pentru care imaginea Americii în cultura franceză a fost constant infuzată cu ideea de rasism.

În anii '50, impactul exemplului american asupra audienţei europene se resimţea preponderent prin intermediul filmului. Publicul european avea acces aproape liber la tot ceea ce Hollywoodul putea exporta: spre sfârşitul deceniului, Statele Unite comercializau aproape 500 de filme pe an, în timp ce producţia totală a Europei era de aproximativ 450 de pelicule. Filmele americane sufereau de dezavantajul limbii, desigur (deşi în multe locuri, mai ales Italia, erau pur şi simplu dublate *en masse* în limba locală). Şi, parţial din acest motiv, publicul de peste o anumită vârstă a continuat să prefere produsul local. Dar copiii lor vedeau lucrurile altfel. Publicul tânăr aprecia din ce în ce mai mult filmele de lung metraj americane – făcute adesea de regizori europeni care fugiseră de Hitler sau Stalin.

Criticii contemporani se temeau că, alături de mesajele politice subliminale sau manifeste incluse în filme destinate publicului larg, conformismul suficient al culturii populare americane va corupe sau va seda sensibilitatea tineretului european. Însă filmele, în măsura în care contau, par să fi avut mai degrabă efectul contrar. Tinerii spectatori europeni filtrau conținutul propagandistic al filmelor americane obișnuite – invidiind „traiul bun" prezentat pe ecran în mai mare măsură decât o făcuseră părinții lor cu douăzeci de ani înainte, dar râzând în hohote de patosul exagerat și naivitatea amorului american și a rutinei domestice. În același timp însă, acordau o atenție sporită *stilului* actoricesc adesea subversiv.

Muzica din filmele americane a reapărut în Europa la radio, în cafenele, baruri și discoteci. Limbajul corporal al tinerilor rebeli americani – așa cum se vedea în film – a devenit pentru contemporanii lor europeni ultimul răcnet. Tinerii europeni au început să se îmbrace „în stil american" : când primii blugi „Levi's originali" au fost scoși la vânzare în Paris, la *Marché aux Puces* în mai 1963, cererea a epuizat stocul. Uniforma tinerilor americani (blugi și tricouri) avea minime conotații de clasă (cel puțin până când ambele piese au fost însușite de marii designeri, dar chiar și atunci distincția rezultată nu ținea de rangul social, ci de resursele materiale). Mai mult, purtați de clasa de mijloc și clasa muncitoare deopotrivă, blugii au bulversat filiera tradițională de transmitere a modei „de sus în jos" : ei s-au transmis „de jos în sus", fiind inițial o ținută de lucru autentică. Erau, de asemenea, declarat *tineri* : ca multe alte haine strâmte imitate din filmele de la sfârșitul anilor '50, ei nu se potriveau celor vârstnici.

În foarte scurt timp, blugii – ca și motocicletele, Coca-Cola, părul lung (la femei și bărbați) și vedetele pop – au împânzit, în variante locale, toată Europa de Vest (filmele americane și produsele etalate de ele nu se găseau în Est). Era o parte dintr-un fenomen mai amplu. Temele filmelor americane obișnuite – science-fiction, povești polițiste, western – au fost aclimatizate în versiuni europene stilizate. Milioane de vest-germani au aflat despre cowboy din romane ieftine scrise de autori locali care nu fuseseră niciodată în America ; în 1960, numai în RFG se vindeau anual 91 de milioane de romane „western" de limbă germană. Al doilea personaj de desen animat ca popularitate după băiețelul-detectiv belgian *Tintin* era tot un produs belgian : *Lucky Luke*, un cowboy ghinionist și simpatic care apărea săptămânal în benzile desenate de limbă franceză și flamandă. America, reală sau imaginată, devenea un cadru natural pentru divertismentul facil de toate genurile.

Influența americană asupra tinerilor europeni a contribuit direct la ceea ce era deja deplâns ca o „prăpastie între generații". Concetățenii lor mai vârstnici observau și regretau tendința tinerilor europeni de pretutindeni de a condimenta conversațiile cu americanisme reale sau imaginare. Un studiu a estimat că, pe parcursul anilor '60, aceste „americanisme" s-au multiplicat de paisprezece ori în presa germană și austriacă ; în 1964, criticul francez René Etiemble a publicat *Parlez-vous franglais ?* , o plăcută (și, s-ar putea spune, profetică) analiză a daunelor aduse limbii franceze de poluarea anglofonă.

Antiamericanismul – neîncrederea și antipatia de principiu față de civilizația americană și toate manifestările ei – se limita, de regulă, la elitele culturale, influența

acestora făcându-l să pară mai răspândit decât era. Conservatorii culturali, ca André Siegfried în Franţa – al cărui *Tableau des États-Unis* relua toate resentimentele şi câteva dintre antisemitismele polemicilor interbelice –, îi aprobau pe radicalii culturali, cum ar fi Jean-Paul Sartre (sau britanicul Harold Pinter în ultimele decenii): America era tărâmul puritanilor isterici, sclavi ai tehnologiei, standardizării şi conformismului, lipsiţi de originalitatea gândirii. Asemenea pericole culturale aveau de-a face mai mult cu ritmul schimbării în Europa decât cu provocarea sau ameninţarea reprezentată de America. Aşa cum adolescenţii europeni identificau viitorul cu o Americă pe care nu prea o cunoşteau, la fel învinuiau părinţii lor America pentru dispariţia unei Europe care nu existase de fapt niciodată: un continent sigur pe identitatea, autoritatea şi valorile lui, neînduplecat de cântecul unor sirene ca modernitatea şi societatea de masă.

Aceste sentimente nu erau totuşi curente în Germania sau Austria, nici chiar în Italia, unde mulţi oameni în vârstă încă îi mai priveau pe americani drept eliberatori. Invers, antiamericanismul era mai frecvent îmbrăţişat în Anglia şi Franţa, cele două foste puteri coloniale, scoase din cursă de ascensiunea Statelor Unite. După cum îi informa Maurice Duverger pe cititorii săptămânalului francez *L'Express* în martie 1964, comunismul nu mai reprezenta o ameninţare: „Există un singur pericol imediat pentru Europa, iar acela este civilizaţia americană" – „o civilizaţie de căzi şi frigidere", cum o desfiinţa poetul Louis Aragon cu treisprezece ani înainte. Dar, dincolo de disprețul arogant al intelectualilor parizieni, o civilizaţie de căzi şi frigidere – şi instalaţii sanitare, şi sisteme de încălzire centrală în case, şi televizoare, şi maşini – era exact ceea ce îşi doreau acum majoritatea europenilor. Şi voiau aceste produse nu pentru că erau americane, ci pentru că ele reprezentau confortul şi un grad de comoditate. Pentru prima dată în istorie, tihna şi confortul erau acum posibile pentru majoritatea oamenilor din Europa.

POST-SCRIPTUM

Povestea celor două economii

Germania colcăie de copii. E înspăimântător când te gândeşti că, pe termen lung, s-ar putea ca germanii să fi câştigat până la urmă războiul.

Saul Padover (1945)

Desigur, dacă reuşeam şi noi să pierdem două războaie mondiale, să ne ştergem toate datoriile – în loc să avem 30 de milioane de lire sterline de plătit –, să scăpăm de toate obligaţiile externe şi să nu menţinem forţe peste hotare, am fi fost la fel de bogaţi precum germanii.

Harold Macmillan

Bunăstarea şi forţa economiei britanice pe care [ministrul de Finanţe britanic] Butler le lăuda în discursurile din 1953 şi 1954 au constituit ultimul val de prosperitate ce scălda ţărmurile britanice, adus de trezirea economiei germane care se ridica pe val, trăgând după ea flotila europeană. Dacă privim în urmă, 1954 pare ultima vară de iluzii grandioase pentru Marea Britanie.

Alan Milward

O particularitate izbitoare în istoria Europei Occidentale postbelice o reprezintă contrastul dintre performanţa economică a Germaniei de Vest şi cea a Marii Britanii. Pentru a doua oară într-o singură generaţie, Germania era puterea învinsă – oraşele zdrobite, moneda distrusă, forţa de muncă masculină decedată sau în închisori, transportul şi infrastructura pulverizate. Marea Britanie era singurul stat european care ieşea victorios fără echivoc din al doilea război mondial. În afară de distrugerile provocate de bombe şi pierderile umane aferente, structura ţării – drumuri, căi ferate, porturi, fabrici şi mine – supravieţuise intactă. Cu toate acestea, la începutul anilor '60, Republica Federală era forţa motrice a Europei, expansivă şi prosperă, în timp ce Marea Britanie era întârziată şi neperformantă, cu o rată de creştere mult în urma celorlalte ţări occidentale[1]. În 1958, economia vest-germană era deja mai prosperă

1. În 1960, economia germană creştea cu 9% pe an, iar cea britanică cu 2,6% : cea mai scăzută rată din lumea dezvoltată, cu excepţia Irlandei – care în acel moment era încă departe de a fi „dezvoltată".

decât cea a Marii Britanii. În ochii multor observatori, Regatul Unit avea toate şansele să devină oaia neagră a Europei.

Sursele acestei răsturnări ironice de situaţie sunt instructive. Premisa „miracolului" economic german al anilor '50 a fost revirimentul din anii *'30*. Investiţiile naziştilor – în comunicaţii, armament şi producţia de autovehicule, în optică, în industriile chimică, constructoare de maşini şi a metalelor neferoase – au fost întreprinse pentru o economie adaptată la război; dar răsplata lor a venit douăzeci de ani mai târziu. Economia socială de piaţă a lui Ludwig Erhard îşi are rădăcinile în politicile lui Albert Speer – într-adevăr, mulţi dintre tinerii directori şi planificatori care au ocupat poziţii înalte în afacerile şi în guvernul Germaniei de Vest postbelice au debutat sub Hitler; ei au adus comitetelor, autorităţilor de planificare şi firmelor din RFG politici şi practici favorizate de birocraţii nazişti.

Infrastructura lumii afacerilor din Germania nu a fost afectată de război. Firmele de producţie, băncile, companiile de asigurări, distribuitorii îşi reluaseră activitatea la începutul anilor '50, aprovizionând cu produse şi servicii o piaţă străină insaţiabilă. Nici măcar marca germană constant supraevaluată nu a stânjenit progresul german. A făcut materia primă din import ieftină, fără a restricţiona cererea străină pentru produsele germane – acestea erau, de regulă, de mare valoare şi avansate din punct de vedere tehnic şi s-au vândut pe baza calităţii, nu a preţului. În orice caz, în primele decenii postbelice concurenţa era slabă: dacă firmele suedeze, franceze sau olandeze voiau un anumit tip de produs sau unealtă pentru construcţii, aveau doar opţiunea de a o cumpăra din Germania şi la preţul cerut.

Preţurile afacerilor germane s-au menţinut la un nivel scăzut datorită investiţiilor susţinute în tehnici de producţie noi şi eficiente – şi de forţa de muncă docilă. Republica Federală a beneficiat de un stoc aproape inepuizabil de muncitori ieftini – ingineri calificaţi tineri care fugeau din Germania de Est, supraveghetori de maşini semicalificaţi şi lucrători la asamblare din Balcani, muncitori necalificaţi din Turcia, Italia şi din alte părţi. Toţi aceştia erau recunoscători pentru salariile în monedă stabilă primite în schimbul muncii stabile şi, precum o generaţie neprotestatară de muncitori germani mai în vârstă, moştenită din anii '30, nu voiau să creeze probleme.

Rezultatele pot fi ilustrate cu exemple dintr-o singură industrie. În anii 1960, producătorii germani de maşini îşi creaseră cu succes o reputaţie pentru calitatea construcţiilor şi fiabilitatea asamblărilor, astfel încât firme precum Mercedes-Benz în Stuttgart şi BMW în München puteau vinde maşini din ce în ce mai scumpe unei pieţe aproape captive, la început acasă şi apoi, treptat, în străinătate. Guvernul de la Bonn a susţinut fără reţineri astfel de „campioni naţionali", exact aşa cum făcuseră naziştii înainte, alimentându-i în primii ani cu împrumuturi preferenţiale şi încurajând nucleul pieţei bancare care a furnizat prompt capital pentru investiţii companiilor germane.

În cazul Volkswagen, startul s-a dat din 1945. Ca mare parte din industria vest-germană postbelică, Volkswagen a beneficiat de toate avantajele unei economii cu piaţă liberă – mai ales de o cerere crescândă pentru produsele sale –, fără a suferi dezavantajul competiţiei sau al costurilor de cercetare, dezvoltare şi retehnologizare. Compania primise resurse inepuizabile înainte de 1939. Nazismul, războiul şi ocupaţia

militară au trecut cu bine pe lângă ea, guvernul militar aliat privind Volkswagen cu îngăduinţă, tocmai din cauza capacităţii sale de producţie perfect puse la punct dinainte de război, care putea acum să funcţioneze fără eforturi suplimentare. Când s-a dezlănţuit cererea pentru maşinile mici de familie, produse în masă, nu exista o competiţie locală serioasă pentru VW Beetle, aşa încât, chiar şi la un preţ mic şi fix, maşinile au adus profit – datorită naziştilor, compania nu avea datorii de returnat.

Şi în Marea Britanie exista un „campion naţional": British Motor Corporation (BMC), un conglomerat de diverşi producători de maşini anterior independenţi, precum Morris sau Austin, care a fuzionat el însuşi mai târziu cu Leyland Motors pentru a produce British Leyland (BL). Până târziu în anii '80, BL şi-a vândut produsele drept tipic britanice: „Conduceţi steagul – cumpăraţi un Austin Morris". La fel ca producătorii germani, fabricanţii de maşini britanici au pus din ce în ce mai mult accent pe piaţa externă. Dar asemănările se opresc aici.

După război, guvernele britanice succesive au obligat în special BMC (aveau mai puţină influenţă asupra Ford-ului american sau asupra filialelor General Motors din Regatul Unit) să vândă cât mai multe maşini în străinătate – în efortul disperat de a obţine câştiguri în monedă străină, pentru a contracara datoriile de război imense ale ţării (obiectivul de export fixat oficial de guvern era, la sfârşitul anilor '40, de 75% din producţia britanică de maşini). Prin urmare, compania a neglijat în mod deliberat controlul calităţii în favoarea producţiei rapide. Rezultatul, calitatea inferioară a maşinilor, a contat mai puţin la început. Firmele britanice aveau o piaţă captivă: atât acasă, cât şi în Europa, cererea depăşea stocul disponibil. Iar producătorii europeni continentali nu puteau concura în volum: în 1949, Regatul Unit a produs mai multe maşini de pasageri decât restul Europei la un loc. Dar, odată „câştigată" faima calităţii scăzute şi a serviciilor slabe, ca s-a dovedit imposibil de zdruncinat. Cumpărătorii europeni au abandonat în masă maşinile britanice, de îndată ce au avut la dispoziţie alternative mai bune, produse în propria ţară.

Când s-au hotărât să-şi înnoiască flotele şi să modernizeze liniile de producţie, firmele de automobile britanice nu au avut bănci afiliate la care să apeleze pentru investiţii şi împrumuturi, în manieră germană. Spre deosebire de Fiat în Italia sau Renault în Franţa, ele nu s-au putut baza nici pe stat pentru a compensa impedimentul. Totuşi, sub presiune politică intensă de la Londra, ei au construit fabrici şi centre de distribuţie în zone neavantajoase din ţară – pentru a se conforma politicii regionale oficiale şi a satisface politicienii şi sindicatele locale. Chiar şi după ce această strategie economic iraţională a fost abandonată, iar companiile britanice de automobile au fost oarecum consolidate, ele au rămas inutil diseminate: în 1968, British Leyland avea 60 de uzine diferite.

Guvernele au încurajat activ ineficienţa producătorilor britanici. După război, autorităţile au distribuit producătorilor puţinele stocuri de oţel pe baza cotei de piaţă *antebelice*, îngheţând astfel un sector major al economiei în mucegaiul trecutului şi penalizându-i decisiv pe noii producători, potenţial mai eficienţi. Luate la un loc, garanţia stocurilor, cererea artificial mărită pentru orice produs şi presiunea politică de a acţiona în maniere ineficiente din punct de vedere economic au dus firmele

britanice la faliment. În 1970, producătorii europeni şi japonezi le preluau pieţele şi îi întreceau în calitate şi preţ. Criza petrolului de la începutul anilor '70, intrarea în CEE şi dispariţia ultimelor pieţe protejate (în dominioanele şi coloniile britanice) au distrus în cele din urmă industria autonomă de maşini din Regatul Unit. În 1975, British Leyland, singurul producător independent de maşini de masă din Marea Britanie, s-a prăbuşit şi a trebuit să fie resuscitat prin naţionalizare. Câţiva ani mai târziu, părţile profitabile vor fi cumpărate pe nimic... de BMW.

Declinul şi, în cele din urmă, dispariţia unui sector automobilistic britanic autonom poate fi un exemplu pentru experienţa economică a ţării în ansamblu. Economia britanică nu a dus-o iniţial atât de rău: în 1951 era încă principalul centru industrial al Europei, producând de două ori mai mult decât Franţa şi Germania la un loc. A asigurat ocuparea deplină a locurilor de muncă şi s-a dezvoltat, deşi mai lent decât oriunde altundeva. A suferit, totuşi, de două dezavantaje majore: unul era rezultatul ghinionului istoric, celălalt era autoimpus.

Criza endemică a balanţei de plăţi din Marea Britanie a fost în mare măsură efectul datoriilor chinuitoare acumulate în războiul de şase ani împotriva Germaniei şi Japoniei, la care ar trebui adăugate costurile uriaşe de menţinere a unui sector eficient de apărare după război (8,2% din venitul naţional în 1955, faţă de germani, care cheltuiau mai puţin de 4%). Lira sterlină – încă o unitate majoră în tranzacţiile internaţionale în anii '50 – era supraevaluată, de unde şi dificultatea Marii Britanii de a vinde peste hotare pentru a compensa deficitul cronic al lirei sterline în faţa dolarului. Stat insular, grav dependent de importurile de alimente şi materii prime vitale, Marea Britanie compensa istoric această vulnerabilitate structurală prin accesul ei privilegiat la pieţele protejate din Imperiu şi Commonwealth.

Dar această dependenţă de pieţe şi resurse îndepărtate, un avantaj în anii imediat de după război, când restul Europei se zbătea să-şi revină, a devenit o serioasă răspundere odată ce Europa – şi mai ales zona CEE – a fost reconstruită. Marea Britanie nu putea concura cu SUA şi, mai târziu, cu Germania pe pieţele externe neprotejate, iar exporturile britanice către Europa rămâneau din ce în ce mai în urma celor realizate de alţi producători europeni. Exporturile de produse britanice reprezentau, ca valoare, 25% din totalul mondial în 1950; douăzeci de ani mai târziu, ele constituiau doar 10,8%. Marea Britanie îşi pierduse cota de pe piaţa mondială, iar furnizorii ei tradiţionali – Australia, Noua Zeelandă, Canada şi coloniile africane – se îndreptau acum şi către alte pieţe.

Într-o anumită măsură, declinul economic relativ al Marii Britanii era astfel inevitabil. Dar contribuţia ei nu trebuie subestimată. Înainte de al doilea război mondial, se ştia deja că industria britanică este ineficientă şi se bazează pe succese din trecut. Nu era vorba despre faptul că britanicii erau supraevaluaţi. Chiar dimpotrivă. După cum sublinia Maynard Keynes într-un comentariu sardonic asupra perspectivelor economice britanice de după război: „Salariul în această ţară este (în general) de 2/- pe oră; în SUA este de 5/- pe oră... Nici măcar vestita ineficienţă a producătorilor britanici nu poate (să sperăm) contrabalansa, în numeroase sectoare industriale, această diferenţă de cost iniţială în favoarea lor, deşi au reuşit asta, s-o recunoaştem, în câteva

momente importante... Statisticile de care dispunem sugerează că îi batem pe toți la costuri, cu condiția să fie un produs pe care nu l-am mai făcut"[2].

O problemă era forța de muncă. Fabricile britanice erau ticsite de bărbați (și câteva femei) care erau dintotdeauna organizați în – literalmente – sute de asociații meșteșugărești : în 1968, fabricile de automobile British Layland numărau 246 de sindicate diferite cu care managementul trebuia să negocieze separat fiecare detaliu de normă de muncă și salarii. Era o epocă de ocupare completă a forței de muncă. Menținerea ocupării complete era chiar obiectivul social principal al fiecărui guvern britanic în acei ani. Decizia de a evita o revenire la ororile anilor '30, când oamenii și mașinile rugineau de inactivitate, a primat asupra oricărei alte considerații privitoare la creștere economică, productivitate sau eficiență. Sindicatele – și în special reprezentanții lor locali, administratorii halelor – erau mai puternice ca oricând. Grevele – deopotrivă simptom al laburismului militant și al incompetenței managementului – erau frecvente în viața industrială britanică postbelică.

Chiar dacă liderii sindicatelor britanice ar fi urmat exemplul german, creând relații amicale în uzină și acceptând constrângeri salariale în schimbul investițiilor, dezvoltării și siguranței locului de muncă, este greu de crezut că managerii ar fi mușcat momeala. În anii '30, viitorul prim-ministru laburist Clement Attlee identificase cu precizie maladia economică a Marii Britanii drept o problemă de subinvestiții, lipsă de inovație, imobilitate a muncii și mediocritate managerială. Dar, odată ajuns în funcție, el și succesorii lui au părut incapabili să facă ceva pentru a opri declinul. În timp ce industria germană moștenise toate avantajele schimbărilor aduse de nazism și de război, industriile tradiționale și necompetitive ale Marii Britanii moșteniseră stagnarea și o profundă teamă de schimbare.

Industria textilă, mineritul, construcțiile navale, industria energetică și siderurgică aveau toate nevoie de restructurare și retehnologizare în deceniile de după război ; însă, așa cum au ales să calmeze sindicatele, și nu să atace ineficiența practicilor de muncă, managerii fabricilor britanice au preferat, de asemenea, să opereze într-un ciclu de subinvestiții, cercetare și dezvoltare limitată, salarii mici și un portofoliu de clienți care se diminua considerabil, în loc să rişte un start nou, cu produse noi, pe piețe noi. Soluția nu era simplă. Keynes, din nou : „Dacă, dintr-o tristă eroare geografică, aviația americană (este prea târziu să ne punem toate speranțele în inamic) ar distruge fiecare uzină de pe coasta de nord-est și din Lancashire (la o oră când sunt acolo numai directorii), am fi salvați. Nu știu cum altfel am putea regăsi acea exuberantă lipsă de experiență care, pe cât se pare, e indispensabilă pentru succes".

În Franța, povara similară a incompetenței manageriale și a inerției a fost compensată de investițiile publice și de o fermă planificare elocventă. Însă guvernele britanice s-au limitat la negocieri colective, managementul cererii și diverse predici. Pentru un stat care naționalizase arii vaste ale economiei după 1945 și care a fost până în 1970 responsabil de cheltuirea a 47% din PNB, această prudență pare un paradox curios. Dar statul britanic, deși deținea sau administra mare parte din sectoarele de transport, medical, educațional și de comunicații, nu s-a lăudat niciodată cu vreo ambiție

2. *Apud* Peter Hennessy, *Never Again. Britain, 1945 1951* (1993), p. 117.

strategică de ansamblu la nivel naţional ; în practică, economia a fost lăsată pe seama propriilor mecanisme. I-a revenit unei generaţii ulterioare de reformatori ai pieţei libere – şi unui prim-ministru conservator alergic la stat – sarcina de a aplica întreaga forţă a guvernului central la problema stagnării economiei britanice. Dar în acel moment, o parte dintre remediile care vizau economia britanică „veche" şi slab adaptată trebuiau aplicate, din motive diferite, şi unei economii germane în impas.

XI

Momentul social-democrat

Misiunea guvernului nu e să facă – mai bine sau mai rău – ceea ce fac deja indivizii, ci să facă acele lucruri de care în prezent nu se ocupă nimeni.

John Maynard Keynes (1926)

Surpriza nu va veni din Statele Unite, [...] din Germania de Vest sau din Franța, ci de la acele națiuni care, oricât de tare s-ar înșela – și eu cred că se înșală în multe privințe –, culeg în sfârșit roadele planificării economice și ale proprietății colective.

Aneurin Bevan (1959)

Țara noastră înseamnă democrație și canalizări impecabile.

John Betjeman

Să deschidem larg ferestrele Bisericii: noi să privim în afară, iar oamenii să vadă înăuntru.

Papa Ioan al XXIII-lea

Fotografia este adevăr. Filmul e adevăr de douăzeci și patru de ori pe secundă.

Jean-Luc Godard

Anii '60 au însemnat apogeul statului european. În secolul precedent, relația dintre cetățean și stat era un compromis variabil între nevoile militare și revendicările politice: obligația străveche de a-și apăra glia contrabalansa, pentru cetățenii deveniți suverani, drepturile moderne. După 1945, elementul definitoriu al relației a devenit păienjenișul de beneficii sociale și strategii economice prin care statul își servea supușii – și nu invers.

Ulterior, ambițiile atotcuprinzătoare ale statului asistențial occidental aveau să-și piardă din atracție, poate și pentru că nu mai reușeau să se materializeze: șomajul, inflația, o populație îmbătrânită și ritmul încetinit al creșterii economice au contribuit

toate la incapacitatea statului de a asigura echilibrul promis. Transformările de pe piaţa internaţională de capital şi din comunicaţiile electronice moderne au alterat capacitatea guvernelor de a concepe şi aplica măsuri economice la nivel naţional. Şi, mai ales, însăşi legitimitatea statului intervenţionist a fost subminată : pe plan intern, de rigiditatea şi ineficienţa agenţiilor şi producătorilor din sectorul public, iar pe plan extern, de dovada clară că statele socialiste din blocul sovietic sufereau de represiune politică şi disfuncţii economice severe.

Dar acest moment nu sosise încă. La apogeul statului asistenţial european, când aparatul administrativ se bucura încă de o autoritate vastă şi o credibilitate indiscutabilă, se ajunsese la un consens remarcabil. Opinia generală era că statul era de preferat, sub toate aspectele, pieţei libere : nu numai pentru a împărţi dreptatea, a apăra teritoriul sau a distribui bunuri şi servicii, ci şi în elaborarea şi aplicarea de strategii pentru coeziune socială, sprijin moral şi vitalitate culturală. Ideea că aceste probleme ar putea fi lăsate în seama interesului personal (chiar dacă educat) şi a mecanismelor unei pieţe libere a mărfurilor şi ideilor era privită în cercurile politice şi academice din Europa ca o relicvă bizară a epocii pre-keynesiene : în cel mai bun caz, drept o incapacitate de a asimila lecţiile Marii Crize, iar în cel mai rău caz, ca o sămânţă de conflict şi un apel voalat la cele mai josnice instincte umane.

Aşadar, statul era un lucru bun – şi prezent cu prisosinţă. Între 1950 şi 1973, cheltuielile guvernului au crescut de la 27,6% la 38,8% din PIB în Franţa, de la 30,4% la 42% în RFG, de la 34,2% la 41,5% în Marea Britanie şi de la 26,8% la 45,5% în Olanda – într-o perioadă când însuşi produs intern brut creştea într-un ritm negalat vreodată. Cea mai mare parte a creşterii cheltuielilor guvernamentale s-a concretizat în asigurări, pensii, sistem sanitar, educaţie şi locuinţe. În Scandinavia, numai procentul din venitul naţional consacrat asigurărilor sociale a crescut cu 250% în Danemarca şi Suedia între 1950 şi 1973. În Norvegia s-a triplat. Numai în Elveţia, partea din PNB cheltuită de stat după război a rămas comparativ scăzută (abia în anii '80 a ajuns la 30%), dar chiar şi acolo contrasta puternic cu cifra din 1938 : doar 6,8%.

Pretutindeni, succesul capitalismului în Europa postbelică era sinonim cu rolul amplificat al sectorului public. Dar natura implicării statului varia considerabil. În Europa continentală, statul a evitat de regulă naţionalizarea industriei (dar nu şi pe cea a transportului public sau a comunicaţiilor), preferând să exerseze un control indirect, adesea prin agenţii teoretic independente (dintre care cea mai mare şi mai bine cunoscută e tentaculara *IRI* italiană – vezi capitolul VIII).

Conglomeratele de acest tip serveau nu doar consumatorii şi propriii angajaţi, ci şi o puzderie de partide politice, sindicate, agenţii sociale şi chiar biserici cărora le perpetuau patronajul şi le consolidau influenţa. Partidul Creştin-Democrat Italian a „colonizat" la fiecare nivel, de la sat până la capitala ţării, o gamă diversă de servicii publice şi produse controlate sau subvenţionate de stat : transportul, media, băncile, energia, construcţia de maşini, industria chimică, industria alimentară şi construcţiile. Beneficiarii principali, după partid, au fost milioanele de copii şi nepoţi ai ţăranilor fără pământ care şi-au găsit o slujbă sigură în aparatul birocratic aferent. Institutul Naţional Italian pentru Orfani de Război avea 12 angajaţi la fiecare 70 de orfani şi cheltuia 80% din banii primiţi de la buget pe salarii şi costuri operative.

În mod asemănător, în Belgia, controlul companiilor din sectorul public a permis guvernului de la Bruxelles să calmeze resentimentele locale şi să cumpere armonia intereselor regionale şi lingvistice divergente distribuind cu grijă servicii, slujbe şi costisitoare investiţii în infrastructură. În Franţa, naţionalizările de după război au creat reţele durabile de influenţă şi patronaj. *Électricité de France* (EDF) era furnizorul principal de energie al ţării. Dar şi unul dintre cei mai mari angajatori. Printr-un acord din legislaţia promulgată imediat după război, 1% din cifra de afaceri a EDF intra anual într-un fond social administrat de sindicatul cel mai important pe atunci, *Confédération Générale du Travail* (CGT). Vacanţele şi alte beneficii plătite din acest fond (nemaivorbind de posturile create pentru administrarea sa) au reprezentat timp de zeci de ani o pârghie profitabilă şi utilă politic pentru patronul CGT, Partidul Comunist Francez.

Statul ungea astfel în diverse moduri rotiţele comerţului, politicii şi societăţii. Şi era responsabil, direct sau indirect, de angajarea şi remunerarea milioanelor de oameni care, din acest motiv, aveau interes să susţină statul, fie ca funcţionari, fie ca profesionişti. Absolvenţii celor mai bune universităţi britanice, ca şi contemporanii lor de la *grandes écoles* din Franţa nu căutau slujbe în sectorul privat, cu atât mai puţin în industrie şi comerţ, ci în educaţie, medicină, servicii sociale, justiţie, monopolurile de stat sau administraţia publică. La sfârşitul anilor '70, 60% dintre absolvenţii de facultate din Belgia lucrau în instituţii publice sau în sectorul social subvenţionat de stat. Statul european fabricase o piaţă specială pentru bunurile şi serviciile pe care le oferea. Întru satisfacţia evasiuniversală, el crease un cerc virtuos de influenţă şi locuri de muncă.

Deşi între stânga şi dreapta, creştin-democraţi şi comunişti, socialişti şi conservatori existau diferenţe pronunţate la nivel doctrinal cu privire la rolul declarat al statului, toţi aveau oportunitatea să câştige, graţie statului, venit şi influenţă. Încrederea în stat – ca planificator, coordonator, intermediar, arbitru, furnizor, gardian şi umbră tutelară – era un fenomen general, care depăşea aproape toate barierele politice[1]. Statul asistenţial era declarat social, dar nu socialist. În acest sens, capitalismul asistenţial din Occident era cu adevărat postideologic.

Cu toatea acestea, în consensul european postbelic se distingea o viziune, cea a social-democraţilor. Social-democraţia a fost dintotdeauna un hibrid, lucru pe care i l-au reproşat şi adversarii de stânga, şi cei de dreapta. O practică în căutarea teoriei, social-democraţia s-a născut dintr-o epifanie a socialiştilor europeni la începutul secolului: revoluţia socială radicală din inima Europei moderne – profeţită şi orchestrată de vizionarii socialişti din secolul al XIX-lea – nu aparţinea viitorului, ci trecutului. Ca soluţie la nedreptatea şi ineficienţa capitalismului industrial, paradigma de secol nouăsprezece a insurecţiei urbane violente era nu numai inaptă şi indezirabilă, ci şi redundantă. Condiţia tuturor claselor putea fi ameliorată efectiv prin metode paşnice şi graduale.

Nu înseamnă că axiomele fundamentale ale socialismului din secolul precedent au fost uitate. Deşi menţineau distanţa faţă de Marx şi urmaşii lui declaraţi, cei mai mulţi

1 Partidele şi gânditorii liberali din Italia şi Germania, ca şi minuscula aripă liber-schimbistă a Partidului Conservator din Marea Britanie au rămas în afara consensului. Dar pe atunci – în parte din acest motiv – ei nu aveau nici o influenţă.

social-democraţi europeni de la jumătatea secolului XX respectau cu sfinţenie postulatul conform căruia capitalismul e inerent disfuncţional, iar socialismul îi este superior moral *şi economic*. Dar, spre deosebire de comunişti, ei nu credeau că decesul capitalismului era iminent, nici că trebuia grăbit prin iniţiative politice. Misiunea lor, revelată după decenii de criză economică, divizare şi dictatură, era să folosească resursele statului pentru a elimina patologiile sociale asociate cu formele capitaliste de producţie şi cu funcţionarea neîngrădită a economiei de piaţă, construind nu utopii economice, ci societăţi viabile.

Politica social-democrată nu era întotdeauna pe placul tineretului nerăbdător, după cum aveau să arate evenimentele ulterioare. Dar ea rezona cu cei care trecuseră prin deceniile teribile de după 1914: în anumite zone din vestul Europei, la mijlocul anilor '60 social-democraţia nu mai însemna o politică, ci un mod de viaţă. Lucru de netăgăduit în Scandinavia. Între 1945 şi 1964, scorul Partidului Social-Democrat Danez la scrutinul naţional a crescut de la 33% la 42%; Partidul Muncitoresc Norvegian a câştigat constant între 43% şi 48%; cât despre social-democraţii suedezi, ei au obţinut la toate alegerile postbelice minimum 45%. La alegerile din 1968 au depăşit chiar 50%.

Nu cifrele în sine sunt remarcabile: Partidul Socialist Austriac a avut ocazional un succes comparabil, iar la alegerile generale din Marea Britanie din 1951, laburiştii lui Clement Attlee au primit 48,8% din voturi (deşi conservatorii, cu mai puţine sufragii, au obţinut mai multe locuri în parlament). Remarcabilă este constanţa lor. An de an, partidele social-democrate scandinave au primit peste două cincimi din votul concetăţenilor, rămânând la guvernare zeci de ani fără întrerupere – ocazional în fruntea unei coaliţii cu parteneri minoritari cooperanţi, dar de cele mai multe ori singure. Între 1945 şi 1968, opt guverne daneze din zece au fost conduse de social-democraţi; în aceiaşi ani, toate cele patru cabinete suedeze şi trei din cele cinci norvegiene au fost social-democrate. Şi oamenii au rămas aceiaşi: norvegianul Einar Gerhardsen a condus două guverne social-democrate timp de paisprezece ani; în Suedia, Tage Erlander şi-a cârmuit partidul şi ţara timp de 23 ani, din 1946 până în 1969[2].

Societăţile scandinave moşteniseră o serie de avantaje. Mici şi omogene social, fără colonii sau ambiţii imperiale, ele erau de mulţi ani state constituţionale. Constituţia daneză din 1849 a adus un parlamentarism moderat, dar o libertate substanţială a presei şi cultelor. Constituţia suedeză (şi norvegiană, pe atunci) din 1809 (care a rămas în vigoare până în 1975) a introdus instituţii politice moderne, printre care reprezentarea proporţională şi postul exemplar de *ombudsman* (comisar), adoptat ulterior în toată Scandinavia, furnizând un cadru stabil în care se putea dezvolta sistemul partidelor politice.

Dar Scandinavia a fost dintotdeauna săracă: o zonă cu păduri, ferme, cherhanale şi câteva industrii de bază, cele mai multe în Suedia. Relaţiile de muncă, mai ales în Suedia şi Norvegia, erau afectate de conflicte severe – rata grevelor în ambele ţări era,

2. Spre deosebire de Italia, care în aceeaşi perioadă a avut 13 guverne şi 11 prim-miniştri, sau Franţa, cu 23 de guverne şi 17 prim-miniştri între 1945 şi 1968. Longevitatea politică a liderilor de partid era o trăsătură specific suedeză: predecesorul lui Tage Erlander, Per Albin Hansson, a fost preşedintele social-democraţilor din 1926 până în 1946.

în primele decenii ale secolului XX, printre cele mai ridicate din lume. În timpul Marii Crize din anii '30, regiunea a cunoscut un şomaj cronic. În perioada 1932-1933, un sfert din forţa de muncă suedeză era în şomaj, iar în Norvegia şi Danemarca, 40% dintre adulţi nu aveau serviciu – cifre comparabile cu cei mai sumbri ani din Marea Britanie, Germania Republicii de la Weimar sau statele industriale americane. În Suedia, criza a dus la confruntări violente: în 1931, armata a pus capăt grevei de la fabrica de hârtie din Ådalen (regizorul suedez Bo Widerberg a redat memorabil episodul într-un film din 1969, *Ådalen '31*).

Dacă în perioada interbelică Scandinavia – şi în special Suedia – nu a avut soarta altor societăţi afectate de criză de la marginea Europei, meritul le revine în mare măsură social-democraţilor. După primul război mondial, partidele socialiste scandinave au abandonat în linii mari dogma radicală şi ambiţiile revoluţionare pe care le împărtăşiseră cu socialiştii nemţi şi cu alte mişcări socialiste din Internaţionala a II-a; în cursul anilor '30, ei au tins spre un compromis istoric între capital şi forţa de muncă. La Saltsjöbaden, în 1938, reprezentanţii patronatului şi sindicatelor suedeze au semnat un pact care avea să constituie fundamentul relaţiilor sociale ale ţării – anticipând parteneriatele sociale neocorporatiste formate în Germania şi Austria după 1945, dar practic necunoscute înainte de război, cu excepţia celor încheiate sub auspicii naziste[3].

Social-democraţii scandinavi erau deschişi la astfel de compromisuri pentru că nu îşi făceau iluzii asupra presupusei baze „proletare" pe care se bizuiau alte partide socialiste. Dacă s-ar fi limitat la votul muncitorilor din mediul urban sau la o alianţă între aceştia şi reformiştii din clasa de mijloc, partidele socialiste scandinave ar fi rămas mereu în minoritate. Pentru a avea o şansă, politic vorbind, ei trebuiau să cucerească populaţia predominant rurală din regiune. Şi astfel, spre deosebire de mai toate partidele socialiste sau social-democrate din Europa, social-democraţii scandinavi nu au fost dezavantajaţi de antipatia instinctivă faţă de ţărani ce caracteriza toată stânga europeană, de la remarcile lui Marx despre „idioţenia vieţii rurale" la dezgustul lui Lenin faţă de „culaci".

Mizeri şi încrâncenaţi, ţăranii din centrul şi sudul Europei interbelice au format un electorat facil pentru nazişti, fascişti sau populişti agrari de o zi. Însă fermierii, arendaşii, cherestegii şi pescarii la fel de necăjiţi din nordul îndepărtat al Europei s-au îndreptat spre social-democraţi, care sprijineau activ cooperativele agricole (cruciale în Danemarca, unde exploatarea agricolă comercială era frecventă şi rentabilă, dar pe scară foarte mică) şi anulau astfel distincţia socialistă (aducătoare de dezastre electorale în celelalte ţări) dintre producţia particulară şi scopurile colectiviste, dintre mediul rural „înapoiat" şi mediul urban „emancipat".

Alianţa dintre muncitori şi ţărănime – facilitată de independenţa neobişnuită a ţăranilor scandinavi, care trăiau în comunităţi de un protestantism fervent, neîngrădite

3. Pactul de la Saltsjöbaden amintea pe alocuri de Pacea Muncitorească (*Arbeitsfrieden*) încheiată în Elveţia cu un an înainte, prin care patronatul şi sindicatele înfiinţau de comun acord un sistem de negociere colectivă neconflictuală, care avea să devină piatra de temelie a stabilităţii şi prosperităţii naţionale. Dar dacă Pacea elveţiană era menită să *scoată* guvernul din negocierea economică, Pactul de la Saltsjöbaden îl obliga să se implice într-o cooperare armonioasă între patroni şi salariaţi, pentru binele comun.

de obedienţa tipic rurală faţă de preot sau moşier – a constituit platforma durabilă pe care s-au clădit cele mai reuşite democraţii sociale din Europa. Coaliţiile „roşu-verzi" (la început între Partidul Agrar şi Partidul Social-Democrat, apoi exclusiv în interiorul celui din urmă) erau de neconceput în altă parte; în Scandinavia, ele au devenit o regulă. Partidele social-democrate au fost vehiculul prin care societatea rurală tradiţională şi proletariatul industrial au păşit împreună în epoca urbană: în acest sens, în Scandinavia, social-democraţia nu era doar o opţiune politică printre altele – era însăşi manifestarea modernităţii.

Statul asistenţial scandinav apărut după 1945 îşi avea aşadar originea în cele două pacte sociale din anii '30: între angajaţi şi angajatori şi între ţărani şi muncitori. Asigurările sociale şi celelalte servicii publice care vor deveni sinonime cu „modelul scandinav" reflectau aceste origini, subliniind egalitatea şi universalitatea: drepturi sociale universale, venituri egalizate, beneficii fixe acoperite printr-o impozitare abrupt progresivă. Ele contrastau puternic cu versiunea tipic continentală, în care statul returna sau transfera venit către familii sau indivizi, iar aceştia puteau plăti cu bani gheaţă pentru servicii sociale care erau, în esenţă, servicii private subvenţionate (în special asigurări şi spitale). Dar, cu excepţia educaţiei, care era deja universală şi cuprinzătoare dinainte de 1914, sistemul scandinav de asistenţă socială nu a fost conceput şi implementat dintr-o dată. El s-a conturat treptat. Sănătatea a fost un domeniu codaş: în Danemarca, asigurarea medicală universală a apărut abia în 1971, la douăzeci şi trei de ani după ce Aneurin Bevan inaugurase Serviciul Naţional de Sănătate în Marea Britanie.

Ceea ce părea din exterior un monolit nordic conţinea, în realitate, diferenţe naţionale. Danemarca era cel mai puţin „scandinavă". Nu numai că depindea de comerţul maritim pentru produsele alimentare (mai ales produse lactate şi carne de porc), fiind astfel mai sensibilă la măsurile economice şi manevrele politice din restul Europei, dar forţa sa de muncă era divizată datorită apartenenţei lucrătorilor la organizaţii tradiţionale de tip corporatist. În această privinţă semăna mai mult cu Marea Britanie decât cu Norvegia, iar în anii '60 social-democraţii danezi au fost nevoiţi nu o dată să emuleze guvernele britanice în încercarea de a controla preţurile şi salariile pe o piaţă a muncii volatilă. Măsuri de succes după criteriile britanice; după exigenţele scandinave, relaţiile sociale şi performanţa economică a Danemarcei au fost dintotdeauna problematice.

Norvegia era cea mai mică şi mai omogenă dintre societăţile nordice (cu excepţia Islandei). Era şi cea mai afectată de război. Chiar înainte de descoperirea zăcămintelor de petrol în apropierea coastei, Norvegia avea o situaţie aparte. Stat de graniţă pentru Războiul Rece, obligată prin urmare la cheltuieli de apărare mult mai substanţiale decât micuţa Danemarcă sau Suedia neutră, Norvegia era şi cea mai întinsă dintre ţările nordice, cu o populaţie de numai patru milioane presărată pe cel mai lung litoral european: 1.752 de kilometri. Multe dintre satele şi oraşele îndepărtate sunt şi azi complet dependente de pescuit. Social-democrat sau ba, guvernul de la Oslo trebuia să dedice resursele statului unor obiective sociale şi comune: subvenţiile care se dirijau din centru spre periferie (pentru transport, comunicaţii, educaţie şi asigurarea de servicii şi specialişti – mai ales în treimea de ţară aflată la nord de Cercul Arctic) reprezentau fluidul vital al statului-naţiune norvegian.

Suedia, de asemenea, era aparte – deşi, cu timpul, particularităţile ei au devenit norma spaţiului scandinav. Cu o populaţie cât a Norvegiei şi Danemarcei la un loc (numai oraşul Stockholm şi suburbiile sale adăposteau echivalentul a 45% din populaţia Norvegiei), Suedia era de departe cea mai bogată şi mai industrializată dintre societăţile scandinave. În 1973, producţia sa de minereu de fier era cât cea a Franţei, Marii Britanii şi Republicii Federale la un loc, sau cât jumătate din cea a Statelor Unite. În producţia de hârtie şi cherestea şi în transportul acestora, Suedia era lider mondial. În vreme ce social-democraţia norvegiană consta în mobilizarea, raţionalizarea şi distribuţia unor resurse limitate într-o societate săracă, Suedia era deja, în anii '60, una dintre cele mai bogate ţări din lume. Acolo, social-democraţia însemna alocarea bogăţiei şi serviciilor în spirit de egalitate, pentru binele tuturor.

În toată Scandinavia, dar mai ales în Suedia, proprietatea privată şi exploatarea mijloacelor de producţie nu au fost niciodată periclitate. Spre deosebire de stânga britanică, a cărei doctrină de bază era, din 1918, încrederea nezdruncinată în avantajele proprietăţii de stat, social-democraţii suedezi au lăsat cu dragă inimă capitalul şi iniţiativa în mâinile proprietarilor particulari. Suedia a evitat experimente de genul British Motor Corporation, un cobai prin care guvernul Marii Britanii a încercat alocarea centralizată de resurse. Volvo, Saab şi alte companii private au fost lăsate să prospere sau să dea faliment în deplină libertate.

Mai mult, capitalul industrial din Suedia „socialistă" era concentrat în mâinile unui număr redus de proprietari, mai mic decât oriunde în Europa de Vest. Guvernul nu a interferat nici cu acumularea privată, nici cu piaţa bunurilor şi de capital. Chiar şi în Norvegia, după cincisprezece ani de guvernare social-democrată, sectorul de stat al economiei era mai restrâns decât cel din Germania de Vest creştin-democrată. Dar în ambele ţări, ca şi în Danemarca şi Finlanda, statul a aplicat fără milă impozitul progresiv, redistribuind profitul privat pentru binele public.

Pentru mulţi străini şi pentru majoritatea scandinavilor, rezultatele vorbeau de la sine. În 1970, Suedia (alături de Finlanda) era una din cele patru mari economii ale lumii după criteriul puterii de cumpărare pe cap de locuitor (celelalte două fiind Statele Unite şi Elveţia). Scandinavii trăiau mai mult şi mai bine decât majoritatea oamenilor de pe glob (ţărănimea nordică izolată şi sărăcită cu numai trei generaţii în urmă ar fi fost uimită să afle acest lucru). Serviciile sociale, educaţionale, medicale, pensiile şi asigurările erau fără egal în lume (faţă de SUA şi chiar faţă de Elveţia); în fel liniştea şi confortul material în care scandinavii îşi duceau viaţa tihnită. La jumătatea anilor '60, „Nordul îngheţat" al Europei avea deja un statut mitic: chiar dacă modelul social-democrat suedez nu putea fi reprodus cu uşurinţă în alte părţi, el stârnea valuri de invidie şi o admiraţie universală.

Oricine cunoaşte cultura nordică, de la Ibsen şi Munch la Ingmar Bergman, va recunoaşte un alt aspect al vieţii scandinave: aplecarea spre introspecţie şi melancolie, traduse pe atunci, în percepţia populară, ca predispoziţie la depresie, alcoolism şi sinucidere. În anii '60 (dar şi mai târziu), criticii conservatori ai sistemului scandinav se grăbeau să explice aceste probleme printr-o paralizie morală indusă de prea multă siguranţă economică şi centralizare. Mai era şi tendinţa scandinavilor de a se dezbrăca în public (şi pe peliculă) şi – se zvonea – de a face dragoste cu persoane complet

necunoscute: dovadă în plus, pentru unii, a ravagiilor psihice cauzate de un stat omnipotent care oferă tot şi nu interzice nimic[4].

Dacă acestea erau păcatele modelului scandinav, atunci social-democraţii suedezi puteau să-şi contemple mai departe, mulţumiţi (sau nemulţumiţi – după plata impozitelor), conturile în bancă. Dar criticii sistemului nu se înşelau complet: statul omnipotent avea într-adevăr o latură sumbră. Convingerea – apărută în zorii secolului XX – că statul putea ameliora societatea luase forme diverse: social-democraţia scandinavă, ca şi reformismul fabian al statului asistenţial din Marea Britanie se născuseră din fascinaţia exercitată de ideea de manipulare a structurilor sociale. Pentru un stat care ajusta veniturile, cheltuielile, piaţa muncii şi informaţia, apărea tentaţia de a-i ajusta chiar şi pe indivizi.

Eugenia – „ştiinţa" îmbunătăţirii raselor – nu era doar un moft din perioada edwardiană, ca promenada sau vegetarianismul (deşi toate au avut succes cam la acelaşi tip de om). Adoptată de gânditori de toate culorile politice, ea mergea mână-n mână cu planurile de reformă socială cel mai bine intenţionate. Dacă ţinta este ameliorarea globală a condiţiei umane, de ce să nu profităm în acelaşi timp de cuceririle ştiinţei pentru a face anumite ameliorări mărunte? De ce să nu încercăm, pe măsură ce prevenim sau eliminăm defectele condiţiei umane, să prevenim (sau să eliminăm) făpturile umane imperfecte? În primele decenii ale secolului XX, proiectele sociale sau genetice bazate pe descoperiri ştiinţifice erau des întâlnite şi perfect respectabile; ideea a fost discreditată în Europa abia de nazişti, prin ambiţiile lor „igieniste" care au debutat cu o antropometrie contrafăcută şi au culminat cu camerele de gazare.

Cum s-a dovedit după mulţi ani, autorităţile scandinave nu abandonaseră complet interesul teoretic – şi practic – pentru „igiena rasială". Între 1934 şi 1976, în Norvegia, Suedia şi Danemarca au fost aplicate programe de sterilizare sub auspiciile şi cu ştirea guvernelor social-democrate. În aceşti ani, 6.000 de danezi, 40.000 de norvegieni şi 60.000 de suedezi (90% femei) au fost sterilizaţi cu scopul „igienic" de a „ameliora populaţia". Motorul intelectual al acestor programe, Institutul de Biologie Rasială de la Universitatea din Uppsala (Suedia), fusese creat în 1921 la apogeul modei cu pricina şi a funcţionat timp de 55 de ani.

Ce ne spune această poveste tristă despre social-democraţie nu e clar – alte societăţi şi guverne clar *ne*socialiste şi *ne*democratice au făcut lucruri mult mai rele, pe scară mult mai largă. Legitimitatea de care se bucura statul în Scandinavia postbelică, autoritatea şi iniţiativa pe care cetăţenii i le-au cedat fără probleme îi permiteau să acţioneze nesupravegheat întru ceea ce tot el decreta că este interesul comun. Nici un *ombudsman* nu s-a gândit să investigheze abuzurile celor situaţi în

4. În 1973, rata sinuciderilor în Occident era, într-adevăr, mai ridicată în ţările cele mai dezvoltate şi prospere: Danemarca, Austria, Finlanda şi RFG. Mai scăzută era la marginile sărace ale Europei: pe cap de locuitor, în Danemarca, rata sinuciderilor era de şase ori mai mare decât cea din Italia şi de paisprezece ori mai mare decât cea din Irlanda. Ce se poate conchide din aceste statistici privind efectul deprimant al prosperităţii, climei, latitudinii, alimentaţiei, religiei, structurilor familiale sau al statului asistenţial nu era limpede pe atunci şi nu este nici astăzi.

afara comunităţii ocrotite a cetăţenilor plătitori de impozite. Pentru guvernele social-democrate din Scandinavia de după război, se pare că nu era mare diferenţă între impozit progresiv, concediu de paternitate şi control forţat al reproducerii cetăţenilor „defecţi". O concluzie posibilă ar fi că lecţiile morale ale celui de-al doilea război mondial nu erau atât de clare cum s-a presupus – tocmai (şi nu întâmplător) în ţări precum Suedia, cu o conştiinţă colectivă aparent fără pată.

În afara Scandinaviei, o altă ţară mică, neutră, situată la marginea Europei de Vest, aproxima idealul social-democrat: Austria. Similaritatea era atât de mare la suprafaţă, încât mulţi vorbeau despre „modelul austro-scandinav". Austria, o ţară fără bogăţii, predominant rurală, ca şi Suedia sau Norvegia, devenise o oază prosperă şi calmă de bunăstare asigurată de stat. Şi în Austria se încheiase un adevărat pact – între socialişti şi conservatorii din Partidul Popular – pentru a evita întoarcerea la conflictul deschis din deceniile interbelice. Dar asemănările se sfârşesc aici.

Austria era într-adevăr „socială" (având cel mai mare sector naţionalizat dintre democraţiile vest-europene, după Finlanda), dar nu era foarte social-democrată. Primul şef de guvern socialist a fost cancelarul Bruno Kreisky în 1970. Deşi Austria a implementat în timp măsuri şi servicii sociale asociate cu sistemul social-democrat scandinav – creşe, ajutor familial, pensii de şomaj şi de vârstă generoase, acces universal la educaţie şi îngrijire medicală, reţele de transport exemplare subvenţionate de stat –, ea se deosebea de Suedia prin alocarea sistematică de posturi, fonduri şi favoruri în funcţie de afiliaţia *politică*. Felul în care statul austriac şi resursele lui erau apropriate pentru a stabiliza piaţa preferinţelor politice avea mai puţin de a face cu idealurile sociale decât cu amintirea traumelor din trecut. În umbra experienţei lor interbelice, socialiştii din Austria se străduiau mai degrabă să stabilizeze o democraţie fragilă decât să revoluţioneze politica socială[5]

Ca şi restul societăţii austriece, social-democraţii locali şi-au uitat prompt trecutul. În alte ţări, social-democraţii au abandonat mai greu nostalgia transformărilor radicale. În RFG, Partidul Social-Democrat şi-a reformulat obiectivele abia la Congresul din 1959 de la Bad Godesberg. Noul program adoptat susţinea fără ocolişuri că „socialismul democratic, ale cărui origini în Europa sunt morala creştină, umanismul şi filosofia clasică, nu ţine să proclame adevăruri absolute". Conform acestui document, statul trebuie „să se limiteze la a influenţa economia prin metode indirecte". Libertatea pieţei muncii şi a bunurilor era vitală: „Dirijismul economic totalitarist distruge libertatea"[6].

Era o recunoaştere tardivă a unui adevăr evident – contrastând cu decizia Partidului Muncitoresc Belgian (*Parti Ouvrier Belge*) de a reconfirma în 1960 carta fondatoare

5. Teoreticienii „austro-marxişti" din Viena începutului de secol XX – Otto Bauer, Rudolf Hilferding – stârneau interesul social-democraţilor suedezi, fiind în schimb ignoraţi de succesorii lor austrieci – în afară de ecouri ocazionale, precum programul Partidului Socialist Austriac din 1958, în care se afirma ambiguu că „socialismul democratic ocupă poziţia de mijloc între capitalism şi dictatură"...

6. *Apud* Bark, Gress, *From Shadow to Substance. A History of West Germany*, vol. I (1992), capitolul 16.

a partidului din 1894, care urmărea colectivizarea mijloacelor de producţie, precum şi refuzul de care s-a lovit liderul reformist Hugh Gaitskell când le-a propus laburiştilor britanici, în acelaşi an, să înlăture un deziderat identic din programul partidului (celebra Clauză a IV-a), formulat în 1918. Acest contrast se datorează în parte diferenţelor din experienţa recentă : pe social-democraţii din Germania şi Austria – ca şi pe comuniştii din Italia –, amintirea luptelor devastatoare şi proximitatea pericolului totalitar, fie în trecutul recent, fie imediat peste graniţă, i-a făcut să valorizeze compromisul.

Partidul Laburist britanic nu avea asemenea coşmaruri de exorcizat. Şi fusese încă de la început, precum echivalentul său din Belgia sau Olanda, mai degrabă o mişcare *muncitorească* decât un partid *socialist*, animată în special de preocupările (şi de banii) sindicatelor afiliate. Avea aşadar un caracter mai puţin ideologic, dar şi vederi mai înguste. Purtătorii de cuvânt ai Partidului Laburist subscriau cu plăcere la obiectivele de ansamblu ale social-democraţilor de pe continent, însă interesele lor erau mult mai practice şi cu caracter local. Tocmai *din cauza* stabilităţii inerente a culturii politice britanice (sau cel puţin engleze) şi mulţumită bazei muncitoreşti tradiţionale (aflată, ce-i drept, în scădere), Partidul Laburist nu era interesat de măsurile inovatoare ce au caracterizat statul asistenţial din Scandinavia şi din ţările vorbitoare de limbă germană.

Compromisul britanic consta în manipularea cererii prin politica fiscală şi crearea unor costisitoare servicii sociale universale, susţinute printr-o impozitare sever progresivă şi un vast sector naţionalizat, pe fondul unor relaţii industriale instabile şi antagoniste prin tradiţie. În afară de elogiul naţionalizării, aceste aranjamente ad-hoc erau în linii mari agreate de către liberali şi conservatori. Politica britanică era marcată şi ea de un şoc istoric, însă de altă factură : dincolo de nuanţele politice, toată lumea dorea să evite cu orice preţ reapariţia şomajului în masă.

Chiar şi după ce Partidul Laburist a revenit la putere în 1964, după treisprezece ani de opoziţie, sub conducerea unui nou lider, Harold Wilson, care vorbea cu entuziasm despre „incandescenta revoluţie tehnologică" a prezentului, lucrurile nu s-au schimbat. După victoria electorală obţinută la limită în 1964 (majoritatea parlamentară era dată de patru oameni), Wilson nu era dispus să-şi asume riscuri politice ; deşi doi ani mai târziu laburiştii au avut mai mult succes în alegeri, ei nu au făcut schimbări radicale în politica socială sau economică. Wilson însuşi, ca şi celebrii săi predecesori Attlee şi Beveridge, era fabian în teorie şi keynesian în practică şi nu se dădea în vânt după inovaţii economice (sau politice). Ca mai toţi politicienii britanici, indiferent de culoarea politică, el era extrem de convenţional şi pragmatic, mândru de propria miopie în problemele de interes public : „o săptămână e un veac în politică".

Cu toate acestea, statul social-democrat britanic avea specificitatea lui şi nu e vorba doar de refuzul insular al partidelor implicate de a accepta denumirea de mai sus. Stânga britanică (şi, pe atunci, multe dintre partidele de centru şi centru-dreapta) urmărea cu precădere *dreptatea*. Atât reformele lui Beveridge, cât şi votul masiv dat laburiştilor în 1945 s-au născut din sentimentul frapant că viaţa e nedreaptă, din injusteţea perioadei interbelice. Conservatorii au ajuns la putere în 1951 şi au rămas acolo multă vreme, fiindcă promiteau să liberalizeze economia fără a renunţa la un sistem *just* de servicii şi recompense. Impozitul progresiv şi asigurarea medicală

universală au fost aplaudate de britanici nu pentru că erau „socialiste", ci pentru că le păreau instinctiv mai drepte.

În mod similar, curiosul efect regresiv al sistemului britanic de alocaţii şi servicii cu valoare fixă – care avantaja exagerat clasa de mijloc – părea acceptabil pentru cei mai mulţi fiindcă era, cel puţin în aparenţă, egalitarist. Cea mai importantă reformă a guvernului laburist în anii '60 – introducerea studiilor secundare generaliste şi desfiinţarea examenului de admitere în şcoli şi licee de elită, promisiune laburistă mai veche pe care Attlee a ignorat-o judicios după 1945 – a fost întâmpinată favorabil nu atât pentru meritele-i intrinseci, cât pentru că era „antielitistă" şi, prin urmare, „dreaptă". Din acelaşi motiv, guvernele conservatoare au dus chiar mai departe reforma educaţiei după plecarea lui Wilson în 1970, în ciuda avertismentelor din toate părţile că aceste schimbări riscau să aibă consecinţe neplăcute[7].

Dependent de sprijinul sindicatelor, Partidul Laburist a fost nevoit să amâne diverse reforme industriale pe care mulţi (inclusiv unii dintre conducătorii partidului) le considerau de mult indispensabile Relaţiile industriale britanice au rămas împotmolite în confruntări de fabrică şi conflicte mărunte despre salarizarea la normă care erau practic necunoscute în Scandinavia, Germania, Austria sau Olanda. Miniştrii laburişti au încercat vag să elimine această moştenire jenantă, dar fără succes; e unul dintre motivele pentru care Marea Britanie nu a rivalizat niciodată cu performanţele social-democraţiei continentale.

Mai mult, caracterul universal al sistemului britanic de asistenţă socială, introdus cu două-trei decenii înaintea celui din Franţa sau Italia, masca reuşitele foarte modice ale Regatului Unit în domeniul egalităţii materiale: în 1967, 80% din averea totală se afla încă în mâinile a 10% din populaţie. Măsurile redistributive din primele trei decenii postbelice au avut ca efect deplasarea venitului şi proprietăţilor de la primii 10% spre următorii 40%, în timp ce ultimii 50% s-au ales cu mai nimic, în ciuda ameliorării de ansamblu a siguranţei şi bunăstării.

Orice bilanţ al erei statului asistenţial în Occident este alterat inevitabil de faptul că ştim cu ce probleme s-a confruntat sistemul în deceniile următoare. Azi e uşor de constatat că o iniţiativă precum Legea reformei asigurărilor sociale din RFG (1957), care le garanta lucrătorilor o pensie în funcţie de salariul avut în momentul pensionării şi indexări ulterioare în funcţie de costul vieţii, avea să devină o povară insuportabilă pentru buget în noile circumstanţe economice şi demografice. Privind retrospectiv, e limpede că egalizarea forţată a salariilor în Suedia social-democrată a redus economiile private, inhibând astfel investiţiile viitoare. Era clar încă de pe atunci că redistribuţia efectuată de guvern şi compensaţiile sociale fixe îi favorizau pe cei care ştiau să

7. Distrugerea şcolilor de stat selective din Anglia nu a făcut decât să împingă clasa de mijloc spre sectorul privat, asigurând perspective şi profituri şcolilor particulare (aşa-zisele *public schools*) atât de desconsiderate de radicalii laburişti. Procesul de selecţie a continuat, însă criteriul nu mai era meritul, ci venitul: părinţii cu dare de mână s-au mutat în apropierea şcolilor „bune", iar copiii săracilor, rămaşi cu cele mai proaste şcoli şi cei mai slabi profesori, şi-au văzut şansele de mobilitate educaţională dramatic reduse. „Generalizarea" studiilor secundare britanice a fost elementul cel mai retrograd din legislaţia postbelică a Marii Britanii.

profite: îndeosebi clasa de mijloc educată, care se va lupta pentru a-şi menţine privilegiile recent dobândite.

Progresele „statelor-doică" din Europa – fie că au fost introduse de social-democraţi, de catolici paternalişti ori de conservatori şi liberali cu o aplecare spre prudenţă – erau totuşi cât se poate de reale. După programele de bază pentru protecţie socială şi economică, statele asistenţiale au trecut la sisteme de ajutorare, alocaţii, dreptate socială şi redistribuirea venitului – şi au operat această transformare substanţială fără pierderi de capital politic. Până şi apariţia unei noi clase de funcţionari sociali şi beneficiari relativ înstăriţi avea virtuţile ei: ca şi fermierii, cei din segmentul inferior al clasei de mijloc (odinioară problematic) erau acum direct interesaţi de susţinerea valorilor şi instituţiilor statului democratic. Un câştig pentru social-democraţi ca şi pentru creştin-democraţi, aşa cum au sesizat ambele partide. Şi mai important, era o pierdere pentru fascişti şi comunişti.

Aceste schimbări reflectau transformările demografice deja menţionate, dar şi un nivel fără precedent de siguranţă personală şi o mobilitate socială şi educaţională sporită. Occidentalii erau acum mai puţin legaţi de locul, ocupaţia, nivelul de venit şi clasa socială în care se născuseră, aşa că nu se mai identificau automat cu mişcările politice şi afiliaţiile sociale din lumea părinţilor lor. Generaţia anilor '30 se mulţumea acum cu siguranţa economică, preferând să renunţe la mobilizare politică şi riscurile aferente; generaţia anilor '60, mult mai numeroasă, nu cunoştea decât pacea, stabilitatea politică şi statul asistenţial – pe care le credea în firea lucrurilor.

Pe măsură ce influenţa tot mai mult locul de muncă şi bunăstarea cetăţenilor, statul îşi pierdea din autoritatea asupra moralei şi opiniilor acestora. Pe atunci, nimeni nu a fost surprins. Adepţii liberali şi social-democraţi ai statului asistenţial considerau că guvernul poate foarte bine să se îngrijească de situaţia medicală şi economică a populaţiei, garantând bunăstarea cetăţenilor de la naştere până la moarte, fără să-şi bage câtuşi de puţin nasul în vederi şi practici strict personale precum religia, viaţa sexuală, gustul artistic sau judecata. Creştin-democraţii din Germania sau Italia nu făceau o distincţie limpede – pentru ei, statul avea încă un interes legitim faţă de manierele şi moravurile supuşilor –, dar şi ei au fost nevoiţi, cu timpul, să se adapteze.

Până la începutul anilor '60, autorităţile occidentale (cu excepţia parţială a Scandinaviei) au exercitat un control ferm asupra opiniilor şi vieţii private a cetăţenilor, cu precădere în sensul represiunii. Homosexualitatea era pretutindeni în afara legii şi pasibilă de ani buni de închisoare. În multe ţări, subiectul nu putea fi abordat nici măcar în artă. Avortul era ilegal mai peste tot. Chiar şi contracepţia era tehnic împotriva legii în anumite state catolice, însă în practică era tolerată. Divorţul era pretutindeni dificil, iar în unele ţări chiar imposibil. În multe state vest-europene (din nou, cu excepţia parţială a Scandinaviei), agenţiile guvernamentale cenzurau teatrul, filmul, literatura, iar radioul şi televiziunea erau, în general, monopoluri de stat care funcţionau, după cum am văzut, conform unor reguli stricte în materie de conţinut, cu o toleranţă minimă pentru păreri divergente sau „necuviinţă". Chiar şi în Marea Britanie, unde televiziunea comercială a apărut în 1955, ea era strict reglementată şi avea obligaţia

recunoscută public de a oferi, pe lângă reclame şi emisiuni distractive, „educaţie şi informaţie".

Cenzura, ca şi impozitul, a fost favorizată de război. În Marea Britanie şi Franţa, cele mai severe constrângeri asupra comportamentului şi exprimării fuseseră introduse în timpul primului sau celui de-al doilea război mondial şi rămăseseră de atunci în vigoare. În alte teritorii – Germania, Italia şi câteva dintre statele ocupate de acestea –, regulamentele postbelice se situau în prelungirea unor legi fasciste pe care parlamentul democratic preferase să le menţină. În pragul anilor '70, relativ puţine dintre forţele „morale" represive datau dinaintea secolului al XIX-lea (cea mai anacronică instituţie fiind, probabil, Biroul Lordului Chamberlain din Marea Britanie, consacrat cenzurii teatrului: posturile de *examinator al pieselor* şi *examinator delegat* erau relicve din 1738). Excepţia majoră era, desigur, Biserica Catolică.

Încă din 1870, de la primul Conciliu Vatican, întrunit sub influenţa şi auspiciile unui papă mărturisit reacţionar, Pius al IX-lea, Biserica Catolică adoptase o viziune cuprinzătoare şi absolut dogmatică a responsabilităţilor sale ca stâlp moral al turmei păstorite. Tocmai pentru că statul modern îl deposeda treptat de influenţă politică, Vaticanul era de neclintit în exigenţele lui faţă de adepţi. Pontificatul lung şi – retrospectiv – controversat al lui Eugenio Pacelli, Pius al XII-lea (1939-1958), nu numai că a reafirmat autoritatea spirituală a Vaticanului, dar a reuşit să readucă Biserica pe scena politică.

Îmbrăţişând deschis o politică reacţionară, de la legăturile strânse cu Mussolini la entuziasmul pentru dictatorii catolici din Spania şi Portugalia, papalitatea a menţinut sub Pacelli o linie fermă şi în politica internă a ţărilor democratice. Catolicii italieni, în special, au fost lămuriţi că e o impietate să votezi împotriva creştin-democraţilor; în ţări relativ liberale precum Belgia sau Olanda, instituţia catolică locală avea instrucţiuni stricte să mobilizeze votul credincioşilor exclusiv în favoarea partidelor catolice. Abia la nouă ani de la moartea lui Pius al XII-lea, în 1967, un episcop olandez a îndrăznit să sugereze în public că enoriaşii care votau pentru un partid non-catolic nu riscau să fie excomunicaţi.

În aceste circumstanţe, nu e de mirare că instituţia catolică a adoptat după război poziţii inflexibile cu privire la familie, conduită morală sau cărţi şi filme inadecvate. Dar catolicii mai tineri şi preoţii din noua generaţie erau conştienţi, la sfârşitul anilor '50, că rigiditatea autoritaristă a Vaticanului în chestiuni publice şi private deopotrivă era nu numai anacronică, ci şi de rău augur. În 1900, cele mai multe căsnicii italiene durau aproximativ 20 de ani şi luau sfârşit la moartea unuia dintre soţi. La jumătatea anilor '70, mariajele durau peste 35 de ani, iar dreptul la divorţ era solicitat din ce în ce mai asiduu.

Între timp, explozia postbelică a natalităţii (*baby-boom*) anihilase argumentele demografice împotriva contracepţiei, făcând din opoziţia răspicată a autorităţilor ecleziastice o poziţie izolată. Tot mai puţini oameni participau la mesă în Europa de Vest. Indiferent de motive – mobilitatea geografică şi socială a sătenilor până nu demult supuşi, emanciparea politică a femeilor, declinul şcolilor religioase şi asociaţiilor caritabile catolice în era statului asistenţial –, problema era una reală şi, după cum realizau cei mai subtili dintre liderii catolici, nu putea fi rezolvată prin simplul apel la autoritate şi tradiţie sau suprimată, ca la sfârşitul anilor '40, prin invocarea anticomunismului.

La moartea lui Pacelli, succesorul său, Ioan al XXIII-lea, a convocat un nou Conciliu Vatican pentru a depăşi aceste dificultăţi şi pentru a moderniza atitudinea şi practicile Bisericii. Vatican II, cum i s-a spus, s-a reunit la 11 octombrie 1962. Lucrările sale, pe parcursul anilor următori, au transformat nu numai liturghia şi limba creştinătăţii catolice (mai exact, latina a încetat să mai fie folosită în ritualurile zilnice, spre furia perplexă a unei minorităţi tradiţionaliste), ci şi răspunsul Bisericii la dilemele vieţii moderne. Decretele conciliului arătau clar că Biserica nu se mai teme de schimbare şi nu se opune liberal-democraţiei, economiei mixte, ştiinţei moderne, gândirii raţionale – nici măcar politicii seculare. S-au făcut primii paşi – foarte timizi – spre reconcilierea cu celelalte confesiuni creştine şi s-a recunoscut întrucâtva – nu complet – că stătea în puterea Bisericii să descurajeze antisemitismul prin reformularea ideii mai vechi că evreii l-au ucis pe Iisus. Mai presus de orice, Biserica Catolică nu mai era un suporter al regimurilor autoritare; dimpotrivă: în Asia, Africa şi mai ales America Latină, ea era mai degrabă de partea oponenţilor dictaturii.

Aceste schimbări nu au fost apreciate de toată lumea şi nici măcar de toţi reformatorii: unul dintre delegaţii la Conciliu, un tânăr preot din Cracovia, îşi va propune, odată devenit papă, să redea deplina influenţă şi autoritate morală unei ierarhii catolice de neclintit. Conciliul nu a reuşit nici să inverseze tendinţa de diminuare a practicii religioase în rândul catolicilor din Europa. chiar şi în Italia, procentul participanţilor la mesă a scăzut de la 69% dintre credincioşi în 1956 la 48% doisprezece ani mai târziu. Dar, cum declinul religiei în Europa nu se limita la catolicism, evoluţia era probabil inevitabilă. Un lucru pe care Conciliul Vatican II l-a realizat – sau cel puţin l-a facilitat şi autorizat – a fost divorţul final, în Europa continentală, între politică şi religie.

După moartea lui Pius al XII-lea, nici un papă sau episcop nu a mai îndrăznit să ameninţe catolicii cu consecinţe grave dacă nu votau cu partidul corect; legătura dintre autorităţile bisericeşti şi partidele catolice sau creştin-democrate din Olanda, Belgia, RFG, Austria şi Italia a încetat să mai fie foarte strânsă[8]. Chiar în Spania lui Franco, unde ierarhia catolică locală se bucurase de puteri şi privilegii neobişnuite, Conciliul Vatican II a provocat schimbări dramatice. Până la jumătatea anilor '60, conducătorul spaniol condamnase orice manifestare care contravenea făţiş credinţei sau practicii religioase catolice. Dar în 1966 el s-a simţit constrâns să promulge o lege care le permitea şi altor Biserici creştine să subziste, deşi catolicismul rămânea privilegiat; patru ani mai târziu, libertatea cultelor (creştine) era deplină. Reuşind în sfârşit să „dezinstaureze" Biserica Catolică şi să introducă o minimă distincţie între aceasta şi regim când Franco încă mai trăia, Vaticanul a atenuat pentru Biserica spaniolă consecinţele colaborării sale îndelungate cu „vechea stăpânire".

Această *rupture culturelle*, cum i s-a zis în Belgia şi nu numai, între religie şi politică, precum şi între Biserica Catolică şi trecutul său recent e definitorie pentru spiritul „şaizecist". Reformismul Vaticanului avea, bineînţeles, limitele lui: pentru mulţi dintre participanţi, impulsul strategic al acestui conciliu nu era să îmbrăţişeze

8. Prin dispariţia clericalismului, anticlericalismul politic şi-a pierdut raţiunea de a fi, punând capăt unui ciclu de conflicte şi obsesii vechi de aproape două secole.

schimbarea radicală, ci să o stăvilească. Când legalizarea avortului şi liberalizarea divorţului au fost supuse la vot câţiva ani mai târziu, autorităţile ecleziastice s-au opus viguros (deşi inutil) în ţările predominant catolice precum Italia, Franţa sau Germania de Vest. Dar chiar şi în aceste probleme spinoase, Biserica nu a adoptat o poziţie extremă, iar opoziţia exprimată nu mai risca să scindeze comunitatea. Într-o societate care devenea treptat „post-religioasă", Biserica şi-a acceptat locul redus şi l-a exploatat cu succes[9].

În societăţile occidentale non-catolice – adică Scandinavia, Regatul Unit, o parte din Olanda şi din ţările de limbă germană – eliberarea cetăţenilor de sub autoritatea morală tradiţională a fost, evident, mai puţin limpede, dar nu mai puţin spectaculoasă. Tranziţia a fost frapantă în Marea Britanie. Până la sfârşitul anilor '50, cetăţenilor britanici le era interzis: să practice jocurile de noroc; să citească sau să vizioneze materiale considerate de către cenzori „obscene" sau periculoase din punct de vedere politic; să propovăduiască (şi cu atât mai mult să comită) acte homosexuale; să pună capăt unei sarcini, ca medici sau ca pacienţi; să divorţeze (altfel decât cu mari dificultăţi şi cu preţul ruşinii publice). Iar dacă săvârşeau o crimă sau altă infracţiune majoră, riscau spânzurătoarea.

În 1959, edificiul convenţiei a început să se surpe. Legea Publicaţiilor Obscene din acel an stipula că o lucrare literară destinată adulţilor şi necenzurată era la adăpost de acuzaţia de „obscenitate" dacă era „în interesul ştiinţei, literaturii, artei sau educaţiei". Din acel moment, editorii şi autorii se puteau justifica la tribunal invocând valoarea de ansamblu a cărţii, folosind în apărare opinia „experţilor". În octombrie 1966 a avut loc faimosul proces cu privire la *Lady Chatterley's Lover* (*Amantul doamnei Chatterley*), un roman altfel neinteresant de D.H. Lawrence, publicat pentru prima oară în versiune necenzurată în Marea Britanie de editura Penguin Books. Cazul *Chatterley* a fost extrem de interesant pentru britanici – nu din cauza pasajelor interzise la care se vedeau deodată expuşi, ci pentru că notorietatea romanului are de a face cu un erotism care transcende barierele sociale. Întrebat de procuror dacă ar lăsa acest roman pe mâna „nevestei sau a cameristei" (*sic*), un martor a replicat că n-ar avea nimic împotrivă – dar că în ruptul capului nu l-ar lăsa pe mâna paznicului său de vânătoare.

Treizeci şi cinci de experţi au depus mărturie în favoarea editurii, care a fost achitată de acuza de obscenitate: declinul autorităţii morale a instituţiilor britanice poate fi datat cu precizie în momentul acestei sentinţe. În acelaşi an, în Regatul Unit au fost legalizate jocurile de noroc. Patru ani mai târziu, noul guvern laburist a abolit pedeapsa cu moartea; în 1967, cu un reformist remarcabil, Roy Jenkins, la Interne, laburiştii au creat clinici de planning familial finanţate de stat, au modificat legea privind homosexualitatea şi au legalizat avortul. În anul următor a fost desfiinţată cenzura dramatică. În 1969 s-a dat Legea Divorţului, care nu a precipitat, ci doar a confirmat transformarea dramatică a instituţiei matrimoniale: dacă în ultimul an dinaintea celui de-al doilea război mondial, în Anglia şi Ţara Galilor se înregistra un divorţ la 58 de căsătorii, patruzeci de ani mai târziu proporţia era de unul la trei.

9. În Irlanda însă, autoritatea Bisericii şi implicarea ei în politica de zi cu zi s-au menţinut mult mai mult – până în anii '90.

Reformele liberale şi liberalizante din Anglia anilor '60 au fost aplicate în tot nord-vestul Europei, însă la distanţe variabile în timp. Social-democraţii vest-germani conduşi de Willy Brandt au introdus schimbări similare spre sfârşitul deceniului şi în anii '70, stânjeniţi mai puţin de lege sau precedent cât de ezitările partenerilor de coaliţie – mai ales liber-democraţii, liberali în probleme economice, dar conservatori în cele sociale. În Franţa, pedeapsa capitală a fost abolită abia când socialiştii lui Mitterrand au ajuns la putere în 1981, însă legile cu privire la întreruperea sarcinii şi divorţ au fost modificate de la începutul anilor '70 – ca şi în Italia. În general, cu excepţia Marii Britanii şi Scandinaviei, „şaizecismul" eliberator a sosit în Europa abia în anii '70. Dar de îndată ce schimbările au fost consfinţite prin legislaţie, consecinţele sociale nu au întârziat să apară: între 1970 şi 1985, rata divorţului în Belgia, Franţa şi Olanda s-a triplat.

Prerogativele în scădere ale autorităţilor în materie de moralitate şi relaţii personale nu însemnau însă şi un declin în rolul *cultural* al statului. Dimpotrivă. În acei ani, Europa Occidentală considera în unanimitate că numai statul avea resursele necesare pentru a satisface nevoile culturale ale cetăţenilor: lăsaţi singuri, indivizii şi comunităţile nu ar avea nici mijloacele, nici iniţiativa necesare. O autoritate publică bine organizată trebuia să asigure nu numai hrană, adăpost şi locuri de muncă, ci şi nutrimente culturale. În această privinţă, social-democraţii şi creştin-democraţii erau perfect de acord şi ambele tabere îi moşteneau pe progresiştii epocii victoriene, dar cu resurse net superioare la dispoziţie. Revolta estetică din anii '60 nu a schimbat mare lucru în această privinţă: noua (contra-) cultură a cerut şi a obţinut fonduri de la stat la fel ca şi cea veche.

Anii 1950 şi 1960 au reprezentat epoca de aur a subvenţiilor culturale. În 1947, guvernul laburist britanic adăugase la impozitul local o taxă modică destinată iniţiativelor artistice locale (teatre, societăţi filarmonice, opera regională etc.), într-un preludiu la Consiliul Artelor din anii '60, care va blagoslovi cu fonduri publice nenumărate festivaluri şi instituţii locale şi naţionale, plus cursuri de artă. Mai strâmtorată, a Patra Republică franceză s-a limitat la celebrele lăcaşuri ale culturii de elită – muzee, *Opéra* din Paris, *Comédie Française* – şi la posturile de radio şi televiziune aflate sub monopolul statului. Dar situaţia s-a schimbat complet când de Gaulle, revenit la putere, l-a numit pe André Malraux ministru al Culturii.

Statul francez jucase multă vreme un rol de mecena. Dar Malraux concepea această misiune într-un mod cu totul nou. Prin tradiţie, curtea regală şi succesorii ei republicani şi-au exercitat puterea şi şi-au deschis băierile pungii pentru a atrage arta şi artiştii la Paris (sau Versailles), semănând seceta culturală în restul ţării. Acum, guvernul voia să cheltuie bani pentru a duce artişti şi spectacole în provincie. În toate colţurile Franţei au apărut ca ciupercile după ploaie muzee, galerii, teatre şi festivaluri. Cel mai faimos, festivalul de teatru de la Avignon sub direcţia lui Jean Vilar, debutase în 1947, dar a luat amploare în anii '50 şi '60, când producţiile lui Vilar au revoluţionat teatrul francez. Mulţi dintre cei mai buni actori – Jeanne Moreau, Maria Casarès, Gérard Philipe – au trecut pe la Avignon. Acolo şi în alte locuri neaşteptate, precum Saint-Étienne, Toulouse, Rennes sau Colmar, a început renaşterea artistică franceză.

Desigur, Malraux nu ar fi putut încuraja viaţa culturală a provinciilor în absenţa unei iniţiative centralizate. Chiar şi proiectul lui Vilar era tipic parizian în obiectivele lui iconoclaste : scopul nu era importul de cultură în regiune, ci ruptura de convenţiile teatrului – „să dăm din nou viaţă teatrului, artei colective... să-i redăm suflul, să-l eliberăm din pivniţe şi ateliere : să împăcăm arhitectura şi poezia dramatică" –, scop care putea fi atins mai uşor departe de Paris, dar cu fonduri de la guvern şi suport ministerial. În schimb, într-o ţară realmente descentralizată precum RFG, cultura şi artele emanau direct din politica locală şi interesul regional.

În Germania, ca peste tot în Occident, bugetul pentru arte a crescut dramatic în deceniile postbelice. Dar cum problemele culturale şi educaţionale intrau sub autoritatea regională, efortul s-a dublat. Fiecare *land* şi majoritatea oraşelor aveau o operă, săli de concert, o companie de dans, teatre şi grupuri artistice subvenţionate. Conform unui studiu, în Germania de Vest, în momentul reunificării existau 225 de teatre locale, subvenţionate în proporţie de 50-70% fie de autoritatea regională, fie de cea municipală. Ca şi în Franţa, sistemul avea rădăcini istorice – în cazul Germaniei, microprincipatele, ducatele şi fiefurile ecleziastice din perioada premodernă, care întreţineau fiecare artişti şi muzicieni de curte, comandând periodic noi opere de artă.

Avantajele erau considerabile. Deşi timorată cultural, Germania federală postnazistă a devenit, prin instituţiile sale generos finanţate, Mecca artiştilor. Baletul din Stuttgart, Orchestra Simfonică din Berlin, Opera din Köln şi alte câteva zeci de instituţii mai mici – Teatrul Naţional din Mannheim, Teatrul de Stat din Wiesbaden etc. – ofereau locuri de muncă (nu numai un salariu, ci şi asigurare medicală, ajutor de şomaj şi pensie) pentru mii de dansatori, muzicieni, actori, coregrafi, tehnicieni şi personalul administrativ aferent. Mulţi dintre dansatori şi muzicieni mai ales veneau din străinătate, inclusiv din Statele Unite. Şi ei au beneficiat, împreună cu publicul local care viziona spectacolele la preţuri subvenţionate, de înfloritoarea scenă culturală europeană.

Aşa cum „anii '60" n-au venit cu adevărat în multe locuri decât la începutul anilor '70, la fel şi stereotipul „anilor '50" – decadă stătută, sufocantă, apăsătoare şi stagnantă – era în mare măsură fictiv. În *Look Back in Anger* (*Priveşte înapoi cu mânie*), personajul lui John Osborne, Jimmy Porter, detestă prosperitatea şi suficienţa anilor „închipuiţi" de după război – şi, fără îndoială, pojghiţa de conformism social care s-a păstrat până la sfârşitul deceniului îi scotea pe mulţi din sărite, îndeosebi pe cei tineri[10]. Dar anii '50 au fost şi o epocă a inovaţiei – cea din teatru, literatură şi cinema fiind mult mai durabilă decât ce avea să urmeze. Europa de Vest compensa în domeniul artistic puterea şi prestigiul politic pierdute. Anii '50 au fost chiar apogeul nesperat al artei „elitiste" în Europa. Circumstanţele erau neobişnuit de favorabile : „calitatea europeană" (sintagmă ce nu avea deocamdată o conotaţie ironică) se bucura pentru prima oară de finanţare publică de anvergură, dar nu era încă expusă la cererea populistă de „accesibil", „relevant" sau „responsabil".

Cu premiera pariziană la Théâtre de Babylone a piesei lui Samuel Beckett *En attendant Godot* (*Aşteptându-l pe Godot*, martie 1953), teatrul european intra în epoca

10. Într-o izbucnire tipică, Osborne vede casa regală britanică drept „plomba de aur într-o gură plină de carii".

de aur a modernismului. Peste Canalul Mânecii, Compania Dramatică Engleză monta la Royal Court Theatre din Londra piese de Beckett şi Bertolt Brecht, precum şi lucrări de John Osborne, Harold Pinter şi Arnold Wesker, ale căror piese îmbinau toate minimalismul estetic cu un dispreţ stilizat, într-o tehnică greu de plasat în spectrul simpatiilor politice. Chiar şi teatrul britanic convenţional a devenit mai aventuros. Spre sfârşitul anilor '50, o generaţie inegalabilă de lorzi ai teatrului – Olivier, Gielgud, Richardson, Redgrave, Guinness – s-a îmbogăţit cu tineri actori abia ieşiţi de pe băncile universităţii (în special de la Cambridge) şi o suită remarcabilă de producători şi regizori inventivi precum Peter Brook, Peter Hall şi Jonathan Miller.

Iniţiat în 1946, Teatrul Naţional Britanic a fost înfiinţat oficial în 1962, cu Lawrence Olivier ca director fondator, secondat de criticul de teatru Kenneth Tynan; sediul permanent de pe malul sudic al Tamisei a fost inaugurat abia în 1976. Alături de Royal Shakespeare Company, Teatrul Naţional – care avea să devină gazda şi promotorul noului teatru britanic – era un beneficiar de frunte al generozităţii Consiliului Artelor. Ceea ce nu înseamnă, trebuie să remarcăm în treacăt, că teatrul a devenit un divertisment mai *popular*. Dimpotrivă: încă de la declinul *music-hall*-urilor, teatrul a fost frecventat cu predilecţie de un segment de mijloc, chiar şi atunci când subiectul era ostentativ proletar. Dramaturgii puteau scrie mult şi bine despre viaţa clasei muncitoare – publicul lor era perfect burghez.

Aşa cum Beckett şi piesele lui au ajuns rapid în Marea Britanie, nici teatrul britanic cu vedetele sale nu au fost greu de exportat: după ce s-a afirmat cu spectacole din Shakespeare la Londra (cel mai celebru fiind *Visul unei nopţi de vară*), Peter Brook s-a stabilit definitiv la Paris, plutind cu graţie peste frontierele lingvistice şi estetice. La începutul anilor '60 se putea vorbi deja despre un teatru „european" sau, cel puţin, un teatru care avea ca temă subiecte europene curente şi controversate. *Der Stellvertreter* (*Deputatul*) al lui Rolf Hochhut, care îl condamna pe papa Pius al XII-lea pentru că nu-i ajutase pe evrei în al doilea război mondial, s-a jucat în premieră în Germania în 1963 şi, la puţin timp după aceea, în Marea Britanie; în schimb piesa următoare, *Soldaten* (1967), care îl ataca pe Churchill pentru bombele incendiare lansate asupra oraşelor germane, a fost iniţial interzisă în Regatul Unit.

Tot în anii '50, peste arta europeană s-a rostogolit un „nou val" de scriitori şi regizori care prefigura tot ce apreciem la generaţia anilor '60: abandonul convenţiilor narative şi interesul pentru sex, tineret, politică şi alienare. Cele mai influente romane publicate în vestul Europei – *Il Conformista* (*Conformistul*, 1951) de Alberto Moravia, *La Chute* (*Căderea*, 1956) de Albert Camus, *Die Blechtrommel* (*Toba de tinichea*, 1959) de Günther Grass – erau, fiecare în felul lui, mai originale şi mai îndrăzneţe decât ce le-a urmat în literatură. Chiar *Bonjour tristesse* (1953) de Françoise Sagan şi *The Outsider* (1956) de Colin Wilson, cronici ale narcisismului postadolescentin (cu o tentă, în cazul lui Wilson, de autoritarism mizantrop), erau la vremea lor originale. Scrise când autorii aveau 18, respectiv 24 de ani, ele anticipau cu un deceniu întreg, prin subiect şi prin succes, „revoluţia tineretului" din anii '60.

Deşi numărul spectatorilor de cinema scădea constant, sfârşitul anilor '50 şi începutul anilor '60 reprezintă perioada în care filmele europene au dobândit o reputaţie durabilă de măiestrie şi originalitate. De fapt, cele două fenomene sunt

probabil legate: filmul occidental a devenit, din distracție populară, operă de artă. Nu se poate spune că renașterea cinematografiei europene s-a produs la cererea publicului: dacă ar fi fost după spectatori, francezii ar fi rămas cu dramele istorice „de calitate" de la începutul anilor '50, nemții cu romanticele filme *Heimat* turnate în Pădurea Neagră, iar englezii cu un amestec de filme de război și comedii din ce în ce mai aluzive și mai ușoare. Și, oricum, publicul larg prefera în continuare filmele americane de succes.

Culmea este că și ideile revoluționare ale noului val de cineaști francezi s-au născut tot din admirație pentru producțiile americane, în special pentru stilul sobru și auster de *film noir* de la sfârșitul anilor '40. Exasperați de clișeele tematice și decorul rococo ale predecesorilor, câțiva tineri cineaști francezi – botezați „Noul Val" în 1958, de criticul francez Pierre Billard – și-au propus să reinventeze arta cinematografică în Franța: mai întâi în teorie, apoi în practică. Partea teoretică, schițată în noua revistă *Cahiers du cinéma*, se axa pe ideea regizorului ca „autor": Alfred Hitchcock, Howard Hawks sau neorealiștii italieni erau de admirat pentru „autonomia" lor, pentru felul în care își puneau „semnătura" chiar și pe filmele turnate în studiouri. Din același motiv, noul val francez elogia filmele (pe atunci căzute în uitare) ale unei generații mai vechi de regizori francezi, în special Jean Vigo și Jean Renoir.

În penumbra teoretică, aceste idei de un bun-gust incontestabil suscitau un interes limitat sau erau chiar incomprehensibile, în afara unui cerc foarte restrâns. Însă demonstrația lor practică, asumată de Louis Malle, Jean-Luc Godard, Claude Chabrol, Jacques Rivette, Eric Rohmer, Agnès Varda și mai ales François Truffaut, a schimbat fața cinematografiei. Între 1958 și 1965, din studiourile franceze a ieșit o colecție de opere fascinante. Malle a făcut *Ascenseur pour l'échafaud* (*Ascensor pentru eșafod*) și *Les Amants* (*Amanții*), ambele în 1958, *Zazie dans le métro* (*Zazie în metrou*, 1960), *La vie privée* (*Viață privată*, 1961) și *Le feu follet* (*Focul fatidic*, 1963). Godard a regizat *À bout de souffle* (*Cu sufletul la gură*, 1960), *Une femme est une femme* (*O femeie e o femeie*, 1961), *Vivre sa vie: Film en douze tableaux* (*A-și trăi viața*, 1962), *Bande à part* (*O bandă aparte*, 1964) și *Alphaville* (1965). Opera lui Chabrol din acei ani cuprinde *Le beau Serge* (*Frumosul Serge*, 1958), *À double tour* (*De două ori*, 1959), *Les bonnes femmes* (*Femeiuștile*, 1960) și *L'œil du malin* (1962).

Filmele mai interesante ale lui Rivette au venit mai târziu. Ca și Varda, cunoscută în acei ani pentru *Cléo de 5 à 7* (*Cleo de la 5 la 7*, 1961) și *Le bonheur* (1965), el a alunecat adesea în complezență. Ceea ce nu se poate spune despre Eric Rohmer, veteranul grupului, devenit mai târziu faimos pentru „poveștile morale" cu tentă elegiacă, dintre care primele două, *La boulangère de Monceau* și *La carrière de Suzanne*, au fost filmate în 1963. Dar cel care întruchipează stilul și impactul Noului Val este François Truffaut. Renumit mai ales pentru seria de filme cu Jean-Pierre Leaud în rolul lui Antoine Doinel (eroul autobiografic al lui Truffaut), *Les quatre cents coups* (*Cele patru sute de lovituri*, 1959), *L'amour à vingt ans* (1962) și *Baisers volés* (*Sărutări furate*, 1968), Truffaut era nu numai teoreticianul principal al revoluției din cinematograful francez, ci și exponentul său cel mai strălucit. Multe dintre creațiile sale – *Jules et Jim* (*Jules și Jim*, 1962), *La peau douce* (*Pielea catifelată*,

1964), *Fahrenheit 451* (1966) sau *Le dernier métro* (*Ultimul metrou*, 1980) sunt filme de referinţă.

Cei mai buni regizori ai Noului Val se puteau mândri cu faptul că, deşi operele lor se voiau manifeste intelectuale, şi nu producţii distractive (cei care scriau în *Cahiers du cinéma* invocau frecvent inspiraţia „existenţialistă"), filmele lor nu puteau să nu placă (nimeni nu a spus vreodată despre Truffaut sau Malle, cum se şoptea despre opera ulterioară a lui Rivette sau Godard, că a viziona filmele lor e ca şi cum ai privi vopseaua uscându-se pe pereţi). Discipolii străini au fost atraşi tocmai de această combinaţie de seriozitate intelectuală şi accesibilitate vizuală. Filmul lui Alain Resnais *Hiroshima mon amour* (*Hiroshima dragostea mea*, 1959) a stârnit o reacţie ce sugerează că filmul francez devenise vehiculul preferat al dezbaterii etice internaţionale.

Astfel, când 26 de tineri regizori germani s-au întrunit în 1962 la Oberhausen pentru a proclama „colapsul cinematografiei germane tradiţionale" şi şi-au declarat intenţia de a „crea un nou film german... eliberat de convenţiile industriei, de controlul grupurilor de interes special", ei au recunoscut deschis influenţa francezilor. Aşa cum Jean-Luc Godard îl elogiase pe Ingmar Bergman într-un faimos eseu publicat în 1957 în *Cahiers du cinema*, „Bergmanorama", care îl proclama pe „autorul" suedez „cel mai original cineast european", la fel Edgar Reitz şi colegii lui din Germania, precum şi mulţi alţi tineri regizori din vestul Europei şi din America Latină s-au inspirat din opera lui Godard şi a prietenilor săi[11].

Ce admirau Truffaut, Godard şi ceilalţi la filmele americane alb-negru din tinereţea lor era lipsa „artificiului". Ce invidiau alţii la cineaştii francezi, creatori de variaţiuni geniale pornind de la realismul american, erau tocmai subtilitatea şi rafinamentul intelectual: capacitatea tipic franceză de a învesti interacţiunile umane cele mai banale cu semnificaţii culturale epatante. În *Ma nuit chez Maud* (*Noaptea mea cu Maud*, 1969) de Eric Rohmer, Jean-Louis – un profesor de filosofie din provincie interpretat de Jean-Louis Trintignant – e nevoit, din cauza zăpezii, să petreacă o noapte pe canapeaua lui Maud (Françoise Fabian), o tânără de o inteligenţă seducătoare, iubita unei cunoştinţe. Catolic, Jean-Louis e chinuit de implicaţiile etice ale situaţiei şi de întrebarea dacă ar fi trebuit sau nu să se culce cu gazda; din când în când se opreşte şi schimbă reflecţii morale cu un coleg comunist. Nu se întâmplă nimic şi Jean-Louis se duce acasă.

E greu de crezut că un regizor american sau chiar britanic ar fi putut face un astfel de film şi mai ales să-l distribuie. Dar, pentru o nouă generaţie de intelectuali euro-americani, filmul lui Rohmer capta însăşi esenţa cinematografului francez: sofisticat, aluziv, spiritual, dezabuzat, matur şi european. Filmele italiene din aceeaşi perioadă, deşi distribuite pe scară largă, nu au avut acelaşi impact. Producţiile cele mai reuşite exploatau cam prea făţiş noua imagine bogată şi „sexy" a Italiei şi a italienilor – bazată de multe ori pe calităţile fizice ale Sophiei Loren sau pe roluri comice de desfrânat cinic atribuite lui Marcello Mastroianni, ca în *Divorzio all'italiana* (*Divorţ în stil italian*, 1961) sau *Matrimonio all'italiana* (*Căsătorie în stil italian*, 1964).

11 Godard însuşi avea gusturi absolut eclectice. Se pare că a fost „fascinat" de filmul lui Nicholas Ray *Johnny Guitar* (1954), cu Joan Crawford.

Primul rol al lui Mastroianni, mult mai sobru, a fost în *La dolce vita* (1960) lui Federico Fellini – regizor care se bucura de multă apreciere din partea aceloraşi spectatori care îi admirau pe Godard şi Truffaut, mai ales după *8 ½* (*Opt şi jumătate*, 1963) şi *Giulietta degli spiriti* (*Giulietta şi spiritele*, 1965). O generaţie mai veche de regizori italieni de valoare nu părăsise încă scena – Vittorio De Sica a realizat *I Sequestrati di Altona* (*Sechestraţii din Altona*, 1962) după piesa lui Sartre, a regizat împreună cu Fellini *Boccaccio '70* (1962) şi va turna la sfârşitul deceniului *Il Giardino dei Finzi-Contini* –, însă operele lor nu mai aveau răsunetul politic şi estetic al marilor filme neorealiste de la sfârşitul anilor '40, cu care publicul îl identifica pe de Sica. Mai multă influenţă avea, de pildă, Michelangelo Antonioni. În *L'Avventura* (*Aventura*, 1960), *L'Eclisse* (*Eclipsa*, 1962) şi *Il Deserto rosso* (*Deşertul roşu*, 1964), toate cu Monica Vitti, realismul sever şi personajele amare, cinice, raţionale anticipează universul pustiu şi detaşat al artei de la sfârşitul anilor '60, perfect ilustrat de acelaşi Antonioni în *Blow-Up* (1966).

Filmului italian îi lipsea intelectualismul seducător al filmului francez (sau suedez), dar ce aveau toate în comun – şi din abundenţă – era *stilul*. Acest stil – un amestec în proporţii variabile de siguranţă artistică, ambiţie intelectuală şi spirit cultivat – era factorul care singulariza scena europeană, mai ales în ochii americanilor. La sfârşitul anilor '50, Europa Occidentală nu numai că-şi revenise după criza economică şi război, ea era din nou un magnet pentru toţi cei care se voiau sofisticaţi. New York era capitala banilor şi, poate, a artei moderne. Dar America era încă niţel cam neşlefuită – chiar şi în ochii multor americani. John F. Kennedy, în campania de candidatură şi apoi ca preşedinte, a sedus şi prin cosmpolitismul cultivat al anturajului său de la Washington, „Camelot". Iar Camelot, la rândul său, datora mult educaţiei şi alurii europene a soţiei preşedintelui.

Nu e de mirare că Jacqueline Kennedy a impus stilul european la Casa Albă. Designul european înflorise în anii '50 şi '60 mai mult ca oricând, devenind un *imprimatur* al statutului şi calităţii. O etichetă europeană – pe un produs, o idee sau o persoană – garanta distincţia şi, prin urmare, un preţ redutabil. Era, de fapt, un fenomen recent. Cu siguranţă, rafinatele *articles de Paris* ocupau un loc important în comerţul cu bunuri de lux încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, iar ceasurile elveţiene aveau de zeci de ani o reputaţie solidă. Dar ideea că o maşină germană e prin definiţie preferabilă altora sau că hainele italiene, ciocolata belgiană, argintăria franţuzească sau mobila daneză sunt cele mai bune de pe faţa pământului ar fi părut ciudată cu numai o generaţie înainte.

Până de curând, această reputaţie aparţinuse industriei engleze : efectul supremaţiei industriale a Regatului Unit în secolul al XIX-lea. Automobilele, uneltele, armele şi bunurile casnice fabricate în Marea Britanie au fost multă vreme foarte apreciate pe piaţa internaţională. Dar, în cursul anilor '30 şi '40, producătorii britanici au reuşit atât de bine să-şi submineze propria reputaţie în toate domeniile, mai puţin în vestimentaţia masculină, încât singura nişă rămasă comercianţilor britanici în anii '60 era aceea a „mofturilor" ieftine şi stridente – piaţă pe care o vor exploata fără milă în deceniul următor.

Comerţul european se caracteriza prin segmentarea pe produs şi pe ţară. Se ştia prea bine că maşinile italiene – Fiat, Alfa Romeo, Lancia – sunt nefiabile şi de proastă

calitate, însă această reputaţie jenantă nu a umbrit deloc faima altor produse italiene: pielărie, *haute couture* şi, într-un registru mai banal, aparatură electrocasnică[12]. Pe plan internaţional, cererea de haine sau produse alimentare germane era practic inexistentă, şi asta pe bună dreptate. Dar, prin 1965, orice obiect ieşit dintr-un strung nemţesc sau conceput de ingineri care vorbeau germana ieşea din expoziţiile americane şi britanice la preţul cerut. Numai Scandinavia se putea lăuda cu o reputaţie generală de calitate într-o gamă variată de produse, dar chiar şi acolo piaţa prezenta nuanţe semnificative. Străinii cu pretenţii îşi umpleau casa cu mobilă stilată din Suedia sau Danemarca: deşi relativ fragilă, era foarte „modernă". Aceiaşi consumatori erau atraşi de automobilele suedeze Volvo, în ciuda *lipsei* lor evidente de stil, tocmai pentru că păreau indestructibile. Ambele calităţi însă – „stilul" şi „durabilitatea" – erau acum sinonime cu Europa, adesea în opoziţie cu Statele Unite.

Parisul a rămas capitala modei pentru vestimentaţia feminină. Dar Italia, cu costuri de producţie mai mici şi neîngrădită de raţionalizarea textilelor (spre deosebire de Franţa sau Marea Britanie), reprezenta deja un concurent serios încă din 1952, când la San Remo s-a desfăşurat primul Festival Internaţional de Modă Masculină. Deşi inventivă pe plan estetic, faimoasa *haute couture* pariziană – de la Christian Dior la Yves Saint-Laurent – era destul de convenţională pe plan social: până în 1960, jurnalistele şi editorii revistelor din Franţa şi de pretutindeni purtau mănuşi şi pălării nu numai când asistau la prezentările anuale de modă, ci şi la birou, în timpul lucrului. Câtă vreme femeile din clasa de mijloc apelau cu fidelitate la o mână de designeri şi case de modă din Paris, acestea din urmă aveau un statut (şi un profit) asigurat. Dar la începutul anilor '60, femeile – ca şi bărbaţii – au renunţat treptat la pălării, costume pretenţioase sau haine de seară. Tendinţele vestimentare ale marelui public nu mai erau dictate exclusiv de sus. Europa continua să fie capitala stilului şi eleganţei, dar viitorul părea să fie unul al tendinţelor eclectice, inclusiv adaptări ale prototipurilor americane sau chiar asiatice (lucru la care italienii excelau). În vestimentaţie, la fel ca şi în idei, Parisul a dominat scena europeană încă o vreme. Dar viitorul era în altă parte.

La reuniunea Congresului pentru Libertatea Culturii din martie 1955 de la Milano, Raymond Aron a propus ca subiect de discuţie „sfârşitul erei ideologiilor". La vremea aceea, o parte din public a considerat sugestia uşor prematură: la urma urmei, dincolo de Cortina de Fier (şi nu numai) ideologia părea bine sănătoasă. Dar Aron nu se înşela. Statul european occidental, aşa cum s-a conturat în acei ani, era din ce în ce mai detaşat de orice proiect doctrinal şi, aşa cum am văzut, importanţa crescândă

12. Italienii erau foarte buni la *proiectarea* maşinilor, cum poate să ateste orice fan al maşinilor de cursă. Constructorii de maşini italieni au fost primii care au înlăturat apărătorile de noroi, treptele şi alte excrescenţe redundante de pe automobilul familial – aşa cum croitorii milanezi înlăturau în aceiaşi ani manşetele pantalonilor, inventând silueta simplă şi tăietura elegantă a costumului italian modern. Dar fabricile de automobile din Italia nu izbuteau cu nici un chip să *construiască* maşinile imaginate de proiectanţi.

a statului-administrator atenuase vechile animozităţi politice. Tot mai mulţi oameni erau direct interesaţi de politica şi cheltuielile statului, dar nu se mai luau la bătaie pentru reuşita unui partid anume. Mai curând decât se anticipase, occidentalii ajunseseră pe „câmpiile largi şi însorite" (Churchill) ale păcii şi prosperităţii: politica cedase locul guvernării, iar guvernarea se limita la administraţie.

Şi totuşi: consecinţa previzibilă a „statului-doică", fie el postideologic, era că, pentru toţi cei care nu apucaseră alte vremuri, era datoria statului să materializeze speranţa unei societăţi mereu mai bune – şi vina statului când lucrurile luau o întorsătură neplăcută. Rutinizarea aparentă a chestiunilor publice în mâinile unei caste protectoare de supervizori nu garanta apatia publicului. În această privinţă, cel puţin, prognoza lui Aron nu s-a adeverit. Aşa se explică faptul că tocmai generaţia crescută în paradisul social-democrat visat de părinţi era cea mai plină de resentimente şi mai iritată de neajunsurile vremii. Un simptom pregnant al acestui paradox poate fi văzut – destul de concret – într-un domeniu în care statul progresist din Est şi din Vest era neobişnuit de activ: planificarea şi lucrările publice.

Împreună, creşterea demografică şi urbanizarea rapidă care au urmat celui de-al doilea război mondial ridicau probleme fără precedent pentru planificatorii urbani. În Europa de Est, unde multe centre urbane fuseseră distruse sau pe jumătate părăsite în timpul războiului, douăzeci de milioane de oameni au migrat în mediul urban în primele două decenii postbelice. În Lituania, jumătate din populaţie trăia în 1970 la oraş, faţă de numai 28% cu douăzeci de ani în urmă. În Iugoslavia, unde populaţia agricolă s-a înjumătăţit de la eliberare până în 1970, s-a produs o migraţie de amploare de la sat la oraş: între 1948 şi 1970, Zagreb şi-a dublat numărul de locuitori, de la 280.000 la 566.000; la fel şi capitala ţării, Belgrad, care a crescut de la 368.000 la 746.000.

Bucureştiul a crescut de la 886.000 la 1.475.000 de locuitori între 1950 şi 1970. La Sofia, numărul de locuitori a ajuns de la 435.000 la 877.000. În URSS, unde populaţia urbană a depăşit-o pe cea rurală în 1961, capitala Republicii Bieloruse, Minsk, avea 509.000 de locuitori în 1959 şi 907.000 doisprezece ani mai târziu. Rezultatul, în toate aceste oraşe, de la Berlin la Stalingrad, a fost clasica soluţie sovietică: kilometri întregi de blocuri cenuşii sau pământii din beton, ieftine, prost lăcute, arhitectural amorfe, fără urmă de fior estetic (sau amenajări publice).

Acolo unde centrul istoric al oraşului scăpase nevătămat (ca în Praga) sau fusese reconstruit cu grijă după vechile planuri (Varşovia, Leningrad), noile construcţii s-au înălţat la marginea oraşului, ca un şir de cămine suburbane ce se întindeau până la sate. În alte părţi – la Bratislava, de pildă –, noile mahalale au fost construite în mijlocul oraşului. Cât despre comune şi oraşele mici, forţate să absoarbă zeci de mii de foşti ţărani deveniţi mineri sau siderurgişti, ele nu aveau nimic de păstrat, aşa încât s-au metamorfozat peste noapte în cazărmi industriale cărora le lipsea până şi farmecul ruinelor. Ţăranii din colective au fost înghesuiţi în oraşe agricole, inventate în anii '50 de Nikita Hruşciov şi perfecţionate ulterior de Nicolae Ceauşescu. Noile clădiri, atâtea câte erau – şcoala tehnică, sediul partidului, casa de cultură –, erau modelate cu grijă după tiparul sovietic: ocazional în spiritul realismului socialist, mereu supradimensionate, rareori plăcute.

Calamitatea planificării urbane din ţările comuniste se explică prin industrializarea forţată, colectivizarea satelor şi un dispreţ agresiv faţă de nevoile personale. Însă urbaniştii din Occident nu s-au descurcat nici ei mai onorabil. Mai cu seamă în Europa mediteraneană, migraţia în masă de la ţară la oraş a creat probleme similare în mediul urban. Numărul locuitorilor din Atena şi împrejurimi a crescut de la 1.389.000 în 1951 la 2.540.000 în 1971. Populaţia milaneză a sărit de la 1.260.000 la 1.724.000 în aceeaşi perioadă, iar cea a Barcelonei, de la 1.280.000 de locuitori la 1.785.000. În toate aceste locuri, ca şi în oraşele mai mici din nordul Italiei şi în suburbiile mereu în expansiune de lângă Londra, Paris sau Madrid, edilii nu puteau ţine pasul cu cererea. Ca şi omologii lor din primăriile comuniste, ei au optat pentru construcţii masive şi omogene – fie pe terenul intravilan rămas în urma războiului, fie la marginea înverzită a oraşelor. La Milano şi Barcelona, unde prima generaţie de migranţi din sud s-a mutat din barăci în blocuri-turn în cursul anilor '60, efectul amintea deprimant de blocul sovietic – cu dezavantajul suplimentar că mulţi dintre „chiriaşi" nu-şi permiteau să închirieze locuinţe în apropierea locului de muncă. Ei erau astfel sortiţi navetei cu mijloace de transport inadecvate – sau cu maşinile proaspăt cumpărate, care solicitau şi mai mult infrastructura urbană.

Dar urâţenia caracteristică arhitecturii urbane din Occident în aceşti ani nu poate fi atribuită numai presiunii demografice. „Noul Brutalism" (cum l-a botezat criticul de arhitectură Rayner Banham) nu era un accident sau o scăpare. În Germania de Vest, unde multe dintre oraşele mari au fost reconstruite cu o lipsă şocantă de imaginaţie sau viziune, sau la Londra, unde Biroul de Arhitectură al Consiliului Municipal a autorizat proiecte de construcţie precum imobilele Alton din Roehampton, inspirate de Le Corbusier, liniare până la disperare şi aruncate în bătaia vântului, urâţenia părea deliberată, efect al unei atente activităţi de proiectare. Oribilul Torre Velasco din Milano, un zgârie-nori din beton armat construit între 1957 şi 1960 de un consorţiu particular anglo-italian, exemplifica hipermodernismul agresiv al vremii şi dorinţa acestuia de a se disocia complet de trecut. În martie 1959, când Consiliul Edificiilor din Franţa a aprobat modelul viitorului Turn Montparnasse, raportul se încheia cu următoarele cuvinte: „Parisul nu poate rămâne pierdut în trecut. În anii care vin, Parisul trebuie să sufere metamorfoze spectaculoase".

Rezultatul a fost nu doar Turnul Montparnasse (şi vlăstarul său firesc, hidosul complex arhitectural La Défense), ci şi o puzderie de noi orăşele: grupuri de blocuri înghesuite (denumite, tipic, *grands ensembles*), plasate la periferia Parisului şi lipsite de oportunităţi de angajare sau servicii locale. Primul şi cel mai cunoscut, Sarcelles, la nord de Paris, a crescut ca număr de locuitori de la 8.000 în 1954 la 35.000 după numai şapte ani. Dezrădăcinat din punct de vedere sociologic şi estetic, el semăna mai mult cu suburbiile de cămine muncitoreşti din alte ţări (aşezământul de la Lazdynai, bunăoară, la marginea oraşului Vilnius, în Lituania) decât cu stilul arhitectural indigen sau tradiţia urbană a Franţei.

Ruptura cu trecutul era voită. „Stilul" european, atât de admirat în alte sfere ale vieţii, strălucea prin absenţă. Era chiar evitat atent şi deliberat. Arhitectura anilor '50 şi, mai ales, a anilor '60 era declarat anistorică: se voia nouă prin design, dimensiuni

şi materiale (cu accent pe sticlă, oţel şi beton armat)[13]. Rezultatul nu a fost neapărat un plus de originalitate; dimpotrivă, planurile de „redezvoltare urbană" care au schimbat faţa atâtor oraşe europene în acele decenii constituie o colosală şansă ratată.

În Marea Britanie, ca şi în alte părţi, „planificarea" urbană era cel mult un expedient, o cârpeală: nu existau strategii pe termen lung pentru a integra locuinţe, servicii, slujbe şi activităţi recreative (noile oraşe şi complexe de locuinţe nu aveau cinematografe şi nici săli de sport sau transport public adecvat)[14]. Scopul planificării era să elimine barăcile şi să cazeze rapid şi ieftin populaţia în creştere: între 1964 şi 1974, numai în Londra s-au construit 384 de blocuri-turn. Multe aveau să fie abandonate în mai puţin de douăzeci de ani. Unul dintre cele mai stridente, Ronan Point din cartierul londonez East End, a avut bunul-simţ să se prăbuşească singur în 1968.

Nici edificiile publice nu stăteau mai bine. Centrul Pompidou (proiectat în anii '60, dar inaugurat abia în ianuarie 1977) şi, în apropierea lui, complexul Halles au adus într-adevăr în centrul Parisului o varietate de resurse ale culturii populare, dar nu au reuşit deloc să se armonizeze în cartierul înconjurător sau să completeze arhitectura mai veche din proximitate. Acelaşi lucru este valabil pentru noul Institut Educativ al Universităţii din Londra, instalat ostentativ în Woburn Square, în inima vechiului Bloomsbury, şi „neasemuit de hidos", cum spunea Roy Porter, un specialist în istoria Londrei. În acelaşi ton, complexul South Bank reunea un evantai preţios de instituţii artistice, dar clădirile sale scunde, aleile măturate de vânt şi faţadele de ciment crăpate ilustrează, din păcate, ceea ce marea urbanistă Jane Jacobs numea „plaga insipidului".

Nu e limpede de ce politicienii şi edilii din perioada postbelică au comis atâtea greşeli, chiar admiţând că după două războaie mondiale şi o criză economică prelungită exista un apetit pentru orice lucru nou şi fără legătură cu trecutul. Nu înseamnă că nu sesizau sluţenia mediului înconjurător: cei care locuiau în noile oraşe, în turnuri şi complexe uriaşe de locuinţe, erau nemulţumiţi şi nu au făcut din asta un secret. Dacă arhitecţii şi sociologii nu au înţeles că proiectele lor vor provoca, peste numai o generaţie, excluziune socială şi violenţă de grup, locatarii vedeau foarte clar ce îi aşteaptă. Până şi cinematograful european – care până de curând zăbovise nostalgic asupra vechilor oraşe şi a vieţii urbane – explora acum impersonalitatea rece, neîndurătoare a metropolei moderne. Regizori ca Antonioni sau Godard filmau cu o plăcere aproape senzuală mediul urban industrial, nou şi ţipător, în filme ca *Alphaville* (1965) sau *Deşertul roşu* (1964).

O victimă aparte a iconoclasmului din arhitectura postbelică a fost gara feroviară – întruchipare efemeră a realizărilor victoriene şi, adesea, un monument remarcabil în sine. Gările au avut de suferit şi în Statele Unite (distrugerea faimoasei Pennsylvania

13. Comentând admirativ miile de apartamente identice înghesuite în noile *grands ensembles*, un critic parizian vorbea despre „veritabile căsuţe încorporate într-o structură verticală, rânduite ca sticlele de vin în stative". Vezi Pierre Agard, „L'unité de résidence", în *Esprit*, octombrie-noiembrie 1953. Îi mulţumesc dr Nicole Rudolph pentru această referinţă.
14. Spre deosebire de Rotterdam: devastat de bombele germane şi reconstruit în etape de-a lungul deceniilor, portul olandez era un oraş realmente „proiectat" cu grijă.

Station din New York, în 1966, a rămas în memoria colectivă ca un reper al huliganismului oficial), însă urbaniştii americani aveau măcar scuza că, pe lângă automobil şi avion, trenul părea să aibă un viitor sumbru. Dar pe un continent mic şi supraaglomerat, viitorul căii ferate nu s-a aflat niciodată sub semnul întrebării. În Europa, gările demolate au fost înlocuite de clădiri anoste şi neinspirate care îndeplineau o funcţie identică. Euston Station din Londra, Gare Montparnasse din Paris sau eleganta Anhalter Bahnhof din Berlin au fost distruse fără un scop practic şi, din punct de vedere estetic, fără nici o scuză.

Dezastrul urban născut din dorinţa paneuropeană de a lăsa în urmă trecutul, sărind într-o singură generaţie de la moloz la ultramodernism, şi-a semnat singur sentinţa (ajutat din fericire de recesiunea din anii '70, care a redus deopotrivă bugetele publice şi private, oprind orgia prefacerii). Încă din 1958, înainte de paroxismul modernizării urbane, un grup de adepţi britanici ai conservării au fondat Societatea Victoriană, o organizaţie de voluntari tipic britanică, ce urmărea identificarea şi salvarea patrimoniului arhitectural naţional. Însă în deceniul următor, peste tot în Occident au apărut reţele similare care îi îndemnau pe locuitori, savanţi şi politicieni să acţioneze împreună pentru a preveni viitoare distrugeri. Acolo unde era prea târziu pentru salvarea unui cartier sau edificiu, ei au reuşit măcar să păstreze ce mai rămăsese – pe Corso Magenta din Milano, de pildă, faţada şi curtea interioară a unui orfelinat din secolul al XVII-lea, Palazzo delle Stelline, dărâmat la începutul anilor '70.

În istoria fizică a oraşului european, anii '50 şi '60 au reprezentat decenii cu adevărat teribile. Răul făcut în acei ani cadrului material al vieţii urbane este reversul sumbru, încă nerecunoscut, al celor „treizeci de ani glorioşi" de dezvoltare economică – analog într-un fel preţului plătit în secolul precedent pentru urbanizarea industrială. Deşi în deceniile următoare s-au încercat unele ameliorări – mai ales în Franţa, unde sistematizarea şi investiţiile masive în drumuri şi reţele de transport au îmbunătăţit palpabil calitatea vieţii în cele mai sumbre periferii –, pagubele nu au putut fi pe deplin compensate. Oraşe importante – Frankfurt, Bruxelles, Londra mai ales – au descoperit prea târziu că şi-au vândut titlurile de nobleţe urbană pe un talmeş-balmeş brutalist.

Una dintre ironiile anilor '60 e aceea că peisajele urbane „renovate" şi energic reconstruite displăceau în primul rând *tinerilor*. Străzi, case, fabrici, birouri, cafenele, şcoli, universităţi: toate erau moderne şi de o noutate implacabilă. Dar tinerii, cu excepţia celor mai privilegiaţi, simţeau că trăiesc într-un mediu urât, apăsător, inuman şi – un termen din ce în ce mai vehiculat – alienant. Nu-i de mirare că atunci când copiii bine hrăniţi, bine adăpostiţi şi bine educaţi din generoasele state asistenţiale europene au crescut şi s-au revoltat împotriva „sistemului", primele semne ale exploziei s-au făcut simţite în căminele din prefabricate ale unui campus mărginaş şi anost, trântit la întâmplare între blocuri-turn şi ambuteiaje, într-o suburbie pariziană ticsită.

XII

Spectrul revoluţiei

Actul sexual a început în 1963,
Între sfârşitul cenzurii în cazul Chatterley
şi primul disc Beatles.

Philip Larkin

Revoluţia – am iubit-o nespus.

Daniel Cohn-Bendit

Revolta burgheziei cuprinse de remuşcări împotriva proletariatului mulţumit şi oprimant e una dintre curiozităţile epocii noastre.

Sir Isaiah Berlin

Acum toţi jurnaliştii din lume vă pupă-n fund... dar nu şi eu, drăguţilor. Vă urăsc, cu mutrele voastre de plozi răsfăţaţi, cum îi urăsc şi pe părinţii voştri... Ieri, la Valle Giulia, când i-aţi bătut pe poliţişti, am ţinut cu poliţia, fiindcă ei sunt copiii săraci.

Pier Paolo Pasolini (iunie 1968)

Nu suntem cu Dubček. Suntem cu Mao.

Slogan al studenţilor italieni (1968)

Momentele cu un impact cultural major sunt de multe ori sesizate abia retrospectiv. Nu e însă şi cazul anilor '60 : contemporanii dădeau timpului lor – şi lor înşile – o importanţă crucială. Ei au petrecut anii '60, cum spunea trupa The Who, „vorbind despre Generaţia Mea". Nu era o preocupare complet absurdă, după cum vom vedea, dar ea a contribuit, evident, la o perspectivă distorsionată. Deceniul va avea consecinţe extraordinare pentru Europa modernă, dar nu tot ce părea important pe moment a intrat în istorie. Impulsul arogant şi iconoclast, în vestimentaţie sau în gândire, s-a demodat rapid ; în schimb, transformările revoluţionare din politică şi viaţa publică începute spre sfârşitul anilor '60 au atins amploarea maximă abia în deceniul următor

Iar geografia politică a deceniului e înşelătoare : cele mai importante evenimente nu s-au produs întotdeauna în cele mai cunoscute locuri.

Spre mijlocul deceniului, impactul social al exploziei demografice postbelice se simţea pretutindeni. Europa era plină de tineri : în Franţa anului 1968, populaţia cu vârste cuprinse între 16 şi 24 de ani era de 8 milioane, adică 16,1% din total. Altădată, o astfel de explozie ar fi restricţionat drastic rezervele alimentare ale ţării şi, chiar dacă mâncarea nu era o problemă, un loc de muncă ar fi fost greu de găsit. Dar, într-o epocă de creştere economică şi prosperitate, problema principală a statelor europene nu era cum să asigure populaţiei tinere hrană, un acoperiş, haine şi, în cele din urmă, un loc de muncă, ci cum să o educe.

Până în anii '50, majoritatea copiilor din Europa mergeau la şcoală până la 12-14 ani. În multe locuri, educaţia primară obligatorie introdusă la sfârşitul secolului al XIX-lea era aplicată sporadic – copiii de ţărani din Spania, Italia, Irlanda şi Europa de Est precomunistă abandonau şcoala, aproape întotdeauna, la începutul toamnei, primăvara sau vara. Educaţia secundară rămânea un privilegiu rezervat clasei de mijloc şi celei superioare. În Italia postbelică, mai puţin de 5% din populaţie avea studii liceale.

Anticipând nevoile noii generaţii şi ca parte a unui ciclu mai amplu de reforme sociale, guvernele din Europa postbelică au introdus schimbări majore în învăţământ. În Marea Britanie, şcoala a devenit obligatorie până la 15 ani (1947) şi mai târziu până la 16 ani (1972). În Italia, unde copiii abandonau studiile pe la 11 ani în primii ani postbelici, şcoala a devenit obligatorie până la 14 ani în 1962. Între 1959 şi 1969, numărul elevilor italieni s-a dublat. În Franţa, care număra în 1950 doar 32.000 de *bacheliers*, proporţia a crescut de peste cinci ori în numai două decenii : în 1970, posesorii unei diplome de bacalaureat reprezentau 20% din segmentul lor de vârstă.

Aceste transformări în educaţie au avut implicaţii explozive. Până atunci, linia de demarcaţie culturală din cele mai multe ţări europene separa o majoritate covârşitoare, care făcuse atâta şcoală cât să scrie, să citească, să facă socoteli şi să precizeze datele istorice importante, de acea minoritate privilegiată care frecventase cursuri până la 17-18 ani, primise valoroasa diplomă liceală şi intrase în serviciu sau continuase pregătirea profesională. Instituţiile învăţământului secundar (*grammar school* în Anglia, *lycée* în Franţa, *Gymnasium* în Germania) fuseseră accesibile doar elitei conducătoare. Cu aceeaşi programă clasică la care copiii săraci din mediul rural sau urban nu avuseseră niciodată acces, ele se deschideau acum unui număr crescând de tineri din toate straturile sociale. Pe măsură ce tot mai mulţi copii treceau prin liceu, falia dintre lumea lor şi cea a părinţilor se adâncea.

Acest conflict generaţional fără precedent reprezenta, fără îndoială, o revoluţie socială în sine – deşi consecinţele lui se limitau deocamdată la universul familiei. Dar în timp ce zeci de mii de copii roiau în licee construite în grabă, forţând limitele fizice şi financiare ale unui sistem educativ conceput pentru alte categorii de vârstă, factorii de decizie constatau deja o serie de implicaţii posibile pentru o instituţie rezervată anterior unei elite şi mai selecte : universitatea.

Dacă înainte de 1960 majoritatea europenilor nu puseseră piciorul într-un liceu, foarte puţini visau să urmeze cursurile unei facultăţi. În secolul al XIX-lea s-au extins întrucâtva universităţile tradiţionale şi au apărut instituţii noi ale învăţământului terţiar,

îndeosebi cu caracter tehnic. Dar în Europa anilor '50, învățământul superior era rezervat unei minorități infime: familiile care se puteau lipsi de aportul salarial al copiilor, ținându-i în școală până la 18 ani și plătindu-le taxele liceale și apoi universitare. Existau, desigur, burse pentru copiii săraci și din clasa de mijloc. Dar cu excepția admirabilelor instituții școlare egalitariste și meritocratice din a Treia și a Patra Republică franceză, bursele nu acopereau cheltuielile reale pentru studii suplimentare; nicăieri ele nu compensau venitul pierdut.

În ciuda generației precedente de reformatori, animată de cele mai bune intenții, Oxford, Cambridge, *École Normale Supérieure*, universitățile din Bologna sau Heidelberg și celelalte instituții vechi și prestigioase din Europa rămâneau, practic, inaccesibile. În 1949, Suedia număra 15.000 de studenți, Belgia 20.000. În toată Spania existau doar 50.000 de studenți și mai puțin de 100.000 în Marea Britanie (la o populație de 49 de milioane). În acel an, studenții francezi nu depășeau 130.000. Dar cum Europa tocmai intra în era învățământului secundar de masă, era de așteptat ca învățământul universitar să fie supus și el unei presiuni irezistibile. Lucrurile trebuiau să se schimbe.

În primul rând, Europa avea nevoie de mai multe universități. Puține locuri aveau un „sistem" de învățământ terțiar propriu-zis. Cele mai multe țări moșteniseră un mozaic de instituții individuale: o serie de așezăminte mici, vechi, autonome doar în principiu, care admiteau în fiecare an cel mult câteva sute de studenți, adesea amplasate în orășele de provincie cu o infrastructură publică minimă sau inexistentă. Universitățile nu aveau loc să se dezvolte: sălile de clasă, laboratoarele, bibliotecile și căminele (când existau) nu puteau găzdui mii de studenți în plus.

Orășelul universitar tipic european – Padova, Montpellier, Bonn, Leuven, Fribourg, Cambridge, Uppsala – era mic și adesea îndepărtat de marile centre urbane (fusese ales cu secole în urmă tocmai din acest motiv); Universitatea din Paris era o excepție notabilă. Cele mai multe nu aveau un campus în sensul american al cuvântului (excepție fac aici universitățile britanice, mai ales Cambridge și Oxford), fiind integrate fizic în mediul urban înconjurător: studenții căutau cazare și își procurau cele necesare zilnic din oraș. Aspect crucial: deși erau în multe cazuri vechi de sute de ani, universitățile europene nu aveau fonduri proprii, finanțarea lor depinzând integral de oraș sau de stat.

Pentru ca învățământul superior să răspundă în timp util valului demografic care afecta deja școlile primare și secundare, inițiativa ar fi trebuit așadar să vină de la centru. În Marea Britanie și, în mai mică măsură, în Scandinavia s-au construit noi universități în zone „verzi", la marginea orașelor de provincie: Colchester și Lancaster în Anglia, Aarhus în Danemarca. Când primul val post-secundar a sosit, noile universități, cu o arhitectură rece, erau măcar construite și pregătite să satisfacă cererea sporită de locuri pentru studenți – și de posturi pentru doctoranzii tot mai numeroși, care sperau la o catedră.

În loc să deschidă aceste noi universități publicului larg, factorii de decizie din învățământul britanic au decis să le integreze în vechiul sistem de elită. Universitățile britanice și-au păstrat așadar dreptul la o admitere selectivă: numai candidații care atingeau un anumit nivel la examenele naționale de absolvire a liceului puteau spera

să fie admişi la facultate şi fiecare universitate avea dreptul să-şi aleagă numărul şi calitatea studenţilor. Studenţii au rămas în Marea Britanie o minoritate privilegiată (nu mai mult de 6% din segmentul lor de vârstă, în 1968), fapt care a avut, fără îndoială, pe termen lung, implicaţii regresive din punct de vedere social. Dar pentru fericiţii aleşi, sistemul mergea strună, ferindu-i de mai toate problemele pe care alţi studenţi le întâmpinau în Europa.

Fiindcă pe continent învăţământul superior luase cu totul altă direcţie. Prin tradiţie, în cele mai multe state occidentale nimic nu împiedica trecerea de la nivelul liceal la cel universitar: oricine lua cu bine examenele de bacalaureat se putea înscrie la facultate. Până la sfârşitul anilor '50, acest aspect nu a ridicat probleme: cifrele erau mici, iar universităţile nu riscau să fie copleşite de studenţi. Şi, oricum, studiul în universităţile de pe continent era prin tradiţie distant şi nestructurat. Profesori aroganţi şi inabordabili ţineau cursuri magistrale în amfiteatre pline de studenţi anonimi care nu se grăbeau deloc să-şi termine studiile: pentru ei, studenţia era un proces educativ, dar şi, socialmente, un rit de trecere[1].

În loc să construiască universităţi noi, guvernele europene au decis să le extindă pur şi simplu pe cele existente, fără să adauge impedimente suplimentare sau noi filtre la procesul de selecţie. Ba chiar au înlăturat, în numeroase cazuri, restricţiile care mai rămăseseră: în 1965, Ministerul Educaţiei din Italia a desfiinţat examenul de admitere la facultate şi numărul fix de locuri. Învăţământul superior, cândva un privilegiu, era acum un drept. Rezultatul a fost catastrofal. În 1968, Universitatea din Bari, de exemplu, care avea de obicei 5.000 de studenţi, se lupta cu peste 30.000. În acelaşi an, Universitatea din Napoli avea 50.000 de studenţi, iar cea din Roma 60.000. Numai acestea trei, luate la un loc, aveau acum mai mulţi studenţi decât toată Italia în urmă cu 18 ani. Mulţi dintre ei nu aveau să obţină niciodată o diplomă[2].

La sfârşitul anilor '60, un tânăr italian din şapte era student (faţă de unul din douăzeci, cu zece ani în urmă). În Belgia, proporţia era de unul din şase. În Germania de Vest, unde în 1950 existau 108.000 de studenţi, iar universităţile tradiţionale erau deja suprapopulate, numărul a atins 400.000 la sfârşitul anilor '60. Franţa anului 1967 avea tot atâţia studenţi cât liceeni în 1956. În Europa întreagă, studenţii erau mult mai numeroşi decât înainte, iar calitatea educaţiei lor se deteriora rapid. Totul era *aglomerat* (bibliotecile, căminele, sălile de clasă, cantinele) şi într-o stare deplorabilă (chiar dacă – sau mai ales dacă – erau noi). Bugetul pentru educaţie, peste tot considerabil mărit, fusese consacrat şcolilor primare şi secundare, echipamentului şi profesorilor. Era o alegere corectă, şi în orice caz dictată de raţiuni electorale, dar consecinţele ei nu au întârziat să apară.

În acest punct trebuie să amintim că, în 1968, majoritatea tinerilor *nu* erau studenţi (detaliu omis în multe relatări ale perioadei), mai ales dacă părinţii lor erau ţărani,

1. Nu era, evident, cazul instituţiilor mici şi elitiste precum *École Polytechnique* sau *École Normale Supérieure* din Franţa, unde studenţii, puţini la număr, intrau pe baza unui examen riguros şi erau apoi temeinic pregătiţi. Dar acestea erau cazuri extrem de rare.
2. La jumătatea anilor '60, numai 44% dintre studenţii italieni obţineau diploma de licenţă; în cursul anilor '70 cifrele s-au deteriorat şi mai mult.

muncitori sau imigranți, din provincii îndepărtate sau de peste hotare. Evident, această majoritate non-studențească a trăit anii '60 altfel – mai ales spre sfârșit, când totul părea că se învârte în jurul evenimentelor din universități. Opiniile lor, mai ales cele politice, nu trebuie deduse din cele ale contemporanilor studenți. Însă în alte privințe, tinerii avea deja o cultură comună – și distinctă.

Pentru fiecare generație, lumea este nouă. Pentru generația anilor '60 lumea era nouă și *tânără*. De-a lungul istoriei, tinerii au păsit într-o lume plină de oameni mai bătrâni, unde influența și prestigiul revin celor înaintați în vârstă. Însă pentru tinerii de la mijlocul anilor '60 lucrurile stăteau altfel. Ecosistemul cultural evolua mult mai repede decât în trecut. Între o generație prosperă, sigură de sine, răsfățată și independentă cultural și cea a părinților lor, neobișnuit de mică, nesigură, marcată de Marea Criză și traumatizată de război, exista nu distanța convențională dintre două grupuri de vârstă, ci o adevărată prăpastie. Acești tineri păreau să se fi născut într-o lume care se transforma – schimbându-și cu reticență valorile, stilul și regulile – sub ochii și la comanda lor. Muzica pop, cinematograful și televiziunea erau invadate de tineri și îi solicitau din ce în ce mai mult, ca audiență și segment de piață. În 1965 existau deja programe de radio și televiziune, reviste, magazine, produse și industrii întregi destinate tinerilor și dependente de preferințele lor.

Deși în fiecare țară cultura tinerilor avea simboluri și instituții distincte, puncte de referință exclusiv locale (*Fête des copains* – „Sărbătoarea prietenilor" –, desfășurată pe 22 iunie 1963 în Piața Națiunii, a reprezentat în Franța evenimentul fondator al culturii tinere șaizeciste, însă a trecut practic neobservată în alte țări), multe dintre elementele culturii populare ale vremii circulau cu o ușurință fără precedent peste frontierele naționale. Cultura de masă devenea internațională prin definiție. Curentele (muzicale, vestimentare) luau naștere în lumea angolofonă, adesea chiar în Anglia, și migrau apoi spre sud și est, împinse de o cultură preponderent vizuală (și, prin urmare, transfrontalieră), stânjenită prea puțin de alternative locale sau, mai des, de intervenții politice[3].

Noile mode se adresau negreșit tinerilor prosperi: copiii albi ai clasei de mijloc din Europa, care își permiteau discurile, concertele, pantofii, hainele, machiajul și coafura aferente. Dar prin prezentare, aceste produse sfidau distincțiile sociale tradiționale. În muzică, succesul maxim a fost înregistrat de Beatles și de epigonii lor, care îmbinau ritmurile chitariștilor de blues americani (majoritatea negri) cu un material extras din limbajul și experiența clasei muncitoare britanice[4]. Acest amestec original a devenit apoi cultura indigenă, transnațională, a tineretului european.

---

3. În blocul comunist, experiența „anilor '60" ca pop-cultură a fost inevitabil una indirectă. Dar diferența nu trebuie exagerată. Ca să invocăm arhireferința vremii: în Est, toată lumea auzise de Beatles și mulți le ascultaseră muzica. Și nu numai de Beatles: la concertul susținut de rockerul francez Johnny Halliday în orășelul slovac Košice în 1966 au asistat 24.000 de spectatori.
4. Beatleșii proveneau din clasa muncitoare din Liverpool (sau, în cazul lui Paul McCartney, dintr-un segment ceva mai avantajat). Cealaltă trupă rock mitică a deceniului, The Rolling Stones, a ales subiecte mai convențional bocne, conform originii sociale a membrilor grupului: clasa de mijloc londoneză. Handicap pe care îl compensau prin violența calculată a stilului și prin viețile lor private: ostentativ tumultuoase și intens mediatizate.

Conţinutul muzicii pop era important, dar şi mai mult conta forma. În anii '60, lumea era preocupată mai ales de *stil*. Ceea ce, veţi spune, nu era un lucru nou. Dar specific epocii era felul în care stilul se substituia direct substanţei. Muzica pop din acea perioadă era rebelă ca *ton*, ca *stil* interpretativ – în timp ce versurile erau frecvent anodine şi, oricum, înţelese de publicul străin doar pe jumătate. În Austria, să asculţi sau să cânţi pop britanic sau american însemna să-i sfidezi pe părinţii şocaţi, generaţia lui Hitler; acelaşi lucru era valabil, *mutatis mutandis*, în Ungaria sau Cehoslovacia. Muzica pop, cum ar veni, protesta pentru tine.

Dacă mai toată muzica anilor '60 părea să fie despre sex – înainte să treacă, nu pentru mult timp, la droguri şi politică –, şi asta era o chestiune de stil. Tot mai mulţi tineri locuiau separat de părinţii lor, de la o vârstă mai fragedă. Contracepţia era din ce în ce mai sigură, ieftină şi legală[5]. Trupurile dezgolite şi imaginile de extaz sexual deveniseră mai frecvente în film şi literatură, cel puţin în nord-vestul Europei. Din toate aceste motive, generaţia mai veche era convinsă că barierele sexuale s-au prăbuşit – iar copiilor le plăcea să alimenteze acest coşmar.

În realitate, revoluţia sexuală a anilor '60 a fost probabil un miraj pentru cei mai mulţi, tineri sau bătrâni. Din câte ştim, interesul şi practicile sexuale ale tinerilor europeni nu s-au schimbat nici atât de rapid, nici atât de radical pe cât voiau ei să creadă. După sondajele contemporane, nici viaţa sexuală a studenţilor nu era foarte diferită de cea a generaţiilor anterioare. Libertinajul anilor '60 era văzut, de obicei, la antipodul anilor '50, prezentaţi (oarecum pe nedrept) drept o eră constipată de rectitudine morală şi cenzură emoţională. Dar, în comparaţie cu anii '20, cu faimosul *fin-de-siècle* sau cu viaţa semimondenă din Parisul anilor 1860, „Swinging Sixties"erau destul de cuminţi.

Pentru că dădea o mare importanţă stilului, generaţia anilor '60 a depus un efort considerabil să *arate* altfel. Hainele, părul, machiajul şi accesoriile au devenit etichete politice şi generaţionale indispensabile. Modele erau lansate la Londra: tendinţele europene în materie de vestimentaţie, muzică, fotografie, modeling, publicitate şi chiar reviste de mare tiraj erau dictate de gustul londonez. Cum britanicii aveau deja o reputaţie solidă de design anost şi execuţie jalnică, aceasta era o surpriză, o inversare tinerească a ordinii firești a lucrurilor, care s-a dovedit efemeră. Însă cu strălucirea ei iluzorie, „Swinging London", cum o numea revista *Time* în aprilie 1966, a marcat o epocă.

În 1967, în capitala britanică existau peste 2.000 de prăvălii autointitulate *boutiques*. Majoritatea nu făceau decât să imite magazinele de pe Carnaby Street, perimetru tradiţional al aventurilor homosexuale, reciclat acum în epicentru al modei pentru toată lumea. La Paris, magazinul „New Man", primul semn francez al revoluţiei vestimentare, s-a deschis pe 13 aprilie 1965 în Rue de l'Ancienne Comédie. Într-un an i-a urmat o avalanşă de imitaţii cu nume englezeşti: „Dean", „Twenty", „Cardiff" etc.

5. Trebuie remarcat însă că, în Europa de Vest şi de Est deopotrivă, diseminarea de informaţii despre contracepţie a rămas interzisă aproape tot deceniul. Marea Britanie era o excepţie: pilula contraceptivă a fost lansată pe piaţă în 1961; în Franţa, cântăreţul Antoine a vândut în 1966 un milion de discuri deplângând un viitor în care pilula „se va găsi la Monoprix".

Stilul Carnaby Street – clonat în toată Europa Occidentală, poate mai puțin în Italia – consta în haine strâmte și viu colorate, siluete androgine deliberat inaccesibile celor trecuți de 30 de ani. Pantalonii înguști de velur roșu și cămășile negre strâmte de la „New Man" au devenit în următorii trei ani uniforma plimbăreților din Paris, copiată furibund în toate țările. Ca toate lucrurile din anii '60, hainele erau făcute de bărbați, pentru bărbați ; dar ele puteau fi purtate și de tinerele femei, ceea ce s-a și întâmplat. Chiar și casele de modă renumite au resimțit acest impact : din 1965, designerii parizieni au creat constant mai mulți pantaloni decât fuste.

Ei au redus și producția de pălării. Fapt revelator pentru primatul unui segment de piață juvenil, părul, și nu pălăria, era acum marca supremă a personalității ; tradiționalele pălării nu mai erau purtate decât de „cei în vârstă" la ocazii speciale[6]. Însă acoperămintele nu au dispărut complet. Într-o a doua fază, ce reflecta și evoluția gustului muzical, hainele în culori țipătoare (culori elementare moștenite de la sfârșitul anilor '50) au fost înlocuite de articole mai „serioase". Hainele pentru tineri erau acum croite și promovate cu un ochi la inspirația „radicală" și „proletară" : blugi, cămăși cadrilate, dar și bocanci, jachete de culoare închisă și șepci de piele *à la* Lenin (sau variante de fetru, amintind de „șepcile Kossuth" purtate de revoluționarii maghiari în secolul al XIX-lea). Modă politizată care nu a „prins" în Marea Britanie, dar care era practic, la sfârșitul deceniului, o uniformă pentru radicalii germani și italieni și discipolii lor din mediul studențesc[7].

Straiele hipioților, drapate în stil gitan, intersectau ambele tendințe. Spre deosebire de „Carnaby Street" și „luptătorul de gherilă", autentic europene, *look*-ul hippie (vag „utopist" prin conotația lui „modestă", non-occidentală, „contra-culturală", asexuată) era importat din America. Utilitatea sa comercială era evidentă și multe dintre fabricile care la mijlocul deceniului produceau frenetic haine strâmte și croite pe corp au început curând să facă eforturi pentru a-și adapta stocul. La un moment dat au încercat să vândă „*look*-ul Mao". O jachetă fără formă cu guler ascuțit, asortată cu nelipsita șapcă „proletară", *look*-ul Mao combina aspecte din toate cele trei stiluri – mai ales când era „accesorizat" cu *Cărticica roșie* a dictatorului chinez, plină de revelații revoluționare. Chiar și după filmul lui Godard *La Chinoise* (1967), în care un grup de studenți francezi îl studiază temeinic pe Mao și încearcă să-i urmeze exemplul, „*look*-ul Mao" a rămas o excentricitate – inclusiv printre maoiști.

Simbolurile „contra-culturii" și semnificația ei politică s-au radicalizat după 1967, prin asociere cu figurile mitizate ale luptătorilor de gherilă din Lumea a Treia. Chiar și așa, ele nu au avut niciodată un succes de masă în Europa. În ciuda personalității remarcabile a lui Che Guevara, transformat în martir de statură hristică și idol al adolescenților plictisiți din Occident, în Europa, anii '60 au fost clar eurocentrici. „Revoluția hippie" nu a traversat cu adevărat Atlanticul. În cel mai bun caz, a eșuat la țărmul Marii Britanii și al Olandei, lăsând în urmă doar vagi sedimente : un LP de o originalitate spectaculoasă și o cultură a drogurilor relativ mai dezvoltată.

---

6. Cu decalajul de rigoare în provinciile îndepărtate ale Franței, unde beretele negre, șepcile de pâslă și chiar bonetele de damă erau încă în uz. Acoperământul pentru cap a mai rămas un timp indicatorul sigur al originii regionale și clasei sociale.
7. În deceniul următor, ca s-a transformat cu ușurință în uniforma *skinhead*.

Ar fi greşit să expediem partea frivolă a anilor '60 – moda, cultura pop, sexul – ca pe un spectacol oarecare. Ea reprezenta felul specific în care noua generaţie se aerul de era bunicilor : gerontocraţia (Adenauer, Charles de Gaulle, Macmillan şi, să nu uităm, Hruşciov) conducea încă treburile continentului. Stridenţa anilor '60, aerul *poseur* şi complezenţa narcisistă asociate pentru totdeauna cu acest deceniu sunt, luate la un loc, obositoare. Dar la vremea lor, pentru cei care le practicau, ele erau noi şi nemaivăzute. Strălucirea rece a artei contemporane sau cinismul filmelor de la sfârşitul deceniului păreau proaspete şi autentice, după comodele convenţii burgheze din trecutul recent. Vanitatea solipsistă a epocii – tinerii convinşi că pot schimba lumea în trei paşi simpli : *do my own thing*, *let it all hang out* şi *make love, not war* – a fost dintotdeauna o iluzie, care nu a îmbătrânit frumos. Dar nu era singura iluzie a vremii şi în nici un caz cea mai caraghioasă.

Anii '60 au constituit epoca de aur a Teoriei. Trebuie să spunem limpede ce înţelegem prin asta : nu e vorba despre munca de pionierat din biochimie, astrofizică, genetică – cu care, de altfel, publicul larg nu era la curent ; nici de o renaştere în gândirea socială europeană : nu existau, la mijlocul secolului XX, teoreticieni de talia lui Hegel, Comte, Marx, Mill, Weber sau Durkheim. „Teoria" nu era nici filosofie : cei mai importanţi filosofi occidentali ai timpului – Bertrand Russell, Karl Jaspers, Martin Heidegger, Benedetto Croce, Maurice Merleau-Ponty, Jean-Paul Sartre – erau fie morţi, fie bătrâni, fie ocupaţi cu alte subiecte, iar gânditorii din *estul* Europei – Jan Patočka sau Leszek Kolakowski – erau încă necunoscuţi în afara ţării lor. Cât despre pleiada de economişti, filosofi şi sociologi care străluciseră în Europa Centrală înainte de 1934, majoritatea supravieţuitorilor s-au refugiat definitiv în Statele Unite, Marea Britanie sau Australia, unde au devenit, în domeniile lor de activitate, sufletul cercetării anglo-saxone moderne.

În accepţia sa nouă şi modernă, „Teoria" însemna cu totul altceva. În principal, ea „chestiona" (un termen-cheie) metodele şi obiectivele disciplinelor academice : în primul rând ştiinţele sociale – istoria, sociologia, antropologia –, dar şi cele umaniste şi, mai târziu, chiar ştiinţele experimentale. Într-o perioadă în care universităţile luaseră proporţii, iar ziarele, revistele şi conferenţiarii căutau cu disperare „subiecte", s-a creat o piaţă pentru „teoriile" de orice fel, impulsionată nu de oferta intelectuală superioară, ci de o cerere insaţiabilă.

La vârful revoluţionarei „teorii" se aflau discipline academice precum istoria şi ştiinţele sociale „slabe". În Europa, studiul istoriei cunoscuse o reînnoire în generaţia anterioară : *Economic History Review* şi *Annales : Économies, Sociétés, Civilisations*, ambele fondate în 1929, îşi anunţau încă din titlu proiectele revizioniste. În anii '50 a apărut Grupul Istoricilor din Partidul Comunist Britanic şi influentul jurnal de istorie socială *Past & Present* ; apoi secţia de studii culturale de la Universitatea Birmingham, inspirată de lucrările lui Richard Hoggart şi Raymond Williams, iar mai târziu şcoala de istorie socială din jurul lui Hans-Ulrich Wehler la Universitatea Bielefeld din Germania de Vest.

Lucrările savanţilor din aceste grupuri şi instituţii nu erau neapărat iconoclaste, fiind adeseori, deşi de foarte bună calitate, convenţionale din punct de vedere metodologic. Dar erau declarat interpretative, dirijate de obicei de o opinie politică

non-dogmatică, dar inconfundabil de stânga. Marcată de sociologie, noua istorie acorda o importanță crucială clasei, și mai ales claselor sociale inferioare. Scopul ei nu era doar să nareze sau să explice un moment istoric dat, ci să-i dezvăluie semnificația profundă. Acest gen de istoriografie părea să conecteze trecutul și prezentul, speculația savantă și implicarea în actualitate – și exact în această lumină era înțeleasă (uneori greșit) de o generație nouă de studenți.

Cu toate aplicațiile ei politice, istoria rămâne o disciplină impermeabilă la speculații abstracte: cu cât Teoria avansează, cu atât Istoria se estompează. Deși câțiva dintre istoricii importanți ai anilor '60 au dobândit la bătrânețe statutul de legendă, nici unul dintre ei – oricât de subversiv – nu a devenit un guru cultural. Alte discipline au avut o soartă mai bună – sau mai rea, în funcție de cum privim lucrurile. Inspirându-se din tendințe mai vechi din lingvistica teoretică, antropologii culturali, în frunte cu Claude Lévi-Strauss, au propus o nouă explicație pentru diferențele sociale. Importante erau nu practicile sociale vizibile sau simptomele culturale, ci esența interioară, structura profundă a problemelor umane.

Structuralismul, cum i s-a spus, era extrem de seducător. Abordând experiența umană într-un mod ce amintea de școala de istorie a *Analelor* (al cărei exponent principal, Fernand Braudel, se evidențiase studiind *la longue durée*: perspectivă amplă asupra istoriei, descriind structuri sociale și geografice în evoluție lentă de-a lungul unor perioade vaste), structuralismul se integra perfect în stilul academic al epocii. Și, mai ales, era accesibil intelectualilor și nespecialiștilor. Cum explicau admiratorii lui Lévi-Strauss din disciplinele înrudite, structuralismul nu era nici măcar o teorie reprezentațională: codurile sociale sau „semnele" analizate nu se raportau la ființe, locuri sau evenimente anume, ci doar la alte semne, în interiorul unui sistem închis. Prin urmare, nu putea fi supus la teste sau infirmări empirice – o abordare structuralistă nu putea fi, în vreun sens, *greșită* –, iar combinația dintre ambiția iconoclastă a tezelor și invulnerabilitatea la contradicție garantau structuralismului o audiență largă. Absolut orice putea fi explicat ca o combinație de „structuri": cum spunea Pierre Boulez când își intitula una dintre compoziții *Structures*, „[acesta] e cuvântul de ordine al epocii noastre".

În cursul anilor '60 s-a ivit o pletoră de structuralisme aplicate: în antropologie, istorie, sociologie, psihologie, științe politice și, bineînțeles, literatură. Adepții cei mai cunoscuți – cei care combinau în doze ideale îndrăzneala intelectuală și talentul autopromovării – au devenit vedete internaționale, având norocul să intre în lumina reflectoarelor exact în perioada în care televiziunea devenea un mediu popular. În alte vremuri, Michel Foucault ar fi fost un favorit al saloanelor, un star al circuitului parizian de conferințe, precum Henri Bergson cu 50 de ani mai devreme. Dar în 1966 *Cuvintele și lucrurile* s-au vândut în 20.000 de exemplare în primele patru luni de la apariție, iar el a devenit peste noapte o celebritate.

Foucault respingea eticheta de structuralist, la fel cum pe vremuri Camus susținea că nu fusese niciodată „existențialist" și nu știe ce înseamnă acest lucru[8]. Dar asta pur

8. În 1960, „existențialismul" (ca și „structuralismul" câțiva ani mai târziu) devenise deja o etichetă polivalentă, precum „boema" cu câteva decenii înainte: studenții fără ocupație de la Arte care veniseră să-i asculte pe Beatles pe Reeperbahn în Hamburg se autointitulau „Exis".

şi simplu nu conta – cel puţin în cazul lui Foucault. „Structuralism" era acum orice relatare declarat subversivă despre trecut sau prezent, în care explicaţiile şi categoriile lineare, convenţionale, erau complet reorganizate, iar presupoziţiile lor puse sub semnul întrebării. Şi, mai ales, „structuraliştii" minimalizau sau chiar negau rolul indivizilor şi al iniţiativelor personale în activitatea umană[9].

În ciuda aplicaţiilor sale proteice, ideea că totul este „structurat" lăsa neexplicat ceva vital. Fernand Braudel, Claude Lévi-Strauss sau chiar Michel Foucault încercau să demonteze mecanismele intime ale unui sistem cultural. Indiferent dacă era sau nu animată de un impuls subversiv – cu siguranţă că nu, în cazul lui Braudel –, erudiţia lor neglija sau camufla schimbarea şi tranziţia. Evenimentele politice decisive, în special, rămâneau ireductibile: puteai să explici de ce lucrurile *trebuiau* să se schimbe la un moment dat, dar nu era clar *cum* s-a întâmplat acest lucru sau de ce s-au implicat anumiţi actori sociali individuali. Ca interpretare a experienţei umane, o teorie redusă la un ansamblu de structuri din care lipsea alegerea umană era handicapată de propriile premise. Subversiv din punct de vedere intelectual, structuralismul era pasiv din punct de vedere politic.

Impulsul juvenil al anilor '60 nu era să înţeleagă lumea; cum spunea Marx în *Teza a XI-a despre Feuerbach*, scrisă când autorul avea doar 26 de ani: „Filosofii nu au făcut decât să interpreteze lumea, în diferite moduri; important este să o schimbi". În materie de schimbat lumea nu mai exista decât o singură mare teorie care încerca să coreleze o interpretare a lumii cu un proiect totalizant de transformare; o singură Mare Naraţiune care încerca să explice tot şi să lase în acelaşi timp un spaţiu deschis pentru iniţiativa umană: însuşi proiectul politic marxist.

Afinităţile intelectuale şi obsesiile politice ale anilor '60 în Europa nu pot fi înţelese decât în lumina fascinaţiei durabile exersate de Marx şi marxism. În 1960, Jean-Paul Sartre scria în *Critique de la raison dialectique* (*Critica raţiunii dialectice*): „Consider că marxismul reprezintă filosofia supremă a timpului nostru". Credinţa de nezdruncinat a lui Sartre nu era împărtăşită de toţi, dar întreg spectrul politic era de acord că oricine încearcă să înţeleagă lumea trebuie să ia în serios marxismul şi moştenirea sa politică. Raymond Aron – contemporanul lui Sartre şi inamicul său intelectual, după ce-i fusese odinioară prieten – a fost toată viaţa anticomunist. Dar şi el recunoştea (cu un amestec de regret şi fascinaţie) că marxismul constituia ideea dominantă a vremii: religia seculară a epocii.

Între 1956 şi 1968, marxismul a trăit – ba chiar a înflorit – în Europa într-o stare de animare suspendată. Comunismul stalinist era în dizgraţie după evenimentele şi revelaţiile din 1956. Partidele comuniste din Vest erau fie irelevante politic (în Scandinavia, Marea Britanie, RFG şi Ţările de Jos), fie într-un declin lent, dar

9. De aceea poate părea ciudat că un psihanalist în vogă precum Jacques Lacan a fost asimilat de publicul larg structuralismului. Dar Lacan era un caz special. El ignora complet (chiar şi după standardele lejere din Parisul anilor '60) evoluţiile contemporane din medicină, biologie şi neurologie, fără ca acest lucru să-i afecteze câtuşi de puţin cabinetul sau reputaţia.

iremediabil (Franța), fie, în cazul italian, obligate să se distanțeze de moștenirea moscovită. Marxismul oficial, ilustrat de istoria și învățăturile partidelor leniniste, era în mare parte discreditat – mai ales în teritoriile unde aceste partide se aflau la putere. Nici chiar occidentalii care votau cu comuniștii nu se arătau prea interesați de subiect.

În același timp exista un larg interes academic și intelectual pentru acele părți ale moștenirii marxiste care puteau fi separate de Uniunea Sovietică și sustrase falimentului moral. Încă de la moartea fondatorului existaseră secte marxiste și *marxizante*, grupări disidente: cu mult înainte de 1914 existau deja partide minuscule ce revendicau Adevărata Moștenire. Unele, precum Partidul Socialist din Marea Britanie (PSMB), ființau încă și își etalau virginitatea politică, lăudându-se cu interpretarea cea mai fidelă a textelor marxiste originale[10]. Dar cele mai multe mișcări, cercuri, societăți și cluburi socialiste de la sfârșitul secolului al XIX-lea fuseseră absorbite de marile partide socialiste și muncitorești coagulate între 1900 și 1910. Disputele marxiste moderne își au originea în schisma leninistă care a urmat.

Luptele fracționale din primii ani ai Uniunii Sovietice au creat erezia marxistă cea mai durabilă, cea a lui Troțki și a discipolilor săi. La un sfert de secol după ce Troțki a fost ucis în Mexic de un asasin stalinist (și în mare măsură din această cauză), existau partide troțkiste în fiecare stat european unde nu erau explicit interzise. De obicei erau mici, conduse, după modelul fondatorului eponim, de o figură charismatică și autoritară care dicta doctrine și tactici. Strategia caracteristică era „infiltrarea": troțkiștii activau în cadrul organizațiilor de stânga (partide, sindicate, societăți academice), încercând să le colonizeze sau să influențeze deciziile și alianțele acestora în direcția dictată de teoria troțkistă.

Pentru cei din exterior, partidele troțkiste – și efervescența Internațională a IV-a (a Muncitorilor) la care erau afiliate – erau greu de distins de comuniști: îi unea aceeași fidelitate față de Lenin și nu-i separa decât istoria sângeroasă a luptei pentru putere dintre Stalin și Troțki. Exista o diferență crucială la nivelul dogmei – troțkiștii continuau să susțină „revoluția permanentă" și îi acuzau pe comuniștii oficiali că au întrerupt revoluția muncitorilor, limitând-o la o singură țară –, dar, în rest, unica diferență evidentă era că stalinismul fusese un succes politic, iar troțkismul, un eșec fără pată.

Urmașii întârziați ai lui Troțki erau atrași, desigur, tocmai de acest eșec. Trecutul era poate sumbru, dar analiza erorilor comise – revoluția sovietică fusese confiscată de o reacție birocratică similară cu lovitura de stat thermidoriană care i-a eliminat pe iacobini în 1794 – avea să le asigure pe viitor succesul. Dar Troțki purta și el aura puterii – la urma urmei, jucase un rol crucial în primii ani ai regimului sovietic și era răspunzător pentru o parte din devieri. Pentru o generație nouă și fără experiență politică, liderii pierduți ai comunismului european, cei care nu avuseseră șansa de a exercita responsabilități politice, erau eșecuri *cu adevărat* seducătoare.

Astfel, în anii '60 a fost redescoperită Rosa Luxemburg, socialista evreică poloneză asasinată de soldații germani din *Frei Korps* la Berlin, în ianuarie 1919, într-o revoluție

10. PSMB există și azi. Insensibil la schimbare și prea mic pentru a fi afectat de propria irelevanță, el va supraviețui probabil pe termen nelimitat.

sortită eşecului; György Lukács, gânditorul comunist maghiar care a propus, în scrierile sale din anii '20, o alternativă la interpretările comuniste oficiale ale istoriei şi literaturii, fiind apoi forţat să le abjure; şi mai ales Antonio Gramsci, cofondator al Partidului Comunist Italian şi autor al unei serii de lucrări strălucite, nepublicate, despre politica revoluţionară şi istoria Italiei, scrise în închisorile fasciste unde a zăcut din 1926 până în aprilie 1937, când a murit la 46 de ani.

De-a lungul anilor '60, toţi trei au fost intens reeditaţi sau publicaţi pentru prima oară, în diverse limbi. Aveau în comun puţine lucruri şi toate negative: nici unul nu fusese la putere (doar Lukács a fost comisar pentru cultură în timpul scurtei dictaturi comuniste a lui Béla Kun la Budapesta, din martie până în august 1919); toţi au protestat la un moment dat împotriva practicilor leniniste (în cazul Rosei Luxemburg, chiar înainte ca bolşevicii să ajungă la putere) şi toţi trei, ca mulţi alţii, au căzut în uitare, obnubilaţi de practica şi teoria comunistă oficială.

„Exhumarea" scrierilor lui Luxemburg, Lukács, Gramsci şi alţi marxişti uitaţi de la începutul secolului[11] a fost însoţită de redescoperirea lui Marx însuşi. Revelaţia unui Marx nou şi vizibil diferit era tocmai esenţa atracţiei marxiste în acei ani. „Vechiul" Marx era cel al lui Lenin şi Stalin: gânditorul victorian ale cărui scrieri neopozitiviste despre societate anticipau şi validau centralismul democratic şi dictatura proletariatului. Chiar dacă nu putea fi învinovăţit de aplicările date scrierilor sale de maturitate, acest Marx le era asociat iremediabil. În slujba comunismului sau social-democraţiei, el era *vechea* stângă.

Noua stângă, conturată spre 1965, a căutat texte noi – şi le-a găsit în scrierile tânărului Karl Marx, în eseuri metafizice şi note scrise la începutul anilor 1840, când Marx avea abia 20 de ani: un tânăr filosof german îmbibat de istoricism hegelian şi pătruns de visul romantic al Libertăţii totale. Marx însuşi a ales să nu publice o parte dintre aceste scrieri, iar după revoluţiile eşuate din 1848 le-a abandonat definitiv şi s-a consacrat politicii contemporane şi economiei politice pentru care este celebru.

Prin urmare, multe din scrierile tânărului Marx nu erau cunoscute nici măcar de specialişti. În 1932, când au fost publicate integral pentru prima oară, sub auspiciile Institutului Marx-Engels din Moscova, ele au trecut neobservate. Treizeci de ani mai târziu, interesul pentru ele a reapărut – mai ales pentru *Manuscrisele economico-filosofice* (1844) şi *Ideologia germană* (1846). Dintr-odată devenise cu putinţă să fii marxist şi să scapi de lestul compromis al stângii occidentale tradiţionale. Tânărul Marx părea preocupat de probleme surprinzător de moderne: cum să transformi conştiinţa „alienată" şi să eliberezi oamenii de ignoranţa situaţiei şi posibilităţilor lor reale, cum să inversezi ordinea priorităţilor în societatea capitalistă şi să repui oamenii în centrul propriei lor existenţe – pe scurt, cum să transformi lumea.

Pentru o generaţie mai veche de specialişti şi pentru partidele marxiste consacrate, insistenţa perversă asupra *acelor* scrieri pe care Marx nu dorise să le publice părea culmea neseriozităţii. Dar era şi un gest implicit subversiv: dacă oricine putea să

11. Precum marxistul german Karl Korsch, cvasicontemporan cu Gramsci, sau austro-marxiştii Otto Bauer şi Rudolf Hilferding.

recurgă direct la texte și să-l interpreteze pe Marx cum dorea, atunci autoritatea conducerii comuniste (și trotkiste, în acest caz) se prăbușea, iar împreună cu ea întreaga logică a politicii revoluționare clasice. Nu-i de mirare că stâlpii marxismului au contraatacat. Louis Althusser – doctrinar principal al Partidului Comunist Francez, profesor la École Normale Supérieure și expert marxist cu faimă internațională – și-a clădit reputația profesională și gloria efemeră pe un zid înălțat între tânărul Marx, hegelian, și celălalt Marx, matur și materialist. Numai scrierile celui din urmă, susținea Althusser, erau științifice și, prin urmare, realmente „marxiste"[12].

Comuniștii și alți marxiști conservatori au anticipat corect ușurința cu care acest Marx nou și umanist putea fi adaptat la gusturile și modele contemporane. Lamentația romanticului de început de secol al XIX-lea împotriva modernității capitaliste și efectului dezumanizant al societății industriale se potrivea perfect cu protestele contemporane împotriva „toleranței represive" din Europa Occidentală postindustrială. Criticii Occidentului erau scoși din sărite de flexibilitatea infinită a Vestului prosper și liberal, de capacitatea sa de a absorbi pasiuni și diferențe. În societatea burgheză, pretindeau ei, represiunea este endemică. Imposibil să se fi evaporat. Represiunea care lipsea pe străzi trebuia să fie *undeva*: ea se mutase în sufletul oamenilor – și mai ales în trupurile lor.

Herbert Marcuse, un intelectual german care și-a început cariera sub Republica de la Weimar și care a sfârșit în sudul Californiei – adaptându-și abil epistemologia la noul mediu –, oferea o combinație utilă a tuturor acestor tendințe. Societatea de consum occidentală, explica el, nu se mai bazează pe exploatarea strict economică a unei clase de proletari lipsiți de mijloace de producție. Ea deturnează energia umană necesară satisfacției (îndeosebi satisfacției sexuale) spre consumul de bunuri și iluzii. Nevoile reale – sexuale, sociale, civice – sunt înlocuite de false nevoi, iar satisfacerea acestora devine scopul unei societăți axate pe consum. Era mai mult decât a intenționat vreodată să spună tânărul Marx, dar a atras un public larg: nu numai pe cei câțiva cititori ai eseurilor lui Marcuse, ci și mulți alții care prindeau limbajul și orientarea generală a argumentului pe măsură ce acesta câștiga în popularitate.

Accentul pe împlinirea *sexuală* ca obiectiv revoluționar jignea o generație mai vârstnică de stângiști. Amorul liber într-o societate liberă nu era o idee nouă (o îmbrățișaseră unele secte socialiste de la începutul secolului al XIX-lea, iar primii ani ai Uniunii Sovietice au fost de o destindere morală remarcabilă), dar tradiția clasică a radicalismului european se caracteriza prin rectitudine morală și domestică. Vechea stângă nu a fost niciodată disidentă cultural sau aventuroasă sexual, nici măcar atunci când era tânără: pe vremuri extravaganța era apanajul boemilor, esteților și artiștilor, care aveau adesea înclinații individualiste sau chiar reacționare.

12. Teza lui Althusser se baza pe o bizară lectură structuralistă a lui Marx, care prezenta pentru tinerii însetați de teorie o atracție direct proporțională cu opacitatea-i iezuită (specialiștii mai în vârstă nu au fost impresionați). Dar revendicarea autorității era cât se poate de clară: „Marx poate fi înțeles într-un singur fel, susținea el, și acela este felul meu". În Franța, steaua lui Althusser a pălit odată cu declinul Partidului Comunist, astăzi, obscurantismul lui este gustat doar în zonele marginale ale mediului universitar anglo-saxon.

Deşi deconcertant, amestecul de sex şi politică nu reprezenta o ameninţare reală – dimpotrivă, după cum au remarcat unii intelectuali comunişti, accentul pus pe dorinţele personale în detrimentul luptei colective era *inerent* reacţionar[13]. Altele erau implicaţiile cu adevărat subversive ale interpretării marxiste propuse de Noua Stângă. Comuniştii şi toţi ceilalţi puteau să ignore retorica eliberării sexuale. Nu-i deranja nici măcar estetica antiautoritaristă a noii generaţii, care cerea să se autoguverneze în clasă, în uzină şi în dormitor – toate acestea au fost poate imprudent catalogate drept un deranj inevitabil şi trecător. Aspectul cu adevărat scandalos era noua tendinţă a tinerilor radicali de a identifica teoria marxistă cu practicile revoluţionare din ţări exotice, unde autorităţile şi categoriile tradiţionale nu păreau să se aplice.

Argumentul suprem al stângii istorice în Europa era că reprezintă – iar în cazul comunismului, că *încarnează* – proletariatul: clasa muncitoare din mediul industrial. Identificarea socialismului cu muncitorimea de la oraş era mai mult decât o afinitate electivă: era trăsătura distinctivă care separa ideologia stângii de reformiştii sociali bine intenţionaţi din partidul catolic sau liberal. Votul clasei muncitoare, mai ales cel *masculin*, era însăşi temelia puterii şi influenţei Partidului Laburist Britanic, partidelor muncitoreşti din Belgia şi Olanda, partidelor comuniste din Franţa şi Italia şi partidelor social-democrate din Europa Centrală germanofonă.

Cu excepţia Scandinaviei, majoritatea proletarilor nu erau socialişti sau comunişti – simpatiile lor erau împărţite în tot spectrul politic. Însă partidele tradiţionale de stânga erau strict dependente de votul clasei muncitoare, motiv pentru care se identificau cu aceasta. Dar, la jumătatea anilor '60, această clasă era pe cale de dispariţie. În ţările dezvoltate din Occident, minerii, siderurgiştii, muncitorii din industria textilă şi construcţii navale, cei de la căile ferate şi lucrătorii manuali din toate domeniile ieşeau în număr mare la pensie. În noua eră a serviciilor, locul lor era luat de o populaţie activă foarte diferită.

Ceea ce ar fi trebuit să îngrijoreze stânga convenţională: partidele şi sindicatele îşi recrutau adepţii (şi îşi extrăgeau fondurile) din această masă electorală. Deşi anchetele sociale ale vremii consemnau dispariţia incipientă a proletariatului european clasic, vechea stângă continua să invoce „baza" muncitorească. Îndeosebi comuniştii rămâneau intransigenţi. Exista o singură clasă revoluţionară: proletariatul; un singur partid care putea să reprezinte şi să promoveze interesele acestei clase: comuniştii; un singur rezultat corect al luptei muncitorilor sub conducerea partidului: revoluţia, aşa cum fusese patentată în Rusia cu cincizeci de ani înainte.

Pentru cei care nu îmbrăţişau această viziune a istoriei europene, proletariatul nu mai constituia unicul vehicul pentru transformarea socială radicală. Lumea a Treia, cum începuse să i se spună, oferea spectacolul unor candidaţi alternativi: naţionaliştii anticolonialişti în Orientul Mijlociu şi Africa de Nord, radicalii negri în Statele Unite (nu tocmai Lumea a Treia, dar asimilată cu aceasta) şi gherilele ţărăneşti de pretutindeni, din America Centrală până la Marea Chinei de Sud. Împreună cu „studenţii" şi cu tinerii în general, acestea constituiau o masă revoluţionară mai vastă şi mai uşor de

13. Aveau dreptate. Situaţionistul belgian Raoul Vaneigem scria în 1967: „Avem de câştigat un univers de plăceri extatice – iar de pierdut, doar plictiseala". Greu de spus, dacă privim retrospectiv, dacă aceste lozinci erau spirituale, inocente sau pur şi simplu cinice. Un lucru e cert: ele nu primejduiau cu nimic ordinea publică.

mobilizat decât proletariatul mulțumit și somnolent din Vestul prosper. După 1956, tinerii radicali din Occident au întors spatele deprimantei realități comuniste din Est, căutând inspirație pe tărâmuri mai îndepărtate.

Noul gust pentru exotic era alimentat, pe de o parte, de decolonizarea în curs și de aspirațiile mișcărilor de eliberare națională, iar pe de altă parte, de proiecția în exterior a propriilor iluzii pierdute ale Europei. Se baza pe cunoștințe locale extrem de sumare, în ciuda emergenței unui nou meșteșug universitar, „studiile țărănești". Revoluțiile din China și Cuba mai ales au fost învestite cu toate calitățile și realizările care lipseau Europei. În Italia, scriitoarea marxistă Maria Antonietta Macciocchi exalta contrastul dintre starea mizerabilă a Europei contemporane și utopia postrevoluționară din China maoistă, pe atunci la apogeul revoluției culturale: „În China nu sunt semne de alienare, boli nervoase sau scindare interioară, cum vedem în societatea de consum. Lumea chinezilor este compactă, integrată și perfect sănătoasă".

Revoltele țărănești din afara Europei mai aveau un atribut care le surâdea studenților și intelectualilor occidentali din acea vreme: erau violente. Desigur, violență se găsea din plin la numai câteva ore spre Est, în URSS și statele-satelit. Dar era a statului, a comunismului oficial. Violența revoltelor din Lumea a Treia era una eliberatoare. Sunt celebre cuvintele lui Sartre din prefața la ediția franceză a cărții lui Frantz Fanon *Les damnés de la terre* (*Blestemații pământului*, 1961): violența revoluțiilor anticoloniale este cea a „omului care se reinventează... să împuști un european înseamnă să omori doi dintr-o lovitură, să distrugi opresorul și pe cel oprimat în același timp: în urmă rămân un om mort și un om liber; supraviețuitorul, pentru prima oară, simte sub tălpi pământul *național*".

Această admirație plină de abnegație pentru modele străine nu era nouă în Europa: Tocqueville o remarcase cândva la inteligența prerevoluționară din Franța secolului al XVIII-lea, și tot ea explica în parte atracția exercitată de Revoluția din Octombrie. Dar, în anii '60, exemplul Orientului Îndepărtat sau al Americii de Sud devenise standardul la care Europa trebuia să aspire. Studenții radicali din Milano și Berlin erau încurajați să imite stratagemele orientale de succes: cu o combinație revelatoare de retorică maoistă și tactici trotkiste, liderul studenților germani, Rudi Dutschke, le recomanda partizanilor săi, în 1968, să întreprindă „un lung marș prin instituții".

Pentru înaintașii lor mai conservatori, recursul nonșalant la modele insolite ilustra ușurința cu care venerabila sintaxă revoluționară a bătrânei Europe se dizolva într-un Babel ideologic. Când studenții italieni afirmau că, în noua economie axată pe servicii, universitățile erau centrele producției intelectuale, iar studenții – noua clasă muncitoare, ei forțau termenii schimbului economic marxist. Dar cel puțin evoluau în cadrul acceptat și aveau de partea lor precedentul dialectic. Câțiva ani mai târziu, când *Re Nudo*, publicație a studenților milanezi, titra „Tineri proletari din Europa, Jimi Hendrix ne unește", dialectica cedase locul parodiei. Așa cum scepticii spuseseră de la început, fetele și băieții din anii '60 pur și simplu nu erau serioși.

Și totuși, acesta a fost un deceniu extrem de important. Lumea a Treia era în prefacere, de la Bolivia până în Asia de Sud-Est. Lumea „a Doua" a comunismului

sovietic era stabilă doar în aparenţă, şi nici ea pentru mult timp, după cum vom vedea. Iar cea mai mare putere occidentală, zguduită de asasinate şi conflicte rasiale, se implica într-un război de amploare în Vietnam. Bugetul înarmării americane a crescut constant în anii '60, cu un vârf în 1968. Războiul din Vietnam nu era un subiect de controversă în Europa – era dezaprobat de întreg spectrul politic –, dar a fost elementul catalizator al mobilizării politice pe tot continentul: chiar în Marea Britanie, unde cele mai mari demonstraţii ale deceniului au fost organizate împotriva politicii americane. În 1968, Campania de Solidaritate pentru Vietnam a adunat zeci de mii de studenţi care au mărşăluit pe străzile Londrei până la ambasada americană din Grosvenor Square, cerând hotărât sfârşitul războiului din Vietnam (şi sprijinului neconvins pe care guvernul laburist îl acorda Statelor Unite).

Faptul că mai toate disputele şi solicitările timpului proveneau dintr-o agendă politică, şi nu din una economică e legat de circumstanţele aparte ale deceniului şi de originea socială a celor mai proeminenţi activişti. Ca şi 1848, anii '60 au oglindit o Revoluţie a Intelectualilor. Dar nemulţumirile zilei *aveau* o dimensiune economică, chiar dacă mulţi participanţi o ignorau. Deşi prosperitatea deceniilor postbelice nu se epuizase încă, iar şomajul în Europa de Vest era cel mai scăzut din toate timpurile, conflictele de muncă de la începutul deceniului prefigurau necazurile de mai târziu.

În spatele acestor greve – şi ale celor care vor veni în 1968-1969 – se afla nemulţumirea provocată de scăderea salariilor reale pe măsură ce creşterea economică postbelică se încetinea, dar adevărata sursă de insatisfacţie erau condiţiile de lucru, în special relaţiile dintre muncitori şi şefi. Cu excepţia unor cazuri speciale precum Austria, Germania şi Scandinavia, relaţiile dintre management şi lucrători în fabricile şi birourile din Europa nu erau bune: într-o uzină tipică din Milano – sau Birmingham, sau de pe centura industrială a Parisului –, muncitorii activişti, revoltaţi, erau supravegheaţi de patroni despotici, cu care nu comunicau aproape deloc. În anumite părţi ale Occidentului, „relaţiile industriale" reprezentau un oximoron.

Acelaşi lucru era valabil în serviciile şi profesiile liberale. La *ORTF* (Radioteleviziunea franceză) şi *Commissariat à l'Énergie Atomique*, ca să luăm doar două exemple proeminente, personalul tehnic, de la jurnalişti la ingineri, fierbea de nemulţumire. Stilul tradiţional de autoritate, disciplină, adresare (şi chiar stilul vestimentar) erau în decalaj faţă de transformările culturale şi sociale rapide din ultimul deceniu. Birourile şi atelierele erau conduse de la vârf fără a lua în seamă reacţiile angajaţilor. Managerii puteau să sancţioneze, să umilească sau să concedieze personalul după dorinţă. Salariaţii nu se bucurau de respect, opiniile lor nu erau ascultate. Din ce în ce mai multe voci solicitau o iniţiativă sporită din partea lucrătorilor, mai multă autonomie profesională, chiar autogestiune (*self-management*).

Aceste probleme nu mai fuseseră pe agenda conflictelor de muncă în Europa de pe vremea Frontului Popular, în 1936. Sindicatele şi partidele politice le scăpaseră din vedere, ocupate fiind cu revendicări tradiţionale şi mai uşor de manipulat: salarii mai mari, zile de lucru mai scurte. Dar ele se întâlneau pe undeva cu retorica studenţilor radicali (cu care lucrătorii din uzină nu prea aveau altceva în comun), care adresau proteste similare cu privire la universităţile supraaglomerate şi prost organizate.

Sentimentul excluderii de la decizie – și astfel, de la putere – reflecta o altă dimensiune a anilor '60, ale cărei implicații nu au fost pe moment sesizate. Datorită sistemului de alegeri legislative și prezidențiale prin vot universal în două runde, viața politică din Franța se coagulase, spre mijlocul deceniului, într-un sistem stabil de coaliții electorale și parlamentare construite în jurul a două familii politice: comuniștii și socialiștii la stânga, centriștii și gaulliștii la dreapta. Printr-un acord tacit universal, partidele mai mici și facțiunile erau nevoite fie să fuzioneze cu una dintre cele patru mari formațiuni, fie să părăsească viața politică.

Din motive diferite, același lucru se întâmpla în Italia și Germania. Din 1963, scena politică italiană era ocupată de o largă coaliție de centru-stânga din care nu lipseau decât foștii fasciști și comuniștii. Republica Federală Germană a fost guvernată din 1966 de o „Mare Coaliție" a creștin-democraților și social-democraților care, împreună cu liber-democrații, au monopolizat Bundestagul. Aceste aranjamente asigurau stabilitatea și continuitatea politică, dar au avut printre efecte faptul că, în cele trei mari democrații occidentale, opoziția radicală a fost nu doar marginalizată, ci exclusă complet din parlament. „Sistemul" părea, într-adevăr, condus numai de „ei", cum susținea de ceva vreme Noua Stângă. De voie, de nevoie, studențimea radicală și-a asumat rolul de opoziție „extraparlamentară", iar politica s-a mutat în stradă.

Cazul cel mai cunoscut, primăvara anului 1968 în Franța, a fost și cel mai efemer. El își datorează celebritatea elementului-surpriză și simbolismului special al insurgenței *în Paris*, și nu unor efecte durabile. Evenimentele din mai au început în toamna anului 1967 la Nanterre, o suburbie mohorâtă din vestul Parisului care găzduiește una dintre anexele construite în grabă ale Universității din Paris. Căminele studențești din Nanterre adăposteau de ceva vreme o populație volatilă de studenți legitimi, radicali „clandestini" și, sporadic, vânzători și utilizatori de droguri. Chiria rămânea neplătită. Și exista un considerabil trafic nocturn între căminele de fete și cele de băieți, în ciuda interdicției oficiale[14].

Administrația Universității din Nanterre ezitase să aplice regulamentul pentru a nu provoca tulburări, dar, în ianuarie 1968, a decis să excludă un intrus și l-a amenințat cu sancțiuni pe studentul Daniel Cohn-Bendit pentru că insultase un ministru aflat în vizită[15]. Au urmat demonstrații, iar la 22 martie, după arestarea studenților radicali care atacaseră sediul American Express din centrul capitalei franceze, s-a format o

14. Aceasta era de mult o sursă de neînțelegeri. În ianuarie 1966, după luni de conflict într-un complex de cămine din Antony, în sudul Parisului, noul director a introdus o schimbare radicală de regim. Fetele și băieții de peste 21 de ani puteau fi vizitați în camerele de cămin de prieteni de sex opus. Cei sub 21 de ani aveau nevoie de *permisiunea scrisă* a părinților. Nicăieri în altă parte nu s-au luat astfel de măsuri liberale.

15. Ministrul Tineretului, un anume François Missoffe, venise la Nanterre pentru inaugurarea unor facilități sportive. Cohn-Bendit, un student militant (*enragé*), a întrebat de ce Ministerul Educației nu răspunde revendicărilor din cămine (sau „problemelor sexuale", cum s-a exprimat el). Zgândărit de provocare, ministrul i-a sugerat să sară în splendida piscină nouă dacă are probleme sexuale. „Așa spunea și Tineretul Hitlerist", a replicat studentul pe jumătate german.

mişcare condusă, printre alţii, de Cohn-Bendit. Două săptămâni mai târziu, campusul din Nanterre a fost închis în urma ciocnirilor dintre studenţi şi poliţie, iar mişcarea – şi acţiunea – s-a mutat în venerabilele clădiri ale Sorbonei, în inima Parisului.

Trebuie să subliniem caracterul minor şi local al problemelor care au declanşat evenimentele din mai şi să nu ne lăsăm înşelaţi de programele ambiţioase şi de vocabularul puternic ideologizat din săptămânile următoare. Studenţii care au ocupat Sorbona şi care apoi au înălţat baricade şi s-au confruntat cu poliţia, mai ales în nopţile de 10 spre 11 mai şi 24 spre 25 mai, erau conduşi de reprezentanţi ai *Tineretului Comunist Revoluţionar* (troţkist), precum şi de lideri ai ligilor studenţeşti. Însă retorica marxistă aferentă disimulează un spirit profund anarhist al cărui obiectiv imediat era răsturnarea şi batjocorirea autorităţii.

În acest sens (cum insista cu dispreţ, dar pe bună dreptate, conducerea Partidului Comunist Francez), mai 1968 era o petrecere, nu o revoluţie. Avea toate simbolurile unei revolte franceze tradiţionale – demonstraţii armate, străzi baricadate, ocuparea de clădiri şi intersecţii strategice, revendicări şi contrarevendicări politice –, dar nimic din substanţa unei revolte. Majoritatea fetelor şi băieţilor din mulţimea de studenţi proveneau din clasa de mijloc – mulţi erau chiar din burghezia pariziană, *fils à papa* (copii de bani gata), cum remarca ironic liderul PCF Georges Marchais. De la ferestrele clădirilor burgheze, confortabile, părinţii, mătuşile şi bunicile îi priveau cum se încolonează în stradă pentru a sfida puterea armată a statului francez.

Georges Pompidou, prim-ministrul gaullist, a evaluat rapid situaţia. După confruntările iniţiale, el a ordonat retragerea poliţiei, în ciuda opoziţiei din propriul partid şi guvern, lăsându-i pe studenţii parizieni stăpâni pe universitate şi pe cartierul înconjurător. Pompidou şi preşedintele de Gaulle erau jenaţi de activităţile bine mediatizate ale studenţilor. Dar, în afară de primele clipe, când au fost luaţi prin surprindere, ei nu s-au simţit realmente ameninţaţi. La momentul oportun, trupele de poliţie, şi mai ales jandarmii – recrutaţi din rândul fiilor de ţărani săraci din provincie şi, ca atare, puţin dispuşi să-i menajeze pe tinerii privilegiaţi din Paris –, erau perfect capabile să restabilească ordinea. Pompidou era însă îngrijorat de un fenomen mult mai serios.

Revoltele şi ocupaţia studenţilor au stârnit în toată ţara un val de greve şi blocări ale locurilor de muncă, acţiuni care, până la sfârşitul lunii mai, au paralizat Franţa. Primele proteste – cele ale reporterilor de la radioteleviziunea franceză, bunăoară – vizau cenzura, la comandă politică, a informaţiilor despre mişcarea studenţească şi mai ales despre brutalitatea excesivă a unor jandarmi. Dar, pe măsură ce greva generală lua amploare, extinzându-se la uzina aeronautică din Toulouse, industria energetică şi cea petrochimică şi, cel mai îngrijorător, la giganticele uzine Renault de la marginea Parisului, devenea clar că nu este vorba doar de câteva mii de studenţi turbulenţi.

Grevele, manifestaţiile, ocuparea birourilor şi demonstraţiile aferente au constituit cea mai amplă mişcare de protest social din Franţa modernă, mult mai vastă decât protestele din iunie 1936. Chiar şi privind retrospectiv, e greu de spus care era motorul lor. Uniunea sindicală condusă de comunişti, *Confédération Générale du Travail* (CGT), a fost iniţial dezavantajată: când liderii sindicali au încercat să preia controlul grevei de la Renault, ei au fost respinşi, iar un acord negociat de guvern,

sindicate și patronat a fost refuzat cu hotărâre de muncitorii de la Renault, deși promitea creșterea salariilor, reducerea timpului de muncă și consultări cu angajații.

Milioanele de oameni care încetaseră lucrul și studenții aveau cel puțin un lucru în comun. Dincolo de doleanțele lor specifice, toți erau frustrați de condițiile de trai. Ei doreau nu atât să primească ceva în plus la serviciu, cât să schimbe ceva în viața de zi cu zi: manifestele și broșurile spuneau explicit acest lucru. Pentru autorități, era o veste bună, în sensul că această nemulțumire difuză nu viza direct o țintă politică, dar și una rea, fiindcă starea generală de insatisfacție era mai greu de soluționat.

Franța era prosperă și stabilă, iar unii comentatori conservatori au conchis că valul de protest s-a născut nu din nemulțumire, ci din simplă plictiseală. Dar frustrarea *era* autentică – nu numai în uzinele Renault, unde condițiile de lucru erau de mult nesatisfăcătoare, ci peste tot. A Cincea Republică accentuase vechea tendință franceză de a concentra puterea într-un singur oraș și în doar câteva instituții. Franța era condusă în văzul tuturor de o elită pariziană minusculă: exclusivistă, avantajată cultural, ierarhizată, arogantă și inaccesibilă. Până și unii dintre membrii ei (și în special copiii lor) o găseau insuportabilă.

De Gaulle, înaintat în vârstă, pentru prima oară din 1958 s-a dovedit incapabil să înțeleagă sensul evenimentelor. Prima lui reacție a fost să țină un discurs televizat (care n-a avut nici un efect) și apoi să dispară[16]. Anul următor, când a propus reforme pentru descentralizarea administrației și a organelor de decizie în Franța, încercând să întoarcă în favoarea lui, printr-un referendum, ceea ce i se părea o reacție antiautoritaristă la nivel național, el a suferit o înfrângere umilitoare și decisivă; după care a demisionat, a părăsit viața publică și s-a retras în locuința sa de la țară, unde a mai trăit doar câteva luni.

Între timp, s-a dovedit că Pompidou avusese dreptate să aștepte sfârșitul demonstrațiilor studențești. Când manifestațiile și grevele erau la apogeu, câțiva lideri ai studenților și o mână de politicieni de altfel experimentați (printre care fostul prim-ministru Pierre Mendès-France și viitorul președinte François Mitterrand) au declarat în pripă falimentul autorității: puterea era a nimănui. Declarații periculoase și irresponsabile: după cum nota Raymond Aron, „un președinte ales prin sufragiu universal nu poate fi dat afară ca un rege". De Gaulle și Pompidou au profitat imediat de greșelile stângii. Ei au avertizat că o lovitură de stat comunistă amenință Franța[17]. La sfârșitul lunii mai, de Gaulle a anunțat alegeri anticipate, cerându-le francezilor să aleagă între guvernul legitim și anarhia revoluționară.

Dreapta a demarat campania electorală cu o uriașă contrademonstrație. La 30 mai, mulțimile au mărșăluit pe Champs Elysées în număr mai mare decât studenții care manifestaseră cu două săptămâni înainte, dezmințind astfel afirmația stângii că

16. Pentru a vizita armata franceză în Germania, după cum s-a aflat ulterior, și a se asigura de loialitatea și disponibilitatea trupelor în caz de necesitate. Dar, pe moment, acest lucru nu s-a știut.

17. Ceea ce, evident, nu era adevărat. În 1968, singura strategie a Partidului Comunist Francez era să-i înfrunte cu dispreț pe studenții radicali și să încerce să-și mențină influența în cadrul mișcării sindicale. Preluarea puterii politice îi depășea clar imaginația și posibilitățile.

autorităţile au pierdut controlul. Poliţia a primit instrucţiuni să reocupe incintele universitare, fabricile şi clădirile de birouri. În alegerile parlamentare care au urmat, alianţa gaullistă aflată la guvernare a repurtat o victorie zdrobitoare, crescându-şi procentul cu peste 20% şi obţinând o majoritate confortabilă în Adunarea Naţională. Muncitorii s-au întors la lucru. Studenţii au plecat în vacanţă.

Faţă de importanţa lor reală, evenimentele din mai au avut un impact psihologic complet disproporţionat. Era o revoluţie care se desfăşura în direct, în faţa unui public de televiziune internaţional. Liderii ei erau grozav de telegenici: juni convingători şi atrăgători, care conduceau tineretul francez pe bulevardele istorice de pe malul stâng al Senei[18]. Revendicările lor – un mediu universitar mai democratic, sfârşitul cenzurii morale sau pur şi simplu o lume mai bună – erau accesibile şi, în ciuda pumnilor încleştaţi şi retoricii revoluţionare, nu tocmai ameninţătoare. Greva naţională, misterioasă şi tulburătoare, i-a aureolat pe studenţi: cei care detonaseră întâmplător încărcătura explozivă de resentiment social păreau acum, retrospectiv, creierul şi motorul acţiunii.

Mai presus de orice, evenimentele din mai au fost neobişnuit de paşnice după standardul de turbulenţă revoluţionară din alte ţări sau din Franţa vremurilor trecute. S-au produs acte de vandalism, iar după „noaptea baricadelor" (24 mai) au fost spitalizaţi câţiva studenţi şi poliţişti. Dar ambele tabere s-au abţinut. Nici un student nu şi-a pierdut viaţa în mai 1968; reprezentanţii politici ai Republicii nu au fost atacaţi, iar instituţiile sale nu au fost puse serios sub semnul întrebării (cu excepţia sistemului universitar francez unde începuse totul, care a fost destabilizat şi discreditat fără să sufere reforme semnificative).

Radicalii din 1968 au imitat până la caricatură stilul şi accesoriile revoluţiilor trecute – ei evoluau, la urma urmei, pe aceeaşi scenă. Dar au jurat să nu repete violenţa lor. Prin urmare, „psihodrama" franceză din 1968 (Aron) a devenit pe loc obiectul nostalgiei în mitologia populară: o confruntare stilizată în care forţele Vieţii, Energiei şi Libertăţii bulversau platitudinea cenuşie şi plicticoasă a oamenilor din trecut. Protagoniştii principali au îmbrăţişat cariere politice convenţionale: liderul charismatic al studenţilor troţkişti, Alain Krivine, este azi, după patruzeci de ani, liderul sexagenar al celui mai vechi partid troţkist francez; Dany Cohn-Bendit, expulzat din Franţa în mai, a devenit un respectabil consilier municipal în Frankfurt şi apoi reprezentant al Partidului Ecologist în Parlamentul European.

Caracterul fundamental apolitic al evenimentelor din mai 1968 e demonstrat de faptul că, o generaţie mai târziu, cel mai bine vândute cărţi franceze care tratează acest subiect nu sunt nici lucrări serioase de analiză istorică, nici doctrinele politice ale vremii, ci colecţii de graffiti şi sloganuri contemporane. Culese de pe ziduri, panouri şi de pe străzile oraşului, aceste găselniţe inteligente îi îndeamnă pe tineri să facă dragoste, să se distreze, să-şi râdă de cei aflaţi la putere, în general să facă ce le place – şi, astfel, să schimbe lumea. *Sous le pavé*, cum spunea sloganul, *la plage*

18. Printre liderii studenţilor nu se aflau femei. Fetele care se văd în fotografii şi reportaje, cocoţate pe umerii băieţilor, erau cel mult „soldaţii auxiliari" ai armatei studenţeşti. Deşi vorbea mult despre sex, revolta tineretului din 1968 ignora inegalitatea dintre sexe.

(„Sub pavaj, plaja"). Sloganurile din mai 1968 nu invită niciodată la atacuri serioase. Chiar și de Gaulle era văzut mai mult ca un impediment matusalemic decât ca un dușman politic. Revolta din mai musteşte de iritare și frustrare, dar trădează surprinzător de puțină *mânie*. Era o revoluție fără victime, ceea ce până la urmă însemna că nu era, de fapt, o revoluție.

În Italia, situația era cu totul alta, în ciuda asemănărilor superficiale la nivel retoric între mișcările studențești. În primul rând, fundalul social al conflictelor din Italia era aparte. Migrația masivă din Sud spre Nord în prima jumătate a deceniului crease în Milano, Torino și alte orașe industriale din Nord o cerere de transport, servicii, educație și mai ales de locuințe căreia guvernele nu au reușit niciodată să-i facă față. „Miracolul economic" italian s-a produs mai târziu decât în alte părți, iar tranziția de la o societate agrară a fost mai abruptă.

În consecință, neplăcerile primului val de industrializare s-au suprapus și ciocnit cu șocul modernității. Forța de muncă necalificată și semicalificată – de obicei din Sud, în majoritate feminină – nu fusese absorbită de sindicatele tradiționale ale lucrătorilor (bărbați) din Nordul industrializat. Vechile tensiuni dintre salariați și patronat erau acum dublate de disputele dintre calificați și necalificați, membri de sindicat și muncitori fără afiliație. Lucrătorii calificați, mai bine plătiți și cu mai multe drepturi, de la uzinele Fiat sau de la fabrica de anvelope Pirelli, voiau să aibă un cuvânt de spus în deciziile managementului cu privire la ture, salarizare și măsuri disciplinare. Lucrătorii necalificați erau de acord cu unele revendicări, însă dezaprobau altele. Principalele lor obiecții vizau norma extenuantă, ritmul infernal al liniilor mecanizate de producție în serie și condițiile de lucru improprii.

Economia postbelică a Italiei a fost transformată de sute de firme mici de textile, chimice și construcții de mașini, ai căror angajați erau, legal și instituțional, lipsiți de apărare în fața pretențiilor patronilor. În anii '60, statul asistențial italian era un edificiu improvizat, care avea să ajungă la maturitate abia în deceniul următor (ajutat în mare parte de tulburările sociale din anii '60), iar muncitorii necalificați și familiile lor nu se bucurau încă de drepturi la locul de muncă sau de ajutor familial (în martie 1968 a avut loc o grevă națională care viza un sistem național de pensii). Partidele și sindicatele stângii tradiționale nu erau pregătite să susțină astfel de revendicări. Dimpotrivă, erau îngrijorate de această forță de muncă nouă și nedisciplinată care afecta vechile instituții muncitorești. Când muncitoarele semicalificate au căutat sprijinul sindicatului comunist pentru a cere micșorarea normelor li s-a spus să ceară mai bine mărirea salariilor.

În aceste circumstanțe, de tensiunile sociale din Italia au profitat nu organizațiile clasice de stânga, ci grupările neoficiale ale stângii „extraparlamentare". Liderii lor – comuniști disidenți, universitari care teoretizau autonomia muncitorilor, purtători de cuvânt ai organizațiilor studențești – au identificat primii noile surse de nemulțumire în sectorul industrial și le-au inclus în agenda lor. Mai mult, universitățile ofereau chiar ele o analogie irezistibilă. Și acolo, o forță de muncă nouă și neorganizată (afluxul inedit de studenți) se confrunta cu anumite condiții de viață și muncă

inacceptabile. Şi acolo, o veche elită avea puteri neîngrădite asupra maselor, cărora le impunea teme, examene, note şi sancţiuni la discreţie.

Din această perspectivă, administraţia, sindicatele şi alte organizaţii profesionale din şcoli şi universităţi – la fel ca şi cele din fabrici şi uzine – aveau un interes „obiectiv" să menţină situaţia existentă. Faptul că populaţia studenţească provenea în proporţii covârşitoare din clasa de mijloc urbană nu contrazicea acest argument: ca producători şi consumatori de cunoaştere, ei reprezentau (în proprii lor ochi) o ameninţare la adresa puterii chiar mai mare decât forţele tradiţionale ale proletariatului. În gândirea Noii Stângi, importantă era nu originea socială a unui grup, ci capacitatea lui de a perturba instituţiile şi structurile autorităţii. O sală de curs era un început la fel de bun ca şi un atelier.

Versatilitatea politicii radicale italiene din aceşti ani este captată minunat în următoarea serie de solicitări vehiculate într-un *liceo* din Milano: protestul elevilor avea ca obiective „controlul şi, eventual, eliminarea notelor şi corigenţelor – prin urmare, desfiinţarea selecţiei în şcoală; dreptul tuturor la educaţie şi la o bursă de studiu; libertatea întrunirilor; o întâlnire generală în fiecare dimineaţă; responsabilitatea profesorilor faţă de elevi; excluderea profesorilor autoritari şi reacţionari; organizarea programei în funcţie de preferinţele elevilor"[19].

Ciclul de proteste şi tulburări din Italia a început la Torino în 1968, când studenţii s-au opus planului de a transfera o parte din universitate (Facultatea de Ştiinţe) în suburbii – ecou al protestelor care aveau loc în acelaşi timp la Nanterre. O situaţie asemănătoare o reprezenta şi închiderea Universităţii din Roma în martie 1968, în urma manifestaţiilor studenţeşti împotriva unui proiect legislativ de reformă a învăţământului universitar. Dar, spre deosebire de mişcarea de tineret din Franţa, liderii studenţilor italieni erau interesaţi mai puţin de reforma instituţiilor academice şi mai mult de identificarea cu mişcarea muncitorească, după cum arată şi numele organizaţiilor lor: *Avanguardia Operaia* (Avangarda Muncitorilor) sau *Potere Operaio* (Puterea Muncitorilor).

Conflictele de muncă declanşate la uzinele milaneze ale companiei Pirelli în septembrie 1968 şi încheiate în noiembrie 1969 (când guvernul a forţat Pirelli să satisfacă principalele cereri ale muncitorilor) reprezentau un contrapunct industrial şi o confirmare a protestelor studenţeşti. Grevele din 1969 au fost cele mai ample din istoria Italiei şi au avut asupra tinerilor radicali italieni un puternic efect mobilizator şi politizant, spre deosebire de protestele franceze din anul precedent, care duraseră numai o lună. „Toamna fierbinte" din acel an, cu greve spontane şi lucrători care ocupau fabricile în grupuri mici, cerând să participe la deciziile manageriale, i-a convins pe teoreticienii italieni şi pe adepţii lor că refuzul radical al „statului burghez" reprezenta strategia corectă. Autonomia lucrătorilor – ca tactică şi ca obiectiv – era calea viitorului. Reformele – în şcoli şi uzine deopotrivă – erau nu numai imposibile, dar şi indezirabile. Compromisul era un eşec.

Rămâne de discutat de ce marxiştii italieni „neoficiali" au preferat această cale. Partidul Comunist Italian era vulnerabil, prin strategia sa eternă subtilă şi flexibilă, la

19. *Apud* Robert Lumley, *States of Emergency: Cultures of Revolt in Italy from 1968 to 1978* (Londra, 1990), p. 96.

acuzația că lucrează în „sistem" și că e direct interesat de stabilitatea politică – fiind astfel, în cuvintele criticilor săi, „obiectiv reacționar". Iar sistemul politic italian era deopotrivă corupt și imun la schimbare: în alegerile parlamentare din 1968, *și* creștin-democrații, *și* comuniștii au câștigat mai multe voturi, celelalte partide rămânând pe dinafară. Dar dacă acest fenomen justifică nemulțumirea stângii extraparlamentare, el nu explică integral recursul la violență.

Maoismul – sau, în orice caz, admirația oarbă pentru Revoluția Culturală chineză, aflată atunci în plină desfășurare – era mai pronunțat în Italia decât oriunde în Europa. Partide, grupări și reviste cu orientare maoistă, ușor de recunoscut după insistența cu care foloseau termenul „marxist-leninist" (pentru a se deosebi de comuniștii oficiali, pe care îi disprețuiau), au apărut în acești ani ca ciupercile după ploaie. Inspirate de Gărzile Roșii din China, ele subliniau interesele identice ale muncitorilor și intelectualilor. Studenții din Roma și Bologna imitau chiar retorica doctrinarilor din Beijing, împărțind subiectele de studiu în „rămășițe preburgheze" (greaca și latina), „pur ideologice" (istoria) și „indirect ideologice" (fizica, chimia, matematica).

Combinația presupus maoistă de romantism revoluționar și dogmă muncitorească era ilustrată în publicația (și mișcarea) *Lotta Continua*, nume care rezuma proiectul. *Lotta Continua* a apărut pentru prima oară în toamna anului 1969, când violența izbucnise deja. Printre sloganurile manifestanților din Torino în iunie 1968 se puteau auzi „Nu păcii sociale în fabrici!" și „Numai violența răzbește unde domnește violența!". În lunile următoare, demonstrațiile din fabrici și universități au ilustrat un gust accentuat pentru violență, atât retorică („Nu schimba statul, zdrobește-l!"), cât și reală. Cel mai popular cântec al mișcării studențești italiene în aceste luni era, cum nu se poate mai potrivit, *La violenza*.

Ironia situației nu a scăpat contemporanilor. Așa cum remarca regizorul Pier Paolo Pasolini după confruntările dintre studenți și poliție în grădinile romane Villa Borghese, rolurile de clasă erau acum inversate: copiii privilegiați ai burgheziei urlau sloganurile revoluționare și îi snopeau în bătaie pe păstrătorii ordinii publice, care erau, de regulă, fii de țărani din Sud transformați în jandarmi prost plătiți. Pentru oricine își amintea trecutul recent al Italiei, aceste accese de violență nu puteau să sfârșească decât rău. În timp ce în Franța studenții flirtau cu ideea că autoritatea publică este vulnerabilă la provocări populare, iar instituțiile solide ale gaullismului îi lăsau să se amăgească în această iluzie, radicalii din Italia aveau toate motivele să creadă că pot distruge Republica postfascistă – și abia așteptau să încerce. La 24 aprilie 1969 au fost puse bombe la Târgul Comercial și la gara centrală din Milano. Opt luni mai târziu, după ce conflictul de la Pirelli fusese soluționat și greva luase sfârșit, Banca Agricolă din Piazza Fontana din Milano a fost aruncată în aer. Începuse deja „strategia tensiunii", care avea să caracterizeze întunecații ani '70.

Dacă radicalii italieni din anii '60 puteau fi acuzați că uitau prin ce trecuse Italia, în Germania Occidentală lucrurile stăteau exact invers. Până în 1961, generația postbelică a învățat că vinovat de război și de înfrângere era nazismul, însă aspectele lui cu adevărat monstruoase erau sistematic ocultate. Procesul lui Adolf Eichmann, desfășurat la Ierusalim în 1961, urmat în perioada 1963-1965 de așa-zisele „procese Auschwitz" din Frankfurt, au atras într-un târziu atenția publicului german asupra

crimelor regimului nazist. La Frankfurt, 273 de martori au dovedit amploarea şi gravitatea crimelor împotriva umanităţii comise în Germania, fără a se limita la cei 23 de acuzaţi (22 de membri SS şi un şef de lagăr). În 1967, Alexander şi Margarete Mitscherlich au publicat studiul extrem de influent *Die Unfähigkeit zu trauen* (*Neputinţa de a jeli*), afirmând că recunoaşterea oficială vest-germană a răului nazist nu a fost însoţită de o autentică asumare individuală a responsabilităţii.

Intelectualii vest-germani au îmbrăţişat ideea cu însufleţire. Scriitori, dramaturgi şi cineaşti consacraţi – Günther Grass, Martin Walser, Hans-Magnus Enzensberger, Jürgen Habermas, Rolf Hochhuth, Edgar Reitz, toţi născuţi între 1927 şi 1932 – s-au concentrat asupra acestui eşec în înţelegerea nazismului. Dar un grup de intelectuali mai tineri, născuţi în timpul războiului sau imediat după aceea, au adoptat o poziţie mai severă. Neavând o experienţă directă a ceea ce se întâmplase înainte, ei blamau nu atât nazismul, cât Republica de la Bonn pentru toate păcatele Germaniei. Astfel, pentru Rudi Dutschke (născut în 1940), Peter Schneider (1940), Gudrun Ensslin (1940) sau mai tinerii Andreas Baader (născut în 1943) şi Rainer Werner Fassbinder (1945), democraţia postbelică din RFG nu constituia soluţia, ci problema. Cocon apolitic, consumist, protejat de americani, *Bundesrepublik* era nu numai imperfectă şi amnezică; ea conspirase activ cu stăpânii occidentali pentru a nega trecutul german, îngropându-l sub confort material şi propagandă anticomunistă. Chiar şi atributele-i constituţionale erau neautentice: după cum spunea Fassbinder, „democraţia noastră nu e câştigată prin luptă; ea a fost instaurată în zona de ocupaţie occidentală prin decret".

Inteligenţia tânără şi radicală din Germania anilor '60 acuza Republica de la Bonn că acoperă crimele generaţiei precedente. Mulţi dintre cei născuţi în Germania postbelică nu-şi cunoscuseră părinţii: nu ştiau cine fuseseră, ce făcuseră. La şcoală nu învăţaseră nimic despre istoria germană de după 1933 (şi nici prea mult despre Weimar). Peter Schneider nu e singurul care a remarcat că trăiau într-un vid construit pe un abis: chiar şi acasă – sau mai ales acasă – nimeni nu voia să vorbească despre „asta".

Părinţii lor, germanii născuţi între 1910 şi 1930, nu refuzau doar să discute trecutul. Sceptici în faţa marilor idei şi a promisiunilor politice, ei se concentrau permanent, cu o anumită crispare, pe confortul material, stabilitate şi respectabilitate. După cum pricepuse Adenauer, identificarea lor cu „Vestul" şi cu America reprezenta în primul rând un refuz de a asuma apăsătoarea „germanitate". Efectul era că, pentru copiii lor, ei nu reprezentau *nimic*. Realizările lor materiale erau pătate de moştenirea morală. Dacă a existat vreodată o generaţie a cărei revoltă pornea realmente din refuzarea a tot ceeea ce reprezentau părinţii – *tot* – mândrie naţională, nazism, bani, Vest, pace, stabilitate, lege şi democraţie –, aceştia erau „copiii lui Hitler", radicalii vest-germani din anii '60.

În ochii lor, Republica Federală degaja suficienţă şi ipocrizie. Mai întâi a fost afacerea *Spiegel*. În 1962, cel mai mare săptămânal german publicase o serie de articole de investigaţie despre politica de apărare a Germaniei Occidentale, dezvăluind manevre dubioase ale ministrului Apărării din guvernul lui Adenauer, bavarezul Franz-Josef Strauss. Cu permisiunea lui Adenauer şi la cererea lui Strauss, poliţia a hărţuit redacţia, a răvăşit birourile şi l-a arestat pe editor. Un abuz de putere atât de

nerușinat, menit să pună capăt reportajelor incomode, a stârnit indignarea universală – chiar și *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, impecabil de conservator, a observat că „este o pată pe obrazul democrației noastre, care nu poate exista fără o presă liberă – fără libertatea neîngrădită a presei".

Apoi, patru ani mai târziu, în decembrie 1966, creștin-democrații aflați la putere l-au ales ca succesor al cancelarului Ludwig Erhard pe fostul nazist Kurt-Georg Kiesinger. Noul cancelar fusese membru plenar al partidului timp de doisprezece ani, iar numirea lui a fost pentru mulți dovada clară că regimul prezent era de un cinism nerușinat. Dacă șeful guvernului nu era jenat de faptul că îl slujise pe Hitler timp de doisprezece ani, cine putea lua în serios căința sau liberalismul vest-germanilor, când la extremitățile spectrului politic apăreau organizații neonaziste? Într-un moment de resurgență neonazistă, Günther Grass i-a adresat lui Kiesinger o scrisoare deschisă: „Cum vor putea tinerii din țara noastră să găsească argumente împotriva partidului care a sucombat acum două decenii și care renaște azi ca NPD [Partidul Național Democrat] câtă vreme împovărați Cancelaria cu greutatea considerabilă a propriului dumneavoastră trecut?".

Kiesinger a condus guvernul vreme de trei ani, între 1966 și 1969. În acest timp, Stânga Germană Extraparlamentară (cum s-a autodenumit) s-a infiltrat cu succes în universități. Multe dintre nemulțumirile Uniunii Studenților Socialiști (SDS) erau cele curente în toată Europa de Vest: cămine și amfiteatre ticsite, profesori distanți și inaccesibili, cursuri plicticoase. Dar chestiunile cele mai arzătoare erau specific vest-germane. Cel mai animat campus era cel al Universității Libere din Berlin (fondată în 1948 pentru a compensa faptul că prestigioasa Universitate Humboldt era prizoniera zonei comuniste), unde mulți studenți se înscriseseră pentru a evita stagiul militar[20].

Antimilitarismul avea un loc special în protestul studenților germani: era un mod eficace de a condamna atât Republica de la Bonn, cât și regimul nazist care o precedase. Pe măsură ce se amplifica opoziția față de războiul din Vietnam, amalgamul de trecut și prezent a atins mentorul militar al Republicii Federale. America, dintotdeauna „fascistă" în repertoriul unui grup restâns de radicali, a devenit acum inamicul unui segment mult mai vast. Să acuzi „Amerika" (*sic*) pentru războiul criminal din Vietnam ținea loc de recunoaștere a crimelor de război din Germania. Piesa lui Peter Weiss *Vietnam-Discourse* (1968) reprezintă o paralelă explicită între SUA și naziști.

Dacă America nu era mai bună decât regimul hitlerist – cum zicea un slogan, US=SS –, atunci Germania devenea un fel de Vietnam: ambele țări divizate de ocupanți străini, prinse la mijloc în conflictul altora. Această retorică le permitea radicalilor vest-germani să disprețuiască Republica de la Bonn atât pentru afiliația

20. Berlinul de Vest căpătase o aură contra-culturală în acești ani. Fosilizat prin izolarea în inima tensiunilor politice internaționale, aflat la mila celor de la Bonn și Washington, cu un viitor de o nesiguranță cronică, orașul era suspendat în timp și spațiu. El a devenit raiul disidenților și radicalilor, aspiranților la avangarda politică sau culturală. Tinerii locuitori nu sesizau însă ironia situației: fără soldații americani, Berlinul de Vest nu ar fi devenit niciodată capitala boemei occidentale

imperialist-capitalistă din prezent, cât şi pentru cea fascistă din trecut. Mai grav, permitea stângii radicale să recicleze ideea că adevăratele victime au fost germanii înşişi, concepţie asociată până atunci cu extrema dreaptă[21].

Nu e de mirare, aşadar, că în ciuda resentimentelor faţă de „generaţia Auschwitz", tinerii germani din anii '60 nu erau foarte preocupaţi de Holocaust. Ca şi părinţii lor, ei erau jenaţi de „chestiunea evreiască". Preferau să solicite cursuri universitare despre *Faschismustheorie*, ocultând dimensiunea rasistă a nazismului şi subliniind mai degrabă legăturile sale cu producţia capitalistă şi puterea imperială – care făceau legătura cu Bonn şi Washington. Adevăratul „aparat represiv de stat" erau lacheii imperiali de la Bonn; victimele erau cei care se opuneau războiului american în Vietnam. În această logică bizară, tabloidul populist *Bild Zeitung*, care critica acerb politica studenţilor, era un nou *Der Stürmer*, studenţii erau noii „evrei", iar lagărele *de concentrare naziste – doar o metaforă utilă pentru crimele imperialismului. Un* slogan radical inscripţionat în 1966 pe zidurile de la Dachau spunea: „Vietnam este Auschwitz-ul Americii".

Stânga extraparlamentară din Germania şi-a pierdut astfel rădăcinile antinaziste. Înfuriate de faptul că Partidul Social-Democrat al lui Willy Brandt intrase în guvernul de coaliţie al lui Kiesinger, organizaţiile studenţeşti social-democrate au migrat rapid spre extreme. Sectele constituente, mai ostentativ antioccidentale decât mişcările şaizeciste din restul Europei, au adoptat nume din Lumea a Treia: maoişti, desigur, dar şi „indieni", „mescaleros" etc. Tenta antioccidentală a alimentat la rândul ei o contra-cultură declarat exotică, bizară chiar şi pentru anii '60.

În varianta specific germană, confuzia culturală a anilor '60 era un amestec extrem de complicat *de sex şi politică. Adepte ale lui Marcuse, Erich Fromm, Wilhelm Reich* şi alţi teoreticieni germani care au scris despre reprimare politică şi sexuală, mediile radicale din Germania (şi Austria sau, cel puţin, Viena) exaltau nuditatea, amorul liber şi educaţia antiautoritaristă. Faimoasele nevroze sexuale ale lui Hitler erau cauza directă a nazismului. Încă o dată, unele cercuri vehiculau o analogie stupefiantă între victimele de origine evreiască ale lui Hitler şi tineretul anilor '60, martirizat de regimul sexual represiv al părinţilor.

Kommune 1, o microsectă maoistă care promova agresiv promiscuitatea-sexuală-ca-eliberare, făcuse să circule în 1966 un autoportret: şapte tineri dezbrăcaţi pe fundalul unui zid – „Maoişti goi în faţa unui zid gol", cum a fost prezentată fotografia în *Der Spiegel*, în 1967. Accentul pus pe nuditate era menit să amintească imaginile cu corpuri goale, neajutorate, din lagărele de concentrare. Uite, părea să spună: mai întâi au fost victimele lui Hitler, acum trupurile revoluţionarilor maoişti, dezgolite demonstrativ. Dacă germanii se pot uita la corpurile noastre, vor putea înfrunta şi alte adevăruri.

„Mesajul" – că promiscuitatea adolescenţilor va forţa generaţia mai vârstnică să fie mai deschisă în privinţa vieţii sexuale, apoi în privinţa lui Hitler etc. – l-a făcut pe liderul SDS Rudi Dutschke (în această privinţă, un moralist de stânga clasic) să-i

21. Ecourile acestei inversiuni vor reveni în timpul primului război din Golf din 1991: opozanţii locali nu au ezitat să eticheteze America drept cel mai mare criminal de război al secolului XX, iar Germania – prima ei victimă.

califice pe kommunarzi drept „nevrotici". Și fără îndoială că erau. Dar narcisismul lor agresiv anacronic, care amesteca nonșalant exhibiționismul sexual cu genocidul pentru a-i irita și șoca pe burghezi, nu era lipsit de consecințe: un membru al Kommunei care declara cu mândrie că, în materie de revoluție, orgasmul lui e mai important decât războiul din Vietnam a reapărut în anii '70 într-o tabără de gherilă din Orientul Mijlociu. În Germania, distanța de la moft la violență era mai mică decât oriunde.

În iunie 1967, în cursul unei demonstrații la Berlin împotriva șahului Iranului, studentul Benno Ohnesorg a fost împușcat de poliție și a murit. Dutschke a declarat moartea lui Ohnesorg o „crimă politică" și a îndemnat la un protest în masă: în zilele următoare, 100.000 de studenți au demonstrat în toată Germania de Vest. Jürgen Habermas, până atunci un critic cunoscut al autorităților de la Bonn, i-a avertizat pe Dutschke și pe prietenii lui să nu se joace cu focul. „Fascismul de stânga", i-a amintit *el liderului SDS, e la fel de letal ca și cel de dreapta. Cei care vorbeau cu ușurință despre* „violența ascunsă" și „toleranța represivă" a pașnicei Republici de la Bonn – și care obligau autoritățile la reacții represive prin actele lor voluntare de violență reală – nu știau ce fac.

În luna martie a anului următor, în timp ce liderii studenților radicali îndemnau fără preget la confruntarea cu „regimul" de la Bonn, iar guvernul amenința să răspundă provocărilor violente din Berlinul de Vest și de oriunde altundeva, Habermas – căruia i s-au alăturat Grass, Walser, Enzensberger și Hochhuth – a făcut apeluri repetate la rațiunea democratică, cerând deopotrivă studenților și guvernului să respecte legalitatea republicană. O lună mai târziu, Dutschke a plătit el însuși prețul polarizării violente pe care o încurajase: la 11 aprilie 1968 a fost împușcat la Berlin *de un simpatizant neonazist. Au urmat săptămâni incendiare, în care doi oameni au* murit și 400 au fost răniți numai în Berlin. Guvernul Kiesinger a proclamat starea de urgență (cu 384 de voturi la 100, susținut de numeroși social-democrați), care-i permitea să guverneze prin decret – ceea ce a suscitat teama generală că Bonnul era în pragul colapsului, precum Weimar cu 35 de ani înainte.

Sectele extremiste din ce în ce mai violente ale studenților germani – *K-Gruppen*, *Autonome*, facțiunea radicală a SDS – erau toate declarat „marxiste", de obicei marxist-leniniste (adică maoiste). Multe erau finanțate discret de RDG sau de Moscova, lucru pe atunci ignorat de marele public. În Germania, ca peste tot, Noua Stângă a păstrat distanța față de comunismul oficial – care în RFG oricum nu conta. Însă radicalii, ca și o mare parte din stânga vest-germană – și nu numai stânga –, aveau o relație ambiguă cu Republica Democrată Germană.

O bună parte dintre ei se născuseră în ceea ce era acum RDG sau în alte teritorii din Est, de unde familiile lor fuseseră expulzate ca etnici germani: Prusia Orientală, Polonia, Cehoslovacia. Nu întâmplător, nostalgia părinților pentru trecutul dispărut se reflecta involuntar în visul lor: o Germanie mai bună la est. RDG, în ciuda (sau poate din cauza?) cenzurii și represiunii autoritariste, prezenta o atracție aparte pentru tinerii radicali: era exact contrariul Republicii de la Bonn și nici nu pretindea altceva.

Astfel, ura radicalilor pentru „ipocriziile" Republicii Federale îi făcea să fie extrem de creduli în fața comuniștilor din Est, care pretindeau că au înfruntat trecutul și au purificat Germania *lor* de trecutul fascist. Mai mult, anticomunismul care

hărăzea RF-G Alianţei Atlantice şi care constituia doctrina sa principală era o ţintă în sine pentru Noua Stângă, mai ales în anii războiului din Vietnam, şi explică în parte poziţia sa anti-anticomunistă. Atenţia acordată crimelor comunismului era doar o diversiune pentru a distrage atenţia de la crimele capitalismului. Comuniştii erau, poate, cum spunea Daniel Cohn-Bendit la Paris, „canalii staliniste", dar nici liberal-democraţii nu erau mai presus.

Stânga germană a ignorat aşadar nemulţumirile din Varşovia sau Praga. În Germania de Vest, ca în tot Occidentul, anii '60 priveau cu încăpăţânare nu mai departe de propria ogradă. Revoluţia culturală a epocii era foarte limitată: când tineretul occidental catadicsea să privească peste graniţă, el se uita spre zări exotice şi contempla imagini care pluteau liber, fără constrângerile enervante legate de informaţie sau familiaritate. Despre culturile străine *apropiate* şaizeciştii ştiau foarte puţin. Când Rudi Dutschke a făcut o vizită amicală la Praga, la apogeul mişcării reformiste din primăvara anului 1968, el i-a şocat pe studenţii cehi afirmând că adevăratul inamic este democraţia pluralistă. Pentru ei, ea era ţelul.

XIII

Sfârşitul idilei

Revoluţia este actul unei enorme majorităţi a societăţii împotriva unei minorităţi aflate la putere. E însoţită de o criză a puterii politice şi de slăbirea aparatului coercitiv. De aceea se poate desfăşura fără forţe armate.

Jacek Kuroń şi Karel Modzelewski, *Scrisoare deschisă către Partid* (martie 1965)

Fiecare partid comunist este liber să aplice în ţara sa principiile marxism-leninismului şi ale socialismului, dar, dacă vrea să rămână un partid comunist, nu trebuie să se abată de la ele.

Leonid Brejnev (3 august 1968)

Abia după Primăvara de la Praga din 1968 am început să vedem cine este fiecare.

Zdeněk Mlynář

Ieri a venit dintr-odată.

Paul McCartney

În blocul sovietic, anii '60 au fost evident trăiţi altfel decât în Occident. După 1956, destalinizarea a încurajat dorinţa de schimbare, aşa cum decolonizarea şi dezastrul din Suez o făcuseră în Vest, dar înăbuşirea revoltei din Ungaria a arătat clar că reformele nu se vor produce decât sub auspicile Partidului. Lucru care amintea la rândul său că sursa comunismului era autoritatea Moscovei: importante erau politicile şi dispoziţia conducerii sovietice. Până în 1964, istoria jumătăţii de est a Europei a fost scrisă de Nikita Hruşciov.

Liderii sovietici din această generaţie încă mai credeau în lupta mondială de clasă. Amintirea idealizată a revoluţiei sovietice, proiectată asupra revoltelor din America Latină, l-a făcut pe Hruşciov să comită gafele care au dus la criza cubaneză din 1962 şi care i-au precipitat căderea. Conflictul cu China, care a devenit public în 1960, furnizând opoziţiei de stânga de la Moscova o alternativă „maoistă" la modelul

sovietic, nu era doar o luptă pentru întâietate geopolitică, ci şi o bătălie autentică pentru sufletul „revoluţiei mondiale". Din acest punct de vedere, competiţia cu Beijingul îi plasa pe liderii moscoviţi poststalinişti într-o poziţie contradictorie. Ca patrie a revoluţiei anticapitaliste, ei îşi afirmau mai departe ambiţiile incendiare şi insistau asupra autorităţii nezdruncinate a Partidului, în URSS şi statele-satelit. Pe de altă parte, Kremlinul a continuat să favorizeze coexistenţa cu puterile occidentale – şi cu propriii săi cetăţeni.

Perioada Hruşciov a adus ameliorări reale. Din 1959, *Cursul scurt* al lui Stalin a încetat să mai constituie principala sursă a istoriei sovietice şi teoriei marxiste[1]. Domnia terorii a luat sfârşit, dar nu şi instituţiile şi practicile pe care aceasta le crease: Gulagul continua să existe şi zeci de mii de deţinuţi politici putrezeau încă în lagăre sau în exil – jumătate dintre ei ucraineni. Sub Hruşciov, legile staliniste care limitau mobilitatea forţei de muncă au fost abandonate, ziua de lucru a devenit mai scurtă, au apărut salariul minim, concediul de maternitate şi sistemul naţional de pensii (de care au beneficiat după 1965 şi ţăranii din colective). Pe scurt, Uniunea Sovietică şi statele-satelit au devenit state asistenţiale într-o formă embrionară, cel puţin în aparenţă.

Însă reformele mai îndrăzneţe ale lui Hruşciov nu au produs surplusul alimentar promis (alt motiv pentru care colegii l-au părăsit în octombrie 1964). În special cultivarea pământurilor „virgine" din Kazahstan şi sudul Siberiei s-a dovedit un dezastru: anual erau distruse 500.000 de tone pământ arabil prin însămânţarea de cereale în zone total inadecvate, unde puţina recoltă obţinută era plină de buruieni. Într-un amestec tragicomic de planificare centralizată şi corupţie locală, comuniştii din Kîrghîzstan îi îndemnau pe ţăranii colectivizaţi să cumpere produse de la băcănie pentru a îndeplini norma. Penuria alimentară a provocat revolte în oraşe de provincie (printre care Novocerkassk, în iunie 1962). După recolta dezastruoasă din 1963, în ianuarie 1964 URSS importa cereale din Vest.

În acelaşi timp, microfermele private pe care Hruşciov le încurajase sporadic aveau un succes aproape jenant: la începutul anilor '60, numai 3% din terenul cultivat se afla în mâinilor particularilor, dar el furniza o treime din producţia agricolă a Uniunii Sovietice. În 1965, două treimi din cartofii şi trei sferturi din ouăle consumate în URSS proveneau de la producătorii particulari. În URSS, ca şi în Polonia sau Ungaria, „socialismul" nu a supravieţuit decât graţie economiei capitaliste ilicite din interior, la care a închis ochii[2].

Reformele economice din anii '50 şi '60 au reprezentat de la început o tentativă disperată de a petici un sistem cu disfuncţii structurale. În măsura în care exprimau dorinţa vagă de a descentraliza decizia economică şi de a autoriza în practică producţia privată, ele nu conveneau puriştilor din vechea gardă. Dar altfel, liberalizarea adoptată de Hruşciov şi apoi de Brejnev nu prezenta o ameninţare imediată pentru reţelele de

1. Deşi a fost înlocuit cu o nouă versiune mitizată, în care Stalin însuşi şi crimele lui treceau aproape neobservate.
2. Credibilitatea sistemului sovietic se baza într-o măsură incredibilă pe capacitatea sa de a exploata pământul. Timp de 80 de ani, într-un fel sau altul, agricultura a fost în stare de alertă. Lucru care nu l-ar fi surprins pe un european din secolul al XVIII-lea sau pe un african din secolul XX – dar URSS trebuia să satisfacă aşteptări mult mai mari.

putere şi patronaj pe care se baza sistemul sovietic. Şi tocmai de aceea ameliorările economice din blocul sovietic au avut un efect neglijabil : pentru că erau invariabil subordonate priorităţilor politice.

Reforma culturală era altceva. Lenin fusese întotdeauna mai atent la opoziţie decât la principii – iar urmaşii îi semănau. Liderii comunişti, în frunte cu Hruşciov, erau foarte sensibili la opoziţia intelectuală, fie că aceasta avea sau nu ecouri în partid sau în afara lui. După prima condamnare a lui Stalin în 1956 a existat o speranţă generală, în Uniunea Sovietică şi în rest, că cenzura se va relaxa şi va apărea un spaţiu pentru dezacordul şi critica temperate (în acelaşi an, manuscrisul romanului *Doctor Jivago* de Boris Pasternak a fost refuzat de publicaţia literară *Novîi Mir*). Dar Kremlinul s-a speriat de aparenta relaxare culturală : în trei ani de la al XX-lea Congres al Partidului, Hruşciov ţinea discursuri agresive în apărarea realismului socialist din artă, ameninţându-i pe opozanţi cu consecinţe grave în cazul în care ar fi continuat să-l denigreze, chiar şi retrospectiv. Concomitent, în 1959, autorităţile i-au pus la punct pe preoţii ortodocşi şi pe baptişti – o formă de disidenţă culturală care se bucurase de o anumită libertate după căderea lui Stalin.

Însă Hruşciov, dacă nu şi colegii lui, era constant imprevizibil. Al XX-lea Congres al PCUS, ţinut în octombrie 1961, a revelat amploarea schismei dintre URSS şi China (în luna următoare, sovieticii şi-au închis ambasada din Albania, *locum* european al Beijingului), iar în competiţia pentru influenţă globală, Moscova a demarat o campanie de imagine pentru mulţimea confuză şi volatilă a adepţilor de peste hotare. În 1962, un obscur învăţător de provincie, Aleksandr Soljenîţîn, a reuşit să publice un roman pesimist şi implicit subversiv, *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici*, în *Novîi Mir*, aceeaşi revistă care îl refuzase pe Pasternak cu mai puţin de şase ani în urmă.

Toleranţa relativă din ultimii ani ai lui Hruşciov nu se aplica însă criticilor directe adresate conducerii sovietice : nici măcar la apogeul „dezgheţului", opera ulterioară a lui Soljenîţîn nu ar fi putut vedea lumina tiparului. Dar, în comparaţie cu perioada anterioară, începutul anilor '60 reprezenta o epocă de libertate scriitoricească şi timide experimente culturale. Totul s-a schimbat însă după lovitura de stat de la Kremlin din octombrie 1964. Adversarii lui Hruşciov erau iritaţi de eşecul măsurilor luate, de stilul autocratic, dar mai ales neliniştiţi de instabilitatea lui. Poate că primul-secretar nu ştia nici el ce era permis şi ce nu, dar ceilalţi tindeau să înţeleagă greşit aparenta lui toleranţă. Se temeau de posibile greşeli.

În câteva luni de la preluarea puterii, noua conducere de la Kremlin a început să facă presiuni asupra inteligheţiei. În septembrie 1965 au fost arestaţi doi tineri scriitori, Andrei Siniavski şi Iuli Daniel. Sub pseudonimele Avram Tertz şi Nikolai Arjak, ei scoseseră clandestin din ţară diferite lucrări de ficţiune, cu intenţia de a le publica în Occident. Lui Tertz-Siniavski îi apăruse în străinătate un scurt eseu critic despre literatura sovietică modernă, intitulat *Despre realismul socialist*. În februarie 1966, cei doi au fost judecaţi. Cum nici o lege sovietică nu interzicea publicarea de lucrări peste hotare, autorităţile au susţinut că însuşi conţinutul cărţilor era dovada activităţii antisovietice. Cei doi au fost găsiţi vinovaţi şi condamnaţi la muncă silnică : Siniavski a primit şapte ani (dar a făcut numai şase) şi Daniel cinci.

Procesul Siniavski-Daniel s-a desfăşurat *in camera*, deşi o campanie de presă menită să-i demonizeze pe cei doi reuşise să atragă atenţia publicului. Dar procedurile

de judecată, înregistrate şi transcrise în secret de câţiva oameni prezenţi în sala tribunalului, au fost publicate un an mai târziu în rusă şi engleză, generând petiţii internaţionale şi cereri de eliberare a celor doi[3]. Întreaga afacere era neobişnuită: chiar de-a lungul deceniilor brutale de stalinism, nimeni nu fusese arestat şi închis *exclusiv* pentru conţinutul scrierilor sale (de ficţiune). Chiar dacă se fabricau fără scrupule dovezi în acest scop, intelectualii fuseseră acuzaţi în trecut pentru *fapte*, nu doar pentru *vorbe*.

După lejeritatea epocii Hruşciov, tratamentul aplicat lui Daniel şi Siniavski a stârnit proteste fără precedent chiar şi în URSS. Astfel s-a născut mişcarea disidentă din ultimele decenii ale Uniunii Sovietice: *samizdatul* (autopublicarea) a început în anul arestărilor şi din cauza lor, iar cele mai importante figuri din cercurile disidente sovietice şi-au făcut apariţia ca protestatari în acest caz. Vladimir Bukovski, pe atunci un student de 25 de ani, a fost arestat în 1967 fiindcă organizase în Piaţa Puşkin o demonstraţie pentru drepturile civile şi libertatea de exprimare. El fusese deja arestat de KGB în 1963, acuzat că se află în posesia unor lucrări antisovietice şi supus tratamentului forţat într-un spital psihiatric. De această dată, el a fost condamnat la trei ani într-un lagăr de muncă pentru „activităţi antisovietice".

Scandalul Siniavski-Daniel şi reacţia suscitată păreau să contureze clar situaţia din Uniunea Sovietică: ce se schimbase şi ce nu. După orice criteriu în afară de propriul trecut, regimul era stagnant, represiv şi inflexibil. Mirajul din 1956 pălise. Şansele ca adevărul despre trecut să iasă la iveală sau ca în viitor să aibă loc reforme păreau din ce în ce mai scăzute. Iluziile erei Hruşciov se risipiseră. Indiferent cum se prezenta în faţa puterilor occidentale, acasă la el regimul sovietic intra într-un crepuscul interminabil de stagnare economică şi ruină morală.

Dar statele-satelit din blocul sovietic aveau motive să spere într-o schimbare. La prima vedere, e un paradox. La urma urmei, dacă cetăţenii Uniunii Sovietice erau lipsiţi de apărare în faţa dictaturii poststaliniste, atunci locuitorii Ungariei sau Cehoslovaciei erau de două ori neputincioşi: nu numai că trăiau sub un regim represiv, dar propriii lor conducători răspundeau stăpânirii din capitala URSS. Principiile Imperiului Sovietic fuseseră ilustrate prompt la Budapesta în noiembrie 1956. Mai mult, în Cehoslovacia şi România, victimele proceselor-spectacol de după război se aflau încă în închisori după mai bine de un deceniu.

Şi totuşi, Europa de Est *era* altfel – tocmai fiindcă reprezenta o expansiune colonială recentă a regimului comunist. În anii '60, majoritatea locuitorilor Uniunii Sovietice nu apucaseră alt regim în afară de comunism, care dobândise chiar o anumită legitimitate în umbra Marelui Război pentru Apărarea Patriei. Dar, la vest de URSS, amintirea ocupaţiei sovietice şi preluarea violentă a puterii de către ruşi erau încă vii. Simplul fapt că *erau* marionetele Moscovei şi nu aveau credibilitate locală îi făcea pe liderii comunişti mult mai sensibili la sentimentul naţional şi dornici să i se conformeze.

Lucru cu atât mai posibil cu cât oponenţii regimurilor de partid din Europa de Est între 1956 şi 1968 nu erau deloc anticomunişti. Drept răspuns la afirmaţia lui Sartre

3. La un an după eliberare, Siniavski a emigrat în Franţa, unde a obţinut un post de profesor de literatură rusă la Sorbona. Daniel a rămas în Rusia, unde a murit în 1988.

că revoluția ungară a fost marcată de un „spirit de dreapta", savantul maghiar refugiat François Fejtö a replicat că la dreapta erau staliniștii. *Ei* erau „versaillezii". „Noi rămânem oamenii stângii, credincioși ideilor, tradițiilor și idealurilor noastre." Insistența lui Fejtö asupra credibilității unei stângi antistaliniste avea să fie și tonul opoziției intelectuale est-europene din următorii doisprezece ani. Ideea nu era să condamni comunismul și cu atât mai puțin să-l răstorni; ei își propuneau mai degrabă să înțeleagă cum s-a ajuns la o asemenea oroare și să ofere o alternativă în termeni comuniști.

Era un „revizionism": termen folosit pentru prima oară cu acest sens de către liderul polonez Władisław Gomułka, la întâlnirea din mai 1957 a Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Unit, pentru a-și descrie adversarii intelectuali. Majoritatea acestor „revizioniști" – în Polonia, cel mai cunoscut era tânărul filosof marxist Leszek Kołakowski – fuseseră marxiști ortodocși până în 1956. Ei nu și-au renegat orientarea peste noapte. Dimpotrivă: și-au petrecut următorii doisprezece ani încercând, cum spunea scriitorul slovac Milan Šimečka, „să găsească eroarea din ecuație". Ca mulți marxiști contemporani din Occident, ei credeau cu tărie că se poate face o distincție clară între credibilitatea marxismului și crimele lui Stalin.

Pentru mulți marxiști est-europeni, stalinismul era o parodie tragică a doctrinei marxiste, iar Uniunea Sovietică amenința în mod permanent credibilitatea oricărui proiect socialist transformator. Dar, spre deosebire de Noua Stângă din Vest, revizioniștii intelectuali din Est continuau să lucreze cu – și adesea *în* – Partidul Comunist. În mare parte de nevoie, desigur, dar și din convingere sinceră. Pe termen lung, această afiliație avea să-i izoleze și chiar să-i discrediteze pe comuniștii reformiști, mai ales în ochii unei generații noi, tot mai influențată de omologii occidentali, care lua ca punct de referință nu trecutul stalinist, ci prezentul capitalist din Vest. Dar, între 1956 și 1968, momentul revizionist în Europa de Est a însemnat pentru scriitori, cineaști, economiști sau jurnaliști un scurt moment de optimism cu gândul la un viitor socialist alternativ.

În Polonia, cel mai important spațiu critic a fost creat de Biserica Catolică, prin protecția pe care o putea acorda celor care lucrau sub auspiciile ei – mai ales la Universitatea Catolică din Lublin și în comitetul editorial al publicațiilor *Znak* și *Tygodnik Powszechny*. Polonia din anii lui Gomułka avea această ciudățenie: filosofii marxiști și teologii catolici se întâlneau în încercarea de a apăra libera exprimare și libertățile civile – embrion al alianțelor care se vor forma în anii '70. În alte părți însă, Partidul Comunist era singurul forum în care astfel de opoziții puteau fi formulate. Terenul cel mai propice pentru criticile „constructive" era felul în care era organizată economia comunistă.

În bună măsură fiindcă marxismul convențional era, chipurile, ancorat în economie politică, iar politica economică (odată scăpată din gheara lui Stalin) era un domeniu care tolera dezacordul intelectual. Alt motiv era că mulți intelectuali europeni din acea vreme încă luau marxismul foarte în serios și tratau economia comunistă, discutată teoretic, ca pe un punct de plecare vital pentru reforme majore. Dar explicația principală este pur și simplu faptul că la începutul anilor '60 economiile statelor comuniste dădeau primele semne de disfuncție gravă

Eşecul economiilor comuniste nu era un secret. Ele abia reuşeau le să asigure cetăţenilor necesarul de alimente (în Uniunea Sovietică uneori nici măcar atât). Erau dedicate producţiei masive de bunuri industriale primare în exces. În schimb, cele necesare – în primul rând, bunuri de consum – pentru care *exista* o cerere crescândă nu erau produse; sau, dacă acest lucru se întâmpla, bunurile fie nu erau în cantităţi suficiente, fie nu aveau calitatea corespunzătoare. Iar sistemul de distribuţie şi vânzare a puţinelor bunuri disponibile era atât de prost organizat, încât lipsurile autentice erau agravate artificial de o penurie indusă: blocaje, tactici de acaparare a pieţei, corupţie şi – la alimente şi alte produse perisabile – pierderi exagerate.

Ineficienţa frapantă a comunismului fusese parţial camuflată în primul deceniu postbelic de reconstrucţie şi solicitările ei. Dar, spre începutul anilor '60, după ce Hruşciov afirmase că Occidentul va fi „depăşit" de comunism, iar proclamaţiile oficiale susţineau că tranziţia spre socialism s-a încheiat, prăpastia dintre retorica partidului şi penuria zilnică nu mai putea fi mascată de îndemnurile zilnice la repararea pagubelor provocate de război sau la o producţie sporită. Iar ipoteza că responsabili de marşul şchiop al comunismului erau sabotorii – culaci, capitalişti, evrei, spioni sau „interesele" occidentale – era acum asociată cu epoca terorii: perioadă pe care cei mai mulţi lideri comunişti, urmând exemplul lui Hruşciov, erau dornici să o lase în urmă. Problema, admiteau tot mai mulţi, rezidă fără îndoială în însuşi sistemul economic comunist.

Economiştii reformişti („revizionişti" avea conotaţii peiorative) erau mai numeroşi în Ungaria. În 1961, János Kádár a lăsat să se înţeleagă că partidul-stat va considera din acel moment că toţi cei care nu se opuneau explicit erau în favoarea reformei; astfel, sub auspiciile regimului kadarist, criticii regimului comunist au putut pentru prima oară să se exprime în siguranţă[4]. Colectivizarea pământului în anii '40 şi '50 fusese o greşeală, admiteau reformiştii. Ei recunoşteau, deşi mult mai discret, că obsesia sovietică a extracţiei pe scară largă şi a producţiei de bunuri industriale primare era un impediment în calea creşterii economice. Pe scurt, ei admiteau – deşi nu foarte explicit – că industrializarea forţată şi distrugerea proprietăţii private din URSS, transpuse mecanic în Europa de Est, fuseseră un dezastru. Mai drastic, ei au început să caute metode prin care economiile comuniste ar putea încorpora indicatori de preţ şi alţi stimuli de piaţă în sistemul colectivist de proprietate şi producţie.

Dezbaterile şaizeciste pe tema reformei economice în estul Europei se desfăşurau pe muchie de cuţit. Unii lideri de partid erau suficient de pragmatici (sau de îngrijoraţi) pentru a accepta greşelile tehnice din trecut – până şi conducerea neostalinistă din Cehia a renunţat la accentul pus pe industria grea în 1961, la jumătatea celui de-al treilea plan cincinal, dezastruos. Dar să recunoşti eşecul planificării centralizate sau al proprietăţii colective era cu totul altceva. Economiştii reformişti ca Ota Šik sau ungurul János Kornai au căutat să definească o „a treia cale": o economie mixtă în care realităţi incontestabile precum proprietatea comună şi planificarea centralizată să fie moderate de o autonomie locală sporită, uzul unor indicatori financiari şi relaxarea

4. Deşi cel mai cunoscut reformist din anii '60 era un ceh, Ota Šik, şcoala maghiară a avut cea mai vastă influenţă şi cel mai mare impact practic.

controalelor. Argumentele economice, la urma urmei, erau incontestabile : fără astfel de reforme, sistemul comunist avea să alunece în stagnare şi sărăcie, „potenţând penuria", cum a spus Kornai într-o lucrare celebră.

Numai în Ungaria, Kádár a răspuns criticilor îngăduind un cât de cât o reformă reală : Noul Mecanism Economic inaugurat în 1968. Fermelor colective li s-a acordat o autonomie substanţială ; nu numai că li s-a permis, dar au fost încurajate activ să sprijine în subsidiar activităţi private. Au fost sparte câteva monopoluri. Anumite preţuri la bunurile de consum au fost corelate cu piaţa mondială şi lăsate să fluctueze prin intermediul ratelor de schimb multiple. S-au autorizat centre de desfacere private. Scopul exerciţiului nu era să construiască un compromis funcţional între două sisteme economice de altfel incompatibile, ci să introducă un maximum de activitate de piaţă (care să aducă, se spera, o prosperitate „tranchilizantă" consumatorilor), compatibil cu un control politic neştirbit al economiei.

Dacă privim retrospectiv, e limpede că reformiştii se păcăleau singuri dacă îşi imaginau că ar fi posibilă o „a treia cale" între comunism şi capitalism. Dar nu fiindcă analiza lor economică ar fi fost tehnic defectuoasă. Adevărata lor eroare consta în interpretarea greşită a sistemului în care trăiau. Pentru conducerea comunistă, nu economia conta, ci politica. Implicaţia ineluctabilă a teoriilor reformiste era că autoritatea centrală a partidului-stat va trebui temperată pentru ca viaţa economică normală să-şi reia cursul. În faţa *acestei* alegeri, partidele-stat comuniste optau invariabil pentru anormalitate economică.

Între timp însă, regimurile erau interesate mai ales de stabilitate. Existau pentru aceasta trei modele concurente : primul, kadarismul, nu era uşor de exportat – strategia liderului maghiar era chiar aceea de a asigura autorităţile de la Kremlin că nu există un „model maghiar", ci cel mult o soluţie practică parţială pentru dificultăţile locale. Ungaria avea, într-adevăr, o situaţie unică : cu cinism, Kádár flutura în faţa conaţionalilor dornici de călătorii, ca pe un soi de premiu de bună purtare, perspectiva accesului liber la Occidentul prosper – recunoscând astfel tacit eşecul comunismului. Ţara era condusă acum *de* şi *pentru* „noua clasă", cum o numea disidentul iugoslav Milovan Djilas într-o lucrare importantă din 1957 : o tehnocraţie educată, formată din specialişti şi birocraţi, preocupată să-şi amelioreze traiul şi să-şi asigure supravieţuirea. O eliberare autentică era de neconceput, dar întoarcerea la metode represive – puţin probabilă.

Ungaria lui Kádár – „cele mai bune barăci din *laager*" – era foarte invidiată, dar ridicată doar sporadic în slăvi. Al doilea model, Iugoslavia lui Tito, era în chip şi mai evident un fenomen *sui generis*. Nu fiindcă Iugoslavia reuşise să evite dificultăţile vecinilor. Multe dintre disfuncţiile economice ale sateliţilor sovietici erau bine cunoscute iugoslavilor – un avertisment că animaţia suspendată a ţării lor între Est şi Vest se datora mai mult şansei istorice decât opţiunii ideologice. Dar, în cursul anilor '50 şi '60, Tito a descentralizat întrucâtva procesul de decizie, permiţând cu titlu de experiment autonomia fabricilor şi a muncitorilor.

Inovaţiile s-au născut din diviziuni etnice şi geografice, dar şi din necesitate economică. Într-un stat federal, în care locuitorii şi republicile constituente nu aveau multe în comun în afară de amintiri nefericite şi reciproc antagoniste, instrucţiunile

uniforme impuse de la Belgrad aminteau de practicile antebelice. Topografia dificilă a regiunii favoriza iniţiativa locală; mulţumită rupturii de Stalin, dictatura proletariatului în versiune titoistă nu era obligată să reproducă în detaliu fiecare eroare din traseul Uniunii Sovietice spre modernitatea industrială. Acestea erau consideraţiile care determinau modelul iugoslav, şi nu proiectul socialist creativ, alternativ, pe care admiratorii occidentali i-l atribuiau cu naivitate lui Tito în aceşti ani.

Dar Iugoslavia era, cu toate acestea, diferită: nu neapărat mai blândă cu opoziţia, cum au putut constata pe propria piele Djilas şi alţii când s-au abătut de la ortodoxia titoistă[5], dar mai flexibilă în privinţa nevoilor populaţiei în general (nu în ultimul rând datorită ajutorului occidental). Când eseista iugoslavă Dubravka Ugrešić visează la Iugoslavia dispărută din tinereţea ei, amintirile cele mai vii sunt „ciocatele adevărate, impermeabilul de plastic, prima lenjerie din nylon... prima excursie la Trieste". În Bulgaria sau România, de exemplu, o asemenea listă de nimicuri de consum ar fi fost mai greu de evocat, iar „prima excursie la Trieste" era exclusă. Iugoslavii nu erau prosperi şi nici liberi, dar nici întemniţaţi într-un sistem închis ermetic. „Titoismul" era opresiv, nu represiv. Pe atunci, diferenţa conta.

A treia cale spre stabilitate era „stalinismul naţional". Era opţiunea albaneză: o societate închisă, oprimată, condusă tiranic de un autocrat din partidul local, paranoic şi atotputernic. Descriere care se potrivea din ce în ce mai mult şi României. Hruşciov, care detesta România (sentiment des întâlnit la ruşii din generaţia sa), încercase să-i atribuie un rol exclusiv agricol în distribuţia internaţională a muncii în blocul comunist. Dar şefii de partid de la Bucureşti nu aveau de gând să se limiteze la aprovizionarea economiilor comuniste mai avansate şi prospere cu alimente şi materii prime.

După ce fuseseră complici la stăvilirea şi înăbuşirea revoltei maghiare, românii au obţinut retragerea trupelor sovietice de pe teritoriul naţional în 1958 şi au adoptat o cale din ce în ce mai independentă. Sub Dej şi (din 1965) sub Ceauşescu, România a refuzat să se implice în disputele Moscovei cu China şi chiar a refuzat manevrele Pactului de la Varşovia pe teritoriul naţional. Liderii români l-au abordat pe Tito (ale cărui relaţii cu Pactul erau mai mult formale decât amicale), iar Dej s-a adresat chiar Adunării Naţionale Iugoslave în 1963. Ei au susţinut industrializarea neostalinistă a României cu bani şi aparatură obţinute din Europa de Vest. Contactele României cu Occidentul au crescut constant, în timp ce comerţul cu statele CAER a scăzut: de la 70% din comerţul exterior al României la începutul anilor '60 la numai 45% cu zece ani mai târziu.

Mult trâmbiţata „propăşire a ţării" era o strategie populară acasă – mai exact, Partidul Comunist Român compensa originile sale clar neromâneşti înfăşurându-se în mantia naţionalismului. Dej a iniţiat tactica, iar Ceauşescu nu a făcut decât să o perfecţioneze. Dar această strategie avea şi mai mult succes în străinătate. În timp ce Albania, surogatul european al Chinei, nu atrăgea decât stalinişti nostalgici şi maoişti incorigibili, imaginea internaţională a României comuniste era surprinzător de pozitivă. Prin simpla distanţare de Moscova, Bucureştiul s-a ales cu o pleiadă neverosimilă de

5. Djilas a fost închis pentru cinci ani când *Noua clasă* a apărut în Occident, fiind încarcerat pentru alţi patru la scurt timp după eliberare.

admiratori occidentali. În august 1966, *The Economist* vedea în Ceauşescu un „de Gaulle al Europei de Est".

Cât despre adevăratul de Gaulle, care a vizitat Bucureştiul în mai 1968, el a remarcat că, deşi comunismul lui Ceauşescu nu se potrivea Occidentului, era probabil perfect pentru România: *Chez vous un tel régime est utile, car il fait marcher les gens et avancer les choses* („La dumneavoastră, un astfel de regim este util, fiindcă pune oamenii în mişcare şi face să avanseze lucrurile"). Era cât se poate de adevărat că acest regim nu se potrivea Occidentului. Comunismul din România era deosebit de pervers şi represiv: distanţându-se de Uniunea Sovietică după 1958, Dej şi Ceauşescu au scăpat şi de obligaţia de a copia destalinizarea şi reformele asociate cu epoca Hruşciov. Spre deosebire de alte state-satelit, România nu permitea nici un fel de opoziţie: intelectualii bucureşteni din anii '60, rupţi de propria societate, nu erau implicaţi în dezbaterile interne (care nu existau) şi trebuiau să se mulţumească cu lectura ultimelor *nouveaux romans* de la Paris şi cu participarea „prin procură" la o cultură franceză cosmopolită, cu care românii educaţi au pretins dintotdeauna că au o afinitate specială.

Dar, în loc să-i condamne pe dictatorii români, guvernele occidentale i-au încurajat frenetic. După ce România a încălcat veto-ul sovietic, recunoscând oficial Republica Federală a Germaniei în ianuarie 1967, relaţiile s-au ameliorat şi mai mult: sosit la Bucureşti în august 1969, Richard Nixon era primul preşedinte american care vizita un stat comunist. Comunismul naţional – „o fi el comunist, dar e de-al nostru" – a dat roade în cazul lui Ceauşescu: România a fost primul stat din Pactul de la Varşovia care a semnat Acordul General pentru Tarife şi Comerţ (1971), a aderat la Banca Mondială şi la Fondul Monetar Internaţional (1972), a încheiat acorduri comerciale preferenţiale cu Comunitatea Europeană (1973) şi a primit de la americani clauza naţiunii celei mai favorizate (1975)[6].

Ceea ce vedeau diplomaţii străini în autocraţii antisovietici de la Bucureşti erau germenii unui nou Tito: stabil, docil şi mai interesat de puterea locală decât de agitaţia internaţională. Cel puţin într-un sens aveau dreptate. Tito şi Ceauşescu, la fel ca şi Kádár şi conducerea neostalinistă din RDG, au trecut cu succes hopul anilor '60. Fiecare în felul său a reuşit să-şi consolideze autoritatea şi controlul în ţară, menţinând în acelaşi timp cel puţin un *modus vivendi* cu Moscova. Liderii comunişti din Varşovia şi Praga nu se puteau lăuda cu acelaşi succes.

* * *

Deznodământul paşnic al revoltelor poloneze din 1956 a avut preţul său. Deşi instituţiile şi scriitorii catolici erau îngăduiţi în Polonia lui Gomułka, opoziţia în interiorul partidului era sever limitată. Partidul Muncitoresc Unit polonez rămânea

6. Richard Nixon nu era însă ultimul american sedus de dictatorul român. Impresionat de Nicolae Ceauşescu în cursul unei vizite în România în 1978, senatorul George McGovern îl lăuda pe „unul dintre liderii mondiali ai dezarmării", iar în septembrie 1983, când groaznicul adevăr despre regimul ceauşist era deja cunoscut, vicepreşedintele George Bush l-a numit, memorabil, „unul dintre comuniştii buni ai Europei".

profund conservator, deşi evitase epurările violente din vremea lui Stalin. Temându-se că tulburările din 1956 s-ar putea repeta, conducerea trata criticile aduse liniei partidului ca pe o ameninţare directă la adresa monopolului său politic. Rezultatul a fost o frustrare profundă în rândul intelectualilor „revizionişti" nu doar la adresa regimului, dar şi a treburilor neterminate din octombrie, când şansa unei noi direcţii fusese ratată.

În vara anului 1964, doi studenţi de la Universitatea din Varşovia, Jacek Kuroń şi Karel Modzelewski, au schiţat o critică academică a sistemului politic şi economic din Polonia populară. Deşi disertaţia lor era impecabil marxistă în ton şi conţinut, ei au fost excluşi din partid şi din Uniunea Tineretului Socialist şi denunţaţi în cercurile oficiale pentru propagandă împotriva partidului. În replică, ei au publicat o „Scrisoare deschisă Partidului", înaintată secţiei de partid de la Universitatea din Varşovia în martie 1965. În scrisoare, autorii înfăţişau un regim birocratic, absolutist, surd la interesele tuturor în afară de elita conducătoare pe care o servea, guvernând incompetent o populaţie muncitorească sărăcită şi cenzurând orice critică sau comentariu. Singura speranţă a Poloniei, conchideau Kuroń şi Modzelewski, era o revoluţie autentică, bazată pe consilii muncitoreşti, libertatea presei şi desfiinţarea poliţiei politice.

La o zi după prezentarea *Scrisorii*, cei doi au fost arestaţi şi acuzaţi de subminarea statului. Pe 19 iulie 1965, ei au fost condamnaţi la trei ani, respectiv trei ani şi jumătate de închisoare. Autorităţile au fost influenţate mai ales de termenii impecabil marxişti ai criticii lor, de uzul eficace al statisticilor sociale pentru a demonstra slaba performanţă economică a regimului şi de apelul la o revoluţie muncitorească pentru a înlocui actuala dictatură birocratică (influenţă neotroţkistă ce agrava situaţia autorilor[7]). Mai presus de orice, partidul era pornit exact împotriva acestei combinaţii de diagnostic intelectual şi acţiune proletară la care instiga scrisoarea lui Kuroń şi Modzelewski.

Acest scandal a stârnit o reacţie sinceră în universitate. Procesul secret al celor doi studenţi a fost un şoc ; s-a cerut nu numai eliberarea lor, ci şi publicarea *Scrisorii* şi a lucrării anterioare. Savanţi consacraţi le-au luat apărarea. Leszek Kolakowski, profesor de filosofie la Universitatea din Varşovia, se adresa anul următor studenţilor de la Institutul de Istorie la la sesiunea plenară prilejuită de cea de-a X-a aniversare a Partidului Comunist Polonez din octombrie 1956. Toamna anului 1956 a fost o ocazie ratată, a explicat el. Zece ani mai târziu, în Polonia domneau privilegiile, ineficienţa şi cenzura. Comuniştii pierduseră pulsul naţiunii, iar reprimarea lui Kuroń, a lui Modzelewski şi a criticilor formulate de ei indica declinul partidului – şi al ţării.

Kolakowski, după obicei, a fost exclus din partid ca „burghez-liberal", deşi colegii lui de la Universitatea din Varşovia au amintit cu vitejie titlurile sale de noblеţe marxiste, recunoscute pe plan internaţional. Douăzeci şi doi de scriitori şi intelectuali comunişti de marcă au scris Comitetului Central în apărarea „tovarăşului Kołakowski", exponent al unei „culturi şi democraţii socialiste libere şi autentice". Au fost şi ei excluşi din partid. În primăvara anului 1967, o conducere poloneză neîndemânatică, înverşunată de criticile stângii, reuşise astfel să coaguleze o veritabilă opoziţie intelectuală ;

7. Traducerea franceză a *Scrisorii deschise* care a circulat în Paris anul următor era distribuită de *Jeunesse Communiste Révolutionnaire*, o organizaţie troţkistă.

Universitatea din Varșovia a devenit un centru al revoltei studențești – în numele libertății de expresie și în apărarea profesorilor lor persecutați.

Problema liberei exprimări la Universitatea din Varșovia s-a complicat și mai mult în ianuarie 1968. De la sfârșitul lui noiembrie 1967, la teatrul universității se juca piesa lui Adam Mickiewicz *Amurgul strămoșilor*. Scrisă în 1832, dar periculos de actuală (ea înfățișa rebelii din secolul al XIX-lea luptând împotriva asupririi), piesa a atras un public vioi și remarcabil de implicat. În ianuarie, autoritățile au anunțat că spectacolele trebuie anulate. După ultima reprezentație, sute de studenți au mărșăluit spre monumentul lui Mickiewicz din capitala Poloniei, denunțând cenzura și cerând un „teatru liber". Doi dintre studenți, Henryk Szlajfer și Adam Michnik, au relatat situația corespondentului *Le Monde* din Varșovia, iar reportajul acestuia a fost transmis de „Europa Liberă". Michnik și colegii lui au fost excluși prompt din universitate.

A urmat, în replică, un val de petiții studențești către parlamentul polonez, expresii de simpatie emise de filiala din Varșovia a Asociației Scriitorilor Polonezi și discursuri ținute de Kołakowski și de alți profesori și scriitori remarcabili în apărarea studenților. Un scriitor a denunțat public tratamentul aplicat de comuniști culturii, numindu-l „dictatura proștilor". La 8 martie, un miting studențesc de protest organizat la Universitatea din Varșovia împotriva excluderii lui Michnik și Szlajfer a fost dispersat violent de poliție. Au urmat, după trei zile, demonstrații studențești în toată țara și o grevă la aceeași Universitate din Varșovia. În cercurile neostaliniste din partid au început discuții sinistre despre pierderea controlului, iar unii chiar au anunțat la Moscova pericolul „revizionismului" în stil cehoslovac.

Regimul Gomułka a contraatacat decisiv. Greva și protestele aferente au fost înăbușite cu o violență considerabilă – un membru al Biroul Politic și doi miniștri importanți chiar au demisionat în semn de protest. Alți 34 de studenți și 6 profesori (inclusiv Kołakowski) au fost dați afară din universitate. Mai târziu, când Primăvara de la Praga a fost înăbușită în Cehoslovacia vecină (vezi paginile următoare), autoritățile i-au arestat pe cei care organizau proteste și petiții împotriva invaziei sovietice și i-au adus în fața instanței judecătorești. Într-o lungă serie de procese desfășurate din septembrie 1968 până în mai 1969, studenții și alți intelectuali din Varșovia, Wrocław, Cracovia și Łódź au primit între șase luni și trei ani de detenție pentru „participare la acțiuni secrete", „distribuția de publicații împotriva statului" și alte delicte. Cele mai aspre sentințe au fost date celor ca Adam Michnik, Jan Litinski sau Barbara Toruńczyk, care participaseră și la primele proteste studențești.

Un număr disproporționat de studenți și profesori arestați, expulzați și închiși în Polonia în perioada 1967-1969 erau de origine evreiască, și asta nu era o coincidență. Încă de când Gomułka revenise la putere în 1956, aripa conservatoare (neostalinistă) a Partidului Comunist Polonez căuta un pretext să anuleze liberalizările introduse de el, chiar și pe cele mai modeste. Sub conducerea lui Mieczysław Moczar, ministrul de Interne, această opoziție intrapartinică se coagulase în jurul cauzei antisemite.

De la moartea lui Stalin până în 1967, antisemitismul – deși endemic în Europa de Est și Uniunea Sovietică – nu a făcut parte din retorica oficială comunistă. După război, mai toți evreii din estul Europei emigraseră spre vest sau în Israel. Dintre cei rămași, mulți au fugit, dacă au putut, pentru a scăpa de persecuțiile din ultimii ani ai

lui Stalin. Mai existau comunităţi substanţiale în Polonia şi (mai ales) Ungaria, dar cei mai mulţi dintre membrii acestora nu erau practicanţi şi, de obicei, nu se considerau deloc evrei. Unii dintre cei născuţi după război nici nu ştiau că sunt evrei – din prudenţă, părinţii lor preferau să-şi facă uitată originea[8].

Mai ales în Polonia, numeroşii comunişti evrei – unii cu funcţii de partid, alţii activând în universităţi sau având profesii liberale – erau indiferenţi faţă de propria origine, iar unii, suficient de naivi încât să creadă că indiferenţa lor e împărtăşită de toţi polonezii. Dar ei reprezentau o ţintă irezistibilă pentru oricine urmărea accesul la putere în cadrul partidului şi popularitatea demagogică în ţară[9]. Nu lipsea decât ocazia, oferită în iunie 1967 de „războiul de şase zile" dintre Israel şi vecinii săi arabi. Sprijinul sovietic pentru cauza arabă a autorizat critici deschise la adresa Israelului, sionismului – şi a evreilor.

Într-un discurs din 19 iunie 1967, condamnându-i pe cei care sprijiniseră Israelul în conflictul recent, Gomułka îi confunda fără jenă pe oponenţii săi evrei cu statul sionist: „Doresc să anunţ că nu-i vom împiedica pe cetăţenii polonezi de naţionalitate evreiască să se întoarcă [*sic*] în Israel, dacă aşa vor. Poziţia noastră e că fiecare cetăţean polonez trebuie să aibă o ţară: Polonia populară... Cei care se simt vizaţi de aceste cuvinte, indiferent de naţionalitate, vor şti să tragă concluziile. Nu vrem o a Cincea Coloană la noi în ţară". Referinţa la evrei ca la a Cincea Coloană a Poloniei a fost transmisă la radio şi televiziune şi auzită de milioane de polonezi. Mesajul era clar.

Nu era limpede dacă Gomułka îşi exprima propriile păreri, căuta ţapi ispăşitori pentru eşecul măsurilor din ultimul deceniu sau doar anticipa tentativa lui Moczar de a-l detrona şi decisese să le-o ia înainte opozanţilor stalinişti. Dar hotărârea lui a avut consecinţe dramatice. Autorităţile poloneze au dezlănţuit un val de atacuri la adresa evreilor: în toată Polonia, dar mai ales în partid şi în instituţiile universitare. Activiştii diseminau zvonul că penuria economică şi celelalte probleme erau lucrătura comuniştilor evrei. Se făceau distincţii făţişe între comuniştii „buni", care slujeau cauza poloneză, şi ceilalţi (evrei), care serveau alte interese.

În 1968, părinţii şi rudele studenţilor evrei arestaţi sau daţi afară şi-au pierdut şi ei slujbele în partid sau posturile universitare. Procurorii erau foarte atenţi la numele şi originea studenţilor şi profesorilor care compăreau în faţa tribunalului – lucru ştiut de la cazul Slánský şi alte procese din anii '50, dar o premieră în Polonia comunistă. La apogeul excitaţiei antisemite, ziarele îi identificau pe evrei după criterii extrase direct din Legile de la Nürnberg – deloc surprinzător, dacă ne gândim la fasciştii polonezi reciclaţi din aripa stalinistă a partidului aflat la putere.

Evreii erau acum poftiţi să părăsească ţara. Mulţi s-au conformat, în condiţii umilitoare şi cu mari sacrificii personale. Din cei 30.000 de evrei rămaşi în Polonia,

8. Din cei aproximativ 30.000 de evrei care trăiau în Polonia la jumătatea anilor '60, numai 7.500 aparţineau organizaţiilor evreieşti oficiale.
9. În 1966, o ediţie poloneză a celebrului fals antisemit *Protocolul Înţelepţilor Sionului* circula neoficial în cercurile de partid, universităţi şi armată.

circa 20.000 au plecat în 1968-1969; au rămas doar câteva mii, în special bătrânii și tineretul – inclusiv Michnik și colegii lui studenți, care își executau sentințele. Printre cei care au profitat de aceste tulburări se numărau Moczar și suporterii săi, care au preluat funcții de partid și de stat rămase vacante după plecarea evreilor. Perdanții, pe lângă evreii polonezi, au fost: instituțiile educative ale țării (care au pierdut mulți savanți și profesori eminenți, inclusiv pe Kołakowski, care nu era evreu, dar care era căsătorit cu o evreică), Gomułka, realizând într-un târziu ce cutie a Pandorei deschisese, fiind înlăturat el însuși doi ani mai târziu, și Polonia însăși, a cărei reputație internațională era din nou indisociabilă – pentru mulți ani de acum înainte – de victimizarea minorității evreiești.

Ușurința relativă cu care conducătorii Poloniei au putut să-i izoleze și să-i distrugă pe protestatarii din universitate se datorează faptului că reușiseră să-i separe pe intelectuali, cu problemele lor, de restul națiunii – strategie în care antisemitismul s-a dovedit foarte util. Poate și studenții erau parțial responsabili: mai cu seamă la Universitatea din Varșovia, rolurile proeminente în proteste și demonstrații au fost asumate de fiii și fiicele nomenclaturiștilor polonezi, iar obiectivele lor principale erau libertatea de exprimare și drepturile politice. Cum s-au grăbit să remarce adversarii săi neostaliniști, inteligheția disidentă din Varșovia nu se prea sinchisea de grijile cotidiene ale populației muncitoare. La rândul său, poporul polonez a răspuns cu indiferență studiată la persecuția studenților, a evreilor și mai ales a studenților evrei.

Doi ani mai târziu, în 1970, când guvernul a mărit prețul alimentelor cu 30%, iar muncitorii din șantierul naval de la Gdańsk au intrat în grevă, complimentul le-a fost întors în mod tragic, deși neintenționat: nimeni nu le-a susținut cauza. Dar lecția acestor ani – dacă muncitorii și intelectualii din Polonia voiau să țină piept partidului, ei trebuiau să-și depășească indiferența reciprocă și să formeze o alianță politică – a fost în timp asimilată și aplicată cu un efect răsunător de nimeni altcineva decât Adam Michnik și Jacek Kuroń. Cel puțin în această privință, anul 1968 a avut în Polonia o consecință pozitivă, deși decalată. Nu același lucru se putea spune despre Cehoslovacia învecinată.

La începutul anilor '60, Cehoslovacia era un hibrid, prinsă în tranziția dureroasă de la stalinismul național la comunismul reformist. Procesele-spectacol și epurările din anii '50, ajunse cu întârziere la Praga, au avut un impact mai amplu și mai durabil decât oriunde. Nu s-a produs o rotație a vechii elite staliniste, nu au existat un Gomułka sau un Kádár ceh. Vechea gardă a rămas pe poziții. S-au creat două comisii pentru investigarea proceselor: prima și-a desfășurat activitatea în perioada 1955-1957, a doua în 1962-1963. Scopul ambelor comisii era să recunoască întrucâtva crimele din trecutul recent al partidului, fără a slăbi controlul asupra prezentului.

Pe termen scurt, acest obiectiv a fost atins. Victimele proceselor staliniste au fost eliberate și reabilitate – în multe cazuri, la ordinul acelorași politicieni, judecători, procurori și anchetatori care îi condamnaseră. Foștii prizonieri au primit înapoi carnetul de partid, o sumă de bani, cupoane (pentru o mașină, de exemplu) și, în

unele cazuri, chiar apartamentul. Soţiile şi copiii lor puteau din nou să aibă serviciu şi să se ducă la şcoală. Dar, deşi recunoşteau concret nedreptăţile săvârşite în trecut, partidul şi conducerea din era stalinistă au rămas neschimbate şi pe poziţii.

Precum liderul comunist francez Maurice Thorez, prim-secretarul Antonín Novotný a aşteptat mulţi ani ca să afle exact din ce parte bate vântul, înainte de a urma exemplul lui Hruşciov şi a-l denunţa pe dictatorul sovietic. Experienţa cehă a terorii *staliniste la apogeul său era atât de recentă şi de brutală, încât şefii partidului ezitau* să admită şi cea mai mică „eroare", de teamă să nu provoace reacţii ce ar fi făcut să pălească evenimentele din 1956 din Polonia şi chiar Ungaria. Destalinizarea în *Cehoslovacia a fost aşadar deliberat amânată cât mai mult cu putinţă* – chiar monumentul lui Stalin de pe înălţimile din apropierea Pragăi, ca şi copia la scară mai redusă din capitala slovacă Bratislava au rămas intacte până în octombrie 1962[10].

Urmările revoluţiei sociale comuniste au fost resimţite în Cehoslovacia mai puternic decât oriunde, în mare măsură pentru că, aşa cum am văzut, era realmente o societate dezvoltată, burgheză – spre deosebire de celelalte ţări intrate pe orbita Uniunii *Sovietice. Principalele victime ale terorii staliniste în Cehoslovacia au fost intelectualii*, proveniţi de obicei din clasa de mijloc, în majoritate evrei. Alte segmente din societate au fost mai puţin afectate. O trăsătură distinctivă a anilor '50 în teritoriile cehe şi *slovace a fost mobilitatea socială ascendentă a muncitorilor sau, mai exact, mobilitatea* socială descendentă a tuturor celorlalţi. Procentul copiilor de muncitori în învăţământul superior cehoslovac a crescut de la mai puţin de 10% în 1938 la 31% în 1956 şi *aproape 40% în 1963. Distribuţia veniturilor în Cehoslovacia anilor '60 era cea mai* egalitaristă din Europa sovietizată.

Conducerea comunistă adusese astfel Cehoslovacia la „socialism deplin", după *cum proclama noua Constituţie din 1960. Însă această realizare a fost obţinută cu* preţul unei stagnări inacceptabile chiar şi după etalonul sovietic. De unde decizia organelor de partid, la al XII-lea Congres al Partidului, în decembrie 1962, de a *„adapta economia naţională" la stadiul avansat de dezvoltare socialistă a ţării* – cu alte cuvinte, de a accepta inevitabilul, permiţând un minimum de reforme nesocialiste pentru a revigora economia stagnantă. Însă schimbările propuse de Ota Šik şi de alţi *economişti reformişti din partid – cum ar fi corelarea primelor pentru muncitori cu un* procent din profitul fabricii, şi nu cu îndeplinirea normei sau a planului oficial – nu erau agreate de conservatorii din partid şi au fost adoptate abia după patru ani, la *al XIII-lea Congres.*

Dar, în acel moment, aşa cum partidul s-a temut dintotdeauna, reabilitările publice, recunoaşterea timidă a greşelilor lui Stalin şi perspectiva unor reforme economice *oricât de moderate aveau deja un efect combinat: contestarea mult mai energică a*

10. Novotný nu era singurul care se temea de un efect de bumerang. La 5 aprilie 1953, liderul comunist italian Palmiro Togliatti i-a scris în secret lui Novotný, rugându-l să amâne reabilitarea lui Slánský şi a altor victime până după apropiatele alegeri italiene. Cum înţelegea prea bine şeful PCI, cehii nu erau singurii care aveau motive să fie dezgustaţi de complicitatea liderilor lor la *mușamalizarea unui asasinat juridic pe scară largă cu doar* zece ani în urmă.

controlului exercitat de partid asupra vieții publice. Reformele economice începute în 1963 nu erau poate universal aclamate de muncitorii din uzine, dar printre scriitori, profesori, cineaști și filosofi posibilitatea unei eliberări din chingile staliniste a stârnit *o avalanșă de proteste și speranțe.*

Astfel, scriitorii au consacrat Conferința de la Liblice din 1963 lui Franz Kafka. Până atunci, acesta fusese un subiect tabu: Kafka era un evreu praghez care scria în *germană, ceea ce amintea de istoria trecută a Boemiei; mai grav, multe dintre* scrierile lui anticipau cu o acuitate jenantă logica regimurilor totalitare. Astfel, autorizația de a-l discuta pe Kafka părea să prevestească o liberalizare de anvergură a *discursului public: de la discuția scriitorilor interziși până la menționarea liderilor* asasinați nu era decât un pas. În aprilie 1963, Ladislav Novomeský, un scriitor slovac reabilitat, l-a menționat deschis și admirativ, la Congresul Scriitorilor Slovaci, pe *„prietenul și tovarășul" său Clementis, una dintre victimele procesului Slánský.* Dorința de a spune – de a vorbi despre trecut – era în centrul atenției, deși formulată încă într-un limbaj „revizionist" plin de precauție: când tânărul romancier Milan *Kundera a publicat un articol în periodicul cultural praghez Literární noviny în iunie* 1963, el susținea doar nevoia de a spune adevărul despre „devierile" staliniste în literatura cehă.

Dispoziția relativ liberală din acești ani era un ecou ceh întârziat la dezghețul lui Hrușciov. Deși, după lovitura de stat orchestrată de Brejnev, tonul se schimbase la Moscova, renașterea artistică în Cehoslovacia a continuat, stingherită doar de cenzură *și presiuni sporadice. Pentru străini, simptomul cel mai cunoscut era puzderia de* filme noi care abordau timid subiecte interzise până de curând – *Ostre sledované vlaky* (*Trenuri bine păzite*, 1966) de Jiří Menzel, care demonta delicat mitul comunist *central al rezistenței antinaziste în timpul războiului, îl avea drept coscenarist pe Josef* Škvorecký (autorul *Lașilor*, roman care, cu câțiva ani în urmă, consacrase o temă similară, suav schițată). Dar dramaturgii, poeții și romancierii – care erau adesea și *scenariști, ca în cazul lui Kundera – au jucat un rol și mai important.*

În 1966, Ludvík Vaculík a publicat *Securea*, lucrare de ficțiune bazată pe idealurile comuniste ale tatălui său – și pe deziluziile fiului. În 1967, alt scriitor, Ladislav *Mňačko, a publicat o critică usturătoare la adresa lui Novotný și a nomenclaturii de* partid, abia deghizată într-un roman cu titlu transparent, *Gustul puterii*. În același an, Kundera a publicat *Zert* (*Gluma*), un roman neoexistențialist și declarat autobiografic *despre generația stalinistă în Cehoslovacia. Acei ani, „era construcției socialismului"*, cum i se spunea oficial, deveniseră ținta predilectă a condamnărilor pronunțate de intelectuali: la al IV-lea Congres al Scriitorilor Cehoslovaci, în vara anului 1967, *Kundera, Vaculík, dramaturgul și poetul Pavel Kohout și tânărul dramaturg Václav* Havel au atacat conducerea comunistă de după război pentru dezastrul moral și material provocat. Ei doreau o întoarcere la moștenirea culturală și literară a Cehoslovaciei *și regăsirea locului „normal" al țării în centrul unei Europe libere.*

Atacul implicit la adresa conducerii *actuale* a Cehoslovaciei era evident pentru toată lumea. Kremlinul, după cum știm astăzi, urmărea deja situația de la Praga cu *presimțiri sumbre. Brejnev considerase dintotdeauna Cehoslovacia ca pe elementul* cel mai puțin stabil din punct de vedere ideologic al Pactului de la Varșovia. Tocmai

pentru că ştiau acest lucru, bătrânii staliniști din Castelul de la Praga ţineau morţiş la linia partidului. Dacă n-au suprimat pe loc opoziţia intelectuală apărută în 1967, asta nu înseamnă că nu au încercat. Dar erau împiedicaţi de două constrângeri: nevoia de a continua reformele economice recent implementate (ceea ce presupunea o anumită deschidere şi toleranţă faţă de opiniile divergente după modelul maghiar) şi dificultăţile apărute în Slovacia.

Ceho-Slovacia (cum i s-a spus iniţial) a fost dintotdeauna un stat problematic şi dezechilibrat. Minoritatea solvacă din sudul şi estul ţării era mai săracă şi mai rurală decât cehii din nord-vest. Eliberaţi de sub stăpânirea maghiară în 1918, slovacii erau rudele sărace în Cehoslovacia multietnică dintre cele două războaie mondiale, iar Praga nu-i trata întotdeauna bine. Astfel, mulţi politicieni slovaci au întâmpinat cu bucurie scindarea ţării în 1939 şi apariţia, sub oblăduirea naziştilor, a unui stat-marionetă „independent", cu capitala la Bratislava. Invers, cehii din Boemia şi Moravia, urbani şi preponderent social-democraţi, au fost cei care au votat pentru comunişti în alegerile postbelice, în timp ce slovacii catolici s-au opus sau au rămas indiferenţi.

Cu toatea acestea, Slovacia nu a dus-o rău sub comunism. Intelectualii slovaci au căzut victime epurărilor comuniste, fiind acuzaţi de naţionalism burghez sau de conspiraţie anticomunistă (sau ambele). Iar puţinii evrei slovaci care au supravieţuit sufereau alături de omologii lor din Cehia. Dar „naţionaliştii burghezi", comuniştii, evreii şi intelectualii erau mai puţin numeroşi în Slovacia şi mult mai izolaţi de restul societăţii. Majoritatea slovacilor erau săraci şi lucrau la ţară. Pentru ei, urbanizarea rapidă şi industrializarea din primul deceniu postbelic au adus avantaje reale. Spre deosebire de cehi, ei nu erau deloc nemulţumiţi de soarta lor.

Atmosfera din regiunea slovacă s-a schimbat subit după 1960. Noua Constituţie „socialistă" făcea şi mai puţine concesii iniţiativei sau opiniei locale decât cea dinainte; puţina autonomie acordată Slovaciei în reconstrucţia postbelică a ţării a fost anulată. Şi mai palpabilă era pentru slovaci stagnarea economică (în 1964, rata creşterii economice din Cehoslovacia era cea mai mică din blocul sovietic), care a afectat mai ales industria grea din centrul Slovaciei.

În ianuarie 1967, Novotný trebuia să iniţieze implementarea unor reforme economice pe care propriii experţi din partid le cereau de mult. Propunerile reformiştilor de a descentraliza procesul decizional şi de a mări autonomia locală fuseseră primite favorabil la Bratislava – deşi unele reforme, cum ar fi primele proporţionale cu profitul, nu-i ajutau cu nimic pe muncitorii necalificaţi din uzinele ineficiente ale Slovaciei. Dar instinctele îi spuneau lui Novotný să nu şubrezească deloc controlul deţinut de partid; el a propus amendamente la schimbările în cauză, cu scopul de a consolida instituţiile planificării centralizate. Sabotând propunerile lui Šik şi ale altor economişti din partid, el şi-a înstrăinat şi mai mult opinia publică slovacă. Comuniştii slovaci au început să discute despre federalizare, despre colaborarea anevoioasă cu bătrânii aparatcici de la Praga. Ca mulţi alţi nemulţumiţi – muncitori în construcţii, învăţători, oameni de serviciu, vânzătoare –, ei se simţeau nedreptăţiţi şi ignoraţi de majoritatea cehă. Se vorbea din nou de umilinţele de mult uitate dinaintea războiului şi de epurarea stalinistă a comuniştilor slovaci.

Între timp au apărut, pentru prima oară după o lungă pauză, tulburări de alt gen. La 31 octombrie 1967, un grup de studenţi de la Universitatea Tehnică din Praga au

organizat o demonstraţie de stradă în cartierul Strahov pentru a protesta împotriva întreruperii curentului electric în cămine, însă dorinţa lor de „mai multă lumină" a fost interpretată corect într-un sens mai larg decât cel strict casnic. „Evenimentele de la Strahov", cum au fost botezate mai târziu, au fost înăbuşite violent şi eficace de poliţie, dar ele au încărcat şi mai mult atmosfera momentului, sugerând că statul comunist nu era imun la dispoziţia rebelă a studenţilor din Vest.

Novotný, ca şi Gomułka în Polonia, nu ştia cum să răspundă acestor provocări. Privat de opţiunea antisemită, el i-a cerut ajutorul lui Brejnev pentru a înfrunta opoziţia locală. Sosit la Praga în decembrie 1967, liderul sovietic a dat doar recomandarea obscură ca preşedintele cehoslovac să facă ce crede de cuviinţă: „E treaba voastră". Colegii lui Novotný au profitat de ocazie: la 5 ianuarie 1968, Comitetul Central al Partidului Comunist Cehoslovac a ales un nou prim-secretar în persoana lui Alexander Dubček.

Noul şef era tânăr (avea 47 de ani, cu şaisprezece mai puţini decât Novotný), provenea din aripa reformistă a partidului şi, cel mai important, era slovac. Ca lider al Partidului Comunist Slovac în ultimii trei ani, el părea multora un candidat credibil pentru un compromis: un aparatcic comunist cu vechime, dar care va sprijini reforme şi va calma resentimentele slovace. Primii paşi ai lui Dubček păreau să confirme ipoteza: la o lună după numire, conducerea Partidului Comunist şi-a dat acordul neprecupeţit pentru programul de reformă economică. Stilul direct al lui Dubček avea succes la tineri, în timp ce loialitatea sa indiscutabilă faţă de partid şi „socialism" liniştea Kremlinul şi pe ceilalţi lideri comunişti care urmăreau situaţia cu îngrijorare.

Dacă cei din jur nu erau siguri de intenţiile lui Dubček e poate fiindcă nici el nu ştia sigur încotro să o apuce. La început, această ambiguitate l-a avantajat: diferite facţiuni s-au întrecut să-l sprijine şi să-i consolideze poziţia. După alegerea sa, la Praga au avut loc mitinguri care solicitau sfârşitul cenzurii, o mai mare libertate a presei, investigarea autentică a epurărilor din anii '50 şi a rolului jucat de vechea gardă din jurul lui Novotný (care a rămas preşedintele ţării, deşi pierduse funcţia de şef al partidului). Purtat de valul de optimism popular, Dubček a aprobat relaxarea cenzurii şi a început epurarea novotnienilor în partid şi în armata cehă.

La 22 martie, Novotný a fost nevoit să demisioneze din funcţia de preşedinte, fiind înlocuit după o săptămână de generalul Ludvík Svoboda. Cinci zile mai târziu, Comitetul Central a adoptat un Program de Acţiune care cerea un statut egal şi autonomie pentru Slovacia, reabilitarea victimelor trecutului şi „democratizarea" sistemului economic şi politic. Partidul promova acum oficial ceea ce Programul numea „un experiment unic al comunismului democratic": „socialismul cu faţă umană", cum i se spunea în popor. În timp (documentul menţiona o perioadă de tranziţie de zece ani), Partidul Comunist Cehoslovac avea să permită apariţia altor partide cu care va concura în alegeri adevărate. Nu erau idei originale, dar, afirmate public de organele oficiale ale unui Partid Comunist aflat la putere, ele au provocat un seism politic. Era începutul Primăverii de la Praga.

Evenimentele din primăvara şi vara anului 1968 din Cehoslovacia pivotau în jurul a trei iluzii contemporane. Prima, frecventă în ţară după ascensiunea lui Dubček şi mai ales după publicarea Programului de Acţiune, era că libertăţile şi reformele aflate

în discuţie puteau fi integrate în proiectul „socialist" (comunist). Ar fi greşit să credem, privind retrospectiv, că studenţii, scriitorii şi reformiştii din partid voiau „de fapt" să dea comunismul pe un capitalism liberal şi că entuziasmul lor pentru „socialismul cu faţă umană" era doar un reflex sau un compromis retoric. Dimpotrivă : ideea că exista o „a treia cale", un socialism democratic compatibil cu instituţii libere, care să respecte libertăţile individuale *şi* scopurile colective, aprinsese imaginaţia studenţilor cehi, ca şi pe cea a economiştilor maghiari.

Diferenţa dintre stalinismul discreditat al generaţiei Novotný şi idealismul reînnoit al erei Dubček era neîndoielnică – chiar şi pentru membrii de partid, sau mai ales pentru ei[11]. Cum afirma Jiří Pelikán în prefaţa la al treilea raport despre procesele politice cehe (comandat de Dubček în 1968 şi eliminat după căderea lui), „Partidul Comunist a câştigat un prestigiu şi o popularitate imense, poporul s-a declarat spontan în favoarea socialismului"[12]. Cam hiperbolic spus, dar nu complet străin de spiritul vremii. Lucru care alimenta, la rândul său, o a doua iluzie.

Cum poporul credea că partidul poate salva socialismul de propria-i istorie, conducerea partidului a ajuns şi ea să creadă că putea face acest lucru fără să piardă puterea. Încurajat de uriaşe demonstraţii publice de solidaritate şi afecţiune (mai ales de tradiţionalul 1 Mai), noul guvern instalat pe 18 aprilie, condus de Oldřich Černík, a renunţat practic la orice formă de control al opiniilor exprimate public. La 26 iunie a fost abolită cenzura din presă şi radioteleviziune. În aceeaşi zi s-a anunţat că Cehoslovacia urma să devină un veritabil stat federal, format dintr-o republică socialistă cehă şi o republică socialistă slovacă (era *singura* dintre reformele lui Dubček care a supravieţuit represiunii care a urmat, devenind lege pe 28 octombrie 1968).

Dar, după ce eliminase orice control asupra opiniei publice, conducerea comunistă era acum presată din toate direcţiile să continue în acelaşi spirit. De ce să aştepţi zece ani pentru alegeri libere şi deschise? Dacă tot fusese abolită cenzura, de ce să menţii proprietatea şi controlul oficial asupra mass-mediei? La 27 iunie, *Literární Listy* şi alte publicaţii cehe au tipărit manifestul „Două mii de cuvinte" de Ludvík Vaculík, adresat „muncitorilor, ţăranilor, funcţionarilor, artiştilor, cercetătorilor şi oamenilor de ştiinţă". El solicita restabilirea partidelor politice, constituirea unor comitete de cetăţeni pentru a apăra şi promova cauza reformei şi alte propuneri care luau iniţiativa schimbării din mâinile partidului. Bătălia încă nu era câştigată, avertiza Vaculík : reacţionarii din partid vor lupta pentru a-şi păstra privilegiile ; era menţionată chiar „intervenţia forţelor străine în dezvoltarea noastră". Presându-i să se mişte mai repede, poporul îi întărea pe reformiştii din Partidul Comunist.

Dubček a respins maifestul lui Vaculík şi sugestia făcută comuniştilor de a abandona monopolul puterii. Ca vechi comunist, el nu putea încuraja acest salt calitativ crucial („pluralism burghez") şi nici nu avea de ce. Pentru Dubček, partidul era singurul vehicul adecvat pentru transformări radicale, dacă se voia păstrarea atributelor vitale

11. În decembrie 1967, 16,9% dintre cetăţenii Cehoslovaciei erau membri de partid – cel mai mare procent din toate statele comuniste.

12. Jiří Pelikán (ed.), *The Czechoslovak Political Trials. The Suppressed Report of the Dubček Government's Commission of Inquiry, 1968* (Stanford, 1971), p. 17.

ale sistemului socialist. Cu cât partidul era mai popular, cu atât putea să facă mai multe schimbări în siguranţă. Dar, aşa cum manifestul lui Vaculík demonstra fără menajamente, popularitatea şi credibilitatea partidului depindeau de capacitatea sa de a face exact acele schimbări care riscau să-l scoată din joc. Falia dintre Partidul Comunist şi societatea deschisă se căsca acum în văzul tuturor.

Ceea ce a atras atenţia naţiunii, în vara anului 1968, asupra celei de-a treia iluzii şi cea mai periculoasă: convingerea lui Dubček că putea ţine Moscova la distanţă, că va reuşi să-i asigure pe camarazii sovietici că evenimentele din Cehoslovacia erau benigne – că aveau chiar de câştigat din popularitatea recentă a Partidului Comunist Cehoslovac şi din credinţa regăsită într-un proiect socialist întinerit. Dacă Dubček a făcut această eroare de calcul fatală, e fiindcă reformiştii cehi înţeleseseră greşit lecţia din 1956. Îi credeau că vina lui Imre Nagy fusese ieşirea din Pactul de la Varşovia şi declaraţia neutralităţii maghiare. Câtă vreme Cehoslovacia rămânea ferm în Pact şi era incontestabil aliata Moscovei, Brejnev şi colegii lui aveau să-i lase în pace.

Dar în 1968, Uniunii Sovietice îi păsa mai puţin de securitatea militară şi mai mult de faptul că partidul îşi pierdea monopolul. Încă de pe 21 martie, la o întâlnire a Biroului Politic sovietic, şeful Partidului Comunist din RSS Ucraineană, Petro Şelest, se plângea că exemplul cehoslovac e molipsitor: zvonurile de la Praga afectau negativ starea tineretului ucrainean, raporta el. Liderii polonez şi est-german le-au făcut reproşuri similare colegilor sovietici la întâlnirea din Dresda în aceeaşi lună (confruntându-se cu tulburări la el acasă, Gomułka era foarte enervat de criticile formulate public în Praga la adresa antisemitismului polonez). Fără ştirea Pragăi, şeful KGB Iuri Andropov afirma deja că ar putea fi nevoie de „măsuri militare concrete", iar în aprilie, ministrul sovietic al Apărării Andrei Gresko a fost autorizat discret să conceapă un plan de acţiune pentru operaţiuni militare în Cehoslovacia – prima variantă a viitoarei Operaţiuni „Dunărea".

Cu fiecare pas spre liberalizare făcut la Praga, Moscova era tot mai îngrijorată. Dubček şi-a dat fără îndoială seama: pe 4-5 mai, el şi alţi comunişti cehi au mers la Moscova, unde liderii din blocul sovietic li s-au plâns în fel şi chip despre evoluţiile din ţările lor. Deşi Dubček susţinea că partidul controlează în continuare totul şi că, oricât de liberă ar deveni exprimarea în Cehia, nu se punea problema ca ţara să-şi încalce obligaţiile frăţeşti, loialitatea armatei era acum pusă sub semnul întrebării, iar în presa necenzurată apăreau scrierile disidenţilor sovietici. Studenţii ruşi în vizită la Praga citeau şi auzeau oameni şi opinii interzise de mult acasă. Praga devenea o fereastră către Occident.

În iulie 1968, Moscova a ajuns la concluzia că evenimentele din Praga scăpaseră de sub controlul partidului – şi poate că aşa era. Într-o întâlnire a şefilor de partid din URSS, Polonia, RDG, Bulgaria şi Ungaria (dar nu şi Cehoslovacia), desfăşurată la Moscova pe 14 iulie, s-a hotărât ca o scrisoare amicală să fie trimisă Partidului Comunist Cehoslovac, avertizând asupra riscului unei contrarevoluţii şi prezentând măsurile care trebuiau luate: „Situaţia din Cehoslovacia periclitează interesele vitale comune ale altor ţări socialiste". Două săptămâni mai târziu, liderul ceh şi cel sovietic s-au întâlnit la frontieră, la Čierna nad Tisou, iar Dubček a încercat din nou să-l convingă pe Brejnev că Partidul Comunist nu îşi primejduia poziţia atunci când promova reforme, ba chiar îşi consolida sprijinul popular.

Nu numai că liderul sovietic nu a fost convins; el a plecat şi mai sceptic în privinţa viitorului lui Dubček. Pactul de la Varşovia a anunţat manevre iminente lângă frontiera cehă. Când Pactul de la Varşovia s-a reunit la Bratislava pe 3 august (întâlnire la care Ceauşescu a refuzat să participe), Brejnev a propus doctrina care îi va purta pe viitor numele: „Fiecare partid comunist e liber să aplice principiile marxism-leninismului şi socialismului în ţara sa, dar nu trebuie să se abată de la aceste principii dacă vrea să rămână un partid comunist... O verigă slabă în sistemul mondial al socialismului afectează direct toate ţările socialiste; ele nu pot rămâne indiferente".

E posibil ca această declaraţie, o afirmaţie voalată a dreptului Kremlinului de a lichida *preventiv* orice ameninţare la adresa socialismului în orice ţară socialistă, să-l *fi pus pe gânduri pe Dubček. Dar nu exista cale de întoarcere, aşa încât el a susţinut* în continuare că reformele interne nu ameninţau sistemul socialist. La 13 august, într-o conversaţie telefonică cu un Brejnev neîncrezător, Dubček s-a străduit să explice că încerca să suprime criticile populare la adresa Uniunii Sovietice, dar că „această problemă nu poate fi rezolvată printr-o directivă de sus". Poate ar fi fost de altă părere dacă ar fi ştiut că pe 3 august cinci colegi ai săi din Prezidiul cehoslovac înmânaseră în secret ruşilor o scrisoare ce detalia ameninţarea iminentă la adresa regimului comunist din Cehoslovacia, solicitând o intervenţie militară[13].

Decizia sovietică de a invada Cehoslovacia a fost luată oficial abia pe 18 august. Se pare că Brejnev a ezitat – intuind că, deşi victoria va fi uşoară, urmările s-ar putea dovedi problematice –, dar în scurt timp ea devenise inevitabilă. Liderii sovietici anticipau că la al XIV-lea Congres al Partidului Comunist Cehoslovac aripa reformistă va prelua definitiv puterea şi erau deja realmente înspăimântaţi de efectul contagios al *exemplului cehoslovac asupra vecinilor. Cum le spunea Gresko şefilor militari sovietici*, când le-a comunicat decizia invaziei: „Invazia va avea loc chiar dacă duce la un al treilea război mondial". Dar liderii sovietici ştiau foarte bine că nu exista un astfel de risc, şi nu doar fiindcă Statele Unite erau implicate până peste cap în Vietnam. Cu numai cinci săptămâni în urmă, Moscova şi Washingtonul semnaseră un Tratat de Neproliferare Nucleară: SUA nu avea de gând să pună în pericol un asemenea câştig de dragul câtorva milioane de cehi rătăciţi. Şi aşa, la 21 august 1968, 500.000 de soldaţi ai Pactului de la Varşovia – proveniţi din Polonia, Ungaria, Bulgaria, Republica Democrată Germană şi Uniunea Sovietică – au intrat în Cehoslovacia[14].

---

13. Cererea nu era chiar spontană. Cu două săptămâni înainte – la o întâlnire secretă de lângă lacul Balaton, în Ungaria, găzduită de János Kádár –, Vasil Bil'ak (unul dintre adversarii lui Dubček din conducerea Partidului Comunist Cehoslovac) a fost sfătuit de Şelest să trimită Moscovei o „scrisoare de invitaţie". Scrisoarea în cauză menţiona explicit „pierderea controlului" de către partid, probabilitatea unei „lovituri de stat contrarevoluţionare" şi „riscurile pentru socialism", după care solicita „intervenţia şi ajutorul neprecupeţit" al Moscovei. Se sfârşea astfel: „Vă cerem să trataţi declaraţia noastră cu maximă discreţie; de aceea, vă *scriem personal în limba rusă*".

14. Cum Ceauşescu a refuzat să participe la invazie sau să permită trupelor Pactului să traverseze teritoriul românesc, contingentul bulgar a fost dus pe calea aerului în Ucraina. Contribuţia lui nu prea justifica deranjul, dar era mai importantă nevoia de a împărţi responsabilitatea atacului între cât mai multe ţări înfrăţite.

Invazia a suscitat o oarecare rezistenţă pasivă şi destul de multe proteste stradale, mai ales la Praga, dar, la ordinul urgent al guvernului ceh, nu s-au înregistrat alte manifestări. Primirea ostilă a surprins Moscova, care fusese făcută să creadă că tancurile vor fi întâmpinate cu bucurie. După arestarea lui Dubček şi a câtorva colegi de vază, aceştia au fost duşi la Moscova şi obligaţi să semneze un document prin care renunţau la o parte din program şi agreau ocupaţia sovietică a ţării lor, iar Kremlinul a fost nevoit să accepte faptul că reformiştii se bucurau de sprijinul popoarelor ceh şi slovac şi le-a permis să rămână oficial la cârma ţării, cel puţin pentru moment. Era, evident, riscant să procedeze altfel.

Deşi înăbuşirea reformelor de la Praga – „normalizarea" – a început imediat. Următorul congres al partidului a fost contramandat, s-a reintrodus cenzura, iar implementarea Programului de Acţiune a fost abandonată. Mulţi lideri sovietici favorizau impunerea la Praga a unei dictaturi militare. Era nu numai preferinţa lui *Andropov şi Şelest, dar şi – fapt grăitor – a est-germanului Walter Ulbricht, bulgarului* Todor Jivkov şi polonezului Gomułka. Dar Brejnev a preferat să-l mai lase pe Dubček în funcţie câteva luni, să continue federalizarea ţării (pentru a-i separa pe slovaci, a căror doleanţă principală era satisfăcută, de cehi, care erau mai radicali) şi să vadă ce se întâmplă – menţinând trupele Pactului pe teritoriul cehoslovac, pentru orice eventualitate.

Au avut loc câteva demonstraţii studenţeşti în apărarea reformelor, iar în oraşele industriale din Boemia şi Moravia a apărut, pentru scurt timp, o reţea de consilii muncitoreşti după modelul celor maghiare din 1956 (la apogeu, în ianuarie 1969, acestea pretindeau că reprezintă o şesime din forţa de muncă a ţării, deşi în Slovacia erau foarte puţine). A mai fost sinuciderea lui Jan Palach, un student de 20 de ani de la Universitatea Carol care şi-a dat foc pe treptele Muzeului Naţional din Piaţa Wenceslas la Praga, în semn de protest faţă de invazia sovietică şi consecinţele ei. Palach a murit după trei zile în urma arsurilor, pe 19 ianuarie 1969. Funeraliile lui, desfăşurate pe 25 ianuarie 1969, au fost o ocazie de doliu naţional: pentru Palach şi pentru democraţia pierdută a Cehoslovaciei.

La următoarea ieşire în stradă a demonstranţilor pro-democraţie (după un meci în care Cehoslovacia a bătut Uniunea Sovietică la hochei pe gheaţă), Kremlinul a profitat de ocazie pentru a-l înlătura pe Dubček, înlocuit la 17 aprilie 1969 de unul dintre *foştii săi colegi, Gustáv Husák. Ca slovac şi fostă victimă a unui proces politic (în anii* lui Stalin fusese închis pentru „naţionalism"), Husák era candidatul ideal pentru a curăţa Cehoslovacia de erezia reformistă fără a fi acuzat de întoarcere la stalinism. Represiunea care a urmat a fost mai puţin demonstrativă, dar foarte eficace. Au fost evitate procesele publice, dar, în următorii doi ani, Partidul Comunist Cehoslovac a fost curăţat de elementele „nesănătoase" (nouă din zece excluşi erau cehi). Cei care fuseseră activi sau jucaseră un rol important în Primăvara de la Praga au fost „intervievaţi" şi puşi să semneze declaraţii prin care îşi renegau acţiunile şi condamnau reformele lui Dubček. Cei mai mulţi au semnat. Cei care au refuzat şi-au pierdut slujbele şi, împreună cu copiii şi rudele lor, au devenit paria ai societăţii. Victime predilecte au fost cei care, în partid sau în afara lui, fuseseră vizibili în ultimii ani:

jurnalişti, crainici, eseişti, romancieri, dramaturgi, regizori de film sau lideri ai studenţilor[15].

De urmărirea şi epurarea acestor intelectuali se ocupau funcţionari mărunţi, poliţişti şi activişti de partid – adesea chiar colegii victimelor. Scopul lor era să extragă confesiuni meschine, nu atât pentru a-şi incrimina victimele, cât pentru a le umili, făcându-le să participe astfel la autosubjugarea unei societăţi răzvrătite. Mesajul propagat era că ţara suferise în 1968 o psihoză în masă, că „falşi profeţi" exploataseră isteria aferentă şi că naţiunea trebuia readusă fără preget pe calea cea dreaptă, cu *zăhărelul bunurilor de consum şi cu biciul supravegherii permanente*.

Desigur, recursul la violenţă era o ameninţare neexplicită, dar faptul că era rar menţionat nu făcea decât să contribuie la umilinţa colectivă. Ca şi în 1938 şi 1948, Cehoslovacia era transformată din nou în complice la propria ei înfrângere. În 1972, poeţii şi dramaturgii curăţau cazane şi frecau geamuri; profesorii universitari mânuiau tesla, iar studenţii dificili erau pe drumuri; dosarele poliţiei erau pline de „confesiuni" utile, iar comuniştii reformişti fuseseră exilaţi sau reduşi la tăcere: „ordinea", cum scria o victimă a normalizării într-un eseu amar şi strălucit, fusese „restabilită"[16].

Unde de protest au traversat blocul comunist. La 25 august 1968, printre demonstranţii din Piaţa Roşie care protestau împotriva ocupaţiei Cehoslovaciei se aflau Pavel Litvinov (nepotul ministrului de Externe al lui Stalin) şi Larisa Daniel (soţia unui romancier sovietic aflat în închisoare). Unităţile militare est-europene implicate în invazia Cehoslovaciei fuseseră făcute să creadă că apărau ţara de invadatori vest-germani sau americani; unele dintre ele au trebuit retrase discret, fiindcă loialitatea lor (mai ales a trupelor maghiare staţionate în Slovacia) devenise îndoielnică. În Polonia, cum am văzut, evenimentele de la Praga au stimulat protestele studenţeşti şi, în acelaşi timp, au determinat guvernul să le pună capăt. În aprilie 1969, la Riga, capitala Lituaniei, studenta evreică Ilia Rips şi-a dat foc în semn de protest faţă de tratamentul aplicat lui Dubček de către sovietici. Cât despre cehi şi slovaci, care erau până atunci printre cele mai filoruse naţiuni din blocul comunist, ei s-au cantonat definitiv într-o supunere mohorâtă.

Dar toate acestea nu reprezentau un pericol. Mesajul Kremlinului fusese receptat: statele socialiste înfrăţite aveau o suveranitate limitată şi orice fisură în monopolul puterii deţinut de stat putea provoca o intervenţie militară. Pierderea popularităţii, acasă sau în străinătate, nu era un preţ prea mare pentru stabilitatea astfel garantată. După 1968, convingerea că Moscova nu va ezita să recurgă la forţă în caz de necesitate *garanta din nou siguranţa zonei sovietice. Dar nu mai era posibil (şi nici nu a mai fost* vreodată posibil) – iar aceasta a fost adevărata lecţie a anului 1968, mai întâi pentru cehi şi, cu timpul, pentru toţi ceilalţi – să pretinzi că un regim comunist se baza pe adeziunea poporului, pe legitimitatea unui partid reformat sau chiar pe lecţiile istoriei.

15. După 1989 s-a aflat că poliţia secretă cehă înfiinţase în anii normalizării o unitate specială care monitoriza evreii: un ecou al Cehoslovaciei trecute şi al Poloniei contemporane. Autorităţilor nu le-a scăpat faptul că, dintre colegii lui Dubček, unul singur a refuzat să semneze documentul de la Moscova prin care îşi repudia acţiunile. Era František Kriegel – singurul evreu din grup.

16. Milan Šimečka, *Obnoveni pořádku* (*Restabilirea ordinii*, Bratislava, 1984 – în samizdat). Optzeci de mii de cehi şi slovaci au fugit din ţară după invazia sovietică.

La Praga, strivirea mişcării reformiste a lăsat un gust extrem de amar. Mulţi dintre cei mai zeloşi „normalizatori" fuseseră, cu numai câteva luni în urmă, cei mai zgomotoşi adepţi ai lui Dubček – „abia după Primăvara de la Praga din 1968", scria Zdeněk Mlynář, unul dintre reformiştii de la vârful Partidului Comunist, „am început să vedem cine e fiecare". Uşurinţa aparentă cu care mai întâi Dubček, apoi partidul şi, în cele din urmă, întreaga societate s-au înclinat în faţa stăpânilor sovietici şi a executanţilor locali nu era doar umilitoare (comparaţiile cu Ungaria anului 1956 nu erau deloc flatante); ea învăluia retrospectiv în scepticism idealurile şi speranţele din era reformei.

Amintindu-şi de 21 august 1968, când trupele Armatei Roşii au descins într-o întâlnire a şefilor de partid cehi şi câte un soldat s-a postat în spatele fiecărui membru al Biroului Politic, Mlynář relata cum, „în acel moment, concepţia despre socialism ţi se estompează. Dar în acelaşi timp eşti conştient că ea are legătură directă cu arma automată care te împunge în spate". Această legătură a marcat un punct de cotitură definitiv în istoria comunismului, mai mult chiar decât tragedia maghiară din 1956.

Iluzia că era posibil să reformezi comunismul, că stalinismul fusese o direcţie greşită, o greşeală care mai putea fi corectată, că idealurile fundamentale ale pluralismului democratic ar putea cumva deveni compatibile cu structurile marxismului colectivist – această iluzie a fost strivită de tancuri, o dată pentru totdeauna, la 21 august 1968. Alexander Dubček şi Programul lui de Acţiune nu erau un început, ci un sfârşit. Radicalii sau reformiştii nu vor mai apela niciodată la partidul aflat la putere pentru a-şi realiza aspiraţiile sau executa proiectele. Comunismul din Est s-a mai ţinut o vreme pe picioare, sprijinit de o alianţă neverosimilă de fonduri străine şi baionete ruseşti. Carcasa putredă a fost scoasă din scenă abia în 1989, dar comunismul îşi *dăduse duhul cu douăzeci de ani înainte: la Praga, în august 1968.*

Anii '60 s-au sfârşit rău pretutindeni. Încheierea unui lung ciclu postbelic de prosperitate şi dezvoltare a disipat retorica şi proiectele Noii Stângi; accentul optimist pe alienarea postindustrială şi dezumanizarea vieţii moderne va fi înlocuit curând de grija slujbei şi a salariului[17]. În Est, mesajul anilor '60 a fost că nimic nu se putea face „în interiorul sistemului"; nici în Vest nu exista o alegere mai bună. De ambele părţi ale Cortinei de Fier, iluziile au fost spulberate. Numai cei cu adevărat radicali şi-au menţinut decizia de a rămâne în afara consensului politic – angajament care, în Germania şi Italia, ca şi în Statele Unite şi America Latină, i-a împins la clandestinitate, violenţă şi crimă.

Pe termen scurt, realizările practice ale anilor '60 păreau destul de firave. Vârsta legală pentru dreptul la vot a devenit 18 ani: mai întâi în Marea Britanie, apoi în celelalte ţări. Universităţile au încercat, cu mai mult sau mai puţin succes, să-şi

17. *Generaţia baby-boom nu a dus niciodată lipsă de locuri de muncă. Generaţia următoare* însă, formată din cei născuţi după 1953, a intrat pe piaţa muncii exact când slujbele erau din ce în ce mai greu de găsit. Nu e de mirare că politica acestei generaţii a fost cu totul alta.

modernizeze programa şi dotările, adoptând o atitudine deschisă faţă de cererile studenţilor. În cursul deceniului următor a fost facilitat peste tot accesul la divorţ, avort şi contracepţie, iar restricţiile asupra vieţii sexuale – în vorbă sau în faptă – au dispărut. Prin *Statuto dei lavoratori* din mai 1970, lucrătorii italieni au câştigat dreptul la protecţie împotriva concedierii nejustificate. Laolaltă, astfel de schimbări constituie o transformare culturală implicită a societăţii europene; nu era însă tocmai „revoluţia" la care ţinteau sloganurile şi faptele generaţiei 1968[18].

Acea revoluţie fusese de la început condamnată la pieire. Mişcările care pretindeau că dispreţuiesc şi detestă „cultura consumului" au fost ele însele, de la început, un obiect de consum cultural, reflectând o disjuncţie mai amplă între practică şi teorie. La Paris sau Berlin, cei care îşi declarau agresiv intenţia de a „schimba lumea" erau adesea oamenii cei mai acaparaţi de obsesii locale şi chiar corporale – anticipând politica solipsistă din deceniul ce va urma – şi absorbiţi de contemplarea efectului produs. „Şaizecismul" devenise un obiect de cult chiar înainte ca deceniul să ia *sfârşit*.

Dar dacă anii '60 par să se fi încheiat în umbră, fără a lăsa multe moşteniri durabile, e tocmai pentru că schimbările aduse de ei erau *atât de* ample, încât păreau fireşti şi, la începutul deceniului următor, deja perfect normale. La începutul anilor '60, Europa era condusă de (şi aparent pentru) bătrâni. În dormitor, în familie, pe străzi, în instituţiile de învăţământ, la locul de muncă, în media sau în politică, autoritatea nu era pusă sub semnul întrebării. Însă zece ani mai târziu, bătrânii (Churchill, Adenauer, de Gaulle) erau morţi. Autoritatea se estompase în cele mai multe sfere ale vieţii sociale sau exista numai pentru a fi încălcată. În anumite locuri – Franţa, Italia – tranziţia a fost absolut spectaculoasă. În altele – Marea Britanie, poate – tranziţia a durat ani de zile, iar amploarea ei s-a văzut abia mai târziu[19].

Ideea că anii '60 erau o epocă de înaltă conştiinţă politică a fost una dintre amăgirile vremii. „Toată lumea" (sau cel puţin toţi cei care aveau sub 25 de ani, frecventau o instituţie de învăţământ şi erau atraşi de ideile radicale) era în stradă, mobilizată pentru o cauză. Deflaţia de cauze şi demobilizarea din deceniile următoare conferă, retrospectiv, un aer de eşec acestui deceniu de activitate politică frenetică. Dar în anumite privinţe importante, anii '60 au fost o perioadă vitală, exact din motivul contrar: au reprezentat un moment în care europenii din ambele jumătăţi de continent au amorsat abandonul definitiv al politicii ideologice.

Aşadar, departe de a reînvia tradiţia revoluţionară, cu simbolurile şi limbajul ei pe care se zbăteau să le resusciteze, sloganurile şi proiectele generaţiei şaizeciste au fost,

18. Tulburările din anii '60 au inaugurat o transformare politică autentică numai în Spania, unde ciclul de protest social s-a prelungit până la mijlocul anilor '70, alimentând apoi *mişcarea pentru restaurarea democraţiei parlamentare – o istorie care face obiectul* capitolului XVI.

19. Afacerea Profumo din 1963 – un scandal delicios de complex, cu toate ingredientele: sex, rasă, droguri, clasă, politică şi spioni, care a acaparat Marea Britanie luni de zile – ar fi fost de neconceput cu câţiva ani mai târziu. O elită pierdută şi erorile ei au continuat poate să suscite un soi de interes politicios, dar după anii '60 ele nu mai puteau *şoca*.

după cum constatăm astăzi, cântecul ei de lebădă. În Europa de Est, interludiul „revizionist" și deznodământul său tragic au pus cruce ultimelor iluzii despre marxism ca practică. În Vest, teoriile marxiste și paramarxiste s-au înălțat în sfera ideilor, pierzând legătura cu realitatea locală și descalificându-se astfel pentru viitor din orice dezbatere publică serioasă. În 1945, dreapta radicală se autodiscreditase ca vehicul legitim al exprimării politice. În 1970, stânga radicală avea toate datele să o ajungă din urmă. *Ciclul celor 180 de ani de politică ideologică din Europa se apropia de sfârșit*

PARTEA A TREIA

Actul final : 1971-1989

XIV

Speranţe risipite

Dolarul e moneda noastră, dar problema voastră.

John Connally, secretarul Trezoreriei Statelor Unite (1971)

Poate că nu e drept să ucizi, dar uneori n-ai de ales.

Gerry Adams

Moartea unui muncitor atârnă greu ca o stâncă; a unui burghez e uşoară ca fulgul.

Mao Zedong

Rămâne ceasul cel de plumb
Deşi trecut, mereu în gând.

Emily Dickinson

Punk-ul pare inventat pentru adepţii teoriei culturale – şi, într-un fel, chiar a fost.

Robert Hewison

Nici nu se stinsese bine efervescenţa anilor '60 şi complexul de factori care o făcuse posibilă a dispărut pentru totdeauna. În numai trei ani de la sfârşitul celui mai prosper deceniu din istoria umanităţii, explozia economică postbelică se terminase. Celor „treizeci de ani glorioşi" le-au urmat, în Europa de Vest, o eră a inflaţiei monetare, cu rate de creştere tot mai mici, şomaj pe scară largă şi nemulţumiri sociale. Majoritatea radicalilor şaizecişti au abandonat „Revoluţia", preocupaţi mai degrabă să-şi găsească un loc de muncă. Câţiva au optat pentru confruntarea violentă: pagubele provocate – şi reacţia pe care gesturile lor au stârnit-o autorităţilor – au iscat discuţii nervoase despre starea „neguvernabilă" a societăţilor vestice. Îngrijorarea era exagerată: supuse la stres, instituţiile occidentale s-au dovedit mai rezistente decât îşi imaginaseră unii şi alţii. Dar întoarcerea la optimismul – sau iluziile – primelor decenii de după război devenise imposibilă.

Ritmul mai lent al dezvoltării abia începuse să se simtă, când două şocuri externe au frânat brutal economia occidentală. La 15 august 1971, preşedintele american Richard Nixon a anunţat decizia unilaterală a ţării sale de a renunţa la sistemul ratelor fixe de schimb. Dolarul american, stâlpul sistemului monetar internaţional de la Bretton Woods încoace, urma să fluctueze liber în funcţie de celelalte valute. Această decizie s-a luat pe fondul uriaşei poveri militare a războiului din Vietnam şi al unui deficit bugetar federal în creştere. Dolarul era legat de preţul aurului, iar Washingtonul se temea că posesorii străini de valută americană (inclusiv băncile centrale europene) vor încerca să schimbe dolarii pe aur, epuizând rezervele americane[1].

Decizia de a lăsa cursul dolarului să fluctueze nu era iraţională din punct de vdere economic. După ce preferaseră să ducă un costisitor război de uzură de cealaltă parte a globului, suportându-l din împrumuturi, Statele Unite nu puteau, evident, să menţină la infinit dolarul la un curs fix, tot mai supraevaluat. Gestul americanilor a fost totuşi un şoc. Dacă dolarul avea să fluctueze, acelaşi lucru urma să se întâmple şi cu valutele europene, caz în care toate certitudinile laborios construite prin sistemele monetare şi comerciale postbelice erau puse sub semnul întrebării. Sistemul cursului de schimb fix, creat înainte de sfârşitul celui de-al doilea război mondial ca prim pas spre o reţea controlată a economiilor naţionale, fusese încheiat. Ce avea să-i urmeze?

După câteva luni de confuzie, două devaluări succesive ale dolarului şi „deriva" monedei britanice în 1972 (care a pus capăt, într-un târziu, rolului vechi şi împovărător de „rezervă" internaţională valutară deţinut de lira sterlină), o conferinţă desfăşurată la Paris în martie 1973 a îngropat oficial aranjamentele financiare edificate cu atâta caznă la Bretton Woods şi a decis să înfiinţeze în loc un sistem nou de cursuri de schimb variabile. Cum era de aşteptat, preţul acestei liberalizări a fost inflaţia. În urma deciziei americane din august 1971 (urmată de căderea dolarului), guvernele europene au adoptat măsuri deliberat stimulative în încercarea de a preveni o scădere economică: au facilitat creditele, au permis creşterea preţurilor interne şi devalorizarea propriilor monede.

În condiţii normale, această inflaţie „keynesiană" controlată ar fi avut succes: Germania de Vest era singura ţară în care exista o aversiune istorică înrădăcinată faţă de ideea inflaţiei preţurilor. Dar incertitudinea creată de retragerea Americii din sistemul de denominare în dolari a încurajat speculaţia cu valute, pe care acordurile internaţionale asupra regimului de rate variabile nu o puteau limita. Lucru care a subminat la rândul său efortul guvernelor individuale de a manipula ratele locale ale dobânzii şi de a menţine valoarea monedei naţionale. Valutele au căzut. Şi, pe măsură ce ele se prăbuşeau, a crescut costul importurilor. Între 1971 şi 1973, preţul mondial al produselor (în afară de combustibil) a crescut cu 70%, cel al alimentelor cu 100%. Iar când economia internaţională se afla deja în această situaţie instabilă, a fost lovită de primul din cele două şocuri ale petrolului din anii '70.

La 6 octombrie 1973, de Yom Kippur, Egiptul şi Siria au atacat Israelul. În douăzeci şi patru de ore, statele arabe mari exportatoare de petrol au declarat că intenţionează să-şi reducă producţia; zece zile mai târziu, ele au anunţat un embargou al petrolului împotriva Statelor Unite, în replică la sprijinul acordat de americani

1 Deficitul bugetar federal al Statelor Unite a crescut de la 1,6 miliarde de dolari în 1965 la 25,2 miliarde în 1968.

Israelului, și au mărit prețul petrolului cu 70%. Războiul de Yom Kippur a luat sfârșit prin armistițiul egipteano-israelian din 25 octombrie, dar sprijinul occidental de care se bucura Israelul a continuat să creeze frustrări în lumea arabă. La 23 decembrie, națiunile producătoare de petrol au decis să mărească din nou prețul petrolului. Față de începutul anului 1973, costul acestuia era mai mult decât dublu.

Pentru a înțelege semnificația acestor evenimente, în special pentru Europa Occidentală, este important să ne amintim că prețul petrolului, spre deosebire de celelalte bunuri primare pe care se bazează economia industrială modernă, rămăsese neschimbat pe parcursul deceniilor de creștere economică. Un baril de petrol saudit neprelucrat – etalonul oficial – costa 1,93 dolari în 1955 și numai 2,18 dolari în ianuarie 1971. Având în vedere inflația modestă din acești ani, înseamnă că prețul real al petrolului chiar *scăzuse*. Organizația Statelor Exportatoare de Petrol (Organization of the Petroleum Exporting Countries – OPEC), formată în 1960, fusese în linii mari inertă și nu îi încurajase pe marii producători să-și folosească rezervele de petrol ca armă politică. Occidentul se obișnuise cu combustibil abundent și deosebit de ieftin – un ingredient vital al lungilor ani de prosperitate.

Cât de vital, se poate vedea din importanța crescândă a petrolului în economia europeană. În 1950, combustibilul solid (cărbune și cocs, în cea mai mare parte) reprezenta 83% din consumul energetic al Europei Occidentale, iar petrolul doar 8,5%. În 1970, cifrele erau de 29%, respectiv 60%. Necesarul energetic al Italiei în 1973 era satisfăcut în proporție de 75% prin importuri de petrol; în cazul Portugaliei, cifra ajungea la 80%[2]. Marea Britanie, care avea să devină pentru o vreme autonomă, grație noilor rezerve de petrol descoperite în Marea Nordului, începuse să producă abia în 1971. Explozia consumului din anii '50-'60 a agravat dependența europenilor de petrolul ieftin: zecile de milioane de mașini noi de pe șoselele occidentale nu puteau folosi cărbuni sau electricitatea generată acum – mai ales în Franța – de energia nucleară.

Până atunci, petrolul importat fusese evaluat în dolari fiși. Ratele de schimb variabile și creșterile prețului petrolului au provocat așadar o nesiguranță fără precedent. Dacă în ultimele două decenii prețurile și salariile crescuseră constant, dar moderat – un preț acceptabil pentru armonia socială într-o eră a creșterii accelerate –, inflația monetară a luat acum proporții. Conform Organizației pentru Cooperare și Dezvoltare Economică (OCDE), rata inflației în Europa necomunistă între anii 1961 și 1969 s-a menținut constant la 3,1%; între 1969 și 1973 a fost de 6,4%; între 1973 și 1979 a fost în medie de 11,9%. Această cifră medie camuflează variații naționale importante: dacă rata inflației vest-germane s-a menținut între 1973 și 1979 la un docil 4,7%, Suedia s-a confruntat cu o inflație de două ori mai mare. În acei ani, prețurile franceze au crescut în medie cu 10,7% pe an. În Italia, rata medie a inflației era de 16,1%, iar în Spania peste 18%. Media britanică era de 15,6%, dar în cel mai dificil an (1975) rata inflației a depășit 24%.

O asemenea inflație a prețurilor și salariilor nu era lipsită de precedent istoric. Dar, după ratele stabile din anii '50 și '60, era o experiență nouă pentru mulți – și

2. Prin comparație, la apogeul crizei din 1973 importurile de petrol americane nu reprezentau mai mult de 36% din consumul intern.

pentru guvernanții lor. Mai rău, inflația europeană din anii '70 – amplificată de o a doua scumpire a petrolului în 1979, când detronarea șahului Iranului a semănat panică pe piața petrolului, provocând o creștere a prețurilor cu 150% între decembrie 1979 și mai 1980 – nu semăna deloc cu experiența anterioară. În trecut, inflația era asociată creșterii economice, adesea o creștere accelerată. Marile crize economice de la sfârșitul secolului al XIX-lea și din anii '30 fuseseră însoțite de *de*flație: căderi precipitate ale prețurilor și salariilor, provocate, după părerea observatorilor, de valute excesiv de rigide și cheltuieli cronic scăzute, din partea guvernelor și cetățenilor deopotrivă. Dar în Europa anilor '70 modelul convențional nu mai părea valabil.

Europa Occidentală se confrunta acum cu un fenomen inedit, botezat neelegant *stagflație*: inflație a prețurilor și salariilor, concomitent cu o scădere economică. Retrospectiv, efectul e mai puțin surprinzător decât a părut pe moment. Marea migrație europeană a surplusului de forță de muncă din agricultură spre producția industrială urbană se terminase în anii '70; nu mai exista „decalaj" de recuperat, iar ratele productivității au intrat într-un declin inexorabil. În economiile majore din Europa, bazate pe industrie și servicii, ocuparea completă a forței de muncă era în continuare regula – inclusiv în 1971, șomajul în Marea Britanie era de 3,6%, în Franța de doar 2,6%: ceea ce însemna că muncitorii sindicalizați, care se obișnuiseră să negocieze de pe poziții puternice, aveau acum în față un patronat ale cărui marje de profit începeau să intre la apă.

Invocând rata mărită a inflației din 1971, reprezentanții muncitorilor solicitau creșteri salariale și alte compensații într-o economie care dădea semne de extenuare încă dinainte de criza din 1973. Salariile reale umbreau sporul de productivitate; profiturile erau în declin; noile investiții au început să scadă. Excesul de capacitate născut din strategiile de investiție entuziaste de după război nu putea fi absorbit decât prin inflație sau șomaj. Iar din cauza crizei din Orientul Mijlociu, europenii au avut parte de amândouă.

Criza anilor '70 părea mai gravă decât era în realitate, deoarece contrasta cu situația anterioară. După standardele istorice, rata medie de creștere a produsului intern brut (PIB) în vestul Europei în anii '70 nu era deosebit de scăzută. Ea oscila între 1,5% în Marea Britanie și 4,9% în Norvegia, fiind astfel mult mai bună decât rata medie de creștere de 1,3% înregistrată în Franța, Germania și Marea Britanie în perioada 1913-1950. Dar ea contrasta puternic cu cifrele din trecutul recent: între 1950 și 1973, economia Franței a crescut în medie cu 5% pe an, cea a Germaniei de Vest cu aproape 6% și chiar Marea Britanie a menținut constant o rată de peste 3%. Nu anii '70 erau atipici, ci anii '50 și '60[3].

Și totuși, neplăcerea era reală, agravată de competiția la export a noilor țări industriale din Asia și de importurile din ce în ce mai scumpe, pe măsură ce prețul mărfurilor (nu numai al petrolului) era tot mai ridicat. Rata șomajului creștea

3. O medie, desigur, e doar o medie. În sumbrul an 1976, când pentru prima oară după război numărul de șomeri din Marea Britanie a depășit un milion, iar inflația anuală a ajuns la 25%, ratele creșterii au atins pretutindeni un punct minim – în Italia, economia națională chiar a scăzut, ceea ce nu se mai întâmplase din anii războiului.

implacabil. Până la sfârșitul deceniului, mai mult de 7% din populația activă a Franței nu avea de lucru; în Italia, 8%; în Marea Britanie, 9%. În Belgia și Danemarca, nivelul șomajului în anii '70 și la începutul anilor '80 era comparabil cu cel din anii '30; în Franța și Italia era chiar mai ridicat.

Un efect imediat al impasului economic a fost înăsprirea atitudinii față de lucrătorii „străini" de orice fel. Dacă rata oficială a șomajului în Germania de Vest (aproape zero în 1970) nu a depășit 8% din forța de muncă, deși cererea de produse finite scăzuse dramatic, e fiindcă majoritatea șomerilor din Germania nu erau germani – și nu intrau în statisticile oficiale. Când Audi și BMW, de pildă, au renunțat la o mare parte dintre angajați în 1974 și 1975, primii concediați au fost „lucrătorii oaspeți": 4 din 5 muncitori concediați nu erau cetățeni germani. În 1975, RFG și-a închis definitiv birourile de recrutare a forței de muncă din Africa de Nord, Portugalia, Spania și Iugoslavia. Așa cum sublinia un Raport al Comisiei Federale din 1977 la „Principiul de bază nr. 1": „Germania nu este o țară de imigranți. Germania este un loc de rezidență pentru străini, care, în cele din urmă, se vor întoarce de bunăvoie acasă". Șase ani mai târziu, Parlamentul federal a aprobat o lege ce promova „pregătirea lucrătorilor străini pentru repatriere".

De bunăvoie sau nu, mulți dintre ei s-au întors într-adevăr acasă. În 1975, 290.000 de lucrători imigranți și familiile lor au abandonat Germania de Vest pentru Turcia, Iugoslavia, Grecia și Italia. În același an, 200.000 de spanioli s-au întors în Spania în căutarea unei slujbe; cei care reveneau în Italia erau, pentru prima oară în memoria modernă, mai numeroși decât cei care plecau; același lucru avea să se întâmple curând în Grecia și Portugalia. În prima jumătate a deceniului, peste 300 000 de emigranți iugoslavi au fost nevoiți să se întoarcă în Balcani, unde șansele lor de a găsi un loc de muncă nu erau mai mari decât în Franța sau Germania. Criza slujbelor nord-europene era pur și simplu exportată în zona mediteraneană. Între timp, Franța a restricționat sever imigrația din Algeria și fostele sale colonii africane, iar Marea Britanie a înăsprit condițiile de intrare pentru potențialii imigranți din subcontinentul sud-asiatic.

Combinația de șomaj structural, importuri de petrol tot mai scumpe, inflație și exporturi în declin a condus la deficite bugetare și insolvabilitate în toată Europa de Vest. Nici măcar Republica Federală Germană, capitala industriei europene și campioană la export, nu a fost cruțată. Surplusul balanței de plăți a țării (9.481 de milioane de dolari în 1973) s-a transformat în anul următor într-un deficit de 692 de milioane de dolari. Conturile naționale britanice aveau acum un deficit cronic – în asemenea măsură încât, în decembrie 1976, exista un risc serios de neplată a datoriei naționale, iar Fondul Monetar Internațional a fost chemat să salveze Marea Britanie. Dar nici alții nu o duceau mai bine. Balanța franceză de plăți a intrat pe minus în 1974 și așa a rămas mai tot deceniul următor. Italia, ca și Regatul Unit, a fost nevoită în aprilie 1977 să ceară ajutor de la FMI. La fel ca și în cazul britanic, liderii italieni au putut apoi să dea vina pe „organismele internaționale" pentru măsurile nepopulare luate pe plan intern.

În gândirea keynesiană, găurile la buget și deficitele de plată – ca și inflația însăși – nu erau inerent negative. În anii '30, ele reprezentaseră un motiv plauzibil de a „ieși

din inflaţie" cheltuind. Dar în anii '70, toate guvernele vest-europene cheltuiseră *deja* din plin cu sistemul asistenţial, servicii pentru populaţie, utilităţi publice şi investiţii în infrastructură. După cum le explica sumbru colegilor săi prim-ministrul laburist James Callaghan: „Înainte credeam că se poate ieşi din recesiune cheltuind... Cu toată sinceritatea vă spun că această opţiune nu mai este valabilă". Nici liberalizarea comerţului nu reprezenta o soluţie, cum fusese după al doilea război mondial: recenta rundă de negocieri comerciale lansată de Kenedy la jumătatea anilor '60 adusese deja tarifele industriale la un minimum istoric. Dimpotrivă, acum exista riscul ca o presiune locală tot mai mare să reimpună protecţia, în defavoarea competiţiei.

Un element în plus complica dilemele cu care se confruntau în anii '70 factorii de decizie. Criza economică, oricât de circumstanţiale şi conjuncturale vor fi fost elementele care au declanşat-o, coincidea cu o transformare de amploare pe care guvernele nu o puteau stopa. În cursul unei singure generaţii, Europa de Vest suferise o a treia „revoluţie industrială": industriile grele care marcau viaţa cotidiană cu numai câţiva ani înainte erau pe cale de dispariţie. Dacă minerii, oţelarii, lucrătorii din industria textilă şi cea constructoare de maşini îşi pierdeau slujbele, nu era numai din cauza unei scăderi ciclice în economia locală sau un efect secundar al crizei petrolului. Dispărea însăşi venerabila economie industrială occidentală.

Dovezile erau incontestabile, deşi factorii de decizie au încercat din greu ani de zile să le ignore implicaţiile. Numărul minerilor scăzuse constant după ce producţia de cărbune a ajuns la apogeu în Europa de Vest în anii '50: marele bazin minier Sambre-Meuse din sudul Belgiei, care producea 20,5 de milioane tone de cărbune în 1955, în 1968 nu mai producea decât şase milioane de tone, iar zece ani mai târziu doar cantităţi neglijabile. Între 1955 şi 1985, în Belgia s-au pierdut 100.000 de slujbe miniere şi varii ocupaţii conexe au fost afectate corespunzător. Mineritul britanic a suferit pierderi chiar mai mari, deşi repartizate pe o durată mai îndelungată. În 1947, Marea Britanie se putea lăuda cu 958 de mine de cărbune; 45 de ani mai târziu, rămăseseră doar 50. Forţa de muncă în domeniu a scăzut de la 718.000 la 43.000; cele mai multe locuri de muncă s-au desfiinţat în deceniul 1975-1985.

Oţelul, un alt sector esenţial al Europei industriale, a suferit o soartă asemănătoare. Nu fiindcă cererea scăzuse brusc: spre deosebire de cărbune, oţelul nu avea un substitut. Dar, pe măsură ce tot mai multe ţări neeuropene se industrializau, competiţia s-a accentuat, preţul a scăzut şi piaţa costisitorului oţel european s-a prăbuşit. Între 1974 şi 1986 au fost disponibilizaţi 166.000 de oţelari britanici (deşi în acest din urmă an, liderul în domeniu, British Steel Corporation, a realizat pentru prima oară profit în mai mult de un deceniu). Construcţiile navale au intrat în declin din acelaşi motiv; la fel construcţia de autovehicule şi industria textilă. Courtaulds, cel mai mare combinat chimic şi textil din Marea Britanie, a renunţat între 1977 şi 1983 la jumătate din angajaţi.

Recesiunea din anii '70 a decimat locurile de muncă în practic toate ramurile industriale tradiţionale. Înainte de 1973, transformarea începuse deja în domeniul cărbunelui, fierului, oţelului şi în construcţia de maşini; ea s-a extins ulterior la produsele chimice, textile, hârtie şi bunuri de consum. Zone întregi au fost afectate: între 1973 şi 1981, regiunea britanică West Midlands, raiul micilor firme de construcţii

și uzine de automobile, și-a pierdut un sfert din forța de muncă. Zona industrială Lorena, în nord-estul Franței, a pierdut 28% din slujbele din industrie. În Lüneburg (Germania de Vest), forța de muncă industrială a scăzut în acei ani cu 42%. Când uzina Fiat din Torino a fost automatizată la sfârșitul anilor '70, în numai trei ani au fost desființate 65.000 de posturi, dintr-un total de 165.000. În Amsterdam, 40% din forța de muncă era în anii '50 angajată în industrie; un sfert de secol mai târziu, numai unul din șapte angajați.

În trecut, costul schimbărilor economice de o asemenea factură și într-un asemenea ritm ar fi fost traumatizant, cu consecințe politice imprevizibile. Grație instituțiilor statului asistențial – și, poate, entuziasmului politic moderat din acea perioadă –, protestele au fost ținute sub control. Dar n-au lipsit. În anii 1969-1975 au existat marșuri, greve, demonstrații și petiții furioase de-a lungul și de-a latul Occidentului industrial, din Spania (unde grevele industriale din 1973-1975 au cumulat 1,5 milioane de zile de lucru pierdute) până în Marea Britanie, unde două greve masive ale minerilor (în 1972 și 1974) au convins un guvern conservator timorat că ar fi mai înțelept să amâne închiderea minelor alți câțiva ani, chiar cu prețul unor subsidii puse pe spinarea populației.

Minerii și oțelarii erau cei mai cunoscuți și poate cei mai disperați dintre protestatarii organizați ai vremii, dar nu erau și cei mai militanți. Scăderea numărului de muncitori în industriile vechi deplasase centrul de forță al mișcărilor sindicale spre uniunile din sectorul serviciilor, care se dezvoltau rapid. În Italia, pe măsură ce organizațiile industriale tradiționale, conduse de comuniști, scădeau numeric, sindicatele din învățământ și administrația publică deveneau tot mai importante prin dimensiuni și militantism. Vechile sindicate nu arătaseră prea multă simpatie pentru șomeri: preocupate mai ales să evite concedierile (și să-și mențină propria influență), ele ezitau în fața confruntărilor deschise. Cauza celor tineri și fără loc de muncă a fost îmbrățișată cu entuziasm de curajoasele sindicate din sectorul terțiar: *Force Ouvrière* în Franța, NALGO, NUPE și ASTMS[4] în Marea Britanie.

În fața unui val fără precedent de solicitări privind siguranța locului de muncă și protecția salariilor, liderii europeni au recurs inițial la metodele verificate din trecut. Sindicatele puternice din Franța și Marea Britanie au obținut indexarea salariilor în funcție de inflație; în Italia, în 1975 a fost inaugurată *Scala mobile*, un sistem de indexare cu rată unică ce corobora salariile cu prețurile. Industriile aflate la strâmtoare – mai ales oțelul – au fost luate sub aripa statului, la fel ca în prima rundă de naționalizări postbelice: în Marea Britanie, „Planul Oțelului" din 1977 a salvat industria de la colaps prin cartelizarea structurii prețului și desființarea, practic, a competiției locale; în Franța, combinatele falimentare din Lorena și din centrul industrializat al țării au fost regrupate în consorții reglementate de stat, subvenționate de guvern. În Germania de Vest, guvernul federal a încurajat mai degrabă consolidarea privată decât etatizarea, dar cu efecte de cartelizare similare. La jumătatea anilor '70, un singur consorțiu, *Ruhrkohle AG*, realiza 95% din producția minieră din bazinul Ruhr.

4. Asociația Națională a Funcționarilor din Administrația Locală, Uniunea Națională a Angajaților la Stat, Asociația Personalului Științific, Tehnic și Managerial.

Industriile textile franceză şi britanică – sau ce mai rămăsese din ele – au fost păstrate (de dragul slujbelor pe care le asigurau în regiuni defavorizate) prin subsidii directe substanţiale (angajatorii primeau bani pentru a păstra lucrători de care nu aveau nevoie) şi măsuri protecţioniste împotriva importurilor din Lumea a Treia. În RFG, guvernul de la Bonn s-a angajat să acopere 80% din salariul angajaţilor cu jumătate de normă din industrie. Guvernul suedez a băgat bani în şantierele navale, neprofitabile, dar politic sensibile.

Reacţia la recesiune înregistra diferenţe naţionale. Autorităţile franceze au cultivat intervenţia microeconomică, identificând în fiecare sector „campionii naţionali" şi favorizându-i prin contracte, vărsăminte şi garanţii; Trezoreria britanică şi-a continuat în schimb venerabila tradiţie de manipulare macroeconomică prin impozite, rate ale dobânzii şi subvenţii mascate. Dar e izbitor cât de puţin difereau măsurile sub aspect *politic*. Social-democraţii germani şi suedezi, creştin-democraţii italieni, gaulliştii francezi şi politicienii britanici de toate culorile s-au agăţat la început instinctiv de consensul postbelic, căutând pe cât posibil ocuparea completă a forţei de muncă sau compensând în caz contrar prin creşteri salariale pentru cei cu loc de muncă, transferuri sociale pentru cei fără şi subvenţii directe pentru angajatorii în dificultate din sectorul public şi din cel privat.

Dar în cursul anilor '70 tot mai mulţi politicieni au ajuns la concluzia că inflaţia era mai periculoasă decât şomajul – mai ales acum, când diferite instituţii amortizau costul uman şi politic al şomajului. Inflaţia nu putea fi combătută în absenţa unor acorduri internaţionale pentru reglementarea valutelor şi a ratelor de schimb care să suplinească sistemul de la Bretton Woods, anulat de Washington într-o clipită. Cele şase state membre fondatoare ale Comunităţii Economice Europene au căzut de acord în 1972 să înfiinţeze „şarpele în tunel": un acord pentru a menţine proporţii semifixe între valutele lor, cu o marjă de variaţie de 2,25% în jurul ratelor stabilite. Deşi Marea Britanie, Irlanda şi ţările scandinave li s-au alăturat, compromisul a rezistat doar doi ani: guvernele britanic, italian şi irlandez – nevrând sau neputând să reziste presiunilor interne de a devalua moneda dincolo de limitele agreate – au fost nevoite să renunţe la acest aranjament şi să-şi lase moneda să cadă. Chiar şi francezii au fost nevoiţi să iasă din „şarpe" de două ori: în 1974 şi, din nou, în 1976. Evident, era nevoie de ceva în plus.

În 1978, cancelarul vest-german Helmut Schmidt a propus transformarea „şarpelui" în ceva mult mai riguros: un Sistem Monetar European (SME). Urma să fie stabilită o reţea de rate de schimb bilaterale fixe, conectate printr-o unitate de măsură pur noţională, unitatea valutară europeană (*European Currency Unit* sau *ecu*[5]), reţea garantată de stabilitatea economiei germane şi priorităţile antiinflaţioniste ale Bundesbank. Ţările participante urmau să-şi impună restricţii economice interne pentru a-şi menţine poziţia în SME. Era prima iniţiativă germană de gen şi ca echivala – în practică, dacă nu şi în teorie – cu propunerea de a înlocui dolarul cu marca germană ca valută de referinţă – cel puţin în Europa.

5. Acronimul avea un rol politic evident: evocând o monedă de argint din Franţa secolului al XVIII-lea, el atenua întrucâtva disconfortul Parisului, nevoit să recunoască întâietatea iminentă a Germaniei de Vest în afacerile europene.

Unele țări au stat deoparte: îndeosebi Marea Britanie, unde James Callaghan, prim-ministrul laburist, a înțeles că SME ar împiedica guvernul britanic să adopte măsuri reflaționare pentru a contracara șomajul. Alții au aderat tocmai din acest motiv. Ca *solution de rigueur*, SME urma să funcționeze în genul Fondului Monetar Internațional (sau, mai târziu, Comisia Europeană și moneda unică europeană): obligând guvernele să facă reforme nepopulare, care apoi puteau fi puse în cârca regulilor și tratatelor internaționale. Aceasta era, pe termen lung, adevărata semnificație a noilor acorduri. Mai important decât faptul (real) că ele au reușit în timp să exorcizeze demonul inflației este faptul că ele au privat constant de inițiativă guvernele naționale.

Era o schimbare capitală, cu consecințe mai importante decât s-a crezut pe moment. În trecut, când un guvern apela la strategia „valutei forte", aderând la etalonul aur sau coborând ratele dobânzii, el trebuia să răspundă în fața electoratului. Dar în circumstanțele de la sfârșitul anilor '70 un guvern din Londra (sau Stockholm sau Roma) care se confrunta cu șomaj cronic, industrii falimentare sau salarii afectate de inflație, putea să ridice din umeri și să se dezvinovățească arătând cu degetul termenii unui împrumut FMI sau rigorile ratelor de schimb intraeuropene prestabilite. O astfel de manevră prezenta atât avantaje strategice evidente, cât și riscuri.

Un stat european care nu mai reușea să rezolve problemele ocupării complete a forței de muncă, salariilor reale susținute și creșterii economice) era sortit să înfrunte mânia acelor cetățeni care se simțeau trădați. După cum am notat, reacția instinctivă a politicienilor de pretutindeni a fost să trateze împăciuitor cu proletariatul industrial masculin: în parte fiindcă acesta era cel mai afectat, în parte fiindcă era categoria cea mai susceptibilă de a organiza proteste serioase. Dar s-a dovedit că adevăratul pericol era în altă parte. Opoziția politică s-a coagulat în sânul clasei mijlocii impozitate la sânge: funcționarii din sectorul public și privat, micii comercianți și lucrătorii independenți.

La urma urmei, marile beneficiare ale statului asistențial modern au fost clasele de mijloc. În anii '70, când sistemul postbelic a început să se destrame, aceleași clase de mijloc se simțeau nu atât amenințate, cât trădate: de inflație, de subvențiile pentru industrii muribunde din banii contribuabililor, de reducerea sau eliminarea serviciilor publice ca răspuns la constrângerile bugetare sau monetare. Ca și în trecut, impactul redistributiv al inflației, agravat de statul asistențial modern prin impozite severe și endemice, era resimțit mai ales de cei de condiție medie.

Tot clasele de mijloc au fost și cele mai tulburate de chestiunea „neguvernabilității". Teama, amplu exprimată în anii '70, că democrațiile europene au pierdut controlul propriului destin, izvora din surse multiple. În primul rând, exista o nervozitate acumulată sub impactul revoltelor iconoclaste din anii '60: tot ceea ce păruse interesant și chiar palpitant în atmosfera optimistă de atunci părea acum să prevestească nesiguranță și anarhie. Exista apoi o anxietate mai concretă provocată de inflație și pierderea locurilor de muncă, în privința cărora guvernele păreau neputincioase.

Faptul că liderii europeni păreau să fi pierdut controlul era în sine o sursă de angoasă publică – mai ales că politicienilor le convenea într-un anumit sens, după cum am văzut, să-și exhibe neputința. Denis Healey, ministru de Finanțe în nefericitul guvern laburist de la jumătatea deceniului, deplora un continent înecat în miliarde de

eurodolari, opera unor „oameni fără chip care administrează negura atomică tot mai deasă a fondurilor mobile acumulate în europiețe pentru a eluda controlul guvernelor naționale"[6]. Paradoxal, partidul lui Healey câștigase alegerile în 1974 pe fondul incapacității evidente a conservatorilor de a calma neliniștea publică, numai pentru a fi acuzat în anii următori de o ineficiență comparabilă, dacă nu chiar mai gravă.

În Marea Britanie s-a vorbit chiar, la un moment dat, de inadecvarea instituțiilor democratice în fața crizelor moderne, iar presa a făcut speculații pe marginea avantajelor unui guvern de tehnocrați sau ale unei alianțe „corporatiste" de experți „apolitici". Ca și de Gaulle (în mai 1968), politicieni importanți din Marea Britanie au considerat necesar să stea de vorbă cu poliția și șefii armatei pentru a se asigura de sprijinul lor în cazul unor tulburări publice. Chiar și în Scandinavia și în Țările de Jos, unde legitimitatea fundamentală a instituțiilor reprezentative nu fost niciodată pusă serios în discuție, degringolada din sistemul monetar internațional, împotmolirea vizibilă a economiei postbelice și dezinteresul electoratului tradițional au reușit să zdruncine încrederea oarbă a generației de după război.

Dincolo de accesele nebuloase de neîncredere și scepticism exista o amenințare foarte reală și, credeau contemporanii, foarte prezentă. După al doilea război mondial, conflictele civile și violența deschisă au ocolit Europa de Vest. Forțe armate au fost desfășurate cu urmări crâncene în toată Europa de Est, în coloniile europene, de-a latul Asiei, Africii și Americii de Sud. În afară de Războiul Rece, deceniile postbelice au adus lupte aprinse și letale : din Coreea până în Congo, milioane de soldați și civili și-au pierdut viața. Chiar și în Statele Unite au avut loc trei asasinate politice și câteva revolte violente. Dar Europa de Vest fusese o insulă de liniște civilă.

Când polițiștii europeni mai băteau sau împușcau civili (rar), era vorba despre străini, adesea de culoare[7]. Dincolo de ciocnirile ocazionale cu manifestanții comuniști, forțele de ordine din Europa Occidentală erau rareori chemate de guverne să înfrunte opoziția violentă ; când acest lucru se întâmpla, violența era adesea opera lor. Față de deceniile interbelice, străzile orașelor europene erau incredibil de sigure – lucru subliniat frecvent de cei care comparau societatea europeană atent reglementată cu individualismul galopant și crud din America urbană. Cât despre „revoltele" studențești din anii '60, ele nu făceau decât să confirme acest diagnostic : tineretul european se juca de-a revoluția. Cei care „luptau în stradă" nu riscau, de fapt, mai nimic.

În anii '70, viitorul a devenit dintr-odată sumbru. Dacă Europa de Est, după invazia de la Praga, abia mai sufla în îmbrățișarea frățească a patriarhilor Partidului, Europa de Vest părea să fi scăpat frâiele ordinii publice. Provocarea nu venea din partea stângii convenționale. Moscova era evident mulțumită de echilibrul internațional

6. *Apud* Harold James, *International Monetary Cooperation since Bretton Woods* (NY, Oxford, 1996), p. 180.

7. Cazul cel mai notoriu s-a petrecut pe 17 octombrie 1961, când, în urma unui marș de protest, poliția franceză a ucis la Paris circa 200 de algerieni – mulți înecați în Sena. Șeful poliției era în acel moment Maurice Papon, ulterior pus sub acuzare și condamnat pentru crime împotriva umanității : în timpul războiului colaborase la razii și la deportarea evreilor francezi la Auschwitz. Vezi „Epilogul".

din acești ani: Watergate și căderea Saigonului au diminuat prestigiul Americii, în vreme ce Uniunea Sovietică, lider mondial în producția de țiței, a fost avantajată de criza petrolului. Dar apariția în engleză a *Arhipelagului Gulag* și expulzarea lui Aleksandr Soljenițîn din URSS în februarie 1974, urmate la câțiva ani de masacrele din Cambodgia și drama „vietnamezilor din bărci", au parafat sfârșitul definitiv al iluziilor despre comunism.

Nici extrema dreaptă nu a avut un reviriment credibil, cu excepția câtorva cazuri marginale. Mișcarea neofascistă *Movimento Sociale Italiano* (MSI) nu a obținut mai mult de 6,8% din voturi la alegerile naționale și, oricum, se străduia să pară un partid politic legitim. Naționaliștii din Germania nici măcar nu se deranjau să păstreze aparențele legalității, dar ponderea lor electorală era, ca și în cazul partidelor similare din Belgia, Franța sau Marea Britanie, neglijabilă. Pe scurt, comunismul sau fascismul, în avatarurile lor clasice, nu aveau nici un viitor în Europa Occidentală. Amenințarea reală la adresa păcii civice venea din cu totul altă parte.

În decursul anilor '70, societatea vest-europeană s-a confruntat cu două focare de violență. Primul era patologic – în sensul că izvora dintr-un disconfort străvechi, care lua însă o înfățișare foarte modernă. În regiunea bască din nordul Spaniei, în rândurile minorității catolice din Irlanda de Nord, în Corsica și în alte părți, vechile nemulțumiri s-au transformat în revolte violente. Nu era o experiență nouă pentru europeni: naționaliștii flamanzi din Flandra și „austriecii" de limbă germană din Alto Adige în Italia (fostul Tirol de Sud) protestau de mult împotriva condiției lor „supuse", recurgând, după caz, la graffiti, demonstrații, atacuri, bombe și chiar la urna de vot.

În anii '70, problema Tirolului de Sud fusese rezolvată prin crearea unei regiuni autonome bilingve – soluție care a mulțumit, cu excepția câtorva critici neîmpăcați, pe toată lumea. Naționaliștii flamanzi din partide ca *Volksunie* și *Vlaams Blok* nu au abandonat niciodată țelul ultim al separării de Valonia francofonă, însă noua prosperitate de care se bucura Flandra și legislația inovatoare pentru federalizarea Belgiei le-au temperat pe moment cererile: dintr-o mișcare marginală și plină de resentimente, naționalismul flamand s-a transformat într-o revoltă a contribuabililor de limbă olandeză, care refuzau să-i subvenționeze pe oțelarii valoni în șomaj (vezi capitolul XXII). Bascii și catolicii din Ulster erau, însă, altă poveste.

Țara Bascilor, situată în nordul Spaniei, a fost dintotdeauna ținta mâniei lui Franco: în parte fiindcă era sinonimă cu cauza republicană în războiul civil spaniol, în parte fiindcă cererea străveche a bascilor de a li se recunoaște *diferența* contraria profund instinctul centralizator și misiunea autoimpusă a corpului ofițeresc spaniol: consolidarea statului. Tot ce era specific basc (limba, obiceiurile, politica) a fost reprimat cu agresivitate în anii lui Franco. În ciuda propriilor instincte centripete, dictatorul spaniol a mers până într-acolo încât a acordat Navarrei (regiune care nu a fost niciodată atât de clar individualizată precum cea bască sau catalană) drepturi, privilegii și o legislatură proprie, numai pentru a le băga în cap bascilor că ei nu puteau spera la astfel de favoruri

Apariţia terorismului modern basc a fost o replică directă la politica lui Franco, deşi apologeţii metodei au pretins mereu că ea are rădăcini mai adânci în visurile zădărnicite de independenţă ale regiunii. ETA – *Euskadi Ta Askatasuna* (Ţara Bascilor şi Libertatea) – a fost înfiinţată în decembrie 1958 pentru a dirija lupta armată pentru independenţa bască. Încă de pe vremea când era o organizaţie clandestină, ea a stabilit contacte – cărora li s-a dat ulterior o justificare ideologică specioasă – cu grupuri similare din străinătate, care i-au oferit bani, arme, condiţii de antrenament, ascunzişuri şi publicitate: Grupul Baader-Meinhof din Germania, Armata Republicană Irlandeză (Irish Republican Army – IRA), Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei şi Organizaţia Armată Secretă din Franţa.

Strategia ETA – şi a suporterilor ei politici din *Herri Batasuna*, partidul separatist basc fondat în 1978 – era una de nedisimulată violenţă instrumentală: preţul apartenenţei bascilor la Spania urma să devină inacceptabil politic. Dar, ca şi IRA şi alte organizaţii asemănătoare, ETA avea în acelaşi timp ambiţia să funcţioneze ca o societate în interiorul statului. Catolici, stricţi şi moralişti – stil ce amintea, paradoxal, de însuşi Franco –, activiştii ETA atacau nu numai poliţişti spanioli (prima victimă a fost ucisă în iunie 1968) şi notabili basci moderaţi, ci şi simbolurile decadenţei „spaniole" din regiune: cinematografe, baruri, discoteci, vânzători de droguri etc.

La apusul erei Franco, activităţile ETA erau limitate de aceeaşi represiune care dusese la apariţia ei: spre sfârşitul dictaturii, la începutul anilor '70, un sfert din poliţia armată a Spaniei era staţionată numai în Ţara Bascilor. Ceea ce nu a împiedicat ETA să îl asasineze pe prim-ministrul franchist, amiralul Luis Carrero Blanco, pe 20 decembrie 1973 la Madrid sau să ucidă doisprezece civili într-un atac cu bombă în capitală, nouă luni mai târziu. Nici execuţia a cinci membri ETA în septembrie 1975, cu puţin înainte de moartea lui Franco, nu a reuşit să tempereze activităţile grupului. Instalarea democraţiei, pe de altă parte, oferea noi oportunităţi.

ETA şi suporterii ei doreau independenţa deplină. Sub Constituţia spaniolă de după Franco (vezi capitolul XVI), regiunea bască a obţinut însă doar un statut de autonomie, aprobat prin referendum în 1979. Înfuriată – nu în ultimul rând de faptul că i-ar putea pierde pe simpatizanţii moderaţi, mulţumiţi cu autoguvernarea şi dreptul la exprimare lingvistică şi culturală –, ETA şi-a intensificat campania de asasinate şi atacuri cu bombă. În perioada 1979-1980, organizaţia a revendicat moartea a 181 de oameni; în deceniul următor, numărul de victime a fost în medie de 34 pe an. Cu toate acestea – şi în ciuda fragilităţii tinerei democraţii spaniole –, ETA şi aliaţii ei nu au izbutit să fructifice politic campania teroristă: singurul ei succes, în februarie 1981, când un mic grup de ofiţeri de dreapta a arestat *Cortes** în numele legii, ordinii şi integrităţii statului, s-a transformat într-un fiasco.

Unul dintre motivele pentru care ETA a avut un impact limitat, în ciuda activităţilor criminale de proporţii şi cu amplu ecou public, este faptul că majoritatea bascilor nu se regăseau în ea nici ca scopuri, nici ca mijloace. Mulţi nici nu erau cu adevărat basci. Transformările economice suferite de Spania în anii '60 şi marile migraţii în ţară şi în afara ei au antrenat schimbări pe care bătrânii naţionalişti (şi mai tinerii fanatici care le urmau exemplul) pur şi simplu nu le sesizau. La jumătatea anilor '80,

* Parlamentul bicameral (n.t.).

mai puțin de jumătate din populația regiunii aveu părinți, și cu atât mai puțin bunici, de etnie bască. Acești oameni vedeau pe bună dreptate în ETA și *Herri Batasuna* o amenințare pentru bunăstarea (și implicit prezența) lor în regiune.

Pe măsură ce proiectul său politic se îndepărta de realitatea socială, ETA devenea tot mai extremistă – uitându-și scopul, ca și-a dublat eforturile, ca să citățm definiția fanatismului dată de George Santayana. Finanțată prin extorcări și activități ilegale, constrânsă tot mai mult să opereze de peste granță, din departamentele basce din sud-vestul Franței, ETA a supraviețuit și supraviețuiește și azi, ucigând din când în când un politician sau un polițist de la țară. Dar ca nu a izbutit nici să mobilizeze sentimentul basc de susținere a independenței politice, nici să strângă cu ușa statul spaniol. Cel mai mare „succes" al ETA s-a produs la începutul anilor '80, când acțiunile ei l-au determinat pe prim-ministrul socialist Felipe González să permită unor trupe speciale (*Grupos Antiterroristas de Liberación*) să se instaleze ilegal pe teritoriul francez pentru a depista agenții ETA: între 1983 și 1987 au fost uciși 26 dintre aceștia. Decizia lui González, dată publicității abia după mulți ani (vezi capitolul XXII), umbrește retrospectiv primii ani ai democrației constituționale spaniole, dar se poate spune că era o reacție remarcabil de temperată în situația dată.

IRA Provizorie amintea de ETA ca metode și, parțial, ca obiective. Așa cum ETA încerca să facă provinciile basce neguvernabile și să forțeze astfel desprinderea lor de Spania, și Armata Republicană Irlandeză căuta să facă Irlanda de Nord neguvernabilă, să-i expulzeze pe britanici și să unească cele șase provincii din nord cu restul Irlandei. Dar existau diferențe semnificative. Cum o Irlandă independentă exista deja, rebelii aveau, cel puțin în principiu, un țel național fezabil în jurul căruia își puteau ralia suporterii. Pe de altă parte, Irlanda de Nord număra mai multe comunități, între care existau distincții străvechi.

Ca și Algeria franceză, Irlanda de Nord (Ulster) era concomitent o rămășiță colonială și o parte integrantă a națiunii metropolitane. Când Londra a redat, în fine, Irlanda irlandezilor, în 1922, Marea Britanie a păstrat cele șase comitate din nordul insulei pe motivul (destul de rezonabil) că populația majoritar protestantă de acolo era extrem de loială Regatului Unit și nu dorea să fie guvernată de Dublin – și să fie inclusă într-o republică semiteocratică dominată de episcopatul catolic. Dincolo de ce au declarat oficial, liderii noii republici s-au lipsit fără regrete de o comunitate densă și destul de numeroasă de protestanți recalcitranți. Dar, pentru puținii naționaliști irlandezi, acest abandon constituia o trădare: sub drapelul IRA, ei au continuat să lupte pentru unificarea – cu forța, dacă era nevoie – a întregii insule.

Aceasta a fost situația timp de patru decenii. În anii '60, poziția oficială a autorităților de la Dublin semăna cu cea a autorităților de la Bonn: deși susțineau public dezideratul reunificării naționale, în sinea lor erau mulțumite de amânarea *sine die* a chestiunii. În paralel, guvernele britanice succesive au ales să ignore pe cât posibil situația delicată pe care o moșteniseră în Ulster, unde majoritatea protestantă îi domina pe catolicii locali prin „aranjamente" la circumscripțiile electorale, clientelism politic, presiuni sectare asupra angajaților și monopolul slujbelor în domeniile-cheie: administrația, justiția și, mai ales, poliția.

Politicienii din restul Marii Britanii preferau să ignore aceste lucruri. Partidul Conservator obținea prin aripa „unionistă" (născută din campania de secol al XIX-lea pentru a menține Irlanda alipită Regatului Unit) un număr decisiv de fotolii parlamentare; de aceea, el era în mod declarat pentru statu-quo, cu Irlanda de Nord ca parte integrantă a Marii Britanii. Partidul Laburist se identifica și el cu puternicele uniuni sindicale din industria construcțiilor navale din Belfast, unde lucrătorii protestanți se bucurau de multă vreme de tratament preferențial.

Cum sugerează această ultimă observație, diviziunile din Irlanda de Nord erau neobișnuit de complicate. Distincția confesională dintre protestanți și catolici era reală; ei îi corespundea o separare în grupuri reprodusă în fiecare etapă a vieții, de la naștere la moarte: în educație, gospodărie, căsătorie, la locul de muncă și în timpul liber. Era, de asemenea, străveche: referințele la dispute și victorii din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea pot părea altora pur ritualice, dar în spatele lor se afla o istorie cât se poate de reală. Însă diviziunea catolic-protestant nu a fost niciodată o distincție de clasă în sensul convențional, chiar dacă IRA a încercat să includă categorii marxiste în retorica sa. Preoți și muncitori – și, într-o mai mică măsură, proprietari de teren, oameni de afaceri și membri ai profesiilor liberale – existau în ambele grupuri.

Mai mult, numeroși catolici din Ulster nu țineau deloc să fie guvernați de Dublin. În anii '60, Irlanda era încă o țară săracă și înapoiată, în vreme ce nivelul de trai din Nord, deși mai scăzut decât în restul Marii Britanii, era superior mediei irlandeze. Chiar și pentru catolici, Ulster era economic mai avantajos. Protestanții, pe de altă parte, se identificau puternic cu Marea Britanie. Sentiment câtuși de puțin reciproc: restul Regatului Unit nu avea o părere prea grozavă despre Irlanda de Nord (în rarele momente când se gândea la ea). Vechile industrii din Ulster, ca și cele din restul țării, intraseră în declin spre sfârșitul anilor '60 și era deja limpede pentru factorii de decizie din Londra că forța de muncă industrială de acolo, predominant protestantă, avea un viitor incert. Dar în afară de asta se poate spune că autoritățile britanice nu se gândiseră de zeci de ani la problema Irlandei de Nord.

IRA devenise o sectă politică marginală care denunța Republica Irlandeză incompletă și, prin urmare, nelegitimă, reiterându-și în același timp aspirația „revoluționară" de a crea o Irlandă nouă, radicală și unită. Retorica îmbâcsită și anacronică a organizației nu avea succes la o generație mai nouă de recruți (printre care tânărul de 17 ani Gerry Adams, născut la Belfast și înrolat în 1965), mai interesată de acțiune decât de doctrină: ei și-au format propria organizație, IRA „Provizorie"[8], clandestină. „Provizoriii", recrutați în special din Derry și Belfast, au apărut la momentul oportun, exact când Nordul era traversat de un val de demonstrații prin care catolicii cereau guvernului nord-irlandez din Stormont Castle drepturi civile și politice și primeau doar bastoane pe spinare.

„Tulburările" care au acaparat viața publică nord-irlandeză – și, într-o oarecare măsură, pe cea britanică – în următoarele trei decenii au început cu luptele de stradă din Derry, iscate de tradiționalul Marș al Ucenicilor din iulie 1969, ce comemora

8. Numele „provizoriilor" era inspirat de declarația din 24 aprilie 1916 de la Dublin, prin care rebelii au proclamat un guvern provizoriu.

agresiv eșecul cauzei iacobite și catolice în urmă cu 281 de ani. În fața violenței publice crescânde și sub presiunea liderilor catolici din Londra, care solicitau o intervenție, guvernul britanic a trimis în Ulster forțe militare, preluând controlul ordinii în cele șase comitate. Armata, formată în cea mai mare parte din britanici, era cu siguranță mai puțin partizană și în ansamblu mai puțin brutală decât poliția locală. Însă prezența ei, în mod ironic, i-a furnizat nou-formatei IRA Provizorii principala solicitare: evacuarea autorităților britanice și a trupelor lor, ca prim pas către reîntregirea insulei sub control irlandez.

Britanicii nu au plecat. Nu e clar cum ar fi fost posibilă o retragere. În anii '70, efortul de a clădi o încredere intercomunitară care să-i permită provinciei să se administreze singură s-a izbit de suspiciune și intransigență de ambele părți. Catolicii, chiar dacă nu se dădeau în vânt după propriii extremiști armați, aveau motive istorice să suspecteze promisiunile de egalitate civică și diviziune a puterii lansate de conducerea protestantă a Ulsterului. Aceasta din urmă, dintotdeauna reticentă când venea vorba de concesii reale pentru minoritatea catolică, se temea acum cu adevărat de „provizoriii" înarmați. Fără prezența militară britanică, provincia s-ar fi cufundat și mai adânc într-un război civil deschis.

Guvernul britanic era așadar prins la mijloc. Inițial, Londra a simpatizat cu dorința de reforme a catolicilor, dar, după asasinarea unui soldat britanic în februarie 1971, guvernul a introdus detenția fără proces și situația s-a deteriorat rapid. Într-o zi din ianuarie 1972, rămasă în amintire ca *Bloody Sunday* („Duminica Însângerată"), trupele speciale britanice au ucis pe străzile orașului Derry 13 civili. În același an, 146 de membri ai forțelor de ordine și 321 de civili au fost uciși în Ulster, și aproape 5.000 de oameni au fost răniți. Stimulată de o nouă generație de martiri și de îndârjirea adversarilor, IRA Provizorie a orchestrat o campanie ce avea să dureze 30 de ani, în cursul căreia a împușcat, bombardat și mutilat soldați și civili, în Irlanda de Nord și în Marea Britanie. S-a organizat cel puțin un atentat împotriva prim-ministrului britanic. Chiar să fi vrut să părăsească Irlanda de Nord (cum doreau poate mulți alegători din restul Regatului Unit), autoritățile britanice nu puteau. După cum a arătat un referendum din martie 1973, confirmat ulterior de alte sondaje, majoritatea covârșitoare a locuitorilor din Ulster doreau să mențină legăturile cu Marea Britanie[9].

Campania IRA nu a unit Irlanda. Nu i-a scos pe britanici din Ulster. Nici nu a destabilizat politica britanică, deși asasinarea unor politicieni și figuri publice (în special a lordului Mountbatten, fost vicerege al Indiei și nașul prințului de Wales) a șocat efectiv opinia publică de pe ambele țărmuri ale Mării Irlandei. Dar „tulburările" au întunecat și mai mult un deceniu deja sumbru în viața publică britanică și au alimentat teza „neguvernabilității" vehiculată în epocă, punând capăt optimismului senin din deceniul anterior. Când IRA Provizorie și grupurile paramilitare protestante apărute în replică s-au așezat în fine la masa negocierilor pentru a obține aranjamente constituționale pe care guvernul britanic le-ar fi oferit cu plăcere de la început, muriseră 1.800 de oameni și un nord-irlandez din cinci avea o rudă rănită sau ucisă în luptă.

9. Costul estimat al prezenței britanice în Irlanda de Nord era de trei miliarde de lire pe an, într-o perioadă în care Londra încerca din răsputeri să și echilibreze bugetul.

Pe acest fundal, celelalte „patologii" din Europa anilor '70 sunt într-adevăr minore, deşi ele au contribuit la atmosfera generală de disconfort. O „Brigadă Furioasă" ce acţiona chipurile în numele şomerilor fără reprezentare politică a pus bombe la Londra în 1971. Inspirându-se din tacticile irlandeze, separatiştii francofoni din munţii Jura elveţieni s-au răsculat în 1974 împotriva includerii forţate în cantonul germanofon Berna. La Liverpool, Bristol şi în districtul londonez Brixton, protestatarii s-au bătut cu poliţia pentru controlul zonelor urbane defavorizate.

Într-un fel sau altul, toate aceste proteste şi acţiuni erau, cum am sugerat, patologii ale politicului: oricât de extreme ca formă, ele aveau ţeluri familiare şi tactici instrumentale. Ele încercau să obţină ceva şi s-ar fi desfiinţat – cel puţin aşa susţineau – dacă cererile lor ar fi fost satisfăcute. ETA, IRA şi epigonii lor erau organizaţii teroriste, dar nu iraţionale. Cu timpul, toate au sfârşit prin a negocia cu adversarii lor, în speranţa că îşi vor atinge măcar parţial obiectivele. Dar în cealaltă serie de confruntări violente din epocă, protagoniştii erau animaţi de cu totul alte obiective.

În mai toată Europa Occidentală, teoremele radicale fanteziste din anii '60 s-au risipit fără urmări grave. Numai în două ţări ele s-au metamorfozat într-o psihoză de agresiune autojustificatoare. O minoritate infimă de foşti studenţi radicali, intoxicaţi de propria versiune a dialecticii marxiste, au purces să „dezvăluie adevărata faţă" a toleranţei represive din democraţiile occidentale. Dacă regimul parlamentar al intereselor capitaliste este provocat, argumentau ei, el va abandona mantia legalităţii şi îşi va arăta adevăratul chip. Pus în faţa adevărului cu privire la opresori, proletariatul – „alienat" până atunci de interesele sale şi victimă a unei „false conştiinţe"a propriei situaţii – îşi va asuma un rol corespunzător pe baricadele luptei de clasă.

Un astfel de rezumat acordă prea multă importanţă clandestinităţii teroriste din anii '70 – şi prea puţină în acelaşi timp. Cei mai mulţi tineri implicaţi în aceste acţiuni, deşi familiarizaţi cu vocabularul justificator al violenţei, nu avuseseră nici un rol în formularea acestuia. Ei erau infanteria terorismului. Pe de altă parte, îndeosebi în Germania de Vest, energia emoţională investită în ura faţă de Republica Federală avea surse mai adânci şi mai ascunse decât giumbuşlucurile retorice prost adaptate ale radicalismului de secol al XIX-lea. Dorinţa de a prăvăli edificiul securităţii şi stabilităţii în capul generaţiei părinţilor era expresia extremă a unui scepticism mai general, în lumina trecutului recent, cu privire la credibilitatea locală a pluralismului democratic. Nu e o întâmplare, aşadar, că „teroarea revoluţionară" a luat forma ei cea mai ameninţătoare în Germania şi Italia.

Legătura dintre politica extraparlamentară şi violenţa pură s-a revelat pentru prima oară în Germania, în aprilie 1968, când patru tineri radicali – printre care Andreas Baader şi Gudrun Ensslin – au fost arestaţi sub acuzaţia că au incendiat două mari magazine din Frankfurt. Doi ani mai târziu, Baader a evadat din închisoare în cursul unui raid armat plănuit şi executat sub comanda lui Ulrike Meinhof. Ea şi Baader au emis apoi „Manifestul Gherilei Urbane", anunţând formarea unei *Rote Armee Fraktion* (RAF: Facţiunea Armata Roşie), al cărei scop era să distrugă regimul federal prin forţă. Acronimul RAF a fost ales intenţionat: aşa cum aviaţia britanică* atacase

* Royal Air Forces – RAF (n.t.).

Germania nazistă de sus, grupul Baader-Meinhof, cum i se spunea colocvial, avea să răpună regimul succesor ciuruindu-l de jos.

Între 1970 și 1978, RAF și vlăstarele ei au adoptat o strategie a terorii deliberat arbitrare, asasinând militari, polițiști și oameni de afaceri, atacând bănci și răpind politicieni cunoscuți. Pe lângă cei 28 de oameni uciși și 93 de răniți în atentatele din acești ani, ei au luat 162 de ostatici și au spart peste 30 de bănci – pentru a finanța organizația, dar și pentru a-și face publicitate. În primii ani, ei au vizat și bazele armatei americane din RFG, ucigând și rănind câțiva soldați, mai ales la sfârșitul primăverii anului 1972.

În 1977, anul ei de glorie, RAF l-a răpit și apoi l-a executat pe Hans Martin Schleyer, președintele Daimler-Benz și al Federației Vest-Germane a Industriilor, și i-a asasinat pe Siegfried Buback, procurorul general al Republicii Federale, și pe Jürgen Ponto, directorul Dresdner Bank. Era însă cântecul de lebădă al grupării. Deja, în 1976, Meinhof (capturată în 1972) fusese găsită moartă în celula ei din Stuttgart. Aparent se spânzurase; zvonul că fusese executată de stat a persistat multă vreme. Baader, care fusese arestat cu ocazia unui schimb de focuri la Frankfurt în 1972 și executa o sentință de detenție pe viață pentru omucidere, a fost găsit și el mort în celulă la 18 octombrie 1977, în aceeași zi cu Gudrun Ensslin și un alt terorist aflat în închisoare. Organizația lor clandestină a funcționat până în anii '80, deși mult redusă; în august 1981, ea a bombardat cartierul general al aviației americane la Ramstein, în Germania de Vest, iar luna următoare, „Gudrun Ensslin Kommando" a încercat fără succes să-l asasineze pe comandantul suprem al forțelor americane în Europa.

De vreme ce terorismul german nu avea țeluri clar definite, realizările sale pot fi măsurate doar în succesul cu care a perturbat sau nu viața publică germană și a subminat instituțiile republicii. În acest sens, el a eșuat evident. Cea mai represivă măsură adoptată în acea perioadă a fost promulgarea *Berufsverbot* în 1972 de către guvernul social-democrat al lui Willy Brandt. Acest decret excludea din sectorul de stat orice persoană angajată în acte politice considerate contrare Constituției și urmărea, evident, să țină suporterii extremelor politice, dreapta sau stânga, departe de posturile sensibile. Într-o cultură deja extraordinar de predispusă la conformism, decretul a stârnit temeri legate de o posibilă cenzură (sau mai rău); el nu era însă câtuși de puțin acel preludiu la dictatură de care se temea opoziția și la care sperau extremiștii.

Nici stânga teroristă, nici dreapta neonazistă aparent trezită la viață (lucru demonstrat prin uciderea a 13 oameni și rănirea altor 220 într-un atentat cu bombă în 1980 la München, în timpul festivalului *Oktoberfest*) nu au reușit să destabilizeze republica, deși au suscitat în cercurile politice conservatoare remarci irresponsabile despre nevoia de a înfrâna libertățile civile pentru a face „Ordine". Mai îngrijorător e faptul că grupul Baader-Meinhof profita de un fond general de simpatie pentru ideile sale din partea unor intelectuali și universitari altminteri pacifiști[10].

10. Partidul Socialist Francez, de un legalism ireproșabil, a format chiar un „Comitet pentru apărarea drepturilor omului" în Republica Federală Germană, oferindu-și expertiza și sprijinul concret în apărarea celor acuzați de acte teroriste

Una dintre sursele simpatiei locale era o nostalgie crescândă pentru trecutul pierdut al Germaniei în cercurile literare şi artistice. Exista sentimentul că Germania fusese de două ori dezmoştenită: de nazişti, care îi privaseră pe nemţi de un trecut respectabil, „utilizabil", şi de Republica Federală, ai cărei şefi americani impuseseră ţării o imagine de sine falsă. În cuvintele regizorului de film Hans-Jürgen Syberberg, naţia fusese „dezmoştenită şi deposedată spiritual... trăim într-o ţară fără patrie, fără *Heimat*". Tenta clar naţionalistă a terorismului german de extremă stângă – faptul că viza ocupantul american, corporaţiile multinaţionale şi ordinea capitalistă „internaţională" – atingea o coardă sensibilă, ca şi afirmaţia teroriştilor că *germanii* erau acum victimele manipulării şi intereselor altora.

Un val de filme, discursuri, cărţi, programe TV şi discuţii publice au abordat în acei ani identitatea şi istoria problematică a ţării. Aşa cum RAF pretindea că luptă împotriva „fascismului" – „prin procură", cum ar veni –, intelectualii vest-germani, la dreapta şi la stânga, se băteau să controleze adevărata moştenire a Germaniei. Colegul lui Syberberg, Edgar Reitz, a regizat un miniserial de televiziune de 16 ore extrem de popular: *Heimat: O cronică germană*, care retrasa istoria germană contemporană prin povestea unei familii din zona rurală Hünsruck a Palatinatului Renan, de la sfârşitul primului război mondial până în prezent.

În filmul lui Reitz, anii interbelici sunt scăldaţi în lumina caldă a amintirilor dragi; era nazistă umbreşte prea puţin amintirea acelor vremuri mai bune. În schimb, lumea americanizată a republicii federale postbelice e prezentată cu un dispreţ îngheţat: materialismul care ignoră valorile naţionale şi erodarea memoriei şi a continuităţii afectează grav comunitatea şi valorile umane. Ca şi în *Die Ehe der Maria Braun* (*Căsătoria Mariei Braun*) de Fassbinder, personajul principal – tot „Maria" – este simbolul unei Germanii victimizate; *Heimat*-ul este însă explicit nostalgic şi chiar xenofob în dispreţul său pentru valorile străine şi dorul de spiritul dispărut al „Germaniei profunde".

Reitz, ca Syberberg şi alţii, nu-şi ascundea dispreţul pentru serialul american de televiziune *Holocaust*, prezentat pentru prima oară pe posturile germane în 1979. Dacă trecutul Germaniei trebuia descris, atunci misiunea, oricât de dureroasă, le revenea germanilor. „Cel mai radical proces de expropriere", scria Reitz, „este să ţi se ia istoria. Prin *Holocaust*, americanii ne-au furat istoria". Aplicarea „esteticii comerciale" la trecutul Germaniei era metoda Americii de a-şi impune controlul. Lupta regizorilor şi artiştilor germani împotriva „*kitsch-ului*" *american făcea parte* din lupta împotriva capitalismului american.

Reitz şi Fassbinder au realizat, alături de alţii, filmul *Deutschland im Herbst* (*Germania toamna*) (1978), un colaj de documentare, fragmente de film şi interviuri legate de evenimentele *din toamna anului '77, în special răpirea şi asasinarea lui Hans Martin Schleyer* şi, ulterior, sinuciderea lui Ensslin şi Baader. Filmul e remarcabil nu atât prin expresiile de empatie cu teroriştii, cât prin felul aparte în care acestea sunt transmise. Printr-un montaj abil, Republica Federală şi Al Treilea Reich capătă trăsături similare. Capitalismul, *„sistem al profitului", şi naţional-socialismul sunt prezentate ca fiind la fel de vinovate* şi inadmisibile, iar teroriştii se detaşează drept partizani ai prezentului: Antigone moderne în luptă cu propriile conştiinţe şi cu represiunea politică.

Ca și alte filme germane contemporane, *Deutschland im Herbst* etalează un considerabil talent artistic în prezentarea Germaniei de Vest drept un stat polițienesc, înrudit cu nazismul cel puțin în apetența-i (deocamdată ascunsă) pentru oprimare și brutalitate. Horst Mahler, un terorist cuprins oarecum de remușcări, aflat pe atunci în închisoare, explică în fața camerei de luat vederi că apariția unei opoziții extraparlamentare în 1967 a fost „revoluția antifascistă" care nu s-a întâmplat în 1945. Adevărata luptă cu demonii naziști ai Germaniei era continuată așadar de tinerii radicali în ilegalitate – deși cu metode frapant de naziste, paradox pe care Mahler îl trece sub tăcere.

Relativizarea nazismului, implicită în *Deutschland im Herbst*, devenea absolut explicită în apologiile intelectuale aduse terorii anticapitaliste. După cum explica în 1985 filosoful Detlef Hartmann, „putem învăța din legătura evidentă dintre bani, tehnologie și exterminare în Noua Ordine a imperialismului nazist... (cum) să ridicăm vălul ce maschează tehnologia exterminării civilizate în Noua Ordine de la Bretton Woods". Acest derapaj facil – ideea că asemănările dintre nazism și democrația capitalistă sunt mai importante decât deosebirile și că germanii erau în ambele cazuri niște victime – explică insensibilitatea stângii radicale germane față de soarta evreilor.

Pe 5 septembrie 1972, organizația palestiniană „Septembrie Negru" a atacat echipa israeliană la Jocurile Olimpice de la München, ucigând unsprezece atleți și un polițist german. Aproape sigur, asasinii s-au bucurat de ajutorul local al stângii radicale (deși, ca o curiozitate a extremismului german din acea perioadă, extrema dreaptă ar fi fost la fel de încântată să-și ofere serviciile). Legătura dintre organizațiile palestiniene și grupurile teroriste europene era deja indiscutabilă: Ensslin, Baader și Meinhof s-au „antrenat" toți la un moment dat cu gherilele palestiniene, alături de basci, italieni, irlandezi republicani și alții. Dar nemții erau cei mai zeloși: când patru teroriști (doi germani și doi arabi) au deturnat un avion al companiei Air France în iunie 1976 spre Entebbe (Uganda), germanii au fost cei care au ținut să-i identifice și să-i separe pe evrei de ceilalți pasageri.

Dacă această acțiune – care amintea fără greș trierea evreilor de către germani în alt loc și altă eră – nu a compromis definitiv banda Baader-Meinhof în ochii simpatizanților, e fiindcă *argumentele (dacă nu și metodele) lor erau general acceptate: victimele nu* erau evreii, ci germanii, iar agresorul nu era național-socialismul german, ci capitalismul american. „Crimele de război" erau acțiuni ale americanilor – împotriva vietnamezilor, de exemplu. Un „nou patriotism" înflorea în Germania de Vest: ca o ironie a sorții, *Baader, Meinhof și prietenii lor, a căror revoltă violentă viza inițial patriotismul* narcisiac al generației părinților lor, au fost recuperați de reverberațiile aceleiași moșteniri naționaliste. Nu-i deloc surprinzător că Horst Mahler, unul dintre puținii teroriști de stânga din RFG care au supraviețuit, a sfârșit trei decenii mai târziu la extrema dreaptă a spectrului politic.

La suprafață, terorismul italian contemporan nu era foarte diferit de tipul german. Exploata și el retorica paramarxistă; majoritatea figurilor importante primiseră botezul politicii în protestele universitare din anii '60. Principala organizație clandestină a stângii teroriste, autointitulată *Brigate Rosse* (Brigăzile Roșii – BR), a intrat pentru prima oară în atenția publicului în octombrie 1970, distribuind fluturași ce anunțau obiective foarte asemănătoare cu ale Fracțiunii Armata Roșie. Ca și Baader,

Meinhof şi compania, liderii BR erau tineri (cel mai cunoscut dintre ei, Renato Curcio, avea în 1970 doar 29 de ani), în cea mai mare parte foşti studenţi şi devotaţi luptei armate clandestine ca scop în sine.

Dar existau şi diferenţe semnificative. De la început, teroriştii italieni de stânga au acordat o importanţă mult mai mare presupusei lor relaţii cu „muncitorii" şi, ce-i drept, în unele oraşe industriale din Nord, în special Milano, segmentele cele mai respectabile ale extremei stângi se bucurau de oarecare popularitate. Spre deosebire de teroriştii germani, grupaţi în jurul unui nucleu minuscul de criminali, extrema stângă italiană era constituită dintr-un evantai de partide politice legitime, reţele de gherilă urbană şi microsecte de bandiţi politici înarmaţi – formaţiuni care se intersectau ca obiective şi adepţi.

Aceste grupuri şi secte reproduceau în miniatură istoria fisionară a stângii europene clasice. În decursul anilor '70, pentru fiecare act de violenţă îşi asuma responsabilitatea o organizaţie până atunci necunoscută, adesea o subsecţie sau o facţiune din grupul original. Dincolo de teroriştii se afla o nebuloasă de mişcări semiclandestine şi publicaţii ale căror afirmaţii „teoretice" sentenţioase le ofereau tacticilor teroriste o justificare ideologică. Numele diverselor grupuri, celule, reţele, publicaţii şi mişcări sfidează parodia: pe lângă Brigăzile Roşii existau *Lotta Continua*, *Potere Operaio*, *Prima Linea* şi *Autonomia Operaia*; *Avanguardia Operaia*, *Nuclei Armati Proletari* şi *Nuclei Armati Rivoluzionari*; *Formazione Comuniste Combattenti*, *Unione Comunisti Combattenti*, *Potere Proletario Armato* şi multe altele.

Dacă această listă trădează dorinţa disperată a câtorva mii de foşti studenţi, situaţi la extremităţile obscure ale mişcării muncitoreşti, de a-şi exagera importanţa socială şi revoluţionară, impactul efortului lor de a se impune în atenţia publică nu trebuie subestimat. Curcio, Mara Cagol (partenera lui) şi prietenii lor trăiau, poate, un basm cu bandiţi revoluţionari (derivat în mare măsură din imaginea mediatizată a gherilelor revoluţionare din America Latină), dar răul pe care l-au făcut este cât se poate de real. Între 1970 şi 1981, în Italia nu a trecut un singur an fără crime, mutilări, răpiri, atacuri şi alte acte de violenţă publică. Într-un deceniu au fost asasinaţi trei politicieni, nouă magistraţi, 65 de poliţişti şi alţi 300 de oameni.

La început, Brigăzile Roşii şi celelalte organizaţii s-au limitat la răpirea şi, ocazional, împuşcarea unor directori de fabrici şi a altor oameni de afaceri mai mărunţi: „lacheii capitalismului", *servi del padrone*, ceea ce reflecta interesul lor iniţial pentru democraţia la nivelul clasei muncitoare. Dar, la mijlocul anilor '70, ei au trecut la asasinate politice (mai întâi politicieni de dreapta, apoi poliţişti, ziarişti şi procurori), strategie menită să „sfâşie masca" legalităţii burgheze, obligând statul la represiune brutală şi polarizând astfel opinia publică.

Până în 1978, Brigăzile Roşii nu au reuşit să provoace reacţia dorită, în ciuda unui crescendo de atacuri în cursul anului precedent. Apoi, la 16 martie 1978, ei au răpit cea mai influentă victimă: Aldo Moro, lider al Partidului Creştin-Democrat, fost prim-ministru şi ministru de Externe. Moro a fost ţinut ostatic timp de două luni; sprijinit de comunişti şi de majoritatea partidului său, prim-ministrul creştin-democrat Giulio Andreotti a refuzat până şi să ia în considerare cererea răpitorilor de a elibera „deţinuţi politici" în schimbul vieţii lui Moro. În ciuda condamnării unanime în

spectrul politic italian și a apelurilor din partea papei și a secretarului general al Națiunilor Unite, teroriștii au refuzat să cedeze. Pe 10 mai, corpul lui Aldo Moro a fost găsit într-o mașină parcată sfidător pe o stradă din centrul Romei.

Scandalul Moro ilustra incompetența statului italian – ministrul de Interne a demisionat a doua zi după găsirea cadavrului. După opt ani de legislație antiteroristă frenetică și razii în toată țara, poliția nu reușise, evident, să se infiltreze în subteranele terorismului[11]. Faptul că Brigăzile Roșii au reușit să comită asasinate politice în inima statului și în capitala țării a avut reverberații importante. Era clar acum pentru toată lumea că Italia se confrunta cu o amenințare reală la adresa regimului: la mai puțin de două săptămâni după găsirea cadavrului lui Moro, Brigăzile Roșii l-au ucis pe șeful *brigăzii antiteroriste din Genova*; *în octombrie 1978 l-au asasinat pe directorul* general al afacerilor penale din Ministerul de Justiție de la Roma. Două săptămâni mai târziu, *Formazione Comuniste Combattenti* au asasinat un cunoscut procuror general.

Dar provocarea lansată de teroriști la adresa statului avea, prin însăși amploarea ei, unele dezavantaje. Partidul Comunist Italian s-a declarat ferm și fără ezitare de partea instituțiilor republicii, punând punctul pe *i*: chiar dacă teroriștii anilor '70 își aveau originea în mișcările populare din anii '60, ei se plasau acum în afara spectrului politicii radicale. Erau simpli criminali și trebuiau vânați ca atare. La fel (poate chiar mai mult) și cei care le furnizau un alibi ideologic: în aprilie 1979, Toni Negri, lector la Universitatea din Padova, și alți lideri ai grupului *Autonomia Operaia* au fost arestați și acuzați că plănuiesc o insurecție armată împotriva statului.

Negri și partizanii lui au susținut (și susțin și astăzi) că „autonomiștii" radicali, *care nu erau nici clandestini și nici înarmați, nu trebuie confundați cu societățile* secrete ilegale și că decizia politică de a-i persecuta reprezenta exact acea breșă în „ordinea burheză" pe care Brigăzile Roșii o profețiseră și căutau să o provoace. Dar Negri încuraja la Universitatea din Padova atacuri violente asupra profesorilor și personalului administrativ, care nu erau foarte departe de tacticile teroriste. Sloganuri precum „ilegalitatea de masă", „războiul civil permanent" și necesitatea unei organizări „militare" împotriva statului burghez erau declamate frecvent în cercuri academice respectabile – inclusiv în revista lui Negri, *Rosso*. La un an după răpirea și asasinarea lui Moro, Negri celebra „anihilarea adversarului": *„Durerea adversarului nu mă* afectează: dreptatea proletară are forța productivă a evidenței și capacitatea de a convinge logic"[12].

Ideea că violența politică are „forța productivă a evidenței" nu era, desigur, nemaiauzită în istoria modernă a Italiei. Ceea ce Negri afirma, iar Brigăzile Roșii și *suporterii lor puneau în faptă nu era diferit de „virtutea purificatoare a forței"* exaltată de fasciști. În Italia, ca și în Germania, ura extremei stângi față de „statul burghez"

11. Ca și în Germania, poliția i-a găsit, de fapt, pe capi la un moment dat, pentru a-i pierde apoi din nou. Arestat în 1974, Renato Curcio a evadat din închisoare în februarie 1975 și a fost recapturat după unsprezece luni.

12. Inițial eliberat, Negri a fost arestat din nou în 1983. În iunie 1984 a fost judecat și condamnat la 30 de ani de închisoare.

a făcut-o să revină la violența „proletară" a dreptei antidemocratice. În 1980, stânga *și dreapta teroristă din Italia se confundau atât ca obiective, cât și ca metode*. Brigăzile Roșii și urmașii lor nu erau singurii responsabili pentru violența din acei *anni di piombo* („ani de plumb"). Dreapta conspiratoare, antirepublicană, a reapărut în acești ani (și a comis cel mai grav atentat din epocă, bombardarea gării din Bologna în august 1980, soldată cu 85 de morți și 200 de răniți), iar în *Mezzogiorno*, Mafia și-a accentuat strategia de teroare în războiul cu poliția, magistrații și politicienii locali.

Dar, în măsura în care reapariția terorii fasciste și resurgența violenței mafiote ilustrau și exacerbau vulnerabilitatea instituțiilor democratice, manifestările lor erau interpretate – probabil corect – de teroriștii de stânga drept o confirmare a propriului succes. Ambele extreme încercau să destabilizeze statul făcând viața de zi cu zi insuportabil de periculoasă – cu diferența că extrema dreaptă găsea protecție și sprijin chiar în rândul forțelor de ordine pe care căuta să le submineze. Ocultе rețele conspirative de dreapta, infiltrate în conducerea poliției, comunitatea bancară și Partidul Creștin-Democrat aflat la putere, girau asasinarea judecătorilor, procurorilor și a jurnaliștilor[13].

Faptul că democrația și statul de drept au supraviețuit în Italia în acești ani nu e puțin lucru. În special între 1977 și 1982, țara a fost victima unor acte arbitrare de extremă violență comise deopotrivă de extrema stângă, extrema dreaptă și de criminali plătiți – aceștia sunt anii în care Mafia și alte rețele criminale au asasinat șefi din poliție, procurori, politicieni, judecători și ziariști, de multe ori aproape nepedepsiți. În timp ce amenințările mai serioase veneau dinspre extrema dreaptă – mai bine organizată și mai aproape de inima statului –, teroriștii „roșii" au avut un efect și mai puternic asupra imaginației publice. În parte pentru că manipulau simpatia locală pentru ideile radicale, ca și Facțiunea Armatei Roșii în Germania. Liderii comuniști au sesizat corect că aproprierea moștenirii revoluționare era atuul principal al teroriștilor și un pericol pentru credibilitatea stângii tradiționale.

Paradoxal (și fără știrea comuniștilor), Brigăzile Roșii și RAF – precum și belgienele *Cellules communistes combattantes*, gruparea *Action Directe* în Franța și alte operațiuni mai mărunte, similare ca motivație, dar mai puțin eficiente – erau finanțate în parte de serviciile secrete sovietice. Acești bani nu se înscriau într-o strategie coerentă, ci curgeau mai degrabă pe principiul că dușmanii dușmanilor noștri, oricât de absurzi sau neînsemnați ar fi ei, sunt prietenii noștri. Dar, în acest caz, acțiunea a avut efect de bumerang : singura realizare incontestabilă, în acești ani, a terorismului de stânga în Europa Occidentală a fost evacuarea exhaustivă a ultimelor iluzii revoluționare din corpul politic local.

Toate formațiunile politice ale stângii clasice, în special comuniștii, au fost constrânse să adopte și să mențină distanța față de violența de orice fel. Pe de o parte, era

13 Faimoasa Lojă P2, de pildă, era o misterioasă rețea masonică alcătuită din politicieni de dreapta, bancheri, militari și polițiști, coordonată de Licio Gelli, fost militant în Republica Socială a lui Mussolini între 1943 și 1945. Avea 962 de membri, printre care 30 de generali, 8 amirali, 43 de deputați, 3 miniștri activi, iar cele mai selecte cercuri bancare și industriale erau reprezentate proporțional.

o reacție spontană la amenințarea care îi viza și pe ei, ca și pe ceilalți : liderii sindicali și alți reprezentanți ai mișcării muncitorești tradiționale erau printre țintele predilecte ale rețelelor clandestine. Dar era și pentru că „anii de plumb" ai deceniului al șaptelea au amintit tuturor cât de fragile sunt, de fapt, democrațiile liberale – o lecție ocazional uitată în atmosfera euforică din anii '60. Efectul net al anilor de pseudosubversiune revoluționară în inima Europei Occidentale nu a fost polarizarea societății, cum plănuiseră și așteptau teroriștii, ci faptul că politicienii de toate orientările au strâns rândurile undeva în centrul sigur al spectrului politic.

Pentru viața spirituală, anii '70 au fost deceniul cel mai trist din secolul XX. Pe de o parte din cauza circumstanțelor evocate mai sus : scăderea economică abruptă și de *lungă durată*, *alături de violența generalizată din viața politică*, dădea *senzația* că „vremurile bune" ale Europei s-au dus, poate pentru mult timp. Tinerii nu mai căutau să schimbe lumea ; căutau doar o slujbă. Fascinației ambițiilor colective i-a urmat obsesia nevoilor personale. Într-o lume amenințătoare, devenise mai important să-ți aperi interesul personal decât să lupți pentru o cauză colectivă.

Dar schimbarea de atmosferă era, fără îndoială, și o reacție la abundența amețitoare a deceniului precedent. Europenii, care se îmbătaseră în anii '60 de explozia nemaivăzută de energie și originalitate în muzică, modă, cinema și arte plastice, aveau acum ocazia să cântărească în liniște prețul euforiei. Nu atât idealismul anilor '60 părea brusc demodat, cât naivitatea acelor vremuri : senzația că tot ce poate fi imaginat se poate pune în faptă, că tot ce se fabrică poate fi cumpărat și că transgresiunea – morală, politică, legală, estetică – este importantă în sine. Dacă anii '60 stau sub semnul credinței naive, suficiente, că tot ce se întâmplă e nou (și că tot ce e nou este important), anii '70 au fost o epocă a cinismului, a iluziilor pierdute și speranțelor modeste.

Vremurile mediocre nasc profeți pustii, scria Albert Camus în *Căderea*. Anii '70 abundau în astfel de figuri. Era o perioadă teribil de conștientă că urmează marilor speranțe și reflecțiilor ambițioase din trecutul recent și că nu are de oferit decât copii palide, implauzibile, ale vechilor idei. Era, în mod vădit și complexant, o perioadă *post-* prin excelență, cu perspective incerte. Cum remarca sociologul american Daniel Bell, „uzul prefixului *post-* denotă sentimentul că trăim într-un timp interstițial". Termenul avea o oarecare utilitate când descria lumea reală (*postbelic*, *postimperial* și, mai recent, *postindustrial*), deși nu lămurea anume ce urmează. Dar aplicat categoriilor gândirii (ca în *postmarxist*, *poststructuralist* și meteoricul *postmodern*), n-a făcut decât să accentueze și mai tare obscuritatea unor vremuri confuze.

Cultura anilor '60 fusese raționalistă. Dacă lăsăm la o parte drogurile ușoare și reveriile utopice, gândirea socială a vremii, ca și muzica, se plasa într-un registru grandios, dar coerent și familiar. Dimensiunea comunitară era frapantă : se presupunea că studenții, ca și muncitorii, țăranii, negrii și alte categorii sociale, împărtășesc interese și afinități care îi leagă între ei și îi opun, ca grup, restului societății. Deși extravagante, proiectele anilor '60 prezumau o relație între individ și clasă, clasă și societate, societate și stat, bine cunoscută ca formă, dacă nu în conținut, tuturor gânditorilor și militanților din secolul al XIX-lea.

Cultura anilor '70 s-a axat nu pe colectiv, ci pe individ. După ce detronase filosofia pentru a deveni arhidisciplina anilor '60, antropologia a fost eclipsată la rândul ei de psihologie. În deceniul anterior, tinerii marxişti foloseau masiv conceptul de „falsă conştiinţă" pentru a explica incapacitatea muncitorilor (şi nu numai a lor) de a se elibera de identificarea cu interesul capitalist. Am văzut cum, într-o variantă denaturată, această idee era şi premisa terorismului de stânga. Un alt avatar al ideii a răsărit, în fine, în cercuri mai puţin politizate : adaptând limbajul educaţiei marxiste la teme freudiene, gânditorii postfreudieni autodesemnaţi subliniau acum necesitatea eliberării – nu pentru clasele sociale, ci pentru subiecţii individuali.

Au apărut apoi, în vestul Europei şi în America de Nord, teoreticieni ai eliberării care urmăreau să scape subiectul uman nu doar de jugul social, ci şi de propriile iluzii. Varianta sexuală a acestei teorii – ideea că reprimarea sexuală şi constrângerea socială sunt indisociabile – era deja, în anumite cercuri, un truism la sfârşitul anilor '60. Marcuse, ca şi Wilhelm Reich, se situa clar în dubla descendenţă a lui Marx şi Freud, căutând transformarea colectivă prin eliberarea individuală. Discipolii lui Jacques Lacan, pe de altă parte, sau teoreticiene feministe contemporane ca Annie Leclerc şi Kate Millett, nutreau ambiţii mai mari – şi în acelaşi timp mai mici. Nu erau interesaţi de proiectele tradiţionale de revoluţie socială (în care feministele vedeau pe bună dreptate mişcări politice conduse în principal *de* şi *pentru* bărbaţi). Căutau în schimb să mineze însăşi noţiunea de subiect care le făcuse posibile.

Această abordare se baza pe două premise foarte populare, adoptate în linii mari de întreaga comunitate intelectuală de atunci. Prima era că sursa puterii nu o constituie – cum crezuseră iluminiştii şi, după ei, mai toată lumea – controlul resurselor naturale şi umane, ci monopolul *cunoaşterii* : cunoaşterea lumii naturale, cunoaşterea sferei publice, cunoaşterea de sine şi, mai ales, cunoaşterea felului în care cunoaşterea este produsă şi legitimată. Păstrarea puterii depinde atunci de capacitatea celor care controlează cunoaşterea de a menţine acest control, suprimând alte tipuri „subversive" de cunoaştere.

Această interpretare a condiţiei umane era asociată pe atunci, în mod corect, cu scrierile lui Michel Foucault. Cu tot obscurantismul său ocazional, Foucault era un raţionalist. Primele lui scrieri urmează îndeaproape preceptul marxist că, pentru a elibera muncitorii din lanţurile capitalismului, era nevoie mai întâi de o altă interpretare a istoriei şi a economiei, care să demaşte naraţiunea interesată produsă de societatea burgheză. Aşa-zisa cunoaştere revoluţionară trebuia, pe scurt, să se substituie cunoaşterii stăpânilor ; în cuvintele lui Antonio Gramsci, atât de apreciate cu câţiva ani în urmă, lupta se ducea împotriva „hegemoniei" clasei dominante.

A doua premisă, care avea să domine şi mai net modele intelectuale, era şi mai îndrăzneaţă. E vorba despre ideea seducătoare de a submina nu doar vechile certitudini, ci însăşi posibilitatea oricărei certitudini. Toate comportamentele, opiniile şi cunoştinţele trebuiau privite cu suspiciune, tocmai pentru că erau produse în societate şi, ca atare, serveau drept instrumente politice. Simpla idee că judecăţile sau evaluările pot fi separate de persoana care le emite ajunsese să fie tratată în anumite locuri drept expresia unei poziţii sociale partizane (implicit conservatoare).

Orice tip de judecată sau convingere puteu fi redusă, în principiu, după această metodă. Intelectualii cei mai critici puteau fi, la rândul lor, „poziționați". În cuvintele profesorului francez Pierre Bourdieu, cel mai influent exponent european al noii sociologii a cunoașterii, „discursul profesoral" nu este decât expresia „fracțiunii dominate a clasei dominante". Dar această subversiune seducătoare prin care orice informație sau opinie este poziționată nu divulgă cum putem determina dacă un „discurs" e mai adevărat decât altul : o dilemă tranșată prin decizia de a considera însuși adevărul drept o categorie determinată social – atitudine care în scurt timp a ajuns la modă în multe locuri. Rezultatul acestor tendințe a fost, firește, un scepticism crescând față de *orice* argument social rațional. Filosoful francez Jean-François Lyotard, care rezuma perfect *l'air du temps* în eseul său *La Condition postmoderne* (*Condiția postmodernă*, 1979), a surprins exact situația : „*Postmodernitatea* este neîncrederea în metanarațiuni".

Ca de atâtea ori în deceniile trecute, sursa profundă (adesea nemărturisită) a influențelor intelectuale predominant franceze era... germană. Scriitorul italian Elio Vittorini observa cândva că, de la Napoleon încoace, Franța s-a dovedit impermeabilă la orice influență străină în afară de filosofia romantică germană – lucru la fel de adevărat în 1957, când remarca a fost făcută, ca și 20 de ani mai târziu. Dacă generația precedentă, cu sensibilitatea ei umanistă, fusese atrasă de Marx și Hegel, posomorâtul deceniu al șaptelea a fost sedus de un filon mult mai sumbru din gândirea germană : scepticismul radical al lui Michel Foucault era în mare măsură o variantă a lui Nietzsche, iar Jacques Derrida și alți autori francezi influenți s-au inspirat din Martin Heidegger pentru a elabora o critică a subiectului și a „de-construi", cum începuse să se spună, subiectul uman al cunoașterii și materia sa textuală.

Pentru specialiștii în Heidegger sau Carl Schmitt (al cărui realism istoric atrăgea atenția cercetătorilor în domeniul relațiilor internaționale), interesul acesta era cel puțin ciudat. La urma urmei, ambii erau identificați cu nazismul – Heidegger în mod explicit, fiindcă acceptase o catedră sub regimul național-socialist. Însă noua tendință de a critica optimismul ideii de progres, fundamentele raționalismului luminist și efectele sale politice și epistemologice a creat o afinitate între criticii modernității și progresului tehnologic de la începutul secolului XX, ca Heidegger, și scepticii blazați ai erei „postmoderne" (iar Heidegger și alții au fost „spălați" astfel de conotațiile anterioare).

Când filosofia germană, după ce trecuse prin gândirea socială franceză, a ajuns în criticismul cultural englez (formele sub care le era cunoscută celor mai mulți cititori din acea vreme), vocabularul său inerent dificil dobândise un grad de opacitate expresivă care a atras irezistibil o nouă generație de studenți și profesori. Tinerii profesori angajați pentru a popula universitățile recent extinse absolviseră ei înșiși facultatea în anii '60, crescând în miezul tendințelor și dezbaterilor de atunci. Dar, dacă universitățile europene din deceniul anterior erau preocupate de teorii grandioase pe diverse teme – societatea, statul, limbajul, istoria, revoluția –, generației următoare nu-i mai rămăsese decât Teoria. Seminariile de „Teorie culturală" sau „Teorie generală" au aruncat în aer barierele convenționale ale disciplinelor, respectate anterior chiar și în dezbaterile stângii academice. „Dificultatea" a devenit măsura seriozității intelectuale. Comentând lără iluzii posteritatea „gândirii '68", scriitorii francezi Luc Ferry

şi Alain Renaut concluzionează amar că „cea mai mare reuşită a gânditorilor din anii '60 a fost să-şi convingă publicul că incomprehensibilul e semnul importanţei".

Găsind în universităţi un public gata constituit, teoreticieni subit adulaţi precum Lacan sau Derrida au înălţat curiozităţile şi paradoxurile limbajului la rang de filosofie, erijându-le în modele infinit de flexibile pentru analiza textuală şi politică. În instituţii precum Centrul de Studii Culturale Contemporane al Universităţii din Birmingham, noul avânt teoretic îl continua firesc pe cel vechi. Marxismul a fost debarasat de insistenţa atavică, devenită jenantă, asupra categoriilor economice şi instituţiilor politice şi reciclat sub forma criticismului cultural. Reticenţa incomodă a proletariatului revoluţionar, care se codea să triumfe asupra burgheziei capitaliste, a încetat să mai fie o problemă. Cum spunea în 1976 Stuart Hall, exponent britanic al studiilor culturale, „ideea de «dispariţie a unei clase» este înlocuită de o analiză infinit mai subtilă a felului în care diferite sectoare şi straturi ale unei clase sunt împinse, sub presiunea circumstanţelor socioeconomice, spre traiectorii şi opţiuni distincte".

Mai târziu, Hall avea să admită că Centrul a fost o vreme „exagerat de preocupat de toate aceste chestiuni teoretice spinoase". Însă obscurantismul narcisiac era şi un simptom al epocii: detaşarea de realitatea cotidiană proba involuntar epuizarea unei tradiţii intelectuale. Şi nu era unicul semn de scăpătare culturală. Originalitatea sclipitoare a cinematografului francez din anii '60 se transformase în virtuozitate studiată. Jacques Rivette, autorul ingenios şi mucalit al filmelor *Paris nous appartient* (*Parisul ne aparţine*, 1960) şi *La Religieuse* (*Călugăriţa*, 1966), a regizat în 1974 *Céline et Julie vont en bateau* (*Céline şi Julie se plimbă cu barca*). Lungă de 193 de minute şi lipsită de intrigă, această parodie stilizată (deşi involuntară) a Noului Val francez marca sfârşitul unei epoci. Locul artei fusese luat de teoretizarea artistică.

Elitismul cultural era o moştenire importantă a anilor '60, iar reversul său intim era un cinism avizat şi din ce în ce mai impermeabil. Inocenţa relativă a rock'n'roll-ului a fost înlocuită treptat de dexteritatea mediatică a trupelor pop, care îşi câştigau pâinea adoptând ironic stilul precursorilor lor imediaţi şi luându-l în zeflemea. Aşa cum literatura de consum şi jurnalismul de scandal exploataseră cu succes alfabetizarea de masă, muzica punk din anii '70 profita de apariţia unei pieţe muzicale. Etichetată drept contra-cultură, ea parazita în realitate cultura oficială, evocând imagini violente şi un limbaj radical în scopuri adesea comerciale.

Limbajul făţiş politizat al punk-ului, ca în hitul *Anarchy in the UK* (1976) al celor de la Sex Pistols, reflecta încrâncenarea epocii. Dar politica trupelor punk era la fel de unidimensională ca şi gama lor muzicală, redusă la trei acorduri şi un ritm: efectul depindea de volumul sonor. Ca şi Facţiunea Armata Roşie, Sex Pistols şi celelalte grupuri voiau mai ales să şocheze. Până şi alura lor subversivă mustea de ironie, iar vulgaritatea era afectată: „Mai ţineţi minte anii '60?" păreau să zică. „Vă place, nu vă place, noi suntem ce a mai rămas din ei." Rebeliunea muzicală consta în piese furioase ce denunţau „hegemonia", al căror fals conţinut politic masca eviscerarea cronică a formei muzicale[14].

14 Punk-ul a lăsat un gust deosebit de amar în Europa de Est, unde a fost adoptat în anii agoniei comunismului de trupe underground nihiliste care îşi însuşeau cu cinism tradiţia

Dacă politica și muzica generației punk erau contrafăcute, *cinismul* lor, în schimb, era cât se poate de real și cinstit dobândit. Ei constituiau doar extremitatea înverșunată și lipsită de talent a unui întreg spectru de revolte: față de trecut, față de autoritate, față de personalități și evenimente de interes public. În variantele sale mai inteligente, disprețul pentru gravitatea tradiției se inspira din valul de satiră politică declanșat cu aproape două decenii în urmă de tinerii britanici dezabuzați: revista teatrală *Beyond the Fringe*, emisiunea nocturnă *That Was the Week That Was* de la BBC și săptămânalul *Private Eye*. Exploatând creșterea publicului de televiziune și reculul constant al cenzurii de stat, *Monty Python* și epigonii săi îmbinau abil farsa, remarcile porcoase și sarcasmul politic – un amestec nemaivăzut de la caricaturile politice incisive semnate de Gillray și Cruikshank. Două filme din celebra serie, *Monty Python and the Holy Grail* (1974) și *Life of Brian* (1979), ilustrează prin sursele lor de finanțare relația strânsă dintre muzica rock și noul stil burlesc: garanți au fost Pink Floyd și Led Zeppelin, respectiv George Harrison de la Beatles.

Imaginea deplorabilă a figurilor publice oferea material copios unor emisiuni săptămânale precum *Spitting Image* sau, în Franța, *Bebête Show*, în care politicienii de frunte erau sistematic desconsiderați și ridiculizați într-un mod de neimaginat cu câțiva ani în urmă (iar în Statele Unite chiar și astăzi). Intelectualii momentului nu mai erau scriitorii și artiștii, ci satiriștii și comicii politici. Întrebați la începutul anilor '80 care e personalitatea lor preferată, studenții francezi au răspuns, spre oroarea comentatorilor mai în vârstă, nu Jean-Paul Sartre, ci Coluche, un comic de televiziune licențios și uneori de-a dreptul obscen, care a consemnat sardonic importanța-i recent dobândită candidând la președinția țării.

Însă aceleași canale de televiziune publică ce transmiteau parodii obraznice ale culturii de masă și ale pretențiilor mic-burgheze furnizau la rândul lor o abundentă materie primă pentru umoriști. Concursul de muzică ușoară Eurovision – o competiție anuală televizată transmisă pentru prima oară în 1970 – era, poate, cel mai faimos subiect de ironie. O sărbătoare comercială a noii tehnologii de transmisie TV simultană în mai multe țări, spectacolul avea, la mijlocul anilor '70, sute de milioane de spectatori. Concursul – în care cântăreți de mâna a doua și indivizi obscuri de pe tot continentul interpretau piese insipide, întorcându-se apoi, aproape invariabil, în anonimatul din care ieșiseră pentru o clipă – era atât de banal în concepție și execuție, încât sfida parodia. Ar fi fost perimat și cu 15 ani mai devreme. Tocmai de aceea prevestea ceva nou.

Entuziasmul cu care concursul Eurovision glorifica un format iremediabil învechit și o pleiadă de soliști jalnici reflecta o cultură a nostalgiei, melancolică și lucidă în același timp. Punk-ul, postmodernul și parodia erau doar câteva dintre reacțiile suscitate de acest deceniu confuz și decepționant; alta era moda „retro". Trupa pop franceză *Il Etait Une Fois* („A fost odată") purta haine din anii '30; multe stiluri au revenit

---

disidenței muzicale și politice în scopuri personale. *Spions*, o trupă punk maghiară din anii '80, practica un amestec respingător de pornografie și incorectitudine politică: „Puțin sex forțat înainte să te ia, Anna Frank! Fă dragoste cu mine! Anna Frank! Țipă, cățea! Anna Frank! Sau te predau! Anna Frank – băieții au sosit".

pentru scurtă vreme la modă, de la jupoanele bunicii la tunsorile neo-edwardiene ale „Noilor Romantici", reluate pentru a doua oară în treizeci de ani. În muzică şi vestimentaţie (ca şi în construcţii), tentaţia de a recicla stiluri mai vechi, amestecate stângaci, ţinea loc de inovaţie. Scrutându-şi cu anxietate neajunsurile, anii '70 nu priveau înainte, ci înapoi. Erei Vărsătorului* i-a urmat un anotimp al pastişei.

* „Era Vărsătorului" (*The Age of Aquarius*) este numele familiar dat în Occident perioadei marcate de mişcările hippie şi New Age. Denumirea s-a împământenit graţie celebrului musical *Hair* (1967): primul cântec, *Aquarius*, începea cu versul „A sosit Era Vărsătorului" (n.t.)

XV

Politica într-o cheie nouă

„Je déclare avoir avorté." („Declar că am făcut un avort.")

Simone de Beauvoir (şi alte 342 de femei) (5 aprilie 1971)

În cel mult o generaţie, partidele comuniste francez şi italian fie vor rupe legăturile cu Moscova, fie se vor micşora până la irelevanţă.

Denis Healey (1957)

Prin acest Tratat nu pierdem decât ce am irosit, oricum, de mult.

Cancelarul Willy Brandt (august 1970)

Când două state vor să-şi îmbunătăţească relaţiile, ele recurg la cea mai mare platitudine comună.

Timothy Garton Ash

În anii '70, peisajul politic al Europei Occidentale a început să se fractureze şi să se fragmenteze. De la sfârşitul primului război mondial, scena politică fusese ocupată de două „familii" politice, stânga şi dreapta, divizate la rândul lor în „moderaţi" şi „radicali". După 1945, cele două tabere s-au apropiat una de alta, dar modelul nu s-a schimbat radical. Spectrul opţiunilor politice de care dispuneau în anii '70 europenii rămăsese, în linii mari, cel de pe timpul bunicilor.

Longevitatea partidelor politice europene se explică printr-o continuitate remarcabilă în ecosistemul electoral. Preferinţa pentru laburişti sau conservatori în Marea Britanie, pentru social-democraţi sau creştin-democraţi în Germania de Vest nu mai reflecta de mult diferenţe profunde bazate pe platforme specifice şi cu atât mai puţin preferinţe intime legate de „stilul de viaţă", cum li se va spune curând. Cel mai adesea, ea era doar un reflex electoral durabil, transgeneraţional, determinat mai degrabă de clasă, religie sau apartenenţa locală a alegătorului decât de programul partidului. Oamenii votau cu cine votaseră şi părinţii lor, în funcţie de unde trăiau, ce lucrau şi cât câştigau.

Dincolo de continuitatea de suprafaţă, în sociologia politică a electorilor europeni avea loc o mişcare tectonică. Votul masiv al proletariatului alb, masculin şi cu locuri

de muncă – ce forma pretutindeni baza electorală a partidelor comuniste şi socialiste – se contracta şi se scinda. În mod similar, votantul conservator „ideal-tipic" – mai în vârstă, de sex feminin sau cu înclinaţii religioase – nu mai reprezenta automat nucleul electoral al partidelor creştin-democrate sau conservatoare. Chiar dacă nu dispăruseră, aceşti alegători tradiţionali nu mai constituiau majoritatea. De ce?

În primul rând, mobilitatea socială şi geografică din deceniile postbelice diluase categoriile sociale fixe până la evasidispariţie. Blocul electoral creştin din vestul rural al Franţei sau cel din regiunea Veneto, ca şi bastioanele proletariatului industrial din sudul Belgiei sau nordul Angliei erau acum fisurate şi scindate. Oamenii nu mai trăiau unde trăiseră părinţii lor şi aveau adesea cu totul alte meserii. Nu-i de mirare că şi viziunea lor despre lume era alta, iar preferinţele politice au început să reflecte, la început lent, aceste schimbări.

În al doilea rând, prosperitatea şi reformele sociale din anii '60 epuizaseră efectiv programul şi viziunea partidelor tradiţionale. Succesul lor i-a deposedat de o agendă credibilă pe politicienii stângii şi dreptei deopotrivă, în special după ploaia de reforme liberale din anii '60. Nici instituţiile statului şi nici obiectivele generale ale politicii economice nu erau un subiect de controversă. Pe agendă rămăseseră ameliorarea relaţiilor de lucru, legislaţia împotriva discriminării în acordarea de locuinţe şi posturi, extinderea facilităţilor educaţionale etc. - probleme serioase, dar nu subiecte de aprinsă dezbatere politică.

În al treilea rând, existau acum criterii alternative de apartenenţă politică. Minorităţile etnice, adesea neagreate de comunităţile de muncitori albi în care ajunseseră în Europa, nu erau întotdeauna cooptate în politica locală sau organizaţiile sindicale, iar politica lor reflecta această excludere. Şi în ultimul rând, politica generaţională a anilor '60 adusese în discuţie preocupări complet necunoscute unei culturi politice mai vechi. Dacă Noua Stângă nu avea un program, ea nu ducea lipsă de teme. Şi, mai ales, a creat noi baze electorale. Fascinaţia pentru sexualitate a dus în mod firesc la o politică a sexelor: femeile şi homosexualii, subordonate, respectiv invizibili, în partidele radicale tradiţionale, s-au impus acum ca subiecţi istorici legitimi, cu drepturi şi solicitări proprii. Tineretul şi entuziasmul său au trecut în centrul atenţiei, mai ales când s-a instituit dreptul de vot la 18 ani.

Prosperitatea epocii a încurajat un transfer de atenţie dinspre producţie spre consum, dinspre necesităţile traiului zilnic spre calitatea vieţii. În focul anilor '60, puţini îşi băteau capul cu dilemele morale ale prosperităţii – beneficiarii ei savurau absorbiţi roadele şansei istorice. Dar în câţiva ani, mulţi (mai ales dintre adulţii tineri educaţi din nord-vestul Europei) au început să privească bunăstarea materială şi comercialismul deceniilor precedente ca pe o moştenire apăsătoare, aducătoare de false valori şi bunuri de prost-gust. Preţul modernităţii, cel puţin pentru cei care profitaseră din plin de ea, începea să pară puţin prea mare, iar „lumea dispărută" a părinţilor şi bunicilor lor, din ce în ce mai atrăgătoare.

Politizarea acestor nemulţumiri culturale a fost, în cele mai multe situaţii, opera unor activişti deprinşi cu tacticile unor partide mai tradiţionale în care ei sau părinţii lor activaseră odinioară. Logica politicii s-a schimbat aşadar destul de puţin: ideea era în continuare mobilizarea persoanelor cu vederi similare în jurul unui program

legislativ ce urma să fie aplicat de către stat. Nouă era premisa organizatoare. Până atunci (în Europa), bazele electorale rezultau din afinităţile elective ale unor mase de alegători din aceeaşi clasă sau profesie, uniţi printr-un set comun, moştenit şi mai degrabă abstract de principii şi obiective. Măsurile politice concrete contau mai puţin decât apartenenţa la un grup.

Dar în anii '70 atenţia a fost monopolizată de măsurile concrete. Au apărut partide şi mişcări cu „deziderat unic", a căror bază electorală era descrisă de o geometrie variabilă a intereselor comune : deseori limitate, uneori chiar de ordinul capriciului. Campania pentru Bere Adevărată (CAMRA) din Marea Britanie, remarcabil de reuşită, este un exemplu reprezentativ : iniţiată în 1971 pentru a contracara moda berii „lager", gazoasă şi omogenizată (şi a cârciumilor „modernizate", la fel de omogenizate, în care ea se vindea), acest grup de presiune recrutat din clasa de mijloc îşi prezenta argumentele într-un ambalaj neomarxist : micii producători de bere tradiţională erau, chipurile, ameninţaţi de monopolurile consacrate producerii în masă, care îi manipulau pe consumatorii de bere pentru profitul corporatist şi, printr-o escrocherie, alienau consumatorii prin intermediul propriilor papile gustative.

Prin amestecul eficient de analiză economică, preocupare pentru mediu, discernământ estetic şi pură nostalgie, CAMRA anunţa multe dintre viitoarele reţele de activişti consacrate unei cauze unice, precum şi slăbiciunea viitoare a boemilor-burghezi înstăriţi pentru „autenticul" costisitor[1]. Dar această mişcare era inevitabil o curiozitate prin farmecul ei oarecum arhaic, ca să nu mai vorbim de disproporţia dintre entuziasmul înflăcărat al activiştilor şi obiectul călduţ al pasiunii lor.

Alte reţele politice dedicate unei cauze unice nu aveau însă nimic bizar sau capricios ; cele mai multe erau – ca şi CAMRA – organizate *de* şi *pentru* clasa de mijloc. În Scandinavia, la mijlocul anilor '70 au apărut o varietate de partide protestatare, mai ales Partidul Rural (devenit apoi Partidul Adevăraţilor Finlandezi) în Finlanda, Partidul Progresului din Danemarca, al cărui lider era Morgens Glistrup, şi Partidul Progresului din Norvegia, condus de Anders Lange. Toate se consacrau cu ardoare (şi, la început, exclusiv) reducerii impozitelor : titlul sub care a luat fiinţă în 1973 partidul norvegian era „Partidul lui Anders Lange pentru Reducerea Drastică a Impozitelor, Dobânzilor şi Intervenţiei Statului" ; programul partidului, nu mai lung de o pagină, reitera solicitările din titlu.

Experienţa scandinavă era poate deosebită – nicăieri în altă parte impozitele nu erau atât de mari sau serviciile publice atât de dezvoltate – şi nici un alt partid cu cauză unică din afara regiunii nu a egalat succesul partidului lui Glistrup, care a

1. În Marea Britanie, această tendinţă se înscrie în tradiţia unui entuziasm mai vechi pentru vegetarianism, materiale textile şi de construcţie „autentice" etc., care se intersectau adesea cu reţele ale societăţilor socialiste sau cluburile de turism : replica stângii la vânatul şi pescuitul conservatorilor. În Europa continentală, atât stânga, cât şi dreapta aveau culturi ce reflectau o istorie foarte diferită. Dacă în Marea Britanie *Ghidul mâncării bune* a fost creat şi editat de socialiştii fabieni, fiind prezentat de la început ca o contribuţie la lupta de clasă pe frontul gastronomic, în Franţa, *Ghidul Michelin* a fost dintotdeauna o întreprindere exclusiv comercială, deşi viza un public similar.

obținut 15,9% din sufragii la alegerile naționale din 1973. Dar partidele anti-impozit nu erau noi. Modelul lor era partidul lui Pierre Poujade, *Union de Défense des Commerçants et Artisans* (UDCA), fondat în 1953 pentru a-i proteja pe micii comercianți împotriva impozitării și a supermarketurilor, care a câștigat o notorietate efemeră obținând 12% din voturi la alegerile franceze din 1956. Dar mișcarea lui Poujade era singulară. Majoritatea partidelor protestatare apărute după 1970 nu erau meteorice: Partidul Progresului din Norvegia a obținut cel mai bun rezultat electoral (15,3%) după un sfert de secol, în 1997.

Partidele anti-impozit, ca și partidele de protest agrar din Europa interbelică erau înainte de toate reactive și negative – erau împotriva schimbării nedorite și, mai ales, cereau statului să înlăture ceea ce li se părea o povară fiscală nerezonabilă. Alte mișcări axate pe o singură problemă aveau solicitări mai pozitive în fața statului, a legii sau a instituțiilor. Preocupările lor variau de la reforma închisorilor și înființarea de spitale psihiatrice, accesul la educație și servicii medicale până la asigurarea de alimente, servicii comunitare, ameliorarea mediului urban și accesul la resursele culturale. Toate erau „anti-consens" prin reticența lor de a-și limita audiența la o singură categorie electorală tradițională și prin faptul că erau dispuse – de nevoie – să recurgă la metode alternative pentru a-și mediatiza programul.

Trei dintre noile grupuri politice – mișcarea femeilor, ecologiștii și activismul pentru pace – au o importanță deosebită prin amploarea și impactul lor durabil. Din motive evidente, mișcarea femeilor a fost cea mai diversă și mai ambițioasă. Pe lângă interesele pe care le împărtășeau cu bărbații, femeile aveau preocupări specifice, care abia atunci începeau să intre în arena legislativă europeană: creșele, egalitatea salariilor, divorțul, contracepția, avortul, violența domestică.

La acestea trebuie adăugată preocuparea unor grupuri mai radicale pentru drepturile lesbienelor și îngrijorarea crescândă a feministelor în privința pornografiei. Aceasta din urmă ilustrează destul de bine noua geografie morală a sferei politice: filmul și literatura explicite sexual fuseseră abia recent (și parțial) eliberate de sub controlul cenzorilor, prin eforturile concertate ale vechilor liberali și ale Noii Stângi. În mai puțin de un deceniu, ele erau din nou vizate, de această dată de grupuri de femei organizate în rețele și conduse frecvent de alianțe ale feministelor radicale și conservatorilor tradiționali, care găseau în această problemă un punct de convergență.

Mișcarea femeilor în Europa a fost de la început un amestec variabil de obiective parțial suprapuse. În 1950, un sfert din femeile vest-germane măritate aveau un serviciu plătit în afara căminului, iar în 1970 proporția crescuse la jumătate; în Italia, dintre cei un milion și jumătate de noi membri ai forței de muncă între 1972 și 1980, un milion și un sfert erau femei. La jumătatea anilor '90, femeile constituiau peste 40% din forța de muncă totală (oficială) în fiecare țară europeană, cu excepția Italiei și Portugaliei. Multe dintre noile lucrătoare erau angajate cu jumătate de normă sau ca funcționare mărunte, posturi care nu le asigurau beneficii complete. Flexibilitatea slujbelor cu jumătate de normă convenea mamelor cu serviciu, dar în condițiile economice severe ale anilor '70 acest lucru nu compensa salariile mici și nesiguranța locurilor de muncă. Salariile egale cu ale bărbaților și creșele înființate aproape de locul de muncă au devenit astfel solicitările de bază ale salariatelor din Occident și au rămas de atunci permanent pe agenda politică.

Femeile cu serviciu (şi cele fără) căutau sprijin pentru îngrijirea copiilor, dar nu doreau neapărat să aibă cât mai mulţi copii. Ba chiar, odată cu creşterea prosperităţii şi a timpului petrecut la serviciu, doreau mai puţini – sau, cel puţin, voiau să aibă un cuvânt de spus. Cererile de acces la informaţia despre contracepţie şi la contraceptive datau din primii ani ai secolului XX, dar s-au accelerat la un deceniu după apogeul exploziei demografice. *Association Maternite* a apărut în Franţa în 1956 pentru a cere drepturi contraceptive; patru ani mai târziu îi succeda *Mouvement Français pour le Planning Familial*, schimbarea de nume indicând clar o evoluţie a stării de spirit.

Campania pentru diverse libertăţi sexuale s-a intensificat de-a lungul liberalilor ani '60, iar legile care reglementau contracepţia au fost peste tot relaxate (cu excepţia anumitor ţări din Europa de Est, precum România, unde „strategiile reproductive" naţionale continuau să o interzică). La începutul anilor '70, contracepţia era la îndemâna oricui în vestul Europei, mai puţin în regiunile sau districtele rurale îndepărtate, unde autorităţile catolice aveau încă o influenţă morală asupra populaţiei locale. Chiar şi la oraşe, de această libertate au beneficiat în principal femeile din clasa de mijloc; pentru multe muncitoare măritate şi pentru majoritatea celor nemăritate principala formă de control al naşterii rămânea cea tradiţională: avortul.

Nu e surprinzător, aşadar, că reforma legii avortului a devenit un laitmotiv al noii politici a femeilor – unul dintre rarele puncte de intersecţie în care feminismul radical se întâlnea cu nevoile femeii de rând apolitice. În Marea Britanie, după cum am văzut, avortul fusese legalizat în 1967. Dar în multe ţări constituia încă un delict penal: în Italia se pedepsea cu cinci ani de închisoare. Legale sau nu, avorturile făceau parte din experienţa de viaţă a milioane de femei – în 1973, în micuţa Lituanie se înregistrau 60.000 de avorturi la 34.000 de naşteri. Acolo unde întreruperea sarcinii era ilegală, riscurile aferente (legale şi medicale) le-au făcut pe femei să se solidarizeze indiferent de clasă, vârstă şi afiliaţie politică.

Pe 5 aprilie 1971, săptămânalul francez *Le Nouvel Observateur* a publicat o petiţie semnată de 343 de femei care declarau că au făcut avort, încălcând astfel legea, şi care cereau revizuirea Codului Penal. Semnatarele erau cunoscute, unele chiar celebre: scriitoare ca Simone de Beauvoir şi Françoise Sagan, actriţele Catherine Deneuve, Jeanne Moreau, Marie-France Pisier, avocate şi activiste politice precum Yvette Roudy şi Gisèle Halimi. Lor li s-au alăturat activiste obscure, dar militante din mişcările feministe apărute după 1968. Deşi peste 300 de femei fuseseră condamnate pentru avort în anul precedent, guvernul a ales, prudent, să nu le inculpe pe semnatarele scrisorii deschise.

Petiţia fusese organizată de *Mouvement de Libération des Femmes* (MLF), fondată cu un an înainte; ecoul politic al iniţiativei le-a determinat pe Gisèle Halimi şi Simone de Beauvoir să formeze organizaţia *Choisir*, consacrată legalizării avortului. În ianuarie 1973, la o conferinţă de presă, preşedintele Georges Pompidou a admis că legea franceză nu ţinea pasul cu evoluţia opiniei publice. Nici nu avea de ales: în perioada 1972-1973, peste 35.000 de franţuzoaice au făcut întreruperi de sarcină legale în Anglia. Succesorul lui Pompidou, Valéry Giscard d'Estaing, i-a cerut ministrului Sănătăţii, Simone Veil, să propună parlamentului un amendament la vechea lege: pe 17 ianuarie 1975, Adunarea Naţională franceză a legalizat avortul în primele zece săptămâni de sarcină.

Exemplul francez a fost studiat cu atenţie de femeile din toată Europa Occidentală. În Italia, nou-formatul *Movimento della Liberazione delle Donne Italiane* şi-a unit puterile cu micul Partid Radical şi a strâns 800.000 de semnături pentru schimbarea legii avortului ; petiţia a fost sprijinită de un marş la Roma în aprilie 1976, la care au participat 50.000 de femei. La trei ani după introducerea tardivă a unui nou „cod al familiei" în locul celui fascist, parlamentul italian a votat - pe 29 mai 1978, la trei săptămâni după ce a fost descoperit cadavrul lui Aldo Moro - legalizarea avortului.

Decizia a fost confirmată indirect la referendumul naţional din mai 1981, când alegătorii italieni au respins *atât* tentativa de a desfiinţa ultimele restricţii ce limitau avortul legal, *cât şi* propunerea de a-l reincrimina, venită din partea unei Mişcări Pro-Viaţă recent înfiinţate. Dacă ritmul reformei a fost mai lent în Italia decât în Marea Britanie sau Franţa, nu e atât din cauza opoziţiei Bisericii Catolice, cât pentru că numeroase feministe italiene îşi câştigaseră experienţa în mişcările stângii „autonome" extraparlamentare (primul manifest al grupării *Lotta Femminista* solicita, fapt revelator, salarii pentru munca în gospodărie - aplicând mecanic zonei domestice viziunea „muncitoristă" a societăţii moderne ca uzină gigantică). Abia într-un târziu ele au decis să-şi atingă scopurile prin intermediul instituţiilor politice în vigoare.

În Spania, strategia franceză a fost copiată fidel, accelerată de energia eliberată prin prăbuşirea vechiului regim. Prima demonstraţie feministă în Spania a fost organizată la două luni de la moartea lui Franco, în ianuarie 1976. Doi ani mai târziu au fost abrogate sancţiunile penale pentru adulter şi contracepţie. În 1979, o mie de femei, printre care figuri publice proeminente, au semnat o declaraţie publică în care afirmau că au încălcat legea făcând un avort - nu trebuie să uităm că, sub Franco, Spania avea una din cele mai ridicate rate ale avortului ilegal de pe continent, comparabilă cu cele din Europa de Est şi motivată de o aceeaşi respingere autoritaristă şi pronatalistă a controlului naşterii sub orice formă. Chiar şi după căderea regimului dictatorial, persista presiunea culturală antireformă : în mai 1985, când *Cortes* a aprobat, în fine, o lege care îngăduia întreruperea voluntară a sarcinii, permisiunea se limita la cazurile de viol, fetus deformat sau pericol pentru viaţa mamei.

Alături de dreptul la divorţ, succesul campaniei pentru dreptul la avort a fost principala reuşită a organizaţiilor de femei în aceşti ani. În consecinţă, viaţa personală a milioane de femei s-a îmbunătăţit considerabil. Posibilitatea avortului, alături de contracepţia disponibilă şi eficientă, a ameliorat şansele de viaţă ale multor femei, în special sărace, şi le-a oferit celor care lucrau posibilitatea să amâne primul copil până târziu (mai târziu decât oricând în istorie) în perioada fertilă.

Rezultatul a fost o scădere constantă a numărului de copii născuţi. În Spania, rata natalităţii per femeie a scăzut între 1960 şi 1996 cu aproape 60% ; Italia, Germania de Vest şi Olanda aveau cifre apropiate. În câţiva ani de la reformele anilor '70, nici o ţară vest-europeană în afara Irlandei nu avea o rată a naşterilor suficient de mare pentru a înlocui generaţia precedentă. În Marea Britanie, rata anuală a naşterii a scăzut în cele trei decenii de după 1960 de la 2,71 la 1,84 copii pentru fiecare mamă, iar în Franţa, de la 2,73 la 1,73. Femeile măritate preferau din ce în ce mai mult să aibă un singur copil sau nici unul - iar procentul ar fi fost şi mai scăzut fără naşterile

extramaritale: spre sfârşitul anilor '80, procentul acestora din totalul anual era de 24% în Austria, 28% în Marea Britanie, 29% în Franţa şi 52% în Suedia.

Pe măsură ce creşterea economică încetinea, iar emanciparea femeilor lua avânt, demografia Europei se schimba – cu implicaţii sumbre pentru statul asistenţial în viitor. Transformările sociale aduse de mişcarea femeilor nu se reflectau însă pe scena politică. Nu a apărut nici un „partid al femeilor", capabil să atragă voturi şi să-şi impună reprezentantele. Femeile au rămas minoritare în guvernele şi legislaturile naţionale.

Stânga s-a dovedit, în general, mai deschisă decât dreapta în promovarea femeilor în politică (dar nu peste tot: în Belgia şi Franţa, partidele creştine de centru-dreapta au fost ani de zile mai susceptibile de a nominaliza femei în faţa unui electorat sigur decât partidele socialiste), dar cel mai bun indicator pentru şansele femeilor în viaţa publică nu era ideologia, ci geografia. Din 1975 până în 1990, numărul femeilor din parlamentul Finlandei a crescut de la 23% la 39%, în Suedia de la 21% la 38%, în Norvegia de la 16% la 36%, iar în Danemarca de la 16% la 33%. Mai la sud, în parlamentele Italiei şi Portugaliei, doar un deputat din 12 era femeie în 1990. În Camera Comunelor din Marea Britanie, ele reprezentau doar 7% din total, iar în *Assemblée Nationale*, un biet 6%.

Ecologiştii, bărbaţi şi femei deopotrivă, şi-au transpus mai bine sentimentele în politica electorală. La un anumit nivel, ecologismul (neologismul datează din anii '30) era într-adevăr o noutate: expresia colectivă a temerilor clasei mijlocii în faţa poluării, autostrăzilor, centralelor nucleare şi urbanizării galopante. Dar mişcarea ecologistă nu ar fi avut atât de mult succes în Europa dacă ar fi fost o simplă notă de subsol la şaizecism: hedonişti prosperi de week-end îmbrăcaţi doar în fibre naturale prelucrate manual, oscilând între instincte şi interese. Dorul faţă de o lume mai „naturală" şi politica „autenticităţii" aveau rădăcini adânci de ambele părţi ale faliei ideologice: ele începuseră cu oroarea romanticilor faţă de stricăciunile industrialismului timpuriu. În zorii secolului XX, stânga şi dreapta aveau amândouă cluburi de ciclism, restaurante vegetariene, cercetaşi şi *Wandervogel*, arondate visului socialist, respectiv naţionalist de eliberare şi reîntoarcere.

Nostalgia nemţilor pentru peisajele specific germane, pentru munţii şi râurile din Harz şi Pfalz, pentru *Heimat*; visul naţionalist francez de armonie rurală dintr-o *France profonde*, nepătată de urbanizare şi cosmopolitism; reveria engleză a unei armonii trecute şi viitoare, Ierusalimul pierdut al lui Blake: toate acestea aveau mai multe în comun decât erau dispuşi să admită adepţii lor. Iar dacă stânga contempla admirativ de zeci de ani „producţia" comunistă la întrecere cu cea occidentală, la începutul anilor '70, atât la dreapta, cât şi la stânga s-au făcut auzite voci care demascau costurile ascunse al progresului, productivităţii şi „modernităţii"[2].

2. În 1980, URSS elibera deja în atmosferă tot atât monoxid de carbon cât Statele Unite – statistică ce ar fi fost, până de curând, un motiv de laudă, şi nu de jenă pentru admiratorii Uniunii Sovietice.

Revoluţia ecologistă modernă avea aşadar două avantaje: era o ruptură cu soluţiile brutale din trecutul apropiat şi avea rădăcini într-o istorie mai îndepărtată, imposibil de rememorat, dar liniştitoare ca atavism. Ecologismul (ca şi pacifismul) a stârnit adesea un val de naţionalism – sau regionalism –, dar cu faţă umană. *Alternativen* din Berlinul de Vest sau protagoniştii protestelor antinucleare din Austria (care au triumfat într-un referendum din 1978, în urma căruia guvernul nu a putut inaugura centrala nucleară de la Zwentendorf) nu s-ar fi prezentat niciodată ca naţionalişti sau măcar patrioţi. Dar revolta împotriva poluării mediului *local* şi relativa lor indiferenţă faţă de daune similare produse în alte părţi sugerează contrariul. „Verzii" aveau la început un aer de „nu la mine în curte" care trimite clar la un model mai vechi.

Nu e deci nimic contradictoriu în faptul că un dictator bătrânior ca Antonio Salazar a impus cu entuziasm în Portugalia aceleaşi măsuri ecologiste pe care le luau guvernele democratice la Viena sau Amsterdam, la insistenţele radicalilor de după 1968. Sceptic faţă de materialism şi hotărât să nu intre în secolul XX, Salazar era în felul lui un entuziast sincer al obiectivelor ecologice, pe care le-a atins printr-un expedient foarte simplu: menţinându-şi concetăţenii într-o stare de toropeală economică fără egal. El ar fi gustat cu siguranţă izbânda protestatarilor francezi care în 1971 au blocat planurile pentru o bază militară la Larzac, pe platoul din zona de centru-sud a Franţei.

Simbolismul acţiunii de la Larzac – unde păşunile pustii au fost protejate împotriva forţei masive a statului francez de către un pluton rebel de ecologişti – era uriaş, şi nu numai în Franţa: a fost repurtată o victorie emoţionantă, nu atât pentru oiţele indigene din Masivul Central, cât pentru păstorii evident ne-locali, mulţi dintre ei tineri radicali plecaţi recent din Paris sau Lyon şi transformaţi în fermieri pe coastele sălbatice ale „Franţei profunde". Evident, câmpul de luptă nu mai era acelaşi – cel puţin nu în Occident.

În Europa de Est, doctrina producţiei nelimitate de bunuri primare – şi absenţa oricărei voci oficiale în opoziţie – a lăsat mediul la mila poluatorilor oficiali de toate felurile. Dacă Austria a fost constrânsă de opoziţia internă să renunţe la energia nucleară, nimic nu-i împiedica în schimb pe vecinii ei comunişti să construiască reactoare nucleare în Cehoslovacia, să proiecteze baraje gigantice pe Dunăre (în Cehoslovacia şi Ungaria) sau să sporească sistematic producţia şi poluarea aerului o sută de kilometri mai la nord, în Nowa Huta, oraşul siderurgic model al Poloniei. Cu toate acestea, costurile morale şi umane ale degradării mediului şi poluării industriale galopante nu au trecut neobservate în blocul răsăritean.

Indiferenţa cinică a regimului Husák de la Praga după 1968 – dispus să facă prăpăd de o parte şi de alta a frontierei dunărene comune pentru a genera kilowaţi cehoslovaci – a stârnit o nemulţumire crescândă în rândul maghiarilor, altfel cufundaţi în apatie politică. Lucru de necrezut altădată, proiectul barajului Gabčíkovo-Nagymaros a devenit o sursă semnificativă de opoziţie internă pentru guvernul de la Budapesta – şi un impas major în relaţiile dintre cele două state „vecine şi prietene"[3].

3. Între anumite limite, protestul ecologist oferea – prin caracterul său evident apolitic – un spaţiu protejat pentru acţiune politică şi expresie naţională în regimuri altfel restrictive. În 1983, spectrul poluării apei adusese 10% din populaţia Lituaniei sovietice în Asociaţia Lituaniană pentru Protecţia Naturii

În Cehoslovacia, o inapetenţă mai veche pentru modernitatea tehnologică a fost transmisă noii generaţii de intelectuali prin scrierile filosofilor Jan Patočka şi Václav Bělohradský; cel din urmă a scris după 1970 din exil (în Italia), iar cugetările sale neo-heideggeriene erau citite în ţara de origine în samizdat. Ideea că efortul de a supune şi domina natura în folosul oamenilor – proiectul iluminist – ar putea avea un preţ usturător era deja familiară cititorilor din ambele tabere ale Războiului Rece prin scrierile Şcolii de la Frankfurt, în special *Dialectica iluminismului* de Theodor Adorno şi Max Horkheimer, publicată în 1947. Într-o interpretare heideggeriană – ce sugera că însuşi comunismul era un import ilicit din Occident, atins de iluzia tragică a progresului material nelimitat –, aceste frământări formau baza unei opoziţii intelectuale care se va afirma în anii '70, combinând protestul etic şi critica ecologică. În fruntea ei se aflau Patočka şi unul dintre cei mai fervenţi cititori ai lui Bělohradský, dramaturgul Václav Havel[4].

Cu timpul, o critică ecologistă comună avea să devină numitorul comun al noilor forme de protest din Est şi Vest. Dar, în circumstanţele de la începutul anilor '70, nici una dintre părţi încă nu ştia – şi, în cazul Occidentului, nu se sinchisea – de problemele şi vederile omologilor de cealaltă parte a Cortinei de Fier. Ecologiştii occidentali erau prea absorbiţi de constituirea unei baze electorale locale pentru a-şi îndrepta atenţia spre politica internaţională (cu excepţia cazurilor în care problema îi privea direct). Iar succesul lor a fost remarcabil.

Primii candidaţi „ecologişti" s-au prezentat la alegerile din Franţa şi Marea Britanie în 1973 – acelaşi an în care în RFG a avut loc Congresul Fermierilor, strămoş al „verzilor". Impulsionată de prima criză a petrolului, mişcarea ecologistă din Germania de Vest a pătruns rapid în politica de masă. De la iniţiative civile, demonstraţii şi marşuri de protest la începutul deceniului, „verzii" – care aveau o varietate de susţinători: ţărani, ecologişti, pacifişti şi *squatteri* urbani – au ajuns în 1979 să aibă reprezentanţi proprii în parlamentele a două landuri. Patru ani mai târziu, după al doilea şoc al petrolului, numărul voturilor obţinute în alegerile federale din 1983 a crescut de la 568.000 la 2.165.000 (5,6% din sufragii), aducându-le pentru prima dată reprezentarea în parlament (27 de locuri). În 1985, „verzii" erau deja într-un guvern regional important, la conducere aflându-se Hesse în coaliţie cu Partidul Social-Democrat (iar tânărul politician ecologist Joschka Fischer era ministrul Mediului şi Energiei).

Succesul „verzilor" germani nu a fost egalat imediat în alte părţi, deşi, în timp, partidele din Austria şi mai ales Franţa vor obţine rezultate respectabile. Vest-germanii erau poate un caz neobişnuit. În aceşti ani, ei începuseră să deteste tocmai sursele propriului reviriment economic postbelic: între 1966 şi 1981, proporţia celor care

4. Existenţialismul heideggerian în această cheie a furnizat o altă deschidere către Vest: filosoful francez Emmanuel Mounier afirmase cu mulţi ani înainte că găsea în existenţialismul contemporanilor săi (ca Sartre) o „barieră subiectivă" împotriva a ceea ce el denunţa drept „materialism obiectiv" şi „tehnologie". După zeci de ani, urmaşii lui Mounier din cercul revistei *Esprit* au fost printre primii occidentali care i-au publicat şi elogiat pe Havel şi prietenii lui disidenţi.

aveau o părere bună despre „tehnologie" şi reuşitele ei a scăzut brusc, de la 72% la 30%. „Verzii" germani beneficiau şi de sistemul nemţesc de reprezentare proporţională, graţie căruia până şi partidele mici puteau pătrunde în parlamentele regionale şi federal – deşi sistemul, comparabil în linii mari, din Italia nu i-a ajutat cu nimic pe ecologiştii de acolo: în 1987, „verzii" italieni tot nu depăşiseră un milion de voturi şi 13 fotolii parlamentare din 630. Şi în Belgia cele două partide ecologiste (unul francofon, altul flamand) şi-au mărit treptat procentele: de la 4,8% la prima apariţie în 1981, ele au crescut constant, în 1987 depăşind 7,1%. În Marea Britanie însă, sistemul electoral era făcut să dezavantajeze partidele mici sau extremiste, şi a funcţionat întocmai.

În Scandinavia, partidele cu cauză unică precum ecologiştii (sau pacifiştii, sau feministele) au fost eclipsate de agenda politică ecumenică a formaţiunilor politice existente – de ce să strici un vot pe „verzi", când social-democraţii sau partidele agrare pretindeau că împărtăşesc aceleaşi preocupări? În Norvegia, de exemplu, ecologismul a avut la fel de mult succes ca în Germania: încă din 1970, planurile guvernului laburist de a exploata cea mai mare cascadă din nordul Europei, la Mardola (în apropierea Cercului Polar), pentru producerea de energie hidroelectrică, au stârnit indignarea naţională, provocând apariţia politicii ecologiste. Dar nici scandalul Mardola, nici protestele ulterioare împotriva centralelor nucleare nu s-au concretizat într-o mişcare politică separată: protestele (şi compromisurile) au fost negociate în cadrul majorităţii guvernamentale.

„Verzii" au avut mai mult succes în Suedia, unde au reuşit să intre în parlament în 1988, şi în Finlanda, unde mai întâi au fost aleşi candidaţi ecologişti independenţi în 1987, în anul următor formând Asociaţia Verde, un partid ecologist (nu e de mirare că „verzii" finlandezi au avut mai mult succes în sudul prosper, urban, „modern" al ţării decât în zonele sărace şi rurale din centru şi nord). Dar Finlanda şi Suedia nu erau cazuri tipice: pacifiştii, feministele, ecologiştii, handicapaţii şi alţi activişti cu cauză unică erau atât de siguri de un climat cultural favorabil agendei lor, încât îşi puteau permite să se detaşeze de marile partide, riscând diviziuni între simpatizanţi, fără ca acest lucru să pericliteze nici majoritatea guvernamentală, nici şansele proprii.

Partidele cu cauză unică apăreau adesea, după cum am văzut, în urma unei crize, a unui scandal sau a unei propuneri controversate: ecologiştii austrieci s-au afirmat în urma unei confruntări neplăcute cu autorităţile în 1984 pe tema proiectului hidrocentralei de la Hainburg, în estul Austriei. Cauza mediului înconjurător a fost întărită de conflictul aferent între activiştii ecologişti şi coaliţia condusă de socialişti: deşi guvernul a dat ulterior înapoi, incidentul a dus la o creştere subită a sprijinului pentru „verzi" – din partea socialiştilor deziluzionaţi, mai ales intelectualii şi cei cu profesii liberale.

Proliferarea partidelor şi programelor axate pe o singură problemă şi absorbţia lor constantă în viaţa publică au afectat îndeosebi organizaţiile tradiţionale ale stângii. Partidele comuniste din vestul Europei, subminate de erodarea progresivă a bazei lor proletare şi discreditate de invazia Cehoslovaciei, erau cele mai vulnerabile. Partidul Comunist Francez era condus de staliniști nereformaţi în totalitate, care nu s-au dezis niciodată cu adevărat de evenimentele din 1956 şi cu atât mai puţin de cele din 1968.

Inerent conservator, suspicios faţă de orice problemă sau persoană pe care nu o putea subordona şi controla, partidul a pierdut cu fiecare nouă rundă de alegeri: de la apogeul postbelic de 28% în 1946 la 18,6% în 1977 şi apoi, într-o cădere vertiginoasă, la mai puţin de 10% la alegerile din anii '80.

Comuniştii italieni s-au descurcat mai bine. În timp ce organizaţia comuniştilor francezi era de la un capăt la altul dezagreabilă şi mediocră – în această privinţă, ca în multe altele, PCF imita servil modelul sovietic –, Partidul Comunist Italian, de la Palmiro Togliatti la Enrico Berlinguer (secretar al PCI din 1972 până în 1984, când a murit la numai 62 de ani), era binecuvântat cu lideri inteligenţi şi chiar atrăgători. Ambele partide, ca orice formaţiune comunistă, depindeau de fondurile sovietice: între 1971 şi 1990, agenţiile Uniunii Sovietice au vărsat 50 de milioane de dolari în conturile comuniştilor francezi şi 47 de milioane de dolari italienilor[5]. Italienii măcar şi-au exprimat public dezacordul faţă de acţiunile scandaloase ale Uniunii Sovietice – în special faţă de invadarea Cehoslovaciei.

La autonomia (relativă) a comuniştilor italieni s-a adăugat decizia lui Berlinguer din 1973 de a pune partidul în slujba democraţiei italiene, chiar dacă acest lucru echivala cu renunţarea la opoziţia fermă faţă de creştin-democraţi: era aşa-zisul „compromis istoric". Decizie determinată, pe de o parte, de şocul loviturii de stat din Chile (1973), care i-a convins pe Berlinguer şi pe alţi intelectuali comunişti că nu vor fi lăsaţi niciodată (de către americani sau de aliaţii acestora din cercurile ecleziastice, militare sau de afaceri italiene) să formeze un guvern propriu, chiar dacă ar fi câştigat majoritatea parlamentară. Dar era şi o reacţie, aşa cum am văzut în capitolul precedent, faţă de teroriştii de stânga şi de dreapta care puneau în pericol democraţia italiană şi pentru care partidul comunist era, ca şi statul italian, în tabăra adversarilor.

Aceste schimbări au adus efemere satisfacţii electorale. Numărul simpatizanţilor comunişti din Italia a crescut constant: de la 6,7 milioane de voturi la alegerile din 1958 la 9 milioane în 1972, cu un record patru ani mai târziu, la alegerile din iunie 1976, când PCI a strâns 12,6 milioane de voturi şi 228 de locuri în parlament. Cu 34,4% din totalul voturilor exprimate, PCI era la numai 4% şi 34 de fotolii parlamentare de creştin-democraţii aflaţi la putere – scor fără precedent pentru un partid comunist occidental. PCI era credibil în tentativa lui de a se prezenta ca un partid „din sistem", poate chiar (cum se temeau Henry Kissinger şi alţi observatori din străinătate) ca o alternativă la guvernare[6].

Noua abordare a Partidului Comunist Italian şi eforturile mai puţin convingătoare ale comuniştilor francezi de a imita succesul, dacă nu ideile lor au devenit cunoscute sub numele *eurocomunism*: termen lansat la o întâlnire din noiembrie 1975 a comuniştilor francezi, italieni şi spanioli şi acreditat de Santiago Carrillo, secretarul general al comuniştilor spanioli, într-un eseu intitulat *Eurocomunismul şi statul* (1977). Partidul

5. În aceiaşi ani, Moscova a finanţat minusculul Partid Comunist American cu fonduri de ordinul a 42 de milioane de dolari, o dovadă grăitoare de generozitate oarbă.
6. La 13 aprilie 1976, cu numai nouă săptămâni înainte de alegerile italiene, Kissinger a declarat public că Statele Unite „nu agreau" participarea comuniştilor la guvernare – confirmând astfel presimţirile lui Berlinguer.

Comunist Spaniol abia intrase pe scena politică după decenii de clandestinitate, iar liderii săi ţineau să-şi dovedească orientarea democratică. Ca şi camarazii italieni, ei au înţeles că cea mai bună metodă era să se distanţeze atât de Uniunea Sovietică din prezent, cât şi de propriul lor trecut leninist.

Eurocomunismul a repurtat un succes vremelnic, mai puţin în rândul alegătorilor şi mai mult printre intelectuali şi universitari, care au luat drept renaştere politică a marxismului ceea ce, de fapt, era expresia epuizării sale doctrinale. Ca să scape de povara propriei istorii şi să se impună drept mişcare(a) democratică a stângii, comuniştii occidentali ar fi trebuit să renunţe nu doar la „dictatura proletariatului" şi alte formule retorice aruncate în cursul anilor '70 pe rugul capriciilor ideologice. Ei trebuiau să se dezică public de orice legătură cu comunismul sovietic – gest de care nici măcar Berlinguer sau Carrillo nu erau în stare.

Eurocomunismul era aşadar o contradicţie în termeni. Identitatea primă a oricărui partid comunist era subordonarea faţă de Moscova, aşa cum îşi dorise Lenin. Câtă vreme exista Uniunea Sovietică, partidele comuniste din Europa de Vest erau încătuşate de ea – dacă nu în propriii ochi, cu siguranţă în opinia alegătorilor. În Italia, unde PCI reuşise performanţa unică de a se impune în anumite regiuni ca partid de guvernare (locală), comuniştii au menţinut un scor important, fără a egala însă culmile succesului din 1976. În alte părţi însă, eurocomunismul şi-a continuat netulburat declinul constant. Comuniştii spanioli, care îl inventaseră, au obţinut în 1982 doar 4% din voturi.

Paradoxal, Leonid Brejnev încuviinţa de la Moscova eforturile eurocomuniştilor de a-şi consolida puterea locală distanţându-se de el. Gestul sovietic, corolar al politicii internaţionale de destindere din acea perioadă, nu i-a ajutat foarte mult pe pretinşii reformişti comunişti. Deşi furnizau în continuare ajutor în bani şi produse, liderii sovietici îşi pierduseră interesul pentru partidele comuniste occidentale, care aveau un impact politic limitat şi şanse reduse de a ajunge la putere în viitorul apropiat. Social-democraţii în schimb, mai ales cei aflaţi în poziţii-cheie, erau cu totul altceva. Iar social-democraţii din Germania (care rămânea creuzetul unui continent divizat) erau chiar extrem de interesanţi.

În 1969, Partidul Social-Democrat vest-german (SPD) condus de Willy Brandt a obţinut o majoritate de voturi la alegerile federale şi a format un guvern de coaliţie cu Partidul Liber-Democratic, iar creştin-democraţii conservatori au trecut în opoziţie pentru prima oară de la formarea Republicii Federale. Brandt fusese deja ministru de Externe timp de trei ani în Marea Coaliţie a lui Kiesinger şi din această poziţie iniţiase, în colaborare cu şeful său de cabinet, Egon Bahr, o nouă direcţie în politica externă a ţării, o nouă abordare a relaţiilor Germaniei cu blocul sovietic: *Ostpolitik*.

Până atunci, politica externă vest-germană fusese dominată de ideea lui Adenauer că noua Republică, ancorată în Occident prin Uniunea Vest-Europeană, Comunitatea Economică Europeană şi NATO, trebuie să nu recunoască cu nici un preţ Republica Democrată Germană (RDG). Pretinzând că RFG era singurul stat care reprezenta Germania, Adenauer a refuzat să recunoască şi statele care aveau relaţii diplomatice

cu RDG, cu excepţia Uniunii Sovietice. Succesorul lui, Ludwig Erhard, deschisese misiuni comerciale la Bucureşti, Sofia, Varşovia şi Budapesta, dar prima încălcare reală a regulii s-a produs abia în 1967, când, la sugestia lui Brandt, regimul de la Bonn a stabilit relaţii diplomatice cu România şi, un an mai târziu, cu Iugoslavia.

Adenauer insistase mereu că în Europa Centrală nu putea fi vorba despre destindere sau dezarmare câtă vreme nu exista o soluţie pentru divizarea Germaniei şi disputele teritoriale de la frontiera estică. Refuzând să se opună construcţiei Zidului Berlinului în 1961, Statele Unite demonstraseră însă că nu doreau să rişte o confruntare armată pentru a menţine deschisă frontiera din Berlin; iar America refuza, după cum a confirmat preşedintele Lyndon Johnson în octombrie 1966, să mai fie constrânsă în politica externă de principiul reunificării germane viitoare. Mesajul era limpede: în loc să ceară soluţionarea „problemei germane" ca precondiţie a destinderii, noua generaţie de diplomaţi germani trebuia să-şi inverseze priorităţile dacă dorea să-şi atingă scopul.

Dorinţa lui Willy Brandt de a renunţa la convenţiile politicii vest-germane se baza în mare parte pe experienţa lui ca primar al Berlinului de Vest. Nu întâmplător cei mai entuziaşti susţinători ai *Ostpolitik* în toate formele ei erau foşti primari ai Berlinului: Brandt, Richard von Weizsäcker, viitorul preşedinte al federaţiei, şi Hans-Jochen Vogel, succesorul lui Brandt la conducerea SPD. Acestor oameni le era clar că Aliaţii vestici nu-şi vor asuma riscuri inutile pentru a surmonta divizarea Europei – idee reconfirmată când Occidentul a urmărit cu mâinile în sân invadarea Cehoslovaciei de către membrii Tratatului de la Varşovia. Dacă vest-germanii doreau să depăşească impasul central-european, trebuiau să o facă ei înşişi, negociind direct cu autorităţile din Est.

Plecând de la aceste considerente, Brandt şi Behr au conceput o abordare a Estului care viza ceea ce Bahr numea *Wandel durch Annäherung* – „schimbare prin reconciliere". Scopul era „depăşirea Ialtei" printr-o multitudine de contacte (diplomatice, umane, instituţionale) şi „normalizarea" relaţiilor dintre cele două Germanii şi din toată Europa fără a stârni nelinişti acasă sau în străinătate. Printr-o acrobaţie retorică tipică, Brandt a abandonat discret insistenţa vest-germană asupra ilegitimităţii Republicii Democrate Germane şi condiţia ne-negociabilă a reunificării. Bonnul a continuat să afirme unitatea fundamentală a poporului german, dar a recunoscut incontestabila *existenţă de fapt* a Germaniei de Est: „O naţiune germană, două state germane"[7].

Între 1970 şi 1974, Brandt şi ministrul său de Externe, liber-democratul Walter Scheel, au negociat şi semnat o serie de acorduri diplomatice majore: tratate cu Moscova şi Varşovia în 1970, care recunoşteau existenţa şi inviolabilitatea *de facto* a graniţelor postbelice intra-germană şi polono-germană („linia de hotar existentă... va constitui graniţa statală vestică a Republicii Populare Polone") şi care inaugurau o

7. Una dintre primele decizii luate de Brandt când a ajuns la putere în 1969 a fost să schimbe denumirea „Ministerului pentru Problemele Germanilor de Pretutindeni" în „Ministerul pentru Relaţii Inter-Germane", spulberând astfel temerile Germaniei Democrate că Republica Federală va continua să şi aroge dreptul de a vorbi în numele tuturor germanilor şi manifestându şi intenţia de a negocia cu RDG ca entitate distinctă şi durabilă.

nouă relaţie între Germania şi vecinii ei răsăriteni „pe baza situaţiei politice existente în Europa"; un acord cvadripartit privitor la Berlin în 1971, prin care Moscova se angaja să nu facă schimbări unilaterale şi să faciliteze circulaţia peste frontieră, urmat de un Tratat de Bază cu RDG, ratificat de Bundestag în 1973, prin care autorităţile de la Bonn continuau să-i acorde automat cetăţenie oricărui locuitor al RDG ce reuşea să treacă în Vest, dar renunţau la pretenţia că este *singurul* reprezentant legitim al tuturor germanilor; un tratat cu Praga (1973) şi schimbul de „reprezentanţi permanenţi" cu RDG în mai 1974.

Pentru aceste realizări şi după un pelerinaj emoţionant în Polonia, în cursul căruia a îngenuncheat în semn de omagiu în amintirea ghetoului din Varşovia, Willy Brandt a primit Premiul Nobel pentru Pace. El a triumfat şi acasă – la alegerile din 1972, SPD a devenit pentru prima dată cel mai important partid din parlamentul federal. Deşi se distanţase de vechea linie a regimului de la Bonn (ce afirma în continuare că nu exista un acord final în privinţa teritoriilor şi popoarelor, că partajul de la Ialta nu avea statut legal şi că trebuia menţinută ficţiunea legală a continuităţii frontierelor Germaniei din 1937), Brandt era foarte popular în Germania[8]. Şi nu numai în RFG: în timpul unei călătorii din 1970 la Erfurt (prima vizită în RDG a unui lider vest-german), Brandt a fost întâmpinat de mulţimi frenetice.

După ce Brandt a fost nevoit să demisioneze în 1974 în urma unui scandal de spionaj, succesorii lui în funcţia de cancelar – socialistul Helmut Schmidt şi creştin-democratul Helmut Kohl – nu s-au abătut niciodată de la linia generală a *Ostpolitik*, pe care au urmat-o nu numai în diplomaţia publică, ci prin multiple legături cu RDG, oficiale şi neoficiale, menite toate să faciliteze contactele umane, să îmbunătăţească relaţiile, să alunge teama de revanşismul vest-german şi, în general, să „normalizeze" relaţiile Bonnului cu vecinii răsăriteni – acceptând, cum spunea Brandt la semnarea Tratatului de la Moscova prin care erau recunoscute frontierele postbelice ale Germaniei, că „prin acest Tratat nu pierdem decât ce am irosit, oricum, de mult".

Pentru a-şi realiza obiectivele, strategii *Ostpolitik* trebuiau să ia în calcul trei categorii de public. Occidentalii trebuiau asiguraţi că Germania nu trece în tabăra estică. Prima reacţie a preşedintelui francez Georges Pompidou în faţa Tratatului de la Moscova a fost o deschidere încurajatoare către Marea Britanie – a cărei prezenţă în Comunitatea Europeană prezenta acum avantajul unei contraponderi la o Germanie mai puţin flexibilă. Nemţii i-au liniştit pe francezi cu promisiunea că vor ancora şi mai ferm Republica Federală în instituţiile occidentale (aşa cum, două decenii mai târziu, după unificarea ţării, angajamentul Germaniei faţă de o monedă europeană unică i-a îmbunat pe succesorii lui Pompidou); la Paris şi la Washington însă, comentariile ministrului de Finanţe Helmut Schmidt (în 1973) – despre o „lume în schimbare" în care „categoriile tradiţionale de Est şi Vest" deveneau irelevante – nu au fost uitate prea curând.

8. Această ficţiune legală şi conotaţiile ei emoţionale explică reticenţa Partidului Creştin-Democrat la semnarea Tratatului de Bază din 1973 prin care se stabileau relaţii cu Germania de Est – şi insistenţa cu care a fost lăsat deschis subiectul graniţei răsăritene până în 1990.

Al doilea public erau germanii din ambele state. Pentru mulţi dintre ei, conceptul lui Willy Brandt a adus beneficii reale. Contactul şi comunicarea între cele două Germanii au înflorit. În 1969 s-au dat o jumătate de milion de telefoane din RFG în RDG. Douăzeci de ani mai târziu, cifra anuală era de patruzeci de milioane. Contactul telefonic între cele două jumătăţi ale Berlinului, practic necunoscut în 1970, ajunsese în 1988 la zece milioane de apeluri pe an. La jumătatea anilor '80, cei mai mulţi est-germani aveau acces liber la televiziunea vest-germană – autorităţile est-germane au mers chiar până la a instala cablu în „valea neştiutorilor" din zona Dresdei (numită astfel pentru că impedimente topografice locale blocau semnalul TV vest-german), în speranţa că cetăţenii din RDG care puteau viziona programe TV din RFG nu vor mai simţi nevoia să emigreze. Acestea şi alte aranjamente, inclusiv familiile reunite şi prizonierii politici redaţi Vestului, se adăugau la prestigiul *Ostpolitik* şi reflectau încrederea comuniştilor în politica de „stabilitate" şi „previzibilitate" a Germaniei Federale.

Conducătorii Germaniei de Est aveau toate motivele să fie mulţumiţi de evoluţiile recente. În septembrie 1973, Naţiunile Unite au recunoscut şi acceptat RDG şi RFG ca state suverane ; în numai un an, Republica Democrată Germană a fost recunoscută diplomatic de 80 de ţări, inclusiv de Statele Unite. Într-un ecou ironic al schimbărilor de la Bonn, liderii RDG au încetat şi ei să vorbească despre „Germania" şi au început să menţioneze cu siguranţă crescândă RDG, ca stat german distinct şi perfect legitim, cu un viitor propriu – întemeiat, susţineau ei acum, nu doar pe antifascismul germanilor „buni", ci pe teritoriul şi patrimoniul Prusiei. Dacă în 1968 Constituţia RDG amintea deziderатul unificării sub steagul democraţiei şi al socialismului, în Constituţia modificată din 1974 fraza lipseşte, fiind înlocuită cu promisiunea de a rămâne un stat „aliat permanent şi irevocabil cu URSS".

Interesul oficialilor RDG pentru *Ostpolitik* avea şi motive mai directe, de natură strict materială. Încă din 1963, RDG „vindea" Bonnului deţinuţi politici pe bani gheaţă ; suma depindea de „valoarea" şi calificările candidatului. În 1977, pentru a obţine eliberarea unui prizonier din închisorile est-germane, RFG plătea aproape 96.000 de mărci germane. Reîntregirea familiilor ca proces instituţionalizat era unul dintre succesele diplomatice ale noii politici : autorităţile din Pankow încasau în plus 4.500 de mărci germane de persoană (un chilipir : în 1983, Ceauşescu cerea regimului de la Bonn 8.000 de mărci pentru fiecare etnic german care părăsea România). După unele estimări, suma totală încasată de RDG de la RFG pentru eliberarea a 34.000 de prizonieri, întoarcerea a 2.000 de copii la părinţii lor şi „reglementarea" a 250.000 de cazuri de reîntregire familială ajungea în 1989 la aproape 3 miliarde de mărci germane[9].

Una dintre consecinţele involuntare a fost dispariţia „unificării" de pe agenda politică germană. Desigur, în Republica Federală reîntregirea ţării divizate a rămas

9. Încă din zorii *Ostpolitik*, de o atenţie specială şi de privilegii s-au bucurat *Volksdeutsche*, nemţii care trăiau în afara statelor germane, la est sau la sud. Definiţi prin familie sau originea etnică, aceştia primeau drepturi cetăţeneşti depline dacă reuşeau să ajungă în Republia Federală. Sute de mii de locuitori din Ucraina, Rusia, România, Ungaria etc. şi-au redescoperit subit ascendenţa germană pe care o negaseră cu atâta trudă în jumătatea de secol precedentă.

Lebensluge („minciuna cea de toate zilele"), cum spunea Brandt. Dar, la jumătatea anilor '80, cu numai câţiva ani înainte să se producă pe neaşteptate, reunificarea încetase să mai mobilizeze opinia publică. Sondajele din anii '50 şi '60 sugerează că aproape 45% din populaţie o considera pe atunci „cea mai importantă" problemă a zilei; de la jumătatea anilor '70, cifra nu a mai depăşit 1%.

Al treilea public sensibil la noua politică a regimului de la Bonn era, evident, Uniunea Sovietică. De la primele negocieri ale lui Willy Brandt cu Brejnev din 1970 până la vizita lui Gorbaciov la Bonn douăzeci de ani mai târziu, toată lumea ştia că proiectele vest-germane de „normalizare" în est treceau prin Moscova. Cum spunea Helmut Schmidt, „în inima *Ostpolitik* se află, firește, relaţiile germano-sovietice". Şi într-adevăr, de îndată ce au căzut de acord asupra caracterului definitiv al noilor frontiere poloneze (conform unei vechi tradiţii europene, nimeni nu le-a cerut părerea polonezilor), iar regimul de la Bonn a consimţit să recunoască democraţiile populare, ruşii şi vest-germanii au constatat că aveau multe în comun.

Când Leonid Brejnev a venit la Bonn în mai 1973, prima vizită a unui lider al Partidului Comunist Sovietic, el şi Helmut Schmidt au schimbat amintiri vii din experienţa comună a războiului – Schmidt amintindu-şi chiar cum „ziua lupta pentru Germania şi noaptea se ruga ca Hitler să fie învins". Willy Brandt, care s-a opus realmente celui de-al Treilea Reich de la început până la sfârşit, observă flegmatic în memoriile sale că „atunci când se schimbă amintiri din război, falsul şi autenticul sunt greu de despărţit". Dar, dacă reminiscenţele erau poate iluzorii, interesele comune erau cât se poate de reale.

URSS urmărea de mulţi ani recunoaşterea oficială a câştigurilor sale postbelice şi a noilor graniţe europene, de preferinţă în cadrul unei conferinţe de pace. Aliaţii vestici, în special Statele Unite, refuzau să acorde mai mult decât recunoaşterea de fapt a unui statu-quo câtă vreme „problema germană" nu era soluţionată. Dar acum, având în vedere că înşişi germanii întindeau o mână vecinilor de la est, poziţia occidentalilor urma să se schimbe; dorinţa liderilor sovietici era pe cale să se realizeze. În cadrul ambiţioasei lor strategii de destindere a relaţiilor cu URSS şi China, preşedintele Richard Nixon şi secretarul său de stat, Henry Kissinger, au fost mai deschişi decât predecesorii lor la negocieri cu Moscova: aşa cum declara Kissinger pe 19 septembrie 1974 în faţa Comisiei de Relaţii Externe a Senatului american, destinderea internaţională nu trebuie să aştepte reformele interne din URSS.

Astfel, în decembrie 1971, miniştrii NATO s-au întâlnit la Bruxelles şi au agreat în principiu să participe la o Conferinţă de Securitate Europeană. În mai puţin de un an, la Helsinki (Finlanda) se desfăşura o sesiune pregătitoare, iar în iulie 1973 s-a deschis oficial, tot la Helsinki, Conferinţa pentru Securitate şi Cooperare în Europa. Au luat parte 35 de ţări (inclusiv Statele Unite şi Canada); numai Albania a refuzat să participe. În următorii doi ani, ţările participante au elaborat convenţii, au redactat acorduri, au propus măsuri de „construire a încrederii" pentru îmbunătăţirea relaţiilor Est-Vest şi multe altele. În august 1975, Acordurile de la Helsinki au fost semnate şi aprobate în unanimitate.

La prima vedere, principala beneficiară a acordurilor era Uniunea Sovietică. Principiul I al Actului Final stabilea că „statele participante îşi vor respecta reciproc

egalitatea şi suveranitatea, precum şi drepturile inerente şi implicite suveranităţii, în special dreptul fiecărui stat la egalitate juridică şi integritate teritorială". Mai mult, conform Principiului VI, statele participante se angajau „să se abţină de la orice intervenţie, directă sau indirectă, individuală sau colectivă, în afacerile interne sau externe ce ţin de jurisdicţia internă a altui stat participant, indiferent de relaţiile lor reciproce".

Era tot ce-şi puteau dori Brejnev şi colegii lui. Nu numai că diviziunile politice din Europa postbelică erau acum acceptate public şi oficial, iar suveranitatea şi integritatea teritorială a RDG şi a altor state-satelit admise oficial, dar puterile occidentale dezavuau în premieră orice „intervenţie armată sau ameninţare cu o astfel de intervenţie împotriva altui stat participant". Ce-i drept, probabilitatea ca NATO sau Statele Unite să invadeze blocul sovietic era de mult neglijabilă; dimpotrivă, singura ţară care a practicat după 1948 astfel de intervenţii armate era... însăşi Uniunea Sovietică – de două ori.

Faptul că acestor clauze din Acordurile de la Helsinki (împreună cu Principiul IV, care afirma că „statele participante vor respecta integritatea teritorială a fiecăruia dintre statele participante") li s-a dat o asemenea importanţă ilustrează nesiguranţa maladivă a Moscovei. Prin tratatele cu Germania de Vest şi Acordurile de la Helsinki, care validau retrospectiv aranjamentele de la Potsdam, Uniunea Sovietică îşi atinsese în sfârşit scopul şi se putea relaxa. În schimb, participanţii occidentali la conferinţă păreau că nu au căutat şi nu s-au ales decât cu clauze formale şi necontroversate: colaborări şi schimburi sociale, culturale şi economice, cooperarea deschisă în vederea soluţionării dezacordurilor viitoare etc.

Dar, în aşa-numitul al „treilea coş" al principiilor de la Helsinki era inclusă şi o listă de drepturi nu ale statelor, ci ale indivizilor şi popoarelor, detaliate de Principiul VII („Respectarea drepturilor omului şi a libertăţilor fundamentale, inclusiv libertatea de gândire, a conştiinţei, libertatea cultelor şi a opiniei") şi Principiul VIII („Egalitatea în drepturi şi autodeterminarea popoarelor"). Cei mai mulţi politicieni au semnat aceste clauze fără să le dea prea multă atenţie – de ambele părţi ale Cortinei de Fier se presupunea că erau artificii diplomatice pentru a îmbuna opinia publică şi, în orice caz, imposibil de aplicat: conform Principiilor IV şi VI, amestecul în treburile interne ale statelor semnatare era interzis. După cum a remarcat cu amărăciune un intelectual ceh, Helsinki era o reeditare practică a lui *cuius regio, eius religio*: pe pământul lor, stăpânitorii îşi puteau trata supuşii cum pofteau.

Nu a funcţionat aşa. Majoritatea principiilor şi protocoalelor de la Helsinki din 1975 nu făceau decât să împacheteze frumos aranjamente internaţionale existente. Dar Principiul VII nu numai că obliga statele semnatare să „respecte drepturile omului şi libertăţile fundamentale, inclusiv libertatea de gândire, a conştiinţei, libertatea religiei şi a opiniei pentru toţi indivizii, fără deosebire de rasă, sex, limbă sau religie". El impunea celor 35 de state „să promoveze şi să încurajeze exerciţiul efectiv al drepturilor şi libertăţilor civile, politice, economice, sociale, culturale şi de alte feluri" şi „să recunoască şi să respecte libertatea individului de a-şi mărturisi şi practica religia sau convingerea, singur sau în comunitate, după cum îi dictează conştiinţa".

Din această listă de drepturi şi obligaţii, prolixă şi aparent inofensivă, s-a născut mişcarea pentru drepturile omului. La un an după ce căpătaseră mult râvnitul lor acord internaţional, liderii sovietici se confruntau deja cu o gamă tot mai largă şi, în cele din urmă, incontrolabilă de cercuri, cluburi, reţele şi indivizi care cereau „doar" ca guvernele să respecte litera acordului respectiv şi – aşa cum impunea Actul Final – să-şi „îndeplinească obligaţiile stipulate în declaraţiile şi acordurile internaţionale din domeniu". Brejnev nu se înşelase când contase pe Henry Kissinger şi pe succesorii lui realişti pentru a respecta clauzele de neintervenţie de la Helsinki; dar nu-i trecuse prin cap (nici lui Kissinger) că alţii ar putea lua la fel de în serios paragrafele utopice care urmau[10].

Pe termen scurt, şefii sovietici şi tovarăşii lor din Europa de Est puteau, desigur, să înăbuşe cu uşurinţă vocile care reclamau drepturi individuale sau colective: în 1977, liderii Comitetului Helsinki din Ucraina au fost arestaţi şi au primit sentinţe care variau între 3 şi 15 ani. Dar accentul pus de comunişti pe „Helsinki", care reprezenta pentru regimurile lor sursa legitimităţii internaţionale, avea să se întoarcă împotriva lor: invocând angajamentele recente ale Moscovei, criticii (din ţară şi din străinătate) puteau acum să aplice regimurilor comuniste presiunea publică. Împotriva acestui tip de opoziţie, represiunea violentă era nu doar neputincioasă ci, în măsura în care ajungea la cunoştinţa publicului, ea avea un efect de bumerang. Purtaţi de valul propriului cinism, Brejnev şi tovarăşii lui creaseră din neatenţie o breşă în propria apărare. Contrar tuturor aşteptărilor, ea avea să se dovedească fatală.

10. Primul „grup Helsinki" a fost creat, pe 12 mai 1976, la Moscova. Printre cei 11 membri fondatori se numărau Iuri Orlov, Elena Bonner şi Anatoli Şaranski. Comitetul Helsinki, organizaţie-umbrelă înfiinţată special pentru mediatizarea abuzurilor din statele semnatare ale Acordului, a apărut doi ani mai târziu.

XVI

O epocă de tranziţie

Dacă ne gândim acum, cea mai mare greşeală a fost organizarea alegerilor. De acolo ni s au tras toate.

Brigadier Otelo Saraiva de Carvalho

Spania e problema, Europa e soluţia.

José Ortega y Gasset

Europa nu înseamnă doar rezultate materiale – este o mentalitate. Europa e o stare de spirit.

Jacques Delors

În nordul Europei, schimbările interne şi internaţionale s-au produs pe fundalul imposibil de ignorat al relaţiilor dintre marile puteri şi al scindării continentului în Est şi Vest. În Europa mediteraneană însă, prevalau problemele locale. Până la începutul anilor '70, Spania, Portugalia şi Grecia erau periferice în Europa – şi nu doar în sens geografic. „Occidentale" prin rolul asumat în Războiul Rece (Portugalia şi Grecia erau membre NATO), toate cele trei ţări erau, din alte puncte de vedere, neobişnuite. Economia lor – dependentă în mare măsură de banii trimişi acasă de un surplus de forţă de muncă rurală angajată în străinătate, precum şi de o industrie turistică în plină dezvoltare – semăna cu cea a altor ţări de la limita sudică a Europei : Iugoslavia sau Turcia. Standardul de viaţă în sudul Spaniei, Portugalia sau Grecia era comparabil cu cel din Europa de Est şi din ţările în curs de dezvoltare.

La începutul deceniului, toate cele trei ţări erau conduse de lideri autoritarişti care aminteau mai mult de America Latină decât de Europa Occidentală : transformările politice din deceniile postbelice păreau să-i fi ocolit. În Portugalia (condusă de Antônio Salazar din 1932 până în 1970) şi Spania (unde generalul Franco a organizat un puci în 1936 şi a domnit netulburat din 1939 până la moarte, în 1975), structurile autorităţii dintr-o altă eră au rămas intacte. În Grecia, o cabală militară a înlăturat regele şi parlamentul în 1967, după care ţara a fost condusă de o juntă de colonei. Peste perspectivele sumbre plana apăsător, în toate cele trei state, spectrul unui trecut instabil.

Istoria recentă a Greciei, ca şi cea a Spaniei, era întunecată de confruntări civile. În anii de după al doilea război mondial, comuniştii din Partidul Comunist Elen (Kommounistiko Komma Ellados – KKE) au terorizat satele pe care le controlau; în memoria multor greci înspăimântaţi, stânga radicală a rămas asociată cu represiunea şi atrocităţile. După ce comuniştii au renunţat la luptă, în octombrie 1949, a fost rândul stângii să suporte persecuţii sistematice. Partizanii din timpul războiului (inclusiv mulţi care luptaseră împotriva nemţilor în primii ani) au fost în deceniile următoare împinşi în exil. Cei rămaşi, împreună cu copiii şi nepoţii lor, au fost excluşi din sectorul public până târziu, în anii '70. Comuniştii au fost deţinuţi ani de zile şi trataţi cu o brutalitate notorie în faimoasa închisoare din insula Makronisos[1].

Dar diviziunile politice din Grecia, deşi păreau să corespundă în linii mari categoriilor Războiului Rece, au fost mereu dominate de probleme specific locale. În martie 1949, la apogeul conflictului dintre Stalin şi Tito, un KKE aservit Moscovei a transmis la radio (din Bucureşti) un apel pentru independenţa Macedoniei. Manevra, menită să-l destabilizeze pe Tito prin fragmentarea teritorială a Iugoslaviei, nu a avut efectul scontat. Sugerând că o victorie a comuniştilor ar însemna autonomia nordului macedonean al ţării (cu minoritari slavi şi albanezi) şi, prin urmare, fărâmiţarea statului grec, ea a distrus în schimb, pentru o generaţie întreagă, credibilitatea *internă* a comunismului grec.

Acest lucru a fost posibil fiindcă naţionalismul grec era de o nesiguranţă extremă, chiar şi după criteriile din regiune. Mereu în gardă de teama unui conflict cu turcii (foşti stăpâni imperiali), în stare de război cu Albania din 1940 (situaţie remediată abia în 1985), negând existenţa unei largi comunităţi slave la frontiera cu Iugoslavia şi Bulgaria, conservatorii aflaţi la putere în Grecia postbelică au optat categoric pentru ordine şi stabilitate, în detrimentul democraţiei sau reconcilierii. Îmbinând vechile preocupări naţionale cu noile demarcaţii internaţionale, regele grec, împreună cu armata şi miniştrii săi se prezentau în faţa Occidentului drept aliaţi demni de încredere într-o regiune instabilă.

Loialitatea le-a fost răsplătită din plin[2]. În februarie 1947, Italia a fost obligată prin Tratatul de la Paris să cedeze Greciei insulele Dodecanez. Grecia a beneficiat masiv de ajutorul american, atât după prezentarea „doctrinei Truman", cât şi prin Planul Marshall. Ţara a fost admisă în NATO în 1952, iar forţele armate greceşti au fost ajutate din plin cu strategii şi echipament militar. Armata avea să joace un rol decisiv. Britanicii au sperat iniţial să lase Greciei eliberate forţe de ordine moderne şi o armată depolitizată, fapt care s-a dovedit imposibil în circumstanţele din acea zonă şi perioadă. După opt ani de război, armata greacă era declarat anticomunistă, regalistă

1. Practica „gardienilor" de la Makronisos, care îi forţau pe comunişti să se căiască şi apoi să devină torţionarii celor care refuzau, semăna frapant (deşi nu le egala ca perversitate) cu tehnicile utilizate în aceiaşi ani de comuniştii români în închisoarea de la Piteşti (vezi capitolul VI).

2. La început, americanii s-au aşteptat să găsească în Grecia (ca şi în restul Europei) aliaţi în zona de centru-stânga a spectrului politic. Deziluzionaţi rapid, ei au schimbat tactica, legând o prietenie strânsă şi durabilă cu dreapta naţionalistă şi militară.

și nedemocratică, iar loialitatea sa față de NATO și aliații americani era mai fermă decât orice angajament față de legile sau instituțiile politice ale propriului stat.

Mai mult, ofițerii greci aveau convingerea (existentă și în Spania, la tradiționalul corp ofițeresc) că *ei înșiși* sunt gardienii integrității nației, nu efemera Constituție pe care juraseră să o apere. Armata s-a implicat dintru început în viața politică a Greciei postbelice : la alegerile naționale de la începutul anilor '50 a învins Partidul Solidarității Elene, condus de mareșalul Alexander Papagos, comandant al forțelor guvernamentale în războiul civil. Până în 1963, militarii l-au sprijinit de bunăvoie pe Konstantinos Karamanlis, lider al Partidului Solidarității (rebotezat Uniunea Națională Radicală), care a câștigat alegerile din 1956, 1958 și 1961 – deși, după ultimul succes și cel mai mare, el a fost suspectat de o fraudă electorală masivă.

Din punct de vedere ideologic, Karamanlis nu era anticomunist și nici extrem de apropiat forțelor armate. Dar, detaliu semnificativ, se născuse în Macedonia greacă și era profund antislav. De origine țărănească și rit ortodox, el era instinctiv provincial, naționalist și conservator – un reprezentant perfect al țării și o investiție sigură în ochii diplomaților americani și ofițerilor greci deopotrivă, fiindcă nu dădea semne că intenționează să subordoneze armata autorităților civile sau să investigheze zvonurile despre rețele și conspirații antiparlamentare la vârf. Sub Karamanlis, Grecia a rămas stabilă, deși stagnantă economic și destul de coruptă.

Dar în mai 1963, dr. Grigoris Lambrakis, un parlamentar de stânga, a fost atacat la Salonic în timp ce vorbea la un marș pacifist. Moartea lui, cinci zile mai târziu, a oferit un martir stângii și mișcării pacifiste în formare din Grecia, în timp ce eșecul studiat al autorităților de a elucida circumstanțele asasinării lui Lambrakis a dat naștere unei suspiciuni generale[3]. Șase luni mai târziu, Karamanlis a pierdut alegerile ; Uniunea de Centru a lui Ghiorghios Papandreu, partid de centru sprijinit de o clasă de mijloc urbană în plină expansiune, a obținut o victorie strânsă. Anul următor, într-o nouă rundă de alegeri, partidul lui Papandreu și aliații săi au câștigat teren, obținând majoritatea absolută a voturilor exprimate : de la 42% din voturi, ei au urcat la 52,7%.

Noua majoritate parlamentară a solicitat o anchetă despre falsificarea scrutinului din 1961 ; tensiunea dintre parlament și regele Constantin creștea. Simpatiile politice conservatoare ale regelui erau bine cunoscute, iar dreapta îl presa insistent să-l demită pe Papandreu, care, în cele din urmă, a fost constrâns să demisioneze. I-au urmat o serie de prim-miniștri interimari ; nici unul nu a reușit să formeze o majoritate parlamentară confortabilă. Relațiile dintre parlament și curtea regală s-au deteriorat și mai mult când un grup de ofițeri cu simpatii liberale au fost acuzați de conspirație împreună cu fiul lui Papandreu, Andreas. În martie 1967, 21 dintre ei au fost aduși în fața curții marțiale.

În acest moment, guvernul parlamentar grec nu mai funcționa decât în teorie. Conservatorii și ofițerii de armată lansau avertismente sinistre despre influența crescândă a „comuniștilor" în toată țara. Regele refuza să colaboreze cu Uniunea de Centru majoritară, acuzând-o că se bazează pe voturile extremei stângi, în vreme ce Uniunea Națională Radicală, aflată în opoziție, refuza să sprijine eforturile repetate de

3. Și memorabilului film *Z* (1969) de Costa-Gavras, bazat pe cazul Lambrakis.

instalare a unui guvern provizoriu. Într-un final, în aprilie 1967, Uniunea Națională Radicală a format un guvern minoritar care a rezistat atât cât regele să aibă timp să dizolve parlamentul și să ceară alegeri anticipate.

Nemulțumirea poporului în fața paraliziei parlamentului și senzația generală că regele fusese inadmisibil de părtinitor sugerau că scrutinul următor nu va face decât să mărească ponderea stângii. Sub acest pretext – „pericolul comunist" invocat sistematic în Grecia din 1949 – și acuzând incompetența clasei politice și defectele incontestabile ale instituțiilor democratice naționale, pe 21 aprilie un grup de ofițeri sprijinit de venerabile grupări de dreapta din cadrul armatei a confiscat puterea.

Sub comanda lui Ghiorghios Papadopoulos, ei au inundat străzile Atenei cu tancuri și trupe speciale, au arestat politicieni, jurnaliști, lideri sindicali și alte figuri publice, au preluat controlul tuturor punctelor-cheie și s-au declarat mântuitorii națiunii: „democrația", explicau ei, „va fi pusă în ghips". Fără entuziasm, dar și fără să protesteze, regele Constantin a încuviințat și i-a învestit pe conspiratori în funcții. Opt luni mai târziu, după o tentativă neconvingătoare de „contralovitură", Constantin și familia regală au fugit la Roma, prea puțin regretați. Junta a desemnat un regent, iar Papadopoulos a fost numit prim-ministru.

Lovitura de stat organizată de colonei era un *pronunciamento* clasic. Mereu opresivi și la început chiar brutali, Papadopoulos și colegii lui au concediat aproape o mie de funcționari civili, au exclus sau arestat politicieni de centru și de stânga și, timp de șapte ani sufocanți, au ținut Grecia sub control. Antimoderni până la caricatură, coloneii au cenzurat presa, au interzis grevele, muzica modernă și fustele scurte. Au proscris studiul sociologiei, limbilor rusă și bulgară, pe lângă Sofocle, Euripide și Aristofan. „Populiști" ca stil, dar paternaliști în practică, ei erau obsedați de înfățișare. Sub regimul lor nu era permis părul lung. Gărzile de la palate și participanții la ceremonii și-au văzut uniformele înlocuite de stridente costume „tradiționale" grecești. Atena mai ales a căpătat un aer ordonat și marțial.

Consecințele economice ale loviturii de stat au fost și bune, și rele. Turismul nu a fost afectat – călătorii cu conștiință politică boicotau acum Grecia coloneilor, dar în locul lor veneau turiști atrași de stațiunile ieftine, deși exagerat de reglementate. Investițiile străine – care datau, în cazul Greciei, de aproximativ zece ani – și produsul național brut (care a crescut din 1964 cu o rată medie anuală de 6%) nu au fost afectate de situația politică: ca și în Spania, salariile mici (în contextul reprimării oricărui conflict de muncă) și regimul centrat pe „lege și ordine" ofereau un climat prielnic capitalului străin. La început, junta avea chiar o susținere largă în regiunile rurale din care proveneau membrii ei, mai ales după ce în 1968 a prescris toate datoriile țăranilor[4].

4. Ofițerii, majoritatea formați în școlile de cadeți militari sub dictatura antebelică a lui Ioannis Metaxas, nu erau probabil atât de nepopulari precum își închipuia străinătatea. Dar europenii suspectau – pe bună dreptate – că ei se bucurau de simpatia Statelor Unite (și poate chiar de mai mult). Ceea ce era în esență doar un ecou al războiului civil din Grecia anilor '40 a devenit rapid cea mai nouă *cause célèbre* în războiul civil vechi de un secol din inima Europei: „Grecia" a devenit ceea ce era înainte „Spania", cuvântul magic ce polariza simpatiile politice.

Dar instinctele autarhice ale coloneilor au favorizat întoarcerea la vechile obiceiuri naționale de substituție generală a importurilor: producția inferioară a agenților economici locali ineficienți era protejată împotriva competiției străine. Grecii din clasa de mijloc urbană, care inițial răsuflaseră ușurați când se încheiase cearta politicianistă, erau lezați în interesele lor (ca producători și consumatori deopotrivă) de regimul militar. Iar coloneii, mediocri chiar și după criteriile modeste din branșă, nu aveau nimic de oferit pentru viitor: nici o strategie pentru întoarcerea la un regim civil, nici un proiect pentru integrarea Greciei într-o Comunitate Europeană în plină expansiune și dezvoltare[5].

În plus, deși solid în patria lui, regimul era din ce în ce mai izolat în străinătate: în decembrie 1969, Consiliul Europei a votat în unanimitate pentru excluderea Greciei; două luni mai târziu, CEE a sistat orice negociere cu junta. Regimul coloneilor se baza exclusiv pe forță – ca și altele, dar cu mai multă neobrăzare. În mod previzibil, dictatura a căzut în cursul unei tentative nereușite de utilizare a forței dincolo de frontiere pentru a rezolva vechea problemă a Ciprului.

Insula Cipru, inclusă din 1571 în Imperiul Otoman, a fost după 1878 administrată de Marea Britanie și anexată unilateral când a început primul război mondial. Aflată în estul extrem al Mediteranei, mai aproape de Anatolia turcă decât de Grecia peninsulară sau insulele elene, Ciprul avea totuși o majoritate de limbă greacă și religie ortodoxă, dispusă să se unească cu Grecia. Minoritatea turcă (aproximativ 18% din populația insulei) era, firește, împotriva acestui aranjament și se bucura de sprijinul vehement al Ankarei. Soarta Ciprului – prins între efortul britanicilor de a scăpa de un vestigiu imperial incomod și străvechea ostilitate greco-turcă – a rămas îngrijorător suspendată de-a lungul anilor '50.

Când proiectul de *Enosis* (unire cu Grecia) i-a fost refuzat, conducerea greco-cipriotă a insulei a acceptat cu inima îndoită independența oferită în 1960 de Marea Britanie, care și-a rezervat doar anumite drepturi de tranzit și o bază aeriană cu importanță strategică. Suveranitatea și Constituția noii republici erau garantate de Marea Britanie, Turcia și Grecia; Ciprul era condus de un „parteneriat" greco-turc sub președinția arhiepiscopului Makarios: exilat cândva de Londra ca terorist armat și violent, el era acum respectabilul purtător de cuvânt al unor ambiții greco-cipriote „rezonabile".

Între timp, comunitățile greacă și turcă continuau să trăiască în proximitate, într-o atmosferă de disconfort și suspiciune punctată de izbucniri sporadice de violență intercomunitară. Guvernele de la Atena și Ankara se erijau în protectoarele compatrioților lor, amenințând ocazional cu intervenția. Dar prudența (și presiunea internațională) le-au reținut, chiar și atunci când atacurile din 1963 asupra turcilor ciprioți au determinat sosirea forțelor ONU de menținere a păcii. Deși greco-ciprioții dețineau monopolul sectorului public și al pozițiilor de autoritate (amintind de majoritatea protestantă din Ulster, care le refuza catolicilor orice pondere sau privilegiu) – sau poate tocmai din această cauză –, situația din insulă părea stabilă. Chiar dacă Ciprul nu mai era o zonă de criză, el rămâne o „problemă".

5. Grecia avea din 1962 statut de „asociat" al CEE.

În 1973, când studenţii atenieni (mai întâi cei de la Drept, apoi cei de la Politehnică) au pus în dificultate regimul manifestându-şi public opoziţia pentru prima oară, ofiţerii au încercat să distragă atenţia publică şi să-şi consolideze sprijinul popular reafirmând dreptul Greciei la insula Cipru. Generalul Ioannides, un „dur" care l-a înlocuit pe Papadopoulos la conducerea juntei după demonstraţiile de la Politehnică, a complotat cu Ghiorghios Grivas şi cu alţi naţionalişti greco-ciprioţi pentru înlăturarea lui Makarios şi „reunificarea" insulei cu Grecia. La 15 iulie 1974, trupe ale Gărzii Naţionale cipriote şi ofiţeri greci aleşi pe sprânceană au atacat palatul prezidenţial, l-au îndepărtat pe Makarios (care a fugit în străinătate) şi au instalat un guvern--marionetă în aşteptarea guvernării de la Atena.

Însă în acest moment guvernul turc a anunţat că va invada Ciprul pentru a proteja interesele comunităţii turco-cipriote – şi a reacţionat prompt, pe 20 iulie. În numai o săptămână, aproape jumătate din insulă era în mâinile turcilor. Incapabilă să preîntâmpine sau să contracareze manevra (superioritatea forţelor turceşti era evidentă), junta se dovedea clar neputincioasă; într-o zi ea a ordonat mobilizarea generală, a doua zi a contramandat-o. Această umilinţă naţională a provocat o furie generală în faţa căreia dictatorii greci au apelat la bătrânul Karamanlis, invitându-l să se întoarcă din exilul parizian. Pe 24 iulie, fostul prim-ministru revenea la Atena şi iniţia tranziţia spre un regim civil.

Tranziţia s-a realizat neaşteptat de uşor. Partidul lui Karamanlis, Noua Democraţie, a triumfat în alegerile din noiembrie 1974, succes repetat trei ani mai târziu. În iunie 1975 a fost votată noua Constituţie, deşi partidele de opoziţie au protestat iniţial faţă de tenta prezidenţială a regimului (post ocupat după 1980 de însuşi Karamanlis). Surprinzător de rapid, politica internă a adoptat un profil european, divizându-se aproape simetric în centru-dreapta (Noua Democraţie) şi centru-stânga (Mişcarea Socialistă Panelenă, al cărei lider era Andreas Papandreu, fiul şcolit în America al răposatului Ghiorghios Papandreu).

Întoarcerea lină la democraţie s-a datorat şi capacităţii lui Karamanlis de a lăsa în urmă trecutul, cultivând simultan o imagine de politician longeviv şi experimentat. În loc să reînvie discreditata Uniune de Centru, el a fondat un nou partid. În decembrie 1974 a propus un referendum pe tema monarhiei compromise şi, când 69,2% dintre participanţi au cerut abolirea acesteia, a purces la întemeierea republicii. Pentru a nu înstrăina armata, el nu a dat curs propunerilor de epurare; în schimb le-a impus înalţilor ofiţeri compromişi pensionarea timpurie, în timp ce cadrele armate loiale au fost promovate şi recompensate[6].

După ce scăpase de monarhie şi neutralizase armata, Karamanlis trebuia să se ocupe de problema nerezolvată a Ciprului. Nici el, nici urmaşii lui nu intenţionau să redeschidă subiectul unificării, dar nici nu puteau ignora prezenţa Turciei în insulă,

6. Junta nu a scăpat însă de pedeapsă. Unsprezece lideri au fost judecaţi şi condamnaţi în august 1975. Au primit sentinţe capitale, comutate ulterior în detenţie pe viaţă. Papadopoulos a murit în arest în 1999, fără să se căiască. Generalul de brigadă Ioannidis, condamnat într-un proces ulterior pentru suprimarea revoltei de la Politehnică, se află şi astăzi în închisoare.

chiar după revenirea lui Makarios, în decembrie 1974. Într-un gest simbolic apreciat în țară și de stânga, și de dreapta, Karamanlis a scos Grecia din NATO timp de șase ani în semn de protest față de acțiunile altui stat membru NATO. Relațiile greco-turce au intrat într-o eră glaciară, marcată de înființarea, în februarie 1975, a Statului Federativ al Turcilor Ciprioți printr-o declarație unilaterală a minorității cu pricina – stat recunoscut exclusiv de Turcia – și prin sporadice ciocniri diplomatice pe motive teritoriale în estul Mării Egee.

Ciprul a devenit astfel un subiect de îngrijorare internațională, iar diplomații și avocații ONU au pierdut decenii întregi încercând în zadar să rezolve disensiunile din insulă. Politicienii greci, scăpați de o grijă (deși jocul politic intern îi obliga în continuare să-și manifeste interesul pentru soarta insulei), și-au îndreptat privirea spre orizonturi mai senine. La mai puțin de un an după căderea coloneilor, în iunie 1975, guvernul atenian a depus oficial candidatura țării la intrarea în CEE. La 1 ianuarie 1981, printr-o decizie în care mulți oficiali de la Bruxelles vedeau un triumf regretabil al speranței asupra înțelepciunii, Grecia devenea membru cu drepturi depline al Comunității.

Spre deosebire de Grecia, Portugalia nu avea o experiență recentă a democrației, nici măcar una rudimentară. Regimul autoritarist al lui Salazar era deosebit de retrograd, în mod deliberat, chiar și după criteriile în vigoare la instalarea sa în 1932. Prin amestecul de cenzură clericalistă, corporatism și subdezvoltare rurală, țara semăna mai mult cu Austria de după 1934; nu este de mirare că pensionarii francezi care aveau nostalgia regimului de la Vichy se dădeau în vânt după Portugalia postbelică. Charles Maurras, liderul în dizgrație al grupării *Action Française*, era admiratorul lui Salazar și a corespondat cu el până s-a stins, în 1952[7].

Prin nivelul general de trai, Portugalia lui Salazar aducea mai mult cu Africa decât cu Europa continentală: venitul anual pe cap de locuitor în 1960 era de numai 160 de dolari (față de 219 dolari în Turcia sau 1.453 în Statele Unite). Bogații erau, într-adevăr, foarte bogați, mortalitatea infantilă era cea mai ridicată din Europa, iar 32% dintre locuitori erau analfabeți. Salazar, un economist care predase un timp la Universitatea din Coimbra, nu era doar indiferent la înapoierea Portugaliei, ci vedea în ea chiar secretul stabilității: informat că pe teritoriul portughez al Angolei s-au descoperit zăcăminte de petrol, el a exclamat: „Ce păcat!".

Ca și Ceaușescu, Salazar era obsedat de evitarea datoriei naționale și echilibra conștiincios fiecare buget anual. Mercantilist fanatic, el a adunat rezerve de aur neobișnuit de mari la care nu a apelat nici pentru investiții, nici pentru importuri. Prin urmare, țara era cufundată în sărăcie, iar majoritatea populației lucra în mici ferme familiale în nord sau pe latifundii în sud. Lipsită de capital local pentru finanțarea

7. Când a murit, în 1952, Maurras avea 84 de ani. Salazar însuși, fiu de vechil, se născuse în Vimeiro pe 28 aprilie 1889, la numai o săptămână după Hitler. Pentru un conducător de stat european de la sfârșitul anilor '60, el era neobișnuit de ancorat în moravurile secolului precedent – mama lui se născuse în 1846.

industriei şi vădit ostilă investitorilor străini, Portugalia depindea masiv de exportul sau reexportul bunurilor primare, inclusiv al propriilor oameni.

Salazar s-a mândrit până la moarte cu două lucruri: că a ţinut Portugalia în afara războaielor devastatoare ale secolului XX şi că a cârmuit-o abil între Scylla capitalismului rapace şi Charybda socialismului de stat. De fapt, el reuşise să ofere supuşilor ce era mai rău la fiecare: inegalitatea materială şi exploatarea erau mai pronunţate în Portugalia decât oriunde în Europa, iar guvernul autoritarist de la Lisabona sufoca orice iniţiativă şi opinie independentă. În 1969, numai 18% din populaţia adultă avea drept de vot.

În absenţa unei opoziţii interne, Salazar nu a întâmpinat decât rezistenţa armatei, unica instituţie independentă a ţării. Forţele armate portugheze erau prost plătite – decât să risipească puţinele resurse pe salarii, Salazar prefera să-i încurajeze pe ofiţerii săraci să se însoare cu fete de burghezi înstăriţi. Dar până în 1961, regimul s-a putut baza pe loialitatea lor pasivă, în ciuda a două tentative de puci (în 1947 şi 1958) dejucate cu uşurinţă. Tinerii ofiţeri cu idei reformiste din armată sau marină erau iritaţi de stagnarea din jur, dar nu aveau aliaţi şi nici un fel de susţinere populară.

Totul s-a schimbat în 1961, când Delhi a anexat forţat Goa, teritoriu portughez din India continentală, iar în colonia africană Angola a izbucnit o revoltă armată. Pierderea regiunii Goa a constituit o umilinţă naţională, dar şi mai gravă era rebeliunea din Africa. Portugalia avea acolo un număr considerabil de „provincii", cum li se spunea, printre care Mozambic în sud-est şi Angola, Guineea-Bissau şi Insulele Capului Verde în vest. Dintre acestea, Angola, cu aproape 500.000 de locuitori europeni la o populaţie de mai puţin de 6 milioane, era de departe cea mai importantă. Bogăţiile ei neexploatate (fier, diamante şi petrolul recent descoperit în zona de coastă) l-au făcut pe Salazar să îngăduie cu reticenţă investiţiile străine (printre care compania americană Gulf Oil); în cursul anilor '60, teritoriul devenise un atu economic pentru Portugalia.

Dar şi un teritoriu cuprins de revoltă deschisă. Pentru a strivi mişcarea naţionalistă în expansiune din Angola, Lisabona a inaugurat în 1967 o strategie de „contrainsurecţie" bazată pe transferul populaţiei în sate mari şi uşor de controlat: până în 1974 au fost strămutaţi peste un milion de ţărani. Deşi a avut efecte nocive de durată asupra societăţii şi economiei rurale angoleze, planul nu a izbutit să înăbuşe rebeliunea. A reuşit în schimb să-i alieneze pe soldaţii chemaţi să-l execute: de la ofiţerii de carieră scăpătaţi, care intraseră în armata colonială în speranţa unei ascensiuni sociale, până la civilii mobilizaţi şi trimişi cu sila în Africa pentru a le veni de hac rebelilor.

În Angola, insurgenţii erau divizaţi în câteva facţiuni, iar armata portugheză a reuşit să-i stăpânească, cel puţin o vreme. În Mozambic, unde 60.000 de soldaţi protejau o populaţie europeană de numai 100.000 de locuitori, sau în Guineea ori Capul Verde, unde charismaticul Amilcar Cabral imobilizase peste 30.000 de soldaţi portughezi într-un război de gherilă nemilos împotriva a zece mii de rebeli, situaţia devenea insuportabilă. La începutul anilor '70, în cea mai săracă ţară europeană, războaiele africane înghiţeau jumătate din bugetul anual al Apărării. Unul din patru bărbaţi portughezi era încorporat pentru a lupta în Africa – iar după 1967, stagiul minim obligatoriu era de patru ani. Până în 1973 şi-au pierdut viaţa 11 000 de soldaţi:

o rată a mortalității net superioară, ca procent din populația națională, celei înregistrate de armata americană la apogeul războiului din Vietnam.

Protejarea posesiunilor coloniale portugheze era costisitoare, sângeroasă și din ce în ce mai disperată – forțele armate o știau mai bine decât oricine. Și nu era singurul lor motiv de frustrare. Vrând să-și consolideze puterea și să distragă atenția de la problemele externe ale Portugaliei, Marcello Caetano (uns succesor al lui Salazar) facilitase creditele, contractase împrumuturi externe masive și stimulase fluxul importurilor. În anii 1970-1973, susținută și de banii repatriați de lucrătorii portughezi din străinătate, țara a traversat chiar o scurtă perioadă de înflorire a consumului. Dar la puțin timp, sub impactul crizei petrolului, a urmat o spirală a inflației. Salariile din sectorul public au rămas mult în urma prețurilor.

Pentru prima oară după multă vreme, Portugalia s-a confruntat cu un val de greve. Oamenii din suburbii (mulți sosiți recent din regiunea sărăcită Alentejo) erau afectați nu doar de propria sărăcie endemică, ci și de spectacolul bogăției recente și ostentative etalate în Lisabona învecinată. Armata, obligată să poarte „războaie murdare" în ținuturi îndepărtate în numele unui guvern nepopular condus de tehnocrați, fierbea de resentimente, iar nemulțumirea ei avea acum un larg ecou în țară. Doleanțele tinerilor ofițeri (ale căror familii subzistau cu greu din salariile mici, reduse și mai mult de inflație) erau acum împărtășite de o nouă generație de antreprenori frustrați de incompetența guvernanților și conștienți că viitorul țării era în Europa, nu în Africa[8].

Pe 25 aprilie 1974, membrii Mișcării Forțelor Armate (*Movimento das Forças Armadas* – MFA) i-au îndepărtat pe Caetano și apropiații lui și au creat un guvern provizoriu având drept obiective democratizarea, decolonizarea și reforma economică. La fel ca puciul tinerilor ofițeri din 1926 prin care Salazar a ajuns prima oară la putere, lovitura de stat nu a întâmpinat rezistență, iar liderii vechiului regim au putut fugi din țară – mai întâi în Madeira, apoi în Brazilia. Generalul António de Spínola, fost șef de stat-major în armata portugheză și guvernator al Guineei din 1968 până în 1972, a fost pus de colegii lui ofițeri în fruntea juntei. Ei au desființat poliția secretă, au eliberat toți deținuții politici, au restabilit libertatea presei și au permis șefilor partidelor socialist și comunist din Portugalia să se întoarcă din exil, legalizând aceste formațiuni politice după aproape 50 de ani de interdicție.

Revoluția s-a bucurat peste tot de o popularitate uriașă[9]. Spínola a inclus în guvernul său provizoriu politicieni de centru și socialiști, iar în iulie a făcut publică intenția de a le acorda coloniilor africane dreptul deplin la autodeterminare. În mai puțin de un an, toate coloniile erau independente, iar Timorul de Est intrase sub controlul Indoneziei. Decolonizarea a fost destul de haotică – gherilele din Guineea și Mozambic au ignorat sugestia lui Spínola de a renunța mai întâi la arme, iar în Angola

8. În 1973, Europa de Vest asigura două treimi din importurile și exporturile Portugaliei.
9. Tinerii ofițeri puritani și aliații lor de stânga au fost mai puțin încântați de explozia a ceea ce ei considerau drept film și literatură pornografică: Portugalia compensa pentru cincizeci de ani de încorsetare culturală. La un moment dat, ei au încercat chiar să interzică interpretarea cântecelor tradiționale portugheze: alimentând „amărăciunea și fatalismul", *fado*-ul contravenea țelurilor de emancipare și progres social.

a izbucnit un război civil –, dar, văzută din Portugalia, avea meritul de a fi rapidă. Ea a precipitat – în urma confruntărilor violente care au avut loc după retragerea armatei în Luanda, capitala Angolei – întoarcerea în țară a 750.000 de europeni. Mulți dintre ei s-au stabilit în nordul conservator al țării, jucând în anii următori un rol politic semnificativ.

Aceste transformări rapide îl tulburau pe Spínola (instinctele lui conservatoare erau la antipodul proiectelor radicale ale colegilor lui mai tineri) – așa încât, în septembrie 1974, a demisionat. În următoarele paisprezece luni, Portugalia a părut că se îndreaptă spre o adevărată revoluție socială. Cu sprijinul entuziast al MFA și PCP (intransigentul Partid Comunist Leninist condus de Álvaro Cunhal), băncile și industriile au fost naționalizate și s-a demarat o amplă reformă agrară, mai ales în Alentejo, grânarul din sudul Portugaliei, unde pământul era încă în proprietatea marilor latifundiari, adesea absenți.

Naționalizarea a fost bine primită la oraș, iar reforma agrară din sud – în esență, o colectivizare – a început cu gesturi „spontane" de ocupare și confiscare a pământului de către lucrătorii și administratorii locali, mobilizați de comuniști și aliații lor (comuniștii se remarcaseră drept adversarii clandestini cei mai organizați și mai eficienți ai vechiului regim). Nu la fel de binevenite au fost aceste practici în centrul și nordul țării, unde pământul era deja fragmentat în mii de mici proprietăți familiale. Satele și orașele mărunte din nordul Portugaliei erau (și sunt încă) fervent catolice, cu un preot la fiecare 500 de suflete în 1972; în centrul și sudul țării proporția era de numai 1/4.500, chiar mai mică în sudul îndepărtat. Proiectele anticlericale și de colectivizare lansate de capii țăranilor și sindicaliștii comuniști au suscitat o opoziție aprigă în regiunile dens populate din nord.

În esență, revoluționarii portughezi din 1974 repetau greșeala țărăniștilor radicali din republica spaniolă a anilor '30: încercând să impună proprietarilor privați și eficienți din nord o reformă agrară colectivistă bazată pe condițiile sociale din sud, i-au transformat pe aceștia în dușmani. În alegerile pentru Adunarea Constituantă din aprilie 1975, comuniștii nu au obținut decât 12,5% din voturi. Partidele de centru-dreapta au avut mai mult succes, dar marele câștigător a fost Partidul Socialist Portughez, fondat în exil cu doi ani în urmă de Mário Soares, care a desfășurat o campanie eficace sub sloganul „Socialism, da! Dictatură, nu!", câștigând 38% din voturi.

MFA și comuniștii nu erau mulțumiți de rezultatul scrutinului, iar Cunhal a recunoscut deschis că dacă nu putea ajunge la putere pe cale parlamentară, s-ar putea orienta spre metode alternative – după cum i-a declarat unui jurnalist italian în iunie 1975, „o democrație cum aveți dumneavoastră în Europa de Vest nu e posibilă... Portugalia nu va fi o țară cu libertăți și monopoluri democratice. Nu va permite acest lucru". Din aprilie până în noiembrie, tensiunile au crescut. Comentatorii străini se temeau de o iminentă lovitură de stat comunistă, iar aliații Portugaliei din NATO și partenerii comerciali occidentali au promis să ofere ajutor și integrare dacă țara se lepăda de revoluția marxistă.

Deznodământul s-a produs la sfârșitul anului. Pe 8 noiembrie, Adunarea Constituantă a fost asediată de muncitori și, timp de două săptămâni, s-a vorbit despre o inevitabilă „Comună din Lisabona" sau chiar de un război civil între Nord și Sud. Pe 25 noiembrie,

grupuri de militari radicali au încercat un puci. Inițial s-au bucurat de susținerea Partidului Comunist Portughez, dar când a devenit limpede că cea mai mare parte a forțelor armate și chiar unii ofițeri de stânga erau împotriva rebeliunii, până și Cunhal a dat înapoi. Așa cum au recunoscut mai târziu persoane de la vârful MFA, rezultatul alegerilor din aprilie 1975 discreditase anticipat obiectivele ofițerilor revoluționari: stânga putea să aibă fie o democrație parlamentară, fie o „tranziție" revoluționară – dar nu pe amândouă.

În februarie 1976, armata portugheză, care încă mai controla țara la aproape doi ani după lovitura de stat, a predat oficial puterea autorităților civile. Țara urma să fie guvernată conform unei Constituții votate în aprilie 1976 și care reflecta încă retorica și elanurile din '74: ea angaja Portugalia într-o „tranziție spre socialism prin crearea condițiilor pentru exercițiul democratic al puterii de către clasele muncitoare". În alegerile legislative din aceeași lună, socialiștii au ieșit din nou primii, deși cu un procent ușor redus, iar Mário Soares a format primul guvern portughez democratic după aproape o jumătate de secol.

Perspectivele democrației portugheze rămâneau sumbre: Willy Brandt nu era singurul contemporan care vedea în Soares un nou Kerensky, pion incompetent al forțelor nedemocratice care se vor descotorosi de el cu prima ocazie. Dar Soares a rezistat – și chiar a avut succes. Forțele armate au rămas în cazărmi, iar influența extremiștilor politici din cadrul ei a devenit marginală. Votul comuniștilor a crescut (atingând 14,6% în 1976 și 19% trei ani mai târziu, pe măsură ce economia se deteriora, iar reformele moderate ale lui Soares indispuneau aripa stângă a propriului partid, căreia el îi promisese sfârșitul grabnic al capitalismului într-o Portugalie socialistă), dar aceștia au fost nevoiți să renunțe la ideile de insurecție.

În 1977, Parlamentul a promulgat o Lege a Reformei Agrare care statornicea recenta colectivizare, dar numai în sud, limitând suprafețele de teren expropriabile. Decizia a eliminat riscul unui conflict rural sau al unei reacții conservatoare, dar pe termen scurt nu putea ameliora cu nimic dezastrul economic moștenit de Portugalia democratică. Privată de materiile prime ieftine din fostele colonii (și de piața captivă pe care acestea o reprezentau pentru exporturile portugheze necompetitive), neputând să mai exporte ca în trecut forță de muncă necalificată în Europa de Vest și constrânsă de termenii indispensabilelor împrumuturi FMI să-și echilibreze bugetul și să practice rigoarea fiscală, Portugalia a traversat ani de șomaj și consum redus.

Armata nu ieșise complet din scenă: conform Constituției din 1976, un „Consiliu al Revoluției" alcătuit din reprezentanți ai forțelor armate (numiți, nu aleși) avea drept de veto; în cursul anului 1980, el a respins 23 de proiecte legislative, printre care și propunerea guvernului de centru proaspăt ales de a denaționaliza băncile locale. Dar nu a obiectat atunci când, în următorii doi ani, parlamentul a revizuit Constituția, limitând puterea executivului (desființând până și Consiliul Revoluției în 1982) și renunțând discret la tenta anticapitalistă a documentului original.

În următorii 20 de ani au alternat la guvernare socialiștii și oponenții lor, social-democrații de centru conduși de Aníbal Cavaco Silva. Mário Soares, care abandonase de mult retorica anticapitalistă, a ajuns la președinția țării în 1986, anul intrării Portugaliei în Comunitatea Europeană. Țara a rămas izbitor de săracă după standardele occidentale, din pricina moștenirii durabile a lui Salazar. Dar, contrar

tutror aşteptărilor, Portugalia evitase şi o „teroare albă", şi o „teroare roşie". Comuniştii, încă populari în sudul rural şi în suburbiile industriale ale Lisabonei, şi-au păstrat intransigenţa sub bătrânul Cunhal, rămas la cârma ţării până în 1992, însă influenţa lor a scăzut definitiv. Coloniştii repatriaţi au eşuat în încercarea de a forma un partid de extremă dreaptă al naţionaliştilor blazaţi. În situaţia dată, apariţia unei Portugalii democratice era o realizare absolut remarcabilă.

Pentru călătorul care traversa Pirineii în 1970, prăpastia dintre Franţa şi Spania era imensă. Domnia lui Franco timp de 30 de ani accentuase înapoierea socială şi izolarea culturală în care Spania zăcea de două secole, iar regimul lui autoritarist contrasta acum faţă de cultura politică a Europei moderne şi mai puternic decât la început. La prima vedere, anii '60 păreau să fi ocolit Spania cu totul: cenzura severă, aplicarea strictă a legilor care reglementau vestimentaţia şi comportamentul în public, poliţia omniprezentă şi sancţiunile penale draconice pentru oponenţii politici – toate sugerau că timpul s-a oprit în loc, iar ceasul istoric a rămas la 1939[10].

Privită mai de aproape însă, Spania (sau cel puţin nordul ţării şi marile oraşe) se schimba rapid. Franco era un dictator rigid şi cu adevărat reacţionar, dar, spre deosebire de vecinul său Salazar, era realist în privinţa economiei. În 1959, Spania a renunţat la practicile autarhice din ultimele două decenii şi, la propunerea unui grup de preoţi din ordinul Opus Dei, a adoptat un Plan de Stabilizare Naţională menit să stopeze inflaţia masivă din ţară, favorizând comerţul şi investiţiile. Iniţial, Planul a avut un impact economic brutal: devalorizarea, reducerile de buget, îngheţarea creditelor şi restricţiile salariale – toate aplicate ferm şi riguros – au redus inflaţia, dar i-au determinat pe zeci de mii de spanioli să-şi caute de lucru peste hotare.

Sectorul privat însă, constrâns anterior de legile corporatiste şi de o străveche politică de substituţie a importurilor, putea acum să se dezvolte. Tarifele au fost reduse; Spania a intrat în organizaţii precum Banca Mondială, Fondul Monetar Internaţional şi Acordul General pentru Tarife şi Comerţ şi a fost admisă ca membru asociat în Organizaţia pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică (în 1962, Franco a încercat chiar – fără succes – să intre în Comunitatea Economică Europeană). Noua politică economică a lui Franco venea la momentul oportun. Economia internă spaniolă fusese protejată de competiţie în primii ani ai *boom*-ului postbelic european şi se deschidea la timp în faţa comerţului internaţional. Din 1961, produsul naţional brut a crescut constant. Procentul celor care munceau pământul – un lucrător din doi în 1950 – a scăzut brusc când ţăranii din sud şi vest s-au mutat în nordul ţării să lucreze în fabrici şi în industria turistică în plină dezvoltare: în 1971, numai un spaniol din cinci lucra în agricultură. Deja la jumătatea anilor '60, după criteriile ONU, Spania încetase să mai fie „o ţară în curs de dezvoltare".

„Miracolul economic" al lui Franco nu trebuie exagerat. Spania nu era împovărată de rămăşiţele unui imperiu şi nu a avut de suportat costurile sociale şi economice ale

10 Sfidând oprobriul internaţional, liderul spaniol a dispus în 1963 execuţia unui comunist capturat, Juan Grimau.

decolonizării. Afluxul de capital străin nu provenea din exportul de bunuri spaniole, ci din venitul repatriat al emigranților spanioli și din cheltuielile turiștilor sosiți din nordul Europei: pe scurt, modernizarea economică a Spaniei era efectul prosperității altor națiuni. În afară de Barcelona, Costa Brava, părți din Țara Bascilor și (în mai mică măsură) Madrid, transportul, educația, infrastructura medicală și serviciile spaniole erau încă mult în urmă. În 1973, venitul pe cap de locuitor la nivel național era mai scăzut decât cel din Irlanda și sub jumătatea venitului mediu din CEE.

Cu toate acestea, consecințele sociale ale modernizării economice (chiar limitate) erau semnificative. Într-o eră fără televiziune, Spania ar fi fost la adăpost de impactul *cultural* al șaizecismului în Europa – dar așa, disparitățile economice și perturbările aduse de Planul de Stabilizare au iscat mari nemulțumiri în rândul muncitorilor. De la sfârșitul anilor '60 și până la moartea dictatorului, demonstrațiile, oprirea lucrului, grevele, solicitările privind reprezentarea sindicală și negocierile colective au devenit constante ale vieții spaniole. Regimul se opunea cu fermitate oricărei concesii politice, dar nu-și permitea să afișeze o imagine prea represivă când țara era înțesată de vizitatori străini: 17,3 milioane în 1966; aproape 34 de milioane cu un an înainte de moartea lui Franco.

Autoritățile spaniole nu se puteau lipsi nici de cooperarea și îndemânarea forței de lucru urbane, tot mai importantă. Au fost astfel constrânse să recunoască apariția efectivă a unei mișcări muncitorești comasate în Catalonia și în zona industriei grele din regiunea bască. Alături de sindicatele neoficiale ale lucrătorilor din sectorul public, cel bancar și alte branșe funcționărești în expansiune, această rețea semiclandestină de reprezentanți ai muncitorilor și slujbașilor se putea lăuda la moartea lui Franco cu un deceniu de organizare și experiență.

Protestele muncitorești din Spania s-au limitat strict la revendicări primare. În ultimii ani, regimul lui Franco se baza deja – ca și cel al lui János Kádár în Ungaria – nu pe o represiune deschisă și brutală, ci pe un soi de acceptare forțată, pe o depolitizare a culturii vechi de zeci de ani. Studenții protestatari care cereau din 1956 autonomia campusurilor și relaxarea codurilor morale au beneficiat de o anumită libertate, putând să se organizeze și să protesteze în limitele prestabilite; puteau chiar conta pe simpatia unor critici din interior ai regimului – catolici reformiști și „falangiști" dezamăgiți, printre alții. Dar toate manifestările active de simpatie sau colaborare transversală – cu minerii în grevă, de pildă – erau absolut excluse[11]. Regulă valabilă și pentru criticii de vârstă adultă ai regimului.

De altfel, toate opiniile propriu-zis politice erau suprimate, iar partidele politice independente, interzise. Până în 1967, țara nu a avut nici măcar o Constituție, iar puținele drepturi și proceduri respectate erau praf în ochii țărilor occidentale. Dictatorul, care era oficial „regent" al monarhiei suspendate, îl desemnase ca succesor pe tânărul Juan Carlos (nepot al ultimului rege spaniol), dar pentru cei mai mulți observatori monarhia juca un rol insignifiant în treburile Spaniei. Chiar și Biserica, o prezență majoră în viața cotidiană a spaniolilor, avea doar un rol limitat în politică.

11. O consecință ironică a acestor libertăți atent calibrate pe care Franco le-a acordat activiștilor din universități în ultimul deceniu este aceea că studenții spanioli din generația anilor '60 exagerează retrospectiv rolul pe care l-au jucat ulterior în lupta țării pentru democrație.

Deşi rolul tradiţional al Spaniei ca bastion al civilizaţiei creştine şi pavăză în calea ateismului şi materialismului era fundamentul educaţiei primare, ierarhia bisericească nu avea acces la putere (cu excepţia „cripto-călugărilor" modernizatori din Opus Dei), în contrast cu spiritul neocruciat al „catolicismului naţional" din primul deceniu al regimului[12]. În iunie 1968, plecându-se în faţa realităţii moderne, Franco a admis în premieră principiul libertăţii cultelor, permiţându-le spaniolilor să practice deschis orice rit. Dar, în acel moment, religia intra deja într-un lung declin: într-o ţară care la începutul anilor '60 se mândrea cu 8.000 de seminarişti, 12 ani mai târziu existau mai puţin de 2.000. Între 1966 şi 1975, o treime dintre iezuiţii spanioli au părăsit Ordinul.

Şi militarii erau ţinuţi la distanţă. Ajuns el însuşi la putere printr-un puci, Franco era perfect conştient de riscul de a aliena casta militară, care moştenise un sentiment exagerat al propriei responsabilităţi în conservarea statului spaniol, cu valorile sale tradiţionale. În toată perioada postbelică, armata spaniolă a fost răsfăţată şi flatată. Victoria ei în războiul civil era celebrată anual pe străzile marilor oraşe; pierderile erau comemorate demonstrativ în monumentala Vale a celor Căzuţi, terminată în septembrie 1959. Rangurile şi decoraţiile se înmulţeau: când a căzut regimul, armata număra 300 de generali şi un ofiţer la fiecare 11 soldaţi (proporţia cea mai ridicată din Europa). În 1967, o Lege Instituţională a Statului învestea oficial forţele armate cu responsabilitatea de a garanta unitatea naţiunii şi integritatea ei teritorială, apărând „sistemul instituţional".

În practică însă, armata devenise inutilă. Timp de zeci de ani, Franco îşi protejase armata de orice războaie străine sau coloniale. Spre deosebire de soldaţii francezi sau portughezi, spaniolii nu trecuseră prin înfrângeri umilitoare sau retrageri forţate. Nici un pericol militar nu ameninţa Spania, iar securitatea internă era asigurată de poliţie, jandarmi şi trupe speciale antrenate să lupte cu teroriştii – reali sau imaginari. Armata, redusă la un rol ceremonial, devenise refractară la risc: conservatorismul ei dintotdeauna se manifesta din ce în ce mai des ca entuziasm pentru restabilirea monarhiei, identificare ce se va dovedi, paradoxal, benefică în tranziţia naţiunii spre democraţie.

Ţara era condusă de o reţea restrânsă de avocaţi, profesori catolici şi funcţionari civili, majoritatea implicaţi şi în companiile private pe care măsurile lor politice le lavorizau. Cum opoziţia politică explicită era interzisă, tot din interiorul acestor cercuri conducătoare – şi nu din rândul inteligheţiei, ale cărei vârfuri se aflau în exil – au apărut ideile reformiste şi presiunea schimbării, incitate de frustrarea în faţa ineficienţei locale, criticile din străinătate sau exemplul Conciliului Vatican II.

Franco a murit în sfârşit pe 20 noiembrie 1975, la 82 de ani. Refuzând până la capăt să ia în calcul orice transfer de autoritate sau liberalizare mai serioasă, Franco nu mai era util nici măcar propriilor susţinători: mulţi dintre ei simpatizau cu demonstranţii care, mai devreme în acelaşi an, ceruseră eliminarea restricţiilor asupra presei şi asociaţiilor politice. Tranziţia spre democraţie a fost aşadar asigurată chiar de miniştrii şi oamenii de încredere ai lui Franco, ceea ce îi explică succesul şi rapiditatea.

12. Vezi capitolul VII. Prin urmare, liderii catolici, nepătaţi de vreun trecut franchist, şi-au asumat un rol activ în tranziţia spre democraţie, fiind o „verigă" între radicali şi conservatori.

În prima fază a ieșirii Spaniei din era franchistă, forțele tradiționale ale schimbării democratice în Spania - liberalii, socialiștii, comuniștii, sindicatele - au jucat un rol secundar.

Juan Carlos a fost încoronat la două zile după moartea dictatorului. La început, el l-a păstrat în funcție pe prim-ministrul franchist Carlos Arias Navarro alături de colegii săi de cabinet, vrând să asigure armata și pe ceilalți că nu va exista o ruptură brutală cu trecutul. Dar în aprilie 1976, Arias a căzut în dizgrație când a încercat să interzică tânăra Coordonare Democratică (o coaliție a partidelor de stânga, încă neautorizate) prin arestarea liderilor. În două luni, regele l-a înlocuit pe Arias cu unul dintre miniștrii săi, Adolfo Suárez González.

În vârstă de 44 de ani, Suárez era un tehnocrat tipic al franchismului târziu. Ba chiar se aflase, timp de un an, în fruntea Mișcării Naționale Falangiste (partidul lui Franco). Suárez s-a dovedit o alegere extraordinar de abilă. El a format un nou partid, Uniunea Democrată de Centru (Unión de Centro Democrático - UCD) și a convins parlamentul franchist să organizeze un referendum național pe tema reformei politice. Derutată (prim-ministrul părea a fi din aceeași tabără), vechea gardă a acceptat, iar la referendumul din 15 decembrie 1976 schimbarea a întrunit 94% din voturi.

În februarie 1977, Suárez a permis reînființarea Partidului Socialist Spaniol (Partido Socialista Obrero Español - PSOE), cea mai veche organizație politică din țară, condusă acum de tânărul Felipe González Márquez, care activa în ilegalitate de la 20 de ani. Concomitent au fost legalizate sindicatele și autorizate grevele. La 1 aprilie, Suárez a scos în afara legii Mișcarea Națională pe care o condusese cândva; o săptămână mai târziu, a legalizat Partidul Comunist Spaniol (Partido Comunista de España - PCE), condus de Santiago Carrillo și hotărât deja (spre deosebire de camarazii portughezi) să opereze în limitele tranziției spre democrația parlamentară[13].

În iunie 1977 au avut loc alegeri pentru formarea Adunării Constituante, care avea sarcina de a redacta o nouă Constituție. Scrutinul - primul în Spania din 1936 - a adus victoria UCD: partidul lui Suárez a obținut 165 de locuri în *Cortes*; pe locul al doilea, socialiștii lui González au obținut doar 121 de locuri, iar toți ceilalți participanți la un loc - restul de 67 de fotolii parlamentare[14]. Din multe puncte de vedere, era cel mai bun rezultat posibil: victoria lui Suárez îi asigura pe conservatori (din care majoritatea votaseră pentru el) că nu urma o cotitură bruscă la stânga, în timp ce lipsa unei majorități clare impunea colaborarea cu deputații de stânga care împărtășeau astfel responsabilitatea pentru noua Constituție pe care Adunarea urma să o redacteze.

Această Constituție (validată printr-un al doilea referendum în decembrie 1978) era în multe privințe foarte convențională. Spania devenea o monarhie parlamentară; nu exista o religie oficială (deși, într-o concesie calculată făcută Bisericii, catolicismul era considerat „fapt social"); cetățenii dobândeau drept de vot la 18 ani; pedeapsa cu moartea era abolită. În contrast cu trecutul recent, Adunarea a înscris în legea

13. Cu o lună *înainte* de a intra în legalitate, PCE a găzduit la Madrid o întâlnire publică a partidelor eurocomuniste din Europa Occidentală

14. Structura sociogeografică a votului din 1977 semăna stupefiant cu cea de la alegerile din 1936 - cultura politică a țării fusese realmente la naftalină timp de patru decenii.

fundamentală a Spaniei dreptul la autonomie pentru regiunile istorice ale țării, îndeosebi Catalonia și Țara Bascilor.

Articolul 2 din Constituție afirmă „unitatea indisolubilă a națiunii spaniole, patria comună și indivizibilă a tuturor spaniolilor", dar tot el „recunoaște și garantează dreptul la autonomie al naționalităților și regiunilor care o alcătuiesc și solidaritatea tuturor". Statutele de autonomie aferente recunoșteau realitatea străveche a diversității lingvistice și a sentimentului regional în statul spaniol până atunci ultracentralizat: ele menționau importanța demografică disproporționată a Cataloniei în special și importanța tendinței autonomiste în Țara Bascilor și Catalonia deopotrivă. Dar ce le era permis unora nu putea fi refuzat altora. În patru ani, Spania s-a divizat în 17 regiuni cu administrație proprie, fiecare cu steagul și capitala ei. Nu doar Catalonia și Țara Bascilor au fost recunoscute ca distincte și separate, ci și Galicia, Andaluzia, Canarele, Valencia, Navarra și multe altele[15].

Conform noii Constituții însă, responsabilitatea apărării, justiției și afacerilor externe revenea în continuare Madridului – compromis inacceptabil pentru naționaliștii basci. După cum am văzut, ETA și-a intensificat deliberat campania de violență și asasinate în perioada în care noua Constituție a fost supusă dezbaterii, vizând polițiștii și soldații, în speranța că va provoca o reacție brutală și va reuși să elimine procesul democratic care părea să demonteze cu fiecare zi argumentele extremiștilor.

În 1981 aproape că au reușit. Pe 29 ianuarie, când insatisfacția economică era maximă (vezi în continuare) iar Catalonia, regiunea bască, Galicia și Andaluzia demarau experimente separatiste, Suárez a fost forțat de propriul partid să demisioneze – nu din cauza eșecurilor (alegerile generale din 1979 s-au soldat cu o nouă victorie pentru UCD), ci din cauza reușitelor și a stilului personal autocratic. Nici nu i-a urmat bine în funcție Calvo Sotelo (un alt politician din UCD), că provinciile basce au fost cuprinse de o grevă generală. Pentru opoziția de dreapta, Spania democratică fără stăpân părea în pragul colapsului.

Pe 23 februarie, trupele locotenent-colonelului Antonio Tejero Molina din Garda Civilă au arestat *Cortes*. Într-o mișcare bine coordonată, generalul Jaime Milans del Bosch, comandant al trupelor militare din Valencia, a declarat starea de urgență, cerându-i regelui să dizolve parlamentul și să instaleze un guvern militar. Analizate astăzi, acțiunile par teatrale și bâjbâite, dar Tejero și Milans del Bosch aveau de partea lor tradiția și precedentul. Mai mult, parlamentul însuși (sau variile partide politice și simpatizanții lor) nu putea face mare lucru pentru a bloca o lovitură de stat militară, iar simpatiile armatei erau greu de anticipat[16].

Decisivă pentru ieșirea din criză și pentru direcția ulterioară a istoriei spaniole a fost atitudinea lui Juan Carlos I, care a respins tranșant cererile conspiratorilor și a ținut un discurs televizat în favoarea Constituției, plasând fără echivoc persoana regală și monarhia de partea majorității democratice din țară. Probabil că ambele tabere au fost la fel de surprinse de curajul unui tânăr rege eclipsat până atunci de faptul că își

15. Articolul 151 din Constituție acorda „autoguvernarea" oricărei regiuni care o solicita.
16. Alte două conspirații împotriva regelui și parlamentului, în 1982 și 1985, au fost dejucate cu ușurință.

datora poziția răposatului dictator ; acum, soarta lui era legată irevocabil de regimul parlamentar. Neavând o instituție sau un simbol în jurul căruia să se ralieze, cei mai mulți soldați, polițiști și alți nostalgici ai vechiului regim au abandonat visele de revoltă sau restaurație și s-au limitat la a sprijini Alianța Populară a lui Manuel Fraga, un partid recent apărut care își propunea să lupte cu „cei mai periculoși inamici ai Spaniei : comunismul și separatismul", însă în limitele legii.

Tejero discreditase „cauza", ceea ce, inițial, a dat parlamentului ocazia să taie din bugetul armatei și să voteze în sfârșit legalizarea divorțului. Dar majoritatea democrată de centru era acum prinsă între o dreaptă naționalistă și clericalistă nemulțumită de ritmul alert al schimbărilor, tulburată de autonomia regională și jignită de moravurile relaxate ale noii Spanii, și o stângă socialistă care prindea curaj, era dispusă la compromis în probleme constituționale, dar afișa o imagine radicală de ochii arțăgoasei mișcări muncitorești și a șomerilor tot mai numeroși.

Ca și în Portugalia, tranziția politică pica într-un moment economic dificil. Între 1970 și 1976, ultimele guverne din epoca franchistă încercaseră să câștige popularitate mărind cheltuielile bugetare și numărul de posturi din sectorul public, subvenționând costul energiei și înghețând prețurile în timp ce măreau salariile, fără să-și bată capul cu efectele pe termen lung. Consecințele acestei nonșalanțe au început să se facă simțite în 1977 : la alegerile generale din iunie, rata anuală a inflației era de 26%, în vistieria statului (secătuită de politica franchistă de impozitare regresivă) bătea vântul, iar șomajul se înscria într-o curbă ascendentă de durată. Între 1973 și 1982, 1,8 milioane de spanioli au rămas fără slujbă[17].

Ca în timpul efemerei Republici din anii '30, Spania construia o democrație în ghearele recesiunii economice ; s-a crezut că va avea soarta Argentinei, unde salariile indexate și prețurile subvenționate de guvern au degenerat în hiperinflație. Dacă acest lucru nu s-a întâmplat, meritul revine în mare măsură semnatarilor așa-ziselor Pacte de la Moncloa din octombrie 1977, primele dintr-o serie de acorduri negociate prin care politicienii, patronatul și liderii mișcării muncitorești se angajau să întreprindă o vastă paletă de reforme : devalorizarea monedei, o politică a veniturilor, controlul cheltuielilor guvernamentale și reforma structurală a sectorului de stat, gigantic și aducător de pierderi.

Moncloa și acordurile următoare (ultimul a fost semnat în 1984) nu au făcut minuni. din cauza celui de-al doilea șoc al petrolului, balanța de plăți a țării s-a înrăutățit constant ; multe firme mici au dat faliment, iar șomajul și inflația au crescut în tandem, provocând un val de greve și schisme amare în interiorul sindicatelor de stânga și al Partidului Comunist, care nu voiau să poarte vina pentru costurile sociale ale tranziției spre democrație. Dar fără pacte, aceste fracturi și consecințele lor sociale ar fi fost, cu siguranță, și mai severe.

În alegerile din octombrie 1982, la apogeul dificultăților economice, Partidul Socialist a obținut majoritatea absolută în parlament, iar Felipe González a devenit

17. Statisticile de la jumătatea anilor '80 sugerează că unu din cinci oameni de vârstă adultă nu avea de lucru. Cifra reală e mai probabil unu din patru. Într-o țară lipsită încă de un sistem social cuprinzător și unde puțini oameni aveau economii, aceste cifre indică privațiuni generalizate.

prim-ministru, post în care avea să rămână timp de 14 ani. Democraţii de centru ai lui Suárez – care prezidaseră ieşirea din era franchistă – au fost practic eliminaţi din parlament, rămânând cu două locuri. Partidul Comunist a obţinut patru locuri, un eşec usturător care a provocat demisia lui Santiago Carrillo. Din acel moment, politica spaniolă s-a înscris în tiparul occidental, cu un pol de centru-stânga şi unul de centru-dreapta – în speţă, Alianţa Populară a lui Fraga (rebotezată în 1989 Partidul Popular), care a obţinut surprinzătorul scor de 26,5%.

Partidul Socialist avea o platformă populistă şi anticapitalistă, care promitea printre altele să protejeze slujbele muncitorilor şi puterea de cumpărare şi să scoată Spania din NATO. Ajuns la putere, González a continuat însă politica de austeritate economică, a demarat modernizarea (şi ulterior privatizarea progresivă) a industriei şi serviciilor spaniole, iar în 1986 i-a învins la referendum pe propriii suporteri în chestiunea apartenenţei la NATO, pe care acum o susţinea[18].

Aceste schimbări de direcţie l-au înstrăinat pe González de socialiştii tradiţionali, care simţeau că partidul se abate de la străvechea linie marxistă[19]. Dar pentru un politician votat în special de oameni prea tineri ca să-şi amintească războiul civil şi al cărui scop declarat era să surmonteze înapoierea Spaniei (faimosul *atraso*, „decalajul" care afecta peninsula de la sfârşitul Epocii de Aur), vechea stângă ideologică reprezenta o piedică, nu un remediu. În viziunea lui González, viitorul Spaniei nu era socialismul, ci Europa. La 1 ianuarie 1986, Spania, alături de Portugalia, devenea membru deplin al Comunităţii Europene.

Tranziţia spre democraţie a Europei mediteraneene a fost poate cea mai remarcabilă şi neaşteptată evoluţie din acea perioadă. La jumătatea anilor '80, Spania, Portugalia şi Grecia nu numai că trecuseră la democraţia parlamentară printr-o transformare paşnică; în toate cele trei ţări, partidul socialist local – clandestin şi declarat anticapitalist cu doar câţiva ani înainte – era acum forţa politică dominantă, guvernând practic dintr-o poziţie politică de centru. Regimurile lui Salazar şi Franco au dispărut nu numai de la putere, ci şi din amintire: politicieni dintr-o nouă generaţie se întreceau pentru a câştiga susţinerea unui electorat tânăr şi „modern".

Acest fenomen are mai multe cauze. Prima, după cum am remarcat deja, este că, indeosebi în Spania, statul politic, şi nu societatea în general, fusese cel care rămăsese mult în urmă. Dezvoltarea economică din ultimul deceniu al regimului franchist şi mobilitatea socială şi geografică de amploare care i-a urmat demonstrează că viaţa cotidiană şi aşteptările spaniolilor se schimbaseră cu mult mai mult decât presupuneau observatorii din exterior, care încă priveau ţara prin prisma anilor 1936-1956. Tineretului din Europa mediteraneană nu îi era greu să se adapteze la cutumele sociale încetăţenite de mult în Nord; de fapt, acest proces a precedat revoluţiile politice.

18 În 1982, sloganul PSOE era *OTAN, de entrada no!*; patru ani mai târziu, posterele lor spuneau *OTAN, de entrada sí!*

19 Platforma socialistă tradiţională de naţionalizare nu se potrivea deloc în Spania, unde mare parte a economiei oficiale era deja în posesia statului autoritar.

Un afiș cu persoanele căutate de poliție, membri ai Grupului Baader-Meinhof, 1972 (Ulrike Meinhof și Andreas Baader sunt primii din stânga sus). Radicalii „extraparlamentari" din Germania au apelat la terorism pentru a „sfâșia vălul" ce acoperea Republica Federală și a dezvălui „tehnologia de exterminare civilizată a noii ordini de la Bretton Woods".

Prima zi din procesul Brigăzii Roșii 63 (aprilie 1982) membrii grupului erau acuzați de asasinarea fostului premier Aldo Moro. În Italia, teroriștii de stânga își subliniau conexiunile (iluzorii) cu proletariatul, însă teroriștii de dreapta reprezentau un pericol mai mare (și au făcut mai multe victime).

Membri ai mişcării ETA („Ţara Bascilor şi Libertate"), 1982. Frustraţi de izolarea lor crescândă în mijlocul unei populaţii locale prospere (proveniţă în mare parte din alte zone ale Spaniei), care nu se lăsa sedusă de mirajul unei „Ţări Basce independente", în anii '80 teroriştii ETA au ucis în medie 34 de persoane anual.

„Am găsit o piatră mare s-o arunc într-un soldat... Şi când o să cresc mai mare o să am automat." (Cântec de copii, Belfast, 1976) Tripla confruntare, pe parcursul a 30 de ani, dintre teroriştii IRA, teroriştii protestanţi şi armata britanică s-a soldat cu aproape două mii de morţi.

Muncitori portughezi sosind în Franţa (1970). În 1973, străinii reprezentau 11% din forţa de muncă a Franţei. În Germania de Vest existau aproape trei milioane de „muncitori cu viză temporară", majoritatea din ţări mediteraneene. „Miracolul economic" european s-a datorat în bună măsură acestor migranţi – şi banilor pe care ei îi trimiteau acasă.

Italience demonstrând pentru reformarea Legii divorţului în 1974. Legislaţia asistenţială adoptată după război în Europa de Vest privilegia mai ales familiile şi muncitorii care aveau o slujbă. Problemele care le preocupau pe femei – avortul, contraceptia, divorţul – au trebuit să aştepte anii '60 în nordul Europei şi anii '70 în celelalte ţări.

Francisco Franco şi succesorul lui desemnat, prinţul Juan Carlos (octombrie 1971). *Generalísimo* (care a murit în 1975) ar fi fost foarte dezamăgit de protejatul lui : devenit rege, Juan Carlos a dejucat un puci militar în 1981 şi s-a dovedit un apărător neclintit şi popular al Spaniei democratice.

Primele alegeri parlamentare din Portugalia (aprilie 1975). Privind retrospectiv, tranziţia Europei mediteraneene spre democraţia parlamentară pare să fi fost lipsită de incidente şi chiar inevitabilă. Pe atunci însă, atât stânga, cât şi dreapta se aşteptau la altceva şi mulţi au fost surprinşi (şi dezamăgiţi) de rezultat.

Cancelarul Willy Brandt – şi premierul Republicii Democrate Germane, Willi Stoph - la Erfurt, în timpul primelor convorbiri intergermane (martie 1970). *Ostpolitik* a lui Brandt a stabilit contacte şi a calmat tensiuni în Europa Centrală – deşi, în opinia unora, RFG părea că legitimează şi chiar sprijină regimul comunist din RDG.

„Ochii lui Caligula şi gura lui Marilyn Monroe." Succesul lui Margaret Thatcher, care a obţinut o reducere enormă a contribuţiei britanice la bugetul Comunităţii Economice Europene, se datora în mare măsură talentului ei de a seduce şi a intimida nu doar electoratul britanic, ci chiar şi cinici experimentaţi ca François Mitterrand.

Ioan Paul al II-lea în timpul primei vizite în Polonia în calitate de papă (iunie 1979). Deşi Karol Wojtyla nu a învins comunismul de unul singur – cum credeau cu naivitate mulţi –, contribuţia lui la discreditarea regimului în Polonia a fost imensă.

Adam Michnik la Gdańsk (1984). Michnik a fost unul dintre cei mai originali şi mai curajoşi critici ai comunismului în Europa de Est. Deosebit de influent a fost accentul său pe nonviolenţă şi erodarea puterii comuniste din interior, mai eficiente decât o confruntare directă.

Mihail Gorbaciov bucurându-se de adulaţia poporului (Praga, aprilie 1987). Ultimul lider sovietic nu a fost niciodată atât de popular la el acasă cum era în ţările din Vest, dar succesul repurtat în străinătate l-a încurajat să continue reforma în ţară, poate chiar mai mult decât intenţionase iniţial

Refugiaţi est-germani într-un tren sigilat, trecând prin Praga către Vest (noiembrie 1989). Revoluţia bolşevică a început cu Lenin traversând Germania într-un tren sigilat: eliberarea cetăţenilor comunişti în aceeaşi manieră era deci cum nu se poate mai potrivită.

Praga, noiembrie 1989. Chiar şi „revoluţia de catifea" a avut prologul ei brutal. Dar, cu excepţia României, tranziţiile din 1989 au avut puţine episoade violente – poate fiindcă multe cadre comuniste ştiau chiar mai bine decât adversarii lor că aceste regimuri erau condamnate.

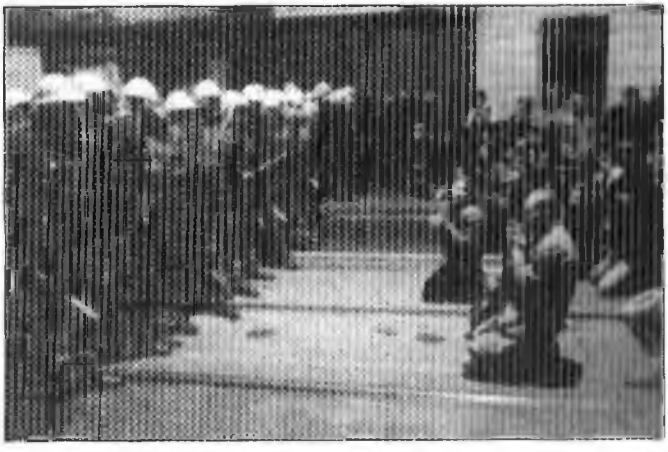

Alexander Dubcek şi Václav Havel (Praga, 24 noiembrie 1989). Planul de a-l numi pe Dubcek preşedinte al Cehoslovaciei postcomuniste a fost abandonat rapid. Pentru revoluţionarii din 1989 – care l-au preferat pe Havel –, eroul „comunismului reformist" era la fel de depăşit şi irelevant ca însuşi stalinismul.

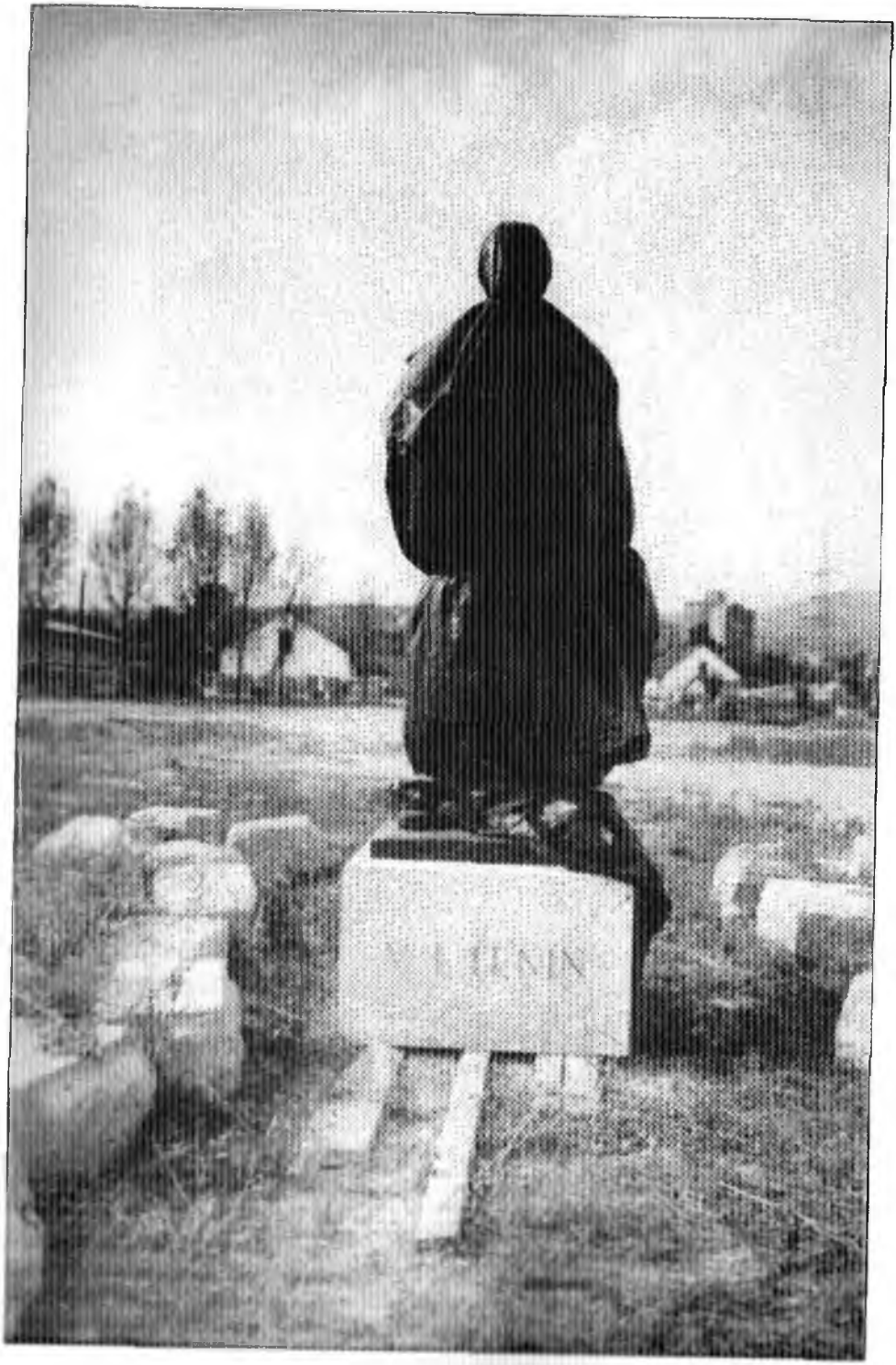

Nerăbdători să scape de constrângerile unei alte epoci, tinerii erau extrem de sceptici *față de retorica stângii, dar și a dreptei, și indiferenți la valorile tradiționale. Vizitatorii* Lisabonei sau Madridului din anii de după tranziție erau foarte surprinși de lipsa oricărei referințe la trecutul recent, fie ea politică sau culturală[20].

Anii '30 au alunecat curând într-o irelevanță pe care o surprinde cu fler premonitoriu *La Guerre est finie*, filmul elegiac al lui Alain Resnais din 1966: comunistul spaniol Diego – portretizat de inegalabilul Yves Montand – călătorește clandestin de la Paris la Madrid, pentru a transmite cu curaj materiale subversive și planuri pentru o „revoltă a muncitorilor" despre care știe că nu va avea loc niciodată. „Nu înțelegeți?", încearcă el să le explice șefilor de partid exilați la Paris, care visează încă la reînvierea speranțelor din 1936. „Spania nu mai este decât o legendă a stângii, un mit al veteranilor. În timpul ăsta, 14 milioane de turiști merg în Spania în fiecare an. Realitatea lumii e împotriva noastră." Nu întâmplător scenariul filmului e opera lui Jorge Semprún, care a fost zeci de ani agent clandestin al comuniștilor spanioli înainte de a părăsi partidul, șocat de nostalgia fără orizont în care acesta eșuase.

La începutul anilor '80 era evident că tineretul spaniol nu voia să stăruie în trecutul recent – ei refuzau ostentativ să adopte vechile coduri de comportament public: în limbaj, în vestimentație și mai ales în comportamentul sexual. Celebrele filme ale lui Pedro Almodóvar, demonstrații lapidare ale noilor convenții contra-culturale, sunt o inversare autoreflexivă a cincizeci de ani de autoritarism stătut. Regizate cu un șiret *clin d'œil* existențialist, ele înfățișează de regulă tinere femei dezorientate în situații cu încărcătură sexuală. În *Pepi, Luci, Bom y otras chicas del montón* (*Pepi, Luci, Bom și multe alte fete*, 1980), produs la numai trei ani după primele alegeri libere din Spania, personajele se amuză cu subînțeles pe seama „erecțiilor generale" și „războiului erotismului care ne înecă".

Doi ani mai târziu, în *Laberinto de pasiones* (*Labirintul pasiunilor*), teroriști și nimfomane se tachinează reciproc cu remarci scabroase, dezbătând la un moment dat dacă „micile lor nebunii" au sau nu prioritate în raport cu „viitorul unei națiuni". Cu fiecare film, decorurile erau tot mai elegante, peisajele urbane tot mai șic. În 1988, cu *Mujeres al borde de un ataque de nervios* (*Femei în pragul unei crize de nervi*), Almodóvar ajunge să realizeze un convingător portret cinematografic al unei societăți *moderne* trepidante, disperată să recupereze timpul pierdut[21].

Culmea ironiei e că aceste schimbări fuseseră posibile nu datorită unor inovatori sau radicali din sfera culturii ori a politicului, ci datorită unor oameni de stat conservatori aparținând chiar vechiului regim. Konstantinos Karamanlis, António de Spínola și Adolfo Suárez – asemenea lui Mihail Gorbaciov câțiva ani mai târziu – erau produse specifice ale sistemului pe care l-au demolat. Karamanlis, ce-i drept, fusese în exil pe durata regimului coloneilor, însă era la fel de naționalist și de obtuz ca

20. Noua Constituție a Spaniei din 1978, al cărei țel major era reconcilierea polilor opuși ai istoriei spaniole (stânga-dreapta, biserică-anticlericali, centru-periferie) păstra o tăcere fățișă asupra regimului precedent.

21. Filmele sale – mai recent, *La mala educación* (*Proasta creștere*, 2004) – sunt și pronunțat anticlericale, poate singura trăsătură prin care Almodóvar rămâne fidel unei mai vechi tradiții spaniole de disidență culturală.

oricare altul. Mai mult, el era direct responsabil de fraudarea alegerilor din 1961, care au discreditat sistemul postbelic şi au permis venirea armatei la putere.

Dar fiindcă inspirau încredere vechiului lor electorat, ei au reuşit să demonteze instituţiile autoritariste pe care odinioară le serviseră cu devotament. Lor le-au urmat socialiştii – Soares, González, Papandreu –, care afişau o imagine de radicali fără pată, în timp ce, prin forţa împrejurărilor, trebuiau să implementeze politici economice moderate şi adesea nepopulare. Cum spunea un cunoscut comentator spaniol, tranziţia le „cerea franchiştilor să pretindă că n-au fost nicicând franchişti, iar stângiştilor temperaţi, că urmează principii radicale"[22].

Circumstanţele epocii i-au obligat astfel pe mulţi să abjure practic peste noapte vechile poziţii de principiu. Peste viaţa publică mediteraneană plutea în acei ani izul bine cunoscut al promisiunilor judicios încălcate şi al amintirilor şterse la timp, ceea ce explică în oarecare măsură starea de spirit sceptică şi apolitică a generaţiei tinere din cele trei ţări. Pe de altă parte, cei care, de la comunişti la falangişti, s-au agăţat cu fidelitate şi fără remuşcări de adeziunile lor din trecut au fost depăşiţi rapid de evenimente. Consecvenţa nu ţinea loc de relevanţă.

În fine, dacă Spania, Portugalia şi Grecia au putut să reintre în „Vest" atât de uşor, în ciuda izolării politice autoimpuse, e fiindcă politica lor externă fusese întotdeauna compatibilă – de fapt, aliniată – cu cea a NATO şi a statelor CEE. Instituţiile Războiului Rece, ca să nu mai vorbim de poziţiile anticomuniste similare, facilitaseră o comunicare şi o colaborare crescânde între democraţiile pluraliste şi dictaturile militare sau clericale. După atâţia ani de întâlniri, negocieri, planuri sau simple schimburi economice cu omologii lor nealeşi, nord-americanii şi vest-europenii nu mai erau de mult scandalizaţi de realităţile locale din Madrid, Atena sau Lisabona.

Astfel, pentru cei mai mulţi observatori – inclusiv pentru opoziţia locală –, regimurile ingrate din sudul Europei nu erau falimentare din perspectivă morală, cât anacronice din punct de vedere instituţional. Economiile lor semănau, în aspectele esenţiale, cu cele ale altor naţiuni occidentale şi erau deja bine integrate în pieţele mondiale de capital, bunuri şi forţă de muncă. Până şi Portugalia lui Salazar ţinea, evident, de sistemul capitalist internaţional – deşi împrumutase din el ce era mai rău. Noua clasă de mijloc, îndeosebi în Spania, îşi modela ambiţiile şi garderoba după directorii, oamenii de afaceri, inginerii, politicienii şi funcţionarii publici din Franţa, Italia sau Marea Britanie. Deşi înapoiate, societăţile din sudul Europei aparţineau deja unei lumi din care voiau acum să facă parte cu drepturi egale, iar oportunitatea care li se oferea în această direcţie era cel mai important stimul pentru ieşirea din regimurile autoritare. Elitele lor nu mai priveau în trecut, ci spre nord. Geografia, se pare, triumfase asupra istoriei.

Între 1973 şi 1986, Comunitatea Europeană a traversat una din periodicele sale explozii de activism şi expansiune, în „seria de *big-bang*-uri variabile" despre care

22. Victor Perez-Diaz, *Spain at the Crossroads. Civil Society, Politics and the Rule of Law* (Cambridge, MA, 1999), p. 65.

vorbea un istoric. Președintele francez Georges Pompidou – scăpat în sfârșit de privirea dezaprobatoare a lui de Gaulle – era destul de alarmat, cum am văzut, de implicațiile strategice ale noii *Ostpolitik* a lui Willy Brandt și a lăsat să se înțeleagă că va susține intrarea Marii Britanii în Comunitatea Europeană. În ianuarie 1972, la Bruxelles, Comunitatea Europeană a aprobat oficial admiterea Marii Britanii, Irlandei, Danemarcei și Norvegiei, act ce urma să intre în vigoare după un an.

Marea Britanie a aderat cu succes grație eforturilor premierului conservator Edward Heath, singurul lider politic de după război care dorea, cu entuziasm și hotărâre, să lege destinul națiunii sale de cel al vecinilor de pe continent. În 1974, când Partidul Laburist a revenit la putere și a convocat un referendum asupra statutului de membru în Comunitatea Europeană al Marii Britanii, țara l-a aprobat cu 17.300.000 de voturi la 8.400.000. Însă nici măcar Heath nu îi putea face pe britanici – și mai ales pe englezi – să se „simtă" europeni, iar o fracțiune importantă a electoratului, atât de stânga, cât și de dreapta, a continuat să se îndoiască de beneficiile prezenței „în Europa". Între timp, norvegienii au conchis că mai avantajos pentru ei ar fi să rămână în afară: într-un referendum din septembrie 1972, 54% dintre participanți au respins apartenența la CE, optând în schimb pentru un acord limitat de comerț liber cu Comunitatea, decizie reconfirmată după 22 de ani cu un număr de voturi aproape neschimbat[23].

Apartenența Marii Britanii la Comunitatea Europeană va fi controversată mai târziu, când prim-ministrul Margaret Thatcher se va opune proiectelor de integrare mai strânsă și va cere ca Marea Britanie să primească înapoi contribuțiile „excedentare" la bugetul comunitar. Dar, în anii '70, Londra avea propriile sale probleme și, deși aderarea a provocat o creștere a prețurilor, era mulțumită de includerea într-o zonă comercială care-i asigura acum o treime din investiții. Primele alegeri directe pentru noul Parlament European au avut loc în 1979 (până atunci, membrii Adunării Europene de la Strasbourg fuseseră selectați de legislaturile din țările respective) fără a stârni interesul publicului. Conform așteptărilor, participarea la alegeri în Marea Britanie a fost scăzută – doar 31,6% –, însă nici în alte părți nu era foarte mare: în Franța, doar trei din cinci electori s-au obosit să voteze, iar în Olanda chiar mai puțini.

Aderarea la Comunitatea Europeană a celor trei țări din „zona nordică" nu a pus probleme, nici nou-veniților, nici membrilor mai vechi. Irlanda era o țară săracă, dar mică, în timp ce Danemarca și Marea Britanie erau bogate, ceea ce însemna un aport net pozitiv la bugetul comunitar. Ca și la următoarea rundă de extindere din 1995, când Austria, Suedia și Finlanda au intrat în ceea ce devenise între timp Uniunea Europeană, noii membri au sporit bogăția și influența Comunității aflate în expansiune,

23. În ambele ocazii, capitala (Oslo) a votat majoritar pentru. Însă rezultatul final a fost decis de o coaliție anticeuropeană formată din radicali, ecologiști, „naționaliști lingviștici" și fermieri din regiunile nordice și de coastă ale țării, plus pescarii care se opuneau cu îndârjire unei reglementări europene prin care zonele de pescuit costier erau restrânse la douăsprezece mile de țărm. Danemarca a adus cu ea Groenlanda, pe atunci guvernată de la Copenhaga. Însă după ce Groenlanda a obținut autonomia în 1979, a fost convocat un referendum care a decis ca țara să iasă din CEE, acesta fiind singurul caz în care un stat membru a părăsit Comunitatea.

fără a-i mări costurile sau a intra în competiţie cu membrii existenţi în domenii sensibile. Cu totul alta era situaţia noilor membri din sud.

Grecia era, ca şi Irlanda, mică şi săracă, iar agricultura sa nu constituia o ameninţare la adresa fermierilor francezi. Aşa se face că, în pofida unor impedimente de ordin instituţional – ca să luăm doar un exemplu, Biserica Ortodoxă avea o poziţie oficială influentă şi, ca urmare, căsătoria civilă nu a fost permisă până în 1992 –, nu au existat argumente solide împotriva aderării sale, susţinută printre alţii de preşedintele francez Giscard d'Estaing. Însă când a venit rândul Portugaliei şi mai ales al Spaniei, francezii s-au opus din răsputeri. Vinul, uleiul de măsline, fructele şi alte produse agricole costau mai puţin la sud de Pirinei; dacă Spania şi Portugalia erau admise cu drepturi egale în piaţa comună europeană, fermierii iberici reprezentau o concurenţă acerbă pentru cei francezi.

Din această cauză a fost nevoie de nouă ani pentru ca Portugalia şi Spania să fie admise în CE (în timp ce Greciei i-au trebuit mai puţin de şase ani), timp în care imaginea publică a Franţei în Peninsula Iberică s-a degradat semnificativ: în 1983, când se încheiaseră două treimi din negocierile de aderare, care se desfăşurau într-o atmosferă tensionată, numai 39% dintre spanioli aveau o părere „favorabilă" despre Franţa – un debut de rău augur pentru viitorul lor comun. Aderarea ţărilor din sud nu însemna doar o nouă mărire a subvenţiilor comunitare pentru fermierii francezi. Spania, Portugalia şi Grecia aduceau Comunităţii 58 de milioane de oameni, majoritatea săraci, aşadar candidaţi la o multitudine de programe de întrajutorare şi subvenţii de la Bruxelles[24].

Şi, într-adevăr, odată cu aderarea celor trei ţări agrare sărace, presiunea asupra Fondului Agricol Comun a crescut, iar Franţa a încetat să mai fie unicul beneficiar. Diverse acorduri negociate cu grijă au fost încheiate pentru a-i despăgubi pe francezi pentru „pierderile" lor. La rândul lor, noii membri au fost despăgubiţi cum se cuvine pentru propriile dezavantaje şi pentru lunga „perioadă de tranziţie" pe care Franţa a reuşit să le-o impună înainte de a le permite exportul în Europa. Programele Mediteraneene Integrate (subvenţii regionale care nu purtau încă acest nume) care le-au fost asigurate Spaniei şi Portugaliei la aderarea din 1986 nu le fuseseră oferite grecilor în 1981; Andreas Papandreu a cerut şi a obţinut ca şi Grecia să beneficieze de acestea, ameninţând în caz contrar cu ieşirea ţării din CE[25].

Aşa se face că, în aceşti ani, Comunitatea Europeană a dobândit o imagine deloc măgulitoare de obor instituţionalizat, în care statele tocmeau alianţe politice în schimbul recompenselor materiale. Iar recompensele erau reale. Spaniolii şi portughezii au profitat semnificativ de pe urma „Europei" (deşi nu atât de mult ca Franţa); îndeosebi negociatorii spanioli au devenit experţi în obţinerea de avantaje financiare pentru ţara lor. Însă potul cel mare a revenit Atenei: iniţial rămasă în urma Comunităţii

24. Acest fenomen a fost totuşi contrabalansat de noile oportunităţi de investiţii pentru sectorul privat: proporţia acţiunilor deţinute de străini în companiile spaniole a crescut cu 374% în perioada 1983-1992.

25. Voci influente au protestat la Bruxelles, cerând Comisiei Europene să dea în vileag cacealmaua lui Papandreu.

(în 1990, ca și nu Portugalia era cea mai săracă țară a Comunității), Grecia a beneficiat din plin de apartenența sa la CE.

De fapt, Grecia a profitat atât de mult *deoarece* era atât de săracă (în 1990, jumătate din cele mai sărace regiuni din Comunitatea Europeană aparțineau grecilor). Apartenența la CE a însemnat pentru Grecia un al doilea Plan Marshall : numai între 1985 și 1989, ea a primit din fondurile europene 7,9 miliarde de dolari, mai mult decât oricare altă țară. Câtă vreme la coadă nu se aflau alte țări sărace, finanțatorii Comunității – în special Germania de Vest – puteau acoperi acest nivel de generozitate redistributivă, în schimbul căruia Grecia accepta tacit deciziile comunitare. Dar după reunificarea costisitoare a Germaniei și în fața valului de candidate nevoiașe din Europa de Est, precedentul generos al aderării țărilor mediteraneene s-a dovedit, după cum vom vedea, împovărător și controversat.

Cu cât Comunitatea Europeană se extindea, cu atât era mai greu de administrat. Unanimitatea necesară luării deciziilor în Consiliul de Miniștri interguvernamental dădea naștere unor dezbateri interminabile. O decizie comună putea dura ani : o directivă privind definirea și reglementarea apelor minerale a zăcut 11 ani în camerele Consiliului. Trebuia găsită o soluție. De mult exista un consens că „proiectul" european necesită o infuzie de fermitate și energie – Conferința de la Haga din 1969 a fost prima dintr-o serie de întâlniri nesistematice cu scopul de a „relansa Europa" –, iar între 1975 și 1981, prietenia dintre președintele francez Valéry Giscard d'Estaing și cancelarul german Helmut Schmidt a favorizat acest obiectiv.

Progresul prin integrare economică negativă – înlăturarea tarifelor și restricțiilor comerciale, subvenționarea regiunilor și sectoarelor dezavantajate – era mai la îndemână decât stabilirea de comun acord a unor criterii concrete care implicau o acțiune *politică* pozitivă. Motivul era destul de simplu. Câtă vreme existau suficienți bani, cooperarea economică putea fi prezentată drept un beneficiu net pentru toate părțile, în vreme ce orice mișcare politică în direcția integrării sau coordonării europene periclita implicit autonomia națională și limita inițiativa politică internă. Schimbarea a fost posibilă numai atunci când, din motive proprii, liderii statelor dominante au căzut de acord să conlucreze pentru atingerea unui scop comun.

Astfel, Willy Brandt și Georges Pompidou au fost cei care au lansat primul sistem de coordonare monetară, poreclit „Șarpele", din care Helmut Schmidt și Giscard d'Estaing au creat Sistemul Monetar European (SME) ; mai târziu, Helmut Kohl și François Mitterrand au conceput Tratatul de la Maastricht din 1992, actul de naștere al Uniunii Europene. Tot Giscard d'Estaing și Schmidt au fost cei care au inventat „diplomația la nivel înalt", pentru a evita impedimentele generate de greoaia birocrație supranațională de la Bruxelles – dovedind din nou că, la fel ca în trecut, cooperarea franco-germană era condiția necesară pentru unificarea Europei Occidentale.

Resortul manevrelor franco-germane din anii '70 a fost îngrijorarea economică. Economia europeană creștea încet sau deloc, inflația era masivă, iar incertitudinea provocată de colapsul sistemului stabilit la Bretton Woods însemna că ratele de schimb valutar erau fluctuante și imprevizibile. Prin caracterul lor mai degrabă regional decât internațional, „șarpele" monetar, SME și *ecu* (unitatea valutară europeană) au fost un paliativ, nefăcând decât să înlocuiască dolarul cu marca germană ca monedă de

referinţă stabilă pentru bancheri şi piaţa europeană. Următorul pas logic, deşi neliniştitor prin implicaţiile simbolice, a fost înlocuirea monedelor naţionale cu euro. Apariţia unei monede europene unice a fost, astfel, efectul unor replici pragmatice la problemele economice, şi nu o calculată mişcare strategică în vederea unui obiectiv european stabilit în avans.

Cu toate acestea, reuşind să-i convingă pe mulţi observatori – în special pe social-democraţii până atunci sceptici – că revirimentul economic şi prosperitatea nu mai puteau fi atinse prin politici la nivel naţional, colaborarea monetară de succes a statelor occidentale a funcţionat ca o trambulină inedită pentru alte forme de acţiune colectivă. Fără a întâmpina o opoziţie masivă în ţările lor, şefii de stat şi de guvern ai Comunităţii au semnat în 1983 o Declaraţie Solemnă prin care se angajau la crearea viitoarei *Uniuni* Europene. Forma exactă a unei astfel de uniuni a fost definită apoi în cursul negocierilor pentru Actul Unic European, aprobat de Consiliul Europei în decembrie 1985 şi intrat în vigoare în iulie 1987.

Actul Unic European era prima revizuire semnificativă a Tratatului de la Roma. Articolul 1 stipula cât se poate de clar: „Comunităţile Europene şi colaborarea politică europeană vor avea ca obiectiv contribuţia comună la progresul concret către unitatea europeană". Prin simpla înlocuire a cuvântului „Comunitate" cu „Uniune", liderii celor 12 state membre au făcut, în principiu, un pas decisiv înainte. Dar semnatarii au evitat sau au amânat toate subiectele cu adevărat controversate, îndeosebi agricultura, care împovăra bugetul Uniunii. De asemenea, au ignorat absenţa jenantă a oricărei politici europene comune în domeniul apărării şi afacerilor externe. În miezul „noului Război Rece" din anii '80 şi în pragul unor evenimente epocale care urmau să aibă loc la o aruncătură de băţ spre est, statele membre ale Uniunii Europene erau absorbite de afacerile interne din ceea ce era încă, înainte de toate, o piaţă comună (deşi una cu peste 300 de milioane de oameni).

Ele au decis să coopereze pentru crearea unei adevărate pieţe interne unice de bunuri şi forţă de muncă (piaţă care va deveni funcţională în 1992) şi să adopte un sistem de „vot majoritar limitat" în procesul de decizie al Uniunii – „limitat" fiindcă membrii mai puternici (în special Marea Britanie şi Franţa) au insistat să aibă drept de veto împotriva propunerilor pe care le-ar fi considerat contrare interesului lor naţional. Schimbările erau reale şi au fost aprobate deoarece toată lumea, de la Margaret Thatcher la ecologişti, susţinea, în principiu, o piaţă comună – deşi din motive diferite. Ele au anticipat şi facilitat adevărata integrare economică din deceniul următor.

Era inevitabil ca sistemul de veto naţional să fie abandonat în Consiliul European pentru a se putea lua în continuare decizii într-o comunitate de state care se dublase în 13 ani şi care anticipa deja cereri de aderare din partea Suediei, Austriei şi a altor ţări. Cu cât creştea, cu atât Uniunea Europeană era mai atrăgătoare (şi cumva „inevitabilă") pentru cei aflaţi în afara sa. Pentru cetăţenii statelor membre însă, caracteristica fundamentală a Uniunii Europene în acei ani nu era modul în care era condusă (cei mai mulţi ignorau cu desăvârşire detaliile), nici proiectele liderilor pentru o mai strânsă integrare, ci sumele care circulau prin vistierie şi modul în care aceşti bani erau repartizaţi.

În forma sa originală, Tratatul de la Roma menţiona o singură agenţie al cărei mandat era să identifice acele regiuni din statele membre care aveau nevoie de

asistență și să le aloce fonduri comunitare: Banca Europeană de Investiții, creată la insistențele Italiei. Însă o generație mai târziu, cheltuielile regionale (sub formă de subvenții în bani lichizi, ajutor direct, credite și alte facilități pentru investitori) erau principala sursă de expansiune bugetară la Bruxelles și constituiau de departe cea mai influentă pârghie de care dispunea Comunitatea.

Motivul era confluența dintre politica regionalistă *din interiorul* diferitelor state membre și diferențele economice crescânde *dintre* acestea. În primii ani postbelici, statele europene erau încă unitare: guvernarea de la centru se preocupa prea puțin de diversitatea sau tradiția locală. Singura excepție o reprezenta noua Constituție italiană din 1948, care recunoștea necesitatea unor autorități regionale; chiar și așa, guvernarea locală limitată pe care o permitea a rămas literă moartă timp de un sfert de secol. Dar, când cererile locale de autonomie au devenit, peste tot în Europa, un factor important în calculele politice interne, CE a inaugurat, din motive proprii, un sistem de fonduri regionale – începând cu Fondul European de Dezvoltare Regională (FEDR), înființat în 1975.

Din punctul de vedere al oficialilor de la Bruxelles, FEDR și alte așa-numite „fonduri structurale" aveau două scopuri. Primul era să reducă înapoierea și inegalitatea într-o Comunitate ghidată încă de cultura postbelică a „creșterii", fapt enunțat destul de explicit în Actul Unic European. Cu fiecare grup de noi membri apăreau și noi diferențe care necesitau atenție și compensare pentru ca integrarea economică să reușească. *Mezzogiorno* nu mai era singura regiune subdezvoltată, ca altădată: mai toată Irlanda, părți din Marea Britanie (Ulster, Țara Galilor, Scoția, nordul și vestul Angliei), cea mai mare parte a Greciei și Portugaliei, sudul, centrul și nord-vestul Spaniei – toate erau sărace și aveau nevoie de subvenții semnificative și de redistribuirea ajutorului la nivel central pentru a recupera decalajul.

În 1982, venitul Danemarcei – cel mai bogat stat membru – reprezenta 126% din venitul mediu al Comunității Europene, iar cel al Greciei, numai 44%. În 1989, produsul intern brut pe cap de locuitor al Danemarcei era încă mai mult decât dublu față de cel al Portugaliei (în SUA, decalajul dintre statele bogate și cele sărace era de o treime). Iar acestea erau medii la nivel național, disparitățile fiind și mai mari la nivel regional. Chiar și țările bogate aveau zone care necesitau ajutor: când Suedia și Finlanda au intrat în Uniune la mijlocul anilor '90, regiunile lor arctice, subpopulate și complet dependente de ajutorul financiar de la Stockholm și Helsinki, erau îndreptățite să primească asistență și din partea Uniunii Europene. Pentru a corecta anomaliile geografice și de piață care condamnau regiuni ca Galicia (Spania) sau Vasterbotten (Suedia) la dependență permanentă, agențiile de la Bruxelles au alocat mari sume de bani – aducând beneficii locale incontestabile, dar și birocrații locale greoaie, scumpe și uneori corupte[26].

Al doilea scop al costisitoarelor proiecte europene de finanțare regională – variile fonduri „structurale" și „de coeziune" însumau la sfârșitul secolului 35% din

26. Desigur, Politica Agricolă Comună, ecalaltă cheltuială majoră de la bugetul Uniunii Europene, exacerba de multă vreme exact acele discrepanțe regionale pe care fondurile de coeziune și alte fonduri structurale trebuiau acum să le elimine.

cheltuielile totale ale Uniunii Europene – era să permită Comisiei Europene de la Bruxelles să ignore guvernele naţionale necooperante, tratând direct cu regiunile interesate din statele membre. Strategie extrem de reuşită. Sentimentul regionalist crescuse pretutindeni (pe alocuri renăscuse) de la sfârşitul anilor '60. Înlocuind dogma politică cu afinitatea regională, „şaişoptiştii" de altădată încercau acum să reînvie şi să folosească vechea limbă occitană în sud-vestul Franţei. Ca şi activiştii din Bretania, ei aveau puncte comune cu separatiştii catalani şi basci, naţionaliştii scoţieni şi flamanzi, separatiştii din nordul Italiei şi mulţi alţii: toţi aveau resentimente faţă de „proasta guvernare" de la Madrid, Paris, Londra sau Roma.

Noua politică regionalistă avea mai multe variante parţial suprapuse: după criterii istorice, lingvistice ori religioase, căutând să obţină autonomia, autoguvernarea sau chiar independenţa naţională deplină. Dar existau două mari tipuri. Provinciile bogate erau nemulţumite că sunt obligate să subvenţioneze regiuni mai sărace din propriile ţări, iar zonele istoric dezavantajate sau recent dezindustrializate erau înfuriate de indiferenţa cu care le tratau politicienii naţionali. În prima categorie se aflau Catalonia, Lombardia, Flandra belgiană, Baden-Württemburg şi Bavaria în Germania şi regiunea Ron-Alpi din sud-estul Franţei (care, împreună cu Île-de-France, furniza în 1990 aproape 40% din produsul intern brut al Franţei). În a doua categorie intrau Andaluzia, mare parte a Scoţiei, Valonia francofonă şi multe altele.

Ambele categorii aveau de câştigat de pe urma politicilor regionale europene. Regiuni bogate precum Catalonia şi Baden-Württemburg şi-au deschis reprezentanţe la Bruxelles şi au învăţat cum să facă lobby în favoarea lor – obţinând investiţii sau promovând politici comunitare care dădeau întâietate instituţiilor locale faţă de cele naţionale. Reprezentanţii politici ai regiunilor dezavantajate au manipulat prompt fondurile europene pentru a-şi consolida propria popularitate locală – făcând astfel presiuni asupra autorităţilor de la Dublin sau Londra pentru a încuraja şi chiar suplimenta generozitatea Bruxelles-ului. Aceste aranjamente le conveneau tuturor: vistieria europeană pierdea milioane de dolari pentru a subvenţiona turismul în vestul depopulat al Irlandei sau acordând scutiri de impozite pentru a atrage investitori în zonele cu şomaj cronic precum Lorena sau Glasgow, dar (fie şi numai pentru că era în interesul lor) beneficiarii deveneau „europeni" loiali. Irlanda a reuşit să înlocuiască sau să modernizeze cea mai mare parte a infrastructurii deteriorate de transport şi canalizare; cu ea au procedat şi alte state membre sărace şi periferice[27].

Actul Unic European a extins puterile de legiferare ale Comunităţii în multe domenii – protecţia mediului, practici de angajare, iniţiative locale de cercetare şi dezvoltare – în care CE nu fusese până atunci implicată, fiecare dintre acestea presupunând distribuirea de fonduri de la Bruxelles direct către agenţiile locale. Această „regionalizare" cumulativă a Europei era birocratică şi costisitoare. Un mic

27 Ţările mai bogate erau mai puţin îndatorate faţă de Bruxelles şi controlau mai îndeaproape treburile interne. În Franţa, în pofida „descentralizării" prevăzute de legile adoptate în anii '80, băierile bugetului au rămas în mâinile Parisului. Ca urmare, regiunile prospere ale Franţei au urmat tendinţele de pe plan internaţional şi au beneficiat de legăturile lor cu UE, în vreme ce zonele sărace au rămas dependente în principal de ajutorul de stat.

exemplu reprezentativ este următorul: regiunea Alto Adige (Tirolul de Sud) de la frontiera Italiei cu Austria a fost clasificată în 1975 de Bruxelles drept „muntoasă" (un atribut incontestabil), 13 ani mai târziu a fost declarată în mod oficial „rurală" în proporție de peste 90% (lucru la fel de limpede pentru orice călător de ocazie) sau, în jargonul bruxellez, „Obiectiv 5-b". În această dublă calitate, Alto Adige se califica pentru: fonduri pentru protecția mediului, fonduri în sprijinul agriculturii, fonduri pentru îmbunătățirea sistemului de educație profesională, fonduri pentru încurajarea meșteșugurilor tradiționale și fonduri pentru ameliorarea condițiilor de trai și evitarea depopulării.

În consecință, între 1993 și 1999, micuțul Alto Adige a primit în total 93 de milioane de *ecu* (echivalentul aceleiași sume în euro la cursul anului 2005). În „a treia perioadă" de finanțare structurală europeană, programată între 2000 și 2006, alți 57 de milioane de euro urmau să fie puși la dispoziția provinciei. Conform „Obiectivului 2", banii erau destinați celor 83.000 de locuitori care trăiau în zone „exclusiv" muntoase sau „rurale". Din 1990, un departament al guvernului din Bolzano (capitala provinciei) avea ca scop exclusiv educarea localnicilor în privința modurilor în care puteau beneficia de „Europa" și de resursele europene. Din 1995, provincia are și o reprezentanță la Bruxelles (împreună cu provincia italiană vecină Trentino și cu Tirolul austriac). Site-ul oficial al Provinciei Bolzano (cu versiuni în italiană, germană, engleză, franceză și ladino, o varietate a dialectului *romanș* vorbit în Elveția) afișează, cum e și normal, o eurofilie ardentă.

Tirolul de Sud și alte situații păreau să demonstreze că politica de integrare a continentului „de jos în sus", costisitoare sau nu, dădea roade. Inaugurat în 1985, Consiliul Regiunilor Europene (devenit mai târziu „Adunare") cuprindea deja 107 de regiuni membre, la care aveau să se adauge multe altele. Un anumit model de Europă unită începea, într-adevăr, să capete contur. Regionalismul, sinonim odinioară cu recidiva lingvistică sau folclorismul nostalgic, devenise o identitate alternativă, la nivel „subnațional", care lua locul națiunii și era cu atât mai legitimă cu cât purta pecetea aprobării oficiale de la Bruxelles și chiar (evident, cu mai puțin entuziasm) pe cea a capitalelor naționale.

Locuitorii acestei Comunități tot mai parcelate aveau acum multiple afinități elective, variabile ca importanță cotidiană și rezonanță culturală. Ei erau mai puțin „italieni", „britanici" sau „spanioli" decât în deceniile trecute, însă nu se simțeau neapărat mai „europeni", în ciuda proliferării etichetelor, alegerilor și instituțiilor „europene". Multitudinea de agenții, mijloace de comunicare de masă, canale media, instituții, reprezentanți și fonduri au adus multe avantaje, dar și-au câștigat puțină simpatie. Poate tocmai din cauza abundenței de canale oficiale care distribuiau banii și supravegheau modul în care era administrată mărinimia europeană: aparatul deja complex al guvernării statului modern, cu ministere, comisii și direcții, era acum dublat și chiar triplat de sus (de la Bruxelles) și de jos (la nivel de provincie sau regiune).

Rezultatul a fost nu numai o birocrație de o amploare fără precedent, ci și corupția, indusă și amplificată de volumul finanțării disponibile: nevoile locale trebuiau exagerate și chiar inventate, iar de acolo nu mai era decât un pas până la abuzuri venale ce

treceau neobservate de diriguitorii de la Bruxelles, dar riscau să discrediteze proiectul european exact în ochii beneficiarilor săi. Prost văzută din cauza politicilor elaborate la distanţă de funcţionari civili nealeşi prin vot şi fiindcă dădea apă la moară zvonurilor despre favoruri politice reciproce şi avantaje ilicite, „Europa" acelei perioade era minată de propriile realizări.

Metehnele bine cunoscute ale mediilor politice locale – clientelismul, corupţia, manipularea – despre care se crezuse că au dispărut printr-o mai bună guvernare a statelor-naţiuni ieşeau din nou la suprafaţă, de această dată la scară continentală. Politicienii naţionali deplasau prudent responsabilitatea publică pentru „euro-scandalurile" ocazionale pe umerii unei clase invizibile de „eurocraţi" nealeşi, a căror proastă reputaţie nu avea costuri politice. Între timp, bugetul exagerat al Comunităţii era apărat de beneficiarii şi promotorii săi deopotrivă, în numele „armonizării" transnaţionale sau a compensării legitime, şi alimentat din sacul aparent fără fund al Comunităţii.

Pe scurt, „Europa" devenea treptat un „pericol moral" semnificativ, după cum jubilau oponenţii ei cârcotaşi, mai ales în Marea Britanie. Efortul de a depăşi fragmentarea continentului prin măsuri strict tehnice era evident politic, însă îi lipsea legitimitatea pe care o are un proiect politic tradiţional, propus de o clasă de politicieni cunoscuţi, aleşi prin vot direct. În măsura în care „Europa" avea un ţel distinctiv, strategia sa economică se baza încă pe calculele şi ambiţiile anilor '50. În ceea ce priveşte politica, tonul intervenţionist şi sigur al edictelor Comisiei Europene, împreună cu felul autoritar şi generos în care experţii europeni se aplecau asupra regiunilor îndepărtate trădau un stil de guvernare ancorat în epoca de aur a social-democraţiei de la începutul anilor '60.

Cu toate eforturile lor lăudabile de a transcende deficienţele politicii naţionale, oamenii care construiau „Europa" în anii '70 şi '80 erau încă suspect de provinciali. Cea mai mare realizare transnaţională de la vremea aceea, Acordul Schengen, semnat în iunie 1985, este revelatoare în această privinţă. Conform termenilor acordului, Franţa, Germania de Vest şi ţările Beneluxului îşi desfiinţau frontierele comune şi inaugurau un regim comun de control al paşapoartelor. Traversarea frontierei din Germania în Franţa urma să fie extrem de simplă, exact aşa cum se trecea de multă vreme din Belgia în Olanda.

Dar semnatarii Acordului Schengen au trebuit să promită în schimb că vor aplica cel mai drastic regim al vizelor şi vămilor faţă de ţările neparticipante: fiindcă francezii, de exemplu, îşi deschideau frontierele pentru orice călător din Germania, ei trebuiau să se asigure că germanii aplicaseră cele mai stricte criterii de admitere la punctele *lor* de frontieră cu alte ţări. Deschizând frontierele interne între unele state membre ale Comunităţii Europene, Acordul Schengen întărea ferm graniţele externe care îi separau pe semnatari de cei din afară. Pentru europenii civilizaţi nu mai existau graniţe – doar pentru „barbarii" ţinuţi cu vigilenţă afară[28].

28. De atunci, „spaţiul Schengen" s-a extins şi la alte state membre ale Uniunii Europene, însă Marea Britanie a rămas în afara sa, iar Franţa şi alţi participanţi şi-au rezervat dreptul de a reintroduce controlul de frontieră din motive de securitate.

XVII

Noul realism

Societatea nu există. Există indivizi, bărbaţi sau femei, şi există familii.

Margaret Thatcher

Francezii încep să înţeleagă că afacerile sunt cele care aduc bogăţie, determină nivelul de trai şi ne stabilesc poziţia în clasamentele mondiale.

François Mitterrand

La sfârşitul experimentului Mitterrand, stânga franceză era mai lipsită de idei, speranţe şi sprijin decât în toată istoria ei anterioară.

Donald Sassoon

Orice revoluţie cu semnificaţie politică este precedată de o transformare a peisajului intelectual. Transformările europene din anii '80 nu fac excepţie. Criza economică de la începutul anilor '70 subminase optimismul deceniilor postbelice occidentale, fracturând partidele politice convenţionale şi propulsând probleme inedite în centrul dezbaterii publice. De ambele părţi ale Cortinei de Fier, discuţia politică se îndepărta decisiv de vechile reflexe mentale şi, cu o viteză neaşteptată, îşi forma altele. Cu calităţi şi defecte, un nou realism se năştea.

Prima victimă a schimbării de mentalitate a fost consensul în care se complăcuse statul postbelic, împreună cu economia neo-keynesiană care îi furniza fortificaţiile intelectuale. La sfârşitul anilor '70, statul asistenţial european începuse să resimtă preţul propriului succes. Generaţia *baby-boom* născută după război ajunsese la vârsta a doua, iar statisticienii guvernului avertizau că susţinerea ei la pensie va fi costisitoare – o problemă care umbrea deja orizontul bugetar, fiindcă în multe locuri vârsta de pensionare scăzuse. În RFG, dintre bărbaţii între 60 şi 64 ani, de exemplu, în 1960 lucrau cu normă întreagă 72%; douăzeci de ani mai târziu, numai 44%. În Olanda, cifra a scăzut de la 81% la 58%.

În câţiva ani, cea mai numeroasă generaţie din istoria Europei avea să nu mai plătească impozite la vistieria naţională, ci să extragă din ea sume imense – fie sub forma pensiilor de stat garantate, fie (cost indirect, dar cu un impact similar) solicitând insistent serviciile sociale şi medicale asigurate de stat. Mai mult, fiind cel mai bine

hrănită generație din toate timpurile, urma cu siguranță să trăiască mai mult. Grijă la care adăuga acum costul tot mai mare al ajutorului de șomaj, care în 1980 era o componentă bugetară majoră în fiecare stat vest-european.

Aceste temeri generalizate nu erau lipsite de temei. Două premise implicite fundamentau statele asistențiale postbelice: 1) creșterea economică și crearea de locuri de muncă (și, prin urmare, venitul guvernului) se vor menține la nivelul din anii '50 și '60; 2) rata natalității va rămâne deasupra ratei mortalității: vor exista suficienți plătitori de impozite care să suporte perioada de pensie a părinților și bunicilor lor. Ambele prezumții erau acum puse sub semnul întrebării, dar cea mai izbitoare se dovedea eroarea de calcul demografică. La începutul anilor '80, în Europa de Vest, numai Grecia sau Irlanda atingeau cota de înlocuire a populației (2,1 copii per femeie). În RFG, cifra era de 1,4. În Italia avea să scadă și mai mult, în scurt timp: dacă în 1950, 26,1% dintre italieni – mai mult de un sfert – aveau sub 14 ani, în 1980 cifra scăzuse la 20%, adică o cincime. În 1990 a atins 15%: doar unul din șapte locuitori[1].

Era clar, așadar, că în douăzeci de ani facturile aveau să rămână fără platnici – iar de vină era chiar prosperitatea, împreună cu contracepția și numărul tot mai mare de femei care munceau în afara gospodăriei[2]. Rezultatul: pe umerii celor în măsură să plătească atârna o povară din ce în ce mai grea. Deja costul pensiei și asigurării de sănătate afecta în unele locuri (Franța, în special) angajatorii – o problemă serioasă în condițiile unui șomaj ridicat. Dar mai îngrijorătoare era cheltuiala din vistieria națională: ca procent din PIB, datoria guvernului a atins la mijlocul anilor '80 un nivel record – în cazul Italiei, 85%. În Suedia anului 1977, o treime din PNB era alocată cheltuielilor sociale, povară bugetară care nu putea fi susținută decât cu prețul deficitului sau impozitând exact acele categorii (muncitori, funcționari civili și specialiști) pe care se bazase până atunci consensul social-democrat.

Politicile publice se bazau din anii '30 pe un acord „keynesian" cvasiunanim. Se înțelegea de la sine că planificarea economică, finanțarea deficitului și ocuparea deplină a forței de muncă erau inerent dezirabile și reciproc utile. Adversarii consensului aveau două tipuri de argumente. Primul era pur și simplu acela că gama de servicii sociale și avantaje cu care se obișnuiseră occidentalii nu era viabilă. Al doilea, frecvent în Marea Britanie (unde economia națională se târâse din criză în criză în toată perioada postbelică), era că, viabil sau nu, statul intervenționist era un impediment pentru creșterea economică.

Statul, insistau acești critici, trebuie să stea cât mai departe de piața bunurilor și a locurilor de muncă. Nu trebuie să dețină mijloace de producție, să aloce resurse, să exercite sau să încurajeze monopoluri și nici să fixeze prețuri sau venituri. În ochii „neoliberalilor", cele mai multe dintre serviciile oferite de stat (asigurări, locuințe,

---

1. Cifrele ar fi fost și mai mici fără ratele net *ascendente* ale natalității care se înregistrau în comunitățile de imigranți din Asia, Africa și Caraibe.
2. În Europa de Est, prima țară care a atins în acei ani rate ale natalității la fel de scăzute a fost Ungaria, unde economia „subterană" asigura multor oameni un standard de viață mai ridicat decât în restul blocului sovietic

pensii, sănătate şi educaţie) puteau fi asigurate mai eficient în sectorul privat şi achitate de cetăţeni din venitul pe care îl înghiţeau în prezent resursele publice. În viziunea celui mai faimos adept al pieţei libere, economistul austriac Friedrich Hayek, chiar şi statele cel mai bine administrate sunt incapabile să proceseze eficient datele şi să le transforme în politici viabile – ele distorsionează informaţia economică chiar în timp ce o extrag.

Acestea nu erau idei noi. Erau teoriile unei generaţii anterioare de liberali pre-keynesieni, hrăniţi cu doctrinele pieţei libere din economia neoclasică. Mai recent, ele erau cunoscute specialiştilor din opera lui Hayek şi a discipolului său american Milton Friedman. După Marea Criză din anii '30 şi *boom*-ul bazat pe cerere din anii '50 şi '60, astfel de vederi au fost considerate (cel puţin în Europa) politic mioape şi economic anacronice. Însă după 1973 adepţii pieţei libere au reapărut, vehemenţi şi siguri pe ei, pentru a blama recesiunea economică generalizată şi nenorocirile care pândeau acele „guverne puternice" care gâtuiau iniţiativa şi energia naţională prin fiscalitate şi planificare economică. Retorica prindea la alegătorii mai tineri, care nu apucaseră să-i vadă efectele nocive ultima oară când aceste vederi se bucuraseră de trecere, cu o jumătate de secol în urmă. Dar numai în Marea Britanie discipolii politici ai lui Hayek şi Friedman au ajuns în posturi de decizie, transformând radical cultura politică a ţării.

E foarte interesant că acest lucru s-a întâmplat tocmai acolo, fiindcă economia Marii Britanii, deşi ferm reglementată, era poate cel mai puţin „planificată" din Europa. Guvernul manipula constant „semnalele" fiscale şi mecanismul preţurilor, dar singurul aspect cu tentă ideologică al vieţii economice britanice au fost naţionalizările introduse de guvernul laburist după 1945. Deşi deziderатul „statului proprietar al mijloacelor de producţie, schimb şi distribuţie" (Clauza IV din programul laburist formulat în 1918) a rămas în platforma partidului, puţini lideri îl mai luau în serios.

Statul asistenţial britanic avea ca nucleu nu „colectivismul" economic, ci instituţiile sociale universalizate ale ţării, ferm ancorate în reformismul de început de secol al liberalilor contemporani cu Keynes. Pentru britanici, fie că votau cu dreapta sau cu stânga, importante erau nu planificarea economică sau proprietatea de stat, ci reţetele compensate, educaţia gratuită şi transportul public subvenţionat. Aceste facilităţi nu erau foarte bune – statul asistenţial era, de fapt, mai puţin costisitor în Marea Britanie decât în alte părţi, fiindcă serviciile erau prost finanţate, pensiile inadecvate şi locuinţele insuficiente –, dar erau percepute de cei mai mulţi oameni ca un drept. Oricât le-ar fi denigrat criticii neoliberali ca neperformante, aceste avantaje sociale erau politic inviolabile.

Partidul Conservator modern, de la Winston Churchill la Edward Heath, îmbrăţişase „contractul social" aproape cu acelaşi entuziasm precum „socialiştii" keynesieni din Partidul Laburist şi timp de mulţi ani s-a plasat cu hotărâre într-o poziţie necontroversată (la urma urmei, Churchill este cel care remarca în martie 1943 că „într-o comunitate nu există investiţie mai bună decât laptele dat copiilor"). Când Heath a convocat, în 1973, un grup de adepţi ai pieţei libere la Selsdon Park, în apropierea Londrei, pentru a discuta strategiile economice ale viitorului guvern conservator, acest flirt scurt şi ambivalent cu propunerile mai degrabă moderate ale liberalilor a

atras asupră-i un potop de ironii. Acuzat că încearcă o întoarcere la primitivismul neanderthalian al junglei economice, „omul de Selsdon" a trebuit să bată urgent în retragere.

În deceniul următor, consensul politic britanic s-a destrămat nu din cauza confruntărilor ideologice, ci fiindcă *nici unul* dintre guverne nu a reuşit să găsească şi să impună o strategie economică de succes. Considerând că dificultăţile economice ale Marii Britanii aveau de a face cu investiţiile scăzute cronice, ineficienţa managerială şi conflictele de muncă tot mai dese pe tema salariilor şi a atribuţiilor, atât guvernele laburiste, cât şi cele conservatoare au încercat să treacă de la anarhia relaţiilor industriale britanice la consens planificat în stil austro-scandinav sau german – o „politică a preţurilor şi veniturilor", cum i se spunea în ţară, de un minimalism empiric caracteristic.

Au eşuat. Partidul Laburist nu a izbutit să facă ordine în industrie fiindcă sponsorii săi din sindicatele de profil preferau confruntările directe în uzină în stilul secolului al XIX-lea (pe care aveau toate şansele să le câştige) contractelor negociate în Downing Street (care îi legau de mâini şi de picioare pe mai mulţi ani). Conservatorii, îndeosebi guvernul lui Edward Heath din 1970-1974, au avut şi mai puţin succes, în mare parte din cauza unei suspiciuni fondate, confirmată istoric, a anumitor sectoare din clasa muncitoare britanică (minerii mai ales) faţă de orice compromis cu miniştrii conservatori. Astfel, când Heath a sugerat în 1973 închiderea unor mine de cărbuni neprofitabile şi a încercat să limiteze prin lege capacitatea sindicatelor de a iniţia conflicte de muncă (lucru propus, apoi abandonat de Partidul Laburist cu câţiva ani înainte), ţara a fost paralizată de un val de greve. La alegerile pe care le-a organizat pentru a decide „cine conduce ţara", Heath a pierdut la limită în faţa lui Harold Wilson, care a declinat prudent postul-cheie.

Abia sub guvernul laburist condus de succesorul lui Wilson, James Callaghan, între 1976 şi 1979, a început să se contureze o nouă politică. Mânaţi de disperare şi de condiţiile acordului cu FMI, Callaghan şi ministrul său de Externe (redutabilul Denis Healey) au început să renunţe la axiomele centrale ale practicii guvernamentale postbelice. Ei au lansat un program de restructurare care admitea inevitabilitatea unui anumit nivel al şomajului; au redus plăţile de transfer social şi costul muncii, protejând muncitorii calificaţi şi tolerând în acelaşi timp apariţia unui strat periferic defavorizat, format din lucrătorii cu jumătate de normă, neprotejaţi şi nesindicalizaţi; au demarat un proces de reducere a inflaţiei şi cheltuielilor guvernamentale, chiar cu preţul dificultăţilor economice şi a unei creşteri economice mai lente.

Nici unul dintre aceste obiective nu era mărturisit deschis. Guvernul laburist a pretins până la sfârşit că susţine valorile fundamentale şi apără instituţiile statului asistenţial, în vreme ce inaugura în practică o ruptură atent calculată, încercând să înfăptuiască pe furiş ceea ce predecesorii nu putuseră legifera în mod deschis. Strategia nu a funcţionat: laburiştii au pierdut din susţinători, fără a putea să-şi revendice realizările. În august 1977, din cauza bugetului redus drastic de guvernul laburist, numărul şomerilor din Marea Britanie depăşise 1,6 milioane şi creştea în continuare. Anul următor, în „iarna vrajbei" din 1978-1979, marile sindicate au declanşat o serie

de greve concertate şi furioase împotriva „propriului" guvern: nu s-a mai strâns gunoiul, nu s-au mai îngropat morţii[3].

Prim-ministrul James Callaghan părea cu capul în nori: la întrebarea unui jurnalist despre nemulţumirea crescândă din industrie, el a răspuns senin că nu există motive de îngrijorare – de unde faimosul titlu de ziar („Criză? Care criză?") cu care a pierdut alegerile generale pe care a fost nevoit să le organizeze în primăvara următoare. Ironia sorţii, laburiştii au fost constrânşi să combată în alegerile istorice din 1979 cu argumentul că *nu* creaseră o criză socială prin abandonul abrupt al convenţiilor economice (când tocmai asta făcuseră), în vreme ce Partidul Conservator a revenit la putere sub conducerea energică a unei femei care susţinea că soluţia perfectă pentru ieşirea Marii Britanii din impas era tocmai acest tratament radical.

La prima vedere, Margaret Thatcher nu anunţa rolul revoluţionar pe care urma să şi-l asume. Născută în Grantham, un apatic orăşel de provincie din Lincolnshire, ea era fiica unui cuplu de metodişti cinstiţi care ţineau o băcănie. A fost dintotdeauna o *tory*: tatăl ei reprezenta conservatorii în consiliul municipal local. Tânăra Margaret Roberts (cum se numea pe atunci) a câştigat o bursă la Oxford, unde a studiat chimia şi a ajuns preşedinta Societăţii Conservatoare din universitate. În 1950, la 25 de ani, a candidat fără succes la alegerile generale din partea conservatorilor: era cea mai tânără candidată din ţară. Chimistă şi apoi specialistă în drept fiscal, a reuşit să intre în parlament în 1959, câştigând un loc în districtul conservator Finchley, pe care a continuat să-l reprezinte până în 1992, când a intrat în Camera Lorzilor.

Înainte de a devansa politicieni conservatori cu vechime şi a ajunge în fruntea partidului în 1975, Margaret Thatcher era cunoscută în Marea Britanie drept ministrul Educaţiei din guvernul Heath care a desfiinţat laptele gratuit din şcoli pentru a atinge obiectivul reducerii bugetului. Decizia (luată după multe ezitări) i-a adus porecla „Maggie Thatcher Milk Snatcher", o prefigurare a traiectoriei viitoare. Dar această imagine publică evident defavorabilă nu a fost un impediment pentru ascensiunea doamnei Thatcher – faptul că nu se sfia să frizeze şi să înfrunte nepopularitatea nu i-a dăunat în cadrul partidului, ba chiar a contribuit la farmecul ei.

Iar farmecul era indubitabil. O gamă surprinzător de largă de politicieni experimentaţi din Europa şi din Statele Unite au mărturisit, deşi nu în public, că o găseau pe doamna Thatcher destul de sexy. François Mitterrand, un cunoscător în domeniu, considera că ea are „ochii lui Caligula şi buzele lui Marilyn Monroe". Putea să intimideze şi să constrângă aşa cum nu mai făcuse nici un politician britanic de la Churchill încoace, dar era în acelaşi timp seducătoare. Din 1979 până în 1990, Margaret Thatcher a intimidat, constrâns (şi sedus) electoratul britanic, impunând o revoluţie politică.

---

3. Resentimentele atinseseră punctul culminant în sindicatele din administraţie, care includeau angajaţii prost remuneraţi ai statului, de la măturători la infirmiere. Marile sindicate *industriale* au suportat mult mai bine reducerile lui Callaghan: câtă vreme laburiştii protejau în continuare muncitorimea calificată din industrie şi nu se atingeau de privilegiile lor, liderii sindicali tolerau apostaziile guvernului. Ei au fost surprinşi să constate că asemenea târguri nu mai puteau fi încheiate cu doamna Thatcher

„Thatcherismul" însemna multe lucruri: piaţă liberă, impozite reduse, libertatea iniţiativei, privatizarea industriei şi serviciilor, „valori victoriene", patriotism, „individ". Unele dintre ele – măsurile economice – erau versiuni elaborate ale propunerilor care circulau atât în cercurile conservatoare, cât şi în cele laburiste. Altele, îndeosebi temele „morale", aveau mai mult succes la electoratul fidel al conservatorilor din zonele rurale decât la populaţie în ansamblu. Dar, după sufocantul libertarianism din anii '60, ele aveau ecou la admiratorii doamnei Thatcher din clasa muncitoare şi segmentul inferior al clasei de mijloc, oameni care nu se simţiseră niciodată în largul lor faţă de inteligenţia progresistă care domina anterior scena publică.

Dar thatcherismul însemna înainte de toate „pumnul în masă" al unui guvern ferm. La sfârşitul anilor '70 se discuta mult şi aprins despre aşa-zisa „neguvernabilitate" a Marii Britanii: impresia generală era că politicienii au pierdut controlul nu numai ca factori de decizie, ci şi ca patronat sau forţe de ordine. Partidul Laburist, vulnerabil de obicei la acuzaţia că nu putea dirija economia, după „iarna vrajbei" a fost acuzat că nu putea să conducă nici măcar statul. În campania pentru alegerile din 1979, conservatorii au mizat nu doar pe nevoia de rigoare economică şi management financiar adecvat, ci şi pe faptul că naţiunea tânjea vizibil după lideri puternici.

Prima victorie în alegeri a doamnei Thatcher nu a fost deloc remarcabilă, faţă de alte cazuri istorice. De fapt, sub conducerea ei, Partidul Conservator nu a obţinut foarte multe voturi în plus. Nu atât a câştigat alegerile, cât a beneficiat de înfrângerea laburiştilor: mulţi simpatizanţi ai stângii au votat pentru candidaţi liberali sau pur şi simplu s-au abţinut. Din acest punct de vedere, programul radical al doamnei Thatcher şi hotărârea cu care l-a pus în practică pot părea disproporţionate faţă de susţinerea de care se bucura – o desprindere neaşteptată şi chiar riscantă de îndelungata tradiţie britanică a guvernării dintr-o poziţie cât mai apropiată de centrul politic.

Dar, privind retrospectiv, e limpede că aceasta a fost cheia succesului lui Margaret Thatcher. Faptul că nu s-a lăsat influenţată nici măcar atunci când politicile monetariste păreau sortite eşecului (în octombrie 1980, conservatorilor care o implorau să-şi schimbe tactica, făcând cale întoarsă, ea le-a răspuns: „Întoarceţi-vă dacă vreţi. Doamna nu-i de întors"); satisfacţia cu care a adoptat eticheta sovieticilor, care i-au spus „Doamna de Fier"; plăcerea evidentă cu care a înfruntat şi învins un şir întreg de oponenţi, de la junta militară din Argentina în războiul pentru insulele Falkland până la liderul sindical al minerilor, Arthur Scargill; poşeta vânturată agresiv în faţa liderilor adunaţi ai Comunităţii Europene, atunci când a cerut „să ni se dea banii înapoi" – toate sugerează conştiinţa clară că atuul ei politic principal era tocmai această obstinaţie, acest refuz încăpăţânat de a face compromisuri care îi scotea din minţi pe adversari. Cum atestă fiecare sondaj de opinie, chiar şi cei care nu agreau măsurile thatcheriste mărturiseau adesea o admiraţie reţinută pentru persoana doamnei prim-ministru. Britanicii erau din nou *sub domnie*.

În realitate, dincolo de discursurile despre piaţă şi individ, Margaret Thatcher a dirijat un reviriment deconcertant şi remarcabil al statului britanic. În administraţie, ea a centralizat instinctiv. Pentru a se asigura că măsurile luate au efect în toată ţara, a redus puterea şi bugetele administraţiei locale (Legea Adminstraţiei Locale din 1986 desfiinţa autorităţile din marile oraşe britanice, transferând Londrei prerogativele lor,

exact în timp ce Europa proceda la *des*centralizarea puterii pe scară largă). Politica educaţională şi planificarea economică regională s-au întors la secretariate de stat aflate sub control politic direct, iar ministerele şi-au văzut tradiţionala libertate de manevră limitată treptat de un prim-ministru care se baza mai mult pe o coterie de amici şi consilieri decât pe tradiţionalul corp de elită al administraţiei civile.

Pe aceştia, ca şi pe omologii lor din sistemul educativ şi judiciar, Margaret Thatcher îi suspecta instinctiv (şi nu se înşela) că preferă vechiul paternalism subvenţionat de stat. Potrivit convenţiilor complexe ale politicii britanice preocupate de social, Margaret Thatcher – răsărită dintr-un mediu mic-burghez şi cu o slăbiciune pentru *nouveaux riches* din mediul de afaceri – nu era pe placul venerabilei elite conducătoare a ţării ; la rândul ei, le întorcea antipatia cu vîrf şi îndesat. Conservatorii mai bătrâni erau şocaţi de dispreţul ei rece pentru tradiţie sau experienţă : când nebunia privatizării a atins apogeul, fostul prim-ministru Harold Macmillan a acuzat-o că vinde „argintăria familiei". Predecesorul ei, Edward Heath, care descria cândva cu indignare maşinaţiunile bine cunoscute ale unui afacerist britanic corupt drept „faţa inacceptabilă a capitalismului", o detesta pe Thatcher – care nici că se sinchisea.

Revoluţia thatcheristă a consolidat statul, a cultivat piaţa – şi a început să dizolve firele care le uneau cândva pe cele două. Ea a distrus definitiv influenţa publică exercitată de sindicate : legile care limitau capacitatea liderilor de a organiza greve au fost nu doar promulgate, ci şi aplicate în curţile judecătoreşti. Într-o confruntare cu miză simbolică din 1984-1985, care a pus faţă în faţă statul înarmat şi o comunitate condamnată de proletari industriali, Margaret Thatcher a zădărnicit efortul violent şi pasionat al Uniunii Naţionale a Minerilor, care încerca să reziste deciziei guvernului de a închide minele ineficiente şi de a stopa subvenţiile pentru industria cărbunelui.

Minerii au fost prost organizaţi, cauza lor era fără speranţă, iar greva s-a prelungit mai mult din disperare decât din calcul. Dar faptul că Margaret Thatcher a câştigat o bătălie pe care Edward Heath o pierduse (iar liderii laburişti următori o evitaseră) i-a consolidat enorm autoritatea – ca şi tentativa nereuşită a IRA Provizorie de a o asasina în mijlocul grevei. Thatcher, ca toţi marii revoluţionari, avea noroc la duşmani. Aceştia i-au permis să se erijeze în glasul unic al amărâţilor frustraţi şi jupuiţi de fisc, pe care ea venea să-i elibereze după zeci de ani de domnie a intereselor mascate şi a paraziţilor subvenţionaţi care profitau de generozitatea plătitorului de impozite.

Economia britanică s-a ameliorat incontestabil în timpul lui Thatcher, după un declin iniţial în perioada 1979-1981. Prin eliminarea firmelor ineficiente, creşterea competiţiei şi demoralizarea sindicatelor, productivitatea şi profitul afacerilor au crescut spectaculos. Vistieria a fost umplută din nou (soluţie irepetabilă, din păcate) cu banii obţinuţi din vânzarea bunurilor naţionale. Măsura nu figura în programul iniţial din 1979, iar privatizarea nu era, în sine, o idee cu încărcătură ideologică – la urma urmei, Partidul Laburist este cel care, în 1976, a vândut acţiunile statului la British Petroleum (din ordinul FMI). Dar beneficiul politic şi social obţinut în 1983 prin lichidarea bunurilor aflate în proprietatea sau sub controlul statului a determinat-o pe Margaret Thatcher să inaugureze un deceniu de licitaţii la scară naţională, „eliberând" producătorii şi consumatorii laolaltă.

Totul – sau aproape totul – a fost supus privatizării. În prima rundă au fost vândute firmele şi unităţile mai mici (în majoritate producătoare de bunuri) la care statul deţinea un pachet de acţiuni parţial sau majoritar. Le-au urmat monopolurile „naturale", precum reţeaua de telecomunicaţii, energia şi transportul aerian, începând cu vânzarea British Telecom în 1984. Guvernul a vândut şi mare parte din fondul public de locuinţe constituit după război; la început ocupanţilor, apoi oricărui cumpărător. Între 1984 şi 1991, în Marea Britanie s-au tranzacţionat o treime din toate bunurile privatizate din lume (după valoare).

În ciuda lichidării aparente a sectorului public, procentul din PIB-ul britanic dedicat cheltuielilor publice în 1988 (41,7%) era practic neschimbat faţă de 1978 (42,5%), cu toate promisiunile doamnei Thatcher că „va lua statul din cârca oamenilor". Explicaţia era că guvernul conservator a fost nevoit să aloce sume fără precedent ca ajutor de şomaj. Cifra „scandaloasă" de 1,6 milioane de şomeri care afectase atât de tare guvernul lui Callaghan în 1977 ajunsese în 1985 la 3,25 milioane şi a rămas printre cele mai ridicate din Europa până la sfârşitul mandatului doamnei Thatcher.

Mulţi dintre cei care pierduseră slujbe în industrii neperformante (şi până atunci subvenţionate de stat) ca oţelul, cărbunele, textilele şi construcţia de vapoare nu şi-au mai găsit niciodată de lucru şi au rămas, practic, pentru tot restul vieţii dependenţi de stat. Dacă foştii lor patroni au devenit în unele cazuri (mai ales în industria oţelului) companii profitabile, acest lucru s-a întâmplat nu atât prin miracolul proprietăţii private, cât fiindcă guvernele doamnei Thatcher i-au despovărat de preţul ridicat al forţei de muncă, transferând costul excedentului de muncitori în sfera „socialului", sub formă de şomaj subvenţionat de stat.

Privatizarea anumitor industrii şi servicii publice a fost utilă. Timp de mulţi ani, bunuri economice vitale lânceziseră în sectorul public fără şanse de investiţii sau modernizare. Erau mereu în criză de lichidităţi; performanţa lor nu evolua sub presiunea competiţiei sau a consumatorilor, iar managerii erau îngrădiţi de inerţia birocratică şi presiunile politice[4]. Graţie doamnei Thatcher, în Marea Britanie a apărut o piaţă mult mai vastă de bunuri, servicii şi, în cele din urmă, locuri de muncă. Opţiunile erau mai numeroase şi (deşi acest lucru a apărut mai greu şi a rămas imperfect) competiţia preţurilor mai mare. Când succesorul ei, John Major, nu a inclus Marea Britanie în „capitolul social" al tratatului Uniunii Europene, Jacques Delors l-a acuzat că transformase ţara într-un „paradis pentru investiţiile străine": vină pe care thatcheriţii o mărturiseau cu plăcere.

Ca economie, aşadar, Marea Britanie thatcherizată era mai eficientă. Dar ca societate, ea a suferit un dezastru cu consecinţe catastrofice pe termen lung. Desconsiderând şi desfiinţând toate resursele deţinute în colectiv, susţinând vehement o etică individualistă preocupată exclusiv de bunuri cuantificabile, Margaret Thatcher a dat o lovitură grea vieţii publice britanice. Cetăţenii s-au transformat în acţionari, iar relaţiile dintre ei sau dintre fiecare şi colectivitate se măsurau acum în averi şi

4 În 1996 (ultimul său an de existenţă), reţeaua feroviară naţionalizată a Marii Britanii „se lăuda" cu cele mai mici subvenţii din domeniu în Europa. În acelaşi an, francezii plănuiau investiţii în căile lor ferate în valoare de 21 £ pe cap de locuitor, italienii – de 33 £, britanicii – de doar 9 £.

pretenţii, nu în servicii şi îndatoriri. Cum totul, de la regia de transport la regia de electricitate, se afla în mâinile companiilor private concurente, spaţiul public a devenit o piaţă publică.

Dacă – aşa cum pretindea doamna Thatcher – „societatea nu există", atunci, cu timpul, oamenii îşi vor pierde respectul pentru bunurile definite social. Ceea ce s-a şi întâmplat: Marea Britanie a dobândit treptat câteva dintre trăsăturile cele mai respingătoare ale modelului american atât de admirat de Doamna de Fier. Serviciile rămase în sectorul public erau lipsite de fonduri, în timp ce o bogăţie semnificativă se acumula în sectoarele „emancipate" ale economiei – mai ales la Londra, unde agenţii de bursă şi specialiştii din domeniul investiţiilor bancare au beneficiat enorm de *big-bang*-ul din 1986, când pieţele financiare britanice au fost dereglementate şi deschise competiţiei internaţionale. Spaţiile publice au început să fie neglijate. Infracţiunile minore şi delincvenţa au crescut proporţional cu segmentul din populaţie sortit sărăciei permanente. Afluenţa privată era însoţită, cum se întâmplă adesea, de condiţii publice mizerabile[5].

Dar influenţa premierului avea şi ea limite. Simpatizantul tipic – în caricaturi, un agent imobiliar de treizeci şi ceva de ani din suburbiile estice ale Londrei, nu foarte educat, dar bine plătit, cu bunuri materiale (casă, maşină, concedii în străinătate, acţiuni la fondurile mutuale şi o pensie privată) la care părinţii lui puteau doar să viseze – intrase poate în lumea individualismului thatcherit. Dar el şi familia lui aveau încă nevoie de stat pentru asigurarea serviciilor vitale: educaţia gratuită, medicamentele compensate şi transportul subvenţionat. Când Margaret Thatcher şi apoi John Major au făcut aluzie la posibila privatizare a Serviciului Naţional de Sănătate sau la introducerea taxelor în învăţământul de stat, sprijinul public s-a evaporat – exact în acele sectoare ale populaţiei, recent îmbogăţite, dar foarte vulnerabile, care fuseseră atrase iniţial de thatcherism.

La cinci ani după plecarea doamnei Thatcher, John Major a reuşit şi el să impună privatizarea căilor ferate. Profitul obţinut prin transferul bunurilor publice în mâini private era tentant pentru conservatori, dar motivul principal a fost că Major trebuia să privatizeze *ceva*: doamna Thatcher vânduse practic aproape tot ce se putea vinde, iar Partidul Conservator nu avea un alt program în afara privatizării. Dar incompetenţa şi abuzul procedurii, urmate de câteva dezastre care au culminat cu o serie de accidente tragice şi perfect evitabile, au contribuit nu numai la căderea guvernului conservator doi ani mai târziu, ci şi la sfârşitul ciclului de privatizări şi la discreditarea retrospectivă a însuşi thatcherismului în aspectele lui extreme.

Printre victimele doamnei Thatcher se numără chiar propriul ei Partid Conservator. Când Doamna de Fier a isprăvit treaba, acesta – partidul „natural" de guvernământ al ţării timp de aproape un secol – nu mai avea program, nu mai avea lideri şi, după părerea multora, nu mai avea suflet. Pare o sentinţă severă pentru o femeie care a adus partidului trei victorii electorale consecutive şi a guvernat practic singură timp de

5. Şi de sărăcie privată, de asemenea. Renunţând la corelarea pensiilor cu salariile, Thatcher a redus drastic venitul multor concetăţeni ieşiţi la pensie. În 1997, pensia de stat din Marea Britanie echivala cu 15% din salariul mediu: cel mai mic procent din Europa.

aproape 12 ani. Dar tocmai asta e: Margaret Thatcher a guvernat *singură*. Cum spunea Frederic cel Mare, „oamenii spun ce le place lor, apoi eu fac ce-mi place mie". Orice coleg care își exprima o părere divergentă într-o problemă semnificativă și, prin urmare, nu era „de-al nostru", era îndepărtat.

Majoritatea contemporanilor conservatori ai doamnei Thatcher, ca să nu mai vorbim de cohorta de oameni de stat mai vârstnici din partid pe care i-a înlăturat de îndată ce a fost posibil, erau conservatori autentici, în multe cazuri suficient de bătrâni încât să-și amintească de conflictele politice amare din perioada interbelică și veșnic speriați de duhul adormit al luptei de clasă. Margaret Thatcher era o radicală, pornită pe distrugere și inovație; disprețuia compromisul. Pentru ea, lupta de clasă, modernizată corespunzător, era însuși obiectul politicii. Strategiile ei, adesea concepute într-un timp record, erau mai puțin importante decât obiectivele; iar acestea țineau, la rândul lor, de stilul ei personal. Thatcherismul era un *mod* de guvernare, mai mult decât un set de măsuri. Nefericiții ei succesori conservatori, naufragiați în peisajul pustiit al post-thatcherismului, nu aveau idei, nu aveau obiective – și nu aveau stil[6].

Dacă Margaret Thatcher a distrus Partidul Conservator, ei i se datorează în schimb salvarea și renașterea Partidului Laburist. Bineînțeles, pe termen scurt, ea și-a eclipsat complet opozanții de stânga – mai exact, nu ar fi putut înfăptui toate acele schimbări fără incompetența lor prodigioasă. Deși unii membri din conducerea Partidului Laburist înțelegeau în 1979 problemele cu care se confruntau, lor le-au lipsit convingerea și sprijinul popular. În perioada guvernelor Thatcher, stânga britanică a traversat un deceniu zbuciumat. Nucleul militant și sindicalist al partidului vedea lumea la fel ca prim-ministrul, dar din cealaltă parte a oglinzii: Marea Britanie avea de ales între un stat protecționist, colectivist, egalitarist și intervenționist sau piețe libere, competiție nelimitată, privatizarea resurselor și un minimum de bunuri și servicii comune. Alternativa, grație Doamnei de Fier, era din nou clară: socialism sau capitalism.

Moderații tradiționali din Partidul Laburist, ca și omologii lor conservatori, erau disperați. Unii dintre ei – printre care Roy Jenkins, fost președinte al Comisiei Europene – au abandonat partidul și au format un efemer Partid Social-Democrat care avea să fuzioneze ulterior cu liberalii, eternul partid terț al Marii Britanii. Cei mai mulți au rămas, deși cu mari emoții. Pesimismul lor era justificat. Condus de Michael Foot, un lider cu virtuți intelectuale, dar slab politician, partidul s-a prezentat la alegerile generale din 1983 cu o platformă jenant de anacronică, ce urmărea să anihileze nu numai thatcherismul, dar și multe dintre compromisurile guvernelor laburiste din trecut. Regatul Unit urma să părăsească arena economică internațională (și să renunțe la loialitatea neștirbită față de aliații americani). Orice compromis cu privatizarea, piețele libere, „Europa" și alte proiecte venetice era exclus. Ascunși după zidurile protectoare ale unei economii închise, izolaționiștii din stânga britanică voiau să înalțe în sfârșit Noul Ierusalim pe care colegii lor îl trădaseră de atâtea ori.

6. În deceniul de după retragerea Doamnei de Fier, succesorii ei la conducerea Partidului Conservator au ilustrat declinul de la o banalitate exasperantă (John Major) la o inadaptare arogantă (William Hague), culminând cu inepția fatală (Iain Duncan Smith). După lunga domnie a Reginei-Soare a venit un potop de mediocrități.

Manifestul laburiştilor la alegerile din 1983 a fost descris succint şi exact (chiar de un parlamentar din partid, decepţionat) drept „cel mai lung bilet de sinucigaş din istorie". Propulsată de recenta victorie în războiul pentru insulele Falkland, prin care stabilise monopolul partidului asupra sentimentelor patriotice şi îşi dovedise încă o dată gustul pentru confruntare[7], Margaret Thatcher a câştigat alegerile din iunie 1983 la o diferenţă aproape record. Partidul Laburist a pierdut aproape trei milioane de simpatizanţi şi 160 de locuri în parlament. Scorul său a coborât la 27,6%, cea mai slabă performanţă a partidului de la primul război mondial. Nu era limpede dacă britanicii se dădeau în vânt după doamna Thatcher (votul pentru conservatori nu a crescut), dar e clar că nu-i voiau pe *ceilalţi*.

Partidului Laburist i-au trebuit 14 ani şi trei lideri diferiţi ca să-şi revină după catastrofa din iunie 1983. Politic, partidul a trebuit să limiteze şi să anihileze influenţa troţkiştilor şi a altor activişti „duri" de stânga în fiefurile sale electorale (mai ales Liverpool). Sociologic, trebuia să se împace cu gândul că nu a reuşit să ţină pasul cu preocupările şi aspiraţiile unei noi clase de mijloc, fără sprijinul căreia nu mai putea ajunge la putere : în prezent, aceasta depăşea numeric baza electorală volatilă (proletari industriali şi angajaţi din sectorul de stat) pe care laburiştii, ca toate partidele social--democrate, se bazaseră până atunci. Din punct de vedere intelectual, liderii laburişti trebuiau să vină cu un nou set de obiective politice – şi un nou limbaj în care să le prezinte

La mijlocul anilor '90, lista de transformări era bifată – cel puţin de ochii lumii. În 1996, partidul şi-a schimbat numele în Noii Laburişti, la un an după ce noul lider, Tony Blair, şi-a convins în sfârşit colegii să abandoneze controversata Clauză IV prin care partidul promitea naţionalizarea. Când laburiştii au revenit la putere în 1997, învingând fără drept de apel un Partid Conservator epuizat, nu s-a pus problema contracarării revoluţiei thatcheriste. Dimpotrivă, campania noilor laburişti, care viza aproape exclusiv alegătorii conservatori marginali, „oscilanţi", a protestat împotriva fiscalităţii excesive, corupţiei şi ineficienţei – exact aşa cum făcuse cu o generaţie înainte doamna Thatcher.

Nu întâmplător Tony Blair şi colegii lui au tras un văl discret peste era thatcheristă. Succesele lui Blair se bazau integral pe tripla moştenire a doamnei (acum Lady) Thatcher. În primul rând, ea făcuse posibilă ruinarea sectorului public în industrie şi servicii şi apariţia acelei Anglii „privatizate" şi întreprinzătoare pe care o slăvea Blair. În al doilea rând (şi în acelaşi timp), ea a distrus vechiul Partid Laburist, uşurând sarcina celor care încercau să-l reformeze ; Blair nu a făcut decât să culeagă roadele muncii lor. Iar în al treilea rând, după cum am văzut, asprimea ei personală şi neacceptarea divergenţelor şi dezacordurilor au scindat propriul partid, scoţându-l din cursă.

Purtat de succesul doamnei Thatcher, Tony Blair moştenea şi multe din prejudecăţile ei, deşi într-un registru mai puţin sever. Ca şi ea, detesta vechiul vocabular politic (în cazul lui, aceasta însemna să evite cu orice preţ „clasa", o categorie socială arhaică, înlocuită în jargonul noilor laburişti de „rasă" sau „gen"). Ca şi Margaret Thatcher,

7. După cum explica la Conferinţa Partidului Conservator Scoţian la 14 mai 1982, „e grozav să ai de-a face cu o criză adevărată după ce ţi-ai petrecut jumătate din cariera politică ocupându-te de chestiuni plicticoase ca mediul".

Blair nu a îngăduit descentralizarea deciziei sau opoziţia internă. La fel ca şi ea, a preferat să se înconjoare cu oameni de afaceri din sectorul privat[8]. Şi, deşi noii laburişti rămâneau vag dedicaţi „societăţii", grupul lui Blair era la fel de alergic la „stat" ca şi thatcheriţii cei mai fanatici.

Tocmai aceasta este măsura realizărilor doamnei Thatcher. Ea nu numai că a distrus consensul postbelic, dar a creat unul nou. Înainte de ascensiunea ei, premisa standard în politica britanică era că sursa firească a legitimităţii şi iniţiativei este statul. Când ea a ieşit din scenă, această concepţie devenise minoritară chiar şi în Partidul Laburist, altminteri profund ataşat de stat. Pentru întâia oară în două generaţii, rolul statului fusese pus în discuţie şi din ce în ce mai puţine voci îi luau apărarea, cel puţin în afara principalului curent politic. Bineînţeles, existau şi cei care continuau să creadă că revoluţia thatcheristă era un dezastru şi că întoarcerea la servicii administrate de stat (dacă nu la proprietatea publică a mijloacelor de producţie) era de dorit. Dar, după părerea doamnei Thatcher, ei trebuiau să lupte pentru a-şi impune opinia – şi, cu excepţia subiectelor sociale esenţiale precum medicamentele sau educaţia, nu se mai bucurau de prea multă trecere.

Se spune uneori că rolul doamnei Thatcher în această transformare a fost mult exagerat, că circumstanţele ar fi împins oricum Marea Britanie într-o direcţie „thatcheristă"; că pactul social postbelic era deja pe moarte. Posibil. Dar, chiar şi retrospectiv e greu să ne imaginăm cine altcineva ar fi putut juca rolul de gropar. Merită recunoscută *amploarea* transformării, fie ea bună sau rea. Dacă ai fi adormit în Anglia anului 1978 şi te-ai fi trezit după douăzeci de ani, ţara ar fi fost de nerecunoscut: nu semăna nici cu Anglia din trecut, nici cu Europa din prezent.

Şi Franţa s-a schimbat dramatic în aceşti ani, suportând consecinţe asemănătoare. Dar dacă în Marea Britanie premisele consensului postbelic au fost spulberate de o revoluţie de *dreapta*, în Franţa, şabloanele politice au fost alterate de renaşterea şi transformarea *stângii* necomuniste. Ani buni, politica franceză s-a rezumat la două tentaţii paralele şi opuse: la stânga comuniştii, la dreapta gaulliştii. Aliate cu formaţiuni mai mici, cele două partide încarnau şi perpetuau o tradiţie specific franceză a aderiunii politice în funcţie de regiune, ocupaţie şi religie.

Rigida sociologie politică franceză, nezdruncinată de la jumătatea secolului al XIX-lea, începea deja să se clatine, după cum am văzut, sub impactul transformărilor sociale şi culturale şaizeciste. Stânga nu mai putea conta pe votul în masă al proletariatului. Dreapta nu mai era unificată de persoana şi aura lui de Gaulle, care murise în 1970, iar măsura fundamentală a conservatorismului politic în Franţa – cei care votau cu dreapta erau frecvent catolici practicanţi – a fost afectată de declinul manifestărilor religioase în public, pe măsură ce bisericile din satele şi oraşelele franceze pierdeau din enoriaşi, şi mai ales din copiii enoriaşilor, plecaţi în centrele metropolitane.

8. Cu deosebirea că Margaret Thatcher credea în privatizare aproape ca într-un principiu moral, în vreme ce lui Tony Blair pur şi simplu îi plac oamenii cu bani.

Dar se petrecea şi o transformare mai profundă. În cursul anilor '70, societatea tradiţională franceză şi vechiul stil de viaţă – evocate afectuos, după caz, drept *la France profonde*, *la douce France*, *la bonne vieille France*, *la France éternelle* – păreau să se volatilizeze sub ochii francezilor. Modernizarea agriculturii în anii '50 şi '60 şi migraţia fiilor şi fiicelor de ţărani la oraş au pustiit satele franceze. Revitalizată, economia naţională a schimbat slujbele, călătoriile şi distracţiile noii clase urbane. Şoselele şi căile ferate, de zeci de ani părăginite şi năpădite de buruieni, au fost reconstruite, reproiectate sau înlocuite de o reţea nou-nouţă de comunicaţii naţionale. Oraşele mici şi mari, conservate mult timp într-un tern aspect urban de declin şi investiţii aproape inexistente, erau acum animate şi neîncăpătoare.

Viteza schimbării nu era întotdeauna pe placul francezilor. Au apărut mişcări politice de protest împotriva accelerării şi urbanizării vieţii sociale, expansiunii urbane şi depopulării satelor. O moştenire a anilor '60 – interesul redescoperit pentru cultura şi dialectele regionale şi locale – părea să ameninţe însăşi unitatea şi integritatea teritorială a Franţei. Contemporanii mai fricoşi credeau că ţara se destramă pe măsură ce se modernizează. Dar statul nu a fost afectat. În Marea Britanie, sinonimia dintre un stat atotputernic şi o economie ineficientă asupra căreia insista Margaret Thatcher era pentru mulţi de la sine înţeleasă. Dar în Franţa statul părea să deţină secretul revirimentului economic al ţării. Conducătorii statului reprezentau elita intelectuală a naţiei, iar planificatorii se înfăţişau drept o clasă de tehnocraţi dezinteresaţi, mai presus de efemere pasiuni ideologice şi erupţii sociale. *Cine* ar trebui să fie la putere – şi cu ce scop social – era o chestiune care diviza profund naţiunea, însă exista un remarcabil consens practic despre *cum* va fi folosită puterea.

Din 1958 până în 1969, statul francez a fost condus de Charles de Gaulle. Stilul asumat tradiţional al preşedintelui şi indiferenţa lui declarată la amănuntele planificării economice nu au împiedicat cu nimic schimbarea. Dimpotrivă : modernizarea turbulentă a Franţei, care a stârnit protestele din 1968, a început la adăpostul unei Constituţii semiautoritare, croită pe măsura unui autocrat militar charismatic – mai bine spus, protestele au fost provocate tocmai de amestecul tulburător de autoritate paternalistă de tip tradiţional şi transformări sociale destabilizatoare.

Adversarii şi criticii lui de Gaulle au făcut mult caz de stilul „nedemocratic" în care generalul a dobândit şi apoi exercitat puterea – „lovitura de stat permanentă", cum spunea François Mitterrand într-un pamflet politic din 1965 –, dar puterea prezidenţială neîngrădită, cu posibilităţile şi capcanele ei, le-a surâs în egală măsură şi următorilor preşedinţi, indiferent de culoarea politică. Alegerile prezidenţiale directe au eclipsat alegerile parlamentare organizate o dată la cinci ani, punând accentul pe virtuţile politice şi personalitatea candidaţilor individuali, în jurul cărora partidele politice erau nevoite să se coaguleze. În acest context avea să exceleze şi redutabilul Mitterrand.

François Mitterrand, ca şi Margaret Thatcher, era un candidat neverosimil pentru rolul care i-a revenit în treburile naţiunii. Născut într-o familie de catolici practicanţi din sud-vestul tradiţional al Franţei, în anii '30 el era un student la Drept cu simpatii conservatoare şi activa în mişcările antidemocratice cele mai extremiste din epocă. Şi-a petrecut cea mai mare parte a celui de-al doilea război mondial ca tânăr funcţionar

în guvernul colaboraţionist de la Vichy, trecând în tabăra opusă exact la timp pentru a ieşi din război ca membru al Rezistenţei. A Patra Republică i-a adus o carieră parlamentară şi ministerială în diverse partide de centru-stânga, dintre care nici unul nu avea orientare marxistă.

Chiar în 1965, când s-a prezentat (fără succes) la alegerile prezidenţiale cu sprijinul partidelor din stânga oficială, Mitterrand nu era defel candidatul *lor* şi a avut grijă să menţină distanţa. Abia după implozia vechiului Partid Socialist în 1969 (în urma umilinţei electorale suferite în 1968), el a început să orchestreze renaşterea în care urma să joace un rol principal: transferul a avut loc în 1971, prin apariţia unui nou Partid Socialist condus de Mitterrand şi o nouă generaţie de tineri ambiţioşi recrutaţi pentru a-l sprijini.

Între Mitterrand şi rămăşiţele orgoliosului socialism francez s-a stabilit o relaţie de exploatare reciprocă. Partidul avea nevoie de Mitterrand: prestaţia lui onorabilă la alegerile din 1965, când a câştigat voturile a 27% dintre alegătorii înscrişi (inclusiv mulţi din bastioanele dreptei în estul şi vestul Franţei) şi a intrat în turul al doilea cu Charles de Gaulle, demonstrase că era un aducător de voturi – în 1967, în timpul unui scrutin *parlamentar*, insignele şi fotografiile cu Mitterrand se vindeau deja foarte bine. Ţara păşise într-o nouă eră a politicii televizate şi personalizate – cum remarca sumbru în 1971 Michel Durafour, primarul din Saint-Etienne: „Franţa trăieşte numai pentru următoarele alegeri prezidenţiale". Mitterrand era asul din mâneca stângii.

La rândul lui, el avea nevoie de socialişti. Lipsit de o organizaţie proprie, pătat de compromisurile şi scandalurile celei de-a Patra Republici, din guvernele căreia făcuse parte, acest oportunist desăvârşit a folosit Partidul Socialist pentru a se reinventa ca militant de stânga, mai puţin bagajul doctrinal apăsător care împovăra vechea stângă. Convingerile religioase şi le descria astfel: *Je suis né chrétien, et je mourrai sans doute en cet état. Dans l'intervalle...* („M-am născut creştin şi fără îndoială că tot aşa am să mor. Între timp..."). În acelaşi stil cinic, ar fi putut adăuga că s-a născut conservator şi aşa va muri, dar între timp a reuşit să devină socialist.

Această „căsătorie" din interes a funcţionat chiar mai bine decât îşi imaginau ambele părţi. În decursul anilor '70, când laburiştii britanici intrau în faza de declin terminal, socialiştii francezi erau în pragul celui mai mare succes al lor. O majoritate de stânga întârziase să apară în Franţa din cauza a două impedimente gemene: farmecul personal al lui Charles de Gaulle şi teama multor alegători că un guvern de stânga ar putea fi dominat de comunişti. În 1970, de Gaulle era mort; zece ani mai târziu, pe comunişti îi aştepta aceeaşi soartă. Dacă Mitterrand nu se putea lăuda cu primul fapt, al doilea a fost fără îndoială opera lui.

Din necesitate, dar şi fiindcă îi lipsea fineţea ideologică a predecesorilor săi cu adevărat socialişti, Mitterrand şi-a aliniat iniţial noul partid cu comuniştii: în 1972, a format împreună cu ei o coaliţie electorală cu un vag Program Comun anticapitalist. La alegerile din 1977, comuniştii, care erau din 1945 cel mai mare partid de stânga, au obţinut cu 10% mai puţin decât socialiştii. În acel moment, Georges Marchais (liderul insipid al PCF) a realizat ce greşeală făcuse legându-şi soarta de partidul tânăr şi energic al lui Mitterrand – o decizie luată şi sub influenţa optimistă şi ecumenică a „eurocomunismului" –, însă era prea târziu.

După noua candidatură la preşedinţie din 1974 (cu rezultate şi mai bune decât în 1965 : Giscard d'Estaing l-a învins la limită pe candidatul forţelor de stânga reunite), Mitterrand avea un aparat electoral superb şi transformase Partidul Socialist într-o mişcare versatilă care atrăgea simpatizanţi din toate zonele societăţii franceze – inclusiv catolici, femei, fermieri şi mici comercianţi, până atunci ostili socialiştilor[9]. Propria lui imagine a devenit cu timpul mai moderată : afişele imense care împânzeau ţara în primăvara anului 1981 arătau un Mitterrand imortalizat într-o lumină blândă (fundalul era acelaşi peisaj rural bucolic care slujise cândva, pe aceleaşi panouri, propaganda petainistă), sub promisiunea „La Force Tranquille" – forţa liniştită.

Comuniştii, între timp, erau slabi. Invazia sovietică a Afganistanului din 1979 era extrem de jenantă ; la fel şi propriul procent în sondaje, aflat în cădere liberă. În decursul anilor '70, Partidul Comunist a încetat să mai fie o stea fixă pe firmamentul ideologic : şi-a pierdut simultan prestigiul şi numărul de voturi, chiar şi în „centura roşie" a Parisului pe care o domina de la mijlocul anilor '20. Cu toate acestea, Marchais era hotărât să candideze la următoarele alegeri prezidenţiale : în parte din reflex, în parte din *hybris*, dar mai ales din conştiinţa acută că PCF trebuia smuls din îmbrăţişarea otrăvită a camarazilor socialişti.

În prima rundă a alegerilor prezidenţiale din 1981, cei doi candidaţi conservatori, Giscard d'Estaing şi tânărul Jacques Chirac, au câştigat împreună mai multe voturi decât Mitterrand şi Marchais (acesta din urmă a obţinut doar 12,2%). Dar, două săptămâni mai târziu, în al doilea tur de scrutin, Mitterrand a obţinut sprijinul socialiştilor, comuniştilor, ecologiştilor şi chiar al troţkiştilor, de obicei necooperanţi. Procentul lui era mai mult decât dublu faţă de cel din primul tur : Mitterrand l-a învins pe Giscard d'Estaing, devenind primul şef de stat socialist din Europa ales prin vot direct. El a dizolvat prompt parlamentul, organizând alegeri legislative anticipate în care partidul lui a zdrobit şi dreapta, şi pe comunişti, obţinând majoritatea absolută în *Assemblée Nationale*. Socialiştii erau stăpânii Franţei.

Victoria socialiştilor a fost întâmpinată cu manifestaţii spontane de bucurie fără precedent. Pentru zecile de mii de susţinători ai lui Mitterrand (în general tineri) care dansau pe străzi, era „marea seară", ajunul revoluţiei, momentul unei rupturi radicale cu trecutul. Rezultatele electorale nu justificau o asemenea impresie. Ca şi în alte răsturnări de situaţie electorale – victoria Frontului Popular în aprilie 1936, cu care triumful lui Mitterrand a fost imediat comparat, sau alegerea lui Margaret Thatcher în 1979 –, votul francez din 1981 nu a fost complet redistribuit. De fapt, Mitterrand a avut chiar un rezultat *mai mic* decât la tentativele anterioare, în 1965 şi 1974.

Cruciale au fost însă disciplina simpatizanţilor stângii (care în turul al doilea s-au solidarizat în jurul lui Mitterrand în loc să se abţină din încăpăţânare sectară) şi opiniile împărţite în sânul *dreptei*. Dintre cei care votaseră pentru Chirac în primul tur, 16% au preferat să voteze în al doilea tur cu Mitterrand decât să-l realeagă pe preşedintele în exerciţiu Giscard d'Estaing, un om detestat de suporterii gaullişti ai lui Chirac. Fără dezbinarea dreptei, nu ar fi existat un preşedinte Mitterrand, un triumf socialist

9. Un sondaj din 1979 a dezvăluit că profilul electoral al Partidului Socialist mitterrandian corespundea în detaliu cu cel al Franţei – lucru cu care nici un alt partid nu se putea lăuda.

la alegerile legislative care au urmat – şi nici vorbă de un *grand soir* al speranţelor radicale.

Acest lucru merită subliniat fiindcă de rezultatul alegerilor din 1981 păreau să depindă multe lucruri. Retrospectiv e limpede, cum a înţeles şi Mitterrand însuşi, că izbânda lui nu a făcut decât să normalizeze alternanţa la guvernare în republica franceză, făcând din socialişti un partid normal de guvernare. Dar pentru admiratorii lui Mitterrand din 1981, lucrurile se vedeau altfel. Scopul lor nu era să normalizeze alternanţa la putere pentru viitor, ci să pună mâna pe putere şi să o folosească, aici şi acum. Ei au luat în serios promisiunile de transformare radicală ale liderului, afirmaţia lui că va anihila nu numai corupţia şi plictisul anilor Giscard, ci întregul sistem capitalist. Excluşi de la putere atâta timp, militanţii socialişti francezi nutriseră nestingheriţi visul revoluţiei.

Fiindcă stânga nu exercitase puterea în Franţa de zeci de ani; de fapt, nu o exercitase *niciodată*, decât incomodată de parteneri de coaliţie, bancheri necooperanţi, crize valutare internaţionale, urgenţe internaţionale – exista o litanie întreagă de scuze pentru neimplementarea socialismului. În 1981, toate obstacolele păreau înlăturate şi nu mai exista nici un motiv de dat înapoi. Mai mult, controlul statului şi implementarea schimbărilor revoluţionare erau inseparabile în cultura politică radicală a Franţei: simpla victorie în alegeri implica o apropiată confruntare socială.

Precum Marx, stânga franceză identifica orice schimbare *veritabilă* cu revoluţia politică în general şi marea Revoluţie franceză în particular. S-au făcut aşadar comparaţii entuziaste cu 1871 şi chiar 1791. Ce spusese Mitterrand în campanie era perfect compatibil cu interpretările celor mai febrili susţinători. Ca să neutralizeze comuniştii şi aripa stângă a propriului partid, Mitterrand le furase straiul revoluţionar. În campania electorală crease aşteptări pe care acum trebuia să le satisfacă.

Epoca lui Mitterrand a debutat aşadar cu o agendă ambiţioasă şi radicală, ce combina reforme sociale moral înălţătoare şi de mult necesare (cea mai semnificativă fiind abolirea pedepsei cu moartea) cu un program fantasmagoric de legislaţie „anticapitalistă". Salariile au fost mărite, vârsta de pensionare scăzută, orele de lucru reduse. Dar elementul central era un program nemaivăzut de naţionalizări. În primul an de activitate, guvernul socialist condus de Pierre Mauroy a trecut sub controlul statului, *inter alia*: treizeci şi şase de bănci, două societăţi de finanţare, cinci mari corporaţii industriale (printre care Thomson-Brandt, cel mai mare producător francez de bunuri electrice şi electronice) şi giganţii industriei fierului şi oţelului, Usinor şi Sacilor.

În spatele acestor măsuri nu exista o strategie economică pe termen lung. Se vorbea, ce-i drept, de revigorarea economiei franceze printr-o injecţie de capital guvernamental – ceea ce nu era o idee nouă, şi nici una foarte socialistă: la mijlocul anilor '70, prim-ministrul Chirac luase în calcul proiecte de dezvoltare asemănătoare. Naţionalizările din 1981-1982, ca şi controlul valutar care le-a însoţit, erau menite în primul rând să simbolizeze *orientarea* anticapitalistă a noului regim; să confirme că alegerile din 1981 au schimbat şi altceva decât componenţa guvernului.

În realitate, era clar încă de la început pentru cei implicaţi că băncile aflate în proprietatea statului, de exemplu, puteau funcţiona doar dacă li se conferea „autonomie totală de decizie şi acţiune", eliminându-se astfel exact acele obiective de reglementare

şi redistribuţie socială invocate pentru a justifica preluarea lor de către stat. Această concesie pragmatică ilustrează genul de obstacole care stăteau în calea „revoluţiei" mitterrandiene. Timp de un an, regimul a afişat cu îndrăzneală o imagine radicală în Franţa şi în lume. La început cu succes: Jacques Attali, consilierul lui Mitterrand, nota că oficialii americani (care erau cu ochii în patru după asemenea derapaje) pretindeau că nu văd nici o diferenţă între politica economică franceză şi cea a Uniunii Sovietice.

Pentru ca ţara să ia calea socialismului în 1982, ar fi fost necesar nu doar controlul valutar, ci o gamă întreagă de măsuri care ar fi izolat Franţa de partenerii ei comerciali, punând economia într-o situaţie autarhică. Să retragi Franţa de pe pieţele financiare internaţionale nu era pe atunci o grozăvie inimaginabilă, aşa cum ar fi astăzi: în 1977, compania IBM avea o capitalizare de piaţă de două ori mai mare decât toată Bursa pariziană. Mai important era faptul că o asemenea manevră ar fi declanşat separarea şi poate chiar excluderea Franţei din Comunitatea Europeană, ale cărei acorduri cu privire la tarife, pieţe şi alinieri valutare – ca să nu mai vorbim de proiectul iminent al pieţei unice – limitau deja strict libertatea de mişcare a statelor membre.

Aceste consideraţii par să fi influenţat decisiv gândirea lui Mitterrand; lor li se adăugau, fără îndoială, panica tot mai mare din cercurile de afaceri şi informaţiile potrivit cărora valuta, bunurile şi oamenii părăseau ţara într-un ritm accelerat, precipitând o criză economică. Pe 12 iunie 1982, preşedintele a decretat o întoarcere la 180 de grade. Respingând sfaturile consilierilor săi mai radicali, Mitterrand a autorizat guvernul să îngheţe preţurile şi salariile pe o perioadă de patru luni, să reducă din cheltuielile publice (care fuseseră mărite generos în anul precedent), să mărească impozitele, să se ocupe prioritar de stoparea inflaţiei (în loc să tipărească bani, cum fusese sfătuit) – adoptând astfel strategia economistului conservator Raymond Barre, al cărui „Plan" neimplementat din 1977 ar fi adus în Franţa o doză de thatcherism *avant l'heure*. Din acest moment, Mitterrand a abandonat orice referire la „calea franceză spre socialism".

Aliaţii comunişti ai preşedintelui şi câţiva dintre colegii lui socialişti au fost profund şocaţi. Dar n-ar fi trebuit să fie surprinşi. În pragmatismul lui suprem, Mitterrand a sesizat rapid că era de neconceput ca Franţa să iasă de pe orbita economică (şi politică) occidentală pentru a porni pe o cale de mijloc incertă între capitalism şi comunism. Transformând necesitatea de moment într-o virtute durabilă, el s-a metamorfozat la timp într-un „europenist" de frunte. Franţa avea să clădească o societate mai bună *prin* unificarea europeană, nu împotriva ei. În loc să lupte împotriva capitalismului, Franţa urma să-l reinventeze într-o versiune superioară.

Până în 1984, Mitterrand eliminase deja cei patru miniştri comunişti din guvern, proclamase public virtuţile unei economii „mixte", numise un prim-ministru tehnocrat, tânărul Laurent Fabius, încredinţase economia, finanţele şi bugetul lui Jacques Delors, cu misiunea de a stabiliza economia franceză[10], şi chiar făcuse apel, într-un faimos discurs din aprilie 1984, la o modernizare a Franţei „în stil american".

10. Specialist în bănci şi consilier al prim-ministrului gaullist Jacques Chaban-Delmas, Delors avea să fie preşedintele Comisiei Europene între 1985 şi 1995.

Franţa era de partea lui Mitterrand – în 1983, doar 23% dintre cei care votaseră cu socialiştii deplângeau faptul că „punerea socialismului în practică" eşuase. Ceea ce nu înseamnă că ţineau ca Mitterrand să „modernizeze" ţara frenetic – dar modernizarea s-a produs oricum. Fără a se dezice de reformele timpurii mai puţin controversate – descentralizarea administrativă, reforma sistemului de asigurări, drepturile femeilor la locul de muncă şi mult aşteptata reformă a justiţiei –, Mitterrand s-a dedicat în restul lungii sale domnii (s-a retras în 1995, după două mandate prezidenţiale a câte şapte ani, şi a murit un an mai târziu, la 80 de ani) unor lucrări publice grandioase de o utilitate şi estetică dubioase, reafirmării iniţiativei franceze pe plan internaţional[11] şi revenirii în sectorul privat a numeroaselor servicii şi industrii pe care tocmai le naţionalizase.

Privatizarea uriaşului sector public din Franţa a fost iniţiată de majoritatea parlamentară conservatoare constituită în urma alegerilor din 1986. Dar cabinetele următoare, indiferent de culoarea politică, au urmărit acelaşi obiectiv, iar dintre toate, cel mai energic au privatizat guvernele socialiste din ultimii ani ai lui Mitterrand. Privatizarea (prin ofertă publică, după modelul britanic) a început cu principalele bănci şi TF1, unul dintre cele trei posturi naţionale de televiziune. Au urmat marile concerne, companiile de asigurări, corporaţiile chimice şi farmaceutice şi imensele conglomerate petroliere Total şi Elf.

Dar, spre deosebire de Margaret Thatcher şi urmaşii ei, francezii s-au ferit să vândă utilităţile publice sau firmele „strategice" precum uzina de automobile Renault (recent salvată de la faliment în 1985 printr-o uriaşă infuzie de capital din partea statului). Pe pieţe, ca şi în grădini, francezii doreau să controleze creşterea. Ei au preferat să-şi păstreze o anumită capacitate de intervenţie, reţinând de obicei o parte din acţiuni chiar şi la firmele private. Astfel, în Franţa, privatizarea însăşi a fost un proces strict reglementat – pachetele majoritare au ajuns exact la firmele şi întreprinderile pe care statul se putea baza, iar investitorii internaţionali au rămas ani de zile suspicioşi, cum era şi normal. Cu toatea acestea, pentru Franţa schimbările au fost vitale: ţara se sincroniza din nou cu evenimentele din Europa şi din lume.

Poate că este momentul să facem o precizare despre valul de privatizări care a început în Europa de Vest în anii '80 şi care a acoperit tot continentul în deceniul următor. El nu s-a ivit din senin. Vânzarea regiei britanice a petrolului începuse din 1977, aşa cum am văzut; guvernul vest-german s-a debarasat de combinatul chimic Preussag prin ofertă publică încă din 1959 şi şi-a vândut acţiunile la Volkswagen doi ani mai târziu; până şi statul austriac îşi vânduse, în cursul anilor '50, 40% din acţiunile la două bănci naţionalizate, iar în 1972 a renunţat la partea importantă din Siemens pe care o deţinea.

Dar acestea erau privatizări sporadice şi – cum ar veni – *pragmatice*. În anii '80 s-a produs un cu totul alt fenomen, impus guvernelor din două direcţii diferite. În primul rând, progresul tehnologic accelerat – mai ales în telecomunicaţii şi pe pieţele financiare – submina vechile monopoluri „naturale". Dacă guvernele nu mai puteau exploata în exclusivitate undele radio sau circulaţia banilor, atunci nu avea nici un sens să le „deţină". Existau în continuare argumente sociale sau politice pentru ca o parte

11. Chiar la apogeul nemulţumirii populare, în hăţişul economic de la jumătatea anilor '80, 57% dintre alegători se declarau mulţumiţi de politica *externă* a preşedintelui Mitterrand.

dintr-un anumit sector să rămână în proprietatea statului – o televiziune publică, să spunem, sau poşta –, dar competiţia era acum inevitabilă.

În al doilea rând, guvernele au fost nevoite să vândă bunuri publice dintr-o necesitate economică imediată. Sugrumate de inflaţie, de criza petrolului din 1979-1980, de deficite anuale mari şi datorii galopante, ministerele de Finanţe vedeau în vânzarea bunurilor aflate în proprietate publică un dublu avantaj. Statul scăpa de industrii şi servicii care aduceau pierderi, iar banii astfel obţinuţi echilibrau bugetul – soluţie aplicabilă doar o singură dată. Chiar dacă o companie rămânea parţial în proprietatea statului (părţile neprofitabile pe care cumpărătorii particulari nu le doreau rămâneau, de regulă, proprietate de stat), injecţia de capital din vânzarea acţiunilor putea fi folosită pentru viitoare investiţii. Din acest motiv, chiar şi managerii din sectorul public erau adepţi entuziaşti ai privatizării parţiale ; altfel, profiturile lor n-ar fi servit decât la cârpirea găurilor bugetare.

Forma şi amploarea proprietăţii de stat varia considerabil în Europa. Sectorul public industrial era cel mai redus în Olanda, Danemarca şi Suedia şi cel mai dezvoltat în Italia, Franţa, Spania şi Austria. În afara personalului din sănătate şi asistenţă socială, procentul din forţa de muncă pe care îl reprezentau angajaţii la stat la începutul anilor '80 varia între 15% în Germania de Vest şi 28% în Italia şi aproape 33% în Austria. În unele ţări – Austria, Spania şi Italia – sectorul public era organizat în conglomerate industriale gigantice, cel mai mare fiind *IRI*, în Italia[12].

În alte părţi, interesele statului erau filtrate printr-o Bancă Naţională de Investiţii şi un Fond de Garantare a Industriilor – ca în Olanda – sau echivalentul lor belgian, Société Nationale d'Investissement. Industria oţelului, de pildă, era sprijinită în moduri felurite : în Marea Britanie, datoriile firmelor de stat erau frecvent şterse de la buget ; în Franţa, guvernul oferea împrumuturi cu dobândă mică şi intervenţii politice, favorizând producătorii locali împotriva competiţiei externe ; în Germania de Vest, producătorii de oţel din sectorul privat primeau de la stat subvenţii directe.

În funcţie de diferenţele naţionale, privatizarea în Europa a luat, evident, forme diferite. Dar fiecare caz a implicat măsuri de dereglementare, liberalizarea pieţelor şi introducerea de noi instrumente financiare pentru a facilita vânzarea şi revânzarea acţiunilor la companii privatizate parţial sau total. În Germania de Vest, unde principalele sectoare de export (automobile, construcţii de maşini, chimicale şi electronice) erau deja în sectorul privat, absenţa eficienţei şi a competiţiei nu avea de a face cu controlul statului, ci cu costurile fixe ridicate şi cu legislaţia privind piaţa muncii. Privatizarea a fost realizată în Germania de *Treuhandgesellschaft*, corporaţie publică înfiinţată în 1990 pentru a dispune de fostele întreprinderi de stat din Germania de Est[13].

---

12. În 1982, IRI (*Istituto per la Ricostruzione Industriale*) controla, printre altele, toate turnătoriile de metal din Italia, două treimi din producţia de oţel, un sfert din cea de îngheţată şi 18% din cea de roşii decojite.

13. *Treuhand* avea iniţial misiunea de a converti cât mai multe din cele 9.000 de companii est-germane (cu şapte milioane de angajaţi) în afaceri rentabile şi de a lichida restul. Dar, sub presiune politică, a sfârşit prin a reabilita sau consolida multe dintre concernele neprofitabile, creând, paradoxal, un sector semipublic nou, subvenţionat din fonduri publice. Vezi capitolul XXI.

În Italia, principalul obstacol în calea privatizării a fost interesul mascat nu al statului, ci al partidelor politice. Îndeosebi creştin-democraţii şi socialiştii au folosit sectorul de stat şi companiile publice pentru a-i răsplăti pe colegi şi mitui pe suporteri, facilitându-le obţinerea de contracte publice şi absorbindu-le în *sottogoverno* sau structuri de putere adiacente care le consolidau poziţia. În ciuda acestei piedici majore, sectorul privat italian s-a dezvoltat constant în această perioadă, mai ales la nivelul întreprinderilor mijlocii – mult mai numeroase în Italia decât în Marea Britanie, Franţa sau Germania.

Deja, în 1976, Curtea Constituţională pusese capăt monopolului RAI, reţeaua de radiotelevizіune de stat. Câţiva ani mai târziu, Alfa Romeo, aflată încă sub egida unui holding public, a fost „transferată" la Fiat. În şase ani, toate marile holdinguri (IRI, INA, ENI şi ENEL[14]) au fost convertite şi ele în societăţi pe acţiuni. Ele nu aveau valoare în sine, dimpotrivă: în 1984, IRI pierdea 4,5 milioane de lire pe an pentru fiecare din cei 500.000 de angajaţi ai săi. Dar puteau să emită obligaţiuni convertibile în acţiuni ale firmelor subordonate, programate pentru privatizare.

În ţările recent ieşite din regimuri autoritare, situaţia era într-o câtva diferită. Sectorul public din Spania postfranchistă, de exemplu, chiar s-a *mărit*. Cheltuielile publice au crescut constant ca procent din PNB, fiindcă politicienii de centru aflaţi la guvernare între 1976 şi 1982 au continuat strategia vechiului regim – pentru a evita conflictele sociale, companiile falimentare erau pur şi simplu transferate la stat. Nici nu aveau de ales: din varii motive, naţionalizarea în această formă era preferată de muncitori, patronat, politicienii de la centru şi autorităţile regionale deopotrivă. Oricum, unul dintre argumentele cele mai solide pentru reducerea sectorului public – că statul asistenţial pe care acesta îl personifica era prea costisitor pentru a fi menţinut – nu era valabil în Spania, Portugalia sau Grecia, unde nu exista un stat asistenţial de demolat.

Şi totuşi, chiar în absenţa unor servicii şi protecţii sociale la nivel european, sectorul public – împovărat de deşeurile inutilizabile ale capitalismului spaniol din faza sa de adolescenţă forţată – era încărcat până la refuz. Deja, în 1976, INI (*Istituto Nacional de Industria*) avea acţiuni la 747 de companii industriale (majoritatea neprofitabile) şi deţinea pachetul majoritar la alte 379. Un anumit grad de privatizare şi dereglementare era inevitabil dacă Spania voia să mai fie vreodată solvabilă. Ca şi în Franţa, procesul a fost iniţiat de un guvern socialist, care a introdus fondurile de pensii private în 1987 şi a abolit monopolul televiziunii de stat doi ani mai târziu.

În Portugalia postrevoluţionară, Articolul 85 din Constituţie şi o lege ulterioară din 1977 interziceau explicit întreprinderile particulare în domeniul bancar, asigurări, transport, poştă şi telecomunicaţii, producţia şi distribuţia de electricitate, rafinarea petrolului şi armament. Administraţia socialistă a lui Mário Soares a încercat în 1983 să introducă o anumită flexibilitate, permiţând sectorului privat să concureze cu statul în domeniul bancar şi în asigurări şi autorizând constituirea de societăţi pe acţiuni în industria oţelului, petrolului, chimică şi de armament. Dar a mai durat destul până când competiţia, chiar limitată, a fost permisă în celelalte sectoare protejate.

14 Istituto per la Ricostruzione Industriale, Istituto Nazionale delle Assicurazioni, Ente Nazionale Idrocarburi, Ente Nazionale per l'Energia Elettrica

Europa mediteraneană – ca şi Europa Centrală postcomunistă câţiva ani mai târziu – ar fi cedat poate şi mai lent controlul statului dacă nu ar fi existat Comunitatea/ Uniunea Europeană. Ratele fixe de schimb valutar impuse după 1979 prin Sistemul Monetar European au reprezentat o constrângere timpurie : când guvernele Mitterrand au început să vândă bunuri publice, era pe de o parte pentru a calma pieţele valutare şi a menţine astfel francul la nivelul agreat în SME. Dar pârghia cea mai importantă a autorităţilor de la Bruxelles au constituit-o regulile în curs de elaborare pentru piaţa unică europeană. Ele interziceau favorizarea campionilor naţionali, subsidiile mascate sau alte avantaje pentru întreprinderile administrate sau deţinute de stat în competiţia pentru contracte sau drepturi vamale.

Oricât de evitate în practică, aceste reguli, prin simpla lor existenţă, obligau companiile de stat să acţioneze pe piaţă la fel ca şi cele private – moment în care implicarea statului în treburile lor a devenit inutilă. Italienii au avut o reacţie tipică pentru mulţi alţi membri ai Comunităţii : în 1990, Italia a adoptat noi legi ce reflectau clauzele Actului Unic European, cerând tuturor companiilor de stat să aplice principiul competiţiei deschise şi libere în toate demersurile lor – cu excepţia acelor firme şi întreprinderi în care monopolul de stat era „vital pentru misiunea lor", clauză suficient de vagă şi interpretabilă pentru a-i permite guvernului să se adapteze la normele europene şi în acelaşi timp să răspundă presiunilor locale.

Deşi la Bruxelles (şi la Londra) se vorbea cu însufleţire despre deschidere şi competiţie, febra privatizării europene a adus probabil mai puţine schimbări decât au promis sau sperat adepţii ei. Vocile critice avertizaseră că rezultatul va fi nu o competiţie sporită, ci pur şi simplu un transfer de forţă economică puternic concentrată din sectorul public în cel privat – ceea ce s-a şi întâmplat. Graţie aranjamentelor complicate de acţionariat încrucişat, multe firme private mari din Franţa, de exemplu, imitau comportamentul vechilor companii de stat. Ele monopolizau sectoare întregi şi erau la fel de puţin răspunzătoare în faţa micilor acţionari precum fuseseră în faţa consumatorilor sau plătitorilor de impozite pe vremea când erau administrate de stat.

În mod ironic, privatizarea şi competiţia sporită nu au afectat imediat nici dimensiunile sectorului de stat. Am văzut că în era Thatcher statul britanic chiar şi-a *extins* atribuţiile. La fel şi în alte părţi. Din 1974 până în 1990, proporţia angajaţilor la stat chiar a crescut (printre altele, din cauza şomajului crescut în sectorul privat) : de la 13% la 15,1% în Germania, de la 13,4% la 15,5% în Italia, de la 22,2% la 30,5% în Danemarca. Însă majoritatea lucrătorilor la stat erau acum în sectorul terţiar, nu în industrie : nu mai produceau bunuri, ci asigurau şi administrau servicii (financiare, educative, medicale şi de transport).

Liberalizarea economică nu a semnalat prăbuşirea statului asistenţial, nici măcar declinul său final, aşa cum speraseră teoreticienii ei. Dar a ilustrat o mişcare seismică de transfer al resurselor şi iniţiativei dinspre sectorul public spre cel privat. Problema nu era doar cine e proprietar la ce fabrică sau cât de reglementată trebuie să fie cutare ramură ; era o schimbare mult mai profundă. Timp de aproape jumătate de secol, europenii văzuseră statul şi autorităţile publice jucând un rol din ce în ce mai important în problemele lor. Acest proces devenise atât de banal, încât premisa lui – că implicarea

statului este o condiţie necesară a *creşterii economice şi* a progresului social – era practic subînţeleasă. Fără destrămarea cumulativă a acestei prezumţii în cursul unor decenii dificile, nici thatcherismul, nici o *volte-face* precum cea a lui Mitterrand nu ar fi fost cu putinţă.

XVIII

Puterea celor fără de putere

Marxismul nu e o filosofie a istoriei, este singura filosofie a istoriei, şi să renunţăm la ea înseamnă să săpăm groapa Raţiunii istorice.

Maurice Merleau-Ponty

Vorbesc despre drepturi fiindcă numai ele ne vor permite să ieşim din acest joc de lumini şi umbre.

Kazimierz Brandys

Societatea totalitară este oglinda deformată a întregii civilizaţii moderne.

Václav Havel

Presiunea aparatului de stat nu e nimic pe lângă presiunea unui argument convingător.

Czesław Miłosz

În spatele „momentului social-democrat" din Europa de Vest a stat nu doar încrederea pragmatică în sectorul public sau adeziunea la principiile economice keynesiene, ci o anumită idee despre epoca prezentă, care timp de decenii i-a influenţat şi timorat chiar şi pe cei care nu o împărtăşeau. E vorba despre o viziune larg acceptată a trecutului recent al Europei, în care se amestecau amintirea Marii Crize, *bătălia dintre democraţie şi fascism, legitimitatea morală a statului asistenţial* şi – pentru mulţi oameni de ambele părţi ale Cortinei de Fier – speranţa unui progres social. Era Marea Naraţiune a secolului XX ; când presupoziţiile ei de bază au început *să se erodeze şi să se fărâmiţeze, au antrenat cu ele nu doar o mână de companii din* sectorul de stat, ci o întreagă cultură politică.

Dacă ar fi să căutăm un eveniment sinonim cu această transformare, un moment simbolic în care viziunea despre sine a Europei postbelice a basculat, el s-a produs la Paris pe 28 decembrie 1973, când *Arhipelagul Gulag* de Aleksandr Soljeniţîn a apărut pentru prima oară în Occident. Într-o cronică din *The Guardian* la traducerea engleză, W.L. Webb scria : „A trăi în ziua de azi şi a nu cunoaşte această lucrare înseamnă a

fi păcălit de istorie, a ignora o parte vitală din conştiinţa timpului". Ironia, după cum recunoştea însuşi Soljeniţîn, era că mesajul cărţii (faptul că „socialismul real-existent" era o escrocherie barbară, o dictatură totalitară întemeiată pe muncă de sclavi şi omucidere în masă) nu era deloc o noutate.

Pe această temă mai scrisese chiar Soljeniţîn, plus nenumărate victime, supravieţuitori, martori şi savanţi. *Arhipelagul Gulag* adăuga la mărturiile existente sute de pagini de informaţii şi detalii, dar nu depăşea ca fervoare morală şi impact emoţional alte scrieri cu greutatea experienţei: *Călătoria în vâltoare* a Evgheniei Ginzburg, publicată în 1967; memoriile Margaretei Buber-Neumann din lagărele sovietice şi naziste, apărute pentru prima oară în germană în 1957; confesiunea amară a unei credinţe rătăcite, scrisă de Wolfgang Leonhard în 1955, sau demistificarea chiar mai timpurie a Uniunii Sovietice de către Victor Serge şi Boris Souvarine[1].

Dar venea la momentul oportun. Criticii intelectuali ai comunismului n-au lipsit niciodată, însă impactul lor a fost atenuat timp de zeci de ani în Occident (şi, după cum am văzut, şi în Est până în anii '60) de dorinţa generală de a găsi ceva bun, cât de puţin, în urgia socialismului de stat care lovise jumătate de continent, după ce apăruse în Rusia în 1917. „Anticomunismul", indiferent ce mobiluri avea sau i se imputau, suferea de un grav handicap: părea că se opune Istoriei şi Progresului, că nu înţelege sensul evenimentelor, că neagă vecinătatea esenţială dintre statul asistenţial democratic (oricât de inadecvat) şi proiectul colectivist al comunismului (oricât de compromis).

Acesta e motivul pentru care oponenţii consensului postbelic erau atât de marginalizaţi. Cine îndrăznea să sugereze, ca Hayek şi alţii, că restricţionarea pieţei pentru binele comun, deşi bine intenţionată, era nu doar economic ineficientă, ci reprezenta şi un prim pas spre servitute părea să contrazică însuşi mersul secolului XX. Chiar critici ai dictaturii comuniste precum Arthur Koestler, Raymond Aron, Albert Camus sau Isaiah Berlin, care insistau asupra distincţiei între reformele social-democrate pentru binele comun şi dictaturile de partid clădite pe un mit colectivist, erau suspectaţi de oponenţii lor „progresişti" că reflectă şi, prin urmare, că servesc politica partizană a Războiului Rece.

Prin urmare, ei au fost victimele unei reticenţe aproape unanime (foarte pronunţată la generaţia şaizecistă) de a abandona catehismul radical. Una era să te strâmbi cu subînţeles la auzul numelui lui Stalin (mort de mult şi condamnat oricum de propriii săi urmaşi), şi alta să recunoşti că de vină nu era omul, ci sistemul. Iar să mergi mai departe, să afirmi că însuşi proiectul utopismului radical era responsabil pentru crimele şi fărădelegile leninismului, însemna să subminezi fundamentele politicii moderne. Istoricul britanic E.P. Thompson, figură legendară pentru generaţia mai

1 Eugenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind* (Harcourt, 1967); Margarete Buber-Neumann, *Von Potsdam nach Moskau: Stationem eines Irrweges* (Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1957); Wolfgang Leonhard, *Child of the Revolution* (Pathfinder Press, 1979), publicat iniţial la Köln în 1955 sub titlul *Die Revolution entlässt ihre Kinder*; Victor Serge, *Mémoires d'un révolutionnaire* (Paris, 1951); Boris Souvarine, *Stalin: A Critical Survey of Bolshevism* (publicat pentru prima oară în engleză în 1939).

tânără de „comunişti postmarxişti", îi scria acuzator lui Leszek Kołakowski (care publicase după 1968 un rechizitoriu al comunismului sovietic): deziluzia *voastră* ameninţă credinţa *noastră* socialistă.

Însă prin 1973 acea credinţă era deja zdruncinată serios, nu numai de critici, ci şi de evenimente. Când *Arhipelagul Gulag* a apărut în franceză, cotidianul comunist *L'Humanité* l-a expediat sumar, amintind cititorilor că, de vreme ce „toată lumea" ştie deja despre Stalin, să reiei toată povestea era un semn clar de „antisovietism". Dar acuzaţia de „antisovietism" îşi pierduse din vigoare. După invazia sovietică, măsurile represive din Praga şi zvonurile despre „revoluţia culturală" din China, condamnarea fără apel a proiectului comunist de către Soljenîţîn era verosimilă chiar şi pentru foştii simpatizanţi – sau mai ales pentru ei.

Comunismul, era limpede, pângărise şi spoliase moştenirea radicală. Şi o făcea în continuare, cum aveau să dovedească în curând genocidul din Cambodgia şi trauma intens mediatizată a „oamenilor din bărci" refugiaţi din Vietnam[2]. Existau şi europeni – şi nu puţini – care blamau Statele Unite pentru dezastrele din Vietnam şi Cambodgia, iar antiamericanismul lor a primit apă la moară când chilianul Salvador Allende a fost asasinat din ordinul americanilor cu doar trei luni înainte de apariţia *Arhipelagului*. Dar chiar şi aceştia încetaseră să mai creadă, ca pe vremuri, în superioritatea morală a socialismului. Imperialismul american era într-adevăr rău – dar cealaltă tabără era şi mai rea, poate cu mult mai rea.

În acest moment, teza „progresiştilor" că loviturile anticomuniste erau atacuri implicite la adresa oricărui proiect de ameliorare a societăţii – adică pretenţia că socialismul, social-democraţia, comunismul, naţionalizarea, planificarea centralizată şi reformele sociale progresiste ţineau toate de acelaşi proiect politic – a început să aibă efect de bumerang. Logica era următoarea: dacă Lenin şi urmaşii lui au otrăvit fântâna dreptăţii sociale, atunci *toţi* suntem atinşi. În lumina istoriei secolului XX, statul constituia mai degrabă problema decât soluţia, şi nu numai (sau nu exclusiv) din motive economice. Ce începe cu planificarea centralizată sfârşeşte cu omuciderea centralizată.

Era, bineînţeles, o concluzie tipic „intelectuală", dar asta fiindcă retragerea statului a fost resimţită cu precădere de intelectuali – deloc surprinzător, de vreme ce ei fuseseră de la început promotorii cei mai zeloşi ai ameliorării sociale „de sus". După cum observa în 1984 scriitorul ceh Jiří Gruša, „noi [scriitorii] suntem cei care am glorificat statul modern". Prin natura ei, cum observa Ignazio Silone, tirania modernă necesită colaborarea intelectualilor. Era aşadar cât se poate de firesc ca îndepărtarea intelectualilor europeni de marea naraţiune a progresului să fie cea care a declanşat avalanşa; şi oarecum de aşteptat ca această deziluzie să fie mai accentuată la Paris, unde naraţiunea îşi luase forma intelectuală şi politică în urmă cu două secole.

Franţa anilor '70 şi '80 nu mai era „lentila focalizatoare a civilizaţiei occidentale", cum spunea cândva Koestler, dar gânditorii francezi menţinuseră o predilecţie pentru întrebări universale. Scriitorii şi eseiştii din Spania, RFG sau Italia erau acaparaţi în aceşti ani de probleme locale – deşi ameninţarea teroristă care îi preocupa avea şi ea implicaţii ce discreditau utopismul radical. Intelectualii din Marea Britanie, care n-au

2. Între 1975 şi 1981, numai Franţa a primit 80.000 de refugiaţi din Indochina.

fost niciodată seduşi de comunism, erau indiferenţi la declinul acestuia şi distanţi faţă de noua dispoziţie de pe continent. În Franţa, în schimb, proiectul comunist se bucurase multă vreme de o simpatie considerabilă. Când anticomunismul a luat amploare în dezbaterile publice din viaţa franceză, în conjuncţie cu declinul constant ca rezultate şi influenţă al Partidului Comunist, el a fost alimentat de amintiri şi exemple locale. Noua generaţie de intelectuali francezi a „depăşit" marxismul cu o repeziciune frapantă, abjurând angajamentele anterioare cu o grabă uneori indecentă.

Tinerii André Glucksmann sau Bernard-Henri Lévy, „noi filosofi" parizieni care au condamnat la jumătatea anilor '70 distorsiunile utopismului radical, erau în multe privinţe lipsiţi de originalitate. Cartea lui Glucksmann *Maeştrii gânditori*, publicată cu un succes uriaş în martie 1977, conţine puţine lucruri pe care Raymond Aron nu le-a spus mai bine în *Opiul intelectualilor* cu 22 de ani înainte. Iar *Barbaria cu chip uman* de Lévy, apărută la două luni după eseul lui Glucksmann, nu conţine nimic ce cititorul francez n-ar fi putut găsi în *Omul revoltat* de Albert Camus. Dacă eseul lui Camus lusese desfiinţat de Sartre atunci când a apărut, în 1951, cărţile lui Glucksmann şi Lévy au devenit bestselleruri influente. Vremurile se schimbaseră.

Acest cutremur intelectual local are un evident caracter paricid. Aparent, ţinta lui era dezastruosul filon marxist din gândirea occidentală, dar artileria viza cu precădere acele figuri dominante ale vieţii intelectuale postbelice, din Franţa şi din alte părţi, care priviseră din tribune meciul Istoriei, ovaţionându-i pe învingători şi evitând politicos să se uite la victime. Sartre, de departe cel mai cunoscut dintre „tovarăşii de drum", a căzut în aceşti ani în dizgraţie, chiar înainte să moară, în 1980: moştenirea lui creatoare era pătată de apologia făcută mai întâi comunismului sovietic, apoi maoismului[3].

Schimbarea de climă de la Paris nu a însemnat doar o reglare de conturi între două generaţii de intelectuali angajaţi. În 1978 a apărut în traducere *Logica cercetării* de Karl Popper, declanşând procesul de absorbţie în cultura generală franceză a unui ansamblu de lucrări anglo-americane de filosofie şi ştiinţe sociale pe care intelectualii autohtoni le ignoraseră multă vreme. Din acelaşi an datează *Revoluţia în dezbatere*, o lucrare inedită în care istoricul François Furet demola sistematic „catehismul revoluţionar" prin care francezii au fost învăţaţi timp de zeci de ani să-şi înţeleagă ţara şi trecutul.

În acest „catehism", aşa cum îl disecă Furet, Revoluţia din 1789 a fost momentul inaugural al modernităţii, confruntarea care a scindat Franţa în două culturi politice opuse, stânga şi dreapta, determinate, evident, de clasa socială a antagoniştilor. Această poveste (construită pe doi piloni: optimismul liberal de secol al XIX-lea şi viziunea marxistă a unei transformări sociale radicale) s-a încheiat, afirma Furet – în bună măsură deoarece comunismul sovietic, moştenitor prezumtiv al revoluţiei în această fabulă despre neabătuta transformare radicală, viciase retroactiv tot patrimoniul. În cuvintele lui Furet, Revoluţia franceză era „moartă".

3. În 1963, după ce îşi pierduse de mult interesul pentru comuniştii autohtoni, autorul *Mâinilor murdare* putea fi auzit la Praga perorând despre realismul socialist în faţa unui public uluit de scriitori şi intelectuali cehi.

Implicaţiile politice ale tezei erau deosebit de importante, după cum Furet ştia prea bine. Eşecul marxismului ca politică putea fi oricând explicat prin invocarea neşansei sau a circumstanţelor defavorabile. Dar dacă marxismul era discreditat ca Mare Naraţiune – dacă Istoria nu manifesta raţiune sau necesitate –, atunci toate crimele lui Stalin, toate vieţile pierdute şi resursele irosite pentru a transforma societatea după placul statului, toate erorile şi eşecurile din experimentele radicale ale secolului XX care au introdus Utopia prin dictat nu mai puteau fi explicate „dialectic" drept paşi greşiţi pe o cale corectă. Ele deveneau ceea ce criticii spuseseră dintotdeauna că sunt pagubă, risipă, eşec şi crimă.

Furet şi contemporanii lui mai tineri respingeau recursul la Istorie ce caracterizase angajamentul intelectual în Europa de la începutul anilor '30. Nu există, susţineau ei, o Mare Naraţiune care guvernează cursul acţiunilor umane, deci măsurile politice care provoacă suferinţe reale astăzi în numele unor ipotetice beneficii de mâine nu pot fi justificate. Arta cere sacrificii. Dar nu poţi clădi societatea ideală sacrificând oamenii. Retrospectiv, pare o concluzie destul de banală după deceniile de intensă dezbatere teoretică şi politică, dar tocmai din acest motiv ea ilustrează amploarea transformării.

În filmul *Noaptea mea cu Maud, conte moral* de Eric Rohmer din 1969, un filosof comunist şi unul catolic argumentează îndelung despre două pariuri concurente: cel pascalian pe Dumnezeu şi cel marxist pe Istorie. Ce frapează astăzi nu e conversaţia în sine, familiară oricărei persoane suficient de bătrâne încât să-şi amintească anii '60 în Europa continentală, ci seriozitatea cu care era tratată atât de protagoniştii de pe ecran, cât şi de milioanele de spectatori. Zece ani mai târziu, subiectul (dacă nu filmul) era deja învechit. Recursul la Istorie în apărarea opţiunilor politice indigeste se dovedea naiv din punct de vedere moral şi chiar lipsit de sensibilitate. Cum spusese Camus cu mulţi ani înainte, „responsabilitatea în faţa Istoriei ne scuteşte de responsabilitatea faţă de oameni".

Noua incertitudine care plutea asupra Istoriei (şi istoriei) a inaugurat un deceniu neplăcut pentru intelectualii occidentali, care realizau cu strângere de inimă că dezintegrarea marilor scheme istorice şi naraţiuni era de rău augur pentru clasele limbute ce le inspiraseră şi care au devenit la rândul lor obiectul unei indiferenţe umilitoare. În septembrie 1986, într-un revelator *aparté* solipsist către un jurnalist francez, sociologul francez Pierre Bourdieu deplângea „decăderea" gânditorului public angajat: „Cât despre mine, cred că dacă mai există astăzi o mare cauză, aceasta este apărarea intelectualilor"[4].

Jertfa de sine a intelectualilor în faţa Istoriei a fost descrisă cândva de Isaiah Berlin drept „oribila soluţie germană la povara dilemei morale". Cuvinte cam aspre, fiindcă nemţii nu erau nici pe departe singurii europeni care s-au înjosit pe altarul necesităţii istorice, deşi este adevărat că ideea îşi are originea în filosofia romantică germană. De unde vidul apărut acum în gândirea politică europeană: dacă nu mai rămăsese nici o „mare cauză", dacă tradiţia progresistă era cu un picior în groapă, dacă Istoria (sau

4. *„Pour ma part, je pense que s'il y a une grande cause aujourd'hui, c'est la défense des intellectuels."* Vezi „Les Grandes Causes, ça existe encore?", *Le Nouvel Observateur*, nr. 1140, septembrie 1986.

necesitatea) nu mai putea fi invocată în mod credibil pentru a justifica un act, o politică sau un program, cum puteau fi tranşate marile dileme ale vremii?

Aceasta nu era o problemă pentru radicalii thatcherişti, care priveau politica oficială ca pe o extensie a intereselor private şi pentru care piaţa era arbitrul necesar şi suficient al valorilor şi rezultatelor. Vremurile nu erau foarte grele nici pentru conservatorii tradiţionali de pe continent: pentru ei, măsura binelui şi a răului în sfera umană rămânea ancorată în norme religioase şi convenţii sociale, zdruncinate, dar nu complet desfiinţate de veritabilul tsunami cultural al anilor '60. *Stânga* progresistă, în schimb, care domina încă scena politică şi culturală europeană, avea nevoie urgent de un scenariu diferit.

Şi a găsit, spre propria-i surpriză, un nou idiom politic – sau, mai bine zis, a redescoperit unul vechi. Limbajul drepturilor – sau al libertăţilor – era ferm înscris în fiecare Constituţie europeană, inclusiv în cele ale „democraţiilor populare". Dar, ca mod de a gândi politica, „drepturile" erau, de ani buni, complet demodate în Europa. După primul război mondial, drepturile (în special dreptul la autodeterminare) au avut un rol crucial în negocierile internaţionale pentru un acord postbelic: la Conferinţa de pace de la Versailles, cele mai multe părţi interesate şi-au invocat vehement drepturile în încercarea de a convinge marile puteri. Dar era vorba despre drepturi *colective* – drepturile naţiunilor, popoarelor, minorităţilor.

Mai mult, drepturile revendicate colectiv aveau o istorie nefericită. Era deprimant de clar că acolo unde intrau în conflict drepturile mai multor comunităţi etnice sau religioase, singurul mod eficient de a tranşa chestiunea era forţa, nu legea. Drepturile minorităţilor nu au putut fi protejate în interiorul statelor, iar statele slabe nu au putut fi apărate de pretenţiile vecinilor mai puternici. După speranţele înşelate ale Tratatului de la Versailles, învingătorii din 1945 au decis că interesele colective erau mai bine apărate de soluţia dureroasă, dar eficace, a regrupării teritoriale („epurare etnică", după cum i s-a spus mai târziu). Cât despre apatrizi, ei n-au mai fost trataţi ca o anomalie judiciară într-o lume de state şi naţiuni, ci ca victime individuale ale persecuţiei sau injustiţiei.

Drepturile de după 1945 s-au concentrat aşadar asupra indivizilor. Era şi aceasta o lecţie a războiului. Deşi oamenii au fost persecutaţi în numele unei identităţi colective (evrei, ţigani, polonezi etc.), suferinţa lor era individuală; noua Organizaţie a Naţiunilor Unite căuta să-i protejeze ca indivizi, cu drepturi individuale. Diferitele Convenţii asupra Drepturilor Omului, Genocidului sau Drepturilor Sociale şi Economice care au fost încorporate în dreptul internaţional au avut un impact cumulativ asupra sensibilităţii publice: ele combinau un interes pentru libertăţile individuale specific secolului al XVIII-lea anglo-american, cu un accent extrem de contemporan asupra obligaţiei statului de a satisface o gamă de revendicări mici şi mari, de la dreptul la viaţă până la dreptul la „corecta informare în publicitate".

Retorica legală a drepturilor individuale a fost propulsată în sfera politicii reale mulţumită coincidenţei dintre decăderea marxismului şi Conferinţa pentru Securitate şi Cooperare în Europa, inaugurată la Helsinki în acelaşi an în care *Arhipelagul Gulag* vedea lumina tiparului la Paris. Până atunci, intelectualii europeni de stânga evitau subiectul „drepturilor" în lumina criticii făcute de Marx „aşa-ziselor drepturi ale

omului", egoiste şi „burgheze". În cercurile progresiste, termeni precum „libertăţi", „drepturi" şi alte abstracţiuni asociate cu „omul în general" nu erau luaţi în serios decât dacă erau urmaţi de adjective ca „burgheze", „proletare" sau „socialiste".

Astfel, în 1969, intelectualii francezi din aripa stângă a Partidului Socialist Unit îşi criticau propriul partid (condus pe atunci de Michel Rocard şi Pierre Mendès-France) pentru sprijinul exprimat faţă de reformatorii de la Praga. Aceştia din urmă, spuneau ei, erau „de bunăvoie victime ale ideologiilor mic-burgheze (umanism, libertate, dreptate, progres, vot secret universal etc.)". Nu era un caz izolat. În decursul anilor '60, mulţi comentatori occidentali de stânga, moderaţi, de altfel, în opinii, evitau să pomenească „drepturile" sau „libertăţile" de teamă să nu pară naivi. În Europa de Est, comuniştii reformişti şi suporterii lor evitau şi ei acest limbaj – în cazul lor, fiindcă termenii erau compromişi şi demonetizaţi de retorica oficială.

Dar după jumătatea deceniului al optulea au început să se răspândească în tot spectrul politic occidental discursurile şi scrierile care invocau fără preget „drepturile omului" şi „libertăţile personale". Cum remarca un observator italian în 1977, stânga discuta deschis, „fără mistificare sau demagogie", ideea şi idealul libertăţii „depline" pentru prima oară după război[5]. Acest fenomen nu s-a reflectat imediat în politică: în cea mai mare parte a anilor '80, partidele muncitoreşti şi socialiste din Europa de Vest au zăcut neajutorate, recurgând adesea la împrumuturi ilicite din programele adversarilor politici pentru a-şi acoperi goliciunea. Dar vocabularul drepturilor şi libertăţilor le-a oferit savanţilor şi intelectualilor vest-europeni acces la noul limbaj al opoziţiei politice din Europa de *Est* şi o cale de comunicare cu cealaltă jumătate de continent – la timp, fiindcă schimbarea cu adevărat originală şi semnificativă se întâmpla acum la *est* de Cortina de Fier.

În 1975, comunistul reformist ceh Zdeněk Mlynář redacta o „Scrisoare deschisă către comuniştii şi socialiştii din Europa", destinată în principal eurocomuniştilor, în care cerea ajutor împotriva represiunii disidenţei din Cehoslovacia. Iluziile despre comunismul reformat s-au stins lent. Însă Mlynář se afla deja în minoritate: criticii comunismului din interiorul blocului sovietic priveau stupefiaţi credinţa lui în socialism şi încrederea în simpatizanţii occidentali ai acestuia.

Aceşti critici, care nu se numeau încă „disidenţi" (termen în general neagreat de cei în cauză), se îndepărtaseră de regim şi de limbajul său „socialist". După 1968, acest limbaj, cu volutele lui lemnoase despre „pace", „egalitate" şi „bunăvoinţă frăţească", suna strident de fals – îndeosebi pentru activiştii anilor '60 care îl luaseră cândva în serios. Aceştia, în majoritate studenţi, savanţi, jurnalişti, dramaturgi şi scriitori, au fost principalele victime ale represiunii, îndeosebi în Cehoslovacia, unde conducerea partidului, în frunte cu Gustáv Husák („preşedintele uitării") a apreciat în mod just că singura speranţă pentru restabilirea „ordinii" era atenuarea nemulţumirii populare prin îmbunătăţiri tangibile, în paralel cu suprimarea energică a tuturor vocilor critice şi a referinţelor la trecutul recent.

5. Antonino Bruno, *Marxismo e Idealismo Italiano* (1977), pp. 99 100.

Obligaţi la o existenţă subterană – la propriu în cazul Cehoslovaciei, unde mulţi profesori şi scriitori găseau de lucru doar ca fochişti şi cazangii –, opozanţii regimului nu se puteau angaja într-o dezbatere *politică* cu opresorii lor. Abandonând vocabularul marxist şi polemicile revizioniste din deceniile anterioare, ei s-au adaptat la situaţie, abordând deliberat teme „nepolitice". Dintre acestea, graţie Acordurilor de la Helsinki, „drepturile omului" erau, evident, cele mai la îndemână.

Toate Constituţiile din blocul sovietic acordau o atenţie formală drepturilor şi îndatoririlor cetăţeanului; pachetul de drepturi suplimentare şi destul de precise asupra cărora se căzuse de acord la Helsinki le-a furnizat astfel criticilor din interior ai comunismului o şansă strategică. După cum nota istoricul ceh Petr Pithart, ideea nu era să ceri drepturi ca şi cum acestea n-ar fi existat – o invitaţie certă la continuarea represiunii –, ci să le soliciţi pe cele recunoscute deja de regim şi înscrise în lege, ceea ce conferea opoziţiei un aer moderat, aproape conservator, obligând totodată partidul la defensivă.

A lua în serios litera legii „socialiste" era mai mult decât o simplă tactică sau un instrument de discreditare a guvernanţilor comunişti. În societăţi închise, unde totul era de natură politică – astfel încât politica propriu-zisă era exclusă –, „drepturile" ofereau o portiţă de ieşire, o primă breşă în cortina de pesimism care învăluia Europa de Est în „tăcuţii ani '70", un sfârşit al monopolului regimului asupra limbajului-ca-putere. Mai mult, prin însăşi natura lor, drepturile constituţionale dovedesc oficial existenţa persoanelor ca atare: persoane care au pretenţii unele de la altele şi fiecare de la comunitate. Ele descriu un spaţiu între individul lipsit de apărare şi statul atotputernic.

Aşa cum recunoştea tânărul teoretician maghiar Miklós Haraszti, mişcarea pentru „drepturile omului" echivala cu afirmaţia că rectificarea defectelor comunismului consta nu într-un comunism mai bun, ci în constituirea – or reconstituirea – societăţii civile (adică „burgheze"). Ironia conţinută în deturnarea programului marxist şi înlocuirea statului socialist cu societatea burgheză nu le-a scăpat intelectualilor din Praga sau Budapesta. Dar, aşa cum explica Mihály Vajda, colegul lui Haraszti, supremaţia burgheziei era clar preferabilă „insuportabilei experienţe istorice a tiraniei cetăţeanului" prin care trecea ţara lor.

Efortul de reconstituire a societăţii civile – o formulare nebuloasă, ce descria un obiectiv incert, dar unanim îmbrăţişat de opoziţia intelectuală din Europa de Est începând de la mijlocul anilor '70 – demonstra că, după 1968, disidenţii au înţeles că reforma partidului-stat era imposibilă. Puţini se aşteptau ca Husák sau Honecker (şi cu atât mai puţin sovieticii înşişi) să admită logica „drepturilor" şi să ia în serios litera propriei Constituţii. Discuţia teoretică despre drepturi avea exact scopul de a ilustra absenţa lor în practică, reamintindu-le observatorilor de acasă şi de peste hotare cât de puţin libere erau, de fapt, aceste societăţi. În loc să înfrunte autorităţile comuniste, noua opoziţie vorbea în mod deliberat pe deasupra lor.

Pentru disidenţi ca Haraszti sau polonezul Adam Michnik, al cărui eseu *Un nou evoluţionism* (1976) conţine strategia opoziţiei poloneze din anii următori, aceasta însemna o despărţire radicală de aderenţa lor energică din tinereţe la marxism şi priorităţile sale socioeconomice. Pentru cei care, asemenea lui Václav Havel, nu fuseseră niciodată implicaţi în polemici marxiste, tranziţia a fost mult mai uşoară. Fiu

al unui prosper om de afaceri praghez a cărui familie fusese expropriată de guvernul comunist după 1948, Havel nu manifesta entuziasmul revoluţionar tineresc al contemporanilor săi angajaţi şi nici nu jucase un rol foarte activ în eforturile lor reformiste înainte de 1968. Relaţiile lui Havel cu autorităţile comuniste fuseseră dintotdeauna antagonice, în mare parte datorită originilor sale burgheze, dar niciodată de natură politică.

De-a lungul anilor '70 şi '80, fiind hărţuit, arestat şi în cele din urmă condamnat la închisoare pentru activităţile sale, el a devenit o figură eminamente politică. Însă „mesajul" său a rămas consecvent apolitic. Ideea, insista el, nu era să polemizezi cu cei aflaţi la putere. Nici măcar nu consta în primul rând în a *spune* adevărul, deşi acest lucru era important într-un regim bazat pe minciună. Singurul lucru care avea sens în condiţiile vremii, scria el, era să „trăieşti în adevăr". Restul era doar un compromis. „Simplul act de a forma o grupare politică te forţează să intri într-un joc de putere, în loc să acorzi prioritate adevărului".

Cum explica Havel într-un eseu din 1984 despre ţelurile şi tacticile fragilei opoziţii intelectuale din Cehoslovacia, obiectivul trebuia să fie acţiunea autonomă, indiferent de restricţiile pe care regimul încerca să ţi le impună: să trăieşti *ca şi cum* ai fi cu adevărat liber. Pentru cei mai mulţi oameni era un precept greu de urmat, după cum recunoştea el însuşi: „Aceste metode sunt probabil nepractice în ziua de azi şi greu de aplicat în viaţa de zi cu zi. Cu toate acestea, nu cunosc o alternativă mai bună".

Poziţia lui Havel avea precedente chiar în istoria recentă. Ludvík Vaculík, adresându-se celui de-al IV-lea Congres al Uniunii Scriitorilor din Cehoslovacia în iunie 1967, le recomanda colegilor săi o strategie *„ca şi cum"* similară. Ar trebui, spunea el, „să ne purtăm ca şi cum am fi cetăţeni... să ţinem discursuri ca şi cum am fi adulţi, independenţi din punct de vedere legal". În atmosfera optimistă a anilor '60, Vaculík putea spera încă la toleranţă şi flexibilitate din partea celor aflaţi la putere. Când Michnik şi Havel au invocat argumente similare, circumstanţele se schimbaseră. Ideea nu mai era să dai sfaturi guvernului despre cum ar trebui să guverneze, ci să sugerezi naţiunii – prin propriul exemplu – cum ar putea să trăiască.

În circumstanţele anilor '60, ideea că nişte intelectuali est-europeni puteau „sugera naţiunii" cum ar trebui să se comporte poate părea puţin prea ambiţioasă: cei mai mulţi intelectuali nu erau în măsură să sugereze ceva nici măcar unul altuia, cu atât mai puţin celorlalţi concetăţeni. Inteligenţia din Ungaria şi Polonia îndeosebi era în mare parte străină de condiţiile şi starea de spirit din centrele industriale şi complet ruptă de ţărănime. Ba chiar se poate spune că, mulţumită comunismului (un sistem politic care, conform disidenţilor maghiari Iván Szelényi şi György Konrád, „le-a deschis intelectualilor drumul spre puterea de clasă"), vechea distincţie dintre „inteligenţie" şi „popor" specifică Europei Centrale (mai valabilă în societăţi aristocratice precum Ungaria şi Polonia decât în cele plebee precum Cehoslovacia, însă instituită şi acolo în mod artificial după 1948) reapăruse într-o formă acută.

Primii care au eliminat-o au fost polonezii. În 1976, grevele de protest împotriva creşterii preţurilor la alimente au determinat regimul să riposteze în forţă, agresând şi arestând muncitori în oraşele industriale Ursus şi Radom. În replică, trecând deliberat peste indiferenţa reciprocă manifestată cu câţiva ani mai devreme de protestele

muncitorilor şi intelectualilor, Jacek Kuroń şi câţiva colegi au anunţat în septembrie 1976 formarea KOR (acronim pentru Comitetul pentru Apărarea Muncitorilor – Komitet Obrony Robotników). Obiectivul KOR şi al Comitetului pentru Apărarea Drepturilor Omului şi Drepturilor Civile (Ruch Obrony Praw Czlowieka i Obywatela – ROPCiO), format câteva luni mai târziu, era de a face cunoscută violarea libertăţilor civile ale muncitorilor, de a le asigura asistenţă juridică şi de a forma un front comun. Trei ani mai târziu, în decembrie 1979, intelectualii din conducerea KOR (evrei, catolici, foşti comunişti sau necomunişti) aveau să formuleze şi să publice o „Cartă a Drepturilor Muncitorilor".

Crearea – sau mai degrabă afirmarea – unei sfere civile autonome în Polonia a pornit aşadar de la conflictul social. În Cehoslovacia, în circumstanţe politice şi mai puţin promiţătoare, ea s-a născut dintr-o împrejurare juridică favorabilă. În ianuarie 1977, un grup de cetăţeni cehoslovaci au semnat un document (publicat iniţial sub formă de manifest într-un ziar vest-german) ce critica guvernul pentru nerespectarea drepturilor omului cuprinse în Constituţia cehoslovacă, în Actul Final al Acordurilor de la Helsinki din 1975 şi în Acordurile Naţiunilor Unite asupra drepturilor politice, civile, economice şi culturale (Praga semnase toate aceste acorduri; Decretul 120 de la Helsinki fusese chiar încorporat în mod formal în Codul Civil ceh[6]).

Semnatarii acestui document (cunoscut sub numele de Carta 77) se defineau drept o „asociaţie neoficială şi deschisă de persoane [...] unite de dorinţa de a face tot posibilul, la nivel individual şi colectiv, pentru respectarea drepturilor omului şi drepturilor civile în ţara noastră şi în întreaga lume". Ei au avut grijă să evidenţieze faptul că asociaţia Carta 77 nu era o organizaţie, nu avea statut sau organe permanente şi „nu forma baza nici unei activităţi politice de opoziţie" – precizare menită să plaseze activitatea ei în limitele legii cehoslovace.

Carta 77 era opera unei reţele minuscule de indivizi curajoşi care nu reprezentau pe nimeni altcineva decât pe ei înşişi: documentul original a fost semnat de 243 de oameni, căror li s-au alăturat în decursul deceniului următor doar alţi 1.621 (dintr-o populaţie de 15 milioane). Primii purtători de cuvânt ai Cartei au fost Havel, Jiří Hájek (fost ministru de Externe sub Dubček) şi bătrânul Jan Patočka, filosoful de frunte al Cehoslovaciei – cu toţii intelectuali izolaţi, fără vizibilitate publică sau influenţă, lucru care nu a împiedicat autorităţile să reacţioneze cu furie faţă de manifestul lor, „o scriere cu caracter antistatal, antisocialist, demagogic şi abuziv". Diferiţii semnatari erau descrişi – într-un limbaj calchiat după procesele-spectacol ale anilor '50 – drept „trădători şi renegaţi": „un lacheu şi agent al imperialismului", „un politician falit" şi „un aventurier internaţional". Împotriva lor au fost dezlănţuite represalii şi acte de intimidare: pierderea locurilor de muncă, imposibilitatea şcolarizării pentru copiii lor, suspendarea permiselor de conducere, exilul forţat şi retragerea cetăţeniei, detenţia, procesul şi încarcerarea.

Tratamentul dur suferit de semnatarii Cartei 77 şi persecuţiile răzbunătoare lansate de guvernul cehoslovac împotriva unei noi generaţii de tineri muzicieni (în special a

6. Ca o curiozitate, decizia guvernului cehoslovac din 1976 de a ratifica Acordurile ONU cu privire la drepturile omului a fost cea care a făcut – prin întrunirea numărului necesar de 35 de state – ca acestea să capete putere de lege internaţională.

formaţiei rock The Plastic People of the Universe) au determinat formarea, în aprilie 1978, a unui grup de sprijin, Comitetul pentru Apărarea celor Persecutaţi pe Nedrept (Výbor na Obranu Nespravedlivě Stíhaných – VONS), cu obiective similare celor ale KOR. Drept răspuns, regimul de la Praga a arestat şase figuri marcante din VONS, printre care şi pe Havel, pe care le-a judecat anul următor pentru activităţi subversive. În octombrie 1979, ei au fost condamnaţi la închisoare, primind sentinţe de până la cinci ani.

După 1968, toate regimurile comuniste (cu excepţia celui din România) adoptaseră în practică modelul Ungariei lui Kádár. Nici măcar nu se mai prefăceau că încearcă să obţină loialitatea autentică a supuşilor lor; cereau numai ca oamenii să adopte simbolurile exterioare ale obedienţei publice. Unul dintre obiectivele Cartei şi ale VONS (sau KOR) era să depăşească indiferenţa cinică a concetăţenilor lor faţă de treburile publice. Havel sublinia că guvernele trebuie private de satisfacţia de a-i vedea pe oameni umilindu-se fără rost, numai pentru a trece neobservaţi. Altfel, scria el, regimul se poate bizui pe un „avanpost în fiecare cetăţean" – temă ilustrată (în eseul său clasic *Puterea celor fără de putere*) prin exemplul zarzavagiului care agaţă cu sfinţenie în vitrina prăvăliei pancarta cu îndemnul „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!".

Nu toate preocupările inteligheţiei disidente erau eficiente în lupta cu teama şi apatia publică. Printre cele de succes se află catastrofa ecologică deja menţionată în capitolul XV. În Slovacia, conform propriilor statistici ale regimului din 1982, 45% din cele 3.500 de mile ale cursurilor râurilor erau poluate „periculos". Cea mai mare parte (patru cincimi) din apa freatică din estul ţării nu era bună pentru consumul uman. Această situaţie se datora în mare parte utilizării abuzive a îngrăşămintelor în fermele colective din zonă, care au dus la otrăvirea solului şi la recolte compromise asemănătoare cu cele din zonele cu cernoziom din URSS.

La începutul anilor '80, din cauza utilizării cărbunelui (ieftin) brun în industrie şi pentru producţia de energie, Boemia de Nord era cea mai poluată regiune din Europa. Din cele 73,5 de miliarde de kWh de energie electrică generată în zonă, 64 de miliarde proveneau din termocentrale care ardeau acest cărbune cu conţinut ridicat de sulf. Drept urmare, în 1983, aproape 35% din pădurile Cehiei erau distruse sau grav afectate, iar o treime din cursurile de apă erau prea poluate chiar şi pentru uzul industrial. La Praga, guvernul a fost forţat să creeze un spital special pentru tulburările respiratorii la copii. În povestirea *O conspiraţie de Crăciun*, Ivan Klíma descrie o plimbare pe străzile capitalei cehe: „Ceaţa rece şi neagră mirosea a fum, sulf şi irascibilitate".

În socialism, poluatorul era statul. Însă cea care suferea era societatea, astfel încât poluarea era un subiect ce interesa pe toată lumea. El avea şi o tentă politică implicită: motivul pentru care protejarea mediului era atât de dificilă era acela că nimeni nu încerca să ia măsuri preventive. Numai nişte sancţiuni oficiale eficiente şi consecvent aplicate ar fi putut ameliora situaţia, însă acestea trebuiau să vină de la aceeaşi autoritate care încuraja dezastrul. Orice director de fabrică sau fermă care ar fi făcut imprudenţa să rişte nerealizarea „sarcinilor" aplicând din proprie iniţiativă măsuri împotriva poluării avea de înfruntat consecinţe serioase. După cum puteau constata tot

mai mulţi oameni, sistemul economic comunist era dăunător mediului prin însăşi natura lui[7].

Scriitorii şi oamenii de ştiinţă erau, pe bună dreptate, îngrijoraţi de cenzură. Obstacolele ce stăteau în calea publicaţiilor sau reprezentaţiilor artistice variau considerabil de la o ţară comunistă la alta. În Cehoslovacia, autorităţile practicau din 1969 o cenzură făţişă: pe lângă faptul că mii de oameni erau împiedicaţi să publice sau să apară în public, numeroase teme, persoane sau evenimente nici măcar nu puteau fi menţionate. În Polonia, Biserica Catolică crease prin instituţiile şi publicaţiile sale un spaţiu semiprotejat în care se putea exercita, dar numai cu prudenţă, un oarecare grad de libertate literară şi intelectuală.

Aici, ca şi în Ungaria, problema era adesea *autocenzura*. Pentru a-şi asigura accesul la public, intelectualii, artiştii sau cercetătorii erau tentaţi să-şi adapteze creaţiile, să ajusteze sau să elimine un argument, anticipând eventualele obiecţii oficiale. În aceste societăţi în care cultura şi artele erau la mare preţ, un astfel de compromis avea beneficii profesionale şi chiar materiale deloc de neglijat; dar şi un considerabil cost moral din punctul de vedere al respectului de sine. Aşa cum scrisese Heine cu 150 de ani mai înainte, în termeni pe care mulţi intelectuali est-europeni i-ar fi recunoscut imediat, „aceşti călăi ai gândirii ne transformă în criminali. Căci autorul... comite adesea un infanticid: terorizat de mintea cenzorului, el ucide vlăstarul propriei gândiri".

Acesta era doar un tip de complicitate parţială. Altul era tăcerea – emigrarea interioară a lui „Ketman" din *Gândirea captivă* de Czesław Miłosz. Însă cei care vorbeau liber, diseminându-şi operele prin copii ilegale făcute la indigo, se confruntau cu perspectiva sumbră a unei invizibilităţi aproape totale, ideile şi arta lor fiind restrânse la un cerc minuscul şi închis – simţind, în cel mai bun caz, aşa cum remarca cu acreală un intelectual ceh, satisfacţia onanistă de a publica în samizdat pentru aceiaşi 2.000 de intelectuali care fac la rândul lor acelaşi lucru.

Pe deasupra, curajul nu reprezenta, în sine, o garanţie a calităţii. Aerul nonconformist, opoziţionist şi adesea periculos al scrierilor ilegale le conferea acestora (îndeosebi în ochii admiratorilor lor occidentali) o aură romanţioasă şi o semnificaţie uneori exagerată. Pe mormanul de compost în descompunere al blocului sovietic puteau, într-adevăr, să se dezvolte şi să înflorească idei originale şi radicale, scrierile lui Havel şi Michnik fiind cele mai bune exemple – şi în nici un caz singurele – de *Fleurs du mal* ale comunismului[8]. Însă, pentru atâţia alţii, interdicţia publicării nu era sinonimă cu

7. Mişcarea ecologică avea şi ea disidenţi interni. Scriitorul slovac Milan Šimečka îşi avertiza colegii (printre care şi pe Havel) să nu subestimeze beneficiile modernităţii: „Sunt de părere că poluarea ce însoţeşte prosperitatea industrială este mai bună decât haosul şi brutalitatea care macină acele societăţi în care oamenii nu sunt capabili să-şi satisfacă nevoile elementare". Milan Šimečka, „A World With Utopias or Without Them", *Cross-Currents*, nr. 3 (1984), p. 26.

8. Iugoslavia este excepţia care confirmă regula: „Întrucât o cultură oficială nu a fost întemeiată nicicând în Iugoslavia (ceea ce nu împiedica existenţa unor figuri oficiale în viaţa culturală), nici opusul firesc al acesteia nu putea exista – o cultură subterană, alternativă sau paralelă, asemenea celor atât de iubite în alte ţări socialiste". Dubravka Ugrešić, *The Culture of Lies* (1998), p. 37.

calitatea. Nu există o „muză a cenzurii" (George Steiner). Numai fiindcă regimului nu i-a plăcut de tine nu înseamnă neapărat că aveai talent.

Aşa se face că reputaţia unor faimoşi intelectuali de opoziţie s-a ofilit când a fost expusă pe piaţa liberă a ideilor. Maghiarul György Konrád, ale cărui eseuri complezente despre „Antipolitică" au fost atât de admirate în anii '80, este doar unul dintre numeroşii scriitori căzuţi în uitare după 1989. Alţii, cum ar fi romanciera est-germană Christa Wolf, au înţeles bine că tocmai greutăţile existenţei de scriitor sub comunism erau cele care le ofereau atât material literar, cât şi o anumită energie (şi statut public). Din acest motiv, mulţi intelectuali din societăţile comuniste au preferat să renunţe la ocaziile de emigraţie şi exil: mai bine să fii persecutat, dar important, decât liber şi irelevant.

Teama de irelevanţă mai alimenta o consideraţie în acei ani, şi anume dorinţa unei „reîntoarceri" urgente în Europa. Ca şi cenzura, aceasta era o preocupare exclusiv intelectuală – mai exact, era apanajul scriitorilor din provinciile vestice ale fostului Imperiu Habsburgic, unde înapoierea şi subdezvoltarea impuse de canonul sovietic au fost resimţite cel mai dureros. Ilustrul purtător de cuvânt al acestui sentiment a fost romancierul şi scenaristul ceh Milan Kundera, exilat la Paris, pentru care tragedia Europei *Centrale* (un termen geografic readus în actualitate special pentru a ilustra argumentul lui Kundera) era siluirea de către o dictatură străină, de sorginte asiatică.

Kundera nu era prea apreciat în propria ţară, unde exilul şi succesul său îi călcau pe nervi pe acei confraţi care renunţaseră (conform propriilor mărturii) la ambele. Însă mulţi aprobau teoria lui, mai ales în măsura în care îi viza pe cititorii occidentali, acuzaţi de neglijarea şi ignorarea „celuilalt" Vest, aflat la răsărit de ei – temă deja schiţată în anii '50 de Miłosz, care remarcase faptul că, „într-o ipotetică antologie a poeziei poloneze postbelice, un capitol întreg ar trebui dedicat ironiei şi chiar deriziunii la adresa intelectualilor occidentali şi în special francezi".

Pentru Kundera, care era sceptic faţă de iniţiative civice precum Carta 77, starea cehilor sub comunism era doar un apendice al problemei mai vechi a identităţii naţionale şi destinului lor în inima Europei, unde naţiunile şi popoarele mici au fost supuse dintotdeauna riscului dispariţiei. Rostul opoziţiei intelectuale din ţară şi de peste hotare, credea el, era de a aduce *această* preocupare în atenţia opiniei internaţionale, şi nu de a pierde timpul încercând să transforme imperiul „bizantin" al Moscovei. Mai mult, Europa Centrală era „destinul Vestului, într-o formă concentrată". Havel era de aceeaşi părere: comunismul era oglinda întunecată pe care istoria o punea în faţa Occidentului.

Polonezii (cum ar fi Michnik) nu foloseau termenul „Europa Centrală" şi nu vorbeau atât de mult despre „întoarcerea în Europa" – în parte pentru că, spre deosebire de cehi, aveau posibilitatea de a urmări obiective mai apropiate, tangibile. Ceea ce nu înseamnă că polonezii şi ceilalţi nu visau că într-o bună zi vor fi părtaşi la beneficiile aduse de noua Comunitate Europeană, dând mitul ratat al socialismului pe fabula de succes despre „Europa". Dar, aşa cum vom vedea, ei aveau priorităţi mai arzătoare.

Est-germanii aveau şi ei preocupările lor. Unul dintre paradoxurile *Ostpolitik*, aşa cum era ea practicată de Brandt şi de succesorii lui, era faptul că, transferând mari

cantităţi de valută forte spre Germania de Est şi copleşind RDG cu aprecierea, atenţia şi sprijinul lor, oficialii vest-germani anulau involuntar orice şansă de schimbare internă, inclusiv reforma economiei industriale a Germaniei de Est, poluantă şi depăşită. „Construind punţi", înfrăţind oraşe, prezentându-şi omagiile şi distanţându-se de criticile Occidentului la adresa regimurilor din blocul estic, oamenii de stat de la Bonn au insuflat conducerii RDG o falsă impresie de stabilitate şi securitate.

Mai mult, „răscumpărând" oponenţii şi deţinuţii politici, Germania de Vest a privat opoziţia est-germană de unii dintre cei mai cunoscuţi protestatari ai săi. Nici o altă societate comunistă nu avea un *doppelgänger* vestic cu aceeaşi limbă. Tentaţia de a părăsi ţara a fost astfel întotdeauna prezentă, iar „dreptul la libera circulaţie" se afla de obicei pe primul loc pe lista drepturilor de care se ocupau scriitorii şi artiştii din RDG. Dar mulţi critici „interni" ai regimului est-german nu şi-au abandonat nici ţara, nici vechile convingeri. La sfârşitul anilor '70, RDG era singura ţară comunistă care se putea lăuda cu o opoziţie *marxistă* neoficială, care activa chiar în cadrul partidului. Cei mai cunoscuţi disidenţi atacau autoritatea comunistă de pe poziţii *de stânga* – de aceea erau deopotrivă inaudibili şi irelevanţi în restul Europei de Est, după cum observa caustic scriitorul ceh Jiří Pelikán.

Astfel, Rudolf Bahro, care în 1979 a fost deportat în Vest după ani de persecuţie, era cunoscut îndeosebi pentru eseul său intitulat *Alternativa*, o critică explicit marxistă a „socialismului real existent". Robert Havemann, un comunist mai vârstnic care a fost pus sub acuzare şi amendat pentru că îi luase apărarea cântăreţului de folk Wolf Biermann (exilat în Occident în 1976), a criticat aspru partidul conducător nu pentru încălcarea unor drepturi, ci pentru că îşi trăda propriile idealuri încurajând consumul de masă şi proprietatea privată a bunurilor de consum. Wolfgang Harich, figură proeminentă în cercurile filosofice din RDG şi vechi critic al deviaţionismului „birocratic" al regimului, era la fel de vehement în opoziţia sa faţă de „iluziile consumismului", considerând că reeducarea populaţiei în acest sens cădea în sarcina partidului conducător.

Opoziţia anticomunistă propriu-zisă din RDG tindea să se coaguleze, ca şi în Polonia, în jurul bisericilor – în cazul Germaniei, *Bund der Evangelischen Kirchen*, de confesiune protestantă. Aici, noul limbaj al drepturilor şi libertăţilor era vecin cu cel al credinţei creştine şi (din nou, ca şi în Polonia) era întărit prin asociere cu singura instituţie presocialistă care supravieţuise. Influenţa Bisericii explică şi importanţa acordată problemei „păcii" în cercurile disidente est-germane.

În restul Europei de Est, pacifiştii şi activiştii occidentali pentru dezarmarea nucleară erau priviţi cu o suspiciune considerabilă. În cel mai bun caz, erau consideraţi nişte inocenţi naivi, instrumente oarbe ale manipulării sovietice[9]. Václav Havel, de exemplu, considera mişcarea pacifistă în expansiune de la începutul anilor '80 drept modalitatea perfectă de angajare, deturnare şi *neutralizare* a inteligheţiei occidentale: „pacea", insista el, nu este posibilă în ţări unde statul se află într-un război permanent cu societatea. În condiţiile date, pacea şi dezarmarea însemnau o Europă Occidentală liberă şi independentă şi o Europă de Est sub control sovietic. Era o greşeală ca

9. Şi pe bună dreptate. După cum avea să se afle mai târziu, spionajul sovietic şi est-german se infiltrase adânc în mişcările pacifiste britanică şi vest-germană din acea vreme.

problema „păcii" să fie separată de revendicarea de drepturi şi libertăţi. Sau, aşa cum spunea Adam Michnik, „pericolul unui război poate fi redus numai prin respectarea deplină a drepturilor omului".

În Germania de Est însă, mişcarea pentru pace a avut o rezonanţă profundă. Aceasta se datora fără îndoială legăturilor cu Germania de Vest. Dar mai exista o explicaţie: RDG – un stat apărut accidental, fără istorie sau identitate – putea pretinde cu oarecare credibilitate că adevărata sa *raison d'être* era pacea sau măcar „coexistenţa paşnică". Dar RDG era şi cel mai militarizat şi militarist dintre statele socialiste: începând cu 1977, în şcolile est-germane fuseseră introduse „Studiile militare", iar Mişcarea Tinerilor (de stat) avea un caracter paramilitar, neobişnuit chiar şi după standardele sovietice. Tensiunea rezultată din acest evident paradox şi-a găsit debuşeul într-o mişcare de opoziţie axată pe problema păcii şi a dezarmării.

Regimul est-german introdusese în 1962 serviciul militar obligatoriu de 18 luni pentru toţi bărbaţii cu vârste cuprinse între 18 şi 50 de ani. Însă, doi ani mai târziu, îi adăugase o portiţă de scăpare: cei care doreau să fie scutiţi de serviciul militar pe criterii morale trebuiau să intre în *Bausoldaten*, o unitate alternativă de muncă. Deşi apartenenţa la aceasta se putea dovedi un handicap în viaţa civilă de mai târziu, simpla sa existenţă însemna că RDG admitea prezenţa şi legitimitatea obiecţiei de conştiinţă. Miile de est-germani care trecuseră prin *Bausoldaten* până în anul 1980 reprezentau o substanţială reţea potenţială pentru activiştii pacifişti.

Aşa se face că, atunci când pastorii luterani au început să le ofere sprijin şi protecţie primilor activişti pentru pace în 1980, ei nu riscau dezaprobarea statului. Mişcarea pacifistă în formare s-a extins apoi de la biserici la universităţi, ducând în mod inevitabil nu numai la apeluri pentru dezarmare, ci şi la revendicarea dreptului de a le exprima fără oprelişti. Pe această cale ocolită, oponenţii est-germani au găsit în sfârşit un mod de a comunica (şi de a se sincroniza) cu opoziţia din restul blocului comunist.

Românii nu au avut parte de un asemenea noroc. Apariţia Cartei 77 a incitat o curajoasă scrisoare de sprijin din partea scriitorului Paul Goma şi a altor şapte intelectuali români, care au fost cu toţii reduşi prompt la tăcere. În rest, România a rămas la fel de mută cum fusese timp de trei decenii. Goma a fost alungat în exil şi nimeni nu i-a luat locul. Occidentul purta o parte de responsabilitate pentru toate acestea: chiar dacă ar fi apărut o Cartă 77 românească sau o versiune locală a *Solidarităţii* poloneze (vezi capitolul XIX), era puţin probabil ca aceasta să primească un sprijin semnificativ din partea Occidentului. Nici un preşedinte american nu i-a cerut vreodată dictatorului Nicolae Ceauşescu „să lase România să fie România".

Până şi Uniunea Sovietică le lăsa anumitor intelectuali o oarecare libertate de acţiune – mai ales oamenilor de ştiinţă, care formaseră întotdeauna o categorie privilegiată. Biologul Jores Medvedev (a cărui demascare a lui Lîsenko din anii '60 circula de mult în samizdat) a fost mai întâi hărţuit; apoi i s-a retras cetăţenia, el stabilindu-se în 1973 în Marea Britanie. Însă Andrei Saharov, cel mai cunoscut specialist sovietic în fizică atomică şi vechi critic al regimului, a rămas în libertate – până când opoziţia sa publică faţă de invazia din Afganistan din 1979 a făcut ca prezenţa lui să devină de netolerat. Saharov era prea incomod pentru a fi ignorat (el

primise Premiul Nobel pentru Pace în 1975), dar prea important pentru a fi expulzat. Împreună cu soţia sa, Elena Bonner, el a fost condamnat la exil (intern) în oraşul închis Gorki.

Saharov a susţinut dintotdeauna că el nu urmărea răsturnarea regimului, ci cerea doar ca Uniunea Sovietică să-şi asume responsabilitatea pentru tarele sale şi pentru persecuţiile la care îşi supunea criticii – poziţie care îl plasa undeva între o generaţie mai veche de comunişti reformişti şi noii disidenţi din Europa Centrală. Alţi disidenţi, mai puţin proeminenţi şi declarat antisovietici, au suferit un tratament mult mai aspru. Poeta Natalia Gorbanevskaia a stat trei ani într-un spital psihiatric de detenţie, diagnosticată, ca alte sute de oponenţi, cu „schizofrenie latentă". Vladimir Bukovski, cel mai cunoscut dintre tinerii radicali, a petrecut 12 ani în închisori, lagăre de muncă şi secţii psihiatrice sovietice înainte ca protestele internaţionale faţă de tratamentul la care era supus să ducă la eliberarea sa, în 1976, în schimbul lui Luis Corvalán, un comunist chilian.

Cu excepţia unor astfel de proteste ocazionale faţă de soarta anumitor disidenţi şi a unei campanii concertate pentru dreptul la emigraţie al evreilor sovietici, Occidentul a acordat extrem de puţină atenţie treburilor *interne* ale Uniunii Sovietice – mult mai puţină decât acorda la începutul anilor '80, de exemplu, opoziţiei interne din Polonia sau chiar din Cehoslovacia. Uniunea Sovietică s-a retras din Asociaţia Mondială de Psihiatrie abia în 1983, după ce aceasta – cu o ruşinoasă întârziere – a început să-i critice abuzurile.

Dar, cu sau fără sprijin extern, majoritatea covârşitoare a inteligenţiei sovietice nu a urmat niciodată exemplul pe care îl dădea, oricât de timid, restul Europei de Est. Deşi nimeni nu o amintea, frica indusă de teroarea stalinistă atârna ca un giulgiu peste peisajul moral chiar şi după trei decenii de la moartea lui Stalin, şi toţi criticii, cu excepţia celor mai direcţi şi curajoşi, au avut grijă să se manifeste în limitele limbajului şi temelor sovietice. Ei presupuneau, şi nu se înşelau foarte mult, că Uniunea Sovietică mai avea de trăit. Andrei Amalrik, al cărui eseu intitulat *Va supravieţui Uniunea Sovietică până în 1984 ?* a apărut în Occident în 1970 şi a fost republicat în ediţie adăugită zece ani mai târziu, era un scriitor profetic, dar atipic. Spre deosebire de regimurile-marionetă pe care le instalase la graniţe, în 1983 Uniunea Sovietică exista de mai mult timp decât majoritatea cetăţenilor săi şi părea de nezdruncinat.

Opoziţia intelectuală din Europa Centrală nu a avut un impact imediat. Acest lucru n-a surprins pe nimeni : noul realism al disidenţilor din epoca anilor '70 includea nu numai o înţelegere corectă a eşecului socialismului, ci şi o evaluare lucidă a realităţilor puterii. În plus, poporului nu i se putea cere imposibilul : în *Eseu despre bravură*, scriitorul cehoslovac Ludvík Vaculík argumenta convingător că nu poate avea pretenţii exagerate de la oamenii obişnuiţi, care abia luptau cu viaţa de zi cu zi. Majoritatea populaţiei îşi ducea existenţa într-un fel de „zonă gri" morală, un spaţiu sufocant, dar lipsit de pericole, unde resemnarea luase locul entuziasmului. Rezistenţa activă şi plină de riscuri era greu de justificat deoarece (din nou : pentru majoritatea oamenilor obişnuiţi) nu părea necesară. Nu te puteai aştepta decât la „fapte neeroice, realiste".

Discursul intelectualilor se adresa mai mult celorlalţi intelectuali decât întregii comunităţi : în unele cazuri, ei îşi rectificau implicit poziţiile entuziaste din trecut. Mai mult, ei erau urmaşii (în unele cazuri, copiii) clasei conducătoare din prima generaţie a puterii socialiste - iar educaţia şi privilegiile s-au transmis destul de eficient de-a lungul generaţiilor, îndeosebi în Polonia şi Ungaria. Prin urmare, nu erau întotdeauna îndrăgiţi de restul populaţiei. Ca şi în trecut (când cuvântaseră *pentru* regimurile cărora acum li se opuneau), ei formau o minoritate minusculă în rândul populaţiei şi se reprezentau doar pe ei înşişi.

Astfel, când György Konrád scria cu emfază că „nici o persoană care gândeşte n-ar trebui să urmărească alungarea altora din poziţii de putere politică doar pentru a şi le însuşi", el nu făcea decât să recunoască un adevăr simplu : nici o „persoană care gândea" nu avea posibilitatea, acolo şi atunci, să facă acest lucru. Pe aceeaşi înţelegere a sumbrelor realităţi se baza insistenţa opoziţiei asupra nonviolenţei – nu numai în Cehoslovacia, unde pasivitatea faţă de autoritate avea o istorie îndelungată, sau în RDG, unde Biserica Luterană era tot mai influentă în rândurile opoziţiei, dar chiar şi în Polonia, unde, pentru Michnik şi alţi opozanţi, ea funcţiona ca o frână atât pragmatică, dar şi etică împotriva unor „aventuri" periculoase şi fără sens.

Realizările noii opoziţii erau de altă natură. În Est, ca şi în Vest, anii '70 şi '80 au reprezentat o eră a cinismului. Energia anilor '60 se risipise, idealurile politice îşi pierduseră credibilitatea morală, iar angajamentul în folosul interesului public cedase locul calculelor ce vizau avantajul personal. Lansând o conversaţie despre drepturi, atrăgând atenţia asupra conceptului confuz de „societate civilă", vorbind neobosit despre tăcerile din prezentul şi trecutul Europei Centrale – predicând cu neruşinare, ca să spunem aşa –, Havel şi ceilalţi disidenţi construiau un fel de spaţiu public „virtual" în locul celui distrus de comunism.

Un lucru despre care intelectualii disidenţi *nu* vorbeau foarte mult era economia. Iar asta tot din realism. Încă de pe vremea lui Stalin, creşterea economică – mai exact, industrială – constituise atât ţelul socialismului, cât şi principalul său criteriu de evaluare a succesului. După cum am văzut în capitolul XIII, mecanismele economice erau principala preocupare a unei generaţii anterioare de intelectuali reformişti : ei i-au întors regimului comunist propriile obsesii, conform ipotezei – împărtăşită deopotrivă de marxişti şi mulţi nemarxişti – că obiectul politicii este, în ultimă instanţă, economia. În cursul deceniului revizioniste dintre 1956 şi 1968, discuţia critică ambalată sub forma sugerării unei reforme economice fusese manifestarea cea mai apropiată de o opoziţie reală.

Însă, la mijlocul anilor '70, orice observator avizat al blocului sovietic nu mai putea lua în serios posibilitatea reformei economice din interior – şi nu doar pentru că, după decenii de abuzuri grosolane, limbajul economiei marxiste încetase să mai funcţioneze. Începând cu anul 1973, economiile est-europene au rămas mult în urmă, chiar şi în comparaţie cu ratele de creştere reduse din vestul Europei. Cu excepţia unui scurt reviriment al veniturilor Uniunii Sovietice datorat creşterii preţului petrolului, inflaţia din anii '70 şi globalizarea comerţului şi serviciilor în anii '80 au creat economiilor din blocul sovietic un handicap insurmontabil. Dacă în 1963 volumul

comerţului exterior al ţărilor CAER reprezenta 12% din totalul mondial, în 1979 el ajunsese la 9% şi se afla în scădere rapidă[10].

Ţările din blocul sovietic nu puteau concura calitativ cu economiile industriale din Occident; cu excepţia Uniunii Sovietice, ele nu aveau nici o sursă stabilă de materii prime pe care să le vândă în Vest, astfel că nu puteau concura nici măcar cu ţările subdezvoltate. Sistemul închis al CAER împiedica participarea la noile reţele comerciale ale Europei Occidentale şi la GATT şi, în orice caz, statele comuniste nu-şi puteau adapta economiile la nivelurile preţurilor de pe piaţa mondială fără a risca revolta consumatorilor interni (aşa cum s-a întâmplat în 1976 în Polonia).

Defectul ce paraliza economiile comuniste era ineficienţa generalizată indusă de ideologie. Insistând până la absurd asupra producţiei industriale brute pentru „construcţia socialismului", blocul sovietic a ratat trecerea de la producţia extensivă la cea intensivă şi rentabilă care a transformat economiile occidentale în decursul anilor '60 şi '70. El a continuat să se bazeze pe un model mai vechi de activitate economică ce amintea de Detroit ori Ruhr în anii '20 sau de Manchester în secolul al XIX-lea.

Din acest motiv ajunsese Cehoslovacia – o ţară cu resurse de minereu de fier foarte reduse – al treilea exportator (pe cap de locuitor) mondial de oţel în 1981. Până în ultimele sale clipe, RDG a continuat să facă planuri pentru creşterea susţinută a unei industrii grele depăşite. Nici un cumpărător care avea de ales nu dorea să achiziţioneze oţel ceh sau maşini grele est-germane, decât dacă erau vândute la preţuri puternic subvenţionate. Aceste bunuri erau astfel produse şi vândute în pierdere. În acest fel, economiile după model sovietic *scădeau* valoarea: materiile prime pe care le importau sau extrăgeau valorau mai mult decât produsele finite în care erau transformate.

Sistemul economic de tip sovietic şi-a pus amprenta şi pe zonele în care ar fi trebuit să funcţioneze avantajul comparativ. Aşa cum Ungaria era producătorul de autobuze şi camioane desemnat de CAER, tot astfel RDG a primit în anii '80 sarcina de a produce calculatoare. Nu numai că maşinile de calcul produse în Germania de Est erau nefiabile şi depăşite, dar sistemul centralizat era pur şi simplu incapabil să producă destule. În 1989, Germania de Est (cu 16 milioane de locuitori) producea doar a cincizecea parte din numărul de calculatoare fabricate în Austria (unde populaţia *atingea 7,5 milioane), care era, de altfel, un competitor neglijabil pe piaţa internaţională* de tehnică de calcul. „Avantajul comparativ" era în acest caz strict relativ, RDG cheltuind milioane de mărci pentru a produce bunuri pe care nu le dorea nimeni şi care erau disponibile la preţuri mai mici şi la o calitate mai bună pe piaţa mondială.

Responsabile pentru această situaţie erau în mare parte neajunsurile inerente ale planificării centralizate. La sfârşitul anilor '70, Gosplan (Gosudarstvennîi Plan – Planul de Stat), agenţia de planificare economică centralizată a Uniunii Sovietice, avea 40 de departamente pentru diferitele ramuri ale economiei şi 27 de ministere economice separate. Obsesia indicatorilor de plan numerici friza autoparodia: Timothy Garton Ash citează exemplul „Planului economiei populare pentru cartierul Prenzlauer Berg"

10. În decursul anilor '80, Polonia şi Cehoslovacia au ajuns la o creştere economică negativă – economiile lor practic s-au micşorat. Economia Uniunii Sovietice se aflase probabil în scădere din 1979.

(din Berlinul de Est), care stipula că „Fondul de carte al bibliotecilor va creşte de la 350.000 la 450.000 de volume. Împrumuturile de carte vor creşte cu 108,2%"[11].

Sistemele de preţuri fixe nu permiteau estimarea costurilor reale, răspunsul la cerere sau adaptarea la resursele disponibile. La orice nivel, administratorilor le era frică să-şi asume riscuri şi să inoveze, temându-se să nu scadă nivelul producţiei pe termen scurt. În orice caz, ei nu aveau nici un motiv s-o facă : oricât de incompetenţi, ei aveau posturile asigurate graţie bine cunoscutei preferinţe a lui Brejnev pentru „stabilitatea cadrelor" (devenită cuvânt de ordine începând cu anul 1971). În schimb, maiştrii şi directorii din fabrici se căzneau să *ascundă* de autorităţi surplusul de materiale şi forţă de muncă. Risipa şi penuria se întreţineau astfel reciproc.

Efectul previzibil al unui astfel de sistem a fost să încurajeze nu doar stagnarea şi ineficienţa, ci şi un ciclu permanent al corupţiei. Unul dintre paradoxurile proiectului socialist e faptul că absenţa proprietăţii tinde să genereze nu mai puţină corupţie, ci mai multă. Puterea, funcţia şi privilegiul nu pot fi cumpărate direct, dar depind de relaţii de patronaj şi clientelism care se potenţează reciproc. Drepturile legale sunt înlocuite de turnătorie, răsplătită după merit cu un post sigur sau o promovare. Pentru a-şi atinge chiar şi obiectivele cele mai modeste şi legitime – tratamente medicale, nevoi materiale, oportunităţi educaţionale –, oamenii sunt nevoiţi să încalce legea într-o varietate de feluri minore, dar corupte.

Ceea ce explică în mare măsură amplificarea cinismului în aceşti ani. Un singur *exemplu spune mult : fabricile de tractoare sau de camioane* nu se mai oboseau să producă suficiente părţi componente pentru că „normele" erau mai uşor de îndeplinit fabricând maşini mari – cu rezultatul că, atunci când aceste maşini mari se defectau, nu existau piese de schimb. Statisticile oficiale publicau doar numărul total de maşini produse într-un sector anume ; nu spuneau câte dintre ele sunt în stare de funcţionare. Muncitorii se conformau.

Contractul social al socialismului este rezumat caustic într-o glumă populară : „Noi ne facem că muncim, ei se fac că ne plătesc". Mulţi muncitori, mai ales cei necalificaţi, erau avantajaţi de acest aranjament care, în schimbul supunerii politice, asigura o pensie şi mai puţină bătaie de cap la locul de muncă. Cum preciza cu umor involuntar *Micul dicţionar politic* oficial din Germania de Est, *„în socialism, contradicţia* capitalistă dintre muncă şi timpul liber dispare".

În jurul anului 1980, singurele sectoare care funcţionau într-o economie comunistă tipică erau industria de apărare puternic tehnologizată şi aşa-zisa „economie secundară" : piaţa neagră a bunurilor şi serviciilor. Importanţa economiei secundare – a cărei existenţă nu putea fi recunoscută oficial – ilustra starea deplorabilă a celei oficiale. Se estimează că, la începutul anilor '80, în Ungaria, numai 84.000 de meşteşugari (operând exclusiv în sectorul privat) satisfăceau aproape 60% din cererea locală de servicii, de la reparaţii de instalaţii tehnico-sanitare la prostituţie.

Adăugaţi producţia particulară a ţăranilor şi resursele publice (cărămizi, sârmă de cupru, tipare) „deturnate" pentru uzul personal de muncitorii din întreprinderi şi se poate vedea cum comunismul de tip sovietic – ca şi capitalismul italian, de altfel –

11. Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity* (New York, 1989), p. 9.

supraviețuia grație unei economii paralele[12]. Relația era simbiotică: statul comunist își susținea monopolul oficial canalizând în sfera privată toate activitățile și nevoile pe care nu le putea nici suprima, nici satisface, în timp ce economia secundară avea nevoie de cea oficială pentru materiale, dar mai ales pentru ineficiența sectorului public, care îi garanta o piață și îi ridica artificial valoarea – și, prin urmare, profiturile.

Stagnarea economică era în sine o palmă pe obrazul comunismului, care se pretindea superior capitalismului. Și, chiar dacă nu stimula opoziția, era în orice caz o sursă de nemulțumire. Pentru majoritatea celor care au trăit în era Brejnev, de la sfârșitul anilor '60 până la începutul anilor '80, viața în comunism nu mai era marcată de teroare sau represiune. Dar era anostă și cenușie. Adulții aveau din ce în ce mai puțini copii, beau mai mult (în acești ani, consumul anual de băuturi alcoolice în URSS pe cap de locuitor a crescut de patru ori) și mureau de tineri. Construcțiile publice în societățile comuniste erau nu doar respingătoare din punct de vedere estetic, dar și prost făcute și neconfortabile, reflectând fidel autoritarismul meschin al sistemului. Un taximetrist din Budapesta îi spunea cândva autorului, arătând spre clădirile înghesuite, reci și murdare care desfigurează periferia orașului: „În astea trăim noi. Blocuri comuniste: vara e foarte cald, iarna, foarte frig".

Apartamentele, ca orice altceva în blocul sovietic, erau ieftine (chiria reprezenta în medie 4% din bugetul unei gospodării obișnuite în URSS) pentru că nu prețurile reglau economia, ci deficitul. Era un avantaj pentru autorități – alocarea arbitrară a bunurilor rare asigura loialitatea – dar și un risc serios, de care cei mai mulți lideri comuniști erau perfect conștienți. De la sfârșitul anilor '60, când a devenit limpede că promisiunea unui viitor socialist nu mai era de ajuns pentru a solidariza cetățenii în jurul regimului, conducătorii comuniști au început să-și trateze supușii ca pe niște consumatori, înlocuind utopia (socialistă) de mâine cu abundența materială de astăzi.

Alegerea a fost făcută deliberat. Cum spunea în 1970 în fața Comisiei Ideologice a partidului Vasil Bil'ak, stalinistul ceh care îi invitase pe sovietici să-i invadeze țara în 1968: „[În 1948] lipeam în vitrine afișe despre cum va fi socialismul, iar oamenii erau receptivi. Era alt entuziasm, erau alte vremuri; astăzi nu mai putem să punem afișe, astăzi trebuie să umplem vitrinele cu marfă ca să dovedim că ne îndreptăm spre socialism și că avem socialism aici"[13].

Consumismul trebuia așadar încurajat, fiindcă ilustra succesul socialismului. Trecuse momentul celebrei „dezbateri din bucătărie" (1959) în care Hrușciov îl asigura pe Nixon că în viitorul apropiat comunismul va devansa capitalismul. Bil'ak, ca și Kádár în Ungaria, nu-și făcea astfel de iluzii. Câtă vreme bunurile oferite îi calmau pe consumatori, el se mulțumea cu o imitație palidă a capitalismului. Est-germanul Erich Honecker, care în 1971 i-a succedat lui Walter Ulbricht la conducerea partidului,

12. În agricultură, URSS, Ungaria și România semănau cu niște imense moșii din secolul al XIX-lea țărani prost plătiți, fără echipament și fără tragere de inimă făceau minimul posibil pentru stăpânii lor absenți, economisindu-și puterile pentru a munci zdravăn peticul de pământ al familiei.

13. Îi mulțumesc dr. Paulina Bren pentru această referință

avea şi el ca obiectiv să le ofere cetăţenilor RDG o versiune modestă a „miracolului" vest-german din anii '50.

O vreme, strategia a avut un oarecare succes. Nivelul de trai din Cehoslovacia, Ungaria şi Polonia a crescut în anii '70, cel puţin după criteriul consumului. Numărul de automobile şi de televizoare – bunurile durabile definitorii pentru acea epocă – a sporit constant: în Polonia, numărul de maşini personale raportat la numărul de locuitori a crescut între 1975 şi 1989 de patru ori. La sfârşitul anilor '80, în Ungaria existau patru televizoare la fiecare zece oameni, iar în Cehoslovacia cifrele erau similare. Dacă nu îi deranja proasta calitate, designul banal şi oferta minimă, cumpărătorii găseau ce căutau, în magazinele oficiale sau pe filiera „privată". În Uniunea Sovietică însă, astfel de bunuri „suplimentare" erau greu de găsit şi relativ scumpe.

Acelaşi lucru era valabil pentru bunurile de strictă necesitate. În martie 1979, un cumpărător din Washington DC trebuia să lucreze 12,5 ore pentru „coşul alimentar" tipic (cârnaţi, lapte, ouă, cartofi, legume, ceai, bere etc.). Acelaşi coş „costa" 21,4 ore de muncă la Londra, dar 42,3 ore la Moscova, în ciuda subvenţiilor ridicate[14]. În plus, cumpărătorul sovietic sau est-european pierdea mai multe ore pentru a găsi şi achiziţiona mâncare şi alte bunuri. Măsurată în timp şi efort, dacă nu în ruble, coroane sau forinţi, viaţa în comunism era scumpă şi extenuantă.

E greu de măsurat succesul comunismului în gradul de satisfacţie al consumatorilor particulari când toată economia era orientată, cum spuneam, spre producţia masivă de echipamente industriale şi materii prime. În afară de mâncare, economiile comuniste nu produceau bunuri dorite de consumatori (şi nici la producţia de alimente nu stăteau foarte bine – Uniunea Sovietică devenise de mult o *importatoare* netă de grâne: numai între 1970 şi 1982, ea şi-a triplat importurile alimentare). Singurul remediu posibil era importul bunurilor de consum, care trebuiau achitate cu valută forte. Aceasta, la rândul ei, putea fi obţinută doar prin exporturi, dar, în afară de petrolul sovietic, piaţa mondială nu avea ce face cu producţia socialistă decât dacă îi era vândută pe nimic – şi poate nici atunci. În practică, singurul mod de a umple rafturile în Est era să împrumuţi bani din Vest.

Vestul abia aştepta. Fondul Monetar Internaţional, Banca Mondială şi băncile private erau dornice să împrumute bani ţărilor din blocul sovietic: Armata Roşie era o garanţie a stabilităţii, iar oficialii comunişti minţeau convingător despre producţia şi bogăţiile ţării[15]. Numai în decursul anilor '70, datoria în valută a Cehoslovaciei a crescut de douăsprezece ori. Cea a Poloniei a crescut cu 3.000% după ce prim-secretarul Gierek şi colegii lui au acaparat bunuri occidentale subvenţionate, au introdus pensii sociale costisitoare pentru ţărani şi au îngheţat preţul alimentelor la nivelul din 1965.

---

14. În perioada lui Brejnev, un kilogram de carne de vită costa 8 ruble, dar se vindea în magazine la preţul de 4 ruble şi jumătate. Şi Comunitatea Europeană îşi subvenţiona agricultorii, cam în aceleaşi proporţii. Diferenţa, desigur, este că Europa Occidentală îşi putea permite o Politică Agricolă Comună, dar nu şi Uniunea Sovietică.
15. Ungaria s-a alăturat FMI în mai 1982, spre satisfacţia ambelor părţi. Abia în 1989 s-a aflat că guvernul maghiar subestimase serios datoria internă şi externă a ţării în deceniul precedent.

Odată demarate, împrumuturile masive au fost greu de oprit. Când Gierek a crescut în sfârşit preţul alimentelor în 1976, măsura a stârnit proteste furioase şi a trebuit revocată, regimul preferând să se împrumute mai departe: între 1977 şi 1980, o treime din linia de credit extern a Poloniei a fost folosită pentru a subvenţiona consumul intern. Economiştii comunişti de la Praga recomandau eliminarea treptată a subsidiilor şi introducerea preţurilor „reale", dar factorii de decizie se temeau de consecinţele sociale ale unui asemenea gest şi au preferat să se îndatoreze şi mai mult. La fel ca în perioada interbelică, statele mici şi fragile din estul Europei împrumutau capital occidental pentru a-şi finanţa economiile autarhice şi a evita alegerile dificile.

Miklós Németh, ultimul prim-ministru comunist al Ungariei, a recunoscut acest lucru câţiva ani mai târziu. Împrumutul de un miliard de mărci germane acordat de Bonn în octombrie 1987 şi prezentat de politicienii vest-germani drept o contribuţie la „reforma" economică maghiară a fost în realitate utilizat astfel: „Am cheltuit două treimi din el pe dobânzi şi ce a mai rămas, pe importul de bunuri de consum, ca să atenuăm impresia de criză economică". În Ungaria anului 1985, oficial, deficitul de cont curent era de 1,4 miliarde de dolari pe an. Între 1971 şi 1980, datoria valutară a Poloniei a crescut de la un miliard de dolari la 20,5 miliarde, şi asta nu era tot. După propriile estimări, în ultimii săi ani de existenţă, RDG a cheltuit peste 60% din câştigurile anuale la export numai pentru achitarea dobânzilor (deja mult reduse) la datoriile către Occident. Iugoslavia, dintotdeauna un client preferat (din 1950 până în 1964, Statele Unite au acoperit trei cincimi din deficitul anual al ţării), a beneficiat de credite generoase şi acorduri de stand-by pe baza unor date oficiale care nu aveau nici cea mai vagă legătură cu realitatea.

În total, datoria valutară a Europei de Est a crescut de la 6,1 miliarde de dolari în 1971 la 66,1 miliarde în 1980. În 1988 a atins 95,6 miliarde de dolari. Aceste cifre nu includeau România (unde Ceauşescu a achitat datoria externă a ţării pe spinarea nefericiţilor cetăţeni), şi ele ar fi fost chiar mai mari dacă Ungaria nu ar fi acordat în cursul deceniului al optulea o oarecare libertate în stabilirea preţurilor. Dar mesajul era clar: sistemul comunist trăia doar din credite, iar scadenţa se apropia. Mai devreme sau mai târziu avea să necesite ajustări economice dureroase şi generatoare de tulburări sociale.

Peste ani, Markus Wolf, şeful spionajului est-german, afirma că la sfârşitul anilor '70 înţelesese deja că RDG „n-o să ţină" – şi nu era singurul. Alţi economişti, precum ungurul Tamás Bauer şi polonezul Leszek Balcerowicz ştiau foarte bine cât de fragil era acest castel din cărţi de joc. Dar comunismul avea să supravieţuiască atât timp cât capitalismul îl sponsoriza. „Era stagnării" brejneviste (Mihail Gorbaciov) a generat multe iluzii, şi nu doar în URSS. Prinţul Potemkin trebuie să fi zâmbit în mormânt când un raport al Băncii Mondiale din 1978 a conchis că RDG avea un nivel de trai superior celui din Marea Britanie.

Dar comuniştii au înţeles ceva care le scăpase bancherilor din Occident. Reforma economică în blocul sovietic nu fusese doar amânată. Ea era imposibilă. Cum a prezis Amalrik în *Va supravieţui Uniunea Sovietică până în 1984?*, conducerea comunistă „privea regimul ca pe un rău mai mic decât procesul dureros de transformare a

regimului". Reformele economice, chiar locale şi cu impact precis, puteau avea ramificaţii politice imediate. Ordinea economică a socialismului nu era de sine stătătoare ; era integrată regimului politic.

Nu întâmplător statele-satelit est-europene erau toate conduse de bătrâni oportunişti conservatori. În noua eră a realismului, Edward Gierek la Varşovia (n. 1913), Gustáv Husák la Praga (n. 1913), Erich Honecker la Berlin (n. 1912), János Kádár la Budapesta (n. 1912) şi Todor Jivkov la Sofia (n. 1911) – ca să nu mai vorbim de Enver Hoxha la Tirana (n. 1908) şi Iosip Broz Tito la Belgrad (n. 1892) – erau cei mai realişti dintre toţi. La fel ca Leonid Brejnev – născut în 1906, decorat de şapte ori cu Ordinul Lenin, de patru ori Erou al Uniunii Sovietice, laureat al Premiului Lenin pentru Pace, secretar general şi, din 1977, şef de stat –, aceşti oameni îmbătrâniseră în vechiul sistem. Nu aveau nici un motiv să-şi tragă preşul de sub picioare. Toţi aveau de gând să moară în patul lor[16].

Faptul că „socialismul real existent" era disfuncţional şi compromis nu era în sine suficient pentru a-i pecetlui soarta. În discursul de acceptare a Premiului Nobel în 1971 (ce i-a fost conferit în absenţă), Aleksandr Soljeniţîn afirmase cu entuziasm că, „odată ce minciuna s-a risipit, violenţa se va arăta în toată goliciunea ei respingătoare şi, căzută în decrepitudine, se va nărui". Dar n-a fost chiar aşa. Violenţa sovietică se arătase de mult în toată goliciunea ei – şi a fost expusă din nou în cumplita invazie a Afganistanului din 1979 –, iar minciuna comunismului s-a dispersat progresiv în anii de după 1968.

Dar sistemul tot nu se prăbuşise. Aceasta a fost contribuţia distinctivă a lui Lenin la istoria europeană – felul în care a confiscat moştenirea politică centrifugă a radicalismului european, transformând-o în putere printr-un sistem inovator de control total : concentrat fără şovăială şi menţinut cu forţa într-un singur loc. Oricât se eroda sistemul comunist la periferie, iniţiativa colapsului final nu putea veni decât de la centru. Pentru decesul comunismului, noua opoziţie coagulată la Praga sau Varşovia, oricât de remarcabilă, însemna doar sfârşitul începutului. La Moscova, în schimb, apariţia unui nou tip de lider avea să fie începutul sfârşitului.

16. Şi, tot la fel ca Brejnev, erau principalii consumatori ai vremii. Într-o glumă sovietică din epocă, şeful statului îi arată mamei lui vila, maşinile şi terenurile de vânătoare. „Bravo, Leonid", spune bătrâna. „Dar ce te faci dacă vin comuniştii la putere?"

XIX

Sfârşitul vechii ordini

Aşa nu se mai poate trăi.

Mihail Gorbaciov (soţiei, martie 1985)

Cel mai periculos moment pentru un guvern prost vine atunci când el încearcă să se reformeze

Alexis de Tocqueville

Nu avem nici o intenţie să rănim sau să destabilizăm RDG.

Heinrich Windelen, ministru vest-german pentru relaţii intergermane

Experienţa istorică arată că, uneori, comuniştii au fost forţaţi de circumstanţe să se comporte raţional şi să accepte compromisuri.

Adam Michnik

Popor, guvernul este din nou al tău!

Václav Havel, discurs prezidenţial (1 ianuarie 1990)

În versiunea convenţională, colapsul comunismului a început în Polonia. La 16 octombrie 1978, Karol Wojtyła, cardinal de Cracovia, a devenit primul papă polonez: Ioan Paul al II-lea. Alegerea lui a creat aşteptări fără precedent în epoca modernă. Unii ierarhi ai Bisericii Catolice vedeau în el un posibil radical: era tânăr (a fost ales papă la numai 58 de ani; devenise arhiepiscopul Cracoviei înainte de a împlini 40 de ani), dar deja un veteran al Conciliului Vatican II. Energic şi charismatic, el urma să continue opera pontifilor Ioan al XXIII-lea şi Paul al VI-lea, conducând Biserica într-o eră nouă: un pastor, nu un birocrat curial.

Catolicii conservatori, pe de altă parte, se consolau cu reputaţia lui Wojtyła de fermitate teologică neclintită şi de absolutism politic şi moral născut din experienţa sa de preot şi prelat sub comunism. Deşi cunoscut ca „papă al ideilor", deschis pentru schimburi intelectuale şi dezbateri savante, nu va face compromisuri cu duşmanii Bisericii. Ca şi cardinalului Joseph Ratzinger, puternicul şef al Congregaţiei pentru

Doctrina Credinței (și succesorul său în funcția papală), lui Karol Wojtyła îi pierise entuziasmul reformator inițial sub șocul extrem al reformelor lui Ioan al XXIII-lea. Când a fost ales, el era deja un conservator – atât administrativ, cât și doctrinal.

Originea poloneză și o copilărie tragică explică și ele tăria neobișnuită a convingerilor lui Karol Wojtyła și pontificatul său aparte. Și-a pierdut mama când avea 8 ani; trei ani mai târziu s-a stins Edmund, fratele mai mare, iar ultima rudă apropiată, tatăl, a murit în timpul războiului, când Karol avea 19 ani. După moartea mamei, a fost dus de tatăl său la sanctuarul Fecioarei de la Kalwaria Zebrzydowska, iar în anii următori a repetat pelerinajul – Zebrzydowska, ca și Częstochowa, este un important lăcaș de cult al Fecioarei Maria din Polonia modernă. La 15 ani, Wojtyła era deja președintele societății mariale din Wadowice, orașul său natal – un prim semn al tendinței spre mariolatrie (de unde, mai târziu, obsesia căsătoriei și avortului).

Viziunea despre creștinism a noului suveran pontif își avea originile în stilul pronunțat mesianic al catolicismului polonez. El vedea în Polonia modernă nu doar frontiera răsăriteană greu încercată a Adevăratei Credințe, ci o țară și un popor alese pentru a fi exemplul și sabia Bisericii în lupta cu ateismul estic și materialismul vestic deopotrivă[1]. Acest lucru, împreună cu îndelungata preoție la Cracovia, departe de curentele teologice și politice occidentale, explică poate aplecarea sa către o viziune îngust-poloneză și uneori alarmantă asupra creștinismului[2].

Dar explică și simpatia fără precedent de care se bucura în țara de origine. De la început, papa s-a distanțat de complicitatea roman-cosmopolitană a predecesorilor săi cu modernitatea, secularismul și compromisul. El a dus o campanie elaborată de apariții internaționale – spectacole atent coregrafiate în vaste spații deschise, cu crucifixe supradimensionate și un arsenal întreg de lumini, sunet și pauze teatrale. Era un Mare Papă care ducea Credința în lume: în Brazilia, Mexic, Statele Unite, Filipine, în Italia, Franța și Spania, dar mai ales în Polonia.

Abandonând precauta *Ostpolitik* a predecesorilor săi, Ioan Paul al II-lea a ajuns pe 2 iunie 1979 la Varșovia, în primul dintre cele trei „pelerinaje" spectaculoase în Polonia comunistă. A fost întâmpinat de mulțimi uriașe, extaziate. Prezența lui afirma și consolida influența Bisericii Catolice în Polonia, dar papa nu s-a limitat să susțină supraviețuirea pasivă a creștinismului sub comunism. El a început, spre disconfortul trecător al propriilor episcopi, să descurajeze explicit catolicii din Polonia și restul Europei de Est de la orice compromis cu marxismul, propunând Biserica nu doar ca pe un sanctuar tăcut, ci ca pe un pol alternativ de autoritate socială și morală.

Cum au înțeles prea bine comuniștii polonezi, noua poziție a Bisericii Catolice – de la compromis la rezistență – putea avea un efect destabilizator pe plan local,

---

1. Desigur, este de datoria Bisericii Catolice să tune împotriva chipului cioplit și a păcatului trufiei. Dar Karol Wojtyła a mers mult mai departe. În exercițiile spirituale pentru post din 1975, cu trei ani înainte de a deveni papă, el anunța explicit la Vatican că dintre cele două pericole care pândesc Biserica, persecuția și consumismul, al doilea este de departe cel mai periculos.
2. Dovadă sprijinul lui inițial pentru o mănăstire carmelită la Auschwitz, retras apoi în urma unor proteste internaționale. Aceeași mărginire s-a văzut în remarca imprudentă că Polonia sub lege marțială ar fi un „imens lagăr de concentrare".

periclitând monopolul partidului asupra autorității. Pe de o parte fiindcă polonezii erau, în proporție covârșitoare, catolici fervenți ; pe de altă parte, din cauza personalității lui Ioan Paul al II-lea. Dar nu puteau face mai nimic – să-i interzici papei să vină sau să cuvânteze în Polonia nu ar fi făcut decât să-i amplifice succesul și să întoarcă împotriva comunismului milioane de admiratori ai suveranului pontif. Chiar după decretarea legii marțiale, când papa a vizitat Polonia în iunie 1983 și le-a vorbit „compatrioților" din Catedrala Sf. Ioan din Varșovia despre „dezamăgirea și umilința lor, suferința și lipsa de libertate", liderii comuniști nu au putut decât să asculte neputincioși. „Polonia", îi spunea Ioan Paul al II-lea, într-un discurs televizat, unui Jaruzelski stânjenit, „trebuie să-și ocupe locul cuvenit printre națiunile Europei, între Est și Vest".

Papa, așa cum a remarcat Stalin, nu are divizii. Dar Dumnezeu nu e întotdeauna de partea marilor batalioane : Ioan Paul al II-lea a compensat absența soldaților prin vizibilitate și oportunitate. În 1978, Polonia era deja în pragul rebeliunii. După revoltele muncitorești din 1970 și 1976, ambele provocate de creșterea abruptă a prețurilor la alimente, prim-secretarul Edward Gierek încercase din răsputeri să nu provoace nemulțumiri interne – în principal, cum am văzut, împrumutând masiv din străinătate și folosind creditele pentru a le asigura polonezilor alimente subvenționate și alte bunuri de consum. Dar strategia nu dădea roade.

Mulțumită apariției KOR, opoziția intelectuală și liderii muncitorilor cooperau acum mult mai mult decât în trecut. În replică la apariția timidă a unor sindicate „libere" (adică ilegale) în câteva orașe industriale și de coastă, începând cu Katowice și Gdańsk, liderii KOR au elaborat în decembrie 1979 o Cartă a Drepturilor Muncitorilor care cerea, printre altele, dreptul la organizarea sindicală autonomă, în afara partidului, și dreptul la grevă. Reacția previzibilă a autorităților a fost să aresteze activiștii intelectuali și să-i dea afară pe muncitorii care făceau probleme – printre care un oarecare Lech Wałęsa, electrician, și alți 14 angajați de la Elektromontaż Gdańsk.

Nu se știe dacă mișcarea semiclandestină pentru drepturile muncitorilor ar fi continuat să ia amploare. Purtătorii ei de cuvânt prinseseră curaj după vizita recentă a papei și simțeau că regimul ezită să recurgă la riposte violente de teama unui blam internațional. Dar rețeaua lor de activiști era măruntă și neorganizată. Sprijinul de masă le-a fost însă asigurat când Partidul Comunist a făcut o tentativă – a treia într-un deceniu – de a rezolva dificultățile economice scumpind carnea de la 1 iulie 1980.

A doua zi după anunț, KOR s-a autodeclarat „agenție de informații asupra grevei". În următoarele trei săptămâni, grevele de protest s-au extins de la uzina de tractoare Ursus (scena protestelor din 1976) și au cuprins toate marile orașe industriale din țară, ajungând pe 2 august la Șantierul naval „V.I. Lenin" din Gdańsk. Muncitorii au ocupat șantierul și au format un sindicat neoficial, *Solidarność* („Solidaritatea") ; la 14 august 1980, Lech Wałęsa a sărit peste zidul șantierului și a ajuns drept în vârful mișcării naționale de protest.

Reacția instinctivă a autorităților – arestarea agitatorilor și izolarea greviștilor – s-a dovedit a fi o greșeală, motiv pentru care ele au încercat să câștige timp divizându-și adversarii. Într-un gest fără precedent, reprezentanții Biroului Politic au mers la

Gdańsk pentru a negocia cu liderii „rezonabili" ai muncitorilor, în timp ce Kuroń, Adam Michnik şi alţii de la vârful KOR erau reţinuţi pentru interogatorii. Dar la Gdańsk au sosit alţi intelectuali – istoricul Bronisław Geremek, avocatul catolic Tadeusz Mazowiecki – pentru a-i ajuta pe muncitori să negocieze, iar greviştii înşişi insistau să fie reprezentaţi de purtătorii *lor* de cuvânt, în special de Wałęsa, care devenea tot mai important.

Regimul a fost nevoit să cedeze. Pe 1 septembrie, poliţia a eliberat toate persoanele reţinute; două săptămâni mai târziu, Consiliul de Stat polonez a satisfăcut oficial principala solicitare greviştilor: dreptul de a constitui şi înregistra legal sindicate libere. În opt săptămâni, grevele neoficiale şi ad-hoc răspândite în toată ţara au fuzionat într-o organizaţie unică a cărei existenţă nu mai putea fi negată de autorităţi: pe 10 noiembrie 1980, Solidaritatea a devenit primul sindicat independent recunoscut oficial dintr-o ţară comunistă, cu aproximativ zece milioane de membri. La Congresul fondator naţional din luna septembrie, Lech Wałęsa a fost ales preşedinte.

Din noiembrie 1980 până în decembrie 1981, Polonia a trăit într-un suspans incomod. Consilierii lui Wałęsa (păţiţi şi îngrijoraţi de o posibilă ripostă a conducerii comuniste umilite) recomandau prudenţă. Trebuia să fie o revoluţie „autolimitată". Jacek Kuroń, care nu uitase evenimentele din 1956 şi 1968, şi-a reafirmat angajamentul faţă de „sistemul socialist", subliniind că Solidaritatea acceptă „rolul conducător al partidului" – nimeni nu voia să le ofere autorităţilor de la Varşovia sau Moscova un pretext să trimită tancurile.

Limitările autoimpuse s-au dovedit utile până la un punct. Chestiunile evident politice – dezarmarea sau politica externă – nu se aflau pe agenda publică a Solidarităţii, care se concentra mai degrabă pe strategia verificată a KOR de edificare a unei „societăţi civile active", stabilind legături cu Biserica Catolică (foarte important pentru Adam Michnik, care voia să depăşească anticlericalismul tradiţional al stângii poloneze şi să creeze o alianţă alături de conducerea catolică recent revitalizată), formând sindicate locale şi consilii muncitoreşti în uzine, promovând autonomia la locul de muncă şi drepturile sociale (acestea din urmă preluate *ad litteram* din convenţiile Organizaţiei Internaţionale a Muncii cu sediul la Geneva).

Dar, în comunism, până şi aceste tactici prudent „apolitice" s-au lovit de refuzul partidului de a ceda vreun dram de autoritate sau autonomie reală. Între timp, economia continua să se surpe din interior. Productivitatea industrială s-a prăbuşit în decursul anului 1981, deoarece muncitorii polonezi recent sindicalizaţi organizau întâlniri, greve şi proteste pentru a-şi susţine revendicările. Văzută din Varşovia, şi mai ales de la Moscova, ţara plutea în derivă, iar regimul se clătina. Era şi un exemplu negativ pentru vecini. Cu toată precauţia liderilor săi, Solidaritatea era condamnată să trezească fantomele de Praga şi Budapesta.

Generalul Wojciech Jaruzelski, ministrul Apărării, a devenit în februarie 1981 prim-ministru în locul lui Gierek, căzut în dizgraţie, iar în octombrie îi succeda lui Stanisław Kania în funcţia de secretar general al partidului. El era sigur de susţinerea armatei, iar conducerea sovietică sprijinea un gest ferm pentru a opri deriva Poloniei – prin urmare, a acţionat rapid pentru a pune capăt unei situaţii despre care ambele părţi

ştiau că nu poate dura la nesfârşit. Pe 13 decembrie 1981 – chiar în timp ce la Geneva începeau discuţiile sovieto-americane privind dezarmarea nucleară –, Jaruzelski a decretat legea marţială în Polonia, chipurile pentru a preîntâmpina o intervenţie sovietică. Liderii şi consilierii Solidarităţii au fost aruncaţi în închisoare (deşi sindicatul nu a fost interzis oficial decât anul următor, moment din care a devenit clandestin[3]).

În lumina evenimentelor de după 1989, apariţia Solidarităţii pare prima salvă de tun în bătălia finală împotriva comunismului. Dar „revoluţia" poloneză din 1980-1981 e mai degrabă ultima notă dintr-un crescendo de proteste muncitoreşti care au început în 1970 şi care vizau managementul represiv şi iresponsabil al economiei de către partid. Carierismul, incompetenţa cinică, vieţile irosite ; creşterea preţurilor, grevele de protest şi înăbuşirea lor ; apariţia spontană a sindicatelor locale şi implicarea activă a intelectualilor disidenţi ; simpatia şi sprijinul Bisericii Catolice : acestea sunt repere bine cunoscute ale renaşterii societăţii civile, surprinse emoţionant de Andrzej Wajda în *Omul de marmură* (1977) şi *Omul de fier* (1981), prezentări cinematografice didactice ale iluziilor pierdute şi speranţelor renăscute în Polonia comunistă.

Dar nu erau mai mult de atât. Ele singure nu vesteau căderea puterii comuniste. Cum au continuat să susţină Michnik, Kuroń şi alţii, înainte şi după impunerea legii marţiale, comunismul putea fi erodat de jos şi dinăuntru, dar nu putea fi răsturnat. Confruntarea deschisă ar fi fost catastrofală, după cum demonstrase convingător istoria. Da, prin legea marţială (care a rămas în vigoare până în iulie 1983) şi prin „starea de război" care i-a urmat, autorităţile îşi recunoşteau întru câtva eşecul – în nici o altă ţară comunistă nu se ajunsese la asemenea măsuri, pe care Michnik le-a numit un „dezastru pentru statul totalitar" (recunoscând în acelaşi timp că erau „o lovitură pentru societatea independentă"). Dar comunismul ţinea de putere, iar puterea nu era la Varşovia, ci la Moscova. Evenimentele din Polonia erau un prolog mişcător la povestea colapsului comunist, dar ele nu au avut un rol decisiv. Adevărata poveste era în altă parte.

Represiunea din Polonia a accentuat răceala reinstalată între Est şi Vest la sfârşitul anilor '70. Acest „al doilea Război Rece", cum i s-a spus, nu trebuie totuşi exagerat : deşi la un moment dat Leonid Brejnev şi Ronald Reagan s-au acuzat reciproc că iau în considerare un război nuclear şi chiar elaborează planuri concrete, nici Uniunea Sovietică şi nici Statele Unite nu aveau asemenea intenţii[4]. După Acordurile de la Helsinki, fiecare dintre cele două părţi avea impresia că Războiul Rece urma să se

3. Cu încurajarea Vaticanului, Statele Unite au furnizat Solidarităţii un ajutor financiar important în anii săi de clandestinitate – după unele estimări, nu mai puţin de 50 de milioane de dolari.

4. Cu toate acestea, în noiembrie 1981, la începutul primului său mandat, Reagan a lăsat să-i scape remarca potrivit căreia un război nuclear în Europa nu ar duce neapărat la un conflict pe scară largă. Aliaţii vest-europeni ai Washingtonului au fost cei puţin la fel de alarmaţi ca şi Moscova, şi unii, şi alţii protestând vehement

încheie în favoarea sa. De fapt, situația din Europa le convenea ambelor puteri: Statele Unite se comportau acum precum Rusia țaristă după înfrângerea lui Napoleon în 1815 – erau „jandarmul" continentului, garantând prin prezența lor că statu-quo-ul nu va fi perturbat de o rebelă putere revoluționară.

Cu toate acestea, relațiile Est-Vest se deteriorau vizibil. Invazia sovietică în Afganistan din decembrie 1979, întreprinsă la instigarea ministrului de Externe Andrei Gromîko cu scopul de a instala un regim stabil și obedient la granițele sudice ale Uniunii Sovietice, a determinat Statele Unite să boicoteze Jocurile Olimpice de la Moscova din 1980 (compliment întors în 1984, când blocul sovietic a boicotat Jocurile Olimpice de la Los Angeles) și l-a făcut pe președintele Jimmy Carter să-și revizuiască public „opinia personală despre țelurile finale ale sovieticilor" (*The New York Times*, 1 ianuarie 1980). Invazia confirma că liderii occidentali au avut dreptate când au decis, la o întrunire NATO cu doar două săptămâni înainte, să instaleze în Europa de Vest 108 rachete Pershing II și 464 de rachete de croazieră. Această decizie era, la rândul ei, o replică la amplasarea de către Moscova a unei noi generații de rachete SS-20 cu rază medie de acțiune în Ucraina. Începuse o nouă cursă a înarmării.

Nimeni nu-și făcea iluzii despre utilitatea rachetelor nucleare, și în nici un caz liderii vest-europeni: într-o confruntare nucleară, țările lor ar fi fost primele ținte. Asemenea arme nu erau de nici un ajutor în război: spre deosebire de sulițe, ele nu erau bune decât pentru negocieri. Arsenalul nuclear funcționa ca instrument de descurajare – *dacă* îți convingeai adversarul că ai putea, în ultimă instanță, să-l folosești. În orice caz, nu exista nici un alt mijloc de a apăra Europa de Vest împotriva Pactului de la Varșovia – care, la începutul anilor '80, se fălea cu 50 de divizii de infanterie și infanterie mecanizată, 16.000 de tancuri, 26.000 de mașini de luptă și 4.000 de avioane de luptă.

Acesta este motivul pentru care premierii britanici (Margaret Thatcher și, înaintea ei, James Callaghan), cancelarii vest-germani și liderii Belgiei, Italiei și Olandei au primit cu brațele deschise noile rachete nucleare și au aprobat amplasarea acestora pe teritoriile țărilor lor. Cel mai încântat de alianța occidentală era François Mitterrand: într-un discurs dramatic ținut în ianuarie 1983 în fața unui Bundestag oarecum perplex, președintele francez i-a lămurit pe nemți că e necesar să rămână fermi pe poziții și să adopte cele mai recente rachete americane[5].

„Noul" Război Rece a readus în prim-plan un pericol disproporționat față de problemele aflate în dispută – sau de intențiile participanților. În Europa Occidentală a reînviat mișcarea antinucleară pentru pace, întărită acum de o nouă generație de activiști „verzi". În Marea Britanie, un amestec entuziast și tipic englezesc de feministe, ecologiști și anarhiști, împreună cu prietenii și cunoștințele lor, au organizat un asediu prelungit asupra bazei de rachete de croazieră de la Greenham Common, spre stupefacția greu-încercatei garnizoane americane.

Cea mai puternică opoziție s-a înregistrat în Germania de Vest, unde cancelarul social-democrat Helmut Schmidt a fost forțat să demisioneze după ce aripa de stânga

5. Bineînțeles că nu s-a pus vreodată problema ca rachetele Pershing sau cele de croazieră să fie amplasate în Franța

a propriului partid a votat împotriva noilor rachete – aprobate şi instalate ulterior de succesorul său creştin-democrat, Helmut Kohl[6]. Mirajul unei zone denuclearizate şi neutre în centrul Europei îi atrăgea încă pe mulţi germani, iar la apelurile oficiale din RDG împotriva armelor nucleare şi-au adăugat vocile ecologişti şi social-democraţi proeminenţi din RFG. În octombrie 1983, în cursul unei demonstraţii la Bonn, fostul cancelar Willy Brandt îndemna o mulţime aprobatoare de 300.000 de oameni să solicite guvernului renunţarea unilaterală la amplasarea de noi rachete. Aşa-numitul „Apel Krefeld" împotriva desfăşurării în RFG a rachetelor Pershing şi de croazieră a adunat 2,7 milioane de semnături.

Nici invazia din Afganistan, nici „starea de război" din Polonia nu au produs o îngrijorare comparabilă în Europa de Vest, nici măcar în cercurile oficiale (ba mai mult, primul răspuns al cancelarului Helmut Schmidt la proclamarea legii marţiale de către Jaruzelski a fost să trimită la Varşovia, în februarie 1982, un reprezentant personal de rang înalt pentru a depăşi „izolarea" poloneză[7]). Cât despre „pacinici", ei erau mai puţin impresionaţi de represiunea de la Varşovia decât de retorica belicoasă ce emana de la Washington. Deşi decizia NATO privind amplasarea de noi rachete fusese însoţită de o ofertă de negocieri pentru reducerea armamentelor de acest tip (aşa-numita strategie *twin track*, „pistă dublă"), era tot mai evident că, sub noul său preşedinte, statul american adoptase o strategie inedită şi agresivă.

Atitudinea războinică a Washingtonului era mai mult retorică: atunci când Ronald Reagan cerea ca „Polonia să fie Polonia" sau numea Moscova „un imperiu al răului", el se adresa în primul rând publicului american. La urma urmelor, acelaşi preşedinte a iniţiat convorbiri pentru reducerea arsenalelor nucleare şi s-a oferit să-şi retragă rachetele cu rază medie de acţiune dacă sovieticii le dezafectau pe ale lor. Cu toate acestea, Statele Unite au demarat efectiv un program amplu de reînarmare. În august 1981, Reagan a anunţat că Statele Unite vor dezvolta un arsenal de bombe cu neutroni. Sistemul de rachete MX, care încălca prevederile Tratatelor de Reducere a Armelor Strategice (START), a fost anunţat în noiembrie 1982 şi urmat după cinci luni de Iniţiativa de Apărare Strategică („Războiul Stelelor") – care a determinat un protest sovietic, pe motiv că SUA încălca Tratatul privind Rachetele Antibalistice din 1972. Ajutorul militar oficial şi sprijinul secret pentru Afganistan şi America Centrală au fost sporite sistematic. În 1985, cheltuielile pentru apărare au crescut cu 6%, o creştere fără precedent pe timp de pace[8].

---

6. Aşa cum a ieşit la iveală după 1990, cel puţin 25 de parlamentari din acea vreme erau agenţi plătiţi ai RDG.
7. Pe 13 decembrie 1981, ziua proclamării legii marţiale în Polonia, Schmidt se afla în RDG pentru „convorbiri la nivel înalt" cu omologul său Erich Honecker şi a fost oarecum inoportunat nu atât de arestarea a sute de disidenţi polonezi, cât de potenţialul impact „destabilizator" al evenimentelor din Polonia asupra relaţiilor intergermane.
8. Datorită unui PIB tot mai mare, ponderea cheltuielilor pentru apărare din totalul cheltuielilor publice americane scăzuse permanent de la mijlocul anilor '50 până în 1979, chiar şi în timpul războiului din Vietnam. A urmat apoi o creştere dramatică: cheltuielile pentru apărare erau în 1987 cu 24% mai mari faţă de nivelul din 1980.

Reagan avertizase încă din septembrie 1981 că lipsa unui acord verificabil asupra armelor nucleare însemna, în practică, o cursă a înarmării pe care Statele Unite aveau s-o câştige. Şi aşa a şi fost. Cu timpul, acumularea de armament a ajuns să fie considerată stratagema abil ticluită prin care americanii au falimentat şi, în cele din urmă, distrus sistemul sovietic. Ceea ce nu e foarte exact. Uniunea Sovietică nu-şi putea permite cursa înarmărilor în care intrase încă din 1974, dar falimentul economic nu era de ajuns pentru a îngenunchea comunismul.

Fără îndoială că al doilea Război Rece şi beligeranţa făţişă a Americii au mărit presiunea asupra unui sistem şubred şi inoperant. URSS construise o maşină militară care l-a înfrânt pe Hitler, a ocupat jumătate din Europa şi a ţinut pasul cu Occidentul vreme de 40 de ani din punctul de vedere al înzestrării cu armament – însă preţul era teribil. La apogeul cursei înarmărilor, 30-40% din bugetul sovieticilor (de patru-cinci ori mai mult decât în cazul Statelor Unite) era destinat cheltuielilor militare. Pentru mulţi experţi sovietici era deja evident că ţara nu putea duce la infinit o asemenea povară. Scadenţa pentru generaţii întregi de acumulare militară trebuia să sosească până la urmă.

Pe termen scurt însă, tensiunile externe chiar au consolidat regimul. Poate că Uniunea Sovietică era într-adevăr un sat de mucava de mărimea unui continent, „Volta Superioară cu rachete", în descrierea lapidară şi exactă a lui Helmut Schmidt, însă *avea* acele rachete şi ele îi confereau un anumit statut şi impuneau un oarecare respect. În plus, liderii sovietici mai bătrâni – îndeosebi Iuri Andropov, şeful KGB-ului – luau în serios ameninţarea americană. Asemenea omologilor de la Washington, ei credeau sincer că cealaltă parte lua în considerare un război nuclear preventiv. Linia dură adoptată de Reagan şi în special Iniţiativa de Apărare Strategică au făcut ca vechea conducere sovietică să fie şi mai puţin dispusă la compromis.

Adevărata dilemă militară cu care se confruntau liderii sovietici nu se afla nici în Europa, nici la Washington, ci la Kabul. Cu tot respectul pentru revelaţia tardivă a lui Jimmy Carter privind ambiţiile strategice sovietice, invazia din Afganistan din 1979 nu era un nou front în lupta strategică dintre comunism şi Lumea Liberă. Ea s-a datorat mai degrabă unor temeri legate de probleme interne. Recensământul sovietic din 1979 indica o creştere fără precedent a populaţiei musulmane din Asia Centrală sovietică. În Kazahstanul sovietic şi în republicile adiacente frontierei afgane – Turkmenistan, Uzbekistan şi Tadjikistan –, populaţia crescuse cu peste 25% faţă de 1970. În decursul deceniului următor, dacă populaţia Ucrainei a crescut cu doar 4%, cea din Tadjikistan s-a mărit cu aproape 50%. Rusia europeană, se temeau conducătorii ei, era sub ameninţarea demografică a minorităţilor interne: după cum a admis un Leonid Brejnev suferind la Congresul al XXVI-lea al partidului din februarie 1981, „chestiunea naţionalităţilor" nu era rezolvată.

Dacă ocupaţia Afganistanului s-ar fi soldat cu instalarea unui guvern stabil şi prietenos la Kabul, liderii sovietici ar fi bifat un dublu succes. Ei ar fi întărit prezenţa Moscovei în Orientul Mijlociu, trimiţând în acelaşi timp un „mesaj clar" noii generaţii de musulmani sovietici care nutreau visuri de independenţă. Dar sovieticii, bineînţeles, au dat greş în Afganistan. Brejnev, Gromîko şi generalii lor au nesocotit nu numai lecţia Vietnamului, repetând astfel multe dintre erorile americanilor; ei au uitat şi eşecurile Rusiei ţariste, suferite cu 80 de ani în urmă în aceeaşi regiune. Încercarea

dezastruoasă a Uniunii Sovietice de a susţine un guvern-marionetă într-un teritoriu nefamiliar şi ostil a generat o opoziţie intransigentă formată din gherile şi fanatici (*mujahedini*) înarmaţi şi finanţaţi de peste hotare. În loc să „rezolve" problemele naţionale ale imperiului, ea n-a făcut decât să le exacerbeze : autorităţile „marxiste" sprijinite de sovietici la Kabul n-au servit prestigiul Moscovei în lumea islamică, nici acasă şi nici peste hotare.

Pe scurt, Afganistanul a fost o catastrofă pentru Uniunea Sovietică. Impactul său traumatizant asupra unei întregi generaţii de soldaţi a ieşit la lumină abia mai târziu. La începutul anilor '90 se estima că unul din cinci veterani ai războaielor afgane era alcoolic ; mulţi alţii, incapabili să găsească slujbe stabile în Rusia postsovietică, au intrat pe orbita organizaţiilor naţionaliste de extremă dreaptă. Dar liderii sovietici au realizat mult mai devreme că făcuseră o gafă monumentală. Pe lângă costurile umane şi de echipament, războiul de uzură în munţii afgani timp de un deceniu a reprezentat o umilinţă internaţională. El excludea o altă desfăşurare a Armatei Roşii dincolo de frontierele sale în viitorul apropiat : după cum i-a declarat mai târziu Igor Ligacev, membru în Biroul Politic, jurnalistului american David Remnick, după Afganistan nu se mai punea problema folosirii forţei în Europa de Est.

Impactul unei singure aventuri neocoloniale (ce-i drept, un eşec spectaculos) asupra vulnerabilei Uniunii Sovietice relevă fragilitatea intrinsecă a regimului. Dar nici dezastrul din Afganistan, nici costul cursei accelerate a înarmării de la începutul anilor '80 nu ar fi dus separat la colapsul sistemului. Susţinută de frică, inerţie şi de interesele vechii gărzi care o gestiona, „epoca de stagnare" a lui Brejnev putea dura la nesfârşit. Cert este că nu exista nici o autoritate care să o contracareze, nici o mişcare disidentă – în Uniunea Sovietică sau în statele-satelit – capabilă să-i pună capăt. Numai un comunist putea să o facă – şi un comunist a fost cel care a făcut-o.

Premisa fundamentală a proiectului comunist era credinţa sa în legile istoriei şi interesele colectivităţii, care primau invariabil asupra motivelor şi acţiunilor indivizilor. Ironia sorţii este că în final, soarta comunismului a fost pecetluită de destinul unor indivizi. Pe 10 noiembrie 1982, la vârsta de 76 de ani, Leonid Brejnev, care semăna de mult cu o fantomă, a trecut în sfârşit în lumea umbrelor. Andropov, succesorul lui, avea deja 68 de ani şi nu arăta nici el prea bine. A murit în mai puţin de un an, înainte de a implementa reformele la care se gândise ; i-a urmat în funcţia de secretar general Constantin Cernenko, care avea 72 de ani şi era atât de bolnav, încât la funeraliile lui Andropov din februarie 1984 abia a reuşit să-şi termine cuvântarea. Treisprezece luni mai târziu s-a stins şi el.

Moartea în succesiune rapidă a trei vechi comunişti, toţi născuţi înainte de primul război mondial, era simptomatică : dispărea generaţia de nomenclaturişti cu amintiri directe despre originile bolşevice ale Uniunii Sovietice, cu vieţi şi cariere mutilate de Stalin. Ei moşteniseră şi supervizaseră un aparat birocratic autoritar şi gerontocrat, a cărui prioritate decisivă era propria supravieţuire : în lumea în care crescuseră Brejnev, Andropov şi Cernenko, să mori în patul tău era deja o mare realizare. Cei care i-au urmat în funcţii erau oameni mai tineri, cu instincte la fel de autoritare, dar care au fost nevoiţi să atace corupţia, stagnarea şi ineficienţa care infestau sistemul sovietic de la un capăt la altul.

Succesorul lui Cernenko, promovat în funcția de secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice pe 11 martie 1985, era Mihail Sergheevici Gorbaciov. Născut în 1931 într-un sat din regiunea sudică Stavropol, el fusese ales în Comitetul Central la 41 de ani. Apoi, în numai 13 ani, ajunsese conducătorul partidului. Nu numai că Gorbaciov era cu douăzeci de ani mai tânăr decât predecesorii săi, el era mai tânăr și decât toți președinții americani până la Bill Clinton. Ascensiunea sa rapidă fusese încurajată și înlesnită de Andropov și mulți vedeau în el un potențial reformator.

Un reformator, dar nu un radical. Mihail Gorbaciov era un *apparatcik* tipic. El urcase treptele ierarhiei partidului, fiind pe rând prim-secretar al Tineretului Comunist din regiunea Stavropol în 1956, secretar regional al comitetului organizațiilor de partid din fermele de stat și membru ales al Sovietului Suprem în 1970. Noul lider întruchipa sentimentele multor comuniști din generația sa: fără a critica vreodată fățiș partidul sau politica acestuia, el a fost profund afectat și stimulat de revelațiile anului 1956; mai târziu, și-a văzut așteptările înșelate de greșelile epocii Hrușciov și a fost dezamăgit de represiunea și inerția din vremea lui Brejnev.

În acest sens, Mihail Gorbaciov era un comunist reformist clasic: nu e o coincidență faptul că, la începutul anilor '50, ca student la Facultatea de Drept a Universității din Moscova, fusese prieten apropiat cu Zdeněk Mlynář, care a jucat apoi un rol central în Primăvara de la Praga din 1968. Dar, ca toți comuniștii reformiști din generația sa, Gorbaciov era în primul rând un comunist și abia după aceea un reformator. Într-un interviu din februarie 1986 acordat ziarului comunist francez *L'Humanité*, declara că, pentru el, comunismul lui Lenin rămâne un ideal splendid și fără pată. Stalinismul? „Un concept născocit de dușmanii comunismului și folosit pe scară largă pentru a denigra Uniunea Sovietică și socialismul în general."[9]

Chiar și în 1986, așa *trebuia* să se exprime un secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Însă Gorbaciov era sincer și a inițiat reforme deliberat leniniste – ori „socialiste" – în intenție. Ba chiar e posibil ca el să fi fost mai consecvent din punct de vedere ideologic decât unii predecesori: dacă Nikita Hrușciov e faimos pentru afirmația că, dacă ar fi britanic, i-ar vota pe conservatori, Gorbaciov îl prefera, dintre politicienii străini, pe spaniolul Felipe González, al cărui model social-democratic avea să-i pară, cu timpul, cel mai apropiat de al său.

Lumea își punea speranțele în Gorbaciov și pentru că opoziția internă din URSS era inexistentă. Numai partidul putea îndrepta stricăciunile făcute și, din fericire, partidul își alesese drept lider un om care avea atât energia, cât și experiența administrativă necesare unui astfel de efort. Pe lângă faptul că era neobișnuit de educat și cult pentru un birocrat sovietic de rang înalt, Gorbaciov avea o calitate specific leninistă: era dispus să-și compromită idealurile pentru a-și atinge scopurile.

Moștenirea dificilă a secretarului general al PCUS nu era un mister pentru nimeni. Impresionat de ce văzuse în Vest în timpul călătoriilor făcute în anii '70, Gorbaciov a dorit de la bun început să restructureze economia muribundă a Uniunii Sovietice și

9. De fapt, familia lui Gorbaciov suferise mult sub Stalin, ambii bunici fiind închiși ori deportați în timpul epurărilor. Cu toate acestea, noul lider sovietic nu a recunoscut acest lucru până în noiembrie 1990.

să elimine ineficienţa şi corupţia din aparatul instituţional supradimensionat. După apogeul atins la sfârşitul anilor '70, preţul mondial al petrolului (principalul produs de export al Uniunii Sovietice) a început să scadă, iar datoria externă a ţării a crescut continuu: de la 30,7 miliarde de dolari în 1986, ea a ajuns la 54 de miliarde de dolari în 1989. Economia, care nu se dezvoltase mai deloc în anii '70, a început chiar să scadă: dintotdeauna slabă calitativ, producţia sovietică era acum inadecvată şi din punct de vedere cantitativ. Sarcinile de plan stabilite arbitrar de la centru, penuria endemică, aprovizionarea deficitară şi absenţa indicatorilor de preţ şi piaţă paralizau practic orice iniţiativă.

„Reforma" într-un astfel de sistem, după cum indicau de multă vreme economiştii maghiari şi din alte ţări comuniste, trebuia să înceapă cu descentralizarea mecanismelor de decizie şi de stabilire a preţurilor. Însă aceasta se lovise de obstacole insurmontabile. În afara republicilor baltice, nimeni din Uniunea Sovietică nu ştia din experienţă ce înseamnă agricultura independentă sau economia de piaţă: cum să produci un bun, să-i pui un preţ şi să-i găseşti un cumpărător. Chiar şi după ce o Lege a Activităţilor Lucrative Individuale din 1986 a autorizat iniţiativele private limitate (pe scară mică), cei care au profitat de ea au fost surprinzător de puţini. Trei ani mai târziu, în întreaga Uniune Sovietică existau doar 300.000 de oameni de afaceri la o populaţie de 290 de milioane.

În plus, orice potenţial reformator al economiei era pus în faţa unei dileme. Dacă reforma economică începea cu descentralizarea procesului de decizie sau prin acordarea de autonomie afacerilor locale şi renunţarea la directivele emise de la centru, cum puteau producătorii, directorii sau oamenii de afaceri să lucreze corespunzător în lipsa unei pieţe de desfacere? Pe termen scurt aveau apărea *mai multe* lipsuri şi deficienţe în aprovizionare, întrucât toată lumea s-ar fi complăcut în activităţi regionale şi chiar într-o economie de schimb locală. Pe de altă parte, o „piaţă" nu putea fi pur şi simplu decretată. Simplul termen prezenta serioase riscuri politice într-o societate în care „capitalismul" fusese în mod oficial condamnat şi detestat timp de decenii (însuşi Gorbaciov a evitat orice menţiune a economiei de piaţă până târziu, în 1987, chiar şi după aceea referindu-se invariabil la o „piaţă socialistă").

Instinctul reformistului era să încerce compromisuri, să experimenteze creând (prin decret) câteva întreprinderi privilegiate, eliberate de povara birocratică şi cărora avea să li se asigure o sursă stabilă de materii prime şi mână de lucru calificată. Acestea, continua raţionamentul, urmau să slujească drept modele reuşite şi chiar profitabile pentru alte întreprinderi similare. Ţelul îl reprezentau modernizarea controlată şi adaptarea treptată la sistemul de producţie şi stabilire a preţurilor în funcţie de cerere. Însă o asemenea strategie era sortită eşecului prin însăşi premisa ei operaţională – şi anume că autorităţile puteau crea întreprinderi eficiente prin *fiat* administrativ.

Pompând puţinele fonduri în câteva ferme, unităţi prelucrătoare, fabrici sau servicii-model, partidul a reuşit într-adevăr să creeze întreprinderi temporar viabile şi chiar teoretic profitabile – dar numai cu preţul unor subvenţii substanţiale şi privând de resurse alţi agenţi economici. Dezordinea şi frustrarea au crescut. În paralel, şefii de ferme şi directorii locali, neştiind din ce direcţie bate vântul, au căutat să se protejeze în eventualitatea unei reîntoarceri la normele de plan: creându-şi stocuri din tot ce le pica în mână, de teama revenirii la controlul centralizat.

Toată această poveste le era bine cunoscută criticilor conservatori ai lui Gorbaciov. Toate programele sovietice de reformă, începând cu Noua Politică Economică a lui Lenin din 1921, începuseră în același mod și își pierduseră suflul din același motive. O reformă economică profundă însemna implicit slăbirea sau abandonarea pârghiilor de control. Nu numai că ea exacerba în faza inițială problemele pe care era menită să le rezolve, ci însemna *realmente* o pierdere a controlului. Iar comunismul se baza pe control – mai exact, comunismul *era* control: control asupra economiei, control asupra informației, control asupra mișcării, asupra opiniilor și asupra oamenilor. Restul era dialectică, iar dialectica – așa cum îi explicase un veteran comunist lui Jorge Semprún la Buchenwald – „este arta și metoda de a cădea întotdeauna în picioare"[10].

Curând, Gorbaciov și-a dat seama că, dacă voia să cadă în picioare în lupta cu economia sovietică, trebuia să accepte că enigma economiei făcea parte dintr-o situație mai complexă. Uniunea Sovietică era condusă de oameni interesați să mențină pârghiile politice și instituționale ale unei economii de comandă; corupția cotidiană și absurditățile minore, dar extrem de răspândite din economie erau tocmai sursele puterii și autorității lor. Pentru a reforma economia, partidul trebuia să se reformeze mai întâi pe sine.

Nici această idee nu era nouă: epurările periodice din vremea lui Lenin și a succesorilor săi proclamau de obicei aceleași obiective. Dar timpurile se schimbaseră. Oricât ar fi fost de opresivă și retrogradă, Uniunea Sovietică nu mai era o tiranie totalitară criminală. În monumentalele cartiere de locuințe construite de Hrușciov, cele mai multe familii sovietice locuiau acum, cu chirii mici, în propriile lor apartamente. Deși urâte și ineficiente, acestea le asigurau oamenilor de rând un grad de intimitate și securitate necunoscut generațiilor anterioare: ei nu mai erau chiar atât de expuși informatorilor și nu mai riscau să fie denunțați autorităților de rude sau colocatari. Pentru cei mai mulți, epoca terorii trecuse și, cel puțin în generația lui Gorbaciov, arestările în masă și epurările de partid erau de neconceput.

Pentru a scăpa din strangularea exercitată de aparatul de partid și a-și continua planurile de restructurare economică, secretarul general a recurs la *glasnost* – „transparență" –, adică a încurajat oficial dezbaterea publică a unor subiecte atent selecționate. Anunțând schimbări iminente și stimulând așteptările populației, Gorbaciov urmărea să creeze un instrument prin care el și suporterii lui să poată învinge opoziția oficială cu care se confruntau. Era o veche stratagemă folosită printre alții și de țarii reformiști. Însă lui Gorbaciov, nevoia urgentă de transparență din partea autorităților i-a fost revelată de evenimentele din 26 aprilie 1986.

În acea zi, la ora 01.23 a explodat unul dintre cele patru reactoare uriașe ale centralei nucleare de la Cernobîl (Ucraina), eliberând în atmosferă 120 milioane de curie de material radioactiv: de 100 de ori mai mult decât radiația emisă la Hiroshima și Nagasaki *împreună*. Norul radioactiv rezultat a fost dus de vânt spre nord-vest, în Europa Occidentală și Scandinavia, ajungând până în Țara Galilor și Suedia și afectând

10. *Mais c'est quoi, la dialectique? C'est l'art et la manière de toujours retomber sur ses pattes, mon vieux!* – Jorge Semprun, *Quel Beau Dimanche* (Grasset, Paris, 1980), p. 100.

în total, conform estimărilor, aproximativ cinci milioane de oameni. Pe lângă cei 30 de membri ai echipelor de intervenţie ucişi pe loc, alţi 30.000 de oameni au murit de atunci în urma complicaţiilor cauzate de expunerea la radiaţii (dintre care 2.000 de cazuri de cancer tiroidian la locuitorii din imediata vecinătate).

Cernobîl nu era primul dezastru ecologic din Uniunea Sovietică. În 1957, un rezervor de deşeuri nucleare a explodat la Celiabinsk-40, o bază de cercetare secretă de lângă Ekaterinburg, în Munţii Urali, poluând o zonă lată de 8 km şi lungă de 100 km. 76 de milioane de metri cubi de reziduuri nucleare au fost deversate în bazinul hidrografic al Uralilor, contaminându-l pentru decenii întregi. Zece mii de oameni au fost evacuaţi şi 23 de sate rase cu buldozerele. Reactorul de la Celiabinsk făcea parte din prima generaţie de instalaţii nucleare sovietice şi fusese construit prin muncă forţată între 1948 şi 1951[11].

Alte catastrofe ecologice de o amploare asemănătoare erau poluarea Lacului Baikal, distrugerea Mării Aral, scufundarea în Oceanul Arctic şi Marea Barents a navelor cu propulsie atomică ieşite din uz: sute de mii de tone de metal, cu tot cu conţinutul lor radioactiv. În jurul oraşului siberian Norilsk, o regiune de mărimea Italiei a fost contaminată cu dioxid de sulf rezultat din exploatarea nichelului. Acestea şi alte dezastre ecologice erau rezultatul direct al indiferenţei, proastei conduceri şi al metodei „razi şi arzi" prin care sovieticii exploatau resursele naturale. Şi toate s-au născut din secretomanie. Explozia de la Celiabinsk-40 nu a fost recunoscută oficial decenii la rând, deşi s-a produs la doar câţiva kilometri de un oraş mare – acelaşi unde, în 1979, sute de oameni au murit în urma contaminării cu antrax de la o fabrică de arme biologice amplasată în centrul oraşului.

Problemele de la reactoarele nucleare sovietice le erau bine cunoscute celor din interiorul sistemului: două rapoarte separate ale KGB din 1982 şi 1984 semnalau echipamentul „defectuos" (furnizat de Iugoslavia) şi deficienţele serioase ale reactoarelor 3 şi 4 de la Cernobîl. Dar, aşa cum aceste informaţii au fost ţinute secrete (şi nu s-a luat nici o măsură), tot astfel reacţia instinctivă a conducerii partidului la explozia din 26 aprilie 1986 a fost să păstreze tăcerea – la urma urmei, în Uniunea Sovietică se aflau în funcţiune 14 centrale nucleare de tip Cernobîl. Primul semn din partea Moscovei că se întâmplase ceva neobişnuit a venit abia la patru zile după eveniment – şi atunci sub forma unui comunicat oficial de două propoziţii.

Însă catastrofa de la Cernobîl nu putea rămâne un secret: două săptămâni mai târziu, îngrijorarea comunităţii internaţionale şi incapacitatea sovieticilor de a limita consecinţele calamităţii l-au forţat pe Gorbaciov să facă mai întâi o declaraţie publică, recunoscând doar parţial ce se întâmplase, şi apoi să solicite ajutor din străinătate. Pentru prima oară, sovieticilor li se confirma în mod public incompetenţa crasă a conducătorilor şi indiferenţa acestora faţă de viaţa umană, iar Gorbaciov a fost forţat să recunoască amploarea problemelor Uniunii Sovietice. Incompetenţa, minciuna şi cinismul celor responsabili atât de dezastru, cât şi de încercarea de a-l muşamaliza nu puteau fi catalogate doar ca o regretabilă întinare a valorilor sovietice: după cum începea să constate liderul URSS, ele *erau* valori sovietice.

---

11. Acesta este subiectul unei cărţi scrise de Jores Medvedev, *Nuclear Disaster in the Urals*, publicată în exil în 1979.

Din toamna anului 1986, Gorbaciov a accelerat ritmul reformei. În luna decembrie a acelui an, Andrei Saharov, cel mai cunoscut disident din lume, a fost eliberat din arestul la domiciliu în Gorki (Nijni Novgorod) – un prim semnal al eliberării în masă a prizonierilor politici care a început în anul următor. Cenzura a fost relaxată : în 1987, la 26 de ani după ce M.A. Suslov, comisar ideologic al partidului, prezisese că nu va putea fi publicat pentru încă „două sau trei secole", romanul *Viaţă şi destin* de Vasili Grossman a văzut în sfârşit lumina tiparului. Poliţia a primit instrucţiuni să nu mai bruieze posturile de radio străine. Iar secretarul general al PCUS s-a folosit de ocazia cuvântării televizate din ianuarie 1987 către Comitetul Central al partidului pentru a promova ideea unei democraţii mai cuprinzătoare, trecând peste autoritatea conservatorilor din partid şi adresându-se direct întregii naţiuni.

În 1987, nouă gospodării sovietice din zece deţineau un televizor, astfel că tactica lui Gorbaciov a avut la început un succes fulgerător : creând concret o sferă publică pentru dezbaterea parţial deschisă a problemelor ţării şi spărgând monopolul castei conducătoare asupra informaţiei, el forţa partidul să-i urmeze exemplul – şi oferea astfel un cadru sigur în care reformatorii din interiorul sistemului, până atunci tăcuţi, puteau să se exprime şi să-i ofere susţinere. Aproape fără să vrea, în decursul anilor 1987-1988, secretarul general a creat o bază naţională pentru schimbare.

Au început să răsară organizaţii neoficiale, de remarcat între acestea fiind „Clubul Perestroika", format în 1987 la Institutul de Matematică din Moscova, din care s-a născut apoi organizaţia „Memorialul", care avea drept scop „să păstreze vie memoria victimelor" trecutului stalinist. Speriate la început de propria lor existenţă – la urma urmelor, Uniunea Sovietică era încă o dictatură a partidului unic –, aceste organizaţii s-au dezvoltat şi au proliferat rapid. În 1988, susţinerea lui Gorbaciov provenea deja mai mult din afara partidului, din partea opiniei publice naţionale în formare.

Logica obiectivelor reformiste ale lui Gorbaciov şi decizia practică de a apela la naţiune în confruntarea cu criticii conservatori din aparatul de partid au transformat dinamica *perestroikăi*. Pornit ca reformator în interiorul partidului, secretarul general acţiona acum tot mai mult, dacă nu împotriva partidului, cel puţin pentru a dejuca rezistenţa acestuia la schimbare. În octombrie 1987, Gorbaciov a vorbit în public pentru prima dată despre crimele staliniste şi a avertizat că, dacă partidul nu promovează reforma, avea să-şi piardă rolul conducător în societate.

La Conferinţa partidului din iunie 1988, Gorbaciov şi-a reiterat ataşamentul faţă de reformă şi relaxarea cenzurii, cerând organizarea de alegeri libere în anul următor pentru un Congres al Deputaţilor Poporului. În octombrie 1988, el i-a îndepărtat din funcţii pe câţiva dintre principalii săi oponenţi – printre care vechiul său adversar Igor Ligaciov – şi a fost ales preşedinte al Sovietului Suprem (adică şef de stat) în locul lui Andrei Gromîko, ultimul dinozaur. În interiorul partidului, Gorbaciov avea încă de înfruntat o puternică opoziţie din partea vechii gărzi, însă în ţară popularitatea sa era la apogeu, ceea ce i-a permis să forţeze continuarea reformei – de altfel, nici nu avea de ales[12].

12. Într-un sondaj de opinie efectuat câteva luni mai târziu, în ianuarie 1990, Gorbaciov s-a clasat în preferinţele publicului imediat după Petru cel Mare – dar cu mult în urma lui Karl Marx şi a lui V.I. Lenin.

Alegerile din mai-iunie 1989 au constituit primul scrutin mai mult sau mai puţin liber în URSS din 1918 până la acea dată. Nu au fost alegeri pluripartite – acest lucru s-a întâmplat abia în 1993, când însăşi Uniunea Sovietică dispăruse de mult –, iar rezultatul lor fusese în mare parte prestabilit: un mare număr de locuri a fost alocat candidaţilor din partid, iar competiţia internă pentru ele nu a fost permisă. Cu toate acestea, Congresul rezultat includea multe voci critice independente. Lucrările sale au fost vizionate de 100 de milioane de telespectatori, iar cererile lui Saharov şi ale altor deputaţi de a se continua schimbarea – prin detronarea partidului, din ce în ce mai discreditat, din poziţia sa privilegiată – nu puteau fi ignorate, chiar dacă însuşi Gorbaciov a şovăit la început. Comuniştilor le aluneca printre degete monopolul puterii: la sugestia lui Gorbaciov, în februarie anul următor Congresul a votat eliminarea din Constituţia sovietică a prevederii de bază – Articolul 6 –, care atribuia Partidului Comunist un „rol conducător"[13].

Răsturnările din politica internă sovietică între 1985 şi 1989 au fost facilitate de o mutaţie majoră în politica externă, petrecută sub Gorbaciov şi noul său ministru de Externe, Eduard Şevardnadze. Gorbaciov îşi declarase de la bun început hotărârea de a reduce povara Uniunii Sovietice, scutind-o măcar de cele mai oneroase dintre obligaţiile militare. La o lună după preluarea puterii, el a sistat desfăşurarea de rachete sovietice şi a oferit negocieri necondiţionate asupra forţelor nucleare, pornind de la propunerea ca ambele superputeri să-şi înjumătăţească arsenalele strategice. În mai 1986, după o întâlnire surprinzător de fructuoasă „la nivel înalt" cu Reagan la Geneva (prima dintr-o serie fără precedent de cinci asemenea întrevederi), Gorbaciov a acceptat ca „sistemele cu poziţie avansată" ale Statelor Unite să fie excluse din convorbirile asupra armelor strategice în schimbul începerii negocierilor.

A urmat un al doilea summit, în octombrie 1986, la Reykjavik, unde Reagan şi Gorbaciov, deşi nu au ajuns la un acord privind dezarmarea nucleară, au pus bazele succeselor viitoare. Până la sfârşitul anului 1987, Şevardnadze şi secretarul de stat american George Schultz au definitivat proiectul unui Tratat asupra Forţelor Nucleare cu Rază Medie de Acţiune, semnat şi ratificat în anul următor. Tratatul pornea de la „opţiunea zero" propusă anterior de Ronald Reagan (sovieticii acceptau astfel implicit că nu puteau câştiga un război nuclear în Europa) şi reprezenta prologul unui tratat şi mai important, semnat în 1990, care limita strict prezenţa şi activitatea forţelor *convenţionale* pe continentul european.

Privite de la Washington, concesiile lui Gorbaciov în privinţa armelor nucleare păreau o victorie pentru Reagan şi, prin urmare, conform calculului de sumă zero folosit de strategii Războiului Rece, un eşec pentru Moscova. Dar pentru Gorbaciov, a cărui prioritate era politica internă, crearea unui climat internaţional mai stabil reprezenta o victorie în sine. Aceasta i-a permis să câştige timp şi susţinere pentru reformele de acasă. Succesiunea de întâlniri şi acorduri echivala cu recunoaşterea de

13. Saharov a fost cel care a forţat abordarea publică a subiectului, cerând – într-o transmisie TV în direct – ca Articolul 6 să fie abrogat, iar partidul să restituie reprezentanţilor poporului puterea „furată" în 1918. Gorbaciov însuşi i-a închis microfonul lui Saharov, dar era prea târziu.

către sovietici a faptului că o confruntare militară externă ar fi fost nu numai costisitoare, ci şi inadecvată: aşa cum explicase Gorbaciov în octombrie 1986, în cursul unei vizite în Franţa, „ideologia" nu era o bază adecvată pentru politica externă.

Acest punct de vedere reflecta recomandările făcute lui Gorbaciov de o nouă generaţie de experţi sovietici în afaceri externe, îndeosebi de colegul său Aleksandr Iakovlev, care înţelesese că URSS putea exercita un control mai eficient asupra relaţiilor sale externe prin concesii bine calculate decât printr-o confruntare zadarnică. În comparaţie cu problemele insolubile pe care Gorbaciov le avea de înfruntat acasă, politica externă reprezenta o arenă în care el exercita un control direct şi unde putea spera să obţină rezultate imediate. În plus, rolul de mare putere în relaţiile externe sovietice nu trebuie exagerat: Gorbaciov a acordat relaţiilor cu Europa Occidentală cel puţin la fel de multă importanţă precum tratativelor cu SUA. El a făcut vizite frecvente în Vest, stabilind relaţii bune cu Gonzáles, Kohl şi Thatcher (aceasta îl considera, cu o expresie devenită faimoasă, „om de înţeles")[14].

Într-adevăr, în multe privinţe Gorbaciov se considera, mai presus de orice, un om de stat *european*, cu priorităţi europene. Efortul său de a stopa cursa înarmărilor şi acumularea de armament nuclear era strâns legat de o nouă abordare a rolului Uniunii Sovietice ca putere *europeană*. „Armele", declara el în 1987, „ar trebui reduse la un nivel strict necesar nevoilor de apărare. A sosit timpul ca ambele alianţe militare să-şi modifice conceptele strategice şi să le alinieze mai mult obiectivelor defensive. Fiecare apartament din «casa europeană» are dreptul să se protejeze împotriva spărgătorilor, dar fără a distruge «proprietatea» vecinilor".

Din aceleaşi motive şi într-un spirit similar, liderul sovietic a înţeles de la început că trebuia să iasă urgent din Afganistan, „rana sângerândă", cum îl descria la un Congres al partidului din februarie 1986. Cinci luni mai târziu, el anunţa retragerea a 6.000 de soldaţi sovietici, manevră încheiată în luna noiembrie a aceluiaşi an. În mai 1988, în urma unui acord cu Pakistanul şi Afganistanul încheiat la Geneva şi garantat de ambele mari puteri, trupele sovietice au început retragerea. Ultimii soldaţi ai Armatei Roşii au plecat pe 15 februarie 1989[15].

Departe de a rezolva chestiunea naţionalităţilor, aventura din Afganistan nu a făcut decât să o exacerbeze. Dacă URSS se confrunta acum cu o diversitate de minorităţi naţionale, era numai vina ei: la urma urmelor, Lenin şi urmaşii lui sunt cei care au inventat diferite „naţiuni" şi le-au atribuit regiuni şi republici corespunzătoare. Reflectând practicile imperiale din alte părţi, Moscova favorizase – în locuri unde cu 50 de ani în urmă nici nu se auzise de naţiuni şi naţionalităţi – apariţia unor instituţii şi inteligenţii grupate în jurul unei „capitale" sau al unui centru urban naţional. În Caucaz sau în republicile din Asia Centrală, prim-secretarii Partidului Comunist erau

14. La funeraliile lui Cernenko, în martie 1985, el a ţinut, de asemenea, să se întâlnească cu şeful Partidului Comunist Italian, Alessandro Natta, aflat până atunci în dizgraţia Moscovei.
15. Într-un ecou cum nu se poate mai potrivit la fiascoul american din Vietnam, regimul-marionetă de la Kabul – privat acum de sprijin armat extern – a agonizat până în 1992, când a sucombat, în pofida garanţiilor săi internaţionali, în faţa talibanilor.

de obicei selecţionaţi din grupul etnic majoritar. Fireşte că, pentru a-şi asigura dominaţia pe feuda lor, aceşti oameni căutau să se identifice cu propriul „popor", mai ales după ce în aparatul central de partid începuseră să apară fisuri. Partidul se dezbina sub impactul tendinţelor centrifuge ale administratorilor locali care îşi protejau nervos propriile interese.

Gorbaciov pare să nu fi înţeles pe deplin acest proces. „Tovarăşi", informa el partidul în 1987, „putem spune cu îndreptăţire că în ţara noastră problema naţionalităţilor a fost rezolvată". Poate nici el nu credea complet ce spunea, însă îşi imagina probabil că rezolvarea unor vechi doleanţe şi o oarecare slăbire a controlului de la centru erau suficiente (în 1989, de exemplu, tătarilor din Crimeea li s-a permis să se întoarcă acasă după multe decenii de exil asiatic). Într-un imperiu continental cu peste o sută de grupuri etnice presărate de la Marea Baltică la Marea Ohotsk, majoritatea având vechi doleanţe pe care *glasnost* le încuraja să iasă la lumină, acest calcul se va dovedi profund greşit.

Răspunsul inadecvat al lui Gorbaciov la cererile de autonomie care răzbăteau de la periferia imperiului nu ar trebui să ne surprindă. După cum am văzut, Gorbaciov fusese de la bun început un „comunist reformist", deşi unul cu totul neobişnuit: el susţinea nevoia de schimbare şi reînnoire, dar ezita să atace premisele fundamentale ale sistemului în care se formase. Ca mulţi din generaţia sa, în URSS şi nu numai, el credea sincer că singurul mod de a ameliora situaţia era o reîntoarcere la „principiile" leniniste. Ideea că însuşi proiectul leninist ar putea fi de vină nu a fost acceptată de liderul sovietic decât foarte târziu: scriitori declarat antileninişti precum Aleksandr Soljeniţîn au fost publicaţi în Uniunea Sovietică abia în 1990.

Spiritul obiectivelor iniţiale ale lui Gorbaciov e ilustrat de tonul inimitabil al noii toleranţe oficiale faţă de muzica pop: cum scria *Pravda* în octombrie 1986, „rock'n'roll-ul are dreptul să existe, dar numai dacă este melodios, plin de înţelesuri şi bine executat". Exact asta îşi dorea Mihail Gorbaciov: un comunism melodios, plin de înţelesuri şi bine executat. Se vor face reformele necesare şi se vor acorda libertăţile corespunzătoare, dar numai într-un cadru reglementat – nu mai departe de februarie 1988, guvernul nu îngăduia edituri şi tipografii independente.

Una dintre ciudăţeniile comuniştilor reformişti era aceea că porneau întotdeauna la drum cu ţelul himeric de a reforma unele aspecte ale sistemului lor, menţinându-le pe celelalte neschimbate – de exemplu, introducând stimuli de piaţă, dar păstrând mecanismele de planificare centralizată, sau acordând o mai mare libertate de exprimare în timp ce menţineau monopolul partidului asupra adevărului. Însă reforma parţială – sau reforma unui singur sector în detrimentul altora – era o contradicţie în sine. „Pluralismul controlat" sau „piaţa socialistă" erau din start sortite eşecului. Ideea că partidul putea să-şi menţină rolul conducător, lepădând numai excrescenţele patologice produse de cele şapte decenii de putere absolută, indică o anumită naivitate politică din partea lui Gorbaciov. Într-un sistem autoritarist puterea este indivizibilă – dacă cedezi o parte din ea, ajungi în cele din urmă să o pierzi cu totul. Cu patru secole în urmă, regele Iacob I din dinastia Stuart era conştient de acest lucru – de unde refuzul tăios adresat prezbiterienilor scoţieni care protestau împotriva puterii episcopale: „Unde nu există episcop, nu există rege".

Gorbaciov şi revoluţia sa controlată au fost în final măturaţi de amploarea contradicţiilor pe care le-au generat. Privind în urmă, el observa cu oarecare regret: „Este normal să mă mâhnească faptul că n-am reuşit să păstrez *perestroika* în limitele intenţiilor mele". Însă intenţiile şi limitele intenţiilor erau incompatibile. Fără reazemul oferit de cenzură, control şi represiune, esenţa sistemului sovietic – economia planificată, retorica publică, monopolul partidului – s-a prăbuşit pur şi simplu.

Gorbaciov nu şi-a atins obiectivul – un comunism reformat şi eficient, curăţat de disfuncţii. Ba chiar a eşuat spectaculos. Cu toate acestea, realizările lui sunt impresionante. În URSS nu existau instituţii independente sau măcar semiautonome pe care criticii şi reformiştii să le mobilizeze în sprijinul lor: sistemul sovietic putea fi demontat numai din interior şi prin iniţiative venite de sus. Introducând pentru început un singur element al reformei, apoi în mod progresiv altul şi altul, Gorbaciov a erodat treptat însuşi sistemul care îl propulsase. Folosindu-se de puterile nemăsurate ale funcţiei de secretar general, el a distrus din interior dictatura partidului.

Aceasta era o realizare remarcabilă şi fără precedent, imposibil de anticipat în 1984, la moartea lui Cernenko. Cum spunea unul dintre consilierii săi apropiaţi, Gorbaciov a fost „un defect genetic al sistemului"[16]. Cu trecerea timpului a devenit tentant să concluzionezi că ascensiunea lui a venit la un moment extraordinar de potrivit – chiar atunci când sistemul sovietic începuse să se clatine, iată că a apărut un lider care a înţeles ce se întâmpla şi a reuşit să găsească o strategie pentru renunţarea la imperiu. Omul potrivit la momentul potrivit? Tot ce se poate. Fără îndoială, Mihail Gorbaciov nu era un aparatcic oarecare.

Însă e clar că el nu ştia ce face, iar dacă ar fi ştiut, s-ar fi îngrozit. Mai perspicace erau adversarii săi. Pe de o parte, lucru de înţeles, cei din aripa dură a partidului îl urau pe Gorbaciov: mulţi dintre ei au subscris prompt la faimoasa scrisoare publicată în ziarul *Sovetskaia Rossia* pe 13 martie 1988, în care Nina Andreeva, o profesoară din Leningrad, profeţea cu mânie (şi, se va dovedi, cu îndreptăţire) că noile reforme duceau ţara în mod inevitabil înapoi spre capitalism. Pe de altă parte, Gorbaciov nu s-a bucurat niciodată de sprijinul necondiţionat al reformatorilor radicali, care erau tot mai frustraţi de evidenta lui nehotărâre. Una dintre slăbiciunile lui Gorbaciov consta în faptul că, pentru a-şi păstra controlul asupra evenimentelor, se simţea obligat să aleagă calea de mijloc ori de câte ori era posibil, încurajând idei noi pentru ca apoi să alunece din nou în braţele conservatorilor din partid, în timp ce reformiştii radicali precum Iakovlev sau Boris Elţîn îl presau să meargă mai departe. Aceste oscilări, ezitarea lui Gorbaciov de a urmări până la capăt logica ideilor, dorinţa de a nu merge prea departe ori prea repede i-au dezamăgit pe mulţi dintre admiratorii săi de la început.

Renunţând la monopolul de putere şi iniţiativă al partidului, Gorbaciov şi-a redus însă şi propria influenţă. Ca urmare, el a fost obligat să formeze alianţe tactice şi să afişeze o neutralitate prudentă în raport cu poziţiile extreme ale celorlaţi. Politicienii dintr-un sistem democratic cunosc necesitatea acestei poziţii, cu tot disconfortul de rigoare. Însă, în ochii unei naţiuni care trecuse prin 70 de ani de dictatură, aceste

16. Andrei Gracev, citat în Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford, 1997), p. 88.

manevre îl făceau pe Gorbaciov să pară slab. De la începutul anului 1989, popularitatea preşedintelui sovietic a scăzut continuu în sondajele de opinie. În toamna lui 1990, Gorbaciov nu mai avea decât sprijinul a 21% din populaţie.

Aşadar, cu mult înainte de a pierde puterea, Gorbaciov ieşise din graţiile opiniei publice. Dar numai acasă: în alte părţi, „Gorbimania" era în floare. În vizitele tot mai dese peste hotare, Gorbaciov era copleşit cu onoruri de politicienii vest-europeni şi aclamat de mulţimi entuziaste. Către sfârşitul anului 1988, Margaret Thatcher, care se număra printre cei mai înflăcăraţi suporteri ai lui Gorbaciov, a proclamat „sfârşitul" Războiului Rece. În Europa de Est această afirmaţie ar fi putut părea hazardată – dar şi acolo Mihail Gorbaciov era extrem de popular.

„Democraţiile populare" urmăreau cu sufletul la gură eforturile interne ale liderului sovietic, dar erau şi mai interesate de declaraţiile sale externe, printre care şi o cuvântare ţinută la 7 decembrie 1988 în plenul Adunării Generale a ONU. După ce a anunţat reducerea unilaterală a forţelor armate sovietice convenţionale din Europa, Gorbaciov a împărtăşit audienţei opinia că „Libertatea de a alege este un principiu universal. Nu trebuie să existe excepţii". Era mai mult decât o simplă renunţare la „doctrina Brejnev": era o declaraţie că Moscova nu va recurge la forţă pentru a impune ţărilor înfrăţite „socialismul" ei. Gorbaciov admitea – şi exact aşa a fost înţeles – că în statele-satelit cetăţenii aveau de-acum libertatea să-şi urmeze propriul drum, socialist sau nu. Europa de Est era pe punctul de a reintra în istorie.

După 1985, sub conducerea lui Mihail Gorbaciov, Uniunea Sovietică a renunţat treptat la supravegherea directă a statelor-client. Implicaţiile acestei detaşări crescânde rămâneau neclare. Democraţiile populare erau încă guvernate de clici autoritariste de partid a căror putere se baza pe un masiv aparat represiv. Poliţia şi serviciile lor secrete rămâneau strâns legate şi îndatorate aparatului de securitate al Uniunii Sovietice, acţionând semiindependent faţă de autorităţile locale. Şi, în timp ce conducătorii de la Praga, Varşovia sau Berlinul de Est începeau să realizeze că nu se mai puteau baza pe sprijinul necondiţionat al Moscovei, nici ei, nici supuşii lor nu ştiau exact ce urmează.

Situaţia din Polonia îngloba aceste incertitudini. Pe de o parte, proclamarea legii marţiale întărise dominaţia autoritaristă a Partidului Comunist. Pe de altă parte, reprimarea Solidarităţii şi reducerea la tăcere a liderilor acesteia nu a reuşit să soluţioneze problemele primordiale ale ţării. Dimpotrivă, efectul a fost cel contrar: Polonia avea încă datorii, dar cum comunitatea internaţională condamna represiunea, conducătorii nu mai puteau acum să iasă din dificultate apelând în continuare la împrumuturi externe. Ca urmare, conducerea poloneză era pusă în faţa aceleiaşi dileme cu care se confruntase în anii '70, însă de data aceasta avea la dispoziţie chiar mai puţine opţiuni.

Faptul că opoziţia fusese trecută în ilegalitate nu însemna că se evaporase. Publicaţiile clandestine au continuat să apară, tot aşa cum au continuat şi prelegerile, discuţiile, reprezentaţiile teatrale şi alte manifestări împotriva regimului. Deşi interzisă, Solidaritatea a continuat să existe în umbră, în special după eliberarea din închisoare a celui mai cunoscut purtător de cuvânt al său, Lech Wałęsa, în noiembrie 1982 (şi după

ce, în anul următor, i-a fost decernat Premiul Nobel pentru Pace *in absentia*). Regimul nu a putut interzice o nouă vizită a papei în iunie 1983, în urma căreia Biserica s-a implicat şi mai mult în activităţi semioficiale şi clandestine.

Poliţia politică prefera represiunea: în 1984, într-un caz devenit notoriu, ca a organizat – *pour décourager les autres* – răpirea şi asasinarea părintelui Jerzy Popieluszko, un cunoscut preot radical. Dar Jaruzelski şi colegii săi înţelegeau că astfel de provocări şi confruntări nu mai aveau nici un efect. Funeraliile lui Popieluszko au adunat o mulţime de 350.000 de oameni; departe de a speria opoziţia, incidentul a revelat amploarea sprijinului popular – legal sau nu – pentru Biserică şi Solidaritate. La mijlocul anilor '80, Polonia se apropia cu paşi repezi de o confruntare decisivă între o societate civilă recalcitrantă şi un stat tot mai disperat.

Instinctul conducerii de partid (la Varşovia, ca şi la Moscova) era să propună „reforme". Devenit preşedintele statului, Jaruzelski i-a eliberat din închisoare în 1986 pe Adam Michnik şi pe alţi lideri ai Solidarităţii şi, prin intermediul unui nou-înfiinţat Minister al Reformei Economice a propus o serie de schimbări economice menite, printre altele, să atragă noi surse de finanţare străină pentru datoria naţională a Poloniei, care se apropia de 40 de miliarde de dolari[17]. Cu un bizar gest democratic, în 1987, guvernul a început chiar să ceară părerea polonezilor asupra tipului preferat de „reformă" economică: „Aţi prefera", erau întrebaţi aceştia, „o creştere a preţurilor cu 50% la pâine şi 100% la benzină sau cu 60% la benzină şi 100% la pâine?". Deloc surprinzător, răspunsul poporului a fost, în esenţă, „nici una, nici alta".

Întrebarea – şi decizia de a o adresa populaţiei – ilustra perfect falimentul politic şi economic al conducerii comuniste din Poloniea. Că autoritatea sa era în curs de dezagregare se vedea limpede din faptul că intrarea Poloniei în FMI a fost facilitată de *acceptul* Solidarităţii. Deşi interzis, sindicatul îşi păstrase organizaţiile de peste hotare, biroul de la Bruxelles fiind cel care l-a sfătuit în septembrie 1985 pe directorul executiv al FMI să accepte Polonia – accentuând în acelaşi timp faptul că îmbunătăţirile parţiale propuse de Jaruzelski erau sortite eşecului şi numai un pachet complet de reforme putea rezolva problemele ţării[18].

Cel mai surprinzător aspect al situaţiei din Polonia anului 1987 era neajutorarea absolută a organelor de partid. Fără ca monopolul puterii să-i fie periclitat vizibil, Partidul Muncitoresc Unit Polonez aluneca în obscuritate. „Contrasocietatea" teoretizată de Michnik şi alţii cu un deceniu înainte devenea sursa reală a autorităţii şi iniţiativei. După 1986, dezbaterile din interiorul opoziţiei poloneze vizau nu atât educarea societăţii întru libertate, cât gradul de confruntare dintre opoziţie şi regim şi scopul final al acesteia.

Sub conducerea lui Leszek Balcerowicz, un grup de tineri economişti de la Şcoala de Planificare şi Statistică din Varşovia făceau deja planuri pentru crearea unui sector de afaceri privat autonom, independent de planificarea centralizată – cu alte cuvinte,

17. În 1986, Statele Unite au renunţat să se mai opună intrării Poloniei în FMI, în schimbul eliberării tuturor prizonierilor politici şi al unei amnistii generale
18. Vezi Harold James, *International Monetary Cooperation since Bretton Woods* (IMF & Oxford University Press, 1996), p. 567.

o piaţă. Această propunere a fost, alături de altele, intens dezbătută de polonezii „neoficiali" şi discutată de mulţi peste hotare. Dar principiile călăuzitoare ale „realismului" politic şi obiectivele „autolimitării" decise în anii 1980-1981 au rămas în vigoare: confruntarea şi violenţa, care puteau cădea în mâinile nucleului dur al partidului, au fost evitate în mod deliberat şi cu succes. Una erau conversaţiile, cu totul alta „aventurile".

Căderea finală a partidului a fost declanşată, destul de previzibil, de o nouă încercare de a „reforma" economia – sau, mai modest, de a reduce datoria de nesuportat a ţării. În 1987, preţurile de consum au fost mărite cu 25%, iar în 1988 cu încă 60%. La fel ca în 1970, 1976 şi 1980, creşterea accentuată a preţurilor a declanşat o suită de greve, culminând în primăvara şi vara anului 1988 cu o mişcare generalizată de suspendare a activităţii şi ocupare a întreprinderilor. Lipsite de orice mijloc de a influenţa muncitorimea, în trecut, autorităţile comuniste fie abandonaseră tentativa de mărire a preţurilor, fie apelaseră la forţă – sau şi una, şi alta. De data aceasta ele dispuneau de o a treia opţiune – şi anume să ceară ajutor chiar de la liderii muncitorilor. În august 1988, ministrul de Interne, generalul Czeslaw Kiszczak, a apelat la Lech Wałęsa – un cetăţean ca oricare altul, lider nerecunoscut al unei organizaţii nerecunoscute – pentru a negocia încetarea protestelor muncitoreşti. Iniţial refractar, Wałęsa a acceptat în cele din urmă.

El îi putea influenţa pe grevişti – autoritatea morală a Solidarităţii nu făcuse decât să sporească în anii de după 1981 – , dar nu putea rezolva problemele fundamentale ale ţării: rata anuală a inflaţiei se apropia acum de 1.000%. Au urmat patru luni de contacte neoficiale sporadice între sindicatul Solidaritatea şi guvern, ceea ce a înmulţit cererile publice de „reformă". Plutind în derivă, autorităţile oscilau între gesturi de bune intenţii şi ameninţări: înlocuirea miniştrilor, refuzul oricăror planuri de negociere, promisiuni de schimbare economică, ameninţarea că vor închide şantierele navale din Gdańsk. Încrederea populaţiei în stat, câtă mai rămăsese, s-a spulberat.

Pe 18 decembrie 1988, la doar o săptămână după discursul epocal ţinut de Gorbaciov la ONU (o coincidenţă, într-adevăr, dar una plină de semnificaţii), la Varşovia s-a constituit un Comitet Cetăţenesc al Solidarităţii care avea sarcina de a pregăti negocieri complete cu guvernul. Toate opţiunile fiind epuizate, Jaruzelski a cedat în sfârşit în faţa evidenţei şi a forţat Comitetul Central al partidului, care ezita încă, să accepte convorbirile. Pe 6 februarie 1989, comuniştii au recunoscut în mod oficial Solidaritatea drept partener de discuţii şi au început „negocierile la masa rotundă", care au durat până pe 5 aprilie. În acea zi (la o săptămână după un alt eveniment major din Uniunea Sovietică – alegerile libere pentru Congresul Deputaţilor Poporului), toate părţile au ajuns la un acord privind intrarea în legalitate a sindicatelor independente, elaborarea unei legislaţii economice avansate şi, cel mai important, alegerea unei noi Adunări Naţionale.

La o analiză ulterioară, rezultatul convorbirilor de la masa rotundă a fost pentru comunismul polonez o ieşire negociată de la guvernare – cel puţin o parte dintre participanţii la discuţii înţeleseseră deja acest lucru. Dar nimeni nu anticipase *viteza* dezondămîntului. Deşi le acordau votanţilor o libertate fără precedent, alegerile parlamentare planificate pentru 4 iunie au fost manipulate în aşa fel încât să asigure o majoritate comunistă: votul pentru Senat urma să fie cu adevărat liber, dar în

alegerile pentru Seim (Adunarea Parlamentară) jumătate din locuri erau rezervate candidaţilor oficiali (comunişti). În plus, programând alegerile imediat, guvernul încerca să speculeze dezorganizarea şi lipsa de experienţă a oponenţilor săi.

Rezultatele au fost un şoc pentru toată lumea. Susţinută de noul cotidian *Gazeta Wyborcza* (*Gazeta Alegerilor*), lansat ad-hoc de Adam Michnik, Solidaritatea a câştigat 99% din fotolii în Senat şi toate locurile pentru care putuse concura în Seim. De cealaltă parte, numai doi dintre candidaţii comunişti aflaţi pe liste pentru locurile „rezervate" au reuşit să adune cele 50% din voturi necesare pentru a le ocupa. Confruntaţi cu un eşec pe toată linia şi o umilinţă publică fără precedent, conducătorii comunişti ai Poloniei aveau opţiunea de a ignora votul, de a proclama din nou legea marţială sau de a se recunoaşte învinşi şi a ceda puterea.

În aceste circumstanţe, alegerea era limpede: după cum i-a pus ferm în vedere Gorbaciov lui Jaruzelski într-o convorbire telefonică privată, rezultatul alegerilor trebuia validat. Primul gând al lui Jaruzelski a fost să obţină un compromis care să salveze aparenţele invitând Solidaritatea să i se alăture într-un guvern de coaliţie, însă propunerea i-a fost refuzată. După alte câteva săptămâni de negocieri şi eforturi inutile ale comuniştilor de a numi un premier, conducerea partidului a acceptat inevitabilul: pe 12 septembrie 1989, Tadeusz Mazowiecki a fost confirmat în post – era primul prim-ministru necomunist al Poloniei postbelice (deşi comuniştii păstrau controlul câtorva ministere-cheie).

În acelaşi timp, printr-o mişcare politică abilă, grupul parlamentar al Solidarităţii a votat pentru numirea lui Jaruzelski ca şef de stat, cooptându-i practic pe comuniştii „moderaţi" în tranziţia ce avea să urmeze şi ştergându-le ruşinea. În luna următoare, Guvernul Mazowiecki a anunţat planuri de creare a unei „economii de piaţă", prezentate într-un program de stabilizare (aşa-numitul „Plan Balcerowicz") aprobat de Seim la 28 decembrie. O zi mai târziu, „rolul conducător" al Partidului Comunist al Poloniei a fost exclus oficial din Constituţia ţării. Patru săptămâni mai târziu, pe 27 ianuarie 1990, partidul însuşi avea să fie dizolvat.

Succesiunea rapidă şi haotică de evenimente din ultimele luni din Polonia comunistă nu trebuie să umbrească procesul lung şi destul de lent care le-a precedat. Cei mai mulţi dintre actorii dramei din 1989 – Jaruzelski, Kiszczak, Wałęsa, Michnik, Mazowiecki – se aflau deja de mulţi ani pe scenă. După 1981, ţara trecuse de la o scurtă perioadă de relativă libertate la legea marţială, urmată de un lung şi nebulos purgatoriu de semitoleranţă represivă care a culminat cu întoarcerea la crizele economice din deceniul anterior. Biserica Catolică era puternică, Solidaritatea populară, iar naţiunea poloneză nutrea o ură neîmpăcată faţă de conducătorii comunişti – însă aceştia s-au agăţat atât de mult de putere, încât căderea lor finală a venit oarecum prin surprindere. Fusese un lung adio.

În Polonia, legea marţială şi urmările ei au pus în lumină limitele şi carenţele partidului; represiunea a coagulat opoziţia, dar a făcut-o şi mai precaută. În Ungaria, aceeaşi prudenţă s-a ivit dintr-o experienţă cu totul diferită. Două decenii de toleranţă ambiguă estompaseră limita până la care se putea întinde disidenţa cu aprobarea tacită a autorităţilor. La urma urmelor, Ungaria era o ţară comunistă unde, în decembrie

1976, s-a deschis primul hotel Hilton din spatele Cortinei de Fier, unde în anii '80 evanghelistul american Billy Graham organizase nu unul, ci *trei* turnee publice, şi care, în decursul aceluiaşi deceniu, fusese vizitată (şi implicit favorizată) de doi secretari de stat americani şi de vicepreşedintele George Bush. În 1988, Ungaria comunistă avea o imagine categoric „bună".

În parte din acest motiv, a trecut multă vreme până să apară o opoziţie deschisă la adresa partidului. Disimularea şi manevrele discrete păreau de preferat, îndeosebi pentru cei care îşi aduceau aminte de 1956. Iar viaţa în Ungaria lui János Kádár era anostă, dar suportabilă. În realitate însă, după cum am văzut în capitolul precedent, economia oficială maghiară nu stătea mai bine decât cea poloneză, în pofida variilor reforme şi a Noilor Mecanisme Economice. Economia paralelă („neagră") era, de fapt, cea care le permitea multor unguri să aibă un standard de viaţă puţin mai ridicat decât cel al vecinilor. Însă, după cum indicau statisticile sociologilor maghiari, ţara suferea de inegalităţi semnificative care afectau nivelul veniturilor, îngrijirea medicală şi asigurarea de locuinţe ; mobilitatea şi asistenţa socială erau în urmă faţă de Vest, iar populaţia era afectată de suprasolicitare (mulţi oameni aveau două sau chiar trei slujbe), un nivel crescut de alcoolism şi tulburări mentale şi cea mai ridicată rată a sinuciderii din Europa de Est.

Motive de nemulţumire existau, aşadar. Însă nu exista o opoziţie *politică* organizată. Deşi în decursul anilor '80 apăruseră unele organizaţii independente, domeniul lor de activitate se limita la probleme ecologice sau proteste faţă de tratamentul la care era supusă minoritatea maghiară din România – o cauză pentru care puteau conta pe aprobarea tacită a comuniştilor. Din acest motiv a fost tolerat oficial Forumul Democrat Maghiar, organizaţie vădit naţionalistă înfiinţată în septembrie 1987. Ungaria rămânea o „republică socialistă", aşa cum o descria în mod oficial Constituţia revizuită în 1972. Diferenţele de opinie şi criticile erau în mare parte posibile doar în cadrul partidului, deşi în alegerile din iunie 1985 autorităţile au permis pentru prima dată depunerea de candidaturi multiple pentru un singur loc, precum şi alegerea câtorva candidaţi independenţi care aveau aprobarea oficială. Însă schimbările profunde nu au început până în 1988.

Catalizatorul schimbării în Ungaria l-a reprezentat frustrarea comuniştilor tineri şi „reformişti" (care îşi manifestau deschis entuziasmul pentru transformările făcute de Gorbaciov în PCUS) faţă de rigiditatea celor bătrâni de la vârful partidului. În mai 1988, la o conferinţă specială a partidului convocată în acest scop, ei au reuşit în cele din urmă să-l îndepărteze pe Kádár (acum în vârstă de 78 de ani) de la conducere şi să-l înlocuiască cu prim-ministrul Károly Grósz. Consecinţele practice ale acestei lovituri interne de partid se limitau la un program economic de austeritate menit să întărească „forţele pieţei", însă forţa ei simbolică era imensă.

János Kádár conducea Ungaria de la revoluţia din 1956, la înăbuşirea căreia jucase un rol major. În ciuda imaginii destul de favorabile pe care o avea peste hotare, pentru maghiari el era personificarea minciunii oficiale pe care se baza „comunismul de gulaş", şi anume aceea că mişcarea de reformă maghiară nu fusese nimic altceva decât o „contrarevoluţie". Kádár era exponentul viu al conspiraţiei tăcerii care îl înconjurase pe Imre Nagy după răpire, procesul secret şi execuţia şi înmormântarea şi mai secrete

petrecute în urmă cu trei decenii[19]. Înlăturarea lui Kádár a avut darul să sugereze că în viaţa publică maghiară se petrecuse o mutaţie fundamentală – impresie confirmată atunci când succesorii lui au permis apariţia Fidesz (Alianţa Tinerilor Democraţi, un grup de tineri disidenţi comunişti şi necomunişti), ba mai mult, în noiembrie 1988 au autorizat în mod oficial apariţia partidelor politice independente.

În primele luni din 1989, parlamentul comunist a votat o serie de măsuri, cum ar fi recunoaşterea dreptului la liberă asociere, oficializarea „tranziţiei" către un sistem pluripartit şi, în aprilie, eliminarea „centralismului democratic" din viaţa de partid. O iniţiativă cu impact şi mai mare – o recunoaştere tacită a faptului că partidul nu mai avea şanse să-şi menţină controlul asupra ţării dacă nu se reconcilia cu propriul său trecut – a fost anunţata intenţie a conducătorilor comunişti ai Ungariei de a reînhuma rămăşiţele pământeşti ale lui Imre Nagy. În acelaşi timp, Imre Pozsgay şi alţi reformişti din Biroul Politic maghiar şi-au convins colegii să formeze o comisie de investigare a evenimentelor din 1956 şi să le redefinească în mod oficial: ele nu mai reprezentau o „contrarevoluţie", ci o „revoltă populară împotriva unui regim oligarhic care dezonorase naţiunea".

Pe 16 iunie 1989 – la 31 de ani de la moarte – a avut loc ceremonia reînhumării lui Imre Nagy şi a altor patru colegi ca eroi naţionali: 300.000 de maghiari au umplut străzile Budapestei şi milioane au urmărit la televizor transmisia în direct a ceremoniei. Printre cei care au vorbit la mormântul lui Nagy se afla şi Viktor Orbán, liderul Tinerilor Democraţi, care nu s-a putut abţine să nu remarce că unii dintre comuniştii prezenţi acolo erau aceiaşi care, cu doar câţiva ani înainte, se zbăteau să falsifice revoluţia pe care acum o proslăveau.

Şi acesta era adevărul. Ieşirea Ungariei din comunism a fost, în mod curios, opera comuniştilor: abia în iunie, imitând cu bună ştiinţă precedentul polonez, ei au convocat convorbiri la masa rotundă cu partidele de opoziţie. Gest care a stârnit un oarecare scepticism în rândurile maghiarilor anticomunişti: pentru ei, reînvierea lui Nagy, ca şi execuţia sa, reprezenta o afacere internă de partid care nu avea mare relevanţă pentru victimele fără număr ale comunismului. Dar ar fi greşit să subestimăm forţa simbolică a reînhumării lui Nagy. Prin ea se recunoştea un eşec şi era admis faptul că partidul a trăit, a propovăduit şi a impus o minciună.

Când János Kádár a murit, după trei săptămâni – în aceeaşi zi în care Curtea Supremă a Ungariei pronunţa decizia de reabilitare completă a lui Nagy –, comunismul maghiar a murit şi el. Mai rămâneau doar formalităţile de deces: s-a eliminat „rolul conducător" al partidului, au fost programate alegeri pluripartite pentru luna martie a anului următor, iar pe 7 octombrie comuniştii – Partidul Muncitoresc Socialist Ungar – şi-au schimbat numele în Partidul Socialist Ungar. Pe 23 octombrie, parlamentul, compus încă în majoritate din deputaţi comunişti aleşi sub vechiul regim al partidului unic, a votat schimbarea numelui ţării în Republica Ungară.

---

19. În versiunea oficială, locul unde fusese îngropat Nagy a rămas necunoscut timp de treizeci de ani; în realitate, toată lumea ştia că mormântul se află într-un colţ obscur şi nemarcat al Cimitirului Municipal din Budapesta.

„Revoluţia" maghiară din 1989 a avut două trăsături distinctive. Prima, aşa cum am văzut, este că a fost singurul caz în care tranziţia de la un regim comunist la un adevărat sistem pluralist s-a făcut în întregime din interior. Al doilea lucru demn de remarcat este faptul că, dacă în Polonia (ca mai târziu în Cehoslovacia şi în alte părţi) evenimentele din 1989 au avut doar efecte locale, tranziţia din Ungaria a jucat un rol vital în disoluţia unui altui regim comunist, cel din Germania de Est.

Din exterior, Republica Democrată Germană părea unul dintre regimurile comuniste cel mai puţin vulnerabile – şi nu doar pentru că toată lumea credea că Moscova nu va permite vreodată căderea ei. Oraşele est-germane aveau un aspect ieftin şi decrepit, poliţia secretă, Stasi, era omniprezentă, iar Zidul Berlinului rămânea o oroare morală şi estetică. Dar în opinia generală economia est-germană era într-o formă mai bună decât cea din alte state socialiste. La a 40-a aniversare a ţării, în octombrie 1989, prim-secretarul Erich Honecker se lăuda că economia RDG se află între primele zece din lume (oaspetelui Mihail Gorbaciov i-a scăpat un pufnit sonor). Un domeniu în care regimul excela era fabricarea şi exportul de date false : mulţi observatori occidentali îl credeau pe Honecker.

Cei mai entuziaşti admiratori ai RDG se aflau chiar în Germania Federală. Succesul vizibil al *Ostpolitik* în dezamorsarea tensiunilor şi înlesnirea comunicaţiilor interumane şi economice dintre cele două jumătăţi ale Germaniei a făcut ca întreaga clasă politică să spere în prelungirea sa pe termen nedefinit. Personalităţi publice marcante din RFG nu numai că hrăneau iluziile *nomenklaturii* din RDG, ci îşi făceau la rândul lor iluzii. Repetând de atâtea ori că *Ostpolitik* avea ca efect reducerea tensiunilor faţă de Est, ajunseseră chiar să o creadă.

Preocupaţi de „pace", „ordine" şi „stabilitate", mulţi vest-germani au sfârşit prin a împărtăşi punctele de vedere ale politicienilor din Est cu care veneau în contact. Egon Bahr, un proeminent social-democrat, explica în ianuarie 1982 (imediat după proclamarea legii marţiale în Polonia) că, aşa cum germanii renunţaseră la deziderатul unităţii naţionale de dragul păcii, polonezii ar trebui să renunţe la aspiraţiile *lor* de libertate în numele aceleiaşi „priorităţi absolute". Cinci ani mai târziu, vorbind la un simpozion al Partidului Social-Democrat despre „Mitteleuropa", influentul scriitor Peter Bender accentua cu mândrie că, „în dorinţa de destindere, avem mai multe în comun cu Belgradul şi Stockholmul, *cu Varşovia şi Berlinul de Est* [sublinierea îmi aparţine], decât cu Londra şi Parisul".

Ulterior, a ieşit la lumină faptul că liderii PSD le făcuseră în mai multe rânduri declaraţii confidenţiale şi compromiţătoare politicienilor est-germani aflaţi în vizită în Occident. Björn Engholm aprecia în 1987 politica internă a RDG drept „istorică", iar în anul următor, colegul său Oskar Lafontaine promitea să facă tot posibilul pentru a tempera sprijinul vest-german pentru disidenţii est-germani. „Social-democraţii", îşi asigura el interlocutorii, „trebuie să evite tot ce ar putea întări astfel de forţe". După cum nota un raport sovietic către Biroului Politic din RDG, „multe argumente pe care noi le-am prezentat înainte reprezentanţilor PSD sunt acum preluate de aceştia"[20].

Iluziile social-democraţilor vest-germani sunt, poate, de înţeles. Dar ele erau împărtăşite şi de mulţi creştin-democraţi, aproape cu aceeaşi fervoare. Helmut Kohl,

20. Îi sunt recunoscător profesorului Timothy Garton Ash pentru această referinţă.

cancelarul Germaniei de Vest în 1982, era la fel de dornic să cultive relaţii bune cu RDG ca şi adversarii săi politici. El s-a întâlnit şi a vorbit cu Erich Honecker în februarie 1984, la funeraliile lui Iuri Andropov de la Moscova, şi din nou în anul următor, la înmormântarea lui Cernenko. Cele două părţi au ajuns la înţelegeri privind schimburile culturale şi îndepărtarea minelor de la graniţa intergermană. În septembrie 1987, Honecker devenea primul lider est-german care vizita Republica Federală. În acelaşi timp, ajutorul vest-german pentru RDG continua să sosească în ritm susţinut (opoziţia internă est-germană nu a primit nici un fel de sprijin).

Înviorat de sponsorizarea vest-germană, încrezător în sprijinul Moscovei şi liber să expulzeze în Vest disidenţii care îi făceau probleme, regimul est-german ar fi putut supravieţui la nesfârşit. Cert este că părea imun la schimbare: în iunie 1987, demonstranţii din Berlinul de Est care manifestau împotriva Zidului şi îl aclamau pe îndepărtatul Gorbaciov au fost împrăştiaţi rapid. În ianuarie 1988, guvernul nu a ezitat să închidă şi să elimine peste o sută de demonstranţi care comemorau asasinarea Rosei Luxemburg şi a lui Karl Liebknecht în 1919, purtând pancarte care o citau chiar pe Luxemburg: „Libertatea este şi libertatea celor care gândesc altfel". În septembrie 1988, aflat în vizită la Moscova, Honecker a lăudat *perestroika* lui Gorbaciov – dar, întors acasă, a evitat cu străşnicie să o aplice[21].

În pofida evenimentelor istorice care se derulau la Moscova, Varşovia şi Budapesta, comuniştii est-germani încă mai măsluiau voturile ca în anii '50. În mai 1989, rezultatul oficial al alegerilor municipale din RDG (98,85% pentru candidaţii guvernului) a fost falsificat într-un mod atât de grosolan, încât a stârnit proteste naţionale din partea preoţilor, grupărilor ecologiste şi chiar a unor critici din interiorul partidului. Biroul Politic le-a ignorat cu tenacitate. Însă acum, pentru prima dată, est-germanii aveau posibilitatea să aleagă. Nu mai erau nevoiţi să accepte statu-quo-ul, să rişte arestul sau să încerce o evadare primejdioasă spre Vest. Pe 2 mai 1989, în cadrul procesului de relaxare a controlului asupra libertăţii de mişcare şi expresie în Ungaria, autorităţile din Budapesta au eliminat gardul electrificat ce se întindea de-a lungul frontierei vestice a ţării, deşi, în mod oficial, graniţa rămânea închisă.

Est-germanii au început să migreze spre Ungaria. La 1 iulie 1989, 25.000 erau deja „în vacanţă" acolo. I-au urmat alte mii, mulţi dintre ei căutând refugiu temporar în ambasadele vest-germane din Praga şi Budapesta. Unii au reuşit să treacă frontiera austro-ungară, care încă era închisă, însă majoritatea au rămas în Ungaria. Până la începutul lunii septembrie, în Ungaria se adunaseră 60.000 de cetăţeni din RDG – în aşteptare. Întrebat într-un buletin de ştiri al televiziunii maghiare din 10 septembrie care va fi răspunsul guvernului dacă aceşti oameni încep să se deplaseze spre vest, ministrul de Externe maghiar Gyula Horn a răspuns: „Îi vom lăsa să treacă fără multă tevatură şi presupun că austriecii le vor da drumul". Uşa spre Vest era în mod oficial deschisă: în următoarele 72 de ore, 22.000 de est-germani s-au năpustit în Occident.

Autorităţile est-germane au protestat cu furie: gestul ungurilor reprezenta o încălcare a acordului de lungă durată dintre guvernele comuniste care nu permitea ca ţările lor să fie folosite drept rute de evadare din statele vecine şi prietene. Însă

21. Se pare că Honecker calculase, cu destulă îndreptăţire, că Gorbaciov nu va rezista la putere şi că, prin urmare, putea fi ignorat fără nici un risc.

autorităţile de la Budapesta au susţinut că-şi respectaseră obligaţiile asumate prin semnarea Acordului Final de la Helsinki. Oamenii i-au auzit şi i-au înţeles. În următoarele trei săptămâni, autorităţile din RDG s-au confruntat cu un dezastru de imagine declanşat de zecile de mii de cetăţeni care încercau să fugă din ţară folosind noua cale de ieşire.

În încercarea de a controla evenimentele, conducătorii RDG le-au oferit refugiaţilor est-germani aflaţi în ambasadele din Praga şi Varşovia libera trecere, într-un tren sigilat, înapoi spre propria ţară, iar de acolo în Germania de Vest. Oferta i-a adus regimului noi umilinţe: traversând Republica Democrată Germană, trenul cu refugiaţi a fost întâmpinat cu entuziasm şi invidie de zeci de mii de localnici. La o scurtă escală în Dresda, 5.000 de oameni au încercat să se cţere în tren. Intervenţia brutală a poliţiei a declanşat o revoltă – toate acestea petrecându-se sub ochii reprezentanţilor mass-media din lumea întreagă.

Dificultăţile prin care trecea regimul au dat curaj opoziţiei. La o zi după deschiderea graniţelor cu Ungaria, un grup de disidenţi est-germani au fondat în Berlinul de Est organizaţia *Neues Forum* („Forumul Nou"), urmată la câteva zile de o altă mişcare cetăţenească intitulată „Democraţie Acum": ambele grupuri militau pentru „restructurarea" pe baze democratice a RDG. În ziua de luni, 2 octombrie 1989, 10.000 de oameni au manifestat în Leipzig în semn de protest faţă de refuzul regimului Honecker de a se reforma. Era cea mai mare adunare publică din Germania de Est de la tragica revoltă berlineză din 1953. Şeful statului, în vârstă de 77 de ani, a rămas de neclintit. Est-germanii care încercau să emigreze, declarase el în septembrie, fuseseră „şantajaţi prin tentaţii, promisiuni şi ameninţări pentru a renunţa la principiile de bază şi valorile fundamentale ale socialismului". Spre neliniştea crescândă a colegilor mai tineri, care nu mai puteau ignora amploarea problemei, conducerea de partid părea neajutorată: pironită pe loc. La 7 octombrie, sosit într-o vizită oficială pentru a sărbători cea de-a 40-a aniversare a înfiinţării Republicii Democrate Germane, Mihail Gorbaciov i-a dat gazdei sale, care îl asculta împietrit, un sfat memorabil: „Viaţa îi pedepseşte pe cei care tergiversează". Fără efect: Honecker s-a declarat satisfăcut de starea curentă a lucrurilor.

Încurajaţi de vizita liderului sovietic – ca să nu mai vorbim de evenimentele externe –, demonstranţii din Leipzig şi din alte oraşe au început să ţină manifestaţii regulate („demonstraţiile de luni") şi să „vegheze" pentru schimbare. În Leipzig, demonstraţia din lunea de după discursul lui Gorbaciov a adunat 90.000 de oameni: mulţimile scandau „Noi suntem poporul!" şi îi cereau ajutorul lui „Gorbi". În săptămâna următoare, numărul demonstranţilor a crescut; un Honecker din ce în ce mai agitat propunea acum folosirea forţei pentru a elimina orice altă manifestare a opoziţiei.

Perspectiva confruntării directe i-a trezit în sfârşit din amorţeală pe criticii lui Honecker din interiorul partidului. La 18 octombrie, un grup de pucişti din partid conduşi de Egon Krenze l-au înlăturat pe bătrânul lider, care se aflase la conducerea partidului timp de 18 ani[22]. Prima grijă a lui Krenze a fost să zboare la Moscova, să-şi

22. La trei zile după vizita lui Gorbaciov, într-o întrevedere cu un demnitar chinez aflat în vizită, Honecker compara tulburările din RDG cu recenta „contrarevoluţie" din China. Se pare că el lua în calcul un masacru german *à la* Tiananmen, acesta fiind unul dintre motivele pentru care colegii săi au decis să-l înlăture.

declare solidaritatea cu Gorbaciov și să caute sprijinul acestuia pentru ca, revenit la Berlin, să poată pregăti o prudentă *perestroika* de factură est-germană. Dar era prea târziu. La cea mai recentă demonstrație din Leipzig se adunaseră 300.000 de oameni care cereau schimbarea. Pe 4 noiembrie, o jumătate de milion de est-germani s-au strâns în Berlin, cerând reforme imediate. În aceeași zi, Cehoslovacia își deschidea granița cu Germania de Vest; în următoarele 48 de ore au traversat-o 30.000 de oameni.

De-acum autoritățile erau cu adevărat panicate. La 5 noiembrie, guvernul RDG a propus timid o lege a călătoriilor în străinătate ușor liberalizată – pe care opoziția a respins-o ca fiind jalnic de inadecvată. A urmat demisia spectaculoasă a cabinetului est-german, urmată de cea a Biroului Politic. În seara următoare – pe 9 noiembrie, aniversarea abdicării Kaiserului și *Kristallnacht* –, Krenze și colegii săi au propus o altă lege a călătoriilor, cu intenția de a stopa exodul. La o conferință de presă transmisă în direct la radio și televiziune, Günter Schabowski a explicat că noile reglementări, cu aplicare imediată, autorizau călătoriile în străinătate fără notificarea prealabilă a autorităților și permiteau tranzitul prin punctele de trecere a frontierei cu Germania de Vest. Cu alte cuvinte, Zidul era acum deschis.

Înainte ca transmisiunea să ia sfârșit, oamenii erau deja pe străzi și se îndreptau spre graniță. În numai câteva ore, 50.000 de oameni au trecut în Berlinul de Vest – unii pentru totdeauna, alții doar ca să arunce o privire. Peste noapte, lumea s-a schimbat. După cum era limpede pentru oricine, Zidul fusese străpuns pentru totdeauna, fără cale de întoarcere. Poarta Brandenburg a fost redeschisă patru luni mai târziu; pe durata sărbătorilor de Crăciun din 1989, 2,4 milioane de est-germani (*unul din șase*, raportat la populația totală) au vizitat Vestul. Cu certitudine, *nu* aceasta fusese intenția conducătorilor RDG. După cum avea să explice mai târziu însuși Schabowski, *autoritățile nu au crezut că deschiderea Zidului ar putea antrena căderea RDG*; dimpotrivă, ei sperau într-un început de „stabilizare".

Când au luat cu inima îndoită decizia de a deschide granița apuseană, liderii est-germani intenționau să deschidă doar o supapă de siguranță, să obțină eventual puțină popularitate și, mai presus de toate, să câștige suficient timp pentru a propune un program de „reforme". La urma urmei, Zidul a fost deschis cu același scop cu care fusese ridicat și închis cu o generație în urmă: pentru a opri o hemoragie demografică. Această tactică disperată a avut succes în 1961 și, într-un anumit sens, și în 1989: surprinzător de puțini est-germani au rămas în Berlinul de Vest sau au emigrat în Germania Federală odată ce au fost siguri că, dacă se întorc, nu vor fi din nou închiși. Dar prețul acestei siguranțe a fost chiar mai mare decât căderea regimului.

În haosul de după căderea Zidului, Partidului Socialist Unit din Germania (Sozialistische Einheitspartei Deutschland – SED) i s-au făcut ultimele rânduieli, ca oricărui partid comunist muribund. Pe 1 decembrie, *Volkskammer* (parlamentul RDG) a votat în unanimitate (420 de voturi pentru și 5 abțineri) pentru îndepărtarea din Constituția RDG a clauzei care stipula că statul este „condus de clasa muncitoare și partidul său marxist-leninist". Patru zile mai târziu, conducerea a demisionat din nou, fiind ales un alt lider în persoana lui Gregor Gysi, iar numele partidului s-a schimbat, după tipic, în Partidul Socialismului Democratic. Vechea conducere comunistă (inclusiv Honecker

şi Krenze) a fost exclusă din partid, au început (cum am mai văzut) discuţii la masa rotundă cu reprezentanţii *Neues Forum* (conform opiniei generale, cea mai importantă grupare de opoziţie) şi s-a stabilit data alegerilor libere.

Dar, chiar înainte ca noul (şi ultimul) guvern al RDG condus de Hans Modrow, *liderul de partid din Dresda, să schiţeze „Programul de acţiune al partidului", acţiunile* şi intenţiile sale deveniseră irelevante. Să nu uităm că est-germanii aveau o opţiune de care alte popoare subjugate nu se bucurau (nu exista o „Cehoslovacie de Vest", nici o „Polonie de Vest") şi nu aveau de gând să renunţe la ea. Obiectivul s-a schimbat din mers: în octombrie 1989, demonstranţii din Leipzig scandaseră *Wir sind das Volk* – „Noi suntem poporul!". În ianuarie 1990, aceleaşi mulţimi scandau o cerere uşor diferită: *Wir sind* ein *Volk* – „Noi suntem *un* singur popor!".

Fiindcă moartea comunismului german avea să însemne, după cum vom vedea în capitolul următor, moartea unui stat german (în ianuarie 1990, obiectivul esenţial devenise nu doar *evadarea* din socialism, şi în nici un caz „reformarea" acestuia, ci *intrarea* în Germania de Vest), nu este limpede, privind retrospectiv, cum ar putea fi interpretate astăzi speranţele mulţimilor care au provocat sfârşitul RDG în toamna anului 1989. Însă e clar faptul că nici partidul (ca în Ungaria), nici opoziţia (ca în Polonia) nu puteau revendica vreun merit în evoluţia evenimentelor. Partidul a înţeles cu greu poziţia dificilă în care se afla, iar criticii săi din rândurile elitei intelectuale n-au fost nici ei cu mult mai rapizi.

Pe 28 noiembrie, Stefan Heym, Christa Wolf şi alţi intelectuali est-germani au lansat *un apel „Pentru ţara noastră" – pentru salvarea socialismului şi a Republicii* Democrate Germane, protestând ferm împotriva a ceea ce Heym descria drept „gunoiul poleit" al Occidentului. Bärbel Bohley, figura conducătoare în *Neues Forum*, a mers până la a califica deschiderea Zidului drept „nefericită" pentru că întârzia „reforma" şi precipita alegerile înainte ca partidele şi electoratul să fie „pregătite". Ca mulţi intelectuali „contestatari" din RDG (fără a mai vorbi despre admiratorii lor vest-germani), *Bohley* şi colegii ei nutreau încă viziunea unui socialism reformat, curăţat de poliţie secretă şi de partidul conducător, dar care să păstreze o distanţă sigură faţă de prădătorul *doppelgänger* capitalist de la vest. După cum aveau să demonstreze evenimentele, această viziune era la fel de nerealistă ca fantezia lui Erich Honecker de reîntoarcere la obedienţa neostalinistă. *Neues Forum* s-a autocondamnat astfel la irelevanţă politică, iar liderilor săi nu le-a rămas decât să cicălească amar masele nechibzuite[23].

Revolta germană din 1989 a fost poate singura revoluţie cu adevărat populară din acel an - şi unica revoltă populară încununată de succes din istoria Germaniei[24]. Deşi

23. *Ca să fim cinstiţi, singura vină a disidenţilor est-germani* era că interpretaseră eronat curajul demonstrat de masele populare în noiembrie 1989 drept fundamentul unei republici socialiste reînnoite. Pe de altă parte, această viziune greşită s-a născut din incapacitatea lor de a înţelege ce ajunsese să însemne „socialismul" - şi din faptul că au depus atât efort pentru salvarea lui.

24. În Polonia, echivalentul acesteia s-a produs în 1980-1981, tranziţia politică ce a avut loc un deceniu mai târziu fiind mult mai calculată şi negociată.

s-a desfăşurat simultan, cu totul alta a fost căderea comunismului în Cehoslovacia învecinată. În ambele ţări partidele comuniste aveau o conducere rigidă şi opresivă, iar ascensiunea lui Gorbaciov era la fel de neplăcută pentru regimul de la Praga pe cât era în Pankow. Dar asemănările se opresc aici.

În Cehoslovacia, ca şi în Ungaria, regimul comunist trona peste amintirea tăcută a unui trecut furat. Dar, în vreme ce Kádár şi partidul său se distanţaseră întru câtva de moştenirea stalinistă, liderii din Cehoslovacia nu au reuşit o astfel de tranziţie. Nici nu au încercat. Invazia din 1968 şi „normalizarea" ulterioară erau întruchipate de Gustáv Husák, la putere din 1969. Iar în 1987, când Husák, în vârstă de 75 de ani, a demisionat din funcţia de secretar general al partidului (rămânând însă preşedinte al statului), el a fost înlocuit de Miloš Jakeš : deşi mai tânăr, el era cunoscut pentru rolul său esenţial în epurările în masă de la începutul anilor '70.

Comuniştii cehoslovaci au izbutit să menţină un control total până în ultima clipă Nici Biserica Catolică (instituţie care, în Cehia cel puţin, a avut întotdeauna un rol minor în treburile interne), nici opoziţia intelectuală nu se bucurau de un sprijin de amploare în *societate. Prin epurări de o eficienţă brutală, majoritatea intelectualilor* ţării, de la dramaturgi şi istorici până la reformatorii comunişti din anii '60, fuseseră înlăturaţi nu numai din slujbe, ci şi din vizorul public. Înainte de 1989, criticii cei mai sonori ai comunismului, în frunte cu Václav Havel, erau mai cunoscuţi în străinătate decât în propria ţară. Aşa cum am văzut în capitolul precedent, Carta 77, organizaţia civică a lui Havel, strânsese doar două mii de semnături la o populaţie de 15 milioane.

Bineînţeles că oamenilor le era frică să critice deschis regimul, însă trebuie spus că majoritatea cehilor şi slovacilor nu se simţeau neapărat bătuţi de soartă. Ca multe alte economii est-europene, şi cea cehoslovacă a fost orientată în mod deliberat, începând cu anii '70, spre producţia de bunuri de consum elementare (şi nu numai, în cazul cehilor). Mai mult, Cehoslovacia comunistă imita în mod conştient, deşi la un *nivel mediocru*, aspecte ale societăţii de consum occidentale, îndeosebi în ceea ce priveşte programele de televiziune şi petrecerea timpului liber. Viaţa în Cehoslovacia era anostă, mediul înconjurător se deteriora, iar cenzura omniprezentelor autorităţi călca pe nervi tineretul. Dar, câtă vreme se abţineau de la confruntări cu regimul şi mimau un oarecare respect pentru retorica sa bombastică, oamenii erau lăsaţi să-şi vadă de treabă.

Regimul reprima strict şi brutal orice diferenţă de opinie. Participanţii *la demonstraţiile* organizate la Praga şi în alte oraşe în august 1988 pentru comemorarea a douăzeci de ani de la invazie au fost arestaţi, iar eforturile neoficiale de a organiza un seminar „Est-Vest" în Praga au fost zădărnicite. În ianuarie 1989, la a 20-a comemorare a sinuciderii lui Jan Palach în Piaţa Wenceslas, Havel şi alţi treisprezece activişti ai Cartei 77 au fost arestaţi şi închişi din nou – deşi, spre deosebire de tratamentul aspru la care fusese supus altădată, Havel a fost eliberat în mai (el devenise o figură internaţională şi abuzurile la adresa lui i-ar fi pus într-o lumină proastă pe temniceri).

În cursul primăverii şi verii anului 1989, în toată ţara au răsărit grupuri şi reţele neoficiale, ca un ecou plin de speranţă al evoluţiilor din ţările vecine. După „Clubul Păcii John Lennon", înfiinţat în decembrie 1988, în mai 1989 a avut loc protestul *„Mamelor din Praga", apoi demonstraţiile ecologiste de la Bratislava în luna următoare.*

Nici una dintre aceste mişcări de iniţiativă civică, mărunte şi uşor de izolat, nu constituia o ameninţare pentru poliţie sau regim. Dar în luna august, în timp ce la Varşovia Mazowiecki îşi finaliza planurile de guvernare şi cu puţin înainte ca graniţele Ungariei să fie deschise, demonstranţii au umplut din nou străzile capitalei cehe pentru a comemora înăbuşirea Primăverii de la Praga.

De această dată, poliţia cehă a fost în mod evident mai reţinută. Regimul Jakeš hotărâse să se cosmetizeze puţin, recunoscând formal noua stare de spirit de la Moscova, însă fără a altera în vreun fel esenţa guvernării. Acelaşi calcul politic explică, fără îndoială, şi atitudinea detaşată a autorităţilor faţă de următoarea demonstraţie majoră care a avut loc pe 28 octombrie, la aniversarea înfiinţării statului cehoslovac în 1918 (ignorată de guvernanţi după 1948). Cu toate acestea, nu exista încă o presiune publică strivitoare asupra conducerii comuniste: eliminarea vizelor de ieşire pentru călătoriile în Occident, anunţată pe 15 noiembrie, nu a fost atât o concesie, cât o imitaţie strategică a schimbărilor din alte părţi.

Şefii partidului nu aveau, evident, nici o intenţie reformistă, iar în exteriorul partidului nu exista o opoziţie eficientă – demonstraţiile din vară nu avuseseră obiective comune şi încă nu apăruseră lideri care să canalizeze nemulţumirea populară într-un program –, de unde suspiciunea că evenimentele ulterioare au fost „regizate": o încercare a reformatorilor din administraţie de a resuscita partidul aflat în agonie şi a-l orienta în direcţia unei *perestroika* în variantă cehă.

Această teorie nu este atât de ciudată pe cât pare. La 17 noiembrie, poliţia praghează a autorizat desfăşurarea în centrul oraşului a unui marş studenţesc ce comemora o altă dată nefastă: cu cincizeci de ani în urmă, studentul ceh Jan Opletal fusese ucis de naziști. Însă atunci când participanţii au început să strige sloganuri anticomuniste, poliţia i-a atacat, împrăştiind mulţimea şi agresând victime izolate. Poliţia însăşi a alimentat apoi zvonul că unul dintre studenţi a fost omorât, ca o reeditare a asasinatului lui Opletal. Deşi mai târziu ştirea a fost dezminţită, la momentul respectiv ea a provocat, cum era de aşteptat, furia studenţilor. În următoarele 48 de ore, zeci de mii de studenţi s-au mobilizat, universităţile au fost ocupate şi mulţimi imense au început să se adune pe străzi pentru a protesta. De data aceasta, însă, poliţia a stat pe margine.

Dacă existase într-adevăr un complot, el a avut efect de bumerang. Este adevărat că evenimentele din 17 noiembrie şi tulburările ulterioare au dislocat conducerea neostalinistă a Partidului Comunist: în decurs de o săptămână, întregul prezidiu, în frunte cu Jakeš, demisionase. Dar succesorii lor nu aveau absolut nici o credibilitate în faţa populaţiei – şi, oricum, au fost imediat depăşiţi de evenimente. Pe 19 noiembrie, Václav Havel, care era arestat la domiciliu în nordul rural al Boemici, s-a întors într-o capitală în fierbere, unde comuniştii pierdeau rapid puterea, dar lipseau cei care ar fi putut să o preia.

Alegându-şi ca sediu un teatru praghez, Havel şi prietenii săi din Carta 77 au format *Občanské Fórum* (Forumul Cetăţenesc), o reţea neoficială şi fluidă care, dintr-o societate de dezbateri, în câteva zile s-a metamorfozat într-o iniţiativă civică şi, de aici, într-un guvern din umbră. Discuţiile din Forumul Cetăţenesc reflectau obiective mai vechi ale principalilor membri, dar mai ales cursul accelerat şi spectaculos al evenimentelor

din stradă. Înainte de toate, Forumul a cerut demisia celor responsabili pentru invazia din '68 şi urmările ei.

Pe 25 noiembrie, la o zi după ce conducătorii partidului demisionaseră în masă, o jumătate de milion de oameni s-au adunat pe stadionul Letná din Praga, nu atât pentru a cere anumite reforme, cât pentru a-şi face cunoscută prezenţa – unul altuia şi fiecare sieşi – după două decenii de tăcere sub teroare. În aceeaşi seară, lui Havel i s-a luat un interviu la televiziunea cehă. În ziua următoare, el s-a adresat unei mulţimi de 250.000 de oameni în Piaţa Wenceslas, împărţind podiumul cu prim-ministrul comunist Ladislav Adamec şi cu Alexander Dubček.

Conducerea Forumului Cetăţenesc a înţeles că, fără să vrea, conducea o revoluţie. Pentru a-i oferi o direcţie – şi pentru a spune ceva mulţimilor adunate –, un grup condus de istoricul Petr Pithart a formulat „Principiile Programatice ale Forumului Cetăţenesc". Acestea conţineau un scurt sumar al obiectivelor generale ale Forumului şi sunt revelatoare pentru starea de spirit a populaţiei şi priorităţilor sale în 1989. „Ce vrem?", întreba programul. 1. Un stat de drept; 2. Alegeri libere; 3. Dreptate socială; 4. Un mediu înconjurător curat; 5. Un popor educat; 6. Prosperitate; 7. Întoarcerea în Europa.

Amestecul de revendicări politice generice, idealuri culturale şi ecologiste şi invocarea „Europei" era tipic cehesc şi datora mult diverselor luări de poziţie ale Cartei 77 de-a lungul deceniului precedent. Însă tonul Programului reflecta cu acurateţe starea de spirit a mulţimii în zilele euforice din noiembrie: în acelaşi timp pragmatică, idealistă şi teribil de ambiţioasă. La Praga şi în restul ţării, atmosfera era mult mai optimistă decât în cazul „tranziţiilor" din alte ţări comuniste, efect al ritmului accelerat al evenimentelor[25].

La o săptămână după reprimarea sângeroasă a manifestaţiei studenţeşti, conducerea partidului demisionase. O săptămână mai târziu, Forumul Cetăţenesc şi Opinia Publică împotriva Violenţei (OPIV, un alter ego slovac al Forumului) căpătaseră un statut legal şi negociau cu guvernul. Pe 29 noiembrie, Adunarea Federală, răspunzând cu docilitate unei revendicări a Forumului Cetăţenesc, a înlăturat din Constituţia cehoslovacă clauza fundamentală ce garanta un „rol conducător" Partidului Comunist. În situaţia nou-creată, cabinetul Adamec a propus un guvern de coaliţie, pe care reprezentanţii Forumului Cetăţenesc, încurajaţi de mulţimea numeroasă şi hotărâtă care acum ocupau străzile în permanenţă, l-au respins pe loc.

În acest moment, comuniştii nu puteau să nu ţină cont de evenimentele externe: la 3 decembrie căzuse conducerea comunistă est-germană, Gorbaciov cina cu Bush în Malta, iar statele din Tratatul de la Varşovia se pregăteau public să se dezică de participarea la invazia din 1968. Discreditaţi şi descalificaţi chiar de cei în solda cărora se aflaseră, ultimii membri ai grupului Husák, printre care şi prim-ministrul Adamec, au demisionat.

După o întâlnire la „masa rotundă" de două zile (cea mai scurtă dintre mesele rotunde ale anului 1989), liderii Forumului Cetăţenesc au căzut de acord să intre la

25. Autorul, care se afla în acele momente la Praga, poate confirma senzaţia ameţitoare că istoria se scria în direct.

guvernare. Prim-ministrul – slovacul Marián Čalfa – era tot membru de partid, dar majoritatea miniştrilor, pentru prima dată din 1948, nu erau comunişti: Jiří Dienstbier, semnatar al Cartei 77 (şi care, cu cinci săptămâni în urmă, încă lucra ca fochist), era ministru de Externe; avocatul catolic Jan Čarnogurský, membru al OPIV, viceprim-ministru; Vladimír Kusý, din Forumul Cetăţenesc, era ministru al Informaţiilor, iar Václav Klaus, un economist liberal până atunci necunoscut, urma să conducă ministerul de Finanţe. Noul guvern a depus jurământul pe 10 decembrie în faţa preşedintelui Husák, care a demisionat neîntârziat.

Reapariţia lui Alexander Dubček pe scena politică după două decenii petrecute în obscuritate crease posibilitatea ca el să devină preşedinte în locul lui Husák – pe de o parte ca simbol al continuităţii cu speranţele frânte din 1968, pe de altă parte pentru a alina sentimentele rănite ale comuniştilor şi poate chiar pentru a linişti nucleele neostaliniste din poliţie şi din alte servicii. Dar de îndată ce a început să cuvânteze în public, a devenit jenant de limpede că bietul Dubček era un anacronism. Vocabularul, stilul, chiar şi gesturile sale erau cele ale unui comunist reformist din anii '60. Părea să nu fi învăţat nimic din experienţele sale triste: continua să vorbească despre calea cehoslovacă spre socialism, mai blândă şi mai îngăduitoare. Pentru zecile de mii de tineri aflaţi în stradă la Praga, Brno ori Bratislava, el a fost mai întâi o curiozitate istorică, pentru a deveni în scurt timp de o irelevanţă agasantă[26].

În urma unui compromis, Dubček a fost ales preşedinte al Adunării Federale. Preşedinţia i-a revenit lui Václav Havel – o idee atât de neverosimilă cu doar cinci săptămâni mai înainte, încât el a respins-o cu blândeţe când a fost propusă pentru prima dată de mulţimile entuziaste de pe străzile Pragăi: *Havel na Hrad!* („Havel la Palat!"). Pe 7 decembrie, dramaturgul a conchis totuşi că acceptarea postului ar putea facilita ieşirea ţării din comunism. Pe 28-29 decembrie, acelaşi parlament comunist care aprobase automat legislaţia care îi condamna la ani buni de închisoare pe Havel şi alţi disidenţi îl alegea acum preşedinte al Republicii Socialiste Cehoslovace. Pe 1 ianuarie 1990, noul preşedinte a amnistiat 16.000 de deţinuţi politici; în ziua următoare, poliţia politică însăşi era desfiinţată.

Ieşirea deosebit de rapidă şi lipsită de incidente a Cehoslovaciei de sub comunism – aşa-numita „revoluţie de catifea" – s-a datorat unui complex de circumstanţe. Ca şi în Polonia, opoziţia intelectuală era unită mai ales de amintirea înfrângerilor din trecut şi de hotărârea de a evita confruntarea directă – nu întâmplător principala organizaţie civică din Slovacia s-a autointitulat Opinia Publică împotriva Violenţei. Ca şi în RDG, falimentul partidului conducător a fost sesizat atât de rapid, încât opţiunea unei reacţii organizate din partea aiergărzii partidului a fost aproape din start exclusă.

26. O caricatură apărută într unul din efemerele ziare studenţeşti din decembrie 1989 surprinde perfect prăpastia dintre generaţii. Bărbierindu-se în maiou, un burtos între două vârste se holbează cu dezgust în oglindă la o femeie trecută ce stă în pragul uşii, într-o cămaşă de noapte murdară, cu părul pe bigudiuri şi ţigara atârnându-i în colţul gurii. „Nu mă recunoşti?", îl persifează ea. „Sunt visul tău din 1968."

Rolul lui Havel a fost însă la fel de crucial: în nici o altă țară comunistă nu apăruse o personalitate cu un prestigiu similar și, deși majoritatea ideilor practice și chiar a tacticilor politice ale Forumului Cetățenesc puteau apărea și în absența lui, Havel a fost cel care a captat și canalizat starea de spirit populară, împingându-și colegii înainte și în același timp temperând așteptările mulțimilor. Popularitatea lui era imensă. Precum Tomáš Masaryk, cu care era comparat din ce în ce mai des, Havel, cu charisma sa incredibilă, era în ochii multora un soi de salvator al națiunii. În decembrie 1989, un afiș studențesc din Praga îl descria pe noul președinte în cuvinte cu o conotație religioasă probabil involuntară, dar cum nu se poate mai potrivită: „El ni s-a dăruit".

Trecutul de deținut politic al lui Havel și curajul opoziției sale morale față de comunism nu au fost singurele care l-au înălțat pe un piedestal; el s-a distins și prin dispoziția apolitică. Concetățenii lui Havel s-au îndreptat spre el nu *în ciuda* preocupărilor sale legate de teatru, ci datorită acestora. După cum observa un comentator italian al ascensiunii lui Havel pe scena social-politică cehoslovacă, vocea sa distinctivă l-a ajutat să dea grai sentimentelor unei națiuni reduse la tăcere: *Se un popolo non ha mai parlato, la prima parola che dice è poesia*[27]. Tocmai din aceste motive a fost Havel – care, de altfel, se remarca prin scepticismul său față de tentațiile capitalismului (spre deosebire de ministrul său de Finanțe, Václav Klaus) – singurul care putea întinde o punte între egalitarismul mincinos, dar seducător al unui comunism defunct și realitățile incomode ale pieței libere.

Iar în Cehoslovacia o astfel de punte era importantă. Cu toate că era, în multe privințe, cea mai vestică dintre țările comuniste ale Europei, Cehoslovacia era și singura cu o cultură politică net egalitaristă și orientată spre stânga: la urma urmelor, era singura țară din lume unde aproape 40% din electorat alesese vreodată un Partid Comunist în alegeri libere (în 1946). În pofida celor 40 de ani de „socialism real existent" – și a celor 20 de ani de abrutizantă „normalizare" –, ceva din această cultură politică rezista încă: în primele alegeri postcomuniste, desfășurate în iunie 1990, 14% din electorat a optat pentru Partidul Comunist. Prezența persistentă a acestui nucleu semnificativ de suporteri comuniști – și de cetățeni apolitici, mult mai numeroși, care nu erau suficient de nemulțumiți pentru a protesta împotriva situației – îi făcea pe scriitorii disidenți ca Ludvík Vaculík să se îndoiască de posibilitatea unor mari schimbări în viitorul apropiat. Istoria părea să fie împotriva cehilor și slovacilor: din 1938 încoace, Cehoslovacia nu mai reușise să recapete controlul asupra propriului destin.

Așa se face că, atunci când poporul însuși a preluat inițiativa în noiembrie 1989, „revoluția de catifea" a părut neverosimilă. De aici presupozițiile despre comploturi ale poliției și crize provocate, de parcă societatea cehoslovacă era atât de timorată încât până și inițiativa anticomunistă trebuie să fi venit tot de la comuniști. Un astfel de scepticism e absolut nefondat: toate dovezile care au ieșit la lumină de atunci sugerează că pe 17 noiembrie securitatea cehă a mers pur și simplu prea departe. Nu

27. „Dacă un popor n-a vorbit niciodată, primul cuvânt pe care îl rostește e poezie" (Ferdinando Camon, „Tutto Libri", *La Stampa*, 16 decembrie 1989).

a fost nici un „complot" cu scopul de a forța mâna clicii conducătoare. În 1989, poporul cehoslovac și-a luat soarta în mâini.

Cazul României a fost cu totul altul. Acolo, pare incontestabil că o facțiune din interiorul Partidului Comunist Român a decis în 1989 că singura șansă de supraviețuire era să înlăture prin forță elita conducătoare din jurul lui Nicolae Ceaușescu. România, desigur, nu era un stat comunist obișnuit. Dacă Cehoslovacia era cea mai vestică țară dintre sateliții comuniști ai Moscovei, România era cea mai „orientală". Sub Ceaușescu, comunismul degenerase din național-leninism într-un soi de satrapie neostalinistă în care nepotismul și ineficiența de nivel bizantin se sprijineau pe o poliție secretă tentaculară.

Spre deosebire de dictatura brutală a lui Dej din anii '50, regimul lui Ceaușescu s-a descurcat fără multă brutalitate fățișă. Dar rarele semne de protest public – precum grevele minerilor din Valea Jiului din august 1977 sau, un deceniu mai târziu, la Uzina de tractoare „Steagul Roșu" din Brașov – au fost reprimate violent și sigur. În plus, Ceaușescu putea conta nu numai pe o populație terorizată, ci și pe absența notabilă a reacției internaționale la acțiunile sale interne: la opt luni după ce îi aruncase în închisoare pe greviștii din Valea Jiului (și îi asasinase pe liderii lor), dictatorul român vizita Statele Unite ca oaspete al președintelui Jimmy Carter. Distanțându-se de Moscova – am văzut cum România s-a ținut deoparte de invazia Cehoslovaciei din 1968 –, Ceaușescu și-a câștigat libertatea de manevră și chiar laudele străinătății, mai ales în primele etape ale „noului" Război Rece din anii '80. Cum liderul român nu se sfia să-i critice pe ruși (și să-și trimită gimnastele la Jocurile Olimpice de la Los Angeles), americanii și Occidentul în general au trecut sub tăcere crimele lui din țară[28].

Românii, în schimb, au plătit cumplit pentru statutul privilegiat al lui Ceaușescu. Pentru creșterea populației – o tradițională obsesie „românistă" –, el a interzis în 1966 avortul la femeile sub 40 de ani cu mai puțin de patru copii (în 1986, bariera de vârstă avea să fie ridicată la 45 de ani). În 1984, vârsta minimă a căsătoriei a scăzut la 15 ani pentru femei. Au fost introduse examinări medicale lunare obligatorii pentru toate femeile aflate la vârsta procreării pentru a preveni întreruperile de sarcină, care erau permise doar în cazuri excepționale și numai în prezența unui reprezentant al partidului. În județele în care rata natalității era în declin, medicilor li se tăia din salariu.

Populația nu a crescut, în schimb rata mortalității cauzate de avorturi a depășit-o de departe pe cea din oricare altă țară europeană: fiind unica metodă de control al fertilității, avorturile ilegale se practicau pe scară largă în condițiile cele mai înfiorătoare. Legea din 1966 a cauzat în următorii 23 de ani moartea a zeci de mii de femei. Rata reală a mortalității infantile era atât de mare, încât după 1986 nașterea unui copil nu mai era înregistrată oficial până când nou-născutul nu atinsese a patra

28 Cel puțin până la ascensiunea lui Mihail Gorbaciov, după care Occidentul nu a mai avut nevoie de un disident antisovietic.

săptămână de viaţă – apoteoza controlului comunist al informaţiei. În momentul căderii lui Ceauşescu, rata mortalităţii nou-născuţilor era de 25‰, iar în orfelinate se aflau peste 100.000 de copii.

Această tragedie naţională s-a consumat pe fundalul unei economii deliberat retrogradate de la subzistenţă la sărăcie extremă. La începutul anilor '80, Ceauşescu a decis să consolideze poziţia României în lume achitând integral uriaşa datorie externă a ţării. Agenţiile capitalismului internaţional – începând cu Fondul Monetar Internaţional – erau absolut încântate şi nu mai ştiau cum să-l ridice în slăvi pe dictatorul român. Bucureştiul a primit o reeşalonare completă a datoriilor externe. Pentru a-i plăti pe creditorii occidentali, Ceauşescu a recurs la o presiune neîntreruptă, fără precedent, asupra consumului intern.

Spre deosebire de diriguitorii comunişti din alte părţi, care împrumutau fără reţinere de peste hotare pentru a-şi mitui supuşii cu rafturi bine garnisite în magazine, *Conducătorul* român s-a apucat să exporte orice articol de producţie internă disponibil. Românii erau nevoiţi să folosească becuri de 40 W (atunci când aveau curent electric) pentru ca energia electrică să poată fi exportată în Italia şi Germania. Carnea, zahărul, făina, untul, ouăle şi multe altele erau strict raţionalizate. Pentru a spori productivitatea, s-au introdus norme fixe de muncă obligatorie duminicile şi de sărbători (o *corvoadă*, cum i se spunea în Evul Mediu).

Consumul de benzină a fost redus la minimum: în 1986 a fost lansat un program de creştere a cailor, ca substitut pentru transportul motorizat. Căruţele au devenit principalul mijloc de transport la ţară, iar recolta era strânsă cu coasa şi secera. Era, într-adevăr, o noutate absolută: toate sistemele socialiste au depins de controlul centralizat asupra penuriilor induse chiar de sistem, însă în România, o economie bazată pe investiţii exagerate în capacităţi industriale inutile a fost transformată cu succes în una bazată pe subzistenţa agrară preindustrială.

Politica lui Ceauşescu avea o anumită logică diabolică. Cu preţul pauperizării populaţiei, România şi-a achitat datoriile faţă de creditorii străini. Însă cârmuirea lui Ceauşescu nu s-a limitat, mai ales în ultimii ani, la o politică economică nebunească. Pentru a controla şi mai eficient populaţia rurală a ţării – obligându-i pe ţărani să producă pentru export –, regimul a inaugurat o aşa-zisă „sistematizare" a peisajului rural românesc. Jumătate din cele 13.000 de sate ale ţării (şi, în primul rând, cele aparţinând minorităţilor) urmau să fie rase de pe faţa pământului, iar locuitorii lor aveau să fie transferaţi în 558 de oraşe agroindustriale. Dacă Ceauşescu ar fi avut timp să-şi ducă la capăt proiectul, ar fi distrus complet şi ce mai rămăsese din structura socială a ţării.

Proiectul de „sistematizare" rurală era rodul unei megalomanii crescânde. Sub Ceauşescu, impulsul leninist de a controla, centraliza şi planifica fiecare detaliu al vieţii cotidiene a devenit o obsesie a omogenităţii şi grandorii care depăşea până şi ambiţiile lui Stalin. Întruchiparea durabilă a acestui impuls maniacal urma să fie capitala ţării, căreia i se hărăzise o transformare imperială de proporţii nemaivăzute de la Nero. Lovitura din decembrie 1989 a stopat proiectul de „renovare" a Bucureştiului, însă nu înainte ca ambiţia lui Ceauşescu să rămână gravată în alcătuirea oraşului. În centrul Bucureştiului, un cartier istoric de mărimea Veneţiei a fost complet distrus. Patruzeci de mii de clădiri şi zeci de biserici şi alte monumente au fost rase de pe faţa

pământului pentru a face loc Casei Poporului şi bulevardului Victoria Socialismului, lung de cinci kilometri şi lat de 150 de metri.

Toată întreprinderea era o cacealma. În spatele faţadelor de un alb strălucitor ale clădirilor de pe bulevard stăteau îngrămădite familiarele blocuri din beton prefabricat, murdare şi dezolante. Dar exteriorul era agresiv, umilitor, implacabil de uniform: o sinteză vizuală a regimului totalitar. Casa Poporului, proiectată de o arhitectă de 25 de ani (Anca Petrescu) pentru a servi drept palat personal al lui Ceauşescu, este de o urâţenie unică şi indescriptibilă chiar şi printre creaţiile de gen. Grotescă, sinistră, lipsită de gust, ea este, mai presus de orice, *mare* (de trei ori cât palatul Versailles...). Cu o sală de recepţie cât un teren de fotbal şi un semicerc imens în faţa clădirii ce poate găzdui o jumătate de milion de oameni, palatul lui Ceauşescu era (şi rămâne) o metaforă lapidară şi monstruoasă a tiraniei fără oprelişti, contribuţia inconfundabilă a României la urbanismul totalitar.

În ultimii ani, comunismul românesc era răstignit între brutalitate şi parodie. Portretele conducătorului şi ale soţiei sale erau peste tot, iar slava-i era cântată în ditirambi care l-ar fi jenat până şi pe Stalin (dar poate nu pe nord-coreeanul Kim Ir Sen, cu care liderul român era comparat uneori). Printre epitetele aprobate oficial de Ceauşescu pentru relatarea realizărilor sale se numărau: Marele Cârmaci, Făuritorul Epocii de Aur, Marele Arhitect, Vizionarul, Titanul, Fiul Soarelui, Cel Mai Iubit Fiu al Neamului, o Dunăre a Gândirii şi Geniul Carpaţilor.

Lingăii din jurul lui Ceauşescu nu spuneau cu voce tare ce credeau despre toate acestea. Însă este limpede că în noiembrie 1989 (când, după 67 de ovaţii în picioare, Ceauşescu a fost reales secretar general al partidului şi a declarat cu mândrie că nu vor exista nici un fel de reforme), unii dintre ei îl considerau deja un impediment: rupt de realitate, înstrăinat atât de spiritul vremii, cât şi de disperarea crescândă a românilor. Dar câtă vreme se bucura de sprijinul Securităţii (poliţia secretă), Ceauşescu părea inatacabil.

E aşadar logic că Securitatea a fost cea care a precipitat căderea regimului în decembrie 1989, când a încercat să-l îndepărteze pe László Tőkés, un pastor maghiar reformat din Timişoara. Minoritatea maghiară, obiect predilect al prejudecăţilor şi persecuţiei sub regimul ceauşist, prinsese curaj după evenimentele din Ungaria şi era din ce în ce mai indignată de abuzurile permanente la care era supusă. Tőkés a devenit simbolul acestei frustrări şi, pe 15 decembrie, când regimul a încercat să-l evacueze forţat, enoriaşii au înconjurat biserica în care el se refugiase şi au stat de veghe toată noaptea în sprijinul său.

În ziua următoare, cum veghea s-a transformat pe neaşteptate într-o demonstraţie împotriva regimului, au fost trimise poliţia şi armata, cu ordinul de a trage în mulţime. Relatările exagerate despre „masacru" au fost preluate de posturile de radio Vocea Americii şi „Europa Liberă" şi s-au răspândit în toată ţara. Pentru a domoli protestele fără precedent, care se întinseseră între timp de la Timişoara la Bucureşti, Ceauşescu şi-a întrerupt vizita oficială în Iran. Pe 21 decembrie, el a apărut la balconul sediului central al partidului cu intenţia de a denunţa într-o cuvântare „minoritatea" de „huligani", dar a fost nevoit să renunţe la discurs, şocat şi amuţit de huiduielile mulţimii. A doua zi, după încă o tentativă nereuşită de a se adresa mulţimii adunate în faţa sediului partidului, Ceauşescu şi soţia sa au fugit cu un elicopter de pe acoperişul clădirii.

În acest moment, balanța puterii s-a înclinat brusc în defavoarea regimului. La început, armata păruse să fie de partea dictatorului, ocupând străzile capitalei și trăgând în demonstranții care încercau să ocupe studiourile televiziunii naționale. Dar, începând cu 22 decembrie, soldații, aflați acum sub comanda unui Front al Salvării Naționale (FSN) care controla clădirea televiziunii, au trecut de partea demonstranților și s-au opus trupelor bine înarmate ale Securității. Între timp, Ceaușeștii au fost prinși, arestați și judecați sumar. Condamnați pentru „crime împotriva statului", ei au fost executați în grabă în ziua de Crăciun[29].

FSN s-a transformat într-un consiliu de conducere provizorie și – după ce numele țării a fost schimbat în „România" – ca președinte al Consiliului Provizoriu de Uniune Națională (CPUN) a fost numit pe propriul său lider, Ion Iliescu. Acesta, ca și ceilalți membri ai Frontului, era un fost comunist care se distanțase de Ceaușescu cu câțiva ani înainte și care putea poza în „reformist", fie și numai pentru că îl cunoscuse pe tânărul Mihail Gorbaciov în timpul studenției. Dar adevăratul motiv pentru care Iliescu a ajuns la conducerea României postceaușiste a fost capacitatea sa de a controla forțele armate, în special Securitatea, care au încetat rezistența pe 27 decembrie. În afară de faptul că a autorizat reînființarea partidelor politice la 3 ianuarie 1990, noul președinte nu a făcut mai nimic pentru a desființa instituțiile vechiului regim.

Cum aveau să demonstreze evenimentele ulterioare, aparatul care condusese țara sub Ceaușescu a rămas absolut intact, debarasându-se numai de familia Ceaușescu și de asociații lor cei mai vizibili. Zvonurile despre miile de victime ale protestelor și luptelor din decembrie s-au dovedit exagerate – numărul exact fiind mai apropiat de o sută – și a devenit limpede că, în pofida curajului și entuziasmului mulțimilor din Timișoara, București și din alte orașe, adevărata luptă se dăduse între „realiștii" din jurul lui Iliescu și vechea gardă din anturajul lui Ceaușescu. Victoria celor dintâi a asigurat României o ieșire din comunism liniștită – chiar suspect de liniștită.

Absurdițățile din ultimii ani ai regimului ceaușist au dispărut, însă poliția, aparatul birocratic și mare parte din partid au rămas întregi și la locul lor. Numele s-au schimbat – Securitatea a fost oficial desființată –, dar nu și premisele și practicile lor înrădăcinate: Iliescu n-a făcut nimic pentru a împiedica tulburările de la Târgu-Mureș de pe 19 martie, unde opt oameni au fost uciși și trei sute răniți în atacuri coordonate asupra minorității maghiare locale. Mai mult, după ce Frontul Salvării Naționale a câștigat cu o majoritate covârșitoare alegerile din mai 1990 (la care promisese inițial că nu va participa) și el însuși a devenit în mod oficial președintele țării, Iliescu nu s-a sfiit în iunie să aducă minerii la București pentru a-i snopi în bătaie pe studenții protestatari: 21 de demonstranți au fost uciși și 650 răniți. România mai avea de străbătut drum lung.

Aerul de „lovitură de palat" a fost și mai pronunțat la sud de Dunăre, unde Comitetul Central al Partidului Comunist Bulgar l-a eliminat fără menajamente pe Todor Jivkov

29. Procesul și moartea în fața plutonului de execuție au fost filmate pentru televiziune, dar înregistrarea nu a fost difuzată decât două zile mai târziu.

la înaintata vârstă de 78 de ani. Cel mai longeviv lider din blocul comunist (ajuns şef de partid în 1954), Jivkov făcuse tot posibilul, în stil tipic bulgăresc, să urmeze îndeaproape modelul sovietic : la începutul anilor '80, el a instituit un Nou Mecanism Economic pentru a îmbunătăţi producţia, iar în martie 1987, urmând exemplul Moscovei, a promis să pună capăt controlului „birocratic" al economiei, asigurând comunitatea internaţională că Bulgaria avea acum propria sa *perestroika*.

Dar eşecurile succesive ale economiei bulgare şi nesiguranţa crescândă a conducerii comuniste, pe măsură ce Moscova se îndrepta evident într-o direcţie nouă, l-au determinat pe Jivkov să caute o sursă alternativă de legitimitate internă : naţionalismul etnic. Importanta minoritate turcă din Bulgaria (900.000 la o populaţie totală de mai puţin de nouă milioane) constituia o ţintă tentantă : pe lângă diferenţa de etnie şi religie, ea era moştenitoarea şi simbolul unei epoci de detestată dominaţie otomană, a cărei amintire directă începuse să pălească doar recent. În Bulgaria, la fel ca în Iugoslavia vecină, autocraţia de partid în derivă a canalizat furia dezlănţuită a prejudecăţilor etnice asupra unei victime neajutorate din ţară.

În 1984, autorităţile au anunţat că turcii din Bulgaria nu erau câtuşi de puţin „turci", ci bulgari convertiţi cu forţa, cărora li se va reda adevărata identitate. Ritualurile musulmane (cum ar fi circumcizia) au fost restricţionate şi scoase în afara legii, utilizarea limbii turce în transmisiuni de radio şi televiziune, presă şi educaţie a fost interzisă şi, printr-o măsură extrem de jignitoare (şi detestată cu patimă), cetăţenilor bulgari ce purtau nume de origine turcă li s-a cerut să adopte nume „bulgăreşti" corespunzătoare. Rezultatul a fost dezastruos. Minoritatea turcă a opus rezistenţă, iar aceasta a stârnit la rândul ei proteste în rândul intelectualilor bulgari. Comunitatea internaţională a protestat vehement, Bulgaria fiind condamnată la ONU şi la Curtea de Justiţie Europeană.

Între timp, ceilalţi oligarhi comunişti din Est au început să se distanţeze de Jivkov. În 1989, comuniştii bulgari erau mai izolaţi decât oricând şi nu păreau câtuşi de puţin tulburaţi de evoluţia evenimentelor din Iugoslavia, unde partidul era în dificultate. Lucrurile au fost precipitate de exodul în Turcia a 300.000 de etnici turci în vara anului 1989, o nouă catastrofă de imagine pentru regim – dar, de data aceasta, şi una economică, întrucât ţara a început să se confrunte cu un deficit de forţă de muncă necalificată[30]. Pe 26 octombrie, când poliţia a reacţionat cu brutalitate la o mică adunare a ecologiştilor desfăşurată într-un parc din Sofia, arestând şi lovind activişti ai grupării *Ekoglasnost* care încercau să adune semnături pentru o petiţie, reformiştii din partid conduşi de ministrul de Externe Petar Mladenov au decis să acţioneze. Pe 10 noiembrie (nu întâmplător, la o zi după căderea Zidului Berlinului), ei l-au dat jos pe nefericitul Jivkov.

A urmat o succesiune de evenimente de-acum familiară : deţinuţii politici au fost eliberaţi, a fost autorizată activitatea partidelor politice, prevederea despre „rolul conducător" al comuniştilor a fost înlăturată din Constituţie, o „masă rotundă" a pregătit alegeri libere, vechiul partid a devenit Partidul Socialist Bulgar şi, la termenul

30. Oficial, comunitatea turcă era, desigur, o plăsmuire : „În Bulgaria nu există turci" (Dimitri Stoianov, ministru de Interne).

stabilit, alegerile au fost câştigate fără probleme - ca şi în România - de foştii comunişti (nu au lipsit suspiciunile de fraudă electorală).

În Bulgaria, „opoziţia" politică s-a format în mare parte după căderea regimului; ca şi în România, au existat voci care au sugerat că ea a fost într-o anumită măsură confecţionată de facţiunile comuniste disidente, în interes propriu. Cu toate acestea, schimbările erau reale. Bulgaria a evitat o catastrofă în genul celei care a lovit ulterior Iugoslavia: pe 29 decembrie 1989, pe fondul unor furioase proteste cu caracter naţionalist, musulmanii şi turcii au primit drepturi depline, egale cu ale celorlalţi cetăţeni. În 1991, Mişcarea pentru Drepturi şi Libertate, un partid predominant turc, avea deja suficientă susţinere electorală pentru a influenţa formarea unei majorităţi în parlamentul ţării.

De ce s-a prăbuşit subit comunismul în 1989? Nu trebuie să cedăm determinismului retrospectiv, oricât de tentant. Deşi comunismul era condamnat de absurdităţile lui inerente, puţini au anticipat momentul şi felul în care avea să ia sfârşit. Bineînţeles, uşurinţa cu care s-a destrămat iluzia puterii comuniste a revelat că aceste regimuri erau chiar mai slabe decât se credea, iar acest lucru pune istoria lor anterioară într-o lumină nouă. Dar iluzoriu sau nu, comunismul a durat multă vreme. De ce nu *mai* multă?

Un răspuns este teoria dominoului. Când conducerea comunistă a început să cadă într-o ţară, legitimitatea ei a fost afectată fatal în toate celelalte. Credibilitatea comunismului se baza în parte pe pretenţia că încarnează necesitatea, că este produsul logic al progresului istoric, un dat al vieţii politice, o prezenţă inevitabilă în peisajul modern. Odată ce acest lucru s-a dovedit un fals flagrant – în Polonia, de exemplu, unde Solidaritatea a reuşit, cum ar veni, să bage Istoria în marşarier –, cum să-l mai crezi în Ungaria sau Cehoslovacia? Am văzut deja că exemplul vecinilor atârna greu în balanţă.

Şi totuşi, trăsătura frapantă a căderii comunismului în Europa nu a fost contagiunea în sine: toate revoluţiile se răspândesc astfel, corodând legitimitatea autorităţilor existente prin exemplul lor cumulativ. Aşa s-a întâmplat în 1848, în 1919 şi (într-o mai mică măsură) în 1968. Noutatea în 1989 a fost *viteza* procesului. În luna octombrie a acelui an, Imre Poszgay în Ungaria sau Egon Krenze în Germania de Est încă mai sperau că pot controla şi aplica propria variantă de *perestroika*. Oponenţii lor erau în majoritate de aceeaşi părere şi căutau în continuare un compromis provizoriu. Adam Michnik scrisese în 1980 că „ne putem imagina o societate hibridă, în care organizarea totalitaristă a statului va coexista cu instituţiile democratice ale societăţii" – şi, până în vara anului 1989, nici nu avea motive să spere la mai mult.

Un factor nou a fost rolul mass-media. Ungurii, cehii şi mai ales germanii şi-au văzut în fiecare seară propria revoluţie la ştirile televizate. Pentru populaţia Pragăi, reluările evenimentelor din 17 noiembrie pe micul ecran au constituit un soi de educaţie politică ad-hoc, inoculând un dublu mesaj: „n-au ce să ne facă" şi „am învins". În consecinţă, comunismul şi-a pierdut principalul atu: controlul şi monopolul informaţiei. Teama că eşti singurul - imposibilitatea de a şti dacă alţii îţi împărtăşesc

sentimentele – s-a risipit pentru totdeauna. Chiar şi în România, momentul decisiv al revoltei a fost ocuparea studiourilor televiziunii. Nu degeaba soarta cruntă a soţilor Ceauşescu a fost filmată şi difuzată pe postul naţional. Nu era ceva nou, evident : de-a lungul secolului XX, posturile de radio şi oficiile poştale au fost primele obiective ale maselor revoluţionare, de la Dublin la Barcelona. Dar televiziunea este *rapidă*.

A doua trăsătură marcantă a revoluţiilor din 1989 este caracterul lor paşnic. Cu excepţia României, desigur – dar acest lucru era previzibil, având în vedere natura regimului ceauşist. Adevărata surpriză a fost faptul că inclusiv la Timişoara şi Bucureşti a curs mult mai puţin sânge decât era de aşteptat. Era şi acesta, în parte, un efect al televiziunii. Cum toată populaţia – nemaivorbind de restul lumii – putea să le observe fiecare mişcare, regimurile comuniste erau blocate. Simplul fapt că se aflau astfel sub lupă reprezenta o breşă în autoritate şi limita drastic opţiunile puterii[31].

Sigur, astfel de consideraţii nu împiedicaseră autorităţile comuniste din China să împuşte sute de demonstranţi paşnici în piaţa Tiananmen pe 4 iunie 1989. Dacă ar fi putut, Nicolae Ceauşescu nu ar fi ezitat să urmeze exemplul Beijingului. Erich Honecker a luat în consideraţie ceva asemănător, şi poate nu era singurul. Dar pentru majoritatea liderilor comunişti, acest lucru deja nu mai era posibil. Există un moment crucial în care orice regim autoritar muribund oscilează între represiune şi compromis. În cazul comuniştilor, încrederea în propria lor capacitate de a guverna s-a evaporat atât de rapid, încât păstrarea puterii prin uzul forţei nu părea posibilă şi nici de dorit. În calculele personale ale birocraţilor comunişti şi activiştilor de partid, balanţa s-a înclinat rapid în cealaltă direcţie : era mai bine să înoţi în sensul curentului decât să fii pulverizat de mareea schimbării.

Poate că socotelile ar fi fost altele în faţa unor mulţimi violente, conduse de lideri mai belicoşi, puşi pe răfuială cu vechiul regim. Dar, din varii motive – printre care şi evenimentele din Tiananmen, transmise pe posturile de televiziune chiar în ziua alegerilor poloneze –, protestatarii din 1989 au evitat deliberat violenţa. Revoluţia poloneză nu a fost singura care se „autolimita". După decenii de violenţă în care au avut monopolul armelor şi gloanţelor, regimurile comuniste reuşiseră să-şi convingă cetăţenii că este imprudent şi impropriu să recurgi la forţă. Cum poliţia a spart capete în Praga şi Berlin până în ultima clipă a vechiului regim, slovacii nu erau singura „Opinie Publică împotriva Violenţei".

Inapetenţa pentru violenţă era singurul lucru care îi unea pe revoluţionarii din 1989. În rest, ei erau un grup extrem de pestriţ în fiecare ţară, chiar prin comparaţie cu insurecţiile precedente. Proporţiile variau, dar în general „poporul" era un melanj de comunişti reformişti, social-democraţi, intelectuali de stânga, economişti liberali, activişti catolici, sindicalişti, pacifişti, troţkişti ortodocşi şi mulţi alţii. În diversitate stătea forţa : ei constituiau în practică exact acel complex de organizaţii civile şi politice care se află la antipodul statului-partid.

31. Aceste consideraţii nu se aplicau satelor îndepărtate şi oraşelelor de provincie, unde poliţia a continuat până în ultima clipă să opereze, nestânjenită de camerele de luat vederi sau de oprobriul public.

Cel puţin o distincţie (cea dintre democraţii liberali şi naţionaliştii populişti) era deja vizibilă: între Mazowiecki şi Wałęsa, de exemplu; în Ungaria, între democraţii liberi cu tendinţe stângiste (conduşi de János Kis şi alţi intelectuali disidenţi) şi naţionaliştii din vechea linie a Forumului Democratic. Existau, cum am văzut, şi diferenţe generaţionale între revoluţionarii din 1989. Mulţi dintre liderii mai experimentaţi ai opoziţiei intelectuale aveau adesea un trecut comun cu criticii regimului din interiorul partidului. Pentru studenţi şi alţi tineri, ei erau toţi în aceeaşi oală: figuri ale unui trecut care nu putea şi nu trebuia să fie resuscitat. În Ungaria, Fidesz a fost iniţial conceput după chipul şi asemănarea liderului său de 26 de ani, Viktor Orbán: un partid politic al celor sub 30 de ani[32].

Amintirile şi iluziile „generaţiei Dubček" nu erau împărtăşite de copiii lor, care nu manifestau nici un interes pentru 1968 sau salvarea „părţilor bune" ale RDG. Noua generaţie nu voia să ofere alternative radicale la guvernare sau să provoace puterea la dialog, ci să scape pur şi simplu de ea. De unde aerul de carnaval remarcat în 1989 de unii observatori în Polonia şi Cehoslovacia; din acelaşi motiv, revoluţionarii nu se temeau de riposte violente. Comunismul nu mai era o stavilă, cât un regim irelevant.

Limbajul în care au fost formulate obiectivele revoluţiilor din 1989 este o dovadă în plus. Tema „întoarcerii în Europa" nu era nouă. Cu mult înainte de apariţia comunismului, jumătatea estică a continentului era cea care căuta recunoaştere şi acceptare; Europa de Vest era Europa „sigură" din partea căreia se aştepta cu înfrigurare recunoaşterea[33]. După constituirea blocului sovietic, sentimentul că partea lor de Europă a fost smulsă din rădăcini a devenit un laitmotiv al disidenţei intelectuale din regiune.

În anii din urmă, jelirea identităţii europene pierdute a căpătat o dimensiune nouă pentru europenii din Est, pe măsură ce în Vest se contura ceva nou: o entitate instituţională (o Comunitate Europeană, o Uniune Europeană) clădită pe valori declarat „europene" cu care esticii se identificau fără probleme: drepturi individuale, obligaţii civice, libertatea de mişcare şi exprimare. „Europa" a devenit mai puţin abstractă şi, ca atare, mai interesantă pentru tineri. În loc să fie doar o lamentaţie după cultura pierdută a Pragăi sau Budapestei de altădată, ea reprezenta acum o serie de obiective politice concrete şi realiste. Contrariul comunismului nu mai era „capitalismul", ci „Europa".

Nu era doar o chestiune de retorică. Dacă vechile cadre comuniste puteau în mod convingător (şi chiar sincer convinse) să arate cu degetul nenorocirile semănate de o abstracţiune numită „capitalism", ei nu puteau să ofere nimic pe post de „Europa" – pentru că aceasta nu era o alternativă ideologică, ci pur şi simplu norma politică. Uneori era sinonimă cu „economia de piaţă", alteori cu „societatea civilă": în orice caz, „Europa" reprezenta, simplu şi inechivoc, normalitatea şi traiul modern. Comunismul nu mai era viitorul – atu pe care îl fluturase timp de 60 de ani –, ci trecutul.

---

32. Un ecou indirect la singurul monument durabil al anilor '60: ideea că tinereţea e o calitate inerent superioară – cum spunea Jerry Rubin, „să nu te încrezi în nimeni peste 30 de ani".
33. Această linie de argumentaţie a fost dezvoltată, printre alţii, de Voltaire şi este detaliată elegant de Larry Wolff în *Inventing Eastern Europe* (Stanford, 1994) [trad. rom.: *Inventarea Europei de Est*, trad. de Bianca Rizzoli, Humanitas, 2000 – n.t.].

Firește, existau diferențe. Naționaliștii și unii conservatori politici și religioși – mulți dintre ei activi și influenți în 1989 – preferau să se gândească la „Polonia" și „Ungaria", nu la Europa. Iar unora dintre ei le păsa mai puțin de libertate și drepturi civile. Prioritățile imediate ale maselor variau și ele – ideea întoarcerii în Europa a mobilizat sentimentul popular în Cehoslovacia mai mult decât în România, ca să luăm un exemplu evident, unde înlăturarea dictatorului și pâinea de pe masă erau mai importante. Iar dacă unii lideri din 1989 au început prin a clădi o economie de piață (la formarea primului său cabinet în septembrie 1989, Tadeusz Mazowiecki a rostit memorabila frază „caut un Ludwig Erhard!"), alții (Havel mai ales) au preferat să se concentreze asupra fundamentelor civice ale democrației.

Semnificația acestor nuanțe va fi vizibilă abia mai târziu. Poate se cuvine totuși să facem aici o observație despre rolul *Statelor Unite* în această poveste. Est-europenii, în special cei din Berlinul de Est, erau perfect conștienți de rolul SUA în stăvilirea Uniunii Sovietice. Ei sesizau diferența dintre politicienii vest-europeni (pe care, în cea mai mare parte, nu îi deranja existența comunismului câtă vreme erau lăsați în pace) și politicienii americani ca Ronald Reagan, care numeau deschis URSS un „imperiu al răului". Solidaritatea a fost finanțată de Statele Unite și tot Statele Unite au oferit cele mai insistente încurajări oficiale protestatarilor din Berlin și de oriunde – odată ce s-a văzut că aveau șanse să câștige.

Dar nu trebuie să conchidem că popoarele captive din Europa de Est tânjeau să devină... americani și cu atât mai puțin că încurajarea sau sprijinul american sunt factorii care le-au precipitat sau facilitat eliberarea[34]. Statele Unite au jucat un rol remarcabil de modest în întâmplările dramatice din 1989, cel puțin până când faptul s-a consumat. Iar modelul social american – „piața liberă" – era invidiat sau emulat de oameni doar ocazional. Pentru cei care trăiau sub comunism, dorința de eliberare nu însemna că tânjeau după competiție economică neîngrădită sau că voiau să piardă serviciile sociale, garanția unui loc de muncă, chiriile ieftine și alte avantaje ale sistemului. Unul dintre farmecele Europei, așa cum era imaginată în Est, era că părea să ofere abundență *și* siguranță, libertate *și* protecție. Într-un cuvânt, avantajele socialismului alături de avantajele libertății.

Astfel de euro-vise nu puteau decât să aducă deziluzii. Dar pe atunci nimeni nu se gândea la asta. Pe piața modelelor alternative, stilul de viață american era apreciat doar de o minoritate, iar Statele Unite, cu toată forța lor globală, erau încă departe. Cealaltă superputere, în schimb, era în imediata apropiere. Statele-satelit din estul Europei erau toate colonii ale imperiului comunist cu centrul la Moscova. Prin urmare, schimbările din 1989 se datorează doar într-o anumită măsură forțelor politice sau sociale autohtone, fie că e vorba de organizațiile catolice clandestine din Slovacia, de trupele rock din Polonia sau intelectualii liber-cugetători de pretutindeni. În ultimă instanță, importantă era Moscova.

34. Chiar și Reagan a avut inițial o reacție extrem de temperată atunci când în Polonia s-a decretat legea marțială. Washingtonul a adoptat poziția intransigentă pe care o știm astăzi numai după proteste publice sonore (din partea lui Henry Kissinger, printre alții).

În euforia eliberării, esticii nu avut tendinţa să nege însemnătatea Moscovei pentru a-şi evidenţia propria performanţă. În ianuarie 1992, József Antall, membru al Forumului Democratic şi prim-ministru al Ungariei, deplângea în faţa publicului local faptul că Occidentul nu apreciază rolul eroic al celor din Europa Centrală în căderea comunismului: „Această dragoste neîmpărtăşită trebuie să ia sfârşit pentru că noi am fost la datorie, am luptat fără să tragem un foc de armă şi am câştigat pentru ei al treilea război mondial". Versiunea amară a lui Antall, deşi măgulitoare pentru auditoriu, ocoleşte adevărul cel mai important despre evenimentele din 1989: mulţimea, intelectualii şi liderii sindicali din Est au „câştigat al treilea război mondial" fiindcă Mihail Gorbaciov nu s-a opus.

Pe 6 iulie 1989, Gorbaciov s-a adresat Consiliului Europei la Strasbourg, informând auditoriul că Uniunea Sovietică nu se va opune reformei în Europa de Est: era „o chestiune exclusiv la latitudinea popoarelor". La Conferinţa conducătorilor din blocul estic desfăşurată pe 7 iulie 1989 la Bucureşti, liderul sovietic a afirmat dreptul fiecărui stat de a-şi urma propria traiectorie fără interferenţe externe. Cinci luni mai târziu, într-un salon de recepţie de pe pachebotul „Maxim Gorki", în largul Maltei, el l-a asigurat pe preşedintele Bush că nu va recurge la forţă pentru a sprijini regimurile comuniste din Europa de Est. Poziţia lui era inechivocă. Cum remarcase Michnik în 1988, Gorbaciov era „prizonierul propriilor succese în politica externă". Odată ce metropola imperială recunoscuse într-un mod atât de public că nu vrea şi că nu poate să ţină cu dinţii de periferia colonială – şi fusese universal aclamată pentru aceste declaraţii –, coloniile erau pierdute şi, odată cu ele, colaboratorii indigeni ai imperiului. Singurul mister era când şi unde aveau să se prăbuşească.

Colaboratorii au înţeles cu siguranţă ce se petrecea: din iulie 1988 până în iulie 1989, Károly Grósz şi Miklós Németh, principalii reformişti din Partidul Muncitoresc Maghiar, au făcut patru vizite separate la Moscova pentru a se întâlni cu Mihail Gorbaciov. Colegul lor, Rezső Nyers, a vorbit şi el cu liderul Uniunii Sovietice la Bucureşti, pe 7 iulie 1989, la o zi după moartea lui Kádár, când era deja clar că totul e pierdut. Gorbaciov nu a precipitat sau încurajat în mod activ revoluţiile din 1989; nu a făcut decât să stea deoparte. În 1849, ruşii au pecetluit soarta revoluţiei maghiare şi din alte ţări intervenind; în 1989, ei le-au asigurat succesul prin neamestec.

Gorbaciov a făcut mai mult decât să elibereze coloniile. Declarând că nu va interveni, el a subminat decisiv singura sursă reală de legitimitate politică de care dispuneau conducătorii statelor-satelit: promisiunea (sau ameninţarea) unei intervenţii militare a Moscovei. În absenţa acestei ameninţări, regimurile locale erau politic dezgolite. Economic ar mai fi rezistat poate câţiva ani, dar şi acolo logica retragerii sovietice era implacabilă: după ce Moscova începea să exporte în ţările CAER la preţurile pieţei mondiale (cum a făcut în 1990), acestea din urmă, profund dependente de subsidiile imperiale, ar fi clacat oricum.

Cum sugerează acest ultim exemplu, Gorbaciov a lăsat comunismul să se prăbuşească în estul Europei pentru a-l putea salva acasă – la fel cum Stalin construise regimuri-satelit nu de dragul lor, ci pentru siguranţa frontierei apusene a Uniunii Sovietice. Din punct de vedere tactic, Gorbaciov s-a înşelat teribil în calculele lui – în

doi ani, lecţiile Europei de Est aveau să-i fie aplicate eliberatorului regiunii chiar la el acasă. Dar, din punct de vedere strategic, realizarea lui era enormă şi fără precedent. Nici un alt imperiu din istorie nu a renunţat la colonii atât de rapid, cu atât de multă graţie şi atât de puţină vărsare de sânge. Ceea ce s-a întâmplat în 1989 nu este meritul lui Gorbaciov, care nu a plănuit revoluţiile şi a sesizat doar vag importanţa lor pe termen lung. Dar el este factorul care le-a permis şi accelerat. A fost revoluţia domnului Gorbaciov.

PARTEA A PATRA

După căderea comunismului : 1989-2005

XX

Un continent fisionabil

Nu trebuie să fac eu nimic ; îi vor opri sovieticii. Nu vor îngădui niciodată o Germanie mare atât de aproape de ei.

François Mitterrand (28 noiembrie 1989)

Când am pornit la drum, nu am înţeles gravitatea problemelor cu care ne confruntam.

Mihail Gorbaciov (1990)

Ţara noastră n-a avut noroc. S-a decis ca noi să suportăm acest experiment marxist. Într-un final, am dovedit că ideea aceasta nu are sens – ea n-a făcut decât să ne scoată din rândul ţărilor civilizate.

Boris Elţîn (1991)

Existenţa naţiunii cehe nu a fost niciodată o certitudine, şi tocmai această nesiguranţă constituie aspectul ei cel mai frapant.

Milan Kundera

Eliberată de sub comunism, Europa de Est a suferit o a doua transformare, chiar mai puternică. În anii '90, patru state au dispărut de pe harta continentului şi s-au născut 14 ţări – sau au fost resuscitate. Cele şase republici de la extremitatea vestică a Uniunii Sovietice (Estonia, Letonia, Lituania, Belarus, Ucraina şi Moldova) au devenit state independente, ca şi Rusia însăşi. Cehoslovacia s-a scindat în Slovacia şi Republica Cehă. Iar Iugoslavia s-a fărâmiţat în părţile ei constituente : Slovenia, Croaţia, Bosnia şi Herţegovina, Serbia şi Muntenegru, Macedonia.

Această facere şi desfacere a naţiunilor este comparabilă ca amploare cu impactul Tratatului de la Versailles, de după primul război mondial – şi, în anumite privinţe, chiar mai dramatică. Crearea statelor-naţiuni la Versailles a fost punctul culminant al unui proces îndelungat, început la mijlocul secolului al XIX-lea sau chiar mai înainte ; nu a fost deloc o surpriză. Dar posibilitatea de a se produce ceva similar spre sfârşitul secolului XX nu a fost anticipată aproape de nimeni. Trei state care urmau să dispară în anii '90 – Cehoslovacia, Iugoslavia şi URSS – fuseseră ele însele create după 1918.

Totuşi, nu este o coincidenţă faptul că acestea, şi nu altele erau ultimele state federale multietnice din zonă. Fragmentarea teritorială din anii '90 a însoţit extincţia ultimului dintre cele patru imperii continentale ale Europei – cel rus. Pe ruinele fiecărui imperiu (Turcia otomană, Austria habsburgică, Germania wilhelmină) s-au format noi state; fisiunea teritorială din anii '90 era doar epilogul tardiv al acestui proces. Dar logica scindării imperiilor nu ar fi putut declanşa în sine reconfigurarea instituţională a Europei de Est. Ca de atâtea ori, soarta regiunii a fost determinată de evenimentele din Germania.

Meritul reunificării Germaniei – un caz unic de fuziune într-o epocă de fisiune – aparţine, fără îndoială, lui Helmut Kohl. Cancelarul vest-german a fost iniţial la fel de ezitant ca toţi ceilalţi: pe 28 noiembrie 1989, el a prezentat Bundestagului un program *pe cinci ani* care conducea prudent la unificarea Germaniei. Dar, după ce a ascultat mulţimile est-germane (şi după ce s-a asigurat de sprijinul Washingtonului), Kohl a înţeles că o unificare a Germaniei nu era doar posibilă, ci şi urgentă. Era clar că singurul mod de a opri exodul est-germanilor înspre vest (200 de persoane pe zi la un moment dat) era să aducă Germania de Vest în Est. Pentru ca est-germanii să nu îşi părăsească ţara, liderul vest-german s-a gândit să o desfiinţeze.

La fel ca în secolul al XIX-lea, unificarea Germaniei urma să fie realizată în primul rând printr-o unire monetară, căreia i-a urmat în mod inevitabil unificarea politică. Ideea unei „confederaţii", sprijinită iniţial de RFG şi urmărită cu îndârjire de cabinetul lui Hans Modrow, a fost abandonată, iar la alegerile organizate în grabă în martie 1990, candidaţii creştin-democraţi au susţinut unificarea. „Alianţa pentru Germania" a câştigat 48% din voturi: social-democraţii, dezavantajaţi de bine cunoscuta lor ambivalenţă în această privinţă, au avut doar 22%[1]. Ex-comuniştii (acum Partidul Socialismului Democratic) au obţinut un onorabil 16%. Dar Alianţa '90, o coaliţie a foştilor disidenţi, inclusiv Neues Forum al lui Bärbel Bohley, a câştigat doar 2,8%[2].

Primul gest al noii majorităţi din Volkskammer in Republica Democrată Germană, o coalitie între liberali, Partidul Social-Democrat şi Uniunea Creştin-Democrată, condusă de Lothar de Maizière, a fost angajamentul de a conduce ţara spre unificare[3]. Pe 18 mai 1990, a fost semnat un acord vizând o „uniune monetară, socială şi economică" între cele două Germanii, iar pe 1 iulie a intrat în vigoare clauza ei crucială: circulaţia mărcii vest-germane în RDG. Est-germanii îşi puteau schimba acum mărcile slabe la rata extrem de avantajoasă de 1 : 1 (nu mai mult de 40.000 DM). Din acel moment, salariile au fost plătite în RDG în mărci germane, conform unui model paritar – un

1 În august 1989, vicepreşedintele Partidului Social-Democrat criticase guvernul Kohl că „a agravat" criza primindu-i pe refugiaţii est-germani care încercau să ajungă în Vest trecând graniţa cu Ungaria recent deschisă. Dar în Berlin (bastionul său tradiţional) PSD a avut rezultate mai bune în alegerile din 1990, câştigând 35% din voturi.

2. Bohley a afirmat cu amărăciune: „Am vrut justiţie şi am primit *Rechtstaat*" (stat constituţional).

3. Al doilea gest al lui de Maizière a fost să recunoască partea de vină a Germaniei de Est în ceea ce priveşte Holocaustul şi să aloce 6,2 milioane de mărci germane pentru reparaţii.

mecanism extrem de eficient pentru a-i face pe est-germani să rămână pe teritoriul unde locuiau, dar cu consecinţe dramatice pe termen lung pentru slujbele lor şi pentru bugetul Germaniei de Vest.

Pe 23 august, printr-un preacord cu Bonnul, Volkskammer a votat pentru alipirea la Republica Federală. O săptămână mai târziu, a fost semnat un tratat de unificare prin care RDG era absorbită de RFG – unificare aprobată de electori prin votul exprimat la alegerile din martie şi permisă de articolul 23 al Legii fundamentale din 1949. Pe 3 octombrie, tratatul a intrat în vigoare: RDG a „acces" la Republica Federală şi a încetat să existe.

Diviziunea Germaniei fusese opera învingătorilor din al doilea război mondial, iar reunificarea ei din 1990 nu s-ar fi produs niciodată fără încurajarea sau acceptul lor. Germania de Est fusese un stat-satelit al Uniunii Sovietice: în 1989, 360.000 de militari sovietici erau încă staţionaţi acolo. În *această* privinţă, Germania de Vest, deşi independentă, nu putea acţiona autonom. Cât despre Berlin, până la semnarea unui acord final de pace, a rămas un oraş a cărui soartă depindea oficial de puterile ocupante: Franţa, Marea Britanie, SUA şi Uniunea Sovietică.

Nici britanicii, nici francezii nu se grăbeau să îi vadă pe germani reuniţi. În măsura în care occidentalii se gândeau la o Germanie unificată, ei îşi imaginau acest lucru *la sfârşitul* unui lung proces de schimbare în Europa de Est, nu la început. Cum observa în decembrie 1989 Douglas Hurd (ministrul britanic al Afacerilor Externe), reflectând la sfârşitul iminent al Războiului Rece: a fost „un sistem (...) în care am trăit destul de fericiţi timp de 40 de ani."

Prim-ministrul britanic nu şi-a ascuns temerile. În memoriile ei, Margaret Thatcher evocă o întâlnire convocată în grabă cu preşedintele francez François Mitterrand: „Am scos din geantă o hartă cu diferitele configuraţii ale Germaniei în trecut, nu tocmai liniştitoare pentru viitor... [Mitterrand] a spus că, în momentele de mare pericol din trecut, Franţa stabilise întotdeauna relaţii speciale cu Marea Britanie, iar el simte că a sosit din nou un asemenea moment... Deşi nu ştiam deocamdată cum, cel puţin aveam amândoi intenţia de a stăvili stihia germană. Era un început"

Doamna Thatcher – şi nu numai ea – se mai temea că Germania unificată ar putea să-l destabilizeze sau chiar să-l detroneze pe Mihail Gorbaciov (prin analogie cu căderea în dizgraţie a lui Hruşciov după umilinţa din Cuba). Dar, cu toate temerile lor, britanicii nu aveau ce să ofere ca alternativă la evenimentele din Germania şi s-au resemnat. Mitterrand a fost mai greu de împăcat. Mai mult decât oricine, francezii erau sincer tulburaţi de colapsul aranjamentelor familiare şi stabile din Germania şi din întregul bloc comunist[4].

Prima reacţie a Parisului a fost încercarea de a bloca unificarea germană – Mitterrand a mers până la a vizita RDG în decembrie 1989, prefăcându-se că susţine suveranitatea germană. El a refuzat invitaţia lui Helmut Kohl de a participa la ceremonia ce marca redeschiderea Porţii Brandenburg şi a încercat să îi convingă pe conducătorii sovietici că Franţa şi Rusia, ca aliaţi tradiţionali, aveau interesul comun de a pune piedici în calea ambiţiilor germane. Mai mult, francezii contau pe

4. Nu este o coincidenţă că Mitterrand a fost singura figură politică importantă din Occident care a acceptat fără ezitare eliminarea lui Gorbaciov prin puciul ratat din anul următor.

Gorbaciov să se opună unificării Germaniei – cum le explica Mitterrand consilierilor săi pe 28 noiembrie 1989, „nu trebuie să fac eu nimic; îi vor opri sovieticii. Nu vor îngădui niciodată o Germanie mare atât de aproape de ei".

Dar, odată ce a devenit clar că lucrurile nu stăteau aşa – şi după victoria decisivă a lui Kohl în alegerile din Germania de Est –, preşedintele francez a abordat o strategie diferită. Germania se putea uni, dar cu o condiţie. O Germanie consolidată care să urmeze o cale independentă (şi cu atât mai puţin să revină la priorităţile ei din Europa Centrală) era exclusă din discuţie. Kohl trebuia să se dedice proiectului european sub coordonare franco-germană, iar Germania era sortită unei uniuni tot mai strânse – ai cărei termeni, în special moneda europeană comună, urmau să fie consfinţiţi printr-un nou tratat (negociat anul următor în oraşul olandez Maastricht)[5].

Germanii au acceptat destul de rapid toate condiţiile francezilor (deşi manevrele diplomatice *maladroites* ale francezilor au răcit relaţiile pentru un timp), exact ca atunci când Bonnul a acceptat, după 1955, să limiteze „Europa" la cele şase ţări fondatoare, pentru a potoli neliniştea francezilor privind o restaurare deplină a suveranităţii Germaniei. Kohl chiar a făcut în lunile următoare o serie de concesii minore menite să recompenseze Parisul pentru toleranţa sa[6]. Unificarea merita efortul de a-i calma pe agitaţii vecini ai Germaniei. Şi, oricum, Kohl – născut în Ludwigshafen şi, la fel ca renanul Adenauer, deschis spre Occident – nu avea nimic împotriva unei Germanii legate tot mai strâns de Comunitatea Europeană.

Cel mai important, cancelarul german avea vântul în pupa, cum se vede în orice fotografie a sa din epocă: unificarea Germaniei avea sprijinul deplin al Statelor Unite. Ca toată lumea, administraţia preşedintelui George Bush a presupus iniţial că unificarea Germaniei se va produce la sfârşitul unei serii de schimbări imprevizibile din URSS şi Europa de Est şi atunci numai cu acordul sovietic. Dar Washingtonul a sesizat mai repede tendinţa prevalentă, mai ales după ce un sondaj din februarie 1990 a revelat că 58% dintre vest-germani erau în favoarea unei Germanii unite şi *neutre*. Era tocmai situaţia de care se temeau SUA: o Germanie întregită, neutră şi necontrolată în centrul Europei, destabilizându-şi vecinii de ambele părţi.

Aşa că Statele Unite s-au angajat să sprijine obiectivele lui Kohl, pentru a se asigura că germanii nu vor avea de ales între unificare şi alianţa occidentală. Sub presiunea Washingtonului, Franţa şi Marea Britanie au acceptat să se aşeze la masa tratativelor cu Uniunea Sovietică şi reprezentanţii celor două Germanii şi să precizeze termenii apariţiei noii Germanii. Aşa-zisele convorbiri „4 + 2", purtate de miniştrii de externe din februarie până în septembrie 1990, au culminat cu „Tratatul asupra deciziei finale în privinţa Germaniei", semnat la Moscova pe 12 septembrie.

---

5. Ironia sorţii, succesorii lui Mitterrand se luptă astăzi cu constrângerile bugetare şi consecinţele sociale ale aceluiaşi tratat.
6. Una dintre ele a fost numirea lui Jacques Attali, acolitul lui Mitterrand, în funcţia de director al unei noi instituţii: Banca Europeană pentru Reconstrucţie şi Dezvoltare (BERD), cu mandatul de a investi în reconstrucţia Europei de Est. După ce a cheltuit milioane renovând o clădire importantă pentru el însuşi (dar foarte puţin pe ipoteticii beneficiari ai băncii), Attali a fost dat afară – experienţă care nu pare să-i fi afectat deloc părerea excelentă despre sine.

Acest tratat, ce recunoştea formal graniţele unei viitoare Germanii ca fiind similare cu ale celor două state germane actuale, a pus capăt controlului celor patru puteri asupra Berlinului, expirat pe 2 octombrie 1990, la miezul nopţii. Uniunea Sovietică i-a permis Germaniei unite să rămână în NATO; s-au convenit condiţiile de retragere a trupelor Armatei Roşii şi a tuturor trupelor străine din Berlin (proces desfăşurat timp de patru ani, după care numai câteva trupe NATO au rămas pe teritoriul Germaniei).

De ce a permis Mihail Gorbaciov unificarea Germaniei? Zeci de ani, principalul obiectiv strategic al Uniunii Sovietice fusese să menţină statu-quoul teritorial în Europa Centrală: Moscova – ca şi Londra, Parisul şi Washingtonul – prefera o Germanie divizată şi abandonase ţelul postbelic al lui Stalin de a elimina Bonnul din alianţa occidentală. Dar sovieticii, spre deosebire de francezi şi britanici, aveau încă posibilitatea de a bloca procesul de unificare, cel puţin în principiu.

Gorbaciov, ca toţi ceilalţi, nu putea anticipa în 1990 ce va urma. Nimeni din Est sau din Vest nu avea un plan în eventualitatea dezintegrării RDG şi nu existau modele pentru unificarea germană. Dar liderul sovietic, spre deosebire de omologii săi occidentali, nu avea opţiuni avantajoase. Nu putea împiedica unificarea Germaniei decât răstălmăcind declaraţiile publice împăciuitoare din ultimii ani şi periclitându-şi grav credibilitatea. Iniţial, el s-a opus includerii Germaniei unite în NATO şi, chiar după ce a consimţit în principiu[7], a insistat ca trupele NATO să nu se apropie la mai puţin de 300 de kilometri de graniţa poloneză – lucru pe care secretarul de stat american James Baker i l-a promis, de fapt, omologului său rus în februarie 1990. Dar mai târziu, când promisiunea a fost încălcată, Gorbaciov deja nu mai putea interveni.

A reuşit totuşi să extragă, aproape literal, o compensaţie pentru concesiile făcute. Aşa cum prevăzuse cancelarul german, Uniunea Sovietică putea fi convinsă cu argumente financiare. La început, Gorbaciov a încercat să ceară pentru negocierile de unificare o recompensă de 20 de miliarde de dolari, dar s-a mulţumit în final cu opt miliarde de dolari şi aproximativ două miliarde în credite fără dobândă. În total, din 1990 până în 1994, Bonnul a transferat Uniunii Sovietice şi, mai târziu, Rusiei echivalentul a 71 de miliarde de dolari (alte 36 de miliarde au revenit statelor foste comuniste din Europa de Est). Helmut Kohl a acceptat, de asemenea, să domolească temerile sovieticilor (şi ale polonezilor) privind iredentismul german, angajându-se solemn să accepte drept permanente frontierele estice ale ţării, angajament inclus anul următor într-un tratat cu Polonia.

După ce obţinuse cât mai multe avantaje, Moscova a abandonat RDG. Uniunea Sovietică a jucat o mână proastă cum a putut mai bine şi l-a cedat pe tovarăşul ei est-german mărunt şi nemulţumit cu protestele de rigoare, dar cu puţine regrete reale. Era mai înţelept să construiască o relaţie strategică cu o nouă Germanie prietenoasă şi recunoscătoare decât să şi-o facă duşman; din perspectiva sovietică, o Germanie unită, prinsă (şi strânsă) ferm în îmbrăţişarea Vestului nu era deloc un rezultat rău.

---

7. Există dovezi că Gorbaciov a cedat din greşeală în această privinţă, când a consimţit, la sugestia preşedintelui Bush, că dreptul Germaniei la autodeterminare ar trebui să includă libertatea de a-şi „alege alianţele".

Republica Democrată Germană nu era foarte iubită. Dar unii au regretat-o. Pe lângă intelectuali vest-germani ca Günter Grass şi Jürgen Habermas, care se temeau pentru sufletul unei Germanii[8] reunite „mai mari", mulţi est-germani ce nu cunoscuseră altă patrie au încercat sentimente confuze când Germania „lor" le-a fost furată. Două generaţii au crescut în RDG. Poate că nu credeau imaginile ei absurde, dar nu puteau fi surzi la propaganda oficială. Nu trebuie să ne surprindă că mult după 1989 copiii din şcolile gimnaziale germane au continuat să creadă că trupele est-germane luptaseră alături de trupele Armatei Roşii pentru a elibera patria de sub jugul hitlerist.

Această percepţie greşită indusă colectiv făcea parte din identitatea centrală a RDG şi nu a uşurat deloc trecerea cetăţenilor săi dezorientaţi „înapoi" la Germania, mai ales că Germania „lor" a fost ştearsă din registrul oficial. Au fost schimbate nume de oraşe, străzi, clădiri şi regiuni, revenindu-se în multe cazuri la cele de dinainte de 1933. Au fost resuscitate ritualuri şi amintiri. Dar nu era vorba despre o recuperare a istoriei, ci despre o ştergere – ca şi cum RDG nici nu existase. Când Erich Mielke a fost judecat şi condamnat pentru omucidere, nu i s-au imputat crimele pe care le autorizase ca şef al Stasi, ci un asasinat politic comis în anii '30, dovezi fiind interogatoriile naziste.

În loc să înfrunte istoria tulbure a Republicii Democrate Germane, est-germanii erau încurajaţi să o uite – o reeditare ironică a epocii de amnezie prin care trecuse RFG în anii '50. Ca şi în primii ani ai Republicii Federale, după 1989 soluţia urma să fie prosperitatea. Germania urma să plătească pentru a-şi surmonta istoria. Tratament perfect adecvat pentru Germania de Est, unde nu doar instituţiile se duceau de râpă, ci şi infrastructura materială era în mare parte perimată. Două locuinţe din cinci fuseseră construite înainte de 1914 (în Germania de Vest, cifra era în 1989 mai puţin de 1 din 5); un sfert din case nu aveau baie, o treime aveau doar o toaletă afară şi peste 60% nu aveau încălzire centrală.

Ca şi în tratativele cu Moscova, Bonnul a încercat să rezolve problemele aruncând în joc sume imense de bani. În primii trei ani de la reunificare, totalul viramentelor din Germania de Vest spre Germania de Est s-a ridicat la 1.200 de miliarde de euro; la sfârşitul anului 2003, costul asimilării Republicii Democrate totaliza 1,2 *trilioane* de euro. Est-germanii au primit subvenţii din partea Germaniei Federale: slujbele lor, pensiile, transportul, educaţia şi locuinţele au adus cheltuieli uriaşe pentu guvern. Pe termen scurt metoda a funcţionat, confirmând încrederea est-germanilor nu atât în economia de piaţă, cât în cuferele pline ale trezoreriei vest-germane. Dar, după entuziasmul iniţial al reunificării, superioritatea şi triumfalismul verilor din vest au început să-i enerveze pe *Ossies* – sentiment exploatat de ex-comunişti cu oarecare succes la următoarele alegeri.

Între timp, pentru a nu-i supăra pe alegătorii vest-germani – nu toţi au sărit în sus de bucurie la vestea unificării –, Kohl a ales să nu perceapă taxe. Pentru a face faţă noilor şi masivelor ei angajamente, Republica Federală – care până atunci înregistra

8. Pentru Grass, istoria modernă germană constă într-o tendinţă de a se umfla şi a se extinde, urmată de încercări disperate ale restului continentului de a o înfrâna. Sau, în cuvintele sale: „O dată la câţiva ani, pentru constiparea noastră specific germană primim o clismă europeană".

surplusuri substanţiale de cont curent – a fost nevoită să accepte deficitul. Bundesbank, îngrozită de impactul inflaţionist al unei asemenea politici, a mărit constant rata dobânzilor începând cu 1991, chiar în momentul în care marca germană lua definitiv calea viitoarei monede europene. Efectul năucitor al acestor dobânzi – şomaj crescut şi dezvoltare economică mai lentă – avea să se facă simţit nu numai în Germania, ci în toate ţările Sistemului Monetar European. De fapt, Helmut Kohl a exportat costurile unificării, iar partenerii europeni ai Germaniei au fost nevoiţi să împartă povara.

Concesiile lui Mihail Gorbaciov faţă de Germania i-au diminuat, fără îndoială, prestigiul pe plan intern – el însuşi îl avertizase pe James Baker că o Germanie unită şi membră NATO putea însemna „sfârşitul perestroikăi". Pierderea celorlalte state-satelit europene putea fi pusă pe seama neşansei, dar a ceda Germania semăna a neglijenţă politică. Ministrul sovietic al Apărării, mareşalul Serghei Acromeiev, era convins că Gorbaciov ar fi putut face o afacere mai bună cu Vestul dacă s-ar fi preocupat de această problemă la timp – şi nu era singurul. Dar aceasta, bineînţeles, era problema lui Gorbaciov: la sfârşitul anilor '80, el era atât de acaparat de problemele interne, încât reacţia lui la apariţia subită a unor probleme în „Occidentul Apropiat" Uniunii Sovietice a fost să le lase în voia sorţii.

Dar, când probleme asemănătoare au apărut *în interiorul* Uniunii Sovietice, nu au mai putut fi tratate cu aceeaşi neatenţie paşnică. Imperiul rus se dezvoltase de-a lungul secolelor prin cuceriri şi asimilări, iar teritoriile altădată străine erau acum una cu patria. Nu puteau fi „eliberate" în sensul în care au fost „eliberate" Polonia şi Ungaria. Dar cele mai recente cuceriri sovietice erau doar pe jumătate digerate şi vulnerabile la influenţa şi modelul străine: în Asia Centrală, în Caucaz, dar mai ales la graniţa vestică îndepărtată, de-a lungul coastei Mării Baltice.

Republicile baltice ale Uniunii – Estonia, Letonia şi Lituania – erau deosebite din trei puncte de vedere semnificative. În primul rând, ele erau mai expuse la influenţa Occidentului decât orice altă regiune a Uniunii Sovietice. Estonii în special aveau contacte cu ţările scandinave, prindeau televiziunea finlandeză încă din anii '70 şi erau foarte conştienţi de contrastul dintre ei şi vecinii lor prosperi. Lituanienii, care aveau afinităţi istorice şi geografice mai ales cu Polonia învecinată, nu puteau să nu remarce că, până şi sub comunism, polonezii erau mai liberi şi mai înstăriţi decât ei.

În al doilea rând şi în pofida comparaţiei deloc flatante cu vecinii lor, statele baltice erau totuşi prospere după criteriile sovietice. Ele erau principalele producătoare sovietice de produse industriale (automobile, aparate de radio, produse de papetărie) şi, de asemenea, o sursă importantă de peşte, bumbac şi produse lactate. Prin bunurile pe care le produceau şi care tranzitau prin porturile lor, estonii, letonii şi lituanienii cel puţin luau contact cu un mod de viaţă la care restul Uniunii Sovietice nici nu putea visa.

A treia caracteristică distinctivă a statelor baltice şi de departe cea mai semnificativă este că ele erau singurele ce cunoscuseră recent o independenţă reală. În 1919 îşi câştigaseră libertatea în urma căderii imperiului ţarist, pentru ca 20 de ani mai târziu să fie reintegrate cu forţa în URSS de succesorii sovietici ai Romanovilor, prin

clauzele secrete ale Pactului Ribbentrop-Molotov. Iar invazia din 1940 era încă foarte vie în memoria colectivă. În ţările baltice, glasnostul lui Gorbaciov, care în restul Uniunii Sovietice a dus la solicitări privind extinderea drepturilor economice şi civile, a deschis în mod inevitabil chestiunea independenţei. În această regiune, samizdatul a avut dintotdeauna şi negreşit o tentă naţionalistă.

Un alt motiv a fost problema „rusească" În 1945, populaţia celor trei state baltice era destul de omogenă: majoritatea locuitorilor aparţineau etniei dominante şi vorbeau limba locală. Dar, din cauza expulzărilor forţate din timpul războiului şi de după, ca să nu mai vorbim despre afluxul constant de soldaţi, administratori şi muncitori ruşi, la începutul anilor '80 populaţia era mult mai amestacată, mai ales în republicile nordice. În Lituania, 80% din locuitori erau încă lituanieni, dar în Estonia numai 64% din populaţie era de etnie şi limbă estone; în Letonia, numărul de nativi letoni la recensământul din 1980 era de 1,35 milioane la o populaţie de 2,5 milioane: doar 54%. Zona rurală era încă populată de baltici, dar oraşele erau din ce în ce mai „ruseşti" şi rusofone: o transformare detestată.

Primele tulburări din regiune au fost aşadar suscitate de problema limbii şi naţionalităţii, dar şi de amintirea aferentă a miilor de localnici „subversivi" care fuseseră deportaţi în Siberia. Pe 23 august 1987 au avut loc demonstraţii simultane la Vilnius, Riga şi Tallinn pentru a marca aniversarea Pactului Ribbentrop-Molotov, urmate la Riga, trei luni mai târziu, de o adunare publică pentru a marca aniversarea declaraţiei de independenţă a Letoniei din 1918. Încurajate de succesul lor – sau, mai precis, de toleranţa fără precedent a autorităţilor faţă de asemenea manifestări publice de dezaprobare implicită –, au început să apară în toată regiunea grupuri independente şi adunări publice.

Astfel, pe 25 martie 1988 sute de oameni s-au strâns la Riga pentru a comemora deportările letone din 1949, iar în iunie a avut loc o demonstraţie pentru a marca expulzările din 1940. Uniunea Scriitorilor din Letonia, până atunci obedientă, a ţinut o şedinţă neobişnuit de animată unde s-a vorbit despre un Front Popular Leton. Câteva săptămâni mai târziu, sub auspiciile unui Club de Protecţie a Mediului declarat apolitic, a apărut Mişcarea pentru Independenţa Letoniei. În Estonia, cursul evenimentelor a fost aproape identic: după comemorările din 1987 şi o serie de proteste ale ecologiştilor s-a născut prima Societate Estonă a Patrimoniului Naţional, dedicată conservării şi restaurării monumentelor culturale locale; apoi, în aprilie 1988, a fost creat un Front Popular al Estoniei, iar în august (la o lună după sora ei letonă) Mişcarea pentru Independenţa Naţională a Estoniei.

Cel mai important aspect al acestor evenimente istorice incipiente în Letonia şi Estonia era însăşi existenţa lor – şi nomenclatura neobişnuit de subversivă. Dar puterea sovietică a fost înfruntată cel mai făţiş în Lituania, unde prezenţa rusă era mai puţin apăsătoare. Pe 9 iulie 1988, o demonstraţie din Vilnius pentru protejarea mediului, democraţie şi o mai mare autonomie a atras 100.000 de oameni în sprijinul Sajūdis, Mişcarea de Reorganizare Lituaniană recent constituită, care a criticat deschis Partidul Comunist Lituanian pentru obedienţa faţă de Moscova, arborând pancarte cu inscripţia „Armata Roşie să plece acasă". În februarie 1989, Sajūdis devenise un partid politic la scară naţională. Luna următoare, la alegerile pentru Congresul Deputaţilor Poporului, el a câştigat 36 dintre cele 42 de locuri care îi reveneau Lituaniei.

Alegerile din toate cele trei republici au adus o victorie clară a candidaţilor independenţi, reliefând o traiectorie comună a statelor baltice. Fapt reconfirmat simbolic pe 23 august 1989, prin crearea unui lanţ uman („Să dăm mâna peste Marea Baltică") pe o distanţă de 650 de kilometri, de la Vilnius până la Tallinn, trecând prin Riga, pentru a marca 50 de ani de la încheierea Pactului Ribbentrop-Molotov. Se estimează că au luat parte 1,8 milioane de oameni, adică un sfert din populaţia zonei. Cum mişcările pentru independenţă din Estonia şi Letonia reflectau acum modelul lituanian, declarând deschis că scopul lor era independenţa naţională, confruntarea cu Moscova părea inevitabilă.

Şi totuşi, ea s-a produs extrem de lent. În 1989 mişcările pentru independenţă din ţările baltice au încercat marea cu degetul. Când sovietele supreme din Lituania şi apoi din Letonia, înclinând acum spre independenţă, au încercat să imite o lege estonă din noiembrie 1988 care autoriza privatizarea întreprinderilor de stat locale, Moscova a anulat decretele, aşa cum respinsese înainte şi iniţiativa estonă ; în rest, guvernul s-a abţinut de la orice intervenţie. Pe 8 octombrie 1989 (ziua în care Gorbaciov a avertizat public Berlinul de Est că „viaţa se răzbună pe cei care amână"), când Frontul Popular Leton şi-a anunţat intenţia de a proclama independenţa totală, autorităţile sovietice erau prea îngrijorate de agravarea crizei din Germania pentru a mai interveni.

Dar, pe 18 decembrie, Partidul Comunist Lituanian s-a scindat ; o majoritate zdrobitoare voia independenţa imediată. Gorbaciov nu mai putea rămâne neutru. Pe 11 ianuarie 1990, el s-a deplasat la Vilnius, unde s-a pronunţat împotriva secesiunii propuse, făcând apel la moderaţie. Însă (a câta oară ?) era contrazis de propriul exemplu. Încurajat de victoria electorală a grupării Sajūdis, de faptul că Gorbaciov convinsese Comitetul Central Sovietic să renunţe la garantarea prin constituţie a „rolului conducător" al Partidului[9] şi de negocierile în plină desfăşurare ale grupului „4 + 2", pe 11 martie Sovietul Suprem lituanian a aprobat independenţa naţională cu 124 de voturi pentru şi 0 împotrivă, reinstaurând simbolic „Constituţia statului lituanian" din 1938 şi declarând nulă autoritatea Constituţiei Uniunii Sovietice în Republica Lituania.

Instabilitatea anului 1990, când însuşi guvernul Republicii Ruse şi-a afirmat „suveranitatea" şi primatul legilor ruseşti asupra legislaţiei „Uniunii", este ilustrată de faptul că singura reacţie a liderilor sovietici faţă de declaraţia de la Vilnius a fost să ameninţe cu boicotul economic ; deşi incapabil să împiedice desprinderea Lituaniei de federaţia sovietică, Gorbaciov avea încă suficientă autoritate pentru a se opune intervenţiei militare solicitate de colegii săi mai intransigenţi. Chiar şi boicotul a fost abandonat în iunie, în schimbul promisiunii Lituaniei de a „suspenda" implementarea totală a declaraţiei de independenţă.

După şase luni febrile în care mai toate republicile sovietice importante şi-au afirmat „suveranitatea", dacă nu independenţa deplină, poziţia lui Gorbaciov devenise intenabilă. Eforturile de a reprima iniţiativele baltice i-au afectat imaginea de „reformator", în timp ce incapacitatea de a pune capăt discuţiilor despre autonomie, suveranitate şi independenţă a stârnit nemulţumiri printre colegi şi – semn rău – în

9. Cu doar opt săptămâni mai devreme, Gorbaciov refuzase categoric să ia în considerare o astfel de schimbare.

rândurile armatei şi securităţii. Pe 20 decembrie 1990, ministrul Afacerilor Externe, Eduard Şevarnadze, a demisionat, avertizând public asupra riscului unei lovituri de stat.

Pe 10 ianuarie 1991, în timp ce Statele Unite şi aliaţii lor erau ocupaţi în Irak cu războiul din Golf, Gorbaciov le-a dat lituanienilor un ultimatum, cerându-le, în calitatea sa de preşedinte al Uniunii, să adere imediat la Constituţia sovietică. În zilele următoare, soldaţi din forţele de elită ale KGB-ului şi Ministerului sovietic al Afacerilor Interne au ocupat sediile instituţiilor din Vilnius şi au instalat un Comitet al Salvării Naţionale. După 24 de ore, ei au atacat studiourile radioului şi televiziunii, trăgând în manifestanţi: 14 civili au fost ucişi, iar 700 răniţi. O săptămână mai târziu, la Riga, militari din aceleaşi unităţi au atacat Ministerul leton al Afacerilor Interne, făcând patru victime.

Vărsările de sânge din statele baltice semnalau începutul sfârşitului pentru Uniunea Sovietică. În mai puţin de o săptămână, peste 150.000 de oameni s-au adunat la Moscova pentru a protesta împotriva omorârii civililor. Boris Elţîn, prim-secretar al Comitetului de partid al oraşului Moscova şi – din mai 1990 – preşedinte al Sovietului Suprem Rus, s-a deplasat la Tallinn pentru a semna un acord de recunoaştere reciprocă a „suveranităţii" între Rusia şi republicile baltice, peste capul autorităţilor sovietice. În martie 1991, referendumurile din Letonia şi Estonia au confirmat că şi acolo electorii preferau, într-o proporţie covârşitoare, independenţa totală. Gorbaciov, care trecuse cu inima îndoită la pedepsirea republicilor recalcitrante, a revenit acum la poziţia sa iniţială, căutând în zadar un *modus vivendi*.

Dar preşedintele sovietic era acum atacat din ambele părţi. Faptul că ezita să-i zdrobească pe baltici l-a îndepărtat definitiv de aliaţii săi militari (doi dintre generalii care au organizat atacurile de la Vilnius şi Riga vor avea un rol important în puciul moscovit). Nici foştii prieteni şi admiratori nu mai aveau încredere în el. În martie 1991, Elţîn a denunţat public „minciunile şi înşelătoriile" lui Gorbaciov şi i-a cerut demisia, sfidând presiunile oficiale pentru a păstra tăcerea sau a suporta consecinţele. Între timp, celelalte republici urmau exemplul baltic.

Câtă vreme structurile centrale ale puterii sovietice au fost în siguranţă, liderii comunişti din Ucraina până în Kazahstan îşi limitaseră „reformele" la imitaţii prudente ale modelului Gorbaciov. Dar după eşecul din statele baltice aceleaşi antene care îi conectaseră la perestroika le semnalau acum că Uniunea însăşi era condamnată şi, oricum, vedeau cu ochii lor că, în cercurile de la vârf, preşedintele sovietic trecuse pe lista neagră. Astfel, dacă noua politică a republicilor baltice reflecta o renaştere naţională autentică şi populară, în multe alte republici tropismul „suveranităţii" era un amestec variabil de sentiment naţional şi instinct de conservare al nomenclaturii. Exista şi un element de frică: dacă securitatea şi autoritatea se fărâmiţau la vârf – sau, mai rău, dacă ar fi fost restabilite forţat şi unilateral de duşmanii lui Gorbaciov –, atunci era mai prudent ca pârghiile puterii să fie transferate la nivel local. Nu în ultimul rând, managerii sovietici conştientizau că, dacă se prăbuşeşte centrul, multe bunuri publice de mare valoare vor rămâne fără stăpân: proprietăţi ale partidului, drepturi de exploatare, ferme, fabrici, impozite pe venit etc.

Ucraina era de departe cel mai important dintre statele aspirante la „suveranitate"[10]. Ca şi în statele baltice, în Ucraina exista un precedent (deşi discontinuu) al independenţei, ultima dată câştigată şi pierdută imediat după primul război mondial. Ucraina era, de asemenea, asociată intim cu istoria Rusiei: în ochii multor naţionalişti ruşi, „Rusia" Kieveană (regatul din secolul al XIII-lea, întins de la Carpaţi la Volga, cu centrul în capitala Ucrainei) era la fel de centrală în identitatea imperiului precum Rusia însăşi. Dar de o importanţă imediată şi mai practică erau resursele materiale ale regiunii.

Situată pe ruta de acces a Rusiei la Marea Neagră (şi la Marea Mediterană) şi la Europa Centrală, Ucraina era un element vital al economiei sovietice. Deşi ocupa doar 2,7% din suprafaţa Uniunii Sovietice, aici locuia 18% din populaţie şi genera 17% din produsul naţional brut, a doua contribuţie ca mărime după Rusia. În ultimii ani ai Uniunii Sovietice, Ucraina deţinea 60% din rezerva de cărbune a ţării şi o mare parte din rezerva de titan (vital pentru producţia modernă de oţel); solul ei extrem de bogat asigura peste 40% din valoarea producţiei agricole a Uniunii Sovietice.

Importanţa disproporţionată a Ucrainei în istoria rusă şi sovietică se reflecta şi la nivelul conducerii sovietice. Nikita Hruşciov şi Leonid Brejnev erau amândoi ruşi din estul Ucrainei; Hruşciov s-a întors acolo în anii '30 ca prim-secretar al Partidului Comunist Ucrainean. Constantin Cernenko era fiul unor culaci ucraineni deportaţi în Siberia, iar Iuri Andropov ajunsese la putere după ce ocupase postul strategic de şef al KGB-ului în Ucraina. Dar această legătură strânsă între republica ucraineană şi conducerea sovietică nu implica vreo consideraţie aparte faţă de ucraineni.

Dimpotrivă, în istoria ei ca republică sovietică, Ucraina a fost tratată ca o colonie internă: i-au fost exploatate resursele naturale, iar poporul a fost strict supravegheat (în anii '30, ucrainenii au îndurat o represiune punitivă nu departe de genocid). Produsele ucrainene – mai ales alimente şi metale feroase – erau transportate în restul Uniunii Sovietice la preţuri puternic subvenţionate, practică prelungită până aproape de sfârşitul Uniunii. După al doilea război mondial, Republica Socialistă Ucraineană s-a mărit considerabil prin anexarea a două regiuni poloneze, Galiţia răsăriteană şi Volînia de Vest; populaţia poloneză locală a fost strămutată spre vest, în schimbul etnicilor ucrainieni evacuaţi din Polonia.

Aceste schimburi de populaţie şi exterminarea populaţiei locale evreieşti în timpul războiului au dat naştere unei regiuni omogene după standardele sovietice: dacă Republica Rusă număra în 1990 peste 100 de minorităţi, dintre care 31 locuiau în regiuni autonome, Ucraina era ucraineană în proporţie de 84%. Ceilalţi locuitori ai republicii erau ruşi (11%), restul (5%) fiind un amestec de moldoveni, polonezi, maghiari, bulgari şi evrei supravieţuitori. Singura minoritate semnificativă (cea rusă) era concentrată în estul industrializat al ţării şi în capitala Kiev.

În centrul şi vestul Ucrainei, cu precădere zona din jurul Lvovului, al doilea oraş ca mărime, locuitorii erau în majoritate vorbitori de ucraineană şi de religie ortodoxă

10. Cele cinci republici asiatice (Kazahstan, Kîrgîzstan, Tadjikistan, Turkmenistan şi Uzbekistan) au împreună o suprafaţă mai mare (18% din teritoriul sovietic) decât orice altă republică în afară de Rusia, deşi PNB-ul lor total era în septembrie 1991 de doar 9,9%. Dar povestea lor nu face obiectul lucrării de faţă.

sau greco-catolică. Graţie toleranţei relative a habsburgilor, ucrainenii din Galiţia şi-au putut păstra limba maternă. În funcţie de zonă, între 78% şi 91% din locuitori o foloseau ca limbă maternă în 1994, pe când în teritoriile conduse cândva de ţarul rus tocmai cei care se declarau ucraineni vorbeau mai degrabă rusa.

Constituţia sovietică le atribuia o identitate naţională locuitorilor din republicile sale separate şi chiar îşi definea toţi cetăţenii în categorii etnic-naţionale. Ca peste tot, şi în Ucraina (mai ales în partea de vest, recent anexată) ficţiunea a sfârşit prin a deveni realitate. La început, când limba locală se vorbea numai în satele izolate, iar oraşele erau rusofone şi dominate de URSS, caracterul federal şi teoretic descentralizat al acestei uniuni de republici naţionale îi interesa numai pe savanţi şi pe apologeţii sovietismului. Însă recent apăruse o elită politică identificată declarat cu interesele „ucrainene", iar limba ucraineană era vorbită de tot mai mulţi orăşeni şi folosită în presă, aşa încât complementul fragmentării sovietice a fost, cum era de aşteptat, naţionalismul local[11].

În noiembrie 1988 a fost fondată la Kiev, după multe decenii, prima organizaţie politică ucraineană autonomă: RUKH („Mişcarea Populară pentru Perestroika"). Ea s-a bucurat de un sprijin considerabil, mai ales în oraşele importante şi din partea comuniştilor reformişti şaizecişti, dar, spre deosebire de mişcările pentru independenţă din zona baltică, ea nu a primit automat sprijinul maselor şi nu a reflectat o coalizare a sentimentului naţional. La alegerile pentru Sovietul Suprem ucrainean din martie 1990, comuniştii au obţinut o majoritate clară; RUKH a câştigat mai puţin de un sfert din locuri.

Drept urmare, iniţiativa le-a aparţinut nu naţionaliştilor ucraineni, ci chiar comuniştilor. Ei au votat la 16 iulie 1990 proclamarea „suveranităţii" ucrainene, afirmând primatul legilor locale şi dreptul republicii la o armată proprie. Sub conducerea lui Leonid Kravciuk – aparatcic şi fost „secretar pentru probleme ideologice" al Partidului Comunist –, ucrainenii au participat la un referendum organizat în întreaga Uniune Sovietică în cadrul căruia şi-au exprimat sprijinul pentru un sistem federal, deşi unul „reînnoit" (în termenii lui Gorbaciov). Numai în vestul Ucrainei, unde electorii au fost întrebaţi dacă doreau independenţa totală sau suveranitatea federală, comuniştii ucraineni au fost surclasaţi de cei care favorizau ruptura totală de Moscova (88%). Kravciuk şi tovarăşii lui de partid au consemnat rezultatul, aşteptând cu precauţie deznodământul evenimentelor în restul Uniunii Sovietice.

Acest tipar s-a repetat în republicile sovietice mai mici din partea de vest, cu variaţii în funcţie de circumstanţele locale. Bielorusia (sau Belarus), situată la nord de Ucraina, nu avea o identitate naţională sau tradiţii comparabile. „Republica Naţională Belarusă (*sic*)", efemer independentă în 1918, nu a obţinut niciodată o recunoaştere externă şi mulţi dintre bieloruşi se simţeau mai loiali Rusiei, Poloniei sau Lituaniei. După al doilea război mondial, când i-au fost alipite părţi din Polonia răsăriteană, Republica Sovietică Socialistă Bielorusă cuprindea un număr semnificativ de minoritari ruşi, polonezi şi ucraineni. Bieloruşii, deşi cea mai mare comunitate lingvistică din republică, nu

11. Deşi foarte puţini l-au prezis. O excepţie impresionantă o constituie eseurile lui Roman Szporluk, scrise în anii '70 şi '80, reunite în *Russia, Ukraine and the Break-up of the Soviet Union* (Hoover Institution, Stanford, 2000).

dădeau semne că vor sau aşteaptă suveranitate, iar ţara lor, foarte dependentă de Rusia, nu avea nici o şansă să susţină o independenţă reală.

Regiune săracă şi mlăştinoasă, mai potrivită pentru creşterea animalelor decât pentru agricultura extensivă, Biclorusia fusese devastată de război. Contribuţiile ei la economia sovietică postbelică erau produsele chimice, inul şi poziţia strategică pe ruta principalelor conducte de gaz şi căi de comunicaţie dintre Moscova şi Marea Baltică. Oarecum asemănătoare cu o mişcare de independenţă a fost Adradzhenne („Renaşterea"), o organizaţie care a apărut în 1989 la Minsk şi care amintea de mişcarea ucraineană RUKH. În Bielorusia, ca şi în Ucraina, alegerile sovietice din 1990 s-au soldat cu o majoritate comunistă netă; când Ucraina sovietică s-a declarat suverană în iulie 1990, la două săptămâni vecina ei de la nord i-a urmat exemplul. În ambele capitale, nomenclatura locală s-a mişcat prudent, aşteptând evenimentele de la Moscova.

Moldova sovietică, sufocată între Ucraina şi România, reprezintă un caz diferit şi mult mai interesant[12]. De-a lungul secolului, teritoriul în chestiune – Basarabia, cum i se spunea sub ţarii ruşi – a trecut de la Rusia la România şi înapoi, în funcţie de soarta războaielor. Cei patru milioane şi jumătate de locuitori erau în principal moldoveni, dar cu două minorităţi importante (rusă şi ucraineană) şi un număr semnificativ de bulgari, evrei, ţigani şi găgăuzi (o populaţie ortodoxă de limbă turcă ce trăieşte în zona Mării Negre). În acest amestec tipic imperial de popoare, cei mai mulţi vorbesc româneşte, dar, sub regimul sovietic – pentru a fi ţinuţi la distanţă de vecinii români –, cetăţenii din Moldova au fost constrânşi să folosească alfabetul chirilic şi să se descrie ca fiind moldoveni, nu români.

În consecinţă, identitatea naţională era aici destul de neclară. Pe de o parte, majoritatea locuitorilor, mai ales cei din capitala Chişinău, vorbeau bine rusa şi se considerau cetăţeni sovietici; pe de altă parte, legătura cu românii (prin istorie şi limbă) era o punte către Europa şi constituia baza cererilor repetate de autonomie. Când a apărut un „Front Popular", în 1989, principalul său obiectiv a fost ca româna să devină limba oficială a republicii, concesie acordată chiar în acel an de autorităţile comuniste locale. Nu au lipsit discuţiile incendiare (mai mult speculative şi descurajate explicit de la Bucureşti) despre „reîntregirea neamului".

După alegerile din 1990, în care Frontul Popular a câştigat majoritatea, noul guvern a schimbat numele republicii din Republica Socialistă Sovietică Moldovenească în Republica Socialistă Sovietică Moldova (ulterior doar Republica Moldova) şi apoi, în iunie, s-a declarat stat suveran. Aceste schimbări mai mult simbolice au cauzat nelinişte şi speculaţii despre un separatism profilactic atât în rândul vorbitorilor de rusă, cât şi în cadrul comunităţii găgăuze. În urma unui referendum din toamna anului 1990 privind autonomia, conducerea comunistă din Tiraspol (principalul oraş din estul Moldovei, dincolo de Nistru, unde ruşii şi ucrainenii formau majoritatea locală) a proclamat o Republică Socialistă Sovietică Transnistreană Autonomă; în prealabil, în sud-est se formase o Republică Socialistă Sovietică Găgăuză.

Dat fiind faptul că găgăuzii nu numără mai mult de 160.000 şi că „Transnistria" e o fâşie de pământ cu o suprafaţă de 4.000 de kilometri pătraţi şi cu o populaţie sub

12. A nu se confunda cu provincia istorică Moldova, de peste Prut, care aparţine României

500.000 de locuitori, apariţia acestor „republici autonome" poate părea aberantă, acea *reductio ad absurdum* a „tradiţiilor inventate" şi a „naţiunilor imaginate". Dar, dacă Găgăuzia nu a făcut altceva decât să-şi proclame existenţa (ulterior, Republica Moldova a reasimilat-o în mod paşnic, cu o clauză de secesiune în eventualitatea în care Moldova se va uni vreodată cu România), „independenţa" transnistreană a fost girată de prezenţa Armatei a 14-a sovietică (mai târziu rusă), care a ajutat-o să respingă încercările moldovenilor de a recupera teritoriul.

Într-un context din ce în ce mai instabil, autorităţile sovietice (mai târziu ruse) şi-au oferit cu plăcere protecţia acestui microstat, loial Moscovei de nevoie, complet dependent de bunul plac al Rusiei şi guvernat de satrapi comunişti locali care controlau teritoriul şi care l-au transformat la scurt timp într-un paradis al contrabandei şi al spălării de bani. Cum Transnistria asigură 90% din electricitatea Moldovei, noii conducători aveau o resursă economică legitimă cu care puteau şantaja Chişinăul.

Independenţa Transnistriei nu a fost recunoscută de Moldova sau de altcineva: nici măcar Moscova nu a mers atât de departe încât să acorde oficial legitimitate regiunii separatiste. Dar clivajul din mica Moldovă prefigura problemele mai mari care urmau să apară câteva sute de kilometri mai la est, în Caucaz. Aici, neînţelegerile dintre armeni şi azeri, complicate de prezenţa în Azerbaidjan a unei minorităţi armene substanţiale, în regiunea Nagorno-Karabah, au dus în 1988 la violente ciocniri bilaterale între cele două tabere şi trupele sovietice, soldate cu sute de răniţi[13]. În Baku, capitala Azerbaidjanului, s-au înregistrat din nou lupte în luna ianuarie a anului următor.

În Georgia vecină, 20 de demonstranţi au fost împuşcaţi în capitala Tbilisi în timpul ciocnirilor din aprilie 1989 dintre naţionalişti şi soldaţi: mulţimea cerea separarea de URSS, autorităţile se opuneau. Dar Georgia sovietică, asemenea republicilor vecine, Armenia şi Azerbaidjan, era prea vulnerabilă din punct de vedere geografic şi prea complexă din punct de vedere etnic pentru a contempla cu seninătate nesiguranţa care a însoţit colapsul sovietic. Prin urmare, autorităţile locale au decis să precipiteze această eventualitate: partidele comuniste conducătoare s-au redefinit ca mişcări de independenţă naţională, iar liderii de partid regionali (cel mai cunoscut fiind Eduard Şevarnadze, în Georgia) erau gata să preia puterea de îndată ce ea devenea disponibilă.

Până în primăvara anului 1991, toţi cei de la periferie au aşteptat aşadar să vadă ce se întâmplă la centru. Cheia era, bineînţeles, Rusia însăşi – de departe cel mai important stat din Uniune, cu jumătate din populaţia ţării, trei cincimi din produsul naţional brut şi trei pătrimi din teritoriu. Într-un anumit sens, „Rusia" ca ţară nu exista: fusese sute de ani un imperiu, în fapt sau în aspiraţie. Cu 11 fusuri orare şi zeci de popoare distincte, Rusia a fost dintotdeauna prea mare pentru a fi redusă la o identitate unică sau un ţel unitar[14].

13. Cum azerii sunt un popor de origine turcă, o parte dintre aceste tensiuni îşi au originea în masacrarea armenilor din Turcia otomană în timpul primului război mondial.

14 Imaginea de sine a Rusiei, un aliaj instabil de nesiguranţă şi orgoliu, este perfect surprinsă de remarcile filosofului liberal Peter Ceadaev în *Scrisorile filosofice* din 1836: „Suntem una dintre acele naţiuni care nu par a fi parte integrantă a rasei umane, ci una care există numai pentru a da lumii o lecţie memorabilă. Cu siguranţă că lecţia pe care trebuie să o dăm nu va fi uitată, dar cine ştie cât va mai trece până când ne vom regăsi ca parte a umanităţii şi câtă nenorocire vom mai îndura până când ne vom împlini destinul"

În timpul marelui război de apărare a patriei, dar şi după aceea, autorităţile sovietice au jucat cu aplomb cartea rusă, făcând apel la mândria naţională şi preamărind „victoria poporului rus". Dar ruşii nu au fost blagosloviţi niciodată cu un caracter „naţional" de felul celui atribuit după cutuma sovietică cazacilor, ucrainenilor sau armenilor. Nu exista nici măcar un partid comunist „rus" separat. A fi rus însemna a fi sovietic. Între cele două exista o complementaritate naturală: în epoca postimperială, URSS era un paravan pentru statul imperial rus, în timp ce „Rusia" îi conferea Uniunii Sovietice legitimitate istorică şi teritorială. Distincţia dintre „Rusia" şi „Uniunea Sovietică" a rămas astfel (în mod deliberat) neclară[15].

Până la Gorbaciov accentul pe „rusism" a crescut, din acelaşi motive pentru care statul est-german începuse să se mândrească public cu Frederic cel Mare şi să ridice în slăvi tot ce era *german* la RDG. În anii de declin ai republicilor populare, patriotismul a reapărut ca un substitut util al socialismului. Tocmai din acest motiv, era şi cea mai simplă şi mai puţin periculoasă formă de opoziţie politică. În Rusia sau în RDG, ca şi în Ungaria, erau persecutaţi criticii intelectuali, dar manifestările naţionaliste în surdină nu erau neapărat reprimate sau descurajate – ele puteau fi canalizate în folosul autorităţilor. În această lumină trebuie înţeleasă revitalizarea „şovinismului Rusiei mari" în presa scrisă şi audiovizuală din URSS (o sursă suplimentară de îngrijorare pentru minorităţile naţionale vulnerabile).

Acesta era cadrul în care a apărut pe neaşteptate Boris Elţîn. Un aparatcic din epoca lui Brejnev, specializat în construcţii industriale înainte de a deveni Secretar al Comitetului Central, Elţîn a urcat constant pe scara ierarhică a partidului – până în 1987, când a fost demis brusc pentru critici aduse superiorilor. În acest punct crucial, Elţîn, care avusese destule ocazii să constate cum orice schimbare reală era înăbuşită în faşă de birocraţia de partid şi de stat, a avut inteligenţa politică de a se reinventa ca politician *rus*: remarcându-se mai întâi ca deputat reprezentând Federaţia Rusă după alegerile din martie 1990 şi apoi ca preşedinte al Sovietului Suprem rus (Parlamentul rus).

De pe această poziţie influentă şi vizibilă, Elţîn a devenit primul reformist al ţării, părăsind demonstrativ Partidul Comunist în iulie 1990 şi folosindu-se de baza sa electorală din Moscova *rusă* pentru a-i ataca pe foştii camarazi din Moscova *sovietică*. Prima ţintă a fost însuşi Gorbaciov, deşi Elţîn fusese iniţial un apărător ferm al preşedintelui sovietic, în a cărui regiune natală, Sverdlovsk, lucrase mai mult de zece ani. Însă el observase, cu siguranţă, că erorile liderului sovietic erau tot mai greu de ignorat, iar popularitatea lui scădea vertiginos.

Cea mai mare greşeală tactică a lui Gorbaciov în afacerile interne a fost să încurajeze apariţia unei legislaturi naţionale cu vizibilitate la nivel naţional, puteri reale şi o independenţă considerabilă. Elţîn şi susţinătorii lui ruşi au realizat mult mai repede decât Gorbaciov că noul Soviet ales prin vot liber va deveni un forum pentru exprimarea nemulţumirilor de orice fel; Elţîn a devenit expert în alinierea intereselor Rusiei cu cele ale diverselor naţiuni şi republici din URSS. Gorbaciov a sesizat că

15. Acesta e unul dintre motivele pentru care sfârşitul Uniunii Sovietice a fost şi este o sursă de real regret pentru mulţi ruşi. „Independenţa" însemna pentru toţi ceilalţi un câştig; pentru Rusia, independenţa era clar o pierdere.

astfel de alianţe puneau în pericol însăşi Uniunea, dar era deja prea târziu : el nu a mai putut decât să se alăture stânjenit şi fără convingere funcţionarilor sovietici care tânjeau după vechiul monopol de partid – acelaşi monopol pe care el se străduise să îl elimine.

Astfel, în timp ce Gorbaciov se zbătea între posibil şi dezirabil, vorbind despre un „federalism controlat" (un compromis gorbaciovist tipic), Elţîn susţinea public şi cu convingere lupta statelor baltice pentru independenţă. În aprilie 1991, Gorbaciov a acordat cu reticenţă republicilor dreptul la secesiune prin noua Constituţie a Uniunii, dar această concesie făcută realităţii nu a făcut decât să-i şubrezească şi mai mult poziţia : inamicii lui conservatori erau acum convinşi că Gorbaciov trebuie înlăturat pentru ca ordinea să fie restabilită. Între timp, pe 12 iunie 1991, Elţîn, care îl întrecuse de mult pe Gorbaciov ca popularitate, a fost ales preşedinte al Republicii Sovietice Ruse – primul lider al Rusiei ales pe cale democratică[16].

Luna următoare, pe 12 iulie, Sovietul Suprem al Uniunii Sovietice a votat în favoarea unei noi Uniuni : descentralizată şi acordând o libertate considerabilă statelor membre aflate în dezacord. Acest lucru, alături de succesul lui Elţîn (acum declarat anticomunist) în alegeri, a înclinat în sfârşit balanţa. Conservatorii din partid erau disperaţi şi un grup de înalţi oficiali (printre care prim-ministrul, ministrul Apărării, ministrul de Interne şi Vladimir Kriuşkov, şeful KGB) au început să se pregătească pentru o lovitură de stat. Toată Moscova ştia că se pregăteşte ceva – încă din 20 iunie ambasadorul american l-a avertizat pe Gorbaciov despre existenţa unei conspiraţii, fără nici un folos.

Puciul propriu-zis a fost programat să coincidă cu vacanţa anuală a lui Gorbaciov în Crimeea (şi Nikita Hruşciov, ultimul lider de partid eliminat cu forţa, se odihnea în sudul Uniunii Sovietice când a fost înlăturat de colegii de la Moscova). Complotiştii din 1991 revenecau cu neruşinare la practicile sovietice de început. Prin urmare, pe 17 august Gorbaciov a fost somat să-şi transfere prerogativele prezidenţiale unui „Comitet de Urgenţă". A refuzat. Pe 19 august, Comitetul de Urgenţă a anunţat că preşedintele este incapabil să-şi exercite atribuţiile „din motive de sănătate", iar Comitetul îşi asumă puteri depline. Vicepreşedintele sovietic, Ghenadi Ianaev, a semnat un decret care îl deposeda pe Gorbaciov de autoritate şi a instituit „starea de urgenţă" pe şase luni.

Dar, deşi Gorbaciov era neajutorat, practic prizonier în vila sa de la Marea Neagră, în sudul extrem al Crimeei, complotiştii nu o duceau nici ei mai bine. Simplul fapt că fuseseră nevoiţi să declare starea de urgenţă şi să anunţe instituirea legii marţiale doar pentru a înlocui un lider comunist cu altul demonstra cât de mult se destrămaseră structurile tradiţionale ale Uniunii Sovietice. Complotiştii nu aveau nici sprijinul unanim al propriilor agenţii – majoritatea ofiţerilor superiori din KGB au refuzat să-l susţină pe Kriuşkov. Şi era limpede *împotriva* cui acţionează complotiştii, dar nu *pentru* ce.

Mai mult, complotiştii reprezentau caricatura involuntară a tuturor relelor din trecutul sovietic : bătrâni cărunţi din epoca Brejnev, cu o limbă de lemn anevoioasă, adversari ai schimbării, care încercau stângaci să dea timpul ţării cu 30 de ani înapoi. Înainte, când astfel de oameni complotau la Kremlin, ei nu erau personalităţi publice

16. Elţîn a acumulat 57% din voturi într-un scrutin la care s-au prezentat 74% din alegători.

şi se afişau doar ocazional la ceremoniile publice. Acum, au fost însă nevoiţi să apară în presa audiovizuală pentru a-şi justifica acţiunile – iar publicul a avut ocazia să observe îndeaproape fizionomia socialismului oficial decăzut.

Boris Elţîn nu putea rata ocazia. Prestigiul lui crescuse şi mai mult după o întâlnire personală cu George Bush, în timpul vizitei preşedintelui american în URSS, cu numai trei săptămâni înainte. Pe 19 august, el a denunţat public lovitura de la Kremlin, declarând-o ilegală, şi şi-a asumat poziţia de şef al rezistenţei, dirijând operaţiunile din cartierul său general de la Parlamentul rus şi mobilizând mulţimea adunată acolo să apere democraţia împotriva tancurilor. În acelaşi timp, sub privirile reporterilor internaţionali, Elţîn se angaja în ample negocieri şi conversaţii cu liderii mondiali – care i-au oferit toţi sprijinul lor neprecupeţit şi s-au abţinut cu grijă să le acorde orice fel de recunoaştere conspiratorilor, ce erau din ce în ce mai izolaţi[17].

Rezistenţa nu a fost o simplă formalitate : în noaptea de 20 spre 21 august, trei demonstranţi au murit în ciocnirile cu armata. Dar protagoniştii loviturii de stat – pierzând iniţiativa publică – începeau să-şi piardă curajul. Nu aveau susţinerea armatei, indispensabilă pentru controlarea ţării, şi, pe măsură ce confruntarea de pe străzile Moscovei (şi Leningradului) se prelungea, îşi pierdeau principalul atu : frica celor din jur. În loc să fie intimidaţi de evoluţiile de la Kremlin, democraţii şi naţionaliştii au prins curaj : pe fondul acestei nesiguranţe, Estonia s-a declarat independentă pe 20 august, urmată a doua zi de Letonia. Pe 21 august, unul dintre pucişti, Boris Pugo (ministrul de Interne şi fost şef al KGB-ului leton), s-a sinucis ; la ordinul lui Elţîn, colegii lui au fost arestaţi. În aceeaşi zi, un Gorbaciov nervos şi extenuat se întorcea la Moscova.

Oficial, Gorbaciov şi-a recăpătat prerogativele ; în realitate, lucrurile se schimbaseră pentru totdeauna. Partidul Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS) a fost discreditat fatal – purtătorul de cuvânt al partidului a condamnat public lovitura de stat a colegilor săi abia pe 21 august, când complotiştii erau deja în închisoare, iar Elţîn profitase deja de ezitările fatale ale partidului şi îl scosese în afara legii în Federaţia Rusă. Gorbaciov, care în public apărea nesigur şi debusolat, a avut nevoie de timp ca să înţeleagă impactul schimbărilor. În loc să laude parlamentul rus, poporul rus sau pe Elţîn pentru succesul obţinut, el vorbea în faţa camerelor despre perestroika şi despre rolul indispensabil pe care partidul va continua să-l aibă în promovarea reformelor.

Această abordare prindea foarte bine în Vest, unde se presupunea (şi se spera) că, după lovitura de stat, lucrurile vor continua exact ca mai înainte. Dar în Uniunea Sovietică reiterarea anacronică a scopurilor ratate ale lui Gorbaciov şi aparenta sa ingratitudine faţă de salvatori au fost o revelaţie. Gorbaciov era, evident, un om depăşit de istorie. Pentru mulţi ruşi, evenimentele din august fuseseră o adevărată revoluţie, o autentică revoltă populară nu pentru reformatori şi partidul lor, ci *împotriva* lor : PCUS, aşa cum i s-a strigat lui Gorbaciov când a ajuns într-un târziu la Parlamentul rus, fusese „o întreprindere criminală" ; propriii miniştri încercaseră să

17. Cu excepţia preşedintelui francez, François Mitterrand, care tot nu se împăcase cu destabilizarea din estul Europei şi a aprobat prematur tentativa complotiştilor de a reveni la *status quo ante*.

încalce Constituţia. Când Gorbaciov a înţeles cum stau lucrurile, a suspendat PCUS şi (pe 24 august) a demisionat din funcţia de secretar general, era deja prea târziu. Comunismul era acum irelevant – la fel şi Mihail Gorbaciov.

Desigur, fostul secretar general era încă preşedintele Uniunii Sovietice. Dar relevanţa Uniunii era pusă ea însăşi sub semnul întrebării. Puciul ratat fusese ultimul şi cel mai mare imbold dat secesiunii. Între 24 august şi 21 septembrie, Ucraina, Belarus, Moldova, Azerbaidjan, Kîrgîzstan, Uzbekistan, Georgia, Tadjikistan şi Armenia au călcat pe urmele republicilor baltice şi s-au declarat independente de Uniunea Sovietică – majoritatea în zilele confuze care au urmat întoarcerii lui Gorbaciov[18]. După modelul lui Kravciuk în Ucraina, prim-secretari regionali ca Nursultan Nazarbaev din Kazahstan, Askar Akaev din Kîrgîzstan, Gaidar Aliev din Azerbaidjan sau Stanislav Şuşkevici din Belarus s-au distanţat abil de vechea lor afiliere de partid şi s-au repliat la conducerea statelor proaspăt formate, având grijă să naţionalizeze rapid toate bunurile partidului local.

Gorbaciov şi Sovietul Suprem din Moscova nu puteau decât să accepte realitatea, să recunoască noile state şi să propună iar o „nouă" Constituţie care ar fi cuprins republicile independente într-un soi de aranjament confederal. În acest timp, la câteva sute de metri, Boris Elţîn şi parlamentul rus puneau bazele Rusiei independente. Până în noiembrie, Elţîn extinsese controlul rusesc asupra întregii activităţi financiare şi economice de pe teritoriul Rusiei. Uniunea Sovietică era acum un stat-cochilie, golit de resurse şi de putere.

În acest moment, instituţiile Uniunii Sovietice erau deja fie sub controlul statelor independente, fie desfiinţate: pe 24 octombrie KGB-ul şi-a încetat existenţa. Când Gorbaciov a propus un nou „Tratat asupra Comunităţii Economice a Statelor Suverane", cele mai multe republici independente au refuzat pur şi simplu să semneze. La şedinţele din octombrie ale Sovietului Suprem al Uniunii Sovietice, reprezentanţii republicilor din partea de vest au absentat. În cele din urmă, pe 8 decembrie, preşedinţii şi prim-miniştrii din Rusia, Ucraina şi Belarus – principalele state slave din imperiul sovietic – au fost de acord să se întâlnească lângă Minsk şi să denunţe Tratatul Uniunii din 1922, abolind practic Uniunea Sovietică. În locul ei s-a propus înfiinţarea unei Comunităţi a Statelor Independente (CSI).

La Moscova, un Gorbaciov mânios a calificat manevra drept „ilegală şi periculoasă". Dar părerile preşedintelui Uniunii Sovietice nu mai interesau pe nimeni: cum a înţeles şi el în cele din urmă, Gorbaciov nu mai avea nici o putere. Nouă zile mai târziu, pe 17 decembrie, Gorbaciov s-a întâlnit cu Elţîn şi cei doi s-au înţeles (mai bine zis, Gorbaciov a consimţit) ca Uniunea Sovietică să fie desfiinţată: ministerele, ambasadele şi armata urmau să treacă sub controlul ruşilor, iar rolul Uniunii Sovietice în probleme de drept internaţional să revină Republicii Ruse.

18. Chiar şi în Ucraina, unde mulţi rusofoni au fost iniţial sceptici faţă de ideea de independenţă naţională, lovitura de stat din august a avut un impact dramatic asupra populaţiei: pe 24 august, Sovietul Suprem ucrainean a votat pentru independenţă cu 346 de voturi pentru şi unul împotrivă. La referendumul naţional organizat pe 1 decembrie, s-au prezentat 84% din cei înscrişi pe liste şi 90,3% dintre ei au votat pentru desprinderea de Uniunea Sovietică.

Peste 24 de ore, Gorbaciov şi-a anunţat intenţia de a demisiona din funcţia de preşedinte. În ziua de Crăciun a anului 1991, drapelul rus a înlocuit însemnele sovietice la Kremlin: Mihail Gorbaciov i-a cedat prerogativele de şef al statului preşedintelui Elţîn al Rusiei. În 48 de ore, Gorbaciov a eliberat biroul, iar Elţîn s-a instalat în locul lui. Pe 31 decembrie 1991, la miezul nopţii, Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste a încetat să existe.

Dispariţia Uniunii Sovietice a fost un eveniment extraordinar, fără egal în istoria modernă. Nu a fost un război cu alte state, o revoluţie sângeroasă sau o catastrofă naturală. Un mare stat industrial – o superputere militară – pur şi simplu s-a prăbuşit: autoritatea i s-a scurs din vene, iar instituţiile s-au evaporat. Destrămarea nu a fost totuşi lipsită de violenţă, cum s-a văzut în Lituania şi în Caucaz; în unele republici independente s-au mai desfăşurat lupte şi în anii următori. Dar, în linii mari, cea mai mare ţară din lume a ieşit din scenă aproape fără proteste. Putem descrie fenomenul ca pe o retragere paşnică din imperiu (şi este corect), dar cu greu ne putem da seama de *uşurinţa* surprinzătoare a întregului proces.

De ce a fost totul aparent lipsit de suferinţe? De ce, după zeci de ani de violenţe interne şi agresiuni externe, prima societate socialistă a lumii a făcut implozie fără un suspin? Un posibil răspuns este că ea nu existase niciodată: cum spunea istoricul Martin Malia, „socialismul nu există, iar Uniunea Sovietică l-a construit". Dar, dacă observaţia explică futilitatea guvernelor comuniste în statele-satelit, menţinute doar prin ameninţarea Armatei Roşii, nu este de ajuns ca să explice ce s-a întâmplat pe teritoriul imperiului. Dacă *societatea* construită de comunism era o butaforie, *statul* leninist era cât se poate de real şi autohton.

Răspunsul e, în parte, că Gorbaciov reuşise, fără voia lui, să eviscereze aparatul administrativ şi represiv de care depindea statul sovietic. Odată ce partidul a scăpat frâiele, odată ce s-a înţeles că armata sau KGB-ul nu vor fi utilizate fără milă pentru a-i suprima pe criticii regimului şi a pedepsi opoziţia (iar acest lucru nu a fost clar până în 1991), au început să se manifeste tendinţele centrifuge ale unui imperiu imens. Abia atunci a devenit evident (în ciuda celor 70 de ani de propagandă energică în sens contrar) că nu exista o societate comunistă propriu-zisă: exista numai un stat vlăguit cu cetăţeni tensionaţi.

Dar – şi acesta este al doilea aspect al explicaţiei – statul sovietic *nu* a dispărut. URSS s-a dezmembrat, mai degrabă, într-o puzderie de mici state succesoare, cele mai multe conduse de autocraţi comunişti experimentaţi, ce au reprodus şi au impus din instinct sistemele şi autoritatea pe care o deţinuseră anterior ca ştabi sovietici. În cele mai multe dintre republicile succesoare nu a existat o „tranziţie spre democraţie"; tranziţia a venit – dacă a venit – ceva mai târziu. Puterea autocrată de stat, singurul tip de putere pe cetăţenii sovietici îl cunoşteau, nu a fost atât detronată, cât diminuată. Din afară, aceasta părea o schimbare dramatică; din interior, implicaţiile ei erau mai puţin radicale.

Iar dacă secretarii comunişti locali transformaţi peste noapte în preşedinţi de stat aveau toate motivele să acţioneze în forţă pentru a-şi proteja fiefurile, autorităţile

sovietice de la centru nu aveau moşii de apărat. Ei puteau oferi cel mult o întoarcere la structurile decrepite pe care Gorbaciov le demolase cu entuziasm: nu e de mirare că nu au avut puterea să lupte până la capăt[19]. Singurul lider comunist cu o bază electorală la Moscova era Boris Elţîn şi el a acţionat într-adevăr decisiv – dar pentru renaşterea „Rusiei".

Înflorescenţa de state succesoare nu trebuie aşadar interpretată ca o dovadă că URSS a clacat în faţa naţionalismului revitalizat din republicile sale constituente. Cu excepţia statelor baltice, a căror traiectorie a semănat cu cea a vecinilor lor occidentali, republicile sovietice erau ele însele un produs al planificării sovietice şi – aşa cum am văzut – în genere destul de pestriţe din punct de vedere etnic. Chiar şi în noile state independente existau multe minorităţi vulnerabile (mai ales omniprezenţii ruşi): cetăţeni ex-sovietici ce regretau pe bună dreptate pierderea protecţiei „imperiale" şi aveau păreri împărţite despre noua situaţie.

Nu erau singurii. Când preşedintele George Bush a vizitat Kievul pe 1 august 1991, el le-a recomandat public ucrainenilor să rămână în Uniunea Sovietică. „Unii oameni", declara el, „au cerut Statelor Unite să aleagă între preşedintele Gorbaciov şi liderii care militau pentru independenţă în URSS. Cred că este vorba despre o alegere falsă. Preşedintele Gorbaciov a realizat lucruri uimitoare... Vom menţine o relaţie strânsă cu guvernul sovietic". Această tentativă stângace de a-l sprijini pe preşedintele sovietic, tot mai vulnerabil, nu echivala cu un vot pentru Uniunea Sovietică... dar era periculos de aproape.

Avertismentul public al preşedintelui american este şi un util memento al rolului limitat pe care l-au avut SUA în această situaţie. Contrar poveştii flatante care s-a impus în conştiinţa publică americană, Washingtonul nu a „distrus" comunismul; acesta s-a dizolvat de la sine. În schimb, dacă poporul ucrainean a ignorat sfatul lui Bush şi a votat câteva luni mai târziu pentru desprinderea de Uniune, aceasta nu s-a întâmplat dintr-un acces de entuziasm patriotic. Independenţa în Ucraina, Moldova sau chiar Georgia viza nu autodeterminarea, ci autoconservarea: o bază sănătoasă pentru formarea unui stat, cum s-a dovedit ulterior, dar un fundament nesigur pentru democraţie.

Momentul de glorie în viaţa Uniunii Sovietice a fost aşadar decesul. Un fenomen asemănător a fost „divorţul de catifea" dintre cehi şi slovaci, consumat paşnic şi amical la 1 ianuarie 1993. La prima vedere, scindarea Cehoslovaciei este un caz clasic de erupţie a sentimentelor etnice în vidul postcomunist: „întoarcerea istoriei" ca resurecţie a naţiunii. Şi chiar aşa a fost trâmbiţată de propriii protagonişti locali. Dar, la o privire mai atentă, divizarea ţării în două state separate, Slovacia şi Republica Cehă, demonstrează încă o dată, la scară provincială şi în inima Europei, limitele acestei teorii.

Nu lipsea „istoria" invocată în astfel de cazuri. Cehii şi slovacii, oricât de asemănători le-ar părea ei străinilor, au istorii diferite. Boemia şi Moravia – provinciile

19 Puterea, dar nu mijloacele. Dacă Gorbaciov – sau complotiştii din august – ar fi ales să folosească armata ca să zdrobească opoziţia, în mod sigur nu ar fi reuşit.

istorice care formează Cehia – se mândresc nu numai cu un trecut medieval şi renascentist în sânul Sfântului Imperiu Roman, ci şi cu un rol important în industrializarea Europei Centrale. În jumătatea austriacă a Imperiului Habsburgic, cehii s-au bucurat de o autonomie crescândă şi de o prosperitate aparte. Praga, una dintre gloriile continentului, a fost până în 1914 un centru major al modernismului în literatură şi în artele vizuale. Slovacii, în schimb, nu prea aveau motive de mândrie. Guvernaţi de secole de la Budapesta, ei nu aveau o istorie naţională distinctă – în jumătatea ungară a imperiului, ei erau priviţi nu ca slovaci, ci ca ţărani slavi din nordul rural al Ungariei. Orăşenii din regiunea slovacă erau preponderent germani, unguri sau evrei: nu întâmplător, cel mai mare oraş din zonă, o conurbaţie pe Dunăre la câţiva kilometri de Viena, era cunoscut sub numele Pressburg (pentru austrieci) sau Pozsony (pentru unguri). Abia la apariţia în 1918 a Cehoslovaciei independente, în care au fost încorporaţi oarecum fără voie şi slovacii, el a devenit al doilea oraş al noului stat, sub numele Bratislava.

Cehoslovacia interbelică era democratică şi liberală după criteriile din regiune, dar instituţiile ei centralizate îi avantajau net pe cehi, care ocupau aproape toate poziţiile de putere şi influenţă. Slovacia era doar o provincie, una săracă şi destul de defavorizată. Acelaşi impuls ce i-a împins pe mulţi dintre locuitorii germanofoni (aproximativ trei milioane în total) să plece urechea la separatiştii pronazişti i-a făcut şi pe unii slovaci (dintre cei două milioane şi jumătate) să simpatizeze populiştii lor care cereau autonomia şi chiar independenţa. În martie 1939, când Hitler a absorbit regiunile cehe într-un „Protectorat al Boemiei şi Moraviei", în Slovacia a fost creat un stat-marionetă clerical şi autoritar, condus de prelatul Jozef Tiso. Slovacia ca stat independent a apărut aşadar prima dată la ordinul lui Hitler, peste cadavrul Republicii Cehoslovace.

E greu de spus acum cât de populară a fost „independenţa" Slovaciei din timpul războiului. În anii de după război, ea a fost discreditată atât de propriile acţiuni (Slovacia şi-a trimis toţi cei 140.000 de evrei în lagărele morţii), cât şi de dependenţa totală faţă de stăpânul nazist. După eliberare, Cehoslovacia a fost restaurată ca un stat unic şi manifestările naţionalismului slovac au fost descurajate. Ba chiar, în primii ani de stalinism, „naţionalismul burghez slovac" se număra printre capetele de acuzare fabricate pentru inculpaţii din procesele-spectacol: Gustáv Husák a petrecut şase ani în închisoare sub această acuzaţie.

Cu timpul, comuniştii din Cehoslovacia, ca toţi ceilalţi, au constatat că încurajarea unui naţionalism moderat putea fi avantajoasă. Răspunzând unei astfel de tendinţe în Bratislava, reformiştii din 1968 au propus, aşa cum am văzut, o nouă Constituţie federală pentru două republici distincte, cehă şi slovacă; dintre inovaţiile majore discutate sau implementate în cursul Primăverii de la Praga, aceasta este singura care a supravieţuit „normalizării" ulterioare. După ce au tratat iniţial Slovacia catolică şi rurală ca pe un teritoriu ostil, autorităţile de partid au ajuns chiar să o favorizeze (vezi capitolul XIII).

Rămânerea în urmă a Slovaciei – sau, mai bine zis, absenţa concentrărilor urbane cu locuitori educaţi din clasa de mijloc – era acum în avantajul ei. Având mai puţine automobile sau televizoare şi comunicaţii mai proaste decât provinciile mai dezvoltate

din vest, Slovacia părea mai puțin vulnerabilă la influențele străine decât radicalii și disidenții praghezi, care aveau acces la presa străină. Prin urmare, în represaliile din anii '70 ei au suferit mult mai puțin. Cei devaforizați de autorități erau acum cehii[20].

În lumina acestei istorii, scindarea Cehoslovaciei după 1989 va apărea, dacă nu ca o concluzie previzibilă, cel puțin ca un rezultat logic al anilor de ostilitate reciprocă, reprimată și exploatată sub comunism, dar niciodată uitată. Dar nu a fost așa. În cei trei ani dintre căderea comunismului și separarea finală, toate sondajele de opinie arătau că majoritatea cehilor și slovacilor favorizau o formă sau alta de stat cehoslovac comun. Nici clasa politică nu era divizată: și la Praga, și la Bratislava s-a convenit dintru început ca noua Cehoslovacie să fie o federație, cu o autonomie considerabilă pentru fiecare din părți. Iar noul președinte, Václav Havel, susținea ferm statul unic.

Că problema „națională" era inițial neimportantă se poate constata din rezultatul primelor alegeri libere, în iunie 1990. În Boemia și Moravia, Forumul Cetățenesc al lui Havel și-a asigurat o jumătate din voturi, iar restul s-a împărțit între comuniști și democrații creștini. În Slovacia, tabloul era mult mai complex: partidul afiliat Forumului Cetățenesc, Opinia Publică împotriva Violenței, s-a remarcat drept cel mai mare grup, dar un procent consistent din voturi s-a împărțit între creștin-democrați, comuniști, creștin-democrații unguri și ecologiști[21]. Dar noul Partid Național Slovac a obținut doar 13,9% în alegerile pentru Consiliul Național Slovac și 11% din voturi pentru delegații la Adunarea Federală (parlament). Mai puțin de un votant slovac din șapte a optat pentru singurul partid care promova divizarea țării după criterii etnice.

Dar, în cursul anului 1991, Forumul Cetățenesc a început să se dezintegreze. Alianța avea ca fundamente un dușman comun (comunismul) și un lider popular (Havel): comunismul luase sfârșit, iar Havel era acum președintele republicii, mai presus de disputele politice. Între membri s-au ivit diferende politice: adepții pieței libere, conduși de ministrul de finanțe Václav Klaus (autodescris ca thatcherian) erau din ce în ce mai influenți. În aprilie 1991, după aprobarea în parlament a unui proiect de lege privind privatizarea întreprinderilor de stat, Forumul Cetățenesc s-a scindat, iar facțiunea lui Klaus (dominantă) a devenit Partidul Democrat Civic.

Klaus era hotărât să conducă țara cât mai repede spre capitalism. Dar, dacă pe teritoriile cehești exista o bază populară reală pentru acest obiectiv, nu același lucru se poate spune și despre Slovacia. Privatizarea, piața liberă și reducerea sectorului de stat nu au avut priză la slovaci, care depindeau în mai mare măsură decât cehii de slujbele din fabrici, uzine și mine învechite și neprofitabile, aflate în proprietatea statului – „întreprinderi" pentru ale căror produse nu mai exista o piață protejată și care nu puteau atrage capital străin sau investitori privați. Pentru unele cercuri politice și de afaceri din Praga, Slovacia era o moștenire împovărătoare.

---

20. De unde o oarecare ranchiună în rândul cehilor. În cursul unei vizite la Praga, în 1985, autorul lucrării de față a auzit nenumărate relatări ale cehilor liberali despre privilegiile acordate de regim minorității slovace. Un motiv predilect de nemulțumire îl reprezentau învățătorii din Slovacia, recrutați pentru a preda în școlile elementare cehești: părinții îi considerau incompetenți și iremediabil provinciali.

21. Apariția unui partid ungur separat reflectă prezența pe teritoriul slovac a 500.000 de unguri, 10% din populația Slovaciei.

Între timp, Opinia Publică împotriva Violenței s-a destrămat din motive similare. Cea mai marcantă personalitate a sa era acum Vladimir Mečiar, un fost boxer care jucase un rol relativ minor în evenimentele din 1989, dar care ulterior se dovedise mai iscusit decât confrații săi la jocul politic democratic. După alegerile din iunie, el formase un guvern al Consiliului Național Slovac, dar stilul lui rebarbativ a divizat coaliția, iar locul i-a fost luat de politicianul catolic Ján Čarnogurský. Mečiar s-a separat de Opinia Publică împotriva Violenței, formând Mișcarea pentru o Slovacie Democrată.

Din toamna anului 1991 până în vara anului 1992, reprezentanții administrațiilor cehe și slovace au negociat îndelung, căutând un punct de plecare pentru o Constituție descentralizată, federală, cum preferau cei mai mulți politicieni și votanți de ambele părți. Dar Mečiar, în căutarea unei baze pentru noul lui partid, a îmbrățișat cauza naționalismului slovac (subiect pentru care nu manifestase până atunci prea mult interes). Slovacii, și-a informat el auditoriul, erau amenințați din toate părțile: de la planurile de privatizare ale cehilor până la separatismul maghiar sau perspectiva integrării în „Europa". Nu doar mijloacele de trai erau în joc, ci însăși ființa națională.

Propulsat de această retorică și de un stil kitsch, dar charismatic, Mečiar a repurtat o victorie clară la alegerile federale din iunie 1992, obținând aproape 40% din voturile slovacilor. În paralel, în regiunile cehești s-a impus noua formațiune a lui Václav Klaus, Partidul Democrat Civic, în alianță cu creștin-democrații. Cu Klaus în funcția de premier al regiunilor cehești, ambele jumătăți autonome ale republicii federale erau conduse de oameni care – din motive diferite, dar complementare – nu aveau nimic împotriva separării. Președintele federației era acum, ca formă constituțională și prin persoana lui, singurul simbol al idealului unei Cehoslovacii unite, federale.

Dar Václav Havel nu mai era la fel de popular – și, prin urmare, influent – cum fusese cu numai doi ani înainte. În prima sa călătorie oficială ca președinte, el nu a mers la Bratislava, ci în Germania – o mișcare logică, dacă ne gândim la vechea animozitate ceho-germană și la nevoia Cehoslovaciei de a încheia alianțe cu țările occidentale, dar un pas greșit, oricum, din punctul de vedere al sensibilității slovace. Iar Havel a fost uneori dezavantajat de membrii echipei sale: în martie 1991, purtătorul său de cuvânt, Mihal Žantovski, declara că politica slovacă a încăput pe mâinile ex-comuniștilor și ale „celor care își aduc aminte de statul slovac ca de epoca de aur a națiunii slovace"[22].

Afirmația lui Žantovski nu era complet eronată, dar, în contextul dat, semăna a cobeală. Ca și alți foști disidenți cehi, Havel și colegii lui nu au avut întotdeauna o părere favorabilă despre slovaci. Îi priveau mai degrabă ca pe niște șovinești provinciali: în cel mai bun caz urmărind naiv mirajul suveranității, în cel mai rău caz nostalgici după statul-marionetă din timpul războiului. Klaus, culmea, nu împărtășea prejudecățile liberale și nu se sinchisea defel de trecutul Slovaciei. Era, ca și Mečiar, un realist. Cei doi, acum politicienii cei mai puternici din regiunile lor, și-au petrecut următoarele săptămâni negociind deschis termenii unui tratat de țară pentru o Cehoslovacie federală.

Un asemenea acord era greu de atins. Mečiar cerea dreptul de a bate monedă și de a contracta împrumuturi pentru o republică slovacă practic suverană, un moratoriu pe

22. *Apud Mladá Fronta DNES*, 12 martie 1991. Vezi Abby Innes, *Czechoslovakia: The Short Goodbye* (Yale U P., Newhaven, 2001), p. 97.

privatizare, restaurarea subvenţiilor din perioada comunistă şi o mulţime de alte măsuri – toate curate blasfemii în ochii lui Klaus, care ţinea morţiş la marşul forţat spre o piaţă liberă. De fapt, întâlnirile lor din iunie şi iulie 1992 nu erau negocieri: Klaus pretindea că e surprins şi supărat de cererile interlocutorului, însă ele nu erau un secret pentru nimeni, după nenumăratele discursuri ţinute de Mečiar pe această temă. De fapt, Klaus îl împingea pe liderul slovac spre sciziune, şi nu invers.

Prin urmare, deşi majoritatea deputaţilor slovaci din Consiliul Naţional Slovac şi din Adunarea Federală erau dispuşi să aprobe un tratat care acorda fiecărei jumătăţi autonomie deplină şi un statut egal în cadrul unui stat federal, ei au fost puşi în faţa unui *fait accompli*. Negocierile au fost suspendate, iar Klaus le-a spus interlocutorilor slovaci: „Cum se pare că nu putem ajunge la un acord, mai bine renunţăm la aceste eforturi inutile şi pornim fiecare pe calea lui". Slovacii, care aparent primeau ce îşi doriseră, au căzut în capcana consimţământului, deşi mulţi dintre ei ştiau că nu e lucrul cel mai înţelept.

Pe 17 iulie 1992, Consiliul Naţional Slovac a votat pentru adoptarea unui nou drapel, a unei noi Constituţii şi a unui nou nume: Republica Slovacă. O săptămână mai târziu, Klaus şi Mečiar (cel din urmă încă sub şocul „succesului") au convenit ca divizarea ţării să intre în vigoare la 1 ianuarie 1993. În acea zi, Cehoslovacia a dispărut şi cele două republici constituente au apărut pe hartă ca state separate, cu Klaus şi Mečiar ca prim-miniştri. Václav Havel, care încercase în zadar să menţină unitatea ţării, fiind complet ignorat în ultimele luni, a încetat să fie preşedinte al Cehoslovaciei şi s-a reîncarnat ca preşedinte al unei ţări în racursi: Cehia[23].

Într-o primă fază a fost greu de spus dacă divorţul fusese o idee bună – nici Republica Cehă, nici Slovacia nu au înflorit în primul deceniu postcomunist. „Terapia de şoc" a lui Klaus şi naţional-comunismul lui Mečiar au dat amândouă greş, fiecare în felul său. Nici chiar atunci când steaua lui Klaus a pălit la Praga, iar slovacii au ajuns să regrete că au cochetat cu Vladimir Mečiar, nu s-a făcut simţită o nostalgie după Cehoslovacia. Divorţul cehoslovac a fost un proces manipulat în care dreapta cehă a precipitat o sciziune pe care se prefăcea că nu o caută, iar populiştii slovaci au obţinut chiar mai mult decât şi-au propus; cei mai mulţi oameni nu au fost nici încântaţi, nici copleşiţi de regrete. Ca şi în cazul dezmembrării Uniunii Sovietice, puterea statului şi maşinăria politică adiacentă nu au fost ameninţate, ci doar duplicate.

Divizarea Cehoslovaciei a fost efectul hazardului şi al circumstanţelor. Dar şi opera oamenilor. Dacă la putere ar fi fost alte personaje – dacă alegerile din 1990 şi 1992 se soldau cu alte rezultate –, povestea ar fi fost alta. Contagiunea a avut şi ea *rolul ei: exemplul Uniunii Sovietice şi al evenimentelor din Balcani au făcut ca* scindarea unui mic stat central-european în două „republici naţionale" să pară mai puţin absurdă sau inacceptabilă. Dacă s-ar fi ajuns la încheierea unui tratat înainte de 1992 – în cazul în care Cehoslovacia ar mai fi rezistat puţin –, probabil că nici Praga, nici Bratislava nu ar mai fi avut chef de ceartă când toată atenţia le era absorbită de perspectiva aderării la Uniunea Europeană şi de măcelul crunt din Bosnia vecină.

23. Separarea politică s-a dovedit a fi mai uşor de controlat decât cea economică – de-abia în 1999 acordul cu privire la diviziunea bunurilor Cehoslovaciei federale a fost încheiat.

XXI

Răfuiala

Următorul război în Europa va porni de la cine ştie ce fleac din Balcani.

Otto von Bismarck

Ţăranii învrăjbiţi păreau că abia aşteaptă invadarea ţării ca să poată se se vâneze şi să se ucidă între ei.

Milovan Djilas, *Vremuri de război* (1977)

Din povestea asta nu avem nimic de câştigat.

James Baker, secretar de stat american (iunie 1991)

Cel mai rău la comunism e ce-i urmează.

Adam Michnik

Adevărul e întotdeauna concret.

G.W.F. Hegel

Fragmentarea paşnică a Cehoslovaciei contrastează puternic cu dezastrul abătut asupra Iugoslaviei în aceiaşi ani. Între 1991 şi 1999, sute de mii de bosniaci, croaţi, sârbi şi albanezi au fost ucişi, violaţi sau torturaţi de concetăţenii lor ; milioane au fost izgoniţi din casele lor şi alungaţi în exil. În încercarea de a explica măcelurile şi războiul civil de o amploare nemaivăzută din 1945 – într-o ţară pe care stânga occidentală a considerat-o multă vreme societatea socialistă model –, comentatorii străini au propus în general două explicaţii opuse.

Prima, foarte vehiculată în mass-media occidentale şi preluată în declaraţiile publice ale oamenilor de stat americani şi europeni, prezintă Balcanii ca pe o situaţie fără speranţă, un cazan de gâlcevi obscure şi antipatii străvechi. Iugoslavia era „condamnată". Cum zice un *bon mot* arhicitat, ea consta în şase republici, cinci naţiuni, patru limbi, trei religii şi două alfabete, pe care le unea un singur partid. Nu e greu de înţeles ce s-a întâmplat după 1989 : când capacul a fost ridicat, cazanul a explodat.

Conform acestei versiuni, conflicte „vechi de când lumea" (la „extremităţile necizelate" ale Europei, cum spunea în 1791 marchizul de Salaberry) au izbucnit din nou, cum se întâmplase periodic în secolele trecute. O naţiune întreagă a fost cuprinsă de animozităţi criminale, alimentate de amintirea nedreptăţii şi dorinţa de răzbunare. Cum spunea în septembrie 1992 secretarul de stat american Lawrence Eagleburger, „cei din afară nu pot face nimic până când bosniacii, sârbii şi croaţii nu se hotărăsc să nu se mai omoare între ei".

La polul opus, unii istorici şi observatori străini au emis ipoteza că, dimpotrivă, tragedia balcanică e în mare măsură vina celor din afară. Pradă intervenţiilor străine şi ambiţiilor imperiale, teritoriul fostei Iugoslavii fusese în ultimele două secole ocupat, ciopârţit şi exploatat în folosul altora : Turcia, Marea Britanie, Franţa, Rusia, Austria, Italia şi Germania. Vrajba dintre popoare în regiune ar izvorî mai mult din manipularea imperială decât din ostilitatea etnică. Interferenţa irresponsabilă a puterilor străine, continuă argumentul, este cea care a exacerbat dificultăţile locale : de exemplu, dacă ministrul german de Externe Hans-Dietrich Genscher nu ar fi recunoscut „prematur" în 1991 independenţa Sloveniei şi Croaţiei, bosniacii nu ar fi vrut şi ei independenţa, Belgradul nu ar fi intervenit în forţă şi un deceniu de dezastre ar fi fost evitat.

Indiferent ce credem despre aceste două interpretări ale istoriei balcanice, trebuie să remarcăm că, în ciuda incompatibilităţii lor aparente, ele au în comun o trăsătură importantă. Ambele minimalizează sau ignoră importanţa iugoslavilor înşişi, reduşi la rolul de victime – ale sorţii sau ale manipulării şi greşelilor altora. Cu siguranţă, în munţii fostei Iugoslavii era îngropată multă istorie – şi multe amintiri neplăcute. Iar străinii au contribuit într-adevăr în mod decisiv la tragedia ţării, deşi cel mai mult prin tolerarea irresponsabilă a crimelor locale. Dar sfârşitul Iugoslaviei – asemănător cu descompunerea altor state foste comuniste – a fost opera oamenilor, nu a destinului. Iar responsabilitatea covârşitoare pentru tragedia iugoslavă trebuie căutată nu la Bonn sau în alte capitale străine, ci printre politicienii din Belgrad.

Când a murit Iosip Broz Tito, în 1980, la vârsta de 87 de ani, Iugoslavia pe care el o asamblase în 1945 avea o existenţă reală. Republicile constituente erau entităţi separate în cadrul unui stat federal prezidat de reprezentanţii celor şase republici şi ai regiunilor autonome Kosovo şi Vojvodina din Serbia. Fiecare regiune avea o istorie diferită. Slovenia şi Croaţia, în nord, erau predominant catolice şi făcuseră parte din Imperiul Austro-Ungar (în care a fost inclusă şi Bosnia, dar mai puţin timp). Partea de sud a ţării (Serbia, Macedonia, Muntenegru şi Bosnia) s-a aflat timp de secole sub stăpânirea turcilor otomani, de unde numărul mare de musulmani pe lângă sârbii majoritar ortodocşi.

Dar aceste diferenţe istorice (deşi autentice şi accentuate de al doilea război mondial) s-au atenuat în deceniile următoare. Transformarea economică a pus în contact, în oraşe ca Vukovar sau Mostar, populaţii rurale până atunci izolate, dar tot ea a accelerat integrarea, slăbind vechile graniţe etnice şi sociale.

Deşi mitul comunist al unităţii frăţeşti impunea ca amintirile şi confruntările din timpul războiului să fie uitate – cărţile de istorie din Iugoslavia lui Tito omiteau prudent războaiele civile sângeroase din trecutul ţării –, această tăcere oficială a adus beneficii reale. Generaţia postbelică în formare a fost încurajată să se considere „iugoslavă", şi nu „croată" sau „macedoneană", iar mulţi – mai ales dintre cei tineri,

Iugoslavia, 1945-1991

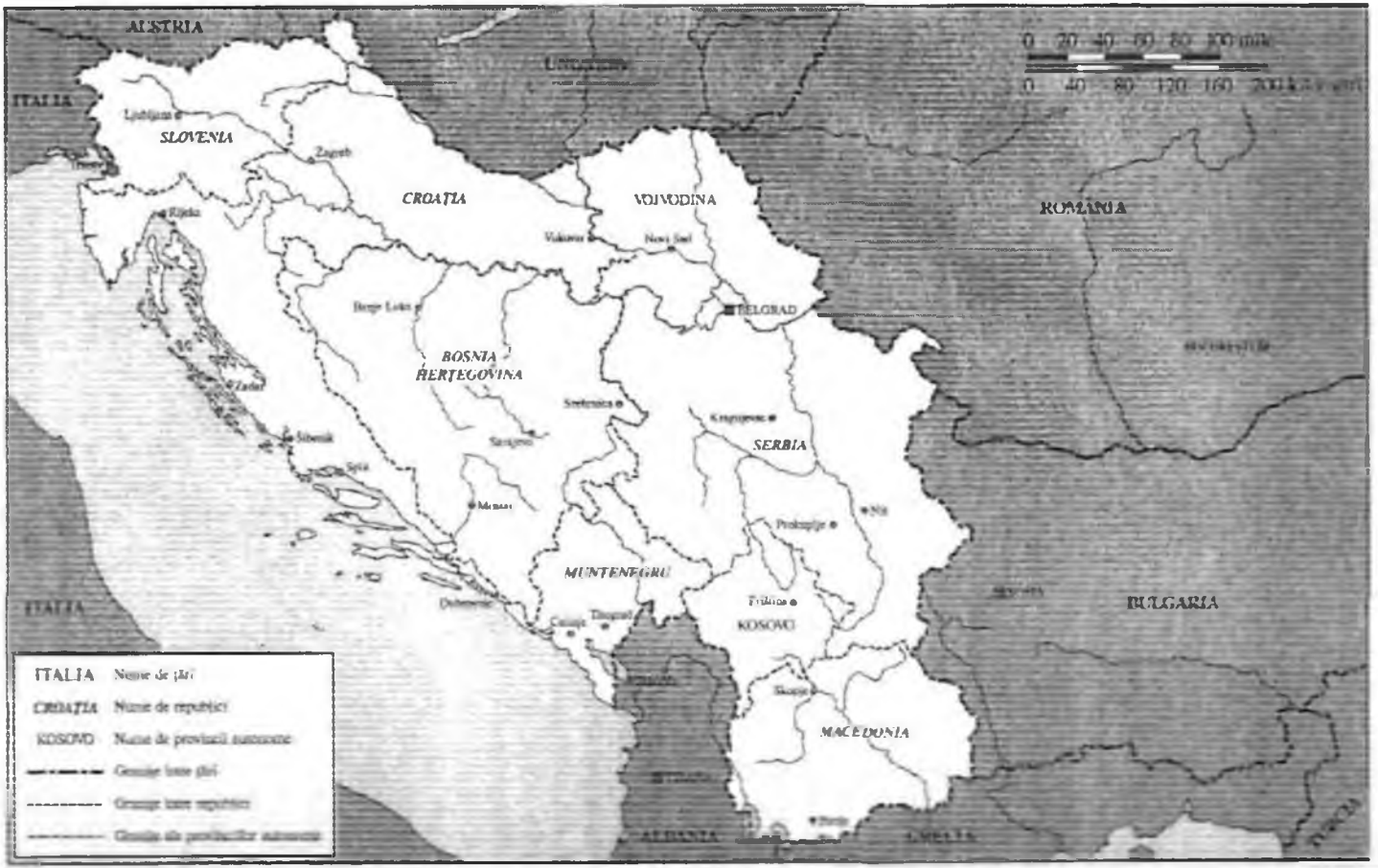

cei educaţi şi cei din mediul urban în expansiune – au deprins obiceiul[1]. Pe intelectualii mai tineri din Ljubljana sau Zagreb nu-i mai interesa trecutul eroic sau zbuciumat al străbunilor. În Sarajevo, capitala cosmopolită a Bosniei, 20% din locuitori se descriau în 1980 ca „iugoslavi".

Poate că Bosnia nu e reprezentativă: ea a fost dintotdeauna regiunea iugoslavă cea mai diversă din punct de vedere etnic. Dar ţara întreagă era un amestec pestriţ de minorităţi. Cei 580.000 de sârbi care trăiau în Croaţia în 1991 reprezentau 12% din populaţia republicii. În acelaşi an, Bosnia era 44% musulmană, 31% sârbă şi 17% croată. Chiar şi micul Muntenegru era un amestec de muntenegreni, sârbi, musulmani, albanezi şi croaţi – pe lângă cei care s-au declarat la recensământ „iugoslavi". Locuitorii zonelor multietnice aproape că nu remarcau naţionalitatea sau religia prietenilor şi vecinilor. Căsătoriile „mixte" erau din ce în ce mai des întâlnite.

Într-adevăr, liniile de demarcaţie „etnice" din Iugoslavia nu au fost niciodată clar definite, lucru ilustrat de distincţiile lingvistice. Albanezii şi slovenii vorbesc limbi diferite. Macedonenii vorbesc macedoneana (adică bulgara, cu unele variaţii minore). Dar diferenţele dintre variantele „sârbă" şi „croată" ale limbii „sârbo-croate" vorbite de majoritatea populaţiei sunt foarte mici. Sârbii folosesc alfabetul chirilic, iar croaţii (şi bosniacii) pe cel latin, dar, dincolo de câţiva termeni literari şi ştiinţifici, variaţii ortografice ocazionale şi pronunţia diferită a literei *e* („ie" în „iekaviană" sau croată, „e" în varianta „ekaviană" sau sârbă), cele două sunt identice. Mai mult, muntenegrenii scriu cu caractere chirilice (ca sârbii), dar pronunţă în stil „iekavian" (ca bosniacii şi croaţii); la fel şi locuitorii sârbi din Bosnia. Numai populaţia istorică din Serbia propriu-zisă foloseşte varianta „ekaviană"; când liderii naţionalişti ai sârbilor bosniaci au încercat după 1992 să le impună pronunţia tradiţională sârbilor din enclava creată în Bosnia, ei s-au lovit de o rezistenţă generală.

Astfel, „croata", recunoscută în 1974 ca limbă oficială a Republicii Croate – ca răspuns la solicitările „Declaraţiei despre situaţia şi denumirea limbii literare croate", redactată în 1967 de un grup de intelectuali din Zagreb –, era înainte de toate o etichetă identitară: croaţii protestau pe această cale împotriva faptului că Tito suprima în federaţie toate formele de exprimare a identităţii naţionale. E valabil şi pentru scriitorii sârbi obsedaţi de păstrarea şi reafirmarea sârbei „pure". Se poate spune că, spre deosebire de diferenţele dialectale convenţionale dintr-o limbă naţională, unde graiurile diferă, dar elitele educate vorbesc o formă „corectă" comună, în fosta Iugoslavie era invers: cea mai mare parte a populaţiei vorbea practic o singură limbă, iar o minoritate de naţionalişti căutau să se remarce accentuând narcisist micile diferenţe.

Diferenţele religioase atât de des invocate sunt la fel de derutante. Distincţia dintre croaţii catolici şi sârbii ortodocşi, de exemplu, conta mai mult în secolele anterioare – sau în al doilea război mondial, când ustaşii din Zagreb au folosit catolicismul ca armă împotriva sârbilor şi a evreilor deopotrivă[2]. În anii '90, practicile religioase erau pe

1. Zagreb, Belgrad şi Skopje au fost între 1910 şi 1990 printre oraşele central-europene a căror populaţie a crescut cel mai rapid.
2. „Pe unii [sârbi] îi omorâm, pe alţii îi deportăm şi pe restul îi obligăm să treacă la catolicism", spunea ministrul ustaş al Religiei la Zagreb pe 22 iulie 1941.

cale de dispariţie în oraşele iugoslave care se dezvoltau rapid ; numai la ţară mai exista o legătură între sentimentul religios şi cel naţional. Mulţi bosniaci evident musulmani erau complet laicizaţi – şi, oricum, nu aveau nimic în comun cu albanezii musulmani (şi nu toţi albanezii erau musulmani, detaliu neglijat frecvent de inamicii lor). Deşi nu încape îndoială că vechea practică otomană a naţionalităţii definite prin religie lăsase urme (la slavii sudici ea a avut efectul de a exagera rolul creştinismului ortodox), ele erau din ce în ce mai atenuate.

Deşi iugoslavii din generaţia mai veche aveau în continuare prejudecăţi (Franjo Tudjman, viitorul preşedinte al Croaţiei, era de un ecumenism notoriu în această privinţă, dispreţuindu-i fără deosebire pe sârbi, evrei şi musulmani), singura discriminare generalizată din ultima vreme era probabil cea care-i viza pe albanezii din sud, categorisiţi de mulţi sloveni, croaţi, sârbi, macedoneni şi muntengreni drept leneşi şi delincvenţi. Opinia era larg împărtăşită în Serbia[3].

Aceasta, din varii motive. Albanezii erau grupul etnic care creştea cel mai repede. Dacă în 1931 ei reprezentau 3,6% din populaţia Iugoslaviei, în 1948 ajunseseră deja la 7,9% (graţie imigraţiei postbelice din Albania învecinată). În 1991, datorită unei rate a natalităţii net superioare (de 11 ori mai mare decât cea din comunităţile sârbă şi croată), cei 1.728.000 de albanezi din Iugoslavia reprezentau 16,6% din populaţia Serbiei. Majoritatea albanezilor iugoslavi trăiau în provincia autonomă Kosovo din Serbia, unde reprezentau 82% din populaţia locală ; alături de ei trăiau doar 194.000 de sârbi, care aveau cele mai bune slujbe şi locuinţe, precum şi alte privilegii sociale.

Pentru naţionaliştii sârbi, Kosovo avea o semnificaţie istorică : era ultima fortăreaţă a Serbiei medievale în calea oştirilor turceşti şi locul unei bătălii istorice în 1389. Pentru unii intelectuali şi politicieni sârbi, preponderenţa albanezilor în regiune era aşadar o ameninţare demografică şi o provocare istorică – şi amintea de faptul că în Bosnia învecinată musulmanii deveniseră majoritari în locul sârbilor. Aceştia din urmă păreau că pierd teren în defavoarea minorităţilor altădată supuse, care beneficiaseră de egalitatea federală aplicată riguros de Tito[4]. Kosovo era deci o problemă potenţial explozivă, din motive prea puţin legate de sfada balcanică „veche de când lumea". În anii '60, André Malraux îi semnala cu fineţe unui vizitator iugoslav în Franţa : *Le Kosovo c'est votre Algerie dans l'Orleanais*.

Dacă antipatia sârbilor faţă de albanezi izvora din proximitate şi nesiguranţă, la extremitatea nordică a Iugoslaviei dispreţul pentru amărâţii din sud nu avea substrat etnic şi se baza nu pe naţionalitate, ci pe situaţia economică. Ca şi în Italia, nordul prosper antipatiza populaţia mizeră din sud, care trăia, aparent, din subvenţii asigurate

3. Aflat la Skopje pentru o „anchetă" imediat după războiul din Kosovo din 1999, autorul a fost informat „confidenţial" de prim-ministrul macedonean că nu trebuie să te încrezi în albanezi (printre care se număra colegul lui ministru ce tocmai ieşise din încăpere) : „Nu poţi crede nimic din ce spun – pur şi simplu nu-s ca noi. Nu sunt *creştini*".

4. Evident, croaţii şi ceilalţi erau de altă părere : armata naţională era dominată de sârbi (60% din corpul ofiţeresc era sârb în 1984, ceea ce reflecta proporţia sârbilor în populaţia totală, dar nu era mai puţin îngrijorător pentru minorităţi), iar Belgradul înghiţea un procent exagerat din investiţii şi din bugetul federal.

de concetăţenii mai harnici. Contrastul dintre bogăţie şi sărăcie se accentua în Iugoslavia şi se corela provocator cu geografia.

Deşi Slovenia, Macedonia şi Kosovo reprezentau fiecare aproximativ acelaşi procent din populaţia totală (8%), în 1990 micuţa Slovenie asigura 29% din totalul exporturilor iugoslave, în timp ce Macedonia genera doar 4%, iar Kosovo 1%. Pe cât putem pricepe din statisticile oficiale iugoslave, produsul intern brut pe cap de locuitor în Slovenia era dublu faţă de al Serbiei, de trei ori mai mare decât al Bosniei şi de opt ori mai mare decât cel din Kosovo. În Slovenia alpină, rata analfabetismului în 1988 era sub 1%; în Macedonia şi Serbia era de 11%, în Kosovo de 18%. La sfârşitul anilor '80, rata mortalităţii infantile în Slovenia era de 11‰, în Croaţia vecină 12‰, în Bosnia 16‰. Dar în Serbia atingea 22‰, în Macedonia 45‰, iar în Kosovo 52‰.

Aceste cifre sugerează că Slovenia şi (în mai mică măsură) Croaţia erau deja la nivelul ţărilor mai puţin prospere din Comunitatea Europeană, în vreme ce Kosovo, Macedonia şi Serbia rurală aduceau mai mult cu Asia sau America Latină. Slovenii şi croaţii deveneau tot mai agitaţi în patria lor iugoslavă comună nu fiindcă înviaseră sentimente religioase, preferinţe lingvistice sau particularisme etnice mai vechi, ci pentru că începeau să creadă că ar duce-o mai bine dacă şi-ar putea vedea de treabă fără să aibă grija iugoslavilor neajutoraţi din sud.

Autoritatea personală a lui Tito şi înăbuşirea energică a criticilor substanţiale au împiedicat popularizarea unor asemenea opinii. Dar, după moartea lui, situaţia s-a deteriorat rapid. În anii '60 şi la începutul deceniului următor, când boomul occidental atrăgea în Vest forţa de muncă iugoslavă şi trimitea înapoi sume substanţiale în valută, suprapopularea şi şomajul din sud nu puneau probleme atât de mari. Dar la sfârşitul anilor '70 economia iugoslavă a început să se deterioreze. Ca şi alte state comuniste, Iugoslavia avea datorii mari către Occident, dar, în vreme ce Varşovia sau Budapesta au contractat alte împrumuturi, Belgradul a reacţionat tipărind tot mai mulţi bani. În anii '80, ţara a trecut la hiperinflaţie. În 1989, rata anuală a inflaţiei era de 1.240% şi continua să crească.

Greşelile economice se făceau la Belgrad, dar erau resimţite cel mai puternic la Zagreb şi Ljubljana. Mulţi croaţi şi sloveni, comunişti şi necomunişti deopotrivă, considerau că ar fi de preferat să ia singuri decizii economice, fără corupţia şi nepotismul din cercurile puterii din capitala federală. Acest sentiment era exacerbat de teama crescândă că Slobodan Miloşevic (obscurul preşedinte al Ligii Comuniştilor din Serbia lui natală) şi cercul lui de aparatcici încercau să pună mâna pe putere în vidul politic creat după moartea lui Tito – incitând şi manipulând naţionalismul sârb.

Comportamentul lui Miloşević era tipic pentru un lider comunist în acei ani. În Republica Democrată Germană, comuniştii încercau să-şi consolideze poziţia invocând gloria Prusiei din secolul al XVIII-lea, iar în Bulgaria şi România naţional-comunismul era de câţiva ani la mare preţ. Când Miloşević a aprobat zgomotos un memorandum patriotic al Academiei de Arte şi Ştiinţe din 1986 sau când a făcut în anul următor o vizită la Kosovo în semn de simpatie faţă de doleanţele sârbilor cu privire la „naţionalismul" albanez, calculele lui nu erau diferite de ale altor lideri comunişti est-europeni din acea perioadă. Cum legitimitatea ideologică a comunismului şi a partidului se

evapora rapid în era Gorbaciov, o modalitate alternativă de a pune mâna pe putere era patriotismul.

Dar, dacă în restul Europei de Est apelul la naţionalism şi invocarea aferentă a amintirilor naţionale puteau stârni cel mult neliniştea *străinilor*, în Iugoslavia riscul era mult mai mare. Pentru a-şi consolida poziţia în republica sârbă, Milošević a început să încurajeze făţiş în 1988 mitinguri naţionaliste în care erau arborate în public, pentru prima oară după patru decenii, simbolurile cetnicilor din timpul războiului : însemn al unui trecut refulat de Tito şi manevră menită să-i sperie pe croaţi.

Naţionalismul era pentru Milošević o tactică pentru acapararea Serbiei – validată de scrutinul din mai 1989, în urma căruia a devenit preşedintele republicii sârbe. Dar, pentru a menţine şi a consolida influenţa Serbiei în Iugoslavia, el trebuia să transforme întregul sistem federal. Între diferitele republici constituente exista un echilibru atent calculat, asigurat mai întâi de figura charismatică a lui Tito şi apoi de preşedinţia prin rotaţie. În martie 1989, Milošević a trecut la desfiinţarea acestui aranjament.

El a forţat adoptarea unui amendament constituţional prin care provinciile Kosovo şi Vojvodina, până atunci autonome, erau „integrate" în Serbia, dar îşi păstrau cele două locuri în cadrul preşedinţiei federale. De acum înainte, în orice dispută Serbia putea conta pe patru dintre cele opt voturi federale (Serbia, Kosovo, Vojvodina şi docila republică Muntenegru). Cum scopul lui Milošević era să creeze un stat mai unitar (condus de sârbi), iar celelalte patru republici se opuneau, guvernul federal a fost practic imobilizat. Din perspectiva Sloveniei şi a Croaţiei, mai ales, exista o singură soluţie : de vreme ce interesele lor nu mai erau protejate într-un sistem federal disfuncţional, singura speranţă era să se distanţeze de Belgrad, declarându-şi, la nevoie, independenţa.

Cum ajunseseră lucrurile atât de departe înainte de sfârşitul anului 1989 ? În alte părţi, calea de ieşire din comunism a fost „democraţia" : în numai câteva luni, funcţionarii şi activiştii de partid din Rusia până în Republica Cehă s-au transformat din lingăi nomenclaturişti în actori dezinvolţi ai sistemului pluripartit. Pentru a supravieţui, era necesar să-ţi redefineşti poziţia publică în cadrul unei formaţiuni politice convenţionale dintr-o cultură politică democratică. Oricât de neplauzibilă era această tranziţie în multe cazuri individuale, ea a funcţionat – pentru că altă posibilitate nu exista. În majoritatea ţărilor foste comuniste, cartea „clasei" era discreditată, iar conflictele etnice interne nu ofereau suficient material, prin urmare noul teren politic a fost populat de o serie de noi categorii de uz public : „privatizarea", „societatea civilă" sau „democratizarea" (sau „Europa", care făcea cât toate trei).

Dar Iugoslavia era un caz aparte. Tocmai pentru că variile grupuri etnice erau atât de întrepătrunse (şi nu suferiseră genociduri sau transferuri de populaţie de genul celor care au „purificat" Polonia sau Ungaria cu zeci de ani în urmă), ţara oferea oportunităţi excelente pentru demagogi ca Milošević sau omologul lui croat, Franjo Tudjman. Formând o nouă bază electorală, ei şi-au aranjat ieşirea din comunism jucând o carte etnică indisponibilă în restul Europei – pe care au substituit-o dezideratului democraţiei.

În Ucraina, Slovacia sau ţările baltice, politicienii de după 1989 au putut face apel la independenţa naţională pentru a lăsa în urmă trecutul comunist (clădind concomitent

un stat nou şi o democraţie nouă), însă ei nu aveau grija minorităţilor. În Iugoslavia, fragmentarea federaţiei în republici constituente însemna că, în fiecare caz, cu excepţia Sloveniei, una sau mai multe minorităţi semnificative vor rămâne rătăcite în ţara altcuiva. În aceste circumstanţe, odată ce o republică îşi declara independenţa, celelalte s-ar fi simţit obligate să îi urmeze exemplul. Pe scurt, Iugoslavia se confrunta acum cu aceleaşi probleme insolubile care le dăduseră dureri de cap lui Woodrow Wilson şi colegilor lui la Versailles, cu 70 de ani în urmă.

Catalizatorul, cum anticipaseră mulţi, a fost Kosovo. În anii '80 au avut loc, mai ales în capitala provinciei, Priştina, demonstraţii şi proteste sporadice ale albanezilor faţă de felul cum îi trata Belgradul. Instituţiile le-au fost desfiinţate, liderii lor şi-au pierdut slujbele, iar traiul zilnic le-a fost afectat de reguli aspre de menţinere a ordinii şi, din martie 1989, de instituirea stării de asediu. Amendamentele constituţionale impuse de sârbi i-au deposedat pe albanezi (deja o subclasă dezmoştenită şi deprimată) de orice fărâmă de autonomie sau reprezentare politică – iar tendinţa a fost accentuată de vizita lui Miloşevic în regiune în iunie 1989, cu ocazia comemorării a 600 de ani de la bătălia de la Kosovopolje.

Adresându-se unei mulţimi de un milion de oameni, Miloşević i-a asigurat pe sârbii din regiune că „şi-au recăpătat integritatea statală, naţională şi spirituală... Până acum, sârbii s-au simţit vinovaţi faţă de alţii şi faţă de ei înşişi pentru că liderii şi politicienii au avut o mentalitate de vasali. Situaţia a durat zeci de ani, dar astăzi, pe câmpul de luptă din Kosovo, putem spune că lucrurile s-au schimbat". Câteva luni mai târziu, în urma unor ciocniri sângeroase între poliţie şi demonstranţi, soldate cu morţi şi răniţi, Serbia a dizolvat Adunarea provinciei Kosovo, plasând regiunea sub controlul direct al autorităţilor de la Belgrad.

Evenimentele din sudul ţării afectau direct deciziile luate în republicile din nord. Deşi soarta albanezilor le stârnea cel mult o compasiune moderată, Zagrebul şi Ljubljana erau îngrijorate de ascensiunea autoritarismului sârb. În alegerile din Slovenia din aprilie 1990, s-a văzut că majoritatea votanţilor preferau rămânerea în Iugoslavia, dar îi favorizau pe candidaţii necomunişti, care se opuneau făţiş aranjamentelor federale în vigoare. Luna următoare, un nou partid naţionalist a câştigat cu o majoritate zdrobitoare în Croaţia învecinată, iar liderul său, Franjo Tudjman, a devenit preşedintele republicii.

Picătura care a umplut paharul a fost în decembrie 1990, când (la ordinul lui Miloşević) conducerea sârbă din Belgrad şi-a însuşit jumătate din întreaga rezervă monetară a Iugoslaviei pentru a plăti salariile restante şi primele funcţionarilor federali şi angajaţilor din sectorul de stat. Slovenii (ce reprezentau 8% din populaţie şi asigurau 25% din bugetul federal) au fost cei mai scandalizaţi. În cursul lunii următoare, parlamentul sloven a anunţat că se retrage din sistemul fiscal federal şi a proclamat independenţa republicii, fără a iniţia însă măsuri de secesiune. În mai puţin de o lună i-au urmat exemplul parlamentul croat, apoi cel macedonean din Skopje.

Iniţial, consecinţele acestor evenimente au fost neclare. Importanta minoritate sârbă din sud-estul Croaţiei – comasată în vechea regiune de frontieră Krajina – avea deja conflicte cu poliţia croată şi chema Belgradul în ajutor împotriva „ustaşilor"

opresori. Slovenia, care era departe de Belgrad şi în care erau mai puţin de 50.000 de sârbi, putea spera la o despindere paşnică de federaţie. Opinia internaţională era scindată: Washingtonul sistase orice ajutor economic pentru Iugoslavia din cauza măsurilor aplicate de sârbi în Kosovo, dar se opunea tendinţelor secesioniste.

Cu câteva săptămâni înainte de vizita preşedintelui Bush la Kiev, secretarul de stat James Baker a mers la Belgrad în iunie 1991 şi a asigurat conducerea ţării că Statele Unite sprijină o „Iugoslavie unită şi democratică". Dar, în acel moment, o Iugoslavie „unită şi democratică" era deja un oximoron. La cinci zile după declaraţia lui Baker, atât Slovenia, cât şi Croaţia şi-au securizat frontierele şi au iniţiat unilateral secesiunea, cu sprijinul covârşitor al populaţiei şi aprobarea tacită a unor importanţi lideri europeni. În replică, armata federală s-a apropiat de noua graniţă slovenă. Războiul iugoslav era pe cale să înceapă.

Sau, mai bine zis, *războaiele* iugoslave, fiindcă au fost cinci. Atacul iugoslav asupra Sloveniei din 1991 a durat doar câteva săptămâni, după care trupele s-au retras şi au lăsat în pace statul secesionist. A urmat un război mult mai sângeros între Croaţia şi rebela ei minoritate sârbă (sprijinită de armata „iugoslavă", adică Serbia şi Muntenegru), care a durat până la un efemer armistiţiu mediat de Naţiunile Unite la începutul anului următor. După ce croaţii şi musulmanii din Bosnia s-au pronunţat pentru independenţă în martie 1992, sârbii bosniaci au declarat război noului stat şi au trecut la crearea unei „Republici Srpska", din nou cu sprijinul armatei iugoslave, asediind o serie de oraşe bosniace şi mai cu seamă capitala, Sarajevo.

În paralel, în ianuarie 1993 a izbucnit un alt război civil între musulmanii şi croaţii din Bosnia: aceştia din urmă au încercat să creeze un mic stat efemer în regiunea preponderent croată Herţegovina. Iar la sfârşit, după ce aceste conflicte s-au stins (războiul sârbo-croat a reizbucnit în 1995, când Zagrebul a reuşit să recupereze Krajina, cucerită cu trei ani în urmă de forţele sârbe), a început războiul *din* şi *pentru* Kosovo: învins pe toate celelalte planuri, Milošević s-a năpustit asupra enclavei, iar dacă populaţia albaneză nu a fost complet lichidată sau alungată e numai fiindcă în 1999 NATO a lansat un atac fără precedent asupra Serbiei.

În fiecare dintre aceste conflicte a existat atât o dinamică internă, cât şi o intervenţie străină. Independenţa Sloveniei şi a Croaţiei a fost motivată de solide considerente interne, după cum am văzut. Dar existenţa lor oficială a fost confirmată pentru prieteni şi duşmani deopotrivă când Germania şi apoi Comunitatea Europeană le-au recunoscut prompt. Pentru că exista acum un stat croat independent, posturile belgrădene de radio şi televiziune exploatau printr-o propagandă vehementă teama locuitorilor sârbi din noul stat, invocând masacrele din timpul războiului şi îndemnându-i pe sârbi să se înarmeze împotriva „ustaşilor".

În Bosnia, unde sârbii erau mult mai numeroşi, perspectiva unui stat independent cu o majoritate croato-musulmană a stârnit temeri asemănătoare. Poate că independenţa Bosniei nu era inevitabilă: ea era cea mai integrată dintre republici şi avea cel mai mult de pierdut prin separararea forţată a comunităţilor constituente, răspândite şi amestecate pe tot teritoriul; înainte de ascensiunea lui Milošević, nici una dintre minorităţile etnice sau religioase nu manifestase o dorinţă susţinută de a avea instituţii

separate. Dar, când republicile nordice s-au desprins de federaţie, chestiunea a revenit la ordinea zilei.

După 1991, era firesc ca musulmanii şi croaţii din Bosnia să prefere suveranitatea, şi nu statutul de minoritate în ce mai rămăsese din Iugoslavia lui Milošević; ei au votat întocmai la referendumul de la sfârşitul lui februarie 1992. Dar sârbii din Bosnia, expuşi de luni întregi aluziilor Belgradului la masacrele *ustaşilor* şi la un viitor *jihad* musulman, preferau, se înţelege, unirea cu Serbia (sau, cel puţin, autonomia locală) unui statut minoritar în cadrul statului musulmano-croat condus de la Sarajevo. Când Bosnia (adică liderii croaţi şi musulmani; sârbii au boicotat referendumul şi votul în parlament) şi-a declarat independenţa în martie 1992, soarta republicii a fost pecetluită. Luna următoare, liderii sârbilor bosniaci au proclamat Republica Srpska, iar armata iugoslavă a intervenit, ajutându-i să îşi apere şi să-şi „cureţe" teritoriul.

Războaiele sârbo-croat şi sârbo-bosniac s-au dovedit cumplite pentru popoarele în cauză. Deşi la început au avut loc confruntări deschise între armate mai mult sau mai puţin obişnuite, în oraşe strategice ca Sarajevo şi Vukovar şi în împrejurimile lor, cea mai mare parte a luptelor au fost duse de trupe neoficiale, mai ales de partea sârbilor. Ele nu erau altceva decât bande organizate de bătăuşi şi delincvenţi, înarmate de Belgrad şi conduse fie de criminali plătiţi ca „Arkan" (Željko Ražnatović), a cărui Gardă a Voluntarilor Sârbi („Tigrii") a măcelărit sute de oameni în regiunile estice din Bosnia şi Croaţia, fie de foşti ofiţeri din armata iugoslavă precum colonelul Ratko Mladić (descris de diplomatul american Richard Holbrooke drept un „ucigaş charismatic"), care s-a declarat din 1992 şeful sârbilor bosniaci şi a organizat primele atacuri asupra ţăranilor croaţi din comunităţile majoritar sârbe din Krajina.

Obiectivul lor strategic era nu atât să înfrângă forţele inamice, cât să-i facă pe cetăţenii de alte etnii să renunţe la slujbe, case şi pământuri pe teritoriile revendicate de sârbi[5]. Această „epurare etnică" (o denumire nouă pentru o practică străveche) a fost practicată de toate părţile, dar sârbii erau de departe cei mai crunţi. Pe lângă cele 300.000 de oameni ucişi până la sfârşitul războiului din Bosnia, milioane de oameni au fost forţaţi să ia calea exilului. Cererile de azil politic în Comunitatea Europeană s-au triplat între 1988 şi 1992: în 1991, numai Germania a primit cereri de azil de la 256.000 de refugiaţi. În primul an al războaielor din Bosnia şi Croaţia, trei milioane de oameni din Iugoslavia (o optime din populaţia fostei federaţii) s-au refugiat în străinătate.

Comunitatea internaţională era aşadar la curent cu tragedia iugoslavă – transmisă, de altfel, în direct de televiziunile din lumea întreagă, cu imagini cutremurătoare ale musulmanilor înfometaţi din închisorile sârbe – şi chiar mai rău. Europenii au fost primii care au încercat să intervină, trimiţând în Iugoslavia o delegaţie de miniştri ai Comunităţii Europene în iunie 1991 – de când datează gafa istorică a nefericitului Jacques Poos, ministrul de Externe luxemburghez, care declara că „a sosit ceasul Europei". Dar, cu toate comisiile la nivel înalt care anchetau, arbitrau şi făceau

5. Cum apartenenţa etnică în Iugoslavia nu putea fi determinată în funcţie de înfăţişare sau limbă, trupele care cutreierau satele se bazau pe oamenii ce îşi demascau vecinii – familii alături de care trăiseră în pace sau chiar prietenie zeci de ani.

propuneri, Comunitatea Europeană şi diferitele ei agenţii s-au dovedit neputincioase – nu în ultimul rând pentru că existau două tabere: cei ce favorizau secesiunea republicilor (Germania şi Austria) şi cei care doreau menţinerea statelor şi a graniţelor existente (Franţa) şi care, din acest motiv, dar nu numai, simpatizau întru câtva Serbia.

Cum SUA (şi, prin urmare, NATO) nu s-au amestecat, singura speranţă erau Naţiunile Unite. Dar, în afară de sancţiunile impuse Belgradului, se părea că ONU nu poate face mai mult. În mod tradiţional, trupele ONU acţionau ca forţe de menţinere a păcii în regiuni devastate de război – or, în Iugoslavia, pentru a putea fi menţinută, pacea trebuia mai întâi să existe, iar voinţa şi mijloacele de a pacifica teritoriul lipseau. Cum se întâmplase cândva cu războiul civil din Spania, poziţia aparent neutră a comunităţii internaţionale favoriza în practică agresorul: embargoul la livrările de arme aplicat Iugoslaviei nu i-a stânjenit cu nimic pe sârbi, care puteau apela la solida industrie de armament a fostei federaţii, dar i-a defavorizat drastic pe musulmanii din Bosnia şi acest lucru explică o mare parte din pierderile lor militare substanţiale dintre 1992 şi 1995.

Singurul succes concret al comunităţii internaţionale înainte de 1995 a fost instalarea unei forţe de protecţie ONU numărând 14.000 de soldaţi în Croaţia, pentru a-i ţine la distanţă pe sârbi şi croaţi după încetarea luptelor, plus amplasarea în câteva oraşe din Bosnia (desemnate „zone sigure") a unor trupe de menţinere a păcii cu misiunea de a-i proteja pe refugiaţii (în majoritate musulmani) comasaţi în aceste zone. Mai târziu au fost stabilite în anumite regiuni din Bosnia zone de interdicţie aeriană, menite să limiteze capacitatea Iugoslaviei de a ameninţa civilii sau de a încălca sancţiunile impuse de ONU.

Mai importantă pe termen lung, poate, a fost crearea la Haga în mai 1993 a unui Tribunal Internaţional pentru Crime de Război. Simpla existenţă a unei astfel de curţi confirma ceea ce era deja evident: la numai câteva zeci de kilometri la sud de Viena se comiteau crime de război. Dar, cum cei mai mulţi dintre prezumtivii criminali, inclusiv Mladić şi Radovan Karadžić (preşedintele Republicii Srpska), ucideau în continuare fără a fi pedepsiţi, Tribunalul rămânea deocamdată fantomatic şi irelevant: o simplă curiozitate.

Situaţia a început să se schimbe abia în 1995. Până atunci, toate propunerile de intervenţie străină se loviseră de teoria (susţinută energic de ofiţerii francezi şi britanici din forţele ONU şi din afara lor) că sârbii bosniaci erau puternici, hotărâţi şi bine înarmaţi. Ei nu trebuiau provocaţi: orice încercare de a forţa în Bosnia un acord de pace contrar intereselor şi dorinţelor lor, se sugera, ar fi fost nu numai nedrept, ci ar fi riscat să agraveze situaţia... raţionament întărit cu viclenie de Belgrad, deşi Milošević pretindea că nu influenţează cu nimic deciziile sârbilor din Bosnia.

Deşi se bucurau de libertate deplină[6], sârbii bosniaci tot au întrecut măsura. Chiar după ce comunitatea internaţională (inclusiv Grupul de Contact format din diplomaţi străini care căutau fără odihnă o soluţie) a fost de acord ca o Federaţie „Musulmano-Croată" (constituită în martie 1994 printr-o ceremonie la Washington care a marcat sfârşitul

6. Între 1992 şi 1994 forţele ONU din Balcani au fost practic complice cu sârbii bosniaci – lăsându-i, de pildă, să decidă singuri cine şi ce putea să intre în ori să iasă din oraşul Sarajevo, aflat sub asediu.

luptelor croato-musulmane) să includă 51% din Bosnia proaspăt federalizată, iar sârbii restul de 49%, liderii sârbi cu baza în oraşul Pale şi-au continuat atacurile. În februarie 1994, forţele sârbe au lansat de pe colinele învecinate un obuz de mortieră în piaţa din Sarajevo, ucigând 68 de oameni şi rănind alte câteva sute. NATO, sprijinit de ONU, a avertizat că la următorul atac va riposta cu bombardamente; a urmat o scurtă perioadă de acalmie.

Dar în mai 1995, ca răspuns la avansul unor trupe bosniace şi recapturarea Krajinei de către croaţi (ceea ce a spulberat mitul invincibilităţii sârbe), miliţiile sârbe şi-au reluat atacurile asupra oraşului Sarajevo. Când avioanele NATO au bombardat, în replică, poziţiile sârbilor bosniaci, aceştia au luat prizonieri 350 de soldaţi din forţele de menţinere a păcii. Temându-se pentru soarta Căştilor Albastre, guvernele occidentale au implorat ONU şi NATO să cedeze. Forţa internaţională, departe de a-i tempera pe sârbi, le oferea acum protecţie suplimentară.

Încurajate de laşitatea occidentalilor, pe 11 iulie forţele sârbilor bosniaci conduse de Mladić au pătruns sfidător în una dintre „zonele sigure" ale ONU, oraşul Srebrenica din estul Bosniei, plin de refugiaţi musulmani înspăimântaţi. Srebrenica era „protejată" oficial nu doar de mandatul ONU, ci şi de un contingent de menţinere a păcii format din 400 de soldaţi olandezi înarmaţi. Dar când oamenii lui Mladić au intrat în oraş, batalionul olandez a depus armele şi a stat deoparte în timp ce trupele sârbe triau comunitatea musulmană, selectându-i pe bărbaţi. A doua zi, după ce Mladić şi-a dat „cuvântul de ofiţer" că oamenilor nu li se va face nici un rău, soldaţii lui i-au dus pe musulmani (printre care se aflau şi băieţi de numai 13 ani) pe câmpul de la marginea oraşului şi, în patru zile, i-au împuşcat aproape pe toţi (7.400). Soldaţii olandezi s-au întors teferi acasă.

Srebrenica era cel mai grav caz de omucidere în masă din Europa după al doilea război mondial: o crimă de război de factura celor de la Oradour, Lidice sau Katîn, săvârşită sub privirile observatorilor internaţionali. În câteva zile, în lumea întreagă au fost difuzate informaţii despre ce se petrecuse la Srebrenica. Dar singura replică promptă a venit din partea NATO, care a avertizat că va relua bombardamentele dacă sârbii violau alte „zone sigure". Abia pe 28 august, după şapte săptămâni, comunitatea internaţională a reacţionat în sfârşit – dar numai fiindcă sârbii bosniaci, convinşi între timp că pot măcelări oameni după cum au chef, au făcut greşeala de a bombarda din nou piaţa din Sarajevo, ucigând 38 de civili, printre care mulţi copii.

NATO a intervenit în acest moment. Trecând peste ultimele reticenţe ale conducerii ONU, a unor şefi de stat europeni şi chiar a unor generali americani, preşedintele Clinton a autorizat o campanie de bombardamente masive şi susţinute, menite să reducă şi, în ultimă instanţă, să distrugă capacitatea sârbilor de a mai face rău. Era târziu, dar a funcţionat. Mult lăudata maşină de luptă a sârbilor s-a evaporat. Supuşi unui atac pe termen nelimitat şi privaţi de sprijinul lui Milošević (care făcea acum tot posibilul ca să se distanţeze de cei din Pale), sârbii bosniaci au capitulat.

Cu sârbii scoşi din joc şi americanii implicaţi serios, instalarea păcii în Balcani – sau măcar absenţa războiului – s-a dovedit surprinzător de uşoară. Pe 5 octombrie, Clinton a anunţat încetarea focului, declarând că părţile implicate au acceptat să poarte tratative în SUA. Convorbirile de pace au început pe 1 noiembrie la baza aviatică

americană din Dayton, Ohio, şi s-au încheiat trei săptămâni mai târziu cu un acord semnat la Paris, pe 14 decembrie 1995[7]. Tudjman reprezenta Croaţia, Alija Izetbegović vorbea în numele musulmanilor din Bosnia, iar Slobodan Milošević a semnat atât pentru Iugoslavia, cât şi pentru sârbii bosniaci.

Din perspectiva americanilor, Dayton însemna găsirea unei soluţii la războaiele iugoslave care să nu implice o împărţire a Bosniei. Divizarea Bosniei ar fi însemnat o victorie pentru sârbi (care puteau apoi să se alipească la republica vecină, formând Serbia Mare din visul lor naţionalist) şi ar fi echivalat cu o acceptare internaţională a epurării etnice ca procedeu de formare a statelor. A fost elaborat aşadar un complicat sistem de guvernare tripartită, prin care sârbii, croaţii şi musulmanii din Bosnia beneficiau toţi de un grad de autonomie administrativă şi teritorială, însă în cadrul unui stat bosniac unic ale cărui graniţe au rămas neschimbate.

În principiu, Bosnia supravieţuise aşadar războiului civil. Dar efectele terorii şi ale expulzărilor nu puteau fi şterse. Majoritatea celor alungaţi din casele lor (cu precădere musulmani) nu s-au mai întors niciodată, în ciuda asigurărilor date de autorităţile locale şi internaţionale. Iar „epurările" nu s-au terminat : era rândul sârbilor, izgoniţi sistematic de Zagreb din Krajina recent redobândită sau presaţi de propriile trupe înarmate să-şi părăsească locuinţele din Sarajevo şi să se stabilească în zone predominant sârbe. Dar, în mare, pacea s-a menţinut şi Bosnia a rămas întreagă – cu ajutorul unei armate NATO de 60.000 de oameni care acţiona ca Forţă de Implementare (mai târziu ca Forţă de Stabilizare – SFOR) şi a unui înalt reprezentant civil, autorizat să conducă ţara până la transferul de putere către autorităţile locale.

Atât înaltul reprezentant, cât şi trupele internaţionale se află încă în Bosnia şi continuau să supervizeze guvernarea în momentul când aceste rânduri sunt scrise (la zece ani după Acordul de la Dayton), ceea ce reflectă starea catastrofală a ţării după război şi resentimentele care persistă între cele trei comunităţi[8]. Bosnia găzduieşte o puzderie de agenţii internaţionale : guvernamentale, interguvernamentale şi nonguvernamentale. După 1995, economia bosniacă a depins integral de prezenţa şi finanţarea lor. În ianuarie 1996, Banca Mondială aprecia că pentru reconstrucţia Bosniei vor fi necesari 5,1 miliarde de dolari, alocaţi în decurs de trei ani. Estimarea s-a dovedit de un optimism exagerat.

De îndată ce războiul din Bosnia s-a încheiat şi agenţiile internaţionale au sosit la faţa locului pentru a asigura pacea, interesul internaţional a pălit. Uniunea Europeană, ca de obicei, era absorbită de propriile griji instituţionale, iar Clinton, acaparat mai întâi de alegerile din ţară, apoi de expansiunea NATO şi de instabilitatea Rusiei lui Elţîn, nu a mai dat atenţie crizei din Balcani. Dar, cu toate că Bosnia, Croaţia şi Slovenia erau acum state independente, problema iugoslavă nu era rezolvată. Slobodan Miloševic controla ce mai rămăsese din ţară, iar problema pe care o exploatase pentru a ajunge la putere era pe punctul de a exploda.

---

7. La insistenţa francezilor, ceremonia de semnare s-a desfăşurat la Paris – un exerciţiu ritualic de supracompensare ce nu făcea decât să atragă atenţia şi mai mult asupra faptului că Franţa ezitase anterior să acţioneze împotriva sârbilor.
8. Trupele SFOR conduse de NATO au fost înlocuite pe 2 decembrie 2004 de misiunea EUFOR a Uniunii Europene.

Albanezii din Serbia erau în continuare victimele discriminării şi represiunii – ba chiar erau mai vulnerabili ca oricând, fiindcă atenţia internaţională era acaparată de criza din nord. După Dayton, situaţia internaţională a lui Milošević s-a îmbunătăţit considerabil: deşi nu reuşise să obţină suspendarea tuturor sancţiunilor (acesta e motivul pentru care cooperase atât de prompt cu trupele americane în Bosnia), Iugoslavia nu mai era o paria. Dar, cum numele său era legat de o serie de eşecuri şi politicienii naţionalişti din Belgrad îi reproşau compromisul cu „duşmanii" Serbiei, Milošević a revenit la Kosovo.

În primăvara anului 1997, raportorul ONU pentru drepturile omului din regiune, Elisabeth Rehn, semnala un dezastru iminent în provincia Kosovo: Belgradul persecuta majoritatea albaneză, respingând toate solicitările de autonomie teritorială şi refuzând populaţiei locale până şi minima reprezentare instituţională. Dincolo de conducerea batjocorită şi neputincioasă a moderatului Ibrahim Rugova, tinerii albanezi (sprijiniţi moral şi militar de Albania) renunţau treptat la rezistenţa nonviolentă, orientându-se spre UÇK (Armata de Eliberare din Kosovo).

Creată în 1992 în Macedonia, UÇK avea ca obiectiv lupta armată pentru independenţa enclavei Kosovo (şi poate unirea cu Albania). Tacticile ei – atacuri de gherilă asupra secţiilor de poliţie izolate – i-au furnizat lui Milošević pretextul pentru a condamna *orice* rezistenţă albaneză ca fiind teroristă şi a intensifica violenţa propriilor campanii. În martie 1998, când forţele sârbe înarmate cu obuze de mortieră şi secondate de elicoptere militare au ucis şi au rănit zeci de oameni în masacrele de la Drenica şi din alte sate albaneze, comunitatea internaţională a plecat în sfârşit urechea la apelurile lui Rugova şi a început să fie mai atentă. SUA şi Uniunea Europeană s-au declarat „îngrozite de violenţa poliţiei în Kosovo", iar răspunsul belicos al lui Milošević a fost că „terorismul care vizează internaţionalizarea conflictului va avea un efect de bumerang".

Toţi liderii albanezilor din Kosovo – majoritatea aflaţi în exil sau în ascunzători – erau acum convinşi că numai separarea completă de Serbia putea salva comunitatea. Între timp, Statele Unite şi ţările din Grupul de Contact au continuat încercările de mediere între Milošević şi albanezi – în parte pentru a negocia o soluţie „justă", în parte pentru a evita un conflict mai amplu în sudul Balcanilor. Temerile nu erau complet nejustificate: dacă Iugoslavia nu putea fi constrânsă să-i trateze omeneşte pe cetăţenii albanezi, iar ei optau pentru secesiune, acest lucru risca să afecteze grav Macedonia învecinată, unde exista, de asemenea, o minoritate albaneză numeroasă şi nemulţumită.

Macedonia, devenită de curând independentă şi intitulată, la insistenţa grecilor, Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei[9], a fost dintotdeauna o regiune cu probleme. Graniţele ei cu Bulgaria, Grecia şi Albania fuseseră toate disputate, înainte şi după

9. Manipulând sentimentele naţionaliste în scopuri electorale, premierul grec Andreas Papandreu susţinea că termenul *Macedonia* face parte din patrimoniul străvechi al ţării şi se referă exclusiv la extremitatea nordică a Greciei. Dacă statul slav decupat din sudul Iugoslaviei se intitula la fel, atunci nutrea, fără îndoială, ambiţii iredentiste. Ce nu putea recunoaşte Papandreu era că mulţi „greci" din Macedonia greacă erau de origine slavă – deşi elenizaţi oficial în scopuri patriotice.

cele două războaie mondiale. Vecinii – de care micul stat fără deschidere la mare era dependent pentru a face comerț și a avea contacte externe - o priveau toți cu suspiciune. Existența ei după dezintegrarea Iugoslaviei nu era deloc sigură. Dar, dacă Macedonia se prăbușea, Albania, Bulgaria, Grecia și chiar Turcia puteau fi implicate într-un conflict.

Abuzurile permanente – masacrele – lui Milošević asupra albanezilor din Kosovo i-au atras așadar inevitabil condamnarea din partea statelor occidentale, care în cele din urmă au intervenit. În mod curios, se pare că el nu a anticipat acest lucru, în ciuda avertismentelor în serie primite în vara anului 1998 din partea secretarului de stat american Madeleine Albright (care a spus că Milošević va fi „personal răspunzător"), a președintelui francez Jacques Chirac și a secretarului general al NATO Javier Solana. Ca și Saddam Hussein câțiva ani mai târziu, Milošević era la curent cu opiniile occidentale și convins că-i poate manipula pe politicienii străini.

Nu era exclusiv vina lui. Flatat de vizitele frecvente ale unor diplomați americani – teribil de mândri de talentele lor de negociatori –, dictatorul iugoslav putea crede că era privit în Vest nu ca un dușman de moarte, ci ca un interlocutor privilegiat[10]. Și el cunoștea prea bine dorința supremă a comunității internaționale de a evita orice altă redesenare a frontierelor dintre state. Chiar și în iulie 1998, când existau dovezi clare că situația din Kosovo e disperată, miniștrii de Externe din Grupul de Contact declarau public că soluția independenței este exclusă.

Milošević nu a înțeles însă impactul transformator al catastrofei din Bosnia asupra opiniei internaționale. Drepturile omului – și în special problema epurării etnice – erau acum pe buzele tuturor, cel puțin dintr-un sentiment chinuitor de vină pentru reacția tardivă în cazul precedent. În iunie 1998, Tribunalul pentru Crime de Război de la Haga a stabilit că sub jurisdicția sa intră și crimele comise în Kosovo (procurorul-șef Louise Arbour a susținut că, prin amploarea și natura lor, conflictele din provincie reprezentau, în termenii dreptului internațional, un război) și, pe 19 iulie, Senatul american i-a îndemnat pe oficialii de la Haga să-l pună sub acuzare pe Milošević pentru „crime de război, crime împotriva umanității și genocid".

Plauzibilitatea acestor capete de acuzare creștea cu fiecare zi. Unități de poliție speciale recrutate din Serbia îi omorau acum cu sutele pe „teroriștii" albanezi și existau dovezi indubitabile că, sub pretextul acestui conflict, Belgradul plănuia să „încurajeze" exilul albanezilor, obligându-i să-și părăsească pământurile și mijloacele de trai pentru a scăpa cu viață. Toată iarna 1998-1999 au circulat rapoarte despre incursiuni ale poliției sârbe – de obicei, execuții în grup ale uneia sau a mai multor familii extinse, uneori ca răspuns la atacuri ale UÇK – menite să terorizeze comunități întregi și să le împingă la exod în Albania sau Macedonia.

Reacțiile internaționale erau contradictorii. SUA și majoritatea aliaților din NATO au propus încă din octombrie 1998 să intervină militar, sub o formă sau alta, în

10. În iarna anului 1996, după fraudarea grosolană a alegerilor locale, studenții sârbi au demonstrat timp de trei luni pe străzile Belgradului, protestând împotriva dictaturii și cerând schimbarea. Nu au primit însă sprijin sau încurajare din partea puterilor occidentale, care vedeau în Milošević un factor de stabilitate în anii post Dayton și nu au făcut nimic să-i șubrezească poziția.

favoarea albanezilor asediaţi. Dar la ONU (care ar fi trebuit să aprobe acest amestec în treburile aparent „interne" ale unui stat suveran) se înregistra o puternică opoziţie din partea Chinei şi a Rusiei – al cărei parlament a votat o rezoluţie ce condamna orice acţiune viitoare a NATO drept „agresiune ilegală". În cadrul Uniunii Europene şi al NATO, Grecia se opunea din motive proprii oricărei intervenţii în afacerile iugoslave. Iar Ucraina şi Belarus îşi ofereau „solidaritatea necondiţionată" şi „sprijinul moral" fraţilor slavi din Serbia.

Poate că impasul nu ar fi fost depăşit dacă Belgradul nu ar fi supralicitat la începutul anului 1999 cu o serie de măceluri brutale: mai întâi, pe 15 ianuarie, în satul Racak din sudul enclavei, apoi, în martie, în toată provincia Kosovo. Atacul de la Racak, în care au murit 45 de albanezi (dintre care 23 se pare că au fost executaţi), a declanşat în sfârşit – precum masacrul din piaţa Sarajevo – reacţia comunităţii internaţionale[11]. După negocieri zadarnice la Rambouillet între Madeleine Albright şi o delegaţie iugoslavă, blocate de refuzul previzibil al autorităţilor de la Belgrad de a-şi retrage trupele din Kosovo şi a accepta prezenţa unor trupe străine în regiune, intervenţia era inevitabilă. Pe 24 martie, deşi nu aveau acceptul oficial al ONU, navele, avioanele şi rachetele NATO au intrat în acţiune pe teritoriul iugoslav, declarând efectiv război regimului de la Belgrad.

Ultimul război iugoslav a durat mai puţin de trei luni: forţele NATO au produs pagube serioase în Serbia propriu-zisă, dar nu au reuşit să frâneze exodul albanezilor din Kosovo: în timpul războiului, 865.000 de refugiaţi (jumătate din populaţia albaneză din enclavă) au fugit peste graniţă în tabere improvizate din Muntenegru, Bosnia, Albania şi regiunile albaneze din vestul Macedoniei. Deşi preşedintele Clinton a comis imprudenţa de a solicita public ca NATO să nu desfăşoare trupe la sol (obligând alianţa să poarte un război aerian, cu inevitabile erori care au alimentat propaganda iugoslavă şi cultul martirilor sârbi), rezultatul final nu era greu de anticipat. Pe 9 iunie, Belgradul a acceptat să îşi retragă trupele militare şi poliţia din Kosovo, NATO şi-a încetat atacurile, iar Naţiunile Unite au dispus ocuparea „temporară" a provinciei de către KFOR, o forţă internaţională de menţinere a păcii coordonată de NATO.

Ocupaţia provinciei Kosovo a marcat sfârşitul unui ciclu de războaie iugoslave lung de un deceniu – şi începutul sfârşitului pentru Miloşevič. Ultimul şi cel mai devastator eşec al proiectului naţionalist sârb îi subminase definitiv credibilitatea. La alegerile prezidenţiale din septembrie 2000, el a fost învins de candidatul opoziţiei, Vojislav Koštunica. Miloşevič a avut cinismul să declare că, deşi Koštunica avea mai multe voturi, diferenţa era atât de mică, încât se impunea un al doilea tur – la care sârbii greu încercaţi au răbufnit în sfârşit. Zeci de mii de protestatari au ieşit pe străzile Belgradului: pe 5 octombrie, Miloşevič s-a recunoscut în sfârşit învins şi a demisionat. Şase luni mai târziu, pe fondul nevoii disperate de ajutor economic occidental, guvernul sârb a acceptat să-l aresteze pe Miloşevič şi să-l predea Tribunalului de la Haga, unde a fost acuzat de genocid şi crime de război.

---

11. Ca şi în cazul atrocităţilor de la Sarajevo, Belgradul şi apologeţii săi au pretins fie că nu s-a întâmplat nimic, fie, când n-au mai putut pretinde acest lucru, că a fost o „înscenare" provocată chiar de victime.

Cine era responsabil pentru tragedia din Iugoslavia? Un lucru e cert, vină era destulă cât să ajungă la toată lumea. Naţiunile Unite au demonstrat iniţial un interes minim (Boutros Boutros-Ghali, un secretar-general inadecvat şi indiferent, a calificat ce se petrecea în Bosnia drept „război de interese"), iar când reprezentanţii ONU au ajuns în Balcani, ei au avut grijă să blocheze orice acţiune militară decisivă împotriva principalilor vinovaţi. Nici europenii nu au fost mai breji. Franţa, mai ales, a evitat cu orice preţ să blameze Serbia pentru turnura pe care au luat-o evenimentele – şi, în general, s-a arătat refractară la orice fel de implicare.

Când Washingtonul a încercat, în septembrie 1990, să pună Iugoslavia pe agenda următorului summit al OSCE la Paris, Mitterrand a refuzat, acuzându-i pe americani că „dramatizează" Patru luni mai târziu, când s-a pus din nou problema, Ministerul francez al Afacerilor Externe a pretins că deja era „prea târziu" pentru o intervenţie străină... Parisul a continuat să fie necooperant chiar şi după ce forţele internaţionale au fost nevoite să se implice în regiune : generalul francez Bernard Janvier, comandantul Forţei de Protecţie ONU în Bosnia, a interzis personal atacurile aeriene împotriva sârbilor bosniaci la Srebrenica[12]. Iar guvernul olandez s-a opus prin veto *oricărui* atac NATO asupra sârbilor bosniaci până când soldaţii olandezi părăseau ţara în siguranţă.

Alte ţări s-au comportat puţin mai bine, dar nu cu mult. Deşi Londra a sprijinit în cele din urmă politica americană de intervenţie, autorităţile britanice au împiedicat discret, în primii ani de conflict în Iugoslavia, orice implicare directă a Comunităţii Europene sau a NATO. Iar britanicii le-au aplicat refugiaţilor iugoslavi un tratament ruşinos : în noiembrie 1992, când fluxul de bosniaci disperaţi şi fără adăpost a ajuns la apogeu, Londra a anunţat că ei nu pot intra în Marea Britanie fără viză. Perfidul Albion se întrecea pe sine. De vreme ce în Sarajevo nu exista o ambasadă britanică ce ar fi putut elibera astfel de vize, familiile bosniace nu le puteau obţine decât ajungând la o ambasadă britanică dintr-un terţ stat... moment în care guvernul britanic putea pretinde (şi exact asta a făcut) că, de vreme ce au găsit azil în altă ţară, Regatul Unit nu era obligat să îi primească. Astfel, în vreme ce Germania, Austria şi ţările scandinave au devenit între 1992 şi 1995 gazde generoase pentru sute de mii de refugiaţi iugoslavi, în aceiaşi ani Marea Britanie a înregistrat chiar o *scădere* a numărului celor care solicitau azil.

Deşi Washingtonul a acordat atenţie evenimentelor din Balcani foarte târziu, Statele Unite s-au implicat în regiune mai serios decât celelalte ţări. În fiecare etapă a intervenţiei internaţionale, iniţiativa le-a aparţinut americanilor, o umilinţă în serie pentru aliaţii vest-europeni. Dar şi americanii s-au mişcat încet – în mare parte fiindcă mai-marii apărării americane nu voiau să riște şi mulţi politicieni americani continuau să creadă că ţara lor nu avea nimic „de câştigat" din acest război. Desfăşurarea trupelor NATO în aceste circumstanţe fără precedent – sau ideea că SUA ar putea interveni unilateral în treburile interne ale unui stat suveran cu care nu avea nimic de împărţit – nu era uşor de acceptat. Cum a observat Secretarul de Stat Warren Christopher în toiul războiului din Bosnia, era o „problemă infernală".

12. Activitatea lui Bernard Janvier a determinat Franţa şi alte state să ceară punerea lui sub acuzare, considerându-l responsabil de masacrul care a urmat.

Cât despre iugoslavi, nimeni nu a ieşit din război cu fruntea sus. Căderea sistemului federal iugoslav a fost precipitată de Belgrad, dar Ljubljana şi Zagrebul nu s-au plâns. Musulmanii bosniaci, ce-i drept, au avut puţine ocazii să comită crime de război – fiind, în cea mai mare parte a timpului, ţinta agresiunii altora. Pierderile lor sunt cele mai deplorabile – iar distrugerea oraşului Sarajevo un motiv aparte de tristeţe. Deşi avea dimensiuni reduse, capitala bosniacă era un oraş cu adevărat cosmopolit, poate ultimul dintre centrele urbane multietnice, multilingve şi ecumenice care erau cândva gloria Europei Centrale şi a Mediteranei răsăritene. Sarajevo va fi reconstruit, dar nu poate fi reconstituit.

Croaţii înarmaţi au comis şi ei nenumărate acte de violenţă împotriva civililor – la ordinul Zagrebului sau din proprie iniţiativă. În Mostar, un oraş din vestul Bosniei cu un procent neobişnuit de ridicat de căsătorii interreligioase, extremiştii croaţi au alungat deliberat musulmanii şi familiile mixte din jumătatea vestică a oraşului. Apoi i-au înlocuit cu ţărani croaţi (goniţi la oraş şi radicalizaţi de propriile experienţe de epurare etnică la sat) şi au asediat cartierele estice, musulmane. În paralel, în noiembrie 1993 au distrus bucată cu bucată podul otoman construit în secolul al XVI-lea peste râul Neretva, un simbol al trecutului integrat şi ecumenic al oraşului.

Croaţii nu aveau aşadar motive de laudă – iar printre liderii răsăriţi pe ruinele comunismului, Franjo Tudjman era extraordinar de neplăcut. Mai mult decât oricine, el şi-a propus să şteargă trecutul iugoslav din memoria concetăţenilor: până în martie 1993, însuşi cuvântul *Iugoslavia* fusese scos din manualele, antologiile, hărţile şi enciclopediile publicate în noua Croaţie. Abia după moartea lui Tudjman statul croat fondat de el şi-a putut revendica în mod credibil apartenenţa la comunitatea internaţională.

Dar responsabilitatea ultimă pentru catastrofa iugoslavă le revine până la urmă sârbilor şi liderului lor ales, Slobodan Milošević. Tentativa sa de a acapara puterea a împins celelalte republici la secesiune. Milošević i-a încurajat apoi pe fraţii sârbi să constituie enclave pe teritoriul Bosniei şi Croaţiei şi le-a oferit sprijinul său armat. Şi tot Milošević este cel care a autorizat şi a orchestrat atacul susţinut asupra populaţiei albaneze din Iugoslavia ce a provocat războiul din Kosovo.

Măsurile luate de Belgrad au fost dezastruoase pentru sârbii de pretutindeni. Ei şi-au pierdut teritoriile din regiunea croată Krajina; au fost nevoiţi să accepte o Bosnie independentă şi să renunţe la planul de a decupa din ea un stat sârb suveran; au fost învinşi în Kosovo, iar majoritatea populaţiei sârbe a părăsit regiunea, temându-se (pe bună dreptate) de răzbunarea albanezilor; iar în Iugoslavia ciopârţită (de care până şi Muntenegru a încercat să se desprindă) nivelul lor de trai a atins minime istorice. Evenimentele au exacerbat vechea tendinţă a sârbilor spre autocompătimire colectivă în faţa nedreptăţilor istoriei şi e adevărat că, pe termen lung, ei ar putea fi marii perdanţi din războaiele iugoslave. Ca să ne facem o idee despre starea ţării lor, Bulgaria şi România depăşesc în prezent Serbia ca nivel de trai şi perspective de viitor.

Dar această ironie a sorţii nu trebuie să ocultezе vina sârbilor. Ferocitatea şi sadismul înfiorător al războaielor croat şi bosniac (abuzurile în serie, degradarea, torturile, violurile şi asasinarea a sute de mii de concetăţeni) se datorează bărbaţilor

sârbi, majoritatea tineri, împinşi la paroxistisme de ură şi cruzime sub efectul propagandei şi al conducerii unor baroni locali împuterniciţi în ultimă instanţă de Belgrad. Ce a urmat nu era chiar atât de neobişnuit: se mai întâmplase în Europa cu doar câteva decenii în urmă, când – pe tot continentul şi sub pretextul războiului – oameni obişnuiţi au comis delicte deloc obişnuite.

Fără îndoială, Bosnia îndeosebi avea o istorie pe care propaganda sârbă o putea invoca – o istorie de suferinţe trecute, îngropată superficial sub aspectul înşelător de placid al vieţii postbelice din Iugoslavia. Dar decizia de a trezi această amintire, manipulând-o şi exploatând-o în scopuri politice, le aparţine oamenilor: în special unui om anume. În timpul convorbirilor de la Dayton, Slobodan Milošević i-a declarat cu ipocrizie unui jurnalist că nu se aşteptase niciodată ca războaiele din ţara lui să dureze atât de mult. Ceea ce e, fără îndoială, adevărat. Dar aceste războaie nu au izbucnit printr-o combustie etnică spontană. Iugoslavia nu a căzut; a fost împinsă. Nu a murit; a fost ucisă.

Iugoslavia a fost cazul cel mai grav, însă perioada postcomunistă a fost peste tot dificilă. În Portugalia sau Spania, drumul de la autoritarism la democraţie a însemnat modernizarea accelerată a unei economii agrare înapoiate – combinaţie pe care restul Europei de Vest o cunoştea din proprie experienţă. Ieşirea din comunism, în schimb, nu avea un precedent istoric. De la Belgrad până la Berkeley, mult aşteptata trecere de la capitalism la socialism a fost teoretizată *ad nauseam* în academii, universităţi şi cafenele. Nimeni nu s-a gândit însă la un model pentru tranziţia în sens invers: de la socialism la capitalism.

Comunismul a lăsat multe moşteniri apăsătoare, dintre care cea economică era cea mai tangibilă. Combinatele matusalemice din Slovacia, Transilvania sau Silezia îmbinau disfuncţionalitatea economică cu iresponsabilitatea ecologică. Cele două sunt imposibil de separat: otrăvirea Lacului Baikal, moartea Mării Aral, ploaia acidă care cădea peste pădurile din nordul Boemiei reprezentau nu numai nişte catastrofe ecologice, ci şi o grea ipotecă asupra viitorului. Înainte de a investi în noi industrii, trebuiau dezafectate cele vechi şi cineva trebuia să plătească pentru dezastrul provocat de ele.

În landurile din estul Germaniei factura pentru remedierea pagubelor produse de comunism a fost achitată de guvernul federal. În patru ani, Treuhand (vezi capitolul XVII) a cheltuit miliarde de mărci cumpărând şi vânzând în pierdere fabrici şi uzine depăşite, plătindu-le salarii compensatoare angajaţilor de prisos ai acestora şi plătind despăgubiri – atât cât era posibil – pentru consecinţele activităţii lor. Deşi rezultatele au fost anemice şi au adus trezoreria federală în pragul falimentului, foştii est-germani au avut totuşi noroc: ieşirea *lor* din comunism a fost plătită de cea mai puternică economie din Europa Occidentală. În alte părţi, viaţa economică a fost reinventată pe spinarea aceloraşi oameni care suportaseră comunismul.

Guvernele postcomuniste au fost puse în faţa unei alegeri fundamentale: fie să încerce o tranziţie radicală, peste noapte, de la economia socialistă subvenţionată la capitalismul de piaţă (abordarea „big bang"), fie să treacă precaut la dezafectarea sau vânzarea sectoarelor disfuncţionale ale „economiei planificate", conservând în paralel,

cât mai mult timp posibil, caracteristicile care contau cel mai mult pentru populaţie: chirii ieftine, slujbe garantate, servicii sociale gratuite. Prima strategie era conformă cu teoremele pieţei libere, dragi noii generaţii de economişti şi oameni de afaceri postcomunişti. A doua era mai prudentă din punct de vedere politic. Problema era că ambele metode urmau să provoace suferinţe şi pierderi însemnate pe termen scurt (şi, probabil, şi pe termen mai lung): în Rusia lui Elţîn, unde au fost aplicate ambele metode, economia a decăzut dramatic timp de opt ani – cea mai mare recesiune a unei economii majore pe timp de pace din istoria modernă.

În Polonia, sub supravegherea fermă a lui Leszek Balcerowicz (mai întâi ca ministru de Finanţe, apoi ca guvernator al Băncii Naţionale), metoda „big bang" a fost aplicată cel mai devreme şi cel mai consecvent. Era evident, argumenta Balcerowicz, că ţara sa – complet insolvabilă – nu se putea redresa fără ajutor internaţional. Însă ajutorul nu putea veni dacă Polonia nu crea structuri credibile prin care să recâştige încrederea bancherilor şi a organismelor internaţionale de finanţare. Nu Fondul Monetar Internaţional era cel care impunea măsuri aspre Poloniei, ci dimpotrivă, anticipând restricţiile FMI, Polonia avea să merite şi să primească ajutorul necesar. Iar acest lucru putea fi realizat într-un singur fel: *repede*, înainte ca luna de miere postcomunistă să ia sfârşit, iar poporul să realizeze cât de dureros va fi procesul.

Aşa se face că, pe 1 ianuarie 1990, primul guvern postcomunist al Poloniei s-a angajat într-un program ambiţios de reforme: creşterea rezervelor valutare, renunţarea la controlul preţurilor, restricţionarea creditelor şi eliminarea subvenţiilor (ceea ce însemna că întreprinderile puteau ajunge la faliment) – toate acestea în detrimentul salariilor reale, care s-au redus imediat cu 40%. Cu excepţia faptului că inevitabilitatea şomajului a fost recunoscută explicit (şi amortizată prin înfiinţarea unui fond pentru susţinerea şi recalificarea celor concediaţi), toate acestea nu erau foarte diferite de cele două tentative eşuate de reformă din anii '70. Nou era doar climatul politic.

Cehoslovacia, sub coordonarea ministrului de Finanţe (mai târziu prim-ministru) Václav Klaus, urma un program la fel de ambiţios, punând accent pe convertibilitatea monedei, liberalizarea comerţului exterior şi privatizare, toate acestea în concordanţă cu „thatcherismul" declarat al lui Klaus. La fel ca Balcerowicz şi unii dintre economiştii tineri de la Kremlin, Klaus era un adept al „terapiei de şoc": negăsind nimic demn de păstrat în sistemul economic socialist, nu vedea de ce n-ar trece pe loc la capitalism.

La cealaltă extremă se aflau figuri precum Meciar în Slovacia, Iliescu în România sau premierul (şi ulterior preşedintele) Ucrainei, Leonid Kucima. Nedorind să-şi irite electoratul, ei au întârziat introducerea reformelor cât mai mult posibil. Primul „program de reformă economică" al Ucrainei, anunţat în octombrie 1995, se remarca prin reticenţa faţă de liberalizarea pieţelor interne şi reducerea rolului statului în economie. În septembrie 1995, Kucima îşi apăra poziţia – cu un argument bine cunoscut istoricilor regiunii – invocând riscul de „a copia orbeşte experienţa străinilor".

După ce trecuseră prin mlaştina disperării economice la începutul anilor '90, statele foste comuniste din primul grup au ieşit la liman pe o fundaţie mai stabilă, capabile să atragă investitori occidentali şi să aspire la o eventuală intrare în Uniunea

Europeană. Succesul strategiilor economice ale Poloniei sau ale Estoniei, prin comparaţie cu soarta României sau a Ucrainei, este evident pentru orice vizitator. Judecate după activitatea micilor întreprinzători sau optimismul opiniei publice, ţările est-europene înfloritoare stăteau mai bine chiar şi decât fosta RDG, cu toate avantajele evidente ale acesteia.

Putem conchide că ţările postcomuniste mai „avansate", precum Polonia – ori Republica Cehă, Estonia, Slovenia şi chiar Ungaria –, au reuşit astfel în decursul câtorva ani grei să treacă de la socialismul de stat la capitalismul de piaţă, deşi cu anumite costuri pentru cetăţenii bătrâni şi săraci. În acelaşi interval, celelalte ţări din Balcani şi din fosta Uniune Sovietică au rămas zbătându-se în urmă, frânate de o clasă politică incompetentă şi coruptă, care nu putea şi nu dorea să se gândească la schimbările necesare.

Această concluzie este, în linii mari, corectă. Dar, chiar şi fără Klaus, Balcerowicz sau omologii lor maghiari şi estoni, unele state foste comuniste erau hărăzite să aibă mai mult succes decât altele în tranziţia la o economie de piaţă – fie pentru că, după cum am văzut, ele se angajaseră deja în acest proces înainte de 1989, fie pentru că diformităţile moştenite din perioada sovietică nu erau patologice, ca în cazul vecinilor mai puţin norocoşi (în această privinţă, comparaţia dintre Ungaria şi România este grăitoare). Şi desigur că miracolele transfomării economice care erau palpabile în anumite capitale – Praga, Varşovia sau Budapesta – nu au fost egalate în provinciile mai îndepărtate. Ca întotdeauna, adevăratele graniţe din Europa Centrală şi de Est nu se aflau între ţări, ci între centrele urbane prospere şi zonele rurale oropsite.

Mai revelatoare decât diferenţele dintre experienţele statelor foste comuniste sunt similitudinile dintre ele. La urma urmelor, în toate aceste ţări, noile elite conducătoare au fost puse în faţa aceloraşi alegeri strategice. „Idila cu economia de piaţă", cum o numea dispreţuitor premierul rus Viktor Cernomîrdin în ianuarie 1994, era universală[13]. La fel şi obiectivele economice generale: liberalizarea economiei, tranziţia spre o formă de piaţă liberă şi accesul la Uniunea Europeană – care promitea consumatori străini, precum şi investiţii şi fonduri de asistenţă regională ce aveau să uşureze suferinţele cauzate de dispariţia economiei de comandă. Toată lumea urmărea aceste deziderate – şi, în orice caz, spuneau majoritatea celor avizaţi, nu exista alternativă.

Diferenţele pronunţate dintre politicile publice ale societăţilor postcomuniste nu se datorau aşadar unor divergenţe de opinie în privinţa obiectivului şi a drumului pe care aceste ţări îl aveau de urmat. Adevărata problemă consta în modul în care erau folosite resursele. Economiile statelor comuniste erau într-adevăr deformate şi ineficiente, însă includeau active vaste şi potenţial rentabile: energie, resurse minerale, arme, proprietăţi imobiliare, mijloace de comunicare în masă, reţele de transport şi multe altele. Mai mult decât atât, în societăţile postsovietice singurii oameni care ştiau cum să conducă un laborator, o fermă sau o fabrică, care aveau experienţă în comerţul

13. Printre cei din generaţia mai tânără, orientaţi spre afaceri şi nerăbdători să scape de trecutul apăsător al ţării lor, aceasta a dat naştere unui nou conformism, care a luat locul limbii de lemn comuniste: adularea necondiţionată a preceptelor economiei neoclasice, neumbrită de conştientizarea costului lor social.

exterior sau în conducerea unei instituții de mari dimensiuni și care știau ce au de făcut erau tot cadrele partidului: inteligheția, aparatul birocratic și *nomenklatura*.

În mâinile acestor oameni stăteau, după 1989 ca și înainte, destinele țărilor est-europene – cel puțin până la apariția unei noi generații postcomuniste. Însă acum ei aveau să acționeze în altă distribuție: în loc să lucreze pentru partidul unic, urmau să intre în diversele partide politice aflate în cursa pentru putere; și, în loc să fie angajați de stat, aveau să devină agenți independenți pe o piață concurențială de aptitudini, bunuri și capital. Atunci când statul și-a pus în vânzare bunurile, de la drepturile de exploatare până la blocurile de locuințe, aceștia au fost oamenii (bărbați în cea mai mare parte, cu excepția demnă de remarcat a viitorului prim-ministru al Ucrainei, Iulia Timoșenko) implicați atât în vânzare, cât și în cumpărare.

Capitalismul, așa cum a fost el propovăduit în lungul și în latul Europei postcomuniste, era piața. Iar piața însemna privatizare. Vânzarea contra cronometru a proprietății publice în Europa de Est după 1989 nu are precedent în istorie. Cultul privatizării care luase avânt în Occident de la sfârșitul anilor '70 (vezi capitolul XVI) a fost doar modelul pentru ieșirea haotică din era proprietății de stat în Est; în rest, cele două procese nu aveau prea multe în comun. Capitalismul, așa cum se dezvoltase el de-a lungul a patru secole în zona atlantică și în vestul Europei, era acompaniat de legi, instituții, reglementări și practici vitale pentru funcționarea și legitimitatea lui. Astfel de legi și instituții erau complet necunoscute în multe țări postcomuniste, iar neofiții pieței libere le subestimau periculos importanța.

Rezultatul a fost privatizarea prin cleptocrație. În forma ei cea mai nerușinată, în Rusia condusă de Boris Elțîn și amicii săi, economia de posttranziție a ajuns în mâinile câtorva oameni care au devenit extraordinar de bogați: până în anul 2004, 36 de miliardari ruși („oligarhi") acumulaseră 110 miliarde de dolari – un sfert din întregul produs intern brut al țării. Distincția dintre privatizare, abuzul venal de putere și simplul furt a dispărut aproape complet: era atât de mult de furat – petrol, gaze naturale, resurse minerale, metale prețioase, conducte – și nu exista nimeni și nimic care să pună stavilă jafului. Bunurile și instituțiile publice au fost dezmembrate și redistribuite între reprezentanții puterii, care extrăgeau și își apropriau tot ce mișca sau îi putea fi transferat legal unui proprietar particular.

Rusia a fost cazul extrem, dar nici Ucraina nu era departe. Kucima și alți politicieni au câștigat alegerile cu sprijinul financiar uriaș al unor „oameni de afaceri" care nu făceau, practic, decât să dea un avans pentru avantajele obținute ulterior. În Ucraina postsovietică, după cum au înțeles prea bine acești indivizi, puterea aducea bani, și nu invers. Bunurile publice, creditele sau subvențiile de stat treceau direct din mâinile guvernului în buzunarele câtorva clanuri, scurgându-se apoi în conturi private din străinătate. Noii „capitaliști" ai acestor țări nu produceau de fapt nimic, ci spălau banii publici în folos propriu.

Nepotismul a înflorit la fel ca sub comunism, dar de data aceasta cu un profit privat incomparabil: când Krivoristal, unul dintre cele mai mari combinate siderurgice din lume – cu 42.000 de angajați și un profit impozabil de 300 de milioane de dolari anual (într-o țară în care venitul mediu lunar era de 95 de dolari) –, a fost scos în sfârșit la vânzare în iunie 2004, nimeni nu a fost surprins să afle că „licitația" fusese

câştigată de Viktor Pincluk, unul dintre cei mai bogaţi oameni de afaceri din Ucraina şi ginerele preşedintelui ţării.

În România şi Serbia, proprietăţile statului au avut o soartă asemănătoare, cu excepţia cazurilor în care nu au fost vândute, baronii locali rezistând tentativelor iniţiale de privatizare şi preferând să-şi păstreze puterea şi influenţa prin vechile metode. Românii (şi albanezii) în căutare de profit instantaneu au fost atraşi în scheme piramidale care promiteau câştiguri uriaşe pe termen scurt şi fără nici un risc. La apogeul său, una dintre ele (escrocheria „Caritas", care a funcţionat din aprilie 1992 până în august 1994) a atras aproximativ patru milioane de participanţi – aproximativ o cincime din populaţia României.

Asemenea privatizării „legitime", aceste scheme piramidale (frecvente şi în Rusia) canalizau banii depunătorilor către mafii formate pe scheletul vechilor reţele de partid şi al fostelor servicii secrete. La 14 ani de la căderea lui Ceauşescu, 66% din industria românească se afla încă în proprietatea statului, deşi unele întreprinderi mai profitabile şi mai interesante trecuseră în proprietate privată. În mod explicabil, investitorii străini au evitat cu precauţie mulţi ani să-şi rişte capitalul în astfel de ţări: perspectiva unor profituri substanţiale era umbrită de absenţa cronică a unui cadru legislativ pentru protejarea investiţiilor.

În alte ţări din Europa Centrală soarta le era favorabilă investitorilor străini, fie şi numai pentru că perspectiva aderării la UE accelera toate reformele instituţionale şi legislative. Chiar şi în aceste condiţii, o mare parte din volumul iniţial al privatizărilor în Ungaria sau Polonia a constat fie în convertirea în afaceri legale a activităţilor de pe piaţa neagră a epocii comuniste, fie în vânzarea rapidă a componentelor viabile ale întreprinderilor de stat către antreprenori locali sprijiniţi de capital străin. La trei ani de la revoluţie, doar 16% din unităţile de stat poloneze le fuseseră vândute unor investitori privaţi. În Republica Cehă, o ingenioasă schemă de privatizare pe cupoane le oferea cetăţenilor şansa de a cumpăra acţiuni în întreprinderile de stat, într-o tentativă de a crea o naţiune de capitalişti. Dar în anii imediat următori procedeul nu a făcut decât să provoace scandaluri şi o reacţie politică împotriva „speculei" galopante.

Anomaliile privatizării în Europa postcomunistă au la bază şi neimplicarea Occidentului. Este adevărat că Moscova şi Varşovia au fost invadate pe loc de tineri economişti americani care se ofereau să predea lecţii despre construcţia capitalismului, iar firmele germane şi-au manifestat de la bun început interesul faţă de companiile comuniste de renume precum producătorul ceh de automobile Škoda[14]. Însă nu a existat practic nici o implicare la nivel guvernamental, nu a existat nici un Plan Marshall sau altă iniţiativă care să-i semene măcar vag. Excepţia este Rusia, unde soseau de la Washington sume considerabile sub formă de ajutoare şi împrumuturi destinate consolidării regimului Elţîn, doar pentru a se scurge în buzunarele prietenilor şi susţinătorilor preşedintelui.

---

14. Provocând temeri naţionaliste la gândul că Praga va fi reîncorporată în „sfera de coprosperitate a Germaniei Mari", dar şi un banc: „«Am o veste bună şi una proastă despre viitorul Cehoslovaciei.» «Care e vestea bună?» «Vin nemţii!» «Şi cea proastă?» «Vin nemţii»".

Investiţiile străine aminteau aşadar nu de efortul postbelic susţinut prin care s-a reconstruit Europa Occidentală, ci de implicarea intermitentă a sectorului privat după acordurile de la Versailles: investiţiile se făceau când totul mergea bine şi erau retrase când vremurile deveneau tulburi[15]. Aşadar, ca şi în trecut, est-europenii au intrat în competiţie cu Vestul de pe poziţii inegale: pe de o parte, ei nu dispuneau de capital local şi pieţe externe; pe de altă parte, puteau exporta doar alimente şi materii prime cu marje mici de profit ori bunuri industriale şi de consum la preţuri scăzute care se datorau salariilor mici şi subvenţiilor de stat.

Nu e surprinzător că multe guverne postcomuniste au fost tentate, asemenea celor din perioada interbelică, să se pună la adăpost de costurile politice ale situaţiei instituind măsuri de protecţie – în cazul de faţă, legi care limitau dreptul de proprietate al străinilor asupra terenurilor şi companiilor. Etichetate oarecum pe nedrept drept „naţionaliste" de criticii din străinătate, aceste eforturi cu caracter autarhic nu au avut, după cum era de aşteptat, rezultatele scontate: descurajând investiţiile străine şi perturbând piaţa internă, ele au făcut procesul de privatizare chiar mai vulnerabil la corupţie[16].

Pentru fiecare oligarh rus cu proprietăţi la Londra şi Cannes sau fiecare tânăr întreprinzător polonez cu BMW şi telefon celular existau milioane de pensionari şi şomeri nemulţumiţi cărora tranziţia la capitalism le-a adus în cel mai bun caz un avantaj ambiguu – ca să nu mai vorbim despre milioanele de ţărani care nu puteau fi nici recalificaţi, nici aduşi în situaţia de a se întreţine singuri: în Polonia sfârşitului de secol XX, agricultura furniza doar 3% din PIB, dar ocupa o cincime din forţa de muncă. Şomajul a rămas în multe locuri ridicat – iar odată cu pierderea slujbei, dispăreau şi facilităţile ieftine şi alte beneficii asociate în mod tradiţional cu locul de muncă în aceste ţări. Cum preţurile creşteau neîntrerupt, fie din cauza inflaţiei[17], fie în perspectiva intrării în Uniunea Europeană, oricine avea un venit fix sau pensie de stat (adică exact profesorii, doctorii şi inginerii, care fuseseră odată mândria socialismului) avea motive întemeiate să evoce trecutul cu nostalgie.

Mulţi oameni din Europa de Est – îndeosebi cei trecuţi de 40 de ani – se plângeau cu amărăciune de schimbările negative în materie de siguranţă materială, cost al vieţii şi serviciilor, ceea ce nu însemna neapărat că tânjeau după o reîntoarcere la comunism. După cum le explica jurnaliştilor străini o ingineră din armata rusă, pensionară în vârstă de 51 de ani care trăia împreună cu soţul ei, şi el pensionar, din 448 de dolari pe lună: „Ce ne dorim noi e o viaţă la fel de uşoară ca pe vremea Uniunii Sovietice,

15. O excepţie remarcabilă este Estonia, care a beneficiat enorm de pe urma faptului că fusese practic adoptată de vecinii săi scandinavi. În 1992, când a ieşit din zona rublei ruseşti, 92% din comerţul exterior al Estoniei era orientat spre fosta Uniune Sovietică. Cinci ani mai târziu, mai mult de trei sferturi din schimburile comerciale externe se făceau cu Occidentul, majoritatea cu ţările de peste Marea Baltică.

16. Şi la ineficienţă: una dintre ironiile privatizării reflexe din Europa de Est a fost faptul că, odată ce fermele colective au fost divizate în parcele minuscule, ele nu mai puteau fi lucrate cu mijloace mecanizate, ci numai manual.

17. Conform estimărilor, inflaţia în Ucraina postcomunistă a atins în 1991 o rată anuală de 5.371%.

cu un viitor garantat şi stabil, cu preţuri mici – şi în acelaşi timp, cu această libertate care nu exista înainte".

Sondajele de opinie efectuate printre lituanieni, care, de altfel, ar fi fost îngroziţi de ipoteza unei întoarceri sub guvernarea rusească, sugerează totuşi că ei, îndeosebi ţăranii, erau convinşi că o duceau mai bine pe timpul sovieticilor. Şi poate că dreptatea era de partea lor – şi nu numai în cazul ţăranilor. La sfârşitul anilor '80, înainte de revoluţii, est-europenii erau nişte cinefili avizi. În 1997, frecventarea sălilor de cinema în Lituania scăzuse cu 90%. Aceeaşi tendinţă era vizibilă peste tot: în Bulgaria scăderea era de 93%, în România de 94%, iar în Rusia de 96%. Merită notat faptul că, în aceeaşi perioadă, numărul spectatorilor din cinematografe scăzuse cu doar 77% în Polonia, 71% în Republica Cehă şi 51% în Ungaria. În Slovenia nu se înregistrase, practic, nici un regres. Aceste statistici sugerează o legătură directă între prosperitate şi dispoziţia de a merge la cinema şi confirmă explicaţia oferită de un sondaj de opinie din Bulgaria pentru declinul numărului de spectatori la cinema: după căderea comunismului, oferta cinematografică se îmbunătăţise... dar oamenii nu îşi mai permiteau costul biletelor.

În situaţia dată, transformarea economică a Europei de Est, dificilă şi incompletă, prilejuieşte observaţia johnsoniană: poate nu a fost făcută cum trebuie, dar este surprinzător că a fost totuşi făcută. Acelaşi lucru se poate spune despre tranziţia spre democraţie. Cu excepţia Cehoslovaciei, nici una dintre fostele societăţi comuniste dintre Viena şi Vladivostok nu avea de unde să cunoască libertatea politică reală, iar mulţi comentatori locali priveau cu scepticism viitorul pluralismului politic. Cum fără rigoarea legii capitalismul tinde să degenereze în furt, exista temerea că democraţia – în absenţa unor limite convenite şi înţelese care să guverneze retorica publică şi competiţia politică – putea aluneca în demagogie concurenţială.

Temerea nu era lipsită de fundament. Concentrând puterea, informaţia, iniţiativa şi responsabilitatea în mâinile partidului-stat, comunismul crease o societate ai cărei indivizi nu numai că se priveau reciproc cu suspiciune şi erau sceptici faţă de orice afirmaţie şi promisiune oficială, ci nu erau familiarizaţi cu iniţiativa colectivă sau individuală şi lipsiţi de o bază solidă în funcţie de care să facă alegeri conştiente în sfera vieţii publice. Cea mai importantă iniţiativă jurnalistică din statele postsovietice a fost apariţia ziarelor dedicate publicării unor informaţii concrete: *Fapte şi Argumente* în Moscova şi *Fapte* în Kiev.

Vârstnicii erau cei mai nepregătiţi pentru tranziţia spre o societate deschisă. Generaţia tânără era mai bine informată, datorită posturilor de televiziune şi radio străine şi, într-o măsură tot mai mare, internetului. Tinerii votanţi din Est erau astfel mai cosmopoliţi şi chiar mai sofisticaţi, dar acest lucru provoca simultan o ruptură cu părinţii şi bunicii lor. La un deceniu de la declararea independenţei, un sondaj făcut printre tinerii slovaci scotea la iveală prăpastia dintre generaţii. Tinerii erau complet rupţi de trecutul de dinainte de 1989, despre care nu ştiau mai nimic. În schimb, se plângeau că în minunata lume nouă a Slovaciei postcomuniste părinţii lor erau debusolaţi şi neputincioşi: ei nu le puteau oferi nici ajutor şi nici sfaturi copiilor lor.

Această ruptură între generaţii a avut pretutindeni consecinţe politice: alegătorii mai bătrâni şi săraci cedau periodic în faţa farmecului partidelor care ofereau alternative

nostalgice sau ultranaţionaliste la noul consens liberal. Cum era de aşteptat, această problemă era acută în unele regiuni ale fostei Uniuni Sovietice, unde ruptura şi dislocarea erau totale, iar democraţia nemaivăzută. Sărac lipit, nesigur şi plin de resentimente faţă de noua prosperitate afişată ostentativ de o minoritate, electoratul vârstnic – şi mai puţin vârstnic – din Rusia şi îndeosebi din Ucraina era o pradă uşoară pentru politicienii autoritari. Dacă inventarea constituţiilor-model şi a partidelor democratice în ţările postcomuniste se dovedise destul de facilă, crearea unui electorat capabil de discernământ era cu totul altceva. Primele alegeri au favorizat mai peste tot alianţele liberale sau de centru-dreapta care facilitaseră răsturnarea vechiului regim, însă reculul provocat de greutăţile economice şi de inevitabilele dezamăgiri i-a avantajat pe foştii comunişti, reciclaţi acum sub masca naţionalistă.

Această transformare a vechii nomenclaturi este mai puţin bizară decât părea din exterior. Naţionalismul avea mai multe în comun cu comunismul decât cu democraţia: ambele foloseau o aceeaşi „sintaxă" politică, în vreme ce liberalismul era un limbaj complet diferit. Chiar şi fără similarităţi, comunismul sovietic şi naţionaliştii tradiţionali aveau un duşman comun – capitalismul sau „Vestul" –, iar succesorii lor au manipulat cu măiestrie egalitarismul generalizat al invidiei („Măcar pe vremea aia eram *toţi* săraci"), punând problemele perioadei postcomuniste pe seama imixtiunilor străinătăţii.

Prin urmare, nu era nimic din cale-afară de ilogic în ascensiunea unui Corneliu Vadim Tudor, sicofant literar notoriu la curtea lui Nicolae Ceauşescu, specializat în ode întru gloria *Conducătorului*, care a trecut de la naţional-comunism la ultranaţionalism. Cu sprijin financiar din diaspora românească, el a fondat în 1991 Partidul România Mare, a cărui platformă combina nostalgia iredentistă cu atacurile asupra minorităţii maghiare şi afişa un antisemitism deschis. În alegerile prezidenţiale din decembrie 2000, unul din trei votanţi români a optat pentru Tudor; singura alternativă era fostul aparatcic Ion Iliescu[18].

Chiar şi politicienii naţionalişti care îşi începuseră cariera în calitate de critici ai comunismului – cazul mişcării „naţional-patriotice" ruse Pamiat („Memorie") – au alunecat cu destulă uşurinţă spre o simpatie simbiotică pentru trecutul sovietic, îmbinând resentimentul naţionalist cu nostalgia pentru moştenirea sovietică şi monumentele ei. Acelaşi amalgam de retorică patriotardă şi regret pentru lumea dispărută a autoritarismului de tip sovietic a alimentat popularitatea noilor naţionalişti din Ucraina, Belarus, Serbia şi Slovacia, regăsindu-se şi în variile partide ţărăneşti şi „populare" apărute în Polonia către sfârşitul anilor '90, mai ales popularul partid Autoapărarea condus de Andrzej Lepper.

Deşi pretutindeni comuniştii reciclaţi s-au aliat cu naţionaliştii autentici[19], atracţia cea mai mare a naţionalismului brut s-a manifestat în Rusia. Acest lucru nu era

18. Dar România este un caz unic. În timpul alegerilor din 1998 pentru desemnarea primarului capitalei, Partidul Muncitoresc Român a umplut oraşul cu portrete ale lui Nicolae Ceauşescu: „Pe mine m-au împuşcat", scria pe ele. „O duceţi mai bine? Amintiţi-vă ce-am făcut pentru poporul român."

19. Ocazional, chiar şi cu fasciştii de modă veche, ce regretau deschis vremurile bune ale celui de-al doilea război mondial – în special în Croaţia.

surprinzător : cum spunea Vladimir Jirinovski, o figură publică nouă şi impetuoasă care şi-a construit baza electorală exploatând xenofobia obstinată a vechii Rusii, „poporul rus a ajuns naţiunea cea mai umilită de pe planetă". Cu toate neajunsurile ei, Uniunea Sovietică fusese o putere mondială, un gigant ca teritoriu şi cultură, extensia şi moştenitoarea legitimă a Rusiei imperiale. Dezintegrarea sa a fost trăită de ruşii mai vârstnici ca o profundă umilinţă, mulţi dintre ei împărtăşind resentimentele armatei sovietice faţă de expansiunea NATO şi incapacitatea Rusiei de a o împiedica. Dorinţa de a redobândi „respectul" internaţional a ghidat mare parte din politica postsovietică a Moscovei. Ea explică atât natura preşedinţiei lui Vladimir Putin, cât şi larga lui susţinere populară, în pofida (şi din cauza) politicii lui interne tot mai neliberale.

Din motive evidente, cetăţenii fostului imperiu rus din Europa Centrală nu încercau astfel de nostalgii. Însă lumea dispărută a comunismului îşi păstra un oarecare farmec chiar şi în Germania de Est, unde sondajele de opinie de la mijlocul anilor '90 reflectau opinia generală că, în afară de călătorii, mijloace electronice de informare şi libertatea de expresie, calitatea vieţii fusese mai bună înainte de 1989. În alte ţări, până şi vechile emisiuni din perioada comunistă stârneau o oarecare simpatie : în 2004, cele mai populare programe la televiziunea cehă erau reluările cu „Maiorul Zeman", un serial poliţist de la începutul anilor '70 al cărui scenariu era, practic, un exerciţiu de propagandă pentru „normalizarea" de după 1968.

Republica Cehă a fost singura ţară, în afară de Franţa şi statele fostei URSS, unde Partidul Comunist şi-a păstrat cu insolenţă numele. Dar în orice ţară postcomunistă din Europa Centrală, unul din cinci alegători ţinea cu un partid „anti" de factură similară : antiamerican, anti-UE, anti-Occident, antiprivatizare... sau, cel mai adesea, unul care le cuprindea pe toate. În Balcani mai cu seamă, „antiamericanism" sau „antieuropenism" era, de regulă, un termen cifrat pentru anticapitalism, servindu-le drept acoperire foştilor comunişti care nu-şi puteau exprima deschis nostalgia pentru vremurile de odinioară, dar care o exploatau la fel de bine, într-o formă deghizată, în declaraţiile lor publice.

Acest vot de protest ilustra indirect consensul inevitabil ce unea majoritatea tendinţelor politice : regiunea nu avea decât un singur viitor şi acesta era legat de Occident, de Uniunea Europeană şi de piaţa globală. Acestea fiind obiectivele, nu mai rămâneau multe criterii pentru diferenţierea partidelor majore aflate în competiţie : toate au câştigat alegerile criticând politica „eşuată" a oponenţilor şi au trecut apoi la aplicarea unor programe de guvernare frapant de similare. În consecinţă, o nouă limbă de lemn a apărut în politica publică din Europa Centrală şi de Est – „democraţie", „piaţă", „deficit bugetar", „creştere", „competiţie" – incomprehensibilă sau irelevantă pentru mulţi dintre cetăţeni.

Cei care doreau să protesteze public ori să îşi exprime suferinţa au fost astfel atraşi spre extremele spectrului politic. La începutul anilor '90, observatorii fenomenelor din Europa postcomunistă vedeau în ascensiunea partidelor periferice de factură naţionalist-populistă şi în liderii lor demagogi o periculoasă reacţie antidemocratică – atavismul unei regiuni înapoiate care se aflase timp de 50 de ani într-un hiatus al istoriei. Mai târziu, succesul lui Jörg Haider în Austria, al lui Jean-Marie Le Pen în Franţa şi al evaziomologilor lor din Norvegia până în Elveţia a mai diluat însă paternalismul din tonul comentatorilor vest-europeni. Atavismul nu cunoaşte frontiere.

Succesul democraţiei politice în ţările foste comuniste a avut consecinţe ambigue pentru intelectualii care făcuseră atât de mult pentru ea. Unii, ca Adam Michnik în Polonia, şi-au păstrat influenţa prin intermediul mass-media. Alţii, ca János Kis în Ungaria, au trecut de la disidenţa intelectuală la politica parlamentară (în cazul lui Kis, ca lider al liber-democraţilor), pentru a reveni apoi la viaţa academică după câţiva ani agitaţi petrecuţi în arena publică. Însă majoritatea intelectualilor din opoziţie din perioada comunistă nu au reuşit să se metamorfozeze în politicieni sau figuri publice (cel mult în simboluri ale tranziţiei), iar mulţi dintre cei care au încercat s-au dovedit ineficienţi. Václav Havel a fost unica excepţie, dar nici măcar el nu a reuşit pe deplin.

Cum spunea ironic Burke despre cu totul altă generaţie de revoluţionari, „cei mai buni dintre ei erau doar teoreticieni". Majoritatea erau complet nepregătiţi pentru problemele politice şi tehnice încâlcite ale deceniului următor. De asemenea, erau complet nepregătiţi pentru prăbuşirea spectaculoasă a statutului public al intelectualităţii în general, pe măsură ce preferinţele cititorilor s-au schimbat şi generaţia mai tânără s-a îndepărtat de sursele tradiţionale de informare şi opinie. La mijlocul anilor '90, unele periodice odinioară influente ale vechii generaţii de intelectuali deveniseră, din păcate, marginale.

Revista literară *Zeszyty Literackie*, editat la Paris de Barbara Toruńczyk (o exilată poloneză din generaţia '68) şi mult admirat înainte de 1989, jucase un rol major în dialogul cultural din Polonia. Acum, după ce revenise triumfal în capitala patriei eliberate, se lupta să-şi păstreze cei 10.000 de cititori. *Literární noviny*, cel mai vechi şi mai influent săptămânal de cultură ceh, o ducea cam la fel, ajungând în 1994 la un tiraj de mai puţin de 15.000 de exemplare. Redactorii revistelor şi periodicelor literare din Occident ar fi fost destul de mulţumiţi cu astfel de cifre, raportate la numărul de locuitori ; în Europa Centrală, poziţia din ce în ce mai marginală a acestor publicaţii semnifica însă o mutaţie traumatică a priorităţilor culturale.

Intelectualii au intrat într-o zonă de umbră şi pentru că faimoasa lor insistenţă asupra *eticii* anticomuniste (nevoia de a construi o societate civilă cu o conştiinţă morală, care să umple spaţiul anomic dintre individ şi stat) a fost eclipsată de o activitate concretă : crearea unei economii de piaţă. În doar câţiva ani, „societate civilă" a devenit în Europa Centrală o noţiune arhaică, interesantă doar pentru o mână de sociologi străini. Un fenomen destul de asemănător se petrecuse în Europa Occidentală după al doilea război mondial (vezi capitolul III), când tonul moralizator al Rezistenţei a fost înăbuşit mai întâi de problema practică a reconstrucţiei, apoi de Războiul Rece. Însă, dacă pe atunci scriitorii francezi sau italieni aveau încă priză la public – şi datorită angajării lor politice foarte ostentative –, cei din Ungaria sau Polonia postcomunistă au fost mai puţin norocoşi.

Intelectualii care au avut totuşi succes în viaţa publică democratică erau, de regulă, „tehnocraţi" – avocaţi sau economişti – care nu au avut un rol major în comunitatea disidentă înainte de 1989. Neavând până atunci roluri de factură eroică, ei le ofereau modele mai plauzibile concetăţenilor lor, la fel de puţin viteji. Într-un mesaj prezidenţial din anul 2003, la puţin timp după ce îi succedase lui Havel ca preşedinte al Cehiei, Václav Klaus spunea lucrurilor pe nume : „Semăn puţin cu voi toţi. Nu sunt

nici un fost comunist, nici un fost disident; nici un torţionar, nici un moralist a cărui simplă prezenţă pe scenă v-ar aminti de curajul pe care nu l-aţi avut: conştiinţa voastră vinovată".

Aluziile la culpabilitate ridicau o problemă spinoasă: răsplata – ce făcuseră oamenii în trecutul comunist şi ce ar fi trebuit (dacă trebuia) să li se întâmple acum. Aceasta s-a dovedit o dilemă traumatizantă pentru aproape toate regimurile postcomuniste. Pe de o parte, exista un consens larg – şi nu numai printre intelectualii moralişti – asupra ideii că trebuiau scoase la lumină crimele politice comise în epoca sovietică, iar făptuitorii lor pedepsiţi. Dacă adevărul despre trecutul comunist nu era recunoscut în mod public, tranziţia spre libertate, deja dificilă, risca să devină şi mai grea: apărătorii vechiului regim aveau să-l spele de păcate, iar oamenii urmau să uite semnificaţia anului 1989.

Pe de altă parte, în toate aceste ţări comuniştii fuseseră la putere mai mult de 40 de ani – 50 de ani în cazul ţărilor baltice şi 70 în Uniunea Sovietică. Partidul-stat exercitase un monopol al puterii. Legile, instituţiile şi poliţia lui reprezentaseră singura autoritate pe aceste teritorii. Cine avea dreptul să spună acum, privind în urmă, că, de fapt, comuniştii nu fuseseră conducătorii legitimi? Ei fuseseră recunoscuţi ca atare de guvernele străine şi nici o curte sau un tribunal internaţional nu catalogase vreodată comunismul drept o orânduire criminală. Atunci, cum putea fi cineva pedepsit retroactiv pentru că se conformase legilor comuniste sau slujise statul comunist?

Pe deasupra, unii dintre cei care au cerut primii – şi chiar cu vehemenţă – răzbunarea împotriva tiraniei comuniste aveau ei înşişi simpatii dubioase: în atmosfera confuză de la începutul anilor '90, anticomunismul se confunda adesea cu o anumită nostalgie pentru regimurile dărâmate de comunişti. Condamnarea comunismului era greu de separat de reabilitarea predecesorilor fascişti. Mulţi oameni rezonabili au admis că linia trebuia trasă după epoca stalinistă: era prea târziu pentru a-i pedepsi pe cei implicaţi în comploturile, procesele-spectacol şi persecuţiile din anii '50 şi, oricum, multe dintre victimele lor muriseră.

Astfel de probleme, s-a spus, trebuiau lăsate mai bine în seama istoricilor, care aveau acum acces la arhive şi puteau scrie povestea corect, spre folosul generaţiilor viitoare. Dar, în ce priveşte deceniile poststaliniste, toată lumea era de acord că trebuia să aibă loc o răfuială publică cu crimele şi criminalii cei mai sângeroşi: liderii comunişti celi care colaboraseră la înăbuşirea Primăverii de la Praga, poliţiştii polonezi vinovaţi de asasinarea părintelui Popiełuszko (vezi capitolul XIX), autorităţile est-germane ce ordonaseră împuşcarea celor care încercau să escaladeze Zidul Berlinului etc.

Rămâneau însă nerezolvate două dileme mult mai dificile. În primul rând, ce trebuia făcut cu foştii membri ai Partidului Comunist şi şefii miliţiei? Dacă nu erau acuzaţi de vreo crimă anume, trebuiau ei să suporte vreo pedeapsă pentru faptele lor trecute? Să li se permită participarea la viaţa publică, în calitate de poliţişti, politicieni sau chiar prim-miniştri? De ce nu? La urma urmei, mulţi contribuiseră activ la răsturnarea propriului regim. În caz contrar, dacă erau însă impuse restricţii asupra drepturilor civile sau politice ale unor astfel de oameni, cât timp ar fi trebuit să se aplice ele şi până la cel nivel al ierarhiei? Aceste întrebări erau, în linii mari, asemănătoare celor cu care se confruntaseră Aliaţii ca ocupanţi ai Germaniei postbelice,

când au încercat să pună în aplicare programul de denazificare – cu diferenţa că după 1989 deciziile erau luate nu de o armată de ocupaţie, ci de părţile direct implicate.

Era o problemă spinoasă. A doua era chiar mai complicată şi a ieşit la iveală numai odată cu trecerea timpului. Regimurile comuniste nu s-au mărginit doar să-şi impună autoritatea asupra unor cetăţeni refractari ; ele i-au încurajat pe oameni să participe la propria represiune, colaborând cu organele de securitate şi furnizând informaţii despre activităţile şi opiniile colegilor, vecinilor, cunoştinţelor, prietenilor şi rudelor. Această reţea subterană de spioni şi informatori varia ca magnitudine de la o ţară la alta, însă era omniprezentă.

Suspiciunea plana asupra întregii societăţi – cine nu lucrase pentru poliţie sau regim la un moment dat, chiar şi numai din neatenţie ? –, iar distincţia între colaborare venală şi simplă laşitate sau dorinţa de a proteja o familie era greu de făcut. Refuzul de a colabora cu Stasi îi putea costa pe copiii tăi viitorul. Vălul cenuşiu al ambiguităţii morale plana peste multe alegeri personale ale indivizilor lipsiţi de apărare[20]. Privind în urmă, cine – în afară de câţiva disidenţi neclintiţi în eroismul lor – avea dreptul să dea sentinţe ? Şi este frapant faptul că mulţi dintre aceiaşi disidenţi – printre ei remarcându-se Adam Michnik – s-au opus cel mai vehement pedepsirii concetăţenilor lor.

Deşi toate statele postcomuniste se confruntau cu aceste dificultăţi, fiecare ţară le-a abordat în felul său. Acolo unde, de fapt, nu a avut niciodată loc o tranziţie – unde comuniştii sau prietenii lor au rămas la putere, cu titluri noi şi programe „occidentale" frumos ambalate –, trecutul a rămas neatins. În Rusia, la fel ca în Ucraina, Moldova sau ce mai rămăsese din Iugoslavia, nu se pusese niciodată problema reponsabilităţii, iar demnitarii de rang înalt ai fostului regim au fost reciclaţi pe tăcute şi readuşi la putere : sub Vladimir Putin, *siloviki* epocii comuniste (procurori, poliţişti, personal militar şi de securitate) formau mai mult de jumătate din cabinetul neoficial al preşedintelui.

În Germania, revelaţiile despre dimensiunile şi sfera de influenţă ale aparatului securităţii de stat uluiseră întreaga naţiune. S-a dovedit că, pe lângă cei 85.000 de angajaţi, Stasi avusese aproximativ 60.000 de „colaboratori neoficiali", 110.000 de informatori obişnuiţi şi peste o jumătate de milion de informatori „cu jumătate de normă". Dintre aceştia din urmă, mulţi nici nu aveau cum să ştie că intrau într-o asemenea categorie[21]. Soţii îşi spionau soţiile, profesorii îşi denunţau studenţii, iar preoţii dădeau informaţii despre credincioşi. Şase milioane de cetăţeni ai RDG (o treime din populaţie) aveau dosar la Stasi. Întreaga societate fusese infiltrată, divizată şi pervertită de gardienii ei autodesemnaţi.

Pentru a sparge acest abces de frică şi suspiciune reciprocă, guvernul federal a numit în decembrie 1991 o comisie condusă de fostul pastor luteran Joachim Gauck,

20. Deşi poate că nu şi asupra manevrelor interesate ale unor scriitori cunoscuţi – care nu ar fi riscat mare lucru dacă refuzau să colaboreze : de exemplu, Christa Wolf, a cărei faimoasă ambivalenţă literară este, parcă, mai puţin demnă de admiraţie în lumina revelaţiilor ulterioare despre cooperarea ei cu Stasi.

21. Prin comparaţie, în 1941 Gestapoul avea un efectiv de mai puţin de 15.000 de oameni pentru întregul teritoriu al Germaniei.

cu misiunea de a gestiona arhivele Stasi şi a împiedica folosirea lor abuzivă. Cetăţenii aveau posibilitatea să afle dacă au avut „dosar" şi apoi, dacă doreau, să îl citească. Oamenii aveau să afle astfel – uneori cu consecinţe devastatoare pentru viaţa lor de familie – cine îi denunţase. Însă conţinutul dosarelor nu era accesibil pentru restul publicului. Acesta era un compromis dificil, dar, aşa cum s-a dovedit, inspirat: până în 1996, 1.145.000 de oameni au depus cereri pentru a-şi vedea dosarele. Consecinţele de natură umană nu puteau fi îndreptate, însă, cum Comisia Gauck era demnă de încredere şi nu a abuzat de prerogativele sale, informaţiile pe care le controla n-au fost practic folosite niciodată pentru obţinerea unor avantaje politice.

Exact teama faţă de asemenea abuzuri a împiedicat aplicarea unor proceduri similare în restul Europei de Est. În Polonia, acuzaţiile de colaborare au devenit o modalitate obişnuită de a-i discredita pe adversarii politici – chiar şi Lech Wałęsa a fost acuzat în anul 2000 de colaborare cu fostele servicii speciale, deşi acest lucru nu a fost niciodată dovedit. Un ministru de Interne postcomunist a ameninţat că va face publice numele tuturor adversarilor săi politici compromişi ca foşti colaboraţionişti. Anticipând acest tip de comportament, Michnik şi alţi disidenţi au fost de părere că era mai bine să se tragă pur şi simplu o linie finală după era comunistă şi să se meargă mai departe. Din consecvenţă, Michnik s-a opus în anul 2001 eforturilor de a-l inculpa pe fostul preşedinte comunist Jaruzelski (în vârstă de 78 de ani la acea dată) pentru că ordonase în 1970 să se tragă în muncitorii grevişti. În 1989, legea marţială şi urmările ei erau încă proaspete în memorie, făcând ca dezgroparea trecutului şi atribuirea vinei să pară acte nechibzuite. Iar când acestea au devenit posibile, ocazia trecuse, atenţia poporului era deja îndreptată în altă parte, iar căutarea tardivă a unei dreptăţi retroactive aducea mai mult a oportunism politic.

În Lituania, nici o persoană care colaborase cu KGB-ul nu putea ocupa posturi oficiale pe o perioadă de zece ani. După modelul german, începând cu 1994, cetăţenii Lituaniei au avut acces la dosarele din perioada comunistă; conţinutul unui dosar era însă făcut public numai dacă persoana respectivă candida pentru o funcţie în stat sau voia să lucreze în cadrul organelor de ordine. Noul guvern al Bulgariei, urmând exemplul Franţei de după Vichy, a creat tribunale împuternicite să-i „decadă din drepturi" pe cei vinovaţi de anumite infracţiuni legate de vechiul regim.

În Ungaria, faptul că partidul renunţase de bunăvoie la putere făcea epurarea sau pedepsirea lui pentru păcate mai vechi greu de justificat – mai ales că în Ungaria de după Kádár principalul subiect de controversă era, desigur, anul 1956, dată care pentru majoritatea populaţiei ţinea deja de istorie. În România, unde existau într-adevăr motive numeroase şi recente pentru condamnarea comunismului, efortul de a crea o versiune locală a Comisiei Gauck s-a lovit ani de-a rândul de opoziţia fermă a elitei politice postcomuniste, ale cărei personalităţi (în frunte cu însuşi preşedintele Iliescu) ar fi fost cu certitudine incriminate de o investigaţie temeinică a activităţilor regimului Ceauşescu. În cele din urmă a fost înfiinţat un Consiliu Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii, care nu putea aspira însă la autoritatea originalului german.

Nicăieri problema confruntării cu trecutul comunist nu şi-a găsit o rezolvare universal acceptată sau perfect echitabilă. Dar soluţia adoptată în Cehoslovacia a

stârnit controverse care au depăşit graniţele ţării. Aici stalinismul ajunsese mai târziu şi durase mai mult, iar amintirea urâtă a „normalizării" era încă foarte vie. În acelaşi timp, comunismul a avut în regiunea cehă o bază politică mai solidă decât oriunde altundeva în Europa de Est. În plus, amintirea eşecurilor succesive ale Cehoslovaciei de a se opune tiraniei – în 1938, în 1948 şi după 1968 – crea o anumită stare de stânjeneală naţională. Dintr-un motiv sau altul, întreaga ţară suferea de un sentiment de vină. Václav Klaus ştia foarte bine despre ce vorbeşte.

Prima reglementare postcomunistă – o lege din 1990 care a reabilitat persoanele condamnate ilegal între 1948 şi 1989 şi a oferit despăgubiri în valoare 100 de milioane de euro – nu a stârnit polemici. I-a urmat însă o lege a „lustraţiei"[22] (reînnoită pe cinci ani în 1996 şi, din nou, la expirarea termenului, la începutul secolului XXI), care prevede ca toţi cei ce deţin sau vizează funcţii în administraţia de stat să fie cercetaţi cu scopul descoperirii unor posibile legături cu fostele servicii de securitate. Acest obiectiv, care părea legitim, a deschis însă larg poarta abuzurilor. Multe dintre numele aflate pe liste de informatori ale fostei poliţii secrete erau, aşa cum s-a aflat, numele unor „candidaţi": oameni pe care regimul spera să-i oblige să colaboreze. Printre ele se aflau şi numele unor faimoşi scriitori cehi, dintre care unii nici măcar nu trăiau în ţară.

Listele poliţiei secrete au ajuns curând în presă, publicate şi mediatizate de politicieni şi candidaţi la parlament care sperau să îşi discrediteze oponenţii. Noroiul împroşcat în toate părţile l-a stropit chiar şi pe Havel, cândva candidat la recrutarea în reţeaua de spioni a poliţiei. Şi, aşa cum avertizaseră unii critici, dacă dosarele poliţiei secrete furnizau date suculente despre cei vizaţi, ele erau practic mute în privinţa poliţiştilor care efectuau recrutările. O caricatură din cotidianul *Lidové noviny* înfăţişa doi bărbaţi vorbind în faţa parlamentului din Praga. „Nu mă îngrijorează lustraţia", spune unul din ei. „N-am fost informator. Eu nu făceam decât să dau ordine"[23].

Fără a fi o procedură penală, lustraţia le-a provocat multora suferinţe acute, făcându-i pe nedrept „de ocară". Şi mai grav este faptul că ea fusese de la început un instrument de natură evident politică. Şi unul dintre motivele pentru care Forumul Cetăţenesc s-a scindat: foştii disidenţi (inclusiv Havel) se opuneau noii legi, în vreme ce Klaus o sprijinea cu entuziasm, ca un mijloc de „a clarifica cine şi cum" (şi de a-i reduce la tăcere pe unii dintre criticii săi, foşti disidenţi care aveau şi un trecut de comunişti reformişti). Merită menţionat faptul că Vladimir Mečiar s-a opus şi el Legii lustraţiei, nu în ultimul rând din cauza propriilor legături cu fosta poliţie secretă – deşi, după ce Slovacia a devenit indepnedentă, el a folosit fără reţinere informaţiile din dosarele poliţiei în scopuri politice.

În primii 12 ani de aplicare, Legea lustraţiei a produs relativ puţine prejudicii directe. Sub incidenţa ei au intrat 300.000 de oameni, care au făcut cereri de certificare; se estimează că doar 9.000 nu au fost validaţi – un număr surprinzător de mic în comparaţie cu jumătatea de milion de cehi şi slovaci care şi-au pierdut slujbele sau

22. Din cuvântul *lustrace*, care în limba cehă înseamnă „scoatere la lumină", dar are şi conotaţii purgative.

23. Îi sunt îndatorat dr. Jacques Rupnik pentru această referinţă.

au fost eliminaţi din partid după 1968. Dar, pe termen mai lung, legea a lăsat un gust amar, alimentând cinismul cehilor cu privire la ce ieşise din „revoluţia de catifea". În Republica Cehă „lustraţia" a părut să servească mai degrabă la legitimarea unei noi elite decât la abordarea onestă a trecutului recent.

În iulie 1993, parlamentul ceh a adoptat o „Lege privind ilegalitatea regimului comunist şi rezistenţa împotriva acestuia", prin care Partidul Comunist a fost declarat o organizaţie criminală. Teoretic, legea incrimina milioane de foşti membri de partid, însă a avut un impact pur retoric, nefiind urmată de vreo acţiune concretă. Departe de a discredita comunismul şi a-i legitima căderea, legea nu a făcut decât să accentueze detaşarea sceptică a publicului vizat. La zece ani de la adoptare, sondajele de opinie arătau că unul din cinci alegători cehi era de partea Partidului Comunist (nereformat şi perfect legal), ce rămânea, cu cei 160.000 de membri ai săi, cea mai mare formaţiune politică din ţară.

XXII

Vechea Europă – şi cea Nouă

În mod curios, Europa pare incapabilă să ia măsuri decisive la ea acasă.

Richard Holbrooke

Si c'etait à refaire, je commencerais par la culture. („Dacă ar fi să o iau de la capăt, aş începe cu cultura.")

Jean Monnet

E perfect posibil să uneşti oricât de mulţi oameni într-un sentiment de iubire, câtă vreme rămân în afară destui care să fie ţinta agresivităţii celor dintâi.

Sigmund Freud

Cum se explică această curioasă combinaţie între şomajul cronic a 11% din populaţie şi sentimentul general de prosperitate relativă al celorlalţi ?

Beatrice Webb (1925)

Dispoziţia scizionară a anilor '90 nu se limita la ţările din fostul bloc comunist. În Vest se manifesta aceeaşi dorinţă de eliberare din strânsoarea centralizării sau de a scăpa de grija concetăţenilor nevoiaşi din provinciile îndepărtate. Din Spania până în Marea Britanie, unităţile teritoriale în vigoare din Europa Occidentală au suferit o descentralizare administrativă considerabilă, deşi toate au păstrat în linii mari forma unui stat naţional convenţional.

În anumite locuri, această tendinţă centrifugă apăruse deja cu decenii în urmă, după cum am văzut în capitolul XVI. În Spania, unde vechea dorinţă de autonomie a Cataloniei sau a Ţării Bascilor fusese recunoscută de noua Constituţie, Catalonia a devenit în decursul unei singure generaţii un adevărat stat în stat, cu limbă, instituţii şi autorităţi guvernamentale proprii. Graţie unei Legi a normalizării lingvistice (*sic*) din 1983, catalana a devenit „principala limbă de predare în şcoli" ; zece ani mai târziu, Generalitat (parlamentul catalan) a decretat folosirea ei exclusivă în creşe şi grădiniţe. Deloc surprinzător, deşi spaniola castiliană a rămas în uz pretutindeni, tinerii preferau să comunice în catalană.

Nici o altă regiune spaniolă nu a atins un asemenea grad de individualizare; e drept că nici una nu avea aceeaşi greutate la nivel naţional. În 1993, Catalonia, una dintre cele 17 regiuni spaniole, aducea ţării o cincime din PIB. Mai mult de un sfert din investiţiile străine în Spania luau calea Cataloniei, majoritatea ajungând în înfloritoarea capitală Barcelona; venitul pe cap de locuitor în această provincie era de 20 de ori mai mare decât media naţională. Independentă, Catalonia ar fi fost una dintre cele mai prospere ţări de pe continentul european.

Identitatea specific catalană s-a conturat în parte şi dintr-o nemulţumire (uşor de exploatat) cu privire la sumele masive pe care provincia trebuia să le verse la vistieria ţării, conform Fondului de Compensare Interteritorială înfiinţat în 1985 pentru ajutorarea regiunilor sărace din Spania. Dar Catalonia – ca şi Ţara Bascilor, Galicia, Navarra şi alte provincii autonome care căpătaseră curaj – a avut şi foloase de pe urma destrămării identităţii „spaniole". Franco exploatase până la epuizare gama tradiţională de elemente naţionaliste în elementele ei clasice (gloria imperiului, onoarea armatei, autoritatea Bisericii) şi, după căderea lui, cei mai mulţi spanioli erau sătui de retorica tradiţiei.

Cum se întâmplase mai înainte şi cu germanii din generaţia postautoritară, spaniolii nu se simţeau deloc în largul lor când vorbeau despre „naţiune". Apartenenţa regională sau provincială, în schimb, nu avea conotaţii autoritariste; dimpotrivă, cum fusese o ţintă predilectă a vechiului regim, ea părea o componentă esenţială a tranziţiei spre democraţie. Această asociere între autonomie, separatism şi democraţie era mai puţin limpede în cazul basc: ETA şi-a văzut de planurile sale criminale (organizând chiar, în 1995, atentate împotriva regelui şi a prim-ministrului). Mai mult, în vreme ce şase milioane de catalani prosperau, vechile zone industriale ale regiunii basce erau în declin. Şomajul era ceva obişnuit, iar venitul mediu în regiune era mai aproape de nivelul naţional decât de cel catalan.

Naţionaliştii basci nu au reuşit să profite de aceste probleme în mare măsură fiindcă, din cele două milioane de locuitori, majoritatea erau recent stabiliţi în regiune – deja, în 1998, numai o persoană din patru mai vorbea euskera, limba bascilor. Cum era de aşteptat, ei nu erau deloc interesaţi de mişcarea separatistă: numai 18% dintre basci s-au pronunţat pentru independenţă, restul preferând autonomia regională deja obţinută. Chiar printre suporterii Partidului Naţionalist Basc, majoritatea erau de aceeaşi părere. Cât despre Herri Batasuna, aripa politică a ETA, ea a pierdut voturi în favoarea autonomiştilor moderaţi şi chiar a partidelor spaniole obişnuite. La sfârşitul deceniului, nu mai era decât un partid al marginalilor de toate culorile, de la ecologişti şi feministe rebele la marxişti şi militanţi antiglobalizare.

În Spania, clivajul statului-naţiune a fost declanşat de amintirea trecutului. În Italia, scindarea s-a datorat mai degrabă nemulţumirilor din prezent. Regiunile disidente prin tradiţie se aflau la extremitatea nordică: zone de frontieră unde localnicilor li se atribuise identitatea italiană relativ recent (adesea în urma războiului şi cel mai frecvent împotriva voinţei lor) şi unde majoritatea vorbeau încă mai degrabă franceza, gemana sau slovena. Nemulţumirile locuitorilor din aceste zone fuseseră atenuate printr-o serie de acorduri care delimitau regiuni autonome: Val d'Aosta în regiunea alpină din nord-vest unde se învecinează Italia, Franţa şi Elveţia; Trentino Alto-Adige în vecinătatea Tirolului austriac; Friuli-Venezia Giulia în zona etnic incertă situată

de-a lungul frontierei cu Iugoslavia (ulterior Slovenia). Aceste regiuni beneficiau (cum am văzut în cazul micuţei Alto-Adige) şi de subvenţii regionale şi alte facilităţi din partea Uniunii Europene cu sediul la Bruxelles. În anii '90, odată cu trecerea timpului şi dezvoltarea turismului alpin, zonele de graniţă din nordul Italiei deja nu mai erau un subiect politic, ci succese regionale pe un continent regionalizat.

Dar în locul lor a apărut o formă mai periculoasă de separatism regional. Din 1970, prin aplicarea întârziată a unei prevederi din Constituţia postbelică, Italia a fost împărţită în 15 regiuni, pe lângă cele cinci provincii autonome (Sicilia, Sardinia şi cele trei districte de frontieră). Precedentul istoric era serios: Piemontul, Umbria sau Emilia aveau argumente istorice cel puţin la fel de solide ca Galicia sau Catalonia şi, chiar dacă distincţiile lingvistice regionale atât de frapante cu câteva decenii în urmă se mai estompaseră, ele încă nu dispăruseră complet.

Dar noile regiuni italiene – spre deosebire de cele spaniole – erau în mare măsură o ficţiune administrativă. Deşi se lăudau cu propriile autorităţi şi consilii alese – şi aveau o puzderie de angajaţi –, unităţile regionale din Italia nu puteau surmonta nici identificarea ultralocală a italienilor cu satul sau oraşul natal, nici dependenţa financiară faţă de capitală. Existenţa regiunilor le amintea în schimb italienilor de clivajul peren şi definitoriu între nordul prosper şi sudul dependent – şi oferea ocazia exprimării politice a resentimentelor aferente.

Rezultatul a fost apariţia unui fenomen nou, cel puţin în decorul italian: separatismul celor prosperi. Nordul italian (oraşele cu industrii şi afaceri din Lombardia şi Piemont, precum şi zona cu asociaţii familiale şi ferme prospere din Bologna şi împrejurimi) era de zeci de ani semnificativ mai bogat decât restul ţării, iar diferenţa se accentua. La sfârşitul anilor '80, produsul brut *regional* pe cap de locuitor în Lombardia (în jurul oraşului Milano) reprezenta 132% din media naţională; în Calabria, în vârful „cizmei" italiene, el era de 56%. Rata sărăciei în Mezzogiorno la sfârşitul anilor '80 era de trei ori mai mare decât cea din nordul ţării. În vreme ce nordul şi centrul Italiei erau comparabile ca bogăţie şi servicii cu Franţa sau Marea Britanie, sudul rămăsese şi mai mult în urmă, iar prăpastia nu putea fi acoperită decât prin transferuri masive de bani lichizi.

În anii '80, o nouă alianţă politică, Liga Lombardă (devenită apoi Lega Nord), a început să exploateze convingerea generală că „sudul" profitase destul de prosperitatea nordului. Umberto Bossi, fondatorul şi liderul charismatic al acestei mişcări, propunea ca Roma să fie privată de prerogativele sale fiscale, nordul să se separe de rest şi, în cele din urmă, Lombardia şi zonele învecinate să îşi declare independenţa, lăsând „coada" sărmană şi „parazită" a ţării să se descurce singură. Asemănarea cu Catalonia (ori Slovenia sau chiar Republica Cehă sub Václav Klaus) este evidentă.

La alegerile naţionale din anii '90, Liga Nordului a obţinut suficiente voturi în Lombardia şi Veneto pentru a-şi asigura participarea la coaliţiile conservatoare de guvernare. Ironia sorţii este că accesul Ligii la putere era condiţionat de alianţa cu Forza Italia, mişcarea lui Silvio Berlusconi, şi cu ex-fasciştii din Alianţa Naţională, condusă de Gianfranco Fini – ce depindeau amândouă (în special ultima) tocmai de alegătorii săraci şi subvenţionaţi din sud pe care îi dispreţuia Liga. Aşadar, dincolo de aceste antipatii reciproce şi de iluziile susţinătorilor mai temerari ai lui Bossi, nu s-a

pus vreodată serios problema ca Italia să se scindeze sau ca vreuna dintre provincii să devină independentă.

Aproape acelaşi lucru s-a întâmplat în Franţa, unde Mitterrand a realizat o descentralizare administrativă limitată şi a iniţiat tentative incoerente de dispersare a instituţiilor şi a resurselor în provincii. Dintre unităţile regionale nou-apărute în Franţa, nici măcar Alsacia sau zona bascilor francezi nu au dat semne că vor să se desprindă de Paris, în ciuda identităţii lor istorice distincte. Numai în insula Corsica a apărut o mişcare separatistă, bazată pe un sentiment autentic de unicitate istorică şi lingvistică şi pe afirmaţia neplauzibilă că, detaşându-se de Franţa, insula ar înflori. Dar, ca şi ETA, naţionaliştii corsicani, cu apetitul lor pentru violenţă (şi răfuieli între clanuri), nu au atras decât puţini adepţi.

Specificul Franţei este că, în vreme ce politicienii şi comentatorii din toată Europa exaltau acum, cel puţin formal, autonomia şi guvernarea locală, la Paris orice zvâcnire de separatism regional provoca pe tot spectrul politic un val de dispreţ neoiacobin. În plus, provinciile franceze cu cel mai pronunţat caracter distinct – Bretania, de pildă, sau munţii depopulaţi din nordul regiunii Languedoc – erau şi cele mai dependente, de zeci de ani, de mărinimia guvernului. Totul, de la cheltuieli de infrastructură pentru liniile ferate de mare viteză până la reduceri ale impozitelor pentru investitorii locali, venea de la Paris; puţinii separatişti bretoni sau occitani care mai rămâseseră, de regulă militanţi vârstnici, relicve ale entuziasmului şaizecist, nu au avut niciodată succes. Dimpotrivă, zone bogate ca regiunea Ron-Alpi de lângă Lyon şi Grenoble ar fi prosperat pe cont propriu, dar pierduseră de mult amintirea independenţei şi nu manifestau aspiraţii politice în acest sens.

Dincolo de Canalul Mânecii, în Marea Britanie, zonele celtice – deşi foarte dependente de Londra din punct de vedere economic – aveau însă parte de o adevărată renaştere naţională. În Ţara Galilor revirimentul a fost eminamente cultural: s-a cerut folosirea limbii galeze în şcoli şi în mass-media. Revendicarea independenţei depline, articulată de partidul naţionalist Plaid Cymru, a avut ecou doar în zonele muntoase şi subpopulate din nordul Ţării Galilor. Sudul urbanizat, care avea căi de comunicaţie mai bune cu Anglia şi legături solide cu mişcarea sindicală naţională şi partidele Liberal şi Laburist, a rămas circumspect faţă de ambiţiile naţionaliste ale izolaţioniştilor celţi.

Prin urmare, deşi candidaţii formaţiunii Plaid Cymru au obţinut iniţial o victorie la alegerile naţionale din 1974, menţinându-şi apoi o prezenţă modestă, dar vizibilă, ei nu au reuşit niciodată să-şi câştige compatrioţii de partea proiectului naţionalist. Dintre puţinii alegători galezi care au participat în martie 1979 la scrutinul pe tema transferului de putere către adunările regionale, majoritatea erau împotrivă. Când descentralizarea a ajuns în sfârşit în Ţara Galilor 20 de ani mai târziu, aceasta s-a întâmplat nu la cererea naţionaliştilor locali, ci în cadrul reformei administrative întreprinse de primul guvern laburist al lui Tony Blair – care a socotit, pe bună dreptate, după cum s-a dovedit, că puterile limitate ale noului Parlament galez din Cardiff le vor reveni aproape sigur aceloraşi oameni care le exercitau acum la Westminster.

Rezultatul (o Adunare Galeză cu considerabilă valoare simbolică, dar foarte puţină putere reală) părea să satisfacă pe deplin aspiraţiile principatului, atâtea câte existau,

spre o identitate națională separată. La urma urmei, Țara Galilor intrase în componența și sub stăpânirea Angliei în 1536, în timpul domniei lui Henric al VIII-lea (el însuși vlăstar al unei dinastii galeze), iar dacă recenta renaștere a interesului pentru limba și istoria regiunii era autentică, ea nu trebuie confundată cu o recuperare integrală a conștiinței naționale. Nemulțumirile care persistau dincolo de aparențele vieții publice locale își aveau sursa în problemele economice, nu în năzuințe naționale neîmplinite. Puși să aleagă între independența Țării Galilor și revitalizarea economică (sub guvernare engleză) a văilor miniere, satelor și porturilor devastate de dezindustrializare și șomaj, foarte puțin galezi ar fi ezitat.

Scoția era un caz aparte. Și aici declinul vechilor industrii a făcut ravagii, dar Partidul Național Scoțian apărut în anii '70 avea un scor electoral de patru ori mai mare decât omologul său din Țara Galilor. La două decenii după ce debutase pe scena politică, în 1974 (câștigând 11 locuri în parlament), acest partid cu cauză unică îi surclasa pe conservatori și amenința realmente bastioanele laburiștilor. Spre deosebire de galezi, alegătorii din Scoția *doreau* transferul de putere; deși înființat abia în 1997, Parlamentul Scoțian din Edinburgh e, fără îndoială, reprezentantul unei țări care se consideră o națiune distinctă (dacă nu chiar un stat).

Naționalismul scoțian a fost avantajat atât de descoperirea întâmplătoare a unor rezerve de petrol și gaz în Marea Nordului – care au adus prosperitate în Aberdeen și în nord-est –, cât și de politica regională a Comunității Europene, care le-a permis administratorilor și oamenilor de afaceri scoțieni să ocolească Londra, stabilind legături directe cu Bruxelles-ul. Dar Scoția, deși legată de Anglia prin Actul Unirii din 1707, a fost dintotdeauna un teritoriu aparte. Conștiința ei de sine se bazează nu atât pe distincții lingvistice sau religioase, care (deși reale) au devenit secundare pentru cei mai mulți locuitori, cât pe un melanj curios de superioritate și resentiment.

Căci, așa cum mulți dintre clasicii literaturii engleze moderne sunt de fapt irlandezi, mulți dintre corifeii gândirii sociale și politice de limbă engleză din secolul al XVIII-lea încoace (David Hume, Adam Smith, John Stuart Mill ș.a.) sunt, de fapt, scoțieni. Edinburgh a fost capitala intelectuală a Marii Britanii la începutul erei industriale, iar Glasgow nucleul radical al laburismului britanic în primii ani ai secolului XX; mai mult, afaceriștii scoțieni, patronii scoțieni și exilații scoțieni sunt cei care au descoperit, au populat și au administrat mare parte din imperiul Angliei. Scoția s-a mândrit dintotdeauna cu o identitate separată și distinctă: chiar și la apogeul centralizării în Marea Britanie, ea a menținut un sistem de învățământ și judecătoresc propriu.

Independența Scoției ar fi așadar o propunere perfect plauzibilă – mai ales într-o Uniune Europeană în care ea n-ar fi nici pe departe statul-națiune cel mai mic sau cel mai sărac. Dar nu se știe dacă majoritatea scoțienilor, după ce și-au asigurat o oarecare aparență de independență și ceva din substanța ei, țin să meargă mai departe. Constrângerile geografice și demografice, precum și lipsa de resurse naturale care au făcut Scoția dependentă de Regatul Unit sunt neschimbate; iar la sfârșitul anilor '90, în Scoția, ca peste tot, naționalismul și-a pierdut suflul.

Nu același lucru se poate spune despre descendenții emigranților scoțieni care au trecut în Irlanda. Canalul ce separă Scoția de Irlanda de Nord nu are nici 70 de kilometri, dar între sensibilitățile celor două comunități există un abis. Dacă naționalismul

scoţian derivă mai presus de orice din dorinţa de a le rezista englezilor şi de a-i respinge, patriotismul naţional al protestanţilor din Ulster se manifestă ca o hotărâre ardentă de a rămâne cu orice preţ în Regatul Unit. Tragedia „problemelor" irlandeze s-a născut din obiectivele identice, dar de semn contrar ale radicalilor din ambele tabere : IRA Provizorie căuta să expulzeze trupele britanice din Ulster şi să reunească provincia cu Irlanda independentă şi catolică ; unioniştii protestanţi şi voluntarii lor paramilitari urmăreau cu îndârjire să închidă gura „papistaştilor" şi să prelungească *sine die* legătura de trei sute de ani cu Londra (vezi capitolul XIV).

Dacă în ultimii ani ai secolului XX unioniştii şi membrii IRA au ajuns la un compromis nu este fiindcă extremiştii din ambele tabere s-au înduioşat. Aşa cum masacrele din Bosnia şi Kosovo au determinat intervenţia străinilor, la fel ciclul fără capăt de atrocităţi şi contraatrocităţi din Ulster nu numai că a diminuat simpatia comunităţilor locale faţă de militanţii înarmaţi care pretindeau că le reprezintă, ci a obligat Londra, Dublinul şi chiar Washingtonul să intervină mai energic şi să solicite măcar un acord temporar între părţile beligerante.

Acordul semnat în aprilie 1998 nu a soluţionat întru totul problema naţională din Irlanda. Soluţia provizorie pe care ambele tabere au acceptat-o cu rezerve lăsa multe aspecte nerezolvate. De fapt, termenii acordului mediat de premierul irlandez şi cel britanic cu ajutorul preşedintelui Clinton (autoguvernare locală printr-o Adunare cu sediul în Irlanda de Nord, reprezentare garantată pentru minoritatea catolică, sfârşitul monopolului protestant asupra poliţiei şi a altor puteri, măsuri de creştere a încrederii între cele două comunităţi şi o Conferinţă Interguvernamentală permanentă pentru a monitoriza implementarea acordului) ar fi putut fi schiţaţi, cu puţină bunăvoinţă din partea celor două tabere, şi cu 20 de ani mai devreme. Dar, ca armistiţiu în războiul de o sută de ani al Irlandei, acordul promitea un răgaz durabil. Cum s-a mai întâmplat şi în alte părţi, radicalii de la vârful insurgenţei îmbătrâneau şi au fost seduşi de perspectiva funcţiilor oficiale.

Iar Republica Irlanda, care a suferit în anii '90 o transformare socioeconomică fără precedent, nu mai semăna nici pe departe cu bătrâna „Eire" din plăsmuirile naţionaliste. Într-un Dublin întinerit şi absorbit de noua sa ipostază de escortă multiculturală şi paradis fiscal al prosperităţii europene postnaţionaliste, preocupările sectare ale IRA Provizorii păreau, ca şi obsesiile imperialiste şi unioniste ale Ordinului de Orania la Londra, relicve bizare dintr-o altă epocă.

Dacă ne gândim la istoria anterioară a marilor state din vestul Europei, noua politică a particularismelor subnaţionale poate părea o simplă revenire la matcă după secolul precedent, o paranteză centralizatoare. Remarcabila excepţie contemporană de la regulă nu face decât să o confirme : în cel mai mare stat european situat la vest de Uniunea Sovietică *nu* s-a produs un reviriment separatist comparabil. Nu din cauza unor particularităţi istorice, ci fiindcă Germania postnazistă era deja o republică federală veritabilă.

Replici fidele ale statelor din vechime (ca în cazul Bavariei) sau combinaţii teritoriale recente de principate şi republici cândva independente (Baden-Württemburg sau Renania de Nord – Westfalia), landurile Germaniei moderne aveau un grad considerabil de autonomie financiară şi administrativă exact în acele privinţe care

afectează direct viaţa cotidiană a cetăţenilor: educaţia, cultura, mediul, turismul, posturile publice locale de radio şi televiziune. Dacă nemţii ar fi avut vreo aplecare către politica identitară pe bază teritorială – dar aici trecutul aparte al Germaniei juca, probabil, un rol inhibitor –, landurile reprezentau un surogat perfect satisfăcător.

Separatismul naţional a atins concentrarea maximă nu în cea mai mare ţară europeană, ci în una dintre cele mai mici. Belgia, de mărimea Ţării Galilor şi întrecută ca densitate a populaţiei doar de Olanda învecinată, era un stat occidental care amintea, prin schismele sale interne, de tendinţele contemporane din Estul comunist. Povestea Belgiei ar putea aşadar să explice de ce, după ce valul de separatism de la sfârşitul secolului XX s-a retras, statele din *vestul* Europei au rămas intacte.

În anii '90, văile şi oraşele valone erau cufundate în crepusculul postindustrial. Extracţia de cărbune, fabricarea oţelului, industria metalurgică şi a materialelor de construcţii, producţia de textile – sursele tradiţionale ale bogăţiei industriale în Belgia – practic dispăruseră: în 1998, producţia belgiană de cărbune scăzuse la două milioane de tone pe an, de la 21 milioane de tone în 1961. În zona care fusese cândva cea mai profitabilă regiune industrială din Europa nu mai rămăseseră decât fabricile în paragină de pe valea râului Meuse, mai sus de Liège, şi instalaţiile miniere părăsite de lângă Gons şi Charleroi. Foştii mineri şi oţelari din aceste comunităţi depindeau acum, împreună cu familiile lor, de un sistem social administrat din capitala bilingvă a ţării şi finanţat – susţineau naţionaliştii flamanzi – din impozitele nordicilor, care aveau slujbe bine plătite.

Fiindcă Flandra înflorise. În 1947, peste 20% din forţa de muncă flamandă era încă în agricultură; 50 de ani mai târziu, din munca câmpului trăiau sub 3%. Între 1966 şi 1975, economia flamandă a crescut cu o rată nemaivăzută de 5,3% pe an; chiar şi în perioada cenuşie de la sfârşitul anilor '80 şi începutul anilor '90, ea a continuat să crească de două ori mai repede decât cea din Valonia. Nestânjenite de vechi industrii sau de o forţă de muncă superfluă, oraşe ca Antwerpen şi Gent au prosperat prin dezvoltarea serviciilor, tehnologiei şi comerţului, favorizate şi de amplasarea lor în „banana albastră" a Europei, zona prosperă dintre Milano şi Marea Nordului. Vorbitorii de flamandă erau acum mai numeroşi decât vorbitorii de franceză din ţară (în proporţie de trei la doi); ei produceau şi câştigau mai mult pe cap de locuitor. Nordul Belgiei, şi nu sudul era acum regiunea privilegiată, dominantă – transformare însoţită de un val de solicitări din partea flamanzilor, care doreau avantaje politice pe măsura noii lor superiorităţi economice.

Pe scurt, Belgia reunea toate ingredientele mişcărilor naţionaliste şi separatiste din Europa: o împărţire teritorială străveche[1], agravată de o prăpastie lingvistică la fel de veche şi aparent insurmontabilă (dacă locuitorii din regiunile flamande vorbesc franceza măcar puţin, majoritatea valonilor nu ştiu o boabă de olandeză) şi întărită de

1. Gallia Belgica a lui Iuliu Cezar se întindea de o parte şi de alta a liniei care va separa mai târziu teritoriile galo-romane de pământurile francilor, marcând hotarul dintre Europa latină, dominată de francezi, şi nordul germanic

Belgia în 2005

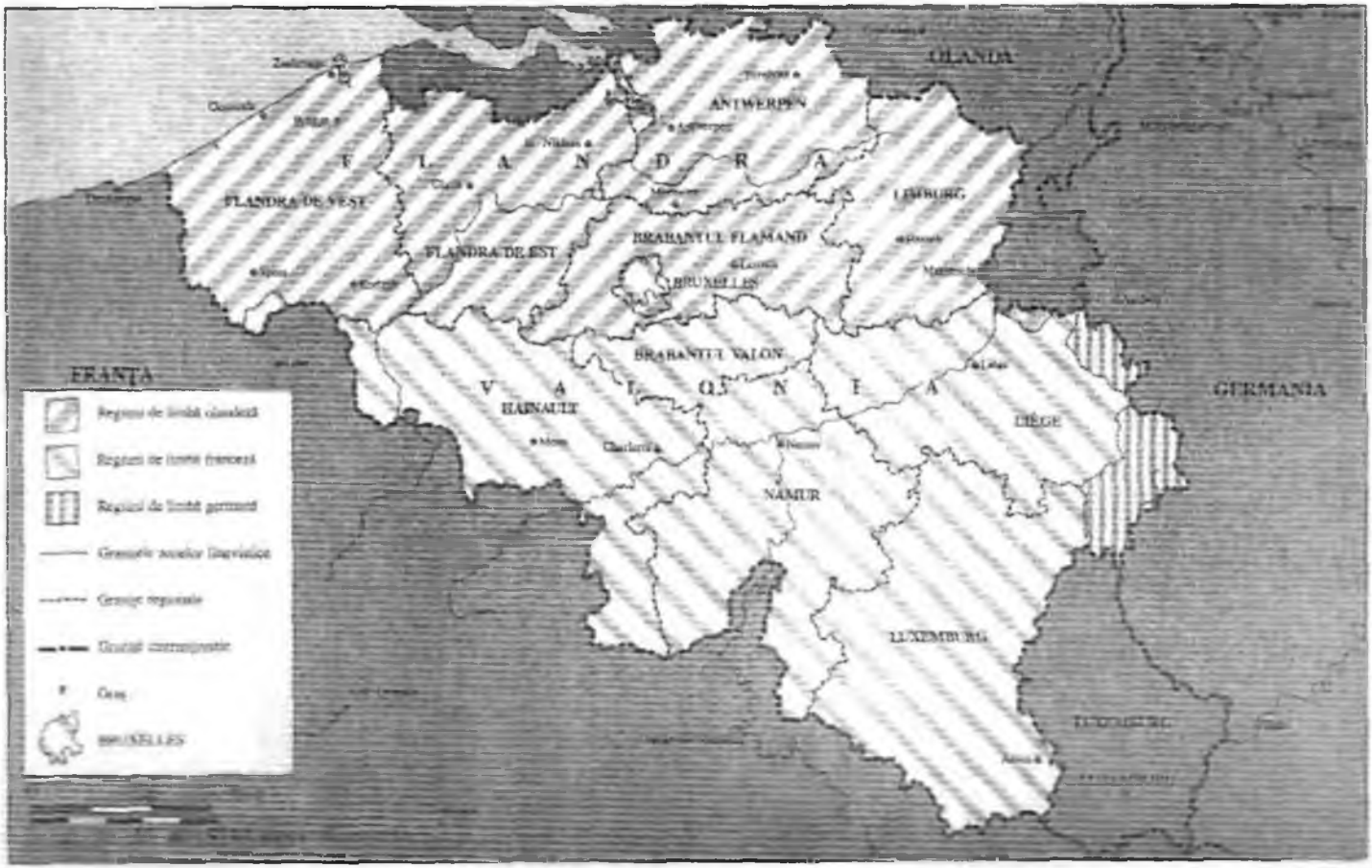

puternice contraste economice, la care se mai adăuga o complicaţie : în scurta istorie a Belgiei, comunităţile sărace din Flandra rurală au fost dominate de compatrioţii lor din Valonia urbanizată şi industrializată. Naţionalismul flamand a fost alimentat de impunerea limbii franceze, aparentul monopol al francofonilor asupra puterii şi influenţei, felul în care elita valonă şi-a însuşit toate pârghiile autorităţii politice şi culturale.

Naţionaliştii flamanzi şi-au asumat consecvent un rol comparabil cu cel al slovacilor din fosta Cehoslovacie – mergând până la colaborarea cu ocupantul în al doilea război mondial, în speranţa că de la masa nazistă vor pica oarece firimituri de autonomie separatistă. Dar în anii '60 rolurile s-au inversat: Flandra era prezentată acum de politicienii naţionalişti nu după imaginea Slovaciei înapoiate şi defavorizate, ci mai degrabă ca Slovenia (sau, cum poate le-ar fi plăcut, Lombardia) – o naţiune modernă şi dinamică încătuşată într-un stat anacronic şi disfuncţional.

Aceste două faţete ale identităţii flamande autoatribuite – minoritate lingvistică persecutată şi dinam economic frustrat – erau acum inseparabile în discursul separatiştilor : chiar şi după ce vechile nedreptăţi au dispărut, iar provinciile de limbă olandeză din nord foloseau de mult propria limbă în instituţiile publice, amintirea resentimentelor şi a dispreţului s-a combinat pur şi simplu cu noile preocupări, dând dezbaterilor politice din ţară o intensitate – şi un venin – pe care temele în discuţie nu le justificau.

Unul dintre episoadele simbolice cruciale în acest „război lingvistic" s-a consumat în anii '60 (la o jumătate de secol după ce olandeza fusese aprobată ca limbă oficială în şcoli, în tribunale şi în administraţia locală şi la 40 de ani după ce folosirea ei în aceste instituţii devenise chiar obligatorie) : studenţii vorbitori de olandeză de la Universitatea din Leuven (Louvain) au protestat împotriva prezenţei profesorilor francofoni într-o universitate situată în Brabantul flamand. Mărşăluind sub sloganul *Walen buiten !* („Afară cu valonii ! "), ei eu reuşit să scindeze universitatea : membrii francofoni s-au mutat în sud, în Brabantul valon, şi au înfiinţat Universitatea Louvain-la-Neuve (la scurt timp, biblioteca universităţii a fost şi ea înjumătăţită şi fondurile ei redistribuite, în dezavantajul ambelor părţi).

Evenimentele dramatice din Leuven – o versiune neaşteptat de şovinistă şi provincială a protestelor studenţeşti care aveau loc în alte părţi – au dărâmat un guvern şi au antrenat o serie de modificări constituţionale (şapte în total) în următorii 30 de ani. Deşi concepute de politicienii moderaţi ca nişte concesii pentru a-i linişti pe separatişti, noile aranjamente instituţionale din Belgia erau pentru aceştia din urmă doar un act preliminar al separării finale. Până la urmă, nici una din părţi nu şi-a atins scopul, iar statul unitar belgian a scăpat ca prin urechile acului.

Rezultatul a fost de o complexitate bizantină. Belgia a fost subdivizată în trei regiuni : Flandra, Valonia şi regiunea capitalei Bruxelles, fiecare cu propriul parlament ales (pe lângă parlamentul naţional). Existau apoi trei comunităţi oficial constituite : flamandă, francofonă şi germanofonă (aceasta din urmă formată din 65.000 de vorbitori de germană care trăiesc în estul Valoniei, aproape de graniţa cu Germania). Fiecare comunitate avea şi ea parlamentul ei.

Regiunile şi comunităţile lingvistice nu corespund întru totul – există vorbitori de germană în Valonia şi oraşele (sau cartiere) francofone în Flandra. Pentru acestea au fost create privilegii speciale, concesii şi protecţii – o sursă continuă de nemulţumire pentru ambele tabere. Două regiuni, Flandra şi Valonia, sunt practic unilingve, cu excepţiile menţionate. Regiunea capitalei Bruxelles a fost declarată oficial bilingvă, deşi cel puţin 85% din locuitori vorbesc franceza.

Pe lângă comunităţile regionale şi lingvistice, Belgia a mai fost împărţită în zece provincii (cinci în Flandra şi cinci în Valonia). Acestea au primit, la rândul lor, funcţii administrative şi guvernamentale. Dar, în urma multiplelor revizuiri ale Constituţiei, cea mai mare parte a autorităţii a fost atribuită regiunii (în materie de urbanism, mediu, economie, lucrări publice, transport şi comerţ exterior) sau comunităţii lingvistice (pentru educaţie, limbă, cultură şi unele servicii sociale).

Rezultatul tuturor acestor schimbări era de o complexitate comică. Echitatea lingvistică (şi Constituţia) cerea acum, de exemplu, ca toate guvernele naţionale, indiferent de culoarea politică, să includă un număr „echilibrat" de miniştri flamanzi şi francofoni, iar prim-ministrul să fie bilingv (prin urmare, el este mai întotdeauna din Flandra). Egalitatea lingvistică a devenit obligatorie şi la Cour d'Arbitrage (Curtea Constituţională): în fiecare an, preşedinţia alternând anual de o parte şi de alta a barierei lingvistice. La Bruxelles, cei patru membri ai executivului din regiunea capitalei se reunesc şi discută (fiecare în limba preferată) despre problemele de interes general, însă pentru problemele „comunitare" flamande sau francofone se întâlnesc separat, doi câte doi.

În consecinţă, Belgia nu e nici un stat, nici două, ci un mozaic inegal de autorităţi care se dublează şi se întrepătrund. Alcătuirea unui guvern este dificilă: ea presupune aranjamente multipartite intra- şi interregionale, o „simetrie" între coaliţiile naţionale, regionale, comunitare, provinciale şi ale partidelor locale, o majoritate confortabilă în ambele grupuri de limbă şi paritatea lingvistică la fiecare nivel politic şi administrativ. Iar când cabinetul este în sfârşit format, el are prea puţină iniţiativă: până şi politica externă (teoretic, una dintre puţinele responsabilităţi care îi mai revine guvernului naţional) este în realitate o prerogativă regională, fiindcă în Belgia contemporană politica externă se rezumă la acorduri de comerţ exterior, iar acestea sunt de competenţa regiunilor.

Politica acestei schimbări constituţionale este la fel de întortocheată ca şi reformele instituţionale propriu-zise. De partea flamandă, partidele extremiste naţionaliste şi separatiste au forţat schimbările respective şi au profitat de oportunităţile astfel create. Când Vlaams Blok, moştenitorul spiritual al ultranaţionaliştilor din timpul războiului, a devenit cel mai important partid în Antwerpen şi în unele suburbii de limbă olandeză din nordul capitalei Bruxelles, partidele flamande mai tradiţionale s-au simţit obligate să adopte şi ele poziţii intolerante ca să nu rămână mai prejos.

În mod asemănător, în Valonia şi la Bruxelles, politicienii din partidele francofone obişnuite au adoptat o linie „comunitară" mai radicală pentru a-i satisface pe alegătorii valoni revoltaţi de ascendentul flamanzilor în politică. Până la urmă, toate partidele clasice s-au scindat pe criterii comunitare şi lingvistice – în Belgia, creştin-democraţii (din 1968), liberalii (din 1972) şi socialiştii (din 1978) există fiecare în dublu exemplar –

un partid pentru fiecare comunitate lingvistică. Inevitabil, falia dintre cele două comunități s-a adâncit: politicienii vorbesc acum numai pentru „ai lor"[2].

Domolirea separatiștilor lingvistici și regionali a avut așadar un preț ridicat. În primul rând un cost economic. Nu întâmplător, Belgia avea la sfârșitul secolului XX cea mai mare datorie publică (raportată la PIB) din Europa de Vest – e costisitor să dublezi fiecare serviciu, fiecare împrumut, fiecare subvenție, fiecare indicator. Obiceiul încetățenit de a folosi banii publici (inclusiv granturile regionale primite de la Uniunea Europeană) pentru a recompensa proporțional clienții din diferitele comunități confesionale se aplica acum în politica celor două comunități lingvistice: peste tot există miniștri și secretari de stat și personal ministerial, cu bugetul și prietenii lor, dar în Belgia fiecare are pe deasupra un *doppelgänger* lingvistic.

La sfârșitul secolului, „Belgia" era o entitate eminamente formală. Intrând în țară pe șosea, călătorul abia sesiza indicatorul inscripționat ca o scuză cu un minuscul „Belgie" sau „Belgique". Dar nu putea să nu remarce afișul colorat care îl informa în ce provincie a intrat (*Liège*, să spunem, sau *West-Vlaanderen*) și în nici un caz panoul (în olandeză sau franceză, dar nu în ambele limbi) care îl anunța că se află în Flandra sau Valonia. Rânduielile convenționale păreau inversate: granițele internaționale ale țării erau o simplă formalitate, iar frontierele interne erau impunătoare și cât se poate de reale. Cum se face atunci că Belgia nu s-a destrămat?

Trei factori explică supraviețuirea ei improbabilă și trăinicia statelor vest-europene în general. În primul rând, de-a lungul câtorva generații și pe măsură ce au fost implementate reformele constituționale, problema separatistă a încetat să mai fie urgentă. Vechii „stâlpi" comunitari (rețele sociale și politice dispuse ierarhic, care țineau locul statului-națiune) intraseră deja în declin. Belgienii mai tineri nu mai reacționau la stimulul afinității sectare, deși politicienii în vârstă nu au înțeles imediat acest lucru.

Declinul practicilor religioase, accesibilitatea învățământului superior și migrația de la sat la oraș au slăbit influența partidelor tradiționale. Din motive evidente, acest lucru era și mai valabil pentru „noii" belgieni: sutele de mii de imigranți la a doua și a treia generație din Italia, Iugoslavia, Turcia, Maroc și Algeria. Ca și noii basci, acești oameni aveau propriile probleme presante și prea puțin interes pentru agenda prăfuită a bătrâneilor separatiști. Sondajele de opinie din anii '90 arată că majoritatea oamenilor, chiar și în Flandra, nu mai considerau problemele lingvistice sau regionale niște priorități.

În al doilea rând, Belgia era *bogată*. Diferența evidentă dintre Belgia și alte zone mai puțin norocoase din Europa, unde naționaliștii au putut exploata cu succes

2. Principalele ziare, *Le Soir* și *De Standaard*, sunt citite exclusiv de comunitatea francofonă, respectiv flamandă. În consecință, nici unul din ele nu se înghesuie să relateze evenimente din cealaltă jumătate de țară. Dacă cineva vorbește în olandeză pe un canal TV francofon (și viceversa), textul este subtitrat. Chiar și afișajul electronic din trenurile interregionale se schimbă, după caz, în franceză sau flamandă (sau în ambele limbi, în cazul capitalei Bruxelles) la trecerea frontierei regionale. Se poate spune – și nu neapărat în glumă – că limba comună în Belgia este acum engleza

susceptibilităţile comunitare, e că pentru majoritatea cetăţenilor din Belgia modernă viaţa este liniştită şi îndestulată. E pace (dacă nu *în* ţară, cel puţin cu alte ţări) şi aceeaşi prosperitate care a girat „miracolul flamand" a reuşit să atenueze politica ranchiunei lingvistice Această observaţie este la fel de valabilă în Catalonia şi chiar în anumite părţi din Scoţia, unde argumentele cele mai radicale în favoarea independenţei naţionale s-au pleoştit treptat sub efectul unui belşug nemaivăzut şi demobilizant.

Al treilea motiv pentru supravieţuirea Belgiei – şi a altor state-naţiune divizate din Europa de Vest – are legătură mai mult cu geografia decât cu economia, deşi cele două sunt strâns legate. Dacă Flandra şi Scoţia au rămas până la urmă în Belgia, respectiv în Marea Britanie nu e fiindcă sentimentele lor naţionale erau mai puţin intense decât cele reapărute în ţările foste comuniste. Dimpotrivă: dorinţa de autoguvernare era net mai pronunţată în Catalonia, să zicem, decât în Boemia, iar prăpastia dintre flamanzi şi valoni mai mare decât cea dintre cehi şi slovaci sau chiar dintre sârbi şi croaţi. Diferenţa e că statele occidentale nu mai erau doar unităţi naţionale de sine stătătoare, cu o autoritate deplină asupra locuitorilor de pe teritoriul lor. Erau, de asemenea, din ce în ce mai mult, părţi ale unui întreg.

Mecanismul formal prin care s-a făcut pasul spre Uniunea Europeană este Actul Unic European (AUE) din 1987, dar procesul s-a accelerat după încheierea Războiului Rece. Conform AUE, cei 12 membri ai Comunităţii se angajau să înfăptuiască până în 1992 circulaţia liberă a mărfurilor, serviciilor, capitalului şi oamenilor – nimic spectaculos, fiindcă aceleaşi obiective fuseseră formulate în principiu cu zeci de ani în urmă. Abia Tratatul de la Maastricht (1992) şi apoi Tratatul de la Amsterdam (1997) au propulsat membrii Uniunii în aranjamente instituţionale şi financiare cu adevărat noi, iar acestea erau rezultatele directe ale unor circumstanţe exterioare radical diferite.

La Maastricht, atenţia publicului a fost captată de acordul intens mediatizat pentru adoptarea monedei comune europene. Francezii, speriaţi de unificarea Germaniei, s-au asigurat că Republica Federală este ancorată în „Vest" prin două procedee: autorităţile de la Bonn renunţau la marca germană pentru o monedă europeană unică - *euro* -, iar statul german mărit opera în limitele unei Uniuni Europene legate printr-un păienjeniş tot mai încâlcit de legi, reguli şi acorduri. Bonnul, în schimb, a insistat ca noua monedă să fie o copie fidelă a vechii *Deutschmark*, reglementată – ca şi moneda germană – de un consiliu autonom al băncilor centrale şi urmând principiile fiscale ale Băncii Naţionale Germane: inflaţie redusă, credite cu dobânzi mari şi deficite minime. Sătui de risipa din „Club Med" (Spania, Italia), negociatorii germani au impus condiţii draconice pentru participarea la moneda unică, iar Comisia Europeană a fost autorizată să aplice amenzi guvernelor risipitoare.

La cererea Bonnului, miniştrii de finanţe din Europa au fost aşadar legaţi, ca Ulise, de un eurocatarg, pentru a nu ceda la cântecul de sirenă al alegătorilor şi al clasei politice, care solicitau credite mai avantajoase şi suplimentări ale bugetului. Aceşti termeni, meniţi să facă euro la fel de rezistent la inflaţie ca marca germană, nu au fost bine primiţi peste tot: în statele membre mai sărace exista temerea (generală şi

De la Comunitate la Uniune: UE, 1957-2003

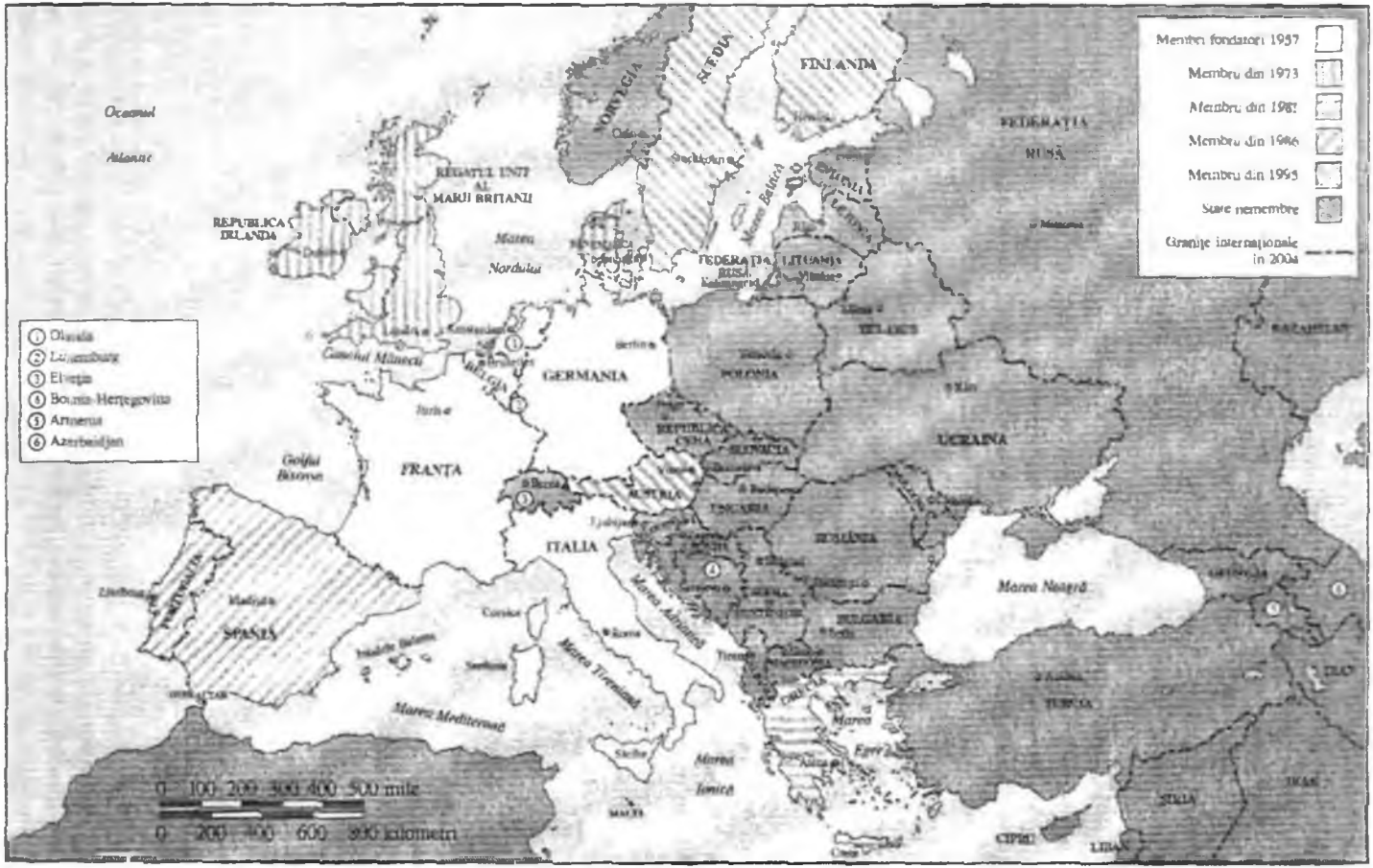

îndreptățită) că ei vor limita spațiul de manevră pe plan intern și chiar vor stânjeni creșterea economică. Pentru a îndulci condițiile impuse la Maastricht, au fost acordate subvenții directe guvernelor recalcitrante: Jacques Delors, președintele Comisiei, mai că nu i-a mituit pe miniștrii de finanțe din Grecia, Spania, Portugalia și Irlanda, promițându-le fonduri structurale europene semnificativ mai mari în schimbul semnării Tratatului.

Marea Britanie și Danemarca au semnat cele mai multe prevederi ale Tratatului, *dar nu au subscris la moneda unică – pe de o parte, fiindcă anticipau impactul său* economic restrictiv, pe de altă parte, din cauza rezonanței sale simbolice pentru niște națiuni care ezitau să cedeze simbolurile suveranității unor agenții transnaționale; iar în cazul Marii Britanii, și deoarece (ca de atâtea ori în trecut) demersurile pentru crearea Uniunii erau privite cu neîncredere, ca un nou pas către superstatul european[3].

Desigur, Tratatul de la Maastricht a făcut mult caz de „subsidiaritate" (un soi de brici al lui Occam pentru eurocrați), afirmând că „Uniunea nu va acționa (cu excepția domeniilor care țin exclusiv de competența ei) decât dacă acțiunea sa este mai eficientă decât măsurile luate la nivel național, regional sau local". Dar chiar și aceste cuvinte aveau semnificații diferite pentru urechi diferite: în Franța ele însemnau că entitățile supranaționale nu vor încălca autoritatea Parisului; în Germania au adus privilegii și prerogative speciale guvernelor regionale; în Marea Britanie reprezentau un mecanism de blocare a integrării instituționale

Maastricht a avut trei mari efecte secundare. Unul a fost că s-a dovedit un stimul neașteptat pentru NATO. Fiindcă tratatul avea termeni atât de restrictivi, era clar (cum doriseră francezii, dacă nu și alții) că țările recent eliberate din estul Europei nu se vor putea alătura Uniunii Europene în viitorul imediat: nici fragilele lor instituții legale și financiare, nici economiile lor în convalescență nu puteau funcționa în cadrul strict (din punct de vedere fiscal, și nu numai) pe care membrii Uniunii l-au impus semnatarelor prezente și viitoare.

În schimb, s-a sugerat pe coridoarele de la Bruxelles că Polonia, Ungaria și țările vecine ar putea fi incluse mai devreme în NATO, ca un fel de premiu de consolare. Valoarea simbolică a extinderii NATO era, desigur, considerabilă și ea a fost întâmpinată cu entuziasm în noile state candidate. Avantajele practice erau mai puțin evidente (spre deosebire de înrăutățirea relațiilor cu Moscova, care a fost reală și imediată). Dar, cum Washingtonul favoriza din motive personale expansiunea Pactului *Nord-Atlantic, un prim grup de țări central-europene au fost admise în NATO câțiva* ani mai târziu[4].

Al doilea efect a fost asupra conștiinței publice europene. Tratatul de la Maastricht a stârnit un interes fără precedent pentru activitatea până atunci obscură a Uniunii

3. Pasionații de istorie își amintesc poate acel pasaj din *Memorialul de la Sfânta Elena* de contele de Las Cases în care un Napoleon Bonaparte în exil visează la o viitoare *association européenne* cu „un singur cod, o singură curte, o singură monedă".

4. Polonia, Ungaria și Republica Cehă au aderat în 1999, la timp pentru a participa (cu oarecare reticență) la acțiunile NATO în Kosovo. Bulgaria, România, Estonia, Letonia, Lituania, Slovacia și Slovenia au fost admise în 2004.

Europene, cu funcționarii ei anonimi. Deși ratificat în fiecare țară în care a fost supus la vot (în Franța cu numai 50,1%), tratatul a suscitat destulă opoziție pentru a plasa chestiunea „Europei" pe ordinea de zi a dezbaterilor interne, ceea ce constituia în unele țări o premieră. Timp de patru decenii, regulile și instituțiile unui nou sistem continental fuseseră elaborate și decise discret în orășele obscure din țările Beneluxului, fără nici o legătură cu dorințele publicului sau procedurile democratice. Era clar că acele vremuri trecuseră.

În al treilea rând, Tratatul de la Maastricht a făcut posibilă coagularea, dacă nu a Europei, cel puțin a jumătății de vest a continentului. Sfârșitul Războiului Rece și angajamentul UE față de o piață comună au înlăturat impedimentele din calea aderării celorlalți membri la Asociația Europeană a Liberului Schimb (European Free Trade Area, EFTA)[5]. Scăpate de obligația neutralității (și, în cazul Finlandei, de imperativul relațiilor bune cu Moscova), Suedia, Finlanda și Austria și-au depus candidatura, dornice să fie incluse în spațiul comun european.

Negocierile de aderare cu cele trei candidate s-au încheiat în doar trei luni, nu numai fiindcă toate cele trei țări erau mici și stabile (populația lor, luată la un loc, reprezenta mai puțin de un sfert din cea a Germaniei), ci și fiindcă erau, indiscutabil, bogate. Prospere erau și țările care au rămas în afara Uniunii: Norvegia și Elveția. Dar, în ciuda unui entuziasm considerabil printre liderii din mediul de afaceri local, populația ambelor țări a votat împotriva aderării, speriată de pierderea autonomiei și inițiativei într-o federație supranațională și sceptică în privința avantajelor adoptării noii monede.

Un scepticism comparabil se reflectă și în votul strâns din Suedia. În noiembrie 1994, când ideea aderării la UE a fost supusă unui referendum, numai 52,3% din participanți au votat pentru și numai cu condiția ca țara să nu adopte moneda comună (zece ani mai târziu, când guvernul de la Stockholm a recomandat națiunii să renunțe în sfârșit la coroană și să adere la euro, a suferit o înfrângere decisivă și umilitoare la referendum, ca și guvernul danez când a pus aceeași întrebare în septembrie 2000). Reacția lui Per Gahrton, reprezentant al Partidului Ecologist în parlamentul suedez și adversar feroce al intrării în UE, reflecta îngrijorarea multor suedezi: „Aceasta e ziua în care Riksdag a hotărât să transforme Suedia dintr-o națiune independentă într-un soi de provincie a unei superputeri în expansiune și să devină el însuși, dintr-un corp legislativ, un biet consiliu consultativ".

Mulți nordici împărtășeau sentimentele lui Gahrton, inclusiv unii dintre cei care votaseră pentru aderare. Chiar și membrii elitei politice și de afaceri din Elveția și Scandinavia care doreau să intre în UE pentru a profita de avantajele pieței unice recunoșteau că această opțiune avea inconvenientele ei economice și politice: în particular, ei recunoșteau că nu era sfârșitul lumii dacă țările lor rămâneau în afara UE. În Suedia – sau Norvegia sau chiar Danemarca și Marea Britanie –, Uniunea Europeană (și cu atât mai mult recenta ei integrare monetară) era privită ca o opțiune, nu ca o necesitate.

5. Recesiunea economică de la începutul anilor '90 a contribuit și ea, alimentând teoria (populară mai ales în Suedia) că exportatorii nu puteau supraviețui decât având acces neîngrădit la piața europeană.

În Europa Centrală şi de Est, apartenenţa la „Europa" era însă singura alternativă posibilă. Din motive diverse - indiferent dacă voiau să-şi modernizeze economiile, să obţină acces la noi pieţe ori ajutor străin, să stabilizeze politica internă, să se lege pe vecie de „Vest" sau doar să prevină pericolul unei recăderi în comunismul naţional –, toţi noii lideri, de la Tallinn până la Tirana, priveau spre Bruxelles. Perspectiva aderării la UE, cu promisiunile ei de afluenţă şi securitate, era fluturată tentant în faţa electoratelor eliberate din Europa postcomunistă. „Nu vă încredeţi în cei care vă zic că era mai bine înainte", li se spunea. „Chinurile tranziţiei nu sunt zadarnice : viitorul vostru este Europa."[6]

Însă de la Bruxelles lucrurile se vedeau altfel. Proiectul european a fost de la început schizofrenic. Din punct de vedere cultural, el era deschis tuturor popoarelor de pe continent. Accesul la Comunitatea Economică Europeană, Comunitatea Europeană şi, în cele din urmă, Uniunea Europeană era dreptul oricărui stat european cu un „sistem de guvernare bazat pe principii democratice" şi care accepta să respecte termenii participării.

Pe de altă parte, din punct de vedere funcţional, Uniunea era exclusivistă. Fiecare nou acord sau tratat complicase şi mai mult condiţiile de intrare în „familia" europeană, iar aceste reguli şi restricţii, cumulate, înălţau obstacole din ce în ce mai mari în calea ţărilor şi popoarelor care nu îndeplineau condiţiile. Astfel, Acordurile de la Schengen (1985) au fost o binecuvântare pentru cetăţenii din statele membre, care acum treceau nestingheriţi frontierele deschise ale statelor suverane. Dar locuitorii ţărilor din afara spaţiului Schengen erau obligaţi să stea la coadă – literalmente – ca să intre.

Prin condiţiile sale rigide privind moneda comună şi cerinţa ca toate statele aspirante să integreze în sistemul lor de guvernare faimosul *acquis communautaire* (codul din ce în ce mai complicat al practicilor europene), Maastricht era obstrucţia administrativă finală. Nu punea probleme candidatelor nordice sau Austriei, dar era o stavilă de netrecut pentru eventualele candidate din Est. Obligată de propria cartă să-i includă în organizaţie pe noii europeni, UE a căutat în practică să-i excludă cât mai mult timp cu putinţă.

Existau motive solide. Chiar şi cele mai bogate dintre ţările dornice de aderare – Slovenia sau Republica Cehă – erau net mai sărace decât membrele UE, iar majoritatea erau chiar extrem de sărace. După orice criteriu, între Vest şi Est exista o prăpastie imensă : mortalitatea infantilă în statele baltice era în 1996 dublă faţă de media celor 15 ţări membre UE. Durata medie de viaţă a bărbaţilor din Ungaria era cu opt ani mai scurtă decât media europeană, iar în Letonia cu 11 ani.

Dacă Ungaria, Slovacia şi Lituania – ca să nu mai vorbim de Polonia, cu 38 de milioane de locuitori – ar fi fost admise în UE în aceleaşi condiţii ca şi membrii existenţi, costul subvenţiilor, a ajutorului regional, a fondurilor pentru infrastructură etc. ar fi falimentat Uniunea. În decembrie 1994, Fundaţia Bertelsmann din Germania

6. Vezi capitolul XXI. Chinurile erau reale. În anii de după 1989, ţările est-europene şi au pierdut între 30% şi 40% din venitul naţional. Prima care a revenit la nivelul din 1989 a fost Polonia, în 1997 ; celelalte abia în 2000 sau mai târziu.

a publicat un studiu care sugera că, dacă cele şase aspirante din Europa Centrală (Polonia, Ungaria, Slovacia, Republica Cehă, România şi Bulgaria) ar fi admise în aceiaşi termeni ca statele vestice, numai costul fondurilor structurale ar fi de peste 30 de miliarde de mărci germane pe an.

Acest lucru risca să înstrăineze electoratul din ţările care achitau cea mai mare parte a facturilor europene şi care ar fi trebuit, probabil, să scoată şi mai mult din buzunar: în special Olanda şi Marea Britanie, dar mai ales (şi mai îngrijorător) Germania. În orice caz, ţările din Est care erau destinatarele ajutorului nu puteau contribui nici măcar cu fondurile minime necesare, conform regulilor UE. Europei de Est îi trebuia, de fapt, un Plan Marshall, pe care nu l-a oferit nimeni.

Noii recruţi nu ar fi fost numai costisitori, ci şi o mare bătaie de cap. Sistemele lor legale erau corupte sau disfuncţionale, liderii politici fără experienţă, monedele instabile, graniţele permeabile. Cetăţenii lor săraci şi lipsiţi de posibilităţi fie ar fi luat calea Vestului în căutare de muncă şi asistenţă socială, fie ar fi rămas acasă şi ar fi acceptat salarii derizorii – tentând astfel patronii şi investitorii să abandoneze vechile membre UE. Şi într-un caz, şi în celălalt, ei constituiau o ameninţare. Se spunea că Europa Occidentală riscă să fie „invadată": un ecou îndepărtat, dar inconfundabil al temerii herderiene faţă de tropotul „sălbaticilor" din estul Europei. Nimeni nu se îndoia că UE ar fi făcut minuni pentru Europa de Est. Dar ce putea face Europa de Est pentru UE?

Pe fondul acestor frământări, vest-europenii nu se grăbeau. Imediat după 1989, ministrul german de Externe, Hans-Dietrich Genscher, a propus ca Uniunea Europeană să absoarbă toate ţările din Est cât mai curând posibil, ca măsură profilactică împotriva unui reviriment al naţionalismului. Dar el a fost adus curând cu picioarele pe pământ; deşi Margaret Thatcher promova cu entuziasm extinderea timpurie (socotind că Uniunea extinsă se va dilua inevitabil într-o zonă paneuropeană de comerţ liber, cum visau britanicii), în strategia UE s-a impus în final abordarea franceză.

François Mitterrand a propus mai întâi o „Confederaţie Europeană" vag conectată la UE: un fel de pătură exterioară de membri asociaţi, deschisă tuturor doritorilor, fără condiţii, dar şi fără avantaje materiale. În anii următori, diplomaţii francezi s-au plâns de abandonarea acestei idei, regretând că nu au avut ocazia „să colaboreze calm" pentru extinderea Uniunii. Dar, la vremea respectivă, propunerea a fost privită, pe bună dreptate, ca o stratagemă transparentă pentru aglutinarea statelor est-europene recent eliberate într-o „comunitate europeană" de mâna a doua, pretext sub care puteau fi lăsate pe termen nelimitat în afara celei adevărate. Václav Havel a înţeles de la început acest lucru, motiv pentru care a respins fără ezitare propunerea (şi a devenit un timp *persona non grata* la Palatul Elysee).

Timp de câţiva ani, relaţiile dintre Est şi Vest au rămas încremenite la nivelul schimburilor bilaterale şi al acordurilor comerciale, iar anumite ţări – Ungaria, Polonia, Republica Cehă şi Slovacia – au primit un statut „asociaţional" strict limitat faţă de UE, dar nimic mai mult. Dar puciul moscovit din 1991 şi războaiele care au izbucnit la scurt timp în Balcani au semnalat ţărilor din Vest că era periculos să lase ţările postcomuniste să zacă în incertitudine; la summitul UE desfăşurat la Copenhaga în iunie 1993 s-a căzut de acord ca, în principiu – şi la o dată ce avea să fie stabilită

ulterior –, „ţările asociate din Europa Centrală şi de Est care doresc acest lucru să devină membre ale Uniunii Europene".

Declaraţia nu i-a consolat pe ipoteticii membri, „dezamăgiţi" (ca să folosim eufemismul prim-ministrului polonez, Hanna Suchocka) de tratativele cu capitalele occidentale şi Bruxelles-ul. Şi, într-adevăr, liderii politici din estul Europei şi-au petrecut restul deceniului căutând, frustraţi, dar răbdători, angajamente ferme din partea reticenţilor interlocutori din Occident, asigurându-i pe alegătorii din ţară că aderarea la UE chiar era pe ordinea de zi şi încercând, cu fiecare ocazie, să-i convingă pe partenerii străini că ca acest lucru trebuia să devină urgent realitate.

Dar atenţia Vestului era îndreptată în altă parte. În fiecare capitală occidentală, preocupările dominante erau trecerea la o nouă monedă comună şi transpunerea în practică a planurilor de integrare instituţională elaborate la Maastricht. În Germania, creşteau neliniştile privind costurile şi dificultăţile integrării fostei RDG. Iar catastrofa iugoslavă – care la început servise drept avertisment pentru politicienii din Occident că era riscant să subestimezi problemele postcomuniste – devenise o adevărată obsesie.

Intelectualii marcanţi aveau deja alte preocupări (un barometru sigur al modelor politice trecătoare). Cu numai câţiva ani în urmă, comentatorii redescoperiseră „Europa Centrală", iar Havel, Kundera, Michnik şi alţii ca ei erau, de la Paris la New York, obiectul admiraţiei generale în reviste prestigioase şi pe prima pagină a ziarelor. Dar istoria se schimba rapid: de îndată ce s-a estompat amintirea ieşirii lor miraculoase de sub tiranie, Praga şi Budapesta nu i-au mai interesat decât pe turişti şi pe oamenii de afaceri. Bernard-Henri Lévy şi Susan Sontag puteau fi găsiţi mai degrabă la Sarajevo. Momentul de glorie al Europei Centrale trecuse şi, odată cu el, imperativul absorbţiei ei în instituţiile occidentale. În public, politicienii şi managerii de la Bruxelles continuau să susţină că doresc ca Uniunea să se extindă spre est „la momentul oportun". În particular, erau mai sinceri. Cum remarca la mijlocul anilor '90 un înalt funcţionar din Comisia Europeană, „aici nimeni nu se gândeşte serios la extindere".

Şi totuşi, extinderea era pe ordinea de zi. Conform propriilor reguli, UE nu putea refuza unui stat dreptul de a-şi depune candidatura. Prin urmare, Comisia Europeană a fost nevoită să accepte dosare de la Ungaria şi Polonia în 1994, de la România, Slovacia, Letonia, Estonia, Lituania şi Bulgaria în 1995, iar de la Slovenia şi Republica Cehă în 1996. Cele zece ţări foste comuniste se alăturau astfel Maltei şi Ciprului, care îşi depuseseră candidatura în 1989, precum şi Turciei (al cărei dosar zăcea din 1987 printr-un sertar). Toate aceste ţări candidate erau acum înghesuite într-o anticameră ticsită şi aşteptau ca Uniunea să le bage în seamă.

În 1997, Tratatul de la Amsterdam a adăugat o serie de amendamente tehnice importante la Tratatul de la Roma, completând lacunele celui de la Maastricht şi dând consistenţă intenţiei declarate a Uniunii de a dezvolta un program de cetăţenie europeană şi instituţii la scară europeană care să se ocupe de sănătate, ocuparea forţei de muncă, mediul înconjurător şi absenţa bătătoare la ochi a unei politici externe comune. Moneda comună urma să intre în vigoare în 1999: în acest moment, UE avea în spate un deceniu de integrare internă pe care îşi cheltuise toată energia birocratică. Nu mai exista nici o scuză pentru amânarea spinoasei probleme a extinderii.

Unii şefi de stat şi mulţi dintre înalţii funcţionari ai Comisiei Europene ar fi preferat să restrângă negocierile de aderare la câteva cazuri „simple": ţări mici precum Slovenia şi Ungaria, aflate chiar la graniţele Uniunii şi ale căror economii relativ modernizate nu puneau probleme bugetului sau cadrului instituţional al UE. Dar curând s-a dovedit că aceasta era o imprudenţă (lăsate pe dinafară, România şi Polonia riscau să alunece într-o mocirlă nedemocratică) şi astfel, începând cu 1998, Uniunea Europeană a iniţiat procesul de aderare pentru toate cele zece candidate estice, alături de Cipru. La scurt timp, pe listă a fost adăugată Malta. Turcia a rămas însă pe dinafară.

Din acest moment, extinderea a căpătat o dinamică proprie, indiferentă la premoniţiile sumbre ale unor membri UE şi, dacă ne luăm după sondaje, la lipsa generală de entuziasm din partea „vechilor europeni". S-au demarat negocieri bilaterale de aderare, mai întâi cu un aşa-zis nucleu de ţări candidate (Cipru, Republica Cehă, Estonia, Ungaria, Polonia şi Slovenia), iar un an mai târziu cu celelalte (Bulgaria, România, Slovacia, Letonia, Lituania şi Malta). Polonia era în primul val, în ciuda dificultăţilor economice pe care le prezenta, datorită dimensiunii şi importanţei ei. Şi invers: Slovacia a fost „surghiunită" în al doilea val în replică la stagnarea şi corupţia aduse de guvernul autoritar al lui Meciar – ca exemplu şi avertisment pentru alţii.

Au urmat cinci ani de negocieri intense şi uneori acrimonioase. „Bruxelles-ul" s-a aplecat asupra capitalelor ţărilor candidate şi le-a copleşit cu experţi, recomandări, exemple, programe şi instrucţiuni, în încercarea de a le ridica instituţiile, legile, regulamentele, practicile şi administraţia civilă la un nivel minim compatibil cu UE. Candidaţii, la rândul lor, au insistat (pe cât şi-au permis) să li se dea asigurări că vor avea acces liber la consumatorii UE, încercând simultan să îşi protejeze piaţa internă de un potop al bunurilor şi serviciilor superioare din Occident.

Lupta era, evident, inegală. Dacă UE era de mult obiectul mărturisit al dorinţelor estice, ipoteticii noi membri nu aveau nimic de oferit în schimb – doar o promisiune de bună purtare. Şi astfel s-a stabilit că noilor europeni li se vor face câteva concesii limitate (o vreme, străinilor nu li se va permite să cumpere terenuri, o chestiune politică delicată), iar ei vor accepta ca UE, în ciuda angajamentului său privind o piaţă unică, să le restricţioneze considerabil exportul de bunuri şi, mai ales, de oameni.

Ca reacţie la estimările exagerate despre un posibil flux migratoriu (raportul Comisiei Europene din 2000 prezicea un exod anual de 335.000 de oameni dacă frontierele celor zece state candidate din Est ar fi fost deschise fără restricţii), majoritatea statelor membre din Vest au insistat să impună o limită pentru numărul de est-europeni care se puteau stabili în Occident – încălcând astfel flagrant spiritul şi chiar litera tratatelor şi proclamaţiilor elaborate timp de un deceniu. Germania, Austria şi Finlanda au impus limite stricte pentru primii doi ani, cu opţiunea prelungirii lor pentru încă cinci ani. Le-au urmat Belgia, Italia şi Grecia. Numai Irlanda şi Marea Britanie s-au declarat gata să se conformeze principiului „porţilor deschise" – anunţând în acelaşi timp că ajutorul social pentru est-europenii care veneau să caute de lucru va fi menţinut la cote minime.

Extinderea spre est a subsidiilor pentru agricultură şi a altor beneficii a fost şi ea strict reglementată. În parte, cum spunea „Raportul de Tranziţie pe 2003" al Comisiei,

din cauza „problemelor legate de capacitatea ţărilor admise de a absorbi şi a folosi eficient fondurile postaderare din fondurile structurale şi de coeziune ale UE". Dar motivele principale erau, pur şi simplu, reducerea costului aderării şi minimizarea concurenţei pentru producătorii occidentali. Fermierii est-europeni urmau să primească subvenţii similare cu cele distribuite în Vest abia în 2013 – când cei mai mulţi, se spera, vor fi deja la pensie sau reprofilaţi.

Când negocierile au fost în cele din urmă finalizate, condiţiile acceptate şi cele 97.000 de pagini de *acquis communautaire* ale Uniunii încorporate cum se cuvenea în principiile de guvernare ale statelor candidate, extinderea propriu-zisă nu a mai avut nimic spectaculos. După 15 ani de aşteptare, era de înţeles că noii membri nu debordau de entuziasm, cum s-ar fi întâmplat cu zece ani mai devreme. Şi, oricum, multe dintre avantajele practice ale implicării Occidentului erau deja o realitate – mai ales în industria constructoare de maşini, unde statele foste comuniste dispuneau de multă forţă de muncă ieftină şi calificată, ceea ce a atras în anii '90 investiţii masive din partea firmelor Volkswagen, Renault şi Peugeot-Citroën. Între 1989 şi 2003, totalul investiţiilor străine directe în Europa de Est a ajuns la 117 miliarde de dolari.

Însă la începutul secolului XXI investiţiile străine în ţările foste comuniste au început să scadă. Paradoxal, cauza era apropiata extindere a Uniunii Europene. Era mai simplu să faci afaceri *în* şi *cu* ţări ca Polonia sau Estonia *după* ce vor fi intrat în Uniune. La rândul lor, ţările estice sperau să poată vinde mai mult în ţările occidentale: Polonia anticipa că în trei ani de la aderare îşi va dubla exporturile alimentare în Vest. Dar acesta era doar efectul relativei rămâneri în urmă. După extindere, salariile şi alte costuri în ţările est-europene urmau să ajungă la nivelul celor din Vest, iar regiunea nu avea să fie mai avantajoasă decât fabricile din India sau Mexic. Marja de profit – cel puţin în sectorul producţiei de bunuri – urma să intre în declin.

Între timp, cum colapsul economiilor comuniste avea un preţ ridicat, Europa de Est în pragul aderării era mult în urma ţărilor din UE. Chiar şi în cele mai prospere dintre noii membri, produsul intern brut pe cap de locuitor era net inferior celui din ţările vestice: Slovenia realiza 69% din media UE, Republica Cehă 59%, Ungaria 54%. În Polonia, cifra era doar 41%, iar în Letonia, cel mai sărac stat membru, 33%. Dacă economiile acestor ţări ar fi continuat să crească în medie cu 2% mai repede decât vechile state membre[7], Slovenia avea nevoie de 21 de ani pentru a ajunge din urmă Franţa. În cazul Lituaniei, decalajul era de 57 de ani. Cetăţenii din statele foste comuniste nu aveau, bineînţeles, acces la asemenea estimări, dar majoritatea nu îşi făceau iluzii cu privire la greutăţile care îi aşteptau. Întrebaţi într-un sondaj din 2000 când credeau că o vor duce mai bine, cehii au răspuns: „în cinci ani" (30%), „în zece ani" (30%), „în 15 ani sau mai mult" (30%), „niciodată" (10%).

Deşi scepticismul beneficiarilor era justificat, implicaţiile formale ale extinderii masive a UE erau cât se poate de reale. Când tratatul de aderare, semnat la Atena în aprilie 2003, a intrat în vigoare la 1 mai 2004, Uniunea Europeană a crescut dintr-odată de la 15 la 25 de membri (aderarea Bulgariei şi României a fost amânată până în

7. O presupunere extrem de optimistă. După aderarea Spaniei şi Portugaliei la CE în 1986, economia lor a crescut mai repede decât restul Comunităţii, dar numai cu 1 1,5%.

2007). Populaţia UE s-a mărit cu o cincime (economia însă cu mai puţin de 5%), iar suprafaţa ei aproape la fel de mult. „Europa", care în 1989 abia ajungea la Trieste, se întindea acum până în fosta URSS.

În zorii secolului XXI, Uniunea Europeană se confruntă cu un evantai descurajant de probleme: unele vechi, unele noi şi altele pe care şi le crease singură. Necazurile economice erau poate cel mai bine cunoscute şi, până la urmă, cele mai puţin grave. Cu sau fără noile state membre, UE a continuat să risipească – cum o făcuse de la început – sume complet disproporţionate pe agricultori. 40% din bugetul Uniunii (sau 52 de miliarde de dolari în 2004) s-a dus pe „fonduri de sprijin pentru ferme" motivate politic, un procent important ajungând la mari unităţi agricole mecanizate din Franţa sau Spania care nu aveau neapărat nevoie de ajutor.

Chiar şi după ce s-a hotărât reducerea subvenţiilor şi eliminarea Programului Agricol Comun, se estima că subvenţionarea preţurilor la produsele agricole tot va reprezenta mai mult de o treime din cheltuielile UE în al doilea deceniu al secolului, afectând serios bugetul. Problema nu era că Uniunea e săracă. Dimpotrivă: luate împreună, bogăţia şi resursele statelor membre rivalizau cu cele ale Statelor Unite. Dar bugetul UE era, în cuvintele unui raport independent comandat de Bruxelles în 2003, o „relicvă istorică".

Uniunea Europeană debutase cu o jumătate de secol în urmă ca uniune vamală – „piaţă comună" – bazată pe nimic altceva decât un tarif extern comun. Structura cheltuielilor ei a fost determinată şi apoi limitată prin acorduri negociate privind tarifele, preţurile, subsidiile şi ajutoarele. În timp, ambiţiile viitoarei UE s-au extins în domeniul culturii, dreptului, guvernului şi politicii, căpătând – la Bruxelles, şi nu numai – multe dintre caracteristicile unui guvern convenţional.

Dar, în vreme ce guvernele obişnuite sunt libere să perceapă impozite pentru a acoperi costurile viitoare, Uniunea Europeană a avut şi are o capacitate foarte redusă de a strânge fonduri. La venitul ei concură un procent fix din taxele vamale, cotizaţiile din agricultură şi taxa pe valoare adăugată (TVA), plus contribuţia statelor membre, nu mai mare de 1,24% din produsul naţional brut (PNB). Venitul UE este doar în mică măsură sub controlul direct al administraţiei Uniunii şi în întregime vulnerabil la presiunile politice din interiorul diferitelor state membre.

Acestea din urmă sunt, în majoritate, mai mult beneficiare decât contribuabile la buget. În 2004, după extindere, 19 dintre ţările membre au primit de la Uniune mai mult decât au dat. Costurile Uniunii Europene sunt suportate în practică de şase state: Marea Britanie, Franţa, Suedia, Austria, Olanda şi Germania. Semn rău pentru perspectivele Uniunii, toate şase au petiţionat în 2003 Comisia pentru reducerea pe viitor a contribuţiei naţionale la bugetul UE, de la 1,24% din PNB la doar 1%.

Bugetul Uniunii, minuscul chiar şi faţă de bugetul celui mai mic stat membru şi cheltuit în cea mai mare parte pe fonduri structurale, subvenţionarea preţurilor şi costisitoarea administrare a UE, este un obiect de dispută permanentă pentru beneficiari şi contribuabili deopotrivă. Pârghiile maşinăriei economice a Uniunii funcţionează doar cu consimţământul tuturor participanţilor. Când toată lumea este relativ de acord

O Uniune tot mai mare? UE în 2004

asupra principiului şi avantajelor unei politici anume – deschiderea frontierelor interne sau pieţele nerestricţionate pentru bunuri şi servicii –, UE asigură progrese remarcabile. Când o mână de membri (sau chiar un singur membru, mai ales dacă este un contribuabil important) ridică obiecţii serioase, politica se împotmoleşte : armonizarea impozitelor şi reducerea subvenţiilor pentru agricultură sunt pe ordinea de zi de zeci de ani.

Iar uneori se înregistrează chiar regrese. După două decenii de eforturi din partea Bruxelles-ului pentru a elimina subsidiile de stat care favorizează „campionii naţionali" şi a asigura astfel un teren echitabil pentru competiţia economică intraeuropeană, comisarul UE pentru piaţa internă (olandezul Frits Bolkestein) a constatat cu surprindere în iulie 2004 că Franţa şi Germania au revenit la măsurile „protecţioniste" din anii '70 pentru a proteja firmele locale în dificultate. Dar să nu uităm că Berlinul şi Parisul, spre deosebire de comisarii nealeşi de la Bruxelles, au un electorat care plăteşte impozite şi care nu poate fi ignorat.

Aceste paradoxuri ale Uniunii sunt ilustrate elocvent de tribulaţiile *euro*. Inconvenientul monedei comune nu era înlocuirea tehnică a diferitelor monede naţionale cu o singură unitate de referinţă (acest proces începuse deja cu mult înainte de abolirea francului, lirei sau drahmei şi s-a dovedit surprinzător de simplu şi nedureros[8]), ci armonizarea preliminară a politicilor economice naţionale. Împotriva pericolului moral şi a riscului practic de parazitism, Bonnul a propus, aşa cum am văzut, ceea ce s-a numit mai târziu „pactul de creştere şi stabilitate".

Ţările care doreau să intre în zona euro trebuiau să-şi menţină datoria publică sub 60% din PIB, cu un deficit bugetar nu mai mare de 3% din PIB. Cele care nu satisfăceau condiţiile urmau să primească sancţiuni din partea Uniunii, inclusiv amenzi substanţiale. Graţie acestor măsuri, nici un guvern din zona euro nu putea lăsa jos garda fiscală, depăşindu-şi bugetul şi împovărând pe nedrept economiile altor state din zona euro, care aveau şi ele destule dificultăţi în încercarea de a menţine stabilitatea monedei comune.

Spre uimirea tuturor, ţările risipitoare din sud s-au dovedit surprinzător de disciplinate. Cum observa caustic un comentator local, Spania a reuşit să intre în zona euro printr-o combinaţie de *fortuna* şi *virtu* : o uşoară creştere economică a permis guvernului să achite datoria publică a ţării exact în 1999, când a fost introdusă moneda comună. Chiar şi Italia a reuşit să treacă testele teutonice (inventate anume ca să îi ţină la distanţă, bănuiau, pe bună dreptate, mulţi italieni), dar nu fără nişte jonglerii cu cifre şi o privatizare rapidă a bunurilor pulblice. În 2003, zona euro includea 12 ţări, de la Irlanda la Grecia.

Dar, aşa cum preziseseră scepticii, presiunea unei monede unice a început curând să se facă simţită. Banca Centrală Europeană (BCE), recent înfiinţată la Frankfurt, a menţinut de la început o rată a dobânzii relativ ridicată pentru a sprijini noua monedă, apărând-o de inflaţie. Dar economiile statelor din zona euro nu aveau toate acelaşi nivel de dezvoltare şi nici nu se aflau în acelaşi punct al ciclului economic. Unele,

8. La 1 ianuarie 2002, în ţările din zona euro au fost distribuiţi fără probleme şi puşi în circulaţie 600.000.000.000 de euro : o performanţă tehnică remarcabilă.

precum în Irlanda, creşteau spectaculos ; altele – mai ales în Portugalia – erau cu mult în urmă şi ar fi avut nevoie de o rată a dobânzii mai scăzută şi o valută mai puţin „forte" pentru a stimula activitatea internă şi exporturile.

Neputând implementa astfel de măsuri, guvernul Portugaliei a fost obligat de termenii „pactului" să taie din cheltuielile bugetare – dacă nu, risca amenzi substanţiale – tocmai când ar fi trebuit, conform teoriei economice convenţionale, să cheltuiască pentru a ieşi din recesiune. Nu se poate spune că populaţia era mulţumită, dar cel puţin Portugalia se putea lăuda că şi-a respectat angajamentele în privinţa zonei euro : până în 2003, Lisabona a redus datoria guvernului la 54,9% din PIB şi deficitul anual la 2,8% din PIB, sub limitele oficiale.

În anul următor, deficitul Franţei a ajuns însă la 4,1%, iar *Germania* (a cărei economie îmbătrânită plătea cu întârziere preţul unificării) nu era nici ea departe, cu un deficit de 3,9% şi o datorie de aproape 65%. Având în vedere dimensiunile celor două economii, faptul că nici Franţa, nici Germania nu îşi respectau propriile reguli submina serios întregul acord. Dar, de această dată, când Comisia a declanşat procedurile de penalizare, Parisul şi Berlinul au precizat că aceste deficite „temporare" erau în ochii lor inevitabile din punct de vedere economic şi că nu aveau de gând să plătească amenzi şi nici să se mobilizeze pentru a-şi ameliora situaţia în viitor.

Statele mai mici din UE – cele ca Grecia sau Portugalia, care făcuseră sacrificii pentru a respecta termenii pactului, precum şi cele ca Olanda şi Luxemburg, ce se temeau de instabilitatea a ceea ce era acum şi moneda *lor* – şi-au exprimat indignarea, dar lecţia era clară. În mai puţin de un deceniu de la apariţie, pactul de creştere şi stabilitate sucombase. Nu e limpede cât de afectat ar fi fost euro dacă ţările participante ar fi avut o mai mare libertate de manevră în privinţa bugetului lor. Mulţi aveau senzaţia că vinovate erau mai puţin guvernele naţionale şi mai mult rigida Bancă Centrală, aparent nereceptivă, neclintită în dorinţa ei de independenţă totală şi fidelă politicilor antiinflaţioniste din anii '70.

Dificultăţile introducerii monedei euro ilustrau un neajuns structural al proiectului european : sistemul său de guvernare extraordinar de greoi. Defectul stătea în concepţia originală. Jean Monnet şi urmaşii lui au refuzat orice efort de a imagina (şi cu atât mai puţin de a implementa) un sistem federal sau democratic. Ei au promovat un proiect de modernizare a Europei de sus în jos : o strategie vizând productivitatea, creşterea economică şi eficienţa concepută în stil saint-simonian, opera unor experţi şi oficiali pe care nu îi interesau dorinţele beneficiarilor. Creatorii şi exponenţii proiectului şi-au consacrat toată energia complexităţii *tehnice* a construcţiei europene. În măsura în care alte preocupări au apărut pe parcurs, ele au fost amânate sistematic.

În anii '90, Uniunea Europeană funcţiona tot pe calapodul inventat cu zeci de ani în urmă, conceput în principal pentru confortul managerilor. Comisia nealeasă prin vot de la Bruxelles administra o birocraţie substanţială, iniţiind proiecte şi implementând planuri şi decizii supuse pentru aprobare unui Consiliu de Miniştri din statele membre. Un Parlament European greoi, reunit alternativ la Strasbourg şi Bruxelles şi ales din 1979 prin vot direct, exercita o funcţie de supraveghere care s-a extins cu timpul (Tratatul de la Roma îi atribuia o funcţie strict consultativă), dar nu avea drept de iniţiativă.

Deciziile necontroversate erau luate de obicei la Bruxelles de experţi şi funcţionari civili. Politicile care puteau afecta electorate importante sau interese naţionale erau dezbătute în Consiliul de Miniştri şi se soldau cu compromisuri alambicate sau aranjamente costisitoare. Ce nu putea fi soluţionat rămânea pur şi simplu în suspans. Statele membre dominante – Marea Britanie, Germania şi, mai ales, Franţa – nu puteau obţine întotdeauna ceea ce doreau, dar erau capabile să blocheze tot ceea ce *nu* doreau.

Ca ansamblu de aranjamente, Uniunea Europeană era un caz unic. Nu avea nici o legătură cu statele separate din America de Nord în 1776, care apăruseră toate ca sateliţi ai Marii Britanii şi îi împărtăşeau limba, cultura şi sistemul legal. Nu putea fi comparată nici cu Confederaţia Helvetică, deşi analogia este propusă din când în când: cantoanele elveţiene, cu păienjenişul lor multisecular de suveranităţi suprapuse, enclave administrative şi privilegii şi drepturi locale, seamănă mai degrabă cu Franţa vechiului regim, minus regele[9].

Statele membre ale Uniunii Europene, în schimb, rămân unităţi separate şi complet independente într-o asociaţie voluntară căreia i-au cedat, în timp, un ansamblu aleatoriu de puteri şi iniţiative, fără a specifica vreodată principiul asocierii sau până unde va merge această întreprindere comună. „Bruxelles-ul" – cartier general de un anonimat cum nu se poate mai potrivit pentru o entitate administrativă nedefinită, nici democratică, nici autoritară – guverna numai cu consimţământul guvernelor membre. De la început, el li se prezentase acestora ca o întreprindere evident benefică: Comunitatea/Uniunea Europeană contribuia la bunăstarea membrilor săi fără a le leza în mod semnificativ independenţa. Dar această situaţie nu putea continua la nesfârşit.

Deznodământul a fost precipitat nu de natura inerent complicată şi scalară a organizării UE, ci de imposibilitatea menţinerii sale dacă ar fi avut 25 de membri. Până atunci, preşedintele Consiliului de Miniştri se schimba prin rotaţie o dată la şase luni, conferinţa bianuală fiind pentru fiecare ţară un prilej de autopromovare – sistem deja antipatic administratorilor permanenţi ai Uniunii. Ideea unui asemenea circ care să cutreiere 25 de capitale diferite, de la Lisabona la Ljubljana, era de-a dreptul absurdă. Mai mult, sistemul de decizie conceput pentru şase state membre şi deja greoi pentru 12 state, ca să nu mai vorbim de 15, ar fi fost paralizat de existenţa a 50 de comisari europeni (câte doi din fiecare ţară) sau de un Consiliu al Europei format din reprezentanţii a 25 de ţări, fiecare cu drept de veto.

Semnul acestor dificultăţi previzibile s-a văzut la Nisa, în decembrie 2000. Convocată expres pentru a elabora un plan de extindere şi a concepe un nou sistem de vot în Consiliul Europei – unul care să confere fiecărui stat o influenţă proporţională cu numărul de locuitori, dar să permită în acelaşi timp atingerea unei majorităţi –, conferinţa a degenerat într-o târguială acerbă, extrem de jenantă. Francezii ţineau morţiş să îşi menţină paritatea cu germanii (în ciuda unei disparităţi a populaţiei de 20 de milioane), în timp ce ţări ca Spania şi Polonia (cea din urmă prezentă la întâlnire

9. Dacă ele funcţionau la fel de bine ca în trecut e fiindcă maşinăria federală era bine unsă – şi nu în ultimul rând cu bani: în anii '90, Elveţia era încă, după majoritatea indicatorilor, cea mai bogată ţară din lume.

cu statut de observator) au încercat să îşi maximizeze viitoarea pondere în Consiliu vânzându-şi sprijinul în funcţie de cele mai bune oferte.

Gâlceava ruşinoasă de la Nisa, unde şefi de stat influenţi precum Tony Blair, Jacques Chirac şi Gerhard Schroeder au făcut nopţi albe certându-se pentru prestigiu şi influenţă în casa lor europeană comună, era o consecinţă a faptului că, în trecut, fineţurile constituţionale fuseseră neglijate. După dezastrul de la Nisa a fost constituită o Convenţie Europeană : un soi de adunare constitutivă nealeasă prin vot, cu misiunea de a elabora un sistem practic de guvernare pentru „Europa" extinsă şi, pe cât posibil, o versiune credibilă a obiectivelor generale. După (de acum obişnuitele) presiuni de la Paris, rolul de preşedinte al Convenţiei i-a revenit lui Valéry Giscard d'Estaing, mai bătrân, dar la fel de îngâmfat.

După doi ani de deliberări, Convenţia a emis ceva mult decât un proiect, dar mai puţin decât o Constituţie. În afară de un preambul giscardian grandilocvent (comparat imediat – şi nu favorabil – cu eleganta concizie a precedentului jeffersonian), documentul Convenţiei nu conţinea mai nimic din afirmaţiile constituţionale clasice : o definiţie cuprinzătoare a libertăţii individuale, o declaraţie clară privind separarea puterilor etc. În această privinţă era, cum au prezis mulţi, dezamăgitor.

Dar textul lui Giscard – adoptat după o serie de dezbateri ca Tratat Constituţional la Roma în 2004 – oferea un plan suficient pentru managementul practic al treburilor Uniunii : sisteme îmbunătăţite de coordonare pe probleme de apărare şi imigraţie ; un rezumat simplificat şi unitar al dreptului european ; o Cartă a Drepturilor Fundamentale ale cetăţenilor UE, menită să consolideze autoritatea curţilor europene ; o prezentare clară şi chiar ambiţioasă a competenţelor şi autorităţii Uniunii Europene.

Şi, mai ales, proiectul de Constituţie ar fi simplificat – în timp – sistemul prea încărcat de reprezentare naţională la vârf, în Comisie ; în Consiliul Europei, el propunea un sistem de vot care s-a dovedit, după unele negocieri, acceptabil pentru toată lumea şi echitabil din punct de vedere demografic. Nu se ştia dacă noile dispoziţii vor asigura majorităţi clare în chestiunile dificile, cu atât mai mult cu cât pentru subiectele într-adevăr controversate precum impozitarea sau apărarea s-a decis (la insistenţele britanicilor, dar spre uşurarea nemărturisită a multor ţări) să se menţină vechiul mecanism gaullist de *veto* naţional. Şi nimeni nu se îndoia, cu toată distribuţia migăloasă a importanţei voturilor, că puterea era tot în mâinile statelor mari – cum a conchis încă din 1930 Ortega y Gasset, „Europa" este, practic, „trinitatea Franţa--Anglia-Germania". Dar, cel puţin (presupunând că proiectul de Constituţie avea să fie ratificat în fiecare stat membru, un impediment neaşteptat, după cum s-a văzut), se puteau lua nişte decizii.

Spre surprinderea multora, Uniunea Europeană reuşise aşadar în 2004 să depăşească (sau cel puţin să atenueze) dificultăţile practice ale guvernării într-o comunitate rudimentară şi robustă de 25 de state distincte. Dar nici Convenţia lui Giscard, nici diversele tratate, nici Comisia Europeană, cu diferitele ei programe şi rapoarte, nici costisitoarele publicaţii şi site-uri menite să educe în privinţa Uniunii şi a mecanismelor ei nu izbuteau un lucru : să remedieze dezinteresul cronic al publicului european.

Dacă tehnocraţii care au clădit instituţiile noii „Europe" demonstraseră o indiferenţă arogantă faţă de părerile publicului în general, ea le-a fost întoarsă cu vârf şi îndesat

Reflectând mohorât la obsesia regulilor şi tehnicilor managementului de partid manifestată de colegii săi laburişti, prim-ministrul britanic Clement Attlee atrăgea cândva atenţia asupra unei „erori fundamentale": convingerea că „este posibil, prin elaborarea unor mecanisme, să te poţi lipsi de încrederea în semeni"[10]. Tocmai aceasta era premisa pe care au fost clădite instituţiile unităţii europene postbelice, iar consecinţele începeau în sfârşit să se facă simţite. UE suferea de un serios „deficit democratic".

Cu fiecare scrutin direct pentru Parlamentul European, participarea a scăzut; singura excepţie de la regulă o constituie cazurile în care alegerile europene au coincis cu cele naţionale, iar alegătorii mobilizaţi de chestiuni locale sau naţionale au votat, dacă tot ajungeau la urne, şi pentru alegerile europene. În rest, declinul a fost continuu: în Franţa de la 60% în 1979 la 43% în 2004; în Germania de la 66% la 43%; în Olanda de la 58% la 43%[11].

Contrastul dintre interesul alegătorilor pentru politica naţională şi indiferenţa crescândă faţă de parlamentul de la Strasbourg este extrem de grăitor. Diferenţa de participare dintre alegerile europene din iunie 2004 (primele de după extinderea Uniunii) şi ultimele alegeri naţionale a fost de 20 de procente în Marea Britanie, 23 în Spania, 24 în Portugalia, 39 în Finlanda, 42 în Austria şi 43 în Suedia (la alegerile naţionale suedeze s-a prezentat 80% din electorat, la cele europene numai 37%).

Tiparul este mult prea coerent ca să poată fi pus pe seama circumstanţelor locale. Pe deasupra – şi cu implicaţii mai grave pentru viitorul Uniunii –, el s-a reprodus şi în noile state membre din Est, deşi aceasta era prima lor ocazie de a vota pentru parlamentul acelei Europe în care au aşteptat atât de mult să intre. În Ungaria, procentul participanţilor la alegerile europene în iunie 2004 a fost cu 32 de procente mai scăzut decât cel de la ultimele alegeri naţionale; în Estonia cu 31 de procente; în Slovacia, unde ultimul scrutin naţional suscitase o participare de 70%, numai 17% dintre alegători s-au obosit să voteze la alegerile europene. În Polonia, participarea de numai 20% reprezenta o scădere cu 26 de procente faţă de alegerile naţionale din 2001, fiind cea mai redusă de la căderea comunismului.

De ce erau europenii, cei „noi" şi cei „vechi" deopotrivă, atât de indiferenţi faţă de treburile Uniunii Europene? În mare parte din convingerea universală că nu le pot influenţa. Majoritatea guvernelor europene nu au supus la vot deciziile de aderare la UE sau la zona euro – poate şi pentru că în ţările în care s-a organizat un referendum naţional aderarea a fost respinsă sau acceptată la limită. Uniunea nu era „a cetăţenilor" – ea părea cumva diferită de instrumentele democratice obişnuite.

Exista apoi un sentiment general (şi justificat) în rândul europenilor că, dintre toate instituţiile UE, cei 732 de membri aleşi ai Parlamentului European sunt cei mai puţin importanţi. Puterea revine de fapt Comisiei, numită de guvernele naţionale, şi

10. *Apud* Kenneth Harris, *Attlee* (Londra, 1984), p. 63.

11. Declinul participării la vot în Olanda este, poate, cel mai îngrijorător. Cândva nucleul entuziasmului european şi un contribuabil generos la fondurile CE şi UE, Olanda s-a repliat spre interior în ultima vreme – tendinţă exemplificată şi, în acelaşi timp, accelerată de ascensiunea lui Pim Fortuyn şi apoi de asasinarea sa.

Consiliului de Miniştri, format din reprezentanţii aceloraşi guverne. Prin urmare, cruciale sunt opţiunile de la scrutinul *naţional*. De ce să pierzi timp selectând maimuţa, când trebuie să alegi cu grijă flaşnetarul?*

De asemenea, chiar şi cel mai simplu cetăţean începea să priceapă că oamenii „fără chip" din Bruxelles dispuneau de puteri reale. De la forma castraveţilor până la textul şi culoarea paşapoartelor, totul se hotăra acum la Bruxelles. „Bruxelles-ul" putea să-ţi dea (lapte subvenţionat sau burse şcolare) şi tot el putea să-ţi ia (moneda naţională, dreptul de a-ţi concedia angajaţii, chiar şi eticheta de pe caşcaval). Iar în ultimele două decenii, fiecare guvern naţional dăduse vina cel puţin o dată pe „Bruxelles" pentru legile sau taxele nepopulare sau pentru politicile economice cu care era tacit de acord, dar pentru care nu voia să-şi asume responsabilitatea.

În aceste circumstanţe, deficitul democratic al UE se putea transforma oricând din dezinteres în ostilitate, în sentimentul că „acolo" se iau decizii care ne afectează pe noi „aici" şi asupra cărora „noi" nu avem nici o putere – prejudecată pe care politicienii iresponsabili din diverse partide nu o contrazic, iar demagogii naţionalişti o alimentează cu osârdie. Nu întâmplător, la aceleaşi alegeri europene din 2004 care au ilustrat o scădere bruscă a interesului electorilor, mulţi dintre cei care s-au ostenit să participe au votat pentru candidaţi cu antipatii europene făţişe, uneori chiar virulente.

În Europa de Vest, acelaşi efect se datora extinderii. În Regatul Unit, Partidul Independenţei Marii Britanii (eurofob) şi Partidul Naţional Britanic (care susţine supremaţia rasei albe) au obţinut împreună 21% din voturi pe baza promisiunii că vor ţine Marea Britanie departe de „Europa", protejând-o de năvala iminentă a imigranţilor şi a solicitanţilor de azil. Vlaams Blok în Belgia, Dansk Folkeparti (Partidul Poporului Danez) în Danemarca şi Liga Nordului în Italia au exploatat toate un registru asemănător – cum o mai făcuseră şi în trecut, dar de această dată cu mai mult succes.

În Franţa, Frontul Naţional al lui Jean-Marie Le Pen a adoptat o poziţie similară, dar îndoielile francezilor cu privire la extinderea europeană nu se limitau la extremele spectrului politic. Nu era un secret pentru nimeni că autorităţile franceze s-au opus mult timp extinderii UE, care implica o diluare a influenţei franceze: Mitterrand, Chirac şi reprezentanţii lor diplomatici au încercat din răsputeri să amâne inevitabilul cât mai mult timp cu putinţă. Opinia publică reflecta aceste păreri: într-un sondaj realizat cu patru luni înainte de aderarea noilor membri, 70% dintre alegătorii francezi au declarat că Uniunea era „nepregătită" pentru sosirea lor; nu mai puţin de 55% erau net împotriva aderării (faţă de media pe UE, 35%)[12].

Dar antipatie faţă de UE exista şi în Europa de Est. În Republica Cehă, Partidul Civic Democrat (aliniat cu Václáv Klaus şi declarat sceptic faţă de UE şi puterile ei „exagerate") a câştigat detaşat alegerile europene din 2004, obţinând 38% din locurile ţării în Parlamentul European. În Polonia învecinată, partidele eurosceptice de extremă

---

* Parafrază sarcastică a dictonului lui Churchill „Nu parlamentezi cu maimuţa când flaşnetarul e în încăpere": fiecare discuţie sau argument îşi are momentul şi publicul său (n.t.).

12. Poate merită adăugat că în ianuarie 2004 numai un adult francez din 50 putea numi cele zece state recent incluse în Uniunea Europeană.

dreaptă au avut chiar mai mult succes decât coaliţia de centru-stânga aflată la guvernare – ceea ce nu este de mirare: în sondajul făcut cu câteva luni înainte, doar puţin peste jumătate din electoratul polonez considera că Uniunea Europeană este „un lucru bun".

Şi totuşi, una peste alta, Uniunea Europeană *este* un lucru bun. Piaţa unică are avantaje economice reale, cum au fost nevoiţi să admită chiar şi cei mai zeloşi eurosceptici din Marea Britanie, mai ales după ce s-a stins pasiunea „armonizării" care a marcat mandatul lui Jacques Delors ca preşedinte al Comisiei Europene. Libertatea de a călători, a munci şi a studia oriunde în Uniune este o binecuvântare, mai ales pentru tineri. Şi mai e ceva. În termeni relativi, aşa-zisul element „social" din bugetul UE este minuscul – mai puţin de 1% din PNB-ul mediu în zona europeană. Dar, de la sfârşitul anilor '80, bugetul Comunităţii şi apoi al Uniunii Europene a jucat un rol redistributiv incontestabil, transferând resurse din regiunile prospere spre cele sărace şi contribuind la reducerea constantă a distanţei dintre bogaţi şi săraci: în practică, el a luat locul programelor social-democratice la scară naţională din generaţia precedentă[13].

În ultimii ani, cetăţenii Europei au obţinut chiar propriul tribunal. Curtea Europeană de Justiţie (CEJ), creată în 1952 prin acelaşi Tratat de la Paris care înfiinţa Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului, a avut iniţial rolul limitat de a asigura interpretarea şi aplicarea uniformă în toate statele a legislaţiei din Comunitatea Europeană („dreptul comunitar"). Dar, spre sfârşitul secolului, judecătorii din cadrul său – la început, câte unul din fiecare stat – au fost autorizaţi să soluţioneze dispute legale între statele membre şi instituţiile europene şi să audieze recursuri împotriva deciziilor luate de curţi inferioare şi chiar împotriva guvernelor naţionale. CEJ şi-a asumat în practică atribuţiile şi prerogativele unei Curţi de Apel paneuropene[14].

Cum sugerează exemplul Curţii, modul indirect şi adesea neintenţionat în care au apărut instituţiile Uniunii îşi are avantajele sale. Foarte puţini avocaţi şi legislatori, chiar din statele cele mai proeuropene din centrul Europei, ar fi fost dispuşi să renunţe la supremaţia legală locală dacă acest lucru li s-ar fi cerut de la început. La fel, dacă un „proiect european" clar articulat, descriind obiectivele şi instituţiile Uniunii aşa cum au evoluat ele ulterior, ar fi fost supus la vot separat în fiecare stat din Europa Occidentală, el ar fi fost cu siguranţă respins.

Avantajul ideii europene în deceniile de după al doilea război mondial a fost aşadar exact această imprecizie. Ca şi „dezvoltarea" sau „pacea" – cu care era strâns asociată în mintea susţinătorilor ei –, „Europa" era prea benignă pentru a suscita o opoziţie reală[15]. La începutul anilor '70, când preşedintele francez Georges Pompidou a început

13. Însă nu peste tot: în Marea Britanie – ca şi în SUA – diferenţa de venit dintre bogaţi şi ceilalţi a crescut constant de la sfârşitul anilor '70.

14. CEJ nu trebuie confundată cu Curtea Europeană a Drepturilor Omului, înfiinţată sub auspiciile Consiliului Europei pentru aplicarea Convenţiei pentru Protecţia Drepturilor Omului şi Libertăţilor Fundamentale din 1953.

15. În *Constituţia pentru Europa* elaborată în timpul mandatului lui Giscard d'Estaing, Articolul 3 (I) afirmă că „scopul Uniunii este de a promova pacea, valorile Uniunii şi bunăstarea popoarelor sale".

să strecoare delicat în discursuri „Uniunea Europeană", ministrul de Externe Michel Jobert l-a întrebat pe colegul său Edouard Balladur (viitorul premier) ce însemna aceasta, concret. „Nimic", a replicat Balladur. „Tocmai asta e toată frumusețea." Pompidou însuși nu o considera mai mult decât „o formulă vagă... pentru a evita disputele doctrinale paralizante"[16].

Desigur, deficitul democratic vine tocmai din această combinație între formulările vagi și directivele legislative hiperdetaliate: ca european, e greu să îți pese de o Uniune a cărei identitate a fost multă vreme tulbure, dar care îți afectează existența sub toate aspectele ei. Și totuși, în afară de defectele unui sistem de guvernare indirectă, Uniunea are anumite atribute interesante și originale. Deciziile și legile sunt luate la nivel transguvernamental, dar implementate *de* și *prin* autoritățile naționale. Totul este stabilit de comun acord, din moment ce nu există instrumente coercitive: nici perceptori europeni, nici polițiști europeni. Uniunea Europeană reprezintă așadar un compromis neobișnuit: o guvernanță internațională întreprinsă de guverne naționale.

În sfârșit, deși Uniunea Europeană nu are nici mijloacele, nici mecanismele necesare pentru a împiedica statele membre să intre în conflict, simpla ei existență face ca ideea unei asemenea posibilități să fie absurdă. Războiul este un preț prea mare pentru avantajele politice sau teritoriale obținute: această lecție a fost înțeleasă de învingători încă de la prima conflagrație mondială, deși a mai trebuit un război mondial ca să le fie limpede și *învinșilor*. Dar numai fiindcă un al treilea război în Europa ar fi fost catastrofal și poate chiar fatal nu înseamnă că era imposibil, cel puțin în primii ani postbelici.

Însă la sfârșitul secolului XX elitele și instituțiile Uniunii Europene erau atât de întrepătrunse și interdependente, încât conflictul armat, deși nu absolut imposibil, devenise cumva de neconceput. De aceea „Europa" era atât de râvnită de statele aspirante ca Letonia sau Polonia: ca o cale de a scăpa de trecut și poliță de asigurare pentru viitor. Și, ironia sorții, exact din același motiv liderii UE s-au dovedit ridicol de neajutorați în fața unei realități precum războiul din Balcani.

Umilirea sa în războiul iugoslav[17] amintește că virtuțile Uniunii Europene au defectele lor, iar UE nu li se poate sustrage. Pentru că *nu* este un stat, UE a reușit să unească 450 de milioane de oameni într-o singură comunitate articulată vag, cu remarcabil de puține divergențe. Dar, pentru că nu este un stat – întrucât cetățenii rămân legați în primul rând de țara în care se află, a cărei limbă o vorbesc și ale cărei taxe le plătesc –, UE nu deține un mecanism prin care să determine sau să susțină propriile interese de securitate.

Aceasta nu înseamnă că Europa nu are o politică externă comună. Dimpotrivă, de zeci de ani Comunitatea Europeană și succesoarea ei, Uniunea, își promovează și își apără cu succes interesele în instanțe internaționale și împotriva competitorilor străini. Dar aceste interese au fost definite de la început în termeni preponderent economici – mai exact, protecționiști. Miniștrii economici și membrii comisiilor de comerț din Europa

16. *Apud* Andrew Moravcsik, *The Choice for Europe* (New York, 1998), p. 265.

17. Prezisă caustic de secretarul de stat american Lawrence Eagleburger, care a anticipat că europenii „o s-o dea în bară și asta o să-i învețe minte".

s-au luptat pe faţă cu Washingtonul pe tema scutirilor de impozite pentru exportatorii americani sau a restricţiilor la importul de produse europene.

În cadrul unei politici mai controversate, UE a reuşit să menţină taxe vamale ridicate care protejează fermierii subvenţionaţi din Europa – restricţionând, de exemplu, comerţul liber cu zahăr în detrimentul producătorilor din Africa sau America Centrală[18]. Dar, dacă statele care fac parte din UE (chiar şi cele mai puternice) au delegat cu plăcere Bruxelles-ul să le apere interesele în Organizaţia Mondială a Comerţului şi în alte părţi, ele nu au renunţat la atribuţia vitală a oricărui stat modern. Uniunea Europeană nu are armată.

Este în parte un accident istoric. La începutul anilor '50, mulţi considerau că în viitor vest-europenii pot şi trebuie să-şi organizeze treburile militare: la o întâlnire a Adunării Consultative a Consiliului Europei din august 1950, francezul Paul Reynaud a propus chiar un Minister European de Război. Dar proiectul eşuat al unei Forţe de Apărare Europene (vezi capitolul VIII) şi includerea Germaniei de Vest în NATO au pus în umbră astfel de idei timp de o generaţie, timp în care Europa de Vest s-a adăpostit confortabil sub umbrela nucleară americană.

După încheierea războiului din Coreea şi retragerea din colonii, fiecare ţară vest-europeană şi-a redus bugetul apărării. Odată cu căderea comunismului, cheltuielile militare s-au micşorat şi mai mult. La sfârşitul anilor '80, statele membre NATO alocau apărării în medie 3,4% din PNB. În 2003, Danemarca nu mai cheltuia pentru apărare decât 1,6% din PNB, Italia 1,5%, iar Spania abia 1,4%. Numai francezii şi britanicii cheltuiau sume mai importante, fără a depăşi însă 5%, un procent neglijabil faţă de precedentele istorice.

În plus, nici una dintre forţele armate din Europa nu se afla (pe moment sau în viitorul apropiat) sub control „european", în ciuda unui proiect din anul 2000 pentru crearea unei Forţe de Reacţie Rapidă. Deşi exista de ani buni un Comisar European pentru Relaţii Externe, după Tratatul de la Amsterdam autoritatea sa a fost umbrită de faptul că aceleaşi funcţii îi revin unui Înalt Reprezentant pentru Politică Externă şi Securitate Comună, răspunzător numai în faţa Consiliului de Miniştri. Nici Comisarul, nici Înaltul Reprezentant nu pot să iniţieze o politică proprie, să desfăşoare forţe armate ori să emită declaraţii în numele miniştrilor de externe din statele membre, decât cu o autorizaţie prealabilă. Întrebarea sardonică a lui Kissinger din deceniul anterior („Dacă vreau să vorbesc cu Europa, ce număr formez?") nu şi-a pierdut valabilitatea.

Paradoxal, aceste limitări (deşi mare şi bogată, Uniunea Europeană nu este un stat şi în nici un caz o mare putere) n-au făcut decât să-i accentueze prestigiul, acasă şi peste hotare. Cel puţin în această privinţă, UE începea într-adevăr să semene cu Elveţia: un sanctuar al cooperării şi al agenţiilor internaţionale, un model de

18. Uniunea Europeană nu este singura care îşi subvenţionează agricultorii în detrimentul altora. Norvegia, Elveţia, Japonia şi Statele Unite acordă subsidii mai mari *per capita*. Dar UE se remarcă prin ipocrizie. Deşi predică lumii întregi virtutea, o practică selectiv. Est-europenii, instruiţi să înglobeze şi să adopte o veritabilă bibliotecă de reguli comunitare, n-au putut să nu remarce frecvenţa cu care guvernele vest-europene se autoexceptează de la prevederile cu pricina.

soluţionare a problemelor şi de realizare a coeziunii sociale prin strategii „postnaţionale" ; nu atât o reţea de instituţii sau un corp de legi, cât un ansamblu de valori („valori europene") concretizate în noua Cartă a Drepturilor Fundamentale.

Dacă ameninţa ceva valorile şi normele acestei noi Europe la sfârşitul secolului XX, nu erau vechile state-naţiuni (cărora ideea europeană le e contrapusă frecvent, dar eronat). Mai degrabă, UE *şi* statele membre deopotrivă se confruntau acum cu un val de probleme sociale şi economice fără precedent, provocate de factori pe care nu îi puteau controla : majoritatea aveau de-a face, într-un fel sau altul, cu un fenomen cunoscut deja sub numele globalizare.

Globalizarea nu avea nimic misterios. Nici măcar nu era un fenomen nou : impactul reţelelor de transport noi şi rapide asupra economiei mondiale la sfârşitul secolului al XIX-lea a fost cel puţin la fel de dramatic ca şi transformarea declanşată un secol mai târziu de internet, de dereglementarea şi liberalizarea pieţelor financiare. Nu era nou nici faptul că beneficiile comerţului liber se distribuiau inegal la nivel global – mai ales în condiţiile în care, la sfârşitul secolului XX, ca şi înainte de 1914, sistemele de comerţ internaţional favorizau interesele celor puternici şi bogaţi.

Privirile însă dintr-o perspectivă europeană, recentele transformări din economia mondială se deosebeau într-un aspect important. La sfârşitul secolului al XIX-lea, sfera de influenţă a statelor europene abia începuse să crească : cu timpul, multe aveau să deţină, să conducă şi să reglementeze sectoare largi ale economiei. Cheltuielile guvernamentale – finanţate de noi impozite pe venit, tot mai mari – aveau să crească brusc, în parte pentru a acoperi cheltuielile de război, dar şi în scopul satisfacerii nevoilor de asistenţă socială pentru care statul îşi asuma acum responsabilitatea.

Internaţionalizarea economică din anii '90 a urmat totuşi îndeaproape primul mare val de privatizări din Europa şi a dat impulsul pentru următoarele (vezi capitolul XVII). Statul european bătea acum în retragere - mai întâi în Marea Britanie, apoi în restul Europei Occidentale şi, în cele din urmă, în Estul fost comunist –, un proces stimulat după 1987 de implementarea Actului Unic European, ale cărui prevederi încurajau competiţia liberă internă şi externă. Prin fuziuni, achiziţii şi internaţionalizarea activităţii, companiile şi corporaţiile acţionau acum la scară globală. Producţia şi distribuţia bunurilor nu mai puteau fi controlate de un stat sau altul.

Banii începeau să se înmulţească şi să circule în moduri de neimaginat cu doar câţiva ani înainte. În 1980, totalul împrumuturilor bancare internaţionale era de 324 de miliarde de dolari anual ; în 1991, el crescuse la 7,5 trilioane de dolari – o creştere de 2.000% într-un singur deceniu. Şi acesta era doar începutul. Restricţiile asupra circulaţiei capitalului – eliminate de majoritatea statelor europene la începutul anilor '80 – păreau acum la fel de demodate precum raţiile alimentare. „Crahul" din septembrie 1992 a fost un moment cu înaltă valoare simbolică : Marea Britanie şi apoi Italia au fost forţate să părăsească Sistemul Monetar European şi obligate la devalorizarea monedelor naţionale de speculanţi privaţi şi companii de investiţii pe care cele două state nu le puteau controla.

Avantajele acestei revoluţii în economia mondială erau evidente. Capitalul de investiţii nu mai era acum zăgăzuit de frontiere naţionale, regimuri de schimb valutar sau reglementări monetare locale şi curgea liber oriunde era cerut (şi putea anticipa un profit) : în 1990, creditorii străini acopereau deja 34% din datoria Germaniei. Existau însă şi dezavantaje : producătorii europeni, ale căror marje de profit erau afectate de salariile mari şi costul mâinii de lucru calificate din Germania, Franţa sau Suedia, aveau acum libertatea de a căuta peste hotare nu numai investitori, ci şi o forţă de muncă mai flexibilă şi necostisitoare.

În loc să importe mână de lucru ieftină din ţările sărace, ca în trecut, firmele germane, britanice sau franceze au descoperit acum că era mai eficient să-şi exporte fabricile în Brazilia sau Nigeria, Portugalia sau România, pentru a vinde apoi produsele finite direct pe pieţele din lumea întreagă, ceea ce a accelerat şi mai mult dezindustrializarea Europei Occidentale, accentuând şomajul deja cronic în multe regiuni şi complicând şi mai mult sistemul de ajutor de şomaj şi alte servicii sociale asigurate de stat.

Când şi ultima mină de cărbune din Franţa (la Creutzwald, în departamentul Moselle) a fost închisă în aprilie 2004, nimeni nu s-a ostenit să pretindă că foştii mineri vor mai găsi de lucru vreodată în branşă. În Moselle, rata şomajului stagna la 10% din populaţia activă, iar mai la nord, în fostele oraşe miniere de la graniţa cu Belgia, era de 15%. În total, Franţa pierduse în ultimele trei decenii 1,5 milioane de locuri de muncă în industrie, majoritatea după 1980. Spania, care a pierdut foarte repede avantajul comparativ derivat din faptul că avea o economie mai slabă decât alte ţări din Europa Occidentală, a pierdut în primii 20 de ani de democraţie 600.000 de locuri de muncă. La apogeul recesiunii de la mijlocul anilor '90, 44% din tinerii sub 25 de ani erau şomeri.

Şomajul nu era un fenomen nou. Şi, având în vedere generoasa reţea de asistenţă socială din majoritatea ţărilor UE, impactul economic al şomajului asupra indivizilor şi a comunităţilor nu se compara cu ravagiile perioadei interbelice (consecinţele psihologice sunt cu totul altceva). Dar costurile sociale ale dereglărilor economice din ultimii ani ai secolului XX erau aparte prin faptul că se manifestau într-o perioadă de prosperitate. Privatizarea şi liberalizarea pieţelor financiare aduseseră o mare prosperitate, dar numai pentru câţiva; în anumite locuri – Londra sau Barcelona, de exemplu –, consecinţele ei erau izbitoare. Distanţele se reduceau şi viteza de comunicare creştea (datorită calculatoarelor şi media electronice), iar informaţiile despre viaţa altora erau imediat accesibile pe scară largă.

Contrastul strident dintre bogăţie şi sărăcie, prosperitate şi nesiguranţa zilei de mâine, bunăstarea privată şi mizeria publică a alimentat un scepticism tot mai accentuat în Europa faţă de mult trâmbiţatele virtuţi ale pieţelor libere şi globalizării fără oprelişti – aceasta chiar în timp ce mulţi europeni erau ei înşişi beneficiarii indirecţi ai schimbărilor pe care le criticau. În trecut, asemenea sentimente – în combinaţie cu presiunile sindicale şi interesele politice – ar fi favorizat revenirea la un protecţionism limitat.

Acum însă guvernele aveau mâinile legate, iar sindicatele, în înţelesul tradiţional al cuvântului, nu prea mai existau. Franţa a fost singura ţară unde forţa de muncă

Boris Elţîn şi Mihail Gorbaciov (Moscova, 1991). Scandalurile din timpul mandatului lui Elţîn nu îi pot umbri realizările. El a înţeles şi s-a adaptat mult mai repede decât Gorbaciov la ce se întâmpla – mai cu seamă la reapariţia statelor naţionale pe ruinele imperiului.

Primul transport de Big Macs la Moscova (1 ianuarie 1990). Mărfurile şi banii occidentali au curs şuvoi în vidul postcomunist. Dar economia nereglementată a căzut repede pradă unui număr mic de „oligarhi" care au devenit extraordinar de bogaţi – capitalismul cleptocraţie.

Minsk, Belarus, 1999: Spitalul Oncologic pentru Copii. Treizeci de mii de oameni au murit în urma exploziei de la Cernobîl din 1986. Un belarus din patru a fost expus la radiații. Iar acesta nu era primul dezastru nuclear din istoria sovietică – doar cel mai grav.

Marea Aral, Uzbekistan (octombrie 1997). Politica industrială comunistă a îmbinat disfuncția economică și iresponsabilitatea față de mediu. Moartea Mării Aral – ca și otrăvirea Lacului Baikal – a fost o catastrofă ecologică cu urmări incalculabile pentru viitor.

Demonstranți la Kiev în septembrie 1991 (la o săptămână după declararea independenței Ucrainei), cu fotografii ale victimelor NKVD. Amintirea represiunii sovietice era extrem de puternică în Ucraina, supusă de Stalin la o foamete punitivă care a frizat genocidul.

Țigani în București, 1996. În Europa trăiesc aproximativ cinci milioane de țigani, dintre care cel puțin două milioane în România. Pretutindeni ei sunt expuși abuzurilor și prejudecăților (sau - ca în Marea Britanie – li se interzice intrarea în țară).

Romîncă de vânzare la prețul de 800 de dolari, București, decembrie 2002. Traficul de carne vie din Europa de Est atingea proporții epidemice. Grupările mafiote păcăleau sau răpeau fete din România și fosta Uniune Sovietică, forțându-le să se prostitueze în Europa de Vest și în Balcani.

În timp ce aștepta admiterea în UE, în lipsă de altceva mai bun Ungaria a intrat în NATO (în 1999) și, în ciuda ezitărilor ei, a fost implicată imediat în războiul din Kosovo. Pe bannerul de la standul NATO la Târgul Internațional de la Budapesta (1997) e inscripționat „La poarta NATO".

Jörg Haider, liderul Partidului Libertăţii, formaţiune austriacă de extremă dreaptă. În ciuda unor recidive ocazionale, Haider s-a distanţat convingător de trecutul nazist al ţării, atacând simultan celelalte partide şi „scursurile străine". Sloganul este: „El nu v-a minţit!".

„Votează danez!" Pia Kjærsgaard, al cărei Partid al Poporului Danez a obţinut 12% din voturi în 2001. Chiar şi în Scandinavia noul populism a forţat partidele tradiţionale să-şi demonstreze „fermitatea" limitând drepturile străinilor şi cazurile în care li se acorda azil.

„A treia cale" propusă de Tony Blair între modelul european şi piaţa fără restricţii a avut – ca şi zbaterile lui între UE şi „relaţia specială" cu Washingtonul – un succes limitat. Când aveau ocazia, mulţi britanici preferau serviciile medicale de pe continent

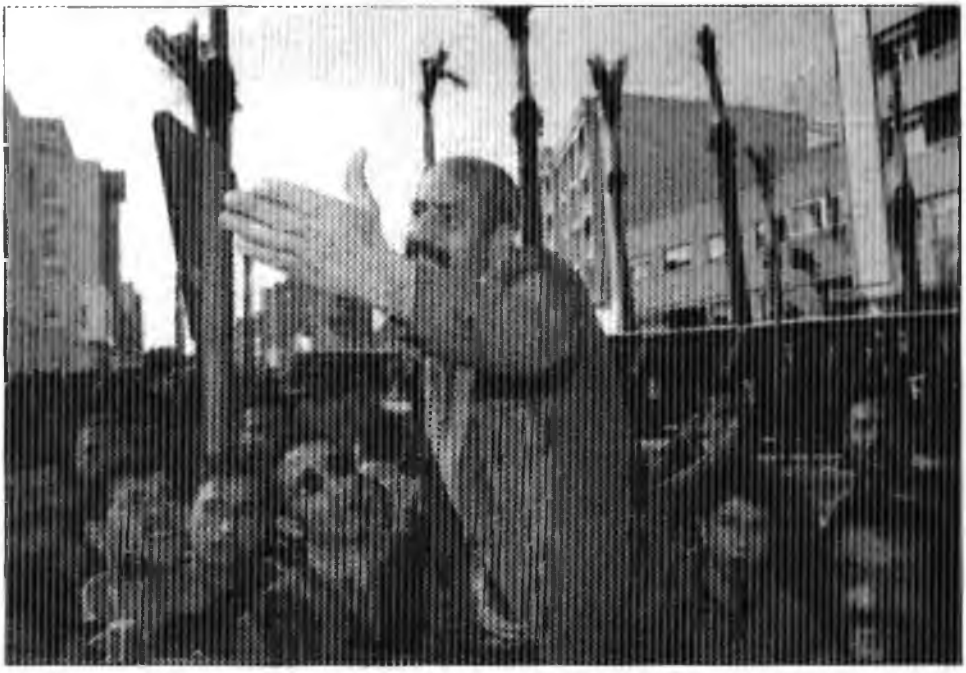

Marocani protestând împotriva rasismului spaniolilor în oraşul andaluz Almería (februarie 2000). Deşi o mare parte a Europei Occidentale devenise multiculturală, incidenţa prejudecăţilor şi a tensiunilor a rămas ridicată, mai ales de-a lungul poroasei frontiere mediteraneene a Uniunii Europene.

Somalezi în faţa bisericii Santa Maria Novella, Florenţa (1997). În anul 2000, în UE trăiau aproximativ 15 milioane de musulmani. Trecutul imperial al Europei creştine lăsase o moştenire ironică : dintre religiile europene, cel mai repede creştea islamismul.

Jacques Chirac la comemorarea arestării a 13.000 de evrei parizieni în iulie 1942. Spre onoarea lui, Chirac a fost primul președinte francez care a recunoscut participarea țării sale la soluția finală: el a declarat că aceasta este „zi de doliu și rușine pentru francezi".

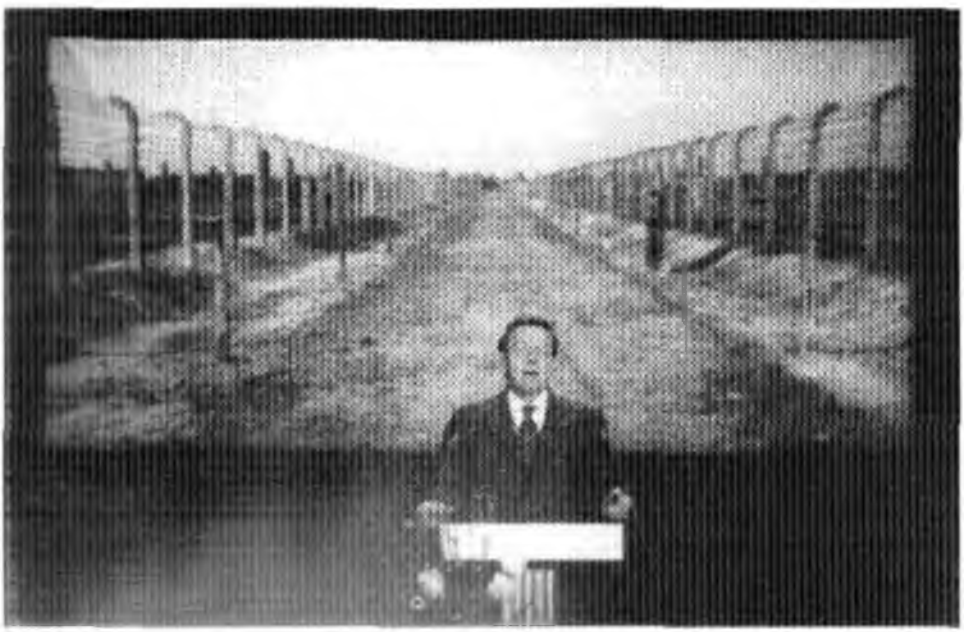

Cancelarul german Gerhard Schroeder ținând un discurs la 60 de ani de la eliberarea lagărului de la Auschwitz. Exterminarea evreilor din Europa în timpul războiului, vizibil absentă din conștiința publică în primele decenii postbelice, devenise piesa de rezistență a memoriei oficiale europene, în Germania și în celelalte țări.

organizată în sindicate a reușit, cu ajutorul opiniei publice, să blocheze temporar vânzarea companiilor publice – și atunci numai în cazuri speciale precum Électricité de France, un simbol al sectorului de stat postbelic ; angajații ei erau printre puținii membri rămași în ceea ce fusese cândva un sindicat-mamut condus de comuniști : Confédération Générale du Travail (CGT). La sfârșit de mileniu, în plină liberalizare a pieței europene de energie, EdF a rămas în proprietatea statului.

Dar CGT, cândva cel mai puternic sindicat muncitoresc din Franța, era acum doar o umbră (după 1980, mișcarea sindicală franceză în ansamblul ei și-a pierdut două treimi din membri), iar cei pe care îi reprezenta nu mai erau tipici pentru populația muncitoare din Franța sau de altundeva. Însăși natura muncii se schimbase. În multe locuri a apărut un sistem nou, bazat pe patru clase sociale. La vârf se alla noua pătură de profesioniști : metropolitani, cosmopoliți, prosperi și instruiți – adesea asociați cu băncile și cu alte instituții financiare, principalele beneficiare ale noii economii globale. La al doilea nivel se afla un nucleu protejat format din angajați tradiționali – în fabrici, în industria serviciilor sau în sectorul public –, cu slujbe relativ sigure și multe dintre beneficiile și garanțiile lor tradiționale încă intacte.

Al treilea nivel era format din firme mici – prăvălii, agenții de voiaj, croitorii, *ateliere de reparații electronice – cu proprietari și angajați proveniți cel mai adesea din* comunități de emigranți sau descendenți ai acestora (arabi în Franța, turci sau kurzi în Germania, sud-asiatici în Marea Britanie). La acestea trebuie adăugată economia „gri" din sudul Europei, apreciabilă ca pondere și bazată, de obicei, pe legături de familie. În Italia, unde totul, de la pantofi la textile și piese de schimb, era produs și distribuit sub limita legalității, se estima că în 1997 acest sector „informal" generase cel puțin un sfert din PIB. În Portugalia, această fracțiune (greu de estimat prin natura ei) era de 22% la nivel național, însă în orașul Braga din nordul extrem al țării muncitorii „la negru" constituiau aproape 45% din totalul forței de muncă.

Al patrulea nivel, în creștere constantă, era reprezentat de cei ale căror slujbe (când existau) nu aveau nici stabilitatea activităților calificate tradiționale, nici beneficiile sociale devenite standard în anii de creștere '50 și '60. Este drept că în unele țări (Marea Britanie sau Olanda) rata șomajului a scăzut în cele din urmă la un nivel satisfăcător – dovadă, se spunea, că piața globală funcționează ireproșabil când nu este îngrădită. Însă mulți dintre cei care nu se mai aflau pe listele de șomaj – îndeosebi femei și tineri – lucrau acum cu jumătate de normă, muncă prost plătită și fără beneficii sociale, sau erau angajați cu contract pe termen limitat în programe pentru crearea unor locuri de muncă subvenționate sau girate de stat.

Cei care aveau salarii prea mici pentru a-și asigura subzistența, lor și familiilor lor, puteau apela încă la statul asistențial – și mulți au procedat întocmai. În Marea Britanie, unde asaltul thatcherismului asupra statului *și* a societății a fost resimțit cel mai acut, 14 milioane de oameni, dintre care patru milioane de copii, trăiau acum în sărăcie[19]. O persoană din șase depindea de programele de asistență socială și alocațiile familiale pentru a se menține deasupra pragului de sărăcie. Vagabondajul, care, cel puțin

19. Conform unui studiu UNICEF, în 1995 un copil britanic din cinci trăia în sărăcie, față de unul din zece în Germania și unul din douăzeci în Danemarca

în nordul Europei, fusese practic eradicat la sfârşitul anilor '50, era din nou în creştere: numărul londonezilor fără un acoperiş deasupra capului a crescut de zece ori în perioada mandatelor lui Margaret Thatcher, atingând 80.000 la mijlocul anilor '90. La numai câtiva kilometri depărtare de cele mai scumpe proprietăţi imobiliare din lume, unele zone ale capitalei britanice începeau să semene cu „Londra proscrisă" de la sfârşitului epocii victoriene[20].

Dacă în trecut perioadele de creştere economică tindeau să-i propulseze pe săraci în slujbe mai sigure şi mai bine plătite, acum acest lucru nu se mai întâmpla. Cu alte cuvinte, o clasă defavorizată se ivea în mijlocul abundenţei. După cum prognozase sociologul francez André Gorz în anii '60, sfârşitul epocii industriale avea să ducă la apariţia unei noi caste de lucrători ocazionali şi temporari – „o nonclasă de nonlucrători" -, aflaţi la periferia vieţii moderne, dar, în acelaşi timp, într-un fel, chiar în inima ei[21].

Asemenea echivalentului său american, componenţa clasei defavorizate din Europa era determinată nu numai de sărăcie şi şomaj (sau de gradul redus de ocupare), ci şi de rasă: la mijlocul anilor '90, rata şomajului printre tinerii *de culoare* din Londra era de 51%. Săracii, ca întreaga Europă la acest sfârşit de secol, erau de o izbitoare diversitate etnică –„multiculturali", cum sunt descrişi de obicei, ca o recunoaştere a faptului că mulţi olandezi, germani sau britanici de culoare sunt copiii sau nepoţii imigranţilor marocani, turci sau pakistanezi. Oraşe ca Rotterdam sau Leicester erau atât de multilingve şi multicolore, încât un localnic întors acasă după o absenţă de două decenii ar fi fost uluit. În 1998, copiii albi deveniseră o minoritate în gimnaziile din cartierele sărace ale Londrei.

Oraşele mari din Europa, îndeosebi Londra, erau acum într-adevăr cosmopolite. Slujbele bine plătite din mediul urban le reveneau tot albilor europeni (şi nord-americani). Munca slab remunerată, de la măturatul străzilor la îngrijirea copiilor, nu mai era prestată, ca înainte, de tradiţionalii europeni „de mâna a doua" din Alentejo sau Mezzogiorno, ci de „minorităţi" de culoare (adesea neagră sau cafenie), de multe ori fără permise de lucru. Conform statisticilor oficiale, numărul de străini care locuiau în Londra şi în sud-estul Angliei între 1992 şi 2002 a crescut cu 700.000; numărul real era însă cu mult mai mare.

Ca urmare, imigraţia, deşi descurajată continuu şi controlată riguros în toată Europa Occidentală, era încă un factor demografic major: o treime dintre copiii din cartierele londoneze sărace nu vorbeau engleza ca limbă maternă. E vorba despre

20. Invocând criterii uşor diferite în sprijinul unui argument similar, politologul John Dunn de la Cambridge clasifică forţa de muncă a ţărilor bogate în „cei care pot avea grijă de ei înşişi pe piaţă... cei ce rezistă doar fiindcă aparţin unor grupuri de acţiune colectivă aflate pe poziţii de forţă, care le conferă un avantaj strategic complet disproporţionat faţă de valoarea individuală a muncii lor, şi cei deja ajunşi la sapă de lemn, pentru că nimeni nu pune mare preţ pe munca lor". John Dunn, *The Cunning of Unreason: Making Sense of Politics* (Londra, 2000), p. 333.

21. Gorz presupunea (cum era de aşteptat la un om din generaţia şi cu politica lui) că această nouă clasă va alimenta, la rându-i, o nouă generaţie de mişcări sociale radicale. Până în prezent, acest lucru nu s a întâmplat.

copiii refugiaţilor („azilanţi", cum li se spunea în jargonul vremii, al căror număr explodase în urma războaielor iugoslave), dar şi ai muncitorilor imigranţi din Asia Centrală şi de Sud-Est, Orientul Mijlociu şi Africa, mulţi dintre ei ilegali.

În Germania, a cărei politică faţă de azilanţi era (şi rămâne) de departe cea mai generoasă din Europa[22], dar unde e foarte greu pentru imigranţi să obţină cetăţenia, se estima că la sfârşitul secolului existau cinci milioane de astfel de oameni. La începutul noului secol, majoritatea cererilor de azil în Germania veneau din Irak, Turcia şi ţările din fosta Iugoslavie, iar numărul celor din Iran, Afganistan, Rusia şi Vietnam era în creştere.

Teama că Europa Occidentală ar putea fi „năpădită" de „refugiaţi economici", imigranţi ilegali, solicitanţi de azil şi alţii asemenea a contribuit la o lipsă generală de entuziasm pentru extinderea UE. În Germania şi Marea Britanie trăiau încă din anii '80 numeroşi muncitori constructori „la negru". Dar marea problemă nu o constituiau Polonia, Ungaria sau alte state candidate din Europa Centrală, ci ţările aflate la est de acestea. În 1992, Polonia avea ea însăşi 290.000 de imigranţi fără acte, majoritatea din Bulgaria, România şi fosta URSS ; Ungaria, cu o populaţie de numai zece milioane de locuitori, a primit peste 100.000 de cereri de azil. Viaţa acolo – sau în Slovacia ori Republica Cehă – era grea, dar nu insuportabilă, iar diferenţele dintre aceste ţări şi statele occidentale se estompau încet, dar sigur. Concomitent, distanţa dintre Europa Centrală şi restul Europei postcomuniste creştea.

Aşa se face că, spre sfârşitul anilor '90, venitul mediu lunar în Polonia şi Republica Cehă se apropia deja de 400 de dolari, dar în Belarus, Ucraina şi România stagna în jur de 80 de dolari, în Bulgaria era sub 70 de dolari şi în Moldova de 30 de dolari (medie înşelătoare, de vreme ce în afara capitalei, Chişinău, câştigurile erau şi mai mici, în condiţiile în care 48% din populaţie trăia din agricultură). Starea fostelor republici sovietice, spre deosebire de Polonia şi chiar Bulgaria, nu dădea semne de îmbunătăţire : în anul 2000, jumătate din cetăţenii Moldovei câştigau sub 220 de dolari pe an (doar 19 dolari pe lună).

În aceste împrejurări, singura speranţă pentru moldoveni, ucraineni sau ruşii din afara marilor conurbaţii era să găsească de lucru în Vest. Şi, astfel, un număr alarmant dintre ei – mai ales tinere femei – au încăput pe mâinile reţelelor mafiote, fiind expediaţi spre UE prin România şi Balcani. În cel mai bun caz, ei sfârşeau ca slugi cu contract în ateliere şi restaurante. În cel mai rău (şi cel mai frecvent) caz, femeile ajungeau prostituate în Germania, Italia sau chiar Bosnia, servind o clientelă formată din soldaţi, administratori şi „asistenţi sociali" occidentali. Ajunşi „muncitori cu viză temporară" fără voia lor, moldovenii şi ucrainenii se alăturau astfel romilor, în fundul grămezii multiculturale a continentului[23].

---

22. Numai în 1992, Republica Federală şi a deschis porţile pentru aproape un sfert de milion de refugiaţi iugoslavi. Marea Britanie a primit 4.000, iar Franţa numai 1.000.

23. La sfârşitul secolului XX trăiau în Europa aproximativ cinci milioane de romi : 50.000 în Polonia, 60.000 în Albania, o jumătate de milion în Ungaria, câte 600.000 în Bulgaria, fosta Iugoslavie şi Republica Cehă şi cel puţin două milioane în România. Ei erau victimele prejudecăţilor şi abuzurilor în orice ţară s-ar fi aflat (iar în Marea Britanie intrarea le era interzisă).

Victimele traficului de carne vie erau invizibile – precum altădată emigranţii albi de la periferiile Europei, ele se confundau cu majoritatea locală, iar poliţia şi serviciile sociale le depistau cu greu. Însă *les exclus* („excluşii"), cum îi numesc sociologii şi criticii francezi, erau perfect vizibili. Noua clasă defavorizată era formată din oameni privaţi nu atât de dreptul la muncă, cât de „şanse sociale": indivizi eşuaţi în afara vieţii economice normale, cu familii naufragiate în blocurile-barăci de la marginea oraşelor, unde nu existau magazine, servicii sau mijloace de transport şi unde copiii primeau o educaţie de calitate inferioară. Un studiu din 2004 al Ministerului de Interne francez concluziona că două milioane de oameni trăiau în astfel de ghetouri urbane confruntaţi cu excluderea socială, discriminarea rasială şi violenţa conjugală. În unele dintre aceste *quartiers chauds*, 50% dintre tineri erau şomeri, cei mai afectaţi fiind cei de origine algeriană sau marocană.

Mult prea des, această clasă defavorizată era definită nu doar de culoarea pielii, ci şi de credinţa religioasă. Căci, pe lângă faptul că era multiculturală, Uniunea Europeană era şi multireligioasă. Creştinii rămâneau majoritatea covârşitoare, deşi cei mai mulţi erau nepracticanţi. Evreii constituiau acum o minoritate redusă, semnificativă doar în Rusia, Franţa şi într-o măsură mult mai mică în Marea Britanie şi Ungaria. Însă hinduşii şi îndeosebi musulmanii erau acum o prezenţă substanţială şi vizibilă în Marea Britanie, Belgia, Olanda şi Germania, ca şi în marile oraşe din Scandinavia, Italia şi Europa Centrală. Iar adepţii islamismului erau tot mai numeroşi – un fenomen unic printre religiile majore din Europa.

În primii ani ai secolului XXI, în Franţa trăiau circa şase milioane de musulmani (majoritatea de origine nord-africană) şi în Germania aproape tot atâţia (în principal de provenienţă turcă şi kurdă). Dacă îi adăugăm pe cei aproape două milioane din Marea Britanie (cei mai mulţi din Pakistan şi Bangladesh), plus cei din Italia şi statele Beneluxului, pe teritoriul Uniunii se aflau în total 15 milioane de musulmani.

Prezenţa lor în comunităţi până atunci preponderent laice ridica probleme dificile legate de politica socială. Ce prevederi ar fi trebuit introduse pentru purtarea veşmintelor şi simbolurilor religioase în şcolile publice? Cât de mult ar fi trebuit să încurajeze (sau să descurajeze) statul existenţa unor instituţii culturale separate? Era bună politica de sprijinire a comunităţilor multiculturale (care, astfel, erau practic separate)? Ori ar fi trebuit ca autorităţile să înlesnească integrarea şi chiar s-o impună? În Franţa, politica oficială promova intregrarea culturală şi interzicea etalarea simbolurilor religioase în şcoli; în alte părţi, îndeosebi în Marea Britanie şi Olanda, exista o toleranţă mai mare faţă de diferenţele de ordin cultural şi manifestarea identităţii religioase a indivizilor. Pretutindeni însă părerile erau împărţite (vezi capitolul XXIII).

Introducerea rapidă a unor astfel de întrebări pe ordinea de zi a politicii interne şi locul lor proeminent în polemicile despre imigraţie şi azil se datorau neliniştii crescânde faţă de apariţia pe întregul continent a unei noi generaţii de partide xenofobe. Unele dintre ele îşi aveau rădăcinile într-o epocă anterioară de politici sectare sau naţionaliste; Dansk Folkeparti sau List Pim Fortuyn în Olanda erau recente şi surprinzător de populare. Toate se dovediseră neaşteptat de versate în exploatarea sentimentului „antiimigraţionist".

Fie că perorau împotriva „minorităţilor etnice", precum Partidul Naţional Britanic, fie că, asemenea Frontului Naţional al lui Jean-Marie Le Pen, vizau „imigranţii" (în germană, termenul preferat era *străinii* sau *veneticii*), partidele de extremă dreaptă nu duceau lipsă de simpatizanţi. Pe de o parte, încetinirea creşterii economice şi vulnerabilitatea în faţa forţelor economice globale îi expuneau pe salariaţi la o instabilitate economică fără precedent în istoria recentă. Pe de altă parte, vechile organe ale stângii politice care să adune şi să mobilizeze această nesiguranţă a zilei de mâine sub flamura luptei de clasă nu mai existau : nu întâmplător, Frontul Naţional a avut cele mai bune rezultate în districte care erau odinioară fiefurile Partidului Comunist Francez.

Faptul că în mijlocul populaţiei majoritare creştea o minoritate vizibilă, cu trăsături culturale străine – şi perspectiva că tot mai mulţi străini se vor năpusti la troaca asistenţei sociale sau asupra slujbelor „noastre" când se vor deschide stăvilarele dinspre Est – a însemnat pentru noua dreaptă cireaşa de pe tort. Decretând că „barca e plină" sau acuzând faptul că guvernele au renunţat la controlul frontierelor în favoarea „intereselor cosmopolite" sau a „birocraţilor de la Bruxelles", demagogii populişti promiteau că vor opri imigraţia, vor repatria „străinii" şi le vor restitui statul cetăţenilor albi, asediaţi şi străini în propria ţară.

Faţă de fascismul din perioada interbelică, aceste manifestări xenofobe pot părea moderate – deşi, la începutul anilor '90, Germania s-a confruntat cu un val de crime îndreptate împotriva străinilor şi a minorităţilor care i-a determinat pe unii comentatori să ridice probleme de natură mai generală : Günter Grass a acuzat indiferenţa egoistă a culturii politice vest-germane şi entuziasmul orbesc al ţării pentru o unire „nemeritată", susţinând că responsabilitatea pentru violenţa rasială (mai ales în oraşele industriale defuncte, aflate în paragină, din fosta RDG, unde sentimentele xenofobe erau cele mai puternice) trebuia atribuită în mod direct elitei politice, amnezică şi suficientă.

Deşi nivelul violenţei publice era ţinut sub control, noua dreaptă se bucura de o popularitate îngrijorătoare. Cu un lider dinamic şi telegenic ca Jörg Haider, Partidul Libertăţii (PL) din Austria – urmaş al Ligii Independenţilor de după război, dar aparent purificat de conotaţiile naziste ale acesteia – a urcat permanent în sondaje, prezentându-se drept apărătorul „oamenilor de rând", lăsaţi pe dinafară de colaborarea reciproc avantajoasă dintre cele două partide mari şi ameninţaţi de hoardele de „criminali", „drogaţi" şi alte „drojdii ale străinătăţii" care le invadau acum patria.

Pentru a evita o ciocnire cu legea, Haider s-a abţinut de la orice gest care l-ar fi făcut să pară un nostalgic al nazismului. Cel mai adesea, austriacul îşi dezvăluia prejudecăţile (ca şi Jean-Marie Le Pen) în mod indirect – de pildă, orice lucru supărător în viaţa publică era ilustrat de oameni ce erau, întâmplător, evrei. Dar ţintele predilecte, pentru el şi suporterii lui, erau cele recente, cum ar fi Uniunea Europeană : „Noi, austriecii, nu ar trebui să dăm socoteală Uniunii Europene, nici Maastrichtului, nici unei idei internaţionaliste sau alteia, ci numai patriei noastre".

În alegerile parlamentare din 1986, partidul lui Haider a câştigat 9,7% din voturi. Patru ani mai târziu, el urcase la 17%. În alegerile din octombrie 1994, PL zguduia cercurile politice vieneze atingând 23%, la o distanţă de doar patru procente de Partidul Popular, care guvernase ţara în primii 25 de ani după război şi care domina

încă provinciile rurale ale Austriei. Dar şi mai de rău augur era faptul că Haider păcălise o mare parte a electoratului de orientare tradiţional-socialistă, ce era clasa muncitoare vieneză. Acest lucru nu trebuia să surprindă pe nimeni, având în vedere că (după cum arătau sondajele de opinie din 1995) un austriac din trei nutrea, alături de Haider, covingerea că „muncitorii cu viză temporară" şi alţi străini din Austria aveau prea multe avantaje şi privilegii.

Influenţa lui Haider a ajuns la apogeu la sfârşitul secolului XX, în urma alegerilor din octombrie 1999, când partidul său a primit sufragiile a 27% din electoratul austriac, împingând Partidul Popular pe locul al treilea şi ajungând la 290.000 de voturi distanţă de socialişti, aflaţi pe primul loc. În februarie 2000, Partidul Popular a format un guvern de coaliţie cu Partidul Libertăţii (deşi nu cu Haider însuşi), spre oripilarea uşor exagerată a partenerilor europeni ai Austriei. Acesta era însă rezultatul unui calcul politic pragmatic făcut de Wolfgang Schüssel, noul cancelar austriac. Partidul Libertăţii era o mişcare de protest, un partid „împotriva lor" care li se adresa „celor mici, asupriţi" (pentru a-l cita pe Pierre Poujade, prototipul populismului). Odată ajuns la putere, expus la uzura provocată de actul de guvernare şi constrâns să împartă vina pentru politicile nepopulare, el avea să-şi piardă forţa de atracţie. În alegerile din 2002, PL a obţinut doar 10,1% (în timp ce Partidul Popular urcase la aproape 43%). La alegerile pentru Parlamentul European din 2004, partidul lui Haider a scăzut la 6,4% din voturi.

Ascensiunea şi declinul lui Haider (care a rămas totuşi un guvernator popular în Carintia natală) erau emblematice pentru traiectoria partidelor de orientare similară din alte ţări. Imediat după asasinarea liderului său în 2002, List Pim Fortuyn obţinuse 17% din voturi şi intrase pentru scurtă vreme în guvernul olandez, doar ca să vadă că scade la 5% în următoarele alegeri, iar reprezentarea parlamentară redusă de la 48 la opt membri. În Italia, intrarea Ligii Nordului în guvern, sub aripa lui Berlusconi, a determinat o scădere constantă a popularităţii ei.

În Danemarca, Dansk Folkeparti urcase de la începuturile sale obscure din 1995 până la poziţia de al treilea grup parlamentar al ţării în 2001. Rămânând în afara guvernului şi concentrându-se aproape în exclusivitate asupra problemei imigraţiei, partidul condus de Pia Kjærsgaard a reuţit să-şi fructifice influenţa, disproporţionată faţă de dimensiunile sale. Partidele daneze de frunte – liberalii şi social-democraţii – încercau acum să se întreacă unul pe altul în „fermitate" referitor la legile ce reglementau statutul azilanţilor şi al rezidenţilor străini. După ce partidul său câştigase 12% din voturi în alegerile din 2001, Kjærsgaard putea spune: „Noi deţinem puterea"[24].

Şi avea dreptate, în sensul că nici un politician din marile formaţiuni de stânga sau de dreapta nu mai îndrăznea să pară „blând" în astfel de probleme. Până şi micul Partid Naţional Britanic (PNB) a reuşit să influenţeze politicile guvernelor noilor

24. Dansk Folkeparti s-a născut prin scindarea Partidului Progresului, el însuşi un produs al mişcărilor ce militau împotriva impozitelor de la începutul anilor '70 (vezi capitolul XIV), însă considerat de noua generaţie de radicali ca fiind prea „blând" la adresa UE şi insuficient de antiimigraţionist.

laburişti. Periferic prin tradiţie (cel mai bun rezultat al său fiind 7% din voturi în 1997 într-un district din East London, unde bengalezii îi înlocuiseră pe evrei ca minoritate etnică), PNB a câştigat patru ani mai târziu 11.643 de voturi (14%) în două districte din Oldham, un fost oraş industrial din Lancashire, unde, cu puţin timp înainte de alegeri, avuseseră loc incidente rasiale.

Aceste rezultate erau neglijabile faţă de ce ceea se petrecea pe continent: PNB nu ameninţa să câştige un loc în parlament. Însă, cum preocupările sale păreau să reflecte (conform sondajelor de opinie) nelinişti generalizate, dreapta conservatoare a reuşit să-l împingă pe Tony Blair spre înăsprirea măsurilor, şi aşa nu prea generoase, faţă de potenţialii imigranţi şi refugiaţi. Este revelator pentru atmosfera vremii faptul că un guvern al noilor laburişti, care deţineau o covârşitoare majoritate parlamentară şi 11 milioane de simpatizanţi la alegerile din 2001, a fost şantajat să răspundă astfel la propaganda unei clici neofasciste care putea aduna doar 48.000 de voturi în întreaga ţară – o cincime de procent, cu doar 40.000 mai multe decât Monster Raving Loony Party, Partidul Ţicniţilor.

Franţa era altă poveste. Aici Frontul Naţional avea o problemă (imigranţii), o susţinere de masă (2,7 milioane de votanţi la alegerile generale din 1986) şi un lider charismatic care se pricepea de minune să transforme insatisfacţia publică difuză într-o nemulţumire concretă şi în prejudecată politică. Cu siguranţă că extrema dreaptă n-ar fi avut niciodată un asemenea succes dacă Mitterrand nu ar fi introdus cu cinism un sistem de reprezentare proporţională conceput pentru a asigura succesul parlamentar (şi vizibilitatea naţională) al Frontului Naţional – divizând şi slăbind astfel principalele partide conservatoare.

Cert este că 4,5 milioane de francezi l-au susţinut pe Le Pen în alegerile prezidenţiale din 1995, număr care a urcat la 4,8 milioane în aprilie 2002, când liderul FN a obţinut un succes fără precedent, ieşind pe locul al doilea, cu 17% din voturi, şi eliminându-l din cursă pe candidatul stângii, nefericitul premier socialist Lionel Jospin. Ca şi în alte ţări, politicienii tradiţionali din Franţa au conchis că trebuiau să împrumute ceva din atracţia lui Le Pen, însuşindu-şi preocupările lui şi promiţând măsuri severe în privinţa „securităţii" şi imigraţiei, fără a aproba explicit limbajul folosit de Le Pen sau programul său („Franţa pentru francezi" şi repatrierea pentru ceilalţi).

În pofida legăturilor lui Le Pen cu o tradiţie mai veche a politicii de extremă dreaptă (în tinereţe îi sprijinise pe poujadişti, aderase la organizaţiile subversive de extremă dreaptă în timpul războiului algerian şi susţinuse cu prudenţă pentru Vichy şi cauza pétainistă), mişcarea sa nu poate fi catalogată drept o simplă regurgitare atavică şi nostalgică a trecutului fascist al Europei. Fortuyn sau Kjærsgaard în nici un caz nu puteau fi categorisiţi ca atare. Amândoi menţionau scrupulos că luptă pentru conservarea tradiţionalei toleranţe din ţările lor – ameninţată, susţineau ei, de fanatismul religios şi obiceiurile retrograde ale noilor comunităţi musulmane.

Partidul Libertăţii din Austria nu era nici el o mişcare nazistă, iar Haider nu era Hitler. Dimpotrivă, el şi-a subliniat insistent trecutul *post*belic. Născut în 1950, Haider avea *„Die Gnade der späten Geburt"*, norocul de a se fi născut târziu (şi amintea frecvent acest lucru publicului). O parte din succesul lui Haider (sau al lui

Christoph Blocher, liderul Partidului Popular Elveţian, care în 2003 a obţinut 28% din votul popular cu o platformă antiimigraţie şi anti-UE) se datora capacităţii de a camufla subtextul rasist sub imaginea unui modernist, a unui naţional-populist cu convingeri liberale. De unde priza neaşteptată la electoratul tânăr: Partidul Libertăţii era la un moment dat preferatul celor sub 30 de ani[25].

În Austria, ca şi în Franţa, ura şi teama de imigranţi (veniţi în Franţa dinspre sud, iar în Austria dinspre est; în ambele cazuri din regiuni pe care ţările respective le stăpâniseră cândva) au înlocuit vechile obsesii – în special antisemitismul – care serviseră la coalizarea extremei drepte. Dar noile partide antisistem mai aveau un avantaj: mâinile curate. Excluşi de la guvernare, ei nu erau pătaţi de corupţia care, la începutul anilor '90, părea să macine chiar temeliile sistemului european. Nu doar în România sau Polonia sau (mai ales) Rusia, unde putea fi considerată o pagubă colaterală în tranziţia spre capitalism, ci chiar în inima democratică a continentului.

În Italia, unde creştin-democraţii au avut după război relaţii strânse şi profitabile cu bancherii, oamenii de afaceri, antreprenorii, mai-marii oraşelor, funcţionarii de stat şi – se zvonea insistent – Mafia, o nouă generaţie de tineri magistraţi a început să înlăture curajos crusta de tăcere publică. Paradoxal, primul a căzut Partidul Socialist Italian, sub impactul scandalului *tangentopoli* („oraşul mitei") din 1992, declanşat de investigaţiile privind administrarea oraşului Milano. Partidul a căzut în dizgraţie, iar liderul său, fostul premier Bettino Craxi, a fost nevoit să se exileze pe celălalt ţărm al Mediteranei, în Tunisia.

Dar afacerile socialiştilor erau legate inextricabil de cele ale creştin-democraţilor, vechii lor parteneri de coaliţie. A urmat un val de arestări şi acuzaţii care au discreditat şi mai mult ambele partide; în cădere, ele au antrenat tot sistemul de pacte şi combinaţii politice care definise politica italiană timp de două generaţii. În alegerile din 1994, practic toate partidele importante din Italia, cu excepţia foştilor comunişti şi a foştilor fascişti, au fost scoase din joc – deşi, pe termen lung, un singur om a beneficiat de acest cutremur politic: dubiosul magnat Silvio Berlusconi, fost cântăreţ într-un bar, care intrase în politică nu atât pentru purificarea generală a naţiei, cât pentru a-şi proteja propriul imperiu mediatic.

În Spania, cariera lui Felipe González a fost curmată de un alt tip de scandal: la jumătatea anilor '90, un grup de tineri reporteri de investigaţie de la cotidienele *El Mundo* şi *Diario 16* au dezvăluit că guvernul lui González dusese un „război murdar" împotriva terorismului basc în 1983-1987, autorizând şi chiar încurajând trupele speciale să practice răpirea, tortura şi asasinatul, atât în Spania, cât şi peste graniţă, în regiunile basce din Franţa de unde ETA opera frecvent (vezi capitolul XIV).

Având în vedere reputaţia ETA, acest lucru nu ar fi reuşit, poate, să-l discrediteze pe charismaticul González (cum ultimii ani ai lui Franco au fost impregnaţi de cinism oficial, mulţi spanioli crescuseră cu o viziune pronunţat instrumentală asupra statului

25. În Elveţia, unde prejudecăţile împotriva imigraţiei erau frecvente, îndeosebi în cantoanele de limbă germană, rasismul nu era întotdeauna tăinuit: un afiş electoral înfăţişa mai multe chipuri cu pielea de culoare închisă, cu textul explicativ „Elveţienii devin negri".

şi a legilor sale) dacă nu ar fi coincis cu divulgarea unor cazuri de mită şi trafic de influenţă în care erau implicaţi colegii socialişti ai lui González: amintind de situaţia din Italia, ele au suscitat o îngrijorare generală cu privire la starea morală a fragilei democraţii spaniole.

În Franţa, Belgia sau Germania, valul de scandaluri care a desfigurat viaţa publică în anii '90 evoca nu atât fragilitatea instituţiilor şi a moravurilor, cât costul tot mai mare al democraţiei într-o societate modernă. Politica (stafful, publicitatea, consilierii) costă. Fondurile publice de care dispun partidele politice sunt în Europa strict limitate prin lege şi tradiţie şi folosite de obicei numai pentru campania electorală. În trecut, dacă aveau nevoie de mai mult, politicienii apelau la susţinătorii obişnuiţi: colegi de partid, sindicate (în cazul stângii), afacerişti şi corporaţii private. Aceste resurse erau acum pe sfârşite: numărul membrilor de partid scăzuse, sindicatele erau în declin şi, din cauza unui consens tot mai evident pe probleme economice, firmele şi întreprinzătorii particulari nu aveau motive să sprijine generos un partid anume.

E poate de înţeles (în orice caz, asta era tendinţa generală) că marile partide politice din vestul Europei au început să caute metode alternative de finanţare – tocmai într-un moment când, graţie globalizării şi desfiinţării controlului preţurilor, banii nu lipseau. S-a dovedit că în Franţa atât gaulliştii, cât şi socialiştii (precum şi creştin-democraţii în Germania sau noii laburişti în Marea Britanie) strânseseră bani în ultimii 20 de ani printr-o varietate de metode suspecte: vânzarea unor favoruri, traficul de influenţă sau, pur şi simplu, apelul mai insistent decât în trecut la sponsorii convenţionali.

În Belgia, lucrurile au mers şi mai departe – cum se poate vedea din scandalul Dassault-Agusta. La sfârşitul anilor '80, guvernul belgian a semnat două contracte prin care se angaja să cumpăre 46 de elicoptere militare de la firma italiană Agusta, respectiv să încredinţeze companiei franceze Dassault recondiţionarea flotei sale de avioane F-16. În ambele cazuri, ofertele concurente au fost respinse din start. Procedeul nu era în sine nemaivăzut, iar faptul că erau implicate trei ţări chiar conferea afacerii un paneuropenism ecumenic.

Dar s-a dovedit ulterior că Partidul Socialist (pe atunci la guvernare) profitase frumuşel din ambele contracte. André Cools, un socialist de frunte care ştia prea multe, a fost asasinat la scurt timp într-o parcare din Liège în 1991; un altul, Etienne Mange, a fost arestat în 1995; un al treilea, Willy Claes, fost premier al Belgiei, secretar general al NATO în 1994-1995 şi ministru de Externe în perioada în care au fost perfectate cele două afaceri, a fost găsit vinovat în septembrie 1998 de luare de mită pentru partid. Un al patrulea suspect care fusese implicat îndeaproape în afacere, fostul general de armată Jacques Lefebvre, a murit în circumstanţe neelucidate în martie 1995.

Povestea e tipic belgiană (*La Belgique*, remarca Baudelaire, *est sans vie, mais non sans corruption*), în sensul că aici duplicarea şi diluarea autorităţii constituţionale nu numai că au permis derapaje ale guvernului, ci au dus Belgia la un pas de falimentul întregului aparat de stat, inclusiv al sistemului judecătoresc. În alte ţări, cu excepţia cazului italian menţionat mai sus, semnele de corupţie *personală* erau remarcabil de puţine (cele mai multe infracţiuni şi delicte au fost săvârşite literalmente pentru binele

partidului[26]); cu toate acestea, câteva figuri foarte marcante au fost excluse brusc din viaţa publică.

Printre ele se numărau oameni precum González, fostul premier francez Alain Juppé şi liderii venerabili ai creştin-democraţilor italieni, dar şi fostul cancelar german Helmut Kohl, eroul unificării, care s-a compromis refuzând să divulge numele celor care îi finanţau partidul. Fără imunitatea prezidenţială, Jacques Chirac (care fusese primar al Parisului în perioada când oraşul înota în mită şi favoruri politice) ar fi îngroşat, cu siguranţă, rândurile corupţilor.

Evenimentele frapează în final prin cât de *puţin* au discreditat ele sistemul politic în ansamblu. Participarea scăzută la alegeri trădează, desigur, o scădere a interesului pentru viaţa publică – dar aceasta era detectabilă de zeci de ani în absenteismul crescând şi în intensitatea scăzută a dezbaterilor politice. Surprinzătoare este nu apariţia unui nou val de partide populiste de dreapta, ci neputinţa lor cronică de a obţine rezultate mai bune, de a exploata tulburările şi nemulţumirile de după 1989.

Exista un motiv pentru acest lucru. Chiar dacă europenii şi-au pierdut încrederea în politicieni, în inima sistemului european de guvernare există un lucru pe care nici partidele antisistem cele mai virulente nu au îndrăznit să îl atace făţiş şi care continuă să suscite o simpatie cvasiuniversală. Acel ceva nu este, cu siguranţă, Uniunea Europeană, în ciuda numeroaselor ei merite. Nu este nici democraţia: prea abstractă, prea nebuloasă şi prea des invocată pentru a mai putea fi pusă pe un piedestal. Nu este nici libertatea sau statul de drept, care de zeci de ani nu au mai fost periclitate în Occident şi care sunt deja axiome pentru tânăra generaţie din toate statele UE. Ce îi leagă pe europeni, chiar şi atunci când sunt dezamăgiţi de un aspect practic sau altul, este ceea ce numim de obicei (şi în contrast revelator cu „stilul de viaţă american") „modelul social european".

26. Cu o excepţie: Edith Cresson (socialistă, fost premier al Franţei şi apoi comisar european) a reuşit să discrediteze întreaga Comisie Europeană în 1999, când a ieşit la iveală faptul că îşi folosise poziţia la Bruxelles ca să inventeze un post bine remunerat de consultant pentru fostul ei dentist.

XXIII

Feluritele Europe

Am fi înţelepţi, fără îndoială, dacă am putea cerne semnele vremii noastre şi, ştiindu-i părţile bune şi pe cele rele, să ne croim cu chibzuinţă un loc într-însa. Haideţi, în loc să scrutăm în van zarea întunecată, să privim calm împrejur, doar puţin, la scena curioasă pe care ne aflăm.

Thomas Carlyle

Creatorul Europei a făcut-o mică şi chiar a sfărâmat-o în părticele, pentru ca noi să ne găsim bucuria nu în mărime, ci în diversitate.

Karel Čapek

În Europa eram asiatici, pe când în Asia suntem şi noi europeni.

Feodor Dostoievski

Când comunismul a căzut şi Uniunea Sovietică a făcut implozie, ele au antrenat în cădere nu numai un sistem ideologic, ci coordonatele politice şi geografice ale unui întregul continent. De 45 de ani - cei mai mulţi europeni nici nu apucaseră acele vremuri sau nu şi le mai aminteau - rezultatul incomod al celui de-al doilea război mondial era neschimbat. Divizarea accidentală a Europei, cu toate consecinţele ei, ajunsese să pară un dat firesc. Apoi, deodată, totul s-a spulberat. Deceniile postbelice au căpătat retrospectiv o cu totul altă semnificaţie. Considerate cândva începutul unei noi ere de polarizare ideologică permanentă, ele se revelau acum drept un amplu epilog la războiul civil european care începuse în 1914: un interregn de 40 de ani între înfrângerea lui Adolf Hitler şi rezolvarea finală a sechelelor războiului.

Când lumea anilor 1945-1989 a dispărut, iluziile ei au devenit mult mai vizibile. Mult trâmbiţatul „miracol economic" din Europa Occidentală postbelică a readus regiunea la performanţele de productivitate şi comerţ internaţional din perioada 1914-1945, după care ratele creşterii economice s-au stabilizat la un nivel comparabil, în mare, cu cel de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Nu era o realizare neglijabilă, dar nici nu însemna, cum crezuseră plini de speranţă contemporanii, începutul unei ere de prosperitate perpetuă.

Mai mult, renaşterea economică s-a produs nu în ciuda Războiului Rece, ci din cauza lui. Precum ameninţarea otomană altădată, umbra imperiului sovietic a redus ca

dimensiuni Europa, dar i-a impus, în zona pe care o cruțase, o unitate benefică. În absența europenilor încătușați din Est, cetățenii Europei de Vest au prosperat: scăpaseră de grija statelor sărace și înapoiate apărute pe ruinele fostelor imperii continentale, iar umbrela militară americană îi apăra de un reflux politic al trecutului recent. Această viziune, obtuză după părerea Estului, nu mai putea fi menținută după colapsul comunismului și destrămarea imperiului sovietic.

Coconul fericit care era Europa Occidentală (cu comunitățile ei economice și zonele ei de comerț liber, cu alianțe externe liniștitoare și granițe interne redundante) părea deodată vulnerabil, între presiunea așteptărilor înșelate ale viitorilor „cetățeni europeni" din Est și relația deloc evidentă cu marea putere de peste ocean. Cum planurile pentru un viitor european comun îi obligau din nou să țină cont de întinsele hotare estice ale continentului, occidentalii s-au întors, de nevoie, la trecutul european comun.

Anii 1945-1989 au căpătat astfel un caracter parantetic. Războiul deschis dintre state, o trăsătură a vieții europene timp de 300 de ani, atinsese între 1913 și 1945 un nivel apocaliptic: circa 60 de milioane de europeni au murit în războaie sau uciși la comanda statului în prima jumătate a secolului XX. Apoi, între 1945 și 1989, războiul dintre state a dispărut de pe continent[1]. Două generații de europeni au crescut cu impresia până atunci de neconceput că pacea era ordinea firească a lucrurilor. Ca prelungire a politicii, războiul și confruntarea ideologică au fost exportate în așa-zisa Lume a Treia.

Acestea fiind spuse, trebuie amintit că statele comuniste, deși menținеau relații de pace cu vecinii, au practicat războiul permanent cu propriii cetățeni – sub formă de cenzură riguroasă, penurii induse și supraveghere represivă, dar ajungând ocazional și la conflict deschis: la Berlin în 1953, la Budapesta în 1956, la Praga în 1968, în Polonia sporadic între 1968 și 1981 și apoi pe durata stării de război. În Europa de Est deceniile postbelice au așadar un parfum diferit în memoria colectivă (dar același caracter parantetic). Dar, față de ce se petrecuse anterior, și Europa de Est a traversat – fără voie – o perioadă de calm neobișnuit.

Anii postbelici, a căror amintire se estompa rapid pe măsură ce apăreau noi (dez)ordini mondiale, erau sau nu un obiect al nostalgiei și regretului, în funcție de locul și data nașterii fiecăruia. De ambele părți ale Cortinei de Fier, cei din generația șaizecistă – adică cei născuți între 1946 și 1951, cea mai mare parte a generației *baby-boom* – își aminteau cu drag deceniul „lor", cultivând în continuare amintiri dragi și un sentiment exagerat al propriei importanțe. Iar părinții lor, cel puțin în Occident, erau recunoscători pentru stabilitatea politică și siguranța materială din acea perioadă, în contrast cu ororile anterioare.

Dar cei care erau prea tineri ca să țină minte anii '60 nu se dădeau în vânt după autoproslăvirea solipsistă a bătrânilor memorialiști ai epocii, iar cei mai bătrâni, care trăiseră toată viața sub comunism, își aminteau nu numai slujbele garantate, chiriile

1. Chiar luând în considerare războaiele iugoslave din anii '90, în a doua jumătate a secolului XX în Europa au murit din cauze legate de război mai puțin de un milion de oameni.

ieftine şi străzile sigure, ci şi decorul cenuşiu de talente irosite şi speranţe zădărnicite. De ambele părţi ale Cortinei, nu se putea recupera mare lucru din ruinele secolului XX. Pacea, prosperitatea şi siguranţa, desigur; dar convingerile optimiste din alte vremuri dispăruseră pentru totdeauna.

Înainte de a se sinucide, în 1942, romancierul şi criticul vienez Stefan Zweig evoca nostalgic Europa de dinainte de 1914, exprimându-şi „mila pentru cei care nu au fost tineri în acei ultimi ani de siguranţă". Şaizeci de ani mai târziu, la sfârşitul secolului XX, apropape totul fusese recuperat sau reconstruit. Dar încrederea cu care păşeau în noul secol europenii din generaţia lui Zweig se pierduse pentru totdeauna: se întâmplaseră prea multe. Europenii din perioada interbelică puteau să-şi amintească *la belle époque* şi să murmure „Măcar de-ar mai fi aşa...", dar cei de după al doilea război mondial lăsau în urmă o catastrofă de 30 de ani ce inspira un sentiment unanim: „Orice, numai asta nu"[2].

Pe scurt, cale de întoarcere nu exista. Comunismul din Europa de Est fusese răspunsul greşit la o întrebare reală. În Occident, la aceeaşi întrebare – „Cum să depăşim catastrofa care a fost prima jumătate a secolului XX?" – s-a răspuns prin obnubilarea completă a istoriei recente şi recapitularea unor succese din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (stabilitatea politică pe plan intern, o mai mare productivitate economică şi o dezvoltare constantă a comerţului exterior), care au primit numele „Europa". Însă după 1989 Europa de Vest postpolitică stătea din nou faţă în faţă cu geamăna ei de la răsărit, iar „Europa" trebuia regândită.

Perspectiva abandonării coconului nu a fost, cum am văzut, primită cu entuziasm general; Jacek Kuroń nu se înşela când opina în jurnalul polonez *Polityka* din martie 1993 că „unele figuri politice din Occident regretă Uniunea Sovietică şi vechea ordine mondială". Dar acea „veche ordine mondială" (staza bine cunoscută din ultimele patru decenii) dispăruse pentru totdeauna. Europenii se confruntau acum nu doar cu un viitor nesigur, ci şi cu un trecut în schimbare. Ce fusese limpede până de curând devenea din nou foarte complicat. La sfârşitul secolului XX, pe promontoriul vestic al Eurasiei, o jumătate de miliard de oameni îşi puneau stăruitor problema propriei identităţi. Cine sunt europenii? Ce înseamnă a fi european? Ce *e* Europa – şi ce vor locuitorii ei să facă din ea?

Din încercarea de a distila esenţa Europei nu avem mare lucru de câştigat. „Ideea de Europa" – ea însăşi un subiect intens dezbătut – are o istorie lungă şi destul de prestigioasă. Dar, deşi o anumită „idee" de Europă (reiterată în varii convenţii şi tratate) ghidează Uniunea din care fac parte acum europenii, ea nu oferă decât o imagine parţială a vieţii pe care o duc ei aici. Într-o eră a tranziţiei şi reconfigurărilor demografice, europenii de astăzi sunt mai numeroşi şi mai eterogeni ca oricând. Orice descriere a situaţiei lor de ansamblu la începutul secolului XXI trebuie să constate în

2. Raymond Aron (născut în 1905) împărtăşea, dacă nu disperarea lui Zweig, cel puţin aleanul lui: „Din clipa în care, sub un soare de iulie, Europa burgheză a intrat în secolul războaielor, oamenii au pierdut controlul asupra istoriei"

primul rând această varietate şi să cartografieze contururile şi hotarele întrepătrunse ale identităţii şi experienţei europene.

Termenul *cartografiere* este folosit aici cu bună ştiinţă. La urma urmei, Europa este un loc. Dar frontierele ei au fost dintotdeauna fluide. Vechile hotare – ale Romei şi Bizanţului, ale Sfântului Imperiu Roman şi ale Europei creştine – corespund îndeajuns de mult cu diviziunile politice ulterioare pentru a sugera o continuitate autentică: delicatele puncte de contact dintre Europa slavă şi cea germanică erau la fel de clare pentru Adam din Bremen, un scriitor din secolul al XI-lea, cum ne sunt nouă; frontierele medievale ale creştinătăţii ortodoxe şi catolice, din Polonia până în Serbia, se menţin şi astăzi, iar ideea unei Europe scindate în două de-a lungul Elbei nu le-ar fi fost străină celor care administrau în secolul al IX-lea Imperiul Carolingian – dacă şi-ar fi pus problema în acest fel.

Dintotdeauna, aceste străvechi linii de hotar au indicat sau nu coordonatele *Europei*, în funcţie de punctul din care erau privite. Să luăm un caz bine cunoscut: în secolul al XVIII-lea, majoritatea locuitorilor Ungariei şi Boemiei erau de sute de ani catolici şi mulţi vorbeau germana. Dar, pentru austriecii luminaţi, „Asia" începea cu Landstrasse, şoseaua care iese din Viena pe la răsărit. Părăsind oraşul pe la *vest*, cu direcţia Praga, Mozart spunea în 1787 că trece o graniţă *orientală*. Estul şi Vestul, Asia şi Europa sunt de veacuri nu numai linii trasate pe pământ, ci şi ziduri mentale.

Pentru că până nu demult cea mai mare parte a Europei nu a fost împărţită în state, ci cuprinsă în imperii, este mai util să concepem marginile continentului nu ca graniţe, ci ca regiuni de frontieră nedeterminate – zone limitrofe, *limes*, *Militärgrenze*, *krajina*: zone cucerite şi populate de un imperiu, care, deşi au o topografie variabilă, marchează o importantă limită politică şi culturală. De la Marea Baltică până în Balcani, aceste regiuni şi locuitorii lor s-au înţeles pe sine ca pavăză a civilizaţiei: punctul vulnerabil şi crucial unde se sfârşeşte lumea cunoscută, iar barbarii sunt ţinuţi la distanţă.

Dar aceste graniţe sunt fluide şi s-au modificat deseori, în funcţie de epocă şi circumstanţe; implicaţiile lor geografice sunt înşelătoare. Polonezii, lituanienii şi ucrainenii se prezintă toţi în literatura şi miturile lor politice ca străjeri ai „Europei" (sau ai creştinătăţii)[3]. Dar e de-ajuns să aruncăm o privire pe hartă pentru a constata că afirmaţiile lor se exclud reciproc: e imposibil să aibă toţi dreptate. Acelaşi lucru se poate spune despre istoriile rivale ale României şi Ungariei sau despre revendicarea sârbilor *şi* a croaţilor: fiecare pretinde că graniţa *sa* sudică (cu sârbii, respectiv cu turcii) constituie linia vitală de defensivă de la marginea Europei civilizate.

Această confuzie arată că marginile Europei sunt de veacuri suficient de importante pentru ca părţile interesate să ridice vehement pretenţii concurente de apartenenţă la Europa. A fi „în" Europa echivalează cu un grad de siguranţă: este garanţia – sau, cel puţin, promisiunea – refugiului şi a includerii. De-a lungul secolelor, aceasta a devenit treptat o sursă a identităţii colective. A fi un „stat de graniţă", exponent şi ocrotitor al valorilor fundamentale ale civilizaţiei europene, era o sursă de vulnerabilitate, dar

3. Mulţi polonezi, trebuie amintit, insistă pe ideea că ţara lor e în *centrul* Europei – o confuzie revelatoare.

şi de mândrie: de aceea sentimentul că au fost excluşi şi uitaţi de „Europa" a făcut dominaţia sovietică cu atât mai umilitoare pentru intelectualii din centrul şi estul Europei.

Europa nu este aşadar atât o chestiune de geografie *absolută* – unde se află de fapt o ţară sau un popor –, cât de geografie *relativă*: unde se află unele faţă de altele. La sfârşitul secolului XX, scriitorii şi politicienii din ţări precum Republica Moldova, Ucraina sau Armenia se declarau europeni nu cu argumente istorice sau geografice (care puteau fi plauzibile sau nu), ci *împotriva* istoriei şi geografiei. Eliberate în pripă din imperiul moscovit, statele postimperiale orfane îşi îndreptau acum privirile spre o altă capitală „imperială": Bruxelles[4].

Cu ce sperau aceste naţiuni periferice să se aleagă din perspectiva îndepărtată a includerii în noua Europă este mai puţin important decât ce aveau de pierdut dacă erau lăsate pe dinafară. Consecinţele excluderii erau deja vizibile în primii ani ai noului mileniu chiar şi pentru vizitatorul cel mai indiferent. Dacă existase cândva un element cosmopolit sau „european" în oraşe precum Cernăuţi în Ucraina sau Chişinău în Moldova, el fusese de mult evacuat cu ciomagul de regimul nazist şi apoi de cel sovietic; împrejurimile rurale erau încă „o lume premodernă, cu drumuri de ţară şi căruţe cu cai, cu fântâni şi opinci, cu tăceri vaste şi nopţi de catifea neagră"[5]. Identificarea cu Europa nu ţinea de un trecut comun, dispărut acum fără urmă. Era revendicarea (oricât de nefondată şi nerealistă) a unui viitor comun.

Ţările de pe continent nu erau singurele care se temeau că vor rămâne în afara Europei. Din perspectiva moldovenilor vorbitori de română, vecinii lor de la vest aveau o şansă istorică. Spre deosebire de locuitorii Republicii Moldova, românii erau văzuţi de Occident ca nişte candidaţi perfect legitimi, deşi indolenţi, şi aveau asigurat un viitor *european*. De la Bucureşti, lucrurile se vedeau însă altfel: România însăşi părea în pericol de a nu fi acceptată. În 1989, când tovarăşii lui Ceauşescu au început într-un târziu să se întoarcă împotriva lui, ei au redactat o scrisoare în care îl acuzau pe Conducător că încearcă să rupă ţara de rădăcinile ei europene: „România este şi va rămâne o ţară europeană... Aţi început să schimbaţi geografia zonelor rurale, dar nu veţi putea niciodată muta România în Africa". În acelaşi an, bătrânul dramaturg Eugène Ionesco afirma că ţara lui de origine este pe cale „să iasă pentru totdeauna din Europa, ceea ce înseamnă să iasă din istorie". Şi nu era o preocupare nouă: în 1972, reflectând la istoria sumbră a ţării, E.M. Cioran dădea glas unui complex frecvent întâlnit la români: „Ce m-a deprimat cel mai tare a fost harta Imperiului Otoman. Privind-o, am înţeles trecutul nostru şi tot restul"[6].

Românii – ca şi bulgarii, sârbii şi alţii care au motive solide să creadă că „nucleul" Europei îi vede ca pe nişte străini (atunci când îi vede) – oscilează între afirmarea

4. La fel şi albanezii kosovari. Salvaţi de NATO de sub opresiunea sârbă, ei doresc independenţa statală nu dintr-o ambiţie naţionalistă, ci ca o promisiune că nu vor fi lăsaţi *înăuntrul* Serbiei – şi *în afara* Europei.
5. Anna Reid, *Borderland: A Journey through the history of Ukraine* (2000), p. 20. De aici locul „Europei" în limbajul şi speranţele revoluţiei ucrainene din decembrie 2004.
6. Vezi Tony Judt, „Romania: Bottom of the Heap", *New York Review*, 1 noiembrie 2001.

defensivă a caracteristicilor lor hipereuropene (în literatură, arhitectură, topografie etc.) şi disperare, urmată de fuga în Vest. După căderea comunismului, ambele tendinţe au fost ilustrate din plin. În timp ce fostul premier Adrian Năstase detalia în iulie 2001 pentru cititorii jurnalului *Le Monde* „valoarea adăugată" pe care România o aduce Europei, jumătate dintre cei care încercau să treacă ilegal graniţa polono-germană erau români. Într-un sondaj realizat la începutul noului secol, 52% din bulgari (şi majoritatea covârşitoare a celor sub 30 de ani) afirmau că, dacă ar putea, ar emigra – de preferinţă în „Europa".

Senzaţia că se află la periferia centrului altora, fiind un soi de europeni de mâna a doua, nu se mai întâlneşte astăzi decât în fostele ţări comuniste, aproape toate cuprinse în zona de mici naţiuni pe care o anticipa Tomáš Masaryk între Capul Nord şi Capul Matapan din Peloponez. Dar nu a fost întotdeauna aşa. În vremuri nu foarte îndepărtate, celelalte extremităţi ale continentului erau la fel de periferice – din punct de vedere economic, lingvistic, cultural. În 1901, poetul Edwin Muir, pe atunci copil, s-a mutat de la Orkneys la Glasgow: „150 de ani străbătuţi în două zile", avea să-şi amintească el, iar senzaţia nu ar fi fost deplasată nici o jumătate de secol mai târziu. Până în anii '80, zonele muntoase şi insulare de la marginile Europei (Sicilia, Irlanda, nordul Scoţiei, Lapland) au avut mai multe în comun una cu alta sau cu propriul trecut decât cu prosperele regiuni metropolitane din centru.

Chiar şi acum – sau mai ales acum –, liniile de demarcaţie şi clivajele nu corespund exact cu frontierele naţionale. Consiliul Statelor Baltice este un exemplu grăitor. Înfiinţat în 1992, el include membri din Scandinavia (Danemarca, Finlanda, Norvegia şi Suedia), trei ţări baltice din fosta URSS (Estonia, Letonia şi Lituania), la care se adaugă Germania, Polonia, Rusia (şi din 1995, contrar geografiei, dar la insistenţa scandinavilor, Islanda). Această reafirmare simbolică a vechilor afinităţi comerciale a fost apreciată de vechile oraşe hanseatice precum Hamburg sau Lübeck şi chiar mai lăudată de oraşe ca Tallinn sau Gdańsk, dornice să se plaseze în centrul unei comunităţi baltice reinventate (acum cu accente occidentale), distanţându-se de patria-mamă şi de trecutul recent.

Dar pentru alte regiuni din ţările membre, mai ales Germania şi Polonia, Marea Baltică nu înseamnă mare lucru. Dimpotrivă: în anii din urmă, perspectiva câştigurilor din turism a mânat Cracovia să insiste asupra orientării ei sudice, promovând imaginea de fostă capitală a Galiţiei habsburgice. Münchenul şi Viena, deşi rivalizează peste graniţă în atragerea investiţiilor industriale, şi-au redescoperit o moştenire „alpină" comună, facilitată de dispariţia frontierei care separa sudul Bavariei de Salzburg şi Tirol.

Distincţiile culturale dintre regiuni contează aşadar, dar nu mai mult decât disparităţile economice. Austria şi Bavaria au în comun, mai mult decât catolicismul sud-german, şi un decor alpin; în ultimii ani, amândouă s-au transformat în economii terţiare bazate pe tehnologie, nu pe muncă brută, care asigură salarii ridicate, întrecând în productivitate şi prosperitate regiunile cu industrii mai vechi dinspre nord. Ca şi Catalonia, Lombardia, Emilia-Romagna, regiunile franceze Ron-Alpi şi Île-de-France, sudul Germaniei şi Austria (cărora li se adaugă Elveţia, Luxemburgul şi părţi din Flandra belgiană) constituie o zonă comună de privilegiu economic european.

Deşi nivelurile absolute de sărăcie şi handicap economic rămâneau cele mai ridicate în fostul bloc comunist, contrastele cele mai frapante se întâlneau acum nu între două state, ci *în interiorul* aceleiaşi ţări. Sicilia şi Mezzogiorno, ca şi sudul Spaniei, au rămas la fel de departe în urma nordului prosper cum erau de zeci de ani: la sfârşitul anilor '90, şomajul din sudul Italiei era de trei ori mai mare decât cel înregistrat la nord de Florenţa, iar diferenţa dintre nord şi sud ca PIB pe cap de locuitor era chiar mai accentuată decât în anii '50.

Şi în Marea Britanie, contrastul dintre regiunile bogate din sud-est şi fostele zone industriale de la nord se amplificase în ultimul timp. Londra înflorise, cu certitudine. Deşi în afara zonei euro, capitala britanică devenise centrul financiar incontestabil al continentului, animat de o energie scânteietoare şi high-tech care făcea alte oraşe europene să pară terne şi învechite. Plină de tineri educaţi şi deschisă la fluxul cosmopolit al culturilor şi limbajelor, Londra părea să-şi fi recăpătat la sfârşitul secolului XX strălucirea din *Swinging Sixties* – preluată oportunist de suporterii lui Blair, care au „rebranduit" ţara în *Cool Britannia*.

Era însă doar o poleială. Cea mai aglomerată metropolă europeană avea o piaţa imobiliară inaccesibilă: şoferii de autobuze, asistentele, îngrijitorii, învăţătoarele, poliţiştii şi chelnerii care îi deserveau pe noii britanici cosmopoliţi nu îşi mai permiteau să locuiască în apropierea lor şi au fost constrânşi să se mute din ce în ce mai departe, făcând o navetă chinuitoare pe cele mai aglomerate şosele din Europa sau folosind reţeaua naţională de cale ferată, învechită şi costisitoare. Dincolo de marginile Londrei şi suburbiile ei, care îşi întindeau acum tentaculele până departe în sud-estul rural, a apărut un contrast regional fără precedent în istoria recentă a Angliei.

La finele secolului XX, din cele zece regiuni administrative, numai trei (Londra, estul şi sud-estul Angliei) atingeau sau depăşeau media avuţiei naţionale pe cap de locuitor. Restul Angliei era mai sărac, uneori chiar cu mult mai sărac. Nord-estul Angliei, fost centru naţional al mineritului şi navigaţiei, avea un PIB pe cap de locuitor de numai 60% din cel londonez. După Grecia, Portugalia, Spania rurală, sudul Italiei şi fostele landuri comuniste din Germania, Marea Britanie era în 2000 cel mai mare beneficiar al fondurilor structurale de la Uniunea Europeană – ceea ce înseamnă că anumite părţi din Regatul Unit erau printre cele mai sărace regiuni din UE. Cifrele relative la ocuparea forţei de muncă (larg mediatizate şi o sursă de mândrie pentru suporterii conservatorilor şi laburiştilor deopotrivă), deja modeste la nivel naţional, erau denaturate de mărimea disproporţionată a înfloritoarei capitale; în realitate, şomajul din nordul Angliei rivaliza cu cazurile cele mai alarmante din Europa continentală.

În Marea Britanie, contrastul frapant dintre regiuni a fost exacerbat de politici publice prost gândite, dar era şi efectul previzibil al sfârşitului erei industriale. În acest sens, el era, ca să spunem aşa, organic. În Germania, inegalităţi similare au apărut însă ca o consecinţă directă, deşi neintenţionată, a unei decizii politice. Absorbţia landurilor estice într-o Germanie unificată costase Republica Federală între 1991 şi 2004 peste o mie de miliarde de euro în viramente şi subvenţii. Dar, în loc să se sincronizeze cu Vestul, la sfârşitul anilor '90 regiunile estice ale Germaniei tindeau să rămână şi mai tare în urmă.

Firmele private germane nu aveau nici un motiv să se instaleze în Est – în Saxonia sau Mecklenburg – când puteau găsi muncitori mai buni cu salarii mai mici (şi o infrastructură de transport şi servicii locale superioare) în Slovacia sau Polonia. O populaţie îmbătrânită, o educaţie slabă, o putere de cumpărare redusă, plecarea în vest a lucrătorilor calificaţi şi ostilitatea înveterată faţă de străini a celor din ţară făceau din estul Germaniei o opţiune vădit neatrăgătoare pentru investitorii din afară, care aveau acum multe alte posibilităţi. În 2004, rata şomajului în fosta RFG era de 8,5%; în fosta RDG, el depăşea 19%. În luna septembrie a acelui an, Partidul Democratic Naţional, o grupare neonazistă, a obţinut 9% din voturi, adică 12 fotolii de deputat în parlamentul saxon.

Un abis al ranchiunei îi separa pe *Wessies* de *Ossies* în Germania şi el nu ţinea doar de slujbe sau şomaj, de bogăţie sau sărăcie, deşi, din perspectiva esticilor, acestea erau simptomele cele mai vizibile şi mai dureroase. Germanii, ca toţi ceilalţi în noua Europă, erau din ce în ce mai scindaţi de o nouă serie de distincţii care sfidau diviziunile geografice sau economice convenţionale. De o parte se afla o elită sofisticată de *europeni*: bărbaţi şi femei, de obicei tineri, umblaţi prin lume şi educaţi, care îşi făcuseră studiile la două sau chiar trei universităţi diferite de pe continent. Calificările şi profesiile lor le permiteau să îşi găsească de lucru oriunde în Uniunea Europeană: de la Copenhaga la Dublin, de la Barcelona la Frankfurt. Veniturile mari, biletele ieftine de avion, graniţele deschise şi reţeaua integrată de cale ferată (vezi *infra*) favorizau mobilitatea. În interes de serviciu sau pentru a cheltui bani şi a se distra, această nouă clasă de europeni călătorea cu uşurinţă în lungul şi în latul continentului – comunicând, precum cărturarii medievali ce rătăceau între Bologna, Oxford şi Salamanca, într-o *lingua franca*: atunci latina, acum engleza.

De cealaltă parte se aflau – şi erau încă net majoritari – cei care nu puteau face parte din minunata Europă nouă sau care au ales să nu i se alăture (încă?): milioane de europeni ţinuţi pe loc de lipsa calificărilor, a educaţiei, a mijloacelor sau a şansei. Aceşti oameni, „şerbii" din noul peisaj medieval al Europei, nu trăgeau cine ştie ce foloase din piaţa unică a muncii, bunurilor şi serviciilor din UE. Ei rămâneau legaţi de ţara şi comunitatea lor locală, limitaţi de necunoaşterea altor limbi şi a posibilităţilor *îndepărtate, adesea mult mai ostili „Europei" decât concetăţenii lor cosmopoliţi*.

Această nouă diferenţă de clasă internaţională, care începea să eclipseze vechile contraste naţionale, prezenta două excepţii notabile. Pentru meseriaşii şi muncitorii din Europa de Est, oportunităţile de lucru în Londra, Hamburg sau Barcelona erau continuarea firească a unei tradiţii mai vechi: munca nomadă şi slujbele sezoniere în străinătate. Dintotdeauna existaseră oameni (bărbaţi, în cea mai mare parte) care călătoreau în ţări îndepărtate pentru a căuta de lucru: fără habar de limbi străine, priviţi cu suspiciune şi ostilitate de localnici şi, în orice caz, hotărâţi să se întoarcă acasă cu câştigul economisit cu grijă. Nu era un fenomen european: zugravii slovaci – ca şi mecanicii turci sau, înaintea lor, vânzătorii ambulanţi din Senegal – nu cinau la restaurant în Bruxelles şi nu îşi făceau vacanţa în Italia sau cumpărăturile la Londra. Cu toate acestea, stilul lor de viaţă era şi el, acum, o constantă *europeană*.

A doua excepţie erau britanicii – sau, mai bine zis, faimoşii eurosceptici englezi. Atraşi de ţări cu o climă mai plăcută şi datorită unui val post-Thatcher de companii

aeriene cu preţuri reduse (care le ofereau voiaje în Europa mai ieftine decât prânzul într-un pub), o nouă generaţie de britanici, nu mai educaţi decât părinţii lor, au păşit în secolul XXI ca europenii cei mai umblaţi prin lume, dacă nu chiar cosmopoliţi. Cei de pe continent nu puteau decât să constate perplecşi ciudata juxtapunere a disprețului şi neîncrederii englezilor faţă de instituţiile şi ambiţiile „Europei" şi a dorinţei naţionale de a-şi petrece timpul liber şi a cheltui banii acolo.

Secretul este că britanicii – ca şi irlandezii – nu erau nevoiţi să înveţe limbi străine. Ei vorbeau deja engleza. În tot restul Europei, competenţa lingvistică (aşa cum remarcam mai devreme) devenea cu rapiditate criteriul principal de diferenţiere, indicând statutul social personal şi puterea culturală colectivă. În ţările mici ca Danemarca sau Olanda era de mult un truism că monolingvismul (într-o limbă pe care nu o mai vorbea aproape nimeni) era pentru naţie un handicap riscant. Studenţii de la Universitatea din Amsterdam făceau acum cursuri în engleză şi până şi cel mai mărunt angajat la bancă dintr-un târg danez de provincie trebuia să poată efectua fără probleme o tranzacţie în limba engleză. Din fericire, în Danemarca şi Olanda, ca în multe ţări europene mici, studenţii şi funcţionarii deopotrivă erau de mult fluenţi (sau cel puţin înţelegeau perfect limba), fiindcă emisiunile TV în limba engleză erau subtitrate, nu dublate.

În Elveţia, unde orice absolvent de liceu stăpânea trei sau chiar patru limbi locale, vorbitorii considerau că este mai convenabil, dar şi mai diplomatic să recurgă la engleză (care nu era pentru nimeni limba maternă) când comunicau cu conaţionalii din altă regiune. Şi în Belgia, unde – aşa cum am văzut – erau rari valonii sau flamanzii care se descurcau în cealaltă limbă, ambele părţi preferau să se înţeleagă în engleză.

În ţările în care limbile regionale (catalana, de exemplu, sau basca) erau acum limbi oficiale de predare în şcoli, se întâmpla frecvent ca tinerii („Generaţia E", cum li s-a spus, de la *Europa*) să înveţe sârguincios limba locală, dar să-şi petreacă timpul liber *vorbind* engleza – din revoltă adolescentină, din snobism social şi fiindcă îşi cunoşteau interesele. În pierdere ieşea nu limbajul sau dialectul local – care oricum avea o istorie locală subţire şi un viitor internaţional inexistent –, ci limba naţională a statului. Pe măsură ce engleza devenea mediul predilect, limbile majore au intrat într-un con de umbră. Ca limbă *europeană*, spaniola (ca şi portugheza sau italiana) nu mai era predată în afara graniţelor statului; ea a rămas un instrument de comunicare dincolo de Pirinei doar prin statutul ei de limbă oficială a Uniunii Europene[7].

Germana îşi pierdea şi ea cu repeziciune locul în liga limbilor europene. Altădată, orice membru al comunităţii ştiinţifice internaţionale ştia măcar să citească în germană. Alături de franceză, germana era limba universală a europenilor cultivaţi, fiind, până la război, şi cea mai vorbită dintre ele – o limbă folosită activ în viaţa de zi cu zi de la Strasbourg până la Riga[8]. Dar, odată cu lichidarea evreilor, expulzarea germanilor şi sosirea sovieticilor, Europa Centrală şi de Est a pierdut contactul cu germana.

7. Ca limbă a zeci de milioane de oameni în cele două Americi, de la Santiago la San Francisco, spaniola avea un statut internaţional inatacabil. Acelaşi lucru se poate spune despre portugheză, cel puţin în varianta ei distinctă, braziliana.
8. Cu excepţia României, unde predomina de departe franceza.

Orăşenii mai în vârstă au continuat să citească şi (mai rar) să vorbească nemţeşte, iar în comunităţi săseşti izolate din Transilvania şi din alte părţi germana s-a menţinut ca limbă marginală, cu o utilitate practică redusă. Toţi ceilalţi au învăţat – sau cel puţin li s-a predat – limba rusă.

Asociată cu ocupaţia sovietică, rusa îşi pierdea tot farmecul, chiar şi în ţări ca Polonia sau Cehoslovacia, unde contiguitatea lingvistică o făcea accesibilă. Deşi cetăţenii din statele-satelit erau obligaţi să studieze rusa, cei mai mulţi n-au făcut nici un efort să stăpânească limba şi nu o vorbeau decât dacă erau siliţi[9]. În câţiva ani de la căderea comunismului s-a putut constata că, paradoxal, ocupaţia germană şi cea sovietică au eradicat familiaritatea cu limbile respective. În teritoriile strivite atâta timp între Rusia şi Germania nu mai conta acum decât o singură limbă străină. Îndeosebi pentru tineri, a fi *european* în Est după 1989 însemna a vorbi *engleza*.

Pentru vorbitorii nativi de germană din Austria, Elveţia şi chiar Germania, provincializarea treptată a limbii lor (în asemenea măsură, încât nici măcar olandezii, a căror limbă este strâns înrudită cu germana, nu o mai studiau sau nu o mai înţelegeau) era un fapt consumat, iar regretele erau inutile. În anii '90, Siemens şi alte mari firme germane au transformat nevoia în virtute, impunând engleza ca limbă utilizată în mediul corporatist. Politicienii şi managerii germani se mişcau remarcabil de uşor în cercuri anglofone.

Cu totul altceva era declinul limbii franceze. Pentru uzul zilnic, ea nu mai jucase un rol important în Europa de la declinul aristocraţiilor imperiale din vechile regimuri. În afara Franţei, doar pentru un milion sau două de belgieni, luxemburghezi şi elveţieni şi câteva comunităţi izolate din Alpii italieni şi Pirineii spanioli mai era limba maternă – mulţi foloseau forme dialectale înfierate de cerberii de la Académie Française. În termeni strict statistici, franceza era de mult – faţă de germană sau rusă – la periferia lingvistică europeană.

Dar, de la declinul latinei, franceza fusese limba *specifică* elitelor cosmopolite cultivate – şi, prin urmare, limba europeană *par excellence*. Când la Oxford s-a propus, în primii ani ai secolului XX, ca limba franceză să fie introdusă în programa de limbi moderne, mai-marii universităţii s-au opus pe motivul plauzibil că orice student demn de a fi admis la Oxford este deja fluent în franceză. Până la jumătatea secolului, prezumţii similare s-au făcut, mai mult sau mai puţin explicit, în toate academiile şi ambasadele. Autorul cărţii de faţă poate confirma că în 1970 franceza era încă un mijloc de comunicare necesar şi suficient pentru studenţi, de la Barcelona la Istanbul.

În 30 de ani, totul s-a schimbat. Deja, în anul 2000, franceza nu mai era un mijloc sigur de comunicare internaţională, nici măcar la nivelul elitelor. Ea le era recomandată şcolarilor ca primă limbă străină numai în Marea Britanie, Irlanda şi România; toţi ceilalţi europeni învăţau engleza. În unele părţi din fosta Europă habsburgică, franceza nu mai era nici măcar *a doua* limbă străină predată în şcoli; îi luaşe locul germana. Francofonia (comunitatea internaţională a vorbitorilor de franceză,

9. De această dată excepţia este Bulgaria, unde Rusia şi limba ei s-au bucurat dintotdeauna de mai multă simpatie.

majoritatea în fostele colonii) a rămas un actor lingvistic important pe scena mondială, dar declinul francezei la ea acasă, în Europa, era indiscutabil şi, pe cât se pare, ireparabil.

Chiar şi la Comisia Europeană din Bruxelles, unde franceza fusese limba oficială dominantă în primii ani ai Comunităţii, ceea ce le dădea vorbitorilor nativi din administraţie un avantaj psihologic şi practic semnificativ, lucrurile se schimbaseră. Nu atât intrarea Marii Britanii în UE a produs o modificare (toţi funcţionarii civili subordonaţi de la Londra vorbeau curent franceza), cât aderarea scandinavilor, care vorbeau fluent *engleza*, expansiunea comunităţii germanofone (graţie unificării Germaniei şi aderării Austriei), ce renunţa treptat la reticenţa postbelică, şi perspectiva noilor membri din Est. În ciuda traducerii simultane (care acoperea 420 de combinaţii posibile între limbile celor 25 de state membre), comunicarea în una dintre cele trei limbi principale ale Uniunii era indispensabilă pentru a influenţa realmente deciziile luate şi a asigura implementarea lor. Iar franceza era acum minoritară.

Dar, spre deosebire de germani, autorităţile franceze nu au trecut la engleză pentru a-şi asigura eficacitatea comercială şi politică. Deşi tot mai mulţi tineri francezi studiau engleza şi călătoreau în străinătate pentru a o folosi, poziţia oficială a devenit categoric defensivă: fără îndoială fiindcă declinul limbii franceze coincidea neplăcut cu diminuarea rolului internaţional al ţării – fenomen care a ocolit Marea Britanie, fiindcă americanii vorbesc engleza.

Prima reacţie a francezilor la această tendinţă lingvistică defavorabilă a fost să insiste ca alţii să folosească în continuare limba lor: cum spusese preşedintele Georges Pompidou la începutul anilor '70, „dacă franceza nu ar mai fi prima limbă a Europei, Europa însăşi nu ar mai fi pe de-a-ntregul europeană". Dar s-a dovedit curând că era o cauză pierdută, iar intelectualii şi politicienii au adoptat o mentalitate de asediu: dacă nu mai era vorbită dincolo de graniţele ţării, franceza trebuia să aibă monopolul în interiorul lor. O petiţie semnată în iulie 1992 de 250 de personalităţi (printre care Régis Debray, Alain Finkielkraut, Jean Dutourd, Max Gallo şi Philippe Sollers) solicita ca guvernul să legifereze utilizarea exclusivă a limbii franceze în conferinţele şi întâlnirile organizate pe teritoriul francez, filmele realizate cu fonduri franceze etc. Altfel, avertizau ei, „«anglogloţii» ne vor face pe toţi să vorbim engleza sau, mai bine zis, americana".

Guvernele franceze, indiferent de culoarea politică, s-au conformat cu plăcere, cel puţin *pour la forme*. „E indispensabil să ne luptăm pentru limba franceză", declara ministrul socialist Catherine Tasca. „În organizaţiile internaţionale, în ştiinţe şi chiar pe zidurile oraşelor noastre." Doi ani mai târziu, un ministru conservator al Culturii, Jacques Toubon, a reluat subiectul, făcând explicit ceea ce Tasca nu menţionase: motivul nervozităţii nu era atât declinul francezei, cât hegemonia englezei. Era de preferat ca francezii să înveţe altceva – *orice* altceva: „De ce", întreba Toubon, „să înveţe copiii noştri o engleză simplificată – pe care o pot deprinde la orice vârstă – când ar trebui să dobândească o apreciere mai profundă pentru germană, spaniolă, arabă, japoneză, italiană, portugheză sau rusă?".

Ţinta atacului lui Toubon (ceea ce el numea cu dispreţ „engleza mercantilă", limba care lua locul francezei, „capitala dintâi, simbolul demnităţii poporului francez") era

pe cale să devină, chiar în momentul în care era luat la ochi, intangibil. Intelectuali ca Michel Serres constatau, poate, cu un aer sinistru, că străzile Parisului aveau acum mai multe nume în engleză decât pe timpul Ocupaţiei în germană, însă tineretul crescut cu filme, emisiuni TV, jocuri video, site-uri şi muzică pop internaţionale – şi care folosea un jargon mobil, plin de cuvinte şi expresii împrumutate şi adaptate – era cum nu se poate mai indiferent.

Legea care îi obliga pe cetăţeni să vorbească franţuzeşte între ei era un lucru (deşi remarcat doar de cei care voiau să o încalce). Dar încercarea de a le impune savanţilor, afaceriştilor, politologilor, avocaţilor şi arhitecţilor străini să se exprime în franceză – ori să o înţeleagă când era vorbită de alţii – nu putea avea decât un singur efect: să-i gonească din Franţa. La începutul noului secol, cele mai multe personalităţi publice din Franţa (dar nu toate) erau deja conştiente de acest lucru, iar factorii de decizie se resemnaseră în faţa tristei realităţi din Europa secolului XXI. Noile elite europene, indiferent care erau ele, nu vorbeau franceza şi nici nu aveau de gând să încerce: „Europa" nu mai era un proiect francez.

Ca să înţelegem cum era Europa la sfârşitul mileniului, e tentant să urmărim, în continuare, diviziunile ei interne, faliile şi rupturile – ce reflectă inevitabil istoria modernă a continentului, profund schismatică, şi varietatea incontestabilă a comunităţilor, identităţilor şi istoriilor sale întrepătrunse. Dar identitatea europenilor şi modul lor de viaţă erau modelate nu numai de ce îi despărţea, ci şi de ce îi unea – şi ei erau acum mai uniţi ca oricând.

Cea mai bună ilustrare a „uniunii tot mai strânse" în care europenii se legaseră – mai corect, fuseseră legaţi de conducătorii lor luminaţi – era reţeaua de comunicaţii aferentă, din ce în ce mai densă. Infrastructura de transport intraeuropean (poduri, tuneluri, şosele, trenuri şi feriboturi) se dezvoltase incredibil în ultimele decenii ale secolului. Europenii aveau acum cel mai rapid şi (cu excepţia reţelei britanice, pe bună dreptate desconsiderată) cel mai sigur sistem de cale ferată din lume.

Pe un continent aglomerat, unde distanţele relativ mici favorizează transportul terestru mai mult decât pe cel aerian, căile ferate au beneficiat clar de investiţii publice susţinute. Ţările incluse în spaţiul Schengen cooperau acum – cu un sprijin apreciabil din partea UE – pentru a crea, de la Madrid şi Roma la Amsterdam şi Hamburg, o amplă reţea de linii de mare viteză, care urma să se extindă apoi spre nord până în Scandinavia şi spre est, în Europa Centrală. Chiar dacă nu toate ţările şi regiunile se puteau mândri cu un TGV, ICE sau ES[10], europenii puteau călători acum pe tot continentul – nu neapărat mai repede decât cu un secol în urmă, dar cu mai puţine impedimente.

Ca şi în secolul al XIX-lea, noile căi ferate europene au avut victimele lor: oraşele şi districtele nedeservite, ce riscau să îşi piardă piaţa şi populaţia, rămânând în urma concurenţelor mai norocoase. Dar exista acum şi o reţea dezvoltată de autostrăzi; în afară de fosta Uniune Sovietică, sudul Balcanilor şi provinciile cele mai sărace din

10. Expresul vedetă din Franţa, Germania, respectiv Italia.

Polonia şi România, mai toţi europenii aveau acces la un automobil. Alături de feriboturile cu aripi imerse şi liniile aeriene liberalizate, aceste noutăţi le permiteau oamenilor să trăiască într-un oraş, să lucreze în altul şi să se distreze şi cheltuie bani într-un al treilea – nu întotdeauna ieftin, dar cu o eficienţă fără precedent. Nu era ieşit din comun, de exemplu, ca o familie să trăiască în Malmö (Suedia) şi să lucreze în Copenhaga (Danemarca), să facă naveta de la Freiburg (Germania) la Strasbourg (Franţa) sau chiar peste mare, de la Londra la Rotterdam; ori de la Bratislava (Slovacia) la Viena (Austria), refăcând astfel o conexiune banală în era habsburgică. Se înfiripa o Europă realmente integrată.

Din ce în ce mai mobili, europenii se cunoşteau unii pe alţii mai bine decât oricând. Puteau să călătorească şi să comunice pe picior de egalitate. Unii europeni rămâneau, evident, mai egali decât alţii. La două secole şi jumătate după ce Voltaire schiţa contrastul dintre o Europă care „cunoaşte" şi o Europă ce „aşteaptă să fie cunoscută", distincţia nu îşi pierduse nimic din precizie. Geografia morală a continentului – Europa din mintea europenilor – consta într-un nucleu de state europene „adevărate" (deşi unele, ca Suedia, erau periferice din punct de vedere geografic), ale căror valori culturale, legale şi constituţionale erau erijate în model pentru europenii aspiranţi, mai puţin importanţi, ce căutau, cum ar veni, să devină ei înşişi[11].

Se presupunea aşadar că est-europenii cunosc Occidentul. În sens invers, fluxul de informaţie nu era însă foarte flatant. Nu numai fiindcă europenii nevoiaşi din Sud şi Est călătoreau spre Vest şi Nord ca să-şi vândă munca sau trupul. După ce şi-au epuizat şarmul de avanposturi redescoperite ale Europei Centrale, unele oraşe est-europene s-au repliat la sfârşitul secolului într-o nişă de piaţă profitabilă drept destinaţii ieftine şi stridente pentru segmentul popular al turismului de masă occidental. Tallinn şi Praga în special au dobândit o reputaţie deloc de invidiat de paradisuri ale „vacanţelor pentru burlaci": oferte de weekend cu preţ redus pentru englezii în căutare de sex ieftin şi alcool din belşug.

Agenţii de turism şi organizatorii de excursii a căror clientelă se mulţumea cândva cu Blackpool sau (mai recent) Benidorm raportau acum un entuziasm frenetic faţă de minunăţiile exotice din estul Europei. Nu-i vorbă, şi englezii erau periferici în felul lor – de aceea Europa rămânea pentru mulţi dintre ei un obiectiv exotic. În 1991, săptămânalul *Kultura* tipărit la Sofia îi întreba pe bulgari cu ce cultură străină au afinităţi: 18% au răspuns „franceză", 11% „germană" (şi 15% „americană"). Dar numai 1,3% mărturiseau o apropiere de „cultura engleză".

Centrul necontroversat al Europei, cu toate necazurile de după unificare, era în continuare Germania: cel mai mare stat din UE ca populaţie şi producţie, ea era sâmburele din „miezul Europei", cum dorise, de altfel, fiecare cancelar, de la Adenauer la Schröder. Germania era şi singura ţară întinsă de o parte şi de alta a fostei Cortine. Graţie unificării, imigraţiei şi guvernării federale, Berlinul cu suburbiile lui era acum, ca suprafaţă, de şase ori cât Parisul – un simbol al poziţiei relative a celor două ţări.

11. În iunie 2004, autorul cărţii de faţă primea salutări de la un corespondent din ministerul de Externe din Zagreb cu următorul mesaj: „Situaţia aici e bună. Croaţia a primit invitaţie de aderare la UE. Asta va schimba multe hărţi mentale".

Germania domina economia europeană. Pentru mai toate statele membre UE, ea era cel mai important partener comercial. Numai Republica Federală asigura două treimi din venitul net al Uniunii. Deşi duceau greul finanţării – sau poate tocmai de aceea –, germanii erau printre cei mai devotaţi cetăţeni ai Uniunii Europene. Periodic, oamenii politici germani propuneau crearea unui „culoar rapid" pentru statele adepte ale unei Europe federale complet integrate, numai pentru a renunţa ulterior, vizibil dezamăgiţi de partenerii lor care tergiversau.

Dacă Germania (ca să dezvoltăm imaginea voltairiană) era ţara care „cunoştea" cel mai bine Europa, nu-i de mirare că ţările ce doreau cel mai aprig să fie „cunoscute" la începutul secolului XXI erau alte două foste state imperiale. Rusia şi Turcia jucaseră cândva, ca şi Germania, un rol imperial în Europa. Numeroşi turci şi ruşi au avut soarta tristă a comunităţilor de etnici germani din Europa: moştenitori dislocaţi ai unei puteri autocratice, reduşi acum la rolul de minorităţi vulnerabile şi antipatizate într-un stat-naţiune străin; rămăşiţe lăsate în urmă de refluxul imperial. La sfârşitul anilor '90, se estima că peste o sută de milioane de ruşi trăiesc în afara Rusiei, în ţările independente din estul Europei[12].

Dar asemănările se opreau aici. Rusia postsovietică era un mai mult un imperiu eurasiatic decât un stat european. Preocupată de revoltele violente din Caucaz, ea rămânea la distanţă de restul Europei – din cauza noilor state-tampon (Belarus, Ucraina şi Republica Moldova) şi a propriei politici interne, din ce în ce mai intolerantă. Nu se punea problema ca Rusia să adere la Uniunea Europeană: noilor membri, aşa cum am văzut, li se cerea să adopte „valori europene" (privitoare la statul de drept, drepturile şi libertăţile civile, transparenţa instituţională) pe care Moscova lui Vladimir Putin nici măcar nu le recunoştea, darămite să le implementeze[13]. Şi, oricum, autorităţile ruse erau mai interesate să construiască gazoducte şi să vândă gaz Uniunii Europene decât să i se alăture. Mulţi ruşi, inclusiv locuitorii din marile oraşe din regiunile vestice, nu se considerau europeni: când călătoreau în Vest, ei spuneau (ca şi englezii) că „merg în Europa".

Cu toate acestea, Rusia fusese efectiv o forţă în Europa timp de trei sute de ani, iar această moştenire s-a menţinut. Oameni de afaceri ruşi încercau să preia bănci letone. Un preşedinte lituanian, Rolandas Paksas, a fost nevoit să demisioneze în urma suspiciunilor că are legături strânse cu Mafia rusă. Moscova a păstrat enclava baltică din jurul Kaliningradului şi a pretins în continuare dreptul de tranzit liber (prin Lituania) pentru traficul de mărfuri şi pentru trupele militare, ca şi dreptul cetăţenilor

12. Altă minoritate postimperială, mai redusă, o constituiau în secolul XXI maghiarii din România, Slovacia şi Serbia. În regiunea Vojvodina din nordul Serbiei, tinerii sârbi îi atacau periodic pe ungurii care trăiau acolo de sute de ani, vandalizându-le proprietăţile. Răspunsul autorităţilor de la Belgrad, care nu păreau să fi învăţat nimic din catastrofa anilor '90, era deprimant de previzibil: atacurile nu erau „grave" şi, oricum, „ei" au început.

13. Dimpotrivă. Printr-o serie de măsuri, în primăvara şi vara anului 2004, autorităţile au limitat semnificativ atât drepturile presei, cât şi ocaziile (şi aşa rare) de protest public. Scurta perioadă de libertate a Rusiei (care fusese, de fapt, o degringoladă şi o absenţă a constrângerilor mai mult decât o libertate autentică, protejată de Constituţie) era pe sfârşite. În 2004, observatorii ruşi estimau că un sfert dintre posturile din administraţia publică sunt ocupate de funcţionari cu stagii la KGB

ruşi de a vizita ţările UE fără viză. Banii spălaţi din afacerile oligarhilor ruşi erau repuşi în circulaţie pe piaţa imobiliară din Londra şi de pe riviera franceză.

Pe termen scurt, Rusia era clar un ghimpe în coasta Europei. Dar nu era o ameninţare. Armata rusă era ocupată cu alte misiuni şi, oricum, se afla într-o stare deplorabilă. Sănătatea populaţiei ruse era un motiv serios de îngrijorare (media de viaţă la bărbaţi scădea accelerat, agenţiile internaţionale avertizau de ceva vreme că reapăruse tuberculoza, iar ţara era în pragul unei epidemii de SIDA), dar aceasta era în primul rând grija ruşilor. Pentru viitorul apropiat, Rusia era evident absorbită de propriile probleme.

Pe termen mai lung, simpla proximitate a Rusiei, cu dimensiunile ei gigantice şi rezervele-i inegalate de combustibil, umbreşte viitorul unui continent european sărac în energie. Deja în 2004 jumătate din gazul natural al Poloniei şi 95% din petrolul său proveneau din Rusia. Dar, deocamdată, autorităţile ruse şi ruşii ca indivizi voiau de la Europa un singur lucru: „respect". Moscova dorea să fie mai implicată în procesul de decizie intraeuropean, indiferent dacă era vorba despre NATO, despre administrarea acordurilor balcanice sau despre înţelegeri comerciale (atât cele bilaterale, cât şi cele încheiate prin Organizaţia Mondială a Comerţului): nu fiindcă deciziile luate în absenţa Rusiei îi prejudiciau interesele, ci ca o chestiune de principiu.

Istoria europeană, constatau mulţi observatori, făcuse o buclă. În secolul XXI, ca şi în secolul al XVIII-lea, Rusia era şi în Europa, şi în afara ei: *nation d'Europe* după Montesquieu, „sălbăticie scită" pentru Gibbon. Pentru ruşi, Occidentul a rămas ce era de veacuri: un obiect contradictoriu de atracţie şi repulsie, de admiraţie şi resentiment. Conducătorii, dar şi populaţia Rusiei rămâneau extrem de sensibili la opiniile din exterior, manifestând în acelaşi timp o suspiciune profundă faţă de orice critică sau interferenţă din străinătate. Istoria şi geografia au pricopsit Europa cu o vecină greu de mulţumit, greu de ignorat.

Acelaşi lucru se poate spune despre Turcia. Aproape 700 de ani, turcii otomani au reprezentat pentru Europa alteritatea absolută (după ce acest rol le revenise timp de jumătate de mileniu arabilor). Timp de veacuri, Europa a început unde se termina Imperiul Otoman (de aici depresia lui Cioran când îşi amintea cât timp a fost România sub stăpânire turcească); Europa creştină era „salvată" periodic din ghearele islamismului: la porţile Vienei, ale Budapestei, în bătălia de la Lepanto din 1571. Când Turcia a intrat în declin la jumătatea secolului al XVIII-lea, „chestiunea orientală" (cum putea fi controlat declinul Imperiului Otoman şi ce se va întâmpla cu teritoriile eliberate după sute de ani de domnie turcească) a devenit problema cea mai arzătoare a diplomaţilor europeni.

Înfrângerea Turciei în primul război mondial, căderea otomanilor şi apariţia statului modern şi ostentativ laic al lui Kemal Atatürk au eliminat chestiunea orientală de pe agenda europeană. Guvernaţi acum de la Ankara, turcii aveau destule necazuri proprii şi, cu toate că retragerea lor din Balcani şi din Orientul Mijlociu arab a adus un hăţiş de complicaţii şi conflicte cu consecinţe dramatice pe termen lung pentru Europa şi pentru întreaga lume, turcii înşişi nu mai erau acum implicaţi. Fără poziţia ei strategică (de-a curmezişul rutei de acces a Uniunii Sovietice la Mediterană), Turcia ar fi dispărut cu totul din conştiinţa occidentală.

În schimb, Ankara a devenit, pe durata Războiului Rece, o participantă prevenitoare la alianţa occidentală, contribuind la forţele NATO cu contingente militare semnificative. Baze militare şi rachete americane au fost amplasate în Turcia în cadrul „cordonului sanitar" care se întindea de-a lungul frontierelor sovietice de la Marea Baltică la Pacific, iar guvernele occidentale au oferit Turciei sume substanţiale ca ajutor economic şi, mai mult, i-au tolerat regimurile dictatoriale şi instabile (adesea rezultatul unor puciuri), precum şi abuzurile la adresa minorităţilor – în special kurzii din extremitatea estică a ţării, ce reprezintă o cincime din populaţia totală. Între timp, „muncitorii cu viză temporară" din Turcia, precum surplusul populaţiei rurale din tot restul bazinului mediteranean, au migrat în număr mare spre Germania şi alte state occidentale, în căutarea unei slujbe.

Dar moştenirea otomană s-a întors să bântuie Europa. La sfârşitul Războiului Rece, poziţia aparte a Turciei a primit o altă semnificaţie. Ţara nu mai era un avanpost şi un stat-barieră într-o confruntare geopolitică internaţională. Era acum un culoar, o punte între Europa şi Asia, cu legături şi afinităţi în ambele direcţii. Deşi Turcia era oficial o republică laică, cele 70 de milioane de cetăţeni erau în marea lor majoritate musulmani. Turcii mai în vârstă nu erau practicanţi foarte stricţi, dar apariţia islamismului radical a stârnit temeri că nici statul laic impus cu duritate de Atatürk nu va rezista unei noi generaţii care se revolta împotriva părinţilor îndepărtaţi de credinţă şi care îşi căuta rădăcinile în moştenirea mai veche a Islamului otoman.

Elita mediului de afaceri şi a profesiilor liberale din Turcia se găsea în proporţie covârşitoare în oraşul european Istanbul şi se identifica entuziast cu codul vestimentar, cultura şi practicile occidentale. Ca şi alţi estici ambiţioşi, ei vedeau în Europa – în valorile, instituţiile, pieţele şi carierele europene – singurul viitor posibil pentru ei şi pentru ţara lor situată ambivalent. Scopul lor era limpede: să evadeze din istorie şi să intre în „Europa". Mai mult, acesta era şi obiectivul influentului corp ofiţeresc, care se identifica fără preget cu statul secular al lui Atatürk şi nu îşi ascundea iritarea faţă de islamizarea treptată a vieţii publice din ţară.

Europa – sau cel puţin Bruxelles-ul – şovăia însă serios: dosarul de aderare al Turciei a zăcut nedeschis ani întregi. Existau motive solide de precauţie: închisorile Turciei, tratamentul aplicat criticilor regimului, precum şi codul civil şi economic inadecvat erau doar câteva dintre problemele care se cereau rezolvate dacă Turcia spera să nu aibă doar relaţii comerciale cu partenerii europeni. Comisari europeni respectabili ca austriacul Franz Fischler şi-au exprimat deschis îndoielile legate de potenţialul democratic al ţării pe termen lung. Existau apoi dificultăţi practice: ca stat membru, Turcia ar fi fost al doilea ca mărime în UE după Germania, dar şi unul dintre cele mai sărace – prăpastia dintre extremitatea vestică prosperă şi întinderile estice sărace era imensă şi, dacă ar fi avut ocazia, milioane de turci ar fi plecat probabil spre Occident, în căutarea unui salariu decent. Implicaţiile acestui fapt pentru politicile naţionale de imigraţie, ca şi pentru bugetul UE, nu puteau fi ignorate.

Dar adevăratele impedimente erau altele[14] Dacă Turcia ar fi fost admisă, Uniunea Europeană ar fi avut graniţe cu Georgia, Armenia, Iran, Irak şi Siria. Geografic

14. Inclusiv calculele interne ale politicienilor greci, care ani de zile şi-au folosit votul de la Bruxelles pentru a incomoda şi a bloca orice progres pentru candidatura Turciei

vorbind, nu este foarte logic ca „Europa" să ajungă la 200 de kilometri de Mosul, iar în circumstanțele momentului acest lucru era, indiscutabil, un risc de securitate. Și, cu cât Europa își lărgea frontierele, cu atât devenea mai acută nevoia (inclusiv printre autorii proiectului de Constituție din 2004) de a preciza ce anume definește Uniunea Europeană. Aceasta i-a împins pe câțiva politicieni din Polonia, Lituania, Slovacia și alte țări, ca să nu mai vorbim de pontiful polonez al Romei, să propună (fără succes) ca preambulul noului text constituțional să menționeze că Europa a fost cândva Europa *creștină*. Nu spusese Václav Havel, într-un discurs pronunțat la Strasbourg în 1994, că „Uniunea Europeană are la bază un ansamblu larg de valori, cu origini în Antichitate și în creștinism"?

Indiferent ce erau ei în rest, turcii nu erau deloc creștini. Paradoxal, tocmai din acest motiv – pentru că nu se puteau considera creștini (sau „iudeo-creștini") –, turcii care visau la Europa accentuau chiar mai mult decât alți europeni dimensiunea laică, tolerantă și liberală a identității europene[15]. În plus, ei invocau stăruitor normele și valorile europene pentru a contracara tendințele reacționare din viața publică turcă – obiectiv pe care tocmai statele membre ale UE îl încurajau de mult.

Deși în 2003 parlamentul turc a abrogat în sfârșit, la insistențele Europei, vechile prevederi ce restricționau exprimarea politică și viața culturală kurdă, lungul vals al ezitărilor executat de guverne și oficialii de la Bruxelles începea să atârne greu. Criticii turci ai aderării la UE remarcau insistent umilința unui fost imperiu care se milogea acum la porțile Europei, cerșind sprijin pentru aderare de la fostele supuse. Pe deasupra, amplificarea constantă a sentimentului religios în Turcia a determinat nu numai o victorie electorală a partidului islamist moderat, ci și o moțiune în parlamentul național pentru a declara adulterul un delict penal.

În urma avertismentelor explicite de la Bruxelles că această evoluție risca să pericliteze definitiv candidatura Turciei, moțiunea a fost abandonată și, în decembrie 2004, Uniunea Europeană a consimțit în sfârșit să deschidă discuțiile de aderare cu Ankara. Dar ireparabilul se produsese. Cei care se împotriveau admiterii Turciei (și erau destui: în Germania[16] și Franța, dar și mai aproape de casă, în Grecia sau Bulgaria) aveau un nou argument pentru incompatibilitatea acesteia. În 2004, la sfârșitul mandatului său de comisar european, olandezul Fritz Bolkestein atrăgea atenția asupra „islamizării" viitoare a Europei. Probabilitatea ca negocierile să decurgă armonios s-a diminuat și mai mult – Günther Verheugen, comisarul european pentru extindere, a admis că nu anticipa aderarea Turciei „înainte de 2015". Până atunci, costurile viitoarei respingeri sau al amânărilor repetate – pentru mândria turcilor și pentru stabilitatea politică la marginea vulnerabilă a Europei – continuau să crească. Problema orientală era din nou pe tapet.

Istoria apăsa greu pe umerii Europei la începutul secolului XXI, dar, ciudat, mai deloc pe umerii europenilor. Problema nu era atât educația (predarea bună sau proastă

15. În plus, erau predispuși să vadă ca „europeană" o piață liberă idealizată, în contrast cu favoritismul și venalitatea din economia turcă.

16. Uniunea Creștin-Democrată din Germania s-a opus deschis aderării Turciei la UE

a istoriei în şcoli, deşi în anumite zone din sud-est era şi aceasta un motiv de îngrijorare), cât utilizarea trecutului în scopuri publice. Lucru banal în societăţile autoritariste – dar Europa, aşa cum se autodefinise, era postautoritaristă. Guvernele nu mai exercitau un monopol asupra cunoaşterii, iar istoria nu putea fi prelucrată sumar în folosul politicienilor.

Şi nici nu era, în cea mai mare parte. Istoria era ameninţată în Europa nu de distorsionarea deliberată a trecutului în scopuri ascunse, ci tocmai de ceea ce, la prima vedere, este un complement firesc al cunoaşterii istorice: nostalgia. În ultimele decenii ale secolului, publicul a manifestat o fascinaţie tot mai mare pentru trecut ca artefact izolat, cuprinzând nu amintirile recente, ci pe cele pierdute: istoria nu reprezenta doar o sursă de înţelegere a prezentului, ci ilustra cât de diferite erau lucrurile altădată. Istoria de la televizor (narată sau jucată), istoria din parcurile de distracţie, istoria din muzee, toate reliefau nu ce îi lega pe oameni de trecut, ci tot ce îi despărţea de el. Prezentul nu era moştenitorul istoriei, ci orfanul ei, rupt de vremurile de altădată, de acea lume dispărută.

În Europa de Est, nostalgia nu era altceva decât dorul de certitudinile pierdute ale comunismului, despuiat în amintire de părţile-i sumbre. În 2003, Muzeul de Arte Decorative din Praga a organizat o expoziţie de „haine de dinaintea revoluţiei": ghete, rochii, lenjerie şi alte obiecte dintr-o lume care dispăruse cu numai 14 ani în urmă, dar care inspira deja o fascinaţie rece. Expoziţia a atras mulţi vizitatori nu tocmai tineri, pentru care monotonia gri a exponatelor era o amintire recentă. Însă reacţia vizitatorilor sugera un grad de afecţiune şi chiar de regret care i-a surprins pe curatori.

Ostalgia, cum i se spunea în Germania, se hrănea din acelaşi gen de reminiscenţe incomplete. Dacă ne gândim că RDG – ca să adaptăm afirmaţia lui Mirabeau despre Prusia sub dinastia Hohenzollern – era doar un serviciu de securitate dotat cu un stat, ea dovedea retrospectiv o capacitate remarcabilă de a trezi simpatia şi chiar regretul. Pe când cehii îşi admirau vechile haine, germanii se înghesuiau să vadă *Goodbye, Lenin*, film în care ironia palpabilă faţă de neajunsurile, dogmele şi absurditatea generală a vieţii sub Erich Honecker era compensată conştient de o anumită simpatie pentru subiect şi o atitudine mai mult decât ambivalentă faţă de dispariţia lui subită.

Dar nemţii şi cehii, ca atâţia alţii din Europa Centrală, aveau deja prea multă experienţă în materie de noi începuturi bruşte şi traumatice la scară naţională. Nostalgia lor selectivă pentru puţinul care putea fi recuperat din ruinele trecutului era logică; nu întâmplător, filmul lui Edgar Reitz, *Heimat: Eine Deutsche Chronik*, difuzat de televiziune în 1984, a atras în medie nouă milioane de telespectatori germani pe episod. Mai ciudată este febra nostalgiei care a cuprins la sfârşit de secol Europa *Occidentală*, generând o avalanşă de industrii patrimoniale, reconstrucţii, reconstituiri, renovări şi memoriale.

Desigur, „marea epocă a mitologiei istorice", cum o numea Eric Hobsbawm în 1995, nu era fără precedent – Hobsbawm însuşi a scris cu măiestrie despre „inventarea tradiţiei" în Europa secolului al XIX-lea, în zorii erei naţiunilor: genul de *ersatz* cultural la care se referea Edwin Muir când spunea (în *Scotland 1941*, vorbind despre Burns şi Scott) „barzi falşi pentru o naţiune falsă". Dar reimaginarea creativă a

trecutului naţional în Franţa şi Marea Britanie la sfârşitul secolului XX era de cu totul altă natură.

Nu întâmplător istoria-ca-nostalgie era atât de pronunţată tocmai în aceste două cadre naţionale. Semeţe puteri imperiale la început de secol, ambele ţări au pierdut ulterior, sub impactul războiului şi al decolonizării, resurse şi teritorii. Încrederea şi siguranţa imperiului global au fost înlocuite de amintiri neplăcute şi persepective neclare. Ce însemna să fii francez sau britanic nu mai era atât de clar ca deunăzi. Alternativa, să devii cu grăbire „european", era mult mai facilă în ţări mici ca Belgia şi Portugalia sau în locurile (ca Spania şi Italia) unde trecutul recent nu era un motiv de mândrie[17]. Dar, pentru naţiuni crescute cu idei de *glory* şi *grandeur*, „Europa" avea să rămână mereu o tranziţie incomodă: un compromis, nu o alegere.

Din punct de vedere instituţional, moda nostalgiei în Marea Britanie a început aproape imediat după al doilea război mondial, când ministrul laburist Hugh Dalton a înfiinţat un „Fond al Teritoriului Naţional" cu misiunea de a achiziţiona clădiri şi teritorii importante pentru naţiune prin „frumuseţe şi istorie", care urmau să fie administrate de un Trust Naţional. Într-o singură generaţie, aceste proprietăţi – parcuri, castele, palate şi „zone de o frumuseţe naturală deosebită" – au devenit destinaţii turistice importante: unele locuite încă de foştii proprietari, care îşi lăsaseră averea prin testament naţiunii în schimbul unor scutiri semnificative de impozite.

Din anii '50 până în anii '70, trecutul recent a apărut şi a reapărut într-o versiune liniştitoare în filme de război, filme de epocă şi mode vestimentare: o componentă aparte a acestei tendinţe a fost reciclarea modei edwardiene, de la *teddy boys* la bărbi neîngrijite, culminând în 1977 cu sărbătorirea deliberat „retro" a Jubileului de Argint al reginei prin petreceri de stradă, expoziţii de fotografie şi invocarea în toată ţara a vremurilor mai vechi şi mai bune. Dar şi acest element de continuitate s-a pierdut după revoluţia thatcheritâ. În anii '80, acea Britanie – mai precis, acea Anglie – care se hrănea din amintirea anilor '40 sau chiar a anului 1913 a dispărut pentru totdeauna.

În locul ei a apărut o ţară incapabilă să se conecteze la propriul trecut altfel decât prin ironia involuntară a tăgăduirii sau prin intermediul unei „moşteniri" sterilizate, abstracte. Tăgăduirea e ilustrată grăitor de nesiguranţa unor vechi instituţii de învăţământ precum Oxford şi Cambridge, obligate, în atmosfera de oportunism egalitar a regimului Blair, să insiste că sunt „antielitiste", sau de înjosirea grotescă a unor instituţii culturale precum Victoria and Albert Museum din Londra, care în anii '90 a ajuns să se promoveze „haios" în formule de genul „o cafenea beton, dotată cu un muzeu bunicel".

Cât despre moştenirea naţiunii, ea a fost transformată făţiş într-o afacere: „industria patrimoniului", promovată şi finanţată de „Departamentul Moştenirii Naţionale". Creat în 1992 de un guvern conservator, dar conform planurilor elaborate iniţial de laburişti, noul minister a fost absorbit în timpul mandatului Blair de altul, intitulat

17. Spania democratică a dezvoltat, ce i drept, o industrie oficială a „moştenirii" sub patronajul agenţiei de stat Patrimonio Nacional, însă aceasta a avut grijă să sublinieze mai mult îndepărtata Epocă de Aur decât istoria recentă.

grăitor „Departamentul pentru Cultură, Media şi Sport". Originea ecumenică este semnificativă: patrimoniul nu era proiectul unui partid politic. Trecutul nu era manipulat sau exploatat; era curăţat şi şlefuit.

Barnsley, un oraş din inima defunctei zone miniere South Yorkshire, este un exemplu perfect. Fost centru minier, Barnsley devenise de nerecunoscut în era post-Thatcher. Zona centrală a fost eviscerată, centrul civic a fost ras şi înlocuit de malluri stridente încastrate în parcări de beton. Nu au mai rămas decât primăria şi o mână de clădiri din vecinătate, relicve arhitecturale ale gloriei municipale de secol al XIX-lea, spre care vizitatorii erau îndrumaţi de indicatoare „vechi". Între timp, standurile din piaţa locală s-au specializat în comerţul cu nostalgie pentru nimeni alţii decât locuitorii zonei (Barnsley nu făcea parte din vreun circuit turistic): fotografii în sepia şi cărţi cu titluri precum *Anii de aur ai oraşului Barnsley* sau *Amintiri din vechiul Doncaster* (un oraş învecinat): suveniruri dintr-o lume abia dispărută şi deja pe jumătate uitată.

La câţiva kilometri de Barnsley, în 2001 a fost reconstituită pentru televiziune „lupta de la Orgreave". Ciocnirile care au avut loc acolo între poliţie şi minerii în grevă au constituit cel mai violent şi mai disperat dintre conflictele ce au marcat confruntarea dintre Margaret Thatcher şi Uniunea Naţională a Minerilor în 1984. Mulţi mineri erau de atunci şomeri, iar unii au participat (contra unei sume de bani) la reconstituire, îmbrăcaţi în haine corespunzătoare „de epocă". „Jucarea" unor bătălii faimoase era în Anglia un hobby naţional. Dar faptul că evenimentele de la Orgreave au avut parte de tratament „patrimonial" ilustrează procesul accentuat de istoricizare. La urma urmei, bătălia de la Naseby din războiul civil, desfăşurată puţin mai la sud, şi-a aşteptat 300 de ani reconstituirea; cea de la Orgreave a fost recreată pentru televiziune după numai 17 ani.

Oraşul Barnsley figurează la loc de cinste în *Drumul către Wigan Pier*, unde George Orwell a surprins memorabil tragedia şomerilor din clasa muncitoare britanică în perioada interbelică. După 70 de ani, în Wigan existau nu numai o dană (Orwell constata la vremea lui absenţa acesteia), ci şi un panou pe şoseaua cea mai apropiată, care atrăgea vizitatorii. Lângă canalul curăţat fuseseră construite „Cum eram cândva", un muzeu, şi „Orwell la Wigan Pier", un pub modern ca oricare altul, cu burgeri şi cartofi prăjiţi. Îngrozitoarele cartiere sărace din nord despre care scria Orwell fuseseră rase – nu numai de pe faţa pământului, ci şi din memoria locală: *Amintiri din Wigan: 1930-1970*, un ghid ce putea fi cumpărat de la muzeu, conţinea fotografii în sepia fermecătoare, cu tinere vânzătoare modeste şi prăvălii de modă veche uitate, dar nu pomenea nimic despre puţurile de exploatare şi muncitorii a căror condiţie l-a atras pe Orwell, aducând oraşului Wigan o faimă îndoielnică.

Nu numai nordului i s-a aplicat acest tratament legat de patrimoniu. În districtul olarilor din West Midland, turiştii şi şcolarii autohtoni aflau cum îşi modela faimoasele produse Josiah Wedgewood, un olar din secolul al XVIII-lea. Dar ei ar fi căutat în zadar să afle detalii despre condiţiile de viaţă ale olarilor sau motivele pentru care regiunea era supranumită Ţinutul Negru (Orwell povestea cum până şi zăpada era neagră de la fumul care ieşea din o sută de coşuri). Şi asemenea exemple – unde idealul fusese substituit realităţii trecute (sau prezente) – există cu sutele.

Astfel, deşi căile ferate britanice erau subiectul unui scandal naţional, în anul 2000 Marea Britanie număra mai multe locomotive cu aburi şi muzee de profil decât

tot restul Europei la un loc: 120, dintre care 91 numai în Anglia. Cele mai multe dintre aceste trenuri nu duc nicăieri, iar cele care duc amestecă realitatea şi fantezia cu o nonşalanţă dezarmantă: vizitatorii care ajung vara în comitatul West Yorkshire sunt poftiţi să ia Locomotiva Thomas pe linia Keighley-Haworth până la casa memorială Brontë.

În Anglia contemporană, istoria şi ficţiunea se confundă aşadar. Industria, sărăcia şi lupta de clasă sunt oficial moarte şi îngropate. Contrastele sociale puternice sunt fie negate, fie atenuate. Chiar şi trecutul cel mai recent sau mai controversat este disponibil numai într-o reproducere din plastic încărcată de nostalgie. Această epurare a memoriei la scară naţională era isprava remarcabilă a noii elite politice. Pe urmele doamnei Thatcher, noii laburişti au reuşit să se descotorosească de trecut, înlocuit prompt de înfloritoarea industrie patrimonială engleză cu Trecutul.

Englezii au aşadar un talent unic de a cultiva o Grădină a Uitării, invocând afectuos trecutul în timp ce îl neagă cu înverşunare. Deşi comparabilă, obsesia franceză a moştenirii naţionale (*le patrimoine*) a luat o formă diferită. În Franţa, identificarea şi salvarea zeloasă a locurilor şi obiectelor importante pentru trecutul naţional se practica de zeci de ani: totul începuse cu expoziţiile agrare din perioada interbelică, care musteau deja de nostalgie pentru lumea dispărută de dinainte de 1914, şi se accelerase odată cu tentativa regimului de la Vichy de a substitui prezentului urban supărător un trecut rural idealizat.

După război, sub a Patra şi a Cincea Republică, statul a investit sume considerabile în conservarea specificului naţional şi regional, acumulând un *patrimoine culturel* conceput ca un soi de pedagogie palpabilă: după un secol tulbure şi dureros, un glacial *memento* contemporan despre trecutul unic al ţării. Dar, în ultimele decenii ale secolului, Franţa (Franţa lui Mitterrand şi Chirac) suferise schimbări care o făceau de nerecunoscut. Acum se cereau comentate nu continuităţile cu gloria de altădată – sau tragediile de demult –, ci mai degrabă discontinuităţile. Trecutul – trecutul revoluţionar, trecutul ţăranilor, trecutul lingvistic, dar mai presus de orice trecutul recent, de la Vichy la Alger – nu oferea soluţii pentru viitor. Învinsă de transformările demografice şi cele două generaţii de mobilitate sociogeografică, istoria Franţei, odinioară impecabilă, părea gata să se şteargă din memoria naţională.

Teama de o eventuală dispariţie a avut două efecte. Unul a fost diversificarea patrimoniului oficial: colecţia de monumente şi artefacte admirate public, care au primit din partea autorităţii statului ştampila de „moştenire". În 1988, la ordinul lui Jack Lang, ministru al Culturii sub Mitterrand, lista elementelor oficial protejate din celebrul *patrimoine culturel* francez (limitată până atunci la moşteniri stil UNESCO, precum apeductul Pont du Gard de lângă Nîmes sau fortificaţiile lui Filip cel Viteaz de la Aigues-Mortes) a fost extinsă spectaculos.

Abordarea lui Jack Lang şi a succesorilor lui poate fi sintetizată într-o singură observaţie: printre noile „valori de patrimoniu" ale Franţei se afla faţada coşcovită a ilustrului Hôtel du Nord de pe Quai de Jemappes: un omagiu evident nostalgic adus celebrului film omonim realizat de Marcel Carné în 1938. Dar filmul lui Carné a fost turnat integral în studio. Conservarea unei clădiri (sau a faţadei unei clădiri) care nici măcar nu apăruse în film poate fi privită, după gust, fie ca un subtil exerciţiu francez

de ironie postmodernă, fie ca un simptom al faptului că orice amintire împăiată oficial capătă fatalmente un caracter fictiv.

Mitterrand a avut o contribuţie distinctă la patrimoniul naţional: nu atât prin conservare sau clasificare, cât prin fabricarea lui în timp real. Nici un şef de stat francez de la Ludovic al XIV-lea nu şi-a marcat domnia prin atâtea construcţii şi ceremonii. Cei 14 ani ai mandatului său prezidenţial au însemnat nu doar o acumulare constantă de muzee, memoriale, inaugurări solemne, înhumări şi reînhumări, ci şi un efort herculean de a-i asigura lui Mitterrand un loc în patrimoniul naţional: de la înfiorătoarea Grande Arche din cartierul La Défense, în partea de vest a Parisului, până la graţioasa piramidă de la Louvre, de la Opéra Bastille, cu modernismul ei agresiv, la noua şi controversata Bibliothèque Nationale de pe malul sudic al Senei.

În aceeaşi perioadă în care Mitterrand practica un monumentalism lapidar, înscriindu-se fizic în memoria naţiunii, senzaţia chinuitoare că ţara se înstrăinează de propriile origini l-a determinat pe Pierre Nora, un proeminent istoric parizian, să editeze *Les Lieux de mémoire*, o operă colectivă în trei părţi, şapte volume şi 5.600 de pagini, publicată între 1984 şi 1992, care îşi propunea să identifice şi să explice locurile şi tărâmurile memoriei (cândva) colective: numele şi conceptele, locurile şi oamenii, proiectele şi simbolurile care sunt – sau erau – Franţa, de la catedrale la gastronomie, de la limbă la glie, de la urbanistică la harta Franţei în mintea francezilor.

O astfel de lucrare nu a fost concepută de nici o altă naţiune şi e greu de imaginat cum ar putea fi. Fiindcă *Les Lieux de mémoire* surprinde atât siguranţa uluitoare a identităţii colective franceze (convingerea nezdruncinată că 800 de ani de istorie naţională au lăsat Franţei o moştenire comună şi o singularitate care se pretează la astfel de reprezentări mnemonice), cât şi o anxietate exprimată explicit în introducere de editor: simbolurile elementare ale trecutului comun erau pe cale să alunece definitiv în uitare.

Aceasta e nostalgia ca *Angst*: teama că, într-o bună zi – destul de curând – panourile informative de culoarea pământului amplasate pe lângă *autoroutes* impecabil proiectate şi magnific construite nu vor mai avea pentru francezi nici o semnificaţie. Ce rost ar mai avea să faci aluzie (prin semne, apoi prin denumiri) la catedrala de la Reims, amfiteatrul din Nîmes, podgoriile de la Clos de Vougeot, la Mont Sainte Victoire sau la câmpul de bătălie de la Verdun dacă aluzia rămâne neînţeleasă? Ce va mai rămâne din Franţa când astfel de nume vor fi încetat să evoce amintiri şi să stârnească sentimente în călătorul obişnuit?

Industria patrimonială engleză este obsedată de cum *nu* erau lucrurile altădată – cultivând o nostalgie adevărată pentru un trecut falsificat. Prin contrast, fascinaţia francezilor pentru patrimoniul spiritual are o anumită autenticitate culturală. „Franţa" s-a reprezentat dintotdeauna alegoric – vezi feluritele descrieri şi avataruri ale simbolului Republicii, „Marianne". Era firesc aşadar ca nostalgia pentru secretele francităţii pierdute să conveargă spre un ansamblu oficial de simboluri, fie ele materiale sau spirituale. Acestea „sunt" Franţa. Dacă ele se pierd sau nu mai sunt împărtăşite, Franţa încetează să fie ea însăşi – la acest lucru se referea Charles de Gaulle când declara că „Franţa nu poate fi Franţa fără glorie".

Premise împărtăşite deopotrivă de politicieni, intelectuali şi oameni cu opinii politice din cele mai diverse – de aceea *Les lieux de mémoire* a avut atât de mult

succes, rezumând pentru zeci de mii de cititori o francitate evanescentă care în viaţa de zi cu zi le fugea deja printre degete. În mod revelator, tomurile lui Nora acordă un loc important creştinismului (ideilor, monumentelor, practicilor şi simbolurilor creştine), dar nu cuprind decât un scurt capitol despre evrei (trataţi mai ales ca obiect al asimilării, excluderii sau persecuţiei) şi nimic despre musulmani.

Nu era o scăpare. Islamul nu figura în palatul memoriei franceze, iar a-i atribui retrospectiv un loc ar fi contrazis însăşi logica proiectului. Dar omisiunea ilustra dificultăţile care păndeau Franţa şi pe vecinii ei în legătură cu milioanele de noi europeni de pe continent. Dintre cei 105 membri ai Convenţiei Europene care aveau misiunea de a redacta Constituţia Europei, *nici unul* nu avea origini neeuropene. Ca şi restul elitei politice a continentului, din Portugalia până în Polonia, ei reprezentau în primul rând Europa albă şi creştină.

Sau, mai exact, Europa ex-creştină. Deşi varietăţile de creştinism din Europa rămâneau numeroase – de la uniaţii ucraineni la metodiştii din Ţara Galilor, de la greco-catolicii din Transilvania la luteranii norvegieni –, numărul creştinilor practicanţi a continuat să scadă. În Spania, care se mândrea încă, la sfârşitul secolului, cu 900 de abaţii şi mănăstiri (60% din totalul mondial), credinţa activă era în declin şi corelată mult prea strâns cu izolarea, bătrâneţea şi înapoierea rurală. În Franţa, numai un adult din şapte admitea că merge la biserică şi atunci în medie doar o dată pe lună. În Scandinavia şi Marea Britanie, cifrele erau şi mai scăzute. Creştinismul era în declin chiar şi în Polonia, unde cetăţenii erau din ce în ce mai surzi la preceptele morale ale ierarhiei catolice cândva atât de influentă. La sfârşitul secolului, mai mult de jumătate din polonezi (şi un procent mult mai mare dintre cei sub 30 de ani) erau în favoarea legalizării avortului.

Creştea în schimb popularitatea Islamului – pentru mulţi tineri, el a devenit o sursă a identităţii comune şi a mândriei colective în ţările în care cetăţenii de origine arabă, turcă sau africană erau încă priviţi şi trataţi ca „străini". Dacă părinţii şi bunicii lor făcuseră eforturi uriaşe pentru a se integra şi a se asimila, tinerii din Antwerpen, Marsilia sau Leicester se identificau acum, zgomotos, atât cu ţara în care se născuseră – Belgia, Franţa sau Marea Britanie –, cât *şi* cu religia şi regiunea de origine ale familiei lor. Fetele, mai ales, au adoptat veşmintele şi simbolurile religioase tradiţionale – uneori la insistenţele familiei, deseori în semn de revoltă faţă de compromisurile generaţiei anterioare.

Reacţia autorităţilor publice, după cum am văzut, a depins întrucâtva de tradiţia locală şi de circumstanţe: numai Adunarea Naţională franceză, într-un paroxism de republicanism laic, a mers până la a interzice (cu 494 de voturi pentru şi 36 împotrivă) *toate* simbolurile religioase în şcolile de stat. Dar această măsură adoptată în februarie 2004, deşi aparent viza vălul fetelor musulmane, trebuie înţeleasă într-un context mai larg şi mai îngrijorător. În multe locuri, extrema dreaptă profita din plin de prejudecăţile rasiale; pentru prima oară în 40 de ani, antisemitismul se accentua în Europa.

Văzut de peste Atlantic, antisemitismul din Franţa, Belgia sau Germania a devenit un laitmotiv în discursul politicienilor eurofobi şi al experţilor neoconservatori, fiind echivalat spontan cu o întoarcere la trecutul sumbru al continentului. În mai 2002,

influentul editorialist George Will scria în *Washingon Post* că recrudescenţa sentimentelor antievreieşti în Europa e „a doua – şi ultima? – fază a luptei pentru o «soluţie finală la chestiunea evreiască»". Ambasadorul american la UE, Rockwell Schnabel, afirma în faţa Comitetului Evreiesc American reunit la Bruxelles că antisemitismul european „e aproape la fel de accentuat ca în anii '30".

Retorică provocatoare şi profund eronată. Sentimentele antievreieşti erau practic inexistente în Europa contemporană : ele nu se întâlneau *decât* la musulmani, mai ales la europenii de origine arabă, ca rezultat direct al crizei din Orientul Mijlociu. Posturile de televiziune arabe, care puteau fi recepţionate acum prin satelit în toată Europa, transmiteau regulat ştiri din Fâşia Gaza. Înfuriaţi de ce vedeau şi auzeau şi împinşi de autorităţi (arabe şi israeliene deopotrivă) să pună semnul egal între Israel şi vecinii lor evrei, tinerii din suburbiile unor oraşe ca Paris, Lyon sau Strasbourg s-au răzbunat pe vecinii cu pricina : au desenat grafitti pe clădirile comunităţii evreieşti, au profanat cimitire, au pus bombe în şcoli şi sinagogi şi, în câteva cazuri, au atacat adolescenţi sau familii israelite.

Atacurile asupra evreilor şi a instituţiilor lor – concentrate în primii ani ai secolului XXI – au stârnit îngrijorarea nu prin amploarea lor şi nici măcar prin caracterul rasist, ci prin aerul de răfuială între grupuri. Nu era vechiul antisemitism european : pentru cei care căutau ţapi ispăşitori, evreii nu mai erau o ţintă predilectă. Ba chiar se clasau destul de jos în ierarhia antipatiilor. Un sondaj francez din ianuarie 2004 a constatat că 10% dintre cei chestionaţi admiteau că le displac evreii, dar mult mai mulţi – 23% – că le displac „nord-africanii". Atacurile din motive rasiale vizau mult mai frecvent arabii (sau, în funcţie de ţară, turcii, indienii, pakistanezii, senegalezii şi alte minorităţi vizibile) decât evreii. În anumite oraşe, ele erau la ordinea zilei.

Supărător la noul antisemitism era faptul că, dacă victimele erau din nou evreii, făptaşi erau arabii (sau musulmanii). Singura excepţie părea să fie Germania, unde extrema dreaptă nu se obosea să facă distincţii între imigranţi, evrei şi alţi „negermani". Dar Germania, din motive evidente, era un caz aparte. În celelalte ţări, autorităţile se temeau mai mult de alienarea crescândă a comunităţilor musulmane (arabii) şi alţii decât de un aşa-zis reviriment al fascismului. Şi probabil că nu se înşelau.

Statele Unite continuau să trateze „Islamul" şi pe musulmani ca o realitate îndepărtată, străină şi ostilă, care poate fi gestionată prin măsuri de securitate sporită şi „război preemptiv", însă guvernele Europei aveau toate motivele să vadă lucrurile cu totul altfel. Mai ales în Franţa, criza din Orientul Mijlociu nu mai era o chestiune de politică externă ; ea devenise o problemă internă. Transmigraţia pasiunilor şi frustrărilor de la arabii persecutaţi din Palestina la fraţii lor furioşi şi demoralizaţi din Paris nu are de ce să surprindă – era, la urma urmei, una dintre moştenirile perioadei coloniale.

XXIV

Europa ca mod de viaţă

Serviciile medicale gratuite exemplifică triumfal superioritatea acţiunii colective şi a iniţiativei publice într-un segment al societăţii unde principiile comerciale ilustrează ce au ele mai rău.

Aneurin Bevan

Vrem ca oamenii de la Nokia să simtă că suntem toţi parteneri, nu şefi şi angajaţi. Poate e un mod de lucru european, dar pentru noi funcţionează.

Jorma Ollila (CEO, Nokia)[1]

Europenii vor să fie siguri că viitorul nu le aduce noi aventuri. Au avut deja destule.

Alfons Verplaetse, guvernatorul Băncii Naţionale Belgiene (1996)

În America e bine să mergi când eşti tânăr şi necăsătorit. Când vine vremea să te aşezi la casa ta, mai bine te întorci în Europa.

(Om de afaceri maghiar, sondaj de opinie, 2004)

Societatea modernă... este o societate democratică ce trebuie analizată fără accese de entuziasm sau de indignare.

Raymond Aron

Europa era, la sfârşitul mileniului, de o diversitate proliferantă : geometria variabilă a regiunilor, a ţărilor şi a Uniunii Europene ; perspectivele şi dispoziţiile contrastante ale islamismului şi creştinismului, cele două mari religii de pe continent ; viteza fără precedent a comunicaţiilor şi a schimburilor în interiorul şi în afara graniţelor Europei ; multitudinea diferenţelor care estompează vechile distincţii sociale şi naţionale ; incertitudinile cu privire la viitor, dar şi la trecut – toatea acestea ne împiedică să discernem cu uşurinţă o formă a experienţei colective. Sfârşitul secolului XX în

1. *Apud* T.R. Reid, *The United States of Europe : The New Superpower and the End of American Supremacy* (NY, 2004), p. 131.

Europa nu avea omogenitatea implicită în relatările sigure despre precedentul *fin-de-siecle*.

Şi totuşi, *exista* o identitate specific europeană, sesizabilă în medii diverse. Cultura de elită – îndeosebi artele spectacolului – era încă sponsorizată de stat, cel puţin în Occident. Muzeele, galeriile de artă, companiile de operă, orchestrele şi trupele de balet erau finanţate în mare măsură (în multe ţări chiar exclusiv) prin generoase subsidii anuale din fondurile publice. Excepţia flagrantă a Marii Britanii, unde Loteria Naţională a preluat de la Trezorerie o parte din povara subvenţiilor pentru cultură, este doar aparentă: loteriile reprezintă tot un mijloc de a alimenta bugetul statului, doar mai regresive social decât agenţiile convenţionale de recuperare a datoriilor[2].

Costul ridicat al culturii pe bani publici stârnise dubii cu privire la posibilitatea de a dispune la infinit de astfel de fonduri generoase; în Germania, câteva guverne regionale au început să conteste necesitatea cheltuirii unor sume atât de mari. Aici, subvenţiile acopereau, de regulă, peste 80% din costurile suportate de un teatru sau o operă. Dar, la acest nivel, cultura era strâns legată de statut şi de identitatea regiunii. În ciuda deficitului crescând şi a numărului constant de spectatori, Berlinul finanţa nu mai puţin de trei companii: Deutsche Oper (fosta Operă din Berlinul de Vest), Staatsoper (fosta Operă din Berlinul de Est) şi Komische Oper – la care trebuie adăugate Orchestra de Cameră şi Filarmonica. Toate beneficiau de fonduri publice considerabile. Frankfurt, München, Stuttgart, Hamburg, Düsseldorf, Dresda, Freiburg, Würzburg şi multe alte oraşe germane continuau să sprijine renumite companii internaţionale de operă şi balet, asigurând salarii anuale, sporuri şi pensii de stat pentru dansatori, muzicieni şi personalul auxiliar. În anul 2003, 615.000 de locuitori ai Germaniei erau oficial „lucrători în domeniul artei" cu normă întreagă.

Şi în Franţa, artele (în special teatrul) au înflorit în oraşele îndepărtate de provincie – în cazul francez, cu ajutorul direct alocat din fondurile centrale de un Minister unic al Culturii. Pe lângă biblioteca ce-i poartă numele şi alte monumente, François Mitterrand a cheltuit sume ca pe timpul lui Ludovic al XIV-lea nu doar pentru Louvre, Opéra de Paris şi Comédie Française, ci şi pentru muzeele şi centrele artistice regionale, companiile de teatru din provincie şi o reţea naţională de *cinémathèques* unde rulau şi erau păstrate filme clasice şi moderne.

Dacă în Germania marea artă era declarat cosmopolită (Vladimir Derevianko, directorul rus al Operei-Balet din Dresda, îi comanda lucrări coregrafului american William Forsythe pentru un public german entuziast), subvenţiile pentru artă în Franţa aveau ca scop conservarea şi etalarea tezaurului naţional: celebra *exception culturelle*. Era un adevăr general acceptat că marea cultură păstra în Franţa o funcţie pedagogică; canonul teatral, mai ales, era inculcat sistematic prin programa naţională de învăţământ. Jane Brown, directoarea unei şcoli londoneze care le-a interzis elevilor în 1993 să meargă cu clasa la reprezentaţia piesei *Romeo şi Julieta* (pe motiv că piesa este politic incorectă – în cuvintele ei, „ostentativ heterosexuală"), nu ar fi făcut carieră de cealaltă parte a Canalului Mânecii.

2. Marea Britanie nu era un caz singular. În septembrie 2003, Loteria Naţională Spaniolă, El Gordo, a încasat într-o săptămână 5.920.293 de euro.

Sponsorizarea din fonduri publice trapa prin amploare în Franța și Germania, dar în întreaga Europă statul era principalul (și adesea unicul) mecena al artelor. „Cultura" era ultimul sector important al vieții publice în care statul național (și nu Uniunea Europeană sau întreprinderile private) putea juca un rol inimitabil, deținând cvasi-monopolul finanțării. Chiar și în Europa de Est, unde generația mai vârstnică își aduce aminte cu tremur ce înseamnă să încredințezi guvernului controlul vieții culturale, vistieria publică prin care bătea vântul era singura alternativă la impactul malefic al forțelor pieței.

Sub comunism, artele spectacolului au fost mai mult destoinice decât epatante : de obicei competente din punct de vedre tehnic, dar aproape întotdeauna precaute și conservatoare. Era de ajuns să vezi *Die Zauberflöte* la Viena sau la Budapesta pentru a sesiza contrastul. În perioada postcomunistă, deși s-au făcut nu puține experimente cu buget redus (Sofia a devenit un adevărat focar de experimente postmoderne teribil de căutate în coregrafie și teatru), resursele erau minime și cei mai buni muzicieni, dansatori și chiar actori au plecat în masă în Vest. Intrarea în Europa putea însemna și acest lucru : riscul de a deveni provincial.

Alt motiv era că spectatorii marii arte europene erau acum ei înșiși europeni : companiile naționale din marile orașe aveau un public din ce în ce mai internațional. Noua castă de *clercs* transnaționali care sfida frontierele fizice și barierele lingvistice avea timpul și mijloacele necesare să călătorească oriunde, nu numai pentru a-și cumpăra haine sau în interes de serviciu, ci și pentru divertisment și informare. O expoziție, o piesă de teatru sau un spectacol de operă generau cronici în presa din mai multe țări. Un spectacol reușit la Londra sau Amsterdam putea atrage vizitatori tocmai de la Paris, Zürich sau Milano.

Dacă acest public de un cosmopolitism recent era sau nu într-adevăr sofisticat (sau doar cu dare de mână) constituia un subiect de controversă. Evenimente cu tradiție precum Festivalul anual de la Salzburg sau reprezentațiile periodice ale *Inelului Nibelungilor* la Bayreuth atrăgeau în continuare un public mai în vârstă, deprins nu doar cu materialul prezentat, ci și cu ritualurile sociale aferente. În cultură predomina însă efortul energic de a populariza materiale tradiționale pentru spectatorii mai tineri, care nu erau neapărat familiarizați cu clasicii (și cu limba originală), sau de a comanda lucrări artistice inedite și accesibile pentru o nouă generație.

Pentru cei care le gustau, producțiile actualizate de operă, trupele de dans experimental și spectacolele artistice postmoderne ilustrau metamorfoza scenei culturale europene : tinerească, inovatoare, impertinentă și, mai ales, populară – cum îi stătea bine unei industrii dependente de mărinimia spectatorilor și care avea, prin urmare, datoria de a atrage și a mulțumi un public cât mai larg. Însă, pentru vocile critice, noua scenă artistică londoneză (*Brit Art*), baletele controversate ale lui William Forsythe la Frankfurt sau straniile „adaptări" montate ocazional la Opera din Paris nu făceau decât să confirme o presimțire sumbră : mai mult însemna doar mai rău.

Privită din această perspectivă, cultura europeană „înaltă", care înainte răspundea familiarității moștenite a spectatorilor cu un canon comun, exploata acum complexele culturale ale unui public de neofiți – incapabili de distincții argumentate între „bun" și „prost", dar urmând entuziaști imperativele modei. Nu era o situație atât de nemaivăzută

cum afirmau pesimiştii din cultură: anxietatea uşor de exploatat a păturii de *nouveaux riches* semidocţi constituie o sursă a umorului în teatru şi în literatură încă de pe vremea lui Molière. Nouă era scara continentală a transformării culturale. De la Barcelona la Budapesta, componenţa publicului era şocant de uniformă – la fel ca materialul oferit. O confirmare în plus, pentru critici, că artele şi clientela lor erau prinse într-o îmbrăţişare nocivă pentru ambele părţi: eurocultură pentru eurosnobi.

Oare, în final, tot mai unita Uniune Europeană îi făcea pe beneficiarii ei mai cosmopoliţi sau era pur şi simplu un melanj de provincialisme separate? Întrebarea nu se rezumă la paginile de artă din *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) sau *Financial Times*. Acestea, împreună cu *Le Monde* şi, în mai mică măsură, *La Repubblica*, erau acum ziare europene, disponibile pretutindeni şi citite pe tot continentul. Presa de scandal cu tiraj mare rămânea însă ferm circumscrisă de limba şi frontierele naţionale. Dar numărul cititorilor de tabloide era în scădere (cel mai ridicat în Marea Britanie, cel mai scăzut în Spania), aşa că diferitele tradiţii naţionale în jurnalismul popular nu mai contau ca pe vremuri: din nou, cu excepţia Angliei, unde presa populară ataţa şi exploata eurofobia. În Europa de Est şi Peninsula Iberică, absenţa îndelungată a presei libere a însemnat că mulţi oameni (mai ales cei care nu locuiau în marile oraşe) au sărit cu totul peste epoca presei scrise, trecând de la prealfabetism direct la mass-media electronice.

Acestea din urmă – mai ales televiziunea – constituiau acum principala sursă de informare, idei şi cultură (elitistă şi populară) pentru majoritatea europenilor. Britanicii erau cei mai ataşaţi de televiziune, ca şi de presa scrisă, aflându-se frecvent în fruntea clasamentelor la audienţă, urmaţi îndeaproape de portughezi, spanioli, italieni şi – la oarecare distanţă – de est-europeni. Posturile tradiţionale ale televiziunii de stat, concurate acum atât de companiile comerciale terestre şi de canalele recepţionate prin satelit, şi-au păstrat un procent de piaţă surprinzător de mare. Ele se conformaseră tendinţelor din presa scrisă, reducând mult proporţia ştirilor externe.

În consecinţă, televiziunea europeană prezenta la sfârşitul secolului XX un paradox curios. Programele de divertisment variau foarte puţin de la o ţară la alta: constantele programului, de la un capăt la altul al continentului, erau comediile şi filmele străine, „reality show-urile", jocurile şi concursurile. Diferea doar traducerea emisiunilor importate: dublate (în Italia), subtitrate sau difuzate în original (în statele mici sau multilingve). Stilul de prezentare – la jurnalele de ştiri, de exemplu – era remarcabil de similar, copiind în multe cazuri modelul ştirilor locale din America[3].

Totuşi, televiziunea rămânea un mijloc de comunicare tipic *naţional* şi chiar limitat. Televiziunea italiană era inconfundabil *italiană*: de la varietăţile desuete şi interviurile pompoase până la frumuseţea de pomină a prezentatoarelor şi unghiurile insolite din care camera surprinde tinere îmbrăcate sumar. În Austria învecinată, o profundă seriozitate morală inspira talk-show-urile locale; restul programelor erau practic monopolizate de Germania. În Elveţia (ca şi în Belgia), fiecare regiune avea propriile canale de televiziune, folosind limbi diferite, relatând evenimente diferite şi operând în stiluri complet opuse.

3. Mai puţin obligaţia americană de a combina invariabil un bărbat alb (prezentator principal) cu un bărbat negru (sport), o femeie albă (ştiri şi reportaje diverse) şi un prezentator meteo (sex şi rasă facultative).

BBC, cum observau amar criticii, abandonase estetica şi idealurile sale mai vechi de arbitru moral şi pedagog benevol al naţiunii, în efortul de a rivaliza cu posturile comerciale. Dar, deşi devenise un post de popularizare (sau poate tocmai din acest motiv), era mai britanic decât oricând. Cine se îndoieşte nu are decât să compare un reportaj, o dezbatere sau un spectacol de la BBC cu programe similare de pe posturile franţuzeşti Antenne 2 sau TF1 : ce s-a schimbat, de ambele părţi ale Canalului Mânecii, e mai puţin bătător la ochi decât ce a rămas identic. Preocupările politice sau intelectuale, atitudinile contrastante faţă de autoritate şi putere sunt la fel de diferite şi specific naţionale cum erau cu 50 de ani înainte. Într-o epocă în care mai toate celelalte activităţi colective şi organizaţii comunitare erau în declin, televiziunea era singurul numitor comun al populaţiei din fiecare ţară. Iar ca consolida fără greş diferenţele naţionale şi nivelul ridicat de ignoranţă reciprocă.

Fiindcă, în afara crizelor majore, canalele de televiziune arătau prea puţin interes faţă de evenimentele din ţările învecinate – chiar mai puţin decât în primii ani ai televiziunii, când fascinaţia tehnologiei şi curiozitatea faţă de ţările vecine se traduceau în numeroase documentare şi „transmisiuni externe" din oraşe exotice şi decoruri marine. Dar, cum Europa era acum o realitate banală şi – cu excepţia sud-estului zbuciumat şi pauper – deloc exotică pentru majoritatea telespectatorilor, emisiunile despre destinaţiile turistice, şi nu numai de pe canalele europene se „globalizaseră" de mult, îndreptându-şi atenţia spre zări mai îndepărtate, în timp ce restul Europei zăcea în uitare : un teritoriu presupus familiar, în realitate necunoscut.

Spectacolele publice importante (funeraliile publice în stil imperial din Franţa ; căsătoriile şi decesele din familia regală în Marea Britanie, Belgia, Spania şi Norvegia ; reînhumările, comemorările şi scuzele prezidenţiale din varii ţări foste comuniste) erau evenimente strict locale, transmise pe toate posturile pentru publicul autohton, dar urmărite în alte ţări doar de minorităţi nesemnificative[4]. Rezultatele alegerilor din restul Europei erau transmise de mass-media dintr-o ţară numai dacă puteau şoca sau aveau implicaţii transcontinentale. Cei mai mulţi europeni habar nu aveau ce se întâmplă în ţările învecinate. Lipsa frapantă de interes faţă de alegerile UE nu era doar rezultatul plictiselii sau al suspiciunii faţă de elucubraţiile Bruxelles-ului ; era în mare măsură corolarul unui univers mental neeuropean pentru cei mai mulţi europeni.

Exista, cu toate acestea, o excepţie omniprezentă : sportul. Un canal de televiziune prin satelit (Eurosport) transmitea o gamă largă de evenimente sportive în diferite limbi europene. Fiecare post naţional de televiziune, din Estonia până în Portugalia, consacra un timp de emisie considerabil competiţiilor sportive europene, chiar şi atunci când echipa locală sau naţională nu participa. Apetitul pentru sport a crescut spectaculos în ultimele decenii ale secolului XX, deşi numărul spectatorilor tindea să scadă. În trei ţări mediteraneene cererea era suficient de mare pentru a susţine câte un cotidian prestigios şi de mare tiraj dedicat în exclusivitate sportului : *L'Equipe* în Franţa, *Marca* în Spania, *Gazzetta dello Sport* în Italia.

4. Moartea şi sinistra „Viaţă de Apoi" ale prinţesei Diana ar putea părea o excepţie de la această regulă. Dar, cu toate că numeroşi europeni i-au urmărit funeraliile la televizor, şi-au pierdut destul de repede interesul pentru acest subiect. Potopul straniu de suferinţă publică era o afacere exclusiv britanică.

Multe țări se lăudau și acum cu sporturi sau evenimente specifice naționale (hochei pe gheață în Republica Cehă, baschet în Lituania și Croația, Turul Franței, turneul de tenis de la Wimbledon), dar, la scară continentală, acestea erau evenimente de ordin secund, chiar dacă atrăgeau ocazional milioane de telespectatori (Turul Franței era singurul eveniment în cazul căruia numărul spectatorilor la fața locului crescuse de-a lungul deceniilor). Luptele cu tauri din Spania nu mai suscitau interesul tinerilor, deși în anii '90 ele au fost readuse pe tapet ca un soi de „industrie patrimonială" profitabilă. Până și cricketul, sport de vară simbolic al englezilor, alunecase, ca divertisment, pe o poziție obscură, în ciuda efortului de a-l face mai animat – și de a pune capăt jocurilor de cinci zile, relaxante, dar dezastruoase din punct de vedere comercial. Ceea ce unea cu adevărat Europa era fotbalul.

Nu fusese întotdeauna așa. În toate țările europene se juca fotbal, dar în primele decenii postbelice carierele jucătorilor nu îi purtau departe de casă. Spectatorii urmăreau meciurile din campionatele interne; jocurile internaționale, relativ rare, erau considerate în unele locuri reeditări simbolice, cu încărcătură afectivă, ale istoriei militare. În acea perioadă, un spectator al meciurilor de fotbal Anglia-Germania, de exemplu, sau Germania-Olanda (ca să nu mai vorbim de Polonia-Rusia) nu își făcea iluzii cu privire la Tratatul de la Roma și la „uniunea tot mai strânsă". Referința istorică indiscutabilă a confruntărilor fotbalistice era al doilea război mondial.

În primele decenii postbelice, jucătorii din țări europene diferite nu se cunoșteau între ei și, de obicei, nu se întâlneau în afara terenului de joc: în 1957, atacantul galez John Charles a intrat în analele sportului transferându-se de la Leeds United la Juventus Torino pentru suma nemaiauzită de 67.000 de lire sterline, iar știrea a apărut pe prima pagină a ziarelor din ambele țări. La sfârșitul anilor '60, era încă extrem de neobișnuit ca un jucător de club să aibă un coechipier străin – cu excepția Italiei, unde inventivii șefi de cluburi începuseră deja vânătoarea de talente în străinătate. Este adevărat că gloriosul Real Madrid din anii '50 se lăuda cu Ferenc Puskás, un jucător ungur inegalabil, însă acesta era un caz aparte. Fost căpitan al echipei naționale a Ungariei, el fugise din Budapesta în urma invaziei sovietice și primise cetățenia spaniolă. Până atunci, ca orice alt fotbalist ungur, el fusese practic necunoscut în afara țării sale: când Puskás și-a condus echipa pe Wembley în noiembrie 1953, un jucător din echipa engleză a fost auzit spunând: „Ia uite la grăsuțu' ala. Îi distrugem p-ăștia!". (Ungaria a câștigat cu 6-3, iar Anglia a suferit prima înfrângere pe teren propriu din istorie.)

O generație mai târziu, Juventus, Leeds, Real Madrid și mai toate marile cluburi europene aveau loturi cosmopolite. Un tânăr talentat din Slovacia sau Norvegia, care altădată ar fi fost condamnat să „tragă" toată cariera în Košice sau Trondheim, fiind selecționat doar din când în când în echipa națională, putea spera acum să joace în marile ligi de fotbal europene, câștigând experiență, vizibilitate și un salariu foarte bun în Newcastle, Amsterdam sau Barcelona. În 2005, antrenorul echipei Angliei era din Suedia. Arsenal, cea mai bună echipă britanică la începutul secolului XXI, era antrenată de un francez. Pe lângă câțiva englezi, clubul din nordul Londrei avea în componență jucători din Franța, Germania, Suedia, Danemarca, Islanda, Irlanda, Olanda, Spania, Elveția, Brazilia, Coasta de Fildeș și SUA. Fotbalul era un joc fără

frontiere – pentru jucători, antrenori și spectatori. Cluburi la modă precum Manchester United și-au tradus succesul competițional într-o „imagine" care putea fi (și a fost) comercializată cu succes din Lancashire până în Lituania.

Câteva dintre stelele fotbalului – nu cei mai talentați, ci cei arătoși, cu soții frumoase și o viață privată animată – au căpătat în viața publică și în tabloide un rol rezervat până atunci starurilor de cinema și personajelor de viță regală. Când David Beckham (jucător englez cu virtuți tehnice moderate, dar imbatabil la autopromovare) s-a transferat de la Manchester United la Real Madrid în 2003, acesta a fost subiectul principal al știrilor televizate din toate statele Uniunii Europene. Evoluția jenantă a lui Beckham în Campionatul European din Portugalia în anul următor (căpitanul Angliei a ratat două penalty-uri, grăbind eliminarea umilitoare a echipei) nu a reușit să domolească entuziasmul fanilor.

Și mai grăitor, ieșirea Angliei din competiție nu a afectat numărul de telespectatori britanici la meciurile care mai rămăseseră de disputat (între state mici ca Portugalia, Olanda, Grecia și Cehia), fără miză pentru fanii britanici. Cu toată fervoarea meciurilor internaționale – steaguri fluturânde, lei dezlănțuiți pe blazoane și imnuri zbierate furibund de galerii –, obsesia generală de a urmări meciurile, orice meci, era mai importantă decât atașamentul partizan față de o echipă anume[5]. La momentul de maximă audiență, transmisiunile BBC de la meciurile disputate în Portugalia au atras 25 de milioane de telespectatori numai în Marea Britanie. Site-ul oficial euro.com a înregistrat 40 de milioane de vizitatori și un miliard de accesări pe parcursul competiției.

Fotbalul își merita popularitatea. Era o formă de divertisment evident egalitaristă. Oricine putea juca fotbal, oriunde: nu îți trebuie decât o minge – spre deosebire de tenis sau atletism, care necesită un anumit nivel al venitului sau dotări publice, inexistente în multe țări europene. Nu e nevoie să fii nemaipomenit de înalt sau vânjos – dimpotrivă –, iar jocul nu este periculos. Fotbalul profesionist fusese multă vreme o alternativă slab remunerată pentru tinerii din orașele industriale; acum el era o scurtătură spre prosperitatea suburbană și multe alte minunății.

În plus, oricât de faimoși și talentați ar fi fost, fotbaliștii făceau parte dintr-o echipă. Ei nu puteau fi metamorfozați peste noapte, precum ciclistul francez Raymond Poulidor, etern perdant, în simbolul eforturilor zadarnice ale unei întregi națiuni. Iar fotbalul era prea simplu pentru a căpăta dimensiunile metaforice și cvasimetafizice pe care le capătă uneori baseballul în Statele Unite. Spre deosebire de sporturile de echipă profesioniste practicate în America de Nord, jocul de fotbal este accesibil oricărui bărbat (și, mai nou, oricărei femei). Pe scurt, fotbalul era un joc foarte *european*.

S-a sugerat uneori că, polarizând atenția publică europeană, fotbalul ține loc acum nu doar de război, ci și de politică. Cert este că el ocupa mai mult spațiu în presă, iar politicienii de pretutindeni aveau grijă să-i omagieze pe eroii sportului, demonstrând că sunt la curent cu victoriile sportivilor. Politica, la rândul ei, își pierduse în Europa

5. Excepția notorie o constituia un mic, dar foarte turbulent nucleu de fani germani și (îndeosebi) englezi, care se duceau la meciurile internaționale cu scopul declarat de a provoca vreo încăierare, spre perplexitatea celorlalți.

acrul agresiv. Dispariţia metanaraţiunilor (socialism contra capitalism ; proletari contra proprietari ; imperialişti contra revoluţionari) nu însemna neapărat că dezbaterile politice nu mai mobilizau ori polarizau opinia publică. Dar opţiunile şi adeziunile politice nu mai puteau fi descrise în termeni partinici tradiţionali.

Vechile extreme politice (extrema stângă şi extrema dreaptă) convergeau acum frecvent în antipatia lor faţă de străini şi în teama comună faţă de integrarea europeană. Anticapitalismul – transformat oarecum neplauzibil în antiglobalizare, ca şi cum capitalismul strict *domestic* ar fi fost o specie distinctă şi benignă – îi atrăgea deopotrivă pe reacţionarii naţionalişti şi pe radicalii internaţionalişti. Cât despre politica obişnuită, vechile diferenţe dintre partidele de centru-dreapta şi centru-stânga se evaporaseră. Într-o gamă largă de probleme contemporane, social-democraţii suedezi şi neogaullişti francezi, ca să luăm doar un exemplu, aveau mai multe în comun unii cu alţii decât fiecare cu strămoşii săi ideologici. Topografia politică a Europei se schimbase radical în ultimele două decenii. Deşi dăinuia convenţia „dreptei" şi „stângii", nu era deloc clar ce le mai desparte pe cele două.

Una dintre victimele acestor transformări a fost, după cum am văzut, partidul politic de tip vechi, care a pierdut membri şi puncte procentuale la urne. Altă victimă a fost o instituţie europeană aproape la fel de venerabilă: intelectualul ca figură publică. Ultimul *fin-de-siècle* adusese un prim val de intelectuali implicaţi în politică: la Viena, Berlin, Budapesta, dar mai ales la Paris – oameni ca Theodor Herzl, Karl Kraus sau Léon Blum. Un secol mai târziu, urmaşii lor ipotetici pe scena europeană erau, dacă nu absenţi, din ce în ce mai marginali.

Existau diferite cauze pentru decesul intelectualului continental (în Marea Britanie, specia a fost dintotdeauna rară, iar ocurenţele izolate pot fi puse pe seama exilului: Arthur Koestler sau Isaiah Berlin). În Europa Centrală şi de Est, aspectele care mobilizau cândva inteligenţia politică (marxismul, totalitarismul, drepturile omului sau economia de tranziţie) stârneau generaţiilor mai tinere doar indiferenţă sau plictiseală. Bătrânii moralişti ca Havel sau eroii politici de altădată ca Michnik erau asociaţi irevocabil cu un trecut pe care puţini aveau chef să-l răscolească. „Iritarea intelectualilor est-europeni", cum spunea odată Czesław Miłosz, faţă de obsesiile materialiste americane viza acum propriii concetăţeni.

În Europa de Vest, intelectualul ca povăţuitor nu dispăruse complet (cititorii presei franceze sau germane de calitate suportau periodic predici politice înflăcărate din partea lui Günther Grass sau Régis Debray), dar îşi pierduse obiectul muncii. Moraliştii publici tunau şi fulgerau împotriva unor păcate individuale, dar nu aveau un ideal sau un scop general care să le mobilizeze discipolii. Fascismul, comunismul şi războiul fuseseră eliminate de pe continent, împreună cu cenzura şi pedepsa capitală. Avortul şi contracepţia erau la îndemâna tuturor, homosexualitatea era permisă legal şi practicată deschis. Ravagiile pieţei capitaliste nerestricţionate, fie ele globale sau locale, continuau să atragă criticile intelectualilor de pretutindeni, dar, în absenţa unui contraproiect anticapitalist impunător, aceasta era o dezbatere mai potrivită experţilor decât filosofilor.

Singura arenă în care intelectualii europeni mai puteau îmbina onestitatea morală şi principiile politice universale era politica externă, neîntinată de compromisurile murdare din politica internă şi unde chestiunea binelui şi a răului, a vieţii şi a morţii era cât se poate de actuală. În timpul războaielor din Iugoslavia, intelectualii din estul

și vestul Europei s-au implicat frenetic. Unii, ca Alain Finkielkraut la Paris, se identificau trup și suflet cu cauza croată. Câțiva – mai ales în Franța și Austria – au condamnat intervenția occidentală ca pe un afront american la adresa autonomiei sârbe, bazat (susțineau ei) pe rapoarte exagerate sau chiar complet false despre crime inexistente. Majoritatea pledau pentru intervenția în Bosnia și Kosovo pe principii generale, continuând argumentarea bazată pe drepturile omului începută cu 20 de ani în urmă și subliniind actele de genocid ale forțelor sârbe.

Dar nici măcar chestiunea iugoslavă, oricât de imperioasă, nu a izbutit să readucă intelectualii în centrul vieții publice. La Paris, Bernard-Henri Lévy era invitat la Palatul Elysée pentru consultări cu președintele, așa cum și Tony Blair organiza periodic întâlniri selecte cu jurnaliștii britanici preferați și cu alți curteni literari. Dar aceste exerciții atent regizate de consolidare a imaginii publice nu aveau impact asupra politicii: nici Franța, nici Marea Britanie și nici vreo altă țară aliată nu și-au modificat în vreun fel strategiile sub presiunea intelectualilor. Iar cu ocazia dezacordului atlantic din 2003 s-a dovedit că intelectualii angajați nu mai puteau juca acum, ca pe vremuri, rolul decisiv de lideri de opinie.

Publicul european (spre deosebire de unii oameni de stat din Europa) se opunea cu înverșunare invaziei irakiene din acel an, precum și liniei de ansamblu a politicii externe americane așa cum a fost ea formulată de președintele George W. Bush. Anxietatea și indignarea izvorâte din această opoziție, deși împărtășite și exprimate de mulți intelectuali europeni, nu au fost orchestrate sau articulate de ei. Unii scriitori francezi – Lévy, din nou, sau Pascal Bruckner – refuzau să condamne Washingtonul, pe de o parte, pentru a nu crea impresia unui antiamericanism orb, pe de altă parte, din simpatie pentru poziția Statelor Unite împotriva „islamismului radical". Ei au trecut practic neobservați.

Figuri cândva influente ca Michnik și Glucksmann și-au îndemnat cititorii să sprijine politica irakiană a Washingtonului, argumentând pe baza propriilor scrieri anterioare despre comunism că principiile generale justificau politica de „intervenționism liberal" în apărare drepturilor omului de oriunde și că America era acum, ca și înainte, vârful de lance în lupta cu răul politic și relativismul moral. După ce s-au convins că președintele american își ghida politica externă după argumentele *lor*, au fost sincer surprinși să constate că sunt izolați și ignorați de publicul lor tradițional.

Dar irelevanța lui Michnik sau Glucksmann nu avea nimic de-a face cu conținutul opiniei lor. Aceeași soartă îi aștepta pe intelectualii care au adoptat poziția contrară. Pe 31 mai 2003, Jürgen Habermas și Jacques Derrida (doi dintre cei mai faimoși scriitori-filosofi-intelectuali ai Europei) au publicat în *Frankfurter Allgemeine Zeitung* un articol intitulat „Unsere Erneuerung. Nach dem Krieg: Die Wiedergeburt Europas" („Reînnoirea noastră. După război: renașterea Europei"), în care argumentau că direcția nouă și periculoasă în care se îndrepta America reprezenta un semnal de alarmă pentru Europa: o ocazie ca europenii să-și regândească identitatea comună, să se inspire din valorile iluministe pe care le împărtășeau și să adopte o poziție europeană distinctă în politica mondială.

Articolul a fost sincronizat cu apariția în tot Occidentul a unor eseuri similare semnate de figuri publice la fel de ilustre: Umberto Eco în *La Repubblica*, Gianni Vattimo în *La Stampa*, președintele elvețian al Academiei germane de Arte, Adolf

Muschg, în *Neue Zürcher Zeitung*, filosoful spaniol Fernando Savater în *El País* şi un american izolat, filosoful Richard Rorty, în *Süddeutsche Zeitung*. În orice moment din secolul precedent, o iniţiativă intelectuală de o asemenea anvergură, în ziare atât de importante şi cu semnături de un asemenea calibru ar fi fost un eveniment public major: un manifest şi o chemare la arme care ar fi zguduit comunitatea politică şi culturală.

Dar iniţiativa Habermas-Derrida, deşi articula sentimente împărtăşite de mulţi europeni, a trecut practic neobservată. Nu a devenit o ştire în sine şi nu a fost citată de simpatizanţi. Nimeni nu i-a implorat pe autori să pună mâna pe condei şi să arate drumul. Guvernele multor state europene, printre care Franţa, Germania, Belgia şi mai târziu Spania, împărtăşeau, fără îndoială, în linii mari, vederile exprimate în aceste eseuri; nici unuia nu i-a trecut prin minte să-l invite pe Eco sau Derrida pentru consultări. Tot proiectul s-a stins ca un murmur. La 100 de ani de la afacerea Dreyfus, la 50 de ani după apoteoza lui Sartre, intelectualii de frunte ai Europei lansaseră un apel – şi nimeni nu s-a prezentat.

La şase decenii de la sfârşitul celui de-al doilea război mondial, alianţa atlantică dintre Europa şi Statele Unite era sub semnul întrebării. În parte, acesta era efectul previzibil al încheierii Războiului Rece: deşi puţini doreau desfiinţarea NATO, Pactul în forma lui actuală nu era foarte logic, iar obiectivele sale de viitor erau obscure. Războaiele din Iugoslavia au afectat şi ele alianţa: generalii americani au fost lezaţi de faptul că trebuiau să ia decizii în acord cu omologii lor europeni, care nu se înghesuiau să ia iniţiativa şi nici nu aveau mare lucru de oferit pe câmpul de luptă.

Mai presus de orice, situaţia Pactului Nord-Atlantic a fost complicată enorm de reacţia Washingtonului la atacurile de pe 11 septembrie 2001. Unilateralismul implacabil şi lipsit de tact al preşedintelui Bush („Cine nu este cu noi e împotriva noastră"), care a respins ajutorul oferit de aliaţii din NATO şi a declanşat războiul din Irak, în ciuda unei opoziţii internaţionale copleşitoare şi în absenţa unui mandat ONU, au făcut ca America (întocmai ca „teroarea" căreia îi declarase război pe termen nelimitat) să fie privită ca principala ameninţare la adresa păcii şi securităţii mondiale.

Distincţia dintre „vechea Europă" şi „noua Europă", dezgropată în primăvara anului 2003 de secretarul american al Apărării Donald Rumsfeld pentru a-i dezbina pe aliaţii SUA din Europa, nu explica divergenţele de opinie europene şi interpreta eronat situaţia. Polonia era singura ţară în care America se bucura de sprijin şi respect popular masiv. Restul Europei, fie ea nouă sau veche, nu era deloc de acord cu politica Statelor Unite în Irak şi în multe alte privinţe[6]. Dar faptul că un înalt oficial

6. În ianuarie 2003, la iniţiativa premierilor britanic şi spaniol, opt guverne europene (Marea Britanie, Spania, Portugalia, Danemarca, Italia, Polonia, Ungaria şi Republica Cehă) au semnat o declaraţie de solidaritate cu Statele Unite. După numai câteva luni, cehii şi ungurii îşi exprimau oficial regretul şi amărăciunea că au semnat „siliţi" de prim-ministrul spaniol, José María Aznar. Un an mai târziu, Aznar a fost scos din joc de alegătorii spanioli pentru că băgase Spania în „coaliţia" antiirakiană – în timp ce naţiunea se opunea vehement invaziei.

american încerca să semene discordie în acest mod, la numai câțiva ani după ce europenii începuseră, cu chiu, cu vai, să cadă de acord, i-a dus pe mulți la concluzia că problema cea mai serioasă cu care se confrunta Europa o constituiau Statele Unite.

NATO fusese creată fiindcă Europa de Vest nu era capabilă să se apere singură, fără ajutorul americanilor. Și a continuat să existe datorită incapacității cronice a guvernelor europene de a constitui o forță militară proprie și eficientă. Începând cu Tratatul de la Maastricht din 1993, Uniunea Europeană a admis necesitatea unei *politici externe și de securitate comune*, însă fără a stabili ce era aceasta sau cum va fi determinată și implementată. Zece ani mai târziu, UE era pe punctul de a înființa o Forță de Reacție Rapidă de 60.000 de oameni pentru intervenții și misiuni de menținere a păcii. La îndemnul Franței și spre iritarea vizibilă a Casei Albe, guvernele europene se apropiau și de un acord privind o organizație autonomă de apărare, capabilă să acționeze la distanță și independentă de NATO.

Dar prăpastia atlantică nu era doar un dezacord pe teme militare. Și nici un conflict economic, deși Uniunea Europeană era acum suficient de mare pentru a forța Congresul și producătorii americani individuali să se conformeze normelor și regulamentelor sau să fie scoși de pe piața europeană, evoluție care i-a luat pe mulți oameni de afaceri și membri ai Congresului prin surprindere. Europa nu mai stătea în umbra Americii, iar relația tindea chiar să se inverseze. Investițiile europene directe în SUA în anul 2000 au ajuns la 900 de miliarde de dolari (față de 650 de miliarde investite de americani în Europa), reprezentând aproape 70% din investițiile străine în Statele Unite; o mulțime de produse-simbol americane erau acum în proprietatea multinaționalelor din Europa: costumele Brooks Brothers, editura Random House, țigările Kent, uleiurile de motor Pennzoil, legumele congelate Bird's Eye și echipa de baseball Los Angeles Dodgers.

Competiția economică, oricât de strânsă, însemna în același timp un soi de apropiere. Adevăratul măr al discordiei erau „valorile", subiectul unei divergențe tot mai aprinse. Cum titra *Le Monde*, „comunitatea transatlantică de valori se destramă". Văzută din Europa, America începea să pară foarte străină (după familiaritatea iluzorie din timpul Războiului Rece). Religiozitatea fervență a americanilor (ilustrată de președintele în funcție, readus pe calea cea bună la maturitate) era incomprehensibilă pentru europenii creștini, dacă nu și pentru cei musulmani, mai cucernici. Slăbiciunea americanilor pentru arme personale (categorie care nu exclude puștile semiautomate cu accesorii multiple) făcea ca viața în SUA să pară riscantă și anarhică, iar recursul frecvent la pedeapsa capitală era pentru cei mai mulți observatori europeni un semn că America e complet străină de civilizația modernă[7]

La acestea se adăuga disprețul vădit al Washingtonului pentru tratatele internaționale, perspectiva sa originală asupra încălzirii globale sau asupra dreptului internațional și, mai ales, atitudinea părtinitoare în criza israeliano-palestiniană. În nici unul dintre aceste cazuri, politica americană nu s-a schimbat radical după alegerea președintelui

7. „Da, americanii instalează panouri imense cu inscripția «Iubește ți aproapele», dar tot ei își ucid și își violează aproapele cu o frecvență care ar șoca orice țară europeană." T R Reid, *The United States of Europe* (NY, 2004), p. 218.

Bush în 2000; prăpastia atlantică începuse să se deschidă cu mult înainte. Dar tonul inflexibil al noii administraţii le-a confirmat comentatorilor europeni o bănuială mai veche: acestea nu erau simple dezacorduri în câteva probleme concrete. Constituiau dovada imposibil de ignorat a unui antagonism cultural fundamental.

Ideea că, din punct de vedere cultural, America este diferită – sau inferioară ori periculoasă – nu era deloc originală. În 1983, ministrul francez al Culturii, Jack Lang, avertiza că serialul *Dallas* reprezintă o ameninţare reală pentru identitatea franceză şi europeană. Nouă ani mai târziu, unul dintre succesorii lui conservatori a folosit practic aceleaşi cuvinte când *Jurassic Park* a început să ruleze în sălile de cinema din Franţa. În primăvara anului 1992, la inaugurarea EuroDisney, regizoarea de teatru Ariane Mnouchkine estima că parcul de distracţii va fi „un Cernobîl cultural". Erau obişnuitele şicane din snobism intelectual şi nesiguranţă culturală, amestecate (în Franţa, ca peste tot) cu o doză considerabilă de nostalgie şovinistă. La a 50-a aniversare a debarcării în Normandia, liderul Alianţei Naţionale (formaţiune ex-fascistă) din Italia, Gianfranco Fini, declara pentru *La Stampa*: „Sper că nu veţi considera că apăr fascismul dacă mă întreb: oare Europa nu şi-a pierdut o parte din identitatea culturală odată cu sosirea americanilor?".

Nou la începutul secolului XXI era faptul că aceste păreri deveneau locuri comune: ele migraseră de la extremele politice sau intelectuale în centrul vieţii europene. Sentimente antiamericane atât de profunde şi cuprinzătoare nu existaseră în Europa nici măcar în timpul războiului din Vietnam sau la apogeul mişcării pentru pace de la începutul anilor '80. Deşi cei mai mulţi credeau că relaţia transatlantică poate fi salvată, în 2004 trei europeni din cinci (şi un procent mult mai mare în Spania, Slovacia şi, surprinzător, Turcia) găseau că „nu este de dorit" ca America să îşi asume rolul de lider mondial.

Unul dintre motive era antipatia generală faţă de politica şi persoana lui George W. Bush, în contrast cu popularitatea de care se bucurase predecesorul său, Bill Clinton. Dar şi Lyndon Johnson suscitase mânia europenilor spre sfârşitul anilor '60, însă părerile lor despre războiul din sud-estul Asiei nu s-au transformat atunci în aversiune faţă de americani sau America în general. Patruzeci de ani mai târziu, exista pe tot continentul (şi nu în ultimul rând printre britanici, înfuriaţi de identificarea entuziastă a premierului cu aliaţii americani) o impresie generală că America a luat-o pe calea greşită – sau, cum insistau unii, că fusese dintotdeauna pe o cale greşită.

Mai mult: calităţile presupus „neamericane" ale Europei s-au transformat peste noapte în cel mai mic numitor comun al bătrânului continent. Valorile europene erau exaltate în contrast cu cele americane. Europa era – sau trebuia să încerce să fie – tot ce nu era America. În noiembrie 1998, Jérôme Clément, preşedintele canalului Arte (un post de televiziune franco-german dedicat artelor şi culturii), avertiza că singura pavăză împotriva tentaţiei materialismului american era „creativitatea europeană" şi dădea ca exemplu negativ Praga postcomunistă, un oraş pe cale să alunece într-o *utopie libérale mortelle*: supuşi pieţei dereglementate şi ispitei profitului.

În primii ani postcomunişti, Praga, ca şi restul Europei de Est, ar fi recunoscut fără îndoială, că tânjea după tot ce era american, de la libertatea individuală la belşugul material. Iar dacă vizitai capitalele est-europene, de la Tallinn la Ljubljana

nu puteai să nu remarci o nouă elită plină de energie : femei și bărbați tineri și cochetă gonind în mașinile lor noi și scumpe de la ședințe la cumpărături, savurând din plin utopia liberală letală din coșmarurile lui Clément. Dar est-europenii s-au distanțat ulterior de modelul american : din respect pentru asocierea cu Uniunea Europeană, dintr-o aversiune crescândă față de anumite aspecte ale politicii externe americane, dar mai ales pentru că Statele Unite, ca sistem economic și model de societate, nu mai reprezentau indubitabil imaginea viitorului[8].

Antiamericanismul extrem în Europa de Est a rămas doar pe gustul unei minorități. În țări precum Bulgaria sau Ungaria el era acum o expresie indirectă, acceptabilă a nostalgiei pentru național-comunism – și, ca de atâtea ori în trecut, un surogat convenabil al antisemitismului. Dar și comentatorii, și politicienii echilibrați au încetat să vadă în instituțiile sau practicile americane o sursă de inspirație sau un model de invidiat. Multă vreme America fusese un alt timp : viitorul Europei. Acum era doar un alt loc. Bineînțeles, mulți tineri visau în continuare să plece în America. Dar, după cum declara într-un sondaj de opinie un ungur care lucrase câțiva ani în California, „în America e bine să mergi când ești tânăr și necăsătorit. Când vine vremea să te așezi la casa ta, mai bine te întorci în Europa".

Imaginea Americii ca tărâm al tinereții și aventurii (cu Europa secolului XXI în rolul de paradis îngăduitor pentru cei maturi sau doar reticenți) avea mare trecere, mai ales în Statele Unite. Și adevărul e că Europa îmbătrânea. Dintre cele 20 de țări din lume cu cel mai mare procent de locuitori peste 60 ani în 2004, 19 erau în Europa (excepția fiind Japonia). În multe țări europene rata natalității era mult sub nivelul de înlocuire a generațiilor (2,1 copii la o femeie). În Spania, Grecia, Polonia, Germania și Suedia, rata fertilității era sub 1,4. În unele zone din Europa de Est (Bulgaria și Letonia, de exemplu, sau Slovenia) era mai aproape de 1,1 – nivelul minim mondial. Conform prognozei pentru 2040, multe țări europene se puteau aștepta ca populația lor să scadă cu o cincime, dacă nu mai mult.

Nici una dintre explicațiile clasice pentru declinul fertilității nu se aplica acestui început de criză demografică. Țări sărace ca Moldova și țări bogate ca Danemarca se confuntau cu aceeași problemă. În țări catolice precum Italia sau Spania nu era neobișnuit ca tinerii (căsătoriți sau nu) să stea cu părinții până după 30 de ani, în Suedia luterană, ei aveau propriile case și beneficiau de concedii de creștere a copiilor și generoase alocații familiale de la stat. Dar în materie de fertilitate, deși scandinavii aveau mai mulți copii decât cei din zona mediteraneană, mai izbitoare sunt similaritățile decât diferențele. Iar statisticile ar fi fost și mai sumbre fără imigranții veniți din afara Europei, care majorau cifra populației totale și erau mult mai predispuși la procreație. În 1960, numai 1,3% din copiii născuți în Germania aveau un părinte străin ; 40 de ani mai târziu, procentul era de 20%.

8. În noul mediu de afaceri est-european, oamenii mâncau, se îmbrăcau, vorbeau la telefon și conduceau mașina în stil european. A fi modern nu mai însemna a-i imita pe americani. Dimpotrivă : produsele americane erau considerate „terne" sau „anoste".

De fapt, scena demografică europeană nu era foarte diferită de cea de peste Atlantic: la începutul noului mileniu, rata natalității la americani scăzuse și ea sub nivelul de înlocuire. Diferența este că numărul imigranților care intrau în SUA era atât de mare (iar printre ei se aflau atât de mulți adulți tineri), încât se anticipa că, în viitor, fertilitatea totală în Statele Unite o va depăși sistematic pe cea din Europa. Și, cu toate că scăderile demografice anunțau pe ambele continente probleme cu pensiile publice și alte angajamente în deceniile viitoare, sistemele de asistență socială din Europa erau incomparabil mai generoase și, astfel, mult mai periclitate.

Dilema europenilor era cât se poate de limpede: ce se va întâmpla când nu vor mai exista destui tineri salariați pentru a acoperi costurile unei comunități tot mai mari de pensionari, care trăiau mai mult decât în trecut, nu plăteau impozite și, pe deasupra, grevau și sistemul medical[9]? Un posibil răspuns îl oferea reducerea pensiilor. Altul era ridicarea pragului pentru beneficii – de pildă, mărirea vârstei de pensionare. O a treia variantă era impozitarea mai severă a celor care încă lucrau. O a patra, care nu a fost luată în considerare decât în Marea Britanie (și acolo cu inima îndoită), era adoptarea exemplului american: oamenii să fie îndemnați și chiar obligați să apeleze la sectorul privat pentru asigurări sociale. Toate aceste opțiuni implicau riscuri foarte mari din punct de vedere politic.

Pentru mulți adepți ai pieței libere și critici ai statului asistențial european, principala problemă a Europei nu era scăderea demografică, ci rigiditatea economică. Gravă era nu insuficiența salariaților, pe moment sau în viitor, ci existența unor legi care garantau un salariu și un loc de muncă sau pensii și ajutoare de șomaj atât de mari, încât oamenii nu aveau nici un stimulent să își caute de lucru. Dacă această „inflexibilitate a pieței muncii" ar fi fost remediată, iar costisitoarele ajutoare sociale reduse sau privatizate, atunci numărul angajaților ar fi crescut, ușurând povara de pe umerii angajatorilor și plătitorilor de impozite. „Euroscleroza" putea fi vindecată.

Ca diagnostic, acesta era și adevărat, și fals. Binefacerile statului asistențial, negociate și fixate la apogeul exploziei economice postbelice, deveniseră, neîndoielnic, o povară. Orice lucrător german care își pierdea slujba primea timp de 32 de luni 60% din ultimul pachet salarial (67% dacă avea un copil). După care ajutorul lunar de șomaj scădea la 53% (respectiv 57%) din ultima leafă – pe termen nelimitat. Nu este clar dacă această plasă de salvare îi făcea pe oameni să nu-și mai caute de lucru. Dar își avea prețul ei. Un hățiș de regulamente menite să apere interesele salariaților îi împiedicau pe angajatorii din cele mai multe țări ale Uniunii Europene (și mai ales pe cei din Franța) să concedieze cu ușurință un angajat cu normă întreagă: de aici reticența ofertei de lucru și ratele invariabil ridicate ale șomajului în rândul tinerilor.

De asemenea, faptul că economiile europene erau puternic reglementate și inflexibile în comparație cu cea americană nu înseamnă că ele erau ineficiente sau neproductive. În 2003, economiile Elveției, Danemarcei, Austriei și Italiei erau comparabile cu economia Statelor Unite ca productivitate pe ora de muncă. Iar după același criteriu, Irlanda, Belgia, Norvegia, Olanda și Franța (*sic*) întreceau Statele Unite. Dacă America era totuși per total mai productivă (dacă americanii produceau mai multe

9. În 1960 Franța avea patru salariați la un pensionar. În 2000, doar doi. În 2020, conform tendințelor actuale, va avea numai unul.

bunuri, servicii și bani) este fiindcă mai mulți oameni aveau serviciu, iar aceștia lucrau mai mult (în anul 2000, diferența medie era de 300 ore/an), cu vacanțe mai rare și mai scurte.

Dacă britanicii aveau dreptul prin lege la 23 zile de concediu pe an, francezii la 25, iar suedezii la minimum 30, mulți americani trebuiau să se resemneze cu un concediu de două ori mai scurt. Europenii au ales deliberat să muncească mai puțin, să câștige mai puțin – și să trăiască mai bine. În schimbul impozitelor foarte ridicate (alt impediment în calea creșterii și inovației, după criticii anglo-americani), europenii primeau servicii medicale gratuite sau cvasigratuite, pensionare timpurie și o gamă largă de servicii sociale și publice. Până la nivelul gimnazial erau mai bine educați decât americanii. Existența lor era mai sigură și – în parte din acest motiv – mai îndelungată, aveau o sănătate mai bună (deși cheltuiau în acest sens mult mai puțin[10]) și mai puțini concetățeni săraci.

Acesta era așadar „modelul social european". Foarte costisitor, fără îndoială. Dar pentru cei mai mulți oameni, promisiunile lui (o slujbă sigură, impozitarea progresivă și redistribuirea masivă a venitului) reprezentau un contract implicit între guvern și cetățeni, precum și între un cetățean și altul. Conform „eurobarometrelor" anuale, majoritatea europenilor considerau că sărăcia este efectul circumstanțelor sociale, nu al inadecvării individuale. Erau chiar dispuși să plătească impozite mai mari câtă vreme ele erau utilizate pentru alinarea sărăciei.

Astfel de sentimente erau frecvente în Scandinavia, cum era de așteptat. Dar prevalau și în Marea Britanie, în Italia sau în Spania. Exista un consens internațional, dincolo de diferențele de clasă, că datoria statului este să apere cetățenii de neprevăzutul vieții și al pieței: nici unitatea angajatoare, nici statul nu puteau trata angajații ca pe niște producători dispensabili. Responsabilitatea socială și avantajul economic nu trebuiau să se excludă reciproc: „creșterea" era lăudabilă, dar nu cu orice preț.

Acest model european avea mai multe versiuni: „nordică", „renană", „catolică" – fiecare cu variantele ei. Numitorul lor comun nu era un ansamblu specific de servicii și practici economice sau un nivel anume de implicare a statului. Era mai degrabă o percepție – uneori detaliată în legi și documente, alteori nu – despre combinația de drepturi sociale, solidaritate civică și responsabilitate colectivă care e justă și realizabilă într-un stat modern. Rezultatele totale erau altele în Italia, de exemplu, decât în Suedia. Dar consensul social de la baza lor era o lege nescrisă: în 2004, când cancelarul social-democrat al Germaniei a modificat alocațiile sociale, a dezlănțuit o furtună de proteste, așa cum pățise și un guvern gaullist cu zece ani în urmă, când a propus în Franța reforme similare.

Încă din anii '80 existaseră diverse tentative de a reconcilia termenii alternativei: solidaritate socială europeană sau flexibilitate economică în stil american. Economiști și întreprinzători mai tineri, cu stagii în companii sau școli economice americane și

10. În 2004, sistemul sanitar absorbea 8% din PIB în Suedia, dar 14% în Statele Unite. Guvernul suedez acoperea 80% din cost, guvernul federal din SUA sub 45%. Restul era suportat direct de companiile americane și angajații lor. Patruzeci și cinci de milioane de americani nu aveau asigurare medicală.

frustraţi de inflexibilitatea mediului european de afaceri, i-au convins pe politicieni că este necesar să simplifice procedurile şi să încurajeze competiţia. În Franţa, această „stângă americană" a pornit să elibereze stânga de complexul anticapitalist, păstrând intactă conştiinţa socială; în Scandinavia, efectul inhibitor al impozitelor ridicate a fost discutat (deşi nu întotdeauna acceptat) chiar şi în cercuri social-democrate. Dreapta fusese convinsă de necesitatea asistenţei sociale; era acum rândul stângii să recunoască virtuţile profitului.

Efortul de a combina ce era mai bun din ambele tabere s-a suprapus, nu întâmplător, căutării unui proiect care să înlocuiască antagonismul defunct dintre capitalism şi socialism, nucleul politicii occidentale timp de un secol. La sfârşitul anilor '90, rezultatul s-a numit o vreme „a treia cale": un amestec demonstrativ de entuziasm pentru producţia capitalistă fără oprelişti şi consideraţie faţă de efectele sociale şi interesului colectiv. Nu era ceva nou: doar o versiune mai substanţială a „economiei sociale de piaţă", elaborată de Ludwig Erhard în anii '50. Dar politica, mai ales cea ideologică, este o chestiune de *formă*: aşa i-a sedus pe observatori „a treia cale", articulată mai ales de Tony Blair şi modelată după „triangulaţia" lui Bill Clinton între stânga şi dreapta.

Blair se bucura de circumstanţe deosebit de avantajoase. În Marea Britanie, Margaret Thatcher mutase obiectivele politice mult spre dreapta, în timp ce predecesorii lui Blair la conducerea laburiştilor făcuseră multe eforturi ca să distrugă vechea stângă din partid. În atmosfera postthatcheristă, Blair nu trebuia decât să vorbească despre necesitatea corectei distribuţii a serviciilor publice pentru a fi un progresist şi un „european" plauzibil. Concomitent, prin admiraţia hipermediatizată pentru sectorul privat şi pentru reformele care favorizau un mediu economic propice afacerilor, el se plasa cu fermitate în tabăra „americană". Vorbea cu căldură despre aducerea Marii Britanii în sânul Europei, dar insista ca ţara să fie scutită de vărsămintele sociale impuse prin legislaţia europeană şi de armonizarea fiscală implicită pe „piaţa unică" a Uniunii Europene.

A treia cale a fost propusă atât ca soluţie pragmatică la dilemele economice şi sociale, cât şi ca o inovaţie conceptuală după decenii de stagnare teoretică. Admiratorii ei de pe continent s-au raliat în grabă, indiferenţi la rateurile unor tentative similare din propriul trecut naţional (îndeosebi „a treia cale" fascistă, atât de populară în anii '30). Sub preşedinţia lui Jacques Delors (1985-1995), Comisia Europeană păruse că exagerează cu normele şi regulile, făcând din „Europa" un substitut pentru moştenirea dispărută a socialismului birocratic de tip fabian. Şi Bruxelles-ul părea să aibă nevoie de o a treia cale: o poveste optimistă care să plaseze Uniunea Europeană undeva la mijloc între invizibilitatea instituţională şi reglementarea în exces[11].

Însă politica primenită a lui Blair a fost curând victima deciziei dezastruoase de a-şi asocia ţara şi reputaţia cu invazia irakiană din 2003 – gest care le-a amintit observatorilor străini că a treia cale a noilor laburişti era strâns legată de incapacitatea

11. Sub succesorii lui Delors, direcţia s-a schimbat: Comisia este la fel de activă ca întotdeauna, dar eforturile ei vizează *de*-reglementarea pieţelor.

Regatului Unit de a alege între Europa și Statele Unite. Iar faptul că în Marea Britanie, ca și în SUA, numărul săracilor a crescut mult (spre deosebire de restul Uniunii Europene, unde sărăcia a crescut modest sau deloc) strica tot farmecul modelului britanic. A treia cale avea un termen de garanție redus. Însuși numele ei implica prezența a două extreme – capitalismul extrem și socialismul de stat – care, de fapt, nu mai existau (primul fusese dintotdeauna o plăsmuire a imaginației doctrinare). Trecuseră vremurile când o revoluție teoretică (sau retorică) era indispensabilă.

De exemplu, privatizarea de la începutul anilor '80 a fost controversată, provocând discuții aprinse despre sfera și legitimitatea sectorului de stat: au fost puse sub semnul întrebării realismul obiectivelor social-democrate și legitimitatea morală a dorinței de profit în cazul prestării de servicii publice. În 2004, privatizarea nu mai era însă decât o afacere strict pragmatică. În Europa de Est, ea reprezenta o condiție necesară pentru intrarea în UE: Bruxelles-ul critica aspru subvențiile de stat care distorsionau piața. În Franța sau Italia, vânzarea bunurilor din proprietatea statului a fost un simplu expedient contabil pentru reducerea deficitului anual și respectarea parametrilor din zona euro.

Chiar și proiectele lui Tony Blair – privatizarea parțială a metroului londonez, de pildă, sau introducerea „concurenței" în serviciile medicale – au fost adoptate ca niște calcule de eficientizare cu efecte secundare avantajoase pentru bugetul național. Argumentul principiului social, acolo unde exista, a fost un supliment tardiv și nu foarte convingător. Iar popularitatea lui Blair a scăzut cu timpul (după cum a demonstrat victoria electorală la limită din mai 2005). Deși a redus cheltuielile bugetare, a rămas în afara cartei sociale europene, a redus impozitele pentru agenții economici și a încurajat cât a putut investițiile străine, Marea Britanie era categoric neproductivă. Ca randament, ea rămânea constant în urma partenerilor „sclerozați" și îngrădiți de regulamente din Uniunea Europeană.

Pe deasupra, planul noilor laburiști de a evita apropiata criză a pensiilor publice din Europa (transferând această responsabilitate sectorului privat) a eșuat în mai puțin de un deceniu de la falnica-i inaugurare. În Marea Britanie, ca și în SUA, companiile care și-au investit fondurile de pensii pe o piață bursieră volatilă nu aveau nici o șansă să își țină promisiunile față de angajați, mai ales acum, când aceștia (ca și pensionarii care depindeau de fondurile de stat) trăiau mult mai mult decât înainte. Era clar că majoritatea nu vor vedea de la companiile lor o pensie integrală... decât dacă statul reintra în joc pentru a compensa deficitul. Nici albă, nici neagră, a treia cale semăna cu un soi de alba-neagra.

La începutul secolului XXI, dilema cu care se confruntau europenii nu era alegerea între socialism și capitalism, între stânga și dreapta și a treia cale. Nici măcar între Europa și America, de vreme ce în mintea celor mai mulți dilema fusese tranșată în favoarea Europei. Era mai degrabă o întrebare – *principala* întrebare – pusă de istorie pe ordinea de zi în 1945 și care, în felul ei discret, dar insistent, s-a dovedit mai importantă și mai longevivă decât toate celelalte probleme care îi preocupau pe europeni. Care era viitorul statelor-națiune din Europa? Aveau ele un viitor?

Nu se punea problema întoarcerii la statul-naţiune autonom, de sine stătător, împărţind cu statul vecin doar o graniţă comună. Polonezii, italienii, slovenii, danezii (şi chiar britanicii) erau acum europeni. La fel milioanele de turci, arabi, indieni, bengalezi, senegalezi etc. Din punct de vedere economic, fiecare locuitor aflat într-o ţară membră UE (sau aspirantă) era irevocabil european. Uniunea Europeană era cea mai mare piaţă internă şi cel mai mare furnizor de servicii din lume, iar pentru statele membre autoritatea unică în toate aspectele economice şi legale.

Într-o lume în care avantajul comparativ în domeniile cu factori ficşi (energia, resursele minerale, terenul agricol şi chiar amplasarea) conta mai puţin decât politicile care facilitau învăţământul, cercetarea şi investiţiile, creşterea iniţiativei Uniunii în aceste sectoare era extrem de importantă. Dacă statele au avut un rol vital în formarea pieţelor, trasând regulile care guvernează schimbul, angajarea şi circulaţia, acum regulile erau făcute de UE; graţie monedei proprii, ea exercita şi un cvasimonopol pe pieţele financiare. Singura activitate economică vitală desfăşurată la nivel naţional, şi nu european era stabilirea ratelor impozitului – şi numai la insistenţele Marii Britanii.

Dar oamenii nu trăiesc în pieţe, ci în comunităţi. În ultimii 200 de ani, în mod voluntar sau (mai frecvent) cu forţa, aceste comunităţi au fost grupate în state. După experienţele din 1914-1945, europenii de pretutindeni au simţit o nevoie imperioasă de a avea un stat: politica şi agendele sociale ale anilor '40 reflectă această anxietate. Însă, odată cu prosperitatea economică, pacea socială şi stabilitatea internaţională, această nevoie s-a evaporat treptat. În locul ei s-a instalat suspiciunea faţă de intruziunile autorităţilor publice: oamenii îşi doreau acum autonomie individuală şi libertatea iniţiativei private. Mai mult, în era superputerilor, destinul Europei era aparent în mâinile altora. Statele-naţiuni au început, prin urmare, să pară de prisos. Însă din 1990 (şi *a fortiori* din 2001), statele au redevenit importante.

Statul modern timpuriu avea două funcţii, strâns legate: să perceapă taxe şi să poarte războaie. Europa – Uniunea Europeană – nu este un stat. Nu percepe taxe şi nu se poate război. Cum am văzut, i-a luat foarte mult timp să se doteze cu o flotă militară minimă, ca să nu mai vorbim de o politică străină. În prima jumătate de secol de după a doua conflagraţie mondială, acest lucru nu a fost un handicap: toţi europenii detestau ideea unui alt război; apărarea împotriva unicului inamic posibil a fost subcontractată peste Atlantic.

Dar după 11 septembrie 2001 s-a văzut limpede că reţeta postnaţională pentru un viitor european mai bun era imperfectă. La urma urmei, pe lângă războiul în străinătate, statul tradiţional european mai face ceva: menţine pacea acasă. Aceasta, cum a realizat de mult Hobbes, este legitimitatea distinctivă şi inimitabilă a statului. În ţări precum Spania, Marea Britanie, Italia şi Germania, unde acţiunile politice violente împotriva civililor neînarmaţi au fost în ultimii ani frecvente, importanţa statului – cu poliţia, armata, serviciile de spionaj şi aparatul ei judiciar – nu a pălit nicicând. În era „terorismului", monopolul statului asupra puterii armate este pentru cetăţeni o garanţie reconfortantă.

Siguranţa cetăţenilor este misiunea statului. Şi nu existau semne că în viitorul apropiat Bruxelles-ul va dori sau va putea să preia această responsabilitate. În această privinţă, statul a rămas principalul reprezentant legitim al cetăţenilor, cu un prestigiu

pe care uniunea transnațională a europenilor, cu toate pașapoartele și parlamentele ei, nu-l putea egala. Europenii aveau libertatea de a apela, peste autoritatea propriului guvern, la judecătorii europeni și este de necrezut cât de prompt se conformau curțile naționale germane sau britanice deciziilor luate la Strasbourg sau Luxemburg. Dar, în ceea ce privește teroriștii, responsabilitatea și, prin urmare, puterea revin ferm Londrei sau Berlinului. La urma urmei, ce trebuie să facă un cetățean al Europei dacă îi cade o bombă pe acoperiș? Să cheme un hârțogar de la Bruxelles?

Legitimitatea depinde de capacitate: de exemplu, statul belgian dezarticulat și ultrafederal a fost pus sub semnul întrebării fiindcă părea uneori incapabil să își protejeze cetățenii. Și, deși capacitatea statului începe cu armele, ea nu se sfârșește aici, nici măcar astăzi. Câtă vreme statul (și nu o entitate transstatală) este cel care plătește pensiile, acordă ajutoare de șomaj și asigură educația copiilor, el va continua să dețină monopolul unui anumit tip de legitimitate politică. De-a lungul secolului XX, statul-națiune din Europa și-a asumat responsabilități considerabile cu privire la prosperitatea, siguranța și bunăstarea cetățenilor. În ultimii ani a abandonat rolul de cenzor moral și o parte din inițiativa economică (nu toată). Restul rămâne intact.

Legitimitatea depinde și de teritoriu. Uniunea Europeană, după cum au remarcat mulți, este o creatură absolut originală: este definită teritorial, dar nu funcționează consecvent ca o entitate teritorială. Legile și regulamentele ei se aplică întregului teritoriu, dar cetățenii nu pot participa la alegerile naționale ale altui stat (doar la scrutinul din propria țară și la cel european). În viața de zi cu zi a europenilor, întinsa Uniune este relativ neimportantă față de țara de origine sau rezidență. Desigur, UE este un furnizor major de servicii economice, și nu numai. Dar prin aceasta cetățenii ei sunt mai mult consumatori decât participanți – „o comunitate de cetățeni pasivi... guvernați de străini" – riscând astfel să amintească de Polonia ori Spania predemocratică sau de cultura politică somnolentă din RFG pe timpul lui Adenauer: precedente prea puțin promițătoare pentru o întreprindere atât de ambițioasă.

Cetățenia, democrația, drepturile și datoriile sunt strâns legate de stat, mai ales în țările cu o tradiție vie a participării active la viața publică. Proximitatea fizică este importantă: ca să participi la treburile statului, trebuie să simți că faci parte din el. Chiar în epoca trenurilor ultrarapide și a comunicării electronice în timp real, nu este clar cum poți fi un cetățean activ al Europei din Poimbra sau Rzeszów. Pentru ca acest concept să mai aibă un sens – și o utilitate politică propriu-zisă pentru europeni –, punctul de referință va rămâne și pe viitor Lisabona sau Varșovia, nu Bruxelles. Nu întâmplător, în epoca modernă statele-gigant (China, Rusia, Statele Unite) fie au avut regimuri autoritare, fie au rămas net centrifuge: cetățenii nu au încredere în capitala federală și în ceea ce face.

Așadar, aparențele sunt înșelătoare. Până în anul 2005, Uniunea Europeană nu înlocuise unitățile teritoriale convenționale și nu avea cum să o facă în viitorul apropiat. La șase decenii de la victoria împotriva lui Hitler, identitățile, teritoriile și suveranitățile multiple care împreună defineau Europa și istoria ei se suprapuneau parțial și comunicau între ele mai mult decât oricând. Inedită și, prin urmare, mai

greu de sesizat pentru observatorii din exterior era posibilitatea de a fi în acelaşi timp francez *şi* european, catalan *şi* european – sau arab *şi* european.

Statele şi naţiunile distincte nu dispăruseră. Lumea nu se îndrepta spre o normă unică „americană" (societăţile capitaliste dezvoltate prezentau structuri sociale diverse şi atitudini foarte variate faţă de stat şi piaţă), iar Europa cuprindea un spectru caracteristic de popoare şi tradiţii. Avem iluzia că trăim într-o lume postnaţională sau poststatală fiindcă acordăm prea multă atenţie proceselor economice „globalizate"... şi presupunem că în fiecare sferă a vieţii umane au loc evoluţii transnaţionale similare. Privită numai prin prisma schimbului şi a producţiei, Europa devenise, într-adevăr, o diagramă fluidă a tendinţelor transnaţionale. Dar, ca spaţiu al puterii şi legitimităţii politice sau al afinităţilor culturale, Europa a rămas ce era de atâta vreme : o acumulare bine cunoscută de particule statale distincte. În linii mari, naţionalismul venise şi trecuse[12] ; statele şi naţiunile au rămas.

Lucru remarcabil, dacă ne gândim la ce-şi făcuseră europenii unii altora în prima jumătate a secolului XX. Un lucru este cert : ruinele anului 1945 nu prevesteau o asemenea evoluţie. Faptul că popoarele europene distruse au renăscut din cenuşa războiului de 30 de ani cu instituţiile şi culturile lor naţionale distincte este, poate, o realizare chiar mai mare decât creaţia colectivă şi reuşită a unei Uniuni transnaţionale. Aceasta din urmă, dacă ne gândim bine, s-a aflat pe varii agende europene cu mult înainte de al doilea război mondial, iar dezastrul semănat de conflagraţie nu a făcut decât să-i netezească drumul. Dar resurecţia Germaniei, a Poloniei şi a Franţei, ca să nu mai vorbim de Ungaria sau Lituania, era mult mai puţin probabilă.

Şi mai greu de anticipat (de fapt, inimaginabilă cu doar câteva decenii în urmă) era afirmarea Europei în zorii secolului XXI ca sumă de virtuţi internaţionale : o comunitate de valori şi un sistem de relaţii interstatale erijat de europeni şi neeuropeni laolaltă într-un model demn de urmat. Fenomenul s-a produs în siajul unei deziluzii crescânde faţă de alternativa americană, dar reputaţia Europei era pe deplin meritată. Şi reprezenta o oportunitate fără precedent. Va rezista imaginea nouă şi imaculată a Europei, spălată de păcatele trecutului şi ferită de vicisitudini, încercărilor care o aşteaptă în noul secol ? Răspunsul depinde mult de felul în care europenii le răspund neeuropenilor ce trăiesc printre ei şi la graniţele lor. În zbuciumaţii ani de început ai secolului XXI, aceasta rămânea o chestiune deschisă.

Cu 170 de ani în urmă, în zorii epocii naţionaliste, poetul german Heinrich Heine trasa o distincţie grăitoare între două tipuri de sentiment colectiv :

> Nouă [germanilor] ni s-a ordonat să fim patrioţi şi am devenit patrioţi, fiindcă facem tot ce ne ordonă stăpânitorii noştri. Acest patriotism nu este însă deloc emoţia care poartă acelaşi nume aici, în Franţa. Patriotismul unui francez înseamnă că inima lui se încălzeşte şi de la căldură se întinde şi se dilată în aşa fel încât dragostea lui îi cuprinde nu doar pe cei apropiaţi, ci Franţa întreagă, toată lumea civilizată. Patriotismul unui german înseamnă că

12. În Europa, dar nu şi în America. În sondajele internaţionale de la sfârşitul secolului XX, numărul americanilor „foarte mândri" de ţara lor depăşea 75%. În Europa, numai irlandezii şi polonezii manifestau o vervă patriotică similară ; în rest, procentul celor „foarte mândri" varia între 49% (Letonia) şi 17% (fosta RFG).

inima lui se contractă și se strânge ca pielea tăbăcită la frig, iar el urăște tot ce i străin și nu mai vrea să fie un cetățean al lumii, un european, ci numai un german provincial.

Desigur, Franța și Germania nu mai sunt referințele-cheie. Dar alegerea enunțată de Heine între două tipuri de patriotism se aplică destul de bine situației europene contemporane. Dacă Europa de astăzi ia o turnură „germanică", contractându-se „ca pielea tăbăcită la frig" într-un provincialism defensiv (ipoteză sugerată de referendumurile francez și olandez din primăvara anului 2005, în care proiectul Constituției Europene a fost respins cu o majoritate fermă), atunci ocazia va fi ratată, iar Uniunea Europeană nu își va transcende niciodată originile funcționale. Nu va fi nimic mai mult decât suma și numitorul comun al intereselor separate ale membrilor săi.

Dar, dacă patriotismul din Europa va găsi o cale să se depășească pe sine, adoptând spiritul Franței idealizate de Heine, „întinzându-se și dilatându-se pentru a cuprinde toată lumea civilizată", atunci se poate spera la mai mult. În secolul XX (secolul Americii), Europa a alunecat în abis. Vechiul continent și-a revenit lent și nesigur. În anumite privințe, refacerea nu va fi niciodată deplină: America va avea cea mai mare armată, iar China va produce bunuri mai multe și mai ieftine. Dar nici America, nici China nu au un model de propus întru emulația universală. În ciuda ororilor din trecutul recent – și, în bună parte, din cauza lor –, europenii sunt acum cei mai în măsură să ofere lumii un sfat modest despre cum poate fi evitată repetarea propriilor greșeli. Puțini ar fi anticipat acest lucru acum 60 de ani: secolul XXI ar putea fi secolul Europei.

Epilog

Amintiri din casa morţilor

Eseu despre memoria europeană modernă

Problema răului va fi întrebarea fundamentală a vieţii intelectuale postbelice în Europa – aşa cum moartea a devenit problema fundamentală după războiul de dinainte.

Hannah Arendt (1945)

Uitarea, aş spune chiar eroarea istorică, este un factor crucial în crearea unei naţiuni, astfel, progresul studiilor istorice reprezintă adesea un pericol pentru identitatea naţională. Esenţa unei naţiuni este faptul că indivizii au multe în comun şi că au uitat multe lucruri.

Ernest Renan

Toate lucrările istorice despre evenimentele din această perioadă vor trebui concepute sau analizate în raport cu evenimentele de la Auschwitz... Aici istoricizarea devine imposibilă.

Saul Friedländer

Pentru evrei, concluziona Heinrich Heine, botezul reprezintă „biletul de intrare în Europa". Dar asta era în 1825, când admiterea în lumea modernă avea ca preţ renunţarea la o moştenire evreiască apăsătoare, făcută din izolare şi discriminare. Astăzi, preţul admiterii în Europa s-a schimbat. Printr-o ironică răsturnare de situaţie pe care Heine (cu sugestiile lui profetice despre „vremuri sumbre, tumultuoase, ce se apropie cu vuiet") ar fi apreciat-o mai mult decât oricine, cei care vor să devină cu adevărat europeni în zorii secolului XXI trebuie să-şi asume mai întâi o moştenire nouă şi cu mult mai apăsătoare. Astăzi, referinţa europeană relevantă nu este botezul. Este exterminarea.

Pentru contemporani, biletul de intrare în Europa este recunoaşterea Holocaustului. În 2004, în dorinţa de a încheia un capitol dureros din trecutul naţiunii şi de a se alinia cu partenerii din Uniunea Europeană, preşedintele polonez Kwaśniewski a recunoscut oficial suferinţele evreilor din Polonia în timpul războiului, inclusiv cele provocate de polonezi. Pentru a facilita intrarea ţării sale în UE, chiar şi Ion Iliescu a fost nevoit să recunoască spre sfârşitul mandatului ceea ce el şi colegii lui negaseră

mult timp cu înverşunare : că România a avut şi ea un rol în exterminarea evreilor din Europa...

Bineînţeles, există şi alte criterii pentru deplina integrare în marea familie europeană. Refuzul Turciei de a recunoaşte „genocidul" populaţiei armene în 1915 va fi un impediment pentru aderarea ei la UE, aşa cum Serbia va continua să lâncezească în pragul Europei până când clasa ei politică îşi va asuma răspunderea pentru omuciderile în masă şi celelalte crime din războaiele iugoslave. Dar aceste crime au astăzi o asemenea încărcătură politică (iar Europa s-a angajat să le recunoască şi să îi declare „europeni" numai pe cei care le recunosc) fiindcă sunt cazuri particulare (*ante*, respectiv *post factum*) ale crimei prin excelenţă : tentativa unui grup de europeni de a extermina până la unul membrii altui grup de europeni, aici, pe pământ european, şi nu foarte demult.

„Soluţia finală la problema evreiască" propusă de Hitler nu este numai sursa unor aspecte cruciale din jurisprudenţa internaţională postbelică : „genocidul" sau „crimele împotriva umanităţii". Ea determină şi statura morală (şi legală, în unele ţări europene) a celor care se pronunţă asupră-i. Negarea sau minimalizarea Holocaustului echivalează cu o autoexcludere din discursul public civilizat. De aceea politicienii moderaţi evită pe cât posibil compania demagogilor ca Jean-Marie Le Pen. Holocaustul nu mai este doar un fapt incontestabil dintr-un trecut pe care europenii nu îşi pot permite să-l ignore. Astăzi, când Europa se pregăteşte să lase în urmă al doilea război mondial (sunt inaugurate ultimele memoriale, sunt omagiaţi ultimii supravieţuitori şi combatanţi în viaţă), memoria recuperată a evreilor morţi a devenit însăşi definiţia şi garanţia umanităţii regăsite a continentului. Dar lucrurile nu au stat întotdeauna aşa.

Ce se întâmplase cu evreii din Europa nu a fost niciodată un mister. Pe durata celui de-al doilea război mondial au fost asasinaţi şase milioane de evrei, fapt general acceptat la numai câteva luni de la sfârşitul luptelor. Puţinii supravieţuitori, indiferent dacă se aflau în tabere de refugiaţi sau în ţările lor de origine, dovedeau implicit numărul mare al morţilor. Din cei 126.000 de evrei scoşi din Austria, numai 4.500 au revenit după război. În Olanda, unde trăiau înainte de război 140.000 de evrei, au fost deportaţi 110.000 şi s-au întors mai puţin de 5.000. În Franţa, din cei 76.000 (majoritatea născuţi pe pământ străin) deportaţi între 1940 şi 1944, mai puţin de 3% au supravieţuit. Spre est, cifrele sunt şi mai tragice : populaţia evreiască din Polonia a fost exterminată în proporţie de 97,5%. În Germania, din 600.000 de evrei au mai rămas 21.450.

Iar cei care s-au întors nu au fost primiţi cu urale. După ani de propagandă antisemită, populaţia autohtonă de pretutindeni era nu doar înclinată să-i blameze pe „evrei" în abstract pentru suferinţele proprii, ci şi vizibil indispusă de întoarcerea celor de pe urma cărora se alesese cu slujbe, proprietăţi şi apartamente. Pe 19 aprilie 1945, sute de oameni au demonstrat în semn de protest în arondismentul IV din Paris, când un evreu întors din lagăr a încercat să-şi recupereze apartamentul (ocupat acum

de altcineva). Înainte ca mulțimea să fie împrăștiată, demonstrația aproape că a degenerat într-o revoltă, cu scandări de genul: „Franța pentru francezi!". Fără să recurgă la un asemenea vocabular, venerabilul filosof catolic francez Gabriel Marcel nu se sfia să scrie câteva luni mai târziu în revista *Temoignage Chrétien* despre „prezumția de superioritate" a „evreilor" și dorința lor de a „controla totul".

Nu-i de mirare că Simone Veil, viitor ministru în guvernul francez, scria la întoarcerea din Bergen-Belsen: „Am avut senzația că viețile noastre nu contau; și totuși, eram atât de puțini". În Franța (ca și în Belgia), partizanii trimiși în lagăre au fost întâmpinați la întoarcere ca niște eroi: ei salvaseră onoarea națiunii. Însă evreii, deportați pe motive rasiale, și nu politice, nu puteau fi folosiți în acest scop. În orice caz, Charles de Gaulle (ca și Churchill) era suspect de orb la specificul rasial al victimelor lui Hitler, preferând să înțeleagă nazismul în contextul militarismului prusac. La Nürnberg, pe procurorul francez François de Menthon l-a deranjat conceptul de *crime împotriva umanității* (preferând formula *crime împotriva păcii*) și pe parcursul procesului nu s-a referit deloc la deportarea sau uciderea evreilor[1].

Trei ani mai târziu, editorialul din *Le Monde* din 11 ianuarie 1948, intitulat „Supraviețuitorii din lagărele morții", a reușit să relateze despre „280.000 de deportați, 25.000 de supraviețuitori", fără să menționeze o singură dată cuvântul *evreu*. Conform legislației promulgate în 1948, termenul *déportés* le putea fi aplicat numai cetățenilor sau rezidenților francezi deportați din motive politice sau pentru că au opus rezistență ocupantului. Nu se făceau distincții în funcție de lagărele în care au fost trimiși oamenii sau de soarta care-i aștepta la destinație. Copiii evrei ferecați în trenuri și expediați la Auschwitz pentru gazare au fost numiți în documentele oficiale „deportați politici". Printr-o ironie mușcătoare, deși involuntară, acești copii, în majoritate fii și fiice de evrei născuți în străinătate, despărțiți cu sila de părinții lor de către jandarmii francezi, au fost comemorați ulterior în documente și pe plăci memoriale ca „morți pentru patrie"[2].

În Belgia, partidele catolice din primul parlament postbelic au protestat împotriva ideii de a-i despăgubi pe „evreii arestați din motive pur rasiale" – majoritatea erau oricum, s-a sugerat, contrabandiști. În Belgia, privarea evreilor de orice compensații postbelice a mers chiar mai departe. De vreme ce 95% din evreii deportați din Belgia fuseseră cetățeni străini sau apatrizi, o lege postbelică a decis că, în afară de cei care activaseră în mișcări de rezistență organizată, evreii supraviețuitori ajunși în Belgia după război nu vor primi nici un fel de despăgubiri. În octombrie 1944,

1. Procurorul american Telford Taylor a fost frapat ulterior de acest lucru, dar admite că pe atunci nici nu l-a sesizat – o mărturisire revelatoare. Vezi Telford Taylor, *The Anatomy of the Nuremberg Trials* (NY, 1992), p. 296.
2. În orașul Pithiviers de lângă Orléans, unde au fost ținuți până la deportare copiii evrei arestați în Paris, a fost ridicat în 1957 un monument cu inscripția: *A nos déportés morts pour la France*. Abia în 1992 municipalitatea locală a instalat o nouă placă memorială, mai corectă, dacă nu mai liniștitoare. Pe ea scrie: „În memoria celor 2.300 de copii evrei deținuți la Pithiviers de pe 19 iulie până pe 6 septembrie 1942, înainte de a fi deportați și omorâți la Auschwitz".

autorităţile belgiene atribuiau automat naţionalitatea „germană" oricărui supravieţuitor evreu din ţară care nu-şi putea dovedi cetăţenia belgiană. Teoretic, această măsură desfiinţa toate distincţiile „rasiale" din timpul războiului - dar tot ea îi transforma pe evreii scăpaţi cu viaţă în inamici străini care puteau fi încarceraţi şi ale căror proprietăţi au fost confiscate (şi retrocedate abia în ianuarie 1947). Aceste hotărâri prezentau avantajul suplimentar că îi selectau pe evrei pentru o eventuală întoarcere în Germania, acum, că nu se mai aflau sub ameninţarea persecuţiei naziste.

În Olanda, unde (conform relatărilor din ziarul Rezistenţei *Vrij Nederland*) până şi naziştii au fost surprinşi de promptitudinea cu care populaţia locală şi liderii civili au cooperat la propria înjosire, puţinii evrei care s-au mai întors nu erau deloc bine-veniţi. Rita Koopman, o supravieţuitoare, îşi amintea că a fost întâmpinată cu remarca: „V-aţi întors destul de mulţi. Să ziceţi mersi că n-aţi fost aici... ce-am mai suferit de foame! ". Olandezii au suferit mult, ce-i drept, în „iarna foametei" din 1944-1945, iar casele rămase goale după plecarea evreilor, mai ales la Amsterdam, au fost surse vitale de lemn şi alte materiale. Dar, deşi oficialii olandezi din timpul războiului au participat cu entuziasm la reperarea şi arestarea evreilor din ţară, autorităţile de după război - având conştiinţa curată - nu s-au simţit obligate să exprime vreo scuză faţă de evrei. Ba chiar se mândreau cu faptul că nu fac distincţii pe criterii rasiale sau de alt tip între cetăţenii olandezi, lucru care a cufundat ulterior în anonimat evreii ucişi. În anii '50, premierii catolici ai Olandei chiar au refuzat să contribuie la proiectul unui monument internaţional la Auschwitz, respingându-l drept „propagandă comunistă".

În Europa de Est, desigur, nici nu s-a pus realmente problema ca suferinţa evreilor să fie recunoscută şi în nici un caz compensată. Simpla supravieţuire era preocuparea de căpătâi a evreilor în anii de după război. Witold Kula, un polonez ne-evreu, relata în august 1946 o călătorie cu trenul de la Łódź la Wrocław, în cursul căreia a asistat la umilirea unei familii de evrei: „Intelectualul polonez tipic nu realizează că în Polonia de azi un evreu nu poate să conducă un automobil, să rişte o călătorie cu trenul, să-şi trimită copilul într-o excursie cu şcoala; nu poate să meargă în localităţi îndepărtate, preferă oraşele mari chiar şi celor mijlocii şi este în pericol dacă iese la plimbare după căderea nopţii. Trebuie să fii un erou ca să trăieşti într-o asemenea atmosferă după şase ani de chin".

După înfrângerea Germaniei, mulţi evrei din estul Europei au aplicat în continuare strategiile de supravieţuire din timpul războiului: şi-au ascuns identitatea faţă de colegi, vecini şi chiar propriii copii, integrându-se cum puteau mai bine în lumea postbelică şi încercând să ducă din nou măcar în aparenţă o viaţă normală. Şi nu numai în estul Europei. În Franţa, deşi noile legi interziceau retorica antisemită făţişă de genul celei din viaţa publică antebelică, moştenirea regimului de la Vichy a persistat. Tabuurile generaţiei următoare încă nu apăruseră, iar comportamentele care vor fi condamnate mai târziu erau încă acceptabile. Ca şi în anii '30, stânga nu era imună la tentaţii. În 1948, parlamentarul comunist Arthur Ramette evoca politicieni evrei de seamă ca Léon Blum, Jules Moch, René Mayer, pentru a-i compara cu parlamentarii din propriul

partid: „Noi, comuniștii, avem toți nume franțuzești" (o afirmație pe cât de necuviincioasă, pe atât de falsă).

În aceste circumstanțe, alternativa era limpede pentru majoritatea evreilor din Europa: plecarea (în Israel când a fost creat, în America după ce aceasta și-a deschis porțile, în 1950) sau tăcerea și, pe cât posibil, invizibilitatea. Desigur, mulți simțeau o nevoie copleșitoare de a vorbi și a depune mărturie. Primo Levi spunea că a fost împins de un „imbold narativ absolut, patologic", de a scrie despre lucrurile prin care trecuse. Dar soarta lui este plină de învățăminte. Când a așternut pe hârtie povestea detenției lui la Auschwitz, *Se questo è un uomo*, și i-a propus-o în 1946 principalului editor de stânga din Italia, Luigi Einaudi, manuscrisul i-a fost respins pe loc: persecuția și supraviețuirea lui Levi, începând cu deportarea lui ca evreu, și nu ca partizan, nu concorda cu înălțătoarele povestiri italiene despre rezistența antifascistă la scară națională.

Se questo è un uomo a fost acceptat de o editură mică și publicat în numai 2.500 de exemplare; majoritatea au rămas în stoc într-un depozit din Florența, iar 20 de ani mai târziu au fost distruse de marea inundație. Amintirile lui Levi au fost publicate în Marea Britanie abia în 1959: *If This Is a Man* s-a vândut în numai câteva sute de exemplare (ediția americană, cu titlul *Survival in Auschwitz*, a început să se vândă mai bine abia după 20 de ani). Gallimard, cea mai prestigioasă editură franceză, a refuzat multă vreme să cumpere orice operă semnată Levi; abia după ce a murit, în 1987, opera și importanța lui au început să se bucure de recunoaștere în Franța. Ca și subiectul lui, Levi a rămas așadar mulți ani fără ecou: nimeni nu voia să asculte. În 1955, el nota că subiectul lagărelor devenise „lipsit de delicatețe": „Riști să fii acuzat că pozezi în victimă sau că îți expui părțile intime". Același lucru a fost remarcat de Giuliana Tedeschi, altă supraviețuitoare de la Auschwitz: „Am întâlnit oameni care nu voiau să știe nimic, pentru că și italienii suferiseră, la urma urmei, chiar și cei ce nu au fost trimiși în lagăre... Spuneau: «Pentru numele lui Dumnezeu, bine că s-a terminat», așa că multă vreme am păstrat tăcerea"[3].

Nici chiar în Marea Britanie, nu se discuta despre Holocaust în public. Așa cum pentru francezi lagărul tipic era Buchenwald, cu comitetele lui bine organizate de prizonieri politici comuniști, în Anglia postbelică prototipul lagărului nazist nu era Auschwitz, ci Bergen-Belsen (eliberat de trupele britanice), iar supraviețuitorii scheletici filmați și vizionați în cadrul buletinelor de știri difuzate în cinematografe la sfârșitul războiului nu erau de obicei identificați ca evrei[4]. Și acolo, evreii au preferat să treacă neobservați după război și să nu își povestească experiențele. Evocându-și copilăria în Anglia, Jeremy Adler, fiul unor supraviețuitori, își amintea că, dacă acasă nu existau interdicții, oriunde în altă parte Holocaustul era un subiect tabu: „Prietenii mei se puteau lăuda că tatăl lor a luptat cu Monty* în deșert. Experiențele tatălui meu

3. *Apud* Nicola Caracciolo, *Uncertain Refuge: Italy and the Jews During the Holocaust* (University of Illinois Press, 1995), p. 121.

4. În Anglia postbelică se spunea despre persoanele foarte slabe sau bolnăvicioase că par „scăpate de la Belsen". În Franța, tunelul groazei de la bâlci se numea „Buchenwald", ca o invitație la voyeurism.

* Mareșalul Montgomery, comandantul Armatei a VIII-a britanice în Egipt (n. t.)

nu puteau fi pomenite. Până de curând, nu exista un loc pentru ele. În Marea Britanie, tranziţia publică de la reprimare la obsesie a durat cam 50 de ani"[5].

Frapant, la o privire retrospectivă, este caracterul universal al acestei lipse de interes. Holocaustul evreilor a rămas în afara sferei preocupărilor publice nu numai în locuri unde existau motive bine întemeiate pentru aceasta – în Polonia, de exemplu, sau în Austria (care, deşi avea o populaţie de zece ori mai mică decât Germania antebelică, furnizase jumătate din personalul de pază al lagărelor de concentrare). Acelaşi lucru s-a întâmplat în Italia (unde cei mai mulţi nu aveau nimic să-şi reproşeze) sau în Marea Britanie, unde anii războiului erau altminteri priviţi cu mândrie şi chiar cu o oarecare nostalgie. Declanşarea bruscă a Războiului Rece a contribuit, desigur, la această stare de lucruri[6]. Existau însă şi alte cauze. Pentru majoritatea europenilor, al doilea război mondial nu fusese purtat din cauza evreilor (deşi li se imputa declanşarea lui) şi orice sugestie că suferinţa poporului evreu ar putea merita locul cel mai important provoca o aversiune profundă.

Holocaustul era doar unul dintre numeroasele lucruri pe care oamenii voiau să le uite: „În anii graşi de după război... europenii şi-au găsit un refugiu în amnezia colectivă" (Hans-Magnus Enzensberger). Când rememorau compromisurile făcute cu administratorii fascişti şi forţele de ocupaţie, colaborarea cu agenţiile şi regimurile din timpul războiului, umilinţele personale, greutăţile materiale şi tragediile proprii, milioane de europeni aveau motive întemeiate să întoarcă spatele trecutului recent ori să şi-l reamintească într-o variantă cosmetizată. „Sindromul Vichy", cum avea să-l denumească mai târziu istoricul francez Henry Rousso – dificultatea de a admite, timp de zeci de ani, ce se întâmplase în timpul războiului şi dorinţa imperioasă de a suprima amintirile sau de a le recicla în forme care să nu erodeze coeziunea fragilă a societăţii postbelice –, nu era apanajul exclusiv al Franţei.

Toate ţările europene ocupate au avut un „sindrom Vichy". Privaţiunile îndurate în timpul războiului de italieni, de exemplu, atât acasă, cât şi în lagărele de prizonieri, au deturnat atenţia publică de la suferinţele pe care ei înşişi le provocaseră altora – în

5. Vezi *The Times Literary Supplement* din 4 octombrie 1996. În Marea Britanie, evreii nu au fost primii care au optat pentru discreţie în privinţa Holocaustului. În timpul războiului, guvernul Churchill hotărâse să nu folosească informaţiile despre lagărele de concentrare naziste în propaganda împotriva Germaniei, de teamă să nu agraveze sentimentele antisemite care, conform rapoartelor agenţiilor de informaţii, erau deja destul de puternice în anumite părţi ale Londrei.

6. Mai ales în SUA. Comisia pentru Persoane Strămutate a Congresului american stipula în 1950 că „Unităţile Waffen SS din zona baltică vor fi considerate separate şi distincte de corpul SS german ca obiective, ideologie, activităţi şi competenţe. Prin urmare, Comisia nu le consideră o mişcare ostilă guvernului Statelor Unite". Pe frontul de est, contingentele baltice ale Waffen SS s-au remarcat prin brutalitatea şi entuziasmul cu care torturau şi asasinau evrei. Însă în noile circumstanţe ale Războiului Rece ele deveneau, bineînţeles, naziştii „noştri". Mulţumiri prof. Daniel Cohen de la Rice University pentru această informaţie.

Balcani sau în coloniile italiene din Africa. Poveștile pe care și le spuneau polonezii sau olandezii despre război aveau să alimenteze decenii de-a rândul imaginea de sine națională – olandezii, îndeosebi, puneau mare preț pe imaginea lor de națiune care a opus rezistență naziștilor, făcând tot posibilul să uite că 23.000 de olandezi au fost voluntari în Waffen SS (cel mai mare contingent din Europa Occidentală). Chiar și Norvegia a trebuit să accepte cumva ideea că mai mult de o cincime din ofițerii armatei sale se alăturaseră de bunăvoie, înainte sau după aprilie 1940, organizației neonaziste a lui Vidkun Quisling, Nasjonal Samling („Mișcarea Națională"). Dar, în vreme ce eliberarea, rezistența și deportații (chiar și înfrângerile eroice precum Dunkerque sau revolta din Varșovia din 1944) puteau fi exploatate pentru făurirea unor mituri naționale compensatorii, Holocaustul nu avea un conținut „utilizabil"[7].

În anumite privințe, *germanilor* le-a fost mai ușor să abordeze și să recunoască amploarea crimei lor – bineînțeles, nu de la început: am văzut cum eșuase „denazificarea". La începuturile Republicii Federale, istoria predată în școli se oprea la Imperiul wilhelminian. Cu excepția omului de stat Kurt Schumacher (care și-a avertizat compatrioții încă din iunie 1947 că trebuie să învețe odată și odată „să vorbească despre evreii din Germania și din lume"), figurile publice din Germania anilor '40 și '50 au reușit să evite orice referință la soluția finală. Scriitorul american Alfred Kazin remarca în 1952 că pentru studenții săi din Köln „războiul se sfârșise. Războiul nu trebuia pomenit. Studenții mei n-au scos nici un cuvânt despre război". Atunci când priveau în urmă, vest-germanii vedeau doar amintirea suferinței proprii: în sondajele de opinie de la sfârșitul anilor '50, o majoritate covârșitoare a populației Republicii Federale cataloga perioada ocupației postbelice drept „cea mai grea din viața lor".

După cum anticipaseră unii observatori încă din 1946, germanii s-au distanțat cu succes de Hitler: oferindu-l lumii pe Führer ca țap ispășitor, ei s-au sustras atât pedepsei, cât și responsabilității morale. Fără îndoială, *exista* o ură profundă față de ceea ce făcuse Hitler, dar aceasta avea ca obiect răul făcut germanilor mai degrabă decât cel pricinuit altora *împreună* cu ei. În acea perioadă, mulți germani erau de părere că persecuția evreilor nu fusese cea mai mare crimă, ci cea mai mare *eroare* a lui Hitler: într-un sondaj de opinie din 1952, aproape doi din cinci adulți din RFG nu ezitau să declare că era „mai bine" să nu existe evrei pe teritoriul Germaniei.

Faptul că în imediata vecinătate reperele atrocităților naziste erau relativ absente a înlesnit astfel de poziții: naziștii avuseseră grijă să amplaseze principalele lagăre ale morții departe de „Vechiul Reich". Ceea ce nu înseamnă că proximitatea în sine este o garanție a sensibilității. Faptul că la Dachau, o suburbie a Münchenului, se putea ajunge cu un tramvai luat din centrul orașului nu i-a ajutat pe localnici să înțeleagă ce se petrecuse acolo: în ianuarie 1948, parlamentul bavarez vota în unanimitate pentru transformarea locului pe care se aflase lagărul nazist într-un *Arbeistlager*, un lagăr de muncă forțată pentru „elementele parazite, asociale". Hannah Arendt remarca în 1950, în cursul unei vizite în Germania: „Peste tot se poate observa lipsa de reacție față de tot ce s-a întâmplat, dar e greu de spus dacă este un

7. Excepția fiind, desigur, statul Israel.

refuz deliberat de a jeli sau o simplă incapacitate emoțională". În 1955, un tribunal din Frankfurt îl achita pe un oarecare dr. Peters, director general al unei companii furnizoare de gaz Zyklon-B pentru SS, pe considerentul că nu existau „suficiente dovezi" că gazul fusese folosit la uciderea deportaților.

Dar germanii nu puteau nega faptele comise împotriva evreilor – situație unică în Europa. Puteau să evite subiectul, să insiste asupra propriei lor suferințe, să arunce întreaga vină asupra „câtorva" naziști. Însă nu puteau ocoli responsabilitatea atribuindu-le pur și simplu altora genocidul. Chiar Adenauer, care în public se limitase la manifestări de simpatie pentru „victimele" evreiești fără a-i numi vreodată pe călăii lor, a fost nevoit să semneze un tratat cu Israelul privind plata reparațiilor. Iar dacă amintirile lui Primo Levi nu i-au interesat nici pe britanici, nici pe francezi și nici măcar pe compatrioții lui italieni, *Jurnalul Annei Franck* (un document mult mai accesibil, ce-i drept) a devenit în Germania un bestseller absolut, cu peste 700.000 de exemplare vândute până în 1960.

Autointerogația germanilor a început când investigațiile tardive asupra crimelor de pe frontul de est au declanșat o serie de procese. De la procesele împotriva membrilor „Grupurilor de Intervenție" din timpul războiului, derulate la Ulm în 1958, la arestarea și punerea sub acuzare a lui Adolf Eichmann și până la procesele gardienilor de la Auschwitz desfășurate la Frankfurt între decembrie 1963 și august 1965, aceste proceduri judiciare au constituit totodată prima ocazie pentru supraviețuitorii lagărelor de a relata în public ce îndureseră. În același timp, termenul de prescripție pentru crime a fost extins (deși nu abrogat, cel puțin deocamdată).

Această schimbare de atmosferă a fost cauzată în mare măsură de un val de vandalism antisemit de la sfârșitul anilor '50 și de dovezile tot mai numeoase că tinerii germani erau complet ignoranți în privința celui de-al Treilea Reich: părinții lor nu le povestiseră nimic, iar profesorii evitau subiectul. În 1962, zece landuri vest-germane au anunțat că istoria anilor 1933-1945 – inclusiv exterminarea evreilor – urma să devină un subiect de studiu obligatoriu în toate școlile. Presupoziția emisă de Konrad Adenauer după război s-a văzut infirmată: pentru sănătatea democrației germane, amintirea nazismului trebuia nu îngropată, ci menținută trează. Iar atenția se îndrepta tot mai mult asupra genocidului și „crimelor împotriva umanității", în locul „crimelor de război", cu care fusese asociat până atunci național-socialismul. O nouă generație începea să descopere natura și amploarea atrocităților naziste. Revistele populare ca *Stern* și *Quick* nu mai aveau cum să minimalizeze importanța lagărelor, așa cum o făcuseră în anii '50, ori să îi elogieze pe naziștii „buni". În conștiința publică se înrădăcina ideea că trecutul recent al germanilor era inacceptabil și rușinos.

Proporțiile schimbării nu trebuie totuși exagerate. În anii '60, unul dintre cancelarii vest-germani (Kiesinger) și președintele (Heinrich Lübke) erau foști naziști – o contradicție flagrantă cu imaginea de sine a republicii de la Bonn, sesizată prompt, așa cum am văzut în capitolul XII, de comentatorii mai tineri. Una era să spui adevărul despre naziști și cu totul altceva să admiți că răspunderea colectivă revenea poporului german, un subiect asupra căruia clasa politică continua să păstreze tăcerea. Deși proporția vest-germanilor care credeau că Hitler ar fi fost unul dintre cei mai mari oameni de stat ai Germaniei „dacă n-ar fi fost războiul" scăzuse de la 48% în 1955 la

32% în 1967, cifra rămânea deloc încurajatoare (deşi corespundea segmentului vârstnic al populaţiei).

Adevărata transformare s-a produs în următorul deceniu. O serie de evenimente – „războiul de şase zile" arabo-israelian din 1967, cancelarul Brandt îngenunchiat la memorialul din ghetoul Varşoviei, asasinarea atleţilor israelieni la Olimpiada de la München în 1972 şi difuzarea miniserialului *Holocaust* la televiziunea germană în ianuarie 1979 – au plasat evreii şi suferinţelor lor pe primul loc pe agenda publică din Germania. Dintre acestea, serialul de televiziune a avut de departe rolul cel mai important. Un produs tipic al televiziunii comerciale americane – o poveste simplă, cu personaje plate şi o structură narativă concepută pentru un impact emoţional maxim – *Holocaust* a fost denunţat şi detestat de cineaştii europeni, de la Edgar Reitz la Claude Lanzmann, care îl acuzau că transformă istoria germană în telenovelă, redând într-o manieră facilă şi comprehensibilă lucruri care ar trebui să rămână pe veci indescriptibile şi impenetrabile.

Dar efectul filmului s-a datorat exact acestor neajunsuri. Programat în patru seri succesive pe postul naţional vest-german, el a fost urmărit de circa 20 de milioane de telespectatori – mai mult de jumătate din populaţia adultă. Întâmplarea a făcut ca difuzarea lui să coincidă cu un alt proces, cel al foştilor gardieni din lagărul morţii de la Maidanek, reamintind publicului că subiectul era foarte actual. Impactul public a fost enorm. Cinci luni mai târziu, Bundestagul a votat abrogarea termenului de prescripţie pentru crimă (însă trebuie menţionat că printre cei care au votat împotrivă se afla şi viitorul cancelar Helmut Kohl). Din acel moment, germanii au fost printre europenii cel mai bine informaţi despre *Shoah* şi s-au străduit să menţină crima singulară a ţării lor în conştiinţa publică. Dacă în anul 1968 numai 471 de grupuri de elevi au vizitat Dachau, până la sfârşitul anilor '70 numărul anual al acestor vizite trecuse cu mult peste 5.000.

A şti – şi a recunoaşte în mod public – ce le făcuseră germanii evreilor cu patru decenii în urmă reprezenta un mare progres; situarea acestor evenimente în istoria germană şi europeană rămânea însă o dilemă cruntă şi nerezolvată, după cum a demonstrat „ciocnirea dintre istorici" din anii '80. Unii savanţi conservatori, printre care venerabilul (până atunci) istoric Ernst Nolte, au contestat faptul că Hitler, mişcarea şi crimele lui trebuie tratate drept fenomene unice şi *sui generis*. Pentru a putea înţelege nazismul, insistau ei, trebuie să îl plasăm în contextul său temporal şi spaţial. Conform lui Nolte, ascensiunea naţional-socialismului şi manifestările lui cele mai groteşti erau în primul rând o replică la bolşevism – ele urmau şi, într-o anumită măsură, imitau exemplul şi ameninţarea reprezentate de Lenin şi urmaşii săi. Acest lucru nu şterge crimele nazismului, argumenta Nolte într-un articol celebru publicat în *Frankfurter Allgemeine Zeitung* în iunie 1986, însă fără precedentul bolşevic ele nu pot fi explicate complet. Sosise momentul ca epoca nazistă să fie reconsiderată, situând Holocaustul în contextul mai larg al genocidelor din epoca modernă.

Cea mai importantă reacţie la poziţia lui Nolte a venit de la Jürgen Habermas, care – asemenea lui Enzensberger, Günter Grass şi alţi membri ai „generaţiei sceptice" – era suficient de bătrân pentru a-şi aminti nazismul şi, ca atare, extrem de suspicios faţă de orice încercare de a „limita" responsabilitatea germanilor. E un nonsens, i-a răspuns

Habermas lui Nolte : esenţa nazismului este că el nu poate fi „situat" sau „istoricizat" – exact asta este tentaţia căreia nici un german nu mai are dreptul să îi cedeze vreodată. Crima nazistă – crima germană – era unică : unică prin amploare, unică prin ambiţie, unică prin profunzimea răului. Contextualizarea ei în sensul propus de Nolte, care antrena inevitabil o relativizare implicită a răspunderii germanilor, era pur şi simplu proscrisă.

Poziţia intransigentă a lui Habermas impunea un standard la care era de aşteptat ca puţini dintre compatrioţii săi să adere vreme îndelungată (inclusiv istoricii, pentru care comparaţia şi contextul reprezintă esenţa disciplinei lor). Această prevalenţă a Holocaustului în dezbaterile publice din Germania (în anii '90 au existat numeroase manifestări oficiale ale remuşcării pentru erorile din trecut, iar germanii s-au abandonat, cum spunea scriitorul Peter Schneider, „unui soi de ură de sine moralizatoare") nu putea dura la nesfârşit. A cere fiecărei noi generaţii de germani să trăiască mereu în umbra lui Hitler, a le cere să-şi asume răspunderea pentru amintirea vinovăţiei singulare a Germaniei şi să o transforme în însăşi măsura identităţii lor naţionale – aceasta era o revendicare minimă, dar o aşteptare exagerată.

În alte ţări din Europa Occidentală, procesul de rememorare şi mărturisire trebuia să învingă înainte de orice iluziile egocentrice locale – implicând două generaţii şi multe decenii. În Austria (unde serialul *Holocaust* a fost transmis la două luni după difuzarea în Germania, neavând însă un impact comparabil), o examinare serioasă, deşi tot incompletă, a trecutului nazist al ţării a început abia la mijlocul anilor '80, când a ieşit la iveală rolul preşedintelui Kurt Waldheim în ocuparea brutală a Iugoslaviei de către Wehrmacht. Într-adevăr, faptul că Waldheim ajunsese Secretar General al ONU fără să-i fie verificată activitatea din timpul războiului a alimentat suspiciunile austriecilor că lor li se impuneau standarde diferite. La urma urmelor, Austria a avut după război un cancelar evreu (socialistul Bruno Kreisky), ceea ce nu se putea spune despre germani.

Dar nimeni nu aştepta mare lucru de la austrieci. Raportarea lor senină la istoria recentă (la sfârşitul anilor '90, aproximativ doi din cinci austrieci tot mai credeau că ţara lor fusese mai curând victimă decât complice a lui Hitler, iar 43% considerau că nazismul „avea părţi bune şi părţi rele") nu făcea decât să confirme prejudecăţile lor şi ale altora[8]. Elveţia învecinată reprezenta un caz cu totul diferit. Timp de 40 de ani, Elveţia se bucurase de indulgenţă generală datorită poziţiei sale din timpul războiului. A fost dat uitării faptul că elveţienii făcuseră eforturi înverşunate pentru a-i ţine pe evrei afară ; mai mult, în literatura populară şi în filmele de pretutindeni, ţara era prezentată drept un refugiu sigur şi primitor pentru orice persoană persecutată care ajungea la graniţele sale. Elveţienii se bucurau de conştiinţa lor nepătată şi de admiraţia uşor invidioasă a lumii.

Adevărul este că până în anul 1945 elveţienii primiseră doar 28.000 de evrei, dintre care 7.000 înainte de începerea războiului. Refugiaţii din timpul războiului nu

8. În octombrie 1991, în urma profanării mormintelor din cimitirul evreiesc din Viena, Gallup a făcut un sondaj printre austrieci : 20% credeau că evreii nu ar trebui să aibă acces la „poziţii de autoritate", 31% au declarat că „nu ar vrea să aibă un vecin evreu", iar 50% erau de acord cu afirmaţia că „evreii sunt de vină pentru persecuţiile suferite în trecut".

au primit permise de muncă, ei fiind întreținuți din taxe impuse evreilor bogați ce erau rezidenți ai țării. Abia în iunie 1994 autoritățile de la Berna au recunoscut în mod oficial că cererea (adresată de Elveția Berlinului în octombrie 1938) ca litera „J" să fie ștampilată pe pașapoartele tuturor evreilor germani – pentru a le controla mai bine accesul în țară – era un act de „inadmisibilă discriminare rasială". N-ar fi ieșit mare tevatură dacă reaua-credință a elvețienilor s-ar fi oprit aici: Londra și Washingtonul nu ceruseră niciodată vreo etichetă de identificare pe pașapoartele evreilor, însă, când venea vorba de salvarea refugiaților evrei, nici experiența britanică și nici cea americană nu erau tocmai un motiv de laudă. Însă elvețienii au mers mult mai departe.

A devenit dureros de limpede în cursul investigațiilor oficiale desfășurate în anii '90 că nu numai că Elveția profitase de traficul cu aur jefuit, aducând astfel o contribuție substanțială și concretă la efortul de război al Germaniei (vezi capitolul III), dar băncile și companiile de asigurări elvețiene își însușiseră cu bună știință sume nerușinat de mari de la deponenții evrei sau beneficiarii polițelor de asigurare ale celor uciși. Printr-un acord postbelic secret cu Polonia comunistă (făcut public pentru prima dată în 1996), Berna se oferea să transfere conturile evreilor polonezi decedați către noile autorități din Varșovia, în schimbul unor despăgubiri plătite băncilor și afacerilor elvețiene expropriate după instaurarea comunismului[9]. Odată ce au început să apară astfel de dovezi, reputația imaculată a țării s-a făcut țăndări și, cu toate compensațiile, plățile și „fondurile destinate victimelor" (acceptate în silă), ea nu se va reface foarte curând. Aparent, editorialul ziarului *Die Zeit* din 13 octombrie 1996, care nota că „umbra lungă a Holocaustului" a ajuns din urmă Elveția, într-un târziu, duhnea a *Schadenfreude*. Însă acesta este doar purul adevăr.

Imaginea poleită a Olandei cea din perioada războiului – unde se credea că toată lumea „rezistase" și făcuse tot posibilul pentru a dejuca planurile germane – a fost atacată și discreditată mai devreme, din inițiative venite din interior. Până la mijlocul anilor '60, cărțile oficiale de istorie a războiului furnizau numeroase informații despre *ce* se întâmplase în Olanda în timpul războiului, inclusiv deportările, dar evitau cu asiduitate abordarea întrebărilor *cine*, *cum* și *de ce*, mai ales în legătură cu catastrofa evreiască. Și, oricum, nu le citea aproape nimeni. Însă în aprilie 1965 istoricul olandez Jacob Presser a publicat *Ondergang*, prima istorie completă a exterminării evreilor olandezi. Cartea a declanșat un val de interes public, vânzându-se numai în anul 1965 în 100.000 de exemplare[10]. Ei i-a urmat rapid o avalanșă de documentare TV și alte programe despre ocupația din perioada războiului – dintre care *De bezetting* („Ocupația") avea să țină capul de afiș 20 de ani – și o modificare în atitudinea oficială. În 1965, guvernul olandez și-a oferit pentru prima oară contribuția la memorialul de la Auschwitz – deși au trecut încă șapte ani până când Olanda a acceptat să le plătească evreilor care au supraviețuit deportării aceeași pensie acordată după 1947 membrilor rezistenței și altor victime ale naziștilor.

---

9. Polonezii au acceptat bucuroși: în astfel de cazuri, Varșovia nu vedea de ce nu i-ar defini pe evrei drept polonezi...
10. *Ondergang* a fost publicată în limba engleză în 1968 cu titlul *The Destruction of the Dutch Jews*.

La fel ca în Germania, interesul olandezilor pentru trecutul lor tăinuit a fost declanşat de procesele din Israel şi Germania la începutul anilor '60. Şi, ca peste tot, şi în Olanda cei născuţi după război erau intrigaţi de istoria recentă şi destul de sceptici faţă de povestea pe care o auziseră – sau mai degrabă nu o auziseră – de la „generaţia tăcută" a părinţilor lor. Schimbările sociale din anii '60 au creat o breşă în zidul tăcerii oficiale cu privire la ocupaţie: încălcarea tabuurilor sociale şi sexuale – care în unele părţi din Olanda, îndeosebi în Amsterdam, a perturbat profund o societate până atunci conservatoare – a generat suspiciune faţă de multe alte cutume şi truisme culturale. Textul fundamental al Holocaustului olandez – jurnalul Annei Frank – era interpretat acum într-o altă lumină de un nou val de cititori: Anna şi familia ei fuseseră trădaţi, la urma urmei, de vecinii lor olandezi.

Până la sfârşitul secolului, anii 1940-1945 au devenit perioada cel mai intens studiată din istoria olandeză. Deşi adevărul despre contribuţia olandezilor la identificarea, arestarea, deportarea şi moartea compatrioţilor lor evrei a ajuns la cunoştinţa publicului în anii '60, a trecut multă vreme până când implicaţiile lui au fost înţelese pe deplin: abia în 1995 tragedia evreilor olandezi a primit o recunoaştere publică din partea unui şef de stat – regina Beatrix, în timpul unei vizite în Israel. Poate că lecţia trecutului a fost înţeleasă pe deplin abia la mijlocul anilor '90 în faţa unei imagini: forţele olandeze din contingentele ONU de menţinere a păcii stând placide deoparte şi permiţând trupelor sârbe să captureze şi să asasineze şapte mii de musulmani la Srebrenica. Atunci a început o dezbatere naţională îndelung amânată despre reversul tradiţiei olandeze ancestrale de ordine, cooperare şi obedienţă.

În apărarea lor, olandezii puteau invoca – asemenea belgienilor, norvegienilor, italienilor (după septembrie 1943) şi Europei de Est, aflată în cea mai mare parte sub ocupaţie – faptul că, oricât de ruşinoasă ar fi fost cooperarea unor funcţionari sau poliţişti cu autorităţile de ocupaţie, iniţiativa venise întotdeauna de sus, adică de la germani. Acest lucru nu este atât de adevărat pe cât se credea odată, iar în unele locuri – îndeosebi în Slovacia sau Croaţia (sau Ungaria din ultimele luni ale războiului), unde guvernele-marionetă locale îşi puneau în aplicare propriile proiecte criminale – fusese întotdeauna doar pe jumătate adevărat. Însă, cu o importantă excepţie, în Europa Occidentală ocupată autoritatea nu era exercitată de regimuri împuternicite de popor – şi nu existau deci guverne naţionale evident legitime care să poată fi trase la răspundere pentru acţiunile lor. Germanii n-ar fi putut face ce au făcut în Norvegia, Belgia sau Olanda ocupată fără cooperarea localnicilor (în Danemarca, singura ţară fără colaboraţionişti, evreii au supravieţuit). În toate aceste cazuri germanii sunt însă cei care au dat ordinele.

Excepţia, desigur, este Franţa. Iar memoria chinuită, reprimată şi lacunară a războiului în Franţa (a regimului de la Vichy, cu rolul său complice şi activ în proiectele naziste, îndeosebi în soluţia finală) este cea care a stânjenit eforturile Europei postbelice de a-şi asuma al doilea război mondial şi Holocaustul. Nu fiindcă Franţa s-a purtat cel mai rău. Ci fiindcă ea conta cel mai mult. Până în 1989, Parisul a rămas (din motive discutate în această carte) capitala intelectuală şi culturală a Europei, primat care nu mai fusese atât de limpede de pe timpul celui de-al Doilea Imperiu francez. Graţie eforturilor lui Charles de Gaulle de a readuce ţara pe

coridoarele puterii internaționale, Franța era și cel mai influent stat din Europa de Vest continentală. Franța (oamenii de stat, instituțiile și interesele franceze) era cea care ducea înainte, în termeni francezi, proiectul unui continent unit. Până când ea a reușit să-și înfrunte trecutul, peste noua Europă a planat umbra minciunii.

Problema Vichy este ușor de formulat. Regimul mareșalului Petain a fost votat în iulie 1940 de ultimul parlament al celei de-a Treia Republici franceze: era astfel singurul regim din timpul războiului care putea revendica o continuitate, oricât de neverosimilă, cu instituțiile democratice antebelice. Cel puțin până la sfârșitul anului 1942, o majoritate covârșitoare a populației franceze a privit Vichy-ul și instituțiile sale ca pe o autoritate legitimă în Franța. Iar pentru germani, Vichy era extrem de convenabil – îi scutea de prețul instalării unui regim de ocupație costisitor într-o țară atât de mare precum Franța, furnizându-le în schimb toate avantajele unui asemenea regim: recunoașterea înfrângerii, „reparații de război", materii prime, forță de muncă ieftină... și multe altele.

Căci regimul de la Vichy nu s-a mulțumit să accepte eșecul Franței și să guverneze țara după placul germanilor. Sub Petain și premierul Laval, Franța a inițiat proiecte colaboraționiste proprii, cele mai faimoase fiind introducerea în 1940 și 1941 a „legilor cu privire la evrei" fără nici o presiune din partea germanilor, precum și aranjamentul prin care autoritățile franceze și-au asumat misiunea de a aduna evrei din țară (începând cu cei de origine străină care locuiau în Franța) pentru a rotunji cifrele cerute de autoritățile naziste pe măsură ce se implementa soluția finală. Această demonstrație de autonomie administrativă a Franței a fost atât de convingătoare, încât majoritatea evreilor deportați din Franța nu au văzut o uniformă străină până când nu le-au fost predați germanilor pentru ultima etapă a călătoriei spre Auschwitz din gara de triaj Drancy (la nord de Paris). Până în acel moment, toată afacerea a fost în mâinile francezilor.

După Eliberare, deși Petain și colaboratorii lui au fost stigmatizați, contribuția regimului la Holocaust abia dacă a fost menționată, în nici un caz de noile autorități franceze. Nu numai fiindcă francezii au închis „Vichy" într-un colț al memoriei naționale și l-au pus la naftalină. Ei pur și simplu nu făceau legătura între Vichy și Auschwitz. Regimul de la Vichy trădase Franța. Colaboraționiștii se făcuseră vinovați de trădare și crime de război. Dar „crimele împotriva umanității" nu făceau parte din lexiconul juridic francez. Ele erau treaba nemților.

Această situație s-a menținut timp de 20 de ani. Când autorul cărții de față studia istoria Franței la sfârșitul anilor '60 în Anglia, literatura de specialitate despre Franța în al doilea război mondial (atâta câtă era) ignora cu desăvârșire problema „evreiască". „Studiile despre Vichy" scrise în Franța și în alte părți analizau mai ales dacă regimul petainist a fost „fascist" sau „reacționar" și dacă el ilustra continuitatea sau ruptura cu trecutul republican al țării. Exista încă, la acea vreme, o respectată școală de istorici francezi care susțineau că „scutul" petainist apărase Franța de „polonizare" – de parcă Hitler intenționase vreodată să își trateze cuceririle din Occident cu ferocitatea barbară aplicată Estului. În istoriografie, ca și în viața națională, era încă imposibil să exprimi cel mai mic dubiu asupra rezistenței eroice a francezilor din toată țara.

Singura concesie făcută în acei ani de autoritățile franceze noilor tendințe din străinătate a venit în decembrie 1964, când Adunarea Națională a inclus, într-un

târziu, în legislaţia franceză „crimele împotriva umanităţii" (definite iniţial în Acordurile de la Londra din 8 august 1945) şi le-a declarat imprescriptibile. Dar nici aceasta nu avea legătură cu regimul de la Vichy. Era o reacţie la Procesul Auschwitz, aflat atunci în desfăşurare la Frankfurt şi era menită să faciliteze pe viitor acţionarea în justiţie pe teritoriu francez a indivizilor (fie ei germani sau francezi) care participaseră direct la schemele de exterminare naziste. Cât de departe era acest gest de orice intenţie a autorităţilor de a aborda chestiunea responsabilităţii *colective* a Franţei s-a văzut în 1969, când guvernul a interzis televiziunii franceze să difuzeze *Le Chagrin et la Pitié* de Marcel Ophuls.

Filmul lui Ophuls, un documentar despre ocupaţia în Clermont-Ferrand, în centrul Franţei, era bazat pe interviuri cu subiecţi francezi, britanici şi germani. Nu conţinea nimic despre Holocaust şi foarte puţin despre Vichy ; avea ca temă venalitatea generală şi actele zilnice de colaborare din anii războiului : Ophuls încerca să demonteze povestea seducătoare a rezistenţei acreditată în perioada postbelică. Dar chiar şi acest lucru era prea îndrăzneţ pentru autorităţi în ultimul an al preşedinţiei lui de Gaulle. Şi nu numai pentru autorităţi : când filmul a fost în sfârşit difuzat în 1971, nu pe postul naţional de televiziune, ci într-un cinematograf micuţ din Cartierul Latin, o femeie între două vârste a exclamat la ieşirea din sală : „Ruşinos, dar la ce să te aştepţi ? Ophuls e evreu, nu-i aşa ? "

Merită remarcat că Franţa este unica ţară în care abordarea mai onestă a istoriei războiului a început cu opera unor istorici *străini*. Germanul Eberhard Jäckel şi americanul Robert Paxton, ale căror lucrări majore au apărut între 1966 şi 1975, au fost primii care au folosit surse germane pentru a demonstra în ce măsură crimele regimului de la Vichy au fost comise din proprie iniţiativă. Cercetătorii autohtoni nu îndrăzneau încă să abordeze astfel de subiecte : la 30 de ani de la Eliberare, sensibilitatea naţională era la fel de acută. În 1976, aflând detaliile unei expoziţii ce comemora victimele franceze de la Auschwitz, Ministère des Anciens Combattants (Ministerul Veteranilor) a solicitat unele modificări : numele de pe listă nu aveau „o rezonanţă specific franceză"[11].

În Franţa acelei perioade, astfel de sentimente aveau probabil mai mult de-a face cu mândria rănită decât cu un rasism nedisimulat. În 1939, Franţa era încă o mare putere internaţională. Apoi, în numai trei decenii, ea a suferit o înfrângere militară strivitoare, o ocupaţie umilitoare, două retrageri sângeroase şi jenante din colonii, plus (în 1958) o schimbare de regim care semăna foarte bine cu o lovitură de stat. *La Grande Nation* acumulase atâtea pierderi şi umilinţe din 1914, încât tendinţa compensatorie de a exalta onoarea naţională cu orice ocazie posibilă îi intrase în sânge. Episoadele lipsite de glorie (sau mai rău) erau păstrate, de preferinţă, într-un colţ obscur al memoriei. La urma urmei, regimul de la Vichy nu era singurul lucru pe care francezii se grăbeau să-l uite – nimeni nu voia să discute despre „războaiele murdare" din Indochina şi Algeria sau despre torturile practicate acolo de militari.

Sfârşitul carierei lui de Gaulle nu a schimbat mare lucru în această privinţă, deşi francezii mai tineri nu erau interesaţi de gloria naţională şi nu se identificau cu

11. Vezi Sonia Combe, *Archives interdites : Les peurs françaises face à l'histoire contemporaine* (Albin Michel, 1994), p. 14.

miturile din istoria recentă a Franței. În anii următori, francezii au devenit, fără îndoială, mai conștienți de Holocaust și mai sensibili la suferința evreilor în general, poate și din cauza scandalului provocat de celebra conferință de presă susținută de Charles de Gaulle pe 27 noiembrie 1967, după victoria Israelului în „războiul de șase zile" arabo-israelian, în care președintele francez i-a numit pe evrei „un popor sigur pe sine și dominator". Iar documentarul *Shoah*, realizat de francezul Claude Lanzmann în 1985, a avut un impact dramatic asupra publicului, deși (sau poate tocmai deoarece) trata exclusiv exterminarea evreilor în Est.

Dar, cu toate că istoricii francezi – pe urmele colegilor din străinătate – dovedeau acum fără putință de tăgadă că de vină pentru soarta evreilor deportați de pe teritoriul francez erau conducătorii Franței din timpul războiului, poziția oficială a Franței nu s-a clintit. În timpul mandatelor lui Georges Pompidou (președinte din 1969 până în 1974), Valéry Giscard d'Estaing (1974-1981) și François Mitterrand (1981-1995), linia a rămas aceeași: ce se întâmplase sub regimul de la Vichy nu îi privea. Deși se întâmplase în Franța și fusese opera unor francezi, Vichy nu însemna decât o paranteză autoritaristă în istoria Republicii franceze. Vichy, cu alte cuvinte, nu era „Franța", iar conștiința publică a Franței era curată ca lacrima.

Președintele Mitterrand, ultimul șef de stat francez care a apucat al doilea război mondial ca adult (se născuse în 1916), avea motive speciale să perpetueze această distincție iezuită. Fost funcționar în regimul de la Vichy, Mitterrand și-a clădit ulterior cariera politică minimalizând compromisurile și ambiguitățile din propria biografie sau proiectând acele ambiguități asupra întregii țări. El evita cu grijă să se refere la regimul pétainist în ocazii publice; deși nu se ferea să menționeze Holocaustul în general (la Ierusalim în 1982, în Franța cu ocazia comemorării a 50 de ani de la arestul celor 12.884 de evrei parizieni în iulie 1942), el nu a lăsat niciodată să se înțeleagă că Franța ar avea o datorie de achitat.

Tabuul respectat și ilustrat de Mitterrand până la moarte a fost spulberat în cele din urmă (cum se întâmplă de obicei în astfel de cazuri) de o serie de procese. În 1994, după aproape 50 de ani de clandestinitate, Paul Touvier – care activase sub regimul de la Vichy în faimoasa *Milice* - a fost arestat și deferit justiției pentru uciderea a șapte evrei francezi în iunie 1944. Touvier în sine nu era important: o rotiță în mașinăria regimului și un colaborator al șefului Gestapoului din Lyon, Klaus Barbie, prins și judecat în 1987. Dar procesul lui Touvier (și dovezile apărute cu această ocazie despre colaborarea autorităților de la Vichy cu Gestapoul și contribuția lor la deportarea și asasinarea evreilor) era un *ersatz* pentru toate procesele care nu au avut loc, mai ales cel al lui René Bousquet, șeful poliției pétainiste. Punerea sub acuzare a lui Bousquet, care în 1942 a negociat personal cu autoritățile germane predarea evreilor, ar fi dat Franței ocazia să accepte adevărul istoric cu privire la Vichy. Și nu numai la Vichy: Bousquet trăise nevătămat timp de zeci de ani în Franța postbelică, protejat de prieteni influenți – inclusiv de Mitterrand. Dar, înainte de a fi adus în fața tribunalului, Bousquet a fost asasinat în chip convenabil (de un „nebun") în 1993.

După condamnarea lui Touvier și în absența lui Bousquet, justiția franceză și-a făcut în sfârșit curaj (după moartea lui Mitterrand) să pună sub acuzație, să aresteze și să urmărească în justiție o altă figură majoră – Maurice Papon. Membru al guvernului și

şef al poliţiei pariziene sub Charles de Gaulle, Papon lucrase în timpul războiului ca secretar general al regiunii administrative Bordeaux. Aceasta era o funcţie pur birocratică şi nu l-a împiedicat pe Papon să aibă după război o carieră de succes în administraţia publică. Însă la Bordeaux Papon fusese direct responsabil de arestarea şi trimiterea evreilor din regiune la Paris, de unde urmau să fie deportaţi. Pentru acest act – considerat acum, conform legislaţiei franceze, o crimă împotriva umanităţii –, el a fost adus în 1997 în faţa tribunalului.

Procesul Papon, care a durat şase luni, nu a adus revelaţii, cu excepţia protagonistului însuşi, care a demonstrat o lipsă stupefiantă de compasiune sau remuşcări. Bineînţeles, procesul avea loc prea târziu: prea târziu pentru a-l pedepsi pe octogenarul Papon pentru crimele săvârşite; prea târziu pentru a le răzbuna pe victime; prea târziu pentru a salva onoarea ţării. Un număr de istorici francezi chemaţi în instanţă ca experţi au refuzat să depună mărturie, susţinând că sarcina lor era să evoce şi să explice ce se întâmplase cu 50 de ani în urmă, nu să-şi folosească aceste cunoştinţe într-un proces penal[12]. Procesul a fost, oricum, exemplar. El a demonstrat convingător că fina distincţie între „Franţa" şi „Vichy", trasată scrupulos de toţi liderii de la Charles de Gaulle la Mitterrand, nu existase niciodată. Papon era un francez care servise două regimuri, Vichy şi următoarea Republică franceză: ambele au fost la curent cu activităţile lui la prefectura Bordeaux şi nici că le-a păsat.

Mai mult, Papon nu era singurul – şi omul, şi antecedentele erau cât se poate de comune. Ca mulţi alţii, el nu făcuse decât să semneze condamnarea la moarte a unor oameni pe care nu i cunoştea şi de soarta cărora nu se sinchisea. Interesant în cazul lui Papon (şi în cel al lui Bousquet) este de ce i-a luat Franţei 50 de ani să îi descopere în sânul ei şi de ce pojghiţa tăcerii s-a rupt exact la finele secolului. Există multe explicaţii, nu toate flatante pentru clasa politică sau mass-media franceze. Dar trecerea timpului (alături de efectul psihologic al sfârşitului unei epoci) este, poate, cea mai pertinentă.

Câtă vreme François Mitterrand a fost preşedinte, el a întruchipat practic neputinţa naţiunii de a vorbi deschis despre ruşinea ocupaţiei. După el, totul s-a schimbat. Succesorul lui, Jacques Chirac, avea doar 11 ani când Franţa a fost eliberată, în 1944. La doar câteva săptămâni după învestirea în funcţie, cu ocazia comemorării a 53 de ani de la aceeaşi razie antisemită pe care Mitterrand o ocolea cu grijă, preşedintele Chirac a încălcat un tabu vechi de o jumătate de secol, recunoscând pentru prima oară fără ocolişuri rolul jucat de Franţa în exterminarea evreilor din Europa. Zece ani mai târziu, pe 15 martie 2005, la Muzeul Holocaustului, inaugurat recent la Ierusalim, premierul francez Jean-Pierre Raffarin declara: *La France a parfois été le complice de cette infamie. Elle a contracté une dette imprescriptible qui l'oblige.*

12. Profesorul Paxton de la Columbia University, care iniţiase investigaţia istorică a crimelor regimului de la Vichy cu aproape un sfert de secol înainte (când confraţii lui francezi erau ocupaţi cu alte treburi), a adoptat o viziune mai puţin monastică a vocaţiei sale profesionale, oferind o mărturie importantă.

(„Franța a fost uneori complice la această infamie. A contractat o datorie care o leagă pe vecie.")

La sfârșitul secolului XX, poziția centrală a Holocaustului în identitatea și memoria Europei Occidentale părea asigurată. Desigur că mai existau persoane și organizații disparate (mai active în America de Nord decât în Europa) care stăruiau în încercarea de a demonstra că exterminarea în masă a evreilor nu a putut avea loc. Dar „revizioniștii" erau izolați la periferiile spectrului politic, iar stăruința lor asupra imposibilității tehnice a genocidului confirma involuntar monstruozitatea crimei naziste. Dar ubicuitatea zelului compensatoriu în Europa, unde dispariția evreilor era recunoscută, comemorată și predată în școli, nu era nici ea lipsită de riscuri.

În primul rând, exista pericolul unui recul. Până și politicienii germani răbufneau ocazional cu privire la povara vinovăției naționale: în 1969, liderul creștin-social bavarez Franz-Josef Strauss exprima deja în public ideea că „un popor cu succese economice atât de remarcabile are dreptul să nu mai audă mereu de Auschwitz". Dar firește că politicienii au motivele lor[13]. Un indiciu mult mai revelator al unei apropiate mutații culturale era nevoia, larg răspândită la începutul secolului XXI, de a repune pe tapet chestiunea suferinței *germanilor*, după ce ani de zile atenția publică fusese dedicată victimelor evreiești.

Artiștii și criticii – printre care Martin Walser, contemporan cu Habermas și o voce influentă în viața literară din RFG – începeau acum să discute despre alt „trecut ignorat": nu era vorba despre exterminarea evreilor, ci despre cealaltă latură, prea puțin abordată, a istoriei germane recente. De ce, întrebau ei, n-ar trebui să vorbim, după toți acești ani, despre incendierea orașelor Germaniei sau chiar despre adevărul incomod că viața în Germania hitleristă nu era câtuși de puțin neplăcută (pentru nemți), cel puțin până spre sfârșitul războiului? Pentru că trebuie să vorbim despre ce le-a făcut Germania evreilor? Dar am vorbit despre asta decenii de-a rândul; a devenit o rutină, un obicei. Republica Federală este una dintre cele mai declarat filosemite națiuni ale lumii. Câtă vreme trebuie să mai privim în urmă? Cărțile nou-apărute despre „crimele aliaților" – bombardarea Dresdei, incendierea Hamburgului și scufundarea vaselor cu refugiați germani (subiectul romanului *Im Krebsgang* [*În mers de rac*] de Günter Grass, apărut în 2002) – aveau tiraje uriașe.

În al doilea rând, importanța acordată mai nou Holocaustului în versiunea oficială a trecutului Europei comporta pericolul unui alt tip de distorsiune. Fiindcă trăsătura cu adevărat incomodă a celui de-al doilea război mondial e că, pentru majoritatea protagoniștilor, ce au pățit evreii între 1939 și 1945 nu era nici pe departe atât de

13. În cursul unei vizite efectuate în Germania de Vest în 1985, președintele american Ronald Reagan a fost sfătuit să evite cimitirul militar de la Bitburg (unde se aflau și morminte SS) și să aleagă ca loc de desfășurare a ceremoniei de comemorare un lagăr de concentrare. Dar cancelarul Kohl i-a scris pentru a-l avertiza că aceasta „ar avea un grav efect asupra sentimentelor prietenești ale poporului german față de Statele Unite ale Americii". Americanii au capitulat: Reagan a vizitat Belsen *și* Bitburg.

important pe cât ar fi dorit contemporanii, cu susceptibilităţile lor. Mulţi europeni au izbutit să ignore zeci de ani soarta vecinilor lor evrei nu fiindcă îi apăsa vina şi îşi reprimau amintiri de nesuportat. Motivul era altul: în afară de câţiva înalţi oficiali nazişti, nimeni nu credea că subiectul războiului au fost evreii. Chiar şi pentru nazişti, exterminarea evreilor făcea parte dintr-un proiect mai ambiţios de epurare rasială şi strămutare forţată.

Tentaţia firească de a interpreta anii '40 prin prisma informaţiei şi emoţiilor din prezent atrage astfel după sine o rescriere a evenimentelor care plasează antisemitismul în inima istoriei europene. La urma urmei, cum altfel am putea să explicăm cele întâmplate în Europa acelor ani? Însă această abordare este simplistă şi, într-un fel, prea liniştitoare. Francezii, de exemplu, au acceptat cabinetul de la Vichy după înfrângerea din 1940 nu pentru că le făcea plăcere să trăiască sub un regim care îi persecuta pe evrei, ci pentru că guvernul pétainist le permitea să trăiască mai departe cu iluzia siguranţei şi normalităţii şi cu un disconfort minim. Cum erau trataţi evreii nu interesa pe nimeni: ei pur şi simplu nu contau atât de mult. Ceea ce e valabil pentru mai toate teritoriile ocupate.

O asemenea indiferenţă pare astăzi şocantă – simptomul unei maladii morale a Europei din prima jumătate a secolului XX. Şi e bine să ne reamintim că în fiecare ţară europeană *au existat* şi oameni care înţelegeau ce li se întâmplă evreilor şi care au făcut tot ce le-a stat în putere pentru a învinge indiferenţa concetăţenilor lor. Însă, dacă ignorăm această indiferenţă şi presupunem că toţi europenii au trăit războiul aşa cum l-au trăit evreii – ca pe un *Vernichtungskrieg*, un război de exterminare –, nu facem decât să confecţionăm un nou strat de pseudomemorie. Retrospectiv, „Auschwitz" este lucrul cel mai important din al doilea război mondial. Dar atunci lucrurile păreau altfel.

La fel şi în Europa de Est. Pentru est-europeni, eliberaţi abia după 1989 de povara interpretării comuniste oficiale a celui de-al doilea război mondial, obsesia *fin-de-siècle* a Holocaustului în Occident avea implicaţii tulburătoare. Pe de o parte, în comparaţie cu Vestul, Estul postbelic are mai multe lucruri de rememorat – şi de uitat. Evreii erau mai numeroşi în jumătatea de est a Europei şi au fost ucişi într-o proporţie mai mare; majoritatea masacrelor s-au desfăşurat în această regiune şi la ele au participat activ mai mulţi localnici. Pe de altă parte, autorităţile postbelice din estul Europei au şters însă cu măiestrie orice urmă a Holocaustului din memoria colectivă. Nu prin minimalizarea ororilor şi crimelor războiului – dimpotrivă, ele erau amintite permanent în retorica oficială şi păstrate cu sfinţenie în memoriale şi cărţi de istorie. Doar că evreii erau omişi.

În Germania de Est, unde povara responsabilităţii pentru nazism era pusă integral în cârca urmaşilor lui Hitler din Germania de Vest, noul regim a plătit reparaţii nu evreilor, ci Uniunii Sovietice. În manualele din RDG, Hitler era un instrument al capitaliştilor monopolişti, care îşi urmăreau interesele afaceriste pe scară largă prin ocuparea unor teritorii şi declanşarea unor războaie. „Ziua Amintirii", instituită de Walter Ulbricht în 1950, nu comemora victimele Germaniei, ci 11 milioane de „luptători căzuţi în lupta împotriva fascismului hitlerist". Fostele lagăre de concentrare de pe teritoriul est-german – în special Buchenwald şi Sachsenhausen – au fost

transformate în „lagăre speciale de izolare" pentru prizonierii politici. Mult mai târziu, după ce Buchenwald fusese transformat într-un complex memorial, ghidul vizitatorului afirma că scopurile declarate ale „fascismului german" au fost „distrugerea marxismului, răzbunarea pentru înfrângerea din primul război mondial și teroarea brutală împotriva oricărei rezistențe". În aceeași broșură, fotografiile care înfățișează rampa de triere a deținuților de la Auschwitz erau însoțite de un citat din comunistul german Ernst Thälmann: „Burghezia își ia în serios obiectivul de a anihila partidul și întreaga avangardă a clasei muncitoare"[14]. Acest text a fost scos abia după căderea comunismului.

Aceeași versiune a evenimentelor putea fi întâlnită în toată Europa comunistă. În Polonia nu putea să se conteste ori să se minimalizeze ceea ce se întâmplase în lagărele de exterminare de la Treblinka, Majdanek sau Sobibor. Dar acestea nu mai existau, fiindcă, înainte de a fugi din calea Armatei Roșii, germanii au făcut eforturi extraordinare să le radă de pe fața pământului. Iar acolo unde dovezile s-au păstrat – ca în Auschwitz, la câțiva kilometri de Cracovia, al doilea oraș ca mărime din Polonia –, ele au primit ulterior o semnificație diferită. Deși 93% din cei aproximativ 1,5 milioane de oameni uciși la Auschwitz erau evrei, muzeul creat acolo sub regimul comunist postbelic clasifica victimele numai pe baza naționalității: polonezi, unguri, germani etc. E adevărat, copiii polonezi aflați în excursie cu școala erau puși în fața fotografiilor șocante și priveau grămezi de pantofi, păr și ochelari. Dar fără să li se spună că mai tot ce vedeau le aparținuse evreilor.

Mai era și ghetoul Varșoviei, unde viața și moartea locuitorilor sunt comemorate chiar la fața locului. Însă amintirea revoltei evreiești din 1943 era eclipsată în memoria polonezilor de propria insurecție, izbucnită în Varșovia un an mai târziu. Deși nimeni nu contesta ce le făcuseră germanii evreilor, subiectul nu era mult discutat în Polonia comunistă. „Reîncarcerarea" Poloniei sub sovietici și convingerea generală că evreii îi primiseră cu brațele deschise pe comuniști și chiar le înlesniseră acapararea puterii întunecau amintirea ocupației germane. În orice caz, suferințele îndurate de polonezi în timpul războiului eclipsau tragedia evreilor și, într-o anumită măsură, concurau cu aceasta: „victimizarea comparată" avea să otrăvească relațiile dintre polonezi și evrei vreme de zeci de ani. Juxtapunerea celor două tragedii rămâne nerecomandabilă. În război muriseră trei milioane de polonezi (neevrei), număr care, deși proporțional mai mic decât rata mortalității în rândul evreilor sau în unele zone din Ucraina, era totuși înspăimântător. Exista însă o diferență. Ca polonez, era dificil să supraviețuiești sub ocupația germană, dar în principiu posibil. Ca evreu, nu era exclus să supraviețuiești sub ocupația germană – dar în principiu imposibil.

Acolo unde un regim-marionetă local colaborase cu ocupanții naziști, victimele sale erau comemorate cum se cuvenea. Puțină atenție era acordată însă procentului disproporționat de evrei din rândul victimelor. Existau categorii naționale („unguri") și mai ales categorii sociale („muncitori"), însă etichetele etnice și religioase erau evitate meticulos. Așa cum am văzut (în capitolul VI), al doilea război mondial era etichetat și predat în școli ca un război antifascist; dimensiunea sa rasistă era ignorată.

14. *Apud* Ian Buruma, „Buchenwald", *Granta*, 42, 1992

În anii '70, guvernul Cehoslovaciei a închis sinagoga praghezã Pinkus şi a acoperit cu vopsea numele evreilor cehi ucişi în *Shoah* care erau inscripţionate pe ziduri.

Când remodelau istoria recentă a acestei regiuni, autorităţile comuniste postbelice puteau conta pe un rezervor nesecat de sentimente antievreieşti, pe care îl ocultau chiar şi retrospectiv (în anii '70, cenzorii polonezi interziceau sistematic orice aluzie la antisemitismul interbelic). Dar est-europenii acordau mai puţină atenţie nenorocirii evreilor nu fiindcă la vremea respectivă fuseseră indiferenţi sau preocupaţi doar de propria supravieţuire. Motivul este altul: comuniştii semănaseră destule suferinţe şi nedreptăţi pentru a acoperi totul cu un nou strat de amintiri şi resentimente.

Deportările, încarcerările, procesele-spectacol şi „normalizările" dintre 1945 şi 1989 făcuseră din mai toţi cei care trăiau în blocul sovietic fie victime, fie profitori ale exproprierii forţate. Apartamentele, magazinele şi alte proprietăţi însuşite de la evreii morţi sau germanii expulzaţi au fost cel mai adesea naţionalizate câţiva ani mai târziu în numele socialismului – astfel încât, după 1989, procesul de retrocedare s-a împotmolit într-un hăţiş de date. Să fie despăgubiţi oamenii pentru ce pierduseră când au venit comuniştii la putere? Şi, dacă da, cine să primească despăgubirile? Cei care au intrat în posesia proprietăţilor după război, în 1945, doar pentru a le pierde câţiva ani mai târziu? Sau cei cărora afacerile şi apartamentele le-au fost confiscate ori furate între 1938 şi 1945? Şi, dacă da, care să fie acel moment? 1938? 1939? 1941? Fiecare dată implica o definiţie cu implicaţii politice a întâietăţii morale sau a legitimităţii naţionale ori etnice[15].

La acestea se adăugau dilemele specifice istoriei interne a comunismului. Trebuiau inculpaţi cei care chemaseră tancurile sovietice să reprime revoluţia maghiară din 1956 sau să înăbuşe Primăvara de la Praga din 1968? Imediat după revoluţiile din 1989, mulţi erau de părere că aşa ar trebui făcut. Dar unele dintre victimele celor implicaţi erau foşti lideri comunişti. Cine merita atenţia posterităţii? Bieţii ţărani maghiari sau slovaci alungaţi de pe pământurile lor sau activiştii comunişti care îi izgoniseră pentru a deveni ei înşişi victime ale sistemului la doar câţiva ani după aceea? Care victime – care amintiri – aveau prioritate? Cine era îndreptăţit să dea un răspuns?

Căderea comunismului a descătuşat astfel un torent de amintiri dureroase. Controversele înverşunate despre soarta dosarelor poliţiei secrete reprezentau doar o dimensiune a problemei (vezi capitolul XXI). Adevărata problemă era tentaţia de a combate amintirea comunismului inversând-o. Fostul adevăr oficial a fost discreditat de-a fir a păr – devenind, ca să spunem aşa, oficial fals. Încălcarea tabuurilor comportă însă riscuri proprii. Înainte de 1989, orice anticomunist primise în mod automat eticheta de „fascist". Dar, dacă „antifascismul" fusese doar o minciună comunistă, devenea acum foarte tentant să îi priveşti cu simpatie şi chiar cu admiraţie retrospectivă pe *toţi* anticomuniştii discreditaţi până atunci, inclusiv pe fasciştii. Scriitorii naţionalişti din anii '30 au revenit la modă. Parlamentele postcomuniste au votat moţiuni care îi

15 Când parlamentul cehoslovac a votat în 1991 retrocedarea proprietăţilor naţionalizate după război, beneficiari au fost numai cei expropriaţi după 1948 – nu şi germanii sudeţi expulzaţi în 1945-1946, înainte de venirea comuniştilor la putere.

proslăveau pe mareşalul Antonescu al României sau pe omologii lui din Balcani şi Europa Centrală. Denunţaţi odinioară ca naţionalişti, fascişti şi colaboratori ai naziştilor, lor li se ridicau acum statui pentru eroismul dovedit în război (parlamentul român a păstrat chiar un minut de reculegere în memoria lui Antonescu).

Odată cu discreditarea retoricii antifasciste au dispărut şi alte tabuuri. Rolul Armatei Roşii şi al Uniunii Sovietice putea fi discutat într-o lumină diferită. Statele baltice proaspăt eliberate au cerut Moscovei să recunoască ilegalitatea Pactului Ribbentrop-Molotov şi anihilarea unilaterală a independenţei lor de către Stalin. Polonia, după ce obţinuse în cele din urmă (în aprilie 1990) de la URSS recunoaşterea faptului că masacrul celor 23.000 de ofiţeri polonezi la Katîn a fost comis de NKVD, şi nu de Wehrmacht, a solicitat ca anchetatorii polonezi să aibă acces nelimitat la arhivele ruseşti. Până în mai 2005, nici una dintre aceste cereri nu primise încă acceptul Rusiei, iar amintirile continuau să provoace resentimente[16].

De asemenea, ruşii aveau propriile amintiri. Privită din statele-satelit, versiunea sovietică asupra istoriei recente era evident falsă, însă pentru mulţi ruşi ea conţinea mai mult decât un sâmbure de adevăr. Războiul chiar fusese un „mare război patriotic"; cele mai multe victime *au fost* soldaţi şi civili sovietici; Armata Roşie eliberase *într-adevăr* largi întinderi din Europa de Est de ororile guvernării naziste; iar înfrângerea lui Hitler *a adus* o satisfacţie şi o uşurare autentice pentru majoritatea cetăţenilor sovietici şi pentru alte popoare. După 1989, mulţi ruşi au fost surprinşi de ingratitudinea declarată a fostelor naţiuni surori care în 1945 au fost eliberate de sub jugul fascist prin sacrificiile trupelor sovietice.

Cu toate acestea, în Rusia amintirile erau polarizate. Mai mult, această divizare a fost instituţionalizată prin intermediul a două organizaţii civile care promovau perspective critice diametral opuse asupra trecutului comunist al ţării. Memorial, fondată în 1987 de disidenţii liberali, avea scopul de a descoperi şi a comunica adevărul despre istoria sovietică. Membrii săi urmăreau în special cazurile de încălcare a drepturilor omului şi asumarea răspunderii pentru trecut în aşa fel încât el să nu se repete. Pamiat, întemeiată cu doi ani mai devreme, căuta şi ea să descopere şi să omagieze trecutul (numele său înseamnă „memorie" în rusește), însă asemănările se opresc aici. Fondatorii organizaţiei Pamiat, şi ei disidenţi anticomunişti, însă nici pe departe liberali, doreau să ofere o versiune îmbunătăţită a trecutului Rusiei, curăţată de „minciunile" sovietice, dar totodată şi de influenţe străine moştenirii ruseşti, îndeosebi de cele ale „sioniştilor". În numai câţiva ani, Pamiat şi-a extins aria preocupărilor la politica naţionalistă, folosind istoria neglijată şi „ultragiată" a Rusiei ca pe o armă împotriva provocărilor externe şi a intruşilor „cosmopoliţi".

Politica amintirilor neonorate – chiar dacă ele diferă în detaliu sau chiar se contrazic – era ultimul liant dintre fosta matrice sovietică şi posesiunile ei imperiale. Toate aceste ţări aveau resentimente faţă de subaprecierea de către comunitatea internaţională a suferinţelor şi pierderilor lor din trecut. Cum rămânea cu victimele Gulagului? De ce nu fuseseră despăgubite şi comemorate asemenea victimelor şi

16. Sub preşedintele Putin, Rusia continuă să pretindă că balticii au fost eliberaţi de Armata Roşie, după care au intrat de bunăvoie în Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste.

supraviețuitorilor nazismului? Cum rămânea cu milioanele de oameni pentru care opresiunea nazistă din timpul războiului se transformase în opresiune comunistă postbelică, fără vreo cezură perceptibilă? De ce atât de puțin interes din partea Occidentului?

Dorința de a nivela trecutul comunist și de a-l inculpa în bloc – făcând din tot ce se întâmplase de la Lenin la Gorbaciov o poveste monolitică despre dictatură și crimă, o narațiune fără salturi despre regimuri și represiuni impuse de străini sau comise în numele poporului de guverne nereprezentative – aducea cu sine alte riscuri. Este, în primul rând, un mod greșit de a scrie istoria, care elimină din poveste entuziasmul și angajarea sinceră de la începuturi. În al doilea rând, această nouă ortodoxie avea consecințe de ordin politic pentru prezent. Dacă cehii, croații, maghiarii și toți ceilalți nu jucaseră nici un rol activ în episoadele tenebroase ale trecutului lor recent, dacă istoria est-europeană de după 1939 – sau, în cazul rușilor, din 1917 până în 1991 – era în exclusivitate opera altora, atunci întreaga epocă devenea un fel de paranteză în istoria națională, comparabilă cu locul pe care îl căpătase regimul de la Vichy în conștiința franceză postbelică, dar pe o perioadă mult mai întinsă și cu o arhivă chiar mai sumbră de amintiri. Iar consecințele aveau să fie asemănătoare: în 1992, autoritățile cehoslovace au interzis unui documentar BBC (despre asasinarea lui Reinhard Heydrich la Praga, în 1942) să participe la festivalul de la Karlovy Vary, pe motiv că includea secvențe „inacceptabile" cu cehi demonstrând în sprijinul regimului nazist.

Odată cu această reașezare a memoriei în Europa de Est postcomunistă, tabuul comparației dintre comunism și nazism a început să se năruie. Politicienii și savanții au început chiar să insiste asupra unor astfel de paralele. În Occident, juxtapunerea a rămas controversată. Problema nu o constituia comparația directă dintre Hitler și Stalin: natura monstruoasă a celor doi dictatori nu mai era contestată acum de nimeni. Dar sugestia că însuși comunismul – înainte și după Stalin – ar trebui plasat în aceeași categorie cu fascismul și nazismul avea implicații incomode pentru trecutul Occidentului, și nu numai în Germania. Pentru mulți intelectuali vest-europeni, comunismul era varianta eșuată a unei moșteniri progresiste comune. Pentru cei din Europa Centrală și de Est, el reprezenta o aplicare mult prea reușită a patologiilor criminale ale autoritarismului de secol XX – și așa trebuia să rămână în memoria posterității. Poate că Europa era unită, însă memoria europeană rămânea profund asimetrică.

Europa de Vest a rezolvat problema amintirilor neplăcute bătându-le literalmente în cuie. La începutul secolului XXI, plăcile, muzeele și memorialele dedicate victimelor nazismului împânziseră Europa Occidentală, de la Stockholm la Bruxelles. Câteva, cum am văzut, erau versiuni îmbunătățite sau „corectate" ale monumentelor existente; multe erau noi. Unele aspirau deschis la o funcție pedagogică: Memorialul Holocaustului deschis la Paris în ianuarie 2005, combina două entități mai vechi: Memorialul martirului evreu necunoscut și Centrul pentru documentație contemporană evreiască. Cu un zid de piatră pe care erau gravate numele a 76.000 de evrei deportați din Franța în lagărele naziste, el amintea atât de memorialul american al eroilor din Vietnam, cât

și, la o scară mult redusă, de ambițiile Muzeului Holocaustului din Washington sau de Yad Vashem din Ierusalim. Majoritatea erau consacrate, integral sau parțial, amintirii Holocaustului: cel mai impresionant a fost inaugurat la Berlin pe 10 mai 2005.

Ultima rundă de memoriale contrasta puternic, prin mesajul explicit, cu ambiguitatea și subterfugiile valului precedent de comemorări lapidare. Memorialul din Berlin, care ocupă o suprafață de 19.000 de metri pătrați lângă Poarta Brandenburg, era cel mai clar dintre toate: în loc să comemoreze ecumenic „victimele nazismului", el se declară „Memorialul evreilor uciși din Europa"[17]. În Austria, tinerii contestatari oneşti au acum posibilitatea să înlocuiască serviciul militar cu o perioadă la *Gedenkdienst* (Serviciul Comemorativ, înființat în 1991 și finanțat de stat), lucrând ca ghizi și stagiari în marile instituții consacrate Holocaustului. Nu încape îndoială că occidentalii (și mai ales germanii) au acum nenumărate ocazii de a se confrunta cu ororile din trecutul recent în toată magnitudinea lor. Cum spunea cancelarul german Gerhard Schröder la a 60-a aniversare a eliberării deținuților de la Auschwitz, „amintirea războiului și a genocidului face parte din viața noastră. Nimic nu poate schimba acest lucru: aceste amintiri sunt fragmente din identitatea noastră".

În alte părți, persistă însă zone de umbră. În Polonia, unde un Institut al Memoriei Naționale se străduiește să încurajeze investigarea temeinică și științifică a unor subiecte istorice controversate, căința oficială a Poloniei pentru felul în care și-a tratat minoritatea evreiască a suscitat obiecții vehemente. Un exemplu deprimant este reacția lui Lech Wałęsa, eroul Solidarității și laureat al Premiului Nobel pentru Pace, la apariția în 2000 a cărții istoricului american Jan Tomasz Gross, *Neighbours*, un important studiu despre masacrarea evreilor de către polonezi în timpul războiului. Gross, s-a plâns Wałęsa într-un interviu la radio, vrea doar să semene discordia între evrei și polonezi. Este un „scriitor mediocru... un evreu care încearcă să facă bani".

Experiența maghiară ilustrează cât de greu este să înglobezi exterminarea evreilor în memoria contemporană în Europa postcomunistă. În 2001, guvernul lui Viktor Orbán a hotărât ca Holocaustul să fie comemorat oficial în fiecare an pe 16 aprilie, ziua în care s-a înființat, în 1944, ghetoul din Budapesta. Trei ani mai târziu, succesorul lui Orbán în funcția de prim-ministru, Péter Medgyessy, a inaugurat un Centru Memorial al Holocaustului într-o casă din Budapesta folosită cândva pentru încarcerarea evreilor. Dar în cea mai mare parte a timpului acest centru este gol, iar exponatele și statisticile sunt văzute doar de o mână de vizitatori, mai mult străini. În schimb, în partea opusă a orașului, ungurii se înghesuie să vadă Terrorhaza.

Terrorhaza („Casa Terorii") este, așa cum sugerează numele, un muzeu al ororilor. El spune o poveste despre dictatura, violența, tortura și represiunea practicate de stat în Ungaria între 1944 și 1989. Datele sunt semnificative. Reproduceri sinistre după celulele arestului poliției, echipamentele de tortură și camerele de interogatoriu care

17. Memorialul a suscitat controverse: unora nu le plăcea concepția abstractă, alții (inclusiv Eberhard Diepgen, primarul creștin-democrat al orașului) s-au plâns că edificiul transforma Berlinul în „capitala penitenței".

se aflau cândva acolo (clădirea este chiar sediul fostei Securităţi) le sunt prezentate miilor de elevi şi vizitatori fără nici o distincţie între huliganii din partidul „Crucile cu săgeţi" condus de Ferenc Szálasi, aflat la putere din octombrie 1944 până în aprilie 1945, şi regimul comunist instalat după război. Membrilor „Crucilor cu săgeţi" (care au contribuit activ la exterminarea a 600.000 de evrei maghiari) le sunt destinate doar trei încăperi. Restul spaţioasei clădiri este un catalog amplu ilustrat şi, evident, tendenţios al crimelor comunismului.

Mesajul nu tocmai subliminal este că fascismul şi comunismul sunt echivalente. De fapt, nu sunt: prezentarea şi conţinutul Casei Terorii din Budapesta arată că, în ochii curatorilor muzeului, comunismul nu numai că a durat mai mult, ci a fost mai nociv decât neonazismul, care l-a precedat. Pentru mulţi unguri mai vârstnici, această teorie este foarte plauzibilă, fiindcă este conformă cu propria experienţă. Iar mesajul a fost întărit de o lege maghiară postcomunistă care interzice arborarea *oricărui* însemn din trecutul nedemocratic al ţării: nu numai svastica sau crucea cu săgeţi, ci şi steaua roşie, secera şi ciocanul. În loc să distingă între regimurile pe aceste simboluri le reprezintă, Ungaria a preferat (cum declara premierul Orban la inaugurarea Casei Terorii pe 24 februarie 2002) să „trântească uşa în urma bolnavului secol XX".

Dar uşa aceasta nu se închide atât de simplu. Ungaria, ca şi restul Europei Centrale şi de Est, este încă predispusă la autoamăgire[18]. Aceleaşi state baltice care au forţat Moscova să admită că le-a maltratat nu se grăbesc să îşi recunoască propriile păcate: de când şi-au câştigat independenţa, nici Estonia, nici Letonia şi nici Lituania nu au pus sub acuzare vreunul dintre criminalii de război care trăiesc şi acum liniştiţi acolo. În România, deşi fostul preşedinte Iliescu a recunoscut participarea ţării sale la Holocaust, Memorialul Victimelor Comunismului şi al Rezistenţei inaugurat la Sighet în 1997 (finanţat în parte de Consiliul Europei) nu reuşeşte să facă întotdeauna distincţia între victimele comemorate. De înţeles, poate: la urma urmei, o trăsătură specifică a experienţei est-europene este şi aceea că autori ai atrocităţilor fasciste au putut să devină, şi chiar au devenit, frecvent şi cu o mare uşurinţă, victime ale comunismului.

Comentatorii est-europeni care susţin „echivalenţa" invocă în argumentaţii cultul „victimei" din cultura politică occidentală de astăzi. Am trecut de la istoria învingătorilor la istoria victimelor, remarcă ei. Foarte bine, atunci să fim consecvenţi. Chiar dacă nazismul şi comunismul erau foarte diferite ca intenţie – sau, cum spunea Raymond Aron, „există o diferenţă între o filosofie a cărei logică e monstruoasă şi o filosofie căreia i s-a dat o interpretare monstruoasă" – asta nu le consolează cu nimic pe victime. Suferinţa umană nu se măsoară în funcţie de scopurile făptaşilor. Conform acestui tip de raţionament, pentru cei care au suferit sau au fost ucişi acolo, gulagul comunist nu este nici mai bun, nici mai rău decât lagărele naziste.

18. În martie 2004, 84 de scriitori maghiari, printre care Péter Esterházy şi György Konrád, au demisionat din Uniunea Scriitorilor în semn de protest faţă de antisemitismul tolerat de această instituţie. Gestul a fost prilejuit de comentariile poetului Kornél Döbrentei cu privire la decernarea Premiului Nobel pentru Literatură lui Imre Kertész, supravieţuitor al Holocaustului. După Döbrentei, premiul era o „despăgubire care clătea conştiinţele", acordată unui scriitor care nu făcea decât să alimenteze „gustul pentru teroare" al „minorităţii lui".

În mod asemănător, importanța „drepturilor" (și reparațiile acordate pentru încălcarea lor) în retorica politică și jurisprudența internațională modernă le-a furnizat un argument celor care simt că suferințele și pierderile *lor* nu au fost recunoscute ca atare – și compensate. Unii conservatori germani, exploatând oprobriul internațional la adresa „epurării etnice", au relansat solicitările comunităților germane expulzate din diverse țări la sfârșitul celui de-al doilea război mondial. De ce, întreabă ei, ar fi victimizarea lor mai puțin importantă? Doar ce le-a făcut Stalin polonezilor – sau, mai recent, ce le-a făcut Milošević albanezilor – nu este fundamental diferit de ce le-a făcut președintele cehoslovac Beneš germanilor din regiunea sudetă după război, nu-i așa? În primii ani ai secolului XXI se vorbea chiar, în cercuri respectabile, despre înființarea la Berlin a unui alt memorial: un „Centru împotriva expulzărilor", un muzeu închinat tuturor victimelor epurării etnice.

Această ultimă distorsionare, care sugerează că *toate* formele de suferință colectivă sunt în esență comparabile, chiar interșanjabile, a fost respinsă energic de Marek Edelman, singurul dintre liderii răscoalei din ghetoul varșovian aflat încă în viață. El *a semnat în 2003 o petiție împotriva Centrului propus.* „Ce fel de aducere-aminte? Au suferit chiar atât de mult? Pentru că și-au pierdut casele? Bineînțeles că e trist să fii forțat să îți părăsești casa și să-ți abandonezi pământurile. Dar evreii și-au pierdut casele *și* toate rudele. Expulzările înseamnă suferință, dar există atâta suferință pe lume... Bolnavii suferă și nimeni nu le înalță monumente." (*Tygodnik Powszechny*, 17 august 2003)

Reacția lui Edelman reprezintă un avertisment oportun cu privire la riscurile care ne pândesc când ne complacem într-un cult excesiv al comemorării, punând în centrul atenției victimele, și nu făptașii. Pe de o parte, orice amintire și orice experiență sunt, în principiu, demne de aducere-aminte. Pe de altă parte, memorializarea trecutului în edificii și muzee este și un mod de a-l ține la distanță și chiar a-l neglija – lăsând în seama altora datoria de a-și aminti. Câtă vreme mai erau în viață oameni care își aminteau cu adevărat, din experiența personală, poate că acest lucru nu conta. Dar acum „ciclul memoriei active se închide", le spunea pe 10 aprilie 2005 Jorge Semprun, în vârstă de 81 de ani, altor supraviețuitori reuniți cu ocazia aniversării a 60 de ani de la eliberarea din lagărul de la Buchenwald.

Chiar dacă Europa ar putea cumva să se agațe la nesfârșit de memoria vie a crimelor trecute (numeroasele muzee și memoriale, oricât de necorespunzătoare, au fost gândite exact cu acest scop) nu are rost. Memoria este, prin natura ei, părtinitoare și discutabilă: ce e pentru unul mențiune este pentru altul omisiune. Ea nu reprezintă un ghid bun pentru cunoașterea trecutului. Prima Europă postbelică a fost înălțată pe o memorie deliberat imperfectă – pe uitare ca mod de viață. Din 1989, Europa s-a construit, în schimb, printr-un surplus de memorie cu rol compensatoriu: rememorarea publică, instituționalizată, ca fundament al identității colective. Prima nu putea dura – cum nici a doua nu va putea. O anumită doză de neglijență și chiar uitare este condiția indispensabilă a sănătății civice.

Aceasta nu este însă o pledoarie pentru amnezie. Pentru a putea uita un lucru, o națiune trebuie mai întâi să și-l aducă aminte. Câtă vreme francezii nu au înțeles regimul de la Vichy așa cum era – și nu așa cum preferau să și-l amintească –, au fost

incapabili să îl depăşească şi să meargă mai departe. Valabil şi pentru polonezi, cu amintirile lor confuze despre evreii care au trăit cândva acolo. Acelaşi lucru se va întâmpla cu Spania, care, timp de 20 de ani după trecerea la democraţie, a aşternut un văl al tăcerii peste amintirea dureroasă a războiului civil. Discuţia publică despre acest război şi despre urmările sale începe abia acum[19]. Numai după ce germanii au înţeles şi au digerat enormitatea trecutului lor nazist (la sfârşitul unui ciclu de tăgăduire, informare, controversă şi consens care a durat 60 de ani), abia atunci au fost pregătiţi să îl accepte: adică să îl lase în urmă.

Instrumentul amintirii, în toate aceste cazuri, nu a fost memoria. A fost *istoria*, în ambele sensuri ale cuvântului: ca trecere a timpului şi ca studiu ştiinţific al trecutului – îndeosebi cel din urmă. Răul – şi mai ales un rău de amploarea celui practicat de Germania nazistă – nu este niciodată amintit îndeajuns. Însăşi enormitatea crimei face ca orice memorializare să fie incompletă[20]. Neverosimilul ei inerent – imposibilitatea de a concepe cu mintea limpede un astfel de lucru – o expune la minimalizare şi chiar la negare. Cu neputinţă de rememorat aşa cum a fost, ea riscă, inevitabil, să fie reamintită aşa cum n-a fost. Împotriva *acestui* pericol, memoria este neputincioasă: „Numai istoricul, cu pasiunea lui austeră pentru fapt, probă, dovadă, care sunt pilonii vocaţiei lui, poate fi un gardian eficace"[21].

Spre deosebire de memorie, care se confirmă şi consolidează pe sine, istoria contribuie la dezvrăjirea lumii. Mai tot ce are ca de oferit este incomod, chiar distructiv – de aceea, în politică nu este întotdeauna înţelept să foloseşti trecutul ca pe un bici moral cu care îndemni un popor şi îl faci de ocară pentru păcatele lui trecute. Dar istoria trebuie învăţată – şi, periodic, reînvăţată. Într-un banc celebru din perioada comunistă, un ascultător sună la Radio Erevan şi întreabă: „E posibil să prezicem viitorul?". „Cum să nu", i se răspunde, „ştim exact cum va fi viitorul. Problema e trecutul, care se schimbă întruna".

Şi chiar aşa este – nu numai în societăţile totalitariste. Cu toate acestea, investigarea riguroasă şi critică a trecutului Europei în versiunile sale multiple şi concurente (şi a locului acestor versiuni în reprezentarea colectivă a europenilor) a constituit în ultimele decenii o realizare şi o sursă a unităţii europene demnă de slavă. O realizare ce se va pierde însă cu siguranţă dacă nu este reînnoită permanent. Barbaria trecutului recent al Europei, „dublul" întunecat împotriva căruia s-a construit cu trudă Europa postbelică, se află deja în afara câmpului memoriei pentru europenii mai tineri. Într-o generaţie, peste muzee şi mausolee se va aşterne praful: vor fi vizitate, precum locul bătăliilor de pe frontul de vest în ziua de azi, doar de rude şi amatori.

19. Ultima statuie a lui Franco din Madrid a fost înlăturată discret în zorii zilei de 17 martie 2005, dinaintea unui public de o sută de oameni.

20. „Noi, supravieţuitorii, nu suntem adevăraţii martori... Noi suntem... o minoritate aberantă: noi suntem cei care prin tertipuri, prin talente sau prin noroc nu am ajuns la fund. Cei care au ajuns, cei care au văzut Gorgona, nu s-au mai întors să povestească ori s-au întors fără grai." Primo Levi, *The Drowned and the Saved* (NY, 1988), pp. 83-84.

21. Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory* (Seattle, 1982), p. 116.

Numai Istoria ne va ajuta să ne amintim, în anii care vin, de ce trebuia cu orice preț să se înalțe o Europă anume pe crematoriile de la Auschwitz. Noua Europă, unită prin semnele și simbolurile trecutului ei teribil, este o izbândă remarcabilă, dar ea rămâne legată pentru totdeauna de acel trecut. Pentru ca europenii să nu piardă această verigă vitală – pentru ca trecutul Europei să ofere mai departe Europei prezente o învățătură și un țel moral –, istoria va trebui să fie predată de la capăt fiecărei noi generații. „Uniunea Europeană" este, poate, un răspuns dat istoriei, dar ea nu poate fi un substitut.

Postwar

De la cartea lui Vladimir Tismăneanu, *Stalinism For All Seasons. A Political History of Romanian Communism* (University of California Press, 2003 ; trad. rom. *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Polirom, 2005), n-am mai citit cu o asemenea încântare intelectuală şi senzaţie a descoperirii unui continent necunoscut vreo carte de *political science* precum *Postwar* a lui Tony Judt. Am păstrat în fruntea acestor rânduri titlul original, pentru că deocamdată n-am găsit o formulă care să redea în mod acceptabil conţinutul cărţii : *Postbelism* nu înseamnă în româneşte nimic, *După război* nu redă sunetul şfichiuitor al originalului, iar celelalte formule care-mi trec prin minte sunt încă mai departe de intenţia autorului. Considerat de ani buni cel mai important istoric american (de fapt, englez) specializat în istoria Europei, Tony Judt a avut o traiectorie intelectuală comună multor intelectuali formaţi în a doua parte a anilor '60 : dinspre o stângă militantă spre dezamăgire, respingere şi, finalmente, o necruţătoare analiză a dezastruoasei moşteniri a utopiei comuniste.

Tony Judt le e bine cunoscut intelectualilor români atât din prezenţa directă (a avut câteva întâlniri memorabile cu publicul din Timişoara, apoi la Colegiul Noua Europă al lui Andrei Pleşu şi, ulterior, la Chişinău), cât şi din publicarea în România a cărţilor sale. *Povara responsabilităţii* şi *Europa iluziilor* (aceasta din urmă rezultatul convorbirilor cu membrii grupului A Treia Europă) au apărut în 2000, iar *România . la fundul grămezii* (poate că o variantă mai potrivită a titlului ar fi fost *România : coada cozilor*), traducerea însoţită de comentarii a studiului său consacrat candidaturii noastre la UE, în 2002 – toate, la Editura Polirom.

Profesia de bază a lui Tony Judt este cea de istoric (profesor la New York University, el este şi director al Remarque Institute, dedicat studiilor europene) şi acest lucru trebuie avut în vedere în analiza a tot ce a publicat. Cei care-i urmăresc articolele din *The New York Review of Books*, *The Times Literary Supplement* sau, până în urmă cu câţiva ani, când s-a produs o regretabilă ruptură cu Leon Wieseltier, din *The New Republic* sunt deja familiarizaţi cu scrisul autorului : un discurs ofensiv, perfect informat, ce nu se sfieşte să dea verdicte (unele poate nedrepte, dar asprimea judecăţii, refuzul jumătăţilor de măsură, neîncurajarea discursului dubitativ sunt caracteristici ale analizelor sale) şi să ofere soluţii. Scrisul lui Tony Judt îl plasează în categoria „intelectualului critic", a „spectatorului angajat" (ca să folosesc o formulă a lui Raymond Aron), dar mai ales a excepţionalului profesionist care controlează o materie vastă şi, totodată, contradictorie.

Postwar. A History of Europe Since 1945 (ediţia americană : The Penguin Press ; ediţia engleză : William Heinemann – ambele apărute în 2005) este, aşa cum îi spune titlul, în primul rând *o istorie*. Dar nu una evenimenţială, seacă, ursuză. Tony Judt nu renunţă, în ciuda rigorii, la plăcerea formulărilor riscate. El propune un discurs perfect articulat, în care evenimentele, personajele şi, deasupra lor, iluziile joacă roluri determinante. Masivă (878 de pagini în original, format

in octavo), extraordinar de densă, analitică și sintetică totodată, cartea conține, de fapt, patru tratate, patru posibile volume individuale, aproximativ egale ca întindere, dedicate perioadei de la sfârșitul celui de al doilea război mondial până în anul apariției, 2005: partea întâi, „Post-War: 1945-1953", partea a doua, „Prosperity and Its Discontents: 1953-1971", partea a treia, „Recessional: 1971-1989" și partea a patra, „After the Fall: 1989-2005".

Lucrarea îți dă impresia unui tăvălug ce vine amenințător peste tine, obligându-te să fii părtaș la un spectacol al istoriei absolut fascinant. Limitată doar de momentul trimiterii materialului la tipar, cartea se scrie, parcă, în continuare: de altfel, un răscolitor eseu despre problematica răului în istoria contemporană („From the House of the Dead: On Modern European Memory", apărut în numărul din 6 octombrie 2005 al revistei *The New York Review of Books*) și unul recentissim („The «Problem of Evil» in Postwar Europe", în aceeași revistă, din 14 februarie 2008), precum și conferințele susținute în tot acest interval sunt aduceri la zi ale unei părți din finalul monumentalei cărți discutate aici. Ea poate fi, în același timp, semnul că autorul a decolat deja în direcția studierii uneia din maladiile vremii noastre: intoleranța.

Alan Ryan, recenzând cartea lui Tony Judt chiar în revista citată mai sus, se arăta uluit de vastitatea proiectului: „A scrie o dare de seamă cuprinzătoare, serioasă din punct de vedere intelectual, a istoriei Europei între sfârșitul celui de-al doilea război mondial și primele săptămâni ale lui 2005 este de-a dreptul imposibil – cu atât mai mult pentru un singur autor și într-o singură carte". Ei bine, Tony Judt a reușit această performanță incredibilă, smulgându-i exigentului profesor de la New College, Oxford, veritabile ropote de aplauze. Dac-ar fi să reduc la una singură calitățile, nenumărate și strălucite, ale studiului, aș menționa formula lucidității pline de înțelegere prin care autorul pune în evidență subiectele abordate.

Tony Judt a fost mereu un eurosceptic. Necrezând prea mult în proiectul unei Europe Unite, el continuă să vadă și acum inconvenientele unui astfel de demers. E vorba, în principal, de inexistența unei viziuni perfect articulate. Așa cum s-a văzut cu ocazia votării Constituției UE, prea puțini cetățeni europeni sunt realmente dornici să renunțe la privilegii personale sau de grup în numele unei entități abstracte, pe care, pe deasupra, o percep doar prin efectele negative: invazia forței de muncă ieftine și criminalitatea sunt doar două dintre cele mai importante.

Marele merit al cărții lui Tony Judt constă, în opinia mea, în faptul că autorul reușește să scrie, până la capăt, o istorie, alocând fiecărui eveniment și fiecărei perioade numărul de pagini meritat. Nu e vorba așadar de o narațiune compusă dinspre prezent spre trecut – așa cum se obișnuiește în clipa de față –, ci de una care beneficiază de tehnica derulării și devoalării: o nesfârșită acumulare de propoziții și fraze care acoperă evenimentele reale în timp, aș spune, real. Din acest punct de vedere, *Postwar* oferă nenumărate revelații, arătându-ne cât de puține lucruri știm chiar și despre întâmplările istorice petrecute sub ochii noștri. Nu mă refer, evident, la manevrele „de culise", ci la marile desene politico-istorice din deceniile anterioare: căderea sistemului colonial, dezvoltarea fără precedent a economiilor vest-europene, reideologizarea de la mijlocul anilor '60, tensiunile ce-au urmat prăbușirii comunismului, renașterea virulentă a forțelor extremiste în anume spații ale continentului etc.

Efortul lui Tony Judt de a menține sub control nu doar datele politico-istorice, ci și o imensă cantitate de fapte culturale se dovedește uimitor, inteligența sa vie și vasta cuprindere a unor fenomene de civilizație nu doar disparate, ci și contrarii fiind admirabile. Spre deosebire de autorii multor altor tratate similare, Tony Judt nu privește țările de dincolo de Cortina de Fier drept „rudele sărace" ale Occidentului. Dimpotrivă, ele au parte de o prezentare echitabilă, fiind văzute drept parte legitimă și vie a proceselor istorice ale ultimilor 60 de ani. Deducem de aici că în demersul său a prevalat țintirea directă a Adevărului, și nu scrutarea printre gene

a ideologiei şi nici emfaza înecată în concepte şi speculaţii meschine a atâtor *academici* occidentali pentru care lumea se opreşte la nivelul propriilor obsesii nombriliste.

Aşezat sub semnul unei fraze a lui Thomas Mann, din *Muntele vrăjit*, despre impenetrabilitatea trecutului, care ni se înfăţişează cu atât mai inaccesibil, mai „legendar" cu cât e mai apropiat de noi, demersul lui Tony Judt nu e nici pe departe un „discurs îndrăgostit": pentru el, Europa constituie un obiect de studiu, iar iluziile şi sentimentalismele nu trebuie să se intercaleze între autor şi cititor. Încă din primele rânduri, sunt aduse în discuţie câteva adevăruri (pe care nu le-am ştiut sau le-am uitat) privitoare la acest petic de pământ destul de puţin impresionant, dacă privim orice hartă a planetei: Europa e doar ceva mai mare decât jumătate din China sau Statele Unite, are doar vreo două treimi din suprafaţa Braziliei şi e de trei ori mai mică decât Rusia. Şi atunci, cum se explică „centralitatea" ei în marea majoritate a evenimentelor politice, sociale, economice şi culturale ale planetei?

Pentru Tony Judt, toate acestea se motivează prin „intensitatea diferenţelor interne şi a contrastelor" dintre cele 46 de state care alcătuiesc (în clipa de faţă, când tocmai se derulează evenimentele istorice din Kosovo) cel mai mic continent al globului. E vorba cam tot de atâtea limbi, de experienţe istorice comune şi separate în acelaşi timp, de formule de existenţă apropiate şi totodată diferite. Născut la scurt timp după încheierea celui de-al doilea război mondial, autorul conştientizează cu îngrijorare postura dificilă în care se află: faptul de a fi fost martorul (şi, uneori, participantul) unora dintre evenimentele narate nu-l face mai obiectiv şi nici mai puţin pasionat. Într-un cuvânt, misiunea de istoric e subminată de aceea de cunoscător „de la sursă" al evenimentelor.

Postwar s-ar fi putut circumscrie cu uşurinţă listei lucrărilor de „istorie recentă", în care mărturisirea, confesiunea, memoria şi, într-un cuvânt, subiectivitatea joacă roluri de prim-plan. Tony Judt respinge o asemenea postură, revendicându-se tradiţiei unor istorici precum Eric Hobsbawm, George Lichtheim, A.J. Taylor sau François Furet, autori ai unor excepţionale sinteze privind una sau alta din marile teme abordate. Efortul constant al lui Tony Judt e de a-şi „blinda" propriile ipoteze, interpretări ori sugestii cu un material documentar pe cât de vast, pe atât de necesar pentru a şi credibiliza demersurile. Iniţial, lucrarea s-a dorit istoria celor câteva decenii de la încheierea celui de-al doilea război mondial până la căderea comunismului. Proiectul a suferit însă nenumărate modificări şi amplificări, tocmai datorită direcţiilor neaşteptate luate de istoria europeană în perioada aşa-numitei tranziţii. Pe alocuri, ea e mai mult decât o istorie a Europei - e istoria conflictelor planetare în care continentul s-a văzut amestecat, cu sau fără voia sa.

Căderea comunismului, ca factor declanşator al unei noi revoluţionări a istoriei europene, a schimbat, în opinia lui Tony Judt, în mod radical perspectiva asupra unor fenomene ce păreau să ţină de logica de fier a politicii (Războiul Rece, divizarea continentului în două părţi ce nu comunicau, confruntarea dintre politicile economice ale Estului şi Vestului european etc.), dar care s-au revelat a fi doar „accidente" ale istoriei. Drept urmare, „viitorul Europei se anunţa cu totul diferit; la fel şi trecutul", notează cu o ironie amară istoricul. „Retrospectiv, anii 1945-1989 urmau să fie văzuţi nu ca un prag al unei noi epoci, ci ca o perioadă interimară; o paranteză postbelică, epilogul lung de o jumătate de secol al unui conflict încheiat în 1945."

Povestea cărţii lui Tony Judt începe la Viena, chiar în decembrie 1989, printr-o reevaluare în cheie acut-simbolică a rolului central-secundar jucat de această ţară. Printr-un „dublu şi nemeritat noroc", Austria, care a fost - cu sau fără voie - principalul aliat al lui Hitler, a beneficiat de avantajul de a fi alipită Vestului şi, totodată, descrisă drept „prima victimă" a nebuniei naziste. În ultimii ani ai comunismului, ea era privită drept poarta spre libertate, drept locul ce le amintea statelor devenite sateliţii Moscovei de propria prosperitate, libertate şi demnitate. Viena reprezintă o proiecţie a Europei chiar prin imaginea celor două gări ale sale:

cocheta Westbahnhof leagă Austria de eleganta lume apuseană, pe când Südbahnhof pare mai degrabă un avanpost al Estului, o stație delabrată, cu un aer vag amenințător, tocmai potrivită să primească dezastruoasele trenuri venind din partea cealaltă a Cortinei de Fier.

Dincolo de acest Ianus cu două chipuri, Tony Judt remarcă o discretă complicitate privind felul în care una din marile tragedii ale secolului XX, exterminarea evreilor, a fost înghețată, nevorbindu-se, practic, despre ea vreme de mai multe decenii: răul a intrat în administrarea sovieticilor, care au avut la îndemână toate metodele pentru a-l suprima, pe când Vestul a știut să recurgă la o uitare întru totul convenabilă. Acceptând să fie secționată în două, Europa și-a pierdut nu doar memoria, ci a renunțat la propria istorie. Evenimentele din 1989 au, din acest punct de vedere, o funcție fundamentală: ele redau Europei nu doar imaginea întreagă, ci readuc în prim-plan și problemele insolubile ale trecutului.

Pentru Tony Judt, ocupația sovietică a unei jumătăți de continent și evoluția celeilalte sub supravegherea economică și politică a Statelor Unite au reprezentat o formă de a sustrage Europa propriei istorii. Profund marcată de rana ucigașă aplicată de învingătorii lui Hitler, ea s-a dezvoltat monstruos: ultraprosperă într-o parte a ei, sărăcită, batjocorită, umilită și supusă unei exterminări sadice în cealaltă. Spre deosebire de istoriile vechi ale Europei, care puteau vorbi de un continent uniform, de invariante locale în cadrul unei variante mai largi, istoria lui Tony Judt trebuie să țină cont de marea ruptură provocată de cel de-al doilea război mondial. Firește, el nu evită menționarea deceniilor dintre 1914 și 1939, când s-au pus, de fapt, bazele tragediei europene. Mai mult, trebuie să coboare până la sfârșitul secolului al XIX-lea, când a început să se ridice, sub prusaci, cu acuitate, „chestiunea germană". Nerezolvarea acesteia sau, în opinia lui Tony Judt, rezolvarea ei în favoarea germanilor (autorul e de părere că, în pofida convingerilor curente, Germania n-a fost „zdrobită" în 1918: dacă acest lucru s-ar fi întâmplat, nu s-ar explica extraordinara ei forță dobândită în numai două decenii, când a început procesul de cucerire a Europei).

Faptul că primul război mondial n-a găsit soluții nici uneia din problemele ce măcinau Europa e dovedit de virulența acțiunilor „revizioniste". Anii de după 1918 n-au fost decât „un interludiu creat de epuizare", în care nemulțumirile perdanților sau ale celor nemulțumiți cu „prada teritorială" de război au ieșit repede la suprafață. Rusia, Germania, Austria, Ungaria și Bulgaria s-au comportat în tot acest interval asemenea unor state radical revizioniste, hotărâte să și ia revanșa pentru pierderile suferite. Dacă mai adăugăm și gravele crize economice care au zguduit continentul după primul război mondial – „Numeroase țări, mai ales din Europa Centrală, nu și-au revenit niciodată", consideră Tony Judt –, inflația fără precedent, concurența neloială și protecționismul la care făcea apel fiecare din țările europene (între 1929 și 1936, notează autorul, „schimburile franco-germane au scăzut cu 83%"!), începem să înțelegem de ce s-a ajuns la distrugerea unei civilizații înainte chiar ca tancurile lui Hitler și cizma lui Stalin să-și lase urmele nefaste asupra destinului continental.

Din perspectiva unui cititor român, e, firește, de maxim interes felul în care un istoric străin – și încă unul de calibrul lui Tony Judt – ne percepe. Ei bine, aproape că nu e o surpriză că figura cea mai proeminentă a istoriei române postbelice ni se înfățișează a fi, și în cartea lui Tony Judt, Nicolae Ceaușescu. Ceilalți conducători ai României în ultimele decenii – Gheorghiu-Dej și Ion Iliescu – beneficiază de doar câteva menționări trecătoare, iar Emil Constantinescu nici măcar nu e pomenit. Aceasta nu înseamnă nici pe departe că autorul nu are o percepție realistă a evenimentelor și a personajelor, ci, dimpotrivă, că are una cât se poate de apropiată de realitate. Ca și cum ar fi ascultat gândul multor români, pentru care intervalul constantinescian a fost unul al dezamăgirilor extreme, Tony Judt confirmă, implicit, un lucru: continuitatea perfectă dintre alesul românilor neinformați, înfricoșați de reforme (Iliescu) și cel al păturii care voia schimbarea. Emil Constantinescu a reușit, aproape de unul singur, să distrugă elanurile celor ce doreau o despărțire radicală de comunism.

Prima menţionare a lui Ceauşescu are loc în contextul procesului de colectivizare forţată, ultima e legată de puciul „colegilor" de partid care au înţeles că metodele primitive ale dictatorului nu mai puteau fi tolerate. În interiorul lor, un portret extrem de bine conturat al individului care a reuşit performanţa de a nenoroci pe multe decenii un întreg popor. Rolul unor astfel de istorii e nu doar să repoziţioneze şi să redimensioneze evenimentele şi personajele, ci să ne şi reamintească veritabila lor contribuţie la fericirea şi nefericirea contemporanilor. Abordând acest subiect, Tony Judt îşi permite şi un dram de ironie, pentru a marca monstruozitatea proiectului comunist aşa cum a fost el ilustrat de corifeii bolşevismului naţional „În România, unde zeci de mii de ţărani au fost băgaţi în colective în toamna anului 1950, iar regimul nu s-a sfiit să recurgă la forţă, abia în 1962 Nicolae Ceauşescu, viitorul preşedinte, putea anunţa mândru sfârşitul colectivizării «cu trei ani înainte de termen»".

Obsesia competiţiei, a depăşirii planurilor şi limitelor e o caracteristică a comunismului românesc, ce şi-a relevat de la început formula existenţială demonică. Uneltele locale, în frunte cu Gheorghiu-Dej, au împrumutat la milimetru „măsurile economice iraţionale, uneori de-a dreptul aiuritoare, ale Uniunii Sovietice", astfel încât s-a ajuns la modalităţi monstruoase de a impune modelul imaginat de Marx, Lenin şi Stalin. „La 30 septembrie 1948, Gheorghe Gheorghiu-Dej, din Partidul Comunist Român, anunţa că «vrem să realizăm o acumulare socialistă, în detrimentul elementelor capitaliste de la sate» – într-o ţară în care «elementele capitaliste» din economia rurală străluceau prin absenţă".

Slaba cunoaştere a realităţii, incultura, îndoctrinarea vecină cu idiotizarea au contribuit în mod esenţial la eşecul proiectului comunist în România. Momentele de tensiune internaţională – inclusiv cele din interiorul blocului comunist – ne-au prins mereu pe *contre-pied*, dacă nu chiar într-un ruşinos *off-side*. Mult clamata politică de independenţă a lui Ceauşescu e analizată de Tony Judt dintr-o perspectivă mult mai rezonabilă. Punctul de maximă „originalitate" al comunismului românesc este atins în ceea ce autorul numeşte „stalinismul naţional" (fiind, din acest punct de vedere, în deplin acord cu Vladimir Tismăneanu). Spre deosebire de titoism (o formulă „opresivă, nu represivă", scrie Tony Judt), de gulaş-comunismul maghiar sau de cel emancipat, din Cehoslovacia, românii au împărtăşit soarta albanezilor, aceea a unei „societăţi închise, oprimată, condusă tiranic de un autocrat din partidul local, paranoic şi atotputernic".

„Calea independentă" a României, începând cu 1958, n-ar fi, în aceste condiţii, decât încercarea liderilor comunişti de la Bucureşti de a se menţine la putere, în condiţiile în care jucaseră un rol important în ştergerea urmelor revoluţiei maghiare din 1956. În spiritul unui adevăr trecut, de regulă, sub tăcere, Tony Judt subliniază rolul politicienilor occidentali în întărirea poziţiei liderilor comunişti români pe care, mai ales după 1965, i-au sprijinit economic şi i-au ajutat în promovarea ideilor dezastruoase care aveau să fie sancţionate abia în 1989. Citându-l pe de Gaulle, aflat în mai 1968 într-o vizită la Bucureşti, Tony Judt ne oferă un exemplu al felului în care cinismul politic occidental încerca să-şi asigure propria linişte: „La dumneavoastră, un astfel de regim este util, fiindcă pune oamenii în mişcare şi face să avanseze lucrurile". Nu pot să nu am o satisfacţie răutăcioasă la gândul că, la scurtă vreme după această aberantă aserţiune, de Gaulle cade, la el acasă, victima celor care se revendicau tocmai dogmei comuniste!

Richard Nixon, trecător şi el pe la Bucureşti, sfârşeşte acoperit de ridicol, după ce nu se sfiise să afirme despre Ceauşescu: „O fi el comunist, dar e de-al nostru!". De unde se poate trage concluzia că e contraindicat să spui vorbe de bine despre şefii bolşevici! Chiar după 1989, când comunismul românesc îşi pierduse apanajul de politică de stat, preşedintele Franţei, Mitterrand, n-a făcut altceva, arătându-şi simpatia faţă de Ion Iliescu, decât să se aleagă cu porecla *l'ami de l'assassin*!

Un capitol dureros, frustrant din istoria de aproape 50 de ani a comunismului românesc e acela al disidenţei intelectuale. Deşi Tony Judt constată că multă vreme opoziţia scriitorilor şi

artiştilor la comunism n-a avut efecte serioase şi n-a impulsionat reformele din societate, el menţionează totuşi importanţa mişcării „Goma '77" drept un moment de trezire a conştiinţei anticomuniste. Autorul nu se sfieşte să pună în evidenţă indiferenţa Occidentului faţă de o asemenea acţiune, reamintindu-ne că nici un preşedinte occidental nu i-a cerut dictatorului Ceauşescu să „lase România să fie România" – aşa cum se întâmplase în cazul Cehoslovaciei, de pildă. E bine că astfel de lucruri sunt discutate în cadrul mai larg al istoriei europene, pentru că, pe de o parte, ele explică aşa-numitul „excepţionalism românesc", iar pe de alta, pun degetul pe rănile unei vinovăţii colective pe care românii nu ezită s-o etaleze şi când e cazul, şi când nu e.

Evenimentele din decembrie 1989 sunt un prilej, pentru Tony Judt, de a realiza o judecată globală asupra comunismului românesc, a cărui sferă de acţiune s-a suprapus perfect istoriei postbelice a ţării. Autorul îl vede în termenii evoluţiei de la „leninismul naţional" înspre un fel de „satrapie neostalinistă în care nepotismul şi ineficienţa de nivel bizantin se sprijineau pe o poliţie secretă tentaculară". Modificând ce e de modificat, această formulă stă în picioare şi atunci când vorbim despre tranziţia postcomunistă. Ceea ce confirmă teza îmbrăţişată şi de Tony Judt conform căreia răsturnarea lui Ceauşescu e rezultatul deciziei eşalonului secund de a-şi prezerva privilegiile într-un mediu eliberat de nebunia paranoică a Conducătorului.

Rândurile de faţă nu şi-au propus să fie o analiză amănunţită a acestei extraordinare cărţi. Ecoul critic internaţional formidabil este pe deplin motivat. Istoria lui Tony Judt nu este doar opera unui savant perfect echipat pentru a alcătui o mare sinteză, ci şi un volum accesibil oricui. Scris cu un amestec de patos şi rigoare, textul lui Tony Judt te cucereşte de la prima la ultima propoziţie.

Mircea Mihăieş